

A HERMAN OTTÓ MÚZEUM
ÉVKÖNYVE

XXXV-XXXVI

ANNALES
MUSEI
DE HERMAN
OTTÓ
NOMINATI
1997-1998

ANNALES MUSEI MISKOLCIENSIS DE HERMAN OTTÓ NOMINATI

A HERMAN OTTÓ MÚZEUM

ÉVKÖNYVE

XXXV–XXXVI.

MISKOLC, 1997.

Jahrbuch des Herman Ottó Museums, Miskolc (Ungarn)
Yearbook of the Herman Ottó Museums, Miskolc (Hungary)
Les Annales des Musée Herman Ottó, Miskolc (Hongrie)

Szerkesztők:
VERES LÁSZLÓ–VIGA GYULA

Technikai szerkesztő:
FEKETÉNÉ BÍRÓ EDIT

ISSN 0544-4225

A kötet megjelenését a Nemzeti Kulturális Alap támogatta

Kiadja a miskolci Herman Ottó Múzeum
Felelős kiadó a múzeum igazgatója

KÉSŐ KÖZÉPKORI ÉPÜLETEK MUHIBÓL

– A PERIFÉRIA –

PUSZTAI TAMÁS

A miskolci Herman Ottó múzeum és az ELTE Középkori és Koraújkori Régészeti Tanszéke az 1995. és 1996. esztendőkből 18 hónapon keresztül végzett régészeti kutatásokat az elpusztult Muhi középkori mezőváros területén.¹ A két év során a település három területén, egymástól elkülönülő, jellegzetes egységeken végeztünk ásatásokat. Feltáráshoz került az egykori főutca mintegy 80 méteres szakasza, a település déli vége, valamint a települést körbevevő, külső gazdasági övezet egy része.² Az e területeken tett megfigyeléseink, kiegészítve Leszih Andornak az 1936–41 közötti években, javarészt az egykori mezőváros centrumában végzett ásatásainak az eredményeivel³, lehetőséget adnak a mezőváros településszerkezetének vizsgálatára, a különböző egységek épületeinek és régészeti anyagának összehasonlítására, a házak, utcák elhelyezkedésén túlmutató, belső struktúra megfigyelésére.

Az előzetes topográfiai vizsgálatok során megállapíthattuk, hogy a középkorban még erre folyt Szinva valamint a Sajó egykori medrei által szabdalta, viszonylag sík terület egyetlen nagyobb, egy kilométer hosszú, keskeny kiemelkedésén létrejött település a 15–16. században a dombnak majd teljes hosszát elfoglalta. Az épületek az itt keresztülv vezető középkori útra rendeződve, egyetlen utcát alkotva helyezkedtek el. A feltárás során a 18–20 méter széles, jórészt kavicsal fedett főutca mentén a 15–16. századból származó, többhelyiséges lakó- valamint hozzájuk tartozó kisebb gazdasági épületek kerültek elő.⁴ A topográfiai vizsgálatok alapján a település központjában állt a templom, mely körül az utca kissé kiszélesedett.⁵

¹ A régészeti feltárást az M3-as autópálya építését megelőző leletmentések keretében, 1995. április 11. és 1996. december 8. között végeztük.

² Laszlovsky–Pusztai–Tomka 1997.

³ Az 1930-as évek óta sokat fejlődött régészeti módszerek, valamint az 1995–96. évi kutatások számára biztosított igen jó anyagi feltételek miatt természetes, hogy a korábbi ásatások eredményei kiegészítésre szorulnak. Ez a tény megszabja az elkövetkezendő időszak kutatásának irányát is. Mivel a Leszih-féle ásatás eredményeit a kutatási módszerek kiforratlansága miatt a településszerkezetre, vagy a háztípusokra vonatkozóan alig használhatjuk, elsősorban az itt előkerült régészeti leletanyag elemzésétől várhatunk eredményeket. Ezt részben Éri István és Bálint Alajos (*Éri–Bálint* 1959), részben Michnai Attila meg is tette (*Michnai* 1982). Parádi Nándor a sarvalyi középkori pincék feldolgozása során pincének határozott meg Muhiból egy Leszih Andor által feltárt, földbe mélyített négyszögletes, oldalai mentén sűrűn, egymás mellé levert cölöpökkel megerősített falú objektumot (*Parádi* 1979). (A pince fotóját „Muhi pusztai középkori ház alapja, padlója” felirattal közli *Éri–Bálint* 1959. VI. tábla 1–2. kép). Parádi Nándornak ezt a meghatározását az 1996. évi ásatási megfigyeléseink is igazolják. A 82. sz. későközépkori ház mögött található 94. sz. pince az Éri István és Bálint Alajos közölte objektum párhuzama, azzal a különbséggel, hogy míg a harmincas években igen jól megfigyelhetők voltak a fa karók, addig napjainkra, a környező területeken nyitott kavicsbányák okozta talajvízszint-csökkenés miatt a pince oldalának fa belése már elpusztult (*Laszlovsky–Pusztai–Tomka* 1997, 146, 148. kép, 082-sz. épület mögötti objektum). Az 1995–96. évi feltárások eredményeképp a Leszih Andor végezte kutatás dokumentációja részleteiben mindenképp kiegészíthető lesz, de a mezőváros központi területeire vonatkozó ismereteinket csak a még bolygatatlan felszín feltárással tehetjük teljessé.

⁴ Laszlovsky–Pusztai–Tomka 1997, 146.

⁵ Pusztai 1996.

Az Árpád-kori Muhi falu a 14. századtól kezdődően gazdasági szerepének, belső igazgatásában szerzett jogainak köszönhetően városi funkciókat ellátó településsé vált, melynek következtében a 15–16. században a magyarországi településrendszer egyik legfontosabb eleme, a mintegy félezernyi mezővárosunk sorába került.

A mezővárosok-oppidumok túlnyomó többsége fallal körül nem vett, többkevesebb városi funkciót ellátó település. Ez a települési kategória – a falvak és a szabad királyi városok között – nem homogén rendszert fed. Mezővárosnak nevezik azokat az alapjában véve jelentéktelen falvakat is, melyeket csak a földesúri akarat emelt ki a többi falu közül és adott nekik valamiféle kiváltságot (pl. vásártartási jog), de lényegében nem különböznek a többi falvaktól. A történeti kutatás – az alkalmazott kutatási módszerektől függően – ötszáz és ezer között adja meg középkori mezővárosaink számát. Ennek a viszonylag nagy intervallumnak az az oka, hogy a középkori magyar jogalkotás nem írta szabatosan körül az oppidum fogalmát.⁶ Ebből következően a mezővárosok jogai között – ide tartozik a belső kormányzási, igazgatási és igazságszolgáltatási autonómia, a gazdasági és egyházi kiváltságok – nagy különbségek voltak.⁷ Ezek a különbségek meghatározták az adott település fejlődését is. A mezővárosi fejlődés különböző fokozatait mutató települések összehasonlítására kidolgozott módszerek között az írott forrásokra alapozó vizsgálat mellett szerepet kaptak a régészeti is. Ahogy ezt *Szakály Ferenc* a mezővárosi fejlődés és reformáció kapcsolatáról írt, a mezővárosi kutatás problémáit is áttekintő művében megfogalmazta: „A figyelem, immár tartósan, azon időszakra (a XIV. század második fele – a XVI. század első harmada) irányul, amelyből általános következtetések levonására alkalmas, koherens összeírás anyag csak elvétve akad.”⁸ A régészeti források értékelése ez okból is szerepet kell, hogy kapjon e téma kutatásában. A városi fejlődés és a településszerkezet, a házak építési módja közötti kapcsolat vizsgálatára *Kubinyi András* hívta fel a figyelmet.⁹ A gazdaságilag városi funkciókat ellátó település ugyanis külső formájában is hasonul a városhoz. A régészet eredményeit figyelembe véve elemezte *Valter Ilona* négy Észak-Magyarországon található középkori mezővárosunkat.¹⁰ Vizsgálta a települések alaprajzát, a régészeti kutatott épületeket, a piac kialakulását, a kereskedelmi utakat, a kézművesipart, a szőlőművelést, a kolduló rendi kolostorokat, valamint az ispotály létét, illetve létrejöttük feltételeit.¹¹ Mivel a vizsgált mezővárosok ma is lakott települések, az újkori beépítések a régészeti kutatásnak határokat szabnak. A középkori Szer területe azon mezővárosaink közé tartozik, ahol a 16. századi pusztulást követően nem jött létre újabb település. A belső szerkezet megfigyelését ez esetben „csak” a Pusztaszeri Nemzeti Emlékpark elmúlt évtizedekben létrehozott épületei korlátozzák. A település régészeti kutatását a nyolcvanas évektől végző Vályi Katalin vizsgálta a mezővárosi fejlődés tekintetében fontos szerepet játszó kereskedelmi kapcsolatokat, azok régészeti módszerekkel követhető nyomait.¹² A településszerkezet rekonstrukciója során megállapította, hogy a 15–16. századi Szer a többutcsás mezővárosok típusába tartozha-

6 *Szakály* 1995, 13.

7 *Kubinyi* 1996, 418.

8 *Szakály* 1995, 14.

9 *Kubinyi* 1985, 58–59; *Kubinyi* 1983.

10 Hatvan, Gyöngyös, Pásztó és Miskolc középkori településeket vizsgálta (*Valter* 1991.).

11 Gyakorlatilag ezek azok a vizsgálati szempontok, melyek szerkezetét, intenzitását, meglétét vagy hiányát kutatva meghatározható egy adott település helyzete a mezővárosi struktúrában (*Valter* 1991, 195–196.). Ezeket a szempontokat kiegészítve állított össze a kilencvenes évek elején *Kubinyi András* egy olyan kritériumrendszert, mely segítségével a mezővárosok egymáshoz való viszonya, városi funkcióinak fejlettsége számszerűen is mérhető, összehasonlítható (*Kubinyi* 1996, 419–421.).

12 *Vályi* 1995.

tott, a település egészének a képét pedig a nagy telkekre épített, jellegzetesen falusias épületek határozták meg.¹³

A középkori Muhi föld alatti maradványai teljes egészében szántóföldön találhatók, így lehetőség van a település teljes területének régészeti módszerekkel való vizsgálatára, illetve, régészeti adatok alapján meghatározni helyét a középkori mezővárosaink sorában.

Dolgozatunkban három, a település déli végében 1995-ben feltárt, 15–16. századi épületet, valamint leletanyagukat mutatjuk be. A feltárt jelenségeknek a központi területekkel való összehasonlításával a település 15–16. századi belső felépítésére is igyekszünk információkat nyerni. Annak ellenére, hogy az 1995–96. évek feltárásai során az egykori mezővároson belül, több területen, viszonylag nagy felületeket vizsgálhattunk meg, a régészeti adatok alapján még így is több, lehetséges kép rajzolható meg e belső struktúráról. Ezek a képek a feltárás egyes részterületeinek feldolgozása során valószínű, hogy változni fognak. Így gondoljuk ezt a déli településszél több megoldási lehetőséget kínáló értékeléséről is. Ennek ellenére indokoltnak tartjuk a feltárás kisebb egységeinek külön-külön történő, mielőbbi közlését; nehogy, – a már idézett Szakály Ferenc szavait kissé módosítva – „a lehetséges modellek között vándorolva, elszakadjunk a minden általánosítás és összevetés alapját adó lokális valóságtól.”¹⁴

Az egykori folyómedrek elsősorban délről jelentettek – igen markáns – határt a település terjeszkedésének. A középkori Muhinak erre a déli végére (az azt átszelő, 35. sz. főútvonaltól délre) esett 1995-ben az egyik munkaterületünk. Az itt végzett feltárás során előkerültek a késő Árpád-kori falu szélének külső kemencéi, gödrei, és egy ház; valamint ezek fölött az objektumok fölött, kissé a központi területek felé húzódvá, három késő középkori–kora újkori épület illetve három kút. Az épületek a centrumban elhelyezkedő templomtól mintegy kétszáz méter távolságban álltak. A település déli végén ezek a legkésőbbi feltárt objektumok (5. kép).¹⁵

A feltárt épületek leírása:¹⁶

23-as számú épület:

Téglalap alakú, padlószintjével kissé a korabeli szint alá süllyesztett, alapozási árokkal készített falú épület (1.; 6. kép). Kemencéje az épület falsíkján kívülre nyúlik. Az ÉNy–DK-i tájolású, téglalap alakú, 6,8x4,2 méter alapterületű épület padlóját 50–60 cm mélyen a korabeli külső járószint alá mélyítették. Falának a téglalap oldalai mentén a padlószinthez mérten 40–50 cm mély és ugyanilyen széles alapozási árkot készítettek, melynek fenekébe a falat tartó, 15–25 cm vastag cölöpök számára nagyméretű, téglalap és kör átmetszetű cölöplyukakat ástak. Az épület Ny-i, hosszanti fala mentén, valamint a DK-i sarkában az alapozási árokban egymástól elkülönülő, függőlegesen álló betöltéssávot figyeltünk meg. A legfelső sötétszürke színű betöltés (S917) az alapozási

13 Vályi 1989, 84. Legutolsó tanulmányában részletesen elemzi a magyarországi mezővárosok régészeti kutatásának helyzetét, újabb eredményeit (Vályi 1997 in press).

14 Szakály 1995, 32., A dolgozat elkészítését az Országos Tudományos Kutatási Alap támogatta.

15 A rajzokat Vighné Takács Mária és Kalászdí György készítették, munkájukat ezúton is köszönjük. Szintén köszönet Laszlovsky Józsefnek és Tomka Gábornak a dolgozat elkészítése során e témához fűzött észrevételeikért.

16 Az ásatás során előkerült épületek, műhelyek, kutak stb. a dokumentálás során objektumszámmal kaptak, a publikációban ezt a betűt, valamint a hozzá kapcsolódó objektumszám jelzi. Az objektumokon belül elkülöníthető, legkisebb, régészeti szempontok alapján leírható egységeket – a stratigráfiai egységeket pedig kis s betűvel, valamint azonosítási számukkal jelöljük.

1. kép. A 23. sz. épület gödre az alapozási árokkal

árok teljes hosszában végighúzódtott, helyenként egyedül ez töltötte ki az árkot. Az említett két helyen viszont ezt a betöltést – ami feltehetően a fal szerves anyagból készült vázának nyoma – belső oldalán egy 10–15 cm vastag sárga agyagréteg határolta (§936). Ez a belső agyagréteg az épület DK-i sarkában jóval a padlósíntől fölé magasodott, a fal belső tapasztását alkothatta. Emellett a belső tapasztásréteg mellett egy, a padlósíntől induló, lejtős aljú árokban (§920; §934) újabb fekete, kevert, szerves betöltés futott végig a fal mellett (7. kép, 8. kép 2–4. metszet). Az épület legelső padlója maga a letaposott agyag általaj volt. Ezt a padlósínt a használat során ugyanezzel az agyaggal 15–20 cm-rel feltöltötték.

Az alapozási árok a rövidebbik oldalon, az épület ÉK-i sarkában megszakad. Itt mindkét végét nagyméretű cölöp számára ásott gödör zárja. A falnak e szakaszából nyúlik ki a falsíkon kívülre az §288 kemence. Félkör alakú tűzterét agyaggal tapasztották le, a tapasztásban nem volt kerámiatöredék, csupán a kemence omladékában. Ehhez a falsíkból kinyúló kemencéhez tartozott négy, szabályosan elhelyezkedő cölöplyuk. Ezek a cölöplyukak egy négyzet sarkait alkotják, közülük kettőt-kettőt két keskeny árok kötött össze. A beléjük állított cölöpök a kemencét védő féltetőt tarthatták.

A bejáratra utaló egyértelmű nyom nem volt. Az alapozási árok mélysége a déli, rövidebb oldalon jóval kisebb, mint másutt. A DK-i sarokban azonban a megmaradt fal-tapasztás kizárja a bejárat lehetőségét, ezért valószínű, hogy a rövidebb oldali két középső cölöp között közlekedhettek az épület használói.

Stratigráfia:

Az épület használatát követően gödrét betöltötték (§204; §897 alatta §248). Ez a betöltés elválik környezetétől, egyenmű, viszonylag rövid idő alatt került az épületbe. Az ezt követő időből ezen a területen más régészeti jelenségnek már nem maradt nyoma.

Az ⁰23 szintje alatt gödörrendszer található, melynek egyik tagját (⁰34) vágja a kemence számára épített feltető árka valamint ^S253 cölöplyuka.

Kronológia:

Mindhárom épület kerámiaanyagára jellemző, hogy kizárólag – többnyire igen apró – töredékek kerültek elő belőlük, túlnyomórészt másodlagos helyzetben. A különböző stratigráfiai egységek leletei között a 13–15. század kerámiaanyaga együtt fordul elő.

Az ⁰34 gödörben nagy mennyiségű Árpád-kori kerámiatöredék volt. Az ⁰23 épülethez tartozó kemence omladékából 10 db Árpád-kori töredéken kívül csupán egy, barna engóbbal fedett, vörös festéssel díszített, duzzadt, legömbölyített, késő középkori peremtöredék került elő. Az ^S204 és ^S897 betöltésben néhány Árpád-kori töredék mellett (9. kép 8.) fehér vagy világosbarna színű, gyorskorongon készült, a vállon erős bordázással vagy hornyolással díszített, 14–15. századi fazekak töredékei voltak (9. kép 1; 2; 9.), kihajló, szögfej illetve erősen duzzadt, legömbölyített peremekkel, vagy a fedő számára határozottan kiképzett hornyolással (9. kép 1; 4; 9.) A leletanyagban előfordultak olyan töredékek, melyek oldalát 2 cm széles sávban folyamatos bepecsételt rácsminta díszítette. Ehhez a technikához hasonló a 9. kép 6-os sz. töredéke, ahol az ujjbenyomkodásos díszítés alatt, egymást kiegészítő háromszögeket alkotó, váltakozó irányú bepecsételt sávokból álló minta található. Ez a pecsételt minta a 13. századból ismert, de festett változata előfordul a 15. századból is.¹⁷ Az edény, melyhez tartozhatott, már gyorsan forgó korongon készült. Az alapozási árokban talált kevés kerámia között fehér színű, hornyolással díszített oldalú, talpas poharak töredékei mellett sűrű, hornyolással díszített oldalú fazekak darabjai voltak (10. kép 6; 7).

Az épület betöltésében előkerült egy „parasztkés” vagy huszita kés is (2. kép). Ez a fegyvertípus jelenlegi ismereteink szerint Magyarországon a 15. század elején jelent meg.¹⁸ A parasztság és a polgárság személyi védőfegyvereként igen elterjedt. Használata a 16. század elején szűnt meg.¹⁹ Az épület elhagyását követően az ^S204 egynemű betöltés rövid idő alatt végbement, tudatos feltöltésre utal. A mázas vagy redukált égetésű edénytípusok, illetve a 16–17. században e vidéken elterjedt más edénytípusok hiányoznak az ^S204 betöltésből. Ezek alapján az épületet legkésőbb a 16. század elején hagyták el használni.

¹⁷ Holl 1963, 379, 77. kép 13.

¹⁸ Ilyen darab került elő Zsigmond-éremmel keltezve a négyszállási temető 241. sírjából (Selmeczi 1992, 62, IX. tábla 75).

¹⁹ Müller 1976, 272 idézi Kalmár J.: Régi magyar fegyverek 118. old.

A Leszih Andor vezette, korábbi kutatások során Muhiról több „parasztkés” került elő. Az ekkor előkerült leletanyagot bemutatva Éri István és Bálint Alajos 1959-ben kettőt közöl (Éri-Bálint 1959, XXXIII. tábla 7–8) míg Michnai Attila, szintén ugyanennek az ásatássorozatnak a leletei közül egy nyél- és három pengétöredéket (Michnai 1982, 133, 6. kép 6–8;). Hasonlóan a 43. sz. épületben talált példányhoz, mindegyik nyele a kések megerősítése céljából derékszögben felhajlított. E tárgyak pontosabb előkerülési helyéről nem tudunk semmit, a harmincas-negyvenes évek ásatási területeinek elhelyezkedését tekintve (Pusztai 1996, 47, 2. kép), javarészt a település központi területein bukkanhatott rájuk Leszih Andor. Az Éri István-Bálint Alajos bemutatta XXXIII. tábla 8. sz. „parasztkése” az 1936-os ásatás során került elő (Éri-Bálint 1959, 40), valószínűleg az egykori templom közelében, attól DNy-ra. Az ugyanezen a táblán található 7. sz. kés szórványlelet (Éri-Bálint 1959, 57).

43-as számú épület:

Téglalap alakú, padlószintjével kissé a korabeli szint alá süllyesztett épület (3.; 11. kép).

Az ÉNy-DK-i tájolású, téglalap alakú, 7,5x6 méter alapterületű épület padlóját 40–50 cm mélyen a korabeli külső járószint alá mélyítették. Falát az épület négy sarkában, valamint az oldalai mentén 1,5–2 méterenként leásott cölöpök tartották. A 25–35 cm vastag cölöpök számára 40–60 cm átmérőjű, 80–100 cm mély gödröket ástak. A cölöpök közötti szakaszokon, egymástól 15–20 cm távolságban vékonyabb karókat vertek le. A fal vastagságára az épület oldalai mentén helyenként megtalált keskeny sárga agyagsávok utalnak (4. kép, 8. kép 1).²⁰ Ezek a sávok az oldalak mentén 40–60 cm vastagságban helyezkednek el. A bejárat feltehetően a DK-i sarokban, a rövidebbik oldalon lehetett. Itt ugyanis két nagy cölöp között megszakad a kis karók alkotta sor. Tüzelésnyomokra az épület hossz tengelyében, az É-i fal közelében lőtünk. A padlón 45 cm átmérőjű, erősen égett folt került elő. A padlót vékony kavicsréteggel fedték (S770).

Stratigráfia:

Az épületet az S200 kevert feltöltés felszínébe ásták. Használatát követően gödrét betöltötték (S552). Ez a betöltés elválik környezetétől, egynemű, viszonylag rövid idő alatt került az épületbe. Ebbe a sárga agyagos betöltésbe ásták azokat a gödröket és cölöplyukakat (S431; S432; S433; S434; S436; S475; S476; S485), melyek ezen a területen a legkésőbbi objektumok (12. kép).

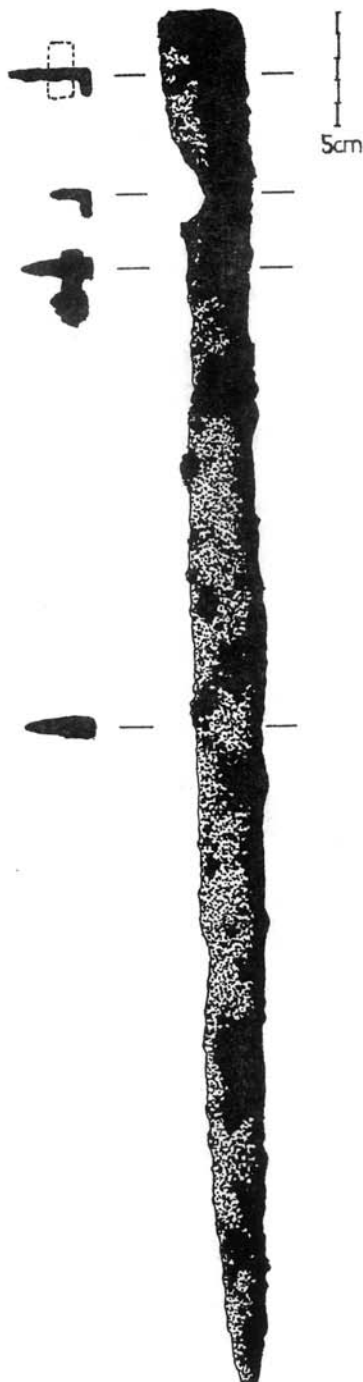
S43 szintje alatti területhez tartozik az S353 kemenceomladék, valamint az S770 padló alól előkerült S736 gödör.

Kronológia:

Az épület alatti gödörből, valamint a kemenceomladékból nagy mennyiségű, Árpád-kori kerámiatöredék került elő.²¹ Az épületet, mielőtt betöltötték, gyakorlatilag teljesen kiürítették. Padlóján csupán két darab Árpád-kori és három darab, szürkésfekete színű, gyorskorongon készült, jól égetett, duzzadt, kihajló, késő középkori peremtöredék volt (13. kép 9).

20 Az épület bontása során eleinte feltételeztük, hogy a vázszerkezetes falat egy alkalommal átépíthették. Több olyan nagyobb, betemetett cölöplyuk is előkerült, melyek betöltésébe kisebb karólyukak mélyedtek. Különösen jól megfigyelhető volt ez az épület ÉNy-i rövidebbik oldalánál. Az ÉK-i sarokban álló cölöp mellett állhatott korábban az s804 cölöp. A cölöp kiszédését követően – feltételezésünk szerint – annak betöltött gödrébe került az s805 karó, de fedte azt a már említett keskeny sárga agyagrég is. A fal átépítésére kezeltünk abból is, hogy az épület bontása során az ÉK-i sarokban előkerült egy, látszólag a sarokhoz csatlakozó kemence égett foltja (s353). A fal kibontását követően azt tapasztaltuk, hogy a feltételezett, falsíkból kiugró kemence várható tüzelőnyílása előtt folyamatos karólyuk sor volt, ami a korábbi periódusban használt kemence szájának esetleges későbbi elfalazására utalt volna. Ebben az esetben, a kemence használata idején még állhatott az s804 cölöp, ami az ÉK-i sarokban álló cölöppel együtt a tüzelőnyílást határolta volna két oldalról. Erre a megoldásra, még ha igen tűzveszélyesnek tűnik is, épp a 23. sz. épület példája alapján gondoltunk. Ez ellen a lehetőség ellen szólt, hogy az s353 kemence omladékból illetve tapasztásából Árpád-kori kerámiatöredékek kerültek elő. Az épület azonban jóval fiatalabb e kerámiatöredékeknél. Az átépítés ellen szól még, hogy a falat tartó cölöpök akkor helyezkednek el szimmetrikusan, ha rendszerükbe beletartoznak a „korábbinak” vélt cölöpök is. Az s845 karó hasonlóan egy betöltött cölöpgödörbe került, de itt jól meg lehetett figyelni a belső cölöphelyet is, tehát ez esetben a karó a cölöppel egy időben, közvetlenül a cölöp mellé, annak betöltésébe lett leásva. Ezek összegzéseként valószínűbbnek tartjuk, hogy nem történt nagyobb átépítés, s az s353 kemence nem tartozott az épülethez.

21 A középkori Muhi 1995. évi feltárásán, a település déli végében előkerült Árpád-kori régészeti anyag feldolgozását Kulcsár Mihály régész végzi.

2. kép. A 23-as sz. épületből előkerült kés

Az épület használata után betöltődött ^S552 agyagrétegből:

- mintegy negyven darab szürke vagy vörös színű, homokkal soványított, gyorskorongon készült, jól égetett fazék kihajló, duzzadt legömbölyített pereme, valamint hornyolt váll- és oldaltöredéke (14. kép 10; 13. kép 1; 3; 7; 8.),

- négy darab fehér színű, jól iszapolt, gyorskorongon készült, jól égetett vékony falú, pohár (ún. tojás héj áru) töredéke (13. kép 2; 4; 5),

- valamint két darab szürke színű, gyorskorongon készült, redukált égetésű, fényezett felületű korsó töredéke került elő.

A fehér anyagú, vékony falú, határozott talpkarimával készült talpas poharak a 15. században terjednek el.²² A betöltés idejét azonban az itt előkerült leletek közül a legkésőbbi, a redukált égetésű, fényezett felületű korsótöredékek határozzák meg. Magyarországon ez idáig a legkorábbinak meghatározott, ilyen technológiával készült edényt a belőle előkerült pénzlelet az 1530-as évekre keltezi.²³ Az ^S552 betöltésbe ástott gödrökbe, jórészt az általuk vágott ^S552 anyaga került vissza (14. kép 3; 6), valamint kettő, belül zöld mázas edény fenéktöredéke. Az ^S552 betöltés valamint az említett, legkésőbbi gödrök anyagában a redukált égetésű valamint két mázas töredéken kívül nem kerültek elő írókás tálak vagy többszínmázos tálak, 16–17. századi vászonfazekak töredékei. Ez alapján az épület felhagyása még a 16. század elején következhetett be. Használatának kezdete a 15. század lehetett.

37-es számú épület:

Négyzet alakú, csak a falat alkotó cölöpök számára ástott lyukak által jelzett épület (15. kép).

22 Holl 1963, 379, 77. kép 11–12.

23 Parádi 1963, 225.

3. kép. A 43-as sz. épület

4. kép. A 43-as sz. épület falának cölöp- és karólyukai

ÉK–DNY-i tájolású, megközelítően négyzet alakú, 7x7 méteres alapterületű épület. Nem az altalajra, hanem egy vékony, feketés barna színű, kevert feltöltésrétegre (^{S200}), valamint vele megegyező tájolású, téglalap alakú, 60 cm mély gödör (^{S413}) sárga agyagos betöltésére épült.

A fal vázát alkotó cölöpök számára ásott, 10–40 cm mélységben megmaradt gödörök a négyzet oldalai mentén, szabálytalanul helyezkednek el. Az ÉK-i oldal mentén a cölöplyukak foghíjasan kerültek elő. A bejáratra, mivel a mezőgazdasági művelés az épület területén található sárgásbarna színű, agyagos omladékot megsértette, csupán ez a jelenség utalhat. Az épületnek még ennél az oldalánál előkerült nyolc cölöplyukból négy egy négyzet sarkai mentén helyezkedik el. Ugyanabból a szintből indulnak, mint az ^{O37} cölöplyukai. Nem dönthető el, hogy egykorúak-e azzal. A feltételezett bejáratral szembeni oldalt középen három részre osztja két, egyenként másfél méter hosszú, cölöplyukegyüttes.

Stratigráfia:

Az ^{O37} épület cölöplyukait egy kevert felszínbe, ^{S200}-ba ásták. A cölöplyukak egy része vágja ^{S413} korábbi gödör betöltését. Ezen a területen ^{O37} a legkésőbbi ismert épület.

Kronológia:

Az épület padlószintje javarészt elpusztult. Az ^{S200} feltöltési réteg a XVI/46–47–48 és 58 négyzetekben²⁴ egyaránt megfigyelhető, Árpád-kori valamint késő középkori kerámiával kevert réteg. Az épület cölöplyukaiból javarészt az általuk vágott réteg kerámiaanyaga került elő. A legfiatalabbnak meghatározható peremtöredékek szürke, szürkésfehér, gyorskorongon készült, jól égetett, kihajló, duzzadt, legömbölyített, valamint elkeskenyedő végű, késő középkori peremtöredékek (^{S920}).

A bemutatott három épület mind építési módjában mind valószínűsíthető funkciójában különbözik egymástól.

Az ^{O23} és ^{O43} épület valószínűleg a 15. század végén – 16. század elején állhatott. Gyakorlatilag teljesen kiürítették őket, nem utal semmi hirtelen pusztulásra, ami szintén affelé mutat, hogy a 16. század első harmada után következő mozgalmasabb időszak előtt már felhagytak használatukkal. Az ^{O37} épület korhatározása kérdéses, de a 16. század első felénél ez sem lehet fiatalabb. A 16. század második feléből származó régészeti leletanyag már nem került elő az ^{O37} területéről.

Mindhárom épület megegyezik abban (függetlenül az ^{O37} bejáratától), hogy azonos a tájolásuk. A tájolásnál itt elsősorban nem az égtájakat vesszük figyelembe, hanem a településen átvezető középkori utat. Mindhárom épületet az egykori főutcahoz igazodva építették. Ez az út a légifotók tanúsága alapján 40–70 méterre ÉNy-ra haladhatott a feltárt épületektől.

Funkciójuk meghatározásánál két lehetséges válasz közül kell választanunk, azaz gazdasági vagy lakóépületek lehettek.

Michnai Attila a késő középkori lakóépületeket vizsgálva megállapítja, hogy a 15. századtól kéthelyiségesnél kisebb házról alig van adat.²⁵ A most bemutatott egyhelyiséges

24 A feltáras területét 100x100 méteres alapterületű szelvényekre, ezeken belül 10x10 méteres négyzetekre osztottuk (*Pusztai* 1996, 36, 13. jegyzet).

25 *Michnai* 1981, 231. Természetesen ezekkel párhuzamosan az egyhelyiséges, sőt földbe mélyített épületek is megfigyelhetők még (példaként *Wolf* 1985). A padló szintje három épületből kettő esetében a korabeli felszín szintje alatt 50–60 cm mélyen helyezkedett el. Ezek az épületek azonban már nem köthetők a korábbi időszakok félig vagy egészen a földbe mélyített épületeihez, hanem a 14. századtól általánosan elterjednek tekinthető, felszíni házakhoz kapcsolhatók.

épületek méretben a főutca mentén feltárt késő középkori többszattú lakóházak mögött 1996-ban előkerült gazdasági épületekkel mutatnak rokonságot.²⁶ Ezek a gazdasági épületek azonban építési technikájukat figyelembe véve, elmaradnak az itt bemutatottaktól. Egyedül az ⁰37 épületet kapcsolhatjuk össze – a cölöpváz fal legegyszerűbb régészeti megjelenése, valamint a belső tér sajátos osztása miatt – a főutca mentén talált gazdasági épületekkel. A nyugati fal tagolása miatt inkább gazdasági épületre gondolhatunk. Talán állattartás céljait szolgálta.²⁷ A másik két épület – az ⁰23 és ⁰43 falait nagy gondossággal készítették.

Kiss Lajos a harmincas években Leveleken megfigyelt egy házat, mely a tűzhely elhelyezkedése miatt is közel áll az általunk bemutatott ⁰23 épülethez: Egy 3,9x2,85 méteres alapterületű földházat ír le, melyben nincs semmiféle tűzhely, csupán a ház falából kinyúló kemence.²⁸ Ebben a házban esetenként hatan laktak. Tíz éven keresztül használták, anélkül, hogy az épület belsejében külön tüzelőhelyet készítettek volna.²⁹ Az ⁰23 épület tehát szolgálhatott lakóház céljára. Falainak gondos elkészítése is erre utal. Az ⁰43 épületben már volt – ugyan igen halvány – nyoma annak, hogy volt benn is tüzelőalkalmatosság. Anélkül, hogy az ⁰23 ház lakóinak társadalmi helyzetét megkísérelnénk párhuzamba állítani a Kiss Lajos által bemutatott leveleki ház lakóinak már idézett,³⁰ marginális helyzetével, felfigyelhetünk az ⁰23 és ⁰43 épületek szélsőséges, pontosabban településszéli helyzetére.

Ha szembeállítjuk őket a 15–16. században már országosan elterjedt, de Muhi központi területein is megtalálható, többszattú házakkal, tagoltabb településképet rajzolhatunk meg. A templom környezetének gazdagabb kőépületei³¹ és az ezeket követő, szerényebb – a korabeli falusi feltárásoknál előkerültekkel megegyező³² – de még többszattú lakóházak jelentette tagolódás mellett a településszéleken megjelenő, a lakosság vagyoni differenciálódását mutató, egyhelyiséges lakóépületek is feltűnnek.³³ Az ⁰43 épülethez hasonló falszerkezettel készített házak részletei kerültek elő a főutca mentén, a templomhoz képest ellenkező irányban mintegy 250 méterre, egy 16. századi többhelyiséges épület (⁰78) alatt (Laszlovsky–Pusztai–Tomka 1997, 146, 148. kép ⁰78).³⁴

26 Laszlovsky–Pusztai–Tomka 1997, 146, 148. kép, ⁰88 és ⁰89 épületek.

27 Belényessy Márta kutatásai alapján a 14. századtól kezdődően már számolnunk kell az igavonó jószág istállózó tartásával (Belényessy 1956, 42, 50). Az épület belső osztása az állatok egymástól való elkülönítését is szolgálhatta.

28 Kiss 1936, 80, 10. ábra, 8. ábra

29 Kiss Lajos ezt úgy magyarázza, hogy a lakók alamizsnából éltek, mint írja „téli nyáron a szomszédoknál tartózkodtak” (Kiss 1936, 78). Tüzelőberendezés tehát – leírása szerint – a lakók marginális helyzete miatt nem volt a ház belsejében (de a házhoz azért kapcsolódott egy, tehát itt sem nélkülözték teljesen).

30 L. az előző jegyzet!

31 Leszli Andor ásatai során kőből készült épületek nyomain is előkerültek.

32 Laszlovsky–Pusztai–Tomka 1997, 146, 148. kép ⁰79; ⁰78; ⁰74; ⁰77; ⁰81; ⁰82; ⁰87

33 „Evidencia, hogy a különböző mértékben földdel ellátott jobbágyság építményei anyagi minőségükben is különböztek” írja Balassa Iván (Balassa 1994, 10). Kétségtelen, hogy egy adott időben a különböző vagyoni helyzetű rétegeknek egy meghatározott területen más és más lakóházakkal találkozhatunk, de ezek nem külön fejlődési utakon alakultak, hanem ugyanannak a fejlődésnek a különböző szakaszait képviselik (Balassa 1994, 11). A helyiségek száma alapján a 15–16. században a házak között nem lehet időrendi különbséget megállapítani, elterjedésüket inkább a vagyoni helyzet, a bennük lakók száma határozta meg (Michnai 1981, 231).

34 Az említett két épületnek csupán a sarkai estek a feltárható területre. Ez alapján csupán valószínűsíthető, hogy az ⁰43-hoz hasonlóak lehetnek. Ezeknek az épületeknek valamint környezetüknek a teljes feltárása esetén eldönthető, hogy a 15–16. század fordulóján hol húzódott a belső, többszattú épületekkel, és csak azokkal beépített terület határa és hol kezdődött a „periféria”. A 16. század rá következő időszakában azonban már e részleteiben kibontott két épület fölött is többszattú házakat emeltek.

A bemutatott épületek településen belüli szerepét tovább árnyalhatja az a – már említett – tény, miszerint ezek az egykori főutcától távolabb helyezkedtek el. Arra a területre, ami elválasztja őket a középkori úttól, akár olyan, többszortatú épületeket is fel lehetett építeni, melyek a település feltárt főutcája mentén kerültek elő. A 43. sz. épülettől északra³⁵ azzal azonos szinten, a feltárt terület határán egy feltehetően felszíni épület 3,5 méter széles, sárga agyagpadlójának 10 cm vastag sávja került elő. A feltételezett padlóból a feltárt területre mindössze 20 cm esett. Kicsi annak a valószínűsége, hogy az igen sűrűn beépített központi területekkel szemben a településnek ezen szakaszán az út mellett egy igen széles sávot „üresen” hagytak volna, s csak eztán kezdődtek volna – a bemutatott – lakóépületek. Ezek előtt a kisebb épületek előtt még más lakóházak is állhattak. Az egymás mögött elhelyezkedő épületek az 1996-ban általunk bemutatott légifénykép tanúsága alapján nem alkothattak külön utcát, megközelítésük az előttük állt épületek telkén keresztül történhetett.

A történeti források alapján a 15. század elejéhez képest a század második felére a jobbágyságra kivetett adó több mint 60 százalékkal növekedett. Ezzel párhuzamosan az összeírt adózó egységek száma viszont csökkent. Az adózó egységek számának csökkenése csak részben magyarázható a pusztasodással. Kubinyi András mutat rá – utalva Szabó László és Mályusz Elemér kutatásaira –, hogy ez a nagymértékű csökkenés nem jelent okvetlenül ilyen mértékű népességszám-csökkenést is. A jobbágyság a megnövekedett adókra válaszolhattak összeköltözéssel is, ami változatlan nagyságú népesség esetén is kisebb számú összeírható adóegységgel jár. Megállapítása szerint a 15. században számolnunk kell mind több lakóházas paraszti udvarokkal, mind több családostelkekkel.³⁶ A bemutatott épületek és az egykori út közötti „üres” területet valamint az előkerült padlórést figyelembe véve elképzelhető, hogy a település déli végén – a periferián – a 15. század végén megnövekvő adóterhek előtt egy telekre összeköltöző, gazdaságilag a környezetükhöz képest rosszabb helyzetben lévő jobbágyság lakóépületei kerültek elő. A település belső tagolása tehát nem csupán a lakóházak méretében, de a házas telkek belső szerkezetének különbözőségében is megmutatkozhatott. Muhiban a 15–16. század fordulóján léteztek olyan házas telkek, ahol több – kisebb – lakóépületet is használt, esetenként több család.

Kérdés, ez a településen belül az épületek minőségi különbségéből és azok elrendezéséből adódó differenciálódás az épületeken túl, a régészeti anyagban hogyan nyilvánul meg.

Míg a periferiákon egyáltalán nem került elő külföldi kerámia a feltárás során, a főutca feltárt szakaszán is csupán néhány ausztriai grafitos edénytöredék, addig a harmincas évek feltárásaiban, a központi területeken már előfordul dreihauseni kőcserepes és losticei sómázás edény töredéke is.³⁷ További kérdés természetesen, hogy ezt a belső „differenciálódást” – legalábbis ami a lakóépületeket, valamint a régészeti anyagot illeti – összehasonlítva a környező településekkel, valamint a magyar mezővárosokkal;

35 XVI/46 négyzet északi fala (5. kép).

36 Kubinyi 1986, 286–289. A több családostelkekre példaként a sarvalyi és csuti, háromnál több helyiséges, késő középkori házakat említi, ahol, mint írja a gazdagabb leletanyag is a gazdagabb, népes családra utal (Kubinyi 1986, 289). Esetünkben azonban a szegényebb rétegek összeköltözésére gondolhatunk.

37 Éri-Bálint 1959, XVI. tábla 2 és XIX. tábla 8. A Leszih Andor végezte ásítás során nem kerültek dokumentálásra összefüggő épületek, a leletanyag előkerülési helyének meghatározása is igen kétséges. Az előkerült objektumokról és a régészeti anyag egy részéről azonban legalább azt tudjuk, hogy a település mely részén ásta őket ki Leszih Andor. Ezt figyelembe véve azonban ennek a feltárásnak is megnő a jelentősége, hisz az akkor – a centrumban – előkerült tárgyi anyag alkalmas arra, legalább a nagyobb egységek közötti, belső összehasonlító vizsgálatok megtételére.

hol helyezhetjük el Muhi mezővárost a középkori településstruktúrában.³⁸ Az 1996. év során a főutca mentén több, késő középkori kút is előkerült.³⁹ A kutakban talált 16. századi kerámiatárgyak egy része díszítésüket, megformálásukat tekintve a település leletanyagához viszonyítva „díszedényeknek”, pontosabban díszes asztali edénynek számít.⁴⁰ Mivel a háztartás tárgyai közül javarészt csak a kerámia- valamint a fémeszközök maradtak ránk, a feltárások alapján nem vizsgálhatjuk mindenre kiterjedően, hogy a polgárok milyen tárgyakkal elégtették ki luxusigényüket. A kerámialeletek alapján azonban azt mondhatjuk, a periférián semmiféle díszedénynek tartható töredék nem került elő még az épületeken kívüli területen sem. A főutca feltárt szakaszán – amennyiben díszedénynek tekintjük a kutakban talált, festett kancsókat – a díszedények nem a távolsági, hanem a regionális kereskedelem (vagy helyi készítés) eredményeként kerültek a területre, addig a Leszih Andor-féle feltárások díszedényei között néhány külföldi származású díszedény mellett a kutakban találtakkal megegyező (vagy annál alacsonyabb) színvonalon készült tárgyak szerepelnek.⁴¹

Hetivásárokról Muhi mezőváros területén a 15. század elejétől van tudomásunk. Ekkor a vásárokat csütörtöki napokon tartották.⁴² Országos vásárait a 16. századból ismerjük. Ezen országos vásárok melléktermékeként azonban nem áramolhatott nagytömegű külföldi kerámia Muhiba. A település „luxusigényeit” is elsősorban a regionális kereskedelem során elégíthette ki. A mezővárosok életében az országos sokadalokkal szemben a hetivásárok fontosságát a történeti kutatás már hangsúlyozta.⁴³ További vizsgálatokat igényel természetesen, hogy a régészeti leletanyagban hogyan jelentkeznek a mezőváros és közvetlen környezetének kapcsolatai.⁴⁴

Az talán valamelyest kijelöli Muhi helyét mezővárosaink között, hogy habár következtethetünk – az épületek minőségében, telkenkénti elhelyezkedésükben és a régészeti anyagban megnyilvánuló – valamiféle belső társadalmi differenciálódás megindulására, de ez a folyamat annyira nem lehetett erős, vagy a mezővárosi lakosságnak nem volt meg az az anyagi ereje, ami ezzel párhuzamosan létrehozta volna a differenciálódás tüneteit kezelendő intézményeket. Azok között a kritériumok között, melyek számbavételével elkülöníthetjük egymástól a különböző jogállású és gazdasági erejű mezővárosainkat, szerepel a nyomorultakról, öregekről, betegekről gondoskodó ispotály léte is. Muhi-ban még nincs adat ennek létezéséről. Fügedi Erik szerint „nyilvánvalóan nem volt szükség ispotályra azokban a mezővárosokban, amelyek társadalmi szerkezetükben megmaradtak a falu színvonalán.” Az ilyen helységekből akkor sem volt rá szükség, ha a va-

38 Kérdés, a külföldi kerámia jelenléte mire utal, mennyiben határozza meg a távolsági kereskedelmi kapcsolatok valódi irányát vagy intenzitását. Lánckereskedelem esetén valódi külföldi kapcsolatokról nem is beszélhetünk, ekkor már csak a gazdasági erő, valamint a kor izlésének jelzője az ilyen típusú leletek megléte illetve mennyisége. (A középkori Szer mezőváros esetében a külföldi származású kerámia szintén elenyésző arányú volt a helyi produktumokhoz képest Vályi 1995, 265.).

39 Gryneus 1997; Laszlovsky–Pusztai–Tomka 1997, 146, 148. kép

40 Laszlovsky–Pusztai–Tomka 1997, 197; 4., 5., 8. kép 198; 12. kép 199; 7. kép

41 Ennél az összehasonlításnál csak a bemutatott három épület korszakát vettük figyelembe. A 16. század második felétől megváltozik a helyzet, ugyanis a települést övező, külső „gazdasági” (?) (Pusztai 1996, 45) övezet épületeiben már valódi díszedények, függesztőfüles tálak is találhatók.

42 Kubinyi 1996, 424 idézi Wenzel 1873, 55. oldalt; Bessenyei 1977, 208.

43 A történeti kutatásnak ezt a megállapítását az észak-magyarországi mezővárosok kapcsán szintén kiemeli Valter 1991, 195, 3. jegyzet.

44 A gazdasági kapcsolatokra utaló „díszedények” – díszes használati edények – példájának értékét természetesen alapvetően meghatározná az, ha a további kutatás során eldönthető lenne, hogy a hivatkozott tárgyak Muhin kívül vagy Muhiban készültek.

gyoni differenciálódás előrehaladt – hiszen ez a jelenség a falvakban csakúgy előrehaladt, mint a mezővárosokban – a nyomorultakról ugyanis maga a falu gondoskodott.⁴⁵

A bemutatott jelenségek még elégtelenek ahhoz, hogy egyértelműen meghatározzuk a 15–16. századi Muhinak a mezővárosaink sorában elfoglalt helyét. Az előzetes topográfiai kutatások eredményeiből, valamint a periférián tapasztalt jelenségekből levonható következtetéseket még – ahogy azt a bevezetőben említettük – az írásos történeti adatok valamint a feltárások további feldolgozását követően minden bizonnyal ki kell egészítenünk, illetve módosítanunk kell. A több évszázadon át lakott település életében, szerkezetében – a mezővárosi forma egy típusában – végbement változások nyomkövetésére a feltárások során kutatott kisebb egységek, korszakok bemutatása, azok összehasonlítása adhat módot.

A bemutatott leletanyag leírása⁴⁶

2. kép

A 23-as számú épület leletanyaga.

s897: Az épület gödrének betöltése.

Kés. 59 cm hosszú, 3,5 cm széles nyéllemezés kés. A nyél megerősítése céljából a nyéllemez gerince mentén L-alakban meghajlították. A markolatot három szegecs rögzítette a nyélhez.

9. kép

A 23-as számú épület leletanyaga.

A leltári számokban szereplő stratigráfiai egységek:

–s204; s897:

Az épület gödrének betöltése.

1.:

(97.1.204.1) Szürkésfehér színű, szemcsés anyagú, apró kavicsal soványított, gyorskorongon készült, jól égetett fazék töredéke. Külső oldala világosbarna engobbal fedett. Ferdén kihajló, szögfej keresztmetszetű peremének széle elkeskenyedik.

2.:

(97.1.204.12) Barnásrózsaszín, szemcsés anyagú, gyorskorongon készült, sűrű bordázással tagolt fazék oldaltöredéke.

3.:

(97.1.204.13) Fehér színű, finoman iszapolt, gyorskorongon készült, jól égetett pohár sűrű hornyolásokkal díszített oldaltöredéke.

4.:

(97.1.897.16) Világosbarna anyagú, finoman iszapolt, gyorskorongon készült, jól égetett fazék rövid nyakú, kihajló, duzzadt, legömbölyített peremtöredéke.

5.:

(97.1.897.5) Szürke színű, finoman iszapolt, gyorskorongon készült, ferdén kihajló, vastag, egyenesen levágott peremtöredék.

6.:

(97.1.897.52) Szürkésfehér színű, finom homokkal soványított, gyorsan forgó korongon készült, jól égetett fazék oldaltöredéke. Ujjbenyomkodásos díszítése alatt, egymást kiegészítő háromszögeket alkotó, váltakozó irányú bepecsételt sávokból álló minta található.

7.:

(97.1.897.39) Szürke színű, szemcsés anyagú, jól égetett, kettős tagolású, legömbölyített peremtöredék.

⁴⁵ Fügedi 1981, 86.

⁴⁶ A tárgyak leltározása során a hagyományos leltári számot kiegészítettük még egy tétellel, az adott tárgy előkerülési helyeként meghatározható stratigráfiai egység számával. A hagyományos leltári rendnek megfelelően, a leltározás éve és a leltározott anyag tételszáma után került a stratigráfiai egység száma, ezt követően pedig az adott lelet stratigráfiai egységen belüli száma. Ily módon ez a leltározási rendszer kapcsolódik a hagyományos rendszerhez, ugyanakkor az új leltári szám – a hagyománnyal ellentétben – valódi kapcsolatot jelent az adott régészeti lelet valamint annak előkerülési helye között.

8.:

(97.1.897.57) Barnásfehér színű, finoman iszapolt, kézikorongon készült, jól égetett, oldaltörődék. A vállon kétsoros, téglalap mintákból benyomott, rádlis dísz található.

9.:

(97.1.897.4) Szürkésfehér színű, szemcsés anyagú, gyorskorongon készült, jól égetett fazék perem- és oldaltörődéke. Az enyhén kihajló, duzzadt, elkeskenyedő szélű peremen duzzadt, elkeskenyedő borda fut végig. A nyak és a váll mély hornyolásokkal díszített, a vállvonalat élesebb borda tagolja. A főzőedény külső oldala feketére égett.

10. kép

A 23-as számú épület leletanyaga.

A leltári számokban szereplő stratigráfiai egységek:

–^S897:

Az épület gödrének betöltése.

–^S917; ^S920:

Az épület alapozási árkanak betöltése.

1.:

(97.1.897.1) Fehér színű, finoman iszapolt, gyorskorongon készült, külső oldalán világosbarna engóbbal fedett, jól égetett, kihajló, egyenesen felhúzott, többszörösen tagolt, egyenesen levágott szélű fazék peremtörődéke.

2.:

(97.1.897.7) Fehér színű, finom homokkal soványított, gyorskorongon készült, világosbarna engóbbal bevont, jól égetett fazék enyhén kihajló, lefelé kihúzott galléros peremtörődéke.

3.:

(97.1.897.27) Szürkésfehér színű, finoman iszapolt, gyorskorongon készült, jól égetett fazék ívelten kihajló, ferdén lementszett szélű peremtörődéke.

4.:

(97.1.897.47) Szürkésfehér színű, finoman iszapolt, gyorskorongon készült, jól égetett főzőfazék ket-tős tagolású, ferdén levágott szélű peremtörődéke. A perem felső széle kormosra égett.

5.:

(97.1.917.16) Sötétbarna színű, finoman iszapolt, gyorskorongon készült, jól égetett, kettős tagolású, egyenesen levágott, legömbölyített szélű peremtörődék.

6.:

(97.1.917.11) Fehér színű, finoman iszapolt, jól égetett talpas pohár legömbölyített talpkarimájú töre-déke. A törődék oldalát széles, ívelt hornyolások díszítik.

7.:

(97.1.917.2) Szürkésfehér színű, szemcsés anyagú, gyorskorongon készült, jól égetett fazék odaltörődéke. Az edény oldalát a vállvonalától lefelé, fönt szélesebb, alul keskenyebb, ívelt hornyolások fedik.

8.:

(97.1.920.3) Belső oldalán szürkésfehér, kívül feketésszürke színű, szemcsés anyagú, gyorskorongon készült, jól égetett, duzzadt, elhegyesedő peremű fazék törődéke.

13. kép

A 43-as számú épület leletanyaga.

A leltári számokban szereplő stratigráfiai egységek:

–^S552:

Az épület gödrének betöltése.

–^S770:

Az épület kaviccsal fedett padlószintje.

1.:

(97.1.552.22) Szürkésfehér anyagú, finoman iszapolt, gyorskorongon készült, jól égetett, kormos felü-letű, erősen kihajló, kissé felhúzott, legömbölyített peremtörődék.

2.:

(97.1.552.99) Fehér színű, finoman iszapolt, gyorskorongon készült, jól égetett talpas pohár alacsony, keskeny legömbölyített peremmel ellátott törődéke. A talpon a korongról való levágás nyomai láthatók.

3.:

(97.1.552.106) Világosbarna színű, peremén és külső oldalán kormos, szemcsés anyagú, gyorskoron-gon készült, jól égetett fazék oldal- és peremtörődéke. A perem erősen kihajló, kissé duzzadt, legömbölyített, a rövid nyakat a válltól éles hornyolás választja el. Ez alatt az éles hornyolás alatt 1 cm széles sima sáv találha-tó, mely alatt a váll teljes felületét sűrű, keskeny, ívelt, legömbölyített szélű hornyolás díszíti.

4.:

(97.1.552.146) Fehér színű, finoman iszapolt, gyorskorongon készült, jól égetett, vékony falú talpas pohár perem- és válltöredéke. A rövid perem enyhén kihajló, elkeskenyedő, az egyenesen felhúzott, alig ívelt váll alsó részét sűrű, ívelt, egymástól éles gerinccel elkülönülő hornyolások díszítik.

5.:

(97.1.552.108) Fehér színű, finoman iszapolt, gyorskorongon készült, jól égetett, kisméretű, vékony falú talpas pohár perem- és válltöredéke. A rövid perem enyhén kihajló, elkeskenyedő, az egyenesen felhúzott, alig ívelt váll alsó részét sűrű, finoman ívelt hornyolások díszítik.

6.:

(97.1.552.113) Fehér színű, szemcsés anyagú, gyorskorongon készült, jól égetett, vékony falú oldaltöredék. Külső felületét egymástól 4-5 mm távolságban elhelyezkedő, párhuzamos, fogazásszerű, ívelt hornyolások díszíti. Külső oldala kormosra égett.

7.:

(97.1.552.133) Belül szürkésfehér, kívül szürke színű, vékony falú, szemcsés anyagú, gyorskorongon készült, jól égetett oldal- és erősen kihajló, duzzadt, legömbölyített perem töredéke.

8.:

(97.1.552.128) Szürkésbarna színű, finom szemcsés anyagú, gyorskorongon készült, jól égetett fazék erősen kihajló, duzzadt, legömbölyített peremtöredéke.

9.:

(97.1.770.6) Barnásvörös színű, finoman iszapolt, gyorskorongon készült, jól égetett fazék enyhén kihajló, duzzadt, legömbölyített peremtöredéke. Külső oldala kormosra égett.

14. kép

A 43-as számú épület leletanyaga.

A leltári számokban szereplő stratigráfiai egységek:

—^S432; ^S434:

Az épület betöltésébe ázott gödrök.

—^S552:

Az épület gödrének betöltése.

1.:

(97.1.432.8) Belül barnásvörös színű, külső oldalán kormosra égett, finoman iszapolt, gyorskorongon készült, jól égetett, erősen kihajló megvastagodó, legömbölyített peremtöredék.

2.:

(97.1.434.8) Belső oldalán világosbarna, kívül barnásvörös színű, finoman iszapolt, gyorskorongon készült, külső oldalán kormos, ferdén kihajló, duzzadt, legömbölyített peremtöredék.

3.:

(97.1.434.14) Fehér színű, finoman iszapolt, vékony, jól égetett oldaltöredék. Külső oldalát két párhuzamosan futó, ívelt illetve fogazott, vörös sáv díszíti.

4.:

(97.1.434.16) Fehér színű, külső oldalán barna engobbal fedett, finoman iszapolt, gyorskorongon készült, jól égetett, ívelt hornyolásokkal díszített oldaltöredék.

5.:

(97.1.434.21) Narancsvörös színű, finoman iszapolt, gyorskorongon készült, jól égetett, vékony, enyhén kihajló, ferdén lemeztett szélű, galléros peremtöredék.

6.:

(97.1.434.45) Barnásvörös színű, jól iszapolt, gyorskorongon készült, jól égetett, vastag oldaltöredék. Külső felületét kétsoros, négyzet illetve háromszög alakú benyomkodásokból álló, rádlis dísz fedi.

7.:

(97.1.434.47) Eredetileg vörös anyagú, kívül-belül kormos, finoman iszapolt, gyorskorongon készült, jól égetett, vastag fazék perem- és válltöredéke. A rövid nyakhoz kapcsolódó, erősen kihajló, duzzadt, legömbölyített perem élén keskeny borda fut végig. A vállon kétsoros, benyomott négyzetekből álló, rádlis dísz található.

8.:

(97.1.434.69) Szürkésfehér anyagú, finoman iszapolt, gyorskorongon készült, jól égetett, vékony, erősen kihajló, ferdén felhúzott, elkeskenyedő szélű peremtöredék.

9.:

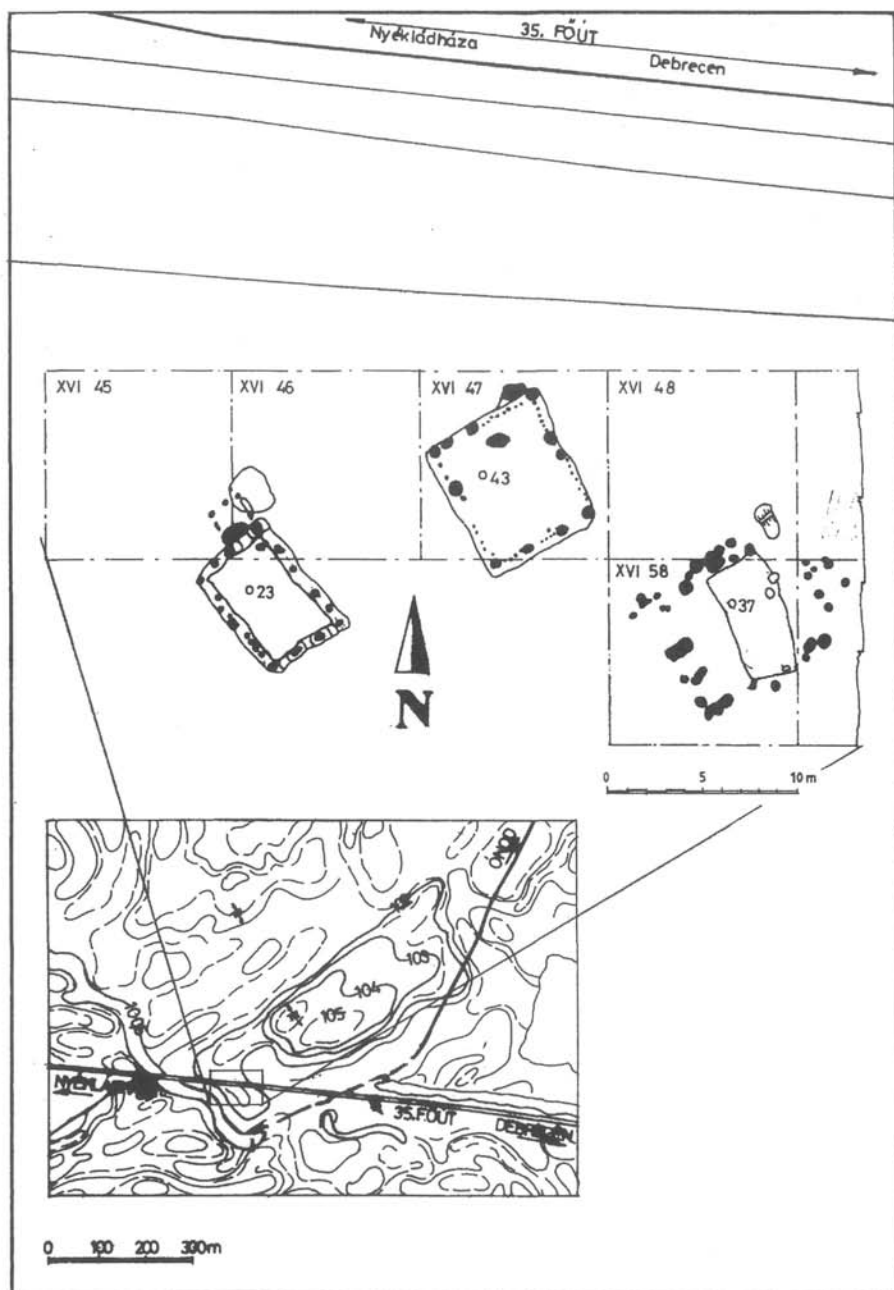
(97.1.552.20) Narancsvörös színű, finoman iszapolt, gyorskorongon készült, jól égetett, vékony, enyhén kihajló, ferdén lemeztett szélű, galléros peremtöredék.

10.:

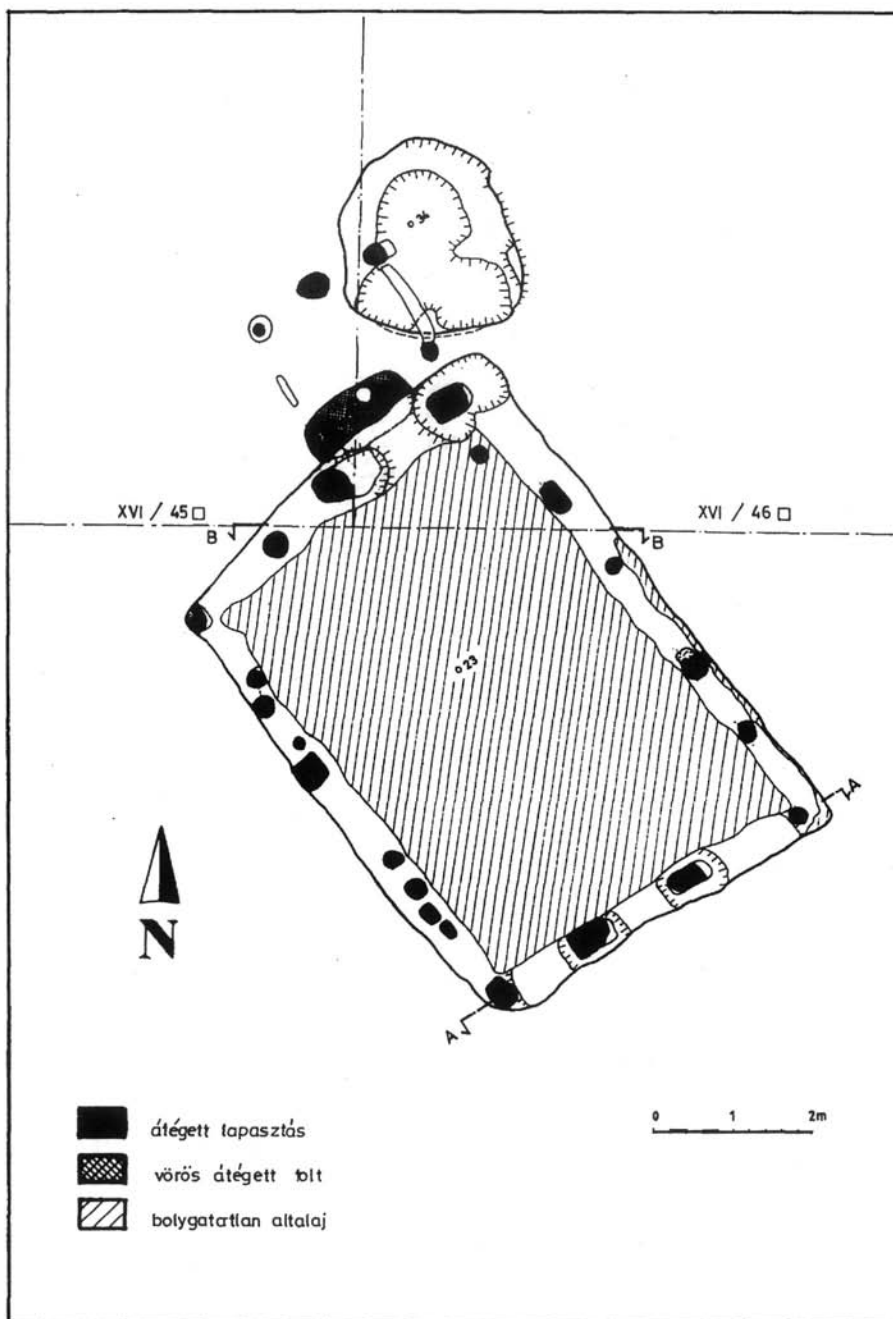
(97.1.552.4) Narancsvörös színű, finoman iszapolt, gyorskorongon készült, kihajló, duzzadt, legömbölyített peremtöredék.

11.:

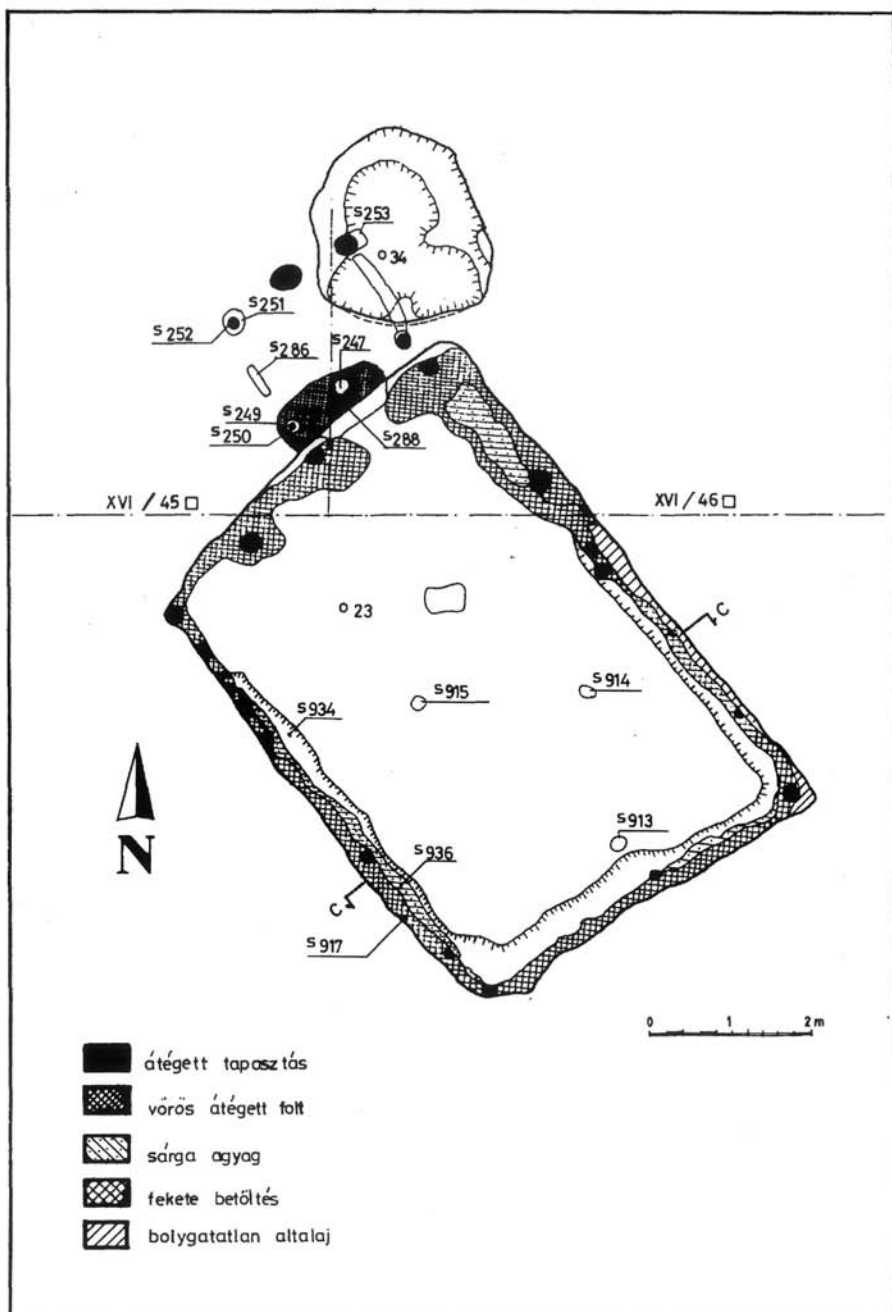
(97.1.552.17) Vörös színű, peremén kormos, finoman iszapolt, gyorskorongon készült, harang alakú fedő hullámos felületű töredéke. A legömbölyített, behúzott szögfej keresztmetszetű peremen egyszeres hornyolással.

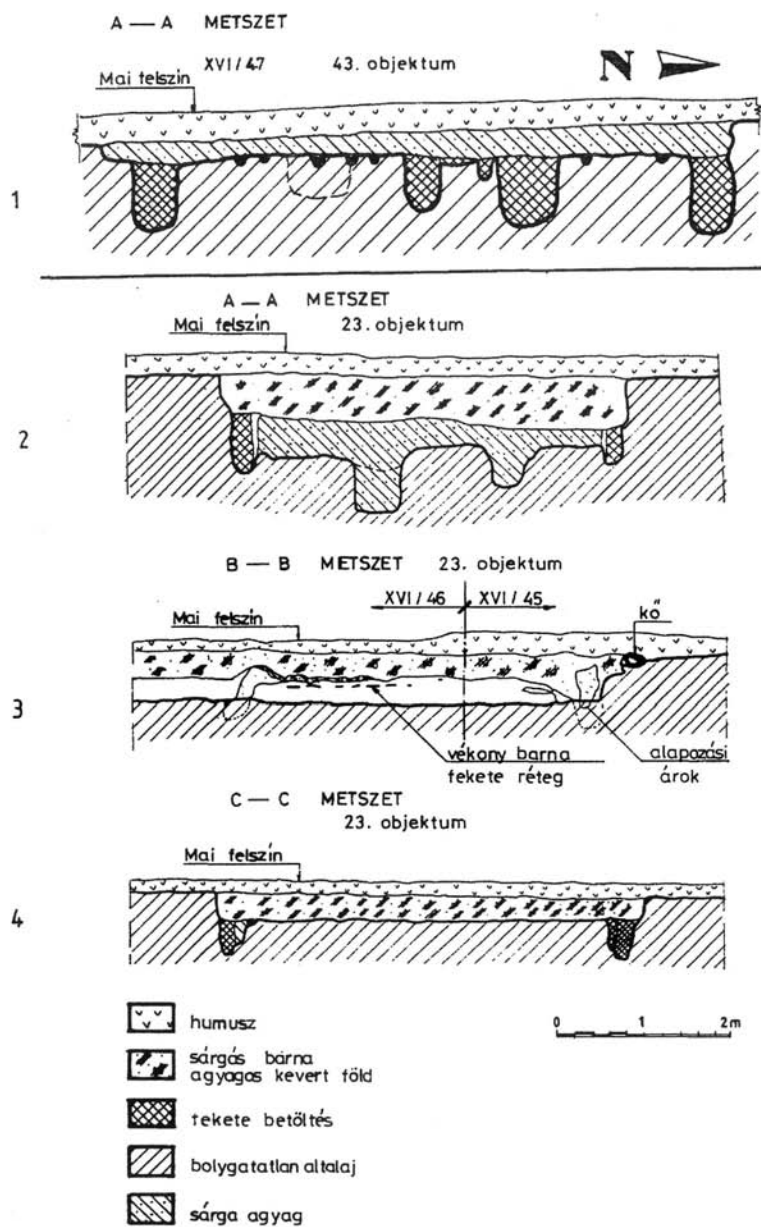
5. kép. A Muhi mezőváros déli végében előkerült késő középkori épületek

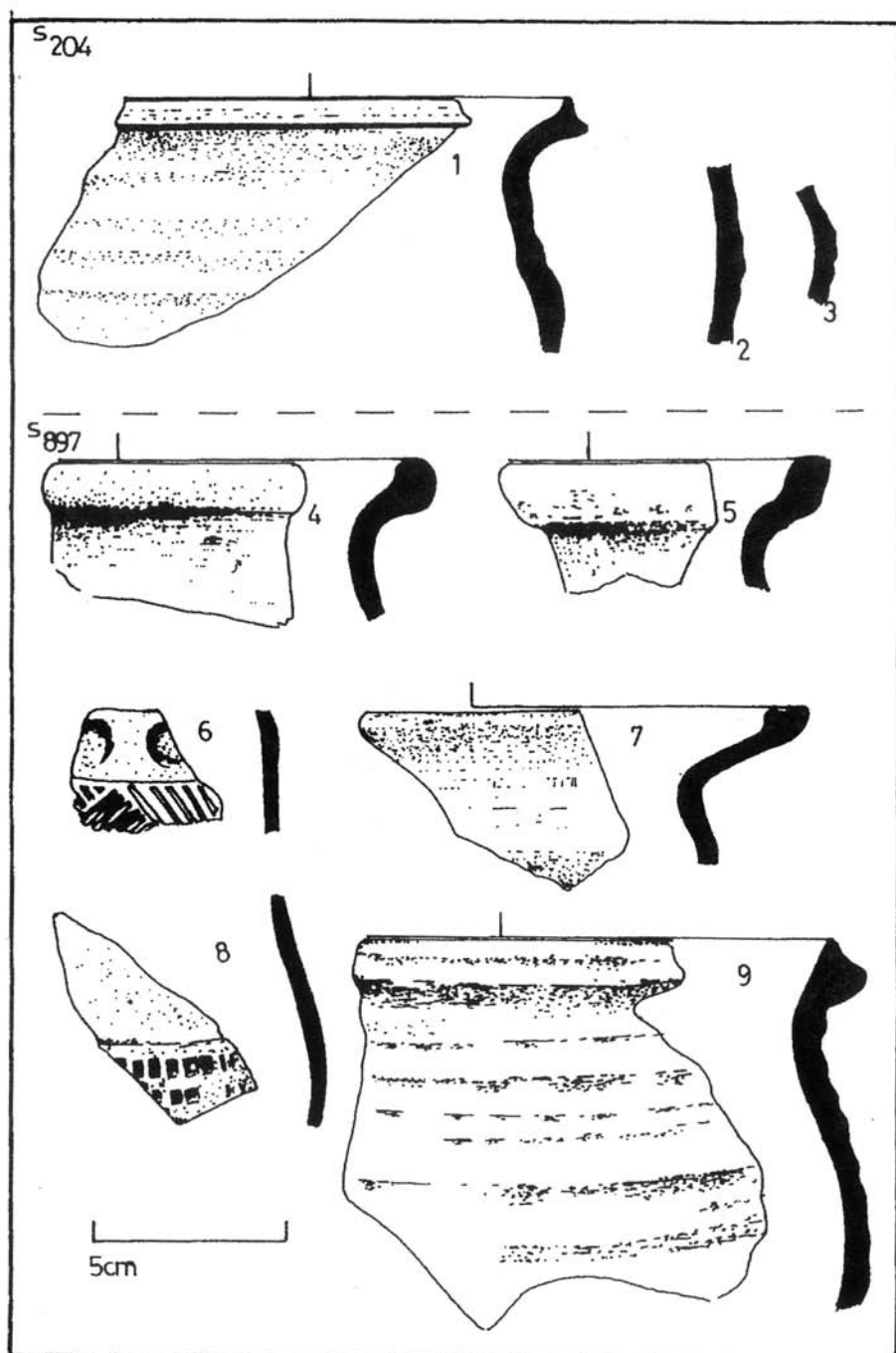
6. kép. A 23-as sz. épület

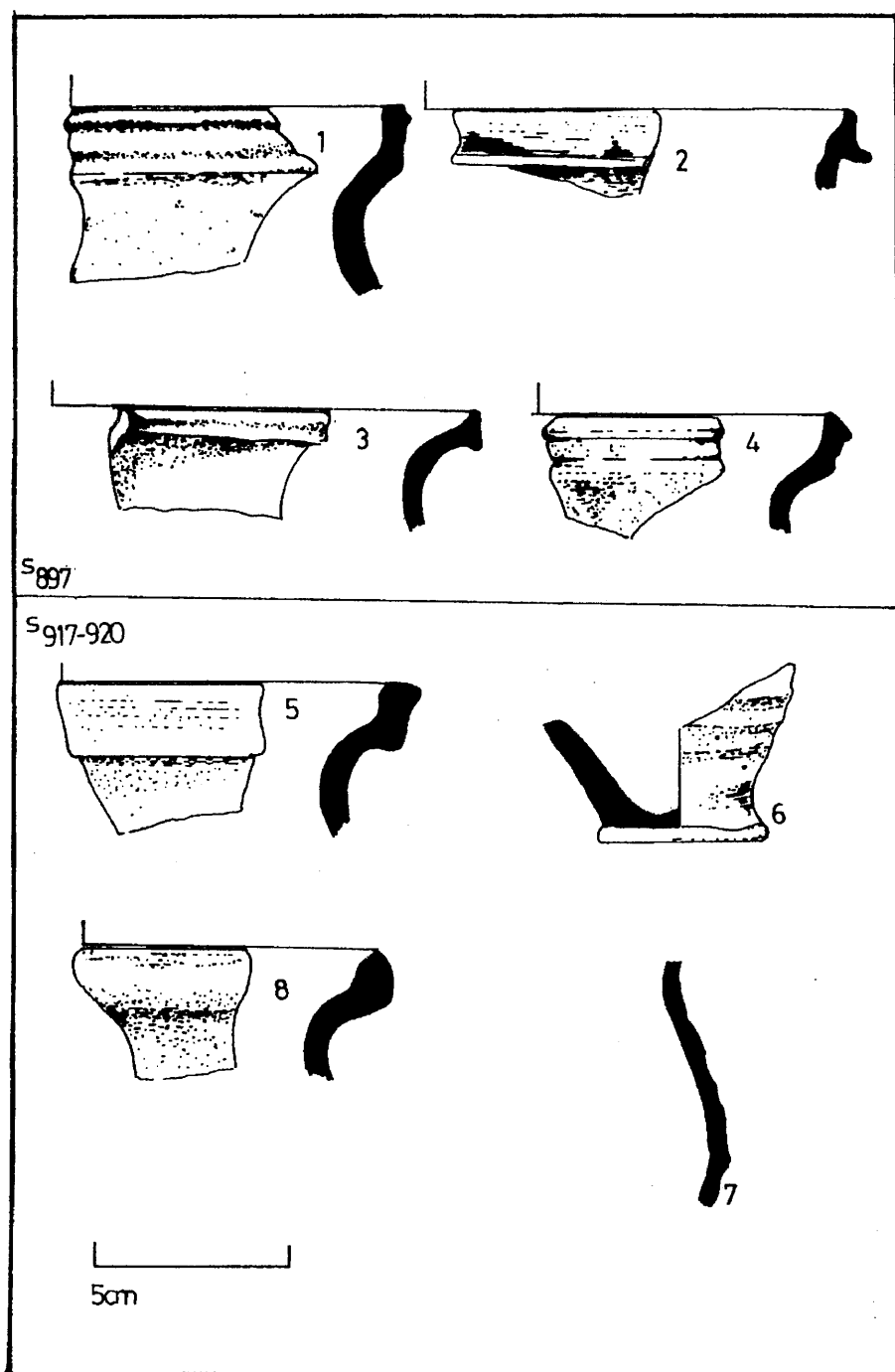
7. kép. A 23-as sz. épület

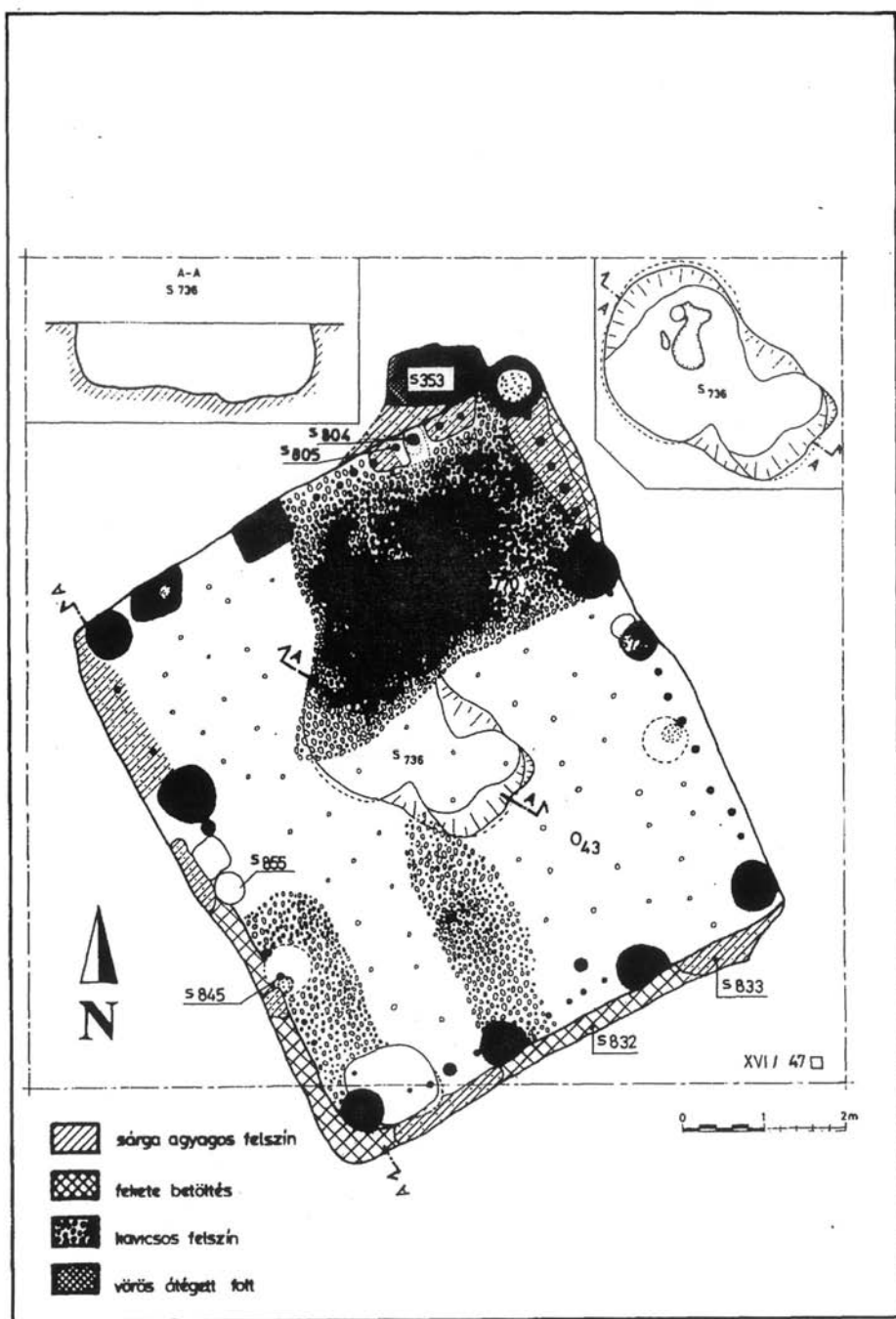
8. kép. A 43-as sz. és a 23-as sz. épület metszetei

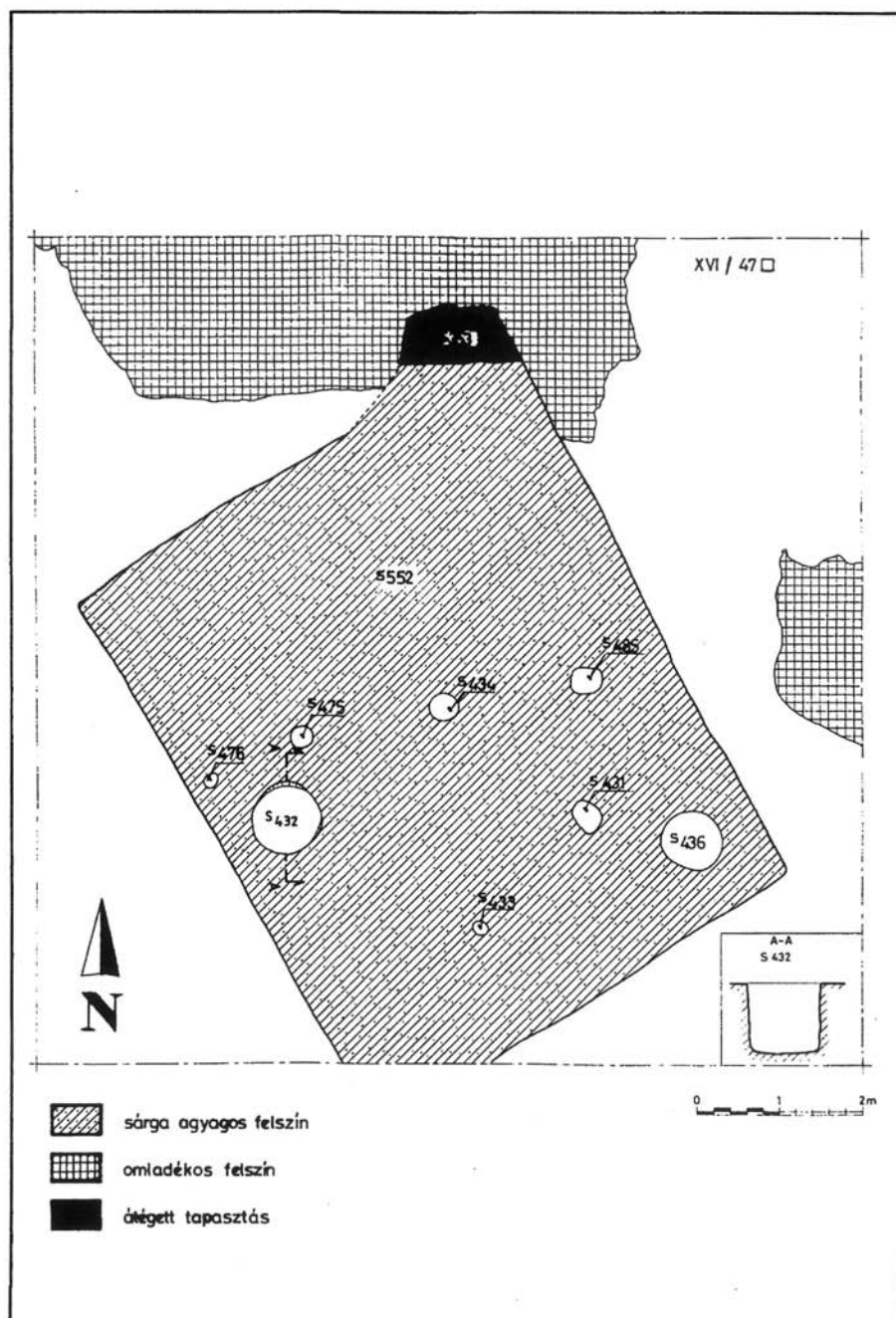
9. kép. A 23-as sz. épület területén előkerült régészeti leletanyag

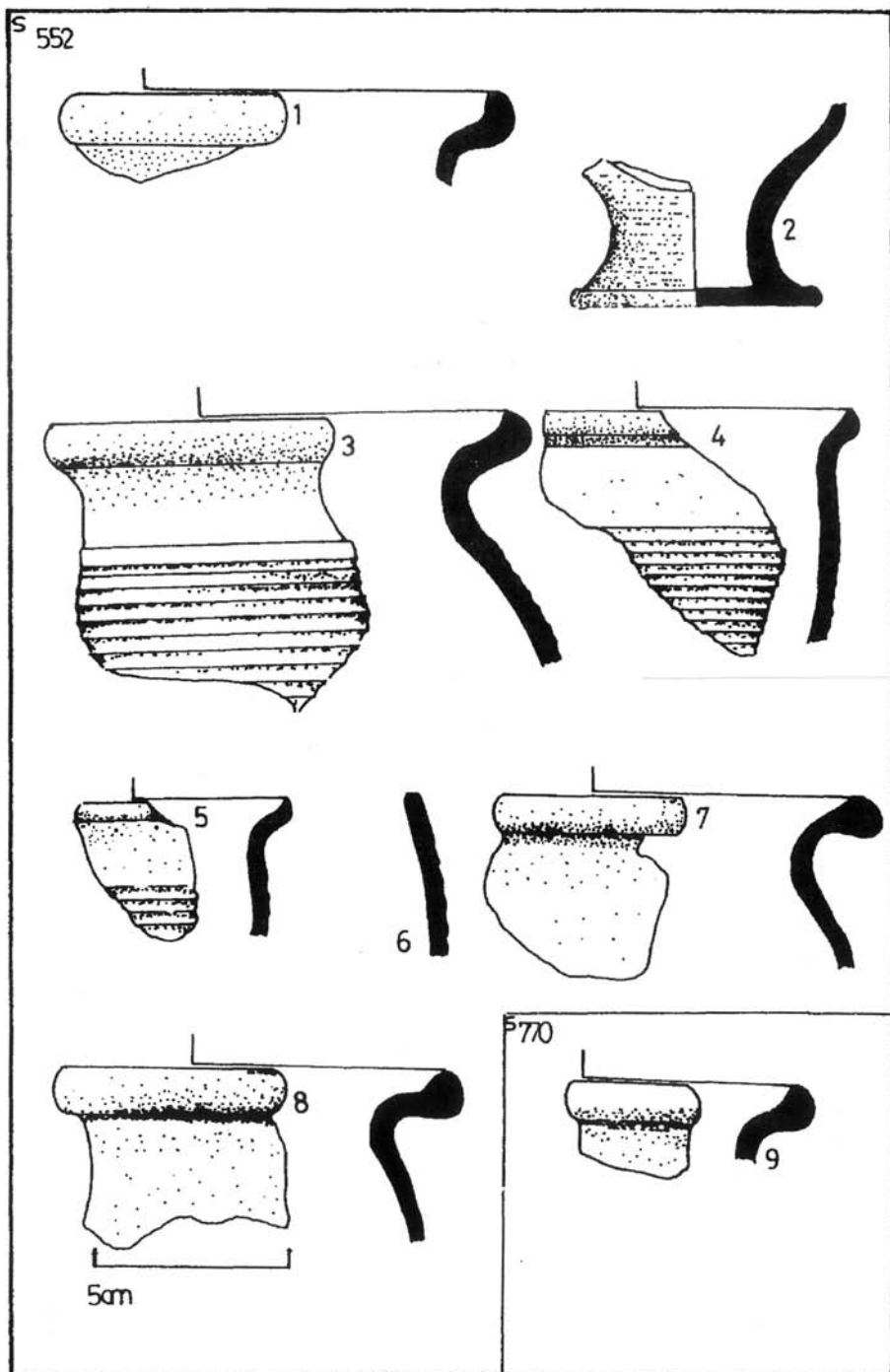
10. kép. A 23-as épület területén előkerült régészeti leletanyag

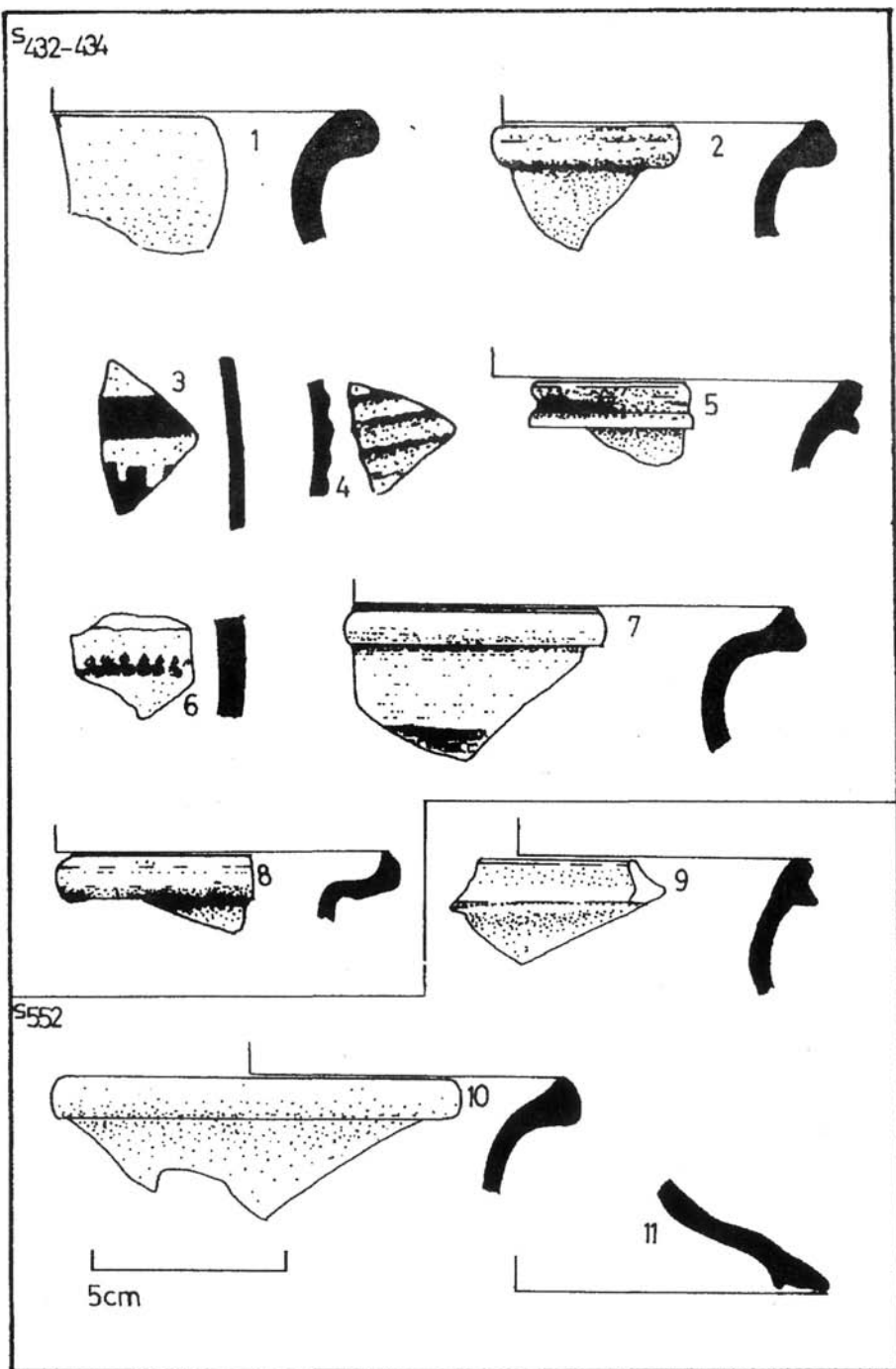
11. kép. A 43-as sz. épület

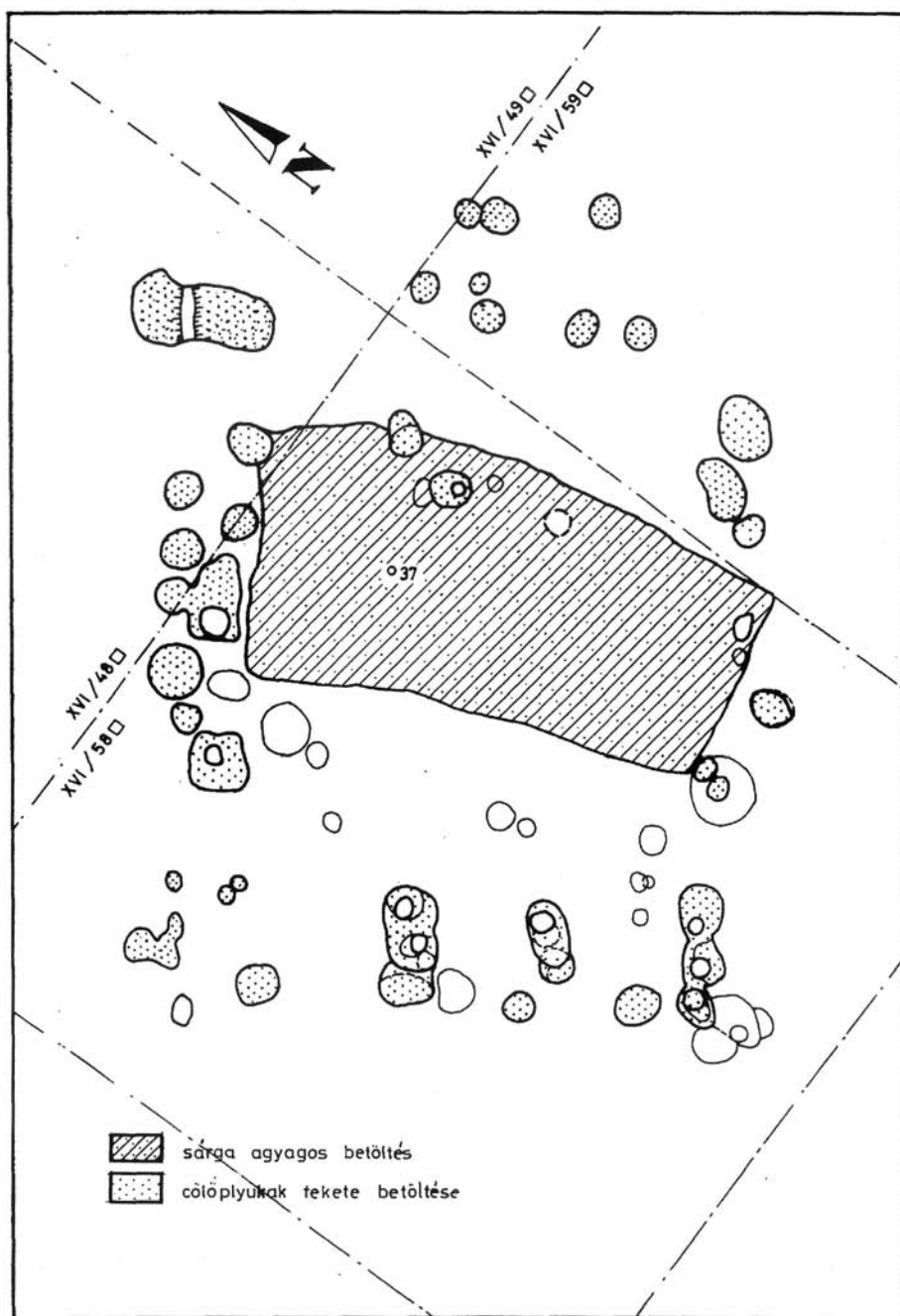
12. kép. A 43-as sz. épületbe ásott gödrök

13. kép. A 43-as sz. épület területén előkerült régészeti leletanyag

14. kép. A 43-as sz. épület területén előkerült régészeti leletanyag

15. kép. A 37-es sz. épület cölöplyukai

Balassa M. I.

- 1994 A parasztház története a Felföldön. Die Geschichte des ungarischen Bauernhauses im nordöstlichen Karpatenraum. Miskolc

Belényessy M.

- 1956 Az állattartás a XIV. században Magyarországon. NÉ XXXVIII. 23–59.

Bessenyei J.

- 1997 Diósgyőr vára és uradalma a XVI. században – források – In: Tanulmányok Diósgyőr történetéhez 2. Szerk.: *Dobrossy I.* Miskolc

Éri I.–Bálint A.

- 1959 Muhi elpusztult középkori falu tárgyi emlékei (Leszih Andor ásatai). Rég-Füz. Ser. II. 4.

Fügedi E.

- 1981 Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Tanulmányok a magyar középkorról. Budapest

Grynaeus A.

- 1997 A Muhiban feltárt kutak faszerkezetének dendrokronológiai és anyagvizsgálata. Dendrochronological material analysis of wooden structures of the wells excavated in Muhi. In: *Utak a múltba. Paths into the past. Az M3-as autópálya régészeti leletmentései. Szerk.: Raczkó P.–Kovács T.–Anders A.* Budapest, 155–157.

Holl I.

- 1963 Középkori cserépedények a budai várpalotából (XIII–XV. század). Mittelalterliche Keramik aus dem Burgpalast von Buda (13–15. Jahrhundert). *Bud-Rég XX.* 335–383.

Kiss L.

- 1936 Földházak Szabolcs vármegyében. Erdhütten im Komitat Szabolcs. NÉ XVIII. 72–91.

Kubinyi A.

- 1983 Gondolatok a középkor végi alföldi és Alföld széli mezővárosaink alaprajzi és építészeti fejlődéséről. *Építés-Építészettudomány XV.* 283–291.
- 1985 A középkori Magyarország középleleti része városfejlődésének kérdéséhez. *Borsodi Levéltári Évkönyv V.* 7–82.
- 1986 Az alföldi megyék portaszáma a középkor végén (A középkori népesség meghatározásának problémái). Die Pförtenzahl der Komitate auf der Tiefebene am Ende des Mittelalters. (Die Probleme der Bestimmung der Bevölkerung am Ende des Mittelalters) In: *Falvak, mezővárosok az Alföldön. Szerk.: Novák L.–Selmeczi L.* Nagykőrös, 279–299.
- 1996 Miskolc helyzete az ország középkori településhálózatában. In: *Miskolc története I. Szerk.: Kubinyi A.* Miskolc, 415–433.

Laszlovszky–Pusztai–Tomka

- 1997 Muhi-Templomdomb. Középkori falu, mezőváros és út a XI–XVII. századból. Muhi-Templomdomb. Medieval village, market town and road from the 11th–17th century. In: *Utak a múltba. Paths into the past. Az M3-as autópálya régészeti leletmentései. Szerk.: Raczkó P.–Kovács T.–Anders A.* Budapest, 144–150.

Michnai A.

- 1981 Középkori népi építészetünk régészeti emlékei. Archäologische Denkmäler der mittelalterlichen volkstümlichen Baukunst Ungarns. FA XXXII. 225–240.
1982 Középkori tárgyak a régi Muhiról. Mittelalterliche Gegenstände aus dem alten Muhi. CommArchHung, 125–152.

Müller R.

- 1976 A rákoscsabai és a balatonalmádi vaseszköz lelet új keltezése. Die neue Datierung der Eisengerätfunde von Rákoscsaba und Balatonalmádi. AÉ 103. 263–278.

Parádi N.

- 1963 Magyarországi pénzleletes középkori cserépedények (XI–XVII. sz.) Münzfunde hortende mittelalterliche Gefässe in Ungarn (11–17. Jh.). AÉ 90. 205–252.
1979 Sarvaly középkori pincéi és kemencéi. Die Keller und Öfen der mittelalterlichen Ortschaft Sarvaly. ArchÉrt 106. 52–66.

Pusztai T.

- 1996 Muhi középkori mezőváros régészeti kutatásának topográfiai előkészítéséről. Über die topographische Vorbereitungen des mittelalterlichen Marktes Muhi. HOMÉvk. XXXIII–XXXIV. 33–59.

Szakály F.

- 1995 Mezőváros és reformáció – Tanulmányok a korai magyar polgárosodás kérdéséhez. Budapest

Valter I.

- 1991 Mezővárosi kutatások újabb eredményei Észak-Magyarországon. Die neuesten Ergebnisse der Forschung von Marktflecken in Nordungarn. Dunántúli Dolgozatok (C) Történettudományi Sorozat 3. 195–209.

Vályi K.

- 1989 XIV–XV. századi falusi építmények Szer mezőváros területéről. Dörfliche Bauten des Marktfleckens Szer aus dem 14–15. Jahrhundert. In: Építészet az Alföldön. Szerk.: Novák L.–Selmeczi L. Nagykovács, 79–87.
1995 Szermonostor és a mezőváros középkori kereskedelmének európai kapcsolatai. Europäische Beziehungen des mittelalterlichen Handels des Klosters und Marktfleckens von Szer. MFMÉ–StudArch I. 265–281.
1997 Középkori mezővárosaink régészeti kutatásának újabb eredményei. In: Press

Wolf M.

- 1985 Középkori templom és település Szendrő-Gacsalon. Mittelalterliche Kirche und Siedlung in Szendrő-Gacsal. AÉ 112. (1985/2) 240–264.
1989 Régészeti adatok Észak-Magyarország középkori népi építészetéhez. Archäologische Angaben zur volkstümlichen Architektur im Nordungarn während des Mittelalters. In: Népi építészet a Kárpát-medence északkeleti térségében. Szerk.: Cseri M.–Balassa M. I.–Viga Gyula Miskolc–Szentendre, 47–61.

SPÄTMITTELALTERLICHE GEBÄUDE AUS DER ZERSTÖRTEN MARKTFLECKE MUHI – DIE PERIPHERIE –

1995–1996 wurde archäologische Forschungen im Gebiet des ehemaligen mittelalterlichen Marktfleckes Muih von den Herman Otto Museum und ELTE durchgeführt. In den zwei Jahren haben wir auf drei Gebiete der Siedlung, die voneinander abgetrennt charakteristische Einheiten waren Ausgrabungen gemacht. Eine 80 Meter lange Strecke der ehemaligen Hauptstrasse, die südliche Ende der Siedlung und ein Teil der Siedlung herumlaufende äussere wirtschaftliche Zone wurden freigelegt.¹

Unsere Beobachtungen – die wir mit der Ergebnissen von Andor Leszih, der in den dreissiger Jahren im Zentrum des ehemaligen Marktfleckes Ausgrabungen gemacht hatte², ergänzt haben – geben wir die Möglichkeit für die Untersuchung der Siedlungsstruktur der Marktflecke, die Vergleichung der Gebäude der verschiedenen Einheiten und des archäologischen Materials und die Beobachtung der inneren Struktur.

In unserer vorliegenden Arbeit vorführen wir die im Jahre 1995 auf der südlichen Ende der Siedlung freigelegte aus den 15–16 Jahrhunderten stammende drei Gebäude und ihr archäologisches Material. Die ans Licht gekommene Erscheinungen im Vergleich zu der zentralen Gebieten probieren wir einige Informationen gewinnen über den inneren Aufbau der Siedlung in den 15–16 Jahrhunderten. Alle drei Gebäude richten sich nach der ehemaligen Hauptstrasse. Die Waren im 15. Jahrhundert und am Anfang des 16. Jahrhunderts im Gebrauch. Auf Grund der Luftaufnahmen hätte die mittelalterliche Hauptstrasse 40–70 Meter entfernt in der Richtung NW von der freigelegten Gebäude laufen können (Abb. 5). Die Bodenniveaus der 023 und 043 Gebäuden waren (Abb. 1., 3., 4.) 50 cm unter der ehemaligen Oberfläche. Alle drei besteht aus einem Raum, der klein und Form eines Rechteck ist.

Gegenüber den drei vorgestellten Gebäuden sind aus den 15–16 Jahrhunderten im Karpatenbecken die, aus mehrere Raum stehende Häuser allgemein. Im Zentrum der Siedlung wurde aus dieser Periode auch solche freigelegt. Am südlichen Ende der Siedlung auf dem freien Gebiet zwischen den vorgestellten Häusern und der ehemaligen, mittelalterlichen Strasse hätten andere Wohngebäude stehen können. Auf dem Abschnitt zwischen dem Gebäude Nr. 43 und der ehemaligen Hauptstrasse ist ein Detail des Bodens eines Gebäudes zum Vorschein gekommen, wir haben aber keine Möglichkeit zur Freilegung dieses Gebäude gehabt.

Auf diesem Gebiet haben vermutlich mehrere Familie auf einem Grundstück gewohnt. Die freigelegte Objekte im Vergleich zu der Gebäude auf dem zentralen Gebiet können wir eine wirtschaftliche Differenzierung innerhalb von der Siedlung beobachten. Diese Differenzierung erscheint auch im archäologischen Material.

Diese innere Differenzierung ist aber nicht so stark gewesen, daß die Bewohner der Siedlung eine Institution brauchen würde, die zwischen ihnen bestehende wirtschaftliche und soziale Unterschiede behandeln würde, so zB.: Hospital.

Tamás Pusztai

¹ Pusztai 1996; Laszlovszky–Pusztai–Tomka 1997.

² Éri–Bálint 1959

ÚJABB SZEMPONTOK A SÁROSPATAKI VÁR ÉPÍTÉSTÖRTÉNETÉNEK KEZDETEIHEZ

JANÓ ÁKOS

Szűcs Jenő emlékének

A sárospataki vár építéstörténetének korszakai között mind a mai napig legvitatottabbak a kezdetekhez kapcsolódó, gyakran egymással ütköző, vagy éppen egymást kizáró különböző nézetek, ellentétes állásfoglalások. A vár történetének kezdeti időszakára vonatkozó nézetkülönbségek jó ideig az írott források hiányával, nagyrészt feltáratlanságával magyarázhatók, később pedig a történeti adatok értelmezésének különbözőségeiből adódtak. A 18. század folyamán alakult ki az az általános vélekedés, hogy a vár legrégibb építménye, a *Vöröstorony* késő Árpád-kori eredetű, amelynek első említése az 1262. évi oklevélben fordul elő. Ebben az oklevélben *pataki castrum* szerepel, s abban egy bizonyos *torony*. A mai Magyarország területén eszerint ez lenne az egyetlen viszonylag épségben megmaradt emléke a tatárjárás utáni nagy várépítkezési hullámnak, amit IV. Béla indított meg.

A 18. század a magyar történeti tudat kialakulása szempontjából érdekes időszak. E korszak fedezi fel a forrásokat, s az érdeklődés a történeti múlt felé fordul. Ugyanakkor nem fejlődött még ki a történeti kritika, s azóta nemcsak nagyon sok újabb forrás került elő, írásos emlékek, tárgyi, régészeti bizonyítékok, hanem a történeti kritika is előbbre lépett.¹ Ennek ellenére a vár középkori eredete századunk első harmadáig vitathatatlan meggyőződésként élt a szűkebb tudományos és szélesebb körű társadalmi köztudatban. *Varjú Elemér* volt az első, aki rámutatott, hogy a gótikus-reneszánsz Vöröstorony nem lehet azonos az V. István-féle 13. századi toronnyal, hanem azt a 16. században Perényi Péter építette: „...Szeretnénk hinni, hogy Patak várának máig álló pompás donjonját István királyi herceg rakatta... Csakhogy a pataki tornyon egyetlen középkori részlet sem található. Nincs rajta olyan boltozat, ajtó- vagy ablakkeret, amely a 16. századnál régebb időre mutatna, ellenben vannak biztos nyomok, amelyek egyenesen kizárják a korábbi építés lehetőségét”.²

Varjú Elemér formai, művészettörténeti vizsgálatokon alapuló vélekedése – történeti forrásanyag felhasználása nélkül – nem változtathatta meg a közfelfogást, amely a legkitűnőbb kutatók munkáiban, tanulmányok, monográfiák, népszerűsítő kiadványok egész során élt tovább az 1960-as évek közepéig.³ A vár építéstörténetének irodalmában döntő fordulat következett *Dérsy Mihály*: *Hol állt a középkori sárospataki vár?* című tanulmányának megjelenésével.⁴ Ebben a munkájában a szerző az addigi forrásanyag

1 Szűcs Jenő megállapítása, mely elhangzott a sárospataki előadása során.

2 *Varjú Elemér*: Magyar várak. Bp. é. n. (1930 körül), 136.

3 Ezek között legfontosabbak: *Dercsényi Dezső–Gerő László*: Sárospataki Rákóczi-vár. Építés–Építésszet, 1951. Részletes feldolgozás ugyancsak tőlük: A sárospataki Rákóczi-vár. Bp. 1953., valamint A sárospataki Rákóczi-vár. Bp. 1963. Képzőművészeti Alap kiadása.

4 Herman Ottó Múzeum Évkönyve, VI. (1966), 173–197.

legteljesebb ismeretében, a levéltári adatok közvetlen vizsgálatával, s újabb források felderítésével, már publikált, de másként értelmezett, s akkor még kiadatlan oklevelek közlésével bizonyította, hogy a 13. századi Patak vára a Sátoraljaújhely mellett volt Új-hely várával azonos, a Vöröstoronyt tehát nem V. István, hanem a Pálócziak építették a 15–16. század fordulóján. E tanulmányt később a vár építéstörténeti részletkérdéseinek feldolgozása követte, majd 1971-ben a vár teljes történetét átfogó kismonográfiája jelent meg Sárospatak címmel.⁵ Ezekben az írásokban Détshy megmarad a Vöröstorony 15. század végi, 16. század eleji építési időmeghatározás mellett, nem zárva ki annak lehetőségét, hogy az egész belső vár (a Vöröstoronnyal) felépítése és a belső várost körítő külső védelmi rendszer kialakítása egy időben, egységes építési folyamatként az 1530-as években, *Perényi Péter* korában zajlott. Ez az egyetlen, bár alapvető fontosságú nyitott kérdés Détshy felfogásában, amelynek megválaszolása nem volt sokáig elkerülhető, de további kutatást igényelt.

1984-ben kezdődött az a nagyarányú műemléki helyreállítási munka, amely eredetileg a Vöröstorony pusztulásnak indult kőfaragványainak, ajtó- és ablakkereteinek megmentését célozta. Hamar kiderült, hogy e nagyon becses történeti-művészeti emlékek további megtartása csak a kőfaragványoknak a falakból való kiemelésével, védett helyen történő elhelyezésével oldható meg, s pótlásukra hiteles másolatok beépítése válik szükségessé. Remény volt arra, hogy a munka során elvégezhető falkutatások az épület korára vonatkozó nyitott kérdésekre is választ adhatnak.

A vár műemléki helyreállítási munkáit korábban, mintegy két évtizeden át az Országos Műemléki Felügyelőség részéről Détshy Mihály építésmérnök tervezte és irányította. Ő lett volna a legilletékesebb és legalkalmasabb, hogy a vár rekonstrukciós munkáit továbbvigye és levéltári kutatásait a tárgyi anyag vizsgálatával kiegészítse. A kiemelkedő történeti és művészeti emlék iránt érzett tisztelete alázatra és mértéktartásra kötelezte. Tudományos kutatómunkája során szerzett ismereteit, valamint a történeti hűsége és hitelessége törekvő tevékenységét utódai nem pótolhatták. A torony helyreállítási munkáinak kezdetén már nem volt a Műemléki Felügyelőség állományában, s ezzel megszakadt közvetlen kapcsolata a várral. Legközelebb csak a torony műszaki átadása után tett futó látogatást Sárospatakon, s a helyreállítás során végzett kutatást sem kísérhette figyelemmel. Ennek ellenére azonban – történeti ismereteinek birtokában – elméleti síkon folytatta munkáját, amelynek eredménye kisebb részlettanulmányok elkészítése, s a vár építéstörténetének kezdeteit illető új koncepció kidolgozása volt. Személyes találkozásaink és levélváltásaink során erről értesülve, mint a vármúzeum akkori igazgatója, újabb eredményeinek feldolgozására biztattam és a munka számára közlési lehetőséget biztosítottam. Így született meg a Rákóczi Múzeum Füzetek sorozatban újabb könyve *Sárospatak vára és urai 1526–1616.* címmel. Ebben a könyvben már nem köti a Vöröstorony építését az utolsó Pálócziakhoz, hanem azt Perényi Péter 1534–1537 közötti építkezései eredményének tekinti. Indokait hosszasan sorolja, de a rendelkezésre álló levéltári adatok értelmezésén nem változtat. Eredményeit és végkövetkeztetéseit a torony helyreállítását segítő kutatók elfogadták, de annak pontatlanságait is továbbvitték.

Az 1980-as évek elején Sárospatak Város Tanácsa – a helyi Honismereti Bizottság javaslatára – a város történeti monográfiájának kiadását tervezte. A monográfia első fejezetének, a város középkori történetének megírására *Szűcs Jenő* történész, egyetemi tanár kapott megbízást. A korszak két központi témája a vár és az iskola kialakulásának

5 Bp. 1971. Corvina. Ennek 2. kiadása: Bp. 1974.

kérdése volt. Tőle vártuk, hogy munkájával Détshy kutatásait továbbviszi, annak eredményeit hitelesíti, vagy más szemszögből nézve kiegészíti. Éveket töltött a forrásanyag megismerésével, az adatok újraértékelésével, új értelmezésével. Munkamódszere a kutatott témának az egész történeti folyamatba helyezése, a politikai, gazdasági, társadalmi étellel, a joggyakorlattal és szokásrenddel való egyeztetése, amivel a forrásanyag szűkösségéből származó hiányosságokat áthidalhatta, az egész fejlődési folyamatot hitelesen rekonstruálhatta. E munkamódszer kiteljesítésében, az összefüggéseket feltáró, szintetizáló képességében az előtte járt kutatókat meghaladta. A sárospataki iskola kezdeteinek ködös elképzeléseit és romantikus hagyománytisztelőt már sikerült eloszlatnia,⁶ s most a vár történetének vitatott, vagy nem eléggé megnyugtatóan tisztázott problémáinak megoldása látszott egyik feladatának. Mielőtt munkájával elkészült volna, felkértem, hogy eredményeiről a múzeum közönségét előadás formájában tájékoztassa. Az előadást 1987 őszén a múzeum előadótermében megtartotta, én pedig azt – az ő előzetes hozzájárulásával – magnetofonszalagra vettem. Ennek segítségével az elmondottak ma is pontosan rekonstruálhatók.

Látva Détshy Mihálynak a vár építéstörténetét illető újabb állásfoglalását és Szűcs Jenőnek az előadásban elhangzott, ettől eltérő következtetéseit, a véleménykülönbségek esetleges kiegyenlítése érdekében Szűcs Jenőt kértem fel a Détshy-kézirat lektorálására. Ő lektori jelentésében nem érintette a kettőjük közötti véleménykülönbséget, nagyra értékelve Détshy kutatásainak jelentőségét, csak formai észrevételekre hívta fel a szerző figyelmét, s engem is arra intett, hogy mint szerkesztő, hagyjam a dolgozatban a szerző véleményének szabad kifejtését.

Szűcs Jenő a monográfiába szánt munkáját nem fejezhette be, mert 1988 őszén tragikus körülmények között meghalt. Dolgozata elkészült két bevezető fejezetét később özvegye megjelentette,⁷ de ez a vár történetének kérdéseit még nem érinti. Az erre vonatkozó kutatásainak eredményei és a feldolgozás új szempontjai azonban jól tükröződnek az előadásban, amely a vár történetének jobb megismerését jelentős mértékben elősegíti, s a vállalkozás végigvitele a szerző életművének újabb állomása lehetett volna. Ennek sajnálatos hiányát igyekszem csökkenteni azzal, hogy – özvegyének jóváhagyásával – az előadás anyagának a birtokomban lévő hangfelvétel segítségével részben tartalmi ismertetésére, legfontosabb részleteinek pedig szó szerinti közlésére vállalkozom.

Előadása bevezetőjében – főként Fügedi Erik és Kubinyi András kutatásai alapján – meghatározta Sárospatak helyét és szerepét a középkori városhálózat keretében. Mindenekelőtt rangot jelentett a város számára, hogy sokáig királyi vagy királynői városként szerepelt. Plébániája is jelentős helyet foglalt el a középkori egyházi szervezetben. A 13. század derekától *paróchia exempta* megjelöléssel emlegetik, ami azt jelentette, hogy közvetlenül az esztergomi érsekség alá tartozott. A pataki plébánia előkelősége az egész középkoron keresztül megmaradt, még az 1545-ös decretum is a rangosabb helyek sorában említi. A középkori városhálózatban elfoglalt helyét illetően meghatározó volt két működő kolostora, amelyek közül régebbi az 1241 előtt felépült *dominikánusoké*, fiatalabb az 1262-től ismert *ferences* rendé. Mindezekkel együtt Sárospatak a tatárjárás utáni időszakban, a magyar városiasodás első ütemében olyan városoknak a sorában szerepelt, mint Pest, Győr, Nagyszében, Szeged, Beregszász, Szatmár vagy Beszterce, megelőzve Pozsonyt, Sopront, Selmecbányát, Lőcsét és Kassát.

6 Sárospatak reformációjának kezdetei. A Ráday Gyűjtemény Évkönyve, II. (1982), 7–56.

7 Sárospatak kezdetei és a pataki erdőuralom. Történelmi Szemle XXXV. (1993), 1–2. 1–57.

Ezek a mutatók – annak ellenére, hogy olyan keveset tudunk a 13. századi körülményekről, a lakosság számáról semmit –, igazolják, hogy itt egy királyi politika által támogatott, fejlődő városiasodási góc jött létre. Ehhez járul a *vallon* telepesek (akiket „olasz” vendégnépeknek hívtak) megjelenése nemcsak Patakon, hanem a környéken: Bodrogolasziban, Tállyán, Szerencsen stb. Ez a városfejlődési lendület a 14. században megakadt, sőt a 14. század végén, 1390-ben az addig királyi vagy királynői várost eladományozták, s ezzel az földesúri hatalom alá került. Ezután, 1429-ben Zsigmond még néhány hónapra szabad királyi várossá emelte Patakot, majd a település ismét földesúri oppidummá vált, s az maradt a középkoron és a kora újkoron keresztül igen sokáig.

Mi jellemzi azokat a városokat, amelyek a középkori városhálózatnak abba a kategóriájába tartoznak, amelybe Sárospatak? Ezek 1–2000 lakosú települések, mezőgazdasági jellegű városok, jórészt földművelő lakossággal, 20–25%-ra tehető iparossággal, de lokális piaccal. A távolsági kereskedelemben funkciójuk nincs. Földesúri joghatóság alatt állnak, ezen a szinten királyi városka csak 1–2 szerepel. Túlnyomó részük tehát földesúri oppidum, amelyeknek megvan a maguk korlátozott autonómiája. A földesúri hatalom és a korlátozott autonómia egyensúlya jelenti a városfejlődés jogi kereteit. Ebből a helyzetből következik, hogy mindazok a történelmi, művészeti emlékek, amelyek fennmaradtak, nem magával a városi komunitással, hanem a földesurasággal és az egyházzal kapcsolatosak. A vár és az iskola kezdetei a város történetében a földesúri, illetve az egyházi pólust jelentik.

A középkori város felső határán, a mai Szemere utca helyén ív alakban hajló árok húzódott, amit a 16–17. században a jegyzőkönyvek a város *hóstatjának*, *árkának* neveztek. Ennek az ároknak a feltöltésével alakult ki a mai Szemere utca. A középkorban tovább folytatódott ez a terület egy *suburbiummal*, egy külvárossal, a *Hécével*, amely a 15. században már oklevélből adatolható.

A települést hosszanti irányban a Hécétől Olasz felé az Alsó Hóstatig nagy közlekedési út szelte át. A városnak ez volt az egyetlen utcája, amit korábban csak az *Utcának*, később *Nagy utcának* (ma Dobó Ferenc utca, Kossuth Lajos utca, Szent Erzsébet utca) neveztek. Sárospatak tehát a középkorban jellegzetes *egyutcs*, *egy plateás*, *egy vicusos* település. A mai Rákóczi utca országút volt, ott a 16. században kezdett képződni egy, a Nagy utcával párhuzamosan futó utca, amit *Új utcának*, még később *Kovács utcának* neveztek.

A Nagy utca a város központjában orsó alakban kiszélesedett, s az így képződött térségben épült fel az a 12. századi kör alaprajzú építmény, amely a királyi (királynői) udvartartás kápolnája lehetett (rotunda). Emellett épült később az 1492-es évszámmal ellátott, de korábbi alapokon álló gótikus plébániatemplom. A körtemplom megléte könnyen valószínűsíthető a 13. század előtt fennállott királyi kúriát, amely a pataki erdőuraldom központjában, a mai Patak területén lehetett. A körtemplom a királyi kúria, egyszersmind a hospes település tartozéka volt. Ilyen kúriákról más erdőuraldalmakban is tudunk. Korai archaikus épületek, de nem erődfített építmények voltak. A tatárok sikere köztudomásúlag azzal magyarázható, hogy abban az időben még nem voltak várak.

Találgatni sem volna érdemes, hogy hol volt Patakon az egykori királyi (királynői) kúria, de nagy a valószínűsége, hogy azt a 17–18. századi jezsuita rendház nagy telekkomplexumán, a mai római katolikus plébánia telkén kereshetjük. Ha ez a feltételezés helytállónak bizonyul, logikus topográfiai képlet áll elő: a feltárt rotunda – a korai királyi kápolna – és a királyi udvarház egymás szomszédságában alkották a település kialakulásának kettős magvát. Harmadikként egy piachely kívánczik hozzájuk, amely sok udvarház mellett már a korai időkben kialakult. Ha nincs is rá adat, lehetsé-

ges, hogy Patakon is megvolt a *curia-capella-mercatum* hármasa.⁸ Bárhol állt is a királyi kúria, annak az egész országra kiterjedő modernizálásnak a keretében, amely a tatárjárás után bekövetkezett, már korszerűtlen volt. Hogy egyébként Patak továbbra is birtokközpont maradt, bizonyítja az az 1264-ből való számadás, amiben Istvánnak, az ifjabb királynak kifizető helyei vannak felsorolva. Ezek azonosak az ifjabb királyi udvartartás helyeivel: Beszterce, Beregszász, Sáros és Patak. V. István, aki a keleti ország-részt birtokolta, Patakon székelt. Persze, nem dönthető el, hogy ez a *Patak oppidumot* vagy *castrum Patakot* jelenti-e.

Az 1261 előtt felépült ferences kolostor helyét régóta ismerjük. Épületei a várost északon határoló árkon belül, a mai Kossuth utca és a Bodrog között épültek. A másik, a dominikánus kolostor helyéről azonban semmi bizonyosat nem tudunk; helyére semmilyen frott forrással, topográfiájára vonatkozó adattal nem rendelkezünk. A pataki köz-tudat a 18. század óta úgy tartja, hogy a várostól messzebb, egy dombon, amelyet *Szentvincének*, *Szemincének* neveznek, volt a rend kolostora. Tudjuk, hogy a kolostor már a 15. században kiürült. A rend országszerte nagyon korán lehanyatlott, sok helyen üresen maradtak a kolostorok, a rendnek már csak a javait tartották számon. Elképzel-hető-e, hogy azon a bizonyos dombon, amely nagyjából Patak és Olaszi között fekszik, a Szentvince vagy Szemince dombon lett volna? Ez tökéletesen kizárt. A dominikánus rendnek a lényegéhez tartozott, hogy a városokban telepedett meg, a városokban prédikált. A Szemincén lehetett egy kereszt, lehetett egy épület, ami valamilyen egyházi funkciónak felelt meg. Sárospatakon volt több oltárigazgatóság, szőlőbirtoka volt az egyháznak, az építmény ezekkel kapcsolatos lehetett, de biztos, hogy ez nem a dominikánus kolostor volt. A dominikánus kolostorok mindenütt a városokba, a városok szélé-re telepedtek. Sárospatakon a dominikánus kolostor tatárjárás előtti alapítású, megelőzte a ferences kolostort, s feltétlenül az eredeti városmagban kell keresni a helyét. Mint ahogy ezt feltételezi az 1461-es oklevélnek a *felső kolostor* megnevezése, amely a város északi részén volt ferences kolostorral azonosítható, lenni kellett egy *alsó kolostornak* is. A felső és alsó szóhasználatnak nemcsak abban van jelentősége, hogy északi és déli, hanem más értelme is van. Az elnevezés nagyon hagyományos volt. A 16. század óta *Felsőhóstátnak* nevezik a város északi részét, szemben a déli *Alsóhóstáttal*.

A középkori város határán kívül egy magaslaton, az úgynevezett *Széldombon* emelkedett egy épület, ahol a 18. században romokat tartottak nyilván. A falak egy része ma is látható, s ezeket a 18. század óta a klarissza kolostor maradványainak hitték. Détshy kutatásaiból tudjuk, hogy itt a várost 1429-től birtokló Pálóczi család kúriája volt, amelyet talán még a korábban birtokos Perényiek (a 16. századi Perényiek másik ága) építtettek.

Még egy fontos épület van, amelyről okleveles adattal is rendelkezünk 1503-ból. A Nagy utcának a ferences kolostorral szembeni oldalán *Rozgonyi Dorottya* építtetett egy *capellát* (kápolnát) és egy kolostort a ferences harmadrendű nővérek, a *beginák* számára, s ezt a *Szentlélekről* nevezték el. Ma már tudjuk, hogy ez nem egyéb, mint a későbbi kollégium legősibb, *Trója* néven ismert épülete.

Sárospatak történetének alapvető fontosságú építészeti emléke a *Vöröstorony*. Mint láttuk, nem Détshy Mihály volt az első, aki kételyét fejezte ki azzal az ábrándos vélekedéssel szemben, hogy a Vöröstorony 13. századi eredetű. De ő volt az, aki az oklevelekben 1262-től *Patak váraként* emlegetett erősséget az újhelyi Sátorhegyen állt, V.

8 *Szűcs Jenő*: Sárospatak kezdetei és a pataki erdőuradalom. Történelmi Szemle XXXV. (1993), 1–2. 19.

István által 1261-ben az újhelyi hospeseknek adott kiváltságlevelében említett várral azonosította, s ezt kétségbevonhatatlanul igazolta. A közvélemény számára azonban máig alig érthető, s az alaposabb magyarázattal Détsy is adós maradt: hogy lehet az, hogy Patak vára Újhelyben volt?

„Patak” fogalma eredetileg nem egy települést, hanem tágabb territóriumot jelentett. Amikor először 1201-ben előfordul említése, a *Szent Miklós templom mellett lakó pataki hospesek* kifejezés alatt a bodrogolaszi vendégnépeket kell értenünk. Patak tehát jelentette részint azt a települést, amelynek lakosai szintén olasz (vallón) vendégnépek voltak, részint egy tágabb fogalmat, a pataki *erdőispánságot*, *comitatus de Patak*-ot. Patak olyan erdőispánság volt, élén a *comes*-szel (ispánnal), mint amilyenek a honfoglalás idején nem először megszállt más vidékeken is voltak. Ilyen volt a Tornai erdőispánság, amely a Gömör-Szepesi érchegységet, vagy ahogy abban az időben mondták, a Fekete-erdőt igazgatta. Ilyen volt a Sárosi erdőispánság és ilyen a Beregi, korabeli nevén Borsovai erdőispánság. Ezek nem voltak megyék, bár legfőbb tisztségviselőiknek, a comeseknek fegyveres kíséretük volt. Területükön főként erdőőrök éltek. Egy 13. századi oklevél ezeket *Szent királyok vadaskertjeiként* említi. A középkorban az egész Zempléni-hegységet *Nagy erdőnek* nevezték, ez tartozott a pataki ispán joghatósága alá. Sőt ennél is szélesebben, nagyjából a Hernád és Ronyva közötti vidék volt a pataki erdőuralom. 1219-ben Főny lakosai felett is a pataki ispán bíraskodott. A radványi uradalom, a radványi erdőővök ugyancsak a pataki ispán alá tartoztak. Maga az *Ardó* helynév nem egyéb, mint az erdőővök településének megjelölése. *Hotykának* a nevet adó *Hotyka István* 1262-ben a pataki ispánságban egy *Makramán* nevű helyet kap adományba. Ezek az erdőispánságok archaikus képződmények, amelyek vagy megyévé alakultak, vagy nem. Torna, Sáros, Bereg később szabályos megye. Patak nem vált megyévé, mert igen korán magánbirtokba került. Nem alakult megyévé a vizsolyi ispánság sem. Ezeknek az erdőuralmakkal a központjában rendszerint volt egy királyi kúria. Ilyet pl. Tornagőrgőről ismerünk, de ilyen volt a borsovai vár, ami a Tisza menti Váriban épült fel. Azt a feltételezést, hogy Patakon is létezett királyi kúria, alátámasztja az a nagyon is meggondolandó hagyomány, amit csak a 15. században jegyeztek fel, hogy *Szent Erzsébet* Patakon született volna. Ez csakis egy királyi kúria létezésével érthető meg.

A tatárjárás nagyon sok változást hozott az ország struktúrájában. Félelmet jelentett a tatárok újabb betörésének lehetősége. *Plano Cartini* és mások, akik a mongol birodalomban jártak, mind azt hangsúlyozták, hogy a mongolokkal csak akkor lehet szembeszállni, ha várak épülnek olyan magaslatokon, ahol azt minden oldalról természetes akadályok védik. IV. Béla oklevelei is hangsúlyozzák az ilyen erődítettségek szükségességét. Valóban, ahogy *Fügedi Erik* könyvéből tudjuk, az 1241 és 1470 között épült várak 70%-a magas, megközelíthetetlen hegyen épült. Ilyen volt környékünkön a füzéri, a boldogkői vár, és ilyen Gönc vára, a többi 25% mocsárvár volt.⁹

A pataki erdőispánságnak ez a része nem volt alkalmas ilyen vár építésére. Más kérdés, hogy a késő középkori és kora újkori várkastélyoknak már megfelelőek voltak azok az alacsony dombok, amelyek itt emelkedtek. A várkastélyt külső erődítésekkel, olaszbástyákkal lehetett körülvenni. A tatárjárás utáni várak rendszerint egy toronyból álltak. Hol volt alkalmasabb hely erre ezen a vidéken, mint az újhelyi Sátorhegyen. Így érthető, hogy a pataki ispánság területén, amelyet a korabeli szemlélet egységnek fogott fel, a központtól 10 km-re, Újhelyben építették fel Patak várát, s ezt hagyományosan *pataki várnak* hívták, minthogy a vidék elöljáróját is *pataki ispánnak* nevezték. Ez az

9 *Fügedi Erik: Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon.* Bp. 1977. 56.

archaikus szervezet átnőtt a 14. századba, az Újhelyen bíraskodó előljáró *pataki ispán* volt még 1329-ben is. Ennek az akkori emberek számára értelme volt, s teljesen természetesnek tetszett, hogy a pataki vár Újhelyben van. Erre más vidékről az analógiák sorát lehetne idézni. Az a néhány km-nyi távolság sehol sem számított, amely az ispánság központját várától elválasztotta. Hogy csak a közelben maradjunk, az Amadé vár is legalább 6–8 km-re van Göncről, mégis gönci várnak nevezték.

Ez az Újhely felett magasló pataki vár fogalom azonban a 14. század második felére kezdett anakronizmussá válni. Megszűnt az archaikus szerkezet, a pataki ispánság. Ekkor következett be egy érdekes terminológiai fordulat. Amikor 1390-ben, majd 1429-ben a birtokot eladományozták, egyértelművé vált, hogy az Újhely mellett emelkedő vár az újhelyi vár. Ettől fogva Patak Patak és Újhely Újhely.¹⁰

Az 1429-es adománylevélből kitetszik, hogy maga Patak oppidum is önállóságra törekedett, arra várt, hogy szabad királyi várossá emeljék. Az oklevélben arról van szó, hogy korábban Patak városa is az újhelyi várnagyoknak a zaklatásaitól szenvedett. Világos, hogy Patak is az újhelyi várnagy alá volt rendelve. Patakon nem emlegetnek castumot, de a Perényieknek volt kúriájuk a városban már 1427-ben. Ekkor Perényi Miklós felesége Patakon *in curia nostra* (saját kúriánkban) datálta levelét. Ezt az udvarházat a régi királyi kúria helyén, az akkor már sűrűn beépült városközpontban sejtjük, vagy a Perényiek által épített hécei udvarházzal azonosíthatjuk. A középkor nagyon vigyázott ezekre a fogalmakra: *curia-castellum-castrum*, három élesen megkülönböztetett objektum. A kúria nagy ház, de nem megerősített, sőt nem is volt szabad megerősíteni. A castellum (kastély) és castrum (vár) megerősített helyek, mindegyik a *fortalicium* fogalma alá tartozott és mindegyik építéséhez királyi engedély kellett. A kettő közötti különbség az, hogy előbbinek lehetett védőtornya, de sem kerítőfala, sem árka nem, mert ez már a vár jellemzője volt.¹¹

1444-ből maradt fenn egy oklevél, amelyet Détshy Mihály szintén ismert. Ebben arról van szó, hogy Perényi János, az 1429-ben magvaszakadt Perényiek oldalági rokona elfoglalta Pálóczi Simontól (aki testvéreivel együtt megkapta Patak várát) Patak oppidumot azzal az erődítménnyel, amely egy kolostorból alakítottát át és emeltetett. Ez az első említése egy *fortalitium*nak, egy erődítménynek Patak történetében. Détshy ezt az adatot egyértelműen a ferences kolostorra vonatkoztatta mondván, hogy Pálóczi Simon idejében ez a városnak a felső végében álló megerősített kolostor volt az első erődítmény Patakon. Itt azonban el kell tértünk Détshy feltételezésétől, sőt biztosan kell állítanunk, hogy ez nem így van. Miért nem valószínű, sőt kizárt, hogy erről a ferences kolostorról volna szó? Először is az a kolostor ebben az időben működő kolostor volt, mégpedig a ferences rend *conventuális* vagy *muriánus* ágának kolostora, amelyet éppen a következő években (1448-ban) adtak át a ferences rend *observáns*, később *salvatoriánus* elnevezésű ágának, éspedig a földesuraknak a javaslatára, Pálóczi Simon és László kérésére. Egy működő kolostort ebben az időben már nem alakítottak át várrá, másrészt teljesen értelmetlen lenne, hogy ha már átalakították volna, akkor azt mégis átadják egy virulens szerzetesrendnek, hogy abból kolostor legyen.

1461-ből ismerünk egy fontos és nagyon érdekes oklevelet, amely Pálóczi László saját udvarházáról, *propia curia*járól ad fontos, Patak története szempontjából alapvető jelentőségű topográfiai leírást. Ez az oklevél azt mondja, hogy Pálóczi László a Héce nevű *vicusát* vagy *plateáját*, tehát ezt a városrészt bizonyos szabadságokkal akarja ellát-

¹⁰ Szűcs Jenő: Sárospatak kezdetei... 18.

¹¹ Fügedi i. m. 12.

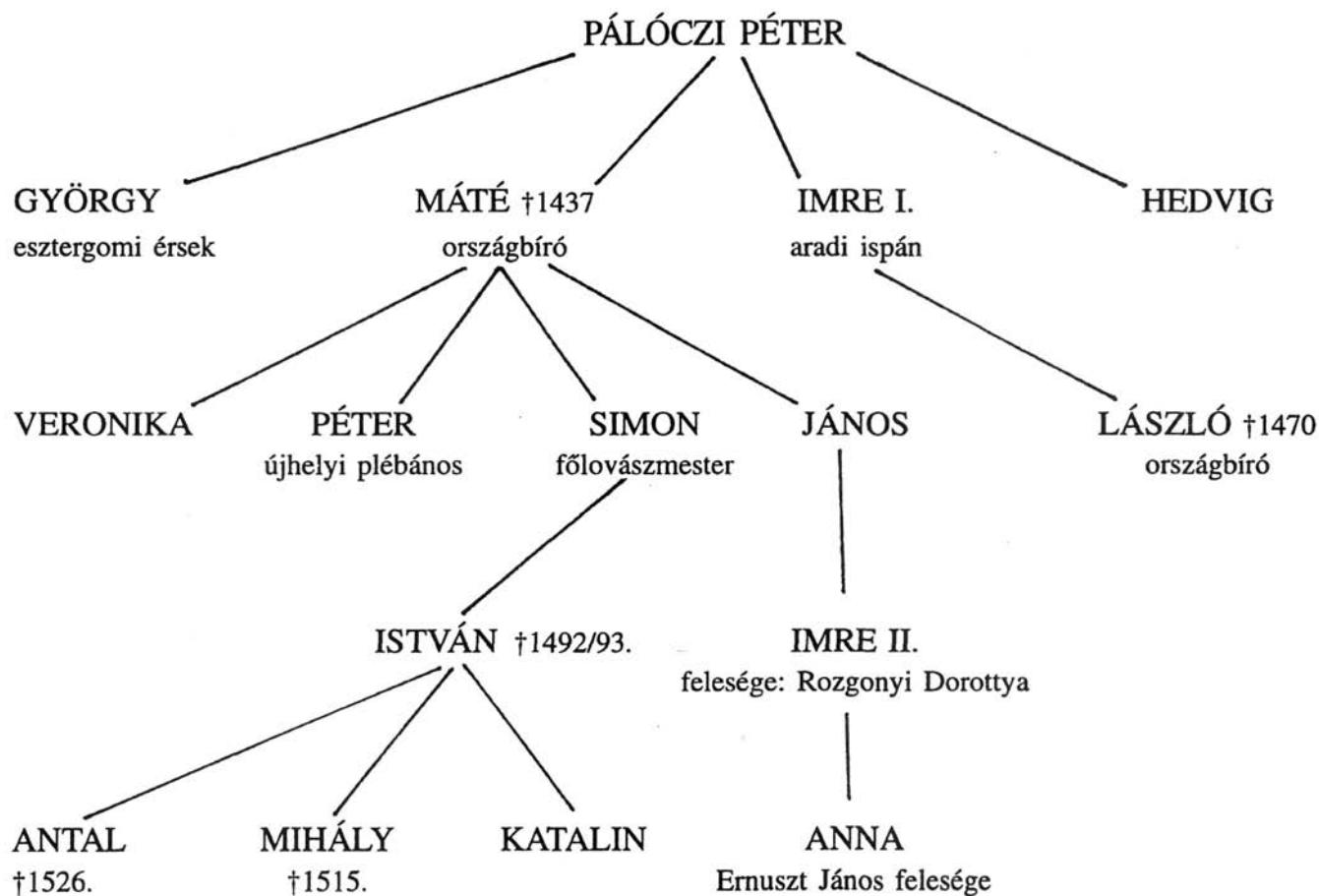
ni, s ezt megadja neki a király. S itt van az a bizonyos topográfiai leírás: „A Héce kezdődik a felső kolostortól, azaz a ferenceseknek a Boldogságos Szűzről elnevezett kolostortól és egy bizonyos ároktól, ami a felső részén határolja azt a kolostort és tart Lászlónak a saját kúriája felé, a Sárospatak oppidum felső végében, és tart tovább Ardó felé.” Teljesen világos és nyilvánvaló, hogy valahol itt kellett legyen az a bizonyos Pálóczi László-féle kúria, amit Détshy is azzal a rommal azonosít, ami a Széldombon van, s amit a 18. században klarissza kolostor maradványának hittek. Ez meglehetősen alkalmas a földesúri székhely számára, minthogy magasan fekszik. Nagyon valószínűtlen, hogy Pálóczi László a ferences kolostort alakította volna át, miközben itt volt egy kúriája, aminek a vár módjára való megerősítésére, falakkal, árkokkal való ellátására 1465-ben kapott engedélyt. Nagyon figyelemre méltó ebben az oklevélben a *superiori claustro* (a felső kolostor) kifejezés, ami feltételezi, hogy van egy „alsó” kolostor is Sárospatakon.

Két dolgot kell az eredeti erődtípmény szempontjából megvizsgálni, illetve áttekinteni: egyrészt a család történetét, geneológiáját, amire Détshy nem tért ki a cikkében, másrészt, hogy hol állt a dominikánus kolostor. Ez a kettő nagyon fontos az 1444. évi adat értelmezéséhez.

Pálóczi Péter fiai voltak azok, akik 1429-ben Zsigmondtól adományként megkapták Patakot. Ezek *Pálóczi György* esztergomi érsek, *Máté*, aki országbíró, nádor volt (†1437), *Imre* aradi ispán és *Hedvig*. További leszármazásban van egy *Veronika*, aki később Pálóczihoz ment férjhez, *Péter*, aki újhelyi plébános volt, harmadik fiú *Simon* főlovászmester és volt egy *János*. Imrének a fia volt *László* országbíró (†1470). Az eddigiekben Simonról és Lászlóról esett szó a pataki objektumokkal kapcsolatban. Simon volt az, aki egy bizonyos kolostort átalakított, és Lászlóról tudjuk biztosan, hogy Héccén kúriája volt. Ezek unokatestvérek, de többet is tudunk róluk: ők hárman, Simon, János és László megkapták az adományra a király megerősítését, azonban állandóan harcoltak egymással. 1454-ben pl. arról értesülünk, hogy Simonnak a helmeci udvarbírája betört Patak városába, amelyet László tartott elfoglalva és elfogta annak egyik jobbagyát. Az unokatestvérek esetében általános volt, hogy a közös birtoklást nem szerették, oklevelekkel bizonyítható, hogy egymással ellentétben álltak és kézenfekvő, hogy a két ág más-más erődtípust emelt ugyanabban a városban. Ez még nem bizonyíték, de a későbbiek során ez a családi viszály alátámasztja mondandónk valószínűségét.

Most térjünk rá arra, hogy hol állt a dominikánus kolostor. Egy egri püspökségi feljegyzésből tudjuk, hogy Perényi Péter romboltatta le, amely *in eodem oppido* (abban a városban) állt. Perényi Péter azért romboltatta le a kolostort, mert egyrészt kiürült, másrészt köveit felhasználta várépítkezéseihez. Ezeket az elhagyott kolostorokat éppen úgy kőbányának használták a kor földesurai, mint ahogy Rómában hosszú időn keresztül kőbánya volt a Colosseum. A külső várfalakban így találhattak a kutatók késő román kori és gótikus kőfaragványelemeket.¹²

12 Az említett korábbi kőfaragvány-töredékek túlnyomó többségükben a déli külső várfalban találhatók, amely a Vöröstoronyhoz csatlakozik. Néhány darab előfordul a Vöröstorony alsó szintjén és az Olaszbástya kazamatájában is. Ez utóbbiak azonban más időszakban kerülhettek a falakba beépítésre, mivelhogy a bontásokból kikerült építőanyag másodlagos felhasználása hosszú időn keresztül szokás lehetett.

A fentiek tehát egyértelműen a város déli részére teszik a dominikánus kolostort. Ha a hipotézisben még tovább megyünk, azt mondhatjuk, hogy valahol a jelenlegi belső vár közelében állhatott. A dominikánus kolostorok mindenütt keletelt épületek voltak, mint a templomok. Legismertebb a budai dominikánus kolostor, amely szentélyével támaszkodott a várdomb oldalára és alatta folyt a Duna. Érdekes régészeti feladat lenne ennek a helyét megtalálni. Minthogy a kolostorhelyeknek nagyon konzervatív a kontinuitásuk, az sem kizárt, hogy a későbbi trinitárius kolostor helyén állott.¹³

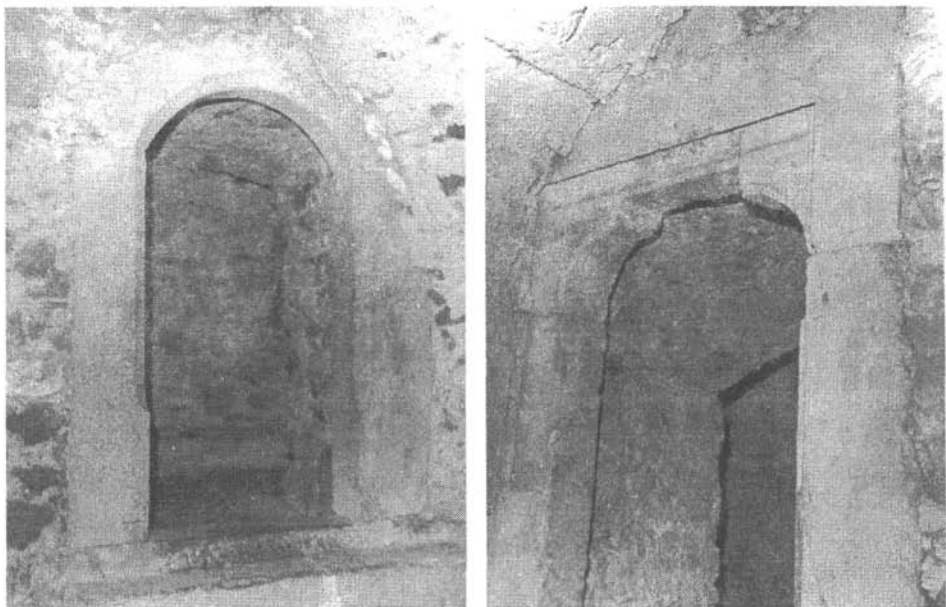
Hogy a továbbiakat megértsük, folytatnunk kell a geneológiát. László meghalt 1470-ben, ezzel az ág kihalt. Simon fia volt *István*, aki az 1480–90-es években szerepel, valószínűleg 1492-ben vagy 93-ban hal meg. János fia *II. Imre*, szintén főlovászmester. A Mohácsig terjedő geneológia azután úgy zárul, hogy Istvánnak a gyermekei, *Antal* zempléni főispán, aki Mohácsnál esett el 1526-ban, *Mihály* és *Katalin*. Imrének a felesége *Rozgonyi Dorottya*, és csak egy lánya maradt *Anna*, aki *Ernusz*t Jánosnak lett a felesége.

Van két érdekes, behatárolt időpontunk. Az egyik 1471, amikor István és Imre egy oklevélben közös oppidumának mondja Patakot. László örökösei, a két unokatestvér megerősítetik az adományhoz való birtoklási jogaikat. Az oklevélben nincs szó még várról. Ha lett volna vár, a középkorban ez annyira fontos, hogy vélhetően az szerepelt volna az első helyen. Egy újabb, 1499-es oklevél szerint korábbi megegyezés értelmében Imrét beiktatták Újhely teljes vára és Sárospatak fele (*medietas oppidi Sárospatak*) birtokába. Ez újabb generáció esetében is azonban nemcsak az osztozkodás, az unokatestvérek szembenállása is megismétlődött. Birtokrészeiket egymás ellen is védhetővé tenni, megerősíteni igyekeztek.

Détshy jórészt ismerte és használta ezeket az adatokat, de nem vette észre és nem is bocsátkozott bele abba a kérdésbe, hogy a feudális birtokjog természete szerint unokatestvérek a legritkább esetben – különösen főnemesi családoknál – tudták elképzelni a közös birtoklást, azonnal megosztottak. Az osztozkodás ugyanúgy történt, mint ahogy egykor Simon és László között. A *medietas oppidi* azt jelenti, hogy magát a várost is megosztották, mégpedig nyilvánvalóan felső és alsó részre. A János–Imre ág tehát már elképzelhetően a 15. század közepén, de mindenesetre az 1490-es években a város felső részét birtokolta, így a hécei kúria egyértelműen az Imre–Anna ághoz kapcsolódott, a város alsó része pedig az alsó kolostorral együtt a Simontól eredt István–Katalin ágé lett. Imrének a felső részen való birtoklását bizonyítja egyebek között az, hogy felesége, Rozgonyi Dorottya itt, a város felső részén, nyilvánvalóan saját birtokán építtette fel 1500 körül a *Begina-házat*. 1503-ból ismerjük ennek teljes építési leírását, amely a későbbi *Trója* épülete.

A másik időpont 1482, amikor a birtokosoknak ebben a harmadik generációjában kezd feltűnni a pataki vár. Először 1482-ben, amikor Istvánnak egy bizonyos hatalmaskodásáról van szó, aki a saját várába, *castrum suum Sárospatakiense* (ez az első előfordulása a sárospataki vár ilyen megnevezésének) hurcolt valakit. 1483-ban ugyancsak ennek a Pálóczi Istvánnak az emberei hatalmaskodnak valahol, akik *castellani castrorum suorum Helmes et Patak* – Helmec és Patak várnagyaiként szerepelnek. Az 1490-es

13 Feltételezésünk szerint a dominikánus kolostor a déli külső várfaltól nem messze, a mai Móricz Zsigmond–Thököly utca és a Bodrog közötti kiemelkedő sziklás magaslaton lehetett. Az ottani lakóházak telkén és pincéiben ma is láthatók termésköből épült várfalszerű maradványok, amelyek a kutatók figyelmét elkerülték, így vizsgálatukra nem került sor. Az ott lakók emlékeznek arra, hogy ma is meglévő falakból lőrések nyíltak, amelyeket évtizedekkel ezelőtt befalaztak. Érthető, hogy a kolostor elbontásakor a felhasználható kőfaragványelemeket a lehető legközelebbi várfal-szakaszba építették be.

1–2. kép. Késő gótikus ajtókeretek a Vöröstorony alsó szintjén. 15. század vége

években – szintén hatalmaskodás kapcsán – egy jobbágyot elraboltak és *in carcere* – a várnak börtönében fogva tartottak. A továbbiakban 1493-ban Antal és Mihály egy bizonyos kőházat adnak pataki várnagyuknak. 1494-ben szintén a pataki várnagyok hatalmaskodásairól van szó, mégpedig Újhely (Imre birtoka!) környékén.

Érdekes és figyelemre méltó, hogy a vár meglétére utaló adatok mindig a város alsó részét birtokló ághoz kapcsolódnak. Ez is igazolja, hogy a vár említésekor nem a hécei udvarházra, hanem az alsó részen lévő erősségre kell gondolnunk. Lehetett-e ez a megerősített volt domonkos rendház, vagy valamely újabban létrejött, az akkori vár-fogalmaknak inkább megfelelő, korszerűbb építmény meglétével kell számolnunk?

Détshy Mihály számos fontos 15. század végi és 16. század eleji adatot használt fel a várral kapcsolatosan, de mind egyértelműen a hécei kúriára vonatkoztatta. Számára ez egészen természetes. Sőt, az 1528-as ostromra vonatkozó adatokat is úgy értelmezte, hogy az a hécei kúriánál zajlott. Amint írja, 1528-ban a Ferdinánd és János király közötti háborúskodás során kétszer is ostromolták Patakot. Az oklevelekben szó van a vár lerombolásáról, de nincs szó a város elpusztulásáról. Ha itt lett volna a vár, egészen természetes, hogy az oppidum is elpusztult volna. Erre nincs adat – mondja! Ismerjük ezzel szemben Perényi Péter 1534-ben Újhely várából írt levelét, mely szerint Sárospatak oppiduma *assiduís decredationibus fuit vecsatum et pere desolatum* – vectatio következtében maga a város is csaknem elpusztult. Ezen kívül több adat is van az 1530-as évekből arra, hogy a Mohács utáni korszakban maga a város is nyomorúságos helyzetben volt.

Sokkal későbbi időből van egy érdekes adat, amit Détshy is használt, de másként értelmezett: 1577-ben arról kérdeztek egy tanút, hogy hogyan foglalta el Perényi Péter 1526 után az uradalmat. A tanú azt vallotta, hogy ez a Katalin (Antal és Mihály testvére) ott lakott Patakon, a mostani hídnál, az *alsó várban*. Ahogy volt egy felső kolostor

és alsó kolostor 1444-ben, úgy a 16. század elején volt egy *alsó vár*, amely fogalmilag feltételez egy *felső várat*.

Elképzelhető-e és mennyire valószínű, hogy az 1482-től emlegetett vár a Vöröstoronnyal volna azonosítható?

Magát az erődtést, amit Perényi Péter 1534-ben elkezdett, elsősorban a külső vár kialakítására koncentrált.¹⁴ A Vöröstoronynak korábbinak kellett lenni, mivel a külső falak csatlakozásai értelmetlenné teszik a lőrészeket, amelyek a Vöröstoronyban már megvoltak. Az is a Vöröstorony korábbi építésére utal, hogy a volt dominikánus kolostor épületének Perényi építkezései idején történt elbontásakor annak köveit nem a toronyba, hanem a külső várfalakba építették be. Ez annak indirekt bizonyítéka, hogy ekkor a Vöröstorony már létezett.

Elképzelhető-e, hogy Perényi már korábban megépítette a Vöröstornyt? Nem, mert ő 1534 előtt Patakon nem építkezett. Ha Perényi Péternek az itineráriumát (útikönyvét, útnaplóját) megnézzük, nyilvánvalóvá válik, hogy ő itteni birtokát csak 1534 elején tudta elfoglalni, bár Patak jogilag már 1526–27 óta az övé volt. Az egész vidék ekkor János király uralmi szférájába tartozott, Perényi csak közvetlenül 1534 előtt állt át Ferdinándtól János királyhoz, s ez tette lehetővé, hogy pataki birtokán elkezdhetett regnálni.

A fentiek szerint nagy valószínűséggel mondhatjuk, hogy a Vöröstorony 1482-ben már állt. Az építkezés ugyan még hosszú ideig tartott, erre utal az egyik ajtókereten látható 1506-os évszám, mely a legrégebbi datált kőfaragvány a várban. Így a Vöröstorony építését Pálóczi István személyéhez kell kapcsolni. Ebben az időszakban történt a plébániatemplom átépítése is, aminek a befejezése a templom kapujának zárókövén lévő évszám szerint 1492. Ez az év pedig pontosan István halálzásának az éve. Hogy a két objektum esetében azonos építőműhely működött itt, az szinte bizonyításra sem szorul. Amikor pl. a pozsonyi várat építették, az építők a várról átvonultak az ottani plébániatemplom építkezéséhez. Nagyon valószínű, hogy Patakon is két építési tevékenység folyt egymással párhuzamosan: a Vöröstorony, illetve ennek eredeti formája és a plébániatemplom építése. A várnak és az egész városnak az 1528-i ostrom kapcsán történt lerombolásáról szóló adatok hitelesen igazolják, hogy olyan várról van szó, amit Perényi Péter később átalakított, továbbépített, de semmiképpen nem ő volt az építtetője.

Befejezésül: elesett egyfelől a Vöröstorony késő Árpád-kori építésének feltételezése, de a fentiek szerint kizárható a torony 16. századi eredete, az 1530-as évekbeli építésének teóriája is. A Vöröstorony nem egyéb, mint a Mátyás korában fellendülő építkezési tevékenységnek olyan megnyilvánulása, amely egy jelentős, országos méltóságokat viselő családhoz, a Pálócziakhoz kötődik. Az 1506-os, már reneszánsz elemeket

14 Katzianer 1534. február 17-én Perényihez írott levelében a felsővidéki városok azon panaszát teszi szóvá, hogy Perényi Sárospatak mezővárosát fallal és árokkal kívánja öveztetni, ami ezeket a városokat sérelmesen érinti. Febr. 23-án a kassai tanács fordul levélben Eperjes városához, amiben ezt írták: „Nem kételkedünk, hogy neves bölcsességtek már értesültek, miképpen szándékozik Perényi Péter úr a Patakot hatalmas árokkal és falakkal megerősíteni, amihez már hozzá is fogott.” (*Détshy Mihály*: Sárospatak. Bp. 1971. 11.) Az építkezés 1537-ben, nem egészen négy év alatt befejeződött, bár 30 évvel később a pataki iskolamester úgy tudja, hogy Perényi „Patak városát nem egészen két év leforgása alatt fundálta, és valami szokatlan és bámulatos gyorsasággal kerítette körül várfalakkal.” (*Détshy* i. m. 14.) Az építkezéssel kapcsolatos minden adat a külső vár falaira és árkaikra vonatkozik, a Vöröstorony építésére semmilyen írásos adat nem fordul elő.

3. kép. Reneszánsz kőfaragvány a plébániatemplomból. Vörösmárvány, 15. század vége

hordó ajtókeret pedig arra utal, hogy nemcsak az ország központjában, hanem vidéken, Sárospatakon is viszonylag korán megjelenik az új áramlat az építkezésben.¹⁵ Figyelembe lehetne még venni az iskola történetével kapcsolatos, 1503-ban kelt oklevelet is, amelynek szövegezéséből következtethető, hogy a későbbi kollégium legrégibb épületét adó *Begina-ház* is reneszánsz stílusban épült az 1500-as év körül.

Mit lehetne még hozzátenni az előadás gondolatmenetéhez és bizonyító érveikhez? Valóban nem köthető a Vöröstorony építése – eredeti formájában – Perényi Péter személyéhez, mint ahogy azt Détsy Mihály legutóbbi könyvében állítja, s az elmúlt években a torony helyreállításán közreműködő régészek is bizonyítva látják? Meggondolandó kérdés, hogy az akkori politikai viszonyok között, abban a zavaros, háborús helyzetben, amelyben Perényi elfoglalta pataki birtokait, hogyan tudta az új tulaj-

¹⁵ A reneszánsz stílusnak Sárospatakon a Perényieket megelőző időszakban való megjelenését Détsy is megerősíti: „...a Mátyás uralkodása alatt Magyarországon meghonosodott reneszánsz művészetet a királyi udvarban forgó, Olaszországot járt, nagy műveltségű Pálócziak is kedvelték, és Patakon is dolgoztattak az új stílus itáliai mestereivel.” (Détsy i. m. 6.) A plébániatemplomban talált 15. század végi vörösmárvány faragványok (a Rákóczi Múzeum kiállításain), különösen pedig az esztergomi Bakócz-kápolna kőfaragványainak művészi szintjét elérő pastoforium töredékek (a reneszánsz kőtárban) igazolják, hogy az érett reneszánsz stílus megjelenésével Patakon már a 15. század végén számolnunk kell.

4–5. kép. Pastoforium töredékei a plébániatemplomból a Rákóczi Múzeum
reneszánsz kőtárában. Vörösmárvány, 15. század vége

6–7. kép. 1506-os évszámmal ellátott reneszánsz kőfaragvány a várban

donos frissen megszerzett birtokán hatalmát a vidék fölött olyan rövid idő alatt elfogadtatni, pozícióját biztonságossá és véglegessé tenni, az uradalom gazdálkodását úgy megszervezni, hogy a külső védelmi rendszer megépítése mellett a belső vár kialakításának munkáját, abban a Vöröstorony megépítését is azonnal megkezdhette? Détshy Mihály idézi Perényi Péter birtokainak háború pusztította sanyarú helyzetéről 1529-ben Ferdinándhoz írott levelét: „Felséged felgondolhatja, miféle házakat és várakat őrzők és tartók fenn, mekkora költségeket kell a magam és azok fenntartására és őrizetére fordítanom, pedig mostanság sziklákon és köveken kívül semmi egyebet nem jövedelmeznek.”¹⁶ A külső védelmi rendszer létrehozása mellett, ami önmagában is óriási vállalkozás volt, történeti bizonyítékok szólnak. S közben a Vöröstoronyot is nem egészen négy év alatt (1534–1537) úgy megépíteni, ahogy az most lényegében előttünk áll, egy hatalmas főúr számára is erőn felüli feladat lett volna.

Korábbi álláspont volt, hogy a 15. század utolsó évtizedeiben épített lakótorony díszeit, reneszánsz kőfaragványait Perényi Péter készítette és építtette be utólag a torony falaiba. Ez a feltételezés véleményünk szerint ma sem kizárt. Détshy szerint a fal-szövetek és az azokban elhelyezett ajtó- és ablakkeretezések (jó néhány később áthelyezett, másodlagosan beépített darab kivételével) azonos időből származnak, egy építési folyamat termékei. Ez az építési folyamat azonban már korábban, a Pálócziak időszakában is megkezdődhetett, s az évszámokkal ellátott kőfaragványok tanúsága, valamint a nyilvánvalóan nem egy időből való Perényi-családi címerábrázolások szerint is tarthatott Perényinek az 1542-ben történt újabb elfogatása idejéig. Így is csodálatra méltó, hogy a Vöröstorony falaiba beépített kőfaragványoknak olyan nagyigényű, gondos és sok időt kívánó művészi megmunkálására, amelyek a magyarországi késő reneszánsz

16 Détshy Mihály: Sárospatak vára és urai... 10.

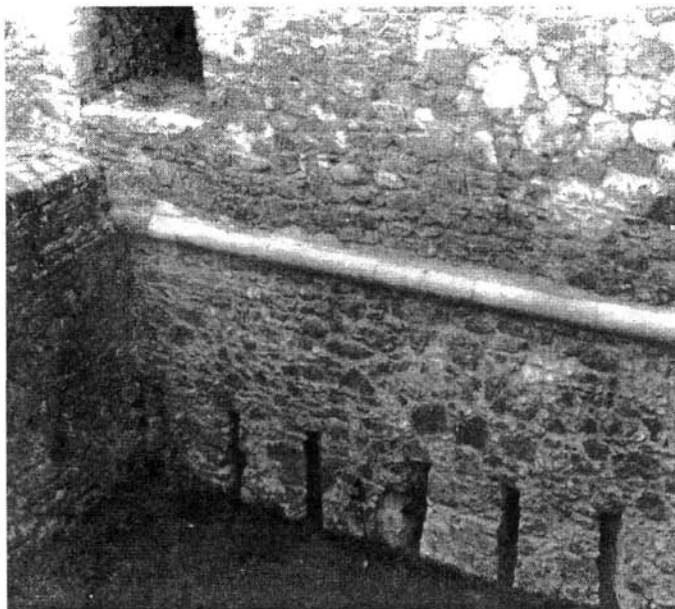

8. kép. A Vöröstorony bejárati homlokzata az udvarra és a palotaszárnyakra néző lőrészekkel

épületszobrászat legmagasabb szintű megnyilvánulásai, egyáltalán lehetősége volt az anyagi gondokkal is küzdő főúrnak alig kialakuló udvartartása keretében.

Az előadó a Vöröstoronyban a külső várfalakat megelőző időben történő építésének legfőbb bizonyítékaként elfogadja azt a korábbi érvet, mely szerint a torony lőrésének helyzete ellentmond a csatlakozó külső várfalakkal egy időben történt építés feltételezésének. Détshy Mihály legújabb könyvében hosszasan elemzi a lőrés és csatlakozó várfalak egymáshoz való viszonyát, végkövetkeztetéseit azonban nem érezhetjük megnyugtatónak, minthogy a toronyhoz csatlakozó falak a bejárat előtti térséget körülvevő, nem védelmi célú, egyszerű kerítőfalak is lehettek, melyekhez a lőrés is igazodtak. Ilyen korai kerítőfalat ismerünk a torony déli homlokzata előtt is, amely az Olaszbástya belső fala alatt halad át, tehát annál régiebb, feltehetően 15. század végi.

A Vöröstorony udvar felőli alsó lőrésora a belső vár kialakításával, az előretolt lőréses védelmi falak és sarokbástyák megépítésével elvesztette szerepét. Hogy a torony bejárata előtt tágas udvart képezhessenek, s az akkor már korszerűtlen és kényelmetlen lakótorony helyett a főúr számára a belső várban új lakóhelyet, palotát építhessenek, a tornyot körülvevő árok e szakaszát feltöltötték, így a lőrés föld alá került. Mindez Perényi Péter időszakában, az 1530-as években történt. Aligha kell bizonyítani, hogy a lőrés és árok kialakítása, majd mindezek használhatatlanná tétele, az árok feltöltése nem történhetett azonos időben, egy építési folyamat keretében. Tudjuk, hogy a Vöröstorony keleti, déli és nyugati alsó lőrésének is megvolt a védelmi szerepük, míg ezek előtt meg nem épült a többszintes, kazamatás, lőréses Olaszbástya, amely átvette a Vöröstorony alsó lőrésorának a funkcióját. Ekkor az Olaszbástya egész belső terét szintén

9. kép. A Vöröstorony alsó lőrésai az 1960-as években történt feltárás után

feltöltötték, a torony alsó lőrésora itt is a föld alá került.¹⁷ A Vöröstorony építése és a külső-belső várfalöv kialakítása tehát nem lehet egységes tervezési koncepció eredménye. Ehhez hasonló elgondolásra sehonnan sem ismerünk példát.

A fentiek mellett a toronynak és a palotaszárnynak (amely a hármaskörű építészeti megoldás szerint 1541-ben készült el) egyidejű építése ellen szól a két építmény célszerűsége és feltételezett rendeltetése is. A rideg és kényelmetlen lakótornyok, valamint a korszerű, pompás főúri rezidenciák építésének időszak között hosszú évtizedek múltak el, ami alatt a főúri igények, lakáskultúra, a politikai, társadalmi élet változásai mentek végbe, s ezeket a változásokat a két korszak építészeti kultúrájának emlékei híven tükrözik. A Perényi palotaszárny már az új igényeknek igyekezett megfelelni, ami mellett már céltalan és értelmetlen lett volna középkori mintájú lakótornyot építeni.

Nyitva maradt még az a kérdés, hogy az 1482-től gyakran előforduló, Pálóczi László és utódai birtokát képező középkor végi vár okleveles adatai nem vonatkoztathatók-e az 1444-ben átalakított volt dominikánus kolostor épületeinek helyén továbbfej-

¹⁷ A kutatókat megtévesztette, hogy a torony alsó lőrésai oly mértékben lefelé irányulnak, hogy azokból a külső terep áttekintésére, tűz alatt tartására nem látszik lehetőség. Ezeket a lőréseket úgy tekintik, mintha kialakításuk mindenféle hadászati, védelmi feladatot nélkülözött volna, s a torony felépítésével, mint funkciótlan elemet, meg is szüntethették. E téves megítélés oka, hogy a tornyot körülvevő árok feltárása az 1970-es években nem történt meg teljes mélységben, az eredeti árokfenék mintegy 80 cm-rel mélyebben volt a jelenleginél. Ezt igazolta a műemléki helyreállításához szükséges állványzat alapozásánál az egykori árokfenék szintjéről előkerült kő ágyúgolyók egész sora. A Vöröstoronyt körülvevő árok jelenlegi udvar felőli egykori szintjének meghatározására mód lett volna a legutóbbi műemléki helyreállítás során, az udvar burkolása előtt végzendő rétegvizsgálattal, ami egyértelmű választ adhatott volna a torony alsó lőréseinek szerepét illetően. Ez a rétegvizsgálat nem történt meg, s ez a mulasztás ma már nem pótolható.

10. kép. Az Arad utcán folyó gázvezeték fektetésekor előkerült faragott sarokkövek és falromok. Feltehetően a volt dominikánus kolostor épületéből valók, 15. század

lesztett erősségre, amit a toronyhoz közel, attól kissé délebbre, a mai Fáy András utca és a Bodrog közötti kiemelkedő sziklás területen sejthetünk, s amit az emlékezet *alsóvárként* őrzött meg. Amennyiben ez a feltevés igazolódna, a Vöröstoronytól eltekintve is értelmet kapna az az 1529-ből származó levél, amely Patak városában, a Bodrog partján emelkedett *pallaciumról* (erődített kúria vagy vár) számol be. A levél szerint az eperjesi bíró arról értesült, hogy ellenséges naszádosok érkeztek három hajóval Tokajból Patakra, s ellenük az újhelyi várnagy őrseget helyezett el az erősségben.¹⁸ Ez az erősség lehetett a már fennálló Vöröstorony korábbi épülete, lehetett a volt dominikánus kolostor, de semmiképpen nem lehetett a Détshy által feltételezett hécei udvarház.¹⁹ És ez az erősség lehetett Mohács után az özvegy Pálóczi Katalin lakhelye, ahonnan őt és fiát Perényi Péter annak elhagyására kényszerítette, mondván: „...mennének Cékében és ott lakjatok... Mánásnak és nem özvegyasszonynak való *Patak vára*.”²⁰

Ha feltételezzük, hogy az eredeti városszerkezetnek a belső várost kerítő falak, bástyák, földsáncok felépítésével járó erőszakos átfarmálása előtt a Bodrogon átvezető híd nem a mostani helyen állt, hanem attól délre a mai Arad utcát és Áchim András ut-

18 Détshy Mihály: Adatok Perényi Péter sárospataki várépítkezéseinek és mestereinek kérdéséhez. *Ars Hungarica*, 1987. 129. Idézi: Szűcs Jenő: Sárospatak kezdetei... 18.

19 Szűcs i. m. 18.

20 Détshy Mihály: Sárospatak vára és urai... 7.

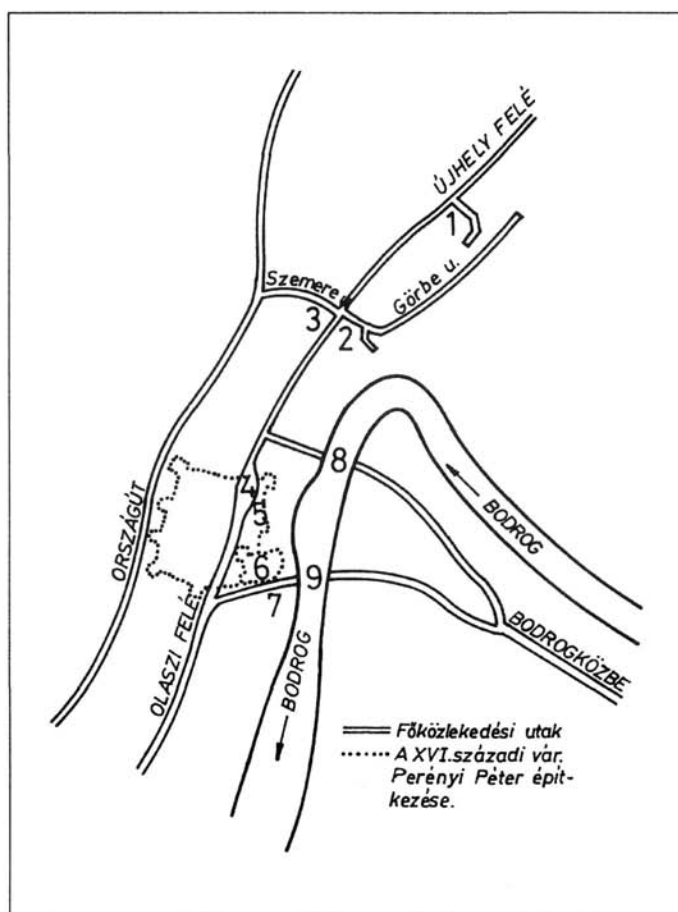

11. kép. Egyik Arad utcai pincében feltárt középkori falmaradvány.
Feltehetően a volt dominikánus kolostor épületéből való, 15. század

cát kötötte össze (itt épült fel 1945-ben a felrobbantott vashíd helyett az akkori ideiglenes híd), az özvegy lakóhelyének a hídhöz való közelsége is igazolódna.²¹ Ha a térképre nézünk, s a terepviszonyokat ismerjük, a fent említett helyet a legalkalmasabbnak ítéltetjük a folyón való átkelésre, ahol legalább gázló, hidas (komp), de fából épült kezdetleges híd is lehetett. Ez esetben a mai hídnál a város vízimalmi állhattak, amelyeknek ez hagyományszerűen később is állandó helye volt.²² Az átkelőhely fontosságát kiemeli, hogy a Bodrogon egészen Tokajig nem volt másutt híd. A Hegyalját a Bodrog-

21 Nem biztos, hogy a híd a város története folyamán mindig ugyanazon a helyen állt. A Sárospataki Krónikában, melynek szerzője ismeretlen, a száz évvel későbbi, 1627. évi eseményekről olvassuk: „Építettett egy híd a Bodrogon, volt-é azelőtt híd a Bodrogon, nem bizonyos.” A Krónika közlője a jegyzetben arról tájékoztat, hogy „A Bodrogon Patak mellett, egy kőhajításnyival feljebb, mint ahol a mostani híd áll, volt az 1627-ben épült, úgynevezett Rákóczi-híd, melynek pillérmaradványai, ha a Bodrog erősen lepad, olykor-olykor nyaranta még látható. Pár év előtt magam is láttam.” Adatok a Zemplén-Vármegye történetéhez II. (1896) 1–4. sz.

22 V. ö. Bakos József: A pataki múlt hétköznapijai. Adalékok Sárospatak gazdaságtörténetéhez. Sárospa-

12. kép. Térképvázlat a város szerkezetéről és főbb objektumairól a Pálóczi család idejéből.

1. a hécei Pálóczi udvarház, 2. a ferences kolostor helye, 3. Begina-ház (Trója),
4. plébániatemplom és rotunda, 5. a királyi kúria feltételezett helye, 6. lakótorony,
7. dominikánus kolostor feltételezett helye, 8. hajómalomok, a későbbi híd helye,
9. átkelőhely a Bodrogon (a feltételezett legkorábbi híd)

közzel összekötő átkelőhely ellenőrzésének stratégiai szempontjai is indokolhatták a hídfő két oldalán a torony felépítését és a volt kolostor várszerű megerősítését.

Vár volt tehát Pálóczi Katalin lakhelye, közel a hírhoz. Emellett azt is látnunk kell, hogy a feudális tulajdonviszonyok között megkülönböztették a várat a birtoktól. Werbőczy szerint az özvegyek nem voltak kizárhatók férjük birtokaiból és házaiból, kivéve, ha a ház vár, amely nem adható át az özvegynek, hanem helyette másutt, a váron kívül kellett lakóhelyet kijelölni számára.²³ Ez a közjogi hatalmi helyzet adott lehetőséget Perényinek a törvényesen nem örökös leányági leszármazottakkal szembeni eljárásra is.

²³ Fügedi i. m. 13.

A Perényi Péter által kialakított új védelmi rendszerben a lakótorony felépítése nem lett volna célszerű, sőt azt a 16. században már nagyfokú anakronizmusnak ítélnénk. Ha a torony építését az 1471–1482 közötti évekre tesszük, az európai lakótoronyok sorában akkor is talán a legkésőbbi. A Perényi Péter időszakát megelőző majdnem fél évszázad alatt azonban az építmény, mint lakótorony, jól szolgálhatta a főúrnak és közvetlen környezetének udvartartását, míg a vele szemben lévő másik erősség *huszárvár*-ként tölthette be tisztán katonai hivatását. Azt mondhatjuk tehát, hogy a 15. század utolsó és a 16. század első évtizedeiben az oklevelekben emlegetett Patak várát az 1444-ben megerősített volt dominikánus kolostor épületei és az 1471 és 1482 között épült késő középkori lakótorony, a későbbi Vöröstorony, együtt alkották.

Az 1528-as ostrom érinthette a torony épületét, de sújthatta a kolostorból várrá fejlődött objektumot is. Az ostrom pusztításai után, a belső várost övező falak megépítése során a torony helyreállítása, majd további főúri rangú díszítése megfelelt Perényi törekvéseinek. A torony mellett az egykori dominikánus épületegyüttest olyan károsodás érthette, hogy azt Perényi az új védelmi rendszer kialakítása során lebontásra ítélte.

Azok a bizonytalanságok, amelyek a sárospataki vár kialakulásának kezdeteit behomályosítják, ma is megoldatlan kérdéseket vetnek fel a kutatók számára. Mindezek azonban nem változtatnak azon, hogy Szűcs Jenő következetesen végigvitt forráskritikai módszerével és a rendelkezésre álló adatok újraértelmezésével az építéstörténet kezdeti időszakát pontosabban meghatározhatjuk, a kialakuló vár helyét pedig a Bodrog-part szűk területére lokalizálhatjuk. Az előadó felhívta a figyelmet a céltudatos és szakszerű régészeti kutatások hiányára, amelyek nélkül a végső megoldás aligha képzelhető el. Mindezek ellenére előadásában eddig nem alkalmazott szempontokat sikerült érvényre juttatnia, amelyek a további kutatásoknak is új irányt szabhatnak.

NEUERE GESICHTSPUNKTE ZUM BEGINN DER BAUGESCHICHTE DER BURG ZU SÁROSPATAK

Die mit den Anfängen der Baugeschichte der Sárospataker Burg verbundene romantische Vorstellung, wonach das älteste Gebäude der Burg, der Rote Turm, aus der späten Arpadenzeit stammt und im Jahre 1262 zum erstenmal urkundlich erwähnt wird, entstand im Laufe des 18. Jahrhunderts. Diese Annahme lebte bis zum ersten Drittel unseres Jahrhunderts als unumstrittene Überzeugung im engeren wissenschaftlichen und weitläufigeren allgemeinen Bewußtsein der Gesellschaft. Der auf formellen, kunsthistorischen Untersuchungen basierende, zu dieser Zeit ohne Verwendung des historischen Quellenmaterials neu gebildete Standpunkt von *Elemér Varjú* änderte nichts an der allgemeinen Auffassung, die bis Mitte der 1960-er Jahre weiterlebte. Zu diesem Zeitpunkt erschien die Studie von *Mihály Détshy*, die unter vollkommener Darstellung des bisherigen Quellenmaterials und erneuter Klarstellung der archivarischen Daten unbestreitbar den Beweis dafür lieferte, daß die „Pataker Burg“ aus dem 13. Jahrhundert mit der ehemals neben Sátoraljaújhely befindlichen „Ujhelyer Burg“ identisch ist, der Sárospataker Rote Turm aber von der Familie Pálóczi um die 15–16. Jahrhundertwende oder von dem neuen Besitzer Péter Perényi in den Jahren um 1530 gebaut wurde. Dies war die einzige offene Frage in der Auffassung von Détshy, deren Entscheidung nicht lange ausgewichen werden konnte, wozu allerdings weitere Forschungen notwendig waren.

Anfang der 1980-er Jahre plante der Stadtrat von Sárospatak die Herausgabe einer Geschichtsmonographie der Stadt und beauftragte den Historiker *Jenő Szűcs* mit der Anfertigung des ersten Kapitels der Arbeit. Von ihm wurde erwartet, daß er mit seiner Arbeit die Forschungen Détshys weiterführte, seine Ergebnisse bestätigt oder von einem anderen gesichtswinkel her ergänzt. Bevor er seine Arbeit fertigstellte, bat ich ihn als damaliger Direktor des Burgmuseums, die Besucher des Museums über seine Forschungen in Bezug auf die Anfangsperiode der Burggeschichte in Form eines Vortrages zu unterrichten, wobei der Vortrag mit seiner Zustimmung auf Tonband aufgenommen wurde. Jenő Szűcs verbrachte Jahre mit dem durchstudieren des geschichtlichen Quellenmaterials, der Neubewertung und Auslegung der Daten. Seine Arbeitsmethode war die Einordnung des Themas in den gesamten Geschichtsverlauf, die Gegenüberstellung des politischen, wirtschaftlichen und gesellschaftlichen Lebens, der Rechtspraxis und Gewohnheitsordnung, wodurch er die sich aus der Knappheit des Quellenmaterials ergebenden Lücken überbrücken und den gesamten Entwicklungsprozeß rekonstruieren konnte. Bei der Entfaltung dieser Arbeitsmethode, den Zusammenhänge aufdeckenden, synthetisierenden Fähigkeiten übertraf er alle ihm vorausgehenden Forscher.

In der Zwischenzeit setzte auch Mihály Détshy seine Forschungen fort, wobei ich ihn zur Ausarbeitung seiner Neueren Ergebnisse ermutigte und ihm Publikationsmöglichkeiten sicherte. So entstand sein Buch mit dem Titel *Die Sárospataker Burg und ihre Herren 1526–1616*. In diesem verbindet er den Bau des Roten Turmes schon nicht mehr mit den letzten der Familie Pálóczi, sondern betrachtet diesen als Ergebnis der Bauarbeiten von Péter Perényi zwischen 1534–1537. Aufgrund des neuen Standpunktes von Mihály Détshy bezüglich der Baugeschichte der Burg und den von Jenő Szűcs in seinem Vortrag dargelegten, davon abweichenden Schlußfolgerungen, bat

ich Jenő Szűcs das Manuskript zu lektorieren, um die Meinungsverschiedenheiten eventuell auszugleichen. In seinem Bericht als Lektor berührte er die zwischen ihnen bestehende Meinungsverschiedenheit nicht, sondern machte den Verfasser – die Bedeutung der Forschungen von Détshy hochschätzend – nur auf formale Bemerkungen aufmerksam.

Jenő Szűcs konnte seine geplante Arbeit an der Monographie nicht beenden, da er im Herbst 1988 unter tragischen Umständen starb. Von seinen Forschungen im Zusammenhang mit der Geschichte der Burg sind keine schriftlichen Erinnerungen hinterblieben, aber seine Ergebnisse und ausgearbeiteten neuen Gesichtspunkte werden in seinem Vortrag gut widergespiegelt, wobei er in bedeutendem Maße zu einem besseren Kennenlernen der Burrgeschichte beiträgt und die Fertigstellung seines Unternehmens eine neue Station seines Lebenswerkes hätte sein können. Ich bemühe mich, diese bedauerliche Lücke dadurch auszufüllen, indem ich unter Zustimmung seiner Witwe mit Hilfe der Tonaufnahmen des in meinem Besitz befindlichen Vortragmaterials versuche, den Inhalt teilweise, die wichtigsten Details aber wortwörtlich zu veröffentlichen.

Die die frühe Entwicklung und den Rang von Sárospatak bestimmenden Objekte sind zwei Kloster, wovon das ältere dem vor 1241 entstandenen Dominikanern, das jüngere dem seit 1261 bekannten Franziskanerorden gehörte. Die Stelle des letzteren ist seit längerem bekannt, das Kloster der Dominikaner aber wurde von der örtlichen Überlieferung fälschlich außerhalb der Stadt, auf einen Hügel plazierte. Jenő Szűcs war der erste, der dies widerlegte und bewies, daß der Ort des Klosters im mittelalterlichen Stadtkern, nahe der gegenwärtigen Burg gesucht werden muß.

Außerhalb der mittelalterlichen Stadtgrenzen, aber in nördlicher Richtung, erhob sich auf einer Erhöhung ein Gebäude, wo im 18. Jahrhundert Ruinen registriert wurden. Ein Teil der Mauern ist heute noch zu sehen. Aus den Forschungen von Détshy ist bekannt, daß hier das Herrenhaus der die Stadt seit 1429 besitzenden Familie Pálóczi stand, welches noch vom früheren Besitzer, der Familie Perényi gebaut wurde. Dies, sowie das Gebäude des königlichen Landsitzes im Zentrum der Stadt bildeten die Hauptpunkte der Ansiedlung.

Ein neuer Gesichtspunkt des Vortrages war die Untersuchung der Genealogie- und Besitzverhältnisse der Pálóczi Familie. Simon Pálóczi erhielt 1444 vom König die Erlaubnis zur burgähnlichen Befestigung des auf seinem Besitz befindlichen Klosters. Dies bezog Détshy auf das Kloster der Franziskaner, wo dieses doch aufgrund der früheren Vermögensteilung zwischen den Vettern nicht der Besitz von Simon, sondern der von László war. Auf dem Gebiet der Stadt bildete diese früheste Festung die Gebäudegruppe des Dominikanerklosters, welches wohl der direkte Vorgänger der heutigen Burg war. Auf dem anderen Teil des Besitztumes erhielt der dortige Besitzer László Pálóczi 1465 die Genehmigung zur Befestigung seines Herrenhauses. Da die militärische Zentrale auf diesem Teil des Besitzes die László gehörende Újhelyer Burg war, spielte wohl das befestigte Herrenhaus immer nur eine untergeordnete Rolle.

Mit dem Tod von László Pálóczi (1470) starb der Zweig dieser Familie aus, den Besitz erbten Stefan, der Sohn von Simon und dessen Vetter Imre. Eine Zeitlang herrschten sie gemeinsam über die Güter, aber auch im Falle dieser neuen Generation wiederholte sich die Rivalität zwischen den Vettern, was die erneute Aufteilung des Besitzes und der Stadt zur Folge hatte. Am unteren Teil der Stadt, auf dem Gebiet des Besitzes von Stefan entstand 1482 die Burg, die schon nicht mehr mit dem Gebäude des Dominikanerklosters identisch sein konnte, sondern aufgrund der häufig

vorkommenden urkundlichen Daten in dessen Nachbarschaft, neben der ehemaligen Übergangsstelle und anfänglichen Brücke des Bodrogflusses kann der bereits fertiggestellte Wohnturm vermutet werden. Der Turm diente in seiner ursprünglichen Form vermutlich der Hofhaltung der Großherren und ihrer unmittelbaren Umgebung, während die ihm gegenüberliegende Festung, das befestigte Gebäude des ehemaligen Dominikanerklosters wohl als Husarenburg eine rein militärische Bestimmung hatte. Hier befand sich die sogenannte „Untere Burg“, wo aufgrund des Rechtes des in der Schlacht zu Mohács gefallenen letzten männlichen Familienmitgliedes der Pálóczi die Schwester, die verwitwete Katalin Pálóczi wohnte und versuchte, diesen Besitz zu behalten, während der neue Eigentümer Péter Perényi sie nicht zum Verlassen der *Burg* zwang.

Aufgrund des oben Erwähnten kann mit großer Wahrscheinlichkeit gesagt werden, daß der Rote Turm 1482 bereits stand. Der Bau dauerte zwar noch lange Zeit, darauf weist die in einem Türrahmen befindliche Jahreszahl 1506 hin, welche die älteste datierte Steinmetzarbeit in der Burg darstellt. Der Rote Turm ist nicht anderes, als eine solche Offenbarung der zur Zeit des Mathias emporkommenden bautätigkeit, die mit einer bedeutenden, landesweite Würden tragenden Familie, den Pálóczis verbunden ist. Die Daten über die Zerstörung der Burg und der ganzen Stadt in Verbindung mit der Belagerung von 1528 beweisen authentisch, daß es sich um eine Burg handelt, die Péter Perényi später umbaute, weiterbaute, aber auf keinen Fall ihr Erbauer war.

Ákos Janó

A „FÖLD NÉPÉNEK” ÉLETE A NAGYKAPOSI JÁRÁSBAN MÁRIA TERÉZIA ÚRBÉRRENDEZÉSEKOR

TAKÁCS PÉTER–UDVARI ISTVÁN

Az Ung megyei *Nagykaposi járás* közigazgatási egységéhez sorolt települések száma időről időre változott. Végso szervezetségüket az 1870-es évek második felében nyerték el, hogy aztán a történelem végiggázoljon ezen az elrendezésen is. Előbb a trianoni békével elcsatolta Magyarországtól, de a II. világháború alatt néhány évre visszatért az anyaországhoz, majd a párizsi békével jelentős számú települést „átrendezett” a Szovjetunióba. Mostanság Szlovákiához és Ukrajnához tartoznak a volt járás falvai. Mindezek a változások egy évszázadnál rövidebb idő alatt zajlottak le, idézve a feudalizmus szeszélyeit, amikor egy-egy várúr, lovagjainak számától függően csatolt magához területeket, vagy veszített falvakat. Akkor sem kérdezték a „föld népét” akaratakról, szándékukról.

Ebben a dolgozatban mi nem foglalkozunk a történelemnek ilyenén szeszélyeivel. A nagyhatalmak és háborús győztesek, mint ahogyan a birodalmi bomlások országokat, népeket átrendező kiszámíthatatlansága is kívül áll a történész hatáskörén. Bírónak csak győztesek és jogászok tolhatják „fel” magukat, ítéleteikkel – melyek a legritkább esetben igazságosak – mindig hatalmi érdeket szolgálnak. A történész nem ítélkezik. Megtörtént folyamatokat próbál értelmezni, magyarázni. Az emberi létezés legkülönbözőbb „lennyomataiból” igyekszik plasztikussá formálni annyit a letűnt valóságból, amennyit tanulmányozott forrásai és a kényszerű gazdasági, társadalmi, technológiai, technikai folyamatok, és a forrásokat vallató módszerei megengednek és lehetővé tesznek. Ezért a történész kényszerűen kötődik a kronológiához is. Amikor a „kaposi” járásról szólnak, kénytelenek vagyunk bevallani, hogy az általunk vizsgált *Nagykaposi járáson* az 1772-ben elkészült összeírásnak, a *Lexicon locorum*nak¹ a keretei között mozgunk. Ha kényszerűségből időben vissza is lépünk néhány évtizedet, s felvillantunk néhány adatot a későbbi századból, az csak azért történik, hogy jobban elképzelhessük a valóság kényszerét.

A forrás, amelyik e vázlat gerincét alkotja, a Mária Terézia-féle úrbérrendezéskor keletkezett iratanyag, az úrbérrendezés folyamata.² Témánk pedig a népélet. Pontosabban az úrbéres lakosság hétköznapijai. Nem járunk azonban messze a valóságtól, ha feltételezzük, hogy az úrbéres szolgálónépek eszközeihez hasonló szerszámokkal művelték a földet az egytelkes nemesek, a legkülönbözőbb jogállású és státuszú kontárok, kézmű-

¹ Magyarország helységeinek 1773-ban készült hivatalos összeírása. (*Lexicon locorum Regni Hungariae populosorum Anno 1773 officiose confectum*). Bp., 1920. (A továbbiakban: *Lexicon locorum*...) 285–291.

² A Mária Terézia-féle úrbérrendezés iratanyaga a *Magyar Országos Levéltár Helytartótanács Levéltára* állagában, az *Urbárialia* fondban található megye-, azon belül községsoros rendben. Az anyag ma már mikrofilmen tanulmányozható. *Ung megye úrbérrendezése* a 4291–4292-es filmtekercseken található. Ezeket a filmtekercseket tanulmányoztuk mi is. Mivel a *Nagykaposi járásból* megtalálható forrásokat is publikáljuk, ezt követően külön az anyagra nem, csak a községsoros forrásokra hivatkozunk, ha pontosan idéznünk a paraszti valóságokból, vagy az úrbéri tabella adataiból.

vesek és egyéb rendű lakosok. Presztízsből, jogszolgáltatásban, mentalitásban, öltözködésben, talán családi és egyéni célkitűzésben is szükségszerűen különböztek egymástól a rendiségnek ezen társadalmi tömbjei. Másak voltak a vágyaik, álmaik, de megélhetésük és munkájuk „kényszere” nem sokban különbözött. A lehetőségeik igen, de azért – kivéve a jobbágytartó földesurakat – az armalisták és egytelkes nemesek is kénytelenek voltak hódolni azoknak a kényszereknek, amelyeket a tájföldrajzi jellemzők határoztak meg számukra. A *Tisza*, a *Latorca*, az *Ung*, a *Laborc*, az általuk táplált mocsarak, a környék erdői, nádasai, rétjei és legelői, szántóföldjei hozzájuk sem voltak kedvesebbek, legfeljebb „több jussal”, de nem biztos, hogy „nagyobb szorgalommal” igyekeztek e kényszerek között a földi javakat megszerezni. A történelmi folyamatok arról árulkodnak, hogy éppen az egytelkes nemesek és armalisták hullottak ki leginkább a polgárosodás folyamán az idő rostáján, s megkapaszkodni a jogi egyenlőség és polgári tulajdon kényszerei között, nekik sokkal nehezebben sikerült, mint a telkes jobbágyoknak, kemény szorgalomra, sok-sok találékonyaságra ítélt zselléreknek. De most nem ez a témánk.

Mi a *Lexicon locorum*... készültekor egy közigazgatási egységbe tartozó 44 település lakóinak hétköznapi életét vallatjuk.

Forrásaink tanúsága szerint az itt „megvallatott” falvak a honfoglalás korában keletkezhettek. Legalábbis a magyarság akkor vetette meg a lábát e tájon. Szabad honfoglalókként gyepű-vigyzók, őrk, nomád állattenyésztők, szabad harcosok lehettek, akik a Kárpátok délre hajló lankáit felváltó síkságon telepedtek meg állataikkal, ahol a *Tisza*, *Ung*, *Latorca* és *Laborc* folyók és mellékvizeik jóvoltából itatóvizet és jó legelőt találtak állataiknak. Házuk népét, az öregeket, ifjakat, nőket, gyerekeket – a magukkal hozott, vagy itt szerzett, esetleg a kalandozások során rabolt szolgálkat – téli szállásaikon földművelésre fogták, maguk pedig legeltettek vagy harcoltak. Őrizték a „gyepűt”, s azon a „kaput”, ami kereskedőknek, katonáknak, kalandoroknak, misszionáriusoknak, követeknek, üzenetvivőknek és hozóknak nyitott utat az északra elterülő hegyek völgyein keresztül a lengyel síkságokra. Nagy- és *Kiskapos* nevét „etimologizálja” így *Kiss Lajos*,³ s ezt valószínűsíti az *Eőri*, *Őri*, *Eör*, *Őr* helységnév épp úgy, mint *Tegenye* neve is, ha a „céhmaster” helyett a „tizedes” elnevezést fogadjuk el szemantikailag először megjelenő értelmezésnek.⁴

A térség lakóinak magyarsághoz tartozását látszik igazolni az is, hogy a járás legtöbb településének személynevből keletkezett a neve, magyaros névadással. Megkérdőjelezheti állításunkat az a tény, hogy a 12. században már felbukkanó (1138) *Jenke* kivételével szinte valamennyi településnév a 13–14. században keletkezett oklevelekben fordul elő.⁵

Ennek a kései oklevélbe-kéredzkeedésnek is meglehetek azonban a társadalmi, történelmi okai. Távol a központi hatalomtól, a „király-járások” útjától, a fontos kereskedelmi útvonalaktól, távolabb az egyházi, világi igazgatási, szervezési centrumoktól,

3 *Kiss Lajos*: Földrajzi nevek etimológiai szótára. IV. bővített kiadás, I–II. Bp. 1988. (A továbbiakban: *Kiss Lajos*, 1988.) Lásd még: *Csánki Dezső*: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. Bp. 1890. I. k. 384–408. (A továbbiakban: *Csánki*).; *Horváth János*: Ungmegye monographiája. Ungvár, 1872. (A továbbiakban: *Horváth*, 1872.); *Bodnár Lajos*: Latorca. Királyhelmece, 1995. (A továbbiakban: *Bodnár*: Latorca).; *Bogoly János*: Betűkbe szedett régmúlt. Királyhelmece, 1994. (A továbbiakban: *Bogoly*, 1994.); *Botlik József-Dupka György*: Magyar lakta települések ezredéve Kárpátalján. Ungvár-Bp. 1993.

4 *Kiss Lajos*, 1988.

5 *Kiss Lajos*, 1988.; *Csánki*, 384–408.; *Bogoly*, 1994. 99–135.; *Frisnyák Sándor*: Magyarország történelmi földrajza. Bp. 1990. (A továbbiakban: *Frisnyák*, 1990.); *Frisnyák Sándor* (szerk.): A Kárpát-medence történelmi földrajza. Nyíregyháza, 1996.

később kezdődött meg a honfoglalás kori társadalmi struktúra bomlani, s jeles püspökségek, fontos apátságok sem települtek a tájra, s olyan pogánylázadások sem fosztottak meg nemzetségeket, családokat szerzett jogaiktól és „megszállt” földjeiktől, mint a *Dunántúlon* vagy *Békés-Csongrád* megyékben. Élték itt a honfoglalók a maguk rendje szerint. Szükséges szolgálók velük jöttek, vagy magukkal hozták őket a kalandozó hadjáratokból, s bizonyára északról, északkeletről is „húzódtak be” a földművelésre, halászatra, legeltetésre alkalmas tájra szolgálak, akiket inkább a nehezebb munkát igénylő szántás-vetésre fogtak uraik, semmint a pásztorkodásnál hasznosították volna őket.

A 13. századig, de később sem alakultak itt nagy uradalmak, nem épültek jeles várak, nem jöttek létre közigazgatási, hadászati és vallási központok. A honfoglalók lezármazottai „szerzett joron” usuálták, majd „bírták” a földeket. Státuszuk, rendi tagozódásuk változhatott. Emelkedhettek, süllyedhettek a ranglétrán és a rendi szisztéma keretei között. Nemessé válhattak, jobbággyá süllyedhettek, bizonyára sokan el is vándoroltak e térségből, máshol próbálván szerencsét, de a megtelepedők folytonosan meglakták, bírták és használták a földet. Az előbb nemessé, majd familiáriszá, aztán újra szabad köznemessé „változott” felmenői a honfoglalóknak bizonyára gyakran „váltottak” ispánt, szolgabíró, tartományurat, s bizonyára folyton gyarapítani szándékoztak úri- és úrbéres szolgálónepeiket, de egyfajta patriarchális közösséggé formálódás is jellemezte őket. A demográfiai jellemzők, majd az ősiség törvénye és szokása szerinti örökösödés azonban bizonyára nagyobb kényszerrel nehezedett rájuk, mint az államhatalom. A tájféldrajzi kényszer is inkább befolyásolta életmódjukat, mint a távoli *Európában* zajló technikai és technológiai folyamatok. A folyók, áradásos patakok nevelte nádasok, erdők, mocsarak és az emberi találékonyság alighanem eléggé biztonságos védelmet nyújtott számukra, hogy tatár- és törökjárásokat átvészellenek, s egy-egy középkori járvány bizonyára gyakrabban „megtizedelte őket”, mint a hadjáratok és paraszti zenebonák.⁶ Feltételezhető – az eddig feltárt források nyomán is –, hogy folytonos volt itt a magyarság jelenléte a honfoglalástól máig, s a trianoni, majd párizsi béke, és azok következményei többet „pusztítottak itt a magyarságban”, mint a korábbi évszázadok hadi eseményei együttvéve.

Az említett okokra vezethető vissza, hogy a Mária Terézia-féle úrbérrendezés annyi szokásjog szerint szolgáló egésztelkes jobbágyot, oly sok egy-két telket birtokló nemest, annyi curiális települést talált e térségben, s alig-alig olyan magybirtokost, aki a falvak sorát birtokolta volna.

A paraszti vallomásokból évszázadok óta változatlan természetféldrajzi állapot rajzolódik ki, főleg művelhető apró határrészekből, rétekből, közösen usuált legelőkből, a földesurakkal együttesen használt erdőkből, melyekben a folyók árterületére jellemző vegyes erdő integet felénk a múltból, puhafákkal – nyárral, nyírral, gyertyánnal – tarkított, makkot is termő mocsári tölgyekkel.

Nád is, gyékény is van bőven, s mocsár is, árterület is, halászóhelyek is. A föld inkább agyagos, kötött talajú, négy és hat ökörral művelhető.⁷ A nehéz munkával kikényszerített szorgalmat „honorálják” a földesurak azzal, hogy még a 18. század utolsó harmadában is inkább „munkát”, robotot követelnek – azt viszont bőven – szolgálónepeiktől, semmint terményt vagy pénzt. A kereskedelem és a fogyasztó réteg hiányára

6 *Frisnyák*, 1990.; *Maksay Ferenc* (szerk.): Magyarország birtokviszonyai a 16. század közepén. I–II. k. Bp. 1990. (A továbbiakban: *Maksay*, 1990.) II. k. 837–855.

7 A járás 34 községéből fennmaradt vallomások szerint egyedül *Ptuxa* lakói művelhették földjeiket 2 ökörral. Mindenütt másutt legalább négyet kellett az eke elé fogni.

enged következtetni az is, hogy itt, a síkságba hajló hegy lábánál, a *Nagykaposi járásban* az 1770-es évekig *sehol nem kezdődött el a határreguláció*, a birtokrendezés, de feltűnően sok helyen van állandó használatú földje a jobbágyoknak, apró tagokban, darabokban elszórva, ugyanakkor egész-, ritkább esetben félteleknyi nagyságban. Szántóikhoz – a curiális falvakat kivéve – állandóan használt rét tartozik, s viszonylag bőséges, a földesurakkal közös legelő. Ez az archaizmus azonban a jobbágynépesség család-szerkezetére is kihathatott. Jelenleg még feltáratlanok e térségből mind a népesség-összeírások, mind az első népszámlálás adatai, de a robotoltatási szokásokból ítélve, nagycsaládi – három generációs együttélés – szerkezetben élhettek a lakosok, vagy a jobbágyoknak is szegődtenük kellett „cselédeknek”, akik mind a jobbágygazdaságban, mind a földesúri robotban szorgoskodtak. Avagy a „cimboraságnak”, a legalább két jobbágycsalád szoros együttműködésének kellett oly mértékűnek lenni, ami feloldotta az egész telek igényelte igaerő és munka, valamint a heti 2–3 napos, két jármolható barmmal végzett robot-igény konfliktusát.

Másik természetföldrajzi jellemzője a tájnak, a kertekkel „dúsított” határok. A zöldséges-, káposztás- és gyümölcsöskertek mellett minden falu határában megtalálhatók a kenderföldek, s itt-ott már az úrbérrendezés előtt a kukoricáskertek.⁸

Roppantul sok munka, folytonos szorgoskodás, ugyanakkor paraszti jómód is jellemezte a Nagykaposi járás úrbéreseinek életét, hétköznapijait. Ahol sertésről ejtenek szót, 10–20–30 darabjával emlegetik, s bizonyára nem dicsekvésből. Szarvasmarha is 6–8–10 kellett legyen egy-egy gazdának. Kívánván a szántás legalább 4 ökröt, a robot hetenként 2–3 nap kettőt, egy-egy egésztelkes gazdának 4–6 ökre kellett legyen, s hozzá fejőstehén, a szaporulat biztosítására, tinó-binó, növendék marha, borjú, üsző... Szóval fukarul élve a „dicsérettel”, a *Nagykaposi járás* jobbágy-gazdáit nem minősíthetjük szegénynek. Nagy belső telkeiken bizonyára hemzsegett az aprójószág: csirke, tyúk, kakas, kappan, liba, kacsa.

A határban a szántók és rétek körül gazos, bokros területek, erdős ligetek díszlegtek, kedvezvén a méhészeknek, komlót gyűjtőknek, a vad gyümölcsöt szedőknek, ecetet készítőknak. Természetesen a határnak ezen használaton kívüli részeit ekkor még szabadon usuálták az emberek. Gyűjtöttek itt mogyorót, málnát, szedret, gombát, gyógynövényeket, egyebet, ami felhasználható volt a háztartásban, kelendő volt a piacon, vagy el lehetett adni a *Hegyalján* a szőlőtermelő gazdának. Ilyen helyeken vághattak szabadon vesszőt a lakosok, vagy gyékényt, amikből kosarat, kasokat, szakajtókat fontak, lábtörlőket, tojástartókat és egyebeket. Ha gazdaggá nem is tette a járás egyetlen családját sem a gyűjtögetésnek, háziiparnak a *Nagykaposi járásban* elérhető haszna, jól kiegészítette az egyéb munkával megszerezhető javakat, s megfelelő szorgalom mellett lehetővé tette a szűkösség megélhetést. A háziipari tevékenység szinte mindenki által gyakorolt formája volt a kenderfeldolgozás, ami a tavaszi vetéstől a vászon megszövéséig, szinte egész évre munkát adott, főleg az asszonyoknak, korban férjhezmenésre „érő” lányoknak. Kenderből természetesen kötelet is vertek, ezt már inkább erre specializálódott férfiak, semmint asszonyok, lányok. A férfiak dolga volt a fa faragása is. A *Nagykaposi járás* települései közül ugyan mindössze kettőben említik, hogy „famívekkel” saját használatukra és piacozási célból foglalatoskodnak, de alighanem a valóságot hozzuk képzelet-közelbe, ha feltételezzük, hogy szekérrudat, vendégoldalt, szekéralkatrészeket, szánt, tézslát, lócát, padot, asztalt, dikókat, egyéb használati eszköz-

8 Két falu lakóinak kukoricatermésükből is kilencedet kellett adniuk. Azt pedig több helyen is vallják, hogy Ungvár határában kukorica alá történő szántással és kukoricakapálással kereshetnek pénzt.

zöket maguknak faragtak a parasztok. Kik durvábban, kik finomabban munkálva meg a fát. Maguk „eszakábálhatták össze” házaik, istállóik szerkezetét is, maguk nagyolhatták fejszével, szekercével, baltával a gerendákat, folyókat, szarufákat, áthidalókat stb. is.

A folyókon, patakokon „emlegetett” fölöttébb sok malom között bizonyára nem mindenik lisztelő volt. Akadt néhány fűrészmalom is, ahol ki-ki fűrészeltethetett magának deszkát pénzért, vagy a malomba vitt fa meghatározott hányadáért, még inkább terményért, állatért, élelemért. Feltételezhető, hogy azokban a falvakban, ahol a portákon vagy a faluban lévő kutakról tesznek említést, mint alkalmas jószágátató helyekről, a gazdák maguk fűrészelték tölgyfákból készítették a „kút-bödönt”, s maguk fabrikálhatták a gémet, kútoszt is, mint ahogyan a vízmeréshez szükséges vödöröket, itatásra szolgáló vályúkat is.

A vázaltszerűen felvillantott természetföldrajzi adottságok tarkasága ellenére, a *Nagykaposi járás* falvainak lakói elsősorban a szántó-vető foglalkozást tekintették legfontosabb megélhetési forrásuknak. A szántóföldek a községek többségének a határában szétszórva, 1-2-3-4 pozsonyi mérő vetőmag befogadására alkalmas darabokban „hevertek” tagosítatlanul. Feltételezhető, hogy nemcsak a jobbágyság által használt szántók, hanem a földesúri majorsághoz tartozók is. Ennek több oka lehetett. Egyrészt a régi-régi ősök irtással hódíthattak maguknak szántóföldet, s ezek az irtások idővel a jobbágytelek tartozékaivá, appertinentiává váltak. Másik oka ennek a szörtságnak a földek fekvésében, árvíz, belvíz által veszélyeztetett határrészekben keresendő. Összefüggésben lehet ez a határrészek minőségének eltérő voltával is. Savanyúbb, szikesebb talajok váltakozhattak löszösebb, porhanyósabb részekkel, s a széljárás, a jégverés, a talaj menti fagyok, téli kifagyások, nyári szárazságok, aszályok másként-másként érinthettek egy-egy dűlőt, határrészt. Ez is belejátszott a jobbágytelkek „darabosságába”. Hasonlóan a széna minősége, milyensége, fajtája okozhatta, hogy a rétek is apró darabocskákban hevertek szétszórva.

Ezzel a „szórt appertinentia”-rendszerrel együtt jártak a viszonylag nagy beltelkek. Kettő-három, de előfordult négy pozsonyi mérő nagyságú beltelkek is. A házhoz tartozó teleknek a „porta” részén épültek meg a házak, kamrák, ólak, színek, itt csépelte – nyomtatással – búzáját, kétszeres életét, rozsát a gazda, s a téli takarmány is ide került. Természetesen a nagy telek helyt adott a „belső kerteknek”, ahol megtermelt a petrezselyem, káposzta, hagyma, egyéb zöldségféle, s e kertekben voltak a gyümölcsfák: alma, körte, szilva, meggy, cseresznye, dió, eper stb. Alig akadt gazda, akinek a „kaposi” járásban ne lett volna néhány tucat gyümölcsfája. Számosan szép hasznot hozó gyümölcsöst „usááltak”.

A természetföldrajzi adottságok, együtt a társadalmi meghatározottsággal, a demográfiai jellemzőkkel, kényszerűen rányomták hatásukat a lakosság mindennapjaira. Ezek a kényszerek és évszakok váltakozásának ritmusában újították meg minden évben a lakosságra telepedő monotóniát. A földesúri kényszerszerűen minduntalan átlengte a paraszti és falusi lét patriarchális derűje, a munka létezéssel és évszakokkal visszatérő ritmusa. Nem volt könnyű a megélhetésért folytatott küzdelem a *Nagykaposi járásban*. A természet könnyörtelensége mellett birkózni volt szükséges a földesúri akaratokkal, olykor szélsőségekkel. Az emberi szabad akarat és a jobbági kiszolgáltatottság konfliktusaival, a rendiségnek az egész életmódot átható avultságával, az adó alatti rétegek tengetésének karitatív parancsával, a felebaráti könyörületességgel, és a nemesi presztízs ekkorra avulttá váló kihívásaival. Részt kellett vállalni a vármegyei terhekből, az országos adókból, és a *Nagykaposi járásban* ki kellett szolgálni számolatlan robotnapokkal a földesurakat.

Az állami adókról és katonatartási, szállítási terhekről nem kérdezték az úrbéreseket a „rendező biztosok”, ezért erről nem is esik szó a vallomásokban. Viszonylag keveset szólnak az úrbéresek a királyi dézsmáról, vagy egyházi tizedről is.

A *Lexicon locorum...* adatai szerint a járáshoz 44 település tartozott. Ezek közül mi 34-nek ismerjük az úrbérrendezéskor „kivett” paraszti vallomásait. A hiányzó tíz község⁹ lakói feltételezhetően hasonló jellemzőket soroltak fel mind határaikról, hasznairól és szolgáltatásaikról. Sem a földrajzi környezet, sem a földesúri hatalom nem variálhatta olyan dominanciával a 10 hiányzó település lakóinak életét, hogy a pontosan követhető paraszti vallomások ne rajzolnák ki a lappangó vagy megsemmisült vallomások háttérében meghúzódó paraszti létet.

Első helyen azt kell kiemelnünk, hogy bár a határok még reguláztalanok, a művelés és biztos tulajdonlás alá nem tartozó határrészekben, gazos, bokros területeken szabadon „zsákmányolhattak”, gyűjtögethettek a lakosok. A járás népességének fő megélhetési forrása az igaerőt és annak utánpótlását is biztosító állattartás mellett is a szántó-vető foglalkozás, a paraszti gazdálkodás.

A számba vehető 34 településen – a táblázatunk tanúsága szerint is¹⁰ – dominál a két nyomásos határhasználat. A 34 település lakói közül egyedül *Ptruxa* úrbéresei vallják, hogy határukban „csak egy mezeje vagy van. Abban az mely kevés földjei vannak, két ökörrrel lehet szántani”.¹¹ Az „állandóul” bírt földek 2-3-5 darabban találhatók a határban, és évenként 1–2–3–4–10 pozsonyi mérő magot vethetnek el a gazdák. Az úrbérrendezés során 1/4 és 1/2 telkesnek bizonyuló gazdák 4–5–6–7–10–11–16, évenként kétszer is megkasálható rétet usuálnak, és – ha az árvíz nem rontja a határt – legelőjük is van „mindenféle marhájoknak elegendő”.

Erdejük is bőven van a *ptruxaiaknak*. Nemcsak épület- és tűzifa telik ki belőle, de „amidőn az erdőn megterem” a makk, az „uraság engedelmeiből minden fizetés nélkül” makkoltathatnak. Fát is hordanak a „Hegyaljára épültre, tűzre”, mint ahogyan „szőlőkarókat... és csónakokat is pénzért”, mert határukban hajózható folyóvizek vannak. A falu határát átszelő *Latorca* nemcsak hajózásra, halfogásra is „hasznos”. Nem csoda hát, ha *Ptruxa* lakói a trágyázásra szoruló szántókkal csak annyit bíbelődnek, amennyi feltétlen szükséges a kenyérnek való megtermeléséhez, s inkább állattartásból, famívek készítéséből, állatok neveléséből és eladásából, halak hasznosításából „pénzelnek”. Terményeikből sem tizedet, sem kilencedet nem adnak sem a papságnak vagy kincstárnak. A kevés szántó-, több rét- és szabad erdőhasználat ellenértékét robotban szolgálják meg földesuraiknak, Csathó Jánosnének, Riczko Istvánnak. Kettejük úrbéresei, amíg az aratás tart mindennap, szénakaszáláskor három-négy hétig szolgálnak egyvégtében gyalog, s ezenkívül minden harmadik hetet a földesúrnak dolgozzák. Ormos Miklós tavasszal is, ősszel is egy-egy hónapnyi robotot követelt szolgálonépeitől. Áffra László egy egész telkes jobbágya és 3 házas zsellére évi 40 forintért váltotta meg robot-szolgáltatását. Gróf Bégányi András, özvegy Horváth Józsefné, özvegy Karner Györgyné és Eötvös Mihály rendszertelenül, ha a szükség hozta, akkor robotoltatta jobbágyait és zsellereit. Egyikük jobbágyai sem panaszkodtak különösebben a robotterhekre.

Ptruxa lakói – még ilyen terhek és szolgáltatások mellett is – kivételes helyzetben voltak. Dohányt, zöldséget, káposztát, gyümölcsöt termő kertjeik, tizedtől és kilencedtől

9 Az alábbi településeknek hiányzik a vallomása: *Bező, Csepely, Jenke, Karcsva, Alsónémeti, Felsőnémeti, Nyárad, Palló, Tasolya, Zahár*.

10 Lásd az 1. sz. táblázatot.

11 Lásd *Ptruxa* úrbérrendezési iratanyagát.

mentes szántóik, pénzjáradék és ajándék nélküli „létük” elviselhető volt. Ha igazán szorgoskodtak volna, sőt szállíthattak volna *Ungvárról*; a *Hegyalján*, *Királyhalmecen*, *Ungvárt* szőlőnapszámot vállalhattak volna. Egyiket sem gyakorolták, mert vallomásuk szerint „pénzért sőt nem szoktak hordani”, legfeljebb a maguk és állataik szükségére. A három közeli szőlőhegyre „dolgozni pénzért nem szoktak járni”. A szabad korcsmáltatás, az ingyen halászat, a szabad sertéstartás, a jó legelők és kétszer is kaszálható rétek, a szabad faizás, a faművek készítése és árulása kevésbé fárasztó munkák voltak, mint a szőlőkapálás vagy sófuvarozás. Az ungvári vásárok és a hegyaljai mezővárosok pedig nemcsak „felvették” termékeiket, nemcsak esetlegesen „cserélték pénzre”, hanem igényelték is kínálataikat. Akár a szőlőkarókat, akár a csónakokat, egyéb faműveket, akár a kötöző sást, még inkább a dohányt. A kaszáláskor és aratáskor teljesítendő robotot pedig a család bármelyik tagja helyett elvégezte egy-egy cseléd, napszámos, vagy a három generációs nagycsalád valamelyik férfitagja. A *ptruxai* örökös jobbágyok – vallomásaik tanúsága szerint – patriarchális békében éltek határuk adottságaival, a szomszéd térségek lakóival, s talán még földesuraikkal is. Legfeljebb az fogta vissza szorgalmukat, hogy jogfosztottak voltak, nem gyarapíthatták ingatlan javakkal magukat, családjukat. Mindennapi megélhetésükért nem kellett magukat megszakítaniuk. Örökös jobbágyi státuszukon, a rendi kötelekeken pedig reménytelennek ítélték a lazítást, s még uraik sem zsarnokoskodtak felettük elviselhetetlen mértékben.

Nehezebb, és a *ptruxai* jobbágyoknál is kiszámíthatatlanabb volt a jelenük és jövőjük azoknak a zsellércsaládoknak, akik a járás curiális falvaiban éltek. A *Nagykaposi járásban* feltűnően sok volt a nemesi település. Curialis falunak minősült *Kerész, Mátyóc, Mogyorós, Mokcsa, Pinkóc, Kisszelmenc, Tegenye, Vajkóc* és *Veskóc*.¹² A fennmaradt 34 vallomás szerint 9 település. Természetesen ezekben a falvakban sem állandó jobbágyházahelyek, sem azokhoz tartozó appertinentiák – szántók, rétek – nincsenek, sem puszta telkek nem találhatók. Kerészen 4 házas zsellér, Mátyócon 9 házas zsellér és 2 szabad bérlő, Mogyoróson 6 házas zsellér, Mokcsán 4 házas zsellér, Pinkócon 11 házas zsellér, Kisszelmencen 7 házas zsellér, Tegenyén 3 házas zsellér és 6 házatlan zsellér, Vajkócon 2 jobbágy és 2 házas zsellér, Veskócon 5 házas zsellér, 3 telket bérlő szabad és 3 vett telken lakó ember irattatott össze. Állandó szántójuk egyiküknek sem volt. Vagy „az uraságtól kikértek magoknak” 2-3-4 pozsonyi mérő alá való szántót évenként, vagy a „földesúr tetszéséből kaptak” néhány pozsonyi mérő alá való földet, de ez évenként változott, és a földesúr mindenkori kegyétől függött. Ugyanígy kapták a rétet is. Évenként jelölték ki nekik. Érthető hát, ha a puszta létezésüket is körbelengte a bizonytalanság. Pedig robotolniuk – amiért az uraság befogadta őket – fölöttébb sokat kellett. *Kerész* úrbérései „amidőn hajtatnak és tőlük kitelhetik”, gyalog robotolnak. Kilencedet nem adnak ugyan termésükből, s a tized helyett is csak „kereszténypénzt” fizetnek, de évenként egy-egy zsákot és egy-egy tyúkot adtak ajándékba uraiknak. Mátyóc lakói sem adtak kilencedet. Királydézsmát sem, de az évenként átengedett 4-6 pozsonyi mérő vetőmagot befogadó föld használatáért „télen-nyáron heti 3 napot” robo-

12 A felsorolt települések szolgálonépei egyhangúlag vallják, hogy náluk nem épült ki a telekrendszer. A kis- és középnemesek saját kúriájuk, beltelkük területéből „engedtek át” számukra lakóhely építésére „beltelket”, de ezekhez nem tartozik appertinentia. Ezért „osztanak” évenként a szolgálonépek használatára a földesurak, közbirtokosságok változó számú és területű szántót, fűnyerésre alkalmas kaszálót. A jobbágyi földbirtoklás és földhasználatra: *Varga János*: A jobbágyi földbirtoklás típusai és problémái 1767–1849. Bp. 1967. (A továbbiakban: *Varga János*, 1967.). Lásd még: *Varga János*: Jobbágyrendszer a magyarországi feudalizmus kései századaiban, 1556–1767. Bp. 1969. (A továbbiakban: *Varga János*, 1969.)

toltak, egy pár csirkét adtak uraiknak, és a földesúr kenderéből is fontak családonként 2–3 font fonalat.

A mogyorósiak imígyen vallottak: „Szokott rendi szolgálatjok nincsen, hanem csak amidőn parancsoltatik, és tőlük kitelhetik, némelykor minden második héten, némelykor minden harmadik héten két-három napot... gyalogszerben szoktak... szolgálni”.¹³ Más szolgálatot, adózást vagy ajándékot nem adtak uraiknak. Kilencedet sem. Mindezt az uraság évenként 7–9 pozsonyi mérő vetés alá való földet adott nekik használatra, mindig más-más helyen.

Mokcsa földesurai 6–7 pozsonyi mérő szántót és 4–5 kaszáló rétet adtak alattvalóiknak, amiért egy-egy tyúkot és egy-egy zsákot kívántak ajándékba, és „télben-nyárban minden héten három napot szoktak szolgálni, hol gyalog, hol pedig marhával”.¹⁴

„Nagylelkűbbek” voltak *Pinkóc* urai. Évenként 6–10–12 pozsonyi mérő mag alá elegendő földet mértek, de azért a zselléreknek „amikor parancsolták, mindenkor” szolgálniuk kellett gyalog vagy két marhával. Ajándékot is elvártak tőlük: egy-egy tyúkot, lehetőleg karácsony táján.

Kisszelmecen 7 zsellér kapott a földesuraktól 10–18 pozsonyi mérő vetőmag alá való földet, évenkénti osztásban, amiért alaposan meg kellett dolgozniuk. Nyiczky Ferencné „a nyári hónapokban egyvégtében két hónapig” úrdolgoztatta zselléreit, s kettenjüktől egy szekeret kért jármolható barmokkal ez időre. Csathó József zsellérei „Szent János naptól minden nap” robotoltak, télen pedig „minden második héten gyalog szolgálatot” tettek. A Tomsics uraké aratáskor és szénakaszálásakor mindennap az úrnak dolgoztak, azt követően pedig „amikor szükséges” volt, akkor „hajtottak”.¹⁵ Ez bizony nehéz szolgálat volt, még akkor is, ha a szántóföld mellé 6–8 kaszás rétet is kaptak használatra a zsellérek.

Tegenye 3 házas zsellére és 6 alzellére „télben-nyárban”, hol ökörrrel, hol gyalog, „minden hétben három nap” robotolt, s ezért „mért nekik az uraság ... három-négy pozsonyi mérő” alá való földet,¹⁶ s két-három kaszás rétet. Ajándékot és kilencedet tőlük sem követeltek.

Vajkócon négy úrbéres háztartás volt. Három kaszás kétszer kaszálható rétet kaptak, s két-három pozsonyi mérő földet évenkénti használatra. *Mokcsai Pál* ezért télben-nyárban „minden második héten” szolgálatot követelt. A többi földesúr rendszer nélkül kívánta a robotot. Minden földesúr megkívánta azonban, hogy az úri kenderből „két-három font fonalat” fonjanak a jobbágyok. *Veskóc* 10 úrbéres háztartása rendszertelenül, „amikor hajtatnak, szolgálnak gyalogszerben, hol második, hol harmadik héten egy-két napot”.¹⁷ Mással nem tartoztak, s ezért használhattak „három négy darabka” földet, összesen 4–6 pozsonyi mérő kapacitását.

A kilenc curiális helység közül *három nyomásban* használták a határt *Mogyoróson*, *Mokcsán* és *Tegenyén*. A többi hat helységben 2 forduló (nyomásos) határhasználat volt szokásban. A szántás mind a kilenc településen négy ökröt kívánt. A zsellérek – *Pinkóc* és *Vajkóc* kivételével – azt is vallották, hogy 5–6 évenként, esetleg 6–7 évenként, máshol gyakrabban is trágyázni szokták földjeiket, kivált búza alá. Nehéz azonban így utólag elképzelni, hogy évenkénti földosztás mellett ezt miként oldották meg. Feltételezhető ugyanis, hogy földesuraik nem az előző évben vagy éppen a frissen trágyázott

13 *Mogyorós* úrbérrendezési iratanyaga.

14 *Mokcsa* úrbérrendezési iratanyaga.

15 *Kisszelmenc* úrbérrendezési iratanyaga.

16 *Tegenye* úrbérrendezési iratanyaga.

17 *Veskóc* úrbérrendezési iratanyaga.

földeket mérték ki úrbéresnek minősített zselléreiknek. Alighanem fektetési trágyázásról lehetett szó, aminek lényege, hogy az éppen ugaron hagyott szántókon deeltették és éjszakáztatták a gulyákat, csordákat, kondákat, esetleg juhokat, ahol tartottak juhot. Így természetesen juthattak olyan 3–4–6–10–18 pozsonyi mérő vetőmagot befogadó szántók évenkénti osztással is a zselléreknek, amelyek minőségét fektetési trágyázással feljavították. Ennek azonban előfeltétele kellett legyen a közös legelőhasználat, s az a gyakorlat, hogy a földesúr és zsellér tulajdonában, illetve a falu bármilyen rendű és rangú lakosának tulajdonában lévő állatok közös csordában, nyájban, kondában legeljenek. Az ugyanis még a jobbágyvilágban is elképzelhetetlen, hogy a zsellérek istállóikból, karájaikból, aklaikból olyan földre hordják ki a trágyát – nem éppen könnyű munkával –, amelyiket aztán uraik vetnének be, talán éppen az ő robot-kötelezettségük által szántatva. A gazdálkodásban és határhasználatban megnyilvánuló patriarchális szokásokról lehet itt szó, ami a haszonelvűségnek még a csíráit sem hordja magában. A kilenc curiális helység úrbéres és nem úrbéres lakosainak fő terménye a búza és a rozs. Kétszerest (búza és rozs keverékét) vetettek Mogyoróson, Mokcsán, Tegenyén és Vajkócon. Árpát természetettek Mátyócon. Arról, hogy búza, rozs vagy másféle vetemény alá hányszor szántották meg a földet, nem vallottak a zsellérek. Az évenkénti osztás mellett aligha volt lehetőség többszöri szántásra. Bizonyára csak ugaroltak és vetés alá szántottak, s elmaradt a keverő szántás. Ez utóbbihoz ugyanis tudniuk kellett volna időben, hogy hol vethetnek akár tavaszt, akár őszt. A vallomásokból egyébként az sejthető, hogy fő terményük az őszi kalászos volt. Árpáról csak Mátyócon tesznek említést. Zabról sehol, s a curiális helységek kukoricaföldekről sem szólnak. Elképzelhető azonban, hogy itt-ott köles alá adtak földet az urak, de erről sem történik említés sehol. Kendert azonban minden curiális helységben termeltek, s kenderföldjeik a curiális helységek zselléreinek is voltak. Ezt a maguk hasznára dolgozták fel, de több településen „megsarcolták” ezt is a helybéli nemesek. *Kerész* és *Mokcsa* úrbéresei évenként egy-egy zsákot adtak a kenderföldek használatá fejében, amíg *Mátyóc* úrbéresei 2–3 font fonalat fontak a földesurak kenderéből. *Kisszelmenc* zsellérei négy font fonalat, *Vajkóc* úrbéresei négy font fonalat kellett fonjanak a földesúr kenderéből.

Itt-ott ajándékot is követeltek a curiális helységek szolgálonépeitől. „Karácsony tyúkját” adtak *Kerészen* (egy-egy tyúkot háztartásonként), *Mátyócon* (egy pár csirkét háztartásonként), *Mokcsán* (egy-egy tyúkot), *Pinkócon* (egy-egy tyúkot).

A legjobb szándékkal sem mondhatjuk, hogy nem voltak súlyosak a terhek, amit néhány pozsonyi mérő alá való föld és néhány kaszáló rét használati jogáért követeltek a curiális helységek nemesei, földesurai szolgáló népeiktől. Majdnem emberfelettiek és még évszázadok múltán is vérforralóak a megkövetelt szolgáltatások. Nem véletlen, hogy viszonylag kevés úrbéres vállalta fel ezeket a szolgáltatásokat. Többnyire csak örökös jogállásúak, akik legalább 32 éve viselték megszokásból, kényszerből, s az isteni elrendelés mélyen a lélekben gyökerező indítékaiból ezeket a jövőtlenséget és reménytelenséget hordozó állapotokat. Mogyorós, Mokcsa, Pinkóc, Kisszelmenc, Tegenye és Vajkóc zsellérei valamennyien örökösök zselléreknek vallják magukat. Számukra nem volt menekvés, legfeljebb a szökés vagy a „telekből való kihalás”. *Kerészen*, *Mátyócon* és *Veskócon* szabad menetelű zsellérek is éltek, s voltak olyan úrbéresek, akik „pénzen vett porciócskát bírtak”. Ez utóbbiak bizonyára nem robotoltak, vagy legalábbis nem annyit, mint az örökös jogállású zsellérek. Ők legfeljebb a pénzen vett telkeiken felüli juttatásokért tartoztak szolgáltatásokkal. Arról viszont már nem szólnak a vallomások, hogy az ő szolgálatuk miként alakult.

Azt már láttuk, hogy ezen curiális településeken alacsony az úrbéres háztartások száma. Pusztá telek természetesen ezekben a falvakban nem volt, mert azokat bármikor használatba vehették a nemesek, mint kizárólagos tulajdonukat. Nem voltak ugyanis kötelezve arra, hogy jobbágyokat, zselléreket telepítsenek telkeikre. Ha tették, önszántukból. Inkább az ingyen munkaerő biztosítása okán, semmint a központi hatalom adóalapot védő kényszerítése folytán.

Megtapasztalván végzetes robotterheiket, kendert és „karácsony tyúkjá” ajándékaikat, joggal merül föl a kérdés, hogy miért vállalták ezt a keserű „igát” az úrbéres lakosok. A válasz egyik „ága” – kényszerűségből, megszokásból, jobb megélhetés híján – természetsszerűleg adódik a feudalizmus természetrajzából. A másik ágon azonban mégis kell keresnünk azokat a létfeltételeket, amelyek megőrizték – immár legalább 32 éve – ezeket az állapotokat. Erre pedig az úrbéres közösségek haszonvételeiben lelhetjük meg a magyarázatot. A haszonvételek egyik döntő mozzanata, hogy a földek viszonylag jó minőségűek voltak. Kevés trágyázással, itt-ott trágyázás nélkül is megtermették a tiszta búzát is. Hasonlóan jók a rétek is, többnyire kétszer kaszálhatók, s a rétek füvei marhahizlálásra is alkalmasak voltak. Többnyire legelőekben sem szűkölködtek, s az osztatlan, reguláztalan határban közösen legeltethették marháikat, kondáikat a falvak nemeseinek jószágaival. Közösen usuálták az erdőket, a szántás-vetéssel, szénakaszálással nem hasznosítható területeket, a bokros, gazos, erdős, ligetes részeket, ahol gyűjtögetésre, vad gyümölcsök, gombák szedésére, méhészkedésre, gyógyfüvek, kötözősás, vessző, nád, sás vágására volt lehetőségük. Mentessültek a kilenced adás kötelezettségétől, s a kerészieken kívül – ahol kereszténypénzt fizettek – a tized adás kötelezettségétől is. Talán mindezeknél fontosabb, hogy cenzust, telekbért sem kellett fizetniük a curiális helységek lakóinak. Még ennél is erősebb lehetett az a megtartó erő, hogy curiális helységekre a legritkábban „telepítettek” katonaságot, s így elkerülhették a katonatartás- és szállítás, a „forspontozás” kényszerét. Valószínű az is, hogy ezekben a helységeken a legritkábban, vagy sohasem jelentek meg a „katona-fogdosók”, a toborzók. Fiaik, fiatal férfiak megmenekülhettek a katonaállítás csábításától és kényszerétől. Fontos ok lehetett az is, hogy e helységeken a zsellérek belső telke 1 pozsonyi mérőnyi nagyságú volt, tehát 600 négyszögölnyi, amelyeken gyümölcsfák voltak, s zöldség, káposzta, egyéb vetemény bőven termett, s ezeket a közeli Hegyalján vagy az Ungvárott tartani szokott heti piacokon és országos vásárokon könnyen pénzzé teheték. Lehetőségük lett volna a királyhelveci, a hegyaljai és az ungvári szőlőkben pénzkereseti lehetőséget biztosító szőlőmunkákra, az ungvári vagy tárkányi sóházakban sófuvarozásra. Ez utóbbi két pénzszerzési lehetőséggel azonban nem nagyon éltek. Vagy mert a megterhelő robot miatt erre amúgy sem nyílt lehetőségük, vagy mert állattartásból, a kertek hasznából, a szabad halászatból, a közösen usuált határrészek „zsákmányaiból” könnyebb munkával jutottak pénzhez. Csak feltételezzük, mert erről a vallomásokban nem esik szó, hogy a mocsaras részekben jelentősebb sertéstartás divatozott, amire mind a királyhelveci, mind az ungvári vásárokon nagy kereslet volt.

Az említett szempontok részben a vallomásokból hámozhatók ki, részben a táj- és természetföldrajzi adottságok és kényszerek magyarázzák szükségüket, mert másként majdnem elképzelhetetlen, hogy ilyen lappangó haszonvételek nélkül képesek lettek volna életüket tengetni.

Kérész különös haszonvétele volt a marhahizlálásra alkalmas széna, a házaknál lévő hasznos hajtó kert, a hajózható folyóvíz, a Tisza és Latorca közelsége, a „csikászó s halászó vizek”.

Mátyóc lakói – az úrbéresek is – hizlalásra alkalmas szénát kaszáltak. Legelőjük bőséges volt az év egészében. Zöldségeskertjeiket is szívesen emlegették. Alighanem ezekből és a marhatartásból pénzeltek.

Mogyorós helység marhatartásáról volt híres, s belső kertjeikben a zöldség mellett megtermett a gyümölcs is. Szabadok voltak a „halászó és csikászó vizek” használatában is.

Mokcsán jó széna, bő legelő, szabad erdőhasználat, ingyen makkoltatás, a belső telken termő gyümölcs, a határban szedhető komló, a határukban apró hajókkal járható patak, s a Tisza és Latorca közelsége, a szabad használatú „csikászó és halászó vizek” tartották meg az úrbéreseket.

Pinkócon a jó rétek, a bőséges legelő, a kertben termő gyümölcs és zöldség, valamint a szabad halászó vizek vigasztalták a lakosokat.

Kisszelmencen vigasztalódtak a szolgálatokért jó rétekkel, bő legelővel, szabad erdőhasználattal, gyümölcsös- és zöldségeskertekkel, a szomszédban lévő hajózható folyók kínálta lehetőségekkel.

Tegenyén gyümölcsös- és zöldségeskertek voltak a belső telkeken. A határban nádas tó, szabad használatra.

Vajkócon trágyázás nélkül is termett a búza, s jó rétek és bő legelők voltak. Gyümölcs és zöldség a belső kertekben termett. Komlót a határban szedhettek.

Veskóc volt a legszegényebb. Két nyomásban használt mezejükön a búza csak trágyázás után termett meg. Szűk volt a rétjük, a legelőjük is, s a kertjük is csak kevés zöldséget termett. Erdejük sem volt. Viszont egyedül vallották a curiális helységek úrbéresei közül, hogy Ungvárott és Tárkányban só fuvarozásával „pénzt kereshetnek”. Az ma még rejtély, hogy a robot mellett erre hogyan jutott idejük s erejük.

Íme a curiális helységek sorsa, gondja, lehetősége, öröme és szomorúsága, ahogyan 1772-ben – az úrbérrendezéskor – maguk a curiális helységek zsellérei látták, vallották. Mielőtt áttérnénk a jobbágyfalvak népének életére, szolgáltatásaikra és haszonvételeikre, az áttekinthetőség okán két táblázatot közlünk. Az egyik a szántás-vetés alapvető jellemzőit, s a termelt javakat tekinti át abban a 34 községben, amelyiknek a vallomása fennmaradt (1. sz. táblázat). A másik a rét-, legelő- és erdőhasználat jellemzőit fogja össze (2. sz. táblázat), utalva az úrbéres lakosok legfontosabb megélhetési forrásaira, haszonvételeire és a határhasználati módokra. Általuk plasztikusabb kép rajzolható meg az úrbéres lakosok hétköznapi életéről.

Szántóföldi művelés a nagykaposi járásban¹⁸

Település	Nyomá- sok sz.	Termények				Hány ökör- rel szánt	Hány- szor szánt	Trá- gyázni szok- tak	Ken- der	Megjegyzés
		búza	két- sze- res	roz	egyéb					
1. Bajánháza	2	+	+	+		?			+	árvíz réten
2. Bátfa	2	+	+	+		4	3		+	
3. Bés	3	+	+	+		4		+	+	árvíz réten
4. Botfalva	2	+	+	+	egyéb is	4		+		
5. Bozos	2	+	+	+	egyéb is	4		+	+	
6. Budaháza	2	+		+		4	3			
7. Csicsér	3	+	+	+		4		+	+	vad gyümölcs
8. Darma	2	+		+	egyéb is	4		+	+	
9. Dobóruszka	2	+	+	+		4				
10. Ór	2	+		+	mindent	4		+	+	szabad pálinka
11. Gálócs	2	+	+	+		4				
12. Iske	3	+		+		4		+	+	
13. Nagykapos	2	+		+		4			+	
14. Kiskapos	2	+		+		4			+	
15. Kelecsény	2	+	+	+		4			+	
16. Kerész	2	+		+		4		+	+	földesúr mér földet
17. Mátyóc	2	+		+	árpa	4		+	+	curiális
18. Mocsár	2	+	+	+		4-6			+	évi osztás
19. Mogyorós	3	+	+	+		4		+	+	
20. Mokcsa	3	+	+	+		4		+	+	évi osztás
21. Palágy	2	+	+	+		4			+	
22. Palágy- komoróc	2	+	+	+		4	3		+	
23. Pálóc	3	+	+	+		?		+	+	
24. Pinkóc	2	+	+	+		4			+	évi osztás
25. Ptruxa	1	+		+	árpa	?		+	+	
26. Sislóc	2	+	mindent			?		+		
27. Kisszelmenc	2	+		+		4		6-7. évben	+	szűk a szántó curiális
28. Nagy- szelmenc	2	+		+	mindent	4			+	szántón, réten árvíz
29. Tarnóc	2	+		+	egyéb	4		ritkán	+	
30. Tegenye	3	+	+	+		4		5-6. év	+	curiális
31. Vaján	3	+		+		4		búza alá	+	
32. Vajkóc	2	+	+	+					+	curiális
33. Veskóc	2	+		+		4		búza alá	+	curiális
34. Viszoka	2	+	+	+					+	

18 A táblázat anyagát az úrbérrendező biztosok 9 kérdőpontjára adott jobbágy- és zsellérvallomások szövege alapján állítottuk össze. Döntően a 4. kérdésben megválaszolt „határbéli haszonvételek” alapján.

Rét-, legelő- és erdőhasználat a nagykaposi járásban¹⁹

Település	Legelő	Hányszor kaszálják a rétet	Fa		Makk	Megjegyzés
			tűzre	épü- letre		
1. Bajánháza	elég	2	+	+	+	
2. Bátfa	elég	néha 2	kevés	–	–	
3. Bés	elég	1	+	+	pénzért	
4. Botfalva	szűk	néha 2	kevés	–	–	fuvaroznak
5. Bozos	nincs	1	–	–	–	
6. Budaháza	szűk	nincs	kevés	–	–	
7. Csicsér	elég	néha 2	+	+	+	
8. Darma	jó	nincs	nincs	uraságtól	–	
9. Dobóruszka	aratás után	néha 2	nincs	nincs	nincs	
10. Őr	elég	2	nincs	nincs	nincs	
11. Gálócs	bérel- nek is	néha 2	kevés	nincs	+	
12. Iske	aratás után	1	kevés	kevés	+	
13. Nagykapos	elég	néha 2	elég	kevés	pénzért	
14. Kiskapos	elég	néha 2	elég	kevés	pénzért	
15. Kelecsény	bérel- nek is	1	elég	elég	+	
16. Kerész	elég	néha 2	elég	nincs	–	
17. Mátyóc	elég	2	kevés	nincs	nincs	
18. Mocsár	aratás után	1	elég	elég	pénzért	
19. Mogyorós	aratás után	2	kevés	nincs	–	
20. Mokcsa	elég	néha 2	elég	engede- lemmel	+	
21. Palágy	elég	1	kevés	kevés	1 hónapig	
22. Palágy- komoróc	kevés	1	vén fák		+	
23. Pálóc	elég	2	elég	elég	+	
24. Pinkóc	elég	2	nincs	nincs	nincs	
25. Ptruxa	elég	1	bőven	bőven	van	
26. Sislóc	elég	néha 2	elég	engede- lemmel	–	
27. Kisszelmenc	elég	néha 2	+	+	kevés	árvíz a réten
28. Nagy- szelmenc	elég	néha 2	+	+	elég	
29. Tarnóc	szűk	1	nincs	nincs	nincs	
30. Tegenye	nincs	kevés 1	nincs	nincs	nincs	curiális helység
31. Vaján	elég	néha 2	+	+	elég	árvíz a réten
32. Vajkóc	elég	néha 2	nincs	nincs	nincs	árvíz a réten
33. Veskóc	kevés	kevés 1	nincs	nincs	nincs	
34. Viszoka	elég	néha 2	elég	elég	van	árvíz

¹⁹ Ez a táblázat is a „haszonvételek” és „károk” felsorolásának „tömörítésével” készült.

Az „egy mezejű” *Ptruxa* és a már bemutatott 9 *curialis helysége*n kívül fennmaradt még 24 jobbágytelepülés vallomása. A 24 település alapjellemezője, hogy egyiknek sincs sem urbáriuma, sem contractus szerint nem szolgálnak. Mindenütt „emlékezetük előtti időktől”, „régí szokás szerint”, „bevett szokás szerint” robotolnak,²⁰ s pénzjáradékot – Nagykapost kivéve – sehol nem fizetnek uraiknak. Ugyancsak meghatározó jellemzőnek tekinthetjük, hogy e 24 községben még magasabb az örökös jobbágyság aránya, mint a *curialis helysége*kben. Néhány szabad menetelű jobbágy csak *Nagy- és Kiskapos, Kelecsény és Viszoka* községben élt.

A 24 községből 5 településen – *Bés, Csicsér, Iske, Pálóc és Vaján* – művelik három nyomásban a határt a lakók, a többi 19-ben csak két nyomásos határhasználati formát gyakorolnak. A szántóföldek csak négy marhával voltak szánthatók, bár *Mocsár* lakói arra panaszkodtak, hogy a négy ökör is kevés az eke elé. Ők többnyire hat ökörrel szántottak. A földek minőségére nem panaszkodtak ugyan a lakosok, de több helyen említették, hogy trágyázniuk is kell szántóikat, mert másként keveset terem, avagy a búzát nem termi meg.

A trágyázás szükségességét említették *Bés, Botfalva, Bozos, Csicsér, Darma, Őr, Iske, Pálóc, Sislóc, Tarnóc, Vaján* úrbérései. Alighanem e településeken is „fektetéssel”, az állatok deletetésével, a szántókon történő éjszakáztatásával trágyáztak, bár e falvak többségében úgy vallottak a lakosok, hogy földjeiket „állandóra bírják”, tehát nem divatozott az évenkénti újraosztás. Így hát módjuk volt a fejős tehenek alatt, a telelő marhák, vagy otthon éjszakázó igás barmok trágyáját ki is hordani a földekre.

Búzáat és rozsot az úrbéres falvak mindegyikében termeltek. Trágyázni azonban többnyire búza alá trágyáztak. Számos községben vetettek „kétszerest” vagy „abajdóc életet”, a búza és rozs keverékét. Kétszerest rendszeresen termeltek *Bajánházán, Bátván, Bésen, Botfalván, Bozozon, Csicseren, Dobóruszán, Gálócson, Kelecsényben, Mocsárban, Palágyon, Palágykomorócon, Pálócon és Viszokán*. Árpát és zabot is termeltek néhol, sőt egy-két helyen kukoricát is, de ezekről csak úgy szólnak, mint amely terményféléből kötelesek kiadni a kilencedet. Kilenced adására viszont kevés helyen kényszerítették az urak úrbéres alattvalóikat. Inkább robotot követeltek a hagyományos úrbéres falvakban is, de azt fölöttébb nagy mennyiségben.

Szántó-vető foglalkozásuk jellemzőiről annyit tudunk még, hogy *Bátván, Budaházán és Palágykomorócon* vetés alá háromszor szántottak a lakosok. Ugaroltak, keverő szántást végeztek, majd vetés alá frissen szántottak.

Kendert szinte mindenütt termeltek, mert fontosnak találták, hogy haszonvételeik között megemlítsék a kenderáztatók létét, még akkor is, ha saját határukban nem volt kenderáztatásra alkalmas víz. Ilyenkor a szomszédos határokon áztatták a kendert. Szolgáltatásaik között is rendszeresen szerepelt a zsák adásának kötelezettsége, vagy a földesúr kenderéből kötelezően font 1–2–3 darab, vagy „font” fonál.

A szántó-vető foglalatosság elengedhetetlen feltétele volt az igaerő. Sorra vallják a lakosok, hogy ökörrel szántanak, tehát lovat keveset tartottak, vagy csak olyan gazdák, akik szántó-vető foglalatosságuk mellett fuvaroztak is. Ezért fordulhatott elő, hogy tavaszi kalászszaik között a legritkábban említették a zabot. Ökörből viszont, ha egyedül akart boldogulni az úrbéres háztartás, legalább négyre, ha nem hatra volt szükség.

20 Az I–II–III. kérdésre adott válaszokban fogalmazódnak meg e jellemzők. Jellemző egyébként, hogy a járás 34 településének iratanyagához mindössze 2 záloglevelet csatoltak mellékletként az úrbérrendező biztосok. A „Contractus”- és „urbárium”-nélkülség elsődleges oka, hogy sem az úrbérrendezéskor, sem azt megelőzően nem voltak a térségben uradalmak, kincstári birtokok, és az egyházi szervezetek sem birtokoltak olyan mennyiségű szolgálonépet, hogy érdemes lett volna külön adminisztrációs költségekkel terhelni a bevételeket.

Számos községben azért volt szükség a hat ökör tartására, mert kettővel szinte folyton robotolniuk kellett. Négy pedig maguknak volt szükséges, különösen akkor, ha egész telket usáult egy-egy jobbágygazda.

Az ígás barmokhoz társultak a fejős- és meddő tehenek, a tinó-binók, üszők, növendék marhák, borjak, mert időnként pótolni kellett a kiöregedett jármos barmokat is.

Ezért hát szükség volt jó és sok szénát termő rétekre, bőséges legelőkre. Míg a szántóföld szűkösségére – a curiális falvakat kivéve – alig-alig panaszkodtak, legfeljebb az árvizek vagy belvizek okozta károkat emlegették fájdalmasan, addig a rétek szűkös voltára, a legelő kevésségére gyakran terelődött a szó az úrbérrendezés során is. Legelőt, rétet olykor pénzért, vagy munkáért kellett bérelniük. A rét és legelő szűkössége dominánsan meghatározta az állattartást is. Lévéen az úrbéresek jobbágyok, az igaerő utánpótlásáról mindenképpen gondoskodniuk kellett, ami korlátolt állattartás esetén az eladható jószágok számát csökkentette. A viszonylag nagyszámú jószág tartásával függött össze, hogy réteiket – ahol erre mód volt – többnyire kétszer kaszálták. Ha ezt nem cselekedték, annak vagy az árvíz kései elvonulása, vagy az aratás előtti legelő szűkössége volt az oka. Kora tavasszal megjáratták a marhákkal a réteket, s csak a tarló-szabadulás előtt „fogták tilalom alá”. Máshol éppen fordítva, az első szénakaszálás és „feltakarás után” hajtották a rétre a lábas jószágokat, részben trágyázás okán is. Ilyenkor a következő év tavaszán selymesebb, jobb, marha hizlalására alkalmasabb szénát kaszálhattak.

A szántóföldek, mint a rétek is, a legtöbb helyen apró darabokban, szerte a határban szétszórva voltak, s mint már említettük, ennek ellenére, a legtöbb faluban „állandóra bírták” a jobbágygazdák is. Ez azonban nem jelentette a határok regulációjának megtörténtét. A reguláztatlan, rendezetlen határ velejárója volt, hogy a szántással és szénanyeréssel nem hasznosított gazos, műveletlen területeket szabadon élhették a jobbágy- és zsellérrendű, sőt egyéb, adó alá nem vetett népelemek is.²¹

A fentebb közölt 1. és 2. számú táblázatunk falusoros bontásban részletezi a földművelés és az állattartás feltételrendszerét és módozatait. Ehhez az adatsorhoz kapcsolódik az erdőhasználat. Azt már ugyanis Mária Terézia és királyi tanácsa is tudták, hogy a falusi lakosok „energia- és eszközszükséglete” legalább annyira fontos tényezője megélhetésüknek, mint a földművelés és az állattartás. Ezért minden esetben rákérdeztek a tűzi- és épületfa-szerzés lehetőségére, esetleg ennek pótlási módozataira.²² Ung megyében, így a *Nagykaposi járásban* sem volt hiány fából, de az erdők nem egyenlően oszlottak meg a települések között. Egyben az úrbérrendezés során a központi hatalom szerette volna megvédeni az erdőket.²³ Ennek pedig oka az volt, hogy a 18. század viszonylag békés évtizedei nagyarányú beköltözést és belső migrációt eredményeztek. A tudatos és spontán telepítés, a jobbágy- és nemesi vándorlás, a belső migráció lakosokkal teltette a fátlan Alföldet. Meggyorsult az ország „újjaépítése”.²⁴ A megszaporodott

21 Wellmann Imre: A magyar mezőgazdaság a XVIII. században. Bp. 1979. 67–127. (A továbbiakban: Wellmann, 1979.); Takács Péter: Az úrbéresek vallomása Szabolcsban 1772. Bp. 1991. (A továbbiakban: Takács, 1991.) 31–57.; Varga János, 1967.; Varga János, 1969.

22 Wellmann Imre: A parasztság sorsa Pest megyében kétszáz évvel ezelőtt tulajdon vallomásainak tükrében. Bp. 1967.; Takács, 1991.; Takács Péter–Udvari István: A Zemplén megyei parasztok vallomása a Mária Terézia-féle úrbérrendezéskor. Periférián Könyvek 1–2., Nyíregyháza, 1995–1996.; Takács Péter: A dadai járás parasztjainak vallomása 1772., Nyíregyháza. 1987.; Takács Péter: A kisvárdai járás parasztjainak vallomásai 1772-ből. Kisvárdai, 1988.; Uő. A Dél-Nyírség és a Hortobágy-melléke parasztjainak vallomása 1772-ből. Nyíregyháza, 1988.

23 Tagányi Károly (szerk.): Magyar Erdészeti Oklevéltár, I–III. Bp. 1896.; Kolossyváry Szabolcsné: A magyar erdőgazdaság történelmi fejlődése. In: Az erdőgazdálkodás története Magyarországon. Bp. 1975.

24 Pápai Béla: Magyarország népe a feudalizmus megerősödése és bomlása idején (1711–1867). In: Magyarország történelmi demográfiája. (szerk.): Kovácsics József Bp. 1963.

lakosság építési kedve minden korábbinál jobban felfokozta az igényt a fa iránt. Másrészt megnövekedett az igény a termőföld iránt is, amit sok helyen erdőirtással elégítettek ki. Nemesek és parasztok nagy kedvvel irtották az erdőt. Az irtásföldeket az úrbéresek is jobban kedvelték, mint a telki appertinentiát, mert az irtás, míg a telekhez nem kapcsolták, szabad adásvétel tárgya volt, s vidékenként hosszabb-rövidebb ideig adómentességet élvezett.²⁵

Mindezek együtt nagyarányú erdőpusztítást eredményeztek. Ez volt a kényszerítő ok, amiért védelem alá kellett helyezni az erdőket. *Mária Terézia* és tanácsadói úgy vélelmezték, hogy a nemesség felügyelete alatt az erdők nagyobb biztonságban lesznek. Ezért szerte az országban nemesi ellenőrzés alá helyezték az erdőket, s felhatalmazták őket, mint tulajdonosokat, hogy ellenőrizték az úrbéresek és úri szolgálónépek faizási gyakorlatát. Ez a rendelkezés kiadása során nem jelentett még nagyobb konfliktust, de a későbbiekben oda vezetett, hogy a falvak lakóit kitiltották az erdőkből, s először csak földesúri engedelemmel élhettek épület- és tűzifaigényüket kielégítő faizási jogukkal, majd egyre több helyen ezt pénzért kellett megváltani. Az úriszéki pörök megszaporo-dása bizonyítja ezt.

Az általunk vizsgált időben a *Nagykaposi járásban* mindennek még alig van nyoma. A falvak népe régi szokás szerint, egyfajta patriarchális kapcsolatrendszerben élte az erdőket, „húztá” azok hasznát, már ahol volt erdő. Számos helyen még a makkoltatás is ingyen történt, s együtt makkoltak a nemesek és úrbéresek sertései. Tűzi- és épületfát is szabadon vághattak, legfeljebb a földesúrnak kellett bejelenteni ebbéli igényüket. Voltak települések, amelyek lakói szőlőkarókat hasogattak, csónakokat készítettek, egyéb „famíveket gyártottak”, s azokkal szabadon kereskedhettek a Hegyalján.²⁶

A valóság azonban az erdőhasználat terén tarkább, mint a szántó-vető foglalkozás vagy az állattartás szférájában. Először is a faizási jog gyakorlásának alapfeltétele az erdő léte. Erdő viszont nem mindenütt volt. Amint 2. számú táblázatunk is mutatja, *Bát-fán* csak „kevés” tűzifával élhettek a lakosok, mint ahogyan *Botfalván* és *Budaházán* is. Hasonló a helyzet *Gálócson*, *Mátyócon* és *Mogyoróson* is. Egyáltalán nem volt erdeje, ezért faizási lehetősége sem *Bozós*, *Dobóruszka*, *Őr*, *Pinkóc*, *Tarnóc*, *Tegenye*, *Vajkóc* és *Veskóc* lakóinak. Elégedettek voltak a szabad erdőhasználattal *Bajánházán*, *Bésen*, *Kelecsényben*, *Mocsáron*, *Pálócon*, *Ptruxán* és *Viszokán*.

Kevésnek bizonyult az épületfa, vagy csak földesúri engedelemmel vághattak és hordhattak épületfát *Darma*, *Iske*, *Nagykapos*, *Kiskapos*, *Mokcsa*, *Palágy* és *Sislóc* lakói. Külön is érdemes idéznünk *Palágykomoróc* lakóinak vallomását. Az ő határukban volt erdő, de eszközeik elégteleneknek bizonyultak azok kitermelésére. „Erdejek vagyon magoknak – mondták az úrbéri kérdezőbiztosok kíváncsiskodására – vastag és vén fákból álló”. E vastag, vén fák nem engedelmeskedtek szerszámaiknak, ezért sem tűzre, sem épületre nem tudták hasznosítani. Mindezekért – folytatták vallomásukat: „Ezen helységbelieknek épületre való fajok erdejekben nincsen jó, hitvány lévén az erdő, tűzifával is szomszéd határban lévő erdőről segítik magokat munka tételért vagy pénz fizetésért”.²⁷

Az erdőelés különös haszna a makkoltatás. Ezzel kevesen élhettek a *Nagykaposi járásban*, mert kevés a makktermő erdő. Arra viszont a földesurak már régen rájöttek, hogy egyik fontos haszonszerzési lehetőségük a makkoltatási „bér”, vagy sertéstized szedése. Ez utóbbit sok helyen akkor is megkövetelték, ha nem volt makkoltatási lehe-

25 Varga János, 1967.; Wellmann Imre, 1979. 1–67.

26 Ptruxa és Mocsár lakói konkrétan is beszélnek erről vallomásaikban.

27 Palágykomoróc jobbágynak vallomása.

tőség, de a mocsaras határrészek alkalmat teremtettek nagyobb mennyiségű sertés tartására. Igaz, a sertés-dézszmát még eléggé patriarchális módon kezelték: ha 10–20–30 sertése volt valamelyik úrbéresnek, akkor is csak egyet követeltek tőle évenként. Ha tíznél kevesebb volt, akkor pedig 2–3 krajcárjával, 3–6 garasával válthatta meg a gazda ezen haszonvételét.²⁸ Az ország más térségeiben gyakorolt sertés-dézsma, vagy megváltási összeg mértékéhez ez viszonylag elviselhető tehernek minősül, mert máshol 6 krajcárjával, 9 garasával válthatták meg ezt a jogot az úrbéresek, s 10 sertésenként szigorúan „kivették” a dézsámát.²⁹

Makkoltatni – mint említettük – viszonylag kevés helyen tudtak a *Nagykaposi járásban*. *Palágyon* 1 hónapig járhatta a sertés az erdőt, *Vaján* panasz nélkül és ingyen makkoltathattak a lakosok. Pénzt követeltek a földesurak az úrbéresektől a makkolásért *Bésen*, *Nagykaposon*, *Kiskaposon*, *Mocsáron*. Ingyen makkoltattak a *ptruxaiak*.

Az erdőknek természetesen a faizáson és a makkoltatáson kívül voltak egyéb hasznai is. Gombát, gyógynövényt, málnát, somot, mogyorót, szedret, epret, szamócat, egyéb gyümölcsöket, ecetnek való vad gyümölcsöt is szedhettek, „zsákmányolhattak” a lakosok. Éltek is ezzel a lehetőséggel, legfeljebb keveset szóltak róla. Néhány helyen azonban ilyen haszonvételeket is említettek a lakosok. *Csicser*, *Őr*, *Ptruxa* lakói ecetet készítettek az erdőkben gyűjtött vad gyümölcsökből. *Bajánháza*, *Botfalva*, *Mokcsa*, *Pálóc*, *Sislóc*, *Vajkóc* és *Viszoka* úrbéresei komlót gyűjtöttek, részben az erdőkben, részben a határok bokros, cserjés, gázos részein.

A szántó-vető foglalatosság, az állattartás, az erdőelés haszonvételei mellett nem elhanyagolhatóak azok a hasznok sem, amelyek a kertészetből származtak a *Nagykaposi járás* úrbéres falvaiban. A már említett curiális falvak mellett az úrbéres falvak lakói is nagy kedvvel ültettek és neveltek gyümölcsfákat, többnyire belső kertjeikben. Gyümölcsösei voltak *Bátfa*, *Bés*, *Botfalva*, *Bozos*, *Budaháza*, *Csicser*, *Darma*, *Dobóruszka*, *Őr*, *Gálócs*, *Iske*, *Nagykapos*, *Kiskapos*, *Kelecsény*, *Mocsár*, *Palágykomoróc*, *Pálóc*, *Ptruxa*, *Sislóc*, *Nagyszelmenc*, *Tarnóc*, *Vaján*, *Viszoka* úrbéres lakóinak. A megtermelt gyümölcsöt nemcsak maguk fogyasztották az úrbéresek, hanem piacon is értékesítették, mint ahogyan a házi kertekben termelt zöldségfélét is. Alig volt község a *Nagykaposi járásban*, ahol zöldség- és káposztatermeléssel nem foglalkoztak volna. Néhány településen dohányt is termeltek. Erről *Bés*, *Budaháza*, *Nagykapos*, *Kiskapos*, *Mocsár* és *Ptruxa* lakói tettek említést.

A határbéli haszonvételek között kell megemlítenünk a halászatot és a csikászatot. A *Latorca* és mellékvizei „megjárták” ezt a tájat, és számos helyen alakítottak ki olyan vízfolyásokat, tavakat, halászóvizeket, ahol az úrbéresek is szabadon élhettek ebbéli haszonvételekkel. Konkrétan erről csak *Kiskapos*, *Kelecsény*, *Kerész*, *Mocsár*, *Mogyorós*, *Mokcsa*, *Pálóc*, *Pinkóc*, *Ptruxa*, *Nagyszelmenc* és *Vaján* lakói szóltak. Feltételezhető azonban, hogy ezeknek a településeknek az úrbéresei „pénzeltek” is ebből a haszonvételeből, azért hangúlyozták, mint lehetőséget. Ennél sokkal több községben foghattak halat, csíkot, egyéb vízi állatot saját fogyasztásra, de mint lényegtelen, tényleges hasznot nem hajtó tevékenységet említés nélkül hagyták.

A lakosság alaptevékenységén kívüli haszonvételekről ugyancsak készítettünk egy táblázatot, melyet itt közlünk, érzékeltetve általa, hogy milyen megélhetési források játszottak még szerepet a *Nagykaposi járás* lakóinak munkás hétköznapijaiban (3. sz. táblázat).

²⁸ *Pest*, *Szabolcs* és *Zemplén* megyékben sokkal szigorúbban hajtották be a „sertés-dézsámát” a földesurak. Lásd erre a 22. jegyzetben felsorolt forrás-publikációkat.

²⁹ *Takács*, 1991.

Kisebb haszonvételek a nagykaposi járásban³⁰

Település	Gyümölcs	Hal	Csik	Dohány	Komló	Hagyma	Zöldség	Káposzta	Famívek
1. Bajánháza					+		+	+	
2. Bátfa	+						+		
3. Bés	+			+			+	+	
4. Botfalva	+				+		+		
5. Bozos	+						+		
6. Budaháza	+			+		+	+	+	
7. Csicsér		vad gyümölcs ecetnek					+		
8. Darma	+						+		
9. Dobóruszka	+						+	+	
10. Ór	+	pálinkára szabadok					+		
11. Gálócs	+						+	+	
12. Iske	+						+	+	
13. Nagykapos	+			+		+	+		
14. Kiskapos	+	+	+	+		+	+	+	
15. Kelecsény	+	+					+		
16. Kerész	+	+	+				+	+	
17. Mátyóc							+		
18. Mocsár	+	+		+		+	+		+
19. Mogyorós	+	+	+				+		
20. Mokcsa	+	+	+		+				
21. Palágy							+	+	
22. Palágykomoróc	+						+		
23. Pálóc	+	+			+		+	+	
24. Pinkóc	+	+					+	+	
25. Ptruxa	+	+		+	ecet		+	+	+
26. Sislóc	+				+		+		
27. Kisszelmenc	+						+		
28. Nagyszelmenc	+	+					+	+	
29. Tarnóc	+						+		
30. Tegenye	+						+		
31. Vaján	+	+					+	+	
32. Vajkóc	+				+		+		
33. Veskóc							+	+	
34. Viszoka	+		+		+		+	+	

30 A táblázat adatait a paraszti vallomások alapján állítottuk össze.

A hétköznapi lét sokszínűsége, a megélhetési források tarkasága alaposan „feldúsítják” azt a képet, amit a történetírás eddigelé megrajzolt a jobbágylétről. A közös határhasználat kínálta haszonvételek, a meglévő munkaalkalmak, a fél-, vagy egész telkes jobbágy használta föld, a műveléshez szükséges állatok és azok hozadéka, semmiképpen nem igazolják azt a mérhetetlen szegénységet, amit – különösen a 19. században – a történészek szerettek rajzolni a jobbágyokról. Más a helyzetük természetesen a zsellereknek. Különösen akkor, ha állatot nem tarthattak. Bizonyára nagy nyomorúságban „vergődtek” a házatlan zsellérek, akiket forrásaink csak „alzelléreként” emlegetnek.

Az élénk táruól lehetőségek, a földek, állatok, erdők hozama, a közös határhasználat kínálta „zsákmány” ellenére mégsem volt igazán derűs állapot a jobbágyélet. Az elérhető hasznokért nemcsak a maga usuálta, használta földeken és határrészeken kellett munkálkodni, hanem a patriarchális viszonyok között élő jobbágynek urát is ki kellett szolgálnia munkával, ajándékkal és egyéb javakkal. A *Nagykaposi járásban* sem a kilenced, sem a cenzus vagy telekadó, de még a megkívánt vagy elvárt ajándékok sem „nyomorították” meg a jobbágyokat, házas zselléreket. Pénzjáradékkal, cenzussal se nyomorgatták őket.

Annál inkább megkövetelték a robotot. Se szeri, se száma a robotnapoknak. Voltak települések, ahol egész nyáron, minden napot, máshol egész évben minden második hetet a földesúrnak kellett dolgozni, leginkább két ökörrrel, s ha gyalogszerben róhatta le robotkötelezettségét az úrbéres, az már könnyítésnek, olykor kegynek számított.

Érdemes a valósághoz közelítés okán néhány település jobbágyainak a vallomását tüzetesebben is megvizsgálni. Viszonylag laza volt a „robotfegyelem” a curiális falvakban, mint arról már szoltunk, de a mennyisége az év felére is rúghatott.³¹ Annál szigorúbban követelték a munkát a jobbágyfalvak úrbéres népétől, alig téve különbséget jobbágy és zsellér között. Még kevésbé annak okán, hogy ki mennyi földet használ. A „könnyítés” csak abból állt, hogy bár a határ – Ptruxa kivételével – mindenütt négy ökörrrel volt szántható, a földesúr ígás robotba csak két ökröt követelt. Ha szántani kellett a földesúrnak, két jobbágy összefogva ökreit, „cimborában” szántott. Az úrbérrendezés előtt „szokás-jogon” robotoltattak a földesurak. Semmi rendszer nem található még ugyanazon földesúr különböző falvakban élő szolgálónépeinek munkarendjében sem. Az pedig szinte általános, hogy egy faluban ahány földesúr „birtokolt” jobbágyokat, annyi féleképpen robotoltatta őket. A *Nagykaposi járásban* jellemzőnek találtuk, hogy legalább az év felében (minden héten három napig, vagy minden második héten) a földesúrnak dolgoztak a jobbágyok, zsellérek. Az úr kívánsága szerint gyalog vagy ökörrrel. Másik tettenérhető jellemző, hogy sok helyen Szent János-naptól Szent Mihály-napig mindennap megkívánták az urak a munkát (*Botfalva, Bozos, Csicsér, Dobóruszka, Palágy, Palágykomoróc, Tarnóc*).

Ez az állapot még arra az időszakra vezethető vissza, amikor a jobbágyot maga a földesúr látta el ígás jószággal, s a robot idején táplálta is őket. Az 1760-as, 1770-es években azonban már csak itt-ott találjuk nyomát annak, hogy a jobbágy magának is, urának is a földesúr ökrével dolgozik. Az gyakoribb, hogy robotnapokon a jobbágyok a földesúr „kenyerén élnek”.³² A *Nagykaposi járásban* 1772-ben „meghallgatott” úrbéres közösségek egyike sem említi, hogy jobbágy volta a földesúr ígás állataival függne össze, s arról sem „emlékeznek”, hogy robot idején a földesúr táplálná őket. A robotol-

31 Számos helyen említik a „zsellérek”, hogy a földesurak akarata és „saját lehetőségeik” szerint robotolni, s hogy ha egyszer-egyszer elmarad a robot, azért nem kapnak büntetést.

32 Zemplén megyében és Szabolcsban gyakran vallanak erről a jobbágyok. Lásd a 22. jegyzetben említett forrásokat.

tatási szokások tarka volta, és megdöbbenően magas aránya azonban minden úrbéres közösség vallomásából visszaköszön. „Több földesurak lévén ezen helységben – vallják a csicseriek –, a jobbágyi kötelességet nem teszik egyiránt. Némelyik úgy mint Orosz Gáspár uramé, Szt. János napjától Szt. Mihály napig minden nap, két marhával vagy gyalog, amikor miként hajttnak, azután pedig... minden héten három napot szolgálnak. Zmeskály Sándorné asszonyé nyári hónapokban minden héten három nap gyalog, három nap ökörrrel, némelyik maga marhájával, némelyik az uraságéval. Téli hónapokban négy napot ökörrrel vagy gyalog, amint kívántatik, szoktak szolgálni. Kapy Ferencné asszonynak az jobbágyi nyári hónapokban minden héten négy nap gyalog; marhával – akár magáéval, akár az uraságéval – két nap. Téli hónapokban ... minden héten gyalog egy nap, marhával két nap szolgálnak.” Így robotoltak Pongrácz Mátyásnak is. Csicseri Ormos András nyáron csak kétnapi marhás és egy napi gyalogszeres robotot követelt hetenként. Téli hónapokban pedig csak két napot hetenként, hol marháival, hol gyalog, ahogy az elvégzendő munka megkívánta. Mokcsay Lászlóné rendszertelenül, csak amikor szüksége volt rá, akkor vette igénybe fél telkes jobbágya munkaerejét.³³

„Régi, bevett szokás szerint úrdolgáztak” Tarnóc jobbágysai és zsellérei is. Bernáth László „emberei Szt. Jánostól Szt. Mihály napjáig ... minden nap, azontúl minden héten vagy két nap marhával, vagy három nap gyalog”. Horváth Pál télben-nyárban „csak” három napot követelt hetenként jobbágysaitól. Rhédey László Szt. János naptól Szent Mihályig „minden nap” megkívánta a robotot. Azt követően „csak” amikor szüksége volt a munkára „úgy, hogy negyed része az esztendőnek alig a jobbágyoknak marad”. Horváth Ádám „emberének” robotja „félesztendőt térszen úgy, hogy négy vonó marhával, melynek ketteje az úré, ketteje a magáé... két cselédet kell adni”.³⁴

Idézhetnénk tovább a földesúri „mohóság” falvanként megnyilvánuló példáit, s az olyan elnéző-megbocsátó gesztusokat is, amikor a jobbágyok robot-mulasztásának nem voltak következményei.³⁵ Mindezek helyett azonban áttekinthetőbbnek, a valóságot jobban megközelíthetőnek vélelmezzük, ha községsoros rendben táblázatba sűrítjük a jobbágyok és zsellérek szolgáltatási kötelezettségeit.

33 Csicser úrbéreseinek vallomása.

34 Tarnóc úrbéreseinek vallomása.

35 Ez többnyire olyan helységeken fordul elő, ahol „rendszertelenül” robotolnak, s csak akkor mennek, ha hajtják őket, s ha az ő idejük is „megengedi”.

Az úrbéres lakosság szolgáltatási kötelezettsége a nagykaposi járásban³⁶

Település	Robot	Kilen- ced	Tized	Keresz- tény pénz	Kará- csony tyúkjá	Fonás	Sertés dézsma	Zsák	Húsvéti bárány
1. Bajánháza	Minden második héten 2 ökörrel	–	–	+	kotló	3 font	–	–	–
2. Bátfa	Heti 3 nap gyalog, vagy heti 1 nap 2 ökörrel	–	–	–	–	–	–	–	–
3. Bés	Heti 3 nap 2 ökörrel, aratáskor 6 hetet, szüretkor 2–3 hét zsellérek heti 1 nap gyalog	búza rozs árpa zab kukorica	–	+	–	–	–	–	–
4. Botfalva	Heti 3 nap gyalog. Szt. Jánostól Szt. Mihályig mindennap, azt követően heti 3 nap. Két földesúrnak rendszeretlenül.	–	–	+	kotló	2 font	–	–	–
5. Bozos	Szt. Jánostól Szt. Mihályig mindennap, azt követően minden második héten hol marhával, hol gyalog	–	–	–	egy pár tyúk	néhány darabot	–	–	–
6. Budaháza	Rendszeretlenül	–	–	–	–	2 font	–	–	–
7. Csicsér	Szt. Jánostól Szt. Mihályig mindennap 2 marhával vagy gyalog, aztán minden héten 3 nap. Minden héten 4 nap. Földesúri akaratként	–	–	–	kotló	6 font	3 évenk. 1 sertés évenként 1 sertés	–	–

36. A 4. sz. táblázat adatait a III. és VI. kérdőpontokra adott úrbéres vallomások alapján állítottuk össze. (Ahol „szemül” adják a tizedet, „a kereszténypénzt”, ott a királyi dézsmát is megkövetelik a lakosoktól. Ahol „kotló” szerepel a táblázatban, a lakosok egy-egy kotlóval csirkét, kotlóval kellett ad-
janak uraiknak. A fonást a földesúr kenderéből „cselekedték” mindenütt, de a zsákot saját kenderük hasznából kellett kiadniuk az úrbéreseknél.)

Település	Robot	Kilen- ced	Tized	Keresz- tény pénz	Kará- csony tyúkja	Fonás	Sertés dézsmá	Zsák	Húsvéti bárány
8. Darma	Minden második héten Egy évben 7 hónapot	-	-	+		néhány darabot	-	-	-
9. Dobóruszka	Szt. Jánostól Szt. Mihályig mindennap, 1 hétig gyalog, 1 hét ökörrrel, aztán minden második héten. Zsellérek heti 3 nap gyalog	-	búza rozs árpa zab	szeműl	2 tyúk	-	-	1 zsák	-
10. Őr	Rendszertelenül	-	-	-	-	1 font	-	-	-
11. Gálócs	Rendszertelenül	-	-	2 Ft	-	4 font	-	-	-
12. Iske	Heti 3 nap. Aratáskor amíg az tart. Rendszertelenül	-	-	szeműl	évi 1 tyúk	1 zsák	-	-	-
13. Nagykapos	Évi 8 rh forint + nyáron 12 nap gyalog robot. Kettő 10 rh ft + 20 nap gyalog robot	búza rozs árpa zab	-	-	-	-	egyét 10 alatt 3 krc da- rabonként	-	évi 1 bárány
14. Kiskapos	Aratáskor amíg tart, egyébként heti 3 napot	búza zab rozs árpa	-	-	1 tyúk	-	egyét 10 alatt 6 krc	-	évi 1 bárány
15. Kelecsény	Minden negyedik hetet úrdolgában töltik	-	-	+	-	4 font	-	-	-
16. Kerész	Rendszertelenül	-		+	1 tyúk	-	-	1 zsák	-
17. Mátyóc	Heti 3 nap	-	-	+	1 pár csirke	2-3 fontot	-	-	-
18. Mocsár	Heti 2 nap	búza rozs zab	-	szeműl	1 pár csirke	-	-	1 zsák	-
19. Mogyorós	Rendszertelenül (második, harmadik héten 2-3 napot)	-	-	+	-	-	-	-	-
20. Mokcsa	Heti 3 nap	-	-	-	1 tyúk	-	-	1 zsák	-

21. Palágy	Szt. Jánostól Szt. Mihályig mindennap, azután minden második héten			szemül			egyet		
22. Palágykomoróc	Szt. Jánostól Szt. Mihályig mindennap, azután minden második héten. Rendszertelenül	-	-	szemül			egyet		
23. Pálóc	Minden második héten marhával, akinek nincs, gyalog	búza zab árpa rozs tengeri		szemül	1 pár	2 font	egyet 10 alatt 9 krc v. 6-ot	egyet	-
24. Pinkóc	Rendszertelenül	-	-	+	kotló	-	-	Egyet	-
25. Ptruxa	Áffra Lászlónak évi 40 forint. Aratáskor, kaszáláskor mindennap, azután minden 3. héten. Másoknak rendszertelenül. Csak gyalog	-	-	+	-	-	-	-	-
26. Sislóc	Minden második héten	-	búza rozs árpa zab	hol pénzü, hol szemül	1 tyúk		egyet 10 alatt 1-1 garas	egyet	évenként egyet
27. Kisszelmenc	Szt. Jánostól őszig minden nap, télen második héten. Rendszertelenül	-	-	+		4 font			
28. Nagyszelmenc	Rendszertelenül	-	-	szemül	-	6 font	-	-	-
29. Tarnóc	Szt. Jánostól Szt. Mihályig mindennap Minden úrnak másként	-	-	+	kotló	néhány darabot	-	-	-
30. Tegenye	Hetenként 3 nap	-	-	+	-	-	-	-	-
31. Vaján	Rendszertelenül Némelyek mindennap, némelyek heti 3 nap	-	-	szemül	1 pár csirkét	4 font	-	egyet	-
32. Vajkóc	Minden második héten	-	-	-	-	2-3 font	-	-	-
33. Veskóc	Rendszertelenül	-	-	-	-	-	-	-	-
34. Viszoka	Minden második héten	búza rozs árpa zab	-	szemül	egyet	-	egyet 10 alatt 3 krc darabonk.	1-1 zsákot komló- val	húsvétra egyet

Amilyen szigorúak és terhesek a robotkövetelmények, olyan enyhék a pénzbeli, kilenced- és tizedbeli földesúri terhek. Az egyházi tized sem divatozik, és egy-két kivételtől eltekintve, az ajándékadás kötelezettsége is enyhe. Kilencedet *búzából, rozsból, árpából és zabból* csak *Bés, Nagykapos, Kiskapos, Pálóc és Viszoka* lakói adtak. Közülük *Bés és Pálóc* úrbéresei tengeriből is „kiadták” a kilencedet. *Mocsár* földesurai „csak” búzából, rozsból és zabból kívánták meg a kilencedet. Kilenced helyett *tizedet* adtak termékeikből földesuruknak *Dobóruszka és Sislóc* úrbéresei. Az egyházi tizedet néhány községben „szeműl” adták meg (*Dobóruszka, Iske, Mocsár, Palágy, Palágykomoróc, Pálóc, Nagyszelmenc, Vaján és Viszoka*) a jobbágyok. Hol pénzben, hol „szeműl” kérték az „egyházi járandóságot” *Sislóc* lakóitól. Legtöbb helyen azonban 1–2 forint „keresztény-pénzzel” váltották meg a lakosok az egyházzal, pontosabban ekkor már a királyi kincstárral szemben fennálló egyházi tized-béli kötelezettségüket. „Keresztény-pénzt” fizettek *Bajánháza, Bés, Botfalva, Darma, Gálócs, Kelecsény, Kerész, Mátyóc, Mogyorós, Pinkóc, Ptruxa, Kisszelmenc, Tarnóc és Tegenye* lakói.

Az ajándékok vagy kulináriák közül a „karácsony tyúkjá” volt divatban. Ezt sem szedték mindenütt. Egy-egy tyúkot vagy egy pár csirkét kértek *Bozos, Dobóruszka, Iske, Kiskapos, Kerész, Mátyóc, Mocsár, Mokcsa, Pálóc, Sislóc, Vaján és Viszoka* úrbéreseitől.

Kotlóalja csirkét (12–14 darab csibe) kotlóstól kellett adniuk *Bajánháza, Botfalva, Csicsér, Pinkóc és Tarnóc* úrbéreseinek. És hogy „tarkább legyen a kép”, a tarnóci földesuraságok a kotló alá rakott tojásokért 4 poltúrát fizettek a jobbágyoknak. A csirke- és tyúkadás karácsony táji kötelezettségénél nagyobb terhet jelentett a „kender-dézsma”. *Dobóruszka, Kerész, Mocsár, Mokcsa, Palágy, Palágykomoróc, Pálóc, Pinkóc, Sislóc és Vaján* úrbéres háztartásai egy-egy zsákot kellett adjanak évenként uraiknak. *Viszoka* úrbéreseinek ezt a zsákot *komlóval* is meg kellett tönniük. Ahol zsákot nem adtak, ott fogniuk kellett a földesúr kenderéből 2–3–4–6 font fonalat. *Vaján* lakói fontak is, és zsákot is adtak. Volt persze, ahol egyik szolgáltatást sem követelték.

Az említett földesúri adózások mellett szólnunk kell még a „sertés-dézmáról”. Ebben voltak legnagyobbulbbak a járás földesurai. 10–20–30 sertés után is csak „egyet” követeltek, s akinek 10 alatt volt a sertése, attól megelégedtek öreg disznónként 2–3 krajcárral vagy 1–2 garassal. Az országos szokásnak megfelelően csak *Kiskapos és Pálóc* lakóinak kellett 6–9 krajcárjával megváltaniuk sertéseik tartásának haszonvételét. Négy helyen – *Nagykapos, Kiskapos, Sislóc és Viszoka* – községben volt szokás a „húsvéti bárány” adása. A falu szolgálonépei együtt húsvétra egy báránnyal „kedveskedtek” uraiknak. *Zemplén és Szabolcs* megye több úrbéres településén bárány helyett borjút követeltek a földesurak jobbágyaiktól húsvétra.³⁷ Ehhez képest a *Nagykaposi járás* úrbéresei nem panaszkodhattak.

Különösen érdekessége a szolgáltatások e „tengerének”, hogy pénzről, telekadóról, szolgáltatások megváltásáról alig-alig esik szó. A keresztény-pénzt fizetik néhány településen, és néhány jobbágygazda, nem lévén 10 sertése, néhány garassal, krajcárral „kedveskedik” urának. Egyedül *Nagykapos* úrbéresei váltják meg robotjukat 8–10 forintért évenként, és *Ptruxán* Áffra László 3 szolgáló háztartása fizet robot helyett 40 forintot.

Mindez az árutermelés hiányáról, a pénzgazdálkodás kezdeti állapotáról „ad hírt”. Természeti javakban bővelkednek a járás úrbéresei, a végtelenül sok munkát „sem sajnálják” földesuraiktól, de pénzük nincs, vagy ha van, azt nem a földesúri szolgáltatások

37 Takács, 1991.; Lásd még a 22. jegyzetben felsorolt forráskiadványokat.

megváltására fordítják. Sok lévén a járásban a kisnemes, valószínűleg az őket utánzó divat viszi el pénzbeli bevételeiket, bár ez csak feltételezés. Feltételezése annak, hogy volt pénzüik. Ez elvileg nem kizárható. A föld minősége, az állattartás bőséges lehetősége, a környékbeli munkaalkalmak, a gyümölcs- és zöldségtermelés, a sófuvarozási lehetőségek, az erdőélés, a Hegyalja megközelítési lehetősége, mind-mind lehetővé tette a pénzszerzést. Arról, hogy az adottságokkal és lehetőségekkel mennyire éltek, nincs semmi információ. A lehetőségekről viszont elegendő, hogy feltételezzük: – ha ügyesek, szorgalmasak voltak a zsellér- és jobbágynépek, alkalmuk volt a kor viszonyainak megfelelően pénzhez jutni.

Ebből a szempontból elsődleges a maguk megtermelte és a határban zsákmányolt javak, valamint a felnevelt fölös jószágok értékesítése. Erre jó alkalmakat kínáltak a *vásárok és piacok*.³⁸

A járás falvai közül ekkor még egyik sem emelkedett mezővárosi rangra. Vásártartási joga tehát egyiknek sem volt. A vásározási, piacozási alkalom hiányára azonban nem panaszkodtak a lakosok. Szinte egyhangúlag vallották, hogy 1–2, legfeljebb 3 mérföldnyi távolságra alkalmas piacuk, vásáruk van, ahova „jó egyenes úton lehet menni”, s ahol „mindent, valamit beviszen, könnyen és hasznosan eladni lehet”. A legtöbb településen név szerint *Ungvár* városát említik, ahol „heti vásárok is szoktak esni”. *Ungvár* mellett megemlíti még *Újhely* (Sátoraljaújhely) városát, *Nagymihályt*, *Királyhelmece*t és a *Hegyalját*, mint mindenre jó felvevőpiacot.

A legfontosabb vásározóhelynek mindenképpen *Ungvár* bizonyult. *Kizárólagosan* csak az ungvári vásárokat emlegették *Bátván*, *Botfalván*, *Bozson*, *Csicseren*, *Budaházzán*, *Darmán*, *Dobóruszkán*, *Őrön*, *Gálócson*, *Nagykaposon*, *Kiskaposon*, *Kelecsényben*, *Kerészen*, *Mátyócon*, *Mocsáron*, *Magyoróson*, *Mokcsán*, *Palágyon*, *Palágykomorócon*, *Ptruxán*, *Sislócon*, *Nagyszelmencen*, *Tarnócon*, *Vajkócon*, a megvallatott 34 helységből 24-ben. *Ungvár* mellett *Nagymihályt* is megemlítették *Vaján*, *Ungvár*, *Nagymihály* és *Újhely* (Sátoraljaújhely) sorrendet állítottak fel *Bés* és *Iske* lakói.

Csak az 1–2–3 mérföldnyire, egy-két órányi járásra lévő vásáros helyeket (városnév nélkül) emlegették *Bajánházán*, *Pálócon*, *Pinkócon*, *Kisszelmencen*, *Tegenyén*, *Veskócon* és *Viszokán*.

A vásárokon adni-venni, „pénzre cserélni” szokott alkalmakon kívül, ahová „akármit viszen bé, vagy hajt, könnyen és hasznosan eladhatja” – mondták a bésiek – árucseré, illetve eladási alkalmak nyíltak a *Hegyalján* is. A bésiek nemcsak „fizetésért” jártak ide „le” kapálni, hanem „néhánykor magok is hordanak fát le a vizen, azt hasznosan el is adják”.

Csicser határát is érintette a „folyóvíz”, melyben hajókkal járnak, és abból hasznot vesznek ugyancsak a *Hegyalján*. A *Latorcán* „szokott hajózásból ... hasznot vehetnének” *Kelecsény* lakói is, „de azt nem szokták”. Annál inkább „pénzelnek” ilyen

38 *Bácskai Vera–Nagy Lajos*: Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban. Bp. 1984. (A továbbiakban: *Bácskai–Nagy*, 1984.); *Nagy Erzsébet*: A paraszti árutermelés problémái az úrbérendezés idején Magyarországon. In: *Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio historia I.* Bp. 1957. (A továbbiakban: *Nagy Erzsébet*: 1957.). A szomszédos vármegyék lakosainak vásározási szokásait feldolgozta *Takács–Udvari* szerzőpáros: Adalékok a 18. századi zempléni vásárok és vásározó zempléni lakosok történetéhez. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve. Miskolc 1989. XXVII. 359–381.; *Uő*: Adalékok Ugocsa megye vásáraihoz és az Ugocsa megyei lakosság vásározási szokásaihoz a 18. század utolsó harmadában. Kárpátaljai Szemle, 1995. 8–9. sz. 30–32.; *Uő*: Adalékok Bereg, Ugocsa és Ung vármegyék lakóinak 18. század végi erdőélési szokásaihoz. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXXIII–XXXIV. Miskolc, 1996. 211–244.

dolgokból Mocsár lakói, akik „kerekeket”, hajókat s más efféle faedényeket szoktak csinálni magok szükségére és másoknak pénzért, s olykor éppen a Hegyalján „pénzelni szoktak” a dohányból és a hagymából is. *Ptruxa* lakói is vallották, hogy „folyóvizet a határjokban vagy, melyen szállakkal szoktanak a Hegyaljára épületre, tűzre való fát és szőlőkarókat hordani, és csónakokat is pénzért szoktanak csinálni”.

Az említett kereskedés a későbbiekben bővült. Az úrbérrendezés után az elvesztett robotnapokért minden bizonnyal a cenzussal, telekadóval vigasztalták magukat a földesurak, és a zsidó árendások nemesi telekre engedésével. Ennek következménye lett a zsidó lakosság beköltözése a járásba, amelyik folyamat az 1770-es évtizedben kezdődött, és az 1800-as évek elején erősödött fel.³⁹ Megpezsdült jelenlétükkel a kereskedelem is, aminek következtében kevésnek bizonyultak a már említett vásárok. Mezővárosi rangra emelkedett *Nagykapos* és *Pálóc*.⁴⁰ Mindkét mezőváros egyre forgalmasabb vásárokat tartott gabonaneműekre, állatokra, dohányra, zöldségre és gyümölcsre. A járás szaporodó zsidó lakossága itt vásárolta meg az élelmet önmaga számára, és ezeken a vásárokon gyűjtötte össze a térség termék- és állatfeleslegét, s ezeken a vásárokon kínálták cserébe a ruházati és fogyasztási cikkeket.

A vásári adásvételén kívül, a *Hegyalján* értékesített tűzi- és épületfán, „famívek” eladásán kívül egyéb pénzszerzési lehetőségei is voltak a Nagykaposi járás lakóinak.

Mindenekelőtt az ungvári szőlőhegyek és kukoricás földek kínálták a munkát. Kapálással, tengeri alá történő szántással kereshettek itt napszámért. *Palágy*, *Palágykomoróc*, *Ptruxa*, *Sislóc*, *Tarnóc*, *Bátfa*, *Botfalva*, *Darma* és *Őr* lakói éltek ezzel az alkalommal. Az őriek így vallottak erről: „Az ungvári hegyen lévő szőlők kapálásából, tengeri kapálatsból, aratásból, cséplésből és nyomtatásból nyerekedik a község”.⁴¹ Az őriek pálinkát is „szabadon főznek és azt árulják is”. Szabadon árulják az italt Budaháza lakói is.

Akinek nem jutott pénzszerző alkalom az említett munkákon, piacokon, vásárokon, ha volt ígás barma, elszegődhetett sószállításra.⁴² *Ungvárott*, *Tárkányban* és *Munkács*on voltak sóraktárak. A járás valamennyi községében tudtak ezekről. A legtöbb helyen említik is. A legnagyobb gyakorisággal az ungvári és tárkányi „sódepositoriumokat”, de gyorsan hozzátesszük: „sem oda, sem onnan hordani nem szoktak” sőt. Sok helyen csak annyit említenek a sóhordással kapcsolatban, hogy azt „nem szokták”. *Bátfa* lakói azonban szerényen vallják, hogy *Ungvárott* a sóházba „Munkácsról szokta a szegénység a sót hordani, azzal a marhas ember pénzt kereshet”.⁴³ A *sislóciak* „ennek előtte néha *Munkács*ról, olykor *Tárkány*ból is sőt hordtak az ungvári sóházba, de már mostanában abbéli sónak hordását elhagyták, és éppen nem gyakorolják”.

Úgy tűnik a sószállítás nem volt kifizetődő, s elmaradásához, elhanyagolásához bizonyára hozzájárult az is, hogy a sószállítás bonyolítása a kincstár kezében volt, és

39 *Magda Pál*: Magyarországnak és a határőrző katonaság vidékének legújabb statisztikai és geographiai leírása. Pest, 1819.; *Ludovicus Nagy*: Notitiae politico-geographico-statisticae Inclyti Regni Hungariae, Partiumque eidem andexarum I-II. Buda, 1828–1829.; *Fényes Elek*: Magyarországnak s a hozzákapcsolt tartományoknak mostani állapota statisztikai és geographiai tekintetben, I–IV. Pest. 1836–1840.; *Fényes Elek*: Magyarország geographiai szótára. Pest, 1851.; *Makkai László*: Robot – summa – taxa. Történelmi Szemle, 1964. 333–337.

40 *Fényes*, 1836–1840.; *Fényes*, 1851.

41 *Őr* úrbérrendezési iratanyaga.

42 *Takács Péter–Udvari István*: Adalékok a Felső-Tiszavidék sógazdálkodásához a 18. század végétől (Máramarostól Szepesig). In: *Hodinka emlékkönyv*, 1993. 303–324.

43 *Bátfa* úrbérrendezési iratanyaga.

szívesebben leírta a jobbágyok adójából a munkabért, semmint kezükbe számolta volna a rhénes forintokat, pengő krajcárokat.

Sószállítás helyett mentek inkább a Hegyalja „jó és nagy szőlőhegyeibe”, ahol „kiemelt” bért kaptak, s a munka végeztével azonnal a markukba számolták a krajcárokat. Emlegetik is a „jó és nagy szőlőhegyeket” szinte mindenütt. Egy-két helyen még a helmeci (Királyhelmec) szőlőket is.

Igazán azonban nem erőltették meg magukat az úrbéres szolgálonépek pénzszerzési munkákkal. A földi javak legtöbbjét megtermelték maguknak. A legszükségesebb eszközeiket megszerezhették termékeikkel való csere útján. Ingatlant, vagyont, földet, örökölhető fekvőséget nem szerezhettek. Ezt tiltotta a törvény. Legfeljebb zálogba vehettek néhány darabka földet, egy-egy telket. Azért viszont nem volt érdemes megerőltetniük magukat. Kilenced és robot fejében úgylis művelhettek kedvükre földet. Robotolniuk pedig – mint láttuk, tehették látástól vakulásig. Ilyen körülmények között értelmetlen lenne a jobbágyságon, zsellérségen számon kérni a polgári szorgalmat, vagy a 19. század végének paraszti mentalitását. Hogy ez meghonosodjon, meg kellett ismerkedniük a polgári tulajdonformákkal. Erre pedig ekkor még lehetőségük sem volt.

Íme a jobbágyok hétköznapi léte. Már csak az van hátra, hogy falvanként szerbeszámba vegyük a jobbágyokat, zselléreket, s azt, hogy kiket szolgáltak véget érni nem akaró robotjukkal. E célból is táblázatot készítettünk, számba véve, hogy egy-egy földesurat hány, és milyen minőségű telket usuáló úrbéres szolgált.

Földesurak és szolgálónépek a nagykaposi járásban⁴⁴

Település Földesúr neve	Jobbágy	Zsellér	Alszellér	Jogállásuk	Pusztai telek száma	Telek minősége	Telket „állandóra” bírták	Évenként osztják	Összes úrbéres háztartás
	sz á m a								
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1. Bajánháza									
Orosz István	3	–	–	ö	–	1/4	+	–	
	1	–	–	ö	–	1/2	+	–	
Orosz Ferenc	2	–	–	ö	–	1/4	+	–	
	–	1	–	ö	–	–	–	–	7
2. Bátfa									
Bégányi Zsuzsánna	5	–	–	ö	–	1	+	–	
Tomsits György	2	–	–	ö	–	1	+	–	
	–	1	–	ö	–	–	–	–	8
3. Bés									
Klobusiczky Antal	22	–	–	ö	–	1	+	–	
	6	–	–	ö	–	1/2	+	–	
	–	5	–	ö	–	–	–	–	
	–	3	–	ö	–	–	–	–	36
Pusztai telek	–	–	–	–	2	–	–	–	
4. Botfalva									
Horváth Pál	4	–	–	ö	–	1/2	+	–	
	–	–	–	–	–	–	–	–	
	–	–	–	–	–	–	–	–	
Rhédey László	1	–	–	ö	–	1/2	+	–	
	–	2	–	ö	–	–	–	–	
Both András	1	–	–	ö	–	1	+	–	
és István	3	–	–	ö	–	1/2	+	–	
Bégányi János	1	–	–	ö	–	1/4	+	–	
Pusztai telek	–	–	–	–	6	1	+	–	12
5. Bozos									
Horváth Józsefné	–	6	–	ö	–	–	–	+	6
6. Budaháza									
Mayer Krisztina	3	–	–	ö	–	1	–	+	
	–	–	2	ö	–	–	–	–	
Eötvös Mihály	1	–	–	ö	–	1/2	–	+	6
Pusztai telek	–	–	–	–	13	–	–	–	
7. Csicsér									
Orosz Gáspár	2	–	–	ö	–	1	+	–	
	1	–	–	ö	–	1/2	+	–	
	2	–	–	sz	–	1	+	–	
	–	–	2	sz	–	–	–	–	
Zmeskal Sándorné	5	–	–	ö	–	1	+	–	

44 A táblázat az úrbérrendezés tabelláinak adatai alapján készült.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Kapy Ferencné	9	–	–	ö	–	1/2	+	–	
Pongrácz Mátyás	3	–	–	ö	–	1	+	–	
	1	–	–	ö	–	1/2	+	–	
Csicseri András	1	–	–	ö	–	1	+	–	
	1	–	–	ö	–	1/2	+	–	
	1	–	–	sz	–	1	+	–	
Mokcsay Lászlóné	1	–	–	ö	–	1/2	+	–	
Husztai Gáborné	3	–	–	ö	–	1/2	+	–	
	3	–	–	ö	–	1	+	–	
árendás	1	–	–	sz	–	1	+	–	
	1	–	–	sz	–	1/2	+	–	
Pusztai telek	–	–	–	–	9	–	–	–	37
8. Darma									
Petrovai Antalné	2	–	–	ö	–	1	?	?	
Horváth György	1	–	–	ö	–	1	?		
Karnot Györgyné	1	–	–	ö	–	1	?		
Orosz Ferencné	–	1	–	ö	–	–			
Kállay Antal	1	–	–	sz	–	1/2	?		
Pusztai telek	–	–	–	–	5	–	–		6
9. Dobóruszka									
Berényi Tamás	10	–	–	ö		1	+		
és Antal	17	–	–	ö		1/2	+		
	–	13	–	ö		–			40
10. Őr									
Orosz György	3	–	–	ö	–	1	?	?	
	2	–	–	ö	–	1/2			
	–	1	–	ö	–	–			
Csathó Ferenc	2	–	–	ö	–	1			
	–	4	–	ö	–	–			
özv. Orosz Andrásné	–	4	–	ö	–	–			
Katona István	1	–	–	ö	–	1			
	–	1	–	ö	–	–			
Both István	–	1	–	ö	–	–			
Gyöngyösi Zsigmond									
és István	2	–	–	ö	–	1			
Kolláth István	1	–	–	ö	–	1			
Tardy Miklós	–	1	–	ö	–	–			
Nagy János	1	–	–	ö	–	1/2			
Orosz Zsigmond	–	–	–	–	1	–			
Kakhinda József	–	1	–	sz	–	–			
Sztankóczy György	–	1	–	sz	–	–			26
11. Gálócs									
Kárner Györgyné	2	–	–	ö	–	1	+		
	–	2	–	ö	–	–			
Balogh Ádám	1	–	–	ö	–	1	+		
	2	–	–	ö	–	1/2	+		
	–	1	–	ö	–	–	+		
Ruszka István	2	–	–	ö	–	1	+		
Gálócsi Sándor	1	–	–	ö	–	1/2	+		
Szabó István	2	–	–	ö	–	1/2	+		
Kerekes János	–	–	2	ö	–	–	+		
Ruszka József	–	–	1	ö	–	–	+		
Horváth János	1	–	–	ö	–	1/2	+		
Pusztai telek	–	–	–	–	1	–	–		17
12. Iske									
Lászlóffy Ádám	1	–	–	ö	–	1	+		
	2	–	–	ö	–	1/2	+		

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
özv. Huszty Gáborné	1	–	–	ö	–	1	+		
	1	–	–	ö	–	1/2	+		
özv. Orosz Ferencné	2	–	–	ö	–	1/2	+		
Bánóczy István	1	–	–	ö	–	1/2	+		
Mokcsay Pál	1	–	–	ö	–	1	+		
Pusztatelek	–	–	–	–	2	–	–		9
13. Nagykapos									
	14	–	–	ö	–	1	?	?	
	2	–	–	ö	–	1/2			
	20	–	–	sz	–	1			
	2	–	–	sz	–	1/2			
Telket árendáló nemesek	7	–	–	–	–	1			
Pusztatelek	–	–	–	–	20	–			45
14. Kiskapos									
	12	–	–	ö	–	1	?	?	
	1	–	–	sz	–	1	–		
Telket árendáló nemes	1	–	–	–	–	1	–		14
Pusztatelek					3				
15. Kelecsény									
Barkóczy János gróf	6	–	–	ö	–	1	+		
	1	–	–	ö	–	1/2	+		
	5	–	–	sz	–	1/2	+		
Nemes árendások	4	–	–	–	–	1/2	+		
Pusztatelek	–	–	–	–	Ø	–	–		16
16. Kerész									
Thuranszky József	–	3	–	ö	–	–	–	+	
Mokcsay Lászlóné	–	1	–	ö	–	–	–	+	
Pusztatelek	–	–	–	–	Ø	–	–	–	4
17. Mátyóc									
Krasznetz Imre	–	2	–	sz	–	–	–	+	
és Sámuel	–	9	–	ö	–	–	–	+	
Pusztatelek	–	–	–	–	Ø	–	–	–	11
18. Mocsár									
	18	–	–	ö		1	+		
Pusztatelek	–	–	–	–	Ø	–	–		18
19. Mogyorós									
Kardos János	–	1	–	ö	–	–	–	+	
Pálóczi Horváth István	–	2	–	ö	–	–	–	+	
Pálóczi Horváth Ferenc	–	1	–	ö	–	–	–	+	
Nagy Ferenc	–	2	–	ö	–	–	–	+	
Pusztatelek	–	–	–	–	Ø	–	–	–	6
20. Mokcsa									
ifj. Mokcsay Pál	–	4	–	ö	–	–	–	+	
Pusztatelek	–	–	–	–	Ø	–	–	–	4
21. Palágy									
gróf Berényi Tamás és András	23	–	–	ö	–	1	+	–	
	1	–	–	ö	–	1/2	+	–	24
Pusztatelek	–	–	–	–	Ø	–	–	–	
22. Palágykomoróc									
Berényi grófok	7	–	–	ö	–	1	+	–	
	3	–	–	ö	–	1/2	+	–	
özv. Karner Györgyné	1	–	–	ö	–	1	+	–	
Bernáth László	1	–	–	ö	–	1	+	–	
Pusztatelek	–	–	–	–	Ø	–	–	–	12

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
23. Pálóc									
gróf Barkóczy János	6	–	–	ö	–	1	?	?	
	23	–	–	ö	–	1/2	?	?	
	11	–	–	ö	–	1/2	?		
	3	–	–	ö	–	1	?	?	
Bérelt telek	3	–	–	sz	–	1/2	?	?	
Pálóczi Horváth István	1	–	–	ö	–	1/2			
Pusztá telek	–	–	–	–	2	–	–	?	47
24. Pinkóc									
Pálóczi Horváth György	–	2	–	ö	–	–	–	+	
Pálóczi Horváth Ádám	–	6	–	ö	–	–	–	+	
Pálóczi Horváth Pál	–	–	1	ö	–	–	–	–	
Gróf Berényi Tamás									
és András	–	1	–	ö	–	–	–	+	
özv. Viczmándy Istvánné	–	–	1	ö	–	–	–	–	
Pusztá telek	–	–	–	–	Ø	–	–	–	11
25. Pítruxa									
özv. Csató Jánosné	6	–	–	ö	–	1/4	+	–	
	1	–	–	ö	–	1/2	+	–	
Riczko István	2	–	–	ö	–	1/2	+	–	
	2	–	–	ö	–	1/4	+	–	
gróf Berényi András									
és Tamás	1	–	–	ö	–	1/4	+	–	
Ormos Miklós	1	–	–	ö	–	1/2	+	–	
	1	–	–	ö	–	1/4	+	–	
özv. Horváth Józsefné	1	–	–	ö	–	1	+	–	
	1	–	–	ö	–	1/4	+	–	
özv. Karner Györgyné	2	–	–	ö	–	1/2	+	–	
Eötvös Mihály	1	–	–	ö	–	1/4	+	–	
Áffra László	1	–	–	ö	–	1	+	–	
	–	1	–	ö	–	–	–	–	
	–	–	1	ö	–	–	–	–	
Pusztá telek	–	–	–	–	Ø	–	–	–	22
26. Sislóc									
	12	–	–	ö	–	1	+	–	
	–	1	–	ö	–	–	–	–	
Pusztá telek	–	–	–	–	–	–	–	–	13
27. Kisszelmenc									
Nyiczky Ferencné	–	2	–	ö	–	–	–	+	
Csathó József	–	–	1	ö	–	–	–	–	
Tomsics György	–	2	–	ö	–	–	–	+	
özv. Csathó Jánosné	–	2	–	ö	–	–	–	+	
Pusztá telek	–	–	–	–	Ø	–	–	–	7
28. Nagyszelmenc									
Riczko István	5	–	–	ö	–	1	?	?	
	–	4	–	ö	–	–			
gróf Barkóczy János	1	–	–	ö	–	1			
Csathó József	2	–	–	ö	–	1/2			
gróf Berényi András									
és Tamás	1	–	–	ö	–	1/2			
Thuranszky József	1	–	–	ö	–	1			
	1	–	–	ö	–	1/2			
Tomsics György	3	–	–	ö	–	1/2			
Szerencsy Sámuel	1	–	–	ö	–	1/2			
özv. Csathó Jánosné	1	–	–	ö	–	1/2			
Beniczky Menyhért	1	–	–	ö	–	1/2			
Pusztá telek	–	–	–	–	6	–			21

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
29. Tarnóc									
Bernáth László	2	–	–	ö	–	1	?	?	
	5	–	–	ö	–	1/2			
	–	3	–	ö	–	–			
Rhédey László	1	–	–	ö	–	1			
Horváth Ádám	1	–	–	ö	–	1/2			
	–	–	1	ö	–	–			
Pusztá telek	–	–	–	–	8	–			13
30. Tegenye									
Husztai Sándor	–	4	–	ö	–	–	–	+	
	–	–	2	ö	–	–	–	+	
Horváth István	–	1	–	ö	–	–	–	+	
	–	–	1	ö	–	–	–	+	
Orosz Ferencné	–	–	1	ö	–	–	–	–	
Pusztá telek	–	–	–	–	Ø	–	–	–	9
31. Vaján									
Bánóczy István	2	–	–	ö	–	1	+	–	
	1	–	–	ö	–	1/2	+	–	
	–	1	–	ö	–	–			
Mokcsay Pál	1	–	–	ö	–	1/2	+	–	
	–	1	–	ö	–	–			
özv. Mokcsay Lászlóné	1	–	–	ö	–	1/2	+	–	
Mokcsay Erzsébet	1	–	–	ö	–	1/2	+	–	
	–	–	1	ö	–	–			
Kapi Ferencné	1	–	–	ö	–	1/2	+	–	
Mokcsay Menyhért	1	–	–	ö	–	1/2	+	–	
Boronkay Lászlóné	1	–	–	ö	–	1/2	+	–	
Mokcsay familia	2	–	–	ö	–	1/2	+	–	
Lászlóffy Ádám	1	–	–	ö	–	1/2	+	–	
Morgay Imre	1	–	–	ö	–	1/2	+	–	
Riczko József	1	–	–	ö	–	1/2	+	–	
Mokcsay Sándor	1	–	–	ö	–	1	+	–	
Pusztá telek	–	–	–	–	7	–	–	–	18
32. Vajkóc									
Mokcsay Pál	2	–	–	ö	–	1	–	+	
	–	1	–	ö	–	–	–	+	
Riczko György	–	1	–	ö	–	–	–	+	
Pusztá hely	–	–	–	–	Ø	–	–	–	4
33. Veskóc									
Bercsik András	–	1	–	ö	–	–	–	+	
Nagy János	–	1	–	ö	–	–	–	+	
Galampos András	–	2	–	ö	–	–	–	+	
	–	–	1	ö	–	–	–	+	
Pénzen vett telket	–	3	–	sz	–	–	–	+	
Telket bérelnék	–	3	–	sz	–	–	–	+	
Pusztá telek	–	–	–	–	Ø	–	–	–	11
34. Viszoka									
Leleszi prépost ill. konvent	14	–	–	ö	–	1	+		
	–	3	–	ö	–	–	+		
	–	–	6	ö	–	–	–		
Szabad menetelű	1	–	–	sz	–	1	+		
Pusztá telek	–	–	–	–	Ø	–	–		24

A járás vizsgálat alá vett 34 községében félszáznál is több nemes 128 birtoktesten usuáltatja, használtatja földesúri haszonvételét úrbéres jogállású gazdákkal. Az úrbéres háztartások száma 564. Ebből házatlan zsellér, vagy ahogyan a korabeli lakosok és a ránk maradt források mondják, alzellér 24 háztartás. A házas zsellérek száma 123. A telkes jobbágyságok összesen 417-en vannak. Ebből negyed telket használ 22 jobbágyság. Fél telkes 152. Egész telken gazdálkodik 243 háztartás. Messze az országos átlag felett áll tehát az úrbéres háztartások rendelkezésére föld.

A házas és házatlan zsellérek többsége is azonnal telket válthatna magához. Magas ugyanis a puszták telkek száma. 85 puszták várja a gondos jobbágyszorgalmat. Bár többségét maguk a földesurak művelik, appertinentiáikkal együtt, de szolgáltatás fejében bizonyára bármikor jobbágyságok keze alá bocsátanák. Ezt látszik igazolni az is, hogy a „tengernyi” örökös jobbágyság mellett feltűnedeznek a szabad menetelű jobbágyságok, a telket árendáló úrbéresek és a jobbágyságtelket bérlő nemesek is. Igaz, ezek száma kevés.

Szabad menetelű jobbágyságok és zsellérek *Csicserben, Darmán, Kelecsényben, Mátyócon, Kis- és Nagykaposon, Órben, Pálócon, Veskócon és Viszokán* éltek. Jobbágyságtelken ültek nemesek Nagy- és Kiskaposon és Kelecsényben. Ezeknek a szabadoknak a száma kevés. Összesen *hatvanan* vannak, az úrbéres háztartás 10,64%-a. Legfeljebb arra elegendőek, hogy vágy szülessen az örökös jobbágyságban a szabadokhoz hasonló jogállás megszerzésére. Erre azonban már csak alig másfél évtizedig kell várniuk, mert *II. József* az 1780-as évek elején eltörölte az örökös jobbágyságot. A helyzetük, természeti környezetük, lehetőségeik azonban ezzel mit sem változtak.

Nagyobb könnyítés volt számukra a Mária Terézia-féle úrbérrendezés robotszolgálatot a telki minőséghez igazító rendelkezése. Ez utat nyitott számukra a több generációs nagycsaládi kényszer bomlásához, az individualizálódáshoz, és a jobbágysági szorgalomnak a maguk gyarapítására fordításához.

Az úrbérrendezés kori forrásaink ennyit árultak el „a föld népének” életéről, soráról, küzdelmeiről. A sejtetés erejéig egy pillantást vethetünk még mentalitásukra, demográfiai jellemzőikre, ha szerbe-számba vesszük azokat a statisztikai jellemzőket, amelyeket a 19. század első felének szerzői, statisztikusai megőriztek számunkra.

*Úrbéres háztartások, házak és lakosok száma
a nagykaposi járásban a 19. század első felében*⁴⁵

Település	Úrbéres háztar- tások száma 1772	Házak száma Ludovicus Nagy 1828	Összes lakos	Házak száma 1881	Összes lakos	Összes lakos Fényes 1851
1. Bajánháza	7	59	424	71	488	494
2. Bátfa	8	28	204	37	242	340
3. Bés	36	71	769	103	883	914
4. Bező	?	162	1571			1452
5. Botfalva	12	56	405	76	544	392
6. Bozos	6	26	226			202
7. Budaháza	6	22	174	22	143	200
8. Csepely	?	37	310	47	298	357
9. Csicsér	37	155	1243	199	1270	1024
10. Darma	6	65	503	78	556	284
11. Dobóruszka	40	89	777	127	741	786
12. Eőr	26	88	751	114	681	707
13. Gálócs	17	74	540	78	492	550
14. Iske	9	40	274	48	312	503
15. Jenke	?	83	725			721
16. Karcsva	?	47	316			314
17. Kelecsény	16	39	324	90	452	374
18. Kerész	4	31	232	35	157	199
19. Kiskapos	14	56	312	60	457	421
20. Mátyóc	11	66	477	78	451	522
21. Mocsár	18	20	228	50	325	285
22. Mogyorós	6	65	508			507
23. Mokcsa	4	34	249			386
24. Nagykapos	45	102	952	192	1246	1109
25. Alsónémeti	?	29	246			255
26. Felsőnémeti	?	29	240			252
27. Nyárad	?	23	189			205
28. Palágy	24	54	697			348
29. Palágykomoróc	12	49	274	57	314	329
30. Palló	?	61	514	81	518	579
31. Pálóc	47	155	1304	211	1853	1427
32. Pinkóc	11	44	387			402
33. Pruksa (Ptruxa)	22	61	405	98	618	359
34. Sislóc	13	28	223	50	289	194
35. Kisszelmenc	7	25	231	34	193	273
36. Nagyszelmenc	21	77	610	131	758	627
37. Tarnóc	13	36	302	53	403	288
38. Tasolya	?	29	283			256
39. Tegenye	9	41	390	48	249	270
40. Vaján	18	61	479	68	623	630
41. Vajkóc	4	50	388	52	250	394
42. Veskóc	11	65	425	71	348	477
43. Vízoka	24	90	866	142	1106	794
44. Zahár	?	69	642			616

⁴⁵ A táblázat adatai az úrbéri tabellák, *Ludovicus Nagy* 1828-ban közreadott könyve és az 1879-es népszámlálás adatai mellett tartalmazza *Fényes*, 1851-es adatait is a népességre vonatkozóan.

A 6. számú táblázatunk sejtetni engedi, hogy bármekkora népességűnek vélelmezzük is az úrbéres háztartásokat, a nem úrbéres jogállású népesség számban messze meghaladta az úrbéresek arányát. Ma még nem állnak rendelkezésünkre kellő mennyiségben azok a források, amelyek alapján akár sejtetni is mernénk, hogy a nem úrbéres népesség milyen jogállású volt, hol és miként teremtette elő megélhetésének forrásait, mennyien éltek közülük az úrbéresek „szintje alatt”, s mennyi volt a nemesség aránya, s főként, hogy miként tagozódtak, rétegződtek ezek a ma még „megfoghatatlan”, „jellemezhetetlen” társadalmi „tömbök”. Bizonyára közülük kerültek ki a pásztorok, csordások, kondások, kerülők, csőszök, harangozók, a kéregetve élők, a koldusok, a napszámból magukat tengetők, a határ „zsákmányolására” kényszerülők, de közöttük kell keresnünk az egytelkes, curiális, armalista nemeseket, a közbirtokosokat, egyéb rangú, rendű és sorsú embereket.

Végül vessünk egy pillantást a lakosság vallási tagozódására, a rendelkezésünkre álló adatok alapján.

A nagykaposi járás lakosságának vallási megoszlása a 19. század első felében⁴⁶

Település	Házak száma	Össz. lakos	Katolikus	Ev. ref.	Zsidó	Egy házra eső lakos	Róm. kat.	Görög kat.	Ref.	Evang.	Zsidó	Ortod. gk.	Összes lakos
Ludovicus Nagy					Fényes Elek 1851.								
1. Bajánháza	59	424	264	111	49	7,186	140	132	168	–	54	–	494
2. Bátfa	28	204	78	116	10	7,178	49	62	175	–	54	–	340
3. Bés	71	769	25	737	7	10,830	19	13	865	7	10	–	914
4. Bező	162	1571	736	809	26	9,697	332	441	645	8	26	–	1452
5. Botfalva	56	405	156	195	54	7,232	73	60	204	–	55	–	392
6. Bozos	26	226	198	9	19	8,346	128	56	3	3	12	–	202
7. Budaháza	22	174	88	69	17	7,909	37	42	104	–	17	–	200
8. Csepely	37	310	94	179	37	8,378	57	19	238	–	43	–	357
9. Csicsér	155	1243	692	498	53	8,019	251	175	545	–	53	–	1024
10. Darma	65	503	360	31	112	7,738	128	56	48	–	52	–	284
11. Dobóruszka	89	777	694	27	56	8,730	650	40	80	–	16	–	786
12. Eőr	88	751	568	40	143	8,534	220	300	58	–	129	–	707
13. Gálócs	74	540	299	194	47	7,297	88	132	265	5	60	–	550
14. Iske	40	274	55	211	8	6,775	24	47	424	–	8	–	503
15. Jenke	83	725	398	213	114	8,734	203	220	184	–	114	–	721
16. Karcsva	47	316	294	10	12	6,723	116	172	11	–	15	–	314
17. Kelecsény	39	324	122	193	9	8,307	102	93	156	8	15	–	374
18. Kerész	31	232	124	102	6	7,483	36	69	88	–	6	–	199
19. Kiskapos	56	312	194	49	69	5,571	179	20	218	–	4	–	421
20. Mátyóc	66	477	374	84	19	7,227	256	131	100	12	23	–	522
21. Mocsár	20	228	218	–	10	11,400	56	19	204	–	6	–	285
22. Mogyorós	65	508	262	198	48	7,815	129	73	254	–	51	–	507
23. Mokcsa	34	249	100	139	10	7,323	37	50	248	–	51	–	386
24. Nagykapos	102	952	256	659	37	9,333	231	30	814	–	34	–	1109
25. Alsónémeti	29	246	218	15	13	8,482	191	51	4	–	9	–	255

⁴⁶ Ludovicus Nagy és Fényes adatai alapján.

26. Felsőnémeti	29	240	221	-	19	8,275	64	170	-	-	18	-	252
27. Nyárád	23	189	46	137	6	8,217	22	19	158	-	6	-	205
28. Palágy	54	697	193	486	18	12,907	65	96	160	9	18	-	348
29. Palágykomoróc	49	274	98	147	29	5,591	27	34	234	-	34	-	329
30. Palló	61	514	238	256	20	8,426	28	150	373	-	28	-	579
31. Pálóc	155	1304	1212	51	41	8,412	1079	251	43	4	50	-	1427
32. Pinkóc	44	387	213	164	10	8,795	68	152	174	-	8	-	402
33. Pruska (Prtuxa)	61	405	192	209	4	6,639	11	183	162	-	3	-	359
34. Sislóc	28	223	195	18	10	7,964	27	139	18	-	10	-	194
35. Kiszszelmenc	25	231	179	40	12	9,240	89	96	64	-	24	-	273
36. Nagyszelmenc	77	610	399	184	27	7,922	115	224	253	-	35	-	627
37. Tarnóc	36	302	128	145	29	8,388	80	19	160	-	29	-	288
38. Tasolya	29	283	105	178	-	9,758	32	56	158	-	10	-	256
39. Tegenye	41	390	251	117	22	9,512	84	152	10	-	24	-	270
40. Vaján	61	479	20	429	30	7,852	41	18	533	-	38	-	630
41. Vajkóc	50	388	198	166	24	7,760	131	56	186	-	21	-	394
42. Veskóc	65	425	89	299	37	6,538	83	-	356	-	38	-	477
43. Viszoka	90	866	722	138	6	9,622	331	275	182	-	6	-	794
44. Zahár	69	642	316	311	15	9,304	85	211	305	-	15	-	616
Összesen	2591	21 589	11 882	8363	1344		6194	4804	9632	56	1332		22 018

DAS LEBEN DES LANDVOLKES IM STUHLBEZIRK NAGYKAPOS BEI DER ORDNUNG DES URBARIALSYSTEMS DURCH MARIA THERESIA

Die Studie beleuchtet auf der Grundlage der bei der Neuordnung des Urbarialsystems durch Maria Theresia ausgeschriebenen Aussagen der Bauern und der angefertigten Tabellen das Leben des urbarialen Dienstvolkes. Sie beschäftigt sich mit der natürlichen Umgebung, der Wirtschaft der Einwohner, mit der Tätigkeit des Pflügens, Säens und der Tierhaltung, dem Leben vom Wald, den sich für die Einwohner ergebenden Möglichkeiten zum Salztransport und anderen Arbeitsgelegenheiten.

Einen speziellen Gegenstand des Analyse bildet, daß es im Stuhlbezirk Nagykapos viele Angehörige des niederen Adels und Gebäude mit dem Charakter von Kurien gibt. Großgrundbesitzer oder Herrschaften sind in diesem Stuhlbezirk kaum zu finden. Eben deshalb ist – nach den Erinnerungen der Einheimischen – nie ein Urbarium angefertigt worden und den Herren und Zinsleuten wurde auch nicht nach einem Contractus gedient.

Ihrer Arbeit und ihrem Auskommen, wie auch ihrer Lebensweise drückten die Tradition und die natürliche Umgebung ihrer Stempel auf. Von 44 zum Stuhlbezirk gehörenden Ortschaften ist von 34 Ortschaften das schriftliche Material der Urbarialordnung vorhanden. 10 Ortschaften fehlen. Es kann jedoch gesagt werden, daß die natürlichen Kennzeichen und Gegebenheiten in diesen Dörfern den Menschen auch ähnliche Bräuche und Lebensweisen aufgezwungen hat.

Auffallend ist, daß sowohl die Ackerflächen, als auch die Wiesen ungeordnet, in kleinen Stücken verstreut vorzufinden sind. Ein Merkmal der Ortschaften sind die verhältnismäßig großen innerörtlichen Grundstücke, wo von den Einwohnern Obst, Kohl und andere Gartenpflanzen produziert worden sind.

Die Grundherren fordern kein geldlichen Leistungen, jedoch wird die Fron unbarmherzig eingetrieben. Es gibt Ortschaften, wo die Einwohner vom Tag des Heiligen Johannes bis zum Tag des Heiligen Michaels jeden Tag zur Fron gehen mußten, anderswo in einer Woche 3 Tage oder jede zweite Woche. Die wöchentlichen 2–3 Tage Fron werden auch im Winter von den Einwohnern verlangt. Neben der Fron wird Spinnen, zu Weihnachten werden Hennen oder Legehühner von den Fronbauern gefordert. In zwei Ortschaften müssen auch Osterlämmer abgeliefert werden.

Diese Art der Dienstleistungen konservierte die Struktur der Großfamilien. Gleichzeitig zwang sie die Fronbauernhaushalte dazu, Zugdienste bei ihren Mitbürgern zu leisten.

Es muß noch gesagt werden, daß die Fronbauern-Einwohnerschaft einen Bruchteil der Bevölkerung des Stuhlbezirks bildete. Nicht in die Zusammenschreibung kamen die Adligen, die Hausdiener, das Dorfdienstvolk, Glöckner, Flurwächter, Hirten und ein Teil der Bevölkerung, die über keinerlei Vermögen verfügten und sich als Bettler durchs Lebens schlugen oder nur fallweise Arbeiten ausführten, eventuell vom Sammeln oder Erbeuten lebten.

Péter Takács–István Udvari

MISKOLC MEZŐVÁROS 18. SZÁZADI LAKÓINAK JOGI STÁTUSA ÉS RÉTEGZŐDÉSE¹ (A Miskolc monográfia vonatkozó fejezetének tervezete)

RÉMIÁS TIBOR

Miskolc város tanácsa rendelete alapján a város megváltásának évétől (1702) folyamatosan a város minden lakójának okmányokkal kellett bizonyítani birtokjogait. Az így létrejött irategyüttes vizsgálatából *Tóth Péter* Miskolc város társadalmának négy csoportját, rétegét emelte ki, akik a zálogbirtokosok jóvoltából birtokokhoz jutottak. Kik voltak valójában azok, akik ilyen módon birtokokhoz jutottak Miskolcon? A zálogbirtokosok korában (1536–1703) sok *jobbágy* „liberáltatta” magát telkével és szőlőjével együtt, akik között a mesteremberek voltak túlsúlyban. Birtokokhoz jutottak a Felső-Borsodból és Gömörből betelepült *armalista nemesek*, Dél-Borsodban, vagy még távolabb lakó, városunkba beköltöző *birtokos nemesek* és végül sok *írástudó, értelmiségi és hivatalnok* is. Ők a megszerzett birtokok (telkek, szőlők, pincék) tényleges tulajdonosává váltak, hisz azokat már szabadon adhatták-vehették, örökíthették. „Végeredményben elmondhatjuk tehát, hogy a diósgyőri uradalom zálogbirtokosainak köszönhetően a 18. század elejére kialakult Miskolcon egy *jobbágyokból, armalista és birtokos nemesekből, kézművesekből és írástudó értelmiségiekből álló társadalmi réteg, amely tényleges tulajdonjogokkal rendelkezett a jobbágytelkek és tartozékaik, valamint a szőlőbirtokok túlnyomó többsége fölött. Ennek a csoportnak állott legelsősorban az érdekében a város megváltása és vállalta is az azzal járó terheket, ámde nem egyforma mértékben, mivel a tulajdonosság minőségi szempontból ugyan nem különbözött lényegesen, de mennyiségi szempontból annál inkább.*²

A város megváltásához kifizetendő összeget csak kölcsönfelvétellel sikerült megoldani. A kölcsönt adók között feltűnően sok császári főtiszt volt. A megváltás (redemptio) lefolyását követően Miskolc város tanácsa minden energiáját arra fordította, hogy a kölcsönzött összeget (elsőként 41 ezer frt-ot), illetve az utána fizetendő kamatokat mihamarabb visszafizesse. A tanács úgy határozott, hogy Miskolc város lakossága és a városban birtokokkal (telekkel, szőlővel, szántófölddel avagy pincével) rendelkező extráneosok birtokaik értékének arányában fognak adózni, fogják az ún. quantumot fizetni jogi státusától függetlenül. A korabeli adóösszeírások átnézése után már az első pillanatban is szembeűnő, hogy egyesek sokszorosát fizetik az átlag városi polgár adójához képest. De kik is ők valójában és milyen arányban vesznek részt a város társadalmában?

Vizsgálatunkhoz a „Jus Armorum avagy Neoacquisticumrul való fizetésnek Laistroma” fejléccel ellátott 1703. évi összeírást használjuk fel.³ Az összeíró a Hunyad utcán elkezdve, kötelenként haladva, kivétel nélkül minden családfőt felvett Laistromára. Összesen 588 fő szerepel az 1703-as conscriptioban, akik megközelítően azonos 25 fi-

1 Az alábbi tanulmány a szerző „Miskolc 18. századi társadalma feudális kori összeírásai alapján” című 1994-ben elkészült doktori értekezésének részét képezi.

2 *Tóth P.*, 1991. 137.

3 Bm. L. IV. 1501/b. Sp. XXI. Fs. XI. 125. vagy HOM HTD 75.53.52. (Marjalaki Kiss Lajosnak az eredeti iratról történt másolata)

zetési egységbe lettek besorolva. Egy-egy fizetési egységben hol többen, hol kevesebben szerepelnek, attól függően, hogy a vagyonosabbak avagy a szegényebbek vannak túlsúlyban. Így pl. a hatodik fizetési egységben csak 9 család szerepel, hisz sorai között ott van Dőry András úr, aki egymagában 16 frt.-ot fizet a redemptiora felvett kölcsönök visszafizetésére megállapított quantum gyanánt. Ugyanakkor a 19, 22 vagy a 23. fizetési egységben külön-külön közel 40 fő szerepel. Elsőként lássuk a 25 fizetési egységet, az azokban befolyt adók összegét és Marjalaki Kiss Lajos próbálkozásából elvégzett kötelbeli vagy utcabeli beazonosításokat.

<i>Beazonosított kötel vagy utca neve</i>	<i>Fizetési egység</i>	<i>Befolyt adó (frt.-ban)</i>
Hunyad	1	22,34
Hunyad	2	25,03
3—5	3	25,80
6—8	4	24,58
9—11, 16.	5	26,08
12—14	6	24,05
15, 17, 18, 20.	7	25,51
18, 21—23	8	25,34
24—27	9	27,95
28—31	10	26,42
35—38	11	24,24
39—41	12	25,44
43	13	25,54
52—54	14	24,78
Czikó	15	27,09
56—58	16	30,89
64—67	17	27,94
Vízmelletti	18	27,66
Vízmelletti, Meggyesalja	19	30,70
Meggyesalja, 69	20	27,66
70—72	21	24,04
Papszer	22	26,83
Papszer, Szirma	23	26,25
73—76	24	26,10
77—79 és a 31. kötel utáni zsellértelkek	25	25,44
Összesen:		653,70

A táblázatból leolvasható, hogy az egyes fizetési egységek 20 és 30 frt. közötti összegekre voltak megállapítva. A legkevesebb összeg az első fizetési egységben folynak (22,34 frt.), míg a legtöbb a 16. (30,89 frt.) és a 19. (30,70 frt.) egységben.

2 frt.-tól több quantumot fizetett:	78 fő	(13,26%)
1 és 2 frt. között fizetett:	144 fő	(24,49%)
1 frt. alatt (de nem 0,06 frt.-ot) fizetett:	350 fő	(59,52%)
csak 0,06 frt.-ot (a legkevesebbet) fizetett:	16 fő	(2,72%)

Talán ismerkedjünk meg név szerint is, hogy ki a városnak az a 78 polgára, aki a 18. század legelején 38,74%-kal, azaz 253,22 ft.-tal járult hozzá a város mielőbbi önálló sodásához. Az összeírásban szereplők sorrendjében: Nagy János fiastul (2,12 ft.), Simon Márton (2,04 ft.), Borsi Mihály úr (3,16 ft.), Márton Károlyné (2,02 ft.), öreg Seres György (7,68 ft.), Kazai István maradéki (3,00 ft.), Szepessy Márton úr (2,02 ft.), Szepessy Pálné asszonyom (4,76 ft.), Szerencsésné asszonyom (3,28 ft.), Komjáti Ádám úr (4,50 ft.), Szepessy István úr (5,54 ft.), Borbély János (2,28 ft.), Nagy János úr (2,14 ft.), Vetési Sámuel (2,26 ft.), Dőry András úr (16,00 ft.), Dőry Ferenc (2,14 ft.), Bárczy família (5,55 ft.), Sz. Miklósi és Bárczy úr részi (3,84 ft.), Kecskés István (2,62 ft.), Ráczkövi István úr (2,70 ft.), Kovács Sámuel úr (2,96 ft.), Kecskeméti família (4,06 ft.), Kun János (2,36 ft.), Tilai György (2,76 ft.), Eötvös Mátyás (2,40 ft.), Forrai János úr (3,32 ft.), Körei István (2,34 ft.), Jacsó András (2,40 ft.), Bakos Mihály (2,06 ft.), Aszalay András úr (2,42 ft.), Nagy Péter (2,06 ft.), Beke István (2,10 ft.), öreg Király János (2,52 ft.), ifjú Király János (2,38 ft.), Csenge Gáspár (2,08 ft.), Vatai István (2,40 ft.), Csiszár Mihály úr (8,62 ft.), Csizmadia Zachariás (3,06 ft.), Hankó György (2,30 ft.), Jakó István (2,02 ft.), Czeglédi Szőcs István (2,96 ft.), Boldisár Zsigmond úr (10,66 ft.), Sóri István úr (5,52 ft.), Rácz János (2,06 ft.), Endrédi István (2,03 ft.), Busa Mihály (4,42 ft.), Munkácsy Szabó Jánosné (2,32 ft.), Kota András (2,14 ft.), Seres György (2,14 ft.), Kádas Mátyás (3,24 ft.), Szőcs István (2,94 ft.), Kormos Ambrus (2,00 ft.), Szabó Mihály (2,22 ft.), Szabó István úr (3,72 ft.), P. Kovács Mihály (3,20 ft.), Seres István (2,06 ft.), Szabó Gergely úr (2,30 ft.), Szabó Miklósné asszonyom (2,02 ft.), Bik László úr (7,06 ft.), Kutik András (2,16 ft.), öreg Győry István (2,70 ft.), Tóth János (2,60 ft.), K. Balogh Istók (2,38 ft.), K. Tóth István (2,44 ft.), Varga Lukácsné (2,72 ft.), Varga Mihály (3,30 ft.), Laxai János (2,22 ft.), Csóka Márton (3,02 ft.), Szepessy Pálné (7,70 ft.), Nyíry András (2,16 ft.), Mois Márton (2,56 ft.), Czakó Márton (2,08 ft.), Hosszúfalusi János úr (2,82 ft.), Csizmadia István (2,16 ft.), Forgó János úr (4,06 ft.), Kosko István (2,96 ft.), Mate Kovács (2,16 ft.) és Bacsó Mihály (2,16 ft.).

A felsorolás arra enged bennünket következtetni, hogy tagjai között vannak a gazdag birtokos nemesek (possessionatusok), az armalisták és a város tehetősebb polgárai (szőlő- és pincetulajdonosok valamint iparosok). Megállapítható, hogy a város életében a század második felében gazdagságukkal olyannyira kirívó vagyoni helyzetbe került görög és zsidó kereskedőréteg még nem szerepel az 1703. évi 78 fős listánkon. Persze szűkíthető még tovább is ez a vagyonosabb réteg, hisz mindössze egy tucat család az (Seres, Szepessy, Komjáti, Dőry, Bárczy, Kecskeméti, Csiszár, Boldisár, Sóri, Busa, Bik, Forgó), amelyik 4 ft. felett fizetett adót és az ő adórészesedésük a város kasszájába befizetett éves adó 14,7%-át (96,13 ft.-ot) tette ki.

Tóth Péter Miskolc város 18. század első felére végzett társadalomtörténeti vizsgálódása alkalmával vetette fel, hogy „potior uraimék”, azaz a tehetősebb lakosok, akiknek kijár a városi tanácsuléseken való részvétel, száma sem, feladatköre sem tisztázott.⁴ Véleményünk szerint az 1703-as 78 fős adófizetői lista birtokos és armalista nemeseken kívüli száma jelentheti „potior uraimék”-nak a város társadalmában elfoglalt arányát.

Az avasalji mezőváros társadalmának átlagpolgárait véljük felfedezni az egy ft. alatt fizetők nagy számában, akik a lakosság közel 60%-át jelentik. Ők és családjuk azok, akik egy-egy ház, telek a hozzá tartozó appertinentiákkal, egy-két darab szőlő, esetleg pince tulajdonosai. Az ettől kissé vagyonosabb 144 fő a miskolci átlagpolgárhoz

képest pusztán néhány kat. holddal nagyobb szántóval vagy egy-két darab szőlővel többel rendelkezik. Úgy gondolnánk, hogy a nincstelen, vagyontalan, életét napról napra tengető réteg az, amely a városi társadalom 2,72%-át tette ki. Nézzük csak, hogy kik is ők valójában? A 16 fő a conscriptio sorrendjében a következő: Ács Miska, Molnár Mihály mester, Molnár István Borsy úr molnára, Almásy Márton, Szepsi György, Keresztúri Tóth György, Váradiné, Gabri Miklós, Nagy János, Ország András, Varga Mátyás, Mérainé, Tapasztó Tóth György, Tóth András, Festő István, Kis Mátyás. Láthatjuk, hogy az adózók legalsó szintjén vannak a molnárok, az extraneusok és egy-két, a munkájából megélni kevésbé tudó egyén.

Ennek a korai adóösszeírásnak (1703) alaposabb szemrevétele jó kiindulópontot jelenthet a város 18. századi társadalmának rétegvizsgálatához. A fent közölt megállapítások közel sem teljeseek, hisz egyrészt más egykorú forrásokkal történő összevetése még várat magára. Ugyanakkor tisztában vagyunk vele, bármennyire is alaposnak és precíznek tűnik az összeírás, a város társadalmának marginális elemei minden bizonnyal kimaradtak belőle. Summa summarum, Miskolcon 1703-ban ilyen vagyoni helyzetű társadalom vágott neki a feudális földesúri függőséget levetkőzni hőn óhajtott, független, önálló városi életnek.

A VÁROSLAKÓK JOGI STÁTUSA

Privilegizált városi lakók

Miskolc mezővárosba már a 17. század derekától kezdve fokozatosan húzódtak be megyei hivatalnokok, birtokos nemesek és telekre, szőlőre, pincére áhítózó armalista nemesek. Itt azonban, a város árkein belül csupán a többi városlakónak is kijáró jogokkal rendelkeztek. Ugyanúgy fizették a töröknek járó adókat, a porciót meg a város vezetése által kivetett háziadókat, mint a többi contribuens. A szabad birtokokkal nem rendelkezők igyekeztek a városi tanács példáját követni a tekintetben, hogy fundusokra és/vagy ahhoz tartozó appertinenciáikra igyekeztek mentesítést kijárni maguknak, akár nagyobb összegek felajánlásával is. Ilyen nemesi adómentességet jutalmul is osztogatott a király vagy a királyné, de az utóbbi időkben, a zálogos bérlők kizárólagosan csak pénzért. A miskolci városlakók vagy az ide beköltözők és birtokokat vásárlók gyakran fordultak jószágaik megneemesítéséhez, ahogy az előzőekben erre már utaltunk is. Borsod vármegye országos viszonylatban is a legtöbb nemest felmutatni tudó terület volt. A vármegyén belül, Miskolcon képviseltette magát a nemesi lakosság a legnagyobb arányban. Borsodban ekkor kb. 17%, Miskolcon meghaladta a 30%-ot is a nemességnek a lakosság létszámához viszonyított aránya. Egyszerű tehát a tétel, hogy Borsodban és annak központjában a lakosság jelentős része nemes volt, ennek ellenére teljesen meglepő a város története iránt érdeklődők számára, hogy régióinkban a nemességkutatás gyermekcipőben jár.

A város történetével a legkisebb mértékben is foglalkozók közül mindössze négy nevet emelhetünk ki, akiktől olvashattunk a miskolci nemesség történetéről. *Benkő Sámuel*, a korabeli szemtanú és a város első történetírója, *Borovszky Sámuel*, a megye történetéseinek összefoglalója, *Szendrei János*, városunk nagy monografikusa és *Leveles Erzsébet*, az első, aki több forrástípus egyidejű felhasználásával igyekezett és tudott érdemben értekezni Miskolc múltjáról. Nézetünk szerint ők valamennyien a nemességkutatás hagyományos kutatási módszerét alkalmazták. Kis túlzással talán rájuk mondha-

tó az a kijelentésnek egyszerű, de a megvalósításhoz rengeteg fáradságot jelentő megfogalmazás, hogy „pozitívista szemlélettel” igyekeztek minél több adatot felkutatni a nemesség múltjáról is.

Az újabb kutatások közül *Veres László* nemességkutatási próbálkozását emelném ki.⁵ Ő már tendenciákat próbál felfedezni a már felkutatott források adatainak felhasználásával, ugyanakkor az eddig még nem ismert újabb források közbeiktatásával. Már korábban ismertük a nemesség helyi létszámára vonatkozólag, hogy 1563-ban 21 nemesi kúriát mondhattak magukénak, 1689-ben pedig a vármegye 545 Miskolcon lakó nemesét íratott össze, számukat a betelepülő vidéki nemesek, a királyi és zálogos uralom nemesítései növelték meg egyre erősebben. Így érkeztek városunkba a későbbiek folyamán oly nagy szerepet játszó *négyesi Szepessyek, a felsőpulyai Bük és Bárczay család, majd a Dőry, Borsy, Fáy, Mór, Csernel, Szirmai, Jászy stb.* család szerzett birtokokat Miskolcon. Idővel a címerlevelet, armálist szerző, többségében birtoktalan nemesek és a régi vagyonos, érdemeikre – amiért kapták birtokaikat – büszke possessionátusnak hívott donációs nemesség között ellentétek támadtak. A vármegye a kettő közötti viszony szabályozására már 1698-ban olyan statútumot alkotott, amelyben csak azokat tekinti possessionátusoknak, akik legalább egy portának negyedrészt, vagyis Miskolc esetében egy fundusnyi saját földet felmutatni tudó jobbágyot, avagy négy zsellért mondhatnak magukénak. Ebben az időben Borsod vármegye miskolci járása mindössze 23 possessionátust számlált, akik persze a megyei székhelyen is birtokosok voltak. Így pl.: a mindenkorai tapolcai apát, a pálos remeték, a négyesi Szepessyek, a Dőryek, a Szirmaiak, vagy akár név szerint is Bük László, Danka Balázs, Szentmiklóssy György stb.

A századelő miskolci nemességének többoldalú megismeréséhez *Veres László* további három, eddig forrásként nem használt összeírást vizsgált meg. Dolgozatunk korszakhatárait figyelembe véve talán a legkorábbi összeírás az armalista nemesek létszámának kimutatása tekintetében, az 1695. évi.⁶ A lajstrom 213 armalista családfőt vesz számba, a napjainkban elfogadott kulcsszámot figyelembe véve a miskolci armalista nemesek száma így közel 1100 főre rúg. Ez Miskolc lakosságának egynegyedét jelentette, a libertinusokkal együtt pedig a felét. Itt azokra a szabad elemekre, libertinusokra gondolunk, akik a 17. századi Miskolc tulajdonképpeni polgárai voltak. A zálogos uralom idején megváltották házaikat és tartozékaikat, így felszabadultak a jobbágy adóztatás és szolgáltatás alól. Közéjük tartoztak a Miskolcra betelepült hajdúk is.⁷ Az összeírásból következtetni lehet az armalisták vagyoni differenciálódására, amit itt nem, de a későbbiekben külön fejezetben tárgyalunk.

Az 1695. évi conscriptio armalista családnéveiből *Veres László* „arra — ahogy ő maga is fogalmazza — a merésznek tűnő következtetésre jut, hogy az armalisták kétharmada miskolci származású volt, míg egyharmaduk beköltözött nemes.” Az utóbbiak a Lipcsey, Tokay, Poroszlay, Vadnay, Gyöngyössy, Diószeghy, Kutassy, Rácz és Orosz családok. A második, a taxás nemesek 1724/25. évi összeírásából tudhatjuk meg, hogy a 18. század első negyedéig a Miskolcra települő nemesség egykori lakhelye a városhoz közel eső települések volt. Kimutatható: Ónod, Csaba, Pere, Forró, Nyék, Árok szállás, Kisgyőr, Onga, Zombor, Aszaló és így tovább. Különböző ez a forrás 163 nemesi családfőt vett számba, ami a családtagokkal együtt Miskolc lakosságának egyötödét jelentette. Tehát három évtized alatt *Veres László* számításai szerint a miskolci nemesség számára-

5 *Veres L.*, 1991. 132–134.

6 Bm. L. IV. 1501/b. Spec. XXI. Fasc. I. N°4.

7 A libertinusok ilyen értelmezését lásd: *Leveles E.*, 1929. 48.

nya az összlakosságon belül csökkenést mutat. Még további erénye ezen utóbbi összeírásnak, hogy megjelöli az iparúzó nemeseket is.

A kutatónk által harmadikként megszóltatott összeírásban, az 1726. évben 194 jobbágytelken ülő taxás nemes conscribáltatott. Kellő forráskritika alkalmazása nélkül és gyakorta tapasztalva az összeírások pontatlanságát, arra a hibás következtetésre is juthatnánk – aminek nagyon kevés a valószínűsége –, hogy jelen esetben 31, de nem ki-zárt, hogy annál jóval több családdal növekedett egy év alatt a miskolci nemesség szá-ma. Az ilyen arányú növekedés magyarázatához más forrásokkal történő egybevetés szükséges.⁸

A fent közölteket igyekszünk jómagunk is alátámasztani két, a 18. sz. elejére vo-natkozó újabb összeírás adatainak közzétételével. Vegyük elsőnek az 1696. évi országos összeírás meglehetősen szerény, három oldal terjedelmű Oppidum Miskolcz fejlécű lajstromát.⁹ A helyi nemesség sokaságát megerősíteni rögtön az összeírás elején kívánó lajstrom így veszi kezdetét: „Ezen város lakói nagyobb részt curialistákból, armalisták-ból és inscriptionalistákból állnak, akik szabad telkeket bírnak, de vannak bizonyos cen-zuális nemesek is a földesurak telkein, akik fizettek azért (resolverunt), hogy ezeket a telkeket lakhassák. Vannak libertinusok is a földesurak telkein is, de házaikon kívül semmiféle pertinenciájuk nincs.” Tehát pusztán ezen utóbbi elemek kaptak helyet – a magunk részéről az országos összeírásról sokkal többet remélt – lajstromon. Az össze-írás nem tudni miért, de két részre tagolódik. Elsőként egy colonus és 22 libertinus ke-rült föl, akik közül csak hatan bírnak 3 és 7 kapás közötti szőlő részekkel. Másodjára 5 nobiles censuales és a libertinusok közül újlólag 18 fő került föl. Az ily kevés informáci-ót nyújtó országos összeírás azzal zárul, hogy a fent megjelölt miskolci családfők össze-sen 111 kapás szőlő tulajdonosai, akik 86 urna szőlőtermés részesei. Zárásként az ösz-szeíró megjegyzi, hogy a közölt listáján kívül sok városlakónak csak szőlőbirtoka van, akik 988 kapás szőlő birtokosai és ezek után 852 urna szőlőtermés részesei.

Jelen esetben nem tudunk magyarázattal szolgálni a kevés libertinus összeírása miatt sem, de leginkább arra, hogy miért csak egyetlenegy jobbágy szerepel az összeíró listáján. Kevés reménnyel ugyan, de próbáljuk magunkat nyugtatni a diósgyőri korona-uradalom 1772. évi összeírásával, amelyben szintén feltűnően kevés az a 7 3/8-ad sessi-ones, amit Oppidum Miskolc neve után feltüntetnek.¹⁰ Ebben a dominalis összeírásban egyedül csak Miskolc az a 14 település közül, ahol nincsen sessionalista, csak 907 in-quilines és 90 sub-inquilines. Miskolccal ellentétben a koronauradalom másik két mező-városában, Mezőkövesden 209, Mezőkeresztesen pedig 130 sessiones található, amit Kövesd esetében 387, Keresztes esetében pedig 281 sessionalista bír. De ne példálóz-zunk nagy lélekszámú uradalmi mezővárosokkal, elég ha a közeli Bábonny falut viszo-nyítjuk Miskolchoz, ahol dupla sessiones (14 1/4) található és rajta 32 sessionalista ül.

Másodikként vizsgáljuk meg az összehasonlíthatatlanul alaposabb helyi sine dato összeírást. Az 1691 és 1697 közé datált conscriptio a possessionatusokat, a curialistákat, az armalistákat és a taxásokat veszi számba, elosztó elvként használva a sessiók után bírt vagy nem bírt szántóföldeket.¹¹ Itt kénytelenek vagyunk a logikai menetünket kissé megbontani, hisz az összeíró a vagyoni helyzet alapján írja össze a túlnyomórészt arma-listákból álló nemességet. A lakosság vagyoni helyzetét pedig – ahogy már fentebb is szó volt róla – egy későbbi fejezetünkben tárgyaljuk bővebben.

8 Veres L., 1991. 134.

9 Bm. L. IV. 1501/b. Acta Pol. Mat. III. Fasc. I. N^o70.

10 MOL UC 160:53.

11 Bm. L. IV. 1501/b. Acta Pol. Sine Dato. Armalista nemesek összeírása 1691–1697 közötti időszakból.

A 17. század legvégén az összeíró szerint „N^o5. Possessionatusok vadnak Miskolcz városában”. Úgy mint *Dőry András, Szepessy Pál, Kecskeméti István, Szepessy István és Bük László* uramék. 4 olyan curialistája van a városnak, akik pusztá cúriákat bírnak. 29-en vannak az olyan curialisták, akiknek van birtokuk. Mindezek után az armalisták csoportosítása következik 9 féle osztályba. Vannak olyan armalista nemes emberek, akik egész házhelyet nem bírnak, hanem csak olyan pusztá sessiojuk van, amelyik után lehetnek olyan földjeik, amelyekbe akár 4 köből búzát is vethetnek. Ők 20-an vannak. 9 armalista családfőnek van pusztá sessioja, amely után olyan föld tartozik, melybe félköböltől több nem vethető. Harmadrendben vannak olyan pusztá sessio birtokosok, „kik után egy csöpp földek nincsenek”. Ezek szám szerint 5-en vannak. Negyedszer azon becsületes armalista embereket veszik számba, kik sessio birtokosok, amelyek után lehetnek olyan földek, amelyekbe 4 köből búza is elvethető. Ez a legnagyobb létszámú csoport, itt 129 armalista neve szerepel. A továbbiakban sor kerül annak az 53 személynek az összeírására, akiknek sessiobeli pertinenciájukba csak félköből búza vethető. Itt a továbbiakban újfent sorra kerülnek azok az armalisták, akiknek van ugyan sessiojuk, de hozzá tartozó semmilyen földrészük nincsen. 42 fő az ilyen birtokos. Majd következnek azok az armalisták, akiknek az ég adta világon semminemű földjük nincsen. Ezek a csak címerlevelüket őrzető nemesek Miskolc késő 17. századi nemesi társadalmában elég nagy számban vesznek részt. Ebben az összeírásban 79 családfő kapott helyet. Végezetül idézve az összeírót „ezek olyan armalisták, mint ez fellyeb valók, kik taxát adtanak az Földes Úrnak”, amiért cserében a földesúr taxás pusztáit használhatják. 20 ilyen eset fordul elő. Végül számba vette 33 házzal rendelkező, de semmi földtulajdont magukénak nem mondható armalistát. Summa summárum, ha a possessionatusokat és az 53 fő taxa fizetőt nem is számoljuk, akkor 370 armalista nemesi család név szerinti említését lapozhatjuk fel az összeírásból. Hogy ez arányaiban mit is jelent a város társadalmában, arra talán legjobb ha egy fél évszázaddal későbbi, majdhogynem azonos rendező elv szerint készült összeírással vetjük össze.

Miskolc társadalma fél évszázaddal később is ugyanúgy tagozódott, mint a zálogbirtokosok idején. Jogi státus szerint nemesekre, szabadokra, jobbágyokra és zsellérekre oszlott. A számarány csak annyiban tolódott el, amennyiben a nemesek és szabadok száma még jobban felszaporodott. *Leveles Erzsébet* kutatásai szerint 1711-ben 243, 1744-ben 335, 1755-ben pedig 564 nemeset írtak össze. Véleménye szerint a század első felében betelepülő, beköltöző előkelő nemesi családok is növelték. Közöttük voltak: a *Vay, Almássy, Melczel, Máriássy, Szemere, Vadnay, Szathmáry-Király, Diószeghy, Ragályi, Szontagh, sankfalusi Steinicher család* tagjai. Velük egy időben a libertinusok számát *Leveles Erzsébet* 1712-ben 118 főre, 1744-ben pedig 590-re teszi.¹² Az 1755. évi Grassalkovich-féle szerződés Miskolc társadalmából kiemelte a nemeseket. Mindenki mást, a lakosság másik részét pedig jobbágyi sorba süllyesztette le. Majd a jobbágyvárost szerződésében személyenkénti cenzusra kötelezte. Ebből kifolyólag a kamaraelnök jónak látta, hogy a város urbáriumához csatolja a miskolci nemesek conscriptionját.¹³

Az 1755. évi specificatio 77 miskolci mágnást és birtokos nemeset regisztrált. (Specificatio Dominorum Magnatum, et Nobilium in Oppido Miskolcz Fundos, ac alibi etiam jura possessionaria possidentium.) Nem haszontalan, ha a nemesség felső rétegét

¹² *Leveles E.*, 1929. 77.

¹³ MOL UC 81:6/2.

név szerint is megismerjük, hisz a korabeli iratok megsárgult lapjain ők azok, akikkel gyakorta találkozunk.

D. Comes Adamus *Gvadagny*
D. Baronissa Döriana Maria *Nikhazy*
D. Consiliarius Joannes *Almássy* de Zsadány
D. Consiliarius Abrahamus *Vay* de Vaja
D. Consiliarius Ladislaus *Szepessy* de Négyes
D. Ladislaus *Fay* de Ead.
D. Georgius *Király* de Szathmár
D. Sigismundus Stephanus Petrus et Franciscus *Szepessy* de Négyes Fratres indivisi
D. Georgius *Szepessy* de Négyes,
D. Paulus *Szepessy* de Négyes
D. Andreas *Nagy*
D. Stephanus *Óváry*
D. Michael *Böller* Hottus ord. Perceptor
D. Michael *Sebe* Hottus ord. Judlium
D. Senior. Joannes *Steinicher* de Sanlfalva
D. Georgius *Gabriel*, Judex Primar. Oppidi Miskolcz.
D. Joannes *Fisser* jur. Assessor Hottus.
D. Paulus *Benkovics* Tlae. Judiae Assessor
D. Sigismundus *Bük* de F. Pulya
D. Antonius *Péchy* de Ead.
D. Ladislaus *Kubinyi* de Ead.
D. Ladislaus *Muraközy*
D. *Gabriel* de Sisár
Georgius *Bizony*
Relicta Ladislaus *Máriassiana* cum Filip Ladislau et Stephanu, de Márkusfalva
Relicta Ladislau *Bükiana* cum Genero Paulo Orosz de Csiczér Tlae. jud Assore
Relicta Petro *Szirmaiana* cum Genero Josepho Darvas de Nagyréth
Relicta Plasio *Mocsárian* Sine Haerede
Relicta *Szemeriana* cum Filip Georgio, et Francisca
Relicta *Aszalaiana* cum Filio Josepho
Domina *Lőcseiana* cum Pilio ex priori Marito pro gemitu Ladislaus Zontagh
Nicolaus *Kecskeméthy*
Andreas *Váczy* Senior
Andreas *Váczy* Junior
Sigismundus *Hosszúfalusi*
Ladislaus *Boldisár*, alias Balla
Mathias *Gabriel*
Relicta Georgy *Szász Pap* cum Filip Georgio, et Stephano
Joannes *Szentpétery*
Samuel *Hosszúfalusy*
Stephanus *Szilvássy*
Joannes *Abády*
Martinus *Rácz*
Michael *Abády*

Samuel *Mile* Senior
 Samuel *Mile* Junior
 Andreas *Szegő*
 Joannes *Nagy* de Ottrokocz
 Georgius *Czeper* de Draskocz
 Martinus *Czeper* de Draskocz
 Relicta Georgio *Zsoriana*, cum Filip, Georgio et Ladislau
 Sigismundus *Zsori*
 Andreas *Szegő* Senior
 Andreas *Szegő* Junior
 Sigismundus *Muraközy*
 Georgius *Ménesághi*
 Emericus *Szy*
 Leonardus *Dőry* de Jóbaháza
 Georgisu *Tomka*, de Tomkaháza,
 Relicta Franciscus *Tomka* cum Filio Francisco
 Ludovicus *Bekény* de Mikófalva
 Ladislaus *Bekény*, de Mikófalva
 Franciscus *Csiszár*, alias Hangya
 Stephanus *Csiszár* alias Hangya
 Paulus *Csiszár* alias Hangya
 Palus *Fodor* Senior
 Paulus *Fodor* Junior
 Andreas *Barkassy*
 Paulus *Gombos*
 Franciscus *Balogh*
 Georgius *Bajcsi*
 Emericus *Komjáthy* de Ead.
 Stephanus *Csorba*
 Nicolaus *Kalas*
 Joannes *Kalas*
 Alexander *Seress*
 Georgius *Szerdahely*

A továbbiakban 6 olyan nemesről tesz említést, akiknek miskolci fundusai nincsenek, hanem uradalmi földeken ülnek. Őket a népes számú, 389 fős telkes armalisták követik, majd a nemes armalisták telkén ülő 70 taxás vagy árendás. Mindezek együttvéve alkotják a birtokos nemesség és a telken ülő armalisták szerény számúnak csöppet sem mondható táborát. Mindannyian, in tuto 542 családfő. Mindez arányaiban közel azonos a fél évszázaddal ezelőtti 375 fős armalista és possessionatus réteggel. Szembetűnő a possessionatus réteg felduzzadása (5-ről 77-re).

Ahogy fél évszázaddal ezelőtt, a privilegiált városlakók közül a taxásokról ez az összeírás sem feledkezett meg. Most az alábbi csoportok szerint ismerkedhetünk meg velük. 241 taxás az, aki nemesi fundusra került, ők többségében iparosok és hospesek (görögök, zsidók, olykor németek és szlovákok). Lássuk talán Szilvássy István fundusán dolgozó három taxás nevét: *Petrus Decius*, *Adamus Floh*, *Judaeus Isak*. Az elmondottakat megerősíti Almássy uram fundusbeli taxásainak neve is: *Joannes Mészáros*, *Stephanus Cszimadia*, *Joannes Tóth*. A példákat hosszasan sorolhatnánk még. A taxások má-

sodik csoportját az a 41 fő alkotja, akik a város fundusán kaptak munkát. Így a város Fábián, Új Város, Derék, Hunyad, Meggyesallya utcáin és a Patkány soron lévő telkein molnárok, hajdúk, ötvösök, vargák, szabók, csordások, juhászok, stb. kaptak helyet. A továbbiakban sorra kerül az a 37 nemes ember, akik egyik-másik nemes társuknak szabad telkeit bírják. 5 nemes ember a város fundusait bérli. Végezetül a Papszer utcai nemesek írtak össze, akik 24-en voltak. Summa summárum, a taxát fizetők a fél évszázaddal korábbi 53 családfővel szemben immáron 348-an vannak.

A fenti számadatok kiválóan tájékoztatnak arról, hogy a nemesség száma fokozatosan emelkedett. A lakosság lélekszámahoz viszonyított arányról nehéz beszélnünk, hisz a népességszámot ebből az időből csak becsülve ismerjük, ezért nem bonyolódunk megalapozatlan viszonyításokba. A fenti források tájékoztató számadatai a nemesi rangúakról és szabadokról akkor lesznek igazán hasznosak a kutatók számára, ha statisztikusaink segítségével pontos képet kapunk a korabeli lakosság lélekszámáról. Persze ne feledkezzünk meg a bármennyire is precíznek és pontosnak vélt, fent közzétett összeírások más jellegű forrásokkal történő összevetéséről.

Időzzünk el még egy kicsit a miskolci nemességnek a 18. század első felében betöltött szerepénél. Miután Miskolc városa magát vármegyei székhellyé küzdötte fel, a befolyásosabb és vagyonosabb családok siettek itt maguknak kényelmes lakóhelyet biztosítani. A vármegyebeli nemesek, nagyobb birtokosok szép házakat építettek s ekként a város külső alakja is évről-évre tetszetősebb lett. Már 1690-ben is 29 nemesi kúria, pontosabban nemesi vagy curiális háztelek volt Miskolcon. Ebből a 29 lakott curiális telekből 23 a főutcán helyezkedett el. Ilyen háztelek tulajdonosai voltak: a Dőry, a Bárczay, a Kovács, a Kéry, a Busa családok, a tapolcai apát, a Tilay família, az Ötvösök, a Kapossy, a Bodolay, az Aszalay, a Forgó, a Szikszai, a Gellérffy családok, a pálos barátok, a Kecskeméthyek, a miskolci Mészáros Céh, a Palóczy, az Uza, a Szirmai, a Bük, a Szabó, a Csindor, a Csoma, a Pathay, az Ebeczky, a Nagy családok, ahogy ezt *Marjalaki Kiss Lajos* kimutatásából megtudhatjuk.¹⁴

Borovszky Samu egy 1725. évi összeírásból¹⁵ felsorolja a városban található nevezetesebb házakat. Egyáltalán nem meglepő, hogy milyen nagy a fedés az 1690-ben szerepeltetett nemesi névsorral. 1725-ben a Hunyad utcában van Borsy Mihály, özv. Szirmai Péterné, Bük Ferenc, Szepessy János, Komjáthy Ádám, Szepessy István és Bük András háza; a Derék vagy Piac utcában Dőry András, Aszalay Ferenc, Kovács Sámuel szolgabíró, özv. Pedri /?/ Istvánné, a tapolcai apátság, Szentpétery Imre, özv. Zabary Jánosné, Kecskeméti Miklós, Lendvai István, Balajthy András, özv. Dőry Pálné, a pálosok, Aszalay Ferenc, Aszalay András utódjai, Boldizsár Ferenc és Zsigmond és a Zsóry család háza; az Újváros utcában Váczy András, Boldizsár Ferenc, Muraközy László és Bük Ferenc háza; a Meggyesallya utcában: Tanyai /?/ Ferenc, Szemere György, Faragó János főbíró, Bük László, Muraközy László, Szepessy György, Óváry István és Fodor Pál háza; a Papszer utcában a parochiális házak és az iskola; a Malom utcában, a városi kórház; a Szirma utcában Kozáry György, Fischer János és a Bárczy család háza. A század második felében közülük sok a gazdag görög kereskedők kezére került.

Hogy látta Miskolc főutcáját *Bél Mátyás*, aki 10 évvel később megfordult városunkban? Leírásában a következőket olvashatjuk: „A nemesi udvarházak közül azokat illeti meg a jeles épület elnevezés, amelyek a váci püspök, továbbá a Borsy, a Dőry, a

¹⁴ *Marjalaki Kiss L.*, 1957. 120–122.

¹⁵ MOL UC 5:5 vagy Bm. L. Borovszky-hagyaték, számozatlan iratok csomója, Tóth Péter által kigépelte kézirat 59–60.

Szepessy, a Mocsáry, a Bük, az Aszalay és még néhány más család birtokában vannak: a város többi épületét kevés igénnyel és költséggel építették gazdáik”.¹⁶

A miskolci possessionatusokról már szó esett ebben a fejezetben. A nemességnek ez a rétege éppúgy köteles volt a köztelherviselésben részt venni, mint a többi nemes, mégis kezükben lévén a vagyon és ezzel együtt a hatalom, jobban dacolhattak a magisztrátussal, mint a szegényebb nemesek, s különösen a kvártélytartás alól vonták ki magukat. Éppen ezért a possessionatus urak közé való felvétel kíváncsú dolognak tűnt mindenki előtt. Miskolc városa 1715. december 9-én tartott tanácsülésében el is határozta, hogy mivel némely becsületes emberek a possessionatus urak közé óhajtanák magukat felvétetni, a szegény nemesek kárára és sérelmére, tehát az ilyeneknek possessionatussága ellen a vármegye törvényesen contradicál. Amellett az ilyeneket mind kvártélytartásra, mind egyéb közönséges terhek viselésére, mint eddig, rá kell szorítani.¹⁷

Minthogy a nemesség mindinkább kivonta magát a szállásadás kényszerűsége alól, ezért az országgyűlés elrendelte, hogy a főbb helyeken kaszányákat kell építeni. Miskolc város már 1725 tavaszán építteti a kvártélyos tiszt uraknak szükséges házat.¹⁸

Az állandó hadsereg felállításának törvénybe iktatásával a nemesség a honvédelmi terhektől megszabadult – persze csak részben, mert a nemesi felkelést a király mindenkor elrendelhetette –, így a törvényhozás taxa alá vette az ország összes nemesét. A taxa, melyet minden saját fundusán lakó nemes ember tartozott fizetni, fél frt.-tól 3–4 frt.-ig emelkedett aszerint, hogy kinek mekkora vagyona volt. Az olyan nemesek, akik jobbágyfunduson laktak, tehetségük arányában a település házipénztárába szintén fizettek. Mondanunk sem kell, hogy a nemességnek nem tetszett ez a taxafizetés. Ennek ellenére bele kellett törődnie sorsába, és már 1725. január 1-jén a vármegye ezt az adót az összes nemesre kiróta. Miskolcon ekkor 133 nemes fizetett taxát.¹⁹

A vármegyének több ízben erőlyesen kellett fellépnie, hogy ezen adó alól való kibúvást megakadályozza. Voltak ugyanis szegényebb armalisták, kik színleg vagyonosabb nemesek szolgálatában állottak, csakhogy ne kelljen a teherviselésben részt venniük. Ezek ellen 1716. május 12-én a vármegye a következő statútumot hozta:

„Minthogy a szegénység pretextusa alatt sok lakosok szokták magukat az közönséges teherviseléstől abstrahálni, sok olyanok is, akiknek alkalmas fakultásuk vagyon és a szolgálat nélkül másként is ellehetnének, amelyek arra gyakorta közönséges gyűléseinkben nem kicsiny dissensiót és differenciákat seborialni szoktanak; az ilyen dissensionak és controversiáknak eltávolítására nézve determináltatik, hogy ennek utána a szolgálatra magukat kötelező személyeken, akik immunitásban fognak maradni, értetnek azok, valakik uroknak conventiojokon élnek, tisztí vincellérek, béresek és kerülők, az possessionatus urak pedig tarthatnak jószágukban egy ispánt, akik fejuktól és urokat szolgáló lovaktól, ezenkívül 2 marhájuktól immunitáltatnak, de ha ezen kívül több fakultásuk lészen, azoktól mind kvártélytartást, mind fizetést proporcionate fognak supportálni, akiknek pedig az fellyebb megírt immunitásra való fakultásokat nem excedállyá, az olyanok az kvártélytartástól immunisok lesznek. A köznemeseknek és gazdáknak, akik maguk is szőlőkben ki szoktanak járni, más szegény lakosok injuriájá-

16 Tóth P., 1984. 66–67.

17 Mv. L. Miskolc város jegyzőkönyve I. kötet 681.

18 Mv. L. Miskolc város jegyzőkönyve II. kötet 20.

19 Bm. L. Megyei jegyzőkönyvek XX. kötet 198–218. vagy Bm. L. Borovszky-hagyaték, számozatlan iratok csomója, Tóth Péter által kigépelte kézirat, 9–10.

val vincellért immunitásban tartani nem engedtetik, hanem az possessionatus uraknak és a nemes vármegye szolgálatában foglalatoskodó assessoroknak és tiszteknek, azoknak pedig, ha szőlőjüknek proporciója magával nem hozza, többet egynél tartani nem admittatit, consulálván ebben vármegyénk közönséges terhét supportáló lakosok, és azon terhek repartitójához kívántató lelkiismeret conservatiojának”.²⁰

1725-ben Borsod vármegye a miskolci kézműves nemesekről hozott statútumot.²¹ Miszerint Miskolc város főbírája több panaszt is terjesztett a vármegye elé, hogy a városban lakó kézműves mesteremberek némelyike, bízván nemesember voltában, a főbíró joghatósága alá nem hajlandó alávetni magát. Pedig a céhkiváltságok és a céhtörvények bizonyítják, hogy minden mesterember, aki mesterségéből él, köteles elismerni a bírói joghatóságot. Ezen rend megszegése esetén a szolgabíró 12 frt.-ra köteles megbüntetni. Két évvel később a taxás nemesek kötelező szolgáltatásairól adtak ki statútumot. A rendelet értelmében a saját örökséggel, birtokkal nem rendelkező taxás nemesek – ilyenek pl. a miskolciak is – a reájuk kivetett adó megfizetésén túl a fuvarbéli szolgáltatásokat is kötelesek teljesíteni és e módon is segíteni a szerencsétlen népet. Ellenszegülés esetén katonai végrehajtásra számíthatnak.²² 1735-ben a miskolci adófizetők összefirásáról szóló megyei statútumban²³ külön kihangsúlyozzák, hogy a jövőben ne változtassák meg a miskolci taxás nemességre kivetett adót, a nemesek lajstromát pedig a kivetéssel együtt végérvényesen össze kell állítani.

A miskolci nemességnek vármegyei szintű fegyelmezése persze nemcsak a század első felének sajátja. 1764-ben pl. a közbiztonság fenntartásához szükséges pénz előteremtéséről kiadott megyei statútumban ugyancsak az ellenszegülő városi nemesség problémájára derül fény. „A Miskolcon lakó nemesek nem akarják befizetni a város közbiztonságának fenntartására fizetni rendelt hányadot, és az éjszakai őrállás költségeit. Ezért mostantól a közbiztonság terhét a nemesek, nem kevésbé mint a nemtelenek, vállalni kötelesek, hiszen az ebből származó előnyöket a nemesek és a nemtelenek egyformán élvezik. Ha valaki a nemesek közül a vagyona arányában a már említett öröknek járó összeget nem óhajtja kifizetni, a köztisztviselői ügyész, mint felperes a birtokarányos összeget behajtja rajta”.²⁴

A Rákóczi-szabadságharc idején Borsod vármegyében, de Miskolcon is nagy szerepet játszottak a *hajdúk*, kik mint katonák adómentességet élveztek. A nemesek és jobbágyok közt foglaltak helyet jogi szempontból s az egyes helységekre nézve keresett kiváltság volt, ha a hajdúközségek közé felvették őket. Ilyen hajdúközségek voltak s külön oltalomlevelet is kaptak a fejedelemtől: Emőd, Ónod és Szederkény. A szatmári béke után, III. Károly uralkodása alatt a hajdúk letűnnek a szereplés teréről. Egy részük, különösen a hajdúközségekben armális levelet szerez, másrészüket pedig, pl. Miskolcon az ún. *libertinus* (szabados) osztályt alkotja. A súrlódás a nemesi rend és a libertinusok között sokáig fennmaradt Miskolcon. A város végül a tűrhetetlen helyzet orvoslására vállalkozott, miszerint 1725. január 6-án rendszabályokat léptetett életbe, melyekkel

20 Bm. L. Megyei jegyzőkönyvek XVIII. kötet 291. vagy Bm. L. Borovszky-hagyaték, számozatlan iratok csomója, Tóth Péter által kigépelte kézirat, 11–12.

21 Tóth P.–Barsi J., 1989. 73.

22 Tóth P.–Barsi J., 1989. 76.

23 Tóth P.–Barsi J., 1989. 84.

24 Tóth P.–Barsi J., 1989. 107.

mind a két rendbeli lakosság kötelezettségeit körülírta. A város jegyzőkönyvébe bejegyzettek szerint:²⁵

„1. Mivel a nemesi rend a porció-fizetés és kvártélytartás alul mentve van, a vármegye határozatából bizonyos taksát fizet, amelynek külön perceptora legyen, aki ha a szükség úgy kívánja, executióval is behajthatja a taksát. Ez tartozik számot adni a miskolci járás szolgabírójának.

2. A libertinusok kétszer annyi fuvarfognak adni, mint a nemesek.

3. A gyalogszerrel való szolgálat a libertinusok dolga, a nemesség csak levélhordással fog ezentúl tartozni, ezzel is csak in tertialitate (harmadrészben). De ha a város vagy a vármegye hasznára szükséges a gyalogszolgálat, azt egyformán tartoznak teljesíteni.

4. Ha annyi zászlóalj szállásolhatnék el a városban, hogy nem férne el, vagy olyan tiszt jönne, aki libertinusoknál nem akarna megszállni házoknak csekély volta miatt, ily esetben a nemességhez is lehet szállásolni; de arra vigyázzanak a bírák, hogy a harmadrészt ez is túl ne haladja”.

A továbbiakban szólnunk kell az országos nemesi összeírásokban vagy nemesi vizsgálatokban szereplő miskolci nobilesekről. A királyi udvar az 1715–20. évi sikertelen országos adóösszeírást követően legelső feladatává tette a helytartó tanácsnak azt, hogy az ország nemeseit írassa össze. Ugyanis politikai téren, de az államigazgatásban is nyomasztóvá vált a nemesség túlsúlya. Az adóalanyok szaporítása vezérelte III. Károlyt, amikor elrendelte 1723-ban a nemességvizsgálatot. Ezzel egyszersmind egybe volt kötve a nemesi levelek és igazolványok megvizsgálása is, az ún. *investigatio*. Borsod vármegye is megkapta az erre vonatkozó rendeletet, s 1724. június 26-án az alispán elnöklete alatt bizottság létesült az „indubitatus nemesek” összeírására. Az összeírás lassan, és a vármegyék szabad értelmezéséből adódóan, nem egységesen történt. Módosított és határozottabb szabályok kiadása mellett 1732-ben újra elrendelték az országos nemesi vizsgálatot. Miskolc esetében is ez az *investigatio* csaknem az egész század folyamán tartott (1734–1779). A vármegye protokollumai ettől kezdve telve vannak a nemesi levelek számbavételével. A mindig újabb és újabb nemesek beköltözésével az összeíróknak elég dolguk akadt, mire az igazolásokkal elkészültek.

A miskolci nemesi családok igazoló okmányai vagy az inquiraltatók tanúvallomásai a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár Acta Nobilitaria 21 doboznyi iratanyagában lelhető fel.²⁶ A megyei anyag 1280 családi iratköteget tartalmaz, amelyből a miskolci nemesi családnevek ismeretében kiszűrhető a városi nemességre vonatkozó anyag. Az iratok, az igazoló dokumentumok 1734 és 1779 között kerültek az igazoló bizottság elé. Magunk részéről elkezdjük e nagy mennyiségű anyag feldolgozását. Eleddig a munka nem fejeződött be, így csak részeredményeket tudunk adni a kutatás jelenlegi állásáról. A kutatással elsősorban arra kívánunk választ kapni, hogy honnan érkeztek a miskolci armalista nemesek? („Honnan szakadt vala Miskolcra?” – kérdésre kívánjuk a válaszokat összesíteni.) Ahogy *Veres László* kutatásaiból ismerjük, a Miskolcra betelepült armalisták a 18. század elején a városunkhoz közeli településekről szivárogtak be. Az Acta Nobilitaria anyagának feldolgozásából pedig már most érzékelhető, hogy a század közepe felé és annak második felében már a szomszédos vármegyékből vagy még azon túlról érkeznek hozzánk a letelepülni szándékozó armalisták. Ilyen települések pl. Pelete (Zemplén vm.), Sáros Kis Patak, Szendrő, Tőke Terebes, Sajóvelezd,

25 Mv. L. Miskolc város jegyzőkönyvei II. kötet 5. vagy Bm. L. Borovszky-hagyaték, számozatlan iratok csomója, Tóth Péter által kigépelte kézirat 39.

26 Bm. L. IV. A.—516.

Hegymeg, Szikszó, Mád, Zádorfalva (Gömör vm.), stb. A másik kutatási probléma, ami bennünket foglalkoztat az a miskolci armalisták foglalkozásának kimutatása. Már a kutatás első időszakában felfigyeltünk arra, hogy fölöttébb sok az iparos foglalkozást űző nemesek száma. Közöttük mészáros, csizmadia, kalács- és perecsütő, ács, gombkötő, stb., de volt közöttük szolgabíró fia, vásárbíró, harangozó is.

A másik nagy országos kezdeményezés a nemesség számbavétele miatt vagy inkább az adóalannyá történő visszaminősítés jegyében készült 1754–55. évi országos nemesi összeírás. Ennek a conscriptionnak a végrehajtási utasítása mindmáig nincs publikálva. Hogy mennyire használható a nemesség számának megállapítására az 1754–55. évi országos összeírás *Illésy-féle összesítése*, arra jó példát mutatott *Ódor Imre* Baranya megyei nemesi feldolgozása.²⁷ Véleménye szerint az 1754–55. évi országos nemesi összeírás – pontatlanságai ellenére is – az időszak társadalomtörténetének egyik legfontosabb forrása, amely a későbbi – már általunk is említett – nemességigazolások alapjául szolgált. Borsod vármegye, vagy netalántán Miskolc nemességének ezen összeírás alapján és segítségével történő feldolgozását ez idáig senki nem végezte el. Pusztán az *Illésy-féle* megyei összesítés kapott helyet Nagy Iván Családtörténeti Értesítőjében²⁸ és *Szendrei János* adja annak az 542 főrangúnak és nemesnek a listáját, akik 1754–55-ben telekkel, házsal és egyéb fekvősséggel bírtak Miskolc városában.²⁹

Mielőtt a miskolci nemességnek a század második felében betöltött szerepére, számarányára térnénk, tekintsünk bele a Miskolc város statútumaiba is, hogy azokban milyen szabályozások történtek a nemességre vonatkozóan.³⁰ 1724-ben intézkedés történt a nemesek bíróválasztáson történő kötelező megjelenéséről. Egy évvel később a nemesek és a jobbágyok teherviselésének különválasztása került beiktatásra. E szerint a nemesek vármegyei taxa fizetésre kötelezhetők, a fuvarozásban nekik is részt kell vállalniuk, ellenben a gyalogos szolgálatból csak levélhordással tartoznak, ugyanakkor nemesi házakba is lehet katonát beszállásolni.³¹ 5 évvel később megerősítést nyert a nemesek ígás szolgáltatása. 1742-ben statútum készül a tizedekről, s ezzel együtt a tizedesek hatásköréről. Őket azért említjük a nemesek között, mert az összeírásokból beigazolódott, hogy tizedeseket vagy kapitányokat szinte kivétel nélkül a nemesség sorából választottak. Az ez évi rendelet szerint Miskolc városát ugyanúgy kell tizedekre bontani, amint azt 1724-ben felosztották. A tizedesek pedig kötelesek elvállalni a megbízatást, mellyel felelősséggel tartoznak az éjszakai strázsák kijelölésére. Egy évvel később statútum születik a kereskedelembe bekapcsolódó nagyszámú nemességről, még pedig a nemesek árusítási jogáról. A fentiekből is világosan látszik, hogy sokszor vármegyei nyomásra, de a város rendjének és nyugalmanak érdekében a magisztrátus kezdeményezésére is létrejöttek azok a statútumok, amelyek a város privilegizált elemeit is kénytelenek voltak rendre utasítani. A szabályozás mellett észlelhető, hogy a nemesség városunk politikai és gazdasági életének mely részein aktívabb.

A továbbiakban rátérnénk a városi nemességnek a 18. század második felében betöltött számarányának vizsgálatára. Ehhez természetesen mint legfőbb forrásként először említessék meg II. József korabeli első magyarországi népszámlálás ilyen irányú kimutatása. Az összeírás szerint az 1780-as években Miskolc társadalmának 6424 férfi-

27 *Ódor I.*, 1989. 35. valamint *Ódor I.*, 1992. 81–84.

28 *Illésy J.*, 1899. 239–242. és 296–300. valamint *Illésy J.*, 1900. 33.

29 *Szendrei J.*, 1904. 504–508.

30 *Tóth P.*, 1981., az 1724., az 1725., az 1730., az 1742., az 1743. évi rendeletekből.

31 lásd még: Bm. L. IV. A. 1501/a. II. kötet 6–7.

tagjából 30,48% volt nemesi rangú.³² Látni fogjuk, hogy a város helyi összeírásaiban ez a 30%-os nemesi arányszám hogyan is alakul. A század második felének társadalmát négy metszetben, négy kémény és pince összeírás alapján kíséreltük megvizsgálni. A négy kiválasztott városi összeírás alaposság és körültekintés viszonylatában véleményünk szerint nagyon jónak mondható. A kiválasztott idősíkok, a század második felének arányos időelosztását is figyelembe véve a következőképpen alakultak: 1764, 1781, 1783 és 1790. Mind a négy összeírás gazdag adatát számítógépes feldolgozásnak vetettük alá. Így a továbbiakban a lehívott csoportosított adategyüttesek végeredményeit közöljük.

Az 1764. évi kémény és pince összeírásban³³ utcák szerinti bontásban nemeseket és nemteleneket kivétel nélkül, szinte házról házra nyomon követhetően írták össze. Az adóztatási célzattal készült összeírásban 1780 családfő neve szerepel. Ebből 638 nemesi származású, tehát az összeírtak 35,84%-a. Szembetűnő, hogy 1764-ben a Felső Újváros részben egyetlen nemes sem lakott. Ugyanez a helyzet a Kis Arnóth utcai 22 család lakójával is, akik között szintén nem akadt nemes ember. A Tetem Váron is egy nemes család lakott. A többi utcában váltakozó arányban találjuk a nemeseket és a contribuenseket.

Az 1781. évi összeírás³⁴ már 2317 nevet tartalmaz, amiből 826 városlakó nemesi származású. A csaknem 20 évvel később készült conscriptiookban is közel azonos a nemesség Miskolc társadalmában elfoglalt aránya. Ekkor a társadalom 35,65%-át jelenti. Utcai viszonylatban a Tizen Három Város-ban a 102 összeírt családfőből csak 14 fő nemes (az utcai társadalom 13,73%-a). Kis Arnótot ekkor 30 család lakja, amelyből egy már nemesi rangú, beköltözött. A Tetem Vár 24 háztartásából is már kettő nemesi rangú. Itt vásároltak házat a minoriták és a csütörtöki barátok. A Kenderföld utca tiszta contribuens lakosú, egy háztartás kivételével a Pipis Domb Allya is.

Az 1781. évi nagy tűzvész okozta károokra való tekintettel két évvel később ugyancsak alapos és körültekintő összeírás készült a város lakosságáról. Az 1783. évi kémény és pince összeírás³⁵ nem számottevő létszámkülönbséggel készült el. Ekkor 52 fővel kevesebb név került lajstromra, mint két évvel ezelőtt. 1783-ban 2265 összeírt családfőből 836 fő, vagyis az összeírtak 36,91%-a volt kimutathatóan nemesi származású. A két összeírás közötti számbeli különbség figyelmetlenségből adódhatott, hisz a már előzőekben is felemlített Kis Arnóth utcában a két évvel ezelőtti 30 család helyett most csak 26 háztartásba kopogtatott be az összeírás elkészítője és tartott felmérést. Az eddigi tendenciáktól eltérően fordított helyzetre is figyelmesek lehetünk, hisz az Új Város Pece Mentében városrész 41 összeírt családfőjéből csak 12 a nem nemes rangú személy. A Pipis Domb Allyán továbbra is kevés a nemes (csak két család), ugyanakkor tiszta contribuens többségű része a városnak a Kenderföld utca.

Az 1790. évi kémény és pince összeírásban³⁶ 2620 adózó polgára szerepel Miskolcnak, aminek nemesi társadalma immáron csak 32,48%, (851 fő). Az összeírás az utcák megjelölése nélkül készült. Ha összevetjük a négy említett kémény és pince összeírás statisztikáját, akkor láthatjuk, hogy a nemesség számának emelkedése töretlennek mondható, de Miskolc társadalmában elfoglalt arányuk, ha ugrásszerűen nem is, de csökkenő tendenciát mutat. Az utóbbi összeírás (1790) egyik figyelemre méltó jelenség-

32 Dányi D.–Dávid Z., 1960. 44–45.

33 Bm. L. IV. 1501/b. 309/1764.

34 Bm. L. IV. 1501/b. Sp. XXI. Fs. X. N°105/13.

35 Bm. L. IV. 1501/b. Ö. 31. (1783)

36 Bm. L. IV. 1501/b. Kémény és Pinczék Conscripctioja (1790)

ge, hogy a pusztá telkek száma meglepően sok. Amíg 1764-ben Vadnay András Kis Hunyad utcában összeírt nemes pusztá házáról tudunk és egy Kis Arnóth-beli contribuens pusztá házáról. Addig 1783-ban is csak két pusztá házat írtak össze a Kandia utca felső végén, úgymint a Helmetzi úrét és a Kávés Maris házat. A század vége előtt 10 évvel a contribuensek „el pusztult, pusztá, el romlott, el hanyattatott, pusztán álló” házainak száma 47-re emelkedett. Véleményünk szerint a városlakók vagyoni helyzetének alakulásával, a nincstelen tömegek megjelenésével magyarázhatjuk ezt a változást.

A városi statútumokban már megemlíttük a város belső közigazgatási egységeinek is tekinthető kapitányságok rendszerét. A feldolgozott négy összeírásban összesen 105 családfő neve után szerepel a megjegyzés rovatban az, hogy kapitány volt. Mindezt csak azért említjük, hogy megerősítést nyerjen az a fenti kijelentésünk, hogy a kapitányok többsége nemes ember volt. A feldolgozott négy összeírás is azt tanúsítja, hogy a kapitánysággal megbízott személyek legfeljebb 10%-a volt nem nemesi származású (esetünkben 12 fő, vagyis 11,43%). Mind a négy összeírásban megkülönböztetve szerepelnek a birtokos vagy donációs nemesek. Ők a tekintetes, a méltóságos, a nemzeti cím használói. 1764-ben 43 ilyen nemes személyéről vagy háztelkéről tudunk, 1781-ben 51 a számuk, 1783-ban 46 és 1790-ben 28. A század első felében városunk mágnás, vagyonos nemesi rétegével név szerint is megismerkedtünk, hát tegyük meg ezt most is a század második felében. Válasszuk az 1781. évi legbővebb listát.

Miskolc birtokos nemessége 1781-ben

Utca

T. Domínium Kortsmája	Nagy Hunyad
T. Bük Uraság malma	Nagy Hunyad
T. Domínium Kortsmája	Derék Uccza
T. Márjási Família	Derék Uccza
T. Eötvös Miklós	Derék Uccza
T. Káptalan Háza	Derék Uccza
Ibidem Albert T. Vármegye Kortsmája	Kis Hunyad
T. N. Vármegye Hajdúja	Kis Arnót
T. N. Vármegye Háza	Fábián Úttza
T. Beller Jóseff úr háza	Fábián Úttza
T. Uraságok Kortsmája	Terem Vár
T. Fáy Bertalan úr	Czikó Úttza
T. Motsári Pálné	Új Város Észak felől
T. Almási Úr Szakátsa	Új Város Észak felől
T. Vass István úr	Új Város Észak felől
T. Zsontágh Lászlóné	Új Város P.
T. Domínium Kortsmája	Új Város P.
T. Palatris Jóseff úr	Új Város P.
Susztter T. Vice Ispán ár házába	Új Város P.
T. Talián Páll András úr	Piatz Úttza
T. Almási Família háza	Piatz Úttza
T. Szöllősi Ferentz őr	Piatz Úttza
T. Szatmári Páll őr meg égett	Piatz Úttza
T. Vaj Jóseffné meg égett	Piatz Úttza
T. Vaj Jóseffné meg égett	Piatz Úttza
T. Vaj Jóseffné meg égett	Piatz Úttza

T. Szent Péteri úr háza meg égett
T. Almásy Joseff úr
T. Pécsi Imréné Asszonyom
T. Szepesi Ferentz Uram
T. Bükk Sigmond Uram
Tódor Görög T. Gombos fundusán
T. P. Paulinus Urak
T. Bükk Sigmond Uram majorja
T. Fay Urak Bodnárja
T. Domínium Kortsmája
T. Szepesi Ferenc úr
T. Szalai Samuel úr
T. Baksai Sigmond úr
T. Miklós Samuel úr
T. Csajiné Asszonyom
Mélt. Brucskainé háza
T. Sós Ferentz úr
T. Zontagh úr házába kaptás
T. Platsi úr
T. Óvári László úr
T. Fáy Antal úr
T. Bárzi József úr
T. Szepesi Sigmond úr
T. Palugyai úr
T. Fay Urak Malma

Piatz Úttza
Piatz Úttza
Piacz Úcza
Piacz Úcza
Piacz Úcza
Piatz Úcza
Piacz Úcza
Szirma úcza
Malom Szög
Malom Szög
Malom Szög
Papp Szer
Papp Szer
Papp Szer
Papp Szer
Papp Szer
Medgyes Allya Kertek alatt
Medgyes Allya Kertek alatt
Medgyes Allya Kertek alatt
Medgyes Allya Kertek alatt
Víz Köz
Víz Köz
Víz Köz
Víz Köz
Víz Köz

A miskolci nemességről elkészült részfejezetünket bölcsebben be sem fejezhetnénk, mint *Benkő Sámuel*nek, a kor szemtanújának e város nemességéről alkotott megállapításával. 1782-ben ezeket írja: „Sok nemes élete nagy részét a közügyek szolgálatában tölti, legtöbbször magánügyek intézésében öregszenek meg, kevesen vannak, akik hajlamuknál fogva csak a könyvek iránt érdeklődnek, s nem ismerik azt a kellemes és fényűző gazdagságot, amellyel a tőkéből vagy a külföldre szállított áruból, pl.: selyemből, dohányból, hamuzsírból, hegyizöldből, kézműiparból, ammóniák sóból, stb. lehet élni. Nemesek és nem nemesek egyforma buzgalommal foglalkoznak földműveléssel és szőlőműveléssel, ezek fölösleges termését pénzzé teszik és segítik a tisztas megélhetést. ...”³⁷

Időszakunkban, amely átvezet a 19. századba, a város és a vármegye közéletében már oly jól ismert nemesek továbbra is vezető szerepet játszanak, de több újabb család is feltűnik ekkor. Így hallhatunk a századelőn: a Palóczy, a Szemere, a Bük, a Gombos, a Lónyay, a Ragályi, a Vay, a Vadnay, a Szatmáry-Király, a Gencsy, a Garas, a Kun, a Nagy, a Máriássy, a Melczer, a Rácz, a Dominkovich, a báró Orczy, a gróf Csáky, a Fay, az Almássy, az Okolicsányi, a Négyesi Szepessy, a Szalay és más családok egy-egy jeles képviselőjéről.

Privilegiumokkal nem rendelkező contribuensek

Miskolc város társadalmának contribuens elemeit, akik semmilyen privilégiummal nem rendelkeztek sem személyüket, sem használatba vett földjüket illetően, a *jobbá-*

³⁷ *Benkő S.*, 1782. 14.

gyok és a zsellérek alkották. A város háromszori megváltásának időszakát leszámítva (1703–1755) Miskolc földesúri hatalom alatt funkcionáló jobbágyváros volt. Lakóit azonban a jobbágyterhek sújtották. A szokásnak és a jognak megfelelően háromfelé adózott. Az államnak porcióval (orális és equalis porcióval) és kvártéllyal tartozott, ami a török kiűzése után és a Rákóczi-féle szabadságharc ideje alatt súlyosan érintette a lakosságot. Földesurának minden terményből in natura kilenceddel és robottal tartozott, amit igyekezett mindig pénzre átváltani. Az egyház felé pedig dézsmaadási kötelezettsége volt. Az egri püspököt illető miskolci király dézsmát Miskolc város bírása és nemes tanácsa már 1701. április 19-i bérleti szerződésében kiárrendálta. Az évi bérösszeg 400 magyar frt. volt, valamint Szent Márton napjára két hordó bor, a tapolcai jobb szőlőhegyekről. A bérben nem volt benne az „octava” és a „quarta”, melyet ha pénzben akartak fizetni, az további 100 frt.-ot jelentett.³⁸

Az 1701. évi keretek között kötik meg a dézsma bérleti szerződést 1702. szeptember 23-án, 1706-ban, 1708. április 24-én, 1713. és 1714. évben valamint 1715. szeptember 26-án is, de a két hordó bort már nem Szent Márton napjára, hanem karácsonyra kell adniok a miskolciaknak. A „cives Miskolczienses” a király dézsmát 500 frt.-ért történő kiárrendálása úgy tűnik, hogy elfogadható összeg volt a város lakói számára. Mindezt abból gondoljuk, hogy a fennmaradt ilyen típusú források többsége a város vezetésének vagy a megye közbenjárásának kezdeményezéséből születtek. Álljon itt példaként az 1702. szeptember 23-án készült Borsod vármegyei átirat, amelyet Telekessy István egri püspöknek küldött városunk, és a város közgyűlésén is kihirdettek.

„...mind annyi változó üdőkben ... kevés hátra lévő Nemesi Szabacságunkban, Király Dézsmás Uraiméktul hatalmasul militaris executióval háborgattatunk, s háborgatván Sokab a kik Soha sem adtanak Dézsmát közülünk minden Nemesi szabacságot főre tévén Dézsmás Uraimék feles költségével Szegénységnek és sok terhel adigállál privilégium mutatására: Mint hogy pedyk az idegen törvénytelen dolgoknak véghez viteleket Nagyságod intimatiojából... állítják el követni sokszor írt Dézsmás Uraimék, Nagyságodat tartozó köteleességgel alázatosan kérjük, hogy ez olyan Törvénytelen cselekedeteket hazájokhoz és annak Törvényéhez való szeretetitül viseltetvén városunkhoz és jó emlékeztető Praedecessorinak Dézsmálásban nyomdokát követni méltóztassék...”³⁹ Megjegyzendő, hogy sokan azért háborgotak, mert „az elmúlt háborús időkben Leveleik elvesztették”. Miskolc városa igyekezett elkerülni a hasonló szituációt, és ezért ment a dolgok elébe e levelével, hogy az egri püspök legyen tekintettel a hasonló eseteknél.

Egy tanulmány erejéig *Bencsik János* volt az, aki Miskolc contribuens társadalmát vizsgálat alá vette a török hódoltságot követő évtizedben. 1688 és 1703 közötti időszakból hat korabeli összeírás faggatásával kísérelte meg a város lakosságának teherviselő képességét bemutatni. A conscriptioik sorrendjében 1688-ban 697, 1692-ben 673, 1694-ben egyik alkalommal 690, másik alkalommal 274, 1698-ban 529 és 1703-ban 326 az a nem nemesi lakosság, amely „búzabeli impositio” vagy „ökröknek és tehéneknek gazdái” és „Porció fizetők” listájára került fel. *Bencsik János* számításaiából és forrásközléséből ismerjük, hogy a lakosság egy hónapos porció összege az 1690-es években kb. 1200 frt. összegre rúgott. A marhás gazdák ezen időszak alatt összesen kb. 300 kereszt búzát voltak kötelesek aratni és keresztbe rakni. A városlakó jobbágygazdák ekkor 400 és 500 közötti ökrök és tehén birtokában voltak.⁴⁰ A jobbágyi sorban sínylődők között

38 Hm. L. Egri Érseki Gazdasági Levéltár, 775. sz. raktári köteg vagy e forrás másolata: HOM HTD 71.10.39.

39 Hm. L. Egri Érseki Gazdasági Levéltár 775. számú raktári köteg vagy HOM HTD 72.1.34.

40 Mindezek részletekbe menő táblázatos kimutatását lásd: *Bencsik J.*, 1991. 119–130.

névtani vizsgálat alapján sok volt a kézműves, a pásztor foglalkozásra utaló, de egy-egy nemes zsellerei, szolgálói, az árvák és az özvegyek nagy száma is kimutatható volt a fenti hat összeírásból.

Arra, hogy a város többségét kitevő contribuens lakosság hétköznapijait mivel látta, átfogó képet nyújtó forrásként használható a már többször idézett *Bél Mátyás* városleírásának részlete. Álljon itt tehát városleírásának utolsó három pontja.

„Miskolc város lakosainak többsége a szőlő- és földművelésből, továbbá a táplálkozásra és öltözködésre megkívántató dolgokkal való kereskedésből él. Elég sokan űzik ugyan az ipart is, de ezeknek nincs elegendő munkájuk, s csak az segíthet rajtuk, ha a környező városokban tartani szokott vásárokat látogatják. Ilyenek elsősorban a szűrt és más parasztruhát készítő szabók – a szűrszabók –, akik otthon csinálják meg a ruhákat, aztán a vásárok idején elviszik a mezővárosokba és a szabad királyi városokban s azáltal nyerik el munkájuk jutalmát, hogy ott eladják. Ezt teszik a vargák, a csizmadiák és mások is. Vannak olyanok is, akik az állatokkal, ruhafélékkel és egyéb javakkal való kereskedéssel próbálnak javítani szűkös otthoni lehetőségeiken: közéjük soroljuk azokat, akik a sóval, mézzel, hájjal, szalonnával, gyümölcssel, kenyérral, fűszerszámokkal és más efféle dolgokkal való kereskedésből élnek. Egyébként a kenyér, amit itt sütnek, messze földön híres, mert illatára és küllemére nézve valóban kiváló. Szépen megkel ugyanis a kovásztól, amivel dagasztják, belseje foszlós és hófehér. – A miskolciak szerényebb mértékben ugyan, de városukban is űzik a kereskedést, részint a napi piacokon, de még inkább a heti és az évi vásárokon. Az utóbbiak Szent Lukács, Sámuel és Julian napjára esnek, az előbbieket pedig szerdán és szombaton tartják. Ezeket a vásárokat a szomszéd helységek lakosai igen nagy számban keresik fel. Az évi vásárokra a határnapjuk előtti első vagy második napon legfőképpen marhákat és lovakat hajtanak fel, de akkora tömegben, hogy a csordákat látni, de végüket nem s az állatok számát sem tudni. Csodálva bámulja az ember a lovakat: ahogy özönlenek s amilyen büszkén lépkednek magasra emelt fejjel és kecses nyakkal, nagy, jól táplált és hosszú testük, széles szűgyük és hátuk, erős és izmos combjaik, hosszú és nyúlánk lábaik, kerek patáik az utánuk való vágyakozásba ragadják a kereskedőket. De nem kevésbé bámulatra méltóak a szép szarvasmarhák és az ökrök: testük hatalmas, tagjaik vastagok és erőteljesek, szarvuk hajlott és színük fehér: nem is tudja az ember, melyiket válassza ki közülük. Mindent egybevéve: nemigen lehet eldönteni, hogy vajon a szemet vagy lelket gyönyörködteti-e jobban a szebbnél szebb jószágoknak ez az áradata. Ami pedig a többi árut illeti: bár e vásárok nemigen bővelkednek a különleges és ritka cikkekben, ezért elég nagy választékát mutatják be a legkülönbébb dolgoknak, ami csak a földművelésből élő emberek táplálkozására és ruházkodására szolgál. Mindenekelőtt a mézzel való kereskedés szokott itt igen nagyban menni. Erről is kapta a város a nevét: Mézkolcsnak nevezik, azaz mézből való kulcsnak, tudniillik ahol a mézet őrzik.

S mivel a mi miskolciaink ilyen nagyban űzik a kereskedést a környékbeliekkel, s mert az idegenek is emberségesen fogadják őket: csakis ebből következhet, hogy ők is megszokták a nyájasságot, s nagyban törekednek arra, hogy vendégszeretőknek tartsák őket. Bárkit készséges lélekkel befogadnak, s nem csak mímelik a vendégszeretetet, hanem valóban segítenek is mindenben mindenkinek, semmit sem tartva szentebb dolognak annál, hogy mindazt ellenszolgáltatás nélkül tegyék. Inkább akarják ugyanis a megbecsülést, mint a pénzt s mindenüket megosztják a vendégekkel, amijük csak van. Táplálkozásuk egyébként sem nem szegényes, sem nem mértéktelen; egyfajta mértéktartó szükséglet határozza meg azt. Mindannyian magyaros ruhát hordanak, általában sötétkéék színűt, az ilyet kedvelik a nők is, akik szép alakúak, nagyon bájosak és külö-

nös törekvés él bennük az erkölcsösségre – ami a szigorú és fegyelmezett életszemlélet következménye. A leányok sietnek törvényes házasságot kötni, ahogy az szokása a magyaroknak, de a fiatalságot nem akadályozzák a hasznos tudományok elsajátításában. Az egész várost valami megkapó és nemes dísszel ékesíti az, ami nagyon jellemző rá: a közösségi gondolkodás. Sokan laknak itt ugyanis olyanok, akik származásukra és erkölccseikre nézve egyaránt nemesek, s annak hogy még jelesebb kiváltságokra és nagyobb elismerésre tegyenek szert, csak egy akadály van: a vallásuk. Ezzel kapcsolatban azonban – amint azt ők maguk is mondják – azt tartják, hogy inkább veszítsék el sorsuk jobbra fordulásának a lehetőségét, mintsem a vallásukat.

Ha a miskolciak életmódjáról beszélünk, el kell mondani, hogy bár annak alakításában szerepe van az iparűzésnek és a kereskedésnek is, legfontosabb mégis a szőlő: senki nincs közülük olyan, aki ne foglalkozna szőlőműveléssel, sőt mindenki arra törekszik, hogy valamilyen módon saját szőlőbirtokot szerezzen. Szóltunk már máshol a miskolci borról és annak termeléséről. Jófajta és nemes ez a bor, zamatára nézve sokban hasonlít a tokajihoz. És bár korán megsavasodik, mégsem utolsó dolog a vele való kereskedés, különösen amikor a szőlő rendesen beérik. A szőlőművelés az, amiből némi bevételre szert tehetnek a lakosok: szeretik hát a szőlőt és szívesen foglalkoznak vele, bár azok gyakran az évek hosszú során terméketlenek és nem fizetnek vissza semmit, csak ami az asztalra, a mindennapi innivaló gyanánt szolgál. Ráadásul az is, ami megteremne, állandóan ki van téve az időjárás szeszélyeinek: egyszer a fagy, másszor a hőség pusztítja el. Az 1650. esztendő eseményei között említi meg Istvánffy, hogy Miskolc mezővárosára öt jókora, emberfej nagyságú, fémes-sárga színű, nagy súlyú és kénsszagú kő hullott, úgy, hogy a tiszta égboltot váratlanul villámlás, mennydörgés és félelmetes széllokések zavarták meg, majd egy pillanat alatt minden elcsendesedett. E kövek közül az egyiket a diósgyőri várban őrizték – amikor az még fénykorát élte –, a többi pedig Balassi Zsigmond elküldte Ferdinánd királynak. Ezt a történetet annak kapcsán mondja el a történetíró, hogy sorba veszi mennyi kárt szenvedtek ezekben az években a szőlők a szeszélyes időjárás miatt: az előző esztendő májusának első hetében például Miskolcon szokatlan hideg és erős fagy pusztította el az éppen fakadó rügyeket és hajtásokat (lásd Istvánffy, XX. könyv). Egyébként a bornak az ilyesfajta közönséges volta, sajnos maga után vonja, hogy termelői visszaélnek vele. Amit ugyanis eladni nem tudnak, azt maguk isszák meg. Innen származik a helyi szólásmondás: „Miskolci törvény, aki megtöltött, igya meg!”⁴¹

A *Bél Mátyás* adta Miskolc lakóiról szóló leírás a városlakók sokszínűségét és többirányú rétegződését takarja. Mindez gondolkodásukban is megnyilvánult, ha csak egyetlen momentummal is megkíséreljük ennek bizonyítását. A kuruc világ és a vezérlő fejedelem nagylelkűsége lehetőséget teremtett nagyon sok jobbágnak, hogy személyére, ritkább esetben birtokaira nemesítést kapjon. Ezzel a lehetőséggel sokan próbáltak élni a miskolci jobbágy katonák közül is, de a szabadságharc fegyverletétele után változott és alakult a jobbágyok véleménye. Még 1738 nyarán is akadtak a vármegye területén akinek keservesen kellett azért lakolni, hogy magát kurucnak mondotta, viszont voltak olyanok is, akik dicsőségnek tartották, hogy a Rákóczi-csapatok letörésében részüik volt. Pl. 1735. december 12-én Gyöngyössy János miskolci lakos bizonyítványt kért Borsod vármegyétől arról, hogy a kurucok egyik zászlótartóját elfogta.⁴²

41 Tóth P., 1984. 67–69.

42 Bm. L. II. I. 1030. vagy Bm. L. Borovszky-hagyaték, számozatlan iratok csomója, Tóth Péter által kigépelte kézirat 2–3.

A porció adózás a miskolci jobbágyság nagy megkönnyebbülésére még III. Károly alatt, 1723-ban megszűnt, de a Forspont Péter és Porció Pál után az állandó adó sújtotta a jobbágylakosságot. Annak rendje, módja szerint a fokozatosan kialakuló állandó adó mindenre kihatóan adókulcsot adott. Az adókulcsot vagy a limitatio facultatumot évente állapították meg és a szükségletekhez képest emelték azt. Ez az adó igyekezett tükrözni a lakosság vagyoni helyzetét, hisz mindenki vagyoni viszonyainak arányában adózott. Pl. 1715. január 17-én Borsod vármegye ezt az adókulcsot így állapította meg a havonta adózó jobbágytömegek számára: „havonkint fizet egy személy 20 krajcárt, ökör után 10, tehén után 10, tinó után 5, igás ló után 6, ménesbeli ló után 4, juh és kecske után 1, sertés után 3, hordó bor után 20, köből búza 2, árpa után 1, zab után 1/2, köles 1, 10 font dohány 1, pipás 10 krajcárt; serfőzőnek 100 forint bérlet után egyszer s mindenkorra 6 forintot, pálinka égető 10 krajcárt. Mesteremberek havonként: mészáros 1,30 kr., takács 10 kr., szabó 1 forint, csizmadia 50 kr., kovács 1 ft., szűcs 30 kr., lakatos 30 kr., varga 40., borbély 6 kr., ötvös 6 kr., késes 20 kr., esztergályos 20 kr., gombkötő 30 kr., asztalos 30 kr., bodnár 1 ft., tímár 20 kr., kötélverő 20 kr., kosárkötő 5 kr.”⁴³ Az évek múltával az adókulcs rovatai emelkedést mutatnak.

A miskolci jobbágycsaládoknak is nélkülözhetetlen lételeme volt a föld. A beépített város portákra, azaz fundusokra volt felosztva. A fundusok kötelekben voltak.

$1 \text{ kötel} = 4 \text{ fundus (jobbágytelek)} =$	1400 négyszögöl (M. K. L.)
	2200–2400 négyszögöl (L. E.)
$1 \text{ fundus} = 1 \text{ jobbágytelek} = 1/4 \text{ kötel} =$	350 négyszögöl (M. K. L.)
	550–600 négyszögöl (L. E.)

Egy-egy jobbágyfundus nagyságát sajnos a mai napig nem ismerjük. *Marjalaki Kiss Lajos*⁴⁴ és *Leveles Erzsébet*⁴⁵, akik megkísérelték a fundusok nagyságát kiszámolni, ők is pontos források hiányában különböző eredményre jutottak. Az 1702. évi KÖTEL KÖNYV tanúsága szerint egy-egy egész kötelhez a város külsőségeiből szántóföldek és rétek is tartoztak. Az erdő- és legelőhasználat közös volt. A szőlő és a pince nem képezett fundusjárulékot. 1702-ben Miskolcon 479 3/4 fundust, 1744-ben százzal többet, 579 fundust írtak össze. 1727-ben 196 nemes és ugyanannyi jobbágy polgár, három évvel későbbi kimutatás szerint 197 nemes és 119 jobbágy menetelű lakos lakott saját telkén. 1732-ben pedig 1307 (ebből 66 vidéki), 12 évvel később 1275 (ebből 57 vidéki) családfőnek volt Miskolcon ingatlana.⁴⁶

A KÖTEL KÖNYV alaposabb vizsgálata arra az eredményre vezetett, hogy minden 1/4 kötel ill. egész fundus appertinenciai a következők voltak: 12–14 db szántó, 6 db rét. Mindez a miskolci jobbágy polgár század eleji és a század első felének átlagvagyonát jelentette. Ehhez járult még 1–2 db szőlő és általában egy pince, az ingó javak közül pedig: egy ökör, egy tehén, ritkán ló, sertések, néhány köből élet, 2–3 hordó bor. A későbbiek folyamán, ami a század közepétől mindinkább erősödik, a szőlő és a pince már nem számított a miskolci polgár átlagvagyonának. Aprózódott a telke, megvált vagy elárverezték szőlőjét, pincéjét. Így a 18. század második felében a városlakó jobbágyok átlagvagyonáról már nehéz beszélni. A termőföldek, a szőlő és pince ingatlanok

43 Bm. L. Megyei Jegyzőkönyvek XVIII. kötet I., 4. vagy Bm. L. Borovszky-hagyaték számozatlan iratok csomója, Tóth Péter által kigépett kézirat 5.

44 *Marjalaki Kiss L.*, 1962. 97.

45 *Leveles E.*, 1929. 41.

46 *Rémiás T.*, 1991. 143.

jelentős hányada a nemesség, a görög és zsidó kereskedők vagy extraneusok kezére került. A továbbiakban a jobbágycsaládok megélhetési forrása egy-egy darab föld, egy-egy távolabb fekvő szőlő, kivételes esetben kőlyuk, azaz pince és egy viskó.

Marjalaki Kiss Lajos kutatásai szerint 1702-ben kb. 300 szántóvető élt, mint önálló gazda az Avas alján fekvő városban. Ugyanakkor a zsellércsaládok száma kb. 200-ra rúgott. 1702-ben ideértve az iparosokat, kereskedőket és a napszámból élőket is, a családok teljes száma kb. 900-ra szökkent fel, aminek csupán harmadrésze volt jobbágytelkes polgár. Korszakunk elején a Papszer, a Toronyalja, a Mindszent és rövid ideig a Pecszer jelentette Miskolc város zsellér utcasorait. A 18. század közepére a szerek zsellér jellege már megszűnt. Lakóik robotmunka helyett taxát, bérletet fizettek. A legszegényebb réteg a pincék nyomortanyáira szorult ki.⁴⁷

Egy 1765. évi uradalmi összeírás szerint⁴⁸ Miskolc telkes, jobbágy családfőinek (hospes) száma 336, a velük egy háztartásban élő feleségek (hospitissa) száma 375 és a 14 év alatti gyerekek (filis) száma 356 fő volt. Összességében 1067 fő az, aki 1197 kapás szőlő tulajdonosa, ugyanakkor a mezőgazdasági munkához használt állatok és a napi ételmezési ellátásokhoz szükséges állatok száma összesen 158 db volt. (Az állatállomány megbontásban: 66 ló, 42 ökör, 39 szoptatós tehén és 11 sertés.) A szántóföldjeik terméshozama őszi vetésből 451 mérő, tavaszból pedig 62 mérő. Mindezen túl 41 szekér szénát is kaszáltak. Az összeírás másik részét a zsellérek adják. Náluk 70 családfő, 68 feleség vagy nőtag, 43 gyerek, összesen 181 fő. Ők is rendelkeznek szőlőrésszel, de valamennyien csak 32 kapás szőlő termését élvezhetik. E kevés zsellérnépség két lovat, 4 ökröt és egy szoptatós tehenet mondhat magáénak.

Miskolc város 18. századi jobbágyvilágának egy tárgyi emlékét *Bodgál Ferenc* találta meg a megyei levéltárban. A levéltár 18. század eleji irataiból csúszott ki egy rovásbot, amire felrótták az írni-olvasni nem tudó embereknek a robotnapok számát. Hogy ez a szokás Miskolcon a 18. században még általános volt, erről a városi magisztrátus 1722-ben kiadott rendelete tanúskodik: „A kovács mestereket hivatván a városházhoz bíró uram, minthogy levél szerbeli szolgálattal ő kigyelnek is tartozának, mint a többi lakosok, de minthogy mesterségbeli szolgálatjuk szükségképen kívántatik a városnak, a becsületes tanács egyenlő akaratjából végeztetett, hogy szám szerint amennyien vadnak, mindenik ezen mostan folyó egy esztendőben mesterségével személy szerint öt magyar forintig szolgáljon, mely szolgálatról kiki közülük rovást vagy írást tartson magának hiteles módon.”⁴⁹ A megtalált rovásbot a rajta lévő felrovás szerint a Tiszán leúsztatott s megyének átadott famennyiség nyugtájaként szolgált, amelynek egyik darabját a megye, a másik felét pedig a fát átadó jobbágy őrizte meg igazolásul.

Az első magyarországi népszámlálásból tudjuk, hogy Miskolcon a 18. század 80-as éveiben 2414 ház volt, amelyben 3038 család lakott. Tudjuk-e, hogy milyen körülmények között éltek? Annak ellenére, hogy növekedett a város lakosságának lélekszáma, sőt gazdasági fejlődésnek is jelei mutatkoztak, emellett még 1793-ban is a házak 90%-a faház. Helyesebben favázú sárház, népies nevén paticsház volt. A belváros utcáin kezdtek ugyan sűrűbben állni a szép barokkos kapuboltozatú földszintes kőházak, mint a városiasodás bizonyítékai. Az összeírók azonban még a század végén is alig találtak többet két tucat emeletes lakóháznál.⁵⁰

47 *Marjalaki Kiss L.*, 1962. 99.

48 Bm. L. XI. 601. N°34. *Conscriptio Regio-coronalis oppidi Miskolcz–1765.*

49 HOM HTD 76.869.13.

50 HOM HTD 74.423.95. *Marjalaki Kiss L.*, Régi emeletes házak Miskolcon az 1793. évi házajstromban (Kézirat)

Még 1710-ben is a város főutcája mellett mindössze 7 mellékutca volt, ahol a contribuens lakosság nagy többsége fundust kapott és azon építközhetett. Egy 1710. augusztus 15-i datálású összeírás szerint Miskolc város 8 utcájában szám szerint az alább megjelölt „Marhás Emberek” laktak: a Nagy utcában 13, az Újvárosban 20, a Czíkó utcában 4, a Fábíán utcában 12, a Hunyad utcában 8, a Meggyesalján 14, Mindszenten egy sem és a Szirma utcában 17 fő.⁵¹ A 18. század második felében növekszik a város belterülete. Az 1764. évi kémény és pince összeírásban már 21 utcában találjuk a város contribuens lakosságát. 1781 és 1783-ban 27, míg 10 évvel később 30 fölötti az utcák száma, ahol a jobbágylakosság élt.

A Mária Terézia-féle úrbérrendezés idején készült úrbéri tabella a jobbágylakosságot két csoportra osztja. Egyrészt szabad menetelű zselléreket vagy inquilini jogi státuszú csoportot különböztet meg, másrészt házatlan zselléreket, vagy subinquilinit. 1770-ben a szabadmenetelűek közé 909 családfő soroltatott, az uradalom házatlan zsellérei sorába pedig 136 név került. Az összeírás érdekessége és egyben a város jobbágynépességének sajátja, hogy a város területén lévő belső fundusaik annyira elaprózódtak, hogy Qualitas Sessionis rovatot senkinek a neve mellett nem töltötték ki. A zselléri sorba taszított jobbágynépesség differenciálódásának mutatói a Fundus intravillanus rovatban kaptak helyet. Az 1145 családfőt magába foglaló összeírásból csupán 31 az olyan appertinentia, amely egy egész fundus tartozéka. A többi egynyolcados, egynegyedes, vagy kis számban kétnegyedes fundustartozék, de az esetek közel egynegyedében tartozék nélküli.

A számítógépes feldolgozás alá vett négy 18. század második feléről tanúskodó összeírásból a contribuensek Miskolc társadalmában betöltött arányszámát igyekszünk megállapítani. Az 1764. évi kémény és pince összeírásban 1142 contribuens családfő került összeírásra, ami a városlakók 64,16%-át teszi ki. Közel 20 évvel később a contribuensek összeírt száma 349-cel emelkedett, így ekkorra már 1491 családfő conscribáltatott. Mindez a 80-as évek miskolci társadalmának 64,35%-a. Pontosítás végett a 80-as évek másik kiválasztott összeírásának adatai mellett se menjünk el. Itt a contribuens családfők száma 1429 fő, ami a társadalom 63,09%-ával egyenlő. Végül a század vége felé közeledve, pillantsunk bele a 1790. évi kémény és pince összeírásba. Itt a 2620 névvel szereplő miskolci adózó társadalomból 1769 fő nem nemesi származású. A nemtelen lakosság ekkor 67,52%-nyi része az adózó családfőknek. Az 1828. évi országos összeírás⁵² összesítésében is a nemes lakosság és még számtalan társadalmi réteg mellőzése mellett az adózó családfők száma 2850 fő. Ha hiszünk a miskolci lakosság lassú, de töretlen fejlődésében, akkor igazolva látjuk ezt az öt összeírás statisztikai kimutatásában is. A contribuens családfők száma 1764 és 1790 között, közel 30 év alatt, 627 fővel bővült. Az ezutáni közel 40 év alatt mindez majdnem a duplájára emelkedett, hisz az 1790 és 1828 között eltelt közel 40 év alatt 1081 fő az összeírások alapján kimutatható adózó contribuens családfők növekedési száma. Az a minimális arányvisszaesés, amit a miskolci nemesi társadalom vizsgálatánál érzékeltünk, itt a contribuens lakosság 3—4%-nyi létszámnövekedésével jár együtt. Mindez persze magában foglalja azokat a kimutathatatlan, az összeírásokba ritkán bekerülő marginális elemeket is, amelyek a 18. század végi magyarországi statisztikai szakirodalomban bizonyítást nyertek.

Ha egy gondolat erejéig még időzünk az 1828. évi összeírásnál, akkor abból azt láthatjuk, hogy a miskolci társadalom nem privilegizált elemeinek 43,75%-a zsellér,

51 *Marjalaki Kiss L.*, 1958. 133. vagy *Mv. L. Miskolc város számadásai, 1710. I. sorozat 27. kötet*

52 Az eredeti fénymásolatát lásd: *HOM HTD 94.125.1. (1–345.)*

13,19%-a házatlan zsellér jogi státusz megjelöléssel szerepel. Következésképpen az adózó jobbágypolgárok 43%-át fedik le az iparosok, kereskedők, kalmárok, tisztségviselők, szolgák és szolgálók. Ez utóbbi kategóriák mélyebb vizsgálatára a foglalkozás szerinti megoszlás fejezetében kerítünk sort.

A számítógépes feldolgozásnak köszönhetően a feldolgozott négy összeírásból kiszűrhetővé váltak azok az adózó polgárok, akik mások házában laktak. Ők az összeírás latin szóhasználatával az „ibidem” elemek, vagyis azok, akik az összeíró által a fentebbi sorokban számba vett családfők házában lakói. A későbbiek folyamán utcák szerint is kimutatható lesz, hogy melyek a városnak azon részei, ahol vagy kiadó házak bérelhetőek, vagy pedig a nincstelen, hajléktalan társadalmi rétegek búvóhelyei. Kik is ők valóban? Csak a felsorolás szintjén: a három családfőt számláló Bagosi cigány család a Piac utcában, egy koldus a Kis Arnót utcában, zsellérek a Bagaméri soron, a Fábián utcában, a Papszeren, és a Piac utca felső felén, egy tót ember a Szirma utcában és kisiparosok sokasága (bádogos, bodnár, gombkötő, csizmadia, rostás, fésűs, szabó, kesztyűgyártó, asztalos, szíjgyártó stb., többségében a Piac utcában. Vannak köztük boltot vagy műhelyt bérlő görögök, zsidók, de németek, szabók, takácsok és suszterek is a forgóhíd tájékán, és a forgalmasabb Piac utcán. Az itt hevenyészve lapra vetett adatsorokat érdemes lenne a későbbiek folyamán összevetni az 1828. évi országos összeírás „Domus a quibus Census solvitur”, azaz a házak, amelyek után bért fizetnek fejlécű rovatba felvett contribuens elemekkel. Most csak számszerűségükben tudunk hasonlításokat tenni. Amíg az 1764., 1781. és 1783. valamint az 1790. évi összeírásokban 187 fő (persze itt a két- vagy háromszori ismétlések sincsenek kiszűrve) szerepel összesen, addig az 1828. évi összeírásban felvett 2850 családfőből 1304 családfő lakik bérleményben. Ez a réteg az összeírtak 45,75%-a. A további kutatások folyamán érdemes jobban odafigyelni e nagy létszámú lakásbérlő rétegre.

A VÁROSLAKÓK TÖBBIRÁNYÚ TAGOZÓDÁSA

A lakosság felekezeti megoszlása

A zálogbirtokosok korában Miskolc város lakossága egyértelműen protestáns vallású, szinte kivétel nélkül református volt. A reformáció első évtizedeiben Luther vallása terjedt Miskolcon, később pedig Kálvin tanait fogadták el. A város, mint testület az 1554. évet követően tért át az új hitre. A 17. század folyamán a kálvinista hit az uralkodó vallás. Igaz azonban, hogy volt a város belterületén két telek, amelyen a 18. század elején épült fel a Mindszenti Katolikus Templom. Ezen a két telken, mint katolikus utcán néhány tucat jobbágyházikó állott, melyeknek lakói a plébánia szolgálatára voltak kötelezve. Maga az őslakosság ugyan református maradt, de a Rákóczi-szabadságharc befejezése utáni katolicizálódási folyamat, ha lassan is, de fokozatosan érlelte a homogén vallású város katolikusainak gyümölcsét. Bár 1728-ban a nemesek között csupán 5, a köznép sorában pedig 4 katolikus család volt.

A szatmári békét követően gróf Erdődy Gábor püspök azonnal követelni kezdte az egyházi tizedet a református vallású miskolci lakosságtól is. A tizedet a 18. század folyamán a király szedte be, és éppen ezért, király dézsmájának nevezték. Az egri püspök Miskolc városától 500 rénes forintot és két hordó bort követelt királyi dézsma címen. (A város contribuenseinek adózásáról írtakban erről az adómennyiségről már szoltunk.) A püspök gyakori zaklatásai miatt Miskolc város vezetése a kamara elnökéhez

fordult, hogy Miskolc városa *coronale bonum* lévén nem köteles királyi dézsmát adni. A kamara elnökének közbenjárásával a végeredmény nem sokban változott. A püspök a maga részéről 400, az egri káptalan részéről pedig 100, összesen 500 magyar (és nem rénes) forintban szabta meg a város dézsmabeli kötelezettségét, amit két hordó borral együtt hűségesen meg is kellett fizetniük.

A 18. század közepéről ismerünk dézsmamentesítő okmányokat, melyeknek birtokában több évre a püspök mentessé tett bizonyos birtokrészeket a dézsma fizetése alól. Közülük a továbbiakban hármat emelnénk ki. 1753. november 2-án az egri püspök prefektusa mentességet ad Kemény István részére, aki Miskolc város határai között fekvő „Kőbánya nevű promontorium”-on azelőtt négy esztendővel „fogott fel egy darab erős cserjés gyöpöt szőlőnek”. Az ország régi törvénye szerint 8 éven át mentesül az egri püspököt illető királyi dézsma megfizetése alól. Említett miskolci lakosunk azonban 12 évig kapott mentességet, hisz a 8 éves mentesség kezdete előtt 4 évvel már hozzáfogott a terület irtásához. Egy újabb, 1753. november 5-én kelt dézsmamentesítő okmányból tudjuk, hogy „A Miskolcz Város határjában lévő Kákáson” fekvő szőlő gazdája is 12 évre kapott dézsmaadás alóli mentességet. Ő is az okmány kézbevétele előtt már 4 évvel hamarabb „fogta fel” a kiválasztott szőlőterületet, mely annak előtte „törzsökös gyöp” volt.⁵³

1757. november 3-án öreg Varga István miskolci lakos kapott dézsmamentesítő levelet az egri püspöktől. Említett városlakónk Miskolc „határában lévő Öröm hegy nevű promontoriumon” ezelőtt néhány esztendővel fogott fel „egy már elpusztított és elpallagosodott szőlőt” és azt „plántálni és építeni” kezdte. A szőlő több más dézsmás szőlők mellett feküdt. Az egri püspöki prefektus megengedte Vargának, hogy „országunk régi törvény Szokása szerint” a szőlőt 8 esztendőn át minden dézsmafizetés nélkül szabadon bírhasa, építhesse és plántálhassa. Persze, az természetes volt, hogy a 8 év leteltével köteles volt megadni az egri püspöknek a „királyi dézsmát” minden szüretkor. A mentességet biztosító okmányért különben 2 forintot tartozott fizetni.⁵⁴

A nép vallásosságának és felekezeti megoszlásának legékeesebben szóló bizonyítékai a templomok voltak. A század elején Borsod vármegye szerte ezek szomorú képet tártak elénk. Még a Rákóczi-felkelést megelőzően, 1700-ban Telekessy István egri püspök összeíratta Borsod vármegye templomait. Ezek legtöbbször akkor még fából épült vagy romokban heverő imaház volt. Miskolcnál a következő beírást találjuk. „Miskolc városának tágas temploma van, melyet a kálvinisták bírnak; egy pusztá temploma hajdan a remete barátoké volt. A katolikusok jelenleg magánházakban gyűlnek össze istentiszteletre. A város közelében látható a tapolcai Szent Péter monostor és templom romjai.”⁵⁵

A háborús veszedelmek elmúltával a vármegye településein is a lakosság első dolga volt, hogy falujában, mezővárosában Isten házáat felépítse. A 18. század az a kor, amely a templomépítéseknek kedvezett. Jóformán az egész századon át tartott, amely Miskolc esetében is igazolódni látszik. Az Egerben székelő főpapok törekvése az volt, hogy Borsod vármegyében is a katolikus vallás minél több hívőre tegyen szert. Ennek érdekében igyekeztek mindent megtenni, az új templomok felépítésében mutatkozó eredményeket felmutatni. Miskolcon ennek első megnyilvánulása a mindszenti templom és plébánia század eleji felépítése.

53 Hm. L. Egri Érseki Gazdasági Levéltár 775. számú raktári kötege vagy HOM HTD 71.10.27.

54 Hm. L. Egri Érseki Gazdasági Levéltár 775. számú raktári kötege vagy HOM HTD 71.10.40.

55 Bm. L. Borovszky-hagyaték, számozatlan iratok csomója, Tóth Péter által kigépelte kézirat 66.

Egy kis betoldás erejéig tájékoztatnunk kell arról, hogy Mindszent sajátos helyet foglalt el Miskolc város közigazgatásában. Ugyanis 1723-ban Miskolc városának azok a lakosai, akik a mindszeri római katolikus templom telkein telepedtek le, nem akartak a város többi lakóival együtt adózni és közösségi terhek viselésében sem akartak a többi városlakóhoz hasonlóan részesülni. Ezért közigazgatásilag a város tanácsának beleegyezésével különváltak Miskolc városától. A különválás miatt a városi magisztrátus ugyanúgy bírálta el a mindszerieket a temetői és harangozási díjak alkalmával, mintha vidékiek lettek volna. Tudniillik az extraneusok duplán fizettek ezekért a szolgáltatásokért. Mindszent község határa két holdat sem tett ki a belváros közelségében. Ez a különálló katolikus sziget tulajdonképpen a tapolcai apátság Miskolcon lévő két egymás melletti telkére szorítkozott. Az egyik telken állott a mindszeri kápolna, amely 1650 és 1700 között megszűnt, ezért épült a helyén templom. A másik telken a barátok korcsmája volt, amit még a 18. század előtt bérlőknek adtak haszonbérbe. Mindszent, mint különálló község csak 1880-ban került vissza Miskolc városához.⁵⁶

Alighogy Mindszenten felépült a templom és a plébánia,⁵⁷ csakhamar Miskolcon mozgalom indult, hogy a régi Boldogasszony telkét s a körülötte fekvő piacterületet a minorita atyáknak adományozzák templom és klostrom építésére. 1728-ban királyi adománylevelet adtak a kért területre, ahol néhány év alatt (1730–1742) fel is építették klostromukat és templomukat.⁵⁸ A minorita atyák Miskolcra való betelepődése fordulóponthoz jelentett a város és a vármegye katolikusainak történetében. A város templomépítései közül a 18. század második felére esett az új református templom (népiesen: Kakasos templom) (1785–1809)⁵⁹ és a görögkeleti templomnak 1776-ban elkezdett⁶⁰ építése.

Előre látható volt, hogy amint az egri püspökség és káptalanság megerősödik, kénytelen harcot fog indítani régi jogainak visszaszerzésére. Ez a megindított harc különösen veszélyes helyzeteket teremtett Miskolc városában, de akár Borsod vármegyében is, ahol túlnyomó számban voltak a reformátusok. Petrik András egri kanonok pl. 1711-ben a miskolci református templomot azon a címen követelte már vissza a protestánsoktól, hogy az nincs az eretlikus helyek között felsorolva.⁶¹ Nemsokára a legfelsőbb helyről is megindult a reformátusok zaklatása. 1717-ben királyi rendelet született arról, hogy Őfelsége eltiltja az ágost és helvét hitvallásúaknak, hogy összejöveteleket tartsanak. A megyében és városunkban is a kiadott felsőbb intézkedésekből érzékelhetővé vált a vallásüldözés.

Városunk református vezetői minden alkalmat megragadtak, hogy a szabad vallásgyakorlat helyreállítását kérelmezzék. Nemes törekvésüknek a *Carolina resolutio* vetett véget. E királyi rendelettel a vallásszabadság helyett a királyi önkénynek biztosítottak az egyházi dolgokban korlátlan befolyást. A *Carolina resolutio* olyannyira megrázta a vármegye református híveit, hogy a királyi rendelet minden egyes pontját,

56 Mv. L. Miskolc város Jegyzőkönyvei I. 841.

57 Mindszent, a plébánia és a tapolcai apátság miskolci birtokaira lásd: Komáromy J., 1956. 72–73., Nemes J., 1864. 345–365., Dobrossy I.–Kárpáti L., 1983. 121–145., Dobrossy I., 1985. 32–38.

58 Szabó E., 1969–1970. 331–344., Marjalaki Kiss L., 1956. 74–75.

59 Marjalaki Kiss L., 1956. 74–75.

60 Ifj. Horváth B., 1956. 61–67.

61 Bm. L. Vármegyei Jegyzőkönyvek XVI. kötet 683.

miután a congregatio 1732. július 28-án megtárgyalta, szó szerint beiktatták a vármegye protokollumába is.⁶² Borsod vármegye protestáns rendjei nagy megdöbbenéssel vették tudomásul a királyi rendelet mind a 9 pontját. Tudvalévő, hogy a rendelet utolsó pontja szerint a tisztséget vállalóknak: „Bírák, tiszttviselők és ügyvédek Szűz Máriára és minden szentekre tartoznak esküdni”.⁶³

A Carolina resolutionnak azonban meglett a protestánsokra nézve az a haszna, hogy egyházi tekintetben szervezkedtek és ún. superintendenseket választottak. 1735-ben Miskolcon a református egyház a város tanácsa alól kivonta magát és önkormányzati alapon rendezkedett be.⁶⁴ Ettől kezdve még nagyobb odafigyeléssel választották ki papjaikat. A miskolci reformátusok azon voltak, hogy egyházuk élére minél kitűnőbb papokat nyerjenek meg. A református iskolákban nevelkedő diákok számára lehetőséget biztosítottak külföldi egyetemeken történő minél alaposabb tudás megszerzéséhez.⁶⁵

A 18. század első felében, III. Károly uralkodásának vége felé Borsod vármegyében az egyes vallásfelekezetek ekként oszlottak meg. Egészen római katolikus település 23 volt, közöttük Mindszent. Felerészen római katolikusok voltak Darócon, Nyáradon és Diósgyőrben. Református eklézsia (anyaegyház) 72 helységben működött, köztük Miskolcon és kb. ugyanennyi számban volt református leányegyház is. Ágostai evangélikus lakosok is szivárogtak be e korban a vármegyébe s a következő helységekben telepedtek le: Arnót, Kelecsény, Kurityán, Oszlár, Szirmabesenyő és Viszló. Ezeken kívül még két hitfelekezet volt elszórtan a vármegyében, úgymint a görögkeleti rutének és az izraeliták.

A Miskolc város lakosságának felekezeti megoszlásáról nehéz találni olyan összeírást vagy kimutatást, mely a 18. század első feléről átfogó képet nyújtana számunkra. Eddig egyetlen olyan forrást ismerünk, amely Miskolc város társadalmát vallási tekintetben vizsgálat alá vette a század első felében, ez az 1746. évi *Canonica Visitatio*. Miskolc egyházlátogatása során a különböző vallású hívők számbavétele a következő eredménnyel zárult. „Római katolikus felnőttek, illetve áldozó koron felüliek: 300, áldozó koron aluliak 85. Sclavi confessionis: felnőttek 400, gyermekek 97. Germani confessionis: felnőttek 120, gyermekek 30. Luteránusok 250. Kálvinisták: kb. 7000. Rutének (azaz görög nem egyesültek): 150. Graeci simul sumpti 70 ut ipsi retulerunt. Zsidók: 35. Katolikus vallásra tértek száma 1726 óta: 310.”⁶⁶ A számadatok tanúsága szerint Miskolc városában a század közepére felszaporodtak a katolikus vallás képviselői. A század eleji néhány katolikus családhoz képest a 40-es évek közepére számuk ezer fölé emelkedett. Mindez az 1711 utáni, de főleg a Mária Terézia idején csöppet sem titkolt katolizáció eredménye. Miskolc őslakossága ugyan továbbra is református maradt, de a beköltözések (katolikus telepítések, görög és zsidó kereskedők megjelenése stb.) a század második felében átalakították a város felekezeti képét. A rekatolizációs folyamat csak II. József uralkodása alatt enyhült némiképpen.

Az imént felemlgetett egyházlátogatás számba veszi a mindszeri templom belső berendezését, tartozékait, temetőjét, de a város felekezeteiről történő tisztánlátás érdekében a református és a görögkeleti eklézsia személyi és vagyoni helyzetére is kitér, amit

62 Bm. L. Megyei Jegyzőkönyvek XXI. kötet 69–73.

63 *Szentpétery András* Borsod vármegye református vallású követének az 1728. évi országgyűlésen történt megalázó esetét lásd: Bm. L. Borovszky-hagyaték, számozatlan iratok csomója, Tóth Péter által kigépelte kézirat 30–32.

64 *Veres L.*, 1976. 91–109.

65 Bm. L. Borovszky-hagyaték, számozatlan iratok csomója, Tóth Péter által kigépelte kézirat 74–79.

66 EEL. 3412. raktári számú kötet 105–114., vagy HOM HTD 71.10.79.

persze itt nincs módunkban részletezni. Pusztán egy-két gondolatot emelnénk ki az összeírásból. Pl. a Papszer taxásairól ez áll: „Van egy teljes utcájuk a kálvinistáknak, melyet Pap sornak neveznek, melyben lévő minden ház (50 db) 12,5 garas taxát ad, vagy helyette három napot dolgozik a szőlőben. Ezen felül egy napot a malom töltésénél dolgoznak. A malom a városban, Bük András alispán háza mellett van, melyből közel száz köből a jövedelmük. Párbérből kb. száz hordó bor jövedelmük esik közepes termés esetén.” Nagyon sok értékes információ szól a katolikus és a református iskolákról. Ebből a forrásból tudjuk, hogy a század közepén a városnak 8 bábája volt, akik közül 2 katolikus és 6 református vallású volt.

A továbbiakban Miskolc város lakóinak felekezeti megoszlását igyekszünk bemutatni a korabeli összeírások tükrében. A könnyebb áttekinthetőség kedvéért mindenekelőtt álljon itt a város közel 50 éves periódusát átfogó felekezeti megoszlást kimutató táblázat.

Miskolc felekezeti megoszlása 1780 és 1825 között

Az összeírás éve	Lélekszám	Református	Evangelikus (Ág. hit. vagy lut.)	Római katolikus	Görög katolikus	Görög- keleti	Izraelita
1780	13 148	8433 (64,14%)	508 (3,86%)	3980 (30,27%)	— (?)	157 (1,19%)	70 (0,53%)
1783	12 867	8817 (68,52%)	550 (4,27%)	3208 (24,93%)	— (?)	210 (1,63%)	82 (0,64%)
1786	14 089	— (kb. 68,6%)	— (kb. 4,7%)	2784 (19,76%)	376 (2,67%)	412 (2,92%)	189 (1,34%)
1814—16	19 731	13 792 (69,9%)	1175 (5,95%)	3755 (19,03%)	397 (2,01%)	327 (1,66%)	285 (1,44%)
1825	22 910	16 517 (72,09%)	—	5 709 (24,92%)	—	317 (1,38%)	367 (1,60%)

Benkő Sámuel miskolci orvos 1782-ben könyvet írt „Topographia oppidi Miskoltz historico-medica” címen. Ebben a történeti munkájában ő az, aki a 18. század második felében elsőként közöl számsorokat a város összlakosságáról és felekezeti megoszlásáról. Könyvének V. §.-a néhány sorban ekképpen tesz említést a miskolci lakosság vallásáról: „A város lakói az ősi katolikus hitben egészen a 16. század közepéig megmaradtak; akkor aztán, mikor Magyarországon bel- és külviszály lángolt, a külszörnyekben pedig elszakadás következett be a hittételektől, ők is elhagyták apáik vallását, és helvét hitvallásra tértek át. Ezekből igen sokan, köztük nemesek is az idő múltával lemondva a református vallásról, a visszatérhetési jog szerint ismét áttértek katolikus hitre. Az 1780-ban készült népszámlálási táblázatból kitűnt, hogy a katolikusok száma 3980 volt, a helvét hitvallásúaké 8433. Az ágostai hitvallásúak 508-an voltak, a görögkeletiek 157-en és a zsidók 70-en.”⁶⁷

Benkő Sámuel statisztikájának megerősítése vagy közölt adatainak hitelessége végett pillantsunk bele más összeírásokba is. A sárospataki levéltár őrzi az 1781. évi és az 1782. évi kimutatásokat a miskolci reformátusokról. A kimutatás jó tájékoztatást ad a reformátusok nem és foglalkozás szerinti megoszlásáról. A *Benkő* által közölt református lélekszám pontosságát támasztja alá az is, hogy a következő két évben emelkedés van ugyan, de mindaz a természetes szaporulat következménye. Így az 1780-ból ismert

⁶⁷ *Benkő S.*, 1782. 13.

8433 református lélekszámhoz képest egy évvel később számuk 8441-re, két évvel később pedig 8727-re emelkedett. A református lakosság rétegződésének vizsgálatához álljon itt ez a két kimutatás.

1781. Tabella Conscriptionis animarum⁶⁸
(Miskolci reformátusok)

Status	Felnőttek		Gyermekek		Együtt	
	Férfi	Nő	Férfi	Nő	Férfi	Nő
Közrendűek (plebei domiciliiati)	1972	2162	1493	1274	3465	3436
Extranei quasi domiciliiantes	203	175	191	95	394	273
Servi	244	-	229	-	473	-
Ancillae	-	266	-	85	-	351
In Xenodochis	2	7	-	2	2	9
Pauperes ostiatum medicantes	16	18	-	-	16	18
Ministri Aatholicorum	4	-	-	-	4	-
<i>Summa animarum:</i>		5069		3372		8441

1782. Tabella conscriptionis animarum⁶⁹
(Miskolci reformátusok)

	Felnőttek		Gyermekek		Együtt	
	Férfi	Nő	Férfi	Nő	Férfi	Nő
Közrendűek	1998	2200	1592	1348	3590	3548
Extranei quasi domiciliiantes	210	180	208	102	418	282
Servi	242	-	226	-	468	-
Ancillae	-	268	-	92	-	360
In Xenodochiis	2	11	-	2	2	13
Pauperes etc.	20	22	-	-	20	22
Ministri Aatholicorum	4	-	-	-	4	-
<i>Summa animarum:</i>		5157		3570		8727

A református lakosság 1781. és 1782. évi összeírásai tájékoztatnak bennünket a természetes szaporulatról is. 1781-ben Miskolcon 186 férfi, 177 nő, összesen 363 református polgár született. Ugyanakkor 86 férfi (ebből 52 gyerek), 87 nő (ebből 39 gyerek), összesen 173 református lakos távozott az élők sorából. Ebben az évben 1571 érvényes házassága volt az eklézsiának. Az 1781. évben 81-en kötöttek házasságot. Viszonyítsuk a megadott számadatokat a következő évihez. 1782-ben 192 református férfi, 171 nő, összesen 363 református városlakó született. Emellett összesen 321-en haltak meg. Közülük 168 férfi volt (ebből 93 gyerek), 153 nő (ebből 97 gyermek). Ebben az évben 101 házasságkötés történt. A megadott statisztikai adatok mélyebb társadalmi vizsgálatokhoz nyújtanak segítséget.⁷⁰

A táblázatunk 1783. évi számsora, amely a város felekezeti megoszlását taglalja, *Marjalaki Kiss Lajos* által felkutatott lélekösszeírás (TABELLA Conscriptionis Animarum) forrásból táplálkozik. Ez az összeírás is sokkal gazdagabb, minthogy csak a társadalom felekezeti megoszlásáról tájékoztatna. Fény derül az egyes vallásokhoz tartozó lakosság társadalmi megoszlásáról is, elsősorban foglalkozási rétegződésről. Az 1781.

⁶⁸ TIREL A., XVIII. 6437.

⁶⁹ TIREL A., XIX. 6955.

⁷⁰ HOM HTD 77.272.544.

és az 1782. évi összeírások mintájára lássuk az 1783. évit is, hogy folyamatában szemlélhessük Miskolc társadalmának többirányú rétegződését.

*Miskolc város társadalma 1783-ban felekezeti és foglalkozási megoszlás tekintetében*⁷¹

Római és görög katolikusok						
Státus	Felnőttek		Gyerekek		Együtt	
	Férfi	Nő	Férfi	Nő	Férfi	Nő
Helybeli illetőségű	618	610	510	416	1188	1086
Idegen illetőségű	262	96	120	26	382	122
Cselédség (szolga, szolgáló)	90	215	26	36	116	251
Az ispotályban dolgozók	1	6	-	-	1	6
Koldusok, kéregetők	10	13	4	6	14	19
Szerzetesek	20	-	-	-	20	-
Papok	3	-	-	-	3	-
<i>Katolikusok összesen:</i>						3208
Helvét Hitvallásúak						
Helybeli illetőségű	2016	2213	1615	1368	3631	3581
Idegen illetőségű	206	183	214	98	420	281
Cselédség (szolga, szolgáló)	246	210	228	101	474	311
Az ispotályban dolgozók	2	12	1	-	3	12
Koldusok, kéregetők	21	20	-	-	21	20
Szerzetesek	-	-	-	-	-	-
Papok	3	-	-	-	3	-
<i>Helvét hitvallásúak összesen:</i>						8817
Ágostai hitv. evangélikusok						
Polgári hívek	162	158	114	115	276	273
Egyházi személyek	1	-	-	-	1	-
<i>Evangélikusok összesen:</i>						550
Görögkeletiek						
Görög nem egyesültek	84	50	40	34	124	84
Pópa	2	-	-	-	2	-
<i>Görögkeletiek összesen:</i>						210
Izraeliták						
Izraelita vallásúak	30	21	17	14	47	35
<i>Izraeliták összesen:</i>						82
Summa summarum:						12 867

Központi táblázatunkban elérkeztünk a II. József korabeli népszámlálás adataihoz. Első látásra meglepő, hogy Miskolc esetében a lakosság közel 70%-át alkotó református vallásúakat nem írták össze. A reformátusok és az evangélikusok számarányát figyelembe véve táblázatunkat körülbelüli adatokkal, viszonyszámokkal egészítettük ki. Rövide-

⁷¹ A táblázatot átvettük: *Marjalaki Kiss L.*, 1929. 5.

sen, későbbi összeírások arányaival igyekszünk bizonyítani a megadott viszonzyszámok valósághoz közeli voltát. A továbbiakban pedig megvizsgáljuk, hogy az 1780-as években milyen egyházi szervezeti struktúrában helyezkedtek el a miskolci felekezetek tagintézményei.

A miskolci római katolikusok az Egri Püspökség Miskolci Esperességéhez tartoztak. A miskolci anyaegyház ffilái voltak ekkor: a felsőzsolcai, a jenkei és a szirmai egyház. Városunk görög katolikus lakossága a Munkácsi Püspökség Borsodi Esperességéhez tartozott. A görög katolikusok kis lélekszáma miatt, ekkor még nem volt anyaegyházuk Miskolcon. Mater eklézsiájuk Görömbölyön volt, akihez ffilaként Miskolc mellett ott volt még Csaba, Diósgyőr, Kisgyőr, Mályi, Sály és Szirma görög katolikus hívő népe. A hasonló lélekszámú, de gazdasági erejénél fogva jelentősebb görögkeletieknek mater egyházuk volt Miskolcon. Eklézsiájuk a Karlócai Püspökség Karlócai Esperességéhez kapcsolódott. Miskolc ffilái voltak: Csát, Ónod, Sajószentpéter, Tiszakeszi, ahol mindössze négy-öt hívő tartozott hozzájuk.

A miskolci reformátusok mater egyháza a Tiszáninneni Egyházkerület Alsóborsondi Egyházmegyéjéhez tartozott. Ugyanakkor a miskolci evangélikusok anyaegyháza közvetlen kapcsolatban állt a Tiszáninneni és Tiszántúli Egyházkerület Hegyaljai Egyházmegyéjével. Ffilái között találjuk Bábonny, Csaba, Cserépfalu, Diósgyőr, Kács, Kisgyőr, Kistokaj, Mezőkeresztes, Nagymihály, Nemesbikk, Noszvaj, Novaj, Nyék, Sály, Tibolddaróc, Vatta és Zsérc egyházait. A miskolci izraelitákról ilyen tekintetben nincs adatunk.⁷²

Annak ellenére, hogy a reformátusok és az evangélikusok pontos lélekszámát az 1786. évi adatsorban megadni nem tudtuk, most a pontosítás és a hiány betöltése érdekében egy másik, 12 évvel későbbi helyi összeíráshoz fordulunk segítségért. Miskolc város 1798. évi conscriptioja,⁷³ amellet, hogy családonkénti kimutatásban ismerhetjük meg a város lakosságát, kéményeinek, pincéinek számát, a lakosság felekezeti megoszlását is közli velünk. A felekezeti adatok elhelyezése és viszonyítása érdekében ismerkedjünk meg a kimutatás más részleteivel is. Ennek alapján 1798-ban Miskolcon 3562 ház, 3019 kémény, 1472 pince volt, melyet 3423 miskolci család használt vagy birtokolt. Ha a városban lakó 3423 családot tekintjük 100%-nak, akkor az 1084 nemesi család Miskolc társadalmának 31,67%-át jelentette, ami közel azonos a már korábban kimutatott kémény és pince összeírások arányszámával. Ebből adódóan a contribuens miskolci családok 2339-es adata a lakosság 68,33%-át tette ki. Az összeírás összegzésében fény derül a családok felekezeti megoszlására is. Ennek alapján a század vége felé Miskolc lakosságának 21,18%-a (725 család) római katolikus, 64,68%-a (2214 család) református, 7,92%-a (271 család) evangélikus felekezeti, 1,43%-a (49 család) görög katolikus vagy ahogy a forrásban szerepel, oroszok, 2,51%-a (86 család) görögkeleti ill. görögök és 2,28%-a (78 család) izraeliták, a forrás szerint zsidók voltak. Ez a számsor lehetővé tette számunkra, hogy ne csak lélekszámban, hanem családokban gondolkodva is fel tudjuk bontani Miskolc társadalmát felekezetekre.

Központi táblázatunkban a következő idősík 1814 és 1816, amikor statisztikai kimutatás készült a városi lakosság felekezeteiről. Ehhez forrásként *Debreczeni Bárány Péter* Borsod megyében elvégzett és közzétett statisztikáját használtuk fel. Ő a Munkácsi Püspökség 1814. évi és az Egri Érsekség 1816. évi schematizmusából nyerte a felekezeti adatokat. Eredményének helyességét bizonyítva, más évekből is vegyünk ki ada-

⁷² Barsi J., 1991. 49., 131., 137., 141., 143., 147., 150.

⁷³ Bm. L. I. 52. vagy HOM HTD 74.423.150. vagy 75.53.52.

tokat a római katolikus schematizmusokból. A miskolci reformátusok lélekszáma az 1816. évihez képest, amely 13 792 fő volt, a következőképpen alakult: 1819-re 15 259 főre emelkedett, majd némi stagnálás tapasztalható, ha hihetünk a források igazságtartalmában, 1822-ben 15 137 főt állapítottak meg. A miskolci reformátusok kimutatott létszámát hajlamosak vagyunk a követett tendencia alapján elfogadni, kikökenést pusztán az jelent számunkra, hogy egy 1819. évi helyi összeírás szerint a város református lakossága jóval kevesebbnek lett feltüntetve. A városról szóló történeti szakirodalomban eddig teljesen megbízhatónak tűnt az 1819. évi református népszámlálás. Az általunk követett vizsgálati mód szerint arra a következtetésre jutottunk, hogy az 1819. évi református összeírás által kimutatott 9290 fős református lakosság kevésnek mondható. Az eddigi kutatókat az tévesztette meg, hogy *Losonczy József* dispensator (az összeírást irányító megbízott) kimutatásában nemesekre és nemtelenekre, emellett nemek szerinti bontásban is megadja az összeírás eredményét. Összesítése alapján, a bejegyzés szerint: „1819 Esztendőben a Miskolczi Reformáta Szent Eklésiában lévő Lelkek summás ki húzása: Famíliák száma: Nemesek: 1087, Nemtelenek: 1254, Lelkek neme és száma: Nemesek: Férfiak 2103, Asszonyok 2061, Nemtelenek: Férfiak 2568, Asszonyok 2558. Összességgel: 9290.”⁷⁴ Úgy véljük továbbra is, hogy az 1819. évi összesítésben az összeírók nem végezték el körültekintően a rájuk bízott feladatot. Teljesen elképzelhetetlen, hogy 3–4 év alatt 4–5 ezer fővel szaporodott volna a miskolci református felekezetiük száma. A 15 ezer fő körüli református létszám nagyobb időegységben vizsgálva állja meg a helyét.

Tovább lapozva a római katolikus schematizmusokat, nemcsak a fent említett reformátusok létszáma tekinthető objektívnek, hanem mindez elmondható az evangélikusok és az izraeliták esetében is. Az 1816. évi 1175 fős evangélikus létszám 1819-re 1381 főre emelkedett, és három évvel később, 1822-ben 1392 fő kimutatásában realizálódott. A későbbi adatokat is figyelembe véve a miskolci evangélikusok létszámának megállapítása itt is helyesnek mondható. Az izraeliták esetében az 1816-ban kimutatott 285 fő, 3 évvel később 398 főben, 1822-re 362 főben került kimutatásra. Ez a létszámkimutatás sem tekinthető túlzónak a központi táblázatunkból is ismert 1825. évi adat láttán.

Egy gondolat erejéig térjünk még vissza a helyiek 1819. évi református összeírására. Az itt kimutatott 10 ezer fő alatti református létszám még abból a szempontból is alacsonynak mondható, hogy az anyakönyvek tanúságai szerint ebben az időszakban a születések száma mindig több volt, mint a halálozásoké. Vagyis a református létszám folyamatos növekedésében akadály e tekintetben sem volt. *Marjalaki Kiss Lajos* volt az, aki a református egyház 1781-től kezdődő anyakönyveit vizsgálat alá vette. Arra a következtetésre jutott, hogy 1781–1790, 1791–1800, 1801–1810, 1811–1820 között évenkénti vizsgálattal, de évtizedenként is mindig több volt a születések száma, mint a halálozásoké. A természetes szaporulat pedig a megadott 10 évenként 554, 309, 35 és 138 fő, összesen 1036 fő volt. Mindez szintén annak a bizonyítéka, hogy a reformátusoknál a természetes szaporulat nem volt annyira nagy, hogy 3–4 év leforgása alatt több ezer fővel is emelkedhetett volna.⁷⁵

Táblázatunk utolsó adatsora *Nagy Lajos* 1825. évi statisztikája, amit *Kovács Alajos* Miskolc esetében pontosnak és követendőnek tekint. Az itt közölt adatoknak annyi a

⁷⁴ *Marjalaki Kiss L.*, 1931. 6. vagy HOM HTD 73.911.43.

⁷⁵ *Marjalaki Kiss L.*, 1931. 7. vagy a természetes szaporulat részletes, táblázatos kimutatásait 1781-től 1929-ig éves bontásban lásd: *Marjalaki Kiss L.*, 1929. 10–11.

szépséghibája, hogy a reformátusokat és az evangélikusokat, valamint a római és görög katolikusokat együttes kimutatásban adja meg. Mindez persze nem jelent akadályt, hogy általános következtetéseket vonjunk le az egyes miskolci felekezetek 45 év alatt bekövetkezett változásairól.

Az 1780 és 1825 közötti időszak felekezeti változásait bemutató táblázatunk adataiból és az ehhez nyújtott kiegészítő adatokból összességében az alábbiak nyertek bizonyítást. Miskolc város református lakossága a 18. század végén és a 19. század első negyedében a város lélekszámának kétharmados többségét jelentette. A reformátusok tábora lélekszám tekintetében fokozatosan növekedett, de arányszámát vagy viszonyszámát vizsgálva nagyon kevés változáson ment át. Mindössze 4–5% az a növekedés, amely a 45 év alatt kimutatható. Korszakunkból kilépve és hosszabb távon vizsgálva a reformátusok Miskolc társadalmában betöltött helyét, arra lehetünk majd figyelmesek, hogy a római katolikusok száma 1890-re nemhogy eléri, hanem meg is haladja a reformátusok számát. Ennek okát *Kovács Alajos* abban látja, hogy a katolikus lakosság nagyobb szaporasága folytán jóval nagyobb kontingenst tudott szolgáltatni a városi népesség növeléséhez. Mindez véleményünk szerint a többtényezős igazságnak csak egyik eleme. A római katolikusok esetében a türelmi rendelet kihirdetése után némi visszaesés tapasztalható. Lélekszámuk nagyobb arányú növekedése a 19. század első felére tehető. A görög katolikusok lélekszáma és aránya a két előző felekezethez képest elenyészőnek mondható. Az evangélikusok létszáma a 19. század elejére megduplázódott. A görögkeleti egyház létszáma a századfordulóig növekedett. Ezek után több miskolci görög kereskedő elhagyta a várost, amely szépen megnyilvánul a görögkeleti hívők létszámának visszaesésében. 1825-re az izraelita lakosság létszáma és a társadalomban elfoglalt arányszáma meghaladta a görögkeletiekét. Mindez megmutatkozott a gazdasági életben is. Azt a szerepet, amit a görögök töltek be a 18. század folyamán, most a 19. század első felétől a zsidóság vett át.

A lakosság foglalkozás szerinti tagozódása és vagyoni helyzete

A téma fontossága bővebb kifejtést is megérdemelne, de jelen esetben a társadalom egyik tagozódási irányaként kezeljük. Az ilyen irányú vizsgálatokhoz szerencsére bőséges forrásanyag áll rendelkezésünkre, ami arra késztet bennünket, hogy csak a tendenciákra és az általános érvényű folyamatokra hívjuk fel a figyelmet. A jelen dolgozatunkhoz összegyűjtött forrásanyagból ennek a társadalomtörténeti problémának részletes kifejtése egy külön tanulmányra is érdemes lenne. A továbbiakban foglalkozási áganként haladva tesszük meg a vizsgálódást, és közben az egyes foglalkozást űzők vagyoni helyzetére is kitékintünk.

Miskolcon az *őstermelésből* a lakosság közepes jövedelmet húzott. Ennek oka abban keresendő, hogy a középkorban kialakult szűk határa évszázadokon keresztül a lakosság lélekszámának emelkedése, többszörösére történő felduzzadása ellenére változatlan maradt. A szántóföldek többségén búzát termeltek, ennek ellenére mindig behozatalra szorult a város. Kisebb körre szorult a rozs, árpa, zab, köles és kender termelése. 1702-ben pl. a KÖTEL KÖNYV-ben 45 db kenderföld szerepel. 1709-ben *Leveles Erzsébet* számításai szerint 519 adózónak 1660 köből búzáját és 67 köből árpáját, 1712-ben a pestis után 422 személynek 314 köből búzáját, 77 köből árpáját és 11 1/2 köből zabját írták össze. 1744-ben pl. 158 árok kendert számláltak. A Sajó partján pedig

7 1/2 árok kukoricaföld, a belterületen 2 sáfrányos és több gyümölcsöskert volt. A gyümölcsösök különben a szőlő alján helyezkedtek el.⁷⁶

A termőföldet nemesi illetve szabad és úrbéres illetve dézsmás szerint csoportosították. Az uradalom 1773-ban kiadott térképe 1314 db urbáriális földet tüntetett fel. 1817-ben, a kataszteri felmérés alkalmával 1686 kat. hold quantualis, 577 cenualis és 157 hold uradalmi szántó volt. A 18. század második felére már egyértelművé vált, hogy az őstermelés haszna a vagyonos nemesség földjeiből került ki. Ez főleg azzal magyarázható, hogy a lakosság iparos rétegei fokozatosan felhagytak az őstermeléssel.

A szántóvető foglalkozást őrök között kiemelt helyen szerepelnek az *irtványföldek birtokosai*, hisz az általános gyakorlatnak megfelelően több éves adómentességet élvezhettek felfogott földjeiken. 1702-ben 45 ilyen irtványról tudunk. A megváltás idején Miskolc területén a „Conscriptio Extirpaturarum”-ok tanúságai szerint jelentős volt az irtványföldek kiterjedése. 1744-ben pl. 302 db, összesen 705 köblös irtványt és 462 árok irtványrétet írtak össze. 1754-ben a városi tanács a város rétjein tett irtásért 102 forintot fizetett a mecenzéfieknek. Az úrbérrendezés idején (1770. július 30-án) készült irtás összeírás szerint 8 birtokos rendelkezett irtványfölddel. Ebből 6 fő szántóval, 41 PM kiterjedésben (1–5 PM, 3–6 PM, 1–8 PM és Halász György 10 PM). Két birtokosnak 18 embervágó rétnek való irtása volt. Árvai Mihály 16 és Szabó Mihály 2 embervágó rét használója lett.

Az *állattenyésztés* a békésebb évek beköszöntével fejlődésnek indult. Élénk állatkereskedelmét annak köszönhetette, hogy a királyi kamara 1690-ben Miskolcot jelölte ki a tiszáninneni baromvásár színhelyéül. Az 1695. évi adólajstrom szerint 314 armalista és libertinusnak 335 ökre, 189 tehene, 52 tinója, 35 lova, 115 juha és 368 sertése volt.⁷⁷ Két évvel később 537 adózónak 408 ökre, 386 tehene, 170 tinója, 76 lova, 133 juha és kecskéje, 789 sertése volt. A miskolci határ szűkösségéből adódóan az állattulajdonosok a szomszédos települések legelőin voltak kénytelenek kisebb-nagyobb legelőhelyet bérelni. 1709-ben 480, 1712-ben pedig 422 azoknak a száma, akik állatokat tartottak. 1765-ben 544 úrbéresnek 72 lova, 46 ökre és 40 tehene volt. Ez utóbbi számsor arra enged bennünket következtetni, hogy a század második felében állattenyésztéssel nagyobb mértékben a nemesség foglalkozott.

A lakosság kitűnt a *méhtenyésztés* terén is, hisz már 1695-ben 314 adózó javai között 368 méhrajt írtak össze. Két évvel később 537 polgár 528 méhrajjal bírt. A méz és a viasz szép jövedelmet biztosított akkor is az ezzel foglalkozók számára. A mézet különösen a török fogadta szívesen ajándékba. A megváltás idején fokozatosan csökkent a méhrajok száma, hisz 1709-ben 393, míg 1712-ben már 267 méhrajt mutattak ki az összeírók.

A *gyümölcsstermelésből* ugyancsak szép jövedelmet húztak. A dinnye, alma, körte, szilva termelése dívott a szőlők alatti gyümölcsösökben. Az 1702. évi ingatlan-összeírásunk 16 kertet és 10 gyümölcsöskertet sorol fel Miskolc területén.

Az őstermeléssel összefüggésben fejlődött a *város malomipara*. Köztudott, hisz jómagunk is már többször említést tettünk róla, hogy a város belterületén 5, majd a század közepétől eggyel több malom állott a Szinván. Az általunk vizsgált kémény és pin-

⁷⁶ Leveles E., 1929. 82–83. és 117.

⁷⁷ E forrásból kiindulva eltérő eredményekre jutottak: Leveles E., 1929. 52. és Veres L., 1991. 133.

ce összeírásokban (1764, 1781, 1783, 1790) összesen 19 alkalommal kerülnek lajstromra a város vízimalmai.⁷⁸

A lakosság egyik fő jövedelmi forrása az *ipari tevékenység* volt. A zálogbirtokosok korában az iparosok, akik tulajdonképpen a város szabad polgárai, városi tisztségeket is betölthettek és vezető szerepet játszottak a város és az egyház előljáróinak választásánál. A város lakosságának általában harmadrésze foglalkozott iparral. 1695-ben pl. a 314 armalista és libertinus között 93 volt iparos. 1698-ban pedig a contribuensek 31,83%-a űzött valamilyen ipart. Miskolc társadalmára is jellemző, hogy a nemesek nagy számban vesznek részt az iparúzésben.

A céhszervezetek Miskolcon a 16. század 50-es és 60-as éveitől alakultak ki, de még a 18. század folyamán is új céhek szerveződtek. Legrégebbi céheket a mészárosok, a vargák, a szabók, a szűcsök, a csizmadia és a lakatosok mondhatták magukénak. A 18. század első felében a céhek a gombkötők, a szűrcsapók és gubások, a bodnárak vagy kádárok, a pékek mestereivel bővültek. A 18. század második felében a miskolci és mindszei fazekasok, a kőművesek, építőmesterek és kőfaragók együttesen a cipészek, az asztalosok, a kovácsok és kerékgyártók, a bádógosok, rézöntők és esztergályosok, a kalaposok, a viaszöntők, a festők és a hentesek nyertek céhlevelet. A 19. század elején hígulni látszott a szakma, hisz nagy számban léptek fel a kontárok és landmaisterek, akik ellen a miskolci iparosok is szívós küzdelmet folytattak.

A céhrendszerek keretei között élő és nap mint nap dolgozó mesterek, legények és inasok fontos és meghatározó színfoltjaivá váltak Miskolc 18. századi társadalmának.

*Miskolc céhbeli iparosai*⁷⁹

Iparág	1696	1698	1730	1734	1770
Mészáros	18	19	15	13	18
Varga	13	10	15	13	3
Csizmadia	27	29	41	46	57
Szűcs	10	8	9	7	14
Borbély	4	4	-	-	3
Gombkötő	3	4	9	7	-
Lakatos	11	9	4	5	-
Kovács	5	9	4	6	-
Rézműves	2	-	-	-	-
Takács	5	5	9	11	10
Bodnár	14	9	6	15	12
Kerékgyártó	-	3	2	3	3
Szabó	13	11	2	3	21
Egyéb	-	2	13	17	106
Összesen:	125	122	147	161	247

Ipparral nemes, szabad és jobbágy egyaránt foglalkozott. 1709-ben pl. 280 nemesből 53, 200 szabad és jobbágy adózóból 42 iparos. 1711-ben 243 nemesből 42, 115 szabad és jobbágyból 31 foglalkozott iparral. Egy évvel később 214 nemesből 50, 118 sza-

⁷⁸ A téma bővebb kifejtését lásd: Veres L., 1975. 14–19. valamint Komáromy J., 1955. 35–37. Szép számmal maradtak ránk a diósgyőri uradalom inventariumaiban az egyes malmok eszközeinek számbavételét kimutató listák. Így pl. MOL E. 696. és Összeírások Diósgyőr–Tokaj 17–19. század 7. leltárak és becslések, uradalmi javak 1736–1839. 14. csomó, vagy ennek egyik kijegyzése: HOM HTD 76.1392.1.

⁷⁹ HOM HTD 74.423.154.

badból 36 iparos. 1735-ben 142 iparost sorolnak fel az összeírások. A század második felében, ahogy táblázatunk is bemutatja, az iparosok száma felszaporodik.⁸⁰

Az iparosok között a csizmadiák voltak a legnagyobb számban. 1772-ben már 99-re rúgott a céhbeli csizmadiák száma,⁸¹ holott ugyanakkor Miskolcon csupán 22 szabó és 21 varga folytatta mesterségét ezekben a csizmadiánál 200 évvel idősebb céhekben.⁸² A csizmadiák nagy számából adódóan a városban nekik volt a legtekintélyesebb árulószíniük is.⁸³ A 19. század elején soraik közé is sok kontár keveredett. A város és a megye, hogy megvédje céhbeli mestereit és ugyanakkor a tőlük vásárló polgárokat is, ezért gyakran folyamodott ahhoz, hogy céhlimitációkat bocsásson ki. Ennek egyik ránk maradt szép példája az 1813. évi „Közönséges Árhatározás” című céhlimitáció.⁸⁴ A mesterelemek számának fokozatos növekedése ellenére még az 1820-as években is kevés az olyan miskolci céh, amely egyszerre több legényt foglalkoztatva tömegárut bocsátott volna ki. *Bácskai Vera* kimutatásában ez a mesterek 1,4%-át jelentette.⁸⁵

A lakosság másik fő jövedelmi forrása a *bortermelés* s ezzel összefüggésben a *szőlőművelés*. A város helyi összeírásának többsége kémény és pince összeírás volt, amiből az következik, hogy szinte kivétel nélkül, a magára valamit is adó miskolci polgár rendelkezett egy-két szőlődarabbal és pincével. Tudjuk, hogy ez a 18. század elején még a polgárok átlagvagyonának részét képezte, de a század második felében a nemes-ség és a görögség kezére került. Bővebb magyarázat helyett álljon itt 3 táblázat, amely a város szőlősgazdáinak és pincetulajdonosainak aránymegoszlására illetve eltolódására kíván hangsúlyokat fektetni.

Elöljáróban annyit tudnunk kell, hogy 1702-ben 16 szőlőhegye, 1744-ben 25 szőlőhegye és 1817-ben pedig 45 szőlőhegye volt a miskolci és az ott helyet kapott extraneus gazdáknak. Ennek alapján pl. 1702-ben 716 gazdának 6431 emberkapáló szőlője volt, 1744-ben 760 gazdának 8435 árok szőlője és 1023 árok parlagja volt, míg 1817-ben 1100 gazdának 1174 kat. hold szőlője volt. Pincetulajdonosok esetében a 3 kiválasztott fenti évben 558, 897 és 1779 pince került összeírásra. Hogy melyek a legértékesebb szőlőterületek és pincesorok, arra most nem térnénk ki, hanem inkább társadalmi vonatkozásai tekintetében lássuk a táblázatos kimutatásokat.⁸⁶

80 *Leveles E.*, 1929. 78., HOM HTD 77.272.152. vagy 74.164.1., amelyből megismerhetjük az 1757–58-ban összeírt miskolci mesterembereket.

81 *TIREL A.*, XIV., 4862., 73. vagy az 1772. évi csizmadia névsor fotómásolata HOM HTD 77.272.558.

82 HOM HTD 74.423.57. *Marjalaki Kiss Lajos*: Ki volt az első csizmadia Miskolcon? (Kézirat)

83 *Dobrossy I.*, 1976. 113–150.

84 HOM HTD 73.835.1.

85 *Bácskai V.*—*Nagy L.*, 1984. 160.

86 *Rémiás T.*, 1993. 219., 231. és 232.

*A miskolci szőlősgazdák a diósgyőri koronaadalomhoz tartozó
szőlőkben (1755)*

Promontórium	A miskolci birtokosok száma	A szőlőhegyi rész kiterje- dése (kapás)	A parcellák nagysága (kapásban)				
			1–5	6–10	11–15	16–20	20 fölötti
1. Ágozat	9	61	5	3			1
2. Kis Ágozat	17	98	9	7	1		
3. Nagy Ágozat	17	147	1	11	4	1	
4. Avas tető	5	31	2	3			
5. Bábonyi Bértz	24	173	8	12	4		
6. Bedeg Völgy	34	204	18	14	2		
7. Csaba	51	320	25	24	2		
8. Csattos	11	47	9	2			
9. Csermőke	14	92	4	9	1		
10. Fülhe	4	26	1	3			
11. Győri oldal	16	138	6	5	4	1	
12. Isten hegye	23	150	8	14	1		
13. kakas	26	134	16	10			
14. Kánás	27	182	13	12	1	1	
15. Kerek hegy	12	89	3	8		1	
16. Közép szer	12	97	2	12			
17. Kőbánya	7	66	2	3	1		1
18. Lyukó	2	22		2			
19. Öröm hegy	7	46	5	1		1	
20. Pápa	14	101	3	9	2		
21. Risin	23	182	6	13	2	2	
22. Szabadha	6	28	4	2			
23. Szent György	8	78	1	4	2		1
24. Szép hegy	5	26	3	2			
25. Varga oldal	5	17	4	1			
Összesen:	380	2555	158	185	27	7	3

Pincéhelyes miskolci lakosság 1764-ben

Utca	Nemes és nemtelen miskolci lakos	Ebből nemes	Pince- tulajdonos		összesen
			nemes	nemtelen	
Felső Újj Város	21	-	-	7	7
Nagy Hunyad	132	44	35	70	105
Kis Hunyad	77	31	20	26	46
Kis Arnót	22	-	-	9	9
Újj Sor	39	2	2	28	30
Fábián Uccza	23	11	8	9	17
Derék Uccza	192	77	61	57	118
Tetem Vár	26	1	1	15	16
Újj Város	26	14	12	9	21
Kádas Uccza	57	34	29	11	40
Czikó Uccza	48	18	12	11	23
Újj Város Petze mentiben	223	68	53	86	139
Piacz Uccza	251	104	73	74	147
Szirma Uccza	128	52	33	29	62
Kenő Uccza	20	10	7	7	14
Kandia Uccza	28	10	6	7	13
Malom Szög Uccza	25	10	5	9	14
Papszer Uccza	171	64	51	75	126
Gyöngy virág Uccza	181	58	44	74	118
Víz Köz és Varga Szög	96	44	38	29	67
Összesen:	1786	652	490	642	1132

Pincehelyes miskolci lakosság 1781-ben

Utca	Nemes és nemtelen miskolci lakos	Ebből nemes	Pince- tulajdonos		
			nemes	nemtelen	összesen
Tizen Három Város	102	14	10	22	32
Nagy Hunyad	78	27	20	25	45
Derék Uccza	79	53	37	12	49
Kis Hunyad	122	43	32	37	69
Kis Armót	30	1	1	13	14
Szepessi új sor	111	20	11	52	63
Bagaméri új sor	35	11	8	10	18
Fábián Uccza	152	36	19	45	64
Tetem Vár	24	3	3	10	13
Szeless	49	10	4	12	16
Kádas Uccza	59	42	32	9	41
Czikó Úttza	32	16	9	10	19
Új Város Észak felől	69	33	24	17	41
Új város Közép Úttza	30	15	10	8	18
Új Város P.	81	34	21	30	51
Új Város Nap Keletről	122	27	18	43	61
Piatz Úttza	313	126	96	84	180
Sziirma Uccza	187	67	34	38	72
Csabai Kapu	15	5	2	2	4
Kandia	31	10	6	8	14
Malom szög	67 (?)	2 (?)	(?)	(?)	42
Torony Allya	81	36	29	32	61
Papp Szer	147	61	44	66	110
Patkány Sor	24	7	2	9	11
Pips Domb Allya	26	1	-	7	7
Kender föld Utsza	33	-	-	13	13
Medgyes Allya Kertek alatt	162	60	51	75	126
Víz Köz	109	66	49	27	76
Összesen:	2370	826	572 (?)	758 (?)	1330

A fentiekben említett céhes iparűzők és az őstermeléshez kapcsolódó szőlőbirtokosok és pincetulajdonosok a város szélesebb rétegeinek foglalkozását jelentették. Súlyában e két foglalkozástípushoz hasonlítható, de e mesterséget űzők száma lényegesen szűkebb. A város harmadik legfontosabb jövedelmi forrását a *kereskedelem* biztosította. A borkereskedelemnek a 18. század elejétől a nagy számban megtelepedett balkáni ortodox vallású kereskedőcsaládok, az ún. „görögök” adtak lendületet. Jelentőssé a 18. század második felében vált, amikor a görögök mellett a zsidóság is helyet kért magának a város kereskedelmi életében. Miskolc kereskedelmi tevékenysége fokozatosan fejlődött, olyannyira, hogy a 19. század első felére a tiszáninneni Magyarország fő kereskedővárosának kiáltották ki. A tőkeerős kereskedőréteg jelentőségét és súlyát igazolja az is, hogy a diósgyőri koronauradalom pl. 1839-ben 54 kereskedővel pereskedett.

A kereskedelmi szükségletet a város lakói számára a boltok és a vásárok elégítették ki. A város országos, havi és heti vásárai mellett a 18. század az, amikor egymás után alakulnak kisebb-nagyobb boltocskák a városban. 1732-ben 8 ilyen van, de 1741–42-ben 11 görög és 4 zsidó bolt állt a város lakóinak rendelkezésére.

A város 18. századi történetében egyértelművé vált, hogy a kereskedelem igazi haszonélvezői a görög kereskedők voltak. Kereskedelmi tevékenységükről és vagyoni

helyzetükről több tanulmány is készült már, amelyeknek bővebb ismertetése nem áll módunkban.⁸⁷ A görög kereskedők ügyletei hozták városunkba a lengyel, a szepességi, a bécsi, a pozsonyi és a pesti kereskedelmi és üzleti élet képviselőit. Rajtuk keresztül vált a kiskocsmás Miskolc kávéházas mezővárossá, vagyis segítségükkel éppen ebben a században lépett ki Miskolc a kisvárosi medréből.⁸⁸

Az 1828. évi országos összeírásban a 332 iparos (opifices) mellett 25 kereskedő (mercatores) és 6 kalmár (quaestores) szerepelt. Az itteni kereskedők 90%-ban szakosodott kereskedők voltak. Legtöbben textilkereskedők (10), de tudunk vas- (4), termény- (7), bőr- (6) és vegyeskereskedőkről (3).⁸⁹

Az egyes foglalkozási csoportok vagyoni helyzetét szemlélve megállapítható, hogy a legvagyonosabb társadalmi rétegei Miskolc városának a birtokos nemesség, akik bírják az egész pertinentiaju fundusok javát, s ők az irtványok tulajdonosai és a szőlő- és pinceingatlanok felhalmozói, továbbá görög és zsidó kereskedők. Már 1702-ben is érzékelhető a Miskolcon élő nemesek vagyoni koncentrálása. Mindez a felhalmozó folyamat a század közepe felé és végére egyre erőteljesebb, bár szembekerülnek a tőkeképessé kereskedő réteggel. Vagyoni helyzetük illetően alakulására lássuk táblázatba foglalva néhány birtokos miskolci nemesi család vagyoni helyzetét 1702-ből és 1732-ből.⁹⁰

Nemesek jövedelmi forrásai 1702-ben

	malom	fundus	szántó- föld (db)	rét (db)	parlag	kert	szőlő (kapás)	pince
Dőry A.	1	8 1/2	56	36	1	1	78	6
Bük L.	1	6	-	-	-	-	44	3
Aszalay A.	-	5 1/2	90	28	-	-	8	1
Boldizsár Zs.	-	4 1/2	11	13	-	-	135	4
Szepessy P.-né	-	4	26	8	-	1	49	3
ifj. Szepessy P.	-	2	28	12	1	-	131	2
Váczy A. főbíró	-	4	20	12	-	-	13	2
Város	2	11 1/2	28	18	4	-	100	1

Néhány nemesi család vagyoni helyzete 1732-ben

	fundus	pince	szőlő	szántóföld (köbös)	malom	bolt
Dőry A.	13 1/2	12	174	25 1/4	1	8
Boldizsár Zs.	5 1/4	2	44	-	1	-
Bük A.	3	3	61	-	1	-
Szepessy Gy.	1 1/2	1	18	-	1	-

87 Komáromy J., 1968. 363—390., U. ő., 1969. 285—339., Sasvári L., 1977. 22—28., Hőgye I., 1977. 1—15., Dobrossy I.—Veres L., 1976. 29—41., Dobrossy I., 1975. 21—32., U. ő., 1977. 15—22., U. ő., 1988. 341—351.

88 HOM HTD 77.272.40. Komáromy József: A régi és új Miskolc, 5. (Kézirat)

89 Bácskai V.—Nagy L., 1984. 342.

90 Rémiás T., 1991. 242—243.

A 18. század második feléről százalékosan is sikerült kimutatni, hogy a nemesség milyen arányban részesedik a szőlő- és pincetulajdonokban. 1764-ben a nemesség 75,15%-a pincetulajdonos, 1767-ben 544 nemesből 364 pincetulajdonos, ami a nemesség 66,91%-át jelenti. 1781-ben a nemesi cellarium tulajdonosi réteg 69,25%-ra rúgott. Hasonló a helyzet a miskolci promontoriumokon bírt szőlők nemesi részarányaival is.

A városi polgárok vagyonában ellenkező tendencia mutatható ki. A század második felére erős a differenciálódás, az elszegényedés felé mutató tendenciák jelentkeznek részükről. Hogy milyen egy iparos,⁹¹ egy görög kereskedő⁹² vagy a város⁹³ esetleg a koronauradalom miskolci vagyoni helyzete,⁹⁴ ennek bemutatására sajnos most lehetőség nem nyílik. A városlakók vagyoni kontrasztjának érzékeltetésére engedessék meg, hogy bemutassuk *Dursza Miklós* kereskedőnek a Magyar Kurirban 1818-ban megjelent házaladási hirdetményét akkor, amikor a miskolci polgárok egy jelentős hányada jószágainak eladására kényszerül vagy hitelfelvételre.

„Miskolczon a piatz uttzán, leg jobb helyen, és a leg ujjabb ízlés s szerént már tsak nem egészen felépült s kő-sindellel fedett egy uj ház eladandó. Mellynek egésséges, és szép kinézésén kívül tágas udvarras kertje is van, a melly alatt a Szinva vize folyik, az épület fel ház, öszvességgel az alsó és felső tractuson vagyon 6 egészen elkészült szoba, egy konyha, és egy kamra, az épületnek a piatzra néző része alatt egy hármás pintze, fa, és kotsi szín, hat még el nem készült szoba, két konyha és egy pintze, az urvar kert el együtt 66 öl hosszúságu, és 6 3/4 öl szélességű. Mind ezeken felől van ezen épületben még egy a piatzra nyíló mind külsőképpen bátorságosan mind belsőképpen minden megkivántatókkal csinosan elkészült bolt, és ennek végébe egy magazin. A ki ezen házat megvenni szándékozik, jelentse magát, Miskoltsi Kereskedő Dursza Miklós Urnál.”⁹⁵

Az elszegényedési folyamat sok esetben hitelfelvételre kényszerítette még a becsületesen adózó városi polgárokat is. Megyei levéltárunk szép számmal rendelkezik azon vagyonleltárakkal, vagyonbecslésekkel és végrehajtásokkal, amelyekből hű képet kapunk a miskolci polgárok, kereskedők, iparosok vagyoni helyzetéről, de elsősorban azért, mert a hitelezőknek tartozásukat nem tudták kiegyenlíteni. A hitelezők között szerepelnek a görögök, a zsidók és a gazdagabb nemesek. Kisebb hitelügyletek bonyolítása a polgárok között is lezajlott. A hitelfelvelek indítékainál szerepelne: állatvásárlás, ruhavásárlás, föld és más ingatlanok vásárlása, de a megélhetési gondok enyhítésére felvett hitelek sem kevesek. Az árverést a város főbírájának komissioja látta el. Így váltak ismertté a miskolci polgárok textíliái, bútorzata, háztartási eszközei. Legnagyobb nemesi hitelezők között vannak a gróf Szirmayak és a Bük család, a görögök részéről Keller

91 HOM HTD 76.869.39. Traup Konrád miskolci szabó javainak felbecsülése 1787-ből, vagy Pepik Márton szűcsmester vagyonleltára: HOMHTD 67.317.1. esetleg Kassay István borbély vagyonleltára: HOM HTD 67.318.1. az utóbbi kettőt lásd: Bodó S., 1969. 265–283.

92 HOM HTD 76.869.19. *Bodgál Ferenc*: Fényűző görögök (Kézirat), HOM HTD 76.869.18. *Bodgál Ferenc*: Gazdag görögök (Kézirat), HOM HTD 79.742.1. *Stehlik Ágnes*: A miskolci görög kereskedők vagyoni helyzete és kereskedelmi tevékenysége a XVIII. század végén (Szakdolgozat), Bm. L. Diósgyőri koronauradalom iratai, XI. 601. N^o74. (1. dob.) A miskolci görög kereskedőknek a diósgyőri koronauradalommal kötött szerződése, mely szerint nekik megengedi, hogy évi 2200 rénes forintért az uradalom boltjaiban szabadon árulhassanak. (Diósgyőr, 1784. február 1.) valamint Bm. L. Diósgyőri koronauradalom iratai között 1767 és 1821 között található bérleti szerződések (kb. 65), melyek 90%-át a görögök kötötték.

93 HOM HTD 74.66. 1–7. A város 1745. évi inventariumának másolata, eredetije: Bm. L. Sp. XXV. Fs. 1. (1745)

94 HOM HTD 88.269.1.1. és 88.270.1. A diósgyőri koronauradalom 1775. és 1783. évi vagyonleltárának a MOL-ból történt kimásolása és Dobrossy I.—Iglói Gy., 1982. 137–163., U. 6., 1986., 77–97.

95 HOM HTD 76.869.50. Magyar Kurir 1818. XI. aug. 11. 94.

Ádám, Pilta Konstantin, Tóth Naum, Flóra Tamás, Kozma Miklós, Szentik Teodor, a zsidók részéről Falk Sidó, Mark Miller Ferenc és mások.

Bár kis számban vannak jelen a város társadalmi életében, de új és értékes helyet foglalnak el már a 17. század végétől is a szellemi foglalkozást űző egyháziak, iskolamesterek, az írástudók (a deákok), a zálogbirtokosok várnagyai és tisztjei, de ide számítjuk a város 18. századának „túdós embereit” vagy művészeit és lírikusait. Az 1828. évi országos összeírásba felvett 1665 családfő közül 19-et mutattak ki, akik az összeírás szerint Miskolc város értelmiségét alkották. 362 a kézművesmester, 34 a kereskedő, 5 a vendéglátásból megélő és 16 a városi vagy uradalmi alkalmazott, a lakosság 73,81%-át (1229 családfő) ismeretlen foglalkozásának tünteti fel az 1828. évi conscriptio.⁹⁶

Nemzetiségi összetétel

Miskolc városába idegen egyének évszázadokon át szivárogtak be a törzslakosság tömegei közé, de az ilyen beköltözőket vagy beköltöztetetteket már az első vagy második nemzedékben felszívta a régi népesség. Nagyobb arányú idegen nyelvű csoport, amely a társadalom jövőbeni életére is kihatással volt a török világ után, a 18. század elejétől érkezett városunkba és megyénkbe. 1700-ban a kincstár Felsőgyőrbe telepített erdőmunkásokat az északi megyékből, majd a vaskohászat ellátására szlovák nyelvű erdőirtó segédmunkásokat toborzott Hámorba, a tapolcai apátság pedig görög katolikus kárpátaljai jobbágyokat hozott Görömbölyre.⁹⁷

Borovszky Samu azt vallja, hogy Borsod vármegye magyar lakossága a 18. század elején még mindig többségben volt, de erősen keveredett németekkel, szlovákokkal és ruszinokkal. A megye több települését már szlovákok lakták s alig volt helység, ahol a lakosok közé szlovák családok ne vegyültek volna. Többségben *szlovák* lakta falvak voltak már ekkor: Kelecsény, Szirmabesenyő, Csaba, Arnót, Viszló. Fele részben laktak szlovákok: Ládházán, Hejőkeresztúron, Aranyoson, Geszten, Sályon, Novajon, Irotán, Abodon, Rakacán és Görömbölyön, de az utóbbiak esetében ruszinokkal vegyülve. A lakosság harmadrészét tették ki a szlovákok: Tardon, Rudabányán és S. Szögeden. *Németek* aránylag nemigen voltak sokan. Diósgyőrött laktak nagyobb csoportban, de Csabán, Tardon és Rudabányán csak mintegy harmadát alkották a lakosságnak. *Ruszinokat* találunk más etnikumokkal keverve: Felsőzsolcán, Görömbölyön, S. Szögeden és Pál-falván. Szórványaiban már a 17. század végén, de nagyobb arányokban ekkor kezdenek Miskolcon megjelenni a *görögök*, akik kompániát is alakítanak maguknak és kizárólag kereskedelemmel foglalkoznak. Megyeszerte megjelenik a *zsidóság* is, akik csakhamar úgy tűnnek elő, mint a korcsmák, a ser- és pálinkafőzdék bérlői. A *cigányság* a század elején a város árkain kívül üt fel tanyákat, de fokozatosan ez az idegenajkú lakosság is lakott helyekre szivárog be. A vármegye az idegen népelemek közül mint az országban általános szokás volt, a zsidóságra türelmi taxát rótt ki. Miskolc városa az ekkor még kis számú zsidóságra 1740-ben 12 rénes forintot, vagyis 14 magyar forint 40 denárius évi taxát vetett ki.⁹⁸ Miskolc városa a század folyamán végig az idegeneket nehezen fogadta be, amit az extráneusokhoz sorolással, megkülönböztetett adó kiszabásával mindig is érzékeltetett.

⁹⁶ *Bácskai V.*, 1988. 211.

⁹⁷ *Marjalaki Kiss L.*, 1959. 28.

⁹⁸ Bm. L. Borovszky-hagyaték, számozatlan iratok csomója, Tóth Péter által kigépelte kézirat 50–51.

Miskolc tehetősebb lakóinak évszázadokon át a magyarok számítottak, de a 18. század első felétől a nemzetiségiek nagyszámú beszivárgása változtatott a helyzeten. A város „színmagyar” lakosságának hű bizonyítékai a 16–17. századi adólajstromok. Itt helynevekből képzett vagy iparos foglalkozást jelölő magyar családnevek fordulnak elő. A város magyar lakosságához azonban „jöttek cseh, horvát, orosz, vandál eredetű szlávok, ... azután osztrák, stájer, bajor, sváb, frank, szász származású germánok, örmények, akik rácokkal, görögökkel és törökökkel keveredtek; zsidók és cigányok”⁹⁹ – ahogy ezt *Benkő Sámuel* – szeretett szülővárosa, Miskolc első történetírója – a kor szemtanúja látta és feljegyezte. Városunk nemzetiségi képének fokozatos átalakulását hűen tükrözi, hogy az 1770. évi úrbéri összeírásban a több mint ezer városunkban élő családfő között már közel 100 a német és szláv családnév. Az evangélikusok között pedig 1782-ben 61 német és 128 szlovák család él. Az 1817. évi telekkönyvben az előzőekhez képest összehasonlíthatatlanul nagyobb arányban szerepelnek a magyartól idegen hangzású családnevek.

A 18. század végéig bekövetkezett nemzetiségi viszonyok érzékeltetését mindennekelőtt három szemtanú által vagy közreműködésével létrejött forrás megszólaltatásával kezdjük. A 19. század elején ismeretlen szerző(k) tollából keletkezett Miskolc idegen nevű kultúrtényezőinek humoros, rímbe szedett felsorolása.¹⁰⁰

Miskoltz Városát pallérozó originális magyarok nevei

Szlepka, Kura, Kuriatko, Vranina, Krajlik, Ádámusz
 Prepelitza, Okrányiel, Bugybolódzki, Zajden, Husz
 Vrabetz, Hrentsik, Bibza, Fajtsik, Hilo, Kajzer, Kukora
 Stoltmán, Kortsek, Zahr, Krivantsek, Mázer, Miletz, Szikora.
 Hilmer, Tőrék, Kázár, Lázár, Zamtsek, Klotzko, Pehári.
 Hendel, Hluska, Prácho, Pergyik, Mőz, Zabertzki, Vozári.
 Hlrongetz, konyetz, Hornyák, Hlatki, Zubelán, Libertinyi.
 Timko, Briatko, Zajatz, Hlaváts, Helebrant, Velentinyi.
 Kutsesz, Blaho, Kosut, Kohut, Grechman, Pingúr, Dusotzki.
 Jezsik, Leszih, Lesko, Mesko, Prichrátzki, Hanusótzki.
 Lipták, Plenka, Tyurek, Styetka, Talabai, Klebovits.
 Gazdik, Pepik, Kráudi, Gaudi, Rusinszki, Andrikovits.
 Mojzsas, Zvarik, Klinga, Szlenka, Kontsek, Drogus, Suhajda,
 Katzúr, Fehtigh, Máron, Ferjántz, Kmegy, Gubatska, Csavajda.
 Farnyik, Novák, Melióris, Elizeus, Germuska,
 Mihra, Prisha, Namesányi, Markusotzki, Rabuska.
 Urvih, Meta, Csajka, Repa, Gibilinyi, Mamitza.
 Druba, Plahi, Andrész, Kherman, Nyetreba, Hoferitza.
 Garan, Bohus, Pántik, Plahi, Pohriváztzki, Kenf, Verlik.
 Zernyik, Mesa, Institóris, kosina, Durnyák, Perlik.
 Rumán, Kulih, Malatinszki, Dervits, Roháts, Janovits.
 Vrábel, Czitzta, Sharka, Mega, Miráztz, Góts, Tamuskovits.
 Sharkóztz, Sterbán, Ritzu, Zemán, Katzvinszki, Bubilinyi
 Vrityik, Krispán, Filahofszki, Kalitz, Kirner, Gyúrinnyi.

⁹⁹ *Benkő S.*, 1782. 13.

¹⁰⁰ HOM HTD 53.4523.1.

Entzintroer, Pertli, Septsik, paptsik, Timsmid, Golovits.
Zictenstáin, Himpel, Szolák, Hudák, Benyóts, Benyovits.

Distrofák

Dobi Petzko, Hudák, Setztina, Kabzsanyi
pohornyik, Matitska, Kominyár, Urbányi.
Mihalek, Kmetónyi, Galának, Zsurányi.
Gasperik, Czibula, Lapsánszki, Ohányi
kapusztá, Pilárek, Vendrinszki, Debitzki
Skultéti, Matsuhó, Drevenyák, Varitzki
Stajnhúbel, Zahora, Kevitzki, Sidnyótzki
Répánszki, Mestitzki, Zvarinszki, Hrabótzki.

Ezek voltak, s vagynak akik Miskoltzon palléroztak,
De csak úgy hogy Templomjokban Szűrt, s Gubát bé nem hoztak.
Ekként, minden Sidó s Görög fő Pallérozó lenne
Ha a Ruha nem pedig Nyelv arra valamit tenne.
Így okoskodik a Buta, mivel jobban nem érti,
Miből áll a pallérzottság még is barátit sérti.
Nye butze tag harde proszim váz Szlovákok
Tag, metzi váz naiszt naj viátz Hlupákok.

A kézirat hátoldalán magyarázkodik a névtelen szerző, miszerint a „Miskoltzi Lutheránusok lajstromát és a görögökét” időtöltés végett közli öccse urával. Ennek ellenére számunkra nagyon tanulságos, hogy a város adólajstromából 194 szinte kiejthetetlen nevű egyént lehetett kigyűjteni. Mindez fölöttébb jó beköszöntő ahhoz, hogy mennyire fontos foglalkozni a város nemzetiségi dolgával.

Az ugyancsak miskolci születésű *Debreczeni Bárány Péter* Borsod vármegyei statisztikai kimutatása végén felhívja az olvasó figyelmét a *vármegyében felduzzadt zsidó lakosság létszámára*, és ugyanakkor magyarázatot is próbál adni erre a jelenségre. Számításai szerint a 166 321 lélekből álló Borsod vármegyében 1816-ban 5232 zsidó lélek találtatik. „Kitetszik ebből az, hogy 30 esztendőök alatt a lelkek száma 29 637 és így esztendőnkint csak nem ezer lélekkel szaporodott; a Zsidók pedig az olta 3028 lélekkel szaporodtak.” A jelenség magyarázatát 5 pontban véli kifejteni.

„Mi oka lehet annak, hogy a Zsidók-száma nem csak ezen, hanem a Lengyel országhoz közelebb fekvő Vármegyékben illy szembetűnő képpen szaporodik? Talán nem tsalatkozunk, ha annak okait ezekben határozzuk:

- a) Lengyel Ország tömve lévén ezen speculans nemzettel, ezen termékeny Magyar Országba siet, melly a kereskedésre magát el nem szánja;
- b) Bejövén a Zsidó vagy titkos utakon, vagy a Földes Úrnak, s Jurisdictionnak inkább elnézésével, mint engedelmeivel, maga kevéssel megelégedvén, annyi hasznot ígér, s meg is ad Földes Urának, a mennyit jószágából még soha se vett be. Így boldogulván mind maga, mind mellette az ő Földes Ura, a bizonyos haszonnal többeket édesget maga után.
- c) Ezen bevándorlást segíti a Kormány is az által, hogy virágzóbb állapotba akarván a kereskedést Országunkban hozni, ezen nemzetséget, mint egyedül a kereskedésre fekvő kelő népet, a személyes köz terhektől feloldja, s azoknak pénzül való mértékletes megváltására szoríttja.

d) Kül Országban terhessebb adót fizetvén a Zsidó, mint Honnyunkban, a kevesebbel bírók, hogy boldogúlljanak, ide iparkodnak.

e) A Zsidó, itt letelepdtével, Árendás nevet ruhásván magára, az előtte iszonyatos testi fenyítéket maga után vonszó törvénynek súlja alá, mint Honoratior nem esik.”

Mindezek után statisztikusunk nem marad adós a vármegye másik fontos idegen népcsoportjának, a *görögöknek* bemutatásával sem. Őket sommázza így láttatja: „A Nem egyesült Görögök, ámbár a Megye Népeességének csak 1/463 részét teszik is, még is speculációjok után, a Megyének közép pontján, *Miskoltzon*, a legjobb házakat, legjobb szőlőket, szántóföldeket, réteket bírják, s minden intézeteikben egy nemzet se hághat nyomokba a pompára, életnek kénye-módjára nézve; s méltán fellehet felölök tenni, hogy ezen maroknyi léleknek erszénnyében van csak nem egész Hegyallyai, Borsodi, Hevesi, Abaúji kereskedésnek haszna.”¹⁰¹

A fenti két forrás helyzetkép felmérése után lássunk — az eddigi kutatások szerint általánosnak remélhetően nem mondható — egy kirívó példát a különböző, de egymás mellett élő népcsoportok viszálykodására. Álljon itt egy 1792-es miskolci peres ügy tanúságtétel gyanánt.¹⁰² A vádlott *Tremmel Vencel* 54 esztendő Kovácsmester, miskolci lakos. Hogy miért is került bíróság elé, lássuk az ő elmondásában. „A dolog így volt: az Hollóné Asszonyom kis fia, az én kis fiamat zsidó fatyúnak nevezte, melyet az én fiam nehezen vévén amazt egy kevésbé a kezével meg legyentette,... Hollóné Asszonyom azonnal nagy haraggal jött az udvaromban, s ott nem találván gyermekemet a házamban,... be ment, és ott a nagyobb fiacskámat, a ki csak 11 Esztendő elől fogta, a háját tépázta, és a földhöz tsapván, ottan kíméletlenül annyira meg taposta, hogy még most is a taposás miatt gyakran fájtatja az oldalát. Én ez alatt a szomszédságban lévén a kisebb fiam érettem szaladott,... én azzal haza szaladván Hollóné Asszonyomat az udvar kapuján ki jönni találtam, a ki is a hajamban akarván énnekem is kapni, én szándékát meg előztem, és hét vagy nyoltzszor úgy pofon vágtam, hogy a fejkötője ki hullott a fejéből, egyébbképpen pedig nem bántottam...”

Az igazsághoz hozzátartozik, ha a másik szenvedő félnek az esettel kapcsolatos véleményét is megismerjük. Elmondása szerint „maga Tremmel Vencel egy erkölcstelen, makacs, mindenkivel veszekedő, vérengző természetű ember, aki senkivel és soha békével nem maradhat, minden keresztény felebarátját üti, veri, üldözi és az illy másoknak kínzásai előtte már csaknem szokásban vált... Büntetést méltán meg érdemli, annyival is inkább mivel én ezen Nemes Város Tanácsához tartozó Tagjának Hitvesse lévén, és a ki gyermekségemtől olta mindenkor fedhetetlen életet éltem Közönséges megbotránkoztatás nélkül, ezen nem emberi módon esett meg veretetésemet ell nem lehet szenvedni.” A miskolci korabeli peres ügyek sorában teljesen szokványos lenne ez az eset is, ha nem a „Zsidó” és „Keresztény” gyűlölet pattintotta volna ki a viszálykodást.

Lapozzunk bele a vármegye és a város jegyzőkönyveibe, hogy azokban milyen statútumok születtek a miskolci idegen elemek rendszabályozására. Megyei részről már 1724-ben intézkedés történt a miskolci házak között kalyibát építő *cigányokról*. Az intézkedés oka nem a cigányság városunkból való kitiltása volt, hanem e kalyibákban lévő szabad tűzhelyek veszélyessége miatt történt. Az ellenszegülőket 40 botütéssel büntették. Két évvel később a Helytartótanács kemény intézkedést foganatosított a cigányok városokból és falvakból történő kitelepítésével. Ennek nyomán Miskolc és a megye te-

101 *Debreczeni Bárány P.*, 1817. 62.

102 HOM HTD 53.4552. 1–3.

riületén lakó cigányok kitelepítésére rendelet született. A kezdeti sikerek ellenére végleges megoldás így sem született a cigányság otthonteremtése dolgában.¹⁰³

A vármegye vezetőségének odafigyelését dicséri, hogy amikor 1728-ban a miskolci mészárosokról statútumot alkotott, akkor tekintettel volt a zsidóság hagyományaira, így megengedték nekik, hogy saját mészárszéket építsenek a kóserhús árusítása végett. Ugyanebben az évben a meggazdagodás útjára lépett görög és zsidó kereskedőkről született intézkedés. Oka az, hogy többjüknek 500 hordó aszúszőlőből készült bora, sőt ezenfelül 300 hordónál is több aszúból készült eszenciája volt. Az ebből a vagyomból született tőke a megyében és Miskolc városában forgalomban lévő pénz rendes forgalmát az adófizetők nagy kárára megzavarja. 50 évvel később Miskolc lakosságának uradalmi jobbággyokká történő visszahelyezése ellenére a szerfölött megsokasodott görög kereskedők készpénzzel váltották meg a földesúri terheket.¹⁰⁴

Miskolc város jegyzőkönyveiben az 1730-as években a következő bejegyzéseket találjuk a miskolci idegen nemzetiségű lakosságról. A lengyelek és a görögök, mint borkereskedők többször kerülnek bejegyzésre. A zsidók adójuk miatt és kompániájuk hídépítésre szánt 3 forint 60 denárius értékű adománya okán. 1739-ben a Szepességből egy Orosz János nevű egyén jött munkára Miskolcra. Ugyanebben az évben jegyzik be a következő mondatot: „a városi tanács tilalma szerint pestises helyekről Miskolcra jövő cigányok és zsidók nem léphetnek a városba, úgyszintén a felső megyékből kaszálni szokott sáfrányosok, sokféle orvosságnak való olaj, csipke és szita hordozó tótok nem jöhetnek be”. A fent már említett megyei statútum ellenére még 1739-ben és 40-ben is Miskolcon a cigányok sátorban laknak és olykor csizmapatkolásból élnek.¹⁰⁵

A továbbiakban a miskolci társadalom nemzetiségei közül hárommal foglalkoznánk részletesebben. A görögséggel, a zsidósággal és a cigányokkal. A város társadalomtörténeti kutatásai eddig már mind a három idegen elemet megcélozták. Így megjelent tanulmányokra hivatkozhatunk és újabban előkerült összeírásokkal egészíthetjük ki mondandónkat.

Az utóbbi időben a miskolci görög *kompania* történeti kutatásával Dobrossy István foglalkozott mélyebben. A 17. század végén városunk társadalmában már megjelentek a görögök, így 1692-ben egy Görög nevű, 1699-ben pedig Görög Dániel szerepel az összeírásokban.¹⁰⁶ Nagyobb számban a 18. század első felében jelentek meg és rávettek magukat a borkereskedelemre. 1777-ben 50 kereskedő családról van tudomásunk. Ittlétük szám szerinti csúcsát az 1792–93. évi összeírás regisztrálja, amikor 97 görög családot mutattak ki, ami kb. félezer fő miskolci tartózkodását jelentette. A 18. század második felében a város kamarai fennhatósága alatt kitűnően megegyeztek az uradalommal. Ők bérelték a boltok, korcsmák nagy részét és ők nyitották meg Miskolc első kávéházát is. A város jogi helyzetének megváltozásakor a görögöket nem számították a jobbággyokhoz, hanem évenként egyeztek meg velük megváltásuk összegében.

A város kereskedelmi élete a 18. század folyamán egyöntetűen a miskolci görögség irányítása alatt állt. Felhalmozódott tőkéjük folytán a városkép alakításában is kezdeményező szerepük volt. Maguknak a főutcán épített szebbnél szebb kereskedőházaik mellett templomot, iskolát és ispotályt is építettek. Legnagyobb riválisuk nem a város vezetése, vagy az uradalom tisztikara volt, hanem az a zsidó kereskedőréteg, amely a

103 Tóth P.–Barsi J., 1989. 70. és 75.

104 Tóth P.–Barsi J., 1989. 77. és 123.

105 HOM HTD 69.5.100.

106 Bm. L. IV. 1501/b. Sp. XXI. Fs. IX. N°94.

18—19. század fordulójától fokozatosan átvette tőlük azt a gazdasági vezető szerepet, amit egy évszázadon át betöltöttek. A görögök térvesztése több komponensű okra vezethető vissza, amire itt nincs módunk kitérni.¹⁰⁷

Az általunk vizsgált és már többször emlegetett kémény és pince összeírásokban (1764, 1781, 1783, 1790) a négy év folyamán 166 bejegyzés fordul elő görögök vagy nem egyesült görögök jelöléssel. 1764-ben a következő 13 említés regisztrálta az összeíró: Antal Görög Sifári Fundusán (Ujj Város Petze mentiben), E. Kis Gergely (Víz Köz és Varga Szög), E. Kis István (Víz Köz és Varga Szög), E. Kis Istvánné (Víz Köz és Varga Szög), Emmanuel görög (Piacz), Fáy György görög (Piacz), görög Belányi János Pásztor Márton Fundusán (Piacz), Kozma Ádám görög (Piacz), Pap György görög (Piacz), Rabovszky György (Piacz), Rosa görög kereskedő (Piacz), Sám bik Tamás görög (Piacz), Sám bik Tamás görög (Piacz).

A *miskolci zsidóság* kutatásával ugyancsak *Dobrossy István* kezdett el foglalkozni. A zsidóság Miskolc társadalmában betöltött arányáról és gazdasági szerepéről nehezebb beszélni, hisz a források e tekintetben sokkal hiányosabbak, mint a görögök esetében. A görögség levéltára fennmaradt, de a zsidóság dokumentációs anyaga elkallódott. 1717 az első olyan dátum, amikor Négyesi Szepessy Pálné Meggyesalja utcai telkén pálinkafőző zsidókról értesül. 1735-ben a megyében 35 zsidó családról tudunk, akik közül 26 család Morvaországból jöttek vallotta magát. A 18. század első felében további adatok erősítik a zsidóság morvaországi és galíciai kapcsolatait. Az 1740-es évek táján kereskedőtársaságba egyesültek s 2 évvel később már négy zsidó bolt is működik a városban.

A zsidók felett első fokon maguk közül választott bíró ítélkezett. Az 1770-es években a miskolci zsidó családok száma 50 alatti, de a 80-as évek végére számuk megduplázódik. A város legkorábbi zsidó családjai: Falk, Juda, Moyses, Zelman, Hersl, Ábrahám, Salamon. Mindez a kémény és pince összeírásokban úgy fest, hogy a vizsgált 4 conscriptio-ban 53 alkalommal szerepelnek zsidók. Ebből pl. 1781-ben 14-szer, mégpedig a következő bejegyzésekkel és neveken: Bernáth (Piartz Úttza), Falk Lebl (Piarcz Úcza), Ibidem Sidó (Derék Uccza), Ibidem Sidó (Szepesi vj. sor), Ibidem Zsidó (Malom Szög), Ibidem Sidó Sellér (Fábián Úttza), Kádas Mátyásné (Kádas Úttza), Kun Gáspár házába Sidó meg égett (Piartz Úttza), Kun Páll házába Sidó meg égett (Piartz Úttza), Lőrintz (Piartz Úttza), Moyses Lebl (Piarcz Úcza), Sahter (Piartz Úttza), Salamon (Derék Uccza), Szűts János házába (Kádas Úttza).

A zsidóságot a hadi, házi, türelmi és rendkívüli, tehát közadók mellett privát adók is terhelték, mint a háza, pincéje, korcsmája utáni vagy a sakternek és tanítónak fizetendő összegek is. A zsidóközösség tagjainak fele kereskedő volt. Gyakori közöttük a bőr- és borkereskedő, de sok házaló, szekerező, bolti kereskedő, szatócs volt. Nem vetették meg a kézműves mesterségeket sem, mint pl. a szabó, a festő, a mészáros szakmákat. A város társadalmi és gazdasági életében a 18. század közepi nehézségeket az okozta, hogy Grassalkovich, a kamaraelnök nem adott bérbe zsidónak kincstári javakat, úgy mint a görögöknek, így nem volt módjuk megélhetésre s inkább elszéledtek Miskolcra. Mindez persze ideiglenesnek mondható, hisz Grassalkovich távoztával a diósgyőri prefektusok utat engedtek a zsidó betelepüléseknek. Így számuk ugrásszerűen növekedett a század vége felé, aminek következményeképpen a Kádas utcában zsinagógát is építettek. Így a századvégen szívós küzdelmet folytattak az uradalmi regalék bérletéért. Mis-

107 *Dobrossy I.*, 1991. 152–157.

kolc céhtörténetében kuriózumnak számít, hogy 1836-ban megalakították a zsidó céhet 32 taggal. A céh létszáma később egyre szaporodott.¹⁰⁸

Néhány szó a miskolci cigányságról. A *városi cigányság* történeti kutatója *Tóth Péter*. Az ő kutatásai segítettek bennünket is a cigányság 18. századi történeti ismeretében. Első említésük 1689-re megy vissza. Miskolc város megváltásának éve alatt telepdedtek be a cigányok és státútumokkal történő szabályozásuk már ekkor elkezdődött. 1740-ben tűnnek fel először, mint foglalkozási csoport. A 18. század közepéig sátrakban, kalyibákban laktak a házak között. Kitelepítésükre – ahogy erről feljebb a megyei státútumoknál már szó is volt – többször is kísérlet volt.

Miskolc legrégebbi cigánysora a Szirma utcán volt, amely a 19. század folyamán felhúzódott a Gordonra. 1752-ben Oláh Pesta a miskolci cigányok vajdája. Legismertebb miskolci cigánycsaládok voltak: Bagosi, Berki, Bódi, Budai, Danyi, Dardos, Daru, Duszi, Farkas, Findrik, Gudi, Hamzók, Irók, Jónás, Kabai, Kálló, Kozák, Moiska, Oláh, Orgon, Orgovarius, Ökrös, Pokos, Puki, Rakló, Székely, Tyukodi, Vadászi. A 18. század második feléből kiválasztott 4 kémény és pince összeírásban összesen 33 alkalommal szerepelnek cigányok. Ebben a négy évben 18 féle cigánynév fordul elő.

A cigány összeírásokból derül ki, hogy javarészt kovács munkával foglalkoztak, de a 19. század elejétől fokozatosan felhagytak ezzel, és inkább muzsikálásból és kéregetésből kezdtek élni. Az 1764–65. évi cigány összeírás 19 családot mutat ki.¹⁰⁹ Az 1768. évi *Conscriptio Zingarorum* tekinthető e társadalmi réteg legalaposabb kimutatásának a 18. század második feléből. Az összeírás ellenőrzője meg is jegyzi a lap alján, hogy „ez jó volna – már mint az összeírás alapossága – de a gyermekek neve nincs felírva, ezért azt is fel kell írni”.¹¹⁰ Ekkor 18 férfi, 17 nő, 27 fiú- és 22 lánygyermek volt a miskolci cigányok között. Akik fele-fele arányban voltak a kovács munka művelői vagy muzsikusok. Három esetben találtunk eltérést ettől, mikor a foglalkozás rovatba a „*misserabilis*” vagy „*alcator*” illetve „*mendicus*” bejegyzés szerepelt. Az 1776. évi cigány összeírásba a miskolci járás cigányai kerültek be.¹¹¹ Ekkor 40 felnőtt és 44 gyermek cigány élt Miskolcon. Bővebbet életmódjukról, foglalkozásukról, öltözködésükről *Tóth Péter* megjelent munkáiból tudhatunk meg.¹¹²

A város nemzetiségeiről szóló rész összegzéseként elmondhatjuk, hogy az idegenek száma egyre nagyobb mértéket öltött. Mindez a 18. század folyamán nem jelentette a nézetkülönbségek és összeütközések forrását. *Benkő Sámuel*, a kortárs 5–6%-ra becsülte az idegenek számát. *Korabinsky* szerint a nemzetiségiek aránya 10%-ra emelkedett, ami a Bach-korszak idején megközelítette a 30%-ot. A nemzetiségiek többsége zárkózott életformát teremtett maga körül és javarészt egymás közt éltek. Társadalmi jelentőségüket pedig abban látjuk, hogy a miskolci nemzetiségiek nagy része bekapcsolódott a város kereskedelmi életébe. Így a város és a nemzetiségiek kapcsolata kölcsönösen formálódott és viszonyult egymáshoz.

Marginális elemek

A társadalom szélére, peremére sodródott elemek nehezen megfoghatók és kimutathatók a feudális kori összeírásokból. Miskolc 18. századi *conscriptioi* között sem

108 *Dobrossy I.*, 1991. 158–163.

109 Bm. L. IV. 1501/b. Sp. XXI. Fs. VI. N^o72/30.

110 Bm. L. IV. 1501/b. Sp. XXI. Fs. X. N^o109.

111 Bm. L. IV. 1501/b. Mat. XI. Fasc. I. N^o129.

112 *Tóth P.*, 1989. 63–67. vagy 1993., 205–215.

bukkantunk a társadalom marginális elemeit feltüntető kimutatásokra. A továbbiakban mi is csak részadatok említéseire szorítkozunk. A feldolgozás alá vett összeírásokban elvértve találkoztunk egy-két olyan bejegyzéssel, amelyből következtetni lehet ezen elemek 18. századi létére. Kik is ők valójában és milyen említések találhatók róluk a forrásokban?

Elsőként szóljunk a *háztalan zselléerekről*. A subinquinusok a földesúrtól valamely jobbágya házában kaptak szállást. Földdel nem rendelkeztek, de volt egy szűk rétegük, akik igavonó állataik bérbeadásával jobb anyagi körülményekre tettek szert. Többségük általában másoknak dolgozott, pénzért vagy természetbeni járulékért. Közülük kerültek ki a szolgák és a cselédek is. 1699-ben Lipták Mihály „az ház mázolását 1,18 forintot” kapott. Ugyanekkor „az tapasztóknak szekhús és 24 denárius” járt az elvégzett munkáért.¹¹³

Miskolc város 1702. évi számadáskönyvében sok bejegyzés található a *szolgák* és a *cselédek* béréről. 1702. március 3-án ez a bejegyzés olvasható: „az Quartélyban levő Vormbrandt nevű kapitány szolgálójának vettem konventiojában egy ingvállnak való gyólcot Fl. 0,72-ért, előkötőnek vettem egy vásznat neki Fl. 0,38-ért, csizmát vettem neki Fl. 1,36-ért, csizma patkolásra és talpalásra Fl. 0,33-at adtam neki, patyolatot vettem számára Fl. 1,02-ért, készpénzt adtam neki ser ára fizetésiben Fl. 0,12-ot.”¹¹⁴ Az 1702. évi számadáskönyvbe bejegyezték a város 12 szolgájának és alkalmazottjának fizetését is. Innen tudjuk, hogy „Bíró uram őkegyelme a város nagyobbik bérese mellé fogadott egy tót inast, kinek vettem egy pár csizmát Fl. 1,70-ért, patkoltatásért fizettem Fl. 0,12-ot, vettem neki egy inget Fl. 0,60-ért, egy nadrágot Fl. 1,43-ért, készpénzt fizettem neki Fl. 6,67-ot.” 1702. május 24-én „fogadott Bíró uram őkegyelme az város ökrei mellé egy bérest, András nevűt, kinek conventiojában fizettem ekképpen: vettem egy új szűrt Fl. 3,00-ért, két inget Fl. 1,50-ért, két lábra valót Fl. 1,20-ért, két pár sarut Fl. 2,40-ért, készpénzült fizettem neki Fl. 8,22-ot.” Ismerjük Buzogány Péternek a conventioját is, aki 1702-ben volt a város lovásza. Az ő járandóságai között szerepelnek: egy Aba nadrág, egy pár csizma, fél szalonna, más pár csizma, egy vég Aba, fél kő só, egy pár öltözet és a korcsmában megivott borok. Kövesdi Gyurka, a város béresének 1702-ben egy pár csizma, egy süveg, egy ing és egy pár bocskor és némi készpénz járt, amiért a korcsmában sert és bort ihatott.¹¹⁵

Az 1702. évi számadáskönyv az aratás és a gyűjtés munkásairól és bérezéséről is említést tesz. Ekkor „az város számára sás aratóknak 24 denárius, a város búzáját aratóknak ugyanennyi járt, de rajtuk kívül 10 ember boglyázott a város szénáján.” Húst és kenyeret kapott „a város búzájának eldölt kereszteit összerakó emberek, és a két zab kéve kötő orosz ember is.” „Ételekre húst” kaptak a város búzáját „nyomtatók”.¹¹⁶ További conventios bejegyzések fordulnak elő a város későbbi számadáskönyveiben, de a fenti listák arról győznek meg bennünket, hogy a cselédek és szolgák járandósága étel és ruhaneműben merült ki. Pénzt minimálisat kaptak, amelyet kocsmázásra használtak.

A megváltás éveit Miskolc város magisztrátusa erősen tevékenykedett a közigazgatás jobbítása terén. A Szinva, Pece szabályozása, útjavítások és tűzrendészeti megelőző intézkedések mellett gondot fordított a *szegény- és lelencügyre*. A református eklézsiával együtt ispotályt tartott fenn. A katolicizmus terjedésével a Mindszenti

113 HOM HTD 69.5.103.

114 HOM HTD 69.5.103.

115 HOM HTD 69.5.103.

116 HOM HTD 69.5.22.

Templom tözsomszedságában egy másik ispotály is építésre került. A nyilvános kórházi ápolásnak és a szegények menedékhelyének ez a két ispotály volt az alapja.

A város előljárósága kénytelen volt foglalkozni a talált gyerekek elhelyezése ügyével is. A lelelncügyről végül úgy rendelkeztek, hogy amint kitett, magára hagyott gyermeket találtak, annak azonnal dajkát kerestek. 1721-ben pl. Szabó Mártonné és Tarcali Anna volt a város két dajkája.¹¹⁷

Miskolc város területén a *koldulást* a magisztrátus által megszabott szabályoknak vetették alá. A koldulás ügyét a tanács úgy szabályozta, hogy a város területén csak annak engedte meg a koldulást, aki erre koldulólevelet kapott. A koldulólevélért folyamodni kellett, ahogy pl. 1716-ban „a szílyben nyomorgó Pap János” is tette. A város előljárói e tekintetben okiratokkal elsősorban saját szegényeiket látták el. Idegeneknek csak kivételes esetben és rövid időre adtak ki engedélyt. Így valójában szabadalmazott koldusok keletkeztek a városban, akik pincelyukakban, borházakban, a pincék között épített kunyhókban húzták meg magukat.¹¹⁸ Nyilvántartásuk sok gondot jelentett a város tisztségviselőinek. Mivel a város adminisztrációját mód felett megnehezítették, ezért már 1724-ben tanácsi tiltó statútum látott napvilágot ezen elemek ideiglenes lakhelyeinek megszüntetéséről. Az volt a cél, hogy a városba költöztetéssel nyilvántartásba vehetők legyenek ők is. Mondanunk se kell, hogy az ilyen és hasonló intézkedések nem jártak eredménnyel. A 18. század második felében a mindinkább szaporodó koldusoknak a város kolduspecsétet, azaz koldulási engedélyt adott és követelt is rajtuk számon. A 19. század első negyedében már a koldulás eltörlésére irányuló törekvésekkel találkozunk.

A háborús időszakban megszorodtak a *gonosztevők*. A török kiűzetése és a szatmári béke megkötése után is számtalan gonosztevő ólálkodott Miskolc város környékén és a vármegye egész területén. Borsod vármegye 1712-ben közönséges inquisitiót rendelt el, s megbízta az alispánt, hogy a járásbeli szolgabírákkal és esküdtekkel együtt nyomozza ki: „az istenkáromlókat, azután ki volna gyilkos, szentegyháztörő, lopó, parázna, magzatját elvesztő, bűjös-bájos boszorkány, barom vagy oktalan állattal közösködő, hamishitű, házégető, orgazda, latroknak lappangatója vagy latrosságnak okozója, végül felségsértő”.¹¹⁹ A nyomozásnak meg is lett a kívánt eredménye, hisz soha annyi gonosztevőnek a dolgával nem foglalkozott a vármegye, mint a szatmári békét követő időben. A vármegyei jegyzőkönyvek tele vannak malefaktorok ellen folytatott perekkel. Az összefogdosott gonosztevők elzárására Borsod vármegye Miskolcon a Derék utcában, a Piac tér belső vége táján tömlöcöt építtetett, ahová a város is becsukhatta a maga malefaktorait. Eleinte tehát a vármegye és a város közös tömlöcöt bírtak, de később mikor a vármegye is helyszűkével volt, a város a maga rabjait kénytelen volt más-hová telepíteni.

Tekintsünk bele a *Hajdu Lajos* által vizsgált 1782–83. évi rabtabellákba.¹²⁰ Borsod megyében ekkor összesen 206 rab ült börtönben, akik közül 164 férfi és 42 nő volt. A rabok 42,23%-a (87 fő) 20 és 29 év közötti életkorú volt. Miskolc esetében az 1782–83. évi rabtabellák 8 főt tartanak számon. Ebből 5 férfi és 3 nő volt. A rabok 62,5%-a (5 fő) ugyancsak 20 és 29 év közötti életkorú volt. A börtönbüntetésre ítélték 37,5%-a (3 fő) lopással, ugyanennyi százaléka paráználkodással volt vádolható és 25%-a egyéb bűncselekménnyel.

117 *Leveles E.*, 1929. 86.

118 *Szendrei J.*, 1904. 619–620.

119 Bm. L. Megyei Jegyzőkönyvek XVII. kötet 40. vagy Borovszky-hagyaték, számozatlan iratok csomója, Tóth Péter által kigépelte kézirat 81–82.

120 *Hajdú L.*, 1985. 398–400. és 425–428.

Egyébiránt a büntetések kiszabásában e korban sem volt egyöntetűség és következetesség. Sokszor kicsiny bűnöket halállal sújtottak, főbenjáró esetekben meg könnyen kegyelmet alkalmaztak. Pl. Zászló Zsuzsanna 24 éves miskolci asszonyt 1782. február 5-én vették őrizetbe, férje és annak segédje megmérgezése vádjával. Több mint 7 hónap vizsgálati fogság letöltése után azonban kezesség ellenében szabadlábra helyezték. Ugyanebben az évben Szilágyi János 33 éves miskolci visszaeső tolvaj kedvezményben részesült és szabadlábra helyezték, de 80 botütésre, lekopasztásra és a kár megtérítésére ítélték.¹²¹

Mint az ország egyéb részein, úgy a 18. század első felében még Miskolcon is voltak boszorkányperek (1709, 1717 és 1740). Itt éppúgy, mint másutt is a bírák tudatlanságából és előítéletéből táplálkoztak ezek a perek. Könnyörtelenül elégették a boszorkányokat, de előbb kínvallatásnak vetették alá őket. Hosszú sora van azon bűnözőknek, akik szerepelnek a tanúkihallgatási jegyzőkönyvekben. A továbbiakban részletekbe nem bonyolódnánk. Mindössze olyan megállapítással élünk, hogy az iskolaügy fejlődésével a lakosság tudatlansága is évtizedről évtizedre csökkent. Ha nem is ennek egyenes következményeképpen, de a század második felében a bűnesetek száma a művelődés terjedésével kétségkívül kevesebb lett.

Témánkat a fent elmondottakkal közel sem merítettük ki. Ilyen irányú történeti vizsgálódást városunk esetében eddig senki nem végzett. A közzétett adatok pusztán betekintést adtak a város társadalmának legalsó szintjére szorult elemeiről. Számszerű kimutatásokat sem tudunk adni, sőt arányukat is nehéz megítélni. A téma vagy történeti-statisztikai probléma további kutatásokat igényel, hogy Miskolc város marginális elemeiről pontos képet kapjunk.

¹²¹ Hajdú L., 1985. 69–70.

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK JEGYZÉKE

Barsi János (szerk.): Magyarország történeti helységnévtára, Borsod megye (1773–1805), Budapest–Miskolc, 1991.

Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár Bm. L.) Borovszky-hagyaték.

Dányi Dezső–Dávid Zoltán: Az első magyarországi népszámlálás (1784–1787), Budapest, 1960.

Egri Érseki Egyházi Levéltár (EÉL.) Miskolc város 1746. évi Canonica Visitatioja.

Herman Ottó Múzeum Helytörténeti Dokumentációja (HOM HTD)

Heves Megyei Levéltár (Hm. L.) Egri Érseki Gazdasági Levéltár.

Illéssy János: Az 1754–55. évi országos nemesi összeírás, In.: Nagy Iván Családtörténeti Értesítő I. kötet, 239–242., 296–300. p., II. kötet, 33. Budapest, 1899. és 1900.

Magyar Országos Levéltár (MOL) Urbáriumok és Conscriptiók (UC) anyaga.

Miskolc város Levéltárának (Mv. L.) összeírásai, vagyonleltárai, inventáriumai és hagyatéki leltárai, valamint korabeli városi jegyzőkönyvei.

Tiszáninneni Református Egyházkerület Levéltárának (TIREL) lélekösszeírásai, amelyek a város református lakosságát veszik számba.

Tóth Péter: A Mária Terézia-kori úrbérrendezés kilenc kérdőpontos vizsgálatai, Borsod vármegye (1770), Miskolc, 1991.

Tóth Péter: Bél Mátyás leírása, In.: Fejezetek Miskolc történetéből, Szerk.: *Bekes Dezső és Veres László*, 65–69. Miskolc, 1984.

Tóth Péter (Közreadásában): A miskolci KÖTEL KÖNYV, Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltári Füzetek 22. Miskolc, 1986.

Tóth Péter (Összeállításában): Miskolci statútumok 1573–1755., Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltári Füzetek 13., Miskolc, 1981.

Tóth Péter–Barsi János: Borsod vármegye statútumai (1578–1785), Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltári Füzetek 23., Miskolc, 1989.

IRODALOM

Bácskai Vera

- 1988 Városok és városi társadalom Magyarországon a XIX. század elején, Budapest

Bácskai Vera–Nagy Lajos

- 1984 Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban, Budapest

Bencsik János

- 1991 Miskolc társadalma a török hódoltságot követő évtizedben (1688–1703), In: A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei 27., 118–131. Miskolc

Benkő Sámuel

- 1976 Miskolc történeti-orvosi helyrajza – 1782., Borsodi Kismonográfiák 2., Sajtó alá rend.: SzabADFalvi József, Miskolc

Bodó Sándor

- 1969 Két miskolci vagyonleltár 1762-ből, In: A miskolci Herman Ottó Múzeum Évkönyve VIII., 265–283. Miskolc

Debreczeni Bárány Péter

- 1817 Borsod Vármegye Némelly Statistikai Tekéntetekben, In: Tudományos Gyűjtemény IX. kötet, 49–64. Pesten

Dobrossy István

- 1975 A görög kereskedők szerepe és jelentősége Miskolc XVIII. századi üzlethálózatában, In: A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei 14. 21–32. Miskolc
- 1976 Gazdaság- és társadalomtörténeti adatok a miskolci céhek árulószíneinek 18–20. századi történetéhez, In: A miskolci Herman Ottó Múzeum Évkönyve XV., 113–150. Miskolc
- 1977 Panaszos levél a miskolci görög kompánia belső ellentéteiről, In: A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei 16. 15–22. Miskolc
- 1985 A tapolcai apátság miskolci kúriája, In: A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei 23., 32–38. Miskolc
- 1988 Görög kereskedelmi tőkefelhalmozódás és társadalmi közérzet Miskolcon a 19. század elején, In: A miskolci Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXV–XXVI. 341–351. Miskolc
- 1991 Kereskedő csoportok, családok és dinasztiák Miskolc társadalmában a 18. század elejétől a 19. század elejéig, In: A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei 27. 152–163. Miskolc

Dobrossy István–Iglói Gyula

- 1982 Koronauradalmi épületek Miskolcon a 19. század elején (I. közlemény), In: A miskolci Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXI., 137–163. Miskolc
- 1986 Koronauradalmi épületek Miskolcon a 19. század elején (II. közlemény), In: A miskolci Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXIV., 77–97. Miskolc

Dobrossy István–Kárpáti László

- 1983 A mindszei templom építéstörténete és műtárgyai, In: Különlenyomat a miskolci Herman Ottó Múzeum XX. Évkönyvéből 121–145. Miskolc

Dobrossy István–Veres László

- 1976 A miskolci görög kereskedőtársulat gazdasági tevékenysége a 19. század elején, In: A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei 15. 29–41. Miskolc

Hajdu Lajos

- 1985 Büntetett és büntetés Magyarországon a XVIII. század utolsó harmadában, Nemzet és Emlékezet sorozat, Budapest

Hőgye István

- 1977 A görögök szerepe a Hegyalja életében a 18. században, In: A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei 16., 1–15. Miskolc

Ifj. Horváth Béla

- 1956 A miskolci görögkeleti templom építésének története, In: A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei (1956. június) 61–67. Miskolc

Komáromy József

- 1955 Az első diósgyőri papírmalom terve 1773-ból, In: A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei (1955 december), 35–37. Miskolc
1956 Az első miskolci vendégfogadók. In: A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei (1956 június), 48–53. Miskolc
1968 Adatok Miskolc XVII–XVIII. századi kereskedelmi viszonyaihoz, In: A miskolci Herman Ottó Múzeum Évkönyve VII., 363–390. Miskolc
1969 A Pataky–Gerga Üzleti társasszerződés 1778-ból, In: A miskolci Herman Ottó Múzeum Évkönyve VIII. 285–339. Miskolc

Leveles Erzsébet

- 1929 A 800 éves Miskolc, In: *Halmay Béla–Leszih Andor* (szerk.): Miskolc, Budapest

Marjalaki Kiss Lajos

- 1929 Régi népszámlálások Miskolcon, Miskolc
1931 A miskolci református egyház a statisztika tükrében, Különlenyomat a Református Egyházi Értesítő 1931. évi 2., 3. és 4. számából, Miskolc
1956 Miskolci építkezési adatok a 18. századból, In: A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei (1956. június) 74–75. Miskolc
1957 A miskolci főutca topográfiája 1817-ig, In: A miskolci Herman Ottó Múzeum Évkönyve I. 102–127. Miskolc
1958 Miskolc régi mellékutcai, A miskolci Herman Ottó Múzeum Évkönyve II. 133–153. Miskolc
1959 Miskolc népességének fejlődése, In.: Különlenyomat a Borsodi Földrajzi Évkönyv II. számából, 28–33. Miskolc
1962 Jobbágy- és zsellérháztelkek a régi Miskolcon, In: Borsodi Szemle 6. évf. 6. szám, 95–100. Miskolc

Nemes József

- 1864 A miskolci plebánia története, In: Magyar Sion egyháztörténelmi havi folyóirat II. évf. 345–365. Esztergom

Ódor Imre

- 1989 Kurialista nemesek és településeik a késő-feudalizmus kori nemesi összeírásokban, In: Rendi társadalom–polgári társadalom 2., Szerk.: *Erdmann Gyula*
1992 Nemesi társadalom a török hódoltság utáni Baranyában, Baranyai Levéltári Füzetek 141., In: Baranyai Történetírás 1990–1991., 61–92. Pécs

Rémiás Tibor

1991 Miskolc társadalmának 18. századi összetétele, In: A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei, 27., 140–151. Miskolc

1993 Az „Avas Hegy” Miskolc 18. századi szőlő- és borkultúrájában, In: Különynyomat A miskolci Avas c. monográfiából, 211–236. Miskolc

Sasvári László

1977 Az észak-magyarországi görögséggel kapcsolatos népvnevek, In: A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei 16., 22–28. Miskolc

Szabó Erzsébet

1969–1970 A miskolci volt minorita templom és rendház, In: Különlönyomat a Magyar Műemlékvédelem 1969–1970. kiadványából, 331–344. Budapest

Szendrei János

1904 Miskolcz város története (1000–1800) és egyetemes helyirata, II. kötet, Miskolc

Tóth Péter

1989 Borsod vármegye tervezete a cigányok szabályozására 1784-ből, In: A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei 26., 63–67. Miskolc

1991 Társadalom és városigazgatás Miskolcon a 18. század első felében, In: A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei 27., 135–139. Miskolc

1993 Cigányok Miskolcon a 18. század közepén, In: A miskolci Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXX–XXXI. 205–215. Miskolc

Veres László

1975 Miskolci vízimalmok a XIV–XIX. században, In: A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei 14., 14–20. Miskolc

1976 Adatok az avasi egyház 16–19. századi gazdálkodásához, In: A miskolci Herman Ottó Múzeum Évkönyve XV. 91–109. Miskolc

1991 Az armalista nemesség szerepe Miskolc 17–19. századi gazdasági-társadalmi életében, In: A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei 27., 132–134. Miskolc

DER RECHTLICHE STATUS UND DIE EINTEILUNG DER SCHICHTEN DER BEVÖLKERUNG DER PROVINZSTADT MISKOLC IM 18. JAHRHUNDERT

Der Autor hat 1994 seine Dissertation mit dem Titel „*Die Gesellschaft von Miskolc im 18. Jahrhundert auf der Grundlage der Zusammenschreibungen des Feudalzeitalters*“ angefertigt. Die vorliegende Studie stellt einen Teil dieser umfassenden wissenschaftlichen Arbeit dar.

Die Arbeit macht einen Versuch, die Gesellschaft von Miskolc im 18. Jahrhundert vorzustellen. Unsere Aufgabe war nicht einfach, da ja die Kenntnisse um eine Quellengruppe (die Conscriptio) herum gesammelt wurden, mit der die Schichten der Gesellschaft der Stadt vorstellbar gemacht werden sollten. Den Namen von Miskolc hörend werden in der Geschichte der Stadt weniger Erfahrene erwarten, daß auch bereits im 18. Jahrhundert nur die Vorstellung einer Stadt der Handwerker und Händler erfolgen kann. Das ist alles zum Teil wahr, aber außerdem fällt auch Licht darauf, daß in dieser Zeit im Leben der Miskolcer Bürger die Weingrundstücke und die Keller bestimmend waren. Auf diese wirtschaftliche Erscheinung wurde auch schon *Ferenc Rákóczi II.* aufmerksam, als die Weinwirtschaft in der Vermögenslage der Miskolcer Bürger einen zentralen Platz einnahm. Auch die Stadtbeschreibung, die *Mátyás Bél* schrieb, betont den Entwicklungsstand der Weinkultur, ihre Identität mit der in Hegyalja.

Die Dissertation ist in fünf aufeinander aufbauende, jedoch voneinander getrennte Kapitel gegliedert. Sie beginnt mit der Vorstellung des Bildes von *Miskolc im 18. Jahrhundert*, bei der die Landkarten, Zusammenschreibungen und Volkszählungen eine Hilfe bildeten. Darauf folgend wird die *Besitzgeschichte eines Jahrhunderts der Stadt* zusammengefaßt, dann kommt der *rechtliche Status der Stadtbewohner* (privilegierte Stadtbewohner, Contribuens, rechtliche Vertretung der Stadt) zur Erörterung. Als am besten und von den meisten Gesichtspunkten her ausgearbeitetes Kapitel der Dissertation betrachten wir den Teil der *in mehreren Richtungen ausgeführten Gliederung der Stadtbevölkerung* (die Zusammensetzung der Bevölkerung nach Glauben, Beschäftigung, Vermögen, Nationalität). Schließlich beendet der gesellschaftliche Überblick über die *Bildungs-, Vergnügens- und Kleidungsbräuche* der Miskolcer im 18. Jahrhundert den gesellschaftlichen Überblick.

Mit dieser im 18. Jahrhundert ausgeführten tiefgehenden Schürfung in der Gesellschaftsgeschichte möchten wir den sich mit der Vergangenheit der Stadt beschäftigenden Gesellschaftshistoriker eine Hilfe bieten, ihnen eine Hilfe in die Hände legen. Im Laufe der Arbeit drückt der Autor mehrmals sein Bedauern darüber aus, daß noch viele solche Forschungsthemen auf ihre Aufarbeitung warten, sogar unter den Aufschlüssen der Vergangenheit eines Jahrhunderts der Stadt, welche eine so perfekt wie mögliche Darstellung des gesellschaftlichen Bildes zwischen zwei festgelegten Intervallen erschwerten.

Wir glauben, daß ausreichend betont wurde, daß die Stadt Miskolc ein solcher Schauplatz der Gesellschaft des 18. Jahrhunderts war, auf dem der Adel mit einem Anteil von über 30% vertreten war, ein Drittel der Contribuens Handwerker waren, jedoch die eine zahlenmäßig geringere Schicht der griechischen und jüdischen Händler die kapitalkräftige Schicht der Bevölkerung bildete. In Hinsicht auf die Glaubensrichtungen konnten wir eine reformierte Mehrheit der Stadt kennenlernen, in der sich die Zahl der Katholiken derartig erhöht, daß diese im ersten Viertel des 19.

Jahrhunderts die Zahl der Protestanten erreicht, zu Mitte des 19. Jahrhunderts bereits die Anzahl dieser übertrifft.

Zusammenfassend können wir feststellen, daß die Zusammensetzung der Gesellschaft in Miskolc im 18. Jahrhundert ein ausgezeichnetes Beispiel der Vielfarbigkeit ist. Das kann sowohl über die Verteilung der Beschäftigung der Einwohner der Stadt, als auch über deren Zusammensetzung nach Glauben und Nationalität gesagt werden. Für das noch bessere Kennenlernen der Schichten der Gesellschaft und ihre objektive Darstellung und Bewertung, für ihre Anordnung in der Vergangenheit der Stadt sind weitere Forschungen erforderlich.

Tibor Rémiás

TOKAJ, A KIVÁLTSÁGOLT KAMARAI MEZŐVÁROS ÉS HEGYALJA AVAGY TOKAJ-HEGYALJA

BENCSIK JÁNOS

Fél évszázada még a városháza tanácskozótermét díszítette az az *olajfestmény*, melynek témája Tokaj tájképként ábrázolt *címerrajza*.¹ Az alkotást egy helybeli autodidakta festő, feltehetően a századfordulón festette. A képet félkörben felirat fogja körül: KIVÁLTSÁGOS TISZA-TOKAJ VÁROS CÍMERE 1707-ből. Témája pedig Tokaj címerének biblikus értelmezése, jelesül Mózes vizet fakaszt abból a sziklából, melynek tetején „keresztben függő kígyó” látható.²

Tokaj geográfiai helyzeténél, ebből eredően gazdasági szerepkörénél fogva fontos település, a hazai városalakulatok második vonulatához, a *mezővárosok* (oppidum) köréhez tartozott.³ Az 1476 óta a mezővárosok között számon tartott Tokaj valószínű, hogy akkori földesurainak, a *Szapolyaiaknak* köszönhette közjogi felemelkedését.⁴

Az Árpádok és utódaik alatt (és később is folyamatosan) fontos tiszai átkelőhely (*Kőrén*)⁵ volta, majd sóforgalmazó, sóelosztó szerepköre, a török hódoltság korában királyi vára révén hadászati jelentősége tette mind fontosabbá településünket. Diósgyőrtokaji *váruradalom* tengelyében fontos gazdasági, igazgatási, sőt katonai szervezőerőt képviselt. Az előzőekhez társult, ezeket erősítette fel a hegyaljai szőlőművelés mind határozottabban érvényesülő gazdasági-társadalmi hatása.⁶

Tokaj előnyös helyzeténél fogva vonzotta a korban szokásos, különböző szerepköröket. Különösen a 16. század elejétől, amikor a külső és belső katonai események okán a *változásokat tekinthetjük állandónak*. Innen, hogy különböző okok együtthatása folytán *privilegiumokhoz* (kiváltságokhoz), *libertasokhoz* (szabadalmakhoz) jutott Tokaj.

Tény azonban, hogy az alaphelyzet településünk esetében (is) a *mezővárosi közjogi status* volt. Mit jelentett általában a mezővárosi jogállás, melyhez viszonyítva kiváltságokhoz, különböző szabadalmakhoz jutott Tokaj?⁷

A történettudomány számos alkalommal foglalkozott a *mezőváros* gondos körülhatárolásával, különösen, ha el kellett különíteni a mezővárost a *királyi várostól* (civitas). A kutatás mai álláspontja szerint azt hangsúlyozhatjuk, hogy a mezővárosi

1 Az említett olajkép a Tokaji Múzeum tulajdonában van. Közlöve: *Bencsik János*: A város pecséttrajza, a város címere. In: *Bencsik János–Orosz István* (szerk.): Tokaj, várostörténeti tanulmányok. Tokaj, 1995. II. 127. Egy hasonló festett címerkép van a „Hétszőlő” RT. dísztermében is.

2 *Bencsik János–Orosz István* (szerk.): Tokaj II. 117–123. Továbbiakban: Tokaj I–II.

3 *Orosz István*: A mezővárosi fejlődés történeti szakaszai Magyarországon. In: *Orosz István*: Hagyományok és megújulás. Debrecen, 1995. 3–15.

4 *Papp Klára*: Tokaj birtokosai és a birtoklás története a mohácsi vésztől a Rákóczi szabadságharcig. In: Tokaj, I–II.

5 *Németh Péter*: Királyok, ispánok, jobbágyok. *Ujváry Zoltán* (szerk.): Folklor és etnográfia, 48. 73–82.

6 *Balassa Iván*: Tokaj-Hegyalja szőleje és bora, Tokaj, 1991.

7 *Orosz István*: A hegyaljai mezővárosok társadalma a XVII. században. In: *Orosz I.*, i. m. 34.

kiváltságnak három tartópillére volt,⁸ és pedig (1) a vásártartás joga, (2) a földesúri adózás előnyösebb volta, (3) végül a *közösség* (a város) *irányításában több-kevesebb autonómia*. Ez utóbbi a település *jogi személy* jellegét hangsúlyozhatja, amikor is a *városi autonómia* a település *közös vagyonában, közös pénzkezelésben, (általában pedig) a közösségeként való működésében* testesült meg.

A város (itt a mezőváros) mindennapos, felelősségteljes tevékenységében létezett, e sokirányú munkában testesült meg; mezővárosként (közösség!) működött, a földesurasság hatalma avagy gyámkodásától független, illetve alig függő helyzetében. Ha a város vezetőtestületének (magisztratus) irányítása, miként a 18. század elejétől Tokajban is, a *köznemesség* kezében volt, akkor jobban érvényesült az úr–paraszt, a nemes–jobbágy ellentét, s az ebből fakadó társadalmi feszültségek. S ha már a város működéséről szóltunk, utalnunk kell a testületet jelképező *pecsétre* (sigillum communitalis civium), e pecsét használatára, a *pecséthasználat* jogára.⁹ A pecséthasználat a városi (a mezővárosi) lét egyik (nem lényegtelen) külső jele és bizonyítéka volt.

Az csak természetes, hogy Tokaj városkénti működése a 15. század utolsó negyedétől fokozatosan erősödött, s mint mezőváros ennek megfelelően alakult a közösség élete, a termelése, a társadalma; melyet aztán forrásaink gazdagsága révén egyre jobban megismerhetünk. A földesurasságok cserélődése is arra készíthette a települést (mindekelőtt vezetőtestületét), hogy ne csak kifogástalanul megőrizze státuszát, hanem mind befelé, mind kifelé jól működtesse a várost (a komunitást).

Abból a tényből, miszerint Tokaj első (ismert) pecsétnyomóját 1594-ben vésette, arra következtethetünk, hogy a megszerveződés és a megerősödés a 16. század közepére tehető. Ekkorra a város lakossága kálvinistává lett, s borkivitele már számottevő lehetett.¹⁰ A protestantizmus progresszivitása bizonyára csak segítette e folyamatot.

Ha településünk városi életét tanulmányozni akarjuk, akkor a 16. század közepével kell azt kezdenünk. Miközben időben előre haladunk, egyre plasztikusabban bontakozik ki az a mezővárosi működés, mely Tokaj életét nemcsak megalapozta, hanem az egymást követő évszázadok során, ha olykor visszaesésekkel is, végül is mind jelentősebb vásártartó településsé fejlesztette. Ebben kiváltképpen földrajzi helyzete volt meghatározó.¹¹

1. Évente hat *országos vásárt* tarthatott Tokaj.¹² Természetesen gazdaggá az Alföld illetve Erdély irányából érkező mezőgazdasági termékek felhozatala tette Tokaj vásárait. Anélkül, hogy itt a vásárok jelentőségét, szerepét elemeznénk, csupán utalunk arra, hogy a bőséges és sokszínű *árukínálat* révén lettek híressé a tokaji *sokadalmak*. Ezek mellett a *heti piacok* is jelentős forgalmat bonyolítottak.¹³

8 Orosz I., i. m. 60.

9 Uo. 6.

10 Bucsay Mihály: A protestantizmus története Magyarországon. 1521–1945. Bp. 1985. 41.

11 Bácskai Vera: Városok és városi társadalom Magyarországon a XIX. század elején. Bp. 1988.; Bácskai Vera–Nagy Lajos: Piackörzetek, piacközpontok és vásárok Magyarországon 1828-ban. Bp. 1984. 49. Tokaj sorrendben a 109. helyen állott, népessége 2713 fő, 40 falut vonzott, ennek népessége 79 902 fő.

12 Cserbák András: Kalendárium-típusok a Néprajzi Múzeumban. Bp. 1988. március 25. (gyümölcsoltó boldogasszony), június 24. Kereszteli Szent János (meggyérő), július 26. (Anna-napi), szeptember 27. (Máté-nap, dióverő), október 26. (Demeter-napi), december 21. (Tamás-napi).

13 Bencsik János: A híres tokaji piacok. In: Széphalom II. (szerk.: Kovács Dániel) 175–187.; *Högye István*: Hegyaljai városok, piacok 1711–1848. Borsod m. Levélt. Évk. II. 1981. 83.

2. A földesuraság számára fizetendő adó (és szolgáltatások) tételes voltáról (is) már a 16. század közepe tájáról vannak adataink. Az 1561-es *urbárium* tanúsága szerint „Vallják [...] az polgárok, hogy Némethi Ferenc és Seredy Benedek *Szent Márton adaját* vött rajtok húsz forintot.¹⁴ Annak előtte pedig ő előttök valók vöttek tizenkét forintot Szikszay Imre idejében...” Következő forrásunkból (az 1573-as *urbárium*ból) megtudhatjuk: „...annak előtte rendeltetett szokások és törvények szerént közönségesen a földesuroknak adtanak minden esztendőben *Szent Márton adaját* húsz magyar forintot”.¹⁵ Az 1610-es „törvénykönyv” azonban erről a tételes adónemről nem tesz említést.¹⁶ A következő század közepén (1650 táján) a „tokajiak 400 forint summára váltották át korábbi robot terhüket”. Egy évszázaddal később a tarcali uradalmi prefektussal, Kéghly Leopolddal (miután az kierőszakolta a város előljáróságától egy új *kontraktus* aláírását) kötött újabb „egyezség” értelmében 1758-tól már 700 rajnai forintot váltották meg évi robot beli terhüket.¹⁷

3. A városi élet, a közösség egésze gazdasági tevékenységének (stb.) szervezésében, irányításában gyakorolt *autonómia* jellemezte a városi kiváltságot. Tokaj legkorábbi ránk maradt, az 1610-es törvénykönyve külön fejezetet szentelt a „Bírótételben és tanácsnak helyére való állatásában való törvény és rendtartás”-nak.¹⁸ Eszerint a város élén *bíró* és két *szolgabíró* (társ) állott. Szóhasználatukból az tűnik ki, hogy a *bíró* illetve *főbíró* azonos fogalmat takart. A tanácsot fele-fele arányban a régi és új tagokból a *főbíró állította*. Úgy tűnik, hogy eközben a földesuraságnak nem lehetett beleszólási joga. Miközben évtizedek múltak el, Tokaj életében meghatározó változások zajlottak le. Mindenekelőtt megszűnt a török hódoltság, majd a kuruc–labanc háborúknak is vége szakadt, mely a nagy múltú *Rákóczi-család* fiának, II. Rákóczi Ferenc fejedelemnek is a bukását, majd száműzetését hozta. Úgy értékelhetjük, hogy Tokaj hadászati szerepe ezek eredményeként csökkent, majd várának lerombolásával (1705) minimálisra zsugorodott. Tokaj aztán a konfiskált Rákóczi-birtokok sorsában osztozván, földesura a király lett, kezelése pedig átment a *Szepesi Kamara* kezébe. E változás egyik következménye az lett, hogy a kamara (illetve képviselőtükből mindenkorai tisztjeik) mind határozottabban beavatkoztak mezővárosunk életébe (is).

Látványos akciók következtek. A tisztújításban (is) más metódust követtek Tokajban.¹⁹ Az egykorú forrásunk így örökölte meg: „Tiszt választása véghett [...] egyben gyűlvén, következő Tiszt választása vagy is *építő széke* tartattván ezen Privilegizált Tisza Thokay Várossának. Dominális Udvarbíró N(emze)tes V(itéz)lő Kovacsics Ferencz, Harminczados Pallugyai Jóseph, Posta Mester Hoffman Suster Joseph Urak eők (egye)lmek úgy más több Uri Convocatusok (összehivottak) és a Város népének nagyobb jelenlétével.” Először is az „Óh *Kapitány* N(emze)tes Pataky János Ur, *Feő Bíró* N(emze)tes Lippay János, *Exactor* Leviczky János, *Notárius* Fekete Gáspár Urak az egész nemes és Be(csület)tes *Tanáccsal* egyetemben Viselt hivatalbeli szolgálattokról (el is) búcsúztak.” [...] Majd „*candidáltattak* a T(ekinte)tes N(eme)s *Kamara által* ... *kapitányság beli hivatalra* N(emze)tes Pataky János *emeritus* (kiszolgált személy) ...

14 *Németh Gábor*: Hegyaljai mezővárosok „törvényei” a XVII–XVIII. századból. Tokaj 1561-es *urbárium*. Bp. 1990.

15 *Németh G.*, i. m. Tokaj 1573-as *urbárium*a.

16 Tokaj mezőváros törvényei. In: Az Tokaj városnak eleitől fogván... (törvénykönyv) 1610. 1987.

17 *Orosz István*: Földesúri támadások a hegyaljai mezővárosok ellen a XVIII. század második felében. In: *Orosz I.*, 1995. 128.

18 Tokaj város törvénykönyve, i. m. 1610.

19 Zemplén megye Levéltár (ZmL.) Tokaj iratok, Invesztigatio, 1772.

N(emes Hitsch Antal, Hlinciczky Gáspár és Jámbor János [...] kik közül a város ord. Kapitányává választott N(emes Hitsch Antal Ur”. „Bíróság beli hivatalra Gróff János úr, exactor(r)á Jámbor János, Nótárius(á) Fekete Gáspár. Tanácsbeli B(etsülletes) személyek N. Lippay János, Gyüre János. Jablonczay János, Leviczky János, Hlinciczky Szentmarjay Gáspár, Túróczy Jóseph, Bodnár István, Perger Kristóff, Meleg András urak.” Összesen 9 fő alkotta a város tanácsát.

E hosszú idézetből kihüvelyezhető tanulságok egyike: a földesuraságnak (vagy képviselőjének) ajánlási, indítványozási joga volt, másika: akkor a város mindkét vezető hivatalbeli férfiája (a kapitány, a főbíró) nemes ember volt. E tényre, mint meghatározó gyakorlatra még évtizedek múlva is hivatkoztak a tokajiak.²⁰ „Az akkori Tokay Privilegiált Communitas Tanács igazán Betsülletes Nemes Tanácsának (tartatott), mert akkor nagyobb részént Hadnagyával nemesekből állott, most pedig (1825) tizenkét nemtelekből és egy nemesből áll.” Éppen ekkor zajlott a tokaji kismenőség pereskedése, amikor a magisztrátust *paraszttanácsként* jellemezték, s panaszkodtak: „...a Helybeli tanács beli Urak Privilegiumaikból messze el térvén, sokképpen éreztetik velünk (ti. a kismenességgel) elnyomásbeli planumjaikat (jellegük) midőn nem olyanok, mit Tititus kíván előljáróktól.” A jelen pereskedés eredményétől alig függhetett a későbbiekben is a város előljáróságának társadalmi összetétele. Annak lehetünk tanúi, hogy a *magisztrátus* (és az előljárók) tagjai között számottevő többségben maradtak az iparosok, s a kereskedők. Sőt visszatekintve a 18. század derekán élt gyakorlatra, amikor (pl.) Nemes Novak (alias Üveges) Ádám főbíró mesterember volt kapitány, megállapíthatjuk, hogy a nemesi előjogok keveredtek a város vezetőinek hivatali jogállásukkal.

Ez volt tehát a mezőváros, az az alaphelyzet, melyre különböző korokban, más és más rendeltetésű *privilegiumok* (kiváltságok) és *libertások* (szabadalmak) rakód(hat)tak, melyhez társulhattak, s további előnyt biztosítottak a városnak, a magisztrátusnak, s nem egyszer a közösségnek, a kommunitas egészének is.

Akkortájt (16. század), amikor Hegyalján a minőségi szőlő- és bortermelés teret hódított, e települések számos *oltalomlevelet* nyertek földesuraiktól, mindenekelőtt a Habsburg királyoktól és az erdélyi fejedelmektől, illetve nagy hatalmú (többször országos méltóságokat viselő) földesuraiktól.²¹

A korai kiváltságoknak mind tartalmáról, mind annak keletkezésének idejéről keveset tudunk. Miksa főherceg 1598-ban kelt diplomájában csak annyit említ, hogy „a tokajiak régi kiváltságait megerősíti”.²² Ennek alapján a kiváltságok megléte a biztos, de hogy melyek legyenek azok, ezen levélből nem derül ki. E kiváltságok eredete sem mindig vezethető vissza a király személyére, vele többnyire megerősítették a más úton módon szerzett jogaikat, pontosabban kiváltságaikat, szabadalmaikat. E gyakorlat jó példája az, amikor Miksa 1598. március 10-én kelt (már hivatkozott) adománylevélemben foglaltakat még az év augusztus 19-én Rudolf császárral megerősítették.²³

20 ZmL. Tokaj, iratok, 1750.

21 *Bencsik János*: Tisza–Tokaj kiváltságolt városi társadalma a királyi kamara főhatósága idején (1715-től). 271. In: *Bencsik János*: Paraszti és mezővárosi kultúra a XVIII–XX. században. Miskolc–Tokaj, 1993. A szemléletmód illusztrálására jó példa a tarcaliak esete: *Babócsay I.*, i. m. 11. „...a mint a’ régi urbáriumokból is megtetszik, hogy ezen Tarczal várossa Tokajnak épülése után azon várhoz kiváltképpen való örökös jószágul applictatott [...] Noha a’ várost elejénte mint paraszti ’s polgári renden való emberek lakták, mindazonáltal az önn magok’ municipalis saját törvényeikkel s mind ez ideig fenn tartott dicséretes consvetudiojikkal igazgatva kezdetektől fogva *Privilegiált Mező-Városnak* tartatott; mint ennek igazságát a’ régi szent királyoknak és boldog emlékeztű Imperátoroknak Donációikkal s Privilegiumaikkal meg erősített leveleik bizonyítják.”.

22 ZmL. Tokaj, iratok, 1596.

23 Uo. 1596.

A kiváltságokról általánosságban elmondhatjuk, hogy Tokaj esetében azok változóak, sokirányúak voltak.

Bethlen Gábor fejedelem 1626-os levelében így rendelkezett:²⁴ „...ha valaki Tokaj városába eladásra szemesterményt hoz, azt három napig szabadon árulhatja, azután pedig köteles magtárba adni, de a városból ki nem viheti. [...] *akármennyi terményt* (gabonafélét), ti. búzát, rozsot, árpát, zabot, kölest, lencsét, borsót, babot, puhított kenderet és más föld termését”. Egy 1629-ben Fogarason kelt levele a következőket tartalmazza: „Thokaj városunkban lakó hiveinkre kedvek és akaratiok ellen senki *reaiok szállani*, eöket pénz nélkül való gazdálkodásra, *posta ló és szekér adásra* [...] valakinél is ne erőltesse.”²⁵ Ugyane témában Rákóczi György fejedelem már pontosabban rendelkezett (1644. április 8.): „Tokaj város csak udvari szolgai és Czimeres postánk részére köteles *postalovat* adni.” Néhány nap múlva ehhez mintegy kiegészítésül elrendeli: „Tokaj városát felmenti a beszállásolás és fuvarozás terhe alól.”²⁶

Tudunk arról, hogy mind Sárospatak, Tarcál és Tokaj és más hegyaljai város is emlegette még a 18. században is a *pallosjogot*.²⁷ Noha ekkorra már ennek gyakorlására nemigen akadt példa. Sajátos kiváltságnak tekintették a hegyaljai oppidumok lakói az *aszú szőlőszemek dézsmamentességét*.²⁸ Úgy vélekedtek, hogy ebben a szakértelmet és az iparkodást honorálta a földesúr. A tokajiak számára *vámmentességet* biztosítottak mind a réven, mind a hídon. Az 1610-es törvénykönyvben a következőket írják ezzel kapcsolatban: „Hanem mikor az Tisza által volt hidalva, annak felépítésében és csinálásában segítséggel voltunk, ha hertelen való segítség kívántatott. Hasonlóképpen az felbontásában és szedésében, mivelhogy mi is járjuk a hidat *minden fizetés nélkül*. [...] mikor elszakadott vagy éjjel vagy nappal szorgalmatosan rajta voltunk és helyére segítettük állatni, mivelhogy mi semmi *réhpénzzel nem tartoztunk*.”²⁹ E vámmentességet a későbbiekben élvezik. Így az 1772-es vizsgálat szerint is: „A város lakossainak a Hidason és Hidon minden *pénzfizetés nélkül* által járni (szabad), akár mit maga szükséges hasznára béhozni, ehhez járul maga mesterségének folytatása is [...] terhes szekerek kivévén csupán *questus* (kereskedés) fejében czélzott menetelét. [...] Nem tudja (a főbíró) mikor kezdték őket újra vámolni, portoriumot (hídpénz) adatni.”³⁰

A továbbiakban éppen a jelzett tanúvallomásra hagyatkozván azokat a kiváltságokat soroljuk fel, melyek élvezésétől megfosztotta a földesuraság Tokaj közösségét.³¹ „A város *egész esztendő alatt szabad korcsmát* tarhasson [...] mindaddig míg a prefectus [...] az Város Korcsmáján(!) lévő czégért [...] kardjával le nem vágta [...] s keményen (a főbíróra) parancsolván, hogy többé korcsmát ne merészljen árulni.”

A város a *halászat jogában* is csorbulást szenvedett. Elsőbben „a Vártúl fogvást mind alá a Város határának külső széléig” szabad volt halászni. A nevezett prefectus ezt is megváltoztatta, s ettől kezdve „csak horoggal sem szabad halászni” – panaszták a tokajiak. A város *communitasának* pedig a „vártul a sóházig” volt szabad a *maga számára* halásztatni. Ezzel a halászvíz tényleges hosszát rövidítették meg. Ehhez hasonló

24 Uo. 1626.

25 Uo. 1629.

26 Uo. 1644.

27 Orosz István: Földesúri támadások... i. m. 129.

28 Orosz I., i. m. uo 129.; ZmL. Tokaj, iratok, investigatio, 1772.

29 Tokaj város törvénykönyve, 1610.

30 ZmL. Tokaj, iratok, investigatio, 1772.

31 Bencsik János: Az 1755-ös földesúri erőszak a tokaji paraszttal szemben, s annak eredménye.

Észak-Mo. 1989. márc. 4.

méltánytalanság, sérelem érte Tokaj közösségét a *bordézma* kiadása terén is. A megkérdezett tanú vallja (1772): „...világosan tartja s nem mást mind *Decimát* nevez, úgy is volt Emberek emlékezetén felül is a praxis, mégis a Tekintetes Dominium most már a *Bort hetedén dézsmálja* [...] de már [...] az *Aszszu szőlőt* is mostmár Dézma alá vette és *Hetedén szemül Dézmállya*.” Ehhez hasonló kedvezőtlen korlátozást vezettek be a 18. század közepe táján a piaci életben is.³² Tiltották a kofaasszonyoknak a gyertyával, szappannal (etc.) való kereskedést. Egyedül a szalonnaárusítást engedélyezték, éspedig Szt. Mihály és Szt. Katalin nap közötti 2 hónap leforgása alatt. Mindezt azért, mert az uradalomtól a görög kereskedők árendálták a keresett árucikkek piaci forgalmazását. Panaszukban a tokajiak érvelése rendkívül szemléletes volt, érdemes idéznünk: „...de még a szegény munkára jövő-járó emberek is elidegeníttetnek (ennek) okáért, mert még a kuffantók szalonnácskát árultak, a' szegény messze földről származott kapás egy-két poltúrán szalonnát kaphatott magának s munkájához láthatott, s örömet jött azon munkára, de most már mészárszékekben font számra veheti...”

Ha összevetnénk Tokaj és a tokajiak gazdasági tevékenységében, mindennapos életében lévő sajátosságokat, csupán csak a Tokaji Uradalom jobbágyfalvai (pl. Tiszaladány vagy Tímár) népének mindennapos életével, bizonyára más, az előbbieknél előnyére szolgáló különbségeket fedezhetnénk fel.

E fentebbi megállapítással az általunk vizsgálódásra kitett témakör első része le is zárható. A továbbiakban az érdekel bennünket, hogy a *szőlő- és bortermelésről elhíresült Hegyaljának miért lehetett névadó települése Tokaj*? Hogyan és mikor alakulhatott ki a Tokaj-Hegyalja nevezet? Amiként arról már 1750 táján Debreceni Ember András így fogalmazott: „Ezen Hegyaljának Tokaj az Czimere”.³³

Hegyalja nevezettel illették azt a vidéket, ahol a hegy, a hegység az alacsonyabb térszíni tájjal, a síkvidékkel találkozik. Ezek többször a hegységről kapták nevüket. A történelmi Magyarország területén több *Hegyalját* különböztettek meg. Így volt (s van) *Bükkalja*, *Mátraalja*, *Kemenes-alja* vagy *Világos(i) Hegyalja*. E tájak általában jól megtermik a szőlőt és a gyümölcsöt. Esetünkben is *Hegyaljaként* emlegették azt a kiváló szőlő- és bortermő régiót, melynek leírásával illetve történetével a jelen cikkben foglalkozunk, s melyet két és fél tucat település alkotott.

A századfordulóra általánosan használt *földrajzi név*, a *Tokaj-Hegyalja* kialakulása évszázados szemléletnek és termelői gyakorlatnak lett az eredménye.

Az kétségtelennek látszik, hogy mind a *Hegyalja*,³⁴ mind *Tokaj-Hegyalja* földrajzi fogalmak kiemelkedése és megszilárdulása e régió bortermelőinek piaci sikereivel kapcsolható össze. A 16. század közepére tehető minőségi változás, mely a hegyaljai bort minőségi termékévé avatta, elsősorban az észak-európai régió országai körében megnyilvánuló minőségi bor iránti kereslettel függött össze. A *hegyaljai borexport* mindenekelőtt Lengyelország illetve Poroszország (stb.), később és kisebb mértékben pedig Oroszország felé irányult.

32 ZmL. Tokaj iratok, investigatio. 1772.

33 „Zemplén vármegyének kincstartó tárháza”. (szerk.: János István). Két hegyaljai verses história a XVIII–XIX. századból. Tokaj és Hegyalja X. Tokaj, 1993.

34 Balassa I., i. m.; *Babócsay Izsák*: Fata Tarcaliensia azaz Tarczal városának főbb változásai (1670–1700). Pest, 1817. Már „Hegyalját” ír, „Hegyalja dolgát” említi, vagy az egész „Hegyaljaiakkal” együtt írja... „a' Hegyaljai lakosokat” mondja.

E kort a hazai politikai és közállapotok ziláltsága jellemezte; a három részre szakadt ország északi részén a Habsburgok uralma alatti *királyi Magyarország* szerveződött. A nagyjából Pozsonytól Kassáig nyújtózó királyi országrész peremén, a török hódoltsággal és Erdéllyel határos régióban helyezkedett el Hegyalja. Ennek ellenére vagy éppen emiatt virágzott az észak felé irányuló hegyaljai borkereskedelem.

A borforgalmazás nem egységes gyakorlaton nyugodott; részt vettek benne az érdekeltek arisztokraták (pl. Rákóczi Zsigmond), a királyi országrész városainak polgárai, mindenekelőtt a *pentapolisz*³⁵ kereskedői, sőt lengyelországi kereskedők,³⁶ illetve a hazai görög, mindenekelőtt a hegyaljai kereskedők is. Az oroszországi forgalmazás csaknem kizárólag (legalábbis a 18. század második felében), a cár által szervezett *Borvásárló Bizottság* kezében volt.³⁷ Az ily módon *fedőnévvel* ellátott kozák alakulat zálogbirtokon termeltetett bort szállított Szentpétervárra. De a már említett felvidéki városok polgárai is hegyaljai birtokaikon (ma is őrzik e szőlőhegyek, e városok emlékét pl. Kassa, Lőcse) termelt borral kereskedtek külszági piacokon.

Minél szélesebb társadalmi érdekeltségű lett a hegyaljai bortermelés, a hegyaljai borforgalmazás, annál inkább kiemelkedett régióink a többi bortermő táj közül. Azt kell hangsúlyoznunk, hogy tájegységünk esetében a *Hegyalja* megjelölés már a 18. század elején nemcsak kezd általánossá válni, hanem oly módon állandósul, hogy bárminő jelző (pl. Tokaj) nélkül is megáll; vagyis ha Hegyalját említene, akkor elsősorban (és csaknem kizárólag) a Zemplén vármegyei tájat, a „zempléni” Hegyalját értik alatta. Innen ered az a szemlélet, amely a 18–19. század fordulóját követő évtizedekben közreadott leírások és lexikonok szövegében tanulmányozható. Vegyük mindjárt a „Közhasznú Esmeretek Tára” szócikkét:³⁸ „Hegyalja. Így nevezetnek közönségesen a’ 4-5 nsz. mtföldnyire kiterjedett szőlőhegyek Zemplén vármegyében, melyeken a’ külföld előtt is híres tokaji borok teremnek. Nem egyedül Tokaj hegyei értetnek tehát ezen nevezet alatt, hanem Tarczal, Tállya, Mád, Keresztúr, Zombor, Tólcsva, Erdő-Bénye, Liskza, Sáros-Patak, Szerencs, Monok, Olaszi, Toronya, Kis-Falud, Kövesd, Bári, Rátka sat. mezővárosok ’s faluk szőlőhegyei is.”

Amikor *Hegyalja* terméke révén ily módon híressé lett, s neve összeforrott a borral, más oldalról híres termékét is meg kellett jelölni. Azonban mielőtt a tájnak és termékének összekapcsolódását leírnánk, szólnunk kell arról, hogy térségünk megjelölése más okon is szerepet kapott. Arról már szoltunk, hogy a tokaji vár a 16–17. században fontos szerepet töltött be a kor katonatörténetében. Éspedig a kor gyakorlatának megfelelően a tokaji várhoz egy sor települést rendeltek. Nos egy 1638-as *decretumból* a következőket tudhatjuk meg:³⁹ „Minthogy a karok és rendek arról értesülnek, hogy a tokaji várnak úgynevezett „Hegyalja” vidékén levő mezővárosokba és falukba bizonyos visszaéléseket hoztak be, mivel ugyanis a helybeli bírák valakit az ezen városok és fa-

35 Az ún. *pentapolisz* (öt város) Kassa, Lőcse, Bártfa, Eperjes és Kisszeben királyi városok. Összefoglalásuk ebben is, másban is (pl. reformáció) érvényesült.

36 *Bencsik János*: Lengyel diaszpórák Hegyalján a 18. század elejétől. In: *Katona Judit–Viga Gyula* (szerk.): Az interetnikus kapcsolatok kutatásának újabb eredményei. Miskolc, 1996. 335–347.; *Fehér József*: Múzeumlapítási törekvések Sátoraljaújhelyen 1875–1987 között. In: *HOM Évk. XXV–XXVI.* 436. az Ős-hegyen Tállya határában, az idei őszi kapálás alkalmával [...] régies régi cserépfazékra bukkantak, mely színültig telt 661 db ezüst és 13 db arany pénzérmét tartalmazott. Az érmék 1668. évbeli veretűek, és az akkor uralkodott Kázmér lengyel király képét viselik, nyilvánvaló tanulságul annak, hogy tállyai nektárt vittek innen magukkal cserébe”.

37 *Tardy Lajos*: A tokaji Borvásárló Bizottság története (1733–1798). Sárospatak, 1963.

38 *Közhasznú Esmeretek Tára*, Pest, 1833. VI. 162.

39 Magyar Törvénytár, 1638. decretum, 68. cikkely.

*Tokaj város hordó-bélyegzője
(1738)*

teremnek.”

A hozzávetőlegesen harmadfél évszázadra tehető virágzó borüzlet arra serkentette a Hegyaljával határos, közeli és távoli termelőket, kereskedőket, hogy *nem* Hegyalján termett boraikat (is) „hegyaljai” nevezettel vigyék piacra. Amikor aztán a háborús évszázadoknak vége szakadt és békés korszak következett a hazára, lassan rendet teremtettek a *hegyaljai bor forgalmazása* területén is. Az 1737-es királyi rendelet rögzítette Hegyalja földrajzi határait, felsorolva azt a 28 települést,⁴⁰ melynek *határain termett bort lehetett „hegyaljai” borként* piacra vinni, s árusítani.

E királyi rendelet maradéktalan érvényesítésére utal az is, hogy Tokaj városa egy 1738-as évszámmal és TOKAJ felirattal ellátott, címeres *hordósütővasat* készíttetett, nyilvánvaló (törvényes jogait illusztrálendő) szándékkal.⁴¹

Miért lett tehát Hegyalja névadó települése Tokaj? Feltételezhetjük, hogy voltak Tokajjal egyenlő rangú vagy rangosabb városok is Dél-Zemplénben. Említsük meg mindjárt Tállyát vagy Sárospatakot. De még Tarcalt is, hiszen a királyi kamara prefektúrája a 18. század elejétől e városban székel. De maradjunk Tállyánál. Lakossága még

luk területén fekvő szőlőkre és egyéb örökségekre nézve törvényt állásra kényszerítenek [...] a jelen végzéssel elhatározták, hogy ezutánra, Tokaj Hegyalja vidékén az említett városokban és falukban a hitelesen és törvényesen kiadott ügyvédvalló leveleknek helyet adjanak.” Itt azt láthatjuk, hogy már az 1630-as évtizedben Tokajvár Hegyaljaként emlegetik a környék szőlőtermelő településeit.

Amikor közel egy évszázad múltán *Bél Mátyás* Magyarország leírásán dolgozott, a *tokaji borral* kapcsolatos fejtegetéseit így írja le: „A tokaji bor eredetét kutatva, mindenekelőtt neve keletkezésének kérdése vetődik fel. Tokajról nyerte ezt, mely egykor elég híres vár volt...” Később így folytatja: „Hegyaljai vagy tokaji a neve mindazoknak a boroknak, melyek a tokaji hegyen ...és körzetében...

40 „Tállya, Golop, Rátka, Mád, Zombor, Ond, Tarcál, Keresztúr, Kisfalud, Szegi, Bénye, Vámosújfalú, Tolcsva, Liszka, Zsadány, Olaszi, Pataki, Újhelyi, Kistoronyai, Erdőhorváti, szántai hegyeken termett Borok a Tokajival a kereskedésben egy becsben tartatnak [...] ezért azokat egyformán kell kezelni és azonos bélyeggel ellátott hordókba kell árusítani”.

41 A Tokaji Múzeum őrzi ezt az 1738-as *hordósütővasat*, sőt a tiszafüredi Kiss Pál Múzeumban is van egy más, mely ajándékként még a múzeum anyagának gyűjtése közben került oda. *Pap Miklós*: Hordósütő vasak Hegyalján. In: HOM. Közlm. 23. 1985. 81–87.legrégbbi két 1738-as Tokaj felirásos, címeres sütővas, mely minden bizonnyal Tokaj város sütővasa volt, ámbár a címer, mivel magyar címer és nem a város címere, azt feltételezi, hogy inkább hitelesítő vasként használták” – írja a szerző. Véleményünk szerint ez az állítás nem állja meg a helyét. Az évszám egyenesen arra a királyi rendeletre utal, mely „tisztázta” és „megegyesítette” a Hegyalja bortermelői fogalmát, továbbá a királyi rendeletet hivatott a címerben jelképezni.

a 19. század közepén is fölülmúlta Tokaj lélekszámát. Közigazgatási státusza is vetekedett Tokajével. Sőt piackörzete is Tállya erőteljesebb volta mellett bizonyít.

A *Hegyalja* (submontana) földrajzi névvel – éspedig a református egyház területi beosztásai között – már a 16. században találkozhatunk.⁴² A *Tokaj-Hegyalja* (a két földrajzi név összevonása, mint új fogalom) mai ismereteink szerint úgy ítélték meg, hogy részben a tokaji vár régiószervező szerepéből, részben a borkereskedelem jelentőségéből alakult ki, s állandósult. Az sem lehet véletlen, hogy előfordulását először egy országos törvényben találhatjuk meg. Ahhoz, hogy ez megtörténhessen, bizonyára valaminő földrajzi távolság, ebből eredő szemléletmód is kellett, miáltal e szőlőtermő nagytájat egységes egészként kellett szemlélniük (pl.) a törvényalkotóknak is. E nyomon haladva, talán az sem véletlen, hogy *Tokaj-hegyaljai borként* vitték piacra a nem szorosan e régióban termelt borukat pl. Miskolc, Szikszó (stb.) kereskedői is.⁴³

Utalnunk kell Balassa Iván nagyszerű monográfiájának ide vonatkozó részletére is: „P. Keller 1726-ban megjelent német nyelvű tanulmányában (*Bescheibung des vornehmensten Weingebürges Ungarn*) »Tokajer Wein-Gebürg« elnevezést alkalmazza.”⁴⁴ S így ment át az irodalomba. Innen veheti Fuker, Fr. J. kötetének címe is: *Versuch einer Beschreibung des Tokayer Gebürges* (1790. Wien), ahol egész Hegyalját leírja. Ezt természetesen megelőzte apjának, Fuker A.-nak latin nyelvű munkája (*Montium vitiferorum Tokaiensis, Tarczal, Tállya, Mád...*), melyben a „Tokaji bortermő hegyek”-et felsorolás teszi gazdaggá: Tarczal, Tállya, Mád. A Fuker Hegyaljáról készült (gyakran közölt) térképének felirata is e munka emlékét őrzi.

Itt kell ismét hivatkoznunk az 1750-es évek elején keletkezett Debreczeni Ember András-féle krónikára, melynek Tokaj szerepét meghatározó sorait fentebb idéztük. Ettől kezdve meg sem kérdőjelezhető Tokaj mind jelentősebb szerepe, egyelőre jobbra a névadásban, a régió megjelölésében (*Tokaj-Hegyalja*). Településünk ennek ellenére sem mutatott megfelelő *szervezőkészséget* (vö. Állami Borkombinát) kitüntetett helyzetekben, illetve a térség szervezésére való törekvést.

Kérdéses, hogy időről időre milyen mértékben fogadták el és méltányolták-e Tokaj illetén történeti szerepét?⁴⁵

Azt kell tapasztalnunk, hogy már évszázadokkal előbb elfogadta a közvélemény Tokaj illetén vezető szerepét. Kazinczy Ferenc Babócsay I. kötetéhez írott jegyzeteiből idézve, mindjárt kitűnik e szemléletmód; „Hegyalja nevet visel Zemplén vármegyében ’s igen kis részént Abaújban is az a sor hegy, melly az úgy nevezett Tokajibort termi”.⁴⁶ Tehát az érvelés fordított rendet követ immár. A század elején már „Tokaji Borvidék” nevezet alatt is forgalmazták a hegyaljai borokat.

42 Balassa I., i. m. 13.

43 Csak példa arra, hogy a térség miként kötődött az ország keleti végén álló tokaji várhoz: *Bencsik János*: Miskolc társadalma a török hódoltságot követő évtizedben. In: HOM. Közl. 27. 1991. 118–131. „Hosszúfuvarra rendelik a miskolci polgárokat a *kincstár borai alá*”, „Tokajig munder alá”.

44 Balassa I., i. m. 14.

45 A hegyaljai települések összefogása napirenden volt. *Bencsik János*: Az olaszliszkai főbíró 1790-es levele. Tokaji Hírek, 1994. 4. sz. „ha az Hegy allyai városok öszve tett vállall egyet nem fognak érteni és egy Instantiában bé nem rekesztik az öszve kapcsolt akarattyokat [...] nem nagy Tekéntetben fogunk léendni az Ország Gyülésén”.

46 Babócsay I., i. m. 12.

TOKAJ, DIE BEVORRECHTIGTE LANDSTADT, UND HEGYALJA ODER TOKAJ-HEGYALJA

Tokaj ist die namensgebende Stadt der berühmten Weinbaugegend von Hegyalja. Die Ortschaft hat wahrscheinlich in der Mitte des 15. Jahrhunderts die Vorrechte einer Stadt (Oppidum) erhalten. In den späteren Jahrhunderten wurden der Stadt von den über landesweite Ehren verfügenden Grundherren und den ungarischen Königen immer neue und neue Freiheitsrechte (Libertas) verliehen.

Im Falle der Rechte einer Landstadt wurde Tokaj auch folgendes zugesichert: das *Recht der Abhaltung von Jahrmärkten* sechsmal jährlich, die Ablösung der *Dienste am Grundherrn* in einem Betrag und in Geld (als solche galt die Fron und der Zehnt). Schließlich regierte die *Kommunalverwaltung* der Ortschaft die Gemeinschaft selbständig, leitete die Verwaltung, als sie war *Gerichtsbarkeit der ersten Instanz*. Hier kann auch das Recht des *Siegelgebrauchs* eingereiht werden.

Das erste bekannte Siegel Tokaj's wurde 1549 angefertigt. Danach verkörperte es bis zum Inkrafttreten des im letzten Viertel des 19. Jahrhunderts erschienen neuen Verwaltungsgesetzes die Rechte der Stadt.

Warum wurde Tokaj zur namensgebenden Ortschaft von Hegyalja, genauer gesagt, wann und warum wurde der einen Wein ausgezeichneten Qualität produzierenden Region der Name Tokaj-Hegyalja gegeben?

Die Bezeichnung der Gegend als „Hegyalja“ erscheint bereits im 16. Jahrhundert. Die Bezeichnung „Tokaj“ wird zuerst am Anfang des 17. Jahrhunderts (1638) gebräuchlich, und zwar in Analogie zur „Tokajer Burgherrschaft“ nach der Formel des „bei der Tokajer Burg liegenden Hegyalja“ (Hegyalja = Bergfuß, Bergvorland). Ein Jahrhundert später ist die Tatsache schon unbestreitbar, daß „für dieses Hegyalja Tokaj das Wappen ist“, wie der zeitgenössische Chronist formuliert.

János Bencsik

CÍMEREK A GYÁSZSZERTARTÁSOKON, HALOTTI CÍMEREK A 19. SZÁZADBÓL

BAJÁK LÁSZLÓ

A 19. századi magyar nemesség körében gyakori szokás volt a gyászszertartások ünnepélyességének fokozására festett halotti címereket készíttetni. Ezek a selyemre vagy papírra festett címerek a temetési címerekkel kapcsolatos ősi szokások egyik utolsó hírmondójaként, a díszítő funkción túl, a halott rangjáról, tisztségeiről, kitüntetéseiről, születésének és halálának adatairól, sőt néha felmenőiről és házastársáról is tájékoztatták a gyászolókat. Noha ezek a viszonylag nagyméretű dekoratív selymek és papírlapok fontos és többnyire hiteles heraldikai, genealógiai, falerisztikai stb. információk hordozói a szakemberek érdeklődését mindeddig kevésbé keltették fel.¹ Annak ellenére, hogy a legtöbb régi levéltár, történeti anyagot kezelő múzeum és könyvtár, illetve sok egyházi intézmény őriz belőlük több-kevesebb példányt, összegyűjtésükre, leírásukra, értékelésükre a legutóbbi időkig alig történt kísérlet.

1 *Tompos Lilla*: Totenwappen im Museum für Kunstgeverbe. *Ars Decorativa*. Bp. 1979. 145–146. A tanulmány a múzeum 9 db halotti címerét mutatja be. (Luzsénszky György, 1773; Gosztonyi István, 1774; Székely Ádám, 1789; Cserei János, 1798; Horváth Antal, 1812; Hunyady József, 1822; Páldy Mária, 1830; Peter Trifunác, 1855; Baross Gábor, 1892); *Takács Béla*: Nyomatott szövegű temetési címerek a debreceni Kollégium múzeumában. *Magyar Könyvszemle* (98. évf.) 1982/1. 69–72. (Továbbiakban: Takács B.); *Baják László*: Halotti címerek (A Magyar Munkásmozgalmi Múzeum kamarakiállításának ismertetője) Bp. 1989. 1–6.; *Pandula Attila* többek között halotti címereken is előforduló rendjelvényeket vizsgálta, elsősorban az OSZK gyűjteménye alapján: *Orden und Auszeichnungen in der ungarischen Heraldik*. In: *Acta Contionis Heraldicae Municipalis Hodiernae anno 1988 in oppido Keszthely habitae*. Szerk.: *Bertényi Iván és Czoma László*, Keszthely, 1990. 239–256.; *Ua.*: Mit Ordenszeichen und Auszeichnungen geschmückte Wappen (in der Österreichisch-Ungarischen Monarchie) im XVIII–XX. Jahrhundert. In: *Genealogica et Heraldica*. 19. Internationaler Kongress für genealogische und heraldische Wissenschaften Keszthely, 1990. X. 2–6. Szerk.: *Bertényi Iván és Czoma László*, Keszthely, 1992. 85–95. (Továbbiakban *Pandula A.*, 1992.); *Beke Margit* az esztergomi Prímási Levéltár címergyűjteményének felhasználásával érseki temetések címerdekorációját vizsgálta: Főpapi temetési szertartások és halotti címerei a XVIII–XIX. században. *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok*. Bp. 1994. (4. köt.) 65–68. (Továbbiakban: *Beke M.*) A tárgykör két legfontosabb munkája csak a közelmúltban jelent meg: A kolozsvári Farkas utcai templom címerek. Bev.: *Entz Géza és Kovács András*. Balassi-Polis K. Bp.–Kolozsvár 1995. *Beke Margit*: A Prímási Levéltár nemesi és címeres emlékei. Esztergom, 1995. (A két kötet összesen több mint 200 halotti címet mutat be.)

A szakirodalom, talán a 17. századot kivéve,² keveset foglalkozott a gyászszertartásokkal, illetve a címereknek a gyászszertartáson betöltött szerepével; így a selyemre vagy papírra festett halotti címerek eredete, funkciói és típusai, illetve ezek változásai is lényegében feltáratlanok. Mindezek teljes pótlására persze ez a rövid tanulmány sem vállalkozhat, mindössze a Magyar Nemzeti Múzeum legújabbkori főosztályán őrzött tizenegy múlt századi halotti címer bemutatásával összefüggésben igyekszik vázolni a halotti címerek kialakulását és változásait.

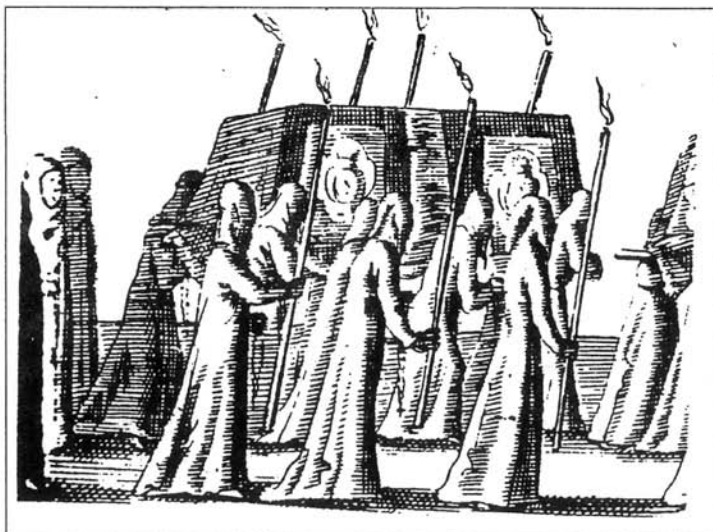
A halotti címerek történetéről

A modern kori gyászszertartásokon szereplő címerek eredeti funkcióit és jelentéseit keresve elsősorban Apór Péter 1736-ban készült *Metamorphosis Transylvaniae* című, régi erdélyi szokásokat leíró munkájához kell fordulnunk.³ Apór ugyan a 17. század végi erdélyi főurak szokásait kívánta bemutatni, de ezek kisebb-nagyobb eltérésekkel az egész országban és a nemesi társadalom egészében ismert, illetve a lehetőségek függvényében alkalmazott szokások voltak.

„...az koporsójára mind férfiaknak, mind asszonyoknak szegeztenek tizenkét selyemmatéria, képiró által írt címereket, az holtnak címerit”. A háznál, illetve a templom nélküli temetőekben történő ravatalozás céljára alkalmi fekete drapériával bevont ravatalozó színt készítettek, amelynek „ajtaja tájkán imitt-amott ... feles papiroscímer volt felraggatva”. Az alkalmi ravataltól a temetés színhelyére tartó gyászmenet résztvevőinek „kinek-kinek érdeme szerint” égő gyertyákat és festett címereket osztottak ki. „Az embereknek, az eleiknek és az papok eleinek matériacímert adtanak, az többinek papiroscímert.” Sokszor a halott fejénél vittek egy díszes, fából faragott, festett, vagy ezüstből készült halotti epitáfium-címert is. A koporsó előtt mentek az elhunytat megszemélyesítő lovasok, mégpedig rendszerint kettő. Közülük az egyik „bakacsinba öltöztetett lóra ült”, komor, dísztelen fegyverzetben, kezében földig hajtott hosszú nyelű fekete zászlót tartva. A másik viszont „cífrán felöltözve, páncélban, sisakban, aranyos karddal, az páncél is vagy ezüstös vagy aranyas”. Ez a lovas fölemelt aranyos zászlót tartott a kezében, amelyen „egyfelől az megholtnak az címere, másfelől valami szép epitáfium” volt. „(A templomban) az prédikálószek is fekete posztóval bé volt vonva, azon selyemcímerek voltanak; ha katolikus volt, az oltár eleit és sámolyát fekete posztóval bévonták, ott is az oltár előtt selyemcímerek voltanak”. Ha a temetés a templomban volt, „kivált a katolikusoknál, nagy cifra castrum doloris volt, azon sok gyertya, szimbólumok, címerek, versekkel írott charták, s abban tették az testet”. Amikor azután a testet a sírba helyezték, a gyászpáncélos lovastól „elvették az fekete zászlót és kardot, azokat esszerontották, és az sírban az koporsó mellé bévetették, az ezüstcímert az templom belső oldalára felszegezték, úgy hasonlóképpen az aranyas zászlót az templomban nyelinel fogva felfüggesztették”.

2 Garas Klára: Halotti kultusz, címerek, ravatalképek, epitáfiumok. In: Magyarországi festészet a XVII. században. Bp. 1953. 71–81. (Továbbiakban: Garas K.); Galavics Géza: Egy efemer építészeti műfaj hazai történetéhez (Batthyány József castrum dolorisa). Építés, Építészettudomány 1973. 3–4. 497–508.; Gervers-Molnár Vera: Sárospataki síremlékek. Művészettörténeti füzetek 14. Bp. 1983. (Továbbiakban: Gervers-M.); Bíró Vencel: Az erdélyi fejedelmek temetkezése. In: Ódon Erdély (Magyar Hírmondó) I–II. Vál.: Sas Péter Bp. 1986. I. köt. 194–203. (Továbbiakban: Bíró V.); Szabó Péter: A végtisztesség. (Mikrotörténelem) Bp. 1989. (Továbbiakban: Szabó P.); Ua.: A fegyverzet szerepe a főúri gyászszertartásokon. *Ars Hungarica* 1986/1. 115–124.; Ua.: Uralkodói temetéseink kérdéséhez. In: Magyar reneszánsz udvari kultúra. Szerk.: R. Várkonyi Ágnes. Bp. 1987.

3 Apór Péter: *Metamorphosis Transylvaniae*. Bev.: Kóczyány László. Kriterion Bukarest, 1978. 122–134.

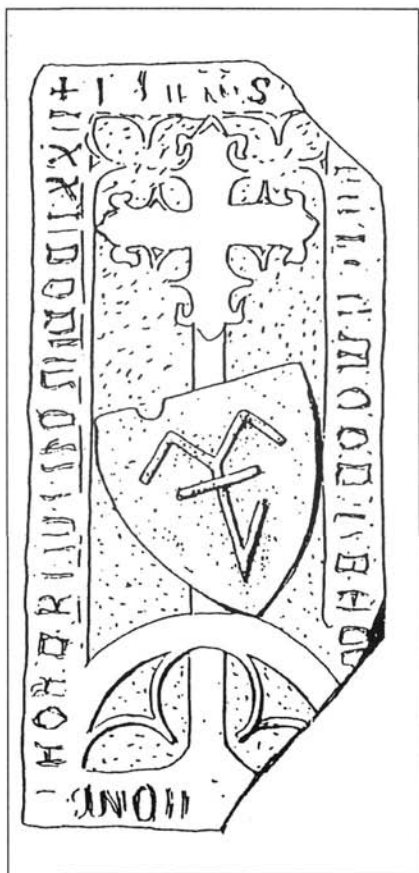
1. kép. A vezekényi csatában (1652) elesett Esterházyak temetési menetének részlete – halotti címerek a koporsó drapériáján

Látható tehát, hogy a 17. századi főúri gyászszertartásokon a címereknek központi jelentősége volt, és sokrétű funkciói (1. kép), amelyek jórészt nyilván középkori szokásokból eredeztethetőek, bár ennek kielégítő bizonyítására a feltárt források elégtelenek. Több dolog azonban mégis valószínűsíthető.

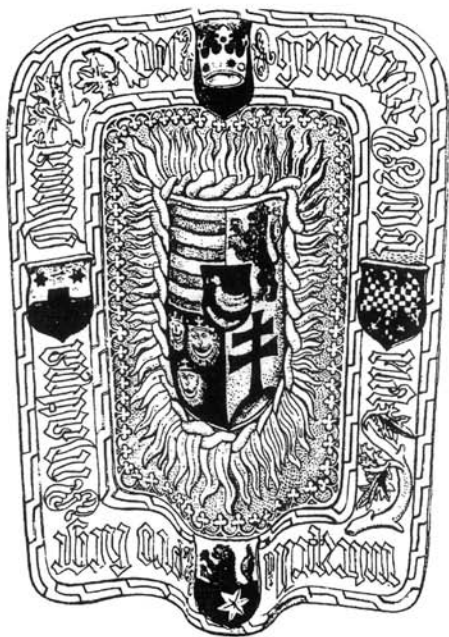
Elterjedt szokás volt a középkori Európában a halott lelki üdvéért felajánlást tenni az egyháznak. Magyarországon, talán az egykori „lóáldozatra” emlékezve, más ajándékok mellett az egyház megkapta az elhunytak a temetési menetben felvonultatott lovát, sőt néha fegyverzetét is. A 14. században az Anjouk az egyháznak szóló felajánlás új formáját honosították meg. Károly Róbert temetésén ugyanis három, az elhunytat megismertető, az elhunyt király ruháival, fegyvereivel és címerével (struccos sisakdíszével) felöltöztetett lovas is közreműködött az oblatiónál. Minden bizonnyal innét eredeztethetőek az alteregóknak a 17. században gyakori szerepeltetése a főúri temetéseken.⁴ Rendszeresen azonban külön vitték az elhunyt „lovag” fegyvereit a gyászmenetben, nyilván a halottat megillető familiárisi szolgálat jelzésére. A pajzs, előbb mint a fegyverzet része, utóbb pedig az elhunyt identifikálását szolgáló címer hordozója, természetes módon kapott helyet a halotti kultuszban. A 14. század elejétől kezdve ismertek a magyarországi emléktárgyakban olyan sírkövek, amelyeken a hagyományos keresztábrázolást kiegészítve, többnyire a keresztre függesztve, megjelenik a pajzs is. Feltehető, hogy az egyre gyakrabban címerrel is ellátott pajzsot, miután meghordozták a gyászmenetben, a halott kilétének jelzésére a sírhalmon álló keresztre akasztották, illetve a templomi temetkezéseknél rátették, majd ráfaragták a sírkőre⁵ (2. kép).

4 Lásd erről részletesen Szabó P. i. m. 2. jegyz. 68–84. (A mortuarium ló és az alterego a gyászmenetben) Az előzményekről: Solymosi László: Egyházi és világi mortuarium a 11–14. századi Magyarországon. Száz. (121.) 1987/4. 547–584.

5 Magyarországi művészet 1300–1470. I–II. Szerk.: Marosi Ernő Bp. 1987. 335–339.

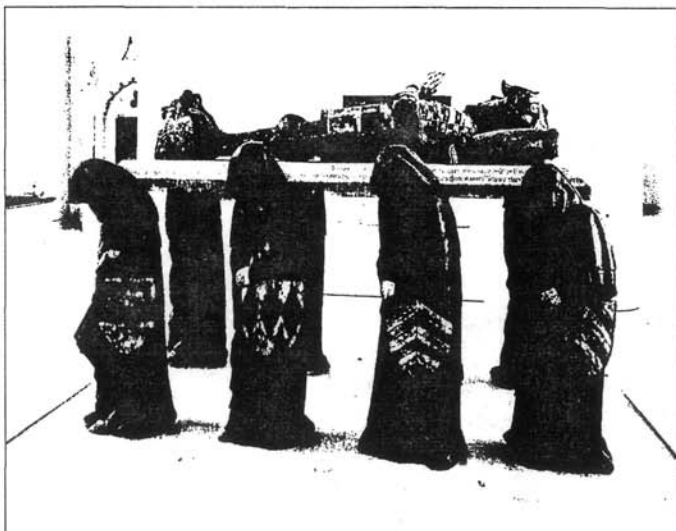

2. kép. Jakab anyja Katalin sírköve,
Kassa, 1375.

3. kép. Hunyadi Mátyás halotti pajzsa (1490)

Domonkos és Ernuszt Zsigmond címerei fogják körül, nem ismerjük az eredeti funkcióját, de lehet, hogy – feltételezhető társaival együtt – a ravatal köré állították, esetleg a temetési menetben is felvonultatták. Az előbbire lehet analógia, hogy III. Frigyes 1493. évi bécsi ravatalát, majd síremlékét is a Habsburg-ház uralma alatt álló területek címeres pajzsai díszítették. Az utóbbi lehetőséghez pedig megemlíthető Philippe Pot burgundi lovag (†1493) temetésének a citeaux-i apátságból származó és a párizsi Louvre-ban látható szoborábrázolása, ahol a halottat a vállukon vivő csuklyás alakok az elhunyt és a gyászolók címereit hordozzák (4. kép). Hasonló képet mutat Hans Burgmayr királyi temetést ábrázoló, 1515 körül készült fametszete a Miksa császár számára készült Weiskunig c. munkában, ahol a királyi ravatalt kísérő csuklyás alakok hosszú fáklyáin címerpajzsok függnek (5. kép). A csuklyások részben az elhunytat sirató klérust, részben

4. kép. Philippe Pot burgundi lovag temetése (Cîteaux 1493)

az elhunyt familiárisait jelenítik meg.⁶ A szokás minden bizonnyal felfogható azon újkori gyakorlat előzményeként is, amelynél az elhunyt címereit kiosztották a gyászmenet tagjai között.

Bonfini leírása szerint Mátyás korporsója előtt, amelyben az jelvényeivel felékesítve feküdt, tizenkét bíborba öltözött páncélos lovas a király kardját és győzelmi jelvényeit vitte. Az utóbbiakat később a vitézek a székesfehérvári bazilika oltára elé vetették, jelezve a világi dicsőség mulandóságát „*insignia cuncta... humi deiectarunt*”⁷ Az insignia fogalma alatt zászlót és címet egyaránt érthetünk. Talán e trófeumok utódait látjuk majd viszont a 17. századi epitáfiumcímeres díszítményein, illetve Kisfaludy Károly 1830-as, később ismertető halotti címerén is. Nem tudjuk, hogy a temetés után hová kerültek Mátyás címeres paj-

5. kép. Királyi temetés.
Hans Burgmayer fametszete
(Weiskunig 1515)

6 Az erdélyi fejedelmek ravatalát szintén csuklyába öltözött fáklyás udvari emberek, illetve szerzetesek állták körül. *Bíró V. i. m. 2. jegyz. 1929. Széchenyinek 1860. IV. 30-án a pesti belvárosi templomban tartott gyászünnepélyén a ravatalt az Akadémia és különböző egyesületek tagjai állták körül, fáklyákat tartva stb. Vasárnapi Újság, 1860. 257. A szokás, díszsorság formájában napjainkig él. Balogh Jolán: Mátyás király és a művészet I-II. Bp. 1966. I. köt. 458.*

7 A fennmaradt pajzs a felirata miatt „*Alma dei genitrix Maria interpello pro rege Matthia*” aligha tartozott a földre vetett jelvények közé.

6. kép. Forgách Gergely sírköve
(Felsőelefánt 1515)

zsai, de az valószínű, hogy a középkorban, a német területekhez hasonlóan, Magyarországon is ismert lehetett az a szokás, amely szerint az elhunytak feliratos címeres pajzsát néha a templom falára függesztették. Feltehetően a szokás magyarországi emlékének tekinthető a soproni Geissel család epitáfium (torna) pajzsa is a 14. század végéről. A templom falán függő pajzs halotti emlékké, epitáfiummá vált, amely pótolhatta a sírkövet is.

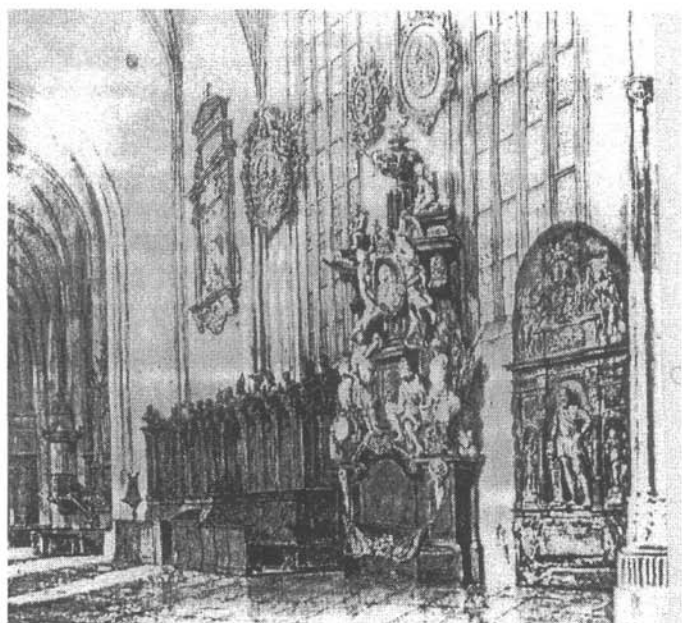
Az epitáfium-pajzsok, -címerek alkalmazásának szokását a reneszánsz kor és stílus is fenntartotta. A 15. századi itáliai architektonikus fali síremlékek mellékes díszítményei között szinte mindig megtaláljuk a lebegő, illetve a felfüggesztett címerpajzsok ábrázolásait.⁸ A részben itáliai mintákat követő magyarországi sírkőfaragásban pedig, főleg a Jagello kortól, ez a lebegő, függő címerpajzs vált főszereplővé. Tipikus formájában, mint pl. Forgách Gergely sírkövéen is (†1515), a koszorúval övezett címerpajzs szalagon függ. A sírfeliratot a pajzs alatt találjuk, amely gyakran ugyancsak szalagon függ, és ansatás keretezésű (6. kép). Az ilyen sírkő helyettesítésének a legmegfelelőbb formája ugyancsak a templom falán függő epitáfiumcímer. Feltehetően a felfüggesztett gótikus és rene-

szánsz halotti címerpajzsok lehettek az előzményei a barokk kor epitáfiumcímereinek.

A templom padlója alá sülyesztett családi kripták, amelyek a 17. századtól terjedtek el, különösen igényelték a templom falára kerülő epitáfiumok készítését, hiszen a kriptafedők dísztelenek, sőt többnyire felirat nélküliek voltak. Az epitáfiumok, epitáfiumcímerek pedig funkciójuk szerint az elhunytat képviselték a templomban, azaz mintegy biztosították a részvételét az egyházi szertartásokon, hirdették világi dicsőségét és örök életét (7. kép). A 17. századi magyarországi emlékek általában ovális körirattal, sőt néha a reneszánszra visszautaló koszorúval keretezett mezőben mutatják a címet.⁹ Jel-

⁸ Mikó Árpád: Jagello-kori reneszánsz sírköveinkről. In: *Ars Hungarica* 1986/1. 97–113.

⁹ Thurzó György nádor temetési rendjében pl.: „az fűből faragott aranyos kerekded címer” Lásd: Radvánszky Béla: Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században I–III. Bp. 1879. III. köt. 366. (Továbbiakban: Radvánszky B.)

7. kép. Fali síremlékek és epitáfiumcímerek a pozsonyi dómban. Franz Alt akvarelljének részlete

legzetes az arany betűs, száraz faágat mintázó kerettel ellátott felirat, a porc- és akanuszdíszes barokk ráma alkalmazása, a címertartó, a halottat sirató és a végítélet harsonáit fújó angyalok szerepeltetése. A katonáknál megjelennek a trófeumok is. Az epitáfiumok sarkait rendszerint rozetták, vagy más virágok ábrázolása tölti ki.

Az epitáfiumcímer, mint a világi dicsőség jelzése, gyakran magához vonzotta a temetési menetben vitt halotti fegyvereket, amelyeket ilyenkor vagy a címerre, vagy mellé a templom falára függesztettek. Az epitáfiumcímerek funkciójában osztoztak a rangosabb halottak, illetve a jelesebb vitézek zászlói is. Az eredetileg talán valóságos jelvények utóbb az alkalomra készített temetési kellékekké váltak. A címeres pajzs, és a vele többnyire azonos ábrázolást hordozó zászló már a 15. századi világi főurakat ábrázoló alakos sírköveken is együtt szerepelnek, bár itt még elsősorban (pl. a püspökök pásztorbotjához hasonló) méltóságjelvényként (vö. zászlósurak) foghatók fel. Hans Seybold pfalzi követ közlése szerint Dengelegi Pongrác János erdélyi vajda 1476. évi temetésén címeres lobogóját megszagatták és a koporsója elé vetették.¹⁰ Lehetséges azonban, hogy a vajda másik zászlaja éppúgy a budai templom falára került, mint Mátyásnál, akiről tudjuk, hogy temetési zászlai a sírja fölött függtek Székesfehérváron.¹¹ Báthori Kristóf erdélyi vajda 1583. II. 13-i temetésén két alteregóként szereplő lovas

¹⁰ Közli: Borsa Béla: *Reneszánsz kori ünnepek Budán*. In: *Tanulmányok Budapest múltjából*. 1943. 50., illetve Zolnay László: *Ünnep és hétköznapi a középkori Budán*. Bp. 1975. 119–120.

¹¹ Balogh J. i. m. 403. Michel Ebenheim pl. 1490-ben így ír: „...ober dem grab do hieng des königs baner daran Ungerland was gemölt”.

vonult fel. Az egyik damasztzövetből készült nagy zászlót vitt, amelyre arannyal ráfestették Báthori családfáját, nevét, címeit, halálának évét és napját. A második lovas fekete zászlót, lándzsát és fekete pajzsot hordozott, amelyre szintén ráfestették a vajda családfáját. Mindkét lovas mellén és hátán az elhunyt címere volt.¹² A példa arra utal, hogy a 16. század végére kialakulóban volt a különböző halotti szokások összeolvadásával a rangos temetéseknek egy új rítusa, akinek az egyháznak szánt (mortuarium) lovon a halottat jelképező gyászlovas ült, amelynek jelvényeit, fegyvereit a sírba tették, míg egy másik, eredetileg az oblatiónál szerepet játszó alteregó jelvényeinek utóbb a halott emlékét őrző epitáfium szerepe jutott. A temetési zászlók formájára vonatkozóan, amelyek a papír és selyem halotti címereknek, talán az epitáfiumcímereknél is közelebbi formai előképeit jelentik, jellemző, amit Dobó Ferenc az 1602. VI. 28-án kelt végrendeletében a maga és a felesége számára elkészítendő temetkezési kellékekről írt. (A sírkövön) „a fejünkél, avagy lábunknál, az hol szokás az címernek lenni, címerünk az aránt legyen kifaragva, és az címer előtt legyen az epithaphium, ... zászlómat kamukából vagy kanavászomból csináltassa meg, kit arannyal gazdagon megírasson, azonképen fából címerünknek emelt virágosan való kimetszését s annak festéssel és arannyal való megfestését... csináltasson”.¹³

Perényi Pál intézkedése szerint az 1689-ben elhunyt Perényi János temetési díszzászlaján: „Egyfelől a feszület legyen, Mária és János alatta állva, maga (ti. Perényi) térdénállva előtte testszín köntösben... a másik oldal az címer legyen, az címert két angyal tartsa”.¹⁴ Ugyanakkor az 1656-ban elhunyt Klobusiczky Andrásnak a sárospataki plébániatemplom egyik kriptájából előkerült gyászzászlaján csak arany, fekete és valószínűleg vörös festékekkel festett ovális alakú címer van, amelyet feliratos keret övez.¹⁵ Olyan tehát, mint az önálló tárgyként megjelenő korai selyem halotti címerek. Az utóbbiak a 17. század eleji főúri temetéseken tűntek fel, legalábbis akkortól adatolhatóak. Így pl. Thurzó György nádor temetési rendjében (1617. II. 19.) négy aranyozott címert varrtak a gyászmenetben vonuló feldíszített ló bársonytakarójára, és ugyanennyi aranyozás nélküli címert egy fekete posztóval öltöztetett gyászlóra.¹⁶ A Thurzó Imre temetéséről (1621. X. 19.) készült elszámolásban 100 nagyobb aranyozott címerről, 100 kisebb aranyozott címerről, és 215 aranyozás nélküli címerről olvashatunk.¹⁷ Más temetéseken viszont, a legkülönbébb okok miatt (politikai viszonyok, társadalmi status, anyagi kondíciók, az elhunyt puritán felfogása stb.), ennél jóval kevesebb címer készült. Szelendi János Károlyi Sándorhoz Károlyi László 1689. évi temetésének előkészületeiről így írt: „(Nagybányán) immár a képiróval a címerek iránt szóltam, a küldött atlaszból 9 öreg címer leszen, egyet-egyet 3 magyar forintért csinál”.¹⁸ Pekry Lőrincné (1662–1708) pedig külön meghagyta a végrendeletében, hogy ne költsenek sokat a temetésére, csak a koporsójára tegyenek két címert, „hogy lássák nem voltam pór”. A tárgyi emlékeket tekintve a sárospataki plébániatemplom kriptáinak ásatásából hat selyemre festett halotti címer maradványa került elő az 1640-es, illetve az 1650-es évekből.¹⁹ A kolozsvári Farkas utcai ref. templom falain másodlagos helyzetben sorakozó nagyszámú különböző

12 Idézi: Szabó P. i. m. 2. jegyz. 71.

13 Radvánszky B. i. m. 8. jegyz. 201–202.

14 Idézi: Garas K. i. m. 2. jegyz. 72.

15 Gervers-M. i. m. 2. jegyz. 61.

16 Radvánszky B. i. m. 8. jegyz. 367.

17 Uo. 372.

18 Garas K. i. m. 2. jegyz. 72.

19 Gervers-M. i. m. 2. jegyz.

epitáfium között a 17. század második feléből kelteződnek a legkorábbi selyemre és papírra festett címerek (Apafi György 1666, Kun Ilona 1668, Istváni Bálint 1670, Döbrői Gáspár 1678 és Polyik István 1689 stb.).²⁰

A 18. században „Apor Péter keserűségére” megkezdődött a gyászszertartások rituáléjának egyszerűsödése. Eltűntek az alteregók, erősen lecsökkent a jelentősége a fegyvereknek, amelyek jelenléte a török háborúk idején még oly természetes volt, és lassan viasszasorultak az epitáfiumcímerek is. Reneszánsza támadt viszont a rendjeleknek, amelyek hamarosan helyet kaptak a gyászszertartásokon, és rákerültek a síremlékekre és a halotti címerekre is.²¹ Az utóbbiak azonban, amelyek a 18. század közepe óta egyre inkább az olcsóbb nyomtatott szöveggel és papírra készültek, az egész század során megőrizték jelentőségüket. Az egy-egy temetésre készített halotti címerek mennyisége továbbra is nagyon különböző lehetett. A halott közelében, a koporsóján, a templom kitüntetettebb helyein (pl. az oltárnál), a közelebbi rokonok és az előkelőbb gyászolók kezében, legalábbis a legreprezentatívabb főúri gyászszertartásokon, mindig selyemcímert találunk. A kevésbé fontos helyeken elhelyezett papírcímerek jelenlétét a hierarchia érzékeltetése mellett feltehetően takarékosági szempontok is motiválták. Károlyi Ferenc 1758. évi kaplonymonostori temetésén a gyászmenet indulása előtt a fáklyákat és a gyertyákat meggyújtva kiosztogatták... „Az férfi rendeknek Czimerekkel együtt, az Asszomságok Pedig czimer nélkül...”²²

Az 1765. VI. 18-án meghalt Barkóczy Ferenc hercegprímás VIII. 14-én lezajlott pozsonyi temetésére a rendezők 500 fáklyát, 500 gyertyát és több száz selyem és papírcímert készítettek. A 180 nagy fáklyát selyemcímerekkel a püspökök, kanonokok, mágánások, miniszteri tanácsosok és prépostok vitték. A 150 közepes nagyságú fáklyát nagy papiroscímerekkel a pozsonyi kanonokok, miniszteri tisztviselők és tehetősebb nemesek, míg a 150 egyszerű fáklyát kisebb címerekkel az alsóbbrendű miniszteri tisztviselők, érseki tisztek, a 200 gyertyát a plébánosok és más jelenlévők vitték a gyászmenetben.²³

Az 1799. X. 23-án meghalt Batthyány József hercegprímás XII. 12-i temetésén 180 különböző nagyságú aranybetűs festett címert erősítettek a ravatalra és a templom falaira.²⁴ Kései példaként pedig megemlíthető, hogy az 1842. II. 11-én Budán eltemetett Hermína főhercegnő temetési menetét mutató metszet tanúsága szerint a koporsó mellett fáklyákat és 3-3 halotti címert vittek.²⁵

A fentiek alapján funkciójuk szerint beszélhetünk díszítő célú, a halottat a ravatalon identifikáló (ez rendszerint a kriptába is elkísérte a koporsót) és gyászmenetben vitt halotti címerekről. Értelmezést csak az utóbbi kíván. A temetési menetben a halotti címereket rendszerint égő fáklyákkal és gyertyákkal együtt vitték. A fáklya és a gyertyaláng az „örök világosságot”, illetve Krisztust jelképezte, aki halálával hozta el az

20 Kelemen Lajos: A Farkas utcai református templom. In: Kincses Kolozsvár (Magyar Hírmondó) II. köt. Bp. 1987. 241–243.

21 Pl. Barkóczy Ferenc hercegprímás temetésén (1765) már nemcsak a főpapi rangjának jelvényeit (pásztorbot, érseki kereszt), de a Szt. István rendjét is felvonultatták. Beke M. i. m. 1. jegyz. 66., Gróf Rhédey János (†1768) halotti címerén a kamarási kulcsait és a Kat. Mária Terézia Rend lovagkeresztjét is megtaláljuk. Pandula A. 1992. i. m. 1. jegyz. 88.

22 Idézi: Szabó P. i. m. 2. jegyz. 132.

23 Beke M. i. m. 1. jegyz. 66. (A címereket Johann Georg Leithner bécsi festő készítette.)

24 Uo. 67.

25 József nádor. Egy alkotó élet írásban és képben (1776–1847). Szerk.: Lestyán Sándor Bp. 1943. (A kiadvány oldalszámozást nem tartalmaz.)

embereknek a megváltást, a túlvilági örök életet, ahogy a gyertya is megsemmisülése során ad világosságot. A címer viszont az elhunyt evilági létét és dicsőségét hirdette. (A Károlyi temetésnél azt is láttuk, hogy ezt a szimbólumot nők nem hordozták.) A szimbólumok tehát a halál két aspektusa: „az élet vége” és az „örök élet kezdete” között teremtetek egyfajta egyensúlyt, illetve megsokszorozódva egy misztériumjáték résztvevőivé tették a gyászolókat is.

A 18. század második felére a halotti címerek formailag is átalakultak. Az ország keleti felében, de különösen az Erdélyi Nagyfejedelemségben a címert rendszerint egy perspektivikus, koporsószerű talpazatra állították, amelynek szemközti rövidebb oldalára került a felirat. A változást nyilván a nyomtatás elterjedése is motiválta. Az előre nyomtatott szöveget utólag festették körül. A század vége felé az ábrázolás mind egyszerűbb feliratos kartussá alakult, miközben fokozatosan elmaradtak a járulékos díszek, a koponyák, a szalagsokrok, az akantuszok és angyalok is. Az ország nyugati felében jobban megőrződött a felirat ovális elhelyezése, de már nem körirat formájában, hanem két részre bontva. A felső ívre kerültek az elhunyt életére vonatkozó, az alsóra pedig a halálára vonatkozó adatok. A felirat elhelyezésére gyakran feliratszalg szolgál.

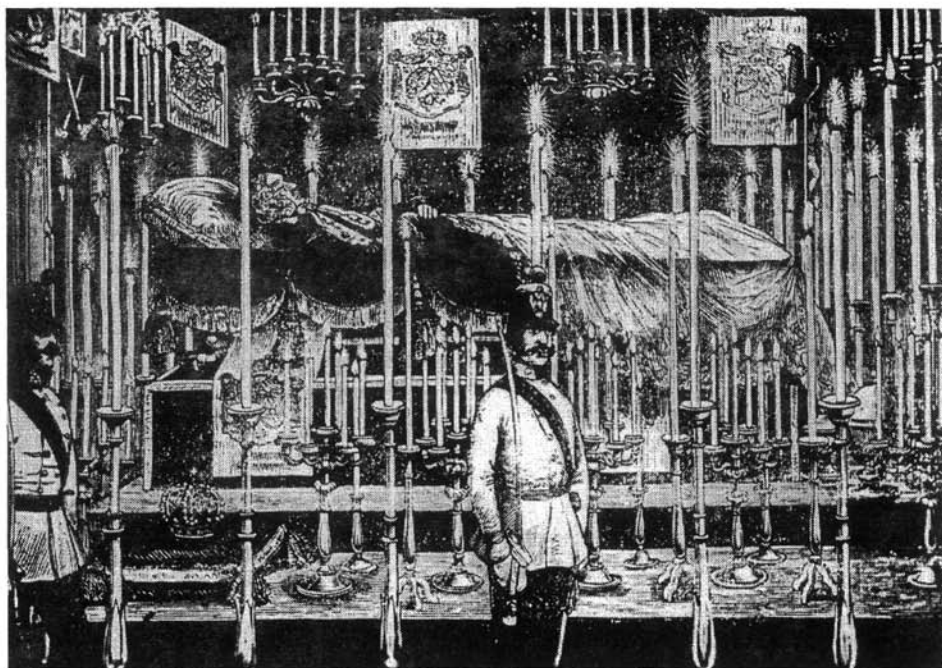
A 19. századra a temetési szertartások egyszerűsödése tovább folytatódott. Végképp eltűnt a „halotti szín”, a barokkos pompájú díszravatal, a „castrum doloris” stb. Amíg a 17. században a rangos temetések előkészületei több hónapot is igénybe vettek, addig a 19. században, kevés kivételtől eltekintve – főleg a század második felében – már csak néhány napot. Jellemző módon még az 1803. IV. 4-én elhunyt Károlyi Józsefet V. 23-án, azaz 50 nap elteltével helyezték a kaplonyi sírboltba, addig fia, Károlyi György 1877. évi temetését már csak 5 nap előzte meg.²⁶ Az 5 nap szokásosnak tekinthető, hiszen halotti címereink tulajdonosai közül Ürményi Józsefet (a tervek szerint Széchenyi Istvánt) és Trauttmansdorf Máriát is ennyi idő elteltével helyezték örök nyugalomra. A változásban szerepet játszott a polgárosodás, de még inkább a hírközlés és a közlekedés robbanásszerű felgyorsulása. A temetés egyre kevésbé a család vagy a gyászolók belső, közös ügye. A rendjét szabályozta a közigazgatás, rendezését átvette a hivatasos temetkezési vállalkozó, akinél készen álltak a szükséges temetkezési kellékek.²⁷ A gyászszertartások egyedi tartozékai, így a festett halotti címerek száma radikálisan lecsökkent. Egyre inkább csak a ravatal díszítésére használták őket. A gyászmenet tagjainak többé nem jutott belőlük. A temetésekről szóló sajtóhíradások a címerdíszekről – természetességük folytán – többnyire alig írnak.²⁸

A képi ábrázolások azonban mégis szolgáltatnak erre vonatkozóan információkat. A Habsburg Mária Dorottya főhercegnő ravataláról készült rajzon 1855-ben 4, feltehetően papír halotti címer látszik az egyik oldal drapériáján és 3, nyilván selyem halotti címer a ravatal emelvényeinek oldalán (8. kép). Gróf Teleki László Nemzeti Múzeumbeli ravatalának a Vasárnapi Újság rajzolója az oldalfalak drapériáján 5, a ravatal oldalán pedig 3 halotti címert ábrázolt (1861/22. szám). Négy halotti címer díszíti a templom falát a gróf Batthyány Lajos újratemetését ábrázoló illusztráción is (Vasárnapi Újság 1870/25.).

26 Károlyi György temetéséről lásd: Vasárnapi Újság 1877. XI. 13. 732.

27 A temetések elszemélytelenedéséről, illetve átalakulásáról: *Hanák Péter*: A halál Budapesten és Bécsben. In: *A kert és a műhely*. Bp. 1988. 63–81.; *Lakner Judit*: Halál a századfordulón. Bp. 1993.

28 Széchenyi döblingi ravatalának az egyetlen díszét a falakon függő címerek képezték, ezért a tudósító is megemlékezett róluk. Vasárnapi Újság 1860. 188. (Szerepeltek halotti címerek a IV. 30-i gyászünnepeken is.)

8. kép. Habsburg Maria Dorottya ravatala a Vasárnapi Újság fametszetén (1955/21)

A példák alapján úgy tűnik, hogy a koporsó körül általában 5 címer elhelyezésével (2-2 oldalt és 1 a lábánál), a ravatali helyiség falain pedig kb. 8–10 papírcímer elhelyezésével számolhatunk.

A 19. századi címereken már eltűnnek a feliratszalagok, a feliratok íve kiegyenesedik, végül megszűnik a kettéosztottságuk is. Erdélyben a század elején találkozunk még kartusokkal és klasszicizáló füzérdíszekkel, de végül itt is bekövetkezik a teljes leegyszerűsödés, amelyet csak néhány historizáló darab tör meg a század végén.

Halotti címerek a 19. századból

A bemutatandó halotti címerek közül legalább hat magánviseli az egykori kiszögezés nyomait, azaz feltehetően a ravatali, illetve templomi dekoráció részét képezték egykor. A Gyulai címer gyertyafoltja ezt kétségtelenné is teszi. A többi funkciója bizonytalan.

A halotti címerek tulajdonosai a magyar nemesi társadalom viszonylag széles skáláját fogják át, noha döntően Magyarország nyugati feléhez, illetve Pest-Budához köthetők. Feltehetően – a szerb származású Simon Florent kivételével – valamennyien katolikusok, bár a halotti címer készítése szempontjából ennek nem sok jelentősége volt. Képviselve van közöttük két hercegi, négy grófi, két középbirtokos nemesi és három köznemesi família tagja. Életpályáik szerint Ürményi hivatali, Gyulai katonai, Széchenyi és Károlyi politikusi karriert futottak be. Petrovics jogász és egyetemi tanár, Simon ügyvéd, Kisfaludy író és festő, Györgyi pedig kereskedő volt. A rangkülönbségek a megszólításokban is tükröződnek: hg. Esterházy Pálné főméltóságú, Károlyi és Ürményi nagyméltóságú, Petrovics méltóságos (illustrissimus), Györgyi tekintetes ne-

mes és vitézlő, Simon pedig tekintetes úr volt. A halotti címerek rendszerint csak a halál pillanatában viselt címeket és tisztségeket tüntették fel. Ez alól csak a más szempontból is archaikus Györgyi címer jelent kivételt az 1847. évi országgyűlési követség említésével.²⁹ Viszonylag hosszabb szöveget találunk a Gyulai (1831), az Ürményi (1825), a Petrovics (1818), a Széchenyi (1860) és a Györgyi (1858) címeren. A többiek felirata rövidnek tekinthető (1830, 1873, 1874, 1876, 1876, 1877). A felsorolás tendenciát is jelez, ti. a halotti címerek feliratai a század folyamán lerövidültek, miközben a rövidítések is eltűntek belőlük.³⁰ (A 18. században a család által megrendelt hosszabb felirat rendszerint csak erős rövidítésekkel fért el a kijelölt helyen.)

A feliratok nyelve általában magyar.³¹ A Petrovics címer latin nyelvét a címer viszonylagos koraisága (1818), Petrovics horvátországi származása és jogászdoktori mivolta kellően magyarázza. Természetesnek tekinthető Thurn und Taxis Mária Terézia, egy Magyarországon nem honosított családból származó osztrák–német hölgy címerének német nyelve, de nem meglepő ez a német környezetben élő cs. kir. tábornok, Gyulai esetében sem.

A halotti címerek feliratai nyomtatottak, kivéve a Györgyi címerét, amelynek ívelt vonalú festett arany felirata kifejezetten archaikus jellegű. Ugyancsak kissé régies hatásúak a Zichy és a Thurn und Taxis címer oválpajzsai is. A Trauttmansdorff címer plasztikusan megfestett cikornyás barokk pajzsai viszont valószínűleg a legkorszerűbb stílus, a historizmus jegyeit viselik magukon.

Külön érdekesség, hogy az utóbbi két, az Esterházy családhoz tartozó hölgy halotti címere mennyire elüt egymástól, noha mindössze két év van köztük. Különböznek méretükben, a papír minőségében, az ábrázolás stílusában, a felirat nyelvében, és a készítés technikájában is. Az előbbinél – egyedülálló módon – a címert nem az előnyomtatott lapra festették rá, hanem külön ráragasztották, ami nyilván lehetővé tette, hogy a nyomtatás és a festés ne egymást követő, hanem egyidejű munkafázist alkosson. A két címert mindenesetre oly nyilvánvalóan különböző helyen, különböző mesterek, különböző minta alapján készítették, hogy még a két Esterházy címer sem egyforma rajtuk. A Trauttmansdorff címer egyébként nagyobb méretével az összes többi címertől is elüt. A két nő kettős címere, azaz, hogy viselték férjük jelvényét is, nem meglepő, inkább gyakori jelenség (fordítva nem fordult elő). Némileg szokatlan viszont, hogy az asszonyok halotti címerén csak kevés utalás van a férjükre, illetve hogy Thurn und Taxis Maria Terézia, aki özvegyként halt meg, még férje nevét sem használta. Az arisztokraták címerén általában sisakdísz nem, hanem csak rangkoronát, illetve rangjelvényt (pl. hercegi palástot) találunk, kivéve a Gyulai címert, amelyen mindkettő szerepel. A nemesi rangúak címere viszont mindig sisakdíszszel ékes, kivéve az Ürményi címert, ahol lombkoronát

29 A címer szövegének ez a jellegzetessége egy folyamat utolsó állomásának tekinthető, amely során a szövegekből eltűntek a retrospektív család- és élettörténeti elemek. Vö. „a már említett Báthori Kristóf- (†1583) féle halotti zászlóval, illetve Rhédei János (†1768) halotti címerének szövegével.” Fordításban közli: Takács B. i. m. 1. jegyz. 71. „Nagyméltóságú és kegyelmes gróf kisérei Rhédei János úr címerei, aki a Rhédieiek legősiabb családjából származott, Abának, Magyarország egykori királyának nemzetségéből veszi eredetét. Született 1713-ban, majd 35 éven át katonáskodásra szentelte életét. Különb-különb féle hivatalokat és méltóságokat töltött be, végül őfelsége aranykulcsos kamarása, a Helytartóság tábornokmánya volt, kitüntették a Mária Terézia katonai lovagrendnek, parancsnoka a nemesi testőrségnek, a Helytartótanács elnöke volt. Elhunyt 1768. esztendő január havának 10. Napján”.

30 Hasonló következtetést vont le Takács B. is a Debrecenben őrzött 14 nyomtatott szövegű halotti címerrel kapcsolatban. i. m. 1. jegyz. 69.

31 Uo. A debreceni címerek közül csak a 6 db 18. századi latin nyelvű. A 18. századi kolozsvári címerek közül csak kb. 10% magyar nyelvű, a 19. századiak viszont mind magyarul íródtak.

találunk. A festés minősége szerint a legkvalitásosabbnak érthetően a Károlyi és a Thurn und Taxis címert, míg a leggyengébb munkának a Györgyi, a Simon, és meglepő módon a Zichy címert találjuk.

A kisebb-nagyobb, főleg rajzi, színezési pontatlanságok ellenére (pl. Gyulai vagy Széchenyi címer) a halotti címerek meglehetősen megbízhatóak, ami annál is inkább érthető, mivel a család megrendelésére, elvárásai szerint készültek, és az elhunytat jól ismerő közönség szeme elé szánták azokat.

ADATTÁR

I. PETROVICS JÓZSEF (1752–1818)

70x52 cm nagyságú vízjeles papíron festett címer és nyomtatott szöveg. (A vízjelet a festés nagyrészt takarja.) Eredetileg az Egyetemi Könyvtár tulajdonában, majd a Magyar Nemzeti Galéria grafikai osztályára, végül 1989. X. 2-án, átadással a Legújabbkori Történeti Múzeum, illetve a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményébe került. (Nyomtatványgyűjtemény ltsz. 94.32.)

A halotti címer felirata a rövidítések feloldásával:

ILLUSTRISSIMUS DOMINUS
JOSEPHUS PETROVICH,¹

S.(acrae) C.(aesarae) ET R.(egiae) A.(postolicae) MA(ies)T(a)TIS CONSILIARIUS AULICUS, EXCELSAE
TABULAE SEPTEMVIRALIS ASSESSOR,² AC REGIAE SCIENTIA-
RUM UNIVERSITAS HUNGARICAE VICE-PRAESES.³
OBIIT PESTINI DIE 19^a DECEMBERIS 1818. ANNO AETATIS 66.⁴

Fordítása:

Méltóságos Petrovics József úr a szent császári és apostoli királyi felség udvari tanácsosa, a nagytekintélyű Hétszemélyes Tábla bírja, és a Magyar Királyi Tudományegyetem alelnöke. Meghalt Pesten 1818. XII. 19-én, életének 66. évében.

A címer leírása:

Ezüsttel és vörössel csücskös vágott pajzs. Az ezüst mezőben vörös lábú és csőrű sas kiterjesztett szárnyakkal. A vörös mezőben hegyével fölfelé álló aranymarkolatú kard, amelyet két oldalról egy-egy arany pémaág fog közre. A sisaktakaró jobbról arany-kék, balról ezüst-vörös. A sisakdísz megismétli a pajzs sas motívumát.

JEGYZETEK

1. Petrovics Illés özvegye és fiai, Ferenc, Márton és József 1758. X. 23-án Mária Teréziától kaptak címeres nemeslevelet. (Liber Reg. XLV. 27.)
2. Petrovics jogi doktorátust szerzett. 1751-től a Báni Táblánál gyakornok, majd a Zágrábi Káptalan ügyésze és a Zágrábi Akadémia tanára, 1782-től a Horvát–Szlavon Ítéltábla, 1786-tól a Partiumi Ítéltábla ülnöke, 1806-tól a Báni Ítéltábla, 1809-től a Hétszemélyes Tábla bírja volt. (*Pauler Tivadar*: A Budapesti Magyar Királyi Tudományegyetem története I–II. Bp. 1880. I. 157.; *Szinnyei J.*: X. köt. 1068. Udvari tanácsosságának kelt: nem ismert.
3. Petrovics 1777-ben a nagyszombati egyetem Budára helyezésekor került az egyetemre, mint a természetjog, valamint a nemzetközi és magyar közjog rendes tanára. 1782-ben a Zágrábi Akadémia igazgatója lett, majd 1811-ben nevezték ki a pesti egyetem alelnökének (Uo. *Kosáry Domonkos*: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. Bp. 1983. 512–513.)
4. Életrajzai szerint 1751-ben, a halotti címer szerint 1752-ben született.

2. ÜRMÉNYI ÜRMÉNYI JÓZSEF (1741–1825)

74x53 cm nagyságú vízjeles merített papíron nyomtatott szöveg és festett címer.¹ A papírlap a kiszögezés nyomait mutatja. A vízjelet a festés nagyrészt takarja (... ET). Eredetileg az Egyetemi Könyvtár tulajdonában,² majd a Magyar Nemzeti Galéria grafikai osztályára, végül 1989. X. 2-án, átadással a Legújabbkori Történeti Múzeum, illetve a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményébe került. (Nyomtatvány-gyűjtemény ltsz. 94.33.)

A halotti címer szövege:

NAGY MÉLTÓSÁGU ÜRMÉNYI
ÜRMÉNYI JÓZSEF,³
SZENT ISTVÁN APOSTOLI KIRÁLY JELES RENDÉNEK
NAGY KERESZTES VITÉZE,⁴
TSÁSZÁRI KIRÁLYI KAMARÁS, VALÓSÁGOS BELSŐ TITKOS TANÁTSOS,⁵

ÉS STATUS MINISTER,⁶ TEKÉNTETES NEMES FEJÉR VÁRMEGYE
FŐ-ISPÁNJA, ÉS A PESTI KIRÁLYI MAGYAR FŐ OSKOLA ELÖLÜLŐJE⁷
Ő EXCZELLENTZIÁJA,
MEGHALT VÁL MEZŐ VÁROSÁBAN 1825^{diki} SZENT IVÁN HAVÁNAK 8^{dik} NAPJÁN,
ÉLETÉNEK 84^{dik} ESZTENDEJÉBEN.⁸

A címer leírása:

Arannyal szegett csücskös pajzson ezüst mezőben zöld téren kék ruhás, ezüst kötényes, aranyderekú, fehér inges hajadon kinyújtott jobb kezében három természetes piros rózsaszálát, bal kezében zöld pálmaágot tart. A pajzsot, amelyen lombkorona fekszik, a Szent István Rend aranylánc fogja körül.⁹

JEGYZETEK

1. A halotti címer egy másik példánya az O. SZ. K. Plakát- és Kisnyomtatvány Tárában c. 158. leltári számon található.
2. A halotti címeren kerek bélyegző fekete lenyomata látszik. Körirata feloldva: Reg(iae) Scient(ia-rum) Universit(as) Hungaricae Biblioth(eca). A pecsétkép az egyetem címere: vágott pajzs felső mezőjében hármashalmon kettős kereszt, amelynek két oldalán M(aria) T(erézia) betűk. Az alsó mezőben pajzstalp fölött könyökben hajlított kar könyvet tart. A pajzson a Szent Korona fekszik.
3. Az Ürményi (Ilmér) ősi nemesi család, amely a nevét és az előnevét a Nyitra vm.-i Ürmény (Ilmér) településről vette. Ürményi József Ürményi István kancelláriai hivatalnok és Motesiczky Borbála harmadik fiaként 1766-ban királyi ügyész, 1769-ben ítélmester, 1773-ban udvari kamarai, 1774-ben magyar kancellári tanácsos, 1780. VI. 19-től 1782-ig Pest vármegye adminisztrátora, 1782. III. 1-től 1785-ig Bihar vármegye főispánja, 1785. III. 18-tól 1790. III. 18-ig a Pozsony, Nyitra, Trencsén, Bars vármegyék területét magában foglaló nyitrai kerület főispánja (comissarius), 1795. júliusig királyi személynök, 1790. II. 12-től Pest vármegye főispánja, 1790. III. 19-től Bács vármegye adminisztrátora, 1801-től 1806. IX. 6-ig Galícia kormányzója, 1802. IV. 4-től haláláig Fejér vármegye főispánja, 1806. IX. 6-tól 1825. I.-ig országbíró volt. (Kazinczy Ferenc: Ürményi József. Felső Magyarországi Minerva 1826/2. 643–48., Nagy I.: XI. köt. 429–430., Szinnyey J.: XIV. köt. 693–695.) Főispáni tisztségeit pontatlanul közli: Fallenbüchl Zoltán: Magyarország főispánjai 1526–1848. Bp. 1994.
4. A rend lovagkeresztjét 1775-ben Mária Teréziától, az esztergomi érsekség területéről leválasztandó új püspökségek szervezése körül kifejtett tevékenységéért, a középkeresztet, mint személynök 1790. II. 18-án II. Lipóttól, a nagykeresztet pedig országbíróként 1808. I. 24-én I. Ferencről kapta. (Névjegyzék: 19. [174. szám], 31. [252. szám], 39. [334. szám].)
5. 1785-ben, mint a nyitrai kerület királyi comissarius lett valóságos belső titkos tanácsos. A kamarasságának kelte ismeretlen. (Uo., mint a 3. jegyzet.)
6. 1825. januárjában államminiszteri címmel és kegydíjjal vonult nyugállományba 59 évi hivatali szolgálat után. (Uo.)
7. 1777-ben a Ratio Educationis egyik szerzője, 1791-ben az országgyűlés tanügyi rendszeres bizottságának, 1806-ban pedig az egyetemenk lett elnöke. (A magyar nevelés története. Szerk.: Horváth Márton Bp. 1988. I. köt. 149., 216., 223.)
8. 1741. XII. 6-án született és 1825. VI. 8-án halt meg. 1825. VI. 13-án Válon az általa építtetett templomban temették el. Agárd és Vál településekre (Fejér vm.) 1775. XII. 15-én Mária Teréziától kapott adománylevelet. (Uo. mint a 3. jegyzet.)
9. A halotti címer ábrázolása a rendjel feliratait nem jelzi.

3. KISFALUDI KISFALUDY KÁROLY (1788–1830)

81,5x57 cm nagyságú papírlapon nyomtatott szöveg és festett címer, a kiszögezés nyomaival. A pozsonyi Lanfranconi gyűjteményből került a Magyar Nemzeti Galériába, majd onnét 1989. X. 2-án a múzeum tulajdonába. (Nyomtatványgyűjtemény ltsz. 94.34.)

A halotti címer felirata:

KISFALUDI
KISFALUDY KÁROLY¹
született február 6-án 1788,
meghalt november 21-én 1830.²

A címer leírása:

Csücskös pajzs kék mezejében zöld hármashalmon zárt arany koronán álló fekete holló felemelt lábában hátradöntött ezüst kettős keresztet tart.³ A sisaktakaró jobbról arany-kék, balról ezüst-vörös. A sisakdísz: sisakkoronából kinövő három ezüst strucc toll. A címerpajzs mögött jobb és bal oldalról 2–2 aranyszegélyes és arany csücsös sárga zászló, 1–1 arany ágyúcső, alatta pedig 7 db ágyúgolyó van.⁴

JEGYZETEK

1. A régi nemesi családhoz tartozó Kisfaludy Mihály (1744–1826) Győr vármegyei főszolgabíró és Sándorfy Anna ötödik fiaként hatévi katonáskodás után mint költő, novellaszerző, drámaíró és festő működött. 1822-től az Auróra című folyóirat szerkesztője, 1830-ban az OMGE titkára lett. 1830. XI. 17-én megválasztották az akkor alakult MTA nyelvészeti szakosztályának rendes tagjává. Bars és Bereg vármegyéek táblabírája volt. (*Nagy I.*: VI. köt. 263., *Szinnyey*: VI. köt. 400–405., *Életrajzi Lexikon* I. köt. 921.)
2. Téten (Győr vm.) született, Pesten halt meg, és 1830. XI. 23-án itt is temették el, a Váci úti temetőben. Az életrajzai születésének dátumát rendszerint II. 5-re teszik. (Uo., *Révay Lexikon* XI. köt. 679.)
3. A család eredeti, Zsigmond király által 1419. I. 8-án Passauban adományozott címerében a holló ezüst mezőben korona nélküli fekete hármashalmon arany latin keresztet tart. A módosulásokat nyilván a magyar címer motiválhatta. (*Siebmacher*: 317. [263. tábla], Turul. 1884/3. 105.)
4. A címer mögötti trófeumok Kisfaludy Károly katonai pályájára utalnak. 1803-ban a győri katonai nevelőintézetbe került. Részt vett a napóleoni háborúkban. 1804. X. 1-jén (a 32. gyalogezredben) kadét, 1805. IX. 1-jén zászlótartó, 1809. II. 16-án alhadnagy, 1809. VIII. 23-án főhadnagy lett, majd 1811. VIII. 15-én kilépett a hadseregből. (Uo. mint az 1. jegyzet.)

4. MAROSNÉMETI ÉS NÁDASKAI GRÓF GYULAI IGNÁC (1763–1831)

78x62 cm nagyságú papírlapon nyomtatott szöveg és festett címer. A papírlapon a kiszögezés és gertyaviasz nyomaival. Antikváriumi vétel 1993-ban. (Nyomtatványgyűjtemény ltsh. 94.30.)

A halotti címer szövege a rövidítések feloldásával:

IGNATZ GRAF GYULAI
von MAROS-NÉMETH und NADASKA¹

k.(aiserlicher) k.(öniglicher) wirkl.(icher) Geheimer-Rath und Kämmerer,² G(oldenen) V(lieses O.(rdens) Ritter, M(aria) T(heresia) O.(rdens) Command.(eur) / U(ngarische) S(tephan) O.(rdens), Ö(esterreichische) L(eopold) O.(rdens) R(ussische) A(lexander) N(ewski) O.(rdens) Gr.(osses) Kreuz, P(reussischer) R(oter) A(dler) O.(rdeus) I.Cl.(asse), B(ayerische) M(aximilian) I(oseph) O.(rdens) und G(rossfürst) H(essische) L(udwig) O.(rdens) Ritter, / BANUS von Croatien Dalm.(atien) und Slav.(onien), k.(aiserlich) k.(öniglicher) F(eld) Z(eug) M.(eister) und Hof-Kriegsraths/Praesident. Inhaber des Inf.(anterie) Reg.(iments) N(ume)ro 60 und Gr(änzer)n. Reg.(iment) N(ume)ro 10 und 11.³ / Gestorben den 11 ten Nov.(ember). 1831.⁴

Fordítása:

Marosnémeti és nádaskai Gyulai Ignác gróf császári királyi valóságos titkos tanácsos és kamarás, az Aranygyapjas REnd lovagja, a Mária Terézia Rend középkeresztese, a magyar István Rend, az Osztrák Lipót Rend és az orosz Alexander Nyevszkij Rend nagykeresztese, a Porosz Vörös Sas Rend 1. osztályának, a bajor József Miksa Rend és a Hesseni Nagyhercegség Lajos Rendjének lovagja, Horvát-Szlávonország és Dalmácia bánja, császári királyi tábornagy és az Udvari Haditanács elnöke. A 60. gyalogezred és a 10. és 11. határedrezred tulajdonosa. Meghalt 1831. november 11-én.

A címer leírása:

Grófi koronával fedett, négyelt csücskös pajzs boglárpajzsral, amelynek fehér(!) mezejében kétfarkú ágaskodó arany oroszlán első lábaiban rostélyos fémsisakot tart.⁵ A nagypajzs 1. és 4., kék mezejében páncélos kar kivont görbe kardot tart.⁶ A 2. és a 3., vörös mezőben természetes csücsös sziklán fél lábán álló fehér galamb, csőrében zöld olajfaággal. A sisaktakaró jobbról ezüst-kék, balról arany-vörös.⁷ A sisakdísz: sisakkoronából kinövő két fekete sasszárny, amely a boglárpajzson lévőhöz hasonló oroszlánt fog közre.

A címerpajzson alul rendjelek függenek.

I. Középen: Aranygyapjas Rend arany rendi láncon.⁸

II. Fölötte: Katonai Mária Terézia Rend középkeresztje vörös szegélyű fehér szalagon.⁹

III. Az Aranygyapjas Rend jelvényétől balra: Magyar Királyi Szent István Rend nagykeresztje zöld szegélyes vörös szalagon.¹⁰

IV. Az előbbtől balra: a Porosz Vörös Sas Rend lovagkeresztje két sárga sávós fehér szalagon.¹¹

V. Az előbbtől balra: a Szent Alexander Nyevszkij Rend keresztje vörös szalagon.¹²

VI. Az Aranygyapjas Rend jelvényétől jobbra: az Osztrák Császári Lipót Rend nagykeresztje fehér szegélyes vörös szalagon.¹³

VII. Az előbbtől jobbra a Maximilian Joseph Katonai Rend lovagkeresztje fekete szalagon két fehér és két kék sávval.¹⁴

VIII. Az előbbtől jobbra a Hesseni Lajos Rend lovagkeresztje vörös szegélyes fekete szalagon.¹⁵

JEGYZETEK

1. A Gyulai család 1586-ban kapta a nemességet, 1694. VI. 2-án a bárói és 1701. I. 13-án (Bécsben) a grófi címet, (Liber Regius Transs. III. 18.). Előnevét Hunyad vármegyei helységekről vette. Gyulai Ignác, gr. Gyulai Sámuel (1773–1802) tábornok és br. Bornemissza Anna fia, 1781-ben hadapródként lépett be apja ezredébe. 1788-ban a II. bányai határőrezredben lett őrnagy. Részt vett a török háborúban, majd 1792-től a francia háborúkban. 1790-ben alezredes, 1795-ben a Benyovszky gyalogezrednél ezredes, 1797-ben tábornok. 1800-ban altábornagy, 1805-től hadtestparancsnok, 1806-tól haláláig horvát bán, 1813-ban táborszernagy, 1815-ben Ausztria katonai parancsnoka, 1816-ban a Határőrkerület polgári kormányzója, 1823-ban Csehország, 1829-ben Bécs katonai parancsnoka, végül 1830-ban a császári királyi Udvari Haditanács elnöke lett. (Wurzbach: VI. köt. 77–80., Szinnyey: IV. köt. 140–141., Nagy I., IV. köt. 488–489.)
2. 1806-ban, horvát banként lett valóságos belső titkos tanácsos. (Uo.) Kamarásságának kelte ismeretlen.
3. 1801-ben lett a 60. gyalogezred tényleges, és horvát banként 1823-ban a 10. és a 11. bányai határőrgyalogezred névleges tulajdonosa. (Schematismus für des k. und k. Heer und für die k. und k. Kriegsmarine für 1913. Wien, 1912. 622., 1541.)
4. 1763. IX. 11-én Nagyszebenben született, Bécsben halt meg és Zággrában temették el.
5. A bárói diploma szerint ezüst mezőben természetes színű oroszlán tartja a sisakot, amelyen sisakdísz is van, mégpedig két fekete sasszárny között három strucc toll. A grófi címer szerint viszont a mező kék, az oroszlán pedig arany színű. (MNZS: I. köt. 118.) A halotti címer ábrázolása tehát hibás és heraldikailag is helytelen, mivel fehér (ezüst) mezőben nem állhat arany oroszlán.
6. A bárói diploma szerint vörös ruhás kar aranymarkolatú görbe kardot tart, míg a grófi címerben a mező színe arany és a kard hegyén egy török fej van. (Uo.) A halotti címer ábrázolása tehát pontatlan. (Téves címet közöl Nagy Iván IV. 486. és Gudenus I. színes képtáblája.)
7. A színek helyesen jobbról arany-kék, balról ezüst-vörös. (Uo.)
8. 1830-ban lett tagja a Rendnek. (La Toison d'or (Ginq Siecles d' Art et d' Historie Exposition 14 juillet 30 septembre 1962 Catalogue Brügge 1962. 64. (no. 920.))
9. A Rendet 1758. XII. 12-én Mária Terézia alapította három osztállyal. Gyulai 1793. X. 13-án kapta meg a lovagkeresztet, és 1800-ban a gümburgi (1799. V. 24.) és a krumbachi (1800. VI. 11.) helytállásáért a középkeresztet. (Felszeghy F.: 210. [362. szám], 222. [526. szám].) A rendjel, amelynek itteni ábrázolása a feliratát „FORTITUDINE” nem jelzi, a 2. világháború végén a Hadtörténeti Múzeumból eltűnt. Mukai Ágnes: A katonai Mária Terézia Rend emlékei múzeumunkban. A Hadtörténeti Múzeum Értesítője. 1987/2. 193–255.
10. A Rendet 1764. V. 5-én Mária Terézia alapította három osztállyal. Gyulai 1831. IX. 5-én 50 éves katonai szolgálati évfordulójára kapta. (Névjegyzék 56. [663. szám] IV. köt. 141.) Az ábrázolás a rendjel feliratát: „Publicum Meritorum Praemium” nem jelzi.
11. Vilmos György Brandenburg-Bayreuth örökös hercege 1705-ben alapította öt osztállyal. Gyulai 1814-ben kapta III. Frigyes Vilmos porosz királytól. (Ua. mint az I. jegyzet). A halotti címer szövege I. osztályt említ, de az ábrázolt rendjel 3. osztályú lovagkereszt.
12. Katalin cárnő alapította 1725-ben. Gyulai 1814-ben kapta I. Sándor cártól. (Uo.)
13. I. Ferenc 1808-ban II. Lipót tiszteletére alapította. Gyulai 1814-ben azért kapta, mert 1814. II. 1-jén a briennei ütközetben rohammal elfoglalta az Aube-hídfőt. Az ábrázolás a rendjel feliratát „integritati et merito” nem jelzi, míg a középmező monogramját: F(ranciscus) I(mperator) A(ustriae) tévesen L(eo)P(oldus)-nak írja. (Uo.)
14. 1806-ban alapította a bajor király három osztállyal. Gyulai 1814-ben kapta. (Uo.)
15. Lajos hesseni nagyherceg alapította 1807-ben öt osztállyal. Gyulai 1814-ben kapta. (Uo.) (A Gyulai által szintén birtokolt osztrák „ágyúkereszt”, mint tömegkitüntetés a halotti címer nem ábrázolja.)

5. GYÖRGYI MIHÁLY (1783–1858)

75x53 cm nagyságú papíron arany betűkkel festett szöveg és címer a kiszögezés nyomaival. Magántulajdonból vásárolva 1964-ben. (Oklevélgyűjt. ltsz. 3400.)

A halotti címer szövege a rövidítések feloldásával:

Tekintetes Nemes és Vitézlett
Györgyi Mihály¹
Ur egykor több N(emes) V(ár)m(egyéne)k Tábla
Bírája és N(emes Sz.(abad) K.(irályi) Győr Városának
1847^{ik} évi Orsz.(ág) Gyűl.(ési) követe,²
megholt 1858^{ik} évi Aprilis 22^{én}.
életének 75^{ik} évében.

A címer leírása:

Arannyal szegett tárcsapajzson kék mezőben zöld téren természetes (fehér) színű lovon vágatató vörös ruhás, sárga csizmás, kalpagos lovas lándzsával ledöfi a lába alatt vonagló sárkányt. (Szt. György?) A sisaktakaró jobbról arany-fekete, balról ezüst-kék. A sisakdísz: sisakkoronából kinövő kiterjesztett szárnyú fekete madár csőrében arany gyűrűvel.³

JEGYZETEK

1. Családi leszármazása nem ismert, de valószínű, hogy Györgyi Pálnak, Győr vm. első alispánjának (†1828. VI. 6.) rokonságához tartozott (*Szinnyey*: IV. kötet 100.) Györgyi Mihály (1793–1858) győri gabonakereskedő és választópolgár 1847. X. 14-től a Győri Gőzmalom Rt. első igazgatója, 1845-től 1847. X. 31-ig a Győri Kölcsonösen Biztosító Egylet elnöke, 1845. V. 26-tól a Győri Színházegylet választmányának tagja.
2. 1847. X. 25-én Hergeszell Ferenc tanácsnokkal együtt választották országgyűlési követté, 1848. V. 22-én viszont alulmaradt a főbíró választáson. (*Balázs Péter*: Győr a feudalizmus bomlása és a polgári forradalom idején. Bp. 1980. 125., 43., 83., 146., 131., 236.)
3. A címert a címergyűjtemények nem ismerik.

6. SÁRVÁRI ÉS FELSŐVIDÉKI GRÓF SZÉCHENYI ISTVÁN (1791–1860)

81x58 cm nagyságú papírlapon nyomtatott szöveg és festett címer.¹ Valószínűleg az 1860. IV. 30-ii Pesten tartott gyászünnepekre készült. A pozsonyi Lanfrancni gyűjteményből került a Magyar Nemzeti Galéria grafikai osztályára, majd 1989. X. 2-án a múzeum tulajdonába. (Nyomtatványgyűjt. ltsz. 94.30.)

A halotti címer szövege a rövidítések feloldásával:

SÁRVÁRI – FELSŐVIDÉKI
GRÓF SZÉCHENYI ISTVÁN,²
PÖLÖSKE VÁRÁNAK ÖRÖKÖS KAPITÁNYA,³

Cs.(ászári) K.(irályi) VAL.(óságos) BELSŐ TITKOS TANÁCSOS⁴ ÉS ARANYKULCSOS,⁵ A MAGYAR TUDOM.(ányos) AKADEMIA IGAZGATÓ ÉS TISZTELETI TAGJA,⁶ SZÜL.(etett) 1791. SEPT.(ember) 23. – MEGHALT 1860. APR.(ilis) 8.⁷

A címer leírása:

Grófi koronával fedett négyelt kerekaltalpu tárcsapajzs boglárpajzssal, amelyet szintén grófi korona fed. A boglárpajzs kék mezéjében zöld hármashalmon kiterjesztett szárnyú fehér galamb vörös csőrében arany gyűrűt tart.⁸ A nagypajzs 1. és 4., vörös mezéjében zöld hármashalom középsőjéből ezüst kettős kereszt emelkedik ki.⁹ A 2. és a 3., kék mezőben lebegő arany korona fölött, a mező jobb felső sarkában sugárzó arany nap felé fölrepülő arany sas.¹⁰ Címertartó: Kétoldalt 1–1 arany sas, amelyek egyik lábukkal a pajzsot tartják, a másik lábukkal pedig a „*Si Deus pro nobis, quis contra nos*” jelmondat feliratszalagján állnak.¹¹ A címerpajzsról rendjelek függnek: I. (jobbszélén) a Szent Vlagyimír Rend IV. oszt. keresztje rózsaszín szegélyes kék mellszalagon.¹² II. a Szent Ferdinánd Rend III. oszt. keresztje az előbbihez hasonló mellszalagon.¹³ III. (középen) a porosz „Pour le Merite” Rend II. oszt. keresztje fehér (ezüst) szegélyes fekete nyakszalagon.¹⁴ IV. Szent Móric és Lázár Rend IV. osztályú keresztje zöld szzalagon.¹⁵ V. Osztrák Hadseregkereszt (ágyúkereszt) fekete szegélyes sárga mellszalagon.¹⁶

JEGYZETEK

1. A halotti címer további példányai az O. Sz. K.-ban, a Közlekedési Múzeumban, a győri Xantus János Múzeumban és a nagycenki Kastélymúzeumban találhatóak. Az utóbbi példány szövege csak a születés és a halál dátumára szorítkozik (a születés napját helyesen IX. 21-re teszi). A címerrajz pontosabb, de nem ábrázolja Széchenyi rendjeleit.
2. A Széchenyi név a Nógrád vm-i Szécsény mezővárosról ered. A sárvári és felsővidéki uradalmat Széchenyi (I.) György (1592–1695) esztergomi érsek szerezte meg, de nemesi előnévként csak Széchenyi Ferenc (István apja) vette fel. A címet és a nemesi címet Széchenyi (I.) György és Lőrinc 1629. XI. 26-án II. Ferdinándtól, a grófi címet és címet Széchenyi (III.) György 1697. III. 30-án I. Lipóttól kapta. (*Nagy I.*: X. köt. 518–524., MNZS: I. köt. 227.) Széchenyi István gr. Széchenyi Ferenc és Festetich Julianna grófnő negyedik fiaként 1809. IV. 16-tól mint főhadnagy, 1813. VII. 1-től mint 2. osztályú, 1813. X. 20-tól pedig mint 1. osztályú százados (kapitány) részt vett a napóleoni háborúkban, de 1826. IV. 15-én rendfokozat nélkül kilépett a hadseregből. A Nemzeti Kaszinó alapítója és igazgatóságának tagja, 1827–1830 között a lóversenyszervező Pályafuttatási Társulat, 1830. VI. 11.–1831. VI. között az Állattenyésztő Társaság elnöke, 1831. XI. 21.–1848-ig Pest város választópolgára, 1832. II. 28.–1848-ig a Lánchíd Társaság alelnöke, 1833. VI. 20.–1842-ig Al-Duna Szabályozási királyi biztos, 1838. XII. 26-tól 1848-ig a Pesti Gőzmalom Rt. elnöke, 1840. XII. 27.–1848-ig a Pesti Testgyakorló Intézet egyik igazgatója, 1840. X. 11.–1848. IX-ig a Sopron-Vasi Szederegylet, 1842–1848-ig a Pesti Lovaregylet elnöke, 1844. XII. 22.–1845. III. 16-ig a Gyáralapító Társaság alelnöke, 1845. VIII. 16.–1848. III-ig az Országos Közlekedésügyi Bizottság elnöke, helytartósági tanácsos, 1845. XI. 30.–1848-ig a Buda-Pesti Tunnel Társaság elnöke, 1846. IV. 6.–1847. I. 19-ig a Balatoni Gőzhajózási Társaság elnöke, 1847. X. 18.–1848. IV. 11-ig Moson vármegye országgyűlési követe, 1848. III. 23.–1848. IX. 4-ig közmun-ka és közlekedési miniszter. Ezenkívül több mint 20 vármegye táblabírája, Sopron, Győr, Buda, Arad, Szeged, Debrecen díszpolgára, a királyi Magyar Természettudományi Társulat tiszteletbeli tagja. (*Gazda István*: Széchenyi napjai. Bp. 1991., Széchenyi és kora. Szerk.: *Éri István* Bp. 1991.)
3. Széchenyi (II.) György (István üknagyapja) 1684-ben lett Pölöske (Zala vm.) kapitánya és 1696-ban örökös kapitánya (*Nagy I.*: X. köt. 520.). Széchenyi István 1821. I. 13-án jutott Pölöske birtokába a testvéreivel kötött osztályegyezséggel (Uo. mint a 2. jegyzet. 18.)
4. V. Ferdinánd a Helytartótanácon belül felállított Országos Közlekedésügyi Bizottság elnökévé ki-nevezve 1845. VIII. 16-án adta a valóságos belső titkos tanácsosi rangot (Uo. 106.).
5. 1825. V. 10-én, az uralkodót X. Károly francia király koronázásán képviselő Esterházy Pál herceg mellé nevezték ki (aranykulcsos) kamarásnak. (Némely újabb keletű közléssel ellentétben ez alkalommal nem kapta meg a Szentlélek Rendet) (Uo. 24., Széchenyi és kora 43.).
6. Az Akadémiának egyik alapítója, alapításától (1830. XI. 17.) igazgatósági tagja (alelnöke) és 1838. IX. 27-től a 2. osztály tiszteleti tagja. 1834. VIII. 25-től ugyancsak tiszteleti tagja volt a Bajor Királyi Tudományos Akadémiának is (Uo.).
7. A születési anyakönyv szerint 1791. IX. 21-én született Bécsben valószínűleg a Wilczek palotában (ma: Löwelstrasse 6.) (*Szentkirályi Elemér*: Kalauz Széchenyi István megismeréséhez. Bp. 1987. 88–92.). Széchenyi 1860. IV. 8-án hajnalban lett öngyilkos a döblingi Georgen Elmegyógyintézetben. 1860. IV. 11-én du. 4 órakor, hatósági intézkedésre a tervezettnél 24 órával korábban temették el a nagycenki családi sírboltban (Uo. 140–141.).
8. Az eredeti Széchenyi címerkép, de az ábrázolás zöld babérkoszorú helyett tévesen mutat arany gyűrűt a galamb csőrében (MNZS: I. köt. 227.).
9. A grófi címernek a magyar címerre utaló bővítménye.
10. A grófi diploma szerint a korona zöld dombon fekszik, a sas pedig természetes színű (Uo. mint a 8. jegyzet).
11. „*Ha Isten velünk, ki ellenünk*” jelmondat Széchenyi (I.) György, mint veszprémi püspök címeréből ered.
12. A 4. osztályos Szent Vlagyimír Rendet II. Katalin 1782-ben alapította. Széchenyi Sándor cártól kapta 1813. X. 20-án, a lipcsei csatában való részvételéért. A rendjel eredeti szalagdíszje vörös, a szélén két fekete sávval. Az ábrázolás a rendjel középmezéjének „C. B.” (=Szent Vlagyimír) monogramját nem jelzi. *Pandula Attila*: Gróf Széchenyi István kitüntetései. In: *Pétervári András* szerk.: Széchenyi István tudományos emlékülés előadásai. Keszthely 1991., Ua. Katonaévek, ki-tüntetések, Rubicon 1991/7. 20.
13. A 3. osztályos nápolyi „Szent Ferdinánd és az Érdem” Rendjét IV. Ferdinánd nápolyi király alapította 1800-ban. Széchenyi 1815. VII. 14-én kapta. A rendjel ábrázolása torz (eredeti szalagszíne kék vörös szegéllyel), és a „*Fidei et Merito*” feliratát sem jelzi (Uo.).

14. A 2 osztályos rendjelet II. Frigyes porosz király 1740-ben alapította. Széchenyi 1814. V. 30-án, a párizsi béke megkötésének napján kapta III. Frigyes Vilmos porosz királytól. Az ábrázolás a rendjel feliratát és a máltai kereszt szárai között elhelyezkedő (porosz) sasokat nem mutatja (Uo.).
15. A Szent Móric és a Szent János lovagrend egyesítésével 1752-ben született 5 fokozatú rendjel. Széchenyi I. Viktor Emánuel szárd királytól, akinél diplomáciai küldetésben járt, 1814 májusában kapta Torinóban (Uo.).
16. A kitüntetés I. Ferenc alapította 1814-ben, az 1813–14-ben a franciák elleni háborúban részt vett katonák részére. Az ábrázolás a kitüntetés feliratát: „*Grati Princeps et patria Franc. Imp. Aug.*” nem jelzi. Széchenyi 1814. X. 18-án a lipcsei csata évfordulóján kapta meg (Uo.). (Széchenyi kiüntetései a II. világháború során eltűntek.)

7. SIMON FLORENT (1803–1873)

67,5x48,5 cm nagyságú papírlapon nyomtatott szöveg és festett címer. Vétel 1987-ben Pastinszky Miklós gyűjteményéből. (Plakátgyűjtemény ltsz. 87.23.1.)

A halotti címer felirata:

Tekintetes
SIMON FLORENT Úr
Meggalt Pesten, 1873. november 24-én
élte 70-ik évében.¹

A címer leírása:

Kékkel és vörössel hasított csücskös pajzs. A jobb oldalon kék mezőben zöld téren természetes színű szőlőtőke 3 piros szőlőfürttel. Bal oldalon vörös mezőben zöld téren ágaskodó arany oroszlán, amely jobb mancsával szablyát emel, a baljában vörös színű, csukott könyvet tart. A sisakdísz sisakkoronából kinőve megismétli az oroszlán motívumot. A sisaktakaró jobbról arany-kék, balról ezüst-vörös.²

JEGYZETEK

1. A családi leszármazása nem ismert. *Kempelen Béla* (IX. köt. 359–365.) pl. 83 Simon nevű nemesi családot sorol fel.
2. Simon Florent szerb származású volt és 1804. X. 26-án született Cegléden. A 30-as években Pesten nyitott ügyvédi irodát. Részt vett a reformkor egyleti életében, így pl. tagja volt az Országos Magyar Gazdasági Egyesületnek. 1848-ban a pesti nemzetőrség kapitánya, 1861-ben pedig a fővárosi képviselő-testület tagja lett (Magyarország és a Nagyvilág. 1873. 48. szám, *Szinnyey*: XII. köt. 1050–51.). A címert a címergyűjtemények nem ismerik.

8. HERCEG THURN UND TAXIS MÁRIA TERÉZIA (HERCEG ESTERHÁZY PÁLNÉ) (1793–1874)

68,5x52,5 cm nagyságú gyászkeretes kékes színű papíron nyomtatott szöveg és címer, a kiszögezés nyomaival. Pastinszky Miklós gyűjteményéből 1987-ben vásárlás útján került a múzeum tulajdonába (Plakátgyűjt. ltsz. 87.22.).

A halotti címer felirata:

Maria Theresia
Fürstin Esterházy-Galantha,
geborne Prinzessin Thurn und Taxis,¹
Sternkreuz-ordens und Palast-Dame,²
Gestorben am 18. August(us) 1874.³

Fordítása:

Mária Terézia, galántai Esterházy hercegnő, született Thurn und Taxis hercegnő, csillagkeresztes és palotahölgy. Meghalt 1874. augusztus 18-án.

A címer leírása:

Két ovális pajzsból összetett címer. A jobboldali az Esterházy család címere négyelt pajzsban fekete boglárpajzsral, amelyben arany „L” betű van, rajta pedig hercegi korona. A nagypajzs 1., kék mezéjében arany koronán vörössel fegyverzett ágaskodó koronás arany griff, jobbájában aranymarkolatú görbe kardot, baljában három szál fehér rózsát tart. A 2., arannyal szegett kék mezőt két ezüst balharánt pólya osztja fel, amely pólyákat a jobb felső és a bal alsó sarokban egy-egy befelé forduló ezüst holdsarló kíséri. A 3., arany mezőben fekete kétfejű sas, mindkét fején arany koronával. A 4. mező vörössel és ezüsttel vágott, ahol a vörös mezőben a vágásból növekvő koronás arany oroszlán jobbájában 3 szál fehér rózsát tart, míg az ezüst mezőben 3 ötszirmú vörös rózsza található.⁴ A baloldali címer a hg. Thurn und Taxis családé, amely 6 mezőre és hercegi koronával fedett kék boglárpajzsra oszlik. Az utóbbiban jobbról balra egy ezüst borz fut keresztül.

Az 1. és 4., ezüst mezőben, kék kapuval és ablakkal bíró pártázott vörös torony áll, amely mögött keresztbe vetve két aranyliliomos kék királyi jogar van. A 2. és 3. és a 6., arany mezőben késsel fegyverzett ágaskodó vörös oroszlán kék koronával a fején. Az 5., vörös mezőben ezüst posztónyíró olló látható.⁵ A két címet hercegi koronával fedett hercegi palást fogja össze.

JEGYZETEK

1. Mária Terézia hercegnő Thurn und Taxis Sándor Károly (1770–1827) regensburgi székhelyű arisztokrata leányaként 1812. VI. 17-én ment feleségül az Esterházy család frakói ágához tartozó Esterházy Pál (Antal) herceghez (1785. III. 11. – Regensburg 1866. V. 21.) (*Gudenus J.*: I. köt. 357.). A Thurn und Taxis család 1695-ben kapta a birodalmi hercegi címét (*Nagy I.*: XI. köt. 187.). Az Esterházy család a galánthai előnevét a 16. század közepén S(z)erházi Benedek fia Ferenc használta először, anyja galántai Bessenyei Ilona után. A család 1613. IV. 10-én bárói, 1616. VI. 24-én grófi, 1687. XII. 7-én pedig Esterházy Pál, elsőszülöttségi alapon öröklődő birodalmi hercegi címet kapott I. Lipót császártól. 1712. III. 23-án a hercegi rangot, pénzverési és nemesítési joggal kiegészítve kiterjesztették az egész fiágra, majd 1783. VII. 21-én valamennyi családtagra is (*Gudenus I.*: 352.). Esterházy Pál herceg diplomáciai pályán mozgott és 1848-ban ő volt a Batthyány-kormányban a király személye körüli miniszter.
2. A Csillagkeresztes Dámák Rendjét II. Ferdinánd király özvegye, Eleonóra császárné 1668. IX. 18-án alapította ősnemes katolikus hölgyek számára. A palotahölgyeket a csillagkeresztesek közül választotta a császárné. A hercegnő kitüntetésének dátuma nem ismert.
3. Mária Terézia 1793. VII. 6-án született (*Esterházy J.*: 133.). A *Gothai almanach*” és *Nagy I. szerint* (XI. köt. 187.) 1794-ben, *Gudenus J.*: I. köt. 357. szerint pedig 1783. VI. 6-án született. Bécs-Hütteldorfbán halt meg és Kismartonban temették el (Uo.).
4. A hg. Esterháziak újabb, 1804-ben kapott bővített címere. A boglárpajzs „L” (=Leopoldus) betűje Lipót császárra, a hercegi cím adományozójára utal. Az 1. mező az Esterházyak ősi címere, amelyben a vörös helyett tévesen fehérnek ábrázolt rózsza régies vonás, mert a 19. században ezt többnyire elhagyták (lásd 9. címer). A 2. mező az Edelstetteni apátság címerével azonos, ugyanis Esterházy Miklós (1765–1833) Pál-Antal herceg apja 1804-ben Ligne hercegtől megvásárolta az Edelstetteni grófságot, belépve ezzel a német birodalom fejedelmi rangú hercegeinek sorába. A 3. mezőben a „habsburg sas” Ferenc császár adománya. Az eredeti Esterházy címerből átemelt 4. mező felső részének oroszlánja a bedeghi Nyáry család címeréből származik régebbi családi kapcsolatokra utalva, ugyanis gr. Esterházy Miklós (1582–1626) felesége, Nyáry Krisztina révén az Esterházy család örökölte a Nyáry birtokok egy részét. A Nyáry család 1535. VIII. 16-án kelt bárói címere kék mezőben arany koronából növekvő, 3 arany rózsaszálal tartó (vö. 9. halotti címerrel), korona nélküli arany oroszlánt mutat. A 4. mező alsó részének rózsái pedig az említett E. Miklós fia E. István (†1641) feleségére, Thurzó Erzsébetre utalnak. (A Thurzó címer oroszlánja nem tart rózsákat.) (*Esterházy J.*: 115., *Nyulászíné*: 234. (1096 szám), LVI. tábla ill. 130.).
5. *Nagy I.* (XI. köt. 186.) szerint 1865-ben a Thurn und Taxis címer négyelt pajzsra helyezkedik el, amelyből még hiányzik az 5. mező ollója és az oroszlán kétfarkú.

9. WEINSBERGI ÉS NEUSTADTI GRÓF TRAUTTMANSDORFF MÁRIA (HERCEG ESTERHÁZY PÁLNÉ) (1847–1876)

95,5x64,5 cm nagyságú, nyomtatott kereteléssel ellátott papírlapon nyomtatott szöveg és ráragasztott festett címer, a kiszögezés nyomaival. Pastinszky Miklós gyűjteményéből 1987-ben vétel útján került a múzeum birtokába (Plakátgyűjt. ltsz. 87.24.).

A halotti címer felirata:

Főméltóságú Galánthai
HERCEG ESTERHÁZY PÁLNE
született
Trauttmansdorff Mária Grófnő,¹
palotahölgy²

Született 1847. April(is) 21-én – Meghalt 1876. April(is) 1-én.³

A címer leírása:

Két barokkrámás pajzsból összetett címer. A jobb oldalon hg. Esterházy címer, amely néhány részletben eltér az előbbi (8. számú) címertől. Az 1. mezőben az oroszlán baljában nem tart rózsákat. A 2. mezőről hiányzik az arany szegély. A 4. mező oroszlánja nem fehér, hanem arany színű rózsákat tart, továbbá az alsó ezüst rózsáinak közepe is arany. A bal oldali címer, a Trauttmansdorff családé, négyelt pajzson hercegi koronával fedett boglárpajzssal, amely vörössel és ezüsttel hasított, és amelynek közepén színváltó ötszirmú rózsza van. Az 1., vörös mezőt négy ezüst harántpólya osztja fel. A 2. és a 3., ezüst mezőben három vörös ék épül egymásra. A 4. mező vágott, fölül vörössel és ezüsttel hasított, alul arany. A két címet hercegi koronával fedett hercegi palást fogja össze.

JEGYZETEK

1. Weinsbergi és neustadti gróf Trauttmansdorff Mária Thurn und Taxis Mária Terézia (lásd a 8. halotti címet) unokájának első felesége. A stájer arisztokráciához tartozó hg. Trauttmansdorff Ferdinánd és hg. Liechtenstein Mária Anna leánya. A családnak ezt az ágát I. Ferenc császár 1805. I. 12-én kelt oklevele csak fiágon, elsőszülöttségi örökösödéssel tette szent birodalmi herceggé (MNZS: I. köt. 257.). A családot 1623. XII. 1-jén III. Ferdinánd emelte grófi címre, Magyarországon az 1625. évi országgyűlésen, a 66. tc.-kel honosították (*Nagy I.*: XI. köt. 329.). A grófnő 1868. X. 21-én Bécsben ment feleségül Esterházy Pál (Antal Miklós) herceghez (1843–1898) (*Gudenus J.*: I. köt. 357.).
2. Az 1862-ben kapott Csillagkereszt tulajdonosaként 1871-ben lett palotahölgy (Hof- und Staats-Handbuch für 1876. Wien 175.).
3. Bécsben született, Sopronban halt meg és Kismartonban temették el 1876. IV. 5-én (*Gudenus J.*: 357.).

10. ZICHY ÉS VÁZSONYKŐI GRÓF ZICHY KÁROLY (1785–1876)

75x55 cm nagyságú papírlapon nyomtatott szöveg és festett címer. Vétel magántulajdonból 1964-ben (Oklevélgyjűjtemény ltsz. 4384.).

A halotti címer szövege a rövidítések feloldásával:

Zichi és Vázsonykeői
Gróf Zichy Károly¹
csász(ári) kir(ályi) kamarás²
szül(etett) 1785. évi Október 16-án, megh(alt) 1876. évi junius 1-én,³

A címer leírása:

Grófi koronával fedett, arannyal szegett ovális pajzs kék mezejében lebegő arany koronából kiemelkedő szarvasagancs, amelynek ágai között egyenlőszárú ezüst kereszt van.

JEGYZETEK

1. A család a Somogy vármegyei Zich községről vette a nevét. A vázsonykeői uradalmat 1649-ben Zichy István (1616–1683) szerezte. A család nemessége 1326-ból, a bárói címe 1655-ből, a grófi címe pedig 1676-ból származik. Zichy (III.) Károly Zichy (III.) Ferenc (1751–1812) veszprémi főispán, főpohárnok és gr. Kollowrat-Krakowsky Mária Anna harmadik fiaként (Oroszvári vonal vedrői ág) Vas vm. királyi adminisztrátora volt 1832–1842-ig (*Nagy I.*: XI. köt. 368–391. 484.). Leszármazási vázlat, illetve a Zichy, a Széchenyi és a Károlyi halotti címerek tulajdonosainak családi kapcsolata (*Nagy I.*: XI. köt. 483–484.).

Zichy (IV.) István
1722–1769

Zichy (II.) Károly

Zichy (III.) Ferenc

Zichy (IV.) Károly
3. felesége gr. Seilern
Crescentia, akinek 2.
férje gr. Széchenyi
István (6. sz. halotti
címer)

Zichy (III.) Károly
(10. számú halotti címer)

Zichy Karolina
(1818–1903) férje
gr. Károlyi György
(11. sz. halotti címer)

2. Kamarásságának kelte nem ismert.
3. Wurzbach (60. köt. 10.) és Nagy Iván szerint 1785. X. 11-én született (XI. köt. 391.) és Czifferen (Pozsony vm.) halt meg (MNZS: I. köt. 281.).

11. NAGYKÁROLYI GRÓF KÁROLYI GYÖRGY (1802–1877)

70x50 cm nagyságú gyászkeretes papírlapon nyomtatott szöveg és festett címer. 1964-ben magántulajdonból vétel útján került a múzeum gyűjteményébe (Oklevélgyűjtemény ltstz. 4425.).

A halotti címer felirata:

Nagyméltóságú
Nagykárolyi Gróf Károlyi György¹
meghalt 1877. November 9-én élte 75. évében²

A címer leírása:

Tizenegy ágú grófi koronával³ fedett négyelt csücskös nagy pajzs arannyal szegélyezve, a 3. és a 4. mező közé ékelt 5. mezővel és ovális boglárpajzsral. A boglárpajzsot egy farkát a szájában tartó ezüstkoronás zöld sárkány veszi körül. A kék pajzsmezőben három csúcsú természetes sziklán, bal lábán álló, kiterjesztett szárnyú karvaly jobb lábában vörös szívet tart.⁴ A nagypajzs 1., kék mezejében ágaskodó természetes színű szarvas van.⁵ A 2., ezüst mezőben egyfejú fekete sas, kiterjesztett szárnyakkal.⁶ A 3., kék mezőben ágaskodó kétfarkú arany oroszlán az első lábaiban egy ezüsttel és vörössel vágott zászló rúdját tartja. A 4., kék mezőben arany szárnyon aranykoronás angyalfő lebeg.⁷ Az 5., ezüst mezőben arany koronából kinövő feketével és vörössel vágott szárnyú aranykoronás szíren van.⁸ A pajzstartó egy-egy arany ágon álló fejt hátrafordító ágaskodó arany oroszlán egyik mancsával a pajzsot, másikkal egy-egy ezüsttel és vörössel illetve vörössel és ezüsttel vágott zászló rúdját tartja.

JEGYZETEK

1. Károlyi György gróf Károlyi József (1768–1803) Szatmár vármegyei főispán és gróf Waldstein-Wartenberg Erzsébet harmadik fia volt. A család 1609-ben kapott bárói és 1712-ben grófi címet. Állítólag azért, mert III. Károly, illetve a kancelláriája a Károlyi Sándornak 1711. VIII. 1-jén írt levelében a bárót „supremus comes” (főispán) helyett tévedésből „comesnek” (grófnak) címezte, amire hivatkozva Károlyi Sándor valóban kérte és meg is kapta a rangemelést 1712. IV. 5-én (*Éble G.*: 26–28., *Nagy I.*: VI. köt. 98–111.). Károlyi György, miután 1820-ban jogi diplomát szerzett a pesti egyetemen, katonáskodott, ahonét 1823-ban mint kapitány szerelt le. 1825-ben az MTA egyik első alapítója, 1830. XI. 17-től igazgatósági tagja, 1832. III. 10-től a 2. osztályának tiszteleti tagja.
A Nemzeti Kaszinó egyik alapítója és igazgatósági tagja volt. 1830-ban Szatmár vm. országgyűlési követe, 1831. XI. 2-től Pest város választópolgára. 1839. III. 17.–1849. VII. 22-ig, illetve 1851-ben és 1852-ben az OMGE elnöke, 1839. III. 24.(kinevezve)–1842.-ig Csongrád vm. főispánhelyettese, 1842. II. 22.(beiktatva)–1848. IV. 21-ig Békés vm. főispánja, 1842. VI. 1-től Marosszabályozási királyi biztos, 1845–1848-ig a Szarvaskopozati Egylet, 1845. V. 20.–1846. I-ig a Körösszabályozási Társaság, 1846. I. 20-tól a Csongrád–Szegedi Tiszszabályozási Társulat, 1846. I. 26-tól 1849-ig a Tiszavölgyi Társulat elnöke, valamint több vármegye táblabírája és Nagykároly postamestere volt. 1848. IV. 21-től 1849. VI. 8-ig, illetve 1861-ben, 1865-ben és 1867–68 között Szatmár vm. főispánja. 1848–49-ben nemzetőr, illetve 1848. X. 12-től a pesti 3. nemzetőr zászlóalj parancsnoka őrnagyi rangban. Az Életrajzi Lexikon téves közlése szerint 1847–

- 48-ban országgyűlési követ) 1849 után a Pesti Cukorgyár és Cukorfinomító Egylet, 1860–1870-ig a Lánchíd Társaság elnöke, az Alföldi Vasúttársaság, a Mátrabánya Egylet, a Pannónia Viszontbiztosító, a Tiszavölgyi Társulat, illetve haláláig a Budai Alagút Társaság, az Első Magyar Biztosító Társaság, a Magyar Földhitel Intézet felügyelő bizottságának és az Írói Segélyegylet ellenőrző bizottságának elnöke. 1860-tól valóságos belső titkos tanácsos, 1861-ben és 1867. VI. 9.–1872. V. 19-ig koronaőr, 1872. IV. 25-től haláláig királyi főudvarmester, 1873-tól cs. és kir. kamarás. A Királyi Ítéletábra, és a Főrendiház tagja, illetve 3-as bizottságának elnöke, valamint többször tagja a közös ügyi delegációjának is (*Gr. Lónyay Menyhért*: Emlékezés gróf Károlyi György fölött. MTA évkönyve 16. köt. 3. füzet Bp. 1878. 36–53., *Galgóczy Károly*: Emlékezés gr. Károlyi György felett. In: OMGE emlékkönyve. Bp. 1883. III. füzet 11–12., Hof- und Staats-Handbuch 1877. 183., 194., 649., 650., 659., 717., 718., 741., *Baják László*: Gróf Károlyi György közéleti tevékenysége 1825–1849. In: *Folia Historica* 1993–94.). A főispáni tisztségeit pontatlanul közli: Falenbüchl Zoltán: Magyarország főispánjai 1526–1848. Bp. 1994.
2. Károlyi György Bécsben, 1802. III. 28-án született és a kaplonymonostori (Szatmár vm.) családi sírboltban temették el 1877. XI. 13-án (Uo.).
 3. A szokásos 9-ágú korona helyett a 11-ágú rendhagyó kivételnek számít. A grófi adománylevél ugyancsak szokatlan módon „*imperiale diademának*” nevezi. Talán ez a hibás(?) szövegezés motíválhatta az udvari címerfestőt (*Éble G.* 28–29.). Más feltevések szerint a rangjelző koronák kialakulatlan használata okozta a rendellenességet (*Bertényi Iván*: Zur Geschichte der heraldischen Rangkronen. Der Tappert 1969. 1–21.).
 4. A boglárpajzs a Károlyi nemzetség eredeti címerét mutatja. A címerképet körülfogó sárkány a Zsigmond király által alapított Sárkány Rend jelvényére utal. Károlyi (I.) Lancz László (†1454 előtt), fia Lancz (II.) László (†1489), valamint Bertalan (†1454 előtt) a Sárkányrend vitézei voltak (*Éble G.* 21. II. tábla).
 5. Károlyi Sándor a rangemelést kérő beadványában kérte, hogy a grófi címerébe a rokon családok címereit fölvehesse. A nagypajzs címerképei a kérés megvalósulását tükrözik. Az 1. mező a kisenyeyi báró Sennyey család címerére utal (lásd: 1590. évi pecsétábrán, *Siebmacher* 440. tábla).
 6. A 2. mező a lapispataki Segnyey címerből származik (*Siebmacher* 574. 409. tábla).
 7. A 2. és a 4. mező a szalai gróf Barkóczy címerből származik némi eltéréssel: 1. a Barkóczy címer oroszlánja vörös mezőben áll, 2. az angyalfej ezüst színű.
 8. Az 5. mező a perényi báró Perényi címerből való. A családi leszármazás és a címerelemek összefüggése:

Károlyi Mihály (1554–1595)
(br. *Perényi Erzsébet*)
br. Károlyi Mihály (1585–1626)
(*Segnyey Borbála*)
br. Károlyi László (1622–1689)
(2. felesége: *Sennyey Erzsébet*)
gr. Károlyi Sándor (1669–1743)
(gr. *Barkóczy Krisztina*)
ükunokája
gr. Károlyi György (1802–1877)
(gr. *Zichy Karolina*)

RÖVIDÍTÉSEK

Éble G. 1913.

Éble Gábor: A nagykárolyi gróf Károlyi család leszármazása. Bp. 1913.

Esterházy J.

Gr. Esterházy János: Eszterházy család és oldalágainak leírása. Bp. 1901.

Felszeghy F.

Felszeghy Ferenc, Rátvay Imre, Petrichevich György, Ambrózy György: A rendjelek és kitüntetések történelmünkben. Bp. 1943.

Gudenus J.

Gudenus János József: A magyarországi főnemesség XX. századi geneológiája. I–II. k. Bp. 1990., 1993.

Hof- und Staats Handbuch

Hof- und Staats Handbuch de Oesterreichisch-Ungarischen Monarchie. Wien.

Kempelen B.

Kempelen Béla: Magyar nemes családok. I–X. k. Bp. 1911–32.

MNZS

Magyar Nemzetségi Zsebkönyv I. k. főrangú családok. Bp. 1888.

Nagy I.

Nagy Iván: Magyarország családai czímerekkel és nemzedékrendi táblákkal. I–XIII. Pest 1857–1868.

Névjegyzék

Névjegyzéke az 1764. évtől az 1914. évig a Magyar királyi Szent István Renddel kitüntetetteknek. Bp. 1914.

Nyulásziné

Nyulásziné Straub Éva: Öt évszázad címerei. Bp. 1987.

Siebmacher

Siebmacher's Grosses Wappenbuch. Die Wappen des Adels in Ungarn. Nürnberg 1885–1894.

Szinnyey J.

Szinnyey József: Magyar írók élete és munkái. I–XIV. Bp. 1891–1914.

Wurzbach C.

Constantin Wurzbach: Biographischer Lexikon des Kaiser thums Oesterreichs etc... Wien 1865–1880.

ILLUSTRISSIMUS DOMINUS
JOSEPHUS PETROVICH.
 S. C. ET R. A. MATTIS CONSILIARIUS AULICUS. EXCELSÆ
 TABULÆ SEPTENVIRALIS ASSESSOR. AC REGLE SCIENTIA-
 RUM UNIVERSITATIS HUNGARICÆ VICE - PRÆSES.
 ORBIT PESTINI DIE 10da DECEMBRIS 1818. ANNO ÆTATIS 60.

NAGY MÉLTÓSÁGU **ÜRME NYI**
ÜRME NYI JÓZSEF.
 SZENT ISTVÁN APOSTOLI KIRÁLY JELES RENDÉNEK
 NAGY KERESZTES VITEZE,
 TISZASZARI KIRÁLYI HAMARAS, VALÓSÁGOS BELSŐ TITKOS TANÁCSOS,
 ÉS STATUS MINISTER. TERÉNTETIS NEMES FÜJÉR VÁRMEGYE
 FŐ-ISPANJA, ÉS A PESTI KIRÁLYI MAGYAR FŐ OSHOLA ELŐLŐLE
 Ó EXCELLENTISSIMA,
 MEGHALT VÁL. MÉRŐ VÁROSBAN 1840. SZENT IVÁN HAVANAK 24^{ik} NAPJÁN.
 ÉLETÉNEK 84^{ik} ÉVÉNYEORÓDÁN.

KISFALUDI
KISFALUDY KÁROLY
 született február 6-án 1788.
 meghalt november 21-én 1830.

IGNATZ GRAF GYULAI
 VON MAROS-NEMETH UND NADASKA
 k.k. wickl. Geheimen-Rath und Kämmerer, GVO. Rüter, MTO Command.
 I. SO. OLO. HANQ. Gr. Kreuz, PHAO. i. CI. BMIO. und GHLO. Rüter.
 HANQ. von Croatia Dalm. und Slav., k. k. FZM. und Hof - Kriegsgerath
 Präsident. Inhaber des Inf. Reg. Nro 60 und Gen. Reg. Nro 10 und 11.
 Gestorben den 13ten Nov. 1851.

WAPPEN AUF DEN TRAUERZEREMONIEN, TOTENWAPPEN AUS DEM 19. JAHRHUNDERT

Ein in den Kreisen des ungarischen Adels allgemein verbreiteter Brauch war, gemalte Totenwappen anzufertigen. Der erste Teil der Studie betrachtet die angenommenen mittelalterlichen Vorgänger der Totenwappen der Neuzeit, die am Grabkreuz angebracht, auf den Grabstein gelegt und an den Kirchenwänden aufgehängten Wappenschilder der Toten, beziehungsweise das Vorkommen von Fahnen und Waffen. Ab dem Beginn des 17. Jahrhunderts werden hauptsächlich die Stilveränderungen und die Funktionsveränderungen der bei den Trauerzeremonien verkörperten Rollen der auf Papier und Seide gemalten Totenwappen skizziert.

Die Totenwappen gaben über ihre Funktion zur Verzierung hinaus den Trauernden Kenntnis über Rang, Ehren, Auszeichnungen, über die Daten der Geburt und des Todes, manchmal sogar über seine Vorfahren und Ehepartner des Toten. Die Totenwappen wurden im Trauerzug getragen, sie wurden in der Kirche und an der Bahre angebracht, schließlich gelangten sie mit dem Sarg zusammen auch in die Krypta. Die Totenwappen verkörperten aber in verziert geschnittener Form oder als Goldschmiedearbeit gleichzeitig an der Kirchenwand aufgehängt den Verstorbenen.

Die Studie gibt eine heraldische Beschreibung der als Teil des Bestands des Ungarischen Nationalmuseums in der Abteilung für neueste Geschichte aufbewahrten, zum Teil mit herausragenden Persönlichkeiten zusammenhängenden 11 Totenwappen (József Petrovich, †1818, József Ürményi †1825, Károly Kisfaludy †1830, Graf Ignác Gyulai †1831, Mihály Györgyi †1858, Graf István Széchenyi †1860, Florent Simon †1873, Herzogin Mária Terézia von Thurn und Taxis †1874, Herzogin Frau Pál Eszterházy †1876, Graf Károly Zichy †1876, Graf György Károlyi †1877), ohne die genealogischen, archontologischen und faleristischen Bezüge auszulassen.

László Baják

NÉGYESI SZEPESSY JÁNOS (†1746) ÉS ZSIGMOND (†1768) HALOTTI ZÁSZLAJA A HERMAN OTTÓ MÚZEUM TÖRTÉNETI GYŰJTEMÉNYÉBEN

GYULAI ÉVA

A műtárgyak

A múzeumi textilgyűjtemények igen sérülékeny és romlandó anyagú műtárgyai között az idő a legnagyobb kárt a zászlókban tette, hiszen közgyűjteményekbe kerülésük előtt, sőt sokszor az után is, méretüknél fogva általában összehajtvá vagy a zászlórúdra tekerve tárolták ezeket a fontos relikviákat, de nem szolgálta a tárgyak épségét az sem, ha – fokozottan kitéve az enyészetnek – függesztve őrizték őket.

A Herman Ottó Múzeum Történeti Gyűjteménye a joghatóságok, egyesületek, katonaság, intézmények zászlai mellett két halotti zászlót is őriz, s becslük, történeti és muzeológiai forrásértékük nemcsak ritkaságukban rejlik, hanem abban is, hogy egyazon család tulajdonából kerültek közgyűjteménybe. 1996-ban elkezdett restaurálásuk irányította a szakmai érdeklődést a műtárgypárra, melyeknek meghatározása genealógiai, heraldikai, vexillológiai és családtörténeti kérdések egész sorát vetette fel.

A tárgyak provenienciája az őrzőhely és tulajdonos, a Herman Ottó Múzeum, jogelődjének, a Borsod-Miskolci Múzeumnak régi nyilvántartásából derül ki, mivel az Ajándékozási Napló „1924. évi gyarapodás” című fejezetének 2718. és 2730. számú bejegyzései azokat a tárgyakat tartalmazzák, amelyeket a *Miskolc ref. Egyház* ajándékozott a múzeumnak mint „Az avasi ref. templom 1924. őszén lebontott karzatának” tartozékait: a karzat festett előlapja, festett fogasok (1755, 1773), a karzat emléktáblái, melyeken a miskolci céhek neve szerepel, egy zsoltároskönyvtartó szekrényke (1794) a lakatoscéh karzatáról, egy pad előlapja (Nagyváti Ferenc, 1766), valamint „un. Szepessy zászló. Négyesi Szepessy Zsigmond (†1768) emlékére megújított 1835.” A Szepessy zászló folyószáma: 1730, a szakkatalógus száma (régii leltári szám): R (=Régiségtár) 6156.

A múzeum régi gyarapodási naplója nem tartalmazza a másik halotti zászlót, Szepessy Jánosét, ez valószínűleg később, hasonló módon került a múzeum gyűjteményébe.

A múzeum törzsgyűjteményének újraleltározása során (1953–1958) a Szepessy család két foszladozott állapotú halotti zászlaja új leltári számot és leírást kapott a történeti leltárkönyvben:

53.1553.1. és 53.1553.2. Zászló, a Szepessy család halotti zászlója az avasi templomból, teljesen szétfoszlott állapotban sötétkék-arany-piros színekkel, rúdja lapos, rovátkolt, sötétkékre festett, a Szepessy család címerével. Darabszám: 1+1. Anyag: vászon és fa. A készítés időpontja: 1768. Gyűjtőhely: Miskolc. A megszerzés módja: Avasi Ref(ormátus) Egyh(áz), aj(ándék). A tárgy becsértéke: Teljesen elavult állapotban, foszlányosan.

53.1553.1. Negyesi Szepessy Zsigmond halotti zászlója 1768, sötétkék selyemből, arany-piros festéssel díszített, szélén tölgyfaleveles és makkos keretben, egyik old(alán) felirata: Tek. és Nemz. Vit. Negyesi Szep. Zsigmond Úr Cs. és Kir. kapitány. Megh. Pünk. hava 28. napj. 1768 e-ben, életének 78. eszt.ben. Elejéh. való háládatosságból

megújítatá Negyesi Szepessy Menyhért, Sigmond, Ferencz, Sámuel, László, József, 1835. e.ben.

Túloldalán a Szepessyek unikornisos címerével.

53.1553.2. *Negyesi Szepessy János halotti zászlója fekete selyemből, díszítése vörös-arany színekkel festett búzakalász szélzettel szegélyezett, felirata: Tek. Nemz. és Vit. Négyesi Szepessy János Úr T. Ne. Borsodmegye alipánya, megh. Szt. Mihály hava 7. napján 1746. esztben, túloldalán u(gyan)i(lyen) keretben a Szepes család unikornisos címerével vörös-arany színekkel. Megjegyzés (=rég. leltári szám): 6156, 16740.*

A leltárkönyvi bejegyzésekből kitűnik, a tárgyak újraleltározása során előbb csak az 1924-ben ajándékozott Szepessy János-féle zászlót vezették be a nyilvántartásba, majd utólag melléírták a másik tárgy adatait is, 2. alszámmal. Szepessy Zsigmond zászlájának régi leltári száma: R 16740 is azt igazolja, később, de még 1944 előtt lett múzeumi tárgy.

A méretekkel, mint a tárgy igen fontos adataival a leltárt és leírást készítő szakember adós maradt, s csak Szepessy János zászlájának méreteit rekonstruálhatjuk restaurálása után: 129/136x185 cm.

A proveniencia és leírás alapján a két tárgy minden kétséget kizáróan halotti zászló, s a feliraton szereplő elhunytak temetésével egyidőben került az Avasi református templomba, s onnan a Borsod-Miskolci Múzeum, majd jogutódja, a Herman Ottó Múzeum tulajdonába. A feliratok: 1746, 1768, illetve a megújítás dátuma: 1835 nemcsak egy borsodi nemesi család újkori történetének jó két emberöltőnyi időszakát, hanem a kamarai kezelésbe visszakerült (1755) mezőváros, Miskolc történetének fontos háromnegyed századát is átölelik, amikor a város társadalmának majd egyharmadát nemes családok alkották, amelyek gazdasági és kulturális tevékenységükkel nem kis részben járultak hozzá, hogy Miskolc a 18. század, majd a reformkor jelentős centrumai közé emelkedett.

A Szepessyek

A Szepessyek a családi és történeti hagyomány szerint Buda 1541-es eleste után telepedtek le Borsod vármegyében. „A család a Debrecen mellett egykor virágzott Szepes faluból származott, s valamelyik tagja királyi szolgálatba szegődvén, Buda körül számos birtokokat szerzett. Mikor azután az ország fővárosa pogány kézre jutott, s vidékéről a nemesség elmenekült, a Szepessyek Eger várát választották lakóhelyül; ekkor szerezte meg Miklós és Mátyás a Tisza mellett fekvő Négyes falut, melytől azután nemesi előnevüket vették” – írja Borovszky Samu, Borsod megye monográfusa.¹ A család és Borsod megye újkori birtoktörténetének fontos forrása a 18. század elején, 1723 körül keletkezett birtokjogi és történeti feljegyzés,² melyet a helytörténeti irodalom mint ifj. Négyesi Szepessy Pál „Naplóját” tartja számon. Ebben a családi birtokösszeírás szerzője szerint a Szepessyek Eger viadala után kerültek Miskolcra, mégpedig a Meggyesalja utcára.³ Itteni kúriájuk az egyik legnevezetesebb olyan nemesi udvarház lett Miskolcon, amely nem a város főutcáján, a Piacon feküdt. Miskolc történetébe azonban csak a 17. században írja be a református vallású család magát, ugyanis Szepessy Mátyás (†1648), akinek tekintélyes birtokai vannak Dél-Borsodban, Abaújban, Miskolcon telepedik le. A vármegyénél szolgabíróssággal kezdi, később állami tisztséget nyer, kamarai dikátor, adórovó lesz.⁴ Feleségétől, Angyal Erzsébettől (ki később Kádas Mátyásné lesz) két fia szü-

¹ Borovszky S., 1909. 87–88.

² BmLt XIII–14. XLVIII/1.

³ Leszih A., 1927. 119.

⁴ N. Szepessy B., 1893. 142.

letik, Pál és II. Mátyás. Pál gyermeke lesz majd Szepessy János, Mátyásé pedig István, annak fia Zsigmond, akiknek halotti zászlai az Ávasi református templomból a múzeumba kerültek, vagyis János (†1746) unokája, Zsigmond (†1768) dédunokája volt Szepessy Mátyásnak (†1648), a két leszármazott között pedig másodfokú rokoni ágon nagybáty és unokaöcs viszony derül ki a genealógiából.⁵

Szepessy I. Mátyás (†1648)
Angyal Erzsébet

Pál (†1687)
Csuda Zsuzsanna

II. Mátyás (†1675)
Vass Erzsébet

János(†1746)

István
Nagy Zsuzsanna

Zsigmond (†1768)

Szepessy Pál birtokpolitikájában apja nyomdokait követte, s miskolci possesszionátus nemesként 1660-ban – feleségével, kakasfalvi Csuda Zsuzsannával – az egykori királyi diósgyőri uradalom egyik zálogbirtokos családjától, a csernelházi Chernelektől megszerzi a diósgyőri, mezőkövesdi, mezőkeresztesi, mohi, miskolci, ónodi, parasznai, petri, varbói és szakáldi részbirtokokat.⁶ Szepessy Pál nemcsak a borsodi vármegyei közéletben visz alispánként vezető szerepet az 1660-as években, hanem a rendi küzdelmek országos politikájában is, a Thököly-korszak ismert Habsburg-ellenes politikusa és diplomatája. Részt vesz a Wesselényi-összeesküvésben, s 1671-ben Erdélybe menekül, többször is jár Konstantinápolyban követként, Thököly híve lesz, tanácsosként ott van az 1683-as kassai országgyűlésen.⁷

A bécsi udvar 2000 tallér jutalmat tűz ki a bujdosó Szepessy Pál fejére, s vagyonát konfiskálja, így miskolci birtokait is. Fia, a „Napló” szerzője, ifj. Szepessy Pál (János fivére) így emlékezik meg atyja sorsáról: *„Minek utánna már szegény atyám uram mind az Csernel Bálint és Pál részét Diósgyőrben és ahoz való jószágokban megszerzette volna, míg az Csernel György része az várban (minthogy csak ott volt része) maga Csernel György uram kezénél volt, mely részt is hatszáz forintokon megvévén ökegyelme, az egész Csernel-just az Diósgyőr dominiumban apprehendálta és bírta békességesen. Azonban csakhamar interveniált az ország háborúja, melly miatt szegény atyámuramnak egész háznépével elsőben is Debrecenbe, azután Erdélyben bújdosni kellett, és ott maradt addig lakni, míg az méltóságos fejedelem Tökölyi Imre Cassa várossát meg nem vette. Akkor atyámuram cselédestül kijöven Erdélybül, bírta és apprehendálta minden jószágát, s ezen diósgyőrit is. Mindaddig, míg említett fejedelem általszaladván az Tiszán Váradra, ott az töröktől megfogattatván Törökországban vitetett volna. Tökölyi Imre fejedelem megfogattatásával mindgyárt az egész kurucság visszatért a felséges Leopold hűségére, és minden erősségek meghajolván, az Sepesi Camara is elébbeni állapottyában állittatott. Mellyhez képest már akkor szegény atyámuram meghalván, újobban az Nemes Camara minden jószágunkat confiscalta, nem hagyván meg özvegységben maradott szegény asszonyanyámnak és nekünk, árváinak csak egy talpalatnyi jó-*

5 N. Szepessy B., 1893. I., III. és III. tábla alapján

6 N. Szepessy B., 1893. 144.

7 Nagy I., 1863. X. köt. 672.

szágot, vagy annyi élést, az mellyell csak egy nap is megértük volna, hanem keserves szükségre jutottunk.”⁸

Öreg Szepessy Pál felesége, majd özvegye, Csuda Zsuzsanna óriási erőfeszítéseket tett, hogy a kamara által elfoglalt javakat visszaszerezze családjának, négy gyermekének: Mártonnak, ifjú (II.) Pálnak, Jánosnak, Katalinnak. Egy 1710 körül keletkezett családi feljegyzésben, mely a Szepessy család hiányos berentei levéltárában maradt meg,⁹ a család egyik tagja (feltehetően ifjú Szepessy Pálné Gönczy Erzsébet) így emlékezik meg a családi birtokok visszaszerzéséről: „...elsőben is Varbó nevű falut amidőn idevezült öreg Szepesi Pálné asszonytól Csuda Susanna asszonytól a T. B. Kamara elfoglalta a diósgyőri jószágot, őkegyelmének akkor pénze annyi sem volt, hogy kiválthassa. Pestre, Budára volt T. B. Szepesi János uram pénzt keresni édesanyjának, és mások által is kerestetett pénzt, de nem talált sehol... Kért azon minket N. Csuda Susanna asszony, édes uram édesanyja, hogy válcuk magunkhoz Varbót. Azon alkalmatossággal az elfoglaltatott Varbó nevű falut kiváltottam én magamra, és nem másra. Kértem mostoha atyám uramtól, T. N. Szirmay Péter uramtól háromezer forintot.”¹⁰

János (†1746)

Szepessy János segítségére volt anyjának a nagy értékű tarcali szőlők visszaszerzésében is, 1700 és 1703 között élénk levelezést folytat a kamarával a lefoglalt szőlők visszaváltásáért.¹¹ A Szepessy Pál gyermekei közötti 1711-ben kelt osztálylevél szerint Jánosnak értékes birtokrészek jutottak a a családi vagyonból: „Nékem Szepesi Jánosnak jutott [a] sályi jószág, minden hozzá tartozó appertinentiáival és praediumbéli részekkel, oda való két malmokkal és egy törővel, az geszti portio az oda való minden szőlőkkel, a Nagy Mihálly portio, az négyesi portio és az ott való malom. Miskolc várossában az Forgács és Tiboth szőlőkkel az hosszú pince és az Avas völgyön az Kecskeméthy és az Ötvös házhelyeken két házhely és félhely. A Thikére egészben és a Meggyeskertnek fele... Az diósgyőri jószág és az szendrei curia fenn marad négy részre közöttünk, úgy, hogy ezen jószág gondviselésére egy szolgát fogadunk, ki is ezen józágnak minden jövedelmét bé szedvén, azzal fogunk osztozni közönségesen.”¹² A birtokok közül a legfontosabb, a négyesi portio, Jánosnak jutott, ez a birtok adta a családnak a 17. század első felétől viselt előnevét is. A sályi malmok mellett Négyesen is örökölt malmot, amelyre a család másik ága is igényt tartott, s már Csuda Zsuzsannát is perelte miatta Szepessy István (Zsigmond apja) a 18. század elején. A pereskedésnek Szepessy János fia, a Boldván élő József vet majd véget 1749-ben azzal az egyezséggel, amelyet István gyermekeivel (köztük Zsigmonddal) köt. Ennek értelmében ha József és fivére, László fiú utódok nélkül halna el, a négyesi birtokrészek István gyermekeinek utódaira szállnak, amennyiben ezeknek nem marad fiúörökösük, négyesi birtokaik József és testvére utódait illetik.¹³ A sályi birtokrész jobbágysai Szepessy Jánosban nemcsak a földesurat, hanem a donátort is tisztelték, hiszen ő építette a község református templomát. A templomot 1826-ban le-

⁸ BmLt XIII–14. 13. doboz

⁹ A levéltár az 1970-es évek végén került be vásárlással a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltárba, jelzete: XIII–14.

¹⁰ BmLt XIII–14. XXVII/5.

¹¹ N. Szepessy B., 1893. 198.

¹² BmLt XIII–14. Vegyes birtokjogi iratok

¹³ N. Szepessy B., 1893. 200.

bontották, de a mai templom fala őrzi a korábbi épület homlokzatának feliratát: „Ezen hajlék megújításáról gondoskodott négyesi Szepesi János 1713-ban”.¹⁴

Thököly hívének, öreg Szepessy Pálnak fia, Szepessy János is fejedelmi szolgálatba állt, a Rákóczi-szabadságharc kezdetén a mozgalom és hivatalszervezet egyik legfontosabb, szakértelmet kívánó tisztségét kapja meg: 1703. november 10-én a tokaji postapátensből Rákóczi kinevezi a magyarországi és erdélyi posták főpostamesterévé, a fejedelmi udvarból indított címeres futárposták, az ún. kurírok főnökévé. A postamester feladatává tették a postaállomások rendszerének kiépítését, amely igen vontatottan, nagy nehézségekkel haladt. Szepessy János nem volt képes a feladatnak megfelelni, egy 1706-ban indult vizsgálat szerint Szepessy „a postásokat tudatosan megkárosította, járandóságukat csökkentette. A felszólalókat hatalmi szóval letorkollta, fenyegette, velük szemben megtorlással élt... összefoglaló jelentés készült a fejedelem számára, melynek alapján Szepessy Jánost leváltották és helyette Kosovics Márton máramarosi hadbiztost bízta meg a posta rendbetételével”.¹⁵ Szepessy utóda az erdélyi posta élén Orbán Balázs lett.¹⁶

Szepessy János kétszer nősült, első nejétől, Girincsy Annától József és Lajos nevű gyermekei születtek, második feleségétől, Döry Zsuzsannától László és Kata. Második feleségével a Szepessyekhez hasonló karriert befutott borsodi nemesi családdal került rokonságba, amely Miskolcon szintén kúriákkal, jelentős vagyonnal rendelkezett (*l. kép*).

Zsigmond (†1768)

Szepessy Zsigmond, aki Szepessy János unokatestvérének, Istvánnak fia volt, pályáját nem vármegyei és állami hivatali poszton futotta be, mint rokona, hanem a katonaságnál. Szepessy Zsigmond a család ifjabbik ágából származott, melynek öreg Szepessy Pál testvére, Mátyás (†1675) volt a megalapítója, akit szintén ott találunk Borsod vármegye szolgálatában. A Szepessy javak közül Visnyó minden bizonnyal őt illette, hiszen 1674-ben személyesen fordul panasszal az egri török hatósághoz, hogy visnyói jobbágysai nem engedelmeskednek neki, amint a Sali Buling Basi, Eger főemingje által a visnyóiakhoz írt levélből kiderül: „Az magyar földesurakot, Miskolc városában lakos (!) Sépési Mattias ökeme, gyűjt bé hozzánk emberséges Miskolc városi emberekkel, panaszt tenni, hogy nem akarjátuk böcsülni, mind peng szavát fogadni, így lévén, adjunk szabadságot, hogy felmennyen panaszt tenni az egri hatalmas vezérhez őruraságához. Mi ez egy úttal meg nem engedjük, hanem hagyjuk és ő szerint parancsoljuk, napot és órát ne várjátok, hanem földesuratokhoz Miskolc városában bemenjetelek, minden jókat végezzétek...”¹⁷ A Miskolcon lakó Szepessy Mátyásnak feleségétől, Vass Erzsébettől két gyermeke született, Judit és István. Szepessy István táblabíró, majd 1692-ben a vármegyénel felállított, rendőri feladatokkal megbízott kapitányi hivatal vezetője, majd 1697-ben megyei főhadbiztos lesz. Katonai pályájának csúcsa, hogy megbízzák a szendrői vár kapitányi tisztségével 1705–9 között. Fiainak – Zsigmond, István, Péter, Ferenc – nevét is fenntartotta a családi emlékezés, de a református egyház története is. 1893-ban a család egyik leszármazottja, N(égyesi) Szepessy Béla tanulmányt tesz közzé a Turul hasábjain a család leszármazásáról.¹⁸ Ebben megemlékezik öséről, Szepessy István szendrői kapitány legidősebb fiáról, Zsigmondról is, aki testvéreihez hasonlóan (kivéve Ferencet) nőtlenül

14 Várady J., 1989. 283.

15 Kamody M., 1982. 216–218.

16 Kamody M., 1990. 27.

17 Szendrei J., 1886–1911. III. köt. 219. sz.

18 N. Szepessy B., 1893.

halt meg, s aki egyedül követte atyját a katonai pályán. „1697-ben született, s már korán (1718-ban) a Gyulai-ezredbe lépett, s majdnem 42 évi szolgálat után kapitányságig vitte, s ilyen minőségben vonult vissza a magánéletbe. A felette tartott halotti beszéd a család birtokában lévén, ebben határozottan az állítatik, hogy ő az I. Mátyás király idejében díszlő és kiterjedt Szepessy családból származik. István testvéreinek halála után ő lett a miskolci ref. egyház gondnoka, s végrendelete valamint fiókvégrendelete szerint tekintélyes összegeket hagyott saját egyháza, annak iskolája [számára] és szegényházára, nemkülönben a sárospataki főiskolára is.”¹⁹ A miskolci templomra, iskolára és ispotályra 2253 Ft-ot és 46,5 hordó bort – ezek között aszút is – hagyott.²⁰

Szepessy Zsigmond annak az 51. sz. gyalogezrednek volt kapitánya, amelynek Gyulay Ferenc császári és királyi altábornagy volt 1702–1729 között a tulajdonosa. Az 1715-ben újjászervezett császári–királyi hadseregben csak néhány magyar huszár- és hajdú(=gyalog)ezredet állítottak fel, ezek egyike volt a Gyulay-gyalogezred.²¹ Egy korabeli metszet megőrizte a Gyulay-ezred egyik hadnagyának (*Ein Hadnagy oder Laeutenant von Gyulay*) ábrázolását is (2. kép).

A templom

A Szepessy család vagyoni súlya és társadalmi presztízse még nem feltétlenül jogosította tagjait arra, hogy Miskolc református templomába temetkezzenek, bár a gótikus Avasi templom az újkorban a mezőváros református hitre térése után a város elitjének temetkezőhelye lett, átvéve azt a funkciót, amelyet a középkorban a környékbeli kolostorok viseltek. A hely szentsége, közéleti funkciója mellett a templomnak volt bizonyos reprezentációs funkciója is, amely szorosan összefüggött a vallásgyakorlattal, istentiszteletekkel, illetve azzal, hogy a templomba járás kötelező és általános gyakorlata során a templomi ülésrend és társadalmi státusz szorosan összefüggött, saját szék, ülés birtoklása komoly presztízst feltételezett. A templom eme reprezentációs feladata a templomba való temetkezésben csúcsosodott ki, ez egyben a város és elitjének középkori eredetű kegyúri jogához is kapcsolódott, túl azon, hogy a reformáció a város polgárait, a komunitást, városigazgatást és az egyházat is szorosan egybefonta. Tibót-Tibold Zsigmond posszesszionátus nemes, akinek családja Miskolcon a 16. század eleje óta a templomtól nem messze, a Meggyesalján udvarházzal, zsellérekkel bírt, ezért kérhette a város tanácsát 1655-ben, hogy „*engedné meg őkegyelme szerelmes magzatjának temetése, hogy lenne az templomba, melyet megengedvén, őkegyelme is ígérte magát, hogy az deákok éneklő helyének egy becsületes chorust építtet maga költségivel*”.²² Miskolczi Ambrus deák, diósgyőri várnagy már a 16. század végén ide temetteti feleségét, Illavölgyi Katalint és fiacskáját, epitáfiumos sírkövet állíttatván nekik latin nyelvű verssel és címerük faragványával.²³ Címeres epitáfiumos sírkövel jelöli meg férje sírhelyét 1642-ben Bakos Balázs felesége is a templomban, melyet a templom külső fala még a 20. században is őrzött (3. kép). Bakos Balázs epitáfiuma szerint az egyház körüli ügyekben kiváló érdemeket szerzett (*DE ECCL[ESI]A OPTIME MERITI*).²⁴ Mind a Tibóth (Tibold), mind a Bakos család esete igazolja, a templomba való temetkezéshez nem volt elegendő az új

¹⁹ Uo. 196.

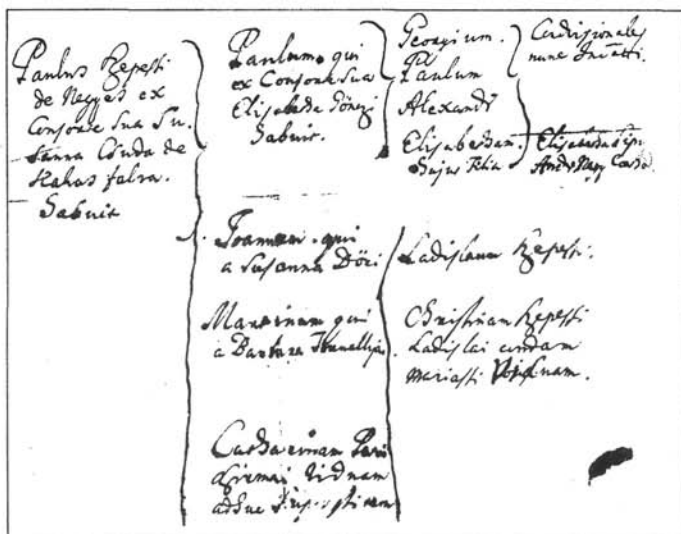
²⁰ Nagy I., 1863. X. köt. 676.

²¹ Markó Á., é.n. 266–268.

²² Szendrei J., 1886–1910. III. 520.

²³ Gyulai É., 1994.

²⁴ Szendrei J., 1886–1910. II. köt. 236–237. Novotny Gy., 1982.

1. kép. Genealogiai feljegyzés Szepessy Pál gyermekeiről
a Szepessy levéltárban
(BmL XIII-14. XLIV/1.)

2. kép. A Gyulay gyalogezred hadnagya
korabeli metszeten
(Markó Á., é. n. 268. alapján)

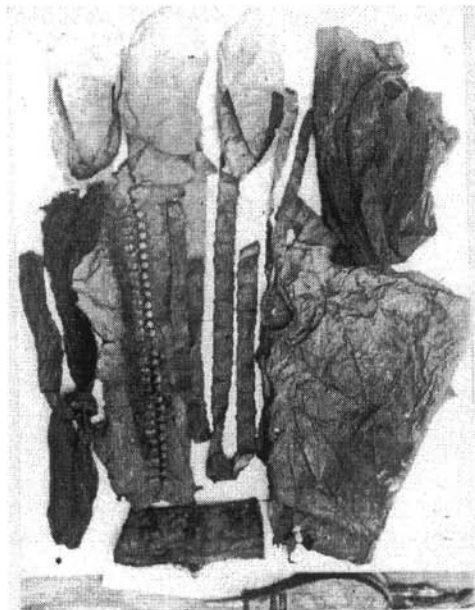
3. kép. Bakos Balázs építáfiumos sírköve az
Avasi templom külső falán
(Fotó 1930 k. Novotny Gy., 1982. 116. alapján)

4. kép. Szepessy János sírja az Avasi templom 1941-es feltárásánál (Megay Géza felvétele üveg-negatívon. HOM Fotónegatívár 40985)

5. kép. Szepessy János sírköve az Avasi templomban (Megay Géza felvétele üveg-negatívon. HOM Fotónegatívár)

6. kép. Szepessy János halotti viseletének feltárása 1941-ben (Megay Géza felvétele üveg-negatívon. HOM Fotónegatívár 40917)

7. kép. Szepessy János dolmánya, restaurálta Szilc Ágnes (Fotó: Kulcsár Géza. HOM TGY 53.1381.1.)

korban a család presztízse, ezen túlmenően az egyház anyagi támogatása (karzat építése), vagy az egyház gazdasági, vallási, politikai ügyeiben viselt tisztség érdemesíthetett valakit arra, hogy a templomba temetkezzen, vagy hozzátartozóját ott helyeztesse nyugalomra.

Úgy tűnik, a Szepessy család is az egyház támogatásáért és az ott viselt tisztségeért nyerte el a jogosultságot a templomi sírhelyekhez. A Sályban templomot építtető Szepessy János nevét Miskolcon is őrzik a református egyház klenódiumai. Az Avasi református egyház kenyérosztó tála eredetileg a kassai református egyház tulajdona volt, s a kassaiak vetették zálogba Szepessy Jánosnak 158 magyar forintért, aki 1733-ban ezen felül még 10 holland aranyat adott a kassai egyháznak, hogy örökre megváltsa és a miskolci eklézsiának adományozza az egyház iránti „NAGY INDULATÚ BUZGÓSÁGÁBÓL... BOLDOG EMLÉKEZETE FEN MARADASARA ÉS MÁSOK KEGYES PÉLDÁJÁRA”, amint a tál felirata tanúsítja. Az egyház 1649-ben adományként kapott 15. századi eredetű kelyhét is Szepessy János újíttatja meg 1740-ben, 1739-ben pedig fedeles aranyozott ezüstkannát adományoz egyházának.²⁵

Az adományok azonban nem bizonyultak elegendőnek a templomi sírhely elnyeréséhez, ezt a jogot külön meg kellett váltani. 1735-ben statútumot hozott a város arról, hogy aki az avasi templom belsejében kíván temetkezni, az tartozik az egyháznak 400 magyar forintot fizetni. „...valakik potior uraimék és az böcsületes város nemes és alsóbb renden lévő lakosai közül magok meghidegedett testét parton levő ecclésiánk templomában temettetni kívánják elsőben is az olyatén személek, vagy penig azoknak successorai, ecclesiánk szükségére conferáljanak és numeráljanak 400 fl. Hung (=magyar forintot)”. Négyesi Szepessy János és jobbaházi Dőry András mindjárt jelentkeztek és kifizették.²⁶ A Szepessy és Dőry család így jutott a sírhelyhez, de a város statútumából az is kiderül, hogy elvben nemcsak a városi elit (potior uraimék)²⁷, hanem a város egyéb nemesi és közrendű elemei is élhettek ezzel a joggal a díj megfizetése mellett. A gyakorlat azonban mást mutatott.

Szepessy Jánost 1746-ban bekövetkezett halála után valóban a templomba temették, s az Avasi templom 1941. évi – Megay Géza által vezetett – régészeti feltárása során sírja (4. kép), sírköve (5. kép), maradványai, halotti viselete (6. kép) is napvilágra került. A sírkövet a templom felújítása során az apszis falában helyezték el, a viseletet, egy se-lyembrokát, féllábszárig érő dolmányt²⁸ – melyet Szilc Ágnes restaurált – a miskolci Herman Ottó Múzeum „Miskolci évszázadok” című állandó kiállításán mutatják be, lel-tári száma: HOM TGY. 53. 1381. 1. (7. kép).

Szepessy Jánosnak a sírkövel fedett, veremszerű, téglával bélelt sírkamrájában az idős férfi csontváza mellett, a bal lábánál egy kb. 10 éves gyermek csontvázát is feltár-ták.²⁹ A családi genealógia szerint gyermekei közül Lajos (anyja: Girincsy Anna) és Kata (anyja: Dőry Zsuzsanna) még gyermekkorukban elhaltak,³⁰ így vagy egyiküket, vagy ta-lán unokáját helyezték melléje.

Az Avasi templomba temetkező családok között találjuk a Szepessyek másik ágát is, Szepessy Mátyás leszármazottait. A család két ága a templom különböző helyén, de egymáshoz igen közel nyerte el a sírhelyet, a templomhajó közepén (8. kép). Szepessy

25 Fügedi M., 1993a. 180–186.

26 Szendrei J., 1886–1911. II. 402.

27 Miskolc újkori elitjéhez vö. Tóth P., 1991.

28 A dolmány restaurálásáról vö. Bakó Á. né 1993. 169–171.

29 Megay G., 1970. 132.

30 N. Szepessy B., 1893. 199.

Mátyás utódai valószínűleg azzal nyerték el a kiváltságot, hogy a város templomába temetkezhessenek, hogy a szendrői kapitánynak István nevű fiát 1739-ben a miskolci református egyház főgondnokának választották, majd 1767-ben bekövetkezett halálának napján fivére, Zsigmond örökölte ezt a tiszteletet, aki 1768. május 28-án halt meg, s ismét csak öccsére, Péterre (†1773) hagyta a főgondnokságot.³¹ Ritka, hogy egyetlen – még oly tekintélyes – családból egymás után három főkurátor kerüljön ki, mint a Szepessyektől. A három magtalanul elhalt Szepessy fivér az egyház, a miskolci és pataki református iskolák, tanítók, ispotály bőkezű támogatásában is kitűnt, így egyházi tisztségük és anyagi áldozatuk egyaránt feljogosította őket, hogy templomukban sírhelyet nyerjenek.

A református főkurátorok sírjait abban a kriptában lokalizálhatjuk, amelyet Megay Géza az 1941-es Avasi templomban végzett régészeti feltárásánál így nevezett meg: „II. számú sír. négyesi Szepessy Péter és családjának kriptája”, mivel az egyik koporsó az ezüstözött szögekkel kivert felirata szerint a Szepessy Péteré volt: *OBI[I]T. AÖ (?)*. *Aetatis SUE LXXIII. / SP(ectab)ILIS AC: G(ene)R(osu)S D(ominus) PETRUS SZEPESSI DE NÉGYES* (meghalt életének 73. évében, tekintetes és nemzetes négyesi Szepesi Péter úr).³² Mivel négyesi Szepessy Péter 1773. január 3-án halt meg,³³ a koporsó felirata születési évét is meghatározta: 1700, vagyis három évvel volt fiatalabb, mint az elsőszülött Zsigmond, aki 80 évet élt. Mindketten igen magas kort értek meg, amit szintén családi vonásnak tekinthetünk. Ezt a kriptát az 1941-es feltárásnál az Úr asztala alatt, a templom közepén, hatalmas homokkő fedlappal fedett földsír kibontása után találták meg egy újabb fedlap alatt, és három koporsót tartalmazott (8. kép). A Szepessy Péterét (†1773) a koporsó megmaradt felirata azonosította, a másik koporsóba egy idősebb nőt helyeztek, a harmadik, megrongálódott fedelű koporsóba pedig a Szepessy Péter viseletéhez hasonló selyem halotti kabátban és selyempapucsban eltemetett idősebb férfit. Ez utóbbival Szepessy Zsigmondot (esetleg Péter másik fivérét, Istvánt) véljük azonosnak.

A zászlók

A Szepessy-sírokhoz az Avasi templomban másfél századig a sírjeleken túl fontos és unikális relikviák is tartoztak, a temetési zászlók. Közgyűjteménybe kerülésük előtt források szólnak arról, hogy a templomba kihelyezve szolgálták a kegyeletet, emlékeztetést és családi reprezentációt. Nagy Iván, a magyar nemes család monográfusa 1863-ban megjelent művében Szepessy Zsigmondot említve – proszopográfiai adatai mellett – temetési zászlajáról is megemlékezik: „*Eltemettetett a miskolczi régi nagy templom közepén lévő sírboltba, ott a templomban látható gyászlobogója is, melynek jobb oldalán a család címere, baloldalán pedig a boldogultnak neve, kora, rangja stb arany betűkkel olvasható.*”³⁴ A család leszármazottja és genealógusa, Négyesi Szepessy Béla 1893-ban még mindkét zászlót látta a templomban: „*Zsigmond... valószínűleg már életében nem kis érdemeket szerezhetett magának egyházával szemben, mivel címeres zászlója, a II. Jánosé mellett, az avasi öreg templomban mai napig őrzi emlékét... II. János... nem kis érdemeket szerezhetett ő a miskolczi ev. ref. egyház körül is, legalább erre vall azon címeres zászló, mely az avasi öreg templomban emlékét az utókor előtt mai napig fenn-tartja.*”³⁵

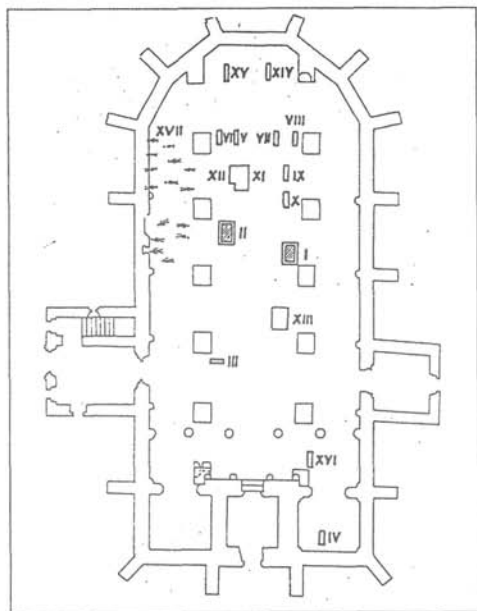
31 Nagy I., 1863. X. köt. 676.

32 Megay G., 1970. 132.

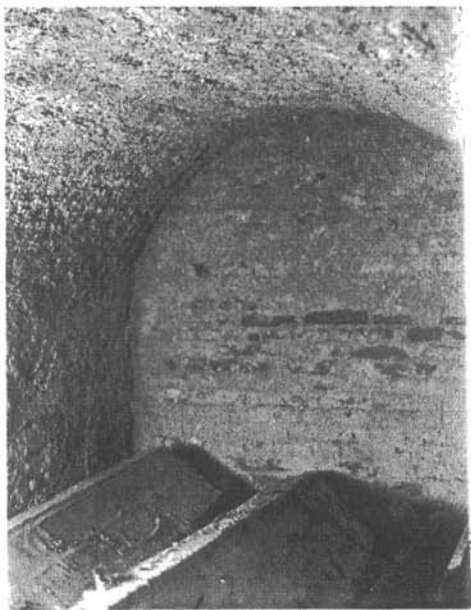
33 Szendrei J., 1886–1911. II. köt. 442.

34 Nagy I., 1863. X. köt. 676.

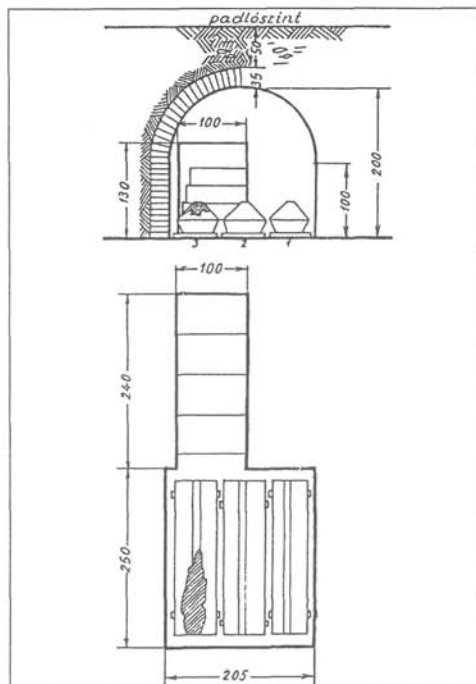
35 N. Szepessy B., 1893. 196. és 199.

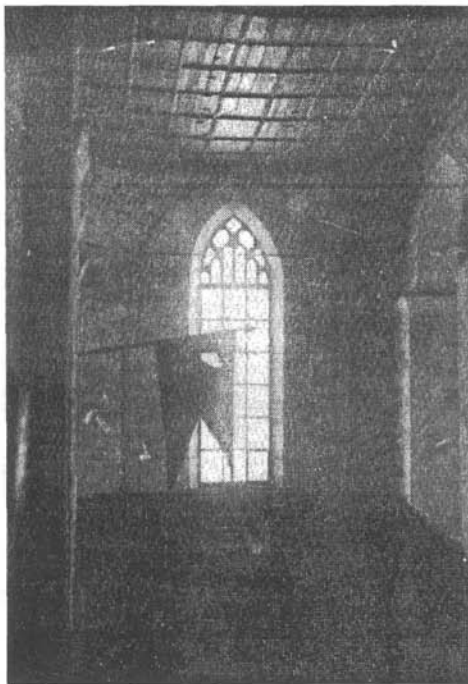
8. kép. Szepessy János (I. sz.) és Szepessy Péter kriptája (II. sz.) az Avasi templomban (Megay G., 1970. X. tábla alapján)

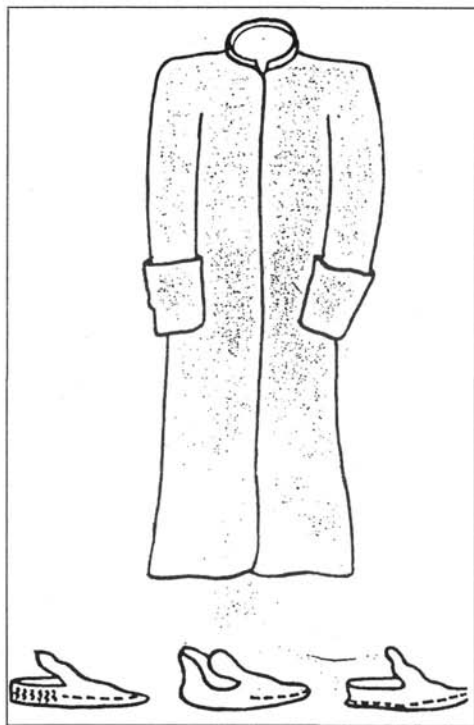
9. kép. Szepessy Péter és Zsigmond(?) kriptája az Avasi templom 1941-es régészeti feltárásnál (Megay G. felvétele. HOM 40896)

10. kép. Szepessy Péter kriptájának felmérése (Megay G., 1970. XII. tábla alapján)

11. kép. Céhes zászló az Avasi templomban (Fotó 1930 k. Novotny Gy., 1982. 78. alapján)

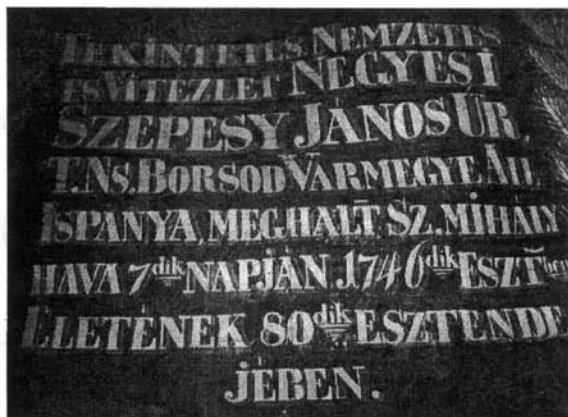

12. kép. Halotti kabát és papucsok
Szepessy Péter kriptájából
(Megay G., 1970. XV. tábla alapján)

HOC IN TUMULO JACET
SPECTABILIS AC GENEROSUS
DNUS IOHANNES SZEPEŠI
DE NEŰYES OLIMDICONIS
TRANSŰLVANICÆ EXCELSI
ŰBERNIŰ REŰTRANSŰLVANICI
SUPREMUS POSTARVM MAŰISTER
ET TANDEN TUS BORSODIENSIS
S EMERITUS VC. HESET EIUSDEN
I COTTUS BORSODIENSIS
NEC NON ABŰJVARIENSIS
HEVESIENSIS ET ŰMŰRIENSIS
TABULÆ IUDRIÆ PRIMARIUS ASSOR.

13. kép. Szepessy János sírkövének felirata
(Lőcsei Lajos rajza. Novotny Gy.,
1982. 50. alapján)

14. kép. Szepessy János temetési zászlajának felirata
(Fotó: Kulcsár Géza)

A Borsod-Miskolci Múzeum említett gyarapodási naplója szerint Szepessy Zsigmond zászlaját a templom 18. században épített, s 1924-ben lebontott fából készült karzata hordozta, akárcsak a céhek templomi zászlait. Ezek egyikéről fennmaradt egy 1930 körül készült fotó, ennek alapján a temetési zászlók őrzésének és kitételének gyakorlatát is rekonstruálhatjuk (12. kép).

Szepessy Jánosnak nemcsak halotti zászlaja, hanem epitáfiumos sírköve is fennmaradt, amely nemcsak a bizonyos eleganciát sem nélkülöző antikva betűformákkal vésett, egyenletes textúrájú, kevés rövidítést tartalmazó epitáfiumot, hanem a család címerét is tartalmazza (13. kép). A betűvésetek a reneszánszban tért hódított klasszikus formáktól csak a ponttal vésett *I* és a nehézkes *G* írásával térnek el, illetve a folyóírásból kölcsönzött két pontos *Y* használatával a dupla *II* helyett. A sírkő kompozíciója azonban már több kívánnivalót hagy maga után, hiszen a szépen vésett címer túl nagyra sikerült, s a szövegmező csak úgy fért alá, hogy a kerek címerkompozíció keretétől indul, így a két elemet semmi nem választja el, szinte egybefolytnak.

*HOC IN TUMULO JACET
SPECTABILIS AC GENEROSUS
DO(omi)NUS IOHANNES SZEPESI
DE NEGYES OLIM DITIONIS
TRANSYLVANICAE EXCELSI
GUBERNII REGII TRANSYLVANICI
SUPREMUS POSTARUM MAGISTER
ET TANDEM [COmiTaT]US BORSODIENSIS
S(...) EMERITUS V(i)C[ECO]MES³⁶ ET EIUSDEM
I(nclyti) CO(mi)T(a)TUS BORSODIENSIS
NEC NON ABAUVARIENSIS
HEVESIENSIS ET GÖMÖRIENSIS
TABULAE IUDRIAE PRIMAR(ius) IURASSOR
1746*

Ebben a sírban nyugszik tekintetes és nemzeti négyesi Szepesi János úr, egykor az Erdélyi Királyi Gubernium főpostamestere és Borsod vármegye örökös tiszteletbeli alispánja, ugyanazon Borsod, nemkülönben Abaúj, Heves és Gömör vármegye ítélőtáblájának első ülnöke.

Az elhunyt epitáfiumát: tisztségeinek és érdemeinek felsorolását, valamint a címerét hordozó kőbe vésett sírjel pandant-ja a templomban kifüggesztett halotti zászló, amely ugyanezeket a reprezentációs kellékeket tartalmazza, egyik oldalán címer, másik oldalán felirat formájában. Így a zászló szövegképe – az epitáfiumhoz hasonlóan – egyike a 18. századi miskolci epigráfiai forrásoknak. A négyszögbe rendezett, vörös árnyékolású arany betűkkel írt elegáns írásképből a halott neve és a kezdőbetűk nagyobbak a többi betűnél, ami a feliratot a kézíráshoz közelíti, nemkülönben a sorszámok kisbetűs -dik végződése is (14. kép).

36 Novotny Gy., 1982. 50 közlésében: VC[...]HES

TEKINTETES NEMZETES
ÉS VITÉZLET NÉGYESI
SZEPESSY JÁNOS ÚR,
T. NS BORSOD VÁRMEGYE ALL-
ISPÁNYA, MEGHALT SZ. MIHÁLY
HAVA 7dik NAPJÁN 1746DIK ESZTben.
ÉLETÉNEK 80dik ESZTENDE-
JÉBEN

Az epitáfium és a zászló felirata sok hasonlóságot mutat, bár az a tény, hogy az utóbbi rövidebb és magyar nyelvű, kiemeli a sírkőnek és epitáfiumnak a klasszikus ókorig visszanyúló hagyományát, „veretességét”. Mindkét epigráfiai emlék Szepessy János életének és pályafutásának legfontosabb adatait tartalmazza: nevét a nemesi előnévvel együtt, halálának évét (1746), vármegyei tisztségét (*alispán*). Feltűnő, hogy a Rákóczi adminisztratívában betöltött, országos jelentőségű hivatalát (*főpostamester*) csak az epitáfium közli, az is megtevesztően, csak erdélyi vonatkozásban. Talán hivatali működésének fiaskója miatt maradt el a halotti zászlóról, de valószínűbb, hogy a temetési vagy halotti zászló „műfaja” miatt ítélték fontosabbnak a kortársak a vármegyénél, mint a nemesi universitas politikai és *fegyveres-katonai* intézményénél betöltött tisztségét.

Az Avasi templom másik (még restaurálás előtt álló) temetési zászlájának feliratához nem köthetünk más epigráfiai jellegű emléket, az valószínűleg elenyészett az idők folyamán (15. kép).

TEKINTETES NEMZETES ÉS
VITÉZLET NÉGYESI SZEPESSY
[ZSIGM]OND ÚR CS. KIR. KAPI-
[TÁNY MEGHA]LTT PÜNKÖSD
[HAVÁNAK] 28dik NAPJÁN 1768dik ESZ-
[TEN]DŐBEN ÉLETÉNEK 71dik
[ESZ]TENDEJÉBEN.
[ELEJE] ERÁNT VALÓ HÁLÁDA-
TOS[SÁG]BÓL MEGÚJITATÁK NÉ-
GYESI SZEPESSY MENYH[ÉR]T.
SIGMOND. FERENTZ. SÁ[MU]-
EL. [LÁS]ZLÓ. JÓSEF. 1835dik
[ESZT]EN[DŐBEN]

Szepessy Zsigmond zászlós epitáfiuma *katonai* rangját (*császári és királyi kapitány*), halálának évét és életkorát reprezentálja. A felirat másik része a zászló megújításának évét (1835) és a reformkori hálás utódok nevét tartalmazza, akik a valószínűleg elhalványult, feslett emléket ősök tiszteletére renováltatták.

A két felirat hasonló írásmódja, színei mellett eltér a zászló szélén körbefutó dísként alkalmazott növényi ornamentikában, Szepessy Jánosét búzakalászbokból, Zsigmondét tölgyfalevelekből font sor díszíti. Talán az ornamentika és növényfajta szimbolikája a két eltérő életpályájára utal, hiszen Szepessy Zsigmond, a „tölgyfaleveles”, valódi, ranggal is elismert katonai karriert futott be, míg János, a „búzakalászos”, nem számítva kudarcra végződött állami hivatalát, inkább mint Borsod vármegyei possesszionátus nemes volt ismert.

A zászlók, mint műtárgyak és történeti források felvetik a hasonló emlékek eredetének a társadalmi gyakorlatban, hagyományban betöltött szerepének kérdését. Még meghatározásuk sem egyértelmű, hiszen ismert a *halotti zászló*, *temetési zászló*, *gyászlobogó* megnevezés, melyek mindegyike a tárgy és halott kapcsolatának más-más aspektusát közvetíti: a zászló mint az elhunyt ravatalának fontos eszköze; a temetési pompa és menet lényegi tartozéka; a hátramaradottak, a család kegyeletének kifejezője. Maga a tárgy és a megnevezés is egyértelműen elhatárolja a halotti zászlókat a *halotti címerek*től, megengedve természetesen, hogy a rendi társadalmak temetési gyakorlatában és halottkultuszában rokon műfajokról van szó. A halotti címerekkel – nagyobb számban fennmaradván – többen (bár nem eleget) foglalkozott a magyarországi történeti kutatás, a halotti zászlókkal azonban még ezeknél is mostohábban bánt. Talán a következő évezredre a muzeológia és restauratori munka – a Herman Ottó Múzeum Történeti Gyűjteményének gyakorlatához hasonlóan – felfedezi és kutathatóvá teszi ezeket műtárgyakat is.

A halotti zászló, mint címerrepresentáció és temetési kellék Magyarországi hagyomány a középkor végéig, a kora újkorig nyúlik vissza. 1584-ben Gyulafehérváron Gyulaffy Lászlót már bizonyosan ezzel temették, s már ezen feltűnik a későbbi tárgyak egyik fontos kelléke: a felirat, ekkor *vers* formájában, melyet Kassai Zsigmond Dávid szerzett.³⁷ A zászló ezen – egyik legelső – említésén a reneszánsz sírkövek kedvelt *verses epitáfiuma* jelenik meg a lobogó textilanyagán. Bár a forrás csak a sírverset őrizte meg, valószínű, hogy a zászló hordozta a korabeli epitáfiumos sírkövek másik fontos elemét, a *címert* is. Az epitaphiumot és címet a nagy számban gyártott papír vagy selyem halotti címerek is tartalmazták. Az említett leírásból könnyen azt hihetnők, hogy a temetési zászló a sírkövek könnyebben kezelhető, s már a temetésen is szerepeltethető megjelenési formája, de éppen az anyag és forma: a „zászlóság” mutat a magyarországi művelődéstörténet más hagyományai felé. Szabó Péter, a 17. századi főúri temetési szokások és ezek tárgykultúrájának mélyreható vizsgálatánál³⁸ foglalkozott a temetési zászlók szimbolikájával. A négy Esterházy fiú vezekényi csatát (1652) követő nagyszombati temetésén az egykorú metszeten is megörökített hosszú temetési menetben négy katona visz egy-egy zászlót a földre hajtva, majd négy másik egy-egyét az ég felé emelve (16. kép). Ez utóbbiak közül három vörös, fecskefarkas, skófiummal hímzett temetési zászló ma is megvan az Esterházyak fraknoi gyűjteményében (17. kép). A felemelt zászlókat a leírás aranyozott vörös színűnek említi (*rubra exaurata vexilla*), míg a földre hajtottak valószínűleg a gyász fekete színét viselték.³⁹ A négy, csatában elesett Esterházy fiút képviselő négy-négy zászló szerepeltetése annak az emléket őrzi, hogy a lovagkortól a halott alteregóját rendszeresen megjelenítették a gyászszertartáson, mégpedig az életben (és halálban is) viselt attribútumok: ló és fegyverzet kíséretében. A 16–17. századi Erdélyben két alteregó is szerepel. „Egyikük bakacsinba öltöztetett lóra ült, »fejében sisak lefüggyve, páncéllal az nyakán, derekában páncéling, az két karján két karvas, annak az kutyafüle felé páncél volt, az kezeiben fekete hosszú nyelű zászló, kard s buzogány...« (Apor Péter: *Metamorphosis Transilvaniae*). A másik szerszámos, cifra paripán jelent meg, aranyos páncélban, sisakban, aranyos kardot és zászlót tartva. Rögtön szembeszökő, hogy a két lovas közül az előbbi gyászolt, az utóbbi mellőzte a gyászt. A bakacsin, ez az igen finom len- vagy pamutvászon a temetési szertartások kellékeként mindig fekete színű volt. A fekete zászlót tartó vitéz tehát feketébe öltöztetett lovon ült. A cifra, azaz díszes paripán

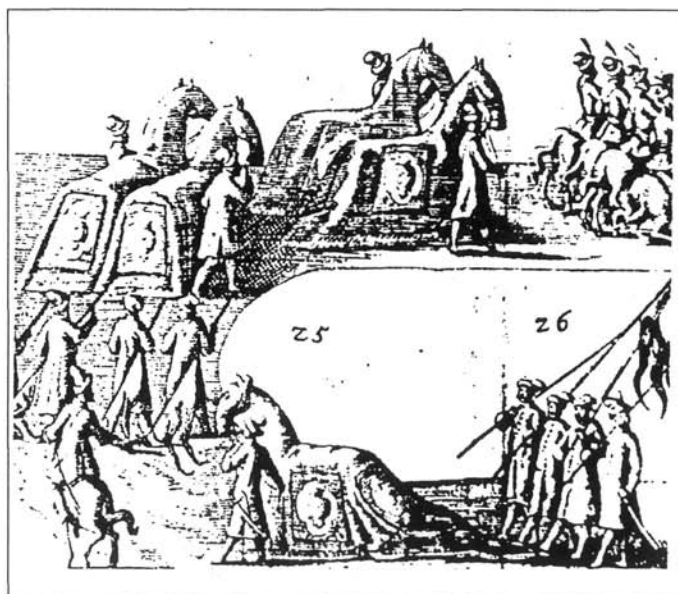
37 Szabó P., 1989. 42.

38 Szabó P., 1989.

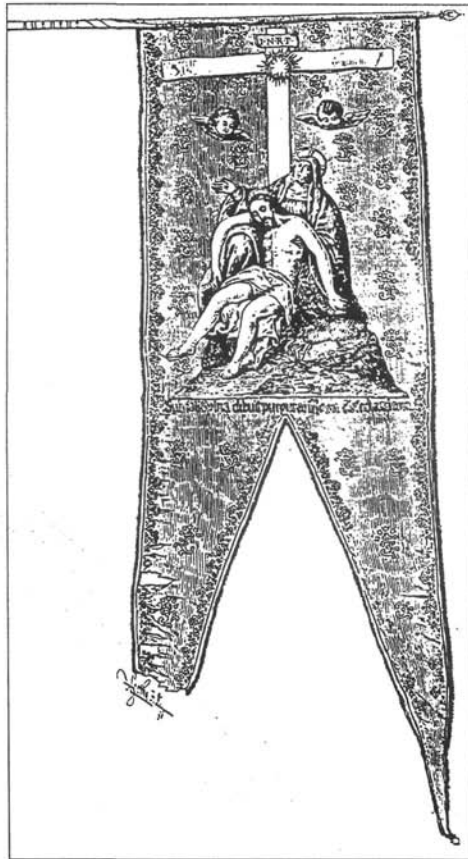
39 Uo. 76–82.

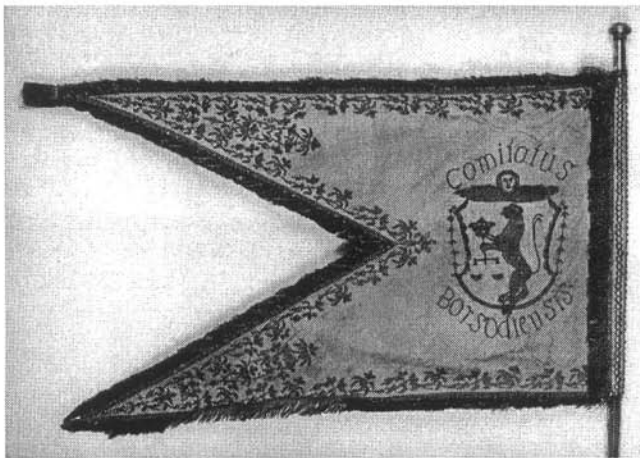
15. kép. Szepessy Zsigmond temetési zászlájának felirata
(Fotó: Kulcsár Géza)

16. kép. Zástólóvivők az Esterházyak nagyszombati gyászmenetében
(Szabó P., 1989. 13. ábra alapján)

17. kép. Esterházy László temetési zászlaja a fraknoi vár gyűjteményében (Szendrei J., 1896. 624. alapján)

18. kép. Borsod vármegye koronázási zászlaja, 1790.
(Fotó: Kulcsár Géza. HOM TGY 53.1541.1.)

lovagoló, aranyos zászlót vivő harcosnál azonban semmi sem utalt a gyászra. Ez a finom eltérés az alteregók között megosztott feladatot jelezte. Az egyik lovas a saját halálát bejelentő főúr képét adta, míg a másik az elhunyt élő aspektusát idézte meg, a halál fenyegetése nélkül. Az alteregók zászlóival folytatott rítus a ceremónia során még inkább hangsúlyozta ezt a különbséget. A fekete zászlót később meghajtották, s összerontva a sírba vetették, az aranyos zászlót azonban mindig megemelve tartották, s nem küldték az enyészet útjára, hanem »az templomban nyelinel fogva felfüggesztették«.

 (Szabó Péter)⁴⁰

Apor Péter így írja le a halott feje mögé állított aranyas vagy ezüstös páncélba öltözött vitéz zászlaját: „*nagy aranyas zászló, kinek egyfelől az megholtak czímere, más felől valami szép epitaphium*”.⁴¹ A vezekényi csatában elesett Esterházy László temetési zászlaját az ezredévi kiállításon is bemutatták. A virágokkal szőtt vörös damasztzselyem fecskefarkas zászló szélét arany sújtás díszíti, egyik oldalán festett (!) arany babérkoszorúban az Esterházyak festett címere, fölötte a halott latin nyelvű epitaphiuma. A másik oldalán nagy arannyal nyomott kereszt töviskoszorúval, a kereszt tövénél Krisztus és az őt sirató fájdalmas Szűz Mária képe (17. kép).⁴² Az Esterházy-zászlókon a címer és felirat egy oldalra került, a zászló másik oldalán a keresztre feszített Krisztus és a Mater Dolorosa ábrázolás a katolikus főurak (köztük a nádori méltóság várományosa) vallásának és gyászszertartásának szimbólumai. A borsodi nemesi családból származott bánfalvi Bárius Péter 1668-ból való temetési zászlaja fehér selyem, egyik oldalán a Bárius család festett címere, másik oldalon latin nyelvű vers.⁴³

Az arannyal ékes zászló – az egyszerű, sírba szánt feketével ellentétben – a halott földi rangját, érdemeit volt hivatva a nemesi jelvény és a felirat közvetítésével a gyászszertartás résztvevőinek közvetíteni, majd azon túl az utókornak is megőrizni a halott sírjának helyszínén. Erdélyben az almakeréki templomról Wesselényi jegyezte fel 1705-ben: „*több Apaffiaknak is vannak ott zászlóik*”.⁴⁴ A petróci templomban még az 1960-as években is őrizték Petróczy László (†1635) és Gábor (†1666) vörös selyem temetési zászlaját. A lángnyelvekkel borított zászló egyik oldalán a család címere, a másikon lelvélszoros keretben feszület, előtte az elhunytak térdelnek.⁴⁵

A templomban kifüggesztett halotti zászló funkciójában rokon az *epitáfiumcím*errel, a halott templomi címerrepresentációjának másik kellékével, kiegészítheti, sőt helyettesítheti is azt. Gömör megye 19. század eleji monográfiája⁴⁶ említi, hogy a 17. században a csetneki (Gömör megye) evangélikus templomban több halotti címeremléket is elhelyeztek. Előbb osgyáni Bakos Gábor szendrői főkapitány 5 éves fiacskájának, az 1656-ban meghalt Bakos Mózesnek szenteltek egy zászlót (*consecratum est vexillum*), amelynek egyik oldalán *vitéz (Herois)* Bakos Gábor fiának epitáfiuma volt olvasható, a másik oldalán pedig 12 soros vers idézte fel a kisfiú szomorú sorsát, aki nem sokkal anyja után halt meg. Az 1666-ban a csetneki várban elhunyt vitéz apa emlékezetét ugyanitt, a templom falán a 19. század elején még két írásos tárgyi emlék (*monumentum duplex*) is őrizte, az egyik egy *epitáfiumcím*er (*paries arma ejus et insignia ostentat*) a vitézlő és bátor lelkű hős/vitéz (*Generosissimus et Magnanimus Heros*) halálának dátumával, a másik egy *zászló (alterum vexillo inscriptum)*, 20 soros latin nyelvű verssel,

40 Uo. 73–74.

41 Idézi: Entz G.–Kovács A., 1995. 42.

42 Szendrei J., 1896. 3363. sz. (A zászló ábrázolása alatt tévesen: 3393. sz.)

43 Kalmár J., 1971. 387.

44 Idézi: Entz G.–Kovács A., 1995. 42.

45 Kalmár J., 1971. 386.

46 Bartholomaeides, L. 1806–1808.

amely az elhunyt vitézi érdemeit hirdette.⁴⁷ Mind az epitáfiumcímert, mind a halotti zászlót mint a vitézi temetések és halottkultusz emlékeit tekinthetjük, a kisfiúnál azonban inkább az apa vitézi tevékenységét ismerték el a halotti zászlóval, mintegy megelőlegezve azt a sorsot, amely a kapitány fiára várt volna a 17. századi végvárakban.

A lovagi, vitézi temetések kellékeiből, a főurakat kísérő fekete és aranyos zászlókból – úgy tűnik – a 18. századi nemesi gyász reprezentációjában csak egy maradt meg, az arannyal díszes zászló, de a halott alteregóját képviselő fekete sem tűnt el teljesen, megmaradt a zászló színében. A korabeli gyászszertartások azonban még ismerték a színes temetési zászlót is, hiszen Halász Péter ezredes 1741-ben fecskefarkas, aranyhímzéses világoskék halotti zászlóval temették a zászlóról fennmaradt, s a millenniumi kiállításon bemutatott akvarell tanúsága szerint. A zászló egyik oldalán a családi címert és rövid felirat, a másik oldalán a vitézi halál hosszabb latin nyelvű narrációja.⁴⁸ A Szepessyek fekete halotti zászlain a főúri zászlók skófiumát arany festékkel pótolták, bár a 17. századi halotti zászlókon is gyakran alkalmaztak *festést*, amely kevésbé pompás, de gyorsabb módja a zászló díszítésének. A Szepessy-zászlókon mind a címert, mind az epitaphiumot, sőt a növényi ornamentikát is vörössel árnyalt *arany* festékkel festették. Az arany mint uralkodó szín nemcsak az ünnepélyesség koloritja, hanem az eredeti főúri-vitézi zászlók aranyhímzéseinek emléke is. A katonai pompa hangsúlyozásának jele lehet az is, hogy a Szepessyek mint katonai testületek reprezentánsai jelennek meg a zászlók epitaphiumán, pedig a templomi temetés alkalmával mint egyházi hivatalok viselőiről, sőt mint donátorokról is megemlékezhetek volna róluk. Szepessy János különben 1717-ben a Borsod megyébe beütött tatár sereg elleni nemesi felkelőereg élére állt.⁴⁹ Így a fecskefarkas halotti zászló Zsigmond temetésén az uralkodó hadseregének, a Gyulay-ezrednek hadizászlaját, Jánosnál pedig a vármegyei zászlót illetve a borsodi nemesek insurrekciós zászlaját is képviselhette. A gyalogosezredeknek egyébként 1743 előtt nem volt állandó, előírásszerű zászlajuk, 1743–45 között négyszögletes, fehér, a Szűzanyát (Immaculatát) ábrázoló hadizászlót viseltek, melyekből nem maradt fenn példány a közgyűjteményekben.⁵⁰ Borsod vármegye 1790-es fecskefarkas, kék selyemdamaszt, a vármegyei címert és a magyar korona felajánlásának jelenetét ábrázoló koronázási zászlaja azonban fennmaradt, s ma a Herman Ottó Múzeum Történeti gyűjteménye őrzi (leltári száma: HOM TGY 53.1541.1.) (18. kép). A halotti zászlók hadi jellege lehet a magyarázata annak is, hogy bár a nőktől sem tagadták meg a templomba való temetkezést, sírkövet, sőt még a temetésre készített halotti címereket sem, halotti zászlóval csak férfiakat temettek.

A halotti zászlók és a hadi karrier, valamint a vármegyei szolgálat összefüggésére mutat egy 1704-ből származó temetési zászló, melyet Thaly Kálmán ír le 1869-ben.⁵¹ Gyürky Ádám Rákóczi udvari lovas karabélyos testőrezredének ezredese volt, akit a fedelem temettetett el hadi pompával. Hatalmas fecskefarkas vörös selyem funebrális lobogójának egyik oldalára együtt festették le a családi címert és a latin nyelvű epitaphiumot, valamint egy Horatius idézetet, a másik oldalra pedig Magyarország és Nógrád címere került, magyar és latin distichonban íródott sírversek közé. A halotti zászlóban itt két lobogót vontak össze, a vitéz temetési zászlaját és a hadi lobogót.

A címeres fekete zászlónak a 18. századi vitézi temetésen való megjelenését egy korabeli ábrázolás illusztrálhatja. Károlyi Ferenc generális 1758-as végtisztességén fel-

47 Uo. 169–171.

48 Szendrei J., 1896. 3367. sz.

49 Nagy I., 1863. X. köt. 673.

50 Csákváryné Kottra Györgyi szíves közlése, melyet ezúton is megköszönök.

51 Thaly K., 1869.

vonult gyászmenetéről színezett rajz készült, melyet ma a Károlyi Levéltárban őriznek.⁵² A Nagykárolyban (majd hasonlóképpen a városon kívül, Kaplony felé) haladó menetben vezetnek egy földig érő lepellel letakart lovat (*Fekete Paripa*) három-három lovas katoná után (*Udvari Fekete Sereg*), előttük a felettesük (*Fekete Tiszt*), aki három gyalogos páncélos vitézt követ (*Három Pántélyos*), kezükben egy magasra tartott fecskefarkas halotti zászló, közepén kerek címerrel (*Fekete Zászló*), előttük két kantáron vezetett ló lépked (*Tizfira paripák*) lovas katonák után (*18. kép*). A temetési menetben mind a fekete ló és vitézek, mind a „cifra” ló és vitézek a gyász hagyományainak megfelelően külön képviseltetik magukat, de halotti zászlót már csak egy fekete színű, címereset visznek mind a városi, mind a városon kívüli menetben.

Az ősök zászlain a Szepessy utódok az elhalványult festést 1835-ben megújították, erre utal Szepessy Zsigmond feliratának kiegészítése, de Szepessy János zászlaja is, melyen a címer alatt megjelenik az átfestést végző művész szignója is: „*festette Szabó Gyula M(iskolc)1835. évben*”. Szabó Gyula a reformkori Miskolc művelődésének érdekes alakja, festő, Karacs Teréz leánynevelő intézetének tanára.⁵³ A címer és betűk jó kezű, a barokk előképet hűséggel újratereztő, kifejező erejű művészre vallanak.

Az unicornis

Bár a halotti zászlóval elsősorban az elhunyt vitézségét, hadi érdemeit jutalmazták, egyben az egyik leglátványosabb címerhordozó is volt, de a halotti zászló esetében erősebbek voltak a főúri gyászszertartások hagyományai, mint a heraldikai szabályok. A Szepessyék címere ugyanis kék mezőben hármás zöld halmon nyugvó koronából kiemelkedő növekvő fehér unikornis-egyszarvú, első lábával koronát tartva, hasonló sisakcímerrel.⁵⁴ A halotti zászlókon azonban a pajzs mezője is fekete maradt, az egyszarvút pedig a fehér (ezüst) helyett egy másik fémmel, az arannyal helyettesítette a festő. Halványan megmaradt azonban a hármás halom zöld színe, ami arra vall, a heraldikai előírásokat és az aranyfestéssel hangsúlyozott dekorációt és ünnepélyességet ötvözte a zászlófestő (*20–21. kép*).

A Szepessyék címerállata, az unicornis-monoceros-egyszarvú a heraldikai bestiarium egyik legnépszerűbb és legkülönösebb alakja. Már az Ószövetségben is említik, de ismertségre a középkorban jut, főként a legismertebb bestiarium, a Physiologus révén, melynek legendája nyomán (elfogása csak egy szűz segítségével lehetséges, akinek megadja magát) krisztológiai jelkép is.⁵⁵ A 16. században a reneszánsz szkepticizmusa nyomán azonban létezésében kételkedni kezdtek (annak ellenére, hogy gyógyító és varázsserejűnek tartott szarvát – mely a különleges tengeri állattól, a narváltól származott – patikák, fejedelmi kincstárak őrizték, így a bécsi Schatzkammer is), némi malíciával azt képzelve, hogy ez az állat túl vad volt ahhoz, hogy Noét kövesse a bárkára, ezért az özönvíz áldozata lett. Egy 1576-ban készült metszeten Tobias Stimmer úgy ábrázolja ezt a jelenetet, hogy az unikornis inkább elpusztul, s ezzel hagyja fajtáját is kihalni, mintsem hogy ketrebe zárják. A tridenti zsinat – elejét véve a reformáció ironikus kritikájának – meg is tiltja, hogy az unikornist az Ige Megtestesülésének jelképeként ábrázolják.

⁵² Szabó P., 1989. 120–128.

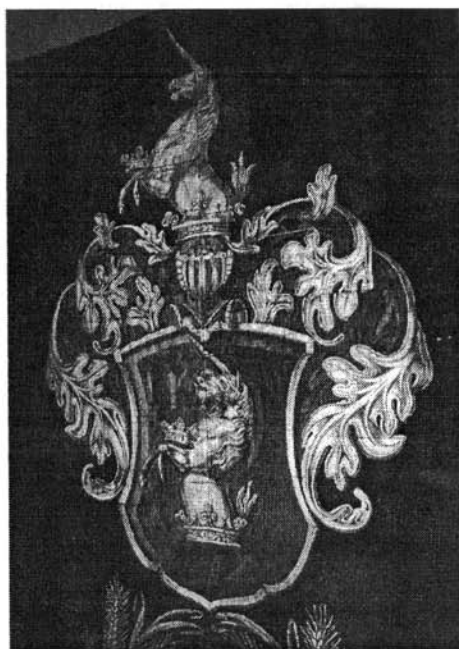
⁵³ Goda Gertrúd szíves közlése, melyért köszönettel tartozom.

⁵⁴ Nagy I., 1863. X. köt. 674.

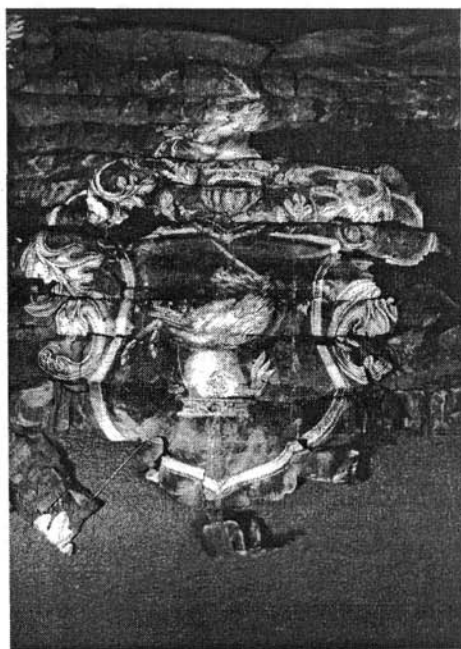
⁵⁵ Réau, L., 1955. 89–92., Fügedi M., 1993b. 151–152., Biedermann, H., 1996. 91–92.

19. kép. Halotti zászló Károlyi Ferenc generális temetési menetében
(Szabó P., 1989. 23. ábra alapján)

20. kép. Szepessy János címere
a halotti zászlón
(Fotó: Kulcsár Géza.
Restaurálta Bakó Ádámné)

21. kép. Szepessy Zsigmond címere
a halotti zászlón
(Fotó: Kulcsár Géza. Restaurálás előtt)

Így tűnik el a kora újkorban a művészeti ábrázolásokról, és kap egyre nagyobb teret a heraldikában.⁵⁶ Középkori heraldikai alkalmazása éppen Krisztus-szimbólum jellege miatt számíthatott káromlásnak.⁵⁷ A nyugati heraldikában címerpajzsban ritkán szerepel, gyakrabban sisakdísz, de címertartóként is ismert, így Nagy-Britannia állami címerében is.

A magyarországi címereken már a 15. században feltűnik az egyszarvú, a Kornisok alluzív címerét – amelyen a pajzsra ágaskodó egyszarvút helyeztek, sisakcímere pedig ugyancsak egy növekvő egyszarvú –, a családi hagyomány szerint még Zsigmond király adományozta.⁵⁸ Bizonyosan 1430-ban kapta azonban a Perneszi család Alberttől címereslevelét, amelyben koronából ágaskodó növekvő egyszarvú a címerállat mind a pajzsban, mind a sisakon.⁵⁹

A Petneházy család I. Mátyástól nyert címeradományában (1462) szintén ágaskodó, arannyal fegyverzett fehér egyszarvú van kék mezőben, sisak és takarók nélkül, a korszak kedvelt heraldikai elemével, címertartó angyallal (22. kép).⁶⁰ Ugyancsak koronából kinövő egyszarvú van Büdi Mihály, 1536 körül munkácsi kapitány, címerén is, amely a munkácsi templom ablakán maradt fent (23. kép).⁶¹ Az egyszarvú középkori heraldikai alkalmazásának legismertebb magyarországi képviselője a Szapolyai címer. Szapolyai István nádor pecsétjén már 1495-ben egyszarvú látható, de ismertebb a négyelt pajzs 1. és 4. mezejében egyszarvúval, 2. és 3. mezejében farkassal, ez utóbbit gyakran használták pecsétcímerként, így talán ősibb jelvénye a Szapolyai családnak.⁶² A négyelt pajzsú Szapolyai címeren sisakcímerként is egyszarvú szerepel a markusfalvi templom fából készült epitáfiumcímerén.⁶³ Az egyszarvú önmagában szerepel Szapolyai István nádor 1499-ből való síremlékén a szepeshelyi Szapolyai-kápolnában, a halott domborműves alakjának kezében tartott zászlón. A fecskefarkas, indás-virágos hímzést vagy a selyemdamaszt mustráját mutató zászlóra (vagy elé) kör alakú keretben ágaskodó egyszarvút tettek, míg a halott lábainál jobbról a négyelt pajzsú, balról az ágaskodó növekvő farkast viselő pajzscímet helyezték (24. kép). Bár a zászlón nem pajzsra helyezték az egyszarvút, egyértelmű címer jellege, s ezzel a jelvényrel a zászlót is címeres hadi lobogóvá változtatták, amelynek talán a temetési szertartáson is szerepe volt. Hogy a síremlékre a zászló a címerállattal került rá, netalán a halotti zászlók egyik korai ábrázolásának is tekinthetjük?

Középkori címeradomány a pozsonyi tizedszedő Földes János és fivére Máté címereslevele is 1515-ből, amely Zsigmond király eredeti címeradományát erősítette meg. A balharánt osztott pajzsban ágaskodó egyszarvú és a mező váltakozva kék és ezüst színű (*unicornem in clipeo cum campo per obliquum a dextro latere flaveo sive lazureo et a sinistro argenteo coloribus diviso*) (25. kép).⁶⁴

A heraldikai unikornis hazai történetében külön fejezet illeti meg Oláh Miklós címerét. A magyarországi reneszánsz miniatúrafestészetben is számon tartott címereslevelet 1548-ban nyerte el, melynek címerállata kék harántpólyában ugró ezüst egyszarvú. A címeradományt Ferdinánd megerősíti 1558-ban, amikor a főpapot bárói

⁵⁶ Réau, L., 1955. 91.

⁵⁷ Bedingfeld, H.–Gwynn-Jones, P., 1994.

⁵⁸ Nagy I., 1863. V. köt. 358.

⁵⁹ MOL DI 13394. Nyúlászine Straub É., 1987. 30. sz.

⁶⁰ MOL DI 50532. Fejérpataky L., 1888., Nyúlászine Straub É., 1987. 122–123. XXIV. tábla

⁶¹ Lehoczky T., 1884.

⁶² Csergheő G., 1887. 136.

⁶³ Szinvay L., 1883. 69.

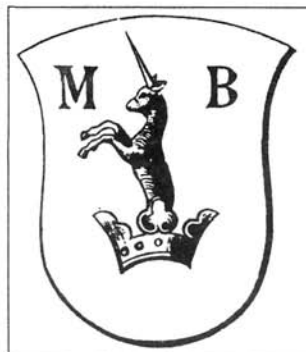
⁶⁴ MOL DI 71824. Áldásy A., 1904–1942. 2. köt. 79. sz. Nyúlászine Straub É., 1987. XXXIX. tábla

22. kép. A Petneházy család
címeradománya, 1462.
(Fejérpataky L., 1888. színes ábrája alapján)

25. kép. Földesy János címeradománya, 1515.
(Áldásy A., 1904–1942. 2. k. 79. alapján)

23. kép. Büdi Mihály munkácsi kapitány
címere, 16. sz. közepe
(Lehoczky T., 1884. 82. alapján)

24. kép. Szapolyai István nádor síremléke
1499-ből, Szepeshely
(Archaeológiai Értesítő X. 135. alapján)

26. kép. Keresztúry Kristóf
címeradománya, 1573.
(Nyúlásziné Straub É., 1987. 118. sz. alapján)

27. kép. Vadna község pecsétje, 18. század
(Fotó: Kulcsár Géza. BmLt Pecsétnyomók
Gyűjteménye)

rangra emeli.⁶⁵ Ezek a címereslevelek az egyszarvút nem a népszerűbb, a magyar nyelvbe is átkerült latin (*unicornis*), hanem görög nevén nevezik (*monoceros*). Az Oláh címer azon különlegessége, hogy pályában szerepelteti a címerállatot, mellett feltűnő egyezést mutat a többi késő középkori, kora újkori címerrel abban, hogy az egyszarvú *fehér* színű (*monoceros albi coloris*), amely a címertanban megfelel az ezüstnek. A fehér/ezüst máz állandósága, mint íratlan heraldikai szabály is a címerállat legendás voltára mutat, hiszen az állatok igen sokszor természetes színükben (színeikben) jelennek meg a címereken. Talán nem lehet véletlen, hogy a kor másik kiemelkedő főpapja és államférfia, *Fráter György*, a Szapolyaiak híve, szintén unikornist viselt címerállatként címerében (szerzetesrendje, a pálosok jelvénye, a holló mellett).

A Szepessy címerrel majdnem egyező címeradományt nyert Báthory István fejedelemtől Keresztúry Kristóf 1573-ban, kék mezőben hármashalmon koronából ágaskodó növekvő csavart szarvú fehér unikornis, szájában jogarral, hasonló sisakcímerrel (26. kép),⁶⁶ mely kőbe vésve (1593) az erdélyi szentbenedeki kastély falán is látható.⁶⁷ A két címer az attribútumokat tekintve is hasonló, hiszen a Keresztúry címer egyszarvúja ugyanúgy fejedelmi jelvényt (jogart) tart, mint a Szepessyek címerállata, amely koronát emel mellső lábaival.

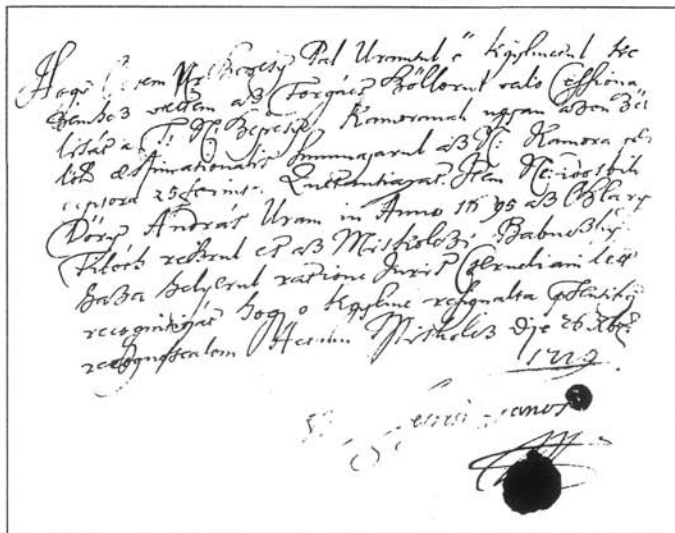
65 MOL P 108 Esterházy hg-i lt. Rep. 203. Fasc. K. No. 162–163. Nyúlásziné Straub É., 1987. LVIII–LIX. tábla. Áldásy A., 1904–1942. 137. és 162. sz.

66 MOL P 1870 Rhédey cs. lt. 32. tétel. Nyúlásziné Straub É., 1987. 118. sz.

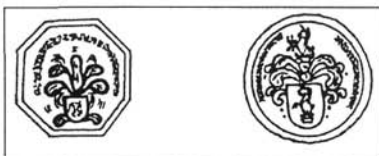
67 Balogh J., 1985. 242. kép

28. kép. Az egyszarvú középkori címerábrákon
(Malczovich L., 1888. 170–171. alapján)

29. kép. Szepeßy János elismervénye gyűrűspecsjével. Miskolc, 1729. október 26.
(BmLt XIII-14. XLIII/23.)

30. kép. Szepeßy Pál (1724) és János (1729) gyűrűspecsjének ábrája
(BmLt XIII-14. XLIII/23. alapján Homola Krisztina rajza)

31. kép. Szepeßy László bárói címere, 1775.
(Nagy I., 1863. X. köt. 674. alapján)

32. kép. Bárá Vay Miklós ravatala, Alsózsolca, 1894. (Ismeretlen fotográfus felvétele. HOM Fotónegatívtár 45251)

A Szepessy család címerének eredete homályba vész. A család felemelkedése a középkor végére és az újkor elejére esik, ezért címerhasználatuk is valószínűleg erre az időre megy vissza. A korban népszerű unikornis nemcsak a nemesi heraldika címerállata, hiszen a Borsod megyei Vadna község 18. századi pecsétjére is rákerült, ismeretlen hatásból (27. kép).

Az egyszarvút képzőművészeti ábrázolásokon mint kecses fehér, páros ujjú patás, lószerűes, szarvastestű állatot jelenítik meg, homlokán egyetlen csavart szarvval.⁶⁸ A heraldikában hasonló az ábrázolása, általában a ló alakját veszi fel, de gyakran nem a teljes állatot, hanem csak növekvő alakban, törzsétől felfelé ábrázolják. A Szepessy címer állatalakja is hasonló, de feltűnő, hogy a ló alakú, de hasított körmű állat *szakállt* visel. Mind a szakáll, mind a csavart szarv, mind a hasított ujjú kecses láb a *vadkecske* alakjához közelíti, amint a középkori ábrázolások (görbe, rövid bütykös szarv, kecske- vagy zergefarok, hasított köröm, szakáll) is inkább a vadkecskét idézik (28. kép), amelyből a 16–17. századra lőtestű heraldikai lény lesz.⁶⁹

Az unikornissal, amely a halotti zászló festett címerén a természethez hűen ábrázolt izmos paripaként jelenik meg, a Szepessy család a leggyakrabban a pecséthasználatban különböztette meg magát (29. kép). A 18. század elején általánosan használt gyűrűspecsétek viaszlenyomatain a család – melyből egyszerre többen is szerepeltek a 18. századi vármegyei közéletben – tagjai úgy azonosították magukat, hogy a címerábra köré nevüket is bevésették, amint ifj. Szepessy Pál (1724) és Szepessy János (1729) kopott gyűrűspecsétjének lenyomatán is jól láthatók a betűk nyomai (30. kép).⁷⁰

A címereknek is megvan a saját történetük, sokszor követni lehet általuk a család történetét is. Szepessy János utódaiból a 18. század második felétől *bárai ág* lesz, ugyanis fia, Szepessy László áttér a katolikus vallásra, 1752-ben az ősi Négyes falura nádori donációt szerez, 1755-ben királyi tanácsos, majd 1775-ban Mária Terézia báróságra emeli.⁷¹ Az új bárónak azonban a Szepessyek egyetlen címerállatot hordozó, egyszerű, elegáns címere már nem felelt meg, s az új nemesi jelvény a nemesi heraldika késői korszaka és a barokk ízlés- és eszmevilágát tükröző, a rangemelkedést hangsúlyozó zsúfolt, négyelt pajzsú, három sisakcímert és címertartókat tartalmazó bárai címer lett, ahol az unikornis változatlan formában csak a középső sisakcímeren maradt meg, míg a pajzscímeren kék mezőben két teljes, egymással szemben ágaskodó fehér egyszarvú a szív-pajzson jelenik meg (31. ábra). Az a heraldikában oly népszerű, s a nemesi közvélemény által igen ismert és elismert címerállat, amely a Szepessyeket több évszázadig szolgálta, már a szív-pajzsban sem volt elegendő önmagában az új báróknak. Az Avasi református templomban azonban a Szepessy család mindkét ágát az ősi egyszarvú képviselte.

A gyászszertartás a polgári korszakban is megmaradt a család nemességének reprezentációjaként, de a vitézi temetések kelleke, a hadilobogót imitáló halotti zászló egyre inkább kiszorult a gyakorlatból, s csak a halotti címerek felvonultatásának hagyománya őrződött meg. 1894-ben a Miskolc melletti Alsózsoltán báró Vay Miklósnak a családi sírboltban emelt ravatalán még odahelyezték a koporsó fölé és elé a festett halotti címereket (32. kép), de a halotti zászlók ekkorra már az ősi temetések és az ősök temetésének emlékeivé halványultak.

68 Biedermann, H., 1996. 91.

69 Malczovich L., 1888. 171–173.

70 BmLt XIII–14. XLIII/14. és XLIII/23

71 Nagy I., 1863. X. köt. 674.

RÖVIDÍTÉSEK

BmLt = Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, Miskolc

XIII–14 = A Szepessy család berentei levéltára

XIV = Borovszky Samu kézirat- és cédulagyűjteménye

HOM = Herman Ottó Múzeum, Miskolc

MOL = Magyar Országos Levéltár

DI = Mohács előtti gyűjtemény

P 1870 = A Rhédey család levéltára

IRODALOM

Bakó Ádámné

1993 Az Avasi templom 1941. évi ásatása során előkerült viseletek. In: *Dobrossy István* (szerk.): A miskolci Avas. Miskolc. 157–176.

Balogh Jolán

1985 Kolozsvári kőfaragóműhelyek. XVI. század. Budapest

Bartholomaeides, Ladislaus

1806–1808 Inclyti superioris Hungariae comitatus Gömöriensis Notitia historico-geographico statistica. Leutscheviae (=Lőcse)

Biedermann, Hans

1966 Szimbólumlexikon. Budapest

Borovszky Samu

1909 Borsod vármegye története a legrégibb időktől a jelenkorig. I. kötet. A vármegye általános története az őskortól a szatmári békéig. Budapest

é. n. Borsod vármegye története II. kötet. Kézirat, BmLt XIV.

Csergheő Géza

1887 Heraldika és sphragistikai adalékok a „Harminczhat-pecsétetes oklevél 1511-ből” című értekezéshez. Turul V. 130–140.

Entz Géza–Kovács András (tanulmányaival)

1995 A kolozsvári Farkas utcai templom címerei. Budapest–Kolozsvár

Fejérpataky László

1888 A Petneházy-család XV. századi címeres levelei II. Turul VI. 66–67.

Gyulai Éva

1994 A miskolci Avasi templom 16. századi sírkövei. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXXII. 185–206.

Leszih Andor

1927 Ifj. Négyesi Szepessy Pál naplója 1706–1718. Történeti és Régészeti Közlemények 5–6. szám. 119–121.

Fügedi Márta

1993a Az avasi templom egyházi műkincsei. In: *Dobrossy István* (szerk.): A miskolci Avas. Miskolc. 177–194.

1993b Állatábrázolások a magyar népművészetben. Miskolc

Dr. Kalmár János

1971 Régi magyar fegyverek. Budapest

Kamody Miklós

1982 A Rákóczi-szabadságharc postája. *Hadtörténelmi Közlemények* XXIX. 216–241.

1990 Indul a postakocsi... 200 éves a miskolci posta. *Borsodi Kismonográfiák* 35. Miskolc

Lehoczky Tivadar

1884 Címertani adalékok. *Turul* II. 81–83.

Markó Árpád

é. n. Insurrectio és állandó hadsereg. In: *Domanovszky Sándor* (szerk.): Magyar Művelődéstörténet IV. köt. Barokk és felvilágosodás. 249–277.

Megay Géza

1970 A miskolci Avasi templom 1941. évi ásatása. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve IX. 129–170.

Malchovicz László

1888 Adatok a címertani egyszarvú történetéhez. *Turul* VI. 168–173.

Nagy Iván

1863 Magyarország családi címerekkel és nemzedékrendi táblákkal I–X. Pest

Novotny Gyula

1982 Az Avasi templom. Miskolc

Nyúlásziné Straub Éva

1987 Öt évszázad címerei. Budapest

Réau, Louis

1955 *Iconographie de l'art chrétien*. Paris

Szabó Péter

1989 A végtisztesség. A főúri gyászszertartás mint látvány. Budapest

Szendrei János

1886–1911 Miskolc város története és egyetemes helyirata I–V. Miskolc

Szendrei János (szerk.)

1896 Magyar történelmi emlékek az ezredéves országos kiállításon. Budapest

N. Szepessy Béla

1893 A Négyesi Szepessy család leszármazása. *Turul* XIV. 87–91., 141–146., 194–200.

Szinva Lázár

1883 Beatrix és Izabella királynék pecségei. *Turul* I. 67–69.

Tóth Péter

1991 Társadalom és városigazgatás Miskolcon a 18. században. A Herman Ottó Múzeum Közleményei 27. 135–139.

Várady József

1989 Tiszaninnen református templomai. Debrecen

**DIE TOTENFAHNEN VON JÁNOS (†1746),
UND ZSIGMOND NÉGYESI SZEPESSY (†1768)
IN DER GESCHICHTLICHEN SAMMLUNG
DES HERMAN-OTTÓ MUSEUMS**

In die Textilsammlung des Museums gelangten 1924 und etwas später zwei Begräbnisfahnen aus der Miskolcer reformierten Avas-Kirche. Beide Kunstgegenstände waren damals Eigentum der Adelsfamilie Szepessy, die eine wichtige Rolle in der neuzeitlichen Geschichte der Landstadt Miskolc und des Komitates Borsod spielte. Die Familie kam im 16. Jahrhundert ins Komitat Borsod, eines ihrer Mitglieder, Mátyás Szepessy (†1648), ließ sich in Miskolc nieder. Sein Sohn, Pál Szepessy (†1678), war eine in der Politik Ungarns ebenfalls bekannte Persönlichkeit, er nahm auch an der Wesselényi-Verschwörung teil, war Anhänger des Fürsten Imre Thököly und mehrmals als Gesandter in Konstantinopel unterwegs. Deshalb mußte er sich eine zeitlang versteckt halten, der Hof in Wien dagegen konfiszierte seine Güter, unter diesen auch seinen Besitz in Diósgyőr und Miskolc.

Der Sohn Pál Szepessy's János, war in der Zeit des Rákóczi-Befreiungskampfes zum Landes-Postmeister ernannt, 1706 jedoch von diesem Posten entfernt worden. Bis zu seinem Tode war er ein bekannter adliger Grundbesitzer des Burgkomitates Borsod. Zsigmond Szepessy, Urenkel des bereits erwähnten Mátyás Szepessy, so daß er aus einem anderen Zweig der Familie stammte. Er nahm in der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts eine militärische Karriere und diente in der 1715 neuorganisierten kaiserlich-königlichen Armee in einem ungarischen Infanterie-(Hajdú) Regiment als Kapitän. Er und seine Geschwister haben ihren Namen auch in die Geschichte der Miskolcer reformierten Kirche eingetragen, als sie aufeinanderfolgend die Oberkuratoren der Miskolcer Kirche waren.

Auch János Szepessy gehörte zu denen, die die reformierte Kirche unterstützten, in der Miskolcer Avas-Kirche werden auch heute noch die Klenodien aufbewahrt, die er spendete. Auf seinem Besitz in Sály hat er für die reformierten Gläubigen eine Kirche errichten lassen.

Die Avas-Kirche wurde in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts zum Begräbnisplatz der Miskolcer Adligen. Das Prestige der Familie und die der Kirche gewährte Unterstützung ergaben die Berechtigung zum Begräbnis in der Kirche. So erhielten auch die Szepessy's im 18. Jahrhundert das Recht zu ihrem Begräbnisplatz. Diese Gräber wurden vom damaligen Altertumsforscher des Museums aufgeschlossen, die Funde im Grab – unter anderem der Seidenbrokat-Dolman János Szepessy's – wurden für die Sammlung des Museums restauriert.

Außer den Grabstätten in der Kirche wurden die herausragenden Persönlichkeiten der Familie auch durch die Begräbnisfahne repräsentiert, die nach der Trauerzeremonie in der Kirche angebracht worden ist. Der Grabstein von János Szepessy ist auch erhaltengeblieben. Auf die Totenfahnen, von denen die eine 1996 restauriert worden ist, werden auf die eine Seite die Angaben des Verstorbenen (das sogenannte Epitaphium), auf die andere Seite das Familienwappen aufgetragen. Der Ursprung der Totenfahne geht auf die Begräbnisse von Rittern und Kriegern des Mittelalters und der Frühneuzeit zurück. Zu Anfang verkörperten im Begräbniszug zwei Fahnen das Alterego des Toten, eine schwarze, die ins Grab gelegt und ein geschmücktes Kriegsbanner, das in der

Kirche oder von der Familie aufbewahrt wurde. Die schwarze Fahne stellte den Verstorbenen, die geschmückte Fahne den Lebenden dar. Es scheint so, daß sich der Trauerpomp im 18. Jahrhundert vereinfacht hat und eine einzige Begräbnisfahne geblieben ist. Diese war schwarz, jedoch wurden ihr mit goldener Farbe das Wappen und das Epitaphium aufgemalt, in Erinnerung an die einstmaligen gegoldenen Bestattungsfahnen.

Auf den Totenfahnen der Szepessys sind ebenfalls sowohl das Wappen, als auch Aufschrift von goldener Farbe. Das Wappentier der Familie, das Einhorn (monocerus, unicornis) erscheint in der adligen Heraldik Ungarns im 15. Jahrhundert und war im 16.–17. Jahrhundert sehr beliebt. Es kommt im Wappen der von Szapolyai und auch der Sekretär der Königin Maria von Habsburg, der Esztergomer Erzbischof Miklós Oláh, erhielt es als Wappenverleihung 1548 und 1558 von Kaiser und König Ferdinand von Habsburg. Das Einhorn wird in der bildenden Kunst als rankes, weißes Tier mit paarigen Hufen, Pferdemähne und Hirschkörper dargestellt, mit einem einzigen geschraubten Horn auf der Stirn. Auch in der Heraldik ist das Bild des Einhorns ähnlich, jedoch nimmt es hier eher die Gestalt eines Pferdes an. Sein Bart und seine Hufe nähern sich hier mehr dem Äußeren einer Wildziege, so wurde es auch auf den beiden Totenfahnen gemalt.

Éva Gyulai

HALOTTI ZÁSZLÓ RESTAURÁLÁSA

BAKÓ ADÁMNÉ

1996-ban munkatervi feladatként restauráltam a Herman Ottó Múzeum gazdag zászlógyűjteményének halotti zászlaját. A gyűjteményben szerepel egy feltehetően 18–19. századi zászló, mely jelen darabbal teljesen össze volt gubancolódva (*1. kép*), leltárkönyvi leírása alapján restaurálása szintén kívánatos volna.

A restaurálásra került halotti zászló a Herman Ottó Múzeum történeti leltárkönyvében az 53.1553.2. leltári számot kapta. A leltárkönyv megjegyzés rovatában szerepel, hogy „1956-ban a Nemzeti Múzeumban restaurálták”. Abban az időben a szokásos restaurálási eljárás az volt, hogy a zászlókat sodrott vékony selyemzsinórból készült hálókba varrták. Ezzel valójában állagmegóvást végeztek, átmenetileg megmentve a zászlókat a teljes szétpergéstől. Ez az eljárás viszont nem mentette meg a hálón belüli enyészéstől a többnyire apró csíkokra vagy lapocskákra hullott selyemanyagot.

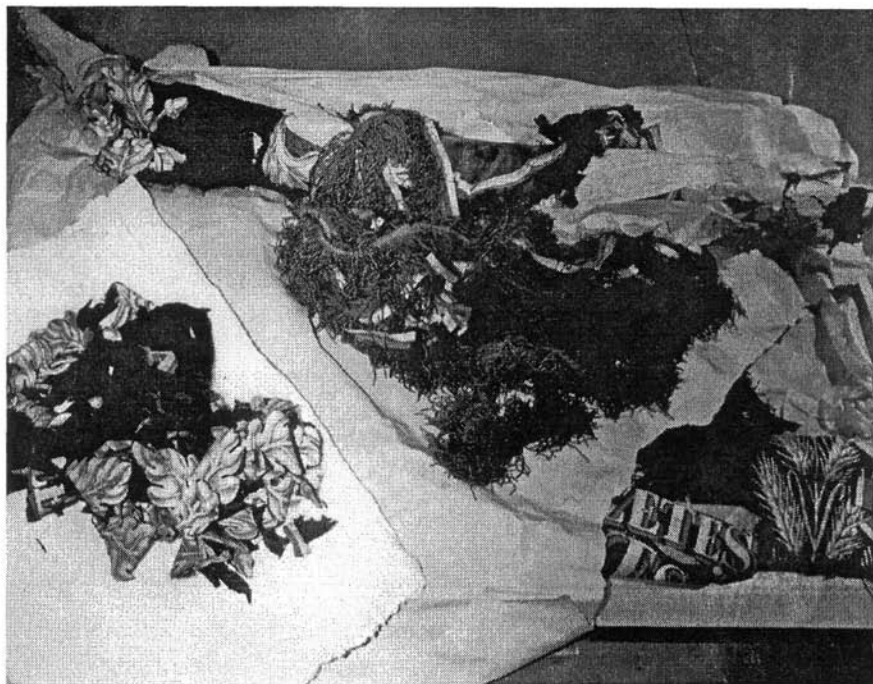
A zászló jelenlegi restaurálásának hármas célja volt: a műtárgy megmentése, publikálhatóvá tétele és esztétikailag elfogadhatóvá tenni úgy, hogy történeti értéket hordozó jellemzői ne tűnjenek el.

Oka pedig az volt, hogy az elmúlt tíz évben folyamatosan, tervszerűen restaurált szőnyeggyűjtemény nagy értékű, restaurálásra érdemes darabjai elfogytak, jó okot adva egy másik jelentős gyűjtemény anyagának rendbetételére.

Restaurálás során olyan feladat elvégzésére volt szükség, mely a tárgy mentése során a tárgyat alátámasztja, megerősíti, de nem homályosítja el magát a műtárgyat, illetve a restaurátor alárendeli magát a műtárgynak.

A zászló a raktárból kikerülve, kézbevételekor igen gyenge megtartású volt, nem lehetett egyértelműen megállapítani azt sem, hogy papír vagy textil az alapanyag. Feltekerve tárolt anyaga, egy másik zászlóval összegubancolódva, teljesen csíkokra foszlott, sok a folytonossági hiány is. Csak a leltárkönyvi bejegyzés igazít el abban, mit is tartunk a kezünkben, ez a műtárgy kézbevételekor megállapíthatatlan. Leltárkönyvi bejegyzés alapján azonban tudható, hogy a zászló Négyesy Szepessy János 1846-os halotti zászlója, történeti értéke nagy, így restaurálása kívánatos.

Hosszadalmas kirakósjáték (*2. kép*) után a zászló foszlányai alakot öltöttek. Kémiai vizsgálat során a zászló alapanyagára is választ kaptunk, ripszszelyem alapanyag, nem papír. A foszlányok egy egylapos, kétoldalán festett, fecskefarkas fekete ripszszelyem alapanyagú zászló alakot öltöttek. A zászló rúd felőli vége teljes hosszában foszlányos, mintha a rúdról letépték volna. Meglepően jó állapotú rojt keretezi a zászló többi oldalát, egyik fecskefarkán pedig megmaradt a szintén nagyon jó állapotú díszes bojt, mely egy nagyon szép fém gömmbel csatlakozik a fecskefarokhoz, textil anyaga a rojt anyagával azonos színű és anyagú. A zászlót körben, mindkét oldalán téglapiros és arany csík keretezi (1–1 cm széles). A zászló mindkét oldalán dús búzakalász ornamentika fut körbe (*3. kép*), mely barnás-vöröses és arany színű.

1. kép. A két zászló szétválasztása

Az egyik oldal középsőmezéjében lévő betűsorok és a másik oldal címere is a búzalkalász ornamentika anyagával és színeivel vannak festve. A festés elemzésének eredménye: aranyon lévő olajos barna festés és sűrű aranyozás. A címer középsőmezéjében lévő szürkés-kék alap is olajfestés. Mindkét oldalon sok az aranyozás.

A zászló ábrázolásának (címer és felirat) elemzése történész muzeológus feladata, én a restaurálás menetére szorítkozom.

1996 februártól májusig tartó elméleti és gyakorlati előkészületek után kezdődhetett a zászló tisztítása. Próbatisztítás után az üveglapra helyezett zászlót 5–7%-os deszt. vizes-glicerines oldattal tisztítottam, a műveletet mindkét oldalon kétszer megismételve, jó eredménnyel. Tisztítás után a zászló megpuhult, anyagszerű lett, a festés és aranyozás is tiszta lett. A második tisztítás során, mely a betűsorok felőli oldalon fejeződött be, elvégezhető volt az egyik leglényegesebb mozzanat, a textília szálbaállítása.

A textilszerűvé vált műtárgyat – muzeológussal történt konzultáció alapján – úgy kell megerősíteni, hogy mindkét oldalát megmentsük, szükséges beavatkozást pedig a felirat felőli oldalon végezve, ezzel a másik oldal heraldikai tanulmányozását lehetővé téve. Korábban ilyen zászlók restaurálásakor – muzeológussal történt egyeztetés alapján – a zászló egyik oldalát, ha átmenetileg is, de feláldoztuk, a jobb esztétikai megjelenés és a megmentés érdekében. Ebben a korábbi beavatkozásban is lényeges szempont volt, hogy a beavatkozás folyamata visszafordítható legyen, később egy fejlettebb restaurálási eljárással újra restaurálhatóvá váljon. Korábbi és jelenlegi restaurálás során is nagy szerepe volt és van az írásos és fotódokumentációnak.

Muzeológiai igényekhez alkalmazkodva, most első alkalommal próbáltam ki azt az eljárást, melyről már korábban hallottam, irodalmát tanulmányoztam, a szükséges

2. kép. Restaurálás kezdete: a zászló alakot ölt

3. kép. Dús búzakalász ornamentika

anyagokat restaurátortársaim segítségével megszereztem. Ezen viszonylag modernnek nevezhető eljárás során a zászló egyik felét borítom be úgy, hogy a lefedett oldal is látható, tanulmányozható marad. A folyamat visszafordítható.

A textília dublázásának első lépése a dublázó anyag előkészítése volt. Irodalmát több szakmai folyóiratban olvastam,¹ vagy az eljárást részleteiben módomban állt tanulmányozni. A technológia hazai első alkalmazójának szóbeli segítségére is számíthattam. Az igen vékony selyemanyagot (kreplin) kétkomponenses speciális textilragasztó (Movolith DMC 2 + MOVOLITH DM5 + Deszt. víz, 1:1:5 arányban) anyag segítségével szakirodalomban megadott módon,² egyoldalas, hőre ragasztó fóliává alakítottam. Az így előkészített dublázó anyagot a zászló feliratos oldalára helyeztem, közben a zászló alá impregnált papírt terítettem. A dublázó anyag felé kis darabka impregnált papírokat alkalmaztam 60 °C-on történt bevasaláskor. Ezt az úgynevezett bevasalást pici területenként haladva, a szállaállítást újra és újra korrigálva végeztem, aprólékos és hosszadalmas munkával. A betűkre és az ornamentikára vasalt anyag szinte eltűnt a vasalás során, pici homály fedezhető fel, de a szöveg jól olvasható. Az alátámasztás befejeztével a zászlót a címeres felével magam felé fordítottam és ekkor derült ki a tapasztalatlanságból adódó apró esztétikai hiba. Minden feladat új problémát vet fel, de ezt a hibát egy új feladat esetében már nem követhetem el. A kreplin anyag

1 T. Balázs Ágnes: Textiliák dublázása. Műtárgyvédelem 7. 113.

2 Lakiné Tóth Ilona: Egy egylapos, mindkét oldalon festett zászló restaurálása. Műtárgyvédelem 12.

4. kép. A zászló restaurálás után

ugyanis fehér, valamint a ragasztóanyag is. Ott, ahol a zászló folyamatossági hiányai vannak, a címer felőli oldalon a ragasztós fehér kreplin áttűnik. Az elővillanó kisebb-nagyobb fehér csíkok nem keltenek jó esztétikai benyomást. Ha a zászló alapanyaga nem fekete volna, talán nem lenne ilyen erős az eltérés. Feltehetően megoldás lett volna kreplin feketére, vagy szürkére festése, de ez ebben az esetben már feltételezés marad. Következő zászló esetében szükséges próbákat végezni ezt az eljárást illetően. A felmerült probléma megoldására újabb hosszadalmas feladat következett, mely terveim között nem szerepelt mindaddig, míg a zászlót meg nem fordítottam. A dublázó anyag előkészítéséhez használt kétkomponenses ragasztó felhasználásával, melyet fekete olajfestékkel feketére színeztem, az előtűnő fehér kreplint nagyon vékony ecsettel mindenhol átfestettem. Nagyobb folytonossági hiányoknál és a pici csíkoknál is azonos módon jártam el, mindig csak a kreplint festve. Későbbi restaurálás során a kreplin eltávolításával ez a felvitt fekete massa is eltávolítható, tehát a címer felőli beavatkozás eltüntethető. Most egységes fekete színű a zászló alapanyaga, esztétikailag kielégítő. A címer ép, összeillesztve, alátámasztva – muzeológussal egyetértésben – restaurálást nem igényel.

Varrással történő alátámasztás jelen zászló esetében nem jöhet szóba, több okból kifolyólag. Az aranyozás, az olajos barna festés szinte az egész zászló felületét kitölti. Ezeken a felületeken nem lehet és nem szabad tűt átvezetni további károsítás nélkül. Korábbi beavatkozás eredményeként kicsi lyuksorok vannak a zászló egyes részein és itt az anyag szálaira van foszolva. T. Balázs Ágnes, aki szakmai berkekben a tűvel történő alátámasztás elkötelezett híve, mégis ellenvetésemet igazolja egyik megjegyzésével, amikor azt mondja, hogy „néhány esetben a textíliát a varrással történő restaurálás címén pusztulásig hímezték”. Ennek a zászlónak is tűvel történő alátámasztással hasonló sors jutott volna. A zászlóhoz tartozó bojt és rojt tisztítás során szép lett, kár, hogy csak az egyik bojt van meg. A rúd felőli megoldatlan végződést én is meghagytam restaurálás előtti állapotában, történész feladata eldönteni, mi lehet a jelenség oka.

Az elvégzett feladattal a zászlót megmentettem, egyik oldalát sem kellett feláldozni, kiállításban is élvezhető, beszédes műtárgy lett (4. kép). Újrestaurálása egy későbbi korszerűbb technikával bármikor megoldható. Fenti eredmény eléréséhez szükségem volt szakmai és emberi segítségre, technikai és tudományos háttérre, és olyan muzeológus segítségére, aki a tárgy életét fontosnak tartja, kész az állandó konzultációra és a megfelelő döntések, kompromisszumok felvállalására, a restaurátorral együtt gondolkozva.³

A műtárgy szempontjából lényeges, hogy raktározása, kiállítása a számára legideálisabb körülmények között, kifektetett állapotban történjen. Elhelyezése, megvilágítása és a klimatikus viszonyok nagyban befolyásolják a műtárgy további élettartamát.

3 Köszönetet mondok Gyulai Éva történésznek és Laki Ilona textilrestaurátornak emberi és szakmai segítségnyújtásukért.

DIE RESTAURIERUNG DER AUS DER SAMMLUNG DES HERMAN-OTTÓ-MUSEUMS STAMMENDEN TOTENFAHNE

Als Aufgabe des Arbeitsplans des Jahres 1996 erhielt ich die Restaurierung einer Totenfahne der Fahzensammlung des Museums (Inventarnummer: HOM TGY 53.1553.2.). Die Fahne war mit einer anderen zusammen in einem zerfledderten Zustand, an ihrer Restaurierung hatte man sich bereits im Ungarischen Nationalmuseum 1956 versucht.

Die Fahne wurde nach ihrer Aufschrift 1746 für das Begräbnis von János Négyesi Szepessy angefertigt. Ihr Material ist schwarze Ripseide, sie hat Schwalbenschwänze, ist auf beiden Seiten bemalt und trägt eine Fransenverzierung an ihren Rändern. Erste Phase der Restaurierung: Reinigung mit einer Lösung von 5–7% Glyzerin in destilliertem Wasser. Als Ergebnis dieser wird das Richten der Fasern der Textilie möglich. Es war erforderlich die Fahne auf beiden Seiten zu reinigen. Der erste Schritt dafür war eine entsprechende Dublierung der Fahne. Sehr dünnes textiles Material wurde mit einem speziellen Zwei-Komponenten-Textilkleber zu einer auf Wärmeeinwirkung hin klebenden Folie gemacht, dann habe ich diese Folie auf beide Seiten der Fahne gelegt und mit Hilfe kleiner imprägnierter Papierstreifen bei 60 °C auf die Fahne geklebt. So sind Buchstaben und Verzierung gut sichtbar geblieben.

Auf der anderen Seite, der Wappenseite der Fahne, habe ich die Fehler mit schwarz gefärbtem Dublierungsmaterial ersetzt, dieser Vorgang ist unumkehrbar. Die Fransen und die Bommel der Fahne sind von mir nach der Reinigung wieder angenäht worden. Durch die Restaurierung haben wir einen für die Ausstellung geeigneten, der wissenschaftlichen Aufarbeitung entsprechenden, auch ästhetisch genießbaren Kunstgegenstand gewonnen, der eine der wenigen erhaltenen Totenfahnen des neuzeitlichen Ungarns darstellt.

Ádámné Bakó

VÁNDORMOZGALMAK MISKOLCON A 18. SZÁZADBAN A TANÚVALLOMÁSOK TÜKRÉBEN

FARAGÓ TAMÁS

1. Bevezető

1.1 Célkitűzés

A tanúkihallgatásokat történetírásunk és a történeti néprajz számos esetben eredményesen használta agrártörténeti (*Takács* 1980, 1987, *Égető* 1989), hiedelem- (*Tóth Péter* 1996) és társadalomtörténeti (*Tóth István* 1991, 1996, *Tóth Péter* 1991/a) elemzés céljából. Számos olyan, a mindennapi élet keretébe tartozó kérdés világítható meg e forrástípus révén, amely mind a nagy politikai események krónikásai, mind az alattvalók vagyoni helyzetét firtató adószedők figyelmét, mint afféle érdektelenségek elkerülték. Nem egy esetben olyan társadalmi csoportok és rétegek szóltathatók meg segítségükkel, amelyekről alig maradt más feljegyzés, mivel nem önálló adófizetők – nők, szolgák, gyermekek – és írástudás hiányában nem hagyták ránk életük gondjait és örömeit. Ez alkalommal új terület, a vándormozgalmak bemutatását kísérem meg e forráscsoport segítségével. E jelenséget eddig a kutatás túlnyomórészt névsorok (*Ács* 1985) vagy statisztikák (*Faragó* 1996) elemzésén keresztül közelítette meg, ezek azonban sok szempontból korlátozott lehetőséget nyújtanak a vándorlások motivációjának, családi hátterének, lefolyásának megismeréséhez. Bár itt közölt irataink inkább szemelvényeknek, mint a 18. századi vándormozgalmak tényleges reprezentatív keresztmetszetének tekinthetők, véleményem szerint jobban értelmezhetővé teszik a száraznak tűnő adatsorokat. Nem tekinthetem mellékesnek e kutatás azon hozadékát sem, hogy ráirányítja a figyelmet arra, mennyire nem elszigetelt jelenség a migráció e korszakban, milyen fontos a társadalmi környezet és a családi/rokonai kapcsolatok ismerete/figyelembevétele a vándormozgalmak elemzése kapcsán.

1.2 A forrásokról

Közlésem alapja a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei levéltárban őrzött iratanyag négy állaga: a Borsod vármegyei közgyűlés iratainak 2. kútfője (IV. 501/b, Acta Politica, Materia II.), a bejegyzett bírósági iratok 17. kútfője (IV. 501/c, Materia XVII.), a be nem jegyzett bírósági iratok 17. kútfője (IV. 501/d Acta judicialia non protocollata, Materia XVII.) és Miskolc város tanácsának polgári ügyekben való nyomozásai (IV. 1501/b Species, Materia XII.)

A megyei közgyűlési iratanyag és a be nem jegyzett bírósági iratok valamint a városi kihallgatások jelzett csoportja esetében az egész 18. századra (1700–1785) vonatkozó anyagot, a bejegyzett bírósági iratanyag esetében az 1737–1742, 1750–1752, 1775–1785 évek közötti időszak iratait vizsgáltam át. Összességében az átnézett miskolci vonatkozású kihallgatások teljes száma körülbelül 1200-ra becsülhető.¹

¹ Durva becslésként úgy vélem, hogy az átlapozott megyei iratok körülbelül negyedrésze volt miskolci vonatkozású kihallgatás.

Típusát tekintve a szóban forgó iratanyag túlnyomórészt kihallgatási jegyzőkönyvek fogalmazványaiából áll, elvértve fordul elő közöttük tisztázat illetve hitelesített irat. Tartalmukat tekintve van közöttük néhány, amely később peres ügy lett – néha nem is Miskolcon, mint például az 1735. évi „kuruc” felkelésben részt vett Sebestyén János ügye² (1. irat). Többségében azonban kisebb jelentőségű ügyekről illetve konfliktusokról van szó, számos esetben egyenesen úgy tűnik, hogy a kihallgatást kérő állításait nem sikerült a tanúk vallomásaival megfelelőképpen alátámasztani és az „ügy” abbamaradt. A jogtörténész szempontjából tehát nem túl sok sikert ígérő a forrásanyag, viszont annál értékesebb lehet a társadalomtörténet kutatója számára. A mindennapi élet apró konfliktusai tucatszám bontakoznak ki előttünk, melyek nem egyszerűen színesítik a korszak gyakorta szófukar forrásait, hanem olyan kérdéseket tárgyalnak meg sokszor lírai tömörséggel – egy jobbágy szökésének előkészületeit vagy a külföldi továbbtanulás feltételeinek megteremtését – melyeket talán csak emlékiratok esetében állna módunkban megismerni. Ezek száma azonban Erdélyt kivéve ebben az időszakban – a 18. század közepén – még nem túl sok, és főként nem a közép- és alsó rétegek képviselői, hanem arisztokrata személyek örökítették meg életük eseményeit az utókor számára.

Figyelemre méltó az iratokban szereplők társadalmi hovatartozása. Nagyonbbszr olyan emberekről van szó, akik valamilyen módon privilegizált személyeknek számítanak – nemesek, taksafizetők – vagy nem tartoznak Miskolc város közvetlen joghatósága alá – idegen alattvalók, katonák –, társadalmi értelemben pedig a némi vagyonnal rendelkező kisemberek és középrétegek közé számíthatók. Főként olyanok tehát, akik nem írtak emlékiratot és keveset szerepelnek ugyanakkor a korszak egyik fő forrásában, az adóösszeírásokban is. Többségük ugyanis vagy adómentes lehetett, vagy speciális adókat (taksákat) fizetett, vagy nem Miskolcon adózott. A szóban forgó rétegek „felülreprezentáltsága” az iratanyagban döntően két tényezővel magyarázható. Egyrészt körükben az írásbeliség szerepe már lényegesen nagyobb, mint a szegények, alsó rétegek között, másrészt öntudatuk fejlett, rangjukra, kiváltságaikra, társadalmi megbecsülésükre – és természetesen vagyonukra és jogaikra – féltékenyen ügyelnek, minden vélt, vagy valós sérelmet megtorolnak illetve elégtételt követelnek érte.

Sajátságos jelenség ugyanakkor, hogy nagyonbbszr hiányoznak forrásainkból az adófizető nem nemesek. Ugyancsak kevésbé szerepelnek iratainkban a csak részben adófizető, ugyanakkor a korszak leginkább mozgó rétegeinek számító zsellérek és szolgák. Utóbbiak esetében nyilvánvaló, hogy mivel gazdájuk joghatósága alá tartoznak, ügyeik csak kivételes esetben (súlyosabb bűnök elkövetése esetén) kerülnek a szolgabíró vagy a városi bíró elé. Az önálló háztartásokban élő kisemberek illetve családtagjaik esetében azonban alapos okunk van azt feltételezni, hogy mindennapi konfliktusaikat valószínűleg közvetlenül szájjal, ököllel, bottal intézték el és tartózkodtak a költséges és nehézkes (néha évekig húzódó) kihallgatásos ügyintézésztől. Fennmaradt jegyzetek szerint ugyanis egy-egy kihallgatás költsége tetemes, a „lebonyolítást” végző hivatalnokok napidíjával együtt a költségek a 20 forintot (vagyis egy szarvasmarha árát) is elérhették a 18. század végén. Végezetül ritkábban szerepelnek forrásainkban a marginális rétegek is – csavargók, bűnözők, cigányok. Bár e csoportok viszonylag sűrűn konfliktusba kerültek a fennálló társadalmi renddel, többnyire közvetlenül a bírósági iratokba sorolódtak, személyük a peres anyagokban, rablistákban tűnik fel. Vagyis a forrásaink tükrözte társadalom képe mind Miskolc, mind a városból ki- vagy bevándorlók összetételétől bizonyos mértékig eltér.

² Nevezettet 1735-ben Budán állították bíróság elé, majd ugyanott végezték ki 1736. április 4-én (*Márki* 1893. 74., 85.)

1.3 A vándorlások típusai és lefolyása a kihallgatások alapján

Az iratokban szereplők társadalmi rétegbeli hovatartozása tehát, mint említettük sajátos – mind a legalsó, mind a legfelső rétegek a kelleténél ritkábban szerepelnek bennük – ennek következtében nem azonosíthatjuk a vándormozgalmak teljes tárházával az iratokból kítűnő állapotokat. Mindazonáltal így is szélesnek és meglehetősen színesnek nevezhető az a körkép, amely kihallgatásainkból kibontható.

Miskolc 18. századi vándormozgalmai a valóságban minden bizonnyal két alaptípus: az ideiglenes és állandó mozgások fókusza körül rendeződtek. Az állandó letelepedési célzatú mozgások forrásainkban elsősorban a Miskolcra vándorlás – Miskolcra telepedés formájában jelentek meg. Résztvevői elsősorban kézművesek, kereskedők, értelmiségiek (papok, tanítók), társadalmi állapotukat tekintve jelentős részben kismesek, bár a város története vonatkozásában kuriózumként megjelenik közöttük a szökött jobbágy elsősorban jobbágyfalvakra nézve tipikus figurája is (10. számú irat). Az ideiglenes – munkavállalási, kereskedelmi (vásárlási, eladási) – célú vándorlásokban résztvevők társadalmi spektruma ennél jóval szélesebb. Megjelennek soraikban a köznépbe, az alsó rétegekbe tartozók is: kézműveslegények, parasztok, szolgák-kocsisok. Feltűnnek olyan csoportok képviselői is, akiknek a korszakban tulajdonképpen létformája a vándorlás: katonák³ (9. számú irat), vándormutatványosok (5. számú irat).

Nem is annyira a vándormozgalmak nagyszámú változatának megjelenését érzem azonban igazán érdekesnek, hanem a vándorlások háttérének, motivációinak töredezetten, de mégiscsak kirajzolódó, más forrásban ritkán tetten érhető képét. Gondolok itt arra, ahogy a szökni készülő jobbágy – aki már élete korábbi szakaszában is szabadulni kívánt a kötöttségek alól – szisztematikusan felkészül elmenetelére a hamis információk szomszédján keresztül való terjesztésével (10. számú irat), vagy ahogy a külföldön tanulni akaró diákok szisztematikusan készülnek fel anyagilag-politikailag⁴ útjukra (3–4. számú iratok). Ugyanilyen érdekes az a fokozatosság, ahogy az egyének és családok „előkészítik” a terepet a megtelepedésre előreküldve egy-egy magányos előrsöt – rendszerint egy fiatal férfit –, akit követ a család (6–8., 16. számú iratok). A megtelepült család a testvérek – esetenként a tágabb rokonsági kör – segítője, támogatója lesz (6, 16. számú iratok). Önmagában már a rokonságra hivatkozás is elegendő a rövidebb-hosszabb ideig való befogadáshoz (1. sz. irat). A kismesek, kézművesek és református prédikátorcsaládok esetében irataink alapján eleve számolnunk kell azzal, hogy nem pusztán egy-egy településhez kötődnek, hanem egy tágabb régióhoz – úgy tűnik, hogy keresztül-kasul házasodnak, települnek, vándorolnak Észak-Magyarországon. Az emberi emlékezet által átfogható időben – két-három generáció hosszan biztosan – tudnak nemcsak saját családjuk, hanem néhány közvetlen szomszédjuk származásáról, szüleik, testvéreik számáról, hollétéről is. Összességében ez a réteg sokkal mobilabbnak, sokkal kevésbé helyhez kötöttnak néz ki annál, mint amit a korszak közlekedési-kommunikációs viszonyai alapján elképzelhetnénk. Úgy tűnik, hogy a szájról szájra menő információ bizonyos kérdésekben – az egyének és családok származásával, megélhetési, boldogulási lehetőségeivel kapcsolatban – jobban működött, mint a hatóságok közbiztonsági felügyeletét gyakorolni kívánó, a mozgást útlevelekkel korlátozni kívánó igyekezete (5, 9, 14. számú iratok). Legalábbis a 14. számú iratban szereplő szabólegény származásában,

3 A korszakban laktanyák még nem léteztek, így a katonalét voltaképpen 10–20–30 évnyi vándorlást jelentett keresztül-kasul az országban a magánszállások, sátor táborok és a fokozatosan kiépülő kvártélyházrendszer hálózataiban.

4 A külföldön tanulni vágyó diákok maguk kérnek kihallgatást azért, hogy bizonyítsák: saját erejükből utaznak ki és elejét vegyék mind a mendemondáknak, mind a római katolikus egyházi tisztségviselők ellenséges lépéseinek. (A protestánsok pénzügyűjtését az 1715. évi 31. törvénycikk tilalmazta (Bucsay 1985. 127.).

személyleírásában mutatkozó anomáliák erre engednek következtetni... Mai szemmel nézve kifejezetten meglepő, hogy a minden valószínűség szerint szegényes ismeretek, nehézkes közlekedési és kommunikációs lehetőségek ellenére térképek nélkül is viszonylag ilyen biztonsággal és céltudatossággal mozogtak a forrásokban szereplő személyek sokszor igen nagy távolságban is. A vándorkomédiás esetében talán ez foglalkozásához tartozik (5. számú irat), de magányos katonánk is pontosan mozog Csehsországból szülőföldje, Háromszék irányába (9. számú irat).

2. A közlés módja

Az iratok közlése során igyekeztem minél gazdaságosabban eljárni. Az iratok külzeten írott egykorú latin regesztát közöltem, ellenben a kihallgatások típuszövegeit, melyeken a kihallgatást kérő és azt lefolytató személyeket összes címükkel és rangjukkal együtt a szokásos jogi formulák kíséretében felsorolták, elhagytam. Ugyancsak elhagytam azon tanúk vallomását is, akik sokadikként, az előző tanúk vallomását ismételve válaszoltak a kérdezőknek. Nem közöltem a kihallgatási jegyzőkönyvekhez esetenként mellékelte egyéb iratokat – a közgyűlés kihallgatást elrendelő határozatát vagy a (ritkán mellékelte) esetleges intézkedést, mely többnyire egy másik hatóság számára összefoglalta a tanúk vallomása alapján megállapítható tényállást. A szövegek közlése során igyekeztem betűhív lenni abban az esetben, ha feltehetőleg egykorú illetve tájnyelvi fordulatok sejtethők, de a nagybetűk használatát közelítettem a mai helyesíráshoz és az ékezetek esetében is csak részben követtem az eredeti használatot.⁵ Hangsúlyoznom kell azonban azt, hogy maga az eredeti írás sem volt minden esetben következetes. Mint már említettem, az iratok többsége sietősen írt piszkozat – nem egyszer viszonylag gyakorlatlan kéz írása –, így nem minden esetben dönthető el egyértelműen, hogy az írásjelek helytelen használata vagy hiánya, betűk elírása vagy hiánya pontatlanságból, az írás körülményeiből vagy tájnyelvi fordulatok rögzüléséből ered. A szükséges fogalmak, helynevek, jogi terminusok magyarázatát az iratok utáni jegyzetekben közvetlenül közlöm, a legismertebb, ismétlődő fogalmakat és fordulatokat viszont előzetesen, az iratközlések előtti jegyzékben sorolom fel.

⁵ Természetesen hasznosítottam az iránymutatónak tartott Benda Kálmán-féle forrásközlési szabályzatot (Benda 1974), valamint *Égető Melinda* (1989) és *Tóth Péter* (1991/b) forrásközlési gyakorlatát.

MELLÉKLETEK

A szövegben rendszeresen előforduló idegen nyelvű kifejezések magyarázata

adjuratus fassus est,	
adjurata fassa est,	
deposito juramento fatetur	letett hite alatt vallja
fine mediante fassus est	
annorum circiter	kb. ... éves
circiter, cir.	körülbelül
consors, conthoralis	házastárs
de eo utrum	valljon arról, hogy...
deutrális	vallomást tevő
deutrum	vallomás
ecclesia	egyház
fatens, testis	tanú, vallomást tevő
incola	lakos
inquiráltató	kihallgatást, vallatást kérő
inquisitio	vizsgálat
item	hasonlóképpen, szintén
márjás, máriás	3 krajcár értékű fém pénz, nevét a vereten levő Szűz Mária-képről kapta
nihil	semmi
nobilis	nemes
passus	útlevel
poltura	lengyel eredetű aprópénz, másfél poltura értéke egy krajcár
praeceptor	segédtanító
praedicator	(református) lelkész
primus	első
pro primo, 1mo	először
pro secundo, 2do	másodszor
pro tertio, 3tio	harmadszor
pro quarto, 4to	negyedszer
quartus	negyedik
quietantia	nyugta
secundus	második
specificalt	nevezett
tertius	harmadik
vidua, relicta vidua	özvegy, hátramaradott özvegye

1. Szőkevény rokonak szállásadás – a bűnpártolással gyanúsított Szűts István kihallgatása

Benignum examen Stephani Szűts Miskolcziensis ex fautoratu Joannis Sebestyén tumultuantium in Comitatu Békés capitanei incaptivati in comitatu Borsod peractum.
(Miskolc, 1735. július 21, fogalmazvány)

Interrogatoria a)	Responsoria b)
Kinek hinak, Hova való vagy s hol nevelkedtél, Micsoda sógorod Sebestyén, Honnénd tudod hogy feleséged attyafia Sebestyén, Isméred-e Sebestyénnek attyafiait,	Szűcs Istvánnak. Miskolczi 's ott is nevelkedtem. Távurul valo attyafia feleségemről. Onnénd hogy feleségem mindenkor annak hitta. Feleségit, gyermekit egyszer láttam azutátul fogva, miulta hozzám jöttek lakni s' az előtt soha sem ismértem.
Hogyan fogadtad bé őket házodhoz ha nem ismérte, Hogy hihatta attyafiának feleséged ütet ha nem ismerte,	Feleségem szovára hogy az attyafiának hitta. Onend, hogy maga Sebestyén feleségének mondotta, hogy attyafia mellyet bővebben maga meg tud mondani feleségem.
Tudtad-e hogy micsoda ember légyen Sebestyén,	Nem tudtam és soha sem láttam úgy se én, se pedig eő egymás házánál ezelütt nem is voltunk.
Miként jött hozzád Sebestyén,	Elsőben tsak maga egy Nagy Mihály nevü terepély c/ barna emberrel gyalog, egy szűrben, bocskorban, minden fegyver nélkül, azután penig felesége maga szekerin három férfi (és) egy leány gyermekivel, két luval, s circiter egy hete hogy nálam van felesége, Sebestyénnek pedig van egy holnapja, hogy nálam van. Fizetésért mentem utánna és ugy hoztam el (Mező)Turrul.
Hogyan tudott felesége utánna jönni, Ki fizetett meg elhozásáért és micsoda pinzzel, Micsoda passus mellett hoztad el, Miskolcz várossa passussa mellet mint miskolczi lakos. Mint vetted ki azon passust, Minek nevezte magát Sebestyén Miskolczon laktában,	Maga Sebestyén ött márjást adván. Attyámfiái szín látogatása d/ alatt.
Tudtad-e hogy János és nem György, Miert hivatta hát magát Gyurkának, Honnét tudtad hogy Jánosnak hitták azelőtt,	Gyurkának keresztnévén, vezetik nevit nem tudom. Tudtam. Hogy tsak nevét veszéjthesse. Feleségem mondotta meg.

IV. 501/b Borsod vm. közgyűlési iratok, Acta politica, Materia II. Fasc. I. No. 337.

- a) kérdés
- b) válasz
- c) terebélyes, kövér
- d) látogatásának színe (színlelése)

2. Lakók ki-, be- és átköltözése Miskolc városában – Deretskei Nagy Bálint családjának sorsa

Fragmentum inquisitionis in negotio genealogiae Judithae Deretskei.
(Miskolc, 1744. június 12, fogalmazvány)

De eo utrum ?

1. Tudgya-e a tanu, avagy ismerte-e ennek előtte régi időben Miskolczon lakó néhai Derecskei Nagy Bálintot, vagy feleségét, vagy gyermekeit ?

2. Tudgya-é az tanú, hogy ezen Derecskei Nagy Bálintnak fia volt Derecskei Nagy István, az kinek fia, mostan élő és Miskolczon lakó Derecskei Nagy Gergely, leánya pedig Derecskei Nagy Judith, mostan Bacsó György uram felesége.

3. Tudgya-é bizonyossan azt is a tanú, hogy mind Derecskei Nagy Bálint s mind pedig az fia Derecskei Nagy István, azon az házhelyen laktanak Miskolczon, melyet az becsülletes város néhai Késmíves Jánosnak adott az első quantumban, és most is az ő successori a/ bírnak, ugyan azon első quantum summájában b/ ?

4. Kiket tud ezen dologban magán kívül jó tanunak lenni, hiti után vallyá meg.

Primus testis Joannes Szőlőssy annorum circiter 60. Jur(atum) ex(aminatum) fassus est.

Ad 1mum. Nihil.

Ad 2dum. Azóltátul fogvást esmérí a tanú Derecskei Nagy Gergelyt és Derecskei Nagy Juditot, Bacsó György volt házastársát miolta Miskolczra szakadtak, annak előtte pedig nem ismervén, nem is tudgya ki gyermekei legyenek.

Ad 3tium. Nihil. Ad 4tum. Nihil.

Secundus testis Gregorius Czegely annorum circiter 45. Jur(atum) ex(aminatum) fassus est.

Ad 1mum. Magát Derecskei Nagy Bálintot az tanú nem esmérte, hanem az feleségét, az kihez járatos is volt, de ki asszonya volt, nem tudgya az tanú.

Ad 2dum. Emlékezik reája az tanú, hogy Derecskei Nagy Bálintnak voltanak két fiai és egy leánya, de nevekre nem emlékezik az tanú, hogy pedig mostan Miskolczon lakó Derecskei Nagy Gergely, és Derecskei Nagy Judith, Derecskei Bálintnak az maradéki, magoktúl hallotta az tanú.

Ad 3tium. Tudgya az tanú, hogy Miskolcz várossában Derecskei Nagy Bálint felesége és ennek fia Derecskei Nagy István azon az funduson c/ laktanak, mellyen mostan Késmíves maradéki laknak, mellyet onnan tud az tanú, hogy járatos volt hozzájuk; micsoda jussal bírja pedig Késmíves János maradéka azon fundust nem tudgya az tanú.

Ad 4dum. Nihil.

Tertiae testis Juditha Pazar, Joannis quondam Baracza r(elic)ta annorum circiter 70. Jur(atum) ex(aminatum) fassa est.

Ad 1mum. Esmérte az tanú Derecskei Nagy Bálintné, és ennek leányát, az ki férjhez Kalácsos Istvánhoz ment, magát pedig Derecskei Nagy Bálintot, és az leányán kívül több gyermekeit nem ismérte az tanú.

Ad 2mum. Nihil.

Ad 3dum. Tudja az tanú, hogy Derecskei Nagy Bálintné azon az házhelyen lakott veivel Kalácsos Istvánnal együtt Miskolcz várossában, mellyen mostan Késmíves János maradéki laknak, ad reliqua nihil d/.

Ad 4dum. Nihil.

Quartus testis Gregorius Garay annorum circiter 76. Jur(atum) ex(aminatum) fassa.

Ad 1mum et 2dum. Esmérte az tanú Derecskei Nagy Bálint feleségét és ennek Mihály és István fiait, és egy leányát, az ki férjhez Debreczenyi Istvánhoz ment, az kit Kalácsosnak is hittak azért, hogy mézeskalácsot sütött, magát pedig Derecskei Bálintot nem esmérte az tanú, azt pedig tudgya az tanú, hogy mostan itten Miskolczon lakó Derecskei Gergely, és Derecskei Judith, Tóth Bacsó György úr házas társa Derecskei Istvánnak gyermekei legyenek.

Ad 3mum. Tudgya bizonyossan az tanú, hogy Derecskei Nagy Bálintné, István, s Mihály fiaival, és Debreczeni István veivel azon portán laktanak, mellyen mostan Késmíves János successori laknak, és ezekkel maga is az tanú lakott mintegy három esztendeig együtt azon funduson lévő házban, miképen bírák pedig Késmíves János maradéki azon fundust, nem tudgya az tanú.

Ad 4tum. Nihil.

Quintus testis Michael Széplaki, annorum circiter 60. Jur(atum) examinatum fassus est.

Ad prima. Mintegy ötven esztendeje annak, hogy az tanú Miskolcz várossában lakik, és az időtül fogvást nem esmérte az tanú Nagy Bálintot, feleségét is soha sem látta az tanú, úgy gyermekeit, hanem másoktúl hallotta az tanú, hogy Nagy Bálintné Böcs várossában lakott leányával, Mézeskalácsosnéval, ezt pedig tudgya az tanú, hogy Nagy Bálintné fundusa volt az mellyen mostan Késmíves János maradéka lakik, de maga Nagy Bálintné, hogy azon funduson lakott volna nem érte azt a' tanú, hanem csak holmi sellérek laktanak rajta, Késmíves János pedig taxás házban lakott együtt is, másutt is, hanem mikor az város először megvette magát e/, mondotta az tanú Késmíves Jánosnak, hogy menne el Böcsre Nagy Bálintnéhoz, és tudakozná meg tülle, hogyha megváltaná-e az házhelyet, vagy sem, hová elmenvén Késmíves János, és vissza is jöven tudakozta az fatens Késmíves Jánostul, hogy ha lemondott-e arról a fundusrul Nagy Bálintné, mellyre felelt Késmíves János; igenis le mondott, azután tudakozta az tanú, hát vagyon-e valami levele, mellyre mondotta Késmíves János; igenis vagyon, mellyre mondotta az tanú, s hát miért nem kérte el kegyelmed, mellyre felelt Késmíves János;

kértem, de nem adta, hanem azt mondotta, hogyha akár tizenkét forintot, akár egy hordó bort adgyak; egyszersmind mondotta az tanú, ha lemondott rúlla, miért nem kért k(egy)lmed egy kis quietantiát, s miért nem hitta k(egy)lmed az nótariushoz f/, melyre felelt Késmíves János kértem quietantiát, és hittam az bírákhoz, de azt felelte, hogy ő bizony nem megyen, hova ismét az fatens elküldötte Késmíves Jánost, de tsak ugyanúgy járt, mint először, ennekutánna néhai n(em)ztes Váczy András uramhoz elment Késmíves János, és megbeszélgette maga állapotját, és egyszersmind hogy Nagy Bálintné nem akarná megváltani az maga fundusát, még is ki nem akarná az örök levelét néki adni, melyet mondotta Váczy András úr; ha ki nem adgya is az örök levelet, de ha meg nem váltja, azé a ház az kinek az város adgya, mert az Császár ő felsége máskint rendelte az város állapotját, hogy sem mint ennek előtte volt, tsak váltsa meg k(egy)lmed, s k(egy)lmedé lesz, akár holott légyen az öröklevél, ad az város k(egy)lmednek levelet, és így váltotta magához Késmíves János azon fundust.

Ad 4tum. Katona Pétert vallya az fatens jó tanúnak lenni.

IV. 1501/b Borsod vm. Miskolc város tanácsának iratai, Species, Materia XII. No. 513.

- a) örökösei
- b) mennyiség összegében (értelemszerűen: a város megváltási összege első, adott telekre eső részlete fejében)
- c) telken
- d) egyebet nem tud
- e) az első megváltás 1702-ben, a második 1732-ben történt. Amennyiben tanú valóban az 1702. körüli eseményekre emlékszik vissza, akkor bevallott életkora némileg alacsonynak tűnik
- f) jegyzőhöz

3. *Külföldön tanulás költségeinek fedezése – Kolláti János miskolci iskolamester kihallgatása saját kérésére*

Collateralis inquisitio pro parte Joannis Kolláti rectori scholae Miskolcziensis super eo, quod propriis expensis ad exterarum academiarum fine augendorum studiorum exire parsit.

(Miskolc, 1747. január 19, eredeti tisztazat, részletek. A kérdéseket nem mellékeltek az irathoz.)

Primus testis nobilis Georgius Cziko Miskolcziensis annorum circiter 36. Fide mediante fassus est. Tudgya a' tanú, hogy Kolláti János miskolczi reformata ecclesiabéli iskolamesternek vagyon annyi értéke, mellyel mind Belgiumban való menetelét, mind ott tanulás kedviért való mulatását, és onnan térését is bőcsülettessen bé éri, mint hogy maga édes anyjáról is, a' ki nemes Abauj vármegyében Nyéri névű helységben vagyonos praedicátor volt alkalmas értéki maradt, és itt miskolczi iskolamesterségének introittusából a) is magának alkalmassint szerzett a' kinek mostanában is gondolgya, hogy vagyon mint egy harmincz hordó bora.

Secundus testis Joannes Péter Miskolcziensis, annorum circiter 50
(semmi érdemlegeset nem tud)

.....

Tertius testis nobilis Andreas Barkassy, notarius oppidi Miskolcz b), annorum circiter 30. Fide mediante fassus est. A' fatens nevezett Kolláti János úrnak mostani miskolczi iskolamesternek belső értékét ugyan bizonyosan nem tudgya, mindazonáltal gondolgya, hogy ha a' pataki collegiumból semmit sem hozott volna is, mégis csupán csak az miskolczi két esztendei iskolamesterségéből is szerezhetett praeter propter c) hatszáz forintokat, minthogy esztendőnkint csak könnyen gondolkozván is huszonöt hordó borokra rá mehetett, kiknek hordóját csak tavalai esztendőbenis három hordó borán kívül, kiknek egyikét, egyiket Sisáry Gábor uram tizennyolcz, vagyis húsz forintokon vette meg, leghalsó áran is tizenöt forintokon elatta, kinek a' tanuló gyermekektől is limitatio szerint secundum classes d) szoktanak fizetni; Emellett vallya a' tanú, hogy a' pataki collegiumban iffiú Patai Sámuel uram gyermekei mellett praeceptoroskodván e), onnanis hozhatott valamit, ámbár az sátoros ünöpekre úri emberekhez való ki járássát, és abból nyert discretio f) tekentettben nem vétettek is; noha az attyjáról is a' ki praedicátor volt, maradhatott valamie.

Quartus testis nobilis Casparus Visontay Miskolcziensis, annorum circiter 34. Juratum examinatum fassus est. A' fatens többszer említett Kolláti János urnak miskolczi reformata ecclesia mesterének az édesannyát is jól üsmeri, és vallya, hogy az maga értékéhez képest nevezett fiát egy esztendőre való elégséges költséggel maga iskoláinak folytatására külső országhba ki küldetné, noha ide való iskolamesterségéből is tudgya a' tanú volt annyi proventus g), hogy csak abból is kimehetne, és vissza is jühetne, holott reformatus miskolczi lakos ember eö kegyelmének esztendőnkint egy köből borral tartozik, azon kívül minden iskolába járó gyermektől és iffiutól classisának alacsonyabb és föllyebb völtához képest, ki nyolcz poltrát, ki egy márást, ki tizenhat poltrát, ki pedig föllyebb is szokott fizetni; melly Kolláti János urnak másképpen minémű belső értéke lehet a' fatens nem tudhatgya, mint hogy nem is látta, járatos nem lévén hozzája.

- a) bevételéből
- b) Miskolc mezőváros jegyzője
- c) közel, nagyjából
- d) árszabás szerint osztályonként
- e) nevelősködvén
- f) javadalmazás, ajándék
- g) jövedelme

4. Külföldön tanulás költségeinek fedezése – Molnár János volt pataki diák, miskolci segédtanító kihallgatása saját kérésére

Inquisitio collateralis pro parte Joannis Molnár Helveticae confessioni addicti studiosi, qua remonsrat sibi sumptus non deesse qvibus in exteris provinciis et alteri denique, studia sua continuare possit.
(Miskolc, 1759. december 5, fogalmazvány)

De eo utrum ?

1mo. Esmérie a tanu a mostan inquiráltató és academiákra igyekező Molnár János iffjat, 's tudgya-é hogy Rimaszombatból való ?

2do. Tudgya-é hogy az említett iffjú tanulását a s(áros)pataki collegiumban folytatta, és már szintén két esztendőktől fogva academiákra lehető ki bocsátatása véget Miskolcz várassába várakozik ?

3o. Tudgya-é azt is mennyi kölcsége lehet, mellyel academiákra szándikozik ?

4to. Hogy azon költségét nem collectából a), hanem maga industriájával b), collegiumbeli szolgáltyával instructori c) hivatalával szerzette tudgya-é ?

Primus testis nobilis Stephanus Nagy Kecskemeti annorum circiter 36. Juratum examinatum fassus est.

Ad 1mum. Régtül fogva vele együtt tanulván a fatens, az inquiráltató iffjat jól isméri és hogy Rimaszombatból való légyen eleitül fogva közönségesen a collegiumban úgy tartották, a' mint hogy az édesattya is egynéhány ízben onnan jött látogatására az említett iffjunak.

Ad 2dum. Directe d). Ad 3tium. Minthogy a s(áros)pataki collegiumban laktában ollyatén urfiaknak volt instructora akiktül alkalmas fizetése járt az inquiráltató iffjunak, mellyet azolta is a fatens által kereskedéssel öregbített, ugy tartya, hogy az illy formán öszve szerzett kölcsége négyszáz forintokra könnyen rá megyen; az honnan is tudgya bizonyosan, Ad 4tum hogy azon kölcséget nem collectából, hanem maga industriájával szerzette légyen.

Secundus testis nobilis Joannes Szúdi annorum circiter 32. deposito juramento fatetur.

Ad 1mum. Minthogy a fatens maga is Rimaszombatból való ezen inquiráltató iffjuval együtt nevedett, gyermekségétül fogva esméri és hogy Rimaszombatból való légyen tudgya bizonyosan.

Ad 2dum. Tudgya, hogy az említett iffjú tanulását a s(áros)pataki collegiumban folytatta, onnan ide Miskolczra jövőn praeceptorságra, tovább két esztendőnél várakozott itt a' végett, hogy magának az academiákra való felmenetelre útát nyithasson.

Ad 3tium. Tudgya positive' minthogy szemeivel látta, hogy őt azaz 500 száz forintokból álló készpénz kölcsége légyen; mellyeket

Ad 4tum praeceptorsággal, és más efféle industriájával keresett.

Tertius testis Stephanus Oláh Gyöngyösi incola Miskolcziensis annorum 28.

(lényegében megismétli az előző tanuk vallomását)

.....

- a) gyűjtésből
- b) szorgalmával
- c) nevelői
- d) egyenesen (a válasz a kérdéssel megegyezik)
- e) jól

5. Vándor mutatóvanyos és szolgájának kihallgatása a)

1763a 8a Martii peracta benignum examen Sebastiani Kossa Itali lusoris umbratici.
(Miskolc, 1763. március 8, fogalmazvány)

Interrogatoria

Kinek hívnak, és hol
születtél a' világra ?

Hol vetted el a feleségedet ? mikor ?

Volt-é gyermeketek ?

Élnek-e a' gyermekeid ?

esztendeje
Mikor jöttél el a' Sardus
birodalma c) alól, és leg-
elsőbben hová mentél ?

Sverinből miképpen jöttél
ide ?

Micsoda iffju az a' ki veled
vagyon egy társaságban ?

Nem igazán beszélsz, mert még
Königsbergben is 1762-dik
esztendőben 29a Junii
kiadatott passusodban is
expresse g) ott vagyon ezen
Eyser Josefnek a neve ?

Responsoria

Sebastian Kossa. Olaszországban születtem Sz. István nevű
váraskában, a' Sardiniai Király Birodalma alatt.
Schverinben Magdeburgi Ducatusban. 8 esztendeje oda való a
feleségem Maria Dorothea Stennebergh.
Kettő volt és most is terhes a' feleségem.
Két fiam volt egyik Langszál nevű helységben Stralsand
várassához egymelyföldnyi helyben Svecziában holt meg, a másik
pedig Marienburgban Danczka mellett Lengyelországban holt
meg. Most karácsonykor az utolsó; az első pedig már 7
hogya meg holt.

18 esztendeje mikor legelőször kijöttem, de ismét visszamentem
és 3. esztendő múlva kijöven Tyrolison által 15 esztendeje
Tridentumba mentem az urammal Henric Fabronival, ki is ezen
mesterségre (Schatten spillerségre d)) tanított, legelőször
Tridentumból mentünk Sabandián által Helvetián, Augspurgban
és Norimbergában, onnan az instrumentummal Prágában,
Silesiában, Lengyelországban Krakkóban, onnan pedig
Varsaviában, Danczkában, onnan Dániában, onnan
Meklenburgban, onnan Peterburgban Moscoviában; Moscoviából
magam jöttem vissza Riga várássán által Danczkában ez előtt 14
esztendővel. Danczkából Bikizre, Poznánra, Tepliczre,
Olomuczra, Bécsben 14. esztendeje Bécsből Tyrolisban;
Tyrolisból haza. Otthon voltam 5. holnapig, mentem Helvetiában,
Ulmában, Augspurgban, Norimbergában, Prágában, Silesiában,
Piliczben, Krakoviában, Varsaviában, Danczkában, Daniában,
Meklenburgban, Schverinben, ott házasodtam meg, egy catholica
kápolnácskában eskettek meg, mivel ott pápista e) templom
nincsen. Schverinből Dániában mentünk, onnan ismét Sverinben
feleségestül.

Rostokra jöttem, a' Mosqva f) tábornál másfél esztendeig voltam
a mesterségemet folytatván, majmom is volt de Varsaviában el
veszett, Rostokról Danczkára jöttem, onnan Varsaviában,
Krakoviában, Kismárkon által Szepes vármegyében, és onnan
ide Miskolczra.

Krakkóban fogadtam fel ezelőtt öt héttel, Josefnek hiják vezetéke
nevét nem tudom.

Más volt az, társom lévén, ki is elmaradt Varsaviában, volt
ugyan egy inasom is Antal nevű, de az is ottan maradt.

Kinek hívnak ?
Mikor és kivel mentél
Krakkóban ?

Miólta szolgálász ennél az
comediástanál j) ?

Micsada városból való vagy s
mely országból ?
Ki vált az apád ?

Hova szándékozta ?

Joseph Joachim Bernasko molinár h).

A czingiszerekkel i) ezelőtt 4. esztendővel, de ott hagytam mivel
nem fizettek semmit.

Öt hete Krakkóban állottam szolgálattára ígervén 12 lengyel
tallért és cipellőst k).

Olaszországból, Balernóból, nem messze Tergestumtól.
Joan Antonius Bernasko. Molnár mester ember, a' felesége
Catharina Fontana.
Haza az atyámmal Olaszországba.

IV. 501)b Borsod vm. közgyűlési iratok, Acta politica, Materia XVII. Fasc. I. No. 26.

- a) minden valószínűség szerint közbiztonsági szempontból gyanús kóborló személynek tekintették őket
- b) a San Stefano helységnevét gyakori előfordulása miatt azonosíthatatlan
- d) árnyjátékos
- e) katolikus
- f) muszka (orosz)
- g) kifejezetten
- h) molnár
- i) öntő
- j) komédiánál
- k) cipőt

A helységnevek mai megfelelői az előfordulás sorrendjében:

Schwerin
Magdeburgi Ducatus
Langszál
Stralsand
Sveczia

Marienburg
Danczka
Tyrolis
Tridentum
Helvetia
Sabandia
Augsburg
Norimberga
Varsavia
Meklenburg
Moscovia
Peterburg
Bikiz
Teplitz
Olomucz
Ulma
Pillitz
Rostok
Balerno
Tergestum

Schwerin (Mecklenburg)
Magdeburgi hercegség
Langensalza (Hannover)
Stralsund (Pomeránia)
Svédország (Pomeránia egy része 1815-ig
Svédországhoz tartozott)
Malbork (Pomeránia)
Danzig, Gdansk (Pomeránia)
Tirol
Trient (Tirol)
Svájc
?
Augsburg (Bajorország)
Nürnberg (Bajorország)
Varsó
Mecklenburg
Moszkva
Szentpétervár
?
Teplitz, Teplice (Morvaország)
Olmütz, Olomouc (Morvaország)
Ulm (Württemberg)
Pillnitz (Szászország)
Rostock (Mecklenburg)
Palermo (Sicília)
Taranto (Puglia)

6. *Görög kereskedők származása és vándorlása – kihallgatás Valla János kassai kereskedő kérésére*

Fragmentum inquisitionis pro parte G. Domini Joannis Valla questorum L. R. qve civitatis Cassoviensis plenipotentiarum contra graecum Michaellem Argenti Cassoviensem in merito cultro suo in Macedonia patratæ Constantini Breznay transfixionis.
(Miskolc, 1753. augusztus 29, fogalmazvány)

1mo. Tudgya-e vagy hallotta-e a tanu, hogy tavalyi esztendőben nemes királyi Kassa várossában concivissá a) lett Argenti Mihály nevű görög honnan származott Magyarországra,

2do. Valya meg letett hiti után a tanu mi okra való nézve jött ki országából, és itten ebben az országban, nevezetessen Miskolcz várossában, Egerben és Gyöngyessen mért nem akarták bevenni a göregek companiába b),

3tio. Nem de nem valami bizonyos és nagy okokra való nézve nem akarták bevenni a göregek companiában ? és micsoda ok lehetett az, letett hiti után vallyá megh,

4to. Vallyá meg azt is a tanu, tart-e valakivel kereskedő companiát említett Argenti Mihály vagy mások, in specie c) testvérei vannak-e companiában Kassán levő boldbéli d) kereskedésben,

5to. Mivel hogy mostan folyó 1753. esztendőben 30 áprilisban Kassán peragált e) inquisitio által küült, hogy ezen deutrális Argenti Mihály még Macedóniában laktában valamely pártot ütő companiának felzendülésekor s támadásakor amidőn előjárókat Breznai Constantint meg lőték, kit is amint le esett volna a lovárúl, hogy az mostan Kassán lakos görög Argenti Mihály magánál lévő nagy késével az földön keresztül verte volna, látta-e maga szemével azon gyilkos actust f), azt is valya meg circiter mely esztendőbe történt ezen gyilkosság és melyik városban,

6to. Vallyá meg azt is a tanu, ha nem volt-e ezen pártot ütő companiának előjárója és indítója ugyanezen deutrális görög Argenti Mihály,

7mo. Tudgya-e a tanu, van-e ezen Argenti Mihálynak felesége, és ha vagyon, hol lakik,

8vo. Kit tudna ezen dologban legjobb tanunak lenni, az ki azon actuson jelen lett volna, és szemeivel látta volna, valya meg.

Primus testis Georgius Rosa graecus Miskolcziensis annorum circiter 55, adjuratus fassus est.

Ad 1mum. Argenti Mihály nevű görögöt, aki most Kassa várossában lakik, csak azolta üsmeri miolta Magyarországra szakatt, hanem testvérjeit, akik Törökországban Macedóniában, ahonnan való a fatens is, laktak, a fatens üsmeri.

Ad 2mum. Letett hiti alatt vallyá a fatens, hogy Argenti Mihály kassai kereskedőnek Macedóniából kijövetelének egyéb okát nem tudgya, hanem amint más görögök kijönnek, tudni illik az kereskedés kedvéért, hogy pedig Miskolcz várossában lévő görög compánia magok közé Argenti Mihályt kereskedőnek bé nem vették az az oka, hogy gyermekkorában a companiánál nem szolgált s' semmi érdemet magának nem csinált, 's ugyan-ezért mint Egerben, mint Gyöngyösön ugy gondollya, hogy be nem vették, mivel szokás az az kereskedőknél, hogy az ki bé akar az companiába állani, két-három esztendeig ottan előre szolgálni tartozik.

Ad 3tium. Prout ad 2dum.

Ad 4tum. Argenti Mihályt tudgya a fatens, hogy testvér bátyával, aki Kassa várossában kereskedik, egy kere-seten vagyon. Portékájok együtes lévén, s' ugyan együtt is laknak, melly testvér bátya ugyanazon kassai kereskedők companiájában vagyon, házas, feleséges ember lévén, s' ezen kívül két testvére Rosnyón vannak, kik még compániában ugyan nincsenek, de Egerben akármikor is beveszik őket, mivel ottan szolgált.

Ad 5tum. Amidőn Macedóniában az deutrális pártütés, és Breznai Constantin előbbjáró által lövése, és amint hallotta Argenti Mihály által kézzel való szúrása történt, a fatens Magyarországra lévén, miképpen és ki által lett? mind meglovétése, mind késsel való által verése a fatens sem nem tudgya, sem nem látta bizonyosan.

Ad 6tum, 7mum, 8um. Nihil.

Secundus testis Thomas Pardamanes graecus Miskolcziensis annorum circiter 29, adjuratus fassus est.

Ad 1mum. Mintegy 8 esztendőitől fogva, miolta tudni illik itt Magyarországra lakik Argenti Mihály isméri a fatens, Macedóniában ugyan nem ismerte, mivel még gyermekkorában szakat ki onnat a' fatens.

Ad 2dum. Argenti Mihály kijövetelének okát azt agya a' fatens, hogy mivel testvérei itt Magyarországra laknak, s' némelyek már meg is házasodtak, azoknak kedvéért jött ki, hogy pedig valamint Miskolczon, úgy

Egerben és Gyöngyösön az görög kereskedők companiájakban be nem vették, az az oka, hogy sosem inaskodott, se nem legénykedett egyik vagy másik helyett.

Ad 3tium. Compluribus in 2do g).

Ad 4tium. Kassa várossában lévő testvérjeinek boltbéli portékájához, vallya a fatens, hogy Argenti Mihálynak is közi vagyon, maga tartván ottan legényeket is, mellynek testvér bátyja aki Rosnyón lakik, ugy gondolja a fatens, hogy az egri görögök companiájában vagyon, mivel mindenkor oda tartott, s' most is oda tart, de maga Argenti Mihály vagyon-é valahol companiába, vagy nincs a fatens nem tudja.

Ad 5tium. 22két esztendeje miolta a fatens Macedóniából kijött, s' azolta oda be sem volt, ki által történt azért ottan pártütő companiának fel zendülésekor Breznai Constantin meglövése, és késsel való általverése ezelőtt, mint a fatens gondolja, mintegy 17. esztendővel, sem nem tudja, sem nem hallotta.

A 6tium. Jelen volt-é legközelebb említett pártütésben Argenti Mihály, vagy nem, a' fatens sem nem tudja, sem nem látta.

Ad 7mum. Hogy Argenti Mihálynak valahol felesége lakna, sem maga a fatens nem tudja, sem mástól nem hallotta.

Ad 8um. Nihil.

Tertius testis Franciscus Andrassy graecus Miskolczyensis annorum circiter 46. adjuratus fassus est.

Ad 1mum. Amint hallotta e fatens mostan Kassa várossában lakozó Argenti Mihályt, kinek testvérjeit is jól ösmervén és Macedóniában édes atyát is ott laktában ösmerte, s' onnan tudja, hogy Macedóniából jött Magyarországra lakóul.

Ad 2dum. Most gyűtt ki Argenti Mihály országából maga tudja, s' a deutrális helyeket ismeri, nem vették a görögök magok companiájába, sőt próbálta-e közikben állani vagy nem a fatens nem tudja.

Ad 3tium. Pro ut ad 2dum g).

Ad 4tium. Mind ennek Posonyban lakos és Rosnyón lakó testvérjein kívül több testvérjeit, úgy Argenti Mihályt magát vannak-e companiában vagy nincsenek nem tudja, hanem hogy a bátyáival egy kereskedésen vagyon, úgy hallotta a fatens és, hogy egyik testvér bátyja, aki most Posonyban lakik, felesége háza is ottan vagyon, az előtt még Egerben laktában ugyan Argenti Lászlóval tudja, hogy ottan a companiában adtanak.

Ad 5tium. Macedóniában ez előtt mintegy 18. esztendővel történt pártütő compániának zendülését s' fel támadását és azon támadásban előjárójok Breznai Constantin megölését hallotta ugyan ide Magyarországra a fatens, de miképpen, s' ki által lett megöletése sem nem tudja, sem nem hallotta.

Ad 6tium nihil, Ad 7um nihil, Ad 8um nihil.

IV. 501)c Borsod vm. közgyűlési iratok, Acta judicialia protocollata, Materia XVII. Fasc. VII. No. 1432.

- a) polgárrá
- b) társaságba
- c) különösen
- d) boltbéli
- e) végrehajtott
- f) cselekedetet
- g) nagyjából a 2. pontnak megfelelően válaszolt

7. *Görög kereskedőcsaládok bevándorlásának folyamata – kihallgatás Szapuntsi a) Tamás kérésére*

Inquisitio authenticata pro parte Thomae Chátsi Szapuntsi super eo, quod idem cum Demetrio Pap alias Pilita qvaestore Miskolczyensi pro conjugis et filii fienda educatione ex Turcia convenerit in 200 aureis, et dum eduxisset etiam eidem scriptam summam persolvisset.

(Miskolc, 1776. május 13, eredeti tisztázat)

De eo utrum ?

1o. Vallya meg a tanu, letet hiti alatt, igaz-e, hogy ezelőtt bizonyos, és nevezetessen melyik esztendőben az inqviráltató Chatsi b) Szapuntsy hoszta ki Törökországból a tanúnak feleségét és fiát ?

2o. Igaz-e, hogy valamely summában a tanú előre az inqviráltatóval azon költségért és fáradságért megalkutt, mellyel feleségét és fiát a tanúnak az inqviráltató Törökországból az első punctum szerint ki hoszta, azon summát a fatens az inqviráltatónak egészen megfizette ?

Primus testis Demetrius Pap alias Pilita qvaestor graecus c) Miskolczyensis annorum circiter 60 adjuratus fassus est.

Ad 1mum. Múlt 1769-dik esztendőben az inquiráltató Miskolcra jöven, hozzá ment a fatenshoz a végett, hogy úgymond eő Törökországra megyen, és ha teczik többekkel együtt a fatens feleségét és fiát ki fogja hozni, amint ki is hoszta, melyért

Ad 2dum. Előre meg alkutt az inquiráltató a tanúval 200. aranyért, hogy ha a fiát, feleségét ki fogja hozni Törökországból, költségeit, és fáratságért meg fogja adni neki, aminthogy meg is atta, melyet az inquiráltónak a tanunál levő qvietantiája világossan megmutat. Az alkalmazatossággal az inquiráltató Belányi Tamás feleségét és több más vidéki görögöknek feleségét is ki hoszta magával.

(Mellé írva:) Anno 1776. 13 Juny Miskolczini authenticatum confirmat, Anno 1769 juxta fassionem testis, manu judria correcto.

IV. 501)c Borsod vm. közgyűlési iratok, Acta judicialia protocollata, Materia XVII. Fasc. VI. Fasc. I. No. 811.

a) más források szerint (ld. 8. számú irat) Athanasius

b) hadzsi – a tanúkihallgatást kérő valószínűleg mekkai zárándoklatot tett mohamedán vallású személy volt

c) görög kereskedő

8. *Embercsempészet Törökországból. (Ld. No. 7.)*

(Miskolc, 1785. augusztus 31, fogalmazvány)

De eo utrum ?

(1o.) Tudjaé a tanu Szapuncsi Athanasius, hány számu familiákat, nevezetesen pedig kiket szabadított, 's hozott ki magával Macedoniából Magyarországra,

2o. Azon cselekedeti igaz-é hogy veszedelmet húzhatott volna maga után és Törökországban minémü büntetést vett volna ezen cselekedetiért, ha rajta kapták volna ?

Primus testis Thomas Sofrona annorum 32 adjuratus fassus est.

Ad 1mum. A' tanú Macedóniában Moszkopol a) nevű városban lakott azelőtt Szapuncsi Athanasiusal együtt, ahonnan 1769-dik esztendőben hoszta ki Szapuncsi Athanasius Budára a tanút, mely alkalmazatossággal Szapuncsi Athanasius magával együtt kihozta maga feleségét, leányát Macedoniából, Tupu Tamás pesti kereskedőnek menyét, és édesanyját, miskolctzi kereskedő Pilita Demeternek feleségét és Belányi Tamásnak is feleségét, kik mindnyájan Miskolczon laknak, ugyan akkor velük együtt hozott ki még egy asszonyt, de annak sem nevét nem tudja, sem azt hol lakik, azután 1770-ik esztendőben hozta ki a' tanú anyját, nényét és öccsét, akik Budán laknak, de ezen alkalmazatossággal azután is hozott-e' ki több személyeket magával Szapuncsi Athanasius ? vagy nem ? a' tanú nem tudja, mivel gondja sem volt reá.

Ad 2dum. Kamilla Konsztantintúl hallotta tanú, hogy a' Moszkopolly várassa bírái inquiráltak volna Szapuncsi Athanasiusnak ezen cselekedete ellen 's kerestették volna is, és hogyha meg találták volna, a törökországi törvény szerint, azonnal fel akasztották volna.

Secundus testis Michael Pilita annorum 24 adjuratus fassus est.

Ad 1mum. A' tanú édes atya ki gyöven Macedoniából lakni Miskolcra, az édesanyjával együtt Muszkopolyban laktak, ugyanazon városban lakott Szapuncsi Athanasius is, az honnan (8 esztendő) b) gyermek korában Szapuncsi Athanasius hozta ki szökve magával a' tanút Budára, és ugyanakkor hozott ki magával allattomban többeket is; úgymint Budán lakos Pakosza János feleségét és leányát, Pesten lakos Tupu Tamásnak anyját (és feleségét) b), Miskolczon lakos Belányi Tamás feleségét, és a' maga feleségét és leányát, a' ki most Mukalovszky Demeternél vagyon férjnél Miskolczon és Sofrona Tamást; hallotta a' tanú hogy (1769) b) már azelőtt kihozta Bétsben lakos Padzadki Györgyöt feleségével, és ugyan Padzadki György bátya feleségét is;

Ad 2dum. Nihil.

(Utólag, szeptember 23-án kihallgatják Athanasius Tupu pesti kereskedőt is – született 1749-ben Moszkopolisban – aki lényegében megerősíti az előző két tanú vallomását)

a) Muskopolje, kereskedőváros Albánia és Macedónia határán

b) a tanúk második, szeptember 23-iki kihallgatása alkalmával történt betoldás a szövegbe

9. Szőkevény-gyanús Gyulay gyalogsezredbeli katona kihallgatása

Comitatus Borsod ad colonellum I. legionis pedestris ordinis Gyulayanis reliqua dominos officiales de intercepto in gremio sui Josepho Kelemen referentes benignum examen ac num dimissus, au desertans miles sit informavi cipientes litera.

(Miskolc, 1763. március 8, fogalmazvány)

Benevolum examen a)

Kinek hínak, hova való vagy,
Ki regimentiben szolgáltál,
Hol fogtak meg és miért
Hát hol van az passusod ?
Kik voltak a pajtásaid, és
hányan, és azok hogy
neveztetnek ?

Edgmástúl hol váltatok el
és mikor ?
Miekint és mi okból vitte el
Debreczeni Sámuel az
passusod ?

Ilyen tévelygésben lévén
merre vetted utadot ?

Kelemen Józsefnek Erdélyben Háromszékrül való vagyok.
Gróff Gyulay gyalog regimentiben b).
Csabán fogtak meg, hogy passussom nem, volt.
Az pajtásaim vitték el magokkal.

Pajtásim heten voltak, káplár Szilágyi Mihály somlyai, Jámbor
István háromszéki, Papp Menhard háromszéki, Debreczeni
Sámuel akinél az passussa maradt, ugyan háromszéki körösi,
azon kívül három oláh legény katonák, mind erdeliek ugyan, de
neveket, és mi némű helységben levők legyének nem tudom.

Léván, Hont vármegyében Magyarországon mint egy két hete.

Azon okból hogy neki fábul könyvtáblája c) lévén, töllem el kérte
mondván, hogy azon könyvtáblában lehetne épen meg tartani s
pecséttye sem romlanák el, s azon kívül is egy helységben lévén,
meg tanálad nálam, és Léván mikor keresztül jöttünk volna, én az
piacra tértem kenyeret venni, s az alatt ők csak elmentek, s
azután mellyik uczára tértek, mint hogy nem tudtam, reájok nem
akadhatván, töllok el tévelyedtem.

Sok helyeken jöttem keresztül, de a neveik el felejtettem, hanem
guy Losonczon és Feleden d) keresztül jöttem arra jól emléke-
zem.

Anno 1763. die 11-a Marty sub sede I. Comitatus Borsodiensis malefactorum revisoria in oppido Miskolcz celebrata e).

Az passusod hol adták és miért ?

Hány esztendeig szolgálánd
eő Felségét ?

Van-é feleséged, és hány
esztendő vagy,

Mond meg igazán nem vagy-é
szökött katona ?

Ezen Borsod vármegyében is bizonyos (aki meg égett) s ammint
mondgyák Barczikának hiják, egy éczaka háltam bizonyos obsi-
tos f) katonánál, kinek is nevét nem tudom.
Prágában adták, s azért eresztettek el, hogy az jobb kezezen levő
hüvelykemen nagy plesura g) legyen.

Hatod fél esztendeig szolgáltam ebben az háboruban. És az há-
romszéki nemesség fogadott meg katonának.

Feleségem nincsen, s ammint gondolom huszonnyolcz esztendő
vagyok.

Én szökött katona nem vagyok. Sött az nemes vármegye hajduja
is, Tokaj György, akkivel Prágában az Invalidusok házában h)
váltam jól ismér, akinek két héttel előttem adtak passust és sza-
badságot.

Micsoda vallású vagy ? Pápista i).
 Élnek-é még az anyád s hová igyekeztél ? Nem él sem apám sem anyám, s házamba igyekeztem
 Háromszékre jószágocskámat meg látogatni s ott megmaradni.
 (A megye a továbbiakban levélben kérdezi meg az ezredet Kelemen József vallomásának valóságáról.)

IV. 501)b Borsod vm. közgyűlési iratok, Acta politica, Materia IV. Fasc. IV. No. 79.

- a) jóakarató vizsgálat (a kérdezettet formálisan még nem tekintik gyanúsítottnak)
- b) ezredében
- c) valószínű fából készült könyvborító
- d) Gömör megye
- e) második kihallgatás, a kihallgatott az előző kérdésre adott válaszát egészíti ki (útvonalát tovább részletezi)
- f) abschied – leszerelt katona
- g) seb
- h) rokkant és beteg katonák háza
- i) római katolikus

10. Tóth István miskolci jobbágy szökésének körülményei – kihallgatás földesura, Váczy András kérésére

Fragmentum inquisitionis pro parte Generosi D. Andreae Vatzy intuitu subditi sui Stephani Toth ex Miskoltz cum tribus prolibus masculis et una filia Agriam profugi.
 (Miskolc, 1767. december 16, fogalmazvány)

De eo utrum ?

(1mo.) Tudgya-é a tanú, hogy most folyó 1767-dik esztendőben múlt júniusnak 7-dik napján pünkösdre virradóra ezen tekintetes nemes Borsod vármegyében helyheztetett Mező-Miskolcz városában, nevezetesen Uj Város nevű uczában fekvő, nemzetes és vitézlő Váczy András uram maga örökös földesura házában lakott, Tóth István jobbágy, feleségstül három férfi gyermekeivel, és egy leányával két lóval, fakó szekeren a) el szökött légyen, az ki is, az mint hallatik püspöki Eger városra, Hatvani hostyán b) tartózkodik.

2do. Tudgya-é a tanú, hogy ezen deutrális Tóth István gyermekei, sőt még édesattya is néhai nemzetes és vitézlő Váczy András úrnak következőképpen inquiráltató fiának, nevezett Váczi András úrnak örökös jobbágyi voltanak és légyenek.

Primus testis nobilis Andreas Boros Miskolcziensis annorum circiter 75. adjuratus fassus est.

Ad 1mum. Nem messze lakik a tanu itt Miskolczon az Uj Várasson nemzetes és vitézlő Váczi András uram fundussához c), az hul jobbágya Tótt István régtül fogva lakván jól tudgya, hogy most folyó esztendőben Pünkösöd elcijén feleségivel, gyermekeivel edgyütt elszökvén valahol oda lappang. Mely nevezett Tótt Istvány, sőt nevezettnek édesattya, néhai Tótt Mihály, de még ennek is attya, néhai Tótt Pál, kiket mindnyájokat jól ismert a tanú, tudgya a tanú, hogy inquiráltató nemzetes és vitézlő Váczi András úrnak, attyának s öcsének fiúul fiúra leköttelezett örökös jobbágyai voltanak és a deutrális elszökött Tóth Istvány e napiglan is azon jobbágyi kötelessége alá tartozandó légyen, mivel mind maga a deutrális úrnak attya s nagyattya a nevezett Váczi familiát földesuroknak esmervén minden szolgálattot véghez vittek.

Secundus testis Mathias Lövei Miskolcziensis annorum circiter 55. adjuratus fassus est.

Ad 1mum. Hogy a kérdésben feljedzett Tóth Istvány most folyó esztendőben pünkösdre virradóra inquiráltató Váczi András uram fundussául s házául feleségével s három fi, s egy lány magzatival egy fakó kocsián s két lovain innett Miskolczrúll vallahová elszökvén mind e' koráigh oda vagyon.

Ad 2dum. Melly nevezett Tóth Istvány inquiráltató nemzetes és vitézlő Váczi András uram jobbágya, hogy lett volna tapasztalta a' tanú, mivell mind ura véle szabadossan parancsolt s dogoztatott, azt is tapasztalta a' tanú, hogy ezen nevezett Tóth Istvánnak migh az édes attya is inquiráltató Váczi András uramot jobbágyképpen szolgálta, arrúl is emlékezik jól a' tanú, hogy deutrális Tóth Istvány maga édesattya halála után iffiu legény korában sokáigh oda vándorlat, és oda szállását, megházasodván felességével edgyütt ellől jöven ismét maga földes ura az örögh néhai Váczi András uram birtoka allá jutott, ahol is eleddigh szolgálván, most ismét ellszökött.

Tertia testis Catharina Gyarmathi Matthiae Lövei conthoralis annorum circiter 50. adjurata fassa est ad 1mum et 2dum.

Azt bizonyosan tudgya a' tanu, hogy deutrális Tóth Istvány inquiráltató Váczi uram jobbágya légyen, aki mi-nek előtte elment szököve, elljövén az fátenshez, mint szomszédhoz jelentette, hogy eő a' pünkösöd ünnepjében egy plébánus bátyyához elmenni szándékozik, mivel úgy mond levelet írt nekem, hogy tsak mennek ell, megh fogja szekeremet buzával rakni; azért a' tanú mind addigh ezen vélekedésbe volt, hogy eő azon plébánus bátyyához ment volna, míghlen nemzetes s vitézlő Váczi uram nem szorgalmatoskodott volna, hogy nevezett jobbágya ell szökett légyen.

IV. 501)d Borsod vm. közgyűlési iratok, Acta judicialia non protocollata, Materia XVII. Fasc. VI. No. 729.

- a) kizárólag fa alkatrészekből álló, vasalás nélküli szekér
- b) hatvani külváros
- c) telkén

11. Nagyváradi román disznókereskedők adósak maradnak üzlettársaiknak Miskolcon – tanulmányi feladat

Fragmentum inquisitionis pro parte Nobilis Samuelis Paloczy contra Magno Váradiensem Michaellem Zary intuitu initiae cum eodem aequalis participandi post distractionis fatigium lucri conventionis ? et sui deceptionis ?
(Miskolc, 1754. február 12, fogalmazvány)

De eo utrum

1mo. Tudgya-é, látta-é, hallotta-é a tanú, hogy Váradon lakozó emberek hajtottak számos sertéseket ennek előtte negyedik esztendővel, Miskolczra,

2do. Tudgya-é a tanú, hogy Palóczy Sámuel urnak kezébe adták a sertéseket, hogy árulja s egyenlő képen felszítják ő kegyelmével az nyereséget,

3tio. Tudgya-é a tanú, hogy pénzen el nem költek a sertések, hanem egy-egy hordó boron adott el Palóczy Sámuel ur 52 azaz nro ötven két sertéseket, nyoltz forintjával,

4to. Tudgya-é, hogy Palóczy Sámuel ur maga szekerén hordotta pintzére az 52 hordós borokat, a' mellyeket az váradi emberek tizenkét két a) forintokon adtak el és szép szín alatt elvitték Palóczy ur keze alól,

5to. Hát azt tudgya-é a tanú, hogy az Palotzy Sámuel ur pintzjében nem fértek a borok, hanem tekintetes Négyesy Szepesy Pál uram pintzjét bérlették meg, de annak a bérít is elvitték,

6to. Hogy fel rakodtak a borokkal, a vendégfogadásnak hat májjással adóssá maradtak, mellyet Palotzy Sámuel ur fizetett meg,

7mo. Kit tud magán kívül jó tanúnak lenni (?)

1. testis Benedictus Nagy Miskolcziensis annorum circiter 49. adjuratus fassus est.

Ad 1um. Jól jut eszébe a' fatensnek, amidőn ezelőtt 4. esztendővel Váradon lakos Zari Mihály másodmagával eladás véget ednéhány darab sertéseket ide Miskolczra hajtottak, kik is,

Ad 2dum. Hogy n(eme)s Paloczi Sámuel urnál azon sertések iránt a' szerint alkudtak meg, hogy ha azon sertéseket vagy eladgya, vagy elszerzi, az nyereségből nékie is szinten úgy adnak valamint magok vesznek, jól tudgya, ugyan a' fatens háznál lévén meg az alku is. Ad 3tium. Jól tudgya pedig azt is a fatens, hogy azon 52 darabbul álló sertések pénzen el nem kelhetvén borért adta Paloczi ur úgy, hogy minden sertésért nyolc forintban egy hordó bort adtak, melly borok maga pinczjébe Palóczyinak meg nem férhetvén a Szepessy Pál ur pinczjét is kibérlette.

Ad 4tum. Melly borokat, hogy Paloczi ur maga szekerén, lován hordatta fel az pinczjébe, letett hiti alatt vallyá, midőn pedig az boroknak árossa akadott, és azt 12 két a) forinton meg alkudott volna, jelen lévén maga Paloczi Samuel ur is, mondotta az említett váradi lakos Zari Mihálynak: minthogy akkor a' bor vévő mingyárt meg nem fizetett, no hallyá kentek az én fáradságom ára oda vesz, de ők akkor is földtől, menytil átkozták magokat, hogy az övét egy pénzét sem kívánnák, hanem már most hadd szállítsák fel békével a borokat, jámborul ki adgyák jövőendőben az ő részét is belőle.

Ad 5tum. Sunt ad priora b).

Ad 6tum. Mind magától Paloczi Sámuel urtól mingyárt akkor a' midőn a bort megvették, és elvitték volna, úgy annak utánna azon görögűl is, aki az borkupeczekkel jelen vőlt, hogy 6. márvásokkal maradván adósok, Paloczinak kellett letenni.

2. testis Anna Maris relicta vidua Joannes Szentpéteri Szabó annorum circiter 57. adjurata fassa est.

Ad 1um. Amidőn ezelőtt 4 esztendővel Váradon lakos Zári Mihály másodmagával Miskolczra ednéhány darab sertéseket hajtott volna eladni jól tudgya, mivel majd egy holnapig a' fatens kertyében tartottak szállást.

.....

(a többi nagyobbreszt az előző vallomás ismételése)

3. testis Stephanus Martony Miskolczyensis annorum circiter 35. adjuratus fassus est.

.....

(nagyobbreszt az első vallomás ismételése)

4. testis Stephanus Zsutai Miskolczyensis annorum circiter 35. adjuratus fassus est.

Ad 1um. A fatens maga is vett két sertést két hordó boron azon sertésekből, amelyeket váradi lakosok ezelőtt mintegy 4. esztendővel hajtottak ide Miskolczra eladni.

Ad 2dum. Füleivel hallotta a' fatens, midőn mondotta az oláh Zári, és Bojár nevűek Paloczi Sámuel urnak, hogy legyen társ azon sertésekhez az eladásban, az nyereségben is részesíték, aminthogy a' fatens azon két sertésre, amelyet meg vett, Paloczi Sámuellel alkudott rá.

Ad 3ta directe.

Ad 4tum. Hogy azon borokat mind Paloczi Sámuel hordatta fel maga alkalmatosságán jól tudgya a' fatens, mivel maga járt egyik a székkel.

Ad 5tum directe.

Ad 6tum audita a Paloczi c).

IV. 501)c Borsod vm. közgyűlési iratok, Acta judicialia protocollata, Materia XVII. Fasc. VII. No. 1491.

a) a kettes számot írásban megismétlik

b) az előbbi szerint

c) Palóczytól hallotta

12. Kereskedelmi célú ingavándorlás – kihallgatás Ádám András miskolci csizmadiamester kérésére adósának, a Kápolnán lakó Szabó Jánosnak tartozásáról

Fragmentum inquisitionis collateralis pro parte Andreae Ádám Miskolczyensi intuitu liqvdi debiti in possessione Kápolna denati Joannis Szabó ex coemptione cothurnorum, ab inqviri curante continuata enati.
(Miskolc, 1780. május 10, fogalmazvány)

De eo utrum ?

1mo. Tudja-e? vagy hallotta-e a tanú, hogy Kápolnán lakott néhai Szabó János úgy felesége, vagy gyermeki mintegy tizenhét esztendőktől fogva hány csizmát hordott, és hordtak el Miskolczon lakos Ádám András csizmadia mesterembertől ?

2do. Letett hiti alatt vallyla meg a tanú, készpénzért hordták-e az megnevezett személyek azon csizmákat vagy pedig csak hitelben, avagy más valamely okra nézve nem fizettek érte ?

Primus testis Elisabetha Bago, consors Gabrielis Szabó Kápolnaiensis annorum circiter 31 adjurata fassa est.

Ad 1mum. Deutrális Kápolnán lakott néhai Szabó Jánosnak menyje az tanú, és 14 esztendeje, hogy a Szabó János házához hozták férhez, ezen okból tuggya, hogy az alatt az üdő alatt, majd minden esztendőben Miskolczon lakos Ádám András csizmadia mesterembertől hol két, hol három pár csizmát, hol maga, hol gyermekei elhordtak, sőt maga is hordott a tanú (egynehányszor) a) háromszor, két-két deutr(ális) Szabó János ipája parancsolatlyából, és mindenkor nagy, férfinak való csizmát hoztak.

Ad 2dum. Száz vonás forintya b) lévén néhai Szabó Jánosnak Ádám András csizmadianál, ezen pénznek interessében c) minden esztendőben egy hordó bort adott Szabó Jánosnak Ádám András, az csizmákat pedig hitelben hordatta, és sokszor mondotta Szabó János a tanú hallatára, majd számot vetek az csizmák eránt Ádám Andrásal, de számot nem vetvén, sem az árát meg nem fizetvén Szabó János üdőközben meghalálozott.

Secundus testis Stephanus Borza Miskolczyensis annorum circiter 26 adjuratus fassus est.

Ad 1mum. Ezelőtt esztendővel legénye lévén a tanú inquiráltató Ádám Andrásnak úgy három esztendeig ezen okból bizonyosan tuggya, hogy az három esztendő alatt Kápolnán lakott néhai Szabó Jánoshoz egy pár férfi csizmát és egy pár asszonynak való csizmát, hol maga, hol a felesége minden esztendőben vittek el.
Ad 2dum. Az alatt az három esztendő alatt soha sem látta a tanú, hogy Ádám Andrásnak az elhordott csizmákért Szabó János megfizetett volna, hanem az mellyik elvitte, megtudakozta mi lesz az ára, mondván majd számot vessünk s megtuggyuk mi leszén az ára s megfizessük.

Tertius testis Martinus Faragó Miskolcziensis annorum circiter 47 adjuratus fassus est.

Ad 1mum. A fatens 1764. 65. esztendőben inquiráltató Ádám András miskolci csizmadia mesterember házában lakott bérben, onnét bizonyosan tuggya, hogy néhai Kápolnán lakott Szabó János házához azon két esztendő alatt, nevezetessen Szabó Gábornak, a Szabó János fiának esztendőnként karácsonyra és húsvétra mindenkor egy pár csizmát jó mellybőrből varrott Ádám András, mellyet mindenkor a tanú szeme láttára hordott ki Szabó Gábor, azt is tuggya, hogy magának is Szabó Jánosnak ugyan mellybőrből varrott, jól emlékezik arra is midőn egy pár fekete kordovány csizmát az feleségének Szabó Jánosnénak minden készüllettel, patkóval felállították és úgy küldötte ki kápolnai asszonyval.

Ad 2dum. Azt is tuggya a tanú, hogy az fent írt csizmákat mindenkor úgy horták, hogy Ádám András úr írja fel és számot vivén róla eleget tesznek, de hogy csak egy pénzt adtak volna is, a tanú nem látta.

IV. 501)c Borsod vm. közgyűlési iratok, Acta judicialia protocollata, Materia XVII. Fasc. XVII. No. 3873.

a) kihúzva

b) 51 krajcár értékű számítási pénz (fémpénz formában nem létezett)

c) kamata fejében

13. Kereskedelmi célú migrációra utaló részletek egy becsületsértési ügyben – kihallgatás özvegy Sóry Györgyné Konyha Zsuzsanna kérésére

(Inquisitio pro parte Nob(ile) D(omi)nae Susannae Konyha)

(Miskolc, 1782. október 16, kihallgatás fogalmazványa, részletek)

De eo utrum ?

1o. Le tett hite alatt vallya meg a tanu, ha igaz-é ? hogy ezen esztendőben múlt augusztus holnapnak mintegy 26-dik napján Lieb Klára asszony Fabricius Ignác pictor a) felesége maga házánál, nemzetes Konyha Susanna asszonyt nemzetes és vitézlő néhai Sóry György úr meg maradtott özvegyét betstelenítette, nevezetessen híres beste lilég kurvának lenni mondotta, s üzenettel is titulált b) asszonynak azon betstelenítő szókat, azon kívül másokat is, és milyeneket ? üzent légyen ?

2o. Hát az igaz-é, hogy említett Lieb Klára azon rágalmozó betstelenítés közben titulált Konyha Susanna asszonyt paraszt kutyanak lenni mondotta ?

3o. Ezeken kívül igaz-é az is: hogy Lieb Klára tsakugyan a deutrális időben titulált inquiráltató asszonynak hajadon leányát nemes Sóry Klárát túrós lábú kurvának kiáltotta, s mondotta ?

4o Kit tudja jó tanúnak lenni?

Primus testis Josephus Simanko cothurnarius c) Miskoltziensis annorum 32 adjuratus fassus est.

Ad 1mum. A' tanú szomszédgyában lakik Fabricius Ignác pictornak, azért is füleivel hallotta, midőn múlt augusztus holnapnak 26-ik napján, nem az felesége, hanem maga az pictor a' maga udvarán, a' midőn n(eme)s Sóri Györgyné asszonyomnak, n(eme)s Konyha Ersébetnek egynéhány darab tűzi fáját, mellyet azelőtt kért, megküldötte, ezen becstelenítő szókat mondotta a' pictor: vidd el annak a' fekete kurvának, baszom a koporsó szögletit, baszom még a' koporsó madzagát is, melly szavain a' tanú csudálkozott, és a' maga szolgálójának mondotta, hogy ezen káromkodást ezen a földön még nem hallottam, hanem midőn Aradon és Tömösváron jártam, az oláhokat hallottam, hogy így káromkodnak. Ad reliqua nihil d).

...

(A további tanúk a a kihallgatást kérő özvegy Sóry Györgyné és Fabricius festőmester felesége közötti becsületsértő vita lefolyását, részleteit ismertetik.)

- a) textílfestő
- b) címzett
- c) csizmadia
- d) a hátramaradt kérdésekre semmit nem tud mondani

14. Vándorló szabólegény úti okmányai

(Miskolc, 1782. október 16, pizskozati feljegyzés más kihallgatás-részletek között) a)
Smidt Mihály szabólegény ilyen igazságokat mutatott, 20a jan(uarii) 1779.
N(ota) b(ene) b)

1774. 14a maii Gyeorgenbergbül c) elmenvén 18 hétig, Balassagyarmaton volt, négy hétig Szécsénbe
1775. 19dik mártiusba esztendeig, és két hétig Váczon, ahol ott középszerű szőke hajúnak íratik
1775. Budán 25-dik áprilisbe nyolcz hétig volt, maghos termetőnek, gesztenye színű hajúnak irattatik
1776. 2da januarii Zólyomba 8. hétig, eddig Gyeorgenbergbül való volt
1777. 3tium aprilis Lőcsén 25. hétig, már itt ajszadorfi d) fi volt
1778. Eperjesen tizenhét hétig. Ajszadorfi fi volt, szőke hajú volt
1778. 27dik october Kassán 9. hétig, ott Gyeorgenberfi, fekete barna

- a) az iratokból nem állapítható meg, hogy nevezettet végül is kihallgatták-e
- b) feljegyzés
- c) Georgenberg, Szepesszombat, Spisská Sobota, a 16 szepesi város egyike
- d) Eisdorf, Izsákfalva, Zakovce (Szepes m.), előbbivel szomszédos falu

15. Kézműves család ide-oda vándorlása Borsod megyében – Kunsch Mihály csizmadiamester származásának vizsgálata nemességének bizonyítása céljából, saját kérésére Inquisitionis collateralis pro parte Michaelis Kunsch in puncta nobilitatis.

Fragmentum inquisitionis pro parte Samuelis Kunsch super eo quod Martinus Kunsch fuerit ejus frater carnalis et uterinus in S(ajó) Keresztur olim habitans cujus filius est Michael privignus Stephani Gatsi in Barczika ad legitimandum genealogiam.

(Miskolc, 1776. január 17, fogalmazvány – a kérdőpontok nem találhatók az irat mellett)

De eo Utrum ?

Primus testis Joannes Kis Bodnár Sajókereszturiensis annorum circiter 78. adjuratus fassus est.

Ad 1mum. Néhaj Kunsch Mártonnal itten ezen te(kin)tetes nemes Borsod vármegyében helyheztetett Szirma Bessenýő nevű helységben együtt lakván, s egy társaságban lévén jól ismérte, s tudgya bizonyossal, hogy

Ad 2dum. Mostan inquirálató Kunsch Sámuellel egy anya gyermeke lett légyen, mivel azon időben édesatyók palyinkás lévén a Szirma Bessenyei serházban a) a fatens ottan megfordulván szemben gyakran vólt vélek, az kik annak utánna Sajó X(Keresz)túrban által menvén lakni mind az édes attyók, mind pedig Kunsch Márton meg halálosztak, s Kunsch Sámuel pedig meg házassodván Szixon a czéhbe be állott, s lakását oda vévén most is ott lakik, Kunsch Mártonnak pedig

Ad 3um, 4um. Az özvegye férhez menvén Barczikára, maradott egy gyermeke, s magával el is vitte, de kinek hitták, hol lakik, és él-e a tanú nem tudgya.

Secundus testis Andreas Szabó Sajó Xturiensis Annorum circiter 56. adjuratus fassus est.

Ad 1mum. Néhaj Sajó X(Keresz)túrban lakott Kunsch Márton a tanú jól ismerte, az a fatenssal által ellenbe lakott.

Ad 2dum. Édes attyát is még Szirma Besenyőbe jól ismervén tudgya, hogy mostan Szixon lakos Kunsch Sámuellel egy apa-anya gyermeke lett légyen, az ki csizmadia mesterember lévén, Sajó X(Keresz)túrból által ment Szixon lakni s most is ott lakik.

Ad 3tium. Mostan Barczikán lakos Kunsch Mihály, hogy tulajdon édes fia vólt említett néhai Kunsch Mártonnak onnant tudgya a Tanú, mivel keresztelésének alkalmatosságával a fatenst is elhívatta komaságba Kunsch Márton, s csak által ellenbe lakot a fatenssal, s mindenkor az udvarán járt a tanú keresztül a Sajóra vízért.

Ad 4tum. Annak utánna meg halálozván Kunsch Márton Kunsch Mihály kis korában árvaságra maradt, s édes anyja férjhez menvén Barczikára Gecső István nevű nemes emberhez Kunsch Mihályt is elvitte magával, s ottan fel nevelkedvén most is él és jól isméri a tanú.

IV. 501)d Borsod vm. közgyűlési iratok, Acta judicialia non protocollata, Materia XVII. Fasc. VI. No. 810.

a) szeszfőzőként működött a szirmabessenyői sörfőzdében

16. Gombkötő mester Miskolcra kerülése és sorsa – Kecskeméti István elszegényedésének vizsgálata

Fragmentum investigationis status miserabilis Stephani Kecskeméti nodularii Miskolciensis.
(Miskolc, 1783. június 3, fogalmazvány)

De eo utrum

1mo. Esméri-e a' tanú Miskolcz várossában lakos iffjú Kecskeméti Istvánt? Nemes-e avagy adófizető ember? Micsoda hivatalban vagyon? Minémő fekvő avagy ingó jószágai, pénze? Activum? vagy passivumbeli adósságai a) vagynak tudja-e?

Primus testis nobilis Laurentius Kutasy Miskolciensis annorum 61 adjuratus fassus est ad punctum: Iffjú Kecskeméti Istvánnak az édesatyját Kecskeméti Jánost, ki is Rosnyón lakott, és gyakran járt Miskolczra a' tanúhoz, és a kérdésben levő Kecskeméti Istvánt is gyakran el horta magával Miskolczra jól esmérte; sőt gombkötő mesterségét is a deuralis személy itten Miskolczon tanulta és mintegy öt esztendőktől fogvást mesterségét Miskolcz várossában özvén jól esméri: azért is tudgya hogy szegény contribuens b) gombkötő mester ember légyen, sem Miskolcz várossában sem Rosnyón, sem pedig egyebütt is egy talpallatnyi fekvő jószága c) nincsen. Rosnyón is más házában lakott az attya, a deuralis személy is más házában lakik Miskolczon. Ingobingo jószága d) is semmi egyebe nincsen, ágybelijénél, öltő ruháinál, és hivatalyához tartozó kevés műszerinél egyébb, semmi készpénze nincs, amit egy nap keres, más nap feleségével (két gyermekeivel, és szolgállójával) e) együtt megeszi. Sem ő másnak, sem más önéki nem adóss.

Secundus testis nobilis Stephanus Bartus Miskolciensis annorum 32 adjuratus fassus est: Négy esztendőktől fogva jól esméri a tanú a deuralis Miskolcz várossában lakos Kecskeméti Istvánt, tudja hogy contribuens b) iffjú gombkötő mesterember légyen, az egy gombkötő mesterségén, öltő ruháin, és kevés házbeli eszközein kívül, semminémű ingó vagy ingatlan jószágai sehol is nincsenek; amidőn hivatalát kezte folytatni négy esztendőktől ezelőtt, a tanú adott néki öt R(hénes) forintot f), azon kezte folytatni mesterségét. Azolta is semmi capitalist g) nem szerzett, amit egy nap keres, másnap háza népével együtt megeszi. Sem activum, sem passivumbeli adósságait a) nem tudja.

Tertius testis Petrus Túróczi Miskolciensis annorum 41 adjuratus fassus est: Mintegy 19. esztendeje annak, amidőn a tanú Miskolcz várossában néhai Kecskeméti József házában lakott, akkoriban a deuralis Kecskeméti István is, a testvérbátyjánál Kecskeméti Józsefnél lakott, mint inas gombkötő mesterségét ott tanulta, azóltátul fogva mindezeideig jól esméri a tanú a deuralis contribuens gombkötő Kecskeméti Istvánt és tudja, hogy házbeli kevés bútorán, ruháján, és gombkötő mesterségéhez kívántató műszerén kívül semmi fekvő avagy ingó jószága nincsen, csak mesterségéből tartya és ruházza magát, feleségét, és két kisdéd gyermekeit, még csak legényt sem tart, nem hogy capitalis g) pénze, vagy activumbeli adóssága volna, de még maga gyakran másra szorul. Passivumbeli adósságait nem tudja.

(Utólag betoldva még egy tanúvallomás, ahol egy további kihallgatottnak új, az iratban nem található, Kecskeméti István és lakásadója közötti konfliktusára utaló kérdéseket is feltettek.)

Quartus testis Joannes Csizi Keresztesiensis annorum 22 adjuratus fassus est: Ad 1mum nihil. Ad 2um A deuralis időben hetivásárban az asszonya szekerével éppen a N(eme)s Szijj Imre uram háza előtt állván, a tanú látta szemeivel, hogy Kecskeméti Istvánnak mindenét ki hányta a deuralis házból a Szijj Imre uram mostohafia N(emes) Vajda Sándor, és leánya Szijj Julianna. Ad 3um Azt is látta a tanú, mert a lármára a pitvarajtóhoz ment, hogy a pitvarban Szijj Julianna Kecskeméti Istvánnának a fejkötőjét is leszaggatta a fejéről, és mindent kihánytak rész szerént az udvarra, rész szerént az úttára, a tanú az úttán a sárból fel is akarta venni a székert a' mint ki hajintották a sárba, de mások mondták hogy ne báncsa, s úgy hagyta ott. Ad 4um A tanú hordotta el akkor a Kecskeméti István holmiját a szekerén a' Mindszentre addig, amig szállást kaphatott, ott is helye nem lévén csak a padra rakták, de mikor kaphatott azután szállást? nem tudgya.

- a) hitelei vagy kölcsönei
- b) adófizető
- c) ingatlantulajdona
- d) ingósága
- e) a fogalmazványból utólag kihúzva
- f) rajnai forintot
- g) tőkét

17. Miskolci kézműves származása – egy kézművescsalád tagjainak széttelepülése Clementis István nemes-gyvizsgálata tükrében

Inquisitionis collateralis pro parte N. Stephani Clementis Miskolcziensis in negotio nobilitatis.
(Miskolc, 1785. június 10, fogalmazvány)

De eo utrum ?

Imo. Esméri-é a' tanú, itt Miskolcz várossában lakos nemes Clementis István uramat, és Rozsnyón lakos Gosztanyi György feleségét, N(eme)s Clementis Ersébeth asszonyt, és tudja-é a' tanú, hogy ezek mind apával, mind anyával testvér atyafiak és mind kettőjöknek az attyok Kassán lakos volt ? 's Clementis Jánosnak hívták ? ha e' szerint tudja a' tanu, adja okát tudományának ?

Prima testis Susanna Smid providi Martini Pruner consors Miskoltziensis annorum 44 deposito juramento fassa est Kassa városában születettvén, ugyan ottan neveltetett fel is a' tanú, és jól esmerte, Kassán N(eme)s Clementis János uramat, és annak fiát Clementis István uramat, a' ki mostanában itten Miskolczon lakik, és testvérét N(eme)s Clementis Ersébeth asszonyt a' ki mostanában Rosnyón lakik, 's tudja, hogy egy atya 's anya gyermekei legyenek és hogy István kissebb, Ersébeth pedig nagyobb; és az attyok 's annyok kassai lakosok voltak 'sőt vélek gyakran járt Kassán a'lutheranus templomban is (mivel egy valláson voltak, úgymint az Augustana confessión a), tudni illik mind a' tanú, mind pedig Clementisék, tehát tudja azt is, hogy Clementisék a' tót praedikatióra jártak a' tanú pedig a' németre, és így valóságosan esmervén, vallyá Clementis Istvánnak testvér nényének lenni Clementis Ersébetet). b)

Secunda testis Elisabetha Smid Mathiae Dobi vidua Miskoltziensis annorum 53 deposito juramento fassa est A' tanú (az elébbeni tanúnak testvér nénye lévén) b) Kassa városában született és neveltetett, a'hol is Clementis János uramat, és feleségét jól esmérte, minthogy nem is messze laktak egymáshoz, tudja azt is, hogy néhai Clementis Jánosnak (völt két fia, és két leánya, az egyik leány meg holt, a' másik pedig férjnél vagyon, a'kit Ersébetnek hívnak 's mostanában Rosnyón lakik; a' fiuk közül pedig a nagyobbik Kassán tanúlván tímár mesterséget, Iglóra vette lakását, a másik fiú István , a' ki Miskolczon czinöntő c) mesterséget folytat, jól isméri, 's tudja, hogy mind az Iglón lakos tímár Clementis, kinek kereszt nevére nem emlékezik, mind pedig Rosnyón lakó Clementis Ersébeth, Miskolczon lakos Clementis Istvánnak testvére legyék, 's egy atya-anya gyermekek, kik közül Clementis István legkissebb volt, az annyát sem esmérhette, árván maradt) b) fia Miskolczon lakos Clementis István aki Miskolczon czinműves c) és hogy annak testvére Ersébeth a'ki mostanában Rosnyón lakik; és hogy egy apa-anya gyermekei legyenek bizonyosan tudja, következőképpen vallyá, hogy Clementis István Clementis Ersébettel atyával-anyával egy testvér és az attyok Clementis János volt.

IV. 501)c Borsod vm. közgyűlési iratok, Acta judicialia protocollata, Materia XVII. Fasc. XX. No. 4516.

- a) evangélikus vallású
- b) a zárójeles részek a fogalmazványból kihúzva
- c) önöntő

Ács Zoltán

- 1985 Jobbágyvándorlás Szabolcs megyéből a 18. század első felében. In: Agrártörténeti Szemle 3–4 sz. 588–604.

Benda Kálmán

- 1974 A Magyar Országgyűlési Emlékek sorozat 1607–1790. közti részének szerkesztési és forrásközlési szabályzata. In: Századok (108) 2 sz. 436–475.

Bucsay Mihály

- 1985 A protestantizmus története Magyarországon, 1521–1945 Budapest, Gondolat. 293.

Égető Melinda

- 1989 Tanúkihallgatási jegyzőkönyvek bársonyosi határviták kapcsán a 18. századból. In: *Filep Antal – Égető Melinda* (szerk.) Történeti néprajzi források a XVIII–XIX. századból. Budapest, MTA Néprajzi Kutatócsoport. 59–92.

Faragó Tamás

- 1996 Magyarország XVIII. századi vándormozgalmai az 1770–1780-as évek állami adatgyűjtéseinek tükrében. In: *Fazekas Csaba* (szerk.) Társadalomtörténeti tanulmányok. Miskolc, 109–123. (Studia Miskolcinsia 2.)

Márki Sándor

- 1983 Péro lázadása. Székfoglaló értekezés. Budapest, Akadémia 96. (Értekezések a történettudomány köréből 15.)

Takács Lajos

- 1980 Irtásgazdálkodásunk emlékei. Irtásföldek, irtásmódok. Budapest, Akadémiai. 418.
1987 Határjelek, határjárás a feudális kor végén Magyarországon. Budapest, Akadémiai.

Tóth István György

- 1991 A törvényes és törvénytelen szerelem konfliktusai a 18. századi magyar falvakban. In: *Á. Varga László* (szerk.) Rendi társadalom – polgári társadalom III. Társadalmi konfliktusok. Salgótarján, Nógrád megyei Levéltár. 45–50.
1996 Mivelhogy magad írást nem tudsz... (Az írás térhódítása a művelődésben a kora újkori Magyarországon.). Bp. MTA Történettudományi Intézete. 339. (Társadalom és művelődéstörténeti tanulmányok 17.)

Tóth Péter

- 1991/aA szexuális deviancia, mint egyéni és társadalmi konfliktusok feloldása és újabbak generálása a 18. században. In: *Á. Varga László* (szerk.) Rendi társadalom – polgári társadalom III. Társadalmi konfliktusok. Salgótarján, Nógrád megyei Levéltár. 51–58.

Tóth Péter (szerk.)

- 1991/b A Mária Terézia-kori úrbérrendezés kilenc kérdőpontos vizsgálatai. Borsod vármegye (1770). Miskolc, 272.
1996 A pogány kori őskultusz emlékei Magyarországon. In: *Fazekas Csaba* (szerk.) Társadalomtörténeti tanulmányok. Miskolc, 20–35. (Studia Miskolcinsia 2.)

MIGRATION MOVEMENTS IN MISKOLC AS SEEN BY INTERROGATIONS DURING THE EIGHTEENTH CENTURY

The author presents seventeen narrative sources related to migration from the Archive of the city of Miskolc and county Borsod. The selection tries to represent different types of population movements during the eighteenth century: fugitive rebel (no. 1), serf peasant (no. 10) and private (no. 9), tramping showman (no. 5) and journeyman (no. 14), temporary moving because of commerce and trade (no. 11–13), organized escape (no. 7–8), temporary migrants leaving for study (no. 3–4) and voluntary career migration of artisans and merchants, individuals and families (no. 2, 6, 15–17).

Tamás Faragó

„AZ IDŐ RÁNK IS TERHESEDETT...”

Adalék a politikai katolicizmus reformkori történetéhez

FAZEKAS CSABA

Az alábbiakban közölt jegyzőkönyvet, mely a rendi országgyűlés alsó tábláján képviselt káptalanok követeinek 1844. október 27-i tanácskozásán készült,¹ fontos adaléknak tekintjük egy készülő összefoglaló munkához, mely a katolikus egyház politikai célú szervezkedésének – jórészt feltáratlan – reformkori történetét dolgozza fel. A dokumentumban foglaltak megítélésünk szerint nem igényelnek sok kommentárt, ezért (továbbá a terjedelmi keretek adta lehetőség miatt) ahhoz csupán vázlatosan, tézisszerűen szeretnénk néhány, a témára általánosságban vonatkozó megállapítást fűzni, melyek részletesebb, terjedelmesebb kidolgozását későbbi tanulmányban kívánjuk elvégezni.

I. Általában elmondható, hogy történetírásunk a politikai katolicizmus hazai megjelenését gyakran az 1890-es években lezajlott egyházpolitikai küzdelemmel, az azokat lezáró törvényekkel szokta összefüggésbe hozni, és leginkább a XX. század első felében vizsgálta annak közéleti-társadalmi hatásait.² Ha azonban a reformkorban lezajlott egyházpolitikai vitákat tekintjük, szembetűnő párhuzamoknak lehetünk tanúi a dualizmus kori törvényekkel és az azok megszületését megelőző belpolitikai folyamatokkal, vitákkal kapcsolatban.³ Az 1890-es évek első felében a polgári házasságkötésről, az állami anyakönyvezésről, az izraelita vallás bevetté nyilvánításáról, illetve a vallás szabad gyakorlásáról szóló törvények gyökereit a legtöbb elemző legfeljebb az 1847-48. évi utolsó rendi országgyűlésben, pontosabban az 1848/20. tc. hiányosságaiban, következményeiben szokta megjelölni.⁴ Megítélésünk szerint sokkal inkább helytálló többek között Sörös Pongrác bencés történetíró értékelése, miszerint a XIX. század végén kibontakozott egyházpolitikai harc „még modern értelemben is” jóval korábbi időszakból, legalább az 1791/26. tc.-től eredeztethető.⁵ Ettől kezdve ugyanis jó száz éven keresztül egyház és

1 Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltár, 109. rakt. sz. Nr. 391. (= Diaetalia, 1839–1925.)

2 L. pl.: *Galántai József*: Egyház és politika. Katolikus egyházi körök politikai szervezkedései Magyarországon, 1890–1918. Bp. 1960.; *Gergely Jenő*: A politikai katolicizmus Magyarországon. (1890–1950) Bp. 1977. (továbbiakban: *Gergely*, 1977.) stb.

3 Megjegyezzük, már az 1890-es években sokan, mind katolikus, mind protestáns oldalon a reformkorban lezajlott vita újraéledéseként értékelték az egyházpolitikai küzdelmeket. L. erről pl.: *Salacz Gábor*: Egyház és állam Magyarországon a dualizmus korában, 1867–1918. München, 1974. (Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae. II.) 83.; *Futó Mihály*: Az 1843/44-ik évi vallásügyi tárgyalások. In: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1894. 14–18. 212. stb.

4 *Zeller Árpád*: A magyar egyházpolitika, 1847–1894. I–II. Bp. 1894.; *K. Török Mihály Miklós*: A magyar egyházpolitikai harc története, az 1847–48. évi pozsonyi országgyűléstől 1895-ig. Bp. 1933. (Szent István könyvek, 108.)

5 *Sörös Pongrácz*: A kath. klérus törekvései az 1843/44. országgyűlés egyházi ügyeinek tárgyalása alatt. In: *Katholikus Szemle*, 1901. 865–890. (továbbiakban: *Sörös*, 1901.); 890. Ugyanezt képviselte többek között: *Csáky, Moritz*: Der Kulturkampf in Ungarn. Die kirchenpolitische Gesetzgebung der Jahre 1894/95. Graz–Wien–Köln, 1967. (Studien zur Geschichte der Österreichisch–Ungarischen Monarchie. Bd. VI.) 21–28. stb. Megjegyzés: lényegre törőnek tekintjük *Salacz Gábor* szavait: „Kultúrharc akkor keletkezik, mikor az állam alattvalói, illetőleg azoknak tekintélyes részére nézve lehetetlenné válik mind az egyház, mind az állami törvényeknek és rendeleteknek egyformán engedelmeskedni, vagyis az állampolgárok már magával az egyiknek való engedelmség által szembeszállnak a másik fél törvényeivel és rendeleteivel.” *Salacz Gábor*: A

állam viszonyában változó konkrét kérdések formájában, de lényegében ugyanaz a vita zajlik, a polgári (pontosabban a polgárosodás útját kereső) állam és a feudális társadalmi-politikai berendezkedéshez kötődő katolikus egyház konfliktusai, kapcsolatkeresésének nehézségei.

Röviden fogalmazva politikai katolicizmusnak azt az irányzatot nevezhetjük, mely akkor kezd szerveződni, amikor az állam és egyház viszonyát a polgári társadalom értékrendje alapján rendezni kívánó – liberális – politikai erők megerősödnek, sikereket érnek el.⁶ Ezekkel szemben (illetve ezek hatásának csökkentéséért) az egyház már nem csupán a korábbi századokban alkalmazott eszközökkel kívánja felvenni a harcot, hanem igyekszik az átalakuló közélet „játékszabályai”, vagyis a polgári társadalom normái közé illeszkedő mozgalmat (pl. politikai pártszerű szervezeteket) kezdeményezni, érdekeit ezeknek latba vetésével megvalósítani. A XIX. század második felében nyilvánvaló a liberális politikai tendenciákkal és a széles körben kibontakozó kapitalista értékrenddel szemben megjelenő újkonzervativizmus, illetve a szükségképpen fellépő „kulturharcok” nyomán (leginkább a bismarcki Németországban) a politikai katolicizmus megjelenése. Utóbbi leglátványosabb jele a századforduló előtti Magyarországon az 1894–95-ös egyházpolitikai törvények ellenhatásaként létrejövő katolikus Néppárt megszerveződése és közéleti aktivitása.⁷ Vagyis helytállónak tekintjük a szakirodalomban gyakran felbukkanó álláspontot, miszerint Magyarországon a polgári átalakulás kérdései a XIX. század közepén (a szabadságharc, annak bukása és az önkényuralmi periódus következtében) nem oldódtak meg, ezért a politikai katolicizmus hazánkban csak a Nyugathoz képest néhány évtizedes késéssel, „önvédelmi reflexként”⁸ jelenhetett meg, amikor az egyház úgy érezhette, hogy kiszorul a közélet bizonyos területeiről. Ugyanakkor ennek csirái már az 1840-es évek második felében létrejöttek, vagyis az „önvédelmi reflex” már ekkor is működésbe lépett.

Észrevételünk szerint a liberális politikai erőkkel szemben már a reformkorban sem csupán az államegyházi rangjához, kiváltságaihoz a Habsburg-udvarral tartott bennfentes kapcsolatok útján ragaszkodó főpapok álltak szemben. Az 1840-es években ugyanis (nem előbbi ellentétéként, hanem sokkal inkább kiegészítőjeként) elkezdett kibontakozni az egyházon belül egy olyan politizáló irányzat, mely jellegében az 1890-es évek katolikus mozgalmaival állítható párhuzamba, s még a politikai pártalakulás kezdeti nyomait is magán viselte. Lényegi vonása, hogy képviselői már ekkor úgy vélték: a polgárosuló társadalomban a klérus önmagában nem tudja hatékonyan képviselni a katolicizmus érdekeit, a közélet új típusú megnyerésére és befolyásolására, szervezetek kiépítésére van szüksége. E felfogás formálódásában döntő szerepe volt az 1843–44. évi országgyűlésnek, mely a harmincas évek elejétől folyó, s 1840-től szokatlan hevességgel zajló vallásügyi vitát az 1844/3. tc. szentesítésével lezárta (legalábbis egy időre), illetve a későbbieknek új irányt szabott.⁹ A vegyes házasságok esetén a protestáns féltől követelt reverzálisok, illetve az azokból születő gyermekek nevelése kapcsán keletkezett belpolitikai vihar eseményeire ezúttal nem kívánunk kitérni. Fontosnak véljük azonban, hogy 1839-

magyar kulturharc története, 1890–1895. Bécs, 1938. (továbbiakban: *Salacz*, 1938.) 9. A megállapítás tökéletesen vonatkoztatható a reformkori állam és egyház közötti viszonyra is.

6 L. pl. *Gergely*, 1977. 6. stb.

7 L. erről pl.: *Salacz*, 1938.; *Szabó Dániel*: A Néppárt megalakulása. In: *Történelmi Szemle*, 1977. 2. 169–208.; *Szabó Miklós*: Új vonások a századfordulói magyar konzervatív politikai gondolkodásban. In: *Századok*, 1974. 1. 3–65. stb.

8 *Gergely Jenő*: Szabad egyház a szabad államban? A politikai katolicizmusról. In: *Népszabadság*, 1993. augusztus 14. 19.

9 Magyar törvénytár, 1836–1868. évi törvényczikkek. Bp. 1896. 199.

től, amikor Lajcsák Ferenc nagyváradai püspök körlevélben tiltotta papjait a vegyes házasságok megáldásától (korábban Scitovszky János rozsnói püspök foganatósított hasonló intézkedést) a vármegyék elemi erejű tiltakozása túllépett a protestáns–katolikus ellentétén, és a frontvonalat végleg a reformokat kívánó liberális tábor (köztük számos katolikus) illetve az egyházi vezetés között rögzítette. Az 1839–40. évi országgyűlés bezárása után néhány héttel Kopácsy József esztergomi érsek az egész magyar katolikus egyházban kötelezővé tette a vegyes házasságok esetén az ún. passiva assistentia gyakorlatát (gyakorlatilag az áldás megtagadását), mely korábban nem látott méretű vármegyei tiltakozásokat, sajtócikkeket és röpiratokat váltott ki. Az egyházi vezetés – részben a pápaság tekintélyére való apellálás, részben az időnyerés céljából – Lonovics József csanádi püspököt küldte Rómába, hogy pápai döntést eszközöljön ki a házasságjogi viták lezárása érdekében, az egyház e lépése azonban újabb sérelmek forrása lett.¹⁰ 1840–1843 között, a két országgyűlés közötti időszakban az eredetileg (leginkább az 1832–36-os országgyűlésen) a protestánsok vallássérelmeként indult vita végleg kilépett korábbi keretei közül és a vallásügy általános, polgári szempontok alapján történő átrendezésének alternatíváit vetette fel, melyre ha lassan, de a katolikus egyház is igyekezett reagálni.

Ha a politikai katolicizmus magyarországi születését nem is köthetjük egyetlen dátumhoz, kétségtelen, hogy az említett országgyűlés folyamán tartott püspökkari tanácskozásokon és egyéb egyházi személyiségek részvételével tartott gyűléseken (különösen részletes formában az alább közölt jegyzőkönyvben) fogalmazódtak meg először ennyire hangsúlyosan egy, a kor által megkívánt politikai érdekérvényesítés kereteit a maga számára felhasználó katolikus társadalmi program körvonalai. Az 1830-as évek második, az 1840-es évek első felében lezajlott egyházpolitikai viták során számos egyházi személyiségben (különösen az alsó táblára delegált káptalani követekben) megerősödött az a felfogás, hogy az egyház érdekeinek érvényesítésére nem elég az egyházi dogmák pusztá hangoztatása, nem elég a liberális eszméket általánosságban, ünnepélyesen, az egyház tekintélyére, eredetére hivatkozva elítélni, mint például tette azt XVI. Gergely pápa 1832-es *Mirari vos* vagy a liberális katolicizmus Lamennais által képviselt nézeteit eretnekséggé nyilvánító 1834-es *Singulari nos* c. enciklikáiban.¹¹ Fontos leszögezni, hogy azok az egyházi személyiségek, akik (mint az 1840-es évek második felében Magyarországon politizáló katolikusok) a katolicizmus érdekeit állami-társadalmi szinten érvényesíteni kívánták, nem felfogásukban, vagy mondanivalójuk tartalmában tértek el XVI. Gergely meglehetősen konzervatív irányvonalától, azzal alapvetően maradéktalanul egyetértettek, magukat a hierarchia tekintélye alá rendelték. Vagyis szemben álltak a Lamennais, Lacordaire és mások vezette liberális katolicizmus képviselőivel, akik már ekkor meg akartak békülni a polgári mozgalmakkal, tudomásul kívánták venni a francia forradalmat illetve másrésről az ipari forradalmat követő társa-

10 A reformkor sok irányba elágazó és számos általános tanulságot rejtő egyházpolitikai vitáinak szakirodalmából l. többek között: *Horváth Mihály*: Huszonöt év Magyarország történetéből. I–III. Bp. 1886.; II. kötet. 105–109., 169–287.; *Várady L. Árpád*: Lonovics József római küldetése. Bp. 1924.; *Hermann Egyed*: Lonovics József római küldetésének (1840–41) belpolitikai és diplomáciai előkészítése. Bp. 1934. (A Pázmány Péter Tudományegyetem Egyháztörténelmi szemináriumának kiadványa 1.); *Meszlényi Antal*: A jozefinizmus kora Magyarországon (1786–1846). Bp. 1934.; *Hermann Egyed*: A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig. München, 1973. (Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae. 1.) (2. kiad.) 388–421.; *Varga János*: Megye és haladás a reformkor hajnalán (1840–1843). In: Somogy megye múltjából, 11. Kaposvár, 1980. 177–243., 12. 1981. 155–294. (továbbiakban: *Varga*, 1980–81.); 1/215–220. stb.

11 L. pl. *Gergely Jenő*: A pápaság története. Bp. 1982. 282–284.; *Zsigmond László* (szerk.): Politikai és szociális enciklikák, XIX–XX. század. Bp. 1970. I. kötet. 3–24. stb.

dalmi és politikai változásokat. A különbség bár nagyon jelentős, mégis inkább stratégiai jellegű: a reformkori politikai katolicizmus képviselői a kiváltságokhoz ragaszkodva ugyanúgy egészében ítélték el a polgárosodás folyamatát, mint a pápaság. Ugyanakkor elfogadhatónak tartották, hogy érdekeik érvényesítésére éppen a megváltozott viszonyok által kínált, a polgárosodás nyomán megjelent és a liberálisoktól alkalmazott eszközöket is (a „saját képükre és hasonlatosságukra” formálva) igénybe vegyenek.

II. A magyar rendi országgyűlés káptalani követei által tartott 1844. október 27-i tanácskozás pontjait alapvetően két részre oszthatjuk. Az elhangzottak egyrészt általánosságban vonatkoznak a katolicizmus helyére az átalakulás reformkori körülményei között, egyház és polgárosodás általános viszonyát elemzik, másrészt a katolikus egyház konkrét, az 1840-es években követendő politikai feladatait és stratégiáját igyekszik pontokba szedve meghatározni.¹² Mindkét szempontból elmondható, hogy a terjedelmes jegyzőkönyv utólag valóságos programnyilatkozatnak is bizonyult, hiszen kivétel nélkül tartalmazza mindazon elméleti illetve gyakorlati megvalósításra kiszemelt elemeket, melyek a későbbi, 1845–48 közötti hasonló tanácskozásokban, magánlevelezésekben, programcikkben megfogalmazódtak.

Először is nyilvánvaló a káptalani követek tanácskozásának (s valamennyi, az országgyűlés alatt tartott egyházi értekezlet) kiindulópontja: az országgyűlés eseményeit,¹³ az ekkor még nem szentesített, de már elfogadott vallásügyi törvény szövegét a katolikus egyház saját súlyos vereségeként értékelte. E vereség okait elsősorban a „korszaklemben”, vagyis az egyház- és vallásellenesként aposztrofált – valójában csak a vallásszabadságért küzdő – liberális eszmék hódításában jelölték meg. (Érdekes, hogy e káptalani tanácskozást megelőzően október 21-én tartott püspökkari értekezlet sokkal inkább a protestánsoknak tulajdonította a katolikusok számára kedvezőtlen légkört, s inkább azok visszaszorításáról beszéltek, a protestánsok részéről keletkezett sérelmeiket boncolgatták.¹⁴ Bár bizonyos szempontból ez a tanácskozás tekinthető a káptalani követek alább ismertetendő gyűlése előzményének is, mégis úgy tűnik: utóbbi a katolikus ügy győzelmét már nem csak, illetve nem elsősorban a rivális vallásfelekezet, hanem a liberalizmus ellensúlyozásától remélte.) Vagyis a tanácskozás alaphangját nem az elméletalkotás, hanem az országgyűlés bezárását követő gyakorlati tennivalók kijelölésének szándéka adta meg. (L. például: „mit kelljen a' Klérusnak [...] tovább is tenni, hogy a' hosszas küzdelem után a' Katholika Egyház ügye Honnunkban magának a győzödelmet ki vívhassa?”; „mik lehetnének azon eszközök, és módok, mellyek használata által jelen súlyos helyzetünkben kiemelkedhessünk?” stb.)

Eleve igyekeztek elhárítani maguktól a feltételezést, hogy akcióikkal a katolikus hierarchiát megkerülve, vagy azzal épp ellentétes módon kívánnák egyházuk érdekeit megvalósítani, hangsúlyozták, milyen sokat köszönhetnek a püspöki karnak. Ugyanakkor úgy tűnik, burkolt formában, de szerették volna rábírní a püspököket és különösen az esztergomi érseket, hogy maga álljon politikai mozgalmuk élére vagy legalábbis nevével fémjelezze azt. A katolikus közélet egészét mozgósítani igyekvő szándékuk mellett nemcsak megnyerni akarták a klérust az általuk javasolt közéleti szerepvállaláshoz, hanem finoman ilyen irányú nyomást is kívántak előjáróikra gyakorolni. Érdekes és egyben

12 A jegyzőkönyv tartalmára és fontosságára korábban csak *Sörös Pongrác* tanulmánya utalt (s közölt abból egy, az oktatáspolitikára vonatkozó rövid szemelvényt): *Sörös*, 1901. 885–888.

13 Az 1843–44-es országgyűlés egyházpolitikai vitáit több jeles szerző is ismertette. Az említetteken kívül leginkább fontosnak véljük: *Bárany György*: A liberalizmus perspektívái és korlátai az 1843/44-es országgyűlés vallásügyi vitáinak tükrében. In: *Századok*, 1990. 2. 183–218.

14 Ennek jegyzőkönyvét közölte: *Sörös*, 1901. 875–883.

jellemző dolognak tekintjük, hogy a politikai katolicizmus e korai, reformkori vonulatában a vezető szerepet káptalanok testületek tagjai, kanonokok játszották, kevés püspök kapcsolódott be abba aktívan (leginkább Scitovszky János pécsi püspök, 1849-től esztergomi érsek), de – ellentétben a későbbi katolikus társadalmi mozgalmakkal – nem volt a kanonokokéhoz mérve jelentős az alsópapság (plébánosok stb.) szerepvállalása sem. Ennek okát leginkább abban jelölhetjük meg, hogy a rendi országgyűlés alsó tábláján a káptalanok követői foglaltak helyet, így ők érezték leginkább, mennyire veszélyezteteti a liberális eszmék hódító útja a katolikus egyház feudális eredetű kiváltságait, s kezdtek megérteni talán először a liberalizmus elleni új stratégia szükségességét és alapelveit. Talán nem érdektelen, ha megjegyezzük, hogy a reformkori politikai katolicizmus vezéralakjai az 1860-as, 70-es években (vagyis a kiegyezés és az első vatikáni zsinat idején!) jórészt a felső klérusban foglaltak helyet, egyik vezetőjük, Fogarassy Mihály, ekkor nagyváradi kanonok erdélyi püspök, Ranolder János pécsi kanonokból veszprémi püspök, Lipovniczky István esztergomi kanonokból nagyváradi püspök, Perger János kassai püspök stb. lett.

A politikai katolicizmus alapállásának megfelelően a liberálisok előterjesztéseit (ezúttal a vegyes házasságokban a felekezeti viszonyosság követelését) 1844-ben is alaposan felnagyították: a katolikus egyház politikai jogainak lerombolásáról, „mostani állásának alásüllyesztéséről” stb. beszéltek, az egyház felszámolására tett kísérletként illetve első lépésként értékelték a legkisebb, ellenük irányuló kezdeményezést. Továbbá jellemző módon már a jegyzőkönyv első sorában arról beszéltek, hogy nem pusztán az egyházat, mint intézményt, hanem az egyedül üdvözítőnek hitt római katolikus vallást érte megsemmisítéssel fenyegető támadás. (Ezzel a váddal szemben a liberálisok mindig azzal érveltek, hogy csupán az egyház világi hatalmának visszaszorításáért, pontosabban a polgárosodás követelményeinek való alárendeléséért küzdöttek, s alapvetően semmi bajuk nem volt a katolikus vallás főbb tanaival. Már csak azért sem, mert – mint alább jegyzőkönyvben is sérelmezik – számos hívő katolikus osztotta az ellenzéknek a vallásszabadságra vonatkozó nézeteit és követeléseit.) A káptalan követek frontális antiklerikális támadásról beszélnek, pedig a legélesebb egyházellenes szóváltások mellett is tény, hogy az alsó tábla többsége mérsékelt liberális nézeteket vallott. Ennek igazolására elég megemlítenünk, hogy mind az országgyűlésen, mind korábban, 1840–41-ben, a vegyes házasságok ügyében kiadott érseki körlevél után a vármegyei nemesség túlnyomó többsége sérelemnek tekintette a klérus magatartását és éles hangon tiltakozott az ellen, ugyanakkor alig találtak követőkre a keletkezett felháborodás második hullámában megfogalmazott radikálisabb követelések. (Bereg vármegye például a polgári házasság bevezetését, továbbá Rómától független, önálló magyar katolikus egyház létesítését, Borsod pedig az egyházi javak szekularizációját indítványozta stb.)¹⁵ Tény ugyanakkor, hogy az országgyűlésen az egyházat a korábbinál jóval több illetve több irányból érkező támadás is érte, amit azzal magyarázhatunk, hogy egyre gyakrabban került ellentétbe a polgárosodást kívánó reformokkal. Egyik legsúlyosabb élményük az volt, amikor korábban példátlan módon a győri káptalan követe, Wurda Károly 1843 júniusában két egy mást követő kerületi ülésen az ellenzék nézeteit visszhangozva hitet tett a „szabad egy-

¹⁵ Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Levéltár. (továbbiakban: B.-A.-Z. m.Lt.) IV. A. 501/e. (= Borsod vármegye közgyűlésének iratai) 4078/1841. sz.; Varga, 1980. 220.; Kovács Ferencz (szerk.): Az 1844-ik évi országgyűlési tárgyalások naplói a papi javakról. Bp. 1893. (továbbiakban: Kovács, 1893.); Bényei Miklós: Oktatáspolitikai törekvések a reformkori országgyűléseken. Debrecen, 1994. 329–338. stb. A borsodi indítványról l. alább.

ház a szabad államban” elv mellett. Wurdát a káptalan azonnal visszarendelte, társai pedig élesen elhatárolták magukat felszólalásától.¹⁶

A jegyzőkönyvből kitűnik, hogy a tanácskozó katolikusok a reformkor egészét me-reven elutasították, abban leginkább az egyházellenes tendenciákat vették észre, s emiatt nem az ellenzékkel való kapcsolatfelvételen, hanem a polgári átmenettel való teljes szembeforduláson gondolkodtak. Elméleti alapvetésükben a feudalizmus rendszerét lebontani kívánó, a polgári szabadságjogok útját kereső korszakról úgy beszéltek, hogy az „idő ránk is terhesedett”, „a vihar fejünk felett zuhog”, „ez nem a béke ideje” stb. E me-rev elutasítás mellett azonban egyes elemek arra utalnak, hogy ha kényszerűségből is igyekeztek magukévá tenni a reformellenzék egyes elveit, nyilván azért, hogy kifogják a szelet a liberálisok vitorláiból, továbbá elhárítsák maguktól a maradiság vádját. Legin-kább ez a nemzeti nyelven írott követutasítások szorgalmazásánál szembetűnő, hiszen 1844-ben (a magyar államnyelvvé nyilvánító 1844/2. tc. szentesítése előtt) a magyar nyelv ügyére a vármegyei nemesség különösen érzékenyen reagált.

Általában elmondható, hogy konkrét tennivalóik érdekében sokat átvettek a liberá-lisok sikeresnek ítélt eszközei közül. Vagyis a politizáló katolikusok felismerték, hogy a változó világban új módszereket vehetnek igénybe szervezkedésükhöz. Egyik legfonto-sabb felismerésük a nyilvánosság megnyerésének, a számukra kedvező közvélemény megteremtésének szükségességére vonatkozik. Rájöttek, hogy az ellenzék a vármegyék közötti levelezés felélénkítésével, a közgyűléseken való aktív részvétellel és a sajtóval óriási lépéselőnybe került. Ezen eszközöket pedig ki kell sajátítani, de legalábbis befo-lyásolni – vélték Liphay Antal pozsonyi kanonok és társai. Mielőtt erre kitérnénk, érde-kes, hogy legfőbb feladatukat mégis kicsit „anakronisztikusan” ítélték meg. Az 1825–27. évi országgyűléstől kezdve ugyanis az alsó táblán (a szabad királyi városok követeihez hasonlóan) a káptalanoknak is csak tanácskozási joguk volt, s csupán egy-egy kollektív szavazattal rendelkeztek. A nemesi követek ilyen „ügyrendi” módosítással próbálták a vármegyei érdekek biztos többségét megteremteni a diétán, nem is sikertelenül. A kápta-lani követek súlyos sérelemnek tekintették fejenkénti szavazati joguk megvonását és minél szélesebb képviselet elérésére törekedtek, megpróbálva ügyüket összekapcsolni a városok hasonló követeléseivel. (Kevés eredménnyel, mert a városi követek valami mó-don mégis a lakosságot képviselték, szemben az egyházi testületekkel. Nem véletlen, hogy a szabad királyi városok rendezésének ügye nagy érdeklődést kiváltott, jelentős országgyűlési ügy lett, a káptalani szavazatok követelésére pedig 1848-ig alig egy-két visszhangtalan vármegyei vélemény hangzott csak el.) Arról nem is beszélve, hogy a „kor szellemét” követők a polgári törvényhozás irányába tapogatóztak, s a népképviselőt elvével a káptalani követek intézménye nyilvánvalóan összeegyeztethetetlen volt.¹⁷

16 Kovács Ferencz: Az 1843/44-ik évi magyar országgyűlési alsó tábla kerületi üléseinek naplója. I. köt. Bp. 1894. (továbbiakban: Kovács, 1894.) 300–314.

17 A politikai katolicizmus 1844–1848 közötti erőfeszítései azonban mégsem voltak teljesen erőtlenek. Számos könyvet, szavazatuk jogossága mellett érvelő sajtócikket jelentettek meg, megnyertek ügyüknek néhány konzervatív megyei követet, sőt még (éppen az 1844. október 27-i döntésüknek megfelelően) az ural-kodóhoz intézett feliratot is szerkesztettek stb. A jórészt az egyház által finanszírozott konzervatív Nemzeti Újság például az országgyűlés alatt számos vezércikket közölt (főleg az ekkori szerkesztő, Majláth János tollából) a káptalanok szavazata ügyében, a főpapok által fizetett röpiratokra pedig l. pl: Podhradszky József: Magyar Ország karainak 's rendéinek szavazati joga a közgyűléseken (...) különös figyelemmel az egyházi rendére és a szabad királyi városokéra. Buda, 1847.; [Mester István:] Nézetek a káptalanok, apátok és prépostok országgyűlési szavazatjogáról. Pest, 1847. stb. A népképviselői törvény születésének alapelveiről többek között: Ruszoly József: Az országgyűlési népképviselőt bevezetése Magyarországon. (Az 1848: V. tc. létrejöt-te) In: Fazekas Csaba (szerk.): Társadalomtörténeti tanulmányok. Miskolc, 1996. (Studia Miskolciensia 2.) 277–299. stb.

A legfontosabb tennivalót a közéleti aktivitás felkeltésében jelölhetjük meg. A politikai katolicizmusra jellemző módon arra buzdítják a papságot, hogy ne csupán egyházi tevékenységet folytasson, hanem kapcsolódjon be saját kora politikai életébe, hallassa szavát, képviselje érdekeit a társadalom legkülönbözőbb fórumain. Ez ekkor elsősorban az alsópapságnak a politizálás legfőbb színhelyének számító vármegyei ülésterem (illetve a püspöki karnak az eljövendő országgyűlés majdani) látogatására, „azokbani munkás részvételre” való buzdítást jelentett. Fontos, ha nem is új, de ebben a formában újszerű elemnek tekinthetjük azt a törekvést, hogy a papságot arra bátorítja: ne csak közvetlen, hanem közvetett formában is vegyen részt a vármegye politikai életében, vagyis keresse meg és támogassa azokat a befolyásos személyiségeket, akik az egyház érdekeinek megnyerhetők. Célul tűzték ki a következő országgyűlés követutasításainak számukra kedvező befolyásolását, amit csak az aktív személyes kapcsolattartástól remélhettek. (A próbálkozást szükségesnek ítélték, bár tudták, hogy a vármegyék többsége liberális nézeteket vall, sőt a konzervatívok egy része sem szívesen pártolta az egyházat.) A jegyzőkönyvben a „cél szentesíti az eszközt” típusú elemekkel is találkozunk, például amikor a liberálisok szükségszerű radikalizmusáról, annak meglovagolásáról beszéltek. (Pl.: „azoknál is győzni kell, kik most még ellene rugódoznak, 's nem valószínűtlen előttünk az is, hogy a' túl írt Liberalismus, 's az ősi Constitutio megdöntésére czélzó reformok itt ott reactiot fognak szülni, mit azután hasznunkra fordítani lehet is, kell is.” stb.) Hangsúlyozták, hogy a katolikus álláspont megjelenítése érdekében törekedni kell a liberális ellenvélemények, felszólalások megfelelő szintű tanulmányozására, vagyis ismeretszerzésre, a közéletben való jártasság megszerzésére is. („Elleneink [...] mozgalmait nem csak éber szemmel illik tehát kísérnünk, hanem óvó szerekről is komolyabban gondolkoznunk. Van még erő kezeinkben, van hatáskör hivatalainkban, 's magasabb rendeltetésünkben, fordítsuk ezeket egy jobb nemzedék képesítésére, elleneink bal véleményének, 's törekvéseinek meg hiusítására.” stb.)

A politizáló katolikusok ekkor ismerték fel igazán a reformkori ellenzék sikerének egyik fő alapját: az információáramlásban rejlő politikai erő kiaknázhatóságát. A liberális eszmék terjedésüket és erejüket nem utolsósorban a vármegyék közötti intézményes kapcsolattartásnak és közvélemény-formáló tényezőnek köszönhették. Ugyanezt igyekeztek a káptalanok viszonylatába is átplántálni, vagyis az egyházi testületek közötti információcserével a közös álláspontot kialakítani és országgyűlési követutasításokba foglalni. Át kívántak venni az ellenzéknek erőt adó tényezőkből az országgyűléshez intézményesen nem tartozó, mégis annak idején fokozott jelentőségre szert tevő elemek közül a mozgósított hallgatóságot is. Vagyis fontos sérelemként kezelték, hogy az üléseket számos országgyűlési ifjú látogatta és a karzaton, illetve esténként az utcán zajosan fejezte ki politikai nézeteit, melyet a jegyzőkönyv sokatmondóan „zajos őrjöngésnek” nevezett. A radikális fiatalok valóban gyakran hozták kellemetlen helyzetbe a káptalani követeket.¹⁸

Nem egészen új, mégis nagyon fontos elem a katolikus közvélemény megteremtésének szándéka. Ezt leginkább a sajtótermékek finanszírozásával igyekeztek megteremtteni. A témával részletesen az országgyűlés alatt először nem az októberi káptalani tanácskozáson, hanem még márciusban Kopácsy érsek által összehívott megbeszélésen foglalkoztak (két püspök és öt kanonok vett rajta részt),¹⁹ és később is nagy hangsúlyt

¹⁸ Erről a korabeli sajtó is hasonló szellemben adott hírt, például a szintén a katolikus egyház érdekeit védő *Perger János* írásaiban: Hallgatók féktelenkedéseiről. In: *Nemzeti Újság*, 1844. 36.; Szülő és tápláló okok. In: *Nemzeti Újság*, 1844. 37. stb.

¹⁹ *Sörös*, 1901. 883–884.

fektettek rá. Fő kérdésnek a katolikus érdekeket védő orgánumok – a Religio és Nevelés c., inkább szűk, teológiai érdeklődésű közönség által forgatott folyóirat és a Nemzeti Újság c. politikai napilap – anyagi támogatása mellett, utóbbi újság (továbbá a Budapesti Híradó) arculatát is igyekeztek cikkeikkel, hozzászólásaikkal befolyásolni. Az egyház által támogatott lapok azonban nem vehették fel a versenyt a liberális sajtóval, előfizetőik tábora nem gyarapodott, a klérus támogatásával is csak tengődtek, bár 1845-től a Nemzeti Újság tehetséges újságíró szerződötett szerkesztőnek Liphay Sándor személyében, aki a konzervatívok valamivel hatásosabb szócsövénvé tette a lapot.²⁰

Mindezek mellett fontos közéleti szerepet tulajdonítottak a vallási élet fellendítésének is. A jegyzőkönyv ezen sorai lényegében a jezsuiták XVIII. századi eszközeinek²¹ modernebb tartalommal megtöltött stratégiájának tűnnek. Nagy jelentőséget tulajdonítottak a vallásos nevelésnek, az iskolák feletti szellemi befolyás megszerzésének és megtartásának, az ifjúság olvasmányai szigorú ellenőrzésének stb. („E' részben nekünk is oda kell törekednünk, hogy a' tanítást iskoláinkban catholicus szellem lengje át. Okkal, mód-dal, sokat tehetünk, többet talán utasító, javaslo modorban, mint hivatalos fellépések által. De ha a' szükség komolyabb fellépést igényelne, emberi tekintetek félre tételével szembe kell szállanunk a' vallási közömbösség, 's az ezt terjesztő vagy titkon ápoló tanok ellen.” stb. Megjegyezzük, itt fogalmazódott meg először egy önálló katolikus könyvkiadó alapításának gondolata is, melyre – a mai Szent István Társulat elődjére – Fogarassy Mihály kanonok vezetésével 1848 elején került sor.) De nagy szerepet szántak a fiatalság befolyásolását sikeresen és közvetlenül megvalósító konviktusok létesítésének, az egyesületekbe (pl. a mind korábban, mind később nagyon jelentős Mária kongregációkba) tömörített katolikusok papi irányításának stb., melyek szándékaik szerint nemcsak a „positív vallásosságot” (vagyis a katolikus egyház iránti elkötelezettséget), hanem a „megfelelő” politikai nézetek kialakítását is célozta. Érdekes felismerés, hogy a káptalanok jó kapcsolattartását nemcsak a világi nemesekkel és a főpapokkal, hanem az alsópapsággal is fontosnak tekintették. A polgárosodás folyamatára jellemző, hogy az egyház gyorsan reagált és saját érdekeire kihasználtni igyekezett az újabb állami-társadalmi intézmények megjelenését, ebben az esetben az új keretek között fellendülő pénzforgalomba való intézményes bekapcsolódást.²²

Érdekes még megemlíteni, hogy a dokumentum záradékában erőteljesebb vallási tartalmat juttatnak kifejezésre, ezzel nyilván a hitbuzgóbb kanonoktársak aktivitására apelláltak. Különösen figyelemreméltó, hogy Szűz Máriát, mint „minden eretnkségek megrontóját” szerepeltetik, ezek a megfogalmazások a protestantizmus éles elutasítására utalnak (sőt arra, hogy nem mondtak le – legalábbis a retorika szintjén – a homogén katolikus állam koncepciójáról illetve a katolicizmus szupremáciájáról), s az egyház iránti eltöklétségre és elszánt tenniakarásra engednek következtetni. Egyébként a katolikus egységre való szenvedélyes felhívás megint csak a politikai katolicizmus előjeleit viseli magán, továbbá kifejezésre juttatja, hogy a tanácskozó gyűlésüket nem az országgyűlés végének, hanem inkább egy politikai folyamat kezdetének tekintették. Ennek

20 Dezsényi Béla: Nemzeti Újság, 1840–1848. In: Regnum. Egyháztörténeti Évkönyv, 1940–41. Bp. 1941. 313–356.

21 L. erről részletesen többek közt: Kosáry Domokos: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. Bp. 1996. (3. kiadás) 70–83. stb.

22 Megjegyezzük, éppen az 1843–44-es országgyűlés módosította az egyházra kedvezően az 1840/15. tc.-et (váltótörvényt), mivel korábban a papokat és szerzeteseket kizárták az efféle pénzügyletekből, 1844-ben pedig törölték az erre vonatkozó paragrafust. (Persze erre külön nem hivatkozhattak, hiszen épp a liberálisok általános és esküdt egyházellenessége ellen szólt.)

érdekében számos tanácskozást tartottak 1848-ig,²³ melyeken az 1844-ben felvetett kérdéseket próbálták megvalósítani, követeléseik, tennivalóik az alább megfogalmazottakhoz képest egyre konkrétabbak lettek, mint ahogy a politizáló egyháziak közéleti fellépései is egyre gyakoribbak és határozottabbak lettek. Ezek a személyiségek (a már említettek mellett Sárkány Mihály később bakonybéli apát, Liphay Endre, Körmöczy Imre kanonokok stb.) a formálódó politikai katolicizmust – későbbi párhuzamoktól ezúttal sem mentesen – egyre szorosabban az 1846 őszén megalakult Konzervatív Párthoz kötötték, pontosabban annak befolyásolásával igyekeztek az egyház érdekeit politikai eszközökkel megvalósítani.

DOKUMENTUM

1844^{ik} évi October 27^{én} Pozsonyban tartott Káptalani Követek, Apátok, és Prépostok tanácskozmányának jelen terhes és aggasztó körülményekben a' teendők iránti véleménye.

Tudva van, milly súlyos volt e' jelen Diaetán az Egyházi Rend állása, mennyi ostromoknak volt, nem csak a' jelen Klerus, hanem hanem maga a' Katholika Religio is kitéve. Ezeket ügyekeztek az Egyházi Rend Követei részint meg győzni, részint pedig erős béke tőrőssel ki állani, 's már hála Istennek! a' Diaeta végéhez közelgetvén ők a' küzdelem terhes mezejéről lelépendenek, de nem azon öntudattal, hogy az Ország gyűléssel az Egyház, és Klérus ostromlása is meg szünend; sőt kéntelenek őszintén megvallani: hogy ők azon erköltsi nyereség mellett, melyet a' küzdelem férfias kitartásából a' Klérus részére meg szereztek, alig kedveskedhetnek valami más hozományal küldő Káptalanaiknak, mint keserű tapasztalásaikból keletkezett az iránti nézeteik felfejtésével: mit kelljen a' Klérusnak, 's jelessen a' Káptalanoknak, és javadalmas Szerzeti Testületeknek tovább is tenni, hogy a' hosszas küzdelem után a' Katholika Egyház ügye Honnunkban magának a győzdelmet ki vívhassa?

A' helyett tehát, hogy a' Diaetai hosszas fáradozás után, a' kinyugvás szende ölébe kívánczónának vissza, inkább most is még a harcz folytatásáról gondolkoznak, 's Küldőiknek magas fi-gyelmét, 's buzgóságát a' további teendők mezején kívánják vezetni, előre látván azt, hogy az Egyház ellenei is a' Diaeta után kettőztetett erővel fognak elkészült terveik kivitelén dolgozni, mit nyilatkozataikból többször lehetett következtetni.

E' véleményünk nyilvánításával azonban nem azért lépünk fel, mintha magunknak valami mélyebb bölcsességet tulajdonítva, küldőink belátásába nem bíznánk, vagy a' teendők kijelölésére magunkat felhatalmazottaknak képzelnők. Nem, – illy gondolat nem vezérle minket igéntelen eszméink rendbeszedésére, hanem egyedül azon körülmény, hogy a' harcz téren elég alkalmunk vala tapasztalni, milly fegyverekkel támadtatunk meg, honnan emeltetnek ellenünk a' vádak, 's így arról is kelle gyakrabban elmélkednünk, mik lehetnének azon eszközök, és módok, melyek használata által jelen súlyos helyzetünkben kiemelkedhessünk? Sőt örömet meg valljuk, hogy olykor nagy tekintélyű férfiakkal, 's különösen a' magyar anyaszentegyház Fő Pásztoraival érintkezéseinkben volt szerencsénk bölcs belátásuk, 's okszerű javaslataik tanúságából kiszedni egy részét azon eszméeknek, melyeket határtalan atyafiságos összeköttetésünknel fogva, ezen iratunk által küldőinkkel, és az illetőkkel közölni kívántunk.

És csak ez értelemben határozók el magunkat a' Nemes Káptalanokkal, Apátok és Prépostokkal, kiknek testületeit itt egyenes megbízásbul vagy másképp képviselni szerencsénk vala, közölni

23 Pl. a Konzervatív Párt megalakulás utáni napon (1846. november 13-án) tartott egyházi tanácskozás jegyzőkönyve: Egri Főegyházmegyei Levéltár, Archivum Novum. 2730. rakt. sz. stb.

igénten nézeteinket, bennök és általuk a' Magyar Honi Klerust közhathatású cselekvésre felszólítani, mellynek reményeink szerént sikere előbb utóbb az Egyházra e' Honban is békét árasztand, vagy ha arra most még hivatva nem volna, legalább a' Papságnak illő tekéntelet, s munkásságának üdvös behatást fog szerezni.

Az idő nem csak int, de már úgy látszik, ránk is terhesedett. Mik ez Ország gyűlésén szőnyegre hozattak, és az ellenzék által pártoltattak, ha csakugyan Ország gyűlési határozatokká válnak, mit mi jelen politikai állásunkat tekintve, nem tartunk éppen lehetetlennek, a' Klerusra veszélyt hozandnak, 's a' Katholika Egyház politikai jogait le fogják rombolni, mostani állását épen úgy aláásvílyeszteti, mint ez már más Katholika Országokban, hol az Egyháznak a' mienknél virágzóbb vala állapota, már fájdalom! megtörtént. Úgy van, – az idő komoly intése hívott fel minket e' lépésre, gondolatink sajgó szívünk érzéséből emelkedtek. Az Egyházi Rendnek, ha a' köz hiedelem szerént voltak e' Honban valaha kényelmes napjai; azok már elmúltak, a' vihar fejünk felett zuhog, a' Philosophia, mint Francz Honban, már itt is tárogatja diadalit.²⁴ Nem közönséges időszakban élünk, rendkívüli ez, mert nem a béke ideje. El kell tehát minden követnünk, hogy magunktól és utódainktól, a' fenyegető veszedelmet elháríthassuk. Legalább ha férfiasan fogunk szembeszállani az idő viszontagságaival, az utókor nem fogja azt mondhatni rólunk, hogy gyáván hagyók oda a' fényes jogokat, a' tekénteles helyhezetet, mellyet az Egyháznak dicső Elődeink fényes tettei, 's boldogító munkássága meg szereztek.

Lesznek előterjesztésünkben talán oly gondolatok is, mellyek nem csupán politikai helyzetünk javítására, de általjában a Katholika Egyház aggasztó és terhes körülményeire vonatkoznak, oly figyelmeztetések, mellyek meg tételére talán Diaetai keserű tapasztalásaink sem jogosíthatnak fel bennünket, de ezek mellé engesztelményül hosszas szenvedéseinket ragasztjuk. Az Egyház jövője előttünk borúsna látszik, ha csak mindazok, kik annak munkakörébe hivatvák, hatáskörüik egész terjedelmét, egy jobb állapot előidézésére nem használják. Ez általános meggyőződésünk. És ha az egyházi magas testületek ítéllete alá bocsájtott véleményünk közöttük komoly megfontolásra talál, és ha e' csekély anyagból, idővel magasabb eszmék, czélszerűbb javaslatok, és intézkedések fognak kifejlenni, a' bennünk ébredett gondolatokra, 's magára a' mostani terhes diaetai pályára, örömmel fognánk egykor vissza emlékezni; sőt dicsőítenők a nyommasztó viszontagságokat is, mellyek fergetege az Egyházi testületeket költsönös bizodalomra, összetartásra, bajnoki magasztos lelkesedésre fogja ébresztetni. – Mindenekelőtt Ország gyűlési helyzetünk jobbra mégsem változott állapotát, 's törvényes voksaink tetteles letartóztatását említjük meg, hogy e' fő bajnak orvos szereiről szólhatni, 's azok iránti nézeteinket előadni alkalmunk lehessen.

Mi ugyan a' jelen ország gyűlése folytán, tettünk némi lépéseket voksaink vissza nyérése végett, mert sértett Jogaink védelmeül Ő Felsege Királyi trónjához járultunk, a' Fő Herczeg Nádoznak 's más nagy tekintélyű Státus Férfiaknak közben járását kikértük, sőt voksaink eltartóztatását, mint sérelmet országgyűlés elébe is terjesztettük. E' mozgalomnak hatása lőn, 's az, mint reménylünk, nem marad éppen minden siker nélkül; de csak előkészület vala, nagyobb és hatályosabb cselekvőségre, 's a' Nemes Káptalanok és Szerzetes Testületek Főnökei által kifejtendő összpontosított munkásság folytatására. – Ő Császári Királyi Apostoli Fölsege, 's magas Tanácsosai biztató reményt nyújtottak voksaink vissza nyérésehez, miről a' nemes káptalanokat annak idejében tudósítottuk is. A' sérelmek össze szedésére kiküldött Országos Választmány lelkesen pártolá ügyünket, mint igazságon 's törvényen alapultat, a' Rendek Táblájánál 22 megye nyiltakozott mellettünk, a' Főrendi nagy többség pedig osztozva a' Választmányi kedvező véleményben, sérelmünk orvoslását ismételve sürgette, s utoljára is csak azon nézetből hagyott fel vele, mert az ország gyűlési rövid időt alig tarthatá arra is elégségesnek, hogy e' nagy fontosságú kérdés elintézését a' jelen hongyulástól reményleni lehessen.

De e' mellett azt sem titkolhatjuk el, hogy a' követi Tábla többsége voksaink visszaadására hajlandónak nem mutatkozott, sőt közülök némelly elszántabb vezérek nyíltan kimondották, miszerint ők minket jelen csekély diaetai befolyásunktól is megfosztani, vagy is az Ország gyűlésbeni részvétől idővel végképen elmozdítani kívánnak.²⁵ Nem lehet tehát, 's nem kell a' Diaeta végével

24 Nyilvánvaló utalás a francia forradalomra, és abban a felvilágosodás szerepére.

25 Bizonyára Szemere Bertalan borsodi követ szavaira való utalás, aki a népképviselési jelleg megteremtésének szándékával valóban első között vetette fel, hogy az alsó táblán semmi keresnivalója a nem lakossági választás útján bekerült követeknek, elsősorban az egyháziaknak. Szemere „felszólította a klerust, miután ezen viszálykodásoknak alapoka abban fekszik, hogy a papok törvényhozókká lettek, hagyják el a táblát,

felhagyni megkezdett azon törekvéseinkkel, hogy az Ország gyűlésen voksokkal ruháztassunk fel, mi egyedül teheti tűrhetővé itteni súlyos helyzetünket. Mire nézve alázatos véleményünket a' következőkben adjuk elő:

a) Semmi sem olyan kedves elleneinknek, mint sem ha a' küzdterrül önként elvonjuk magunkat, 's azon jogaink, 's velők járó kötelességeink gyakorlatában, melyeket irigy szemmel néznek, minket hanyagoknak tapasztalnak. Mi tehát úgy vélekedünk: hogy a' Nemes Káptalanok tagjainak, 's más papi főnököknek az eddiginél nagyobb részvétellel, nagyobb befolyással az Egyház érdekeinek tágasabb képviselésével kellene eljárni a' megyei gyűlésekbe, az alsóbb Egyházi rendből pedig a' kívánt kellekkel bíró egyéneket a' gyűlések látogatására, azokbani munkás részvételre buzdítani.

b) Vannak e' Honban több nemes Megyék, melyek már ez Ország gyűlésre követeiknek utasításul adák; hogy a' káptalanokat voksaik követelésében pártolják; vannak mások, hol a' többség a' Clerus politikai jogai iránt rokon szemmel viseltetik, 's kész minket törvényes követeléseinkben támogatni. E' megyékben tehát igyekezzenek az illető Káptalanok nem csak fenntartani az Egyház iránti jobb hangulatot; hanem azt meg is erősíteni, és a' dolgot oda vinni, mi szerint a' jövő Diaetára mellettünk kedvező és hatályos utasítások készüljenek, 's ha lehet, a' Megyék többségénél ügyünk pártolást nyerjen. Ezt ugyan sok megyéknél, hol a' Liberalismus már felettéb lábra kapott, bajos lesz kivinni, más részről alkalmunk vala itten azt is tapasztalni, hogy az utasításokkal csupán célhoz nem jutunk, ha a' követek egyéniségében is nem bízhatunk; de mi ezen akadályok mellett is hisszük azt, hogy ügyünknek, mely igazságos, melyet Törvény és százados gyakorlat annyira támogat, végre azoknál is győzni kell, kik most még ellene rugódoznak, 's nem valószínűtlen előttünk az is, hogy a' túl irt Liberalismus, 's az ősi Constitutio²⁶ megdöntésére célzó reformok itt ott reactiot fognak szülni, mit azután hasznunkra fordítani lehet is, kell is. De azon megyékben is, hol többségre nem számolhatunk, szilárd fel lépéseink, a' közügyekbeni általánosabb részvétel, a' kor kívánatinak józan felfogása, erkölcsi hatását nem fogja tévesztetni, 's az Egyházi rend politikai tekintélyét minden esetre nevelendi.

c) Ahhoz, hogy a' kormány parancsa és rendelete által helyhezteszünk vissza törvényes voksaink gyakorlatába, valamint ahoz is, hogy egyenkénti szavazatokat kapjunk a' jelen körülményekben igen kevés reményünk lehet; de arra, hogy alsó táblánál ülő Egyházi rendnek is aránylagos szavazat, és bizonyos voks mennyiség adassék, lehet még mindég kinézésünk, ha törekvéseinkben egyesültek és kitartók leszünk, mire nézve mind azon esetre, ha a' megyékben a' hangulat valamivel talán kedvezőbbé alakulna, meg kísértendőnek véljük azt, mit a' királyi városok sikereltettek, hogy t.i. a' Nemes káptalanok körlevelek által hívják fel a' megyéket az Alsó Táblához tartozó Egyházi voksaik vissza adására, de mi előtt e' lépést egy vagy másik káptalan megkezdéné, szándékát előleges értesülés és közös megállapodás tekintetéből közlenie a' többiekkel tanácsosabb, hogy sem egyenest a' Megyékhez folyamodni.

d) Majd ha a' diaetai idő megint közeledni fog, a' Káptalanok járuljanak ismét Ő Felségéhez, 's meg újjított biztosságait által terjesszék az igazságot, és ős jogokat védő legjobb Fejedelem, és hű tanácsosai elébe, kérjék sürgetőleg a' kormányt, hogy valamint a' jelen Diaetára kiadott K. Királyi propositiókban²⁷ a' királyi városok panaszaik méltányolva voltak; úgy a' jövőre kitűzendőkben adassék hely az Egyházi Rend hason kívánságának is. Ezen egyes representatiók felterjesztése után még szükségesnek vagy legalább célelérányosnak tartjuk; hogy az összes Káptalanok, Apátok és Prépostok nevében küldessék fel Bécsbe egy néhány tagból álló Deputatio, mely a' Káptalanok és Conventek igazságos követelését élő szóval is tolmácsolván, azt kivinni törekedjék: hogy voksaik felől a' királyi előadásokban célszerű intézkedés tétessék. Mind ezek mellett pedig a' Fő Méltóságú Herczeg Primás, Nagy Méltóságú Érsek és Püspökök közben járását is kikérni szükségesnek tartjuk. Panaszunkra, melyet magunk vagy helyettünk némely Nagy Méltóságú Püspökök az iránt nyilváníttak vala: hogy a' királyi propositiókban a' káptalanok voksaikról említés nem tétetett, az volt az észrevétel: hogy a' királyi városok minden előlépéseket megtették,

hol állásuk különben is egyike a legferdebbeknek, s a törvényhozásbani részvételről ezutánra mondjanak le." Kovács, 1894. 323. Szemere egyébként többször kikelt a felső tábla macacssága ellen is, amelyben leginkább a püspököket ostromozta. Szemere Bertalan követjelentési beszéde, Miskolcz, 1845. Január' 9ikén. Miskolc, 1847. stb.

²⁶ Constitutio = alkotmány.

²⁷ Propositio = előterjesztés.

a' Káptalanok pedig halgattak. Azért is tehát, hogy ezt róhunk mondani többé ne lehessen, a' fen-
tebb érintett eljárásokat megkísértendőknek véljük.

e) Az Egyháziak állása mostani Ország gyűléseinken terhes és csaknem kiálthatatlan ugyan, de
azért attul vissza vonulni annyi volna, mind gyáván oda hagyni a' küzdőtert, 's elleneinknek a győ-
zedelmet minden vívás nélkül áltengedni. A' félelemmel csak azt tanúsítaná az Egyházi Rend,
mivel különben is vádolni szeretnek minket elleneink, hogy mi törvény hozásra alkalmasak nem
vagyunk, hogy szeretjük a' politikai jogokat bírni, de azzal járó kötelességeink terheit viselni
vonakodunk. Mi tehát jónak és célszerűnek tartjuk, hogy a' Káptalanok a' Diaetan megjelenni el
ne mulasszák, és pedig a' tehetősőbb Káptalanokból küldessék két követ, minek kettős haszna
lenne: mert többen álván a' küzdőteren, képesebbek lennének kiállani az ostromokat, 's többen gy-
akoroltatván a' politikai viták nehéz feladatában, mindenre és mindenkor kész férfiak lennének, a'
harcz felvételre készültek, a' bajvívásban jártasok. Ha a' jövő Diaetátul szavazati jogunkat fogjuk
követelni, és jó eredményt óhajtunk, szükség lesz minden esetre arra teljes számmal megjelen-
niünk, egynehány Káptalanra leolvadt Egyházi Követek alig reménylhetik azt, hogy a' voksok
számának eldöntésében nagyobb mennyiségre szert tehessenek, de ha sokan lesznek a' követelők,
kedvezőbb számításra lehet kinézésünk. Nem csak a' Király és haza, hanem Egyházunk iránt,
kötelességnek is tekintendő a' Káptalani követek 's más oda tartozó főnökök ország gyűléseni meg
jelenése, és épen azért, hogy voksainkat nyomatósabban követelhessük, az ostromokat elszántab-
ban ki tarthassuk, szükséges többeknek itt lenni, itt a' fenyegető veszélyek gyűlpontjánál együtt
vívni.

f) Továbbá nézetünk szerint célérányos lesz a' káptalanok követeit utasítással is ellátni, hogy
küldőiket, mint testületeket, itt valóban képviselhessék, 's összes akaratak hű tolmácsai lehessenek.
Akkor bátrabban szólhatnak ők is az elő forduló fontosabb tárgyakhoz, a' küldők utasítására
hivatkozhatnak. 'S e' végből a haza térendő ország gyűlési követeknek tudósításait az időben
tartandó megyei és városi gyűlések határozatait, és a' jövő Diaetára Megyékben készített utasít-
ásokat kellő figyelemmel kísértendőknek véljük. És ha ezen idején korán elkészült utasításokat, 's
a' Nemes Káptalanok egymásnak tudomás végett megküldik, az olly annyira szükséges egyetértést
fogják költsönösen eszközölni. A' káptalani tagok közül pedig azokat, kiket a' tagtársak bizodalma
erre a göröngyös pályára előre kinézett, felszólítandóknak véltük, hogy ők a' terhes hivatásra jó
eleve készülhessenek, a' megyei gyűléseket, mint diaetai praeparandiákat²⁸ szorgalmatosan
járják, a' politikai mozgalmakat szemmel tartásák, hírlapok és röpiratok vitáit figyelemmel kísérik,
magoknak adatokat gyűjtögessenek. Arra pedig különösen figyelmeztetjük a' Nemes Káptalano-
kat, mi szerént a' Credentionalisokat²⁹ követeiknek magyar nyelven adják ki, mert a' Diaetan is
szemünkre lobbantatik, hogy jelent meg az Ország gyűlésre olly káptalani követ is, kinek megbízó
levele még az idő szerént is Latin nyelven volt írva.

g) Tudva van, mi szerepet játszik most az Ország gyűlésre tóduló ifjuság, 's milly befolyást
gyakorol a' törvény hozásra, helyeslő vagy rosszaló nyilatkozataival ő tevé helyzetünket
terhesebbé zajos őrgöngyözeivel, melyekkel a' Clerus többszöri megtámadtatását kísérte. A' me-
gyék azoknak számát, kiket követei mellé küldenek, százakra szaporították, az önként ide csődülők
száma szinte százakra megy. Alig lehet már közöttük jobb érzésűekre találni, kiket a' papság írno-
kainak felvén, ügyeiben megbízhasson. De a' Megyéknél is csak nem ritkasággá vált, olly fiatal
embert, ki a' Katholica Egyházhoz hív, a' Clerushoz őszintén ragaszkodó légyen. E' baj talán leg
inkább meg érdemlené az Egyházi Főbök gondos figyelmét, hogy ifiakat vennének pártolásuk alá,
kiket a' mostani ragályos korszalemlettől meg óva, otthon a' megyében, itt a' hon gyűlésben hasz-
nálni, 's belőlük jó gondolkozású hazafiakat felnevelni lehessen.

És ezek Megyei, 's Ország gyűlési helyzetünkre vonatkozó nézeteink, igénytelen javaslataink,
melyeknek célerányos felfogásából, 's életbe léptetéséből mi az Egyházi Rend politikai állására
nézve egy derültebb jövőnek reménylünk és várjuk el közelgetését.

De a' jelen terhes idők, még más jámbor óhajításokat is ébresztettek fel bennünk, 's ezeket is a'
Nemes Káptalanok, és Szerzetes Elöljárók figyelmére, gondosságára méltóknak tartjuk és mint
bővebb megfontolás és a' törekvési egyesülés anyagát ide iktatni kívántuk.

²⁸ Praeparandia = előkészület.

²⁹ Credentionalis = követi megbízó levél.

Nézetünk szerint az Egyházat fenyegető veszélyek gyökere mélyebben fekszik, hogy sem politikai helyzetünk jobbra fordultával azok megszűnését biztosan reménylhessek. Nem lehet a leg sajgóbb fájdalommal nem tapasztalnunk: hogy a' Katholikusok miveltebb részébe, 's általában azokban, kik a' köznépp soraiból iskolázás által kiemelkedtek, elhült a' vallásosság. Elleneink nagy része, az Ország gyűlésen szintűgy, mint a' Megyékben, katolikusokból áll. Iskoláinkban általunk nevelt Ifjuság vallási érzés és pietás nélkül lép ki a' felsőbb tanodák csarnokaiból, 's mozgalmiban ellenünk tört, v[agy] tőlünk elfordult. Úgy látszik, hogy a' papi nevendék házaiban, és a' Szerzetes Testületek közsegeiben sem képezetnek épen olyanokká a' vallás szolgái, mint a' millyeneknek annyi gond fordítás után, és az Egyház jelen szorongatásai közt lenniök kellene. Szemünkre vetették: hogy a' tudományosság mezején nagyobb munkásságot ki nem fejeztünk. Gűny képen mondatott ez Ország gyűlésen nevelési befolyásunkról: hogy ne vétessék el az tőlünk, mert a' papság, úgy is maga ellen neveli az ifuságot. Egyébberránt pedig csak ugyan oda irányozvák a' szabad szelleműek törekvéseit: hogy a' nevelési ügy kezünkből kivétsessék, közös iskolák álltassanak, a' Katholika Egyház iskolai alapítványai közös kézre kerítessenek. A' káptalanok munka köréről a' leg ferdébb fogalmak keringenek elleneink fejében, ők ezt solyosmák elmondásánál, pénz kezelésnél, gazdálkodási ügybajoknál többre alig becsülik. Ellenben a' lelki Pásztorok hasznos fáradozásait, mellyek általuk legkevésbé használatnak, magasztaló dicsértekkel kiemelik, ezeknek javainak elfoglalásából gazdagabb ellátást, kényelmesebb jövendőt ígérnek; szóval sokfelől szorongattatik Honnunkban a' Katholika Anyaszentegyház 's annak Hyerarchiája. Elleneink ellenzeteit, 's ezekből induló mozgalmait nem csak éber szemmel illik tehát kísérnünk, hanem óvó szerekrol is komolyabban gondolkoznunk. Van még erő kezeinkben, van hatáskör hivatalainkban, 's magasabb rendeltetésűnkben, fordítsuk ezeket egy jobb nemzedék képzésére, elleneink bal véleményének, 's törekvéseinek meg hiusítására. Ezek irányában mi a' teendők közé a' következőket soroljuk:

1^{ször} A' Káptalani tagok közül azok, kik Seminariumokban Rectorok, Académiákban és Lyceumokban Pro-Directorok, hivatalukat egész hatályát oda irányozzák: hogy a' Clericusok buzgóbbakká, a' tanuló ifiak jó katolicusokká neveltsenek, 's erre nézve mind ők, mind a' többi tag társak, főleg pedig a' Szerzetek Apátai és Főnökei örködjének a' tanítók gondolkozás módja, és az általuk elő adandó tanok jósága felett, 's az itt ott észrevett hibákat, vagy heányokat minden lehető módon javítani, kiegészíteni igyekezzenek. A' Protestánsoknál az összes tanítás a' Protestantismus szellemében történik, az minden tanulmányaiban be van szöve, 's veres fonálként futja át nem csak a' philosophiai, vagy Históriai leczkéiket, hanem még a' számtanra is elhat. Iskoláinkban olly előadást, melly vallásuk elveivel, 's irányával ellentétben áll, meg nem szenvednek. E' részben nekünk is oda kell törekednünk, hogy a' tanítást iskoláinkban catholicus szellem lengje át. Okkal, móddal, sokat tehetünk, többet talán utasító, javaslo modorban, mint hivatalos fellépések által. De ha a' szükség komolyabb fellépést igényelne, emberi tekéntetek félre tételével szembe kell szállanunk a' vallási közömbösség, 's az ezt terjesztő vagy tiukon ápoló tanok ellen. Különössen pedig figyelemre veendőek volnának azon sokféle ifuságot képező könyvetskék, mellyek jelenleg avatatlan, és a' positiv vallást éppen mellőző, vagy meg mérgező kezeiből kerülnek nap fényre; mellyek ellenében semmi sem volna kívánatosabb, mint ha honnunkban is a' külföld példájára egy társulat keletkezne Clerusunk soraiból, melly épületes és szelszerű iskolai könyvek kiadásával terjesztené a' Catholicus nép közt 's iskoláinkban a' vallásos érzést, elősegíténé az olly szükséges vallásos nevelést.

2^{sz} Különös gonddal és éber figyelemmel kellene kísérnünk a' kisedd óvó intézeteket, 's azon már keletkezett, vagy még ezután alakítandó egyleteket, mellyek a' népnevelést veszik pártolásuk alá, nehogy ezek által a' vallási közömbösség elterjesztessék, 's a' Liberalismus elvei a' köznépre is elhassanak.

3^{sz} A' Káptalanok használjanak minden mutakozó alkalmat annak tanúsítására, hogy ők is a' papi magas hivatás feladatát egész mértékben betöltik, 's nem csupán arra rendeltetvék, hogy tőke pénzök, vagy oklevelek örjei legyenek. – Prédikálás, Egyház Kerületeiben elő forduló jelesbb functiók, a' gyóntató székek, 's tudományos dolgozatok tág mezőt nyitnak a' Kanonokoknak minden bal hiedelem meg czáfolására, 's annak tanú jeléül szolgálndnak, hogy valamint szent elődeink javakkal és fényes jogokkal, üdv hozó fáradozásaikért láttattak el: úgy utódaik is azon nyomdokokat követve méltók azoknak háborítatlan élvezésére.

4er Az alsóbb Clerussali gyakoribb és meghittebb érintkezés bővebb alkalmat nyújthat, a Káptalan Urak pedig jó elvek terjesztésében nyájas vendég szeretettel fogadván az anya városba jövő lelki pásztorkat, igyekezzenek őket elleneik mozgalmaira figyelmeztetni, az Egyház védelmére buzdítani, a falusi nép iskolák gondos ápolására fel szöllíteni, emlékeztessék őket arra, hogy az Egyházi javakra sóvárgó kecsgetések, csalókány ámtásoknak tekintendők, mellyekkel a Francia alsóbb Clerus törbe ejtetett, 's mellettök csaknem éhen halásra jutott.³⁰ Az ily barátságos értesülések, valamint egy felől a főbb Clerus elleni még csak lappangó irigykedés legyőzhetik az alsóbb papságban, úgy számtalan jó alkalmul szolgálndnak a köz lelkesedés, 's egyetértő buzgólkodás felélesztésére.

5er A Káptalanok és javadalmas szerzetesek igyekezzenek kégy uraságaik alatt álló Plébániák szükségait fedezni, faluk rendezése, határok tágosítása alkalmával, a Parochiát, iskolát illően dotálni, 's különösen a káplánok feltűnő és már az Ország gyűlésen is emlegetett rideg állapotját jobb karba emelni. E felett gondoskodjanak arról is, hogy jószágaikban a Katholicus jobbgáyság ne csak meg ne gyengüljön, hanem vagyonban és szám szerént is gyarapodjék.

6er Az Anyaszentegyház szükségéi az idők változása szerént különbözőnek, jelenleg annak védelméül kell leg inkább gondoskodnunk, és ahol a Katholica Religio terjesztésére, Templomok fentartására vagy ékesítésére talán gazdagabb alapítványok léteznek, mi úgy véljük, hogy az alapítók czélja nem lenne sem eltévesztve, sem meg csonkítva, ha ezek fel használásában a mostani rend kívüli szükségek tekintetbe vétetnének. Egykor a szükség úgy mutatkozott, hogy a Convertiták³¹ fel segéllésére kegyes alapítványok tétessenek, ezekre most is szükség vagyon, de a térítés eszközeit gyarapítani, vagy az eltérések meg gátlásáról gondoskodni most talán szükségesebb, mint máskor lehetett, valamint az Anyaszentegyház védelmére intézeteket állítani, vagy a fen állokat pártolni, most korszerűbb törekvésnek mutatkozik Kő Templomok építésénél, tornyok, harangok kiállításánál. Az Egyház romlásával, kegyes alapítványaink nagy része is kétség kívül hajó törést fogna szenvedni. Általjában pedig minden jóltéteményeinkben arra is kellene tekintününk, hogy elleneinknek kezébe fegyvert ne adjunk, a jutalmakat valódi barátainknak osztogassuk, 's mi e tekintetet kölcsön adásokban, tudósok, művészek, mesteremberek felsegéllésében vagy pártolásában figyelemre méltónak tartjuk.

7er A vallásos buzgóságot ájtatos társulatok, egykor nagyon elősegítették, ezeknek békővetkezett eltörlése hidegséget szült. Társulatok által terjeszti a mai Liberalismus elő hatását, 's társulatok által lehet nálunk is a vallásos érzést, erkölcsi javulást leg sikeresebben elő mozdtani. Az iskolákban hajdan az úgy nevezett Mariana Congregatiók növendékeiből buzgó jó Katholicusok váltak. Voltak a régi időkben más ilyen kegyes egyletek is Honunkban, mint Sodales S. Stephani, S. Ladislai és S. Domonk, 's ezeknek fő törekvésök a Kath[olikus] hitvallás fel élesztésében, 's terjesztésében állott. A Francia Clerus hasonlóan ily kegyes társulatokkal ébreszté fel honjában a vallási buzgóságot, ilyenek már már nálunk is kezdenek fel tünedezni, többeknek előképe tán még csak a jámbor óhajások alatt rejteznek, de az idő létre hozásukat szük-

30 Utalás arra, hogy a francia forradalom első szakaszában az egyház önként lemondott kiváltságai egy részéről, pl. a tizedről. Továbbá arról az országgyűlésen gyakran hangoztatott liberális érvről beszél, miszerint ha az egyház lemondana óriási kiterjedésű birtokairól és nagybirtokosi pozíciójáról, minden bizonnyal jobban eleget tudna tenni eredeti – lelki természetű – kötelességei ellátásának. Ez a program pont egyébként az ún. „borsodi indítványt” követő vitára vonatkozik. Borsod közgyűlése még 1841 nyarán javasolta, hogy a katolikus egyház nagybirtokait (az egyház működéséhez szükséges birtoknagyság meghagyásával) a népnevelés céljaira elcéljoltan fordítsa. A javaslat mind a vármegyei közgyűléseken, mind a sajtóban, mind az országgyűlésen heves vitákat váltott ki. A diéta követői végül kimondták ugyan a katolikus egyház javainak állami célra való felhasználhatóságának elvét (szemben az azt sérthetetlennek tartó katolikus állásponttal), azonban a szekularizáció megvalósítását nem merték vagy inkább akarták kimondani. A katolikus egyház képviselői mind a felső, mind az alsó táblán azt a taktikát követték, hogy az egyházi és nemesi birtokok azonos tulajdonjogi helyzetét bizonygatták, remélve, hogy a nemességet eljlesztik a szekularizációtól. Taktikájuk valóban részben sikeres volt, s mint ez a passzus is bizonyítja, 1844 után az egyháziak különösen fontosnak vélték hangsúlyozni, hogy a népnevelés ügyét mennyire támogatják egyéb eszközökkel. A „borsodi indítványra” I. pl.: B.-A.-Z. m.Lt. IV. A. 501/e. 1762–63./1841. 2845/1841. sz.; Kovács, 1893.; Seresné Szegőfi Anna (szerk.): Borsod vármegye képviselete a reformországgyűléseken. Követutasítások és követi végjelentések. Miskolc, 1987. (Borsod-Abaúj-Zemplén megyei levéltári füzetek, 21.) stb.

31 Convertita = áttért, (itt:) protestánsból katolikus hitre térített személy.

ségessé tette. Ezeknek elő hívására, 's ha feltűnnek, segélyésére nyújtsanak a' Káptalanok, és más Papi Testületek segél kezeket, sőt illő, hogy éleiken az Egyházi rend főbbjei áljanak.

9^{sz} A' vallásosság beöltására, erkölcsiség szilárdítására sokat tehetnénk még e' honban, ha különösen a' Nemes Ifjuság célirányos nevelésére nagyobb szerű Convictusok³² léteznének, hol tanítás, elme és szív képezés, lelkes oktatók és előljárók által vezetetténnék, hol az ifiak a' világi romlottság példáitól távol esnének. A' szülőkön is inkább volna segítve, illy nevelő házakat állítani, melyekben az ifiak minden szükségességgel el látatnak, – mint azon pár száz forintokkal, melyeket Stipendium³³ név alatt kapnak. Ezen eszmét a világiak között terjesztetni, 's bennök azt a óhajtatást kellene felébresztetni, hogy Stipendiumok helyébe ismét Convictusok állíttassanak.

9^{sz} Valamint feljebb ajánlók az alsóbb Clerussali gyakori érintkezést, és nyájassabb társalagást, úgy ezt szinte a' világi Előkelők és Nemesek irányában annál inkább szükségesnek tartjuk, minél inkább kénytelenek valánk tapasztalni, hogy közülök sokan ügyünk pártolására csak azért nem szolgáltak fel, mert az érént kellően fel világosítva nintsenek. Ha velök meg értetjük, hogy a' papi javak a' Catholica Egyház javai, a' Catholicus Cultus fentartására rendelve, 's ennél fogva nem csupán Papokéi, hanem minden Catholicusé, 's így a' világiaké is, kiknek gyermekei 's atyafiái által bíratnak, és fognak ezután is bíratni, ha meg mondjuk nekik, hogy iskolai alapítványaink a' Catholicus Status tulajdona, és a' mennyiben ez a' Protestansokkali közhasználatra fogna bocsájtatni, annyiban a' Catholicusok fognának rövidséget szenvedni, 's majd a' hiányt közadózás útján kellene pótolniuk; illy 's más efféle észrevételek 's értesülések ébresztetni fogják Catholicusainkban az ön érdek érzetét, 's talán előhatályosabban lépendnek fel a közbői törekvések 's a' Catholicus alapítványok közös használása ellen, sőt e' részben egy két Vármegyében tán az is kivihető léssen, hogy az illy czélszatokat jövő Ország gyűlésen sérelemképpen fel panaszolják, minden esetre a' Nemes Káptalanok ezen czélba vett bántalmak ellen sérelmököt a' jövő Ország gyűlésen mutassák fel.

10^{sz} A' Protestánsok részéről a' jelen Ország gyűlésre sérelmek nyújtattak bé, melyek minden némű elferdített tények és alaptalan vádak elősorolásával a' Catholicus Clerus és Kormány ellen valának intézve, ők az agitatio ezen útjáról mint látzik, le lépni nem fognak, nem akarnak még akkor sem, ha a' legszabadabb alapzatú vallási törvényekben minden követeléseik ki fognának elégíteni. Az illy törekvések ellenében nekünk is éber figyelemmel kell viseltetni minden azon tüneményekre, melyek a' Protestáns Egyházak körében, vagy a' Megyei hatóságoknál jogaink, igazaink sérelmére és a' Catholica Religio Bántására történnek. A' sérelmek és bántalmak feljegyzését, össze szedését, 's a' jövő Ország gyűlésre Követeink által elküldését a' Nemes Káptalanok magas figyelmébe ajánljuk.

11^{sz} A' váltó alakban 's a' reménylőleg létre hozandó hitelbank által forgásba jött, és jövő pénzhitelezések az újabb törvények nyomán bár milly más hitelezések felett kiváltságos állapotba helyeztetődven, elsőbbséggel bírandnak. Ennél fogva bátorzkodunk figyelmeztetni a' Nemes Káptalanokat, hogy a' költsön adásokban az ediginél talán nagyobb óvatossággal járjanak el, a' váltó törvények és a' törvénybe iktatandó hitelbank szabályaira kellő figyelmet fordítsanak.

12^{sz} Végül mind ezek sikeresítésére kettőt véltünk meg említettönnék:

a) Igen hasznos, sőt már csak nem nélkülözhetetlen eszköznek tartjuk a' költsönös értesülést, mire nézve javaslatba hozzuk: hogy a' Káptalanok, Apátok és Prépostok minden előforduló fontosabb és az egész Clerusra kiható ügyekben, körlevelek által egymással lépjenek közlekedésbe, mert csak így lehet egyet értést, köz lelkesedést eszközölni. E' köz értesülés hiányának tulajdoníthatni, p.o. azt, hogy némelly Káptalanok a' szorgalmazott procentuatio³⁴ vagy már megadták, és adják, vagy azt, az elhottak massájából³⁵ lehúzzák, és össze gyűjtik, midőn a' Káptalanok nagyobb része e' teher elvállalásától folyvást vonakodik, leginkább azon egyszerű okból, mert ez a' kérdés a' sérelem útján van, és mivel a' jelen környülményekhez képest különben is tarthatunk attól, hogy a' papi 's nemesi jószágokra nevezetes terhek fognak rovatni, csak az egyesített erőben, 's egyet értesben találándjuk fel azon erős védelmi állást, melly akármilly ostromokkal is meg vívni képes leend.

32 Convictus = (itt:) bentlakásos, egyházi jellegű diákokthon.

33 Stipendium = ösztöndíj, segély.

34 Procentuatio (procentum) = kamat.

35 Massa = (itt:) pénzalap.

b) *Át vagyunk hatva azon soha, de kivált a' jelen terhes időkben nem téveszthető érzelemtől is, hogy az Anyaszentegyház Fő Pásztorainak a' dolgokba mélyen beható bölcsessége vezérelje lépteinket, 's magas hatályossága elősegélye törekvéseinket, 's ennél fogva az előadattakat is jóvá hagyásokkal véljük eszközözendőknek.*

Ezekből állanának az Egyház jelen terhes viszonyaira vonatkozó nézeteink 's óhajításaink, melyeket közértesülés, és a' gondolatok öszpontosítása tekintetéből, de egy melegebb érzelem felébresztésére is, mi az Ország gyűlésen másfél évig küzdött Káptalani Követek, Apátok és Prépostok a' magyar honi Nemes Káptalanokkal, és javadalmas Szerzetes Testületek Főnökeivel mielőtt innen elszélednénk, bizodalmasan közölni kívántunk. Csak az egyesség lélekben és akaratban teendő képessé minket azon elszánt védelemre, melyre hivatva vagyunk, nem felejtván el buzgó imáinkal kérni naponként a' mindenható Istent, hogy Fiának drága vérével szerzett Anyaszentegyházát az ellenség ostromai alól felszabadítsa, 's könyörgéseinkel esdeni az Isteni Anyát, e' hon Pártfogóját, ki minden eretnkségeket megrontott az egész világban, hogy a' Szent Királyoktól védelme alá bízott Magyar Anyaszentegyházát a' terhes idők veszélyeiben hathatós közbenjárása által oltalmazza. Kiadta Lipthay Antal m.k. Posonyi Kanonok, és Ország gyűlési Követ, mint Tanácskozmányi Jegyző.

„DIE ZEIT LASTET AUCH AUF UNS...“
Zusatz zur Geschichte des politischen Katholizismus der Reformzeit

Die in der Arbeit mitgeteilte Quelle (das über die Beratung der auf der ersten Tafel der Landesversammlung der Stände vertretenen Gesandten der Kapitel am 27. Oktober 1844 angefertigte Protokoll) ist ein wichtiger Zusatz zur in Arbeit befindlichen, zusammenfassenden Studie des Autors, die sich mit der – zum großen Teil unaufgeschlossenen – Vorgeschichte der politischen Tätigkeit der katholischen Kirche im Reformzeitalter beschäftigt.

In an die Mitteilung der Quelle geknüpften, am ehesten thesenartigen einführenden Gedanken faßt der Autor die mit der politischen Tätigkeit der katholischen Kirche in Verbindung stehenden wichtigsten Kenntnisse im angezeigten Zeitraum zusammen. Die ungarische Geschichtsschreibung pflegt das einheimische Auftreten des politischen Katholizismus am ehesten mit den in den 1890er Jahren erscheinenden kirchenpolitischen Gesetzen und mit den Vorarbeiten für diese in Zusammenhang zu bringen. Nach unseren Beobachtungen kann jedoch bereits in den letzten Jahren der Reformzeit (1844–1848) im öffentlichen Leben die Tendenz ausgewiesen werden, daß die führenden Persönlichkeiten der katholischen Kirche das gesellschaftliche Gewicht des Katholizismus unter Ausnutzung parteiähnlicher Rahmen gegenüber liberalen kirchenpolitischen Vorstellungen in eine moderne Form bringen wollten, daß ihre Machtpositionen zu bewahren berufene Bestrebungen stattfanden. Allgemein kann gesagt werden, daß die in den Diskussionen der Kirchenpolitik des Reformzeitalters verlauteten Argumente, sich gegeneinander richtenden Bestrebungen auffallende Ähnlichkeiten mit den Jahren nach 1890 zeigen, mit denen in den Zeiten des ungarischen „Kulturkampfes“ zu beobachten sind.

Die katholische Kirche mußte in drei aufeinanderfolgenden, sogenannten Reform-Landesversammlungen (1832–36, 1839–40 und 1843–44) einen sich steigernden Mißerfolg erfahren, im Laufe dessen sie erkennen mußte, daß sich in den im Zusammenhang mit der Erziehung der in gemischten Ehen zur Welt kommenden Kinder entfaltenden kirchenpolitischen Diskussionen die „Frontlinie“ nicht mehr zwischen Protestanten und Katholiken, sondern zwischen dem katholischen Klerus und der liberalen Opposition verläuft. (Zahlreiche prominente Vertreter der Reformer waren gläubige Katholiken, so István Széchenyi, Ferenc Deák, Ödön Beöthy usw.) Den größten Mißerfolg bedeutete für die Pfarrerschaft die nach leidenschaftlichen Diskussionen, Händeln und Verhandlungen erfolgte Bestätigung des Gesetzartikel 1844/III. in dem die Reibereien zwischen Protestanten und Katholiken auf in Richtung der bürgerlichen Gleichheit weisende Art geordnet worden sind. Die Führung der katholischen Kirche wollte weder auf die Privilegien der Kirche (auf die Position der vorherrschenden Kirche, den Protestanten gegenüber bestehende Vorrechte usw.), noch auf den Rang des feudalen Großgrundbesitzers (beziehungsweise auf ihre Großgrundbesitzer) verzichten, weshalb sie mit der Einführung einer solchen politischen Bewegung begann, von der sie sich die Vertretung ihrer Interessen im öffentlichen Leben der Komitate, beziehungsweise in der folgenden Landesversammlung der Stände erhoffte.

Als Einleitung der Bewegung ist auch die im Laufe der Beratungen der Kirche vom Herbst 1844 (des Episkopates, beziehungsweise viel mehr der der im öffentlichen

Leben viel aktiveren Abgesandten der Kapitel) besonders bedeutende, erwähnte Sitzung vom 27. Oktober, und zwar gleich von zwei Gesichtspunkten her. In den die Verlautbarungen fixierenden Dokumenten unterbreiten wir einesteils kurz und in Punkte gegliedert (in „kristallklarer“ Form) die ideologische Grundlage der öffentlichen Strategie des politischen Katholizismus, andernteils die konkreten, auf die Verwirklichung der Aufgaben des Reformzeitalters zielenden Vorstellungen der Kirche. Was ersteres betrifft, geht auch aus dem Protokoll hervor, daß die Kirche in ihrer Gesamtheit die liberale Reformpolitik der Opposition scharf zurückgewiesen hat, weil sie darin glaubte grundlegend gegen die Kirche gerichtete, antiklerikale Tendenzen zu entdecken, deren unverhülltes Ziel die Vernichtung der katholischen Kirche oder zumindest ihre Verdrängung in den Hintergrund ist. (Siehe z. B. „Was in der Landesversammlung zur Debatte stand und von der Opposition unterstützt wurde, wenn das wirklich zu einem Beschluß der Landesversammlung wird, was wir in Anbetracht unserer gegenwärtigen politischen Lage nicht als eben unmöglich ansehen, wird das den Klerus in Gefahr bringen und die politischen Rechte der katholischen Kirche zerstören, unsere gegenwärtige Lage genauso verschlechtern, wie das schon in anderen katholischen Ländern [...] geschehen ist. So ist es, – der ernste Fingerzeig der Zeit hat uns zu diesem Schritt gebracht, unsere Gedanken haben sich aus dem Gefühl unseres schmerzenden Herzens ergeben.“ usw.) Die konkreten Aktivitäten betreffend wurde auf folgendes gedrungen:

- Man wollte die gesteigerte Teilnahme kirchlicher Personen (der Mitglieder des Episkopates, der Kapitel, sogar des unteren Priestertums) am öffentlichen Leben, in erster Linie an den Komitatsversammlungen, dort die Vertretung des Standpunktes der Kirche, die Gewinnung des weltlichen Adels erreichen.

- Die Forderungen des sich modernisierenden öffentlichen Lebens wurden erkannt, die wichtige politische Rolle des Informationsflusses, weshalb man die institutionalisierte und schnelle Aufrechterhaltung der Verbindung zwischen den ins politische Leben eingeschalteten kirchlichen Personen betrieb.

- Aus ähnlichen Erwägungen erkannte man die außerordentliche Rolle der Presse für die Formung der öffentlichen Meinung, weshalb man sich für die Herstellung von den Standpunkt der Kirche popularisierenden, sich an historischen Argumenten orientierenden Tageszeitungen, Zeitschriften und Flugblättern, die kräftige materielle und ideelle Unterstützung der vorhandenen entschieden hat. (Später führte das auch zur Schaffung des Vorläufers der heutigen Gesellschaft des Heiligen Stephans, weiterhin sind in den darauffolgenden Jahren tatsächlich zahlreiche Presseartikel und Flugschriften in dieser Richtung erschienen.)

- Man wünschte den Grad des katholischen Charakters der Bildung zu erhöhen, das gesellschaftliche Gewicht der kirchlichen Einrichtungen, weil diesen entscheidende Bedeutung für die Herausbildung der „entsprechenden“ politischen Ansichten der heranwachsenden Generationen beigemessen wurde.

- Als wichtigste konkrete Zielstellung wurde die Wiederherstellung des den Gesandten der Kapitel 1825 entzogenen Stimmrechts der Landesversammlung der Stände betrachtet, weshalb man wollte, daß dies in den Diskussionen des politischen Lebens mit der den freien königlichen Städten das Stimmrecht zu gebenden Bewegung verbunden wird.

Auf Grund des Inhalts des Dokuments können zahlreiche weitere Lehren aus der sich 1846–47 formenden Verbindungsaufnahme zwischen der katholischen Kirche und der konservativen Partei und ihrer Interessengemeinschaft festgestellt werden.

Csaba Fazekas

NÉPTANÍTÓK BORSODBAN (1868–1918)

LÉNÁRT BÉLA

Alig egy éve, hogy a múzeumi évkönyv lapjain a Borsod megyei népiskolák és az abban dolgozó néptanítók számáról, állapotáról írtam, többek között körüljárva a tanítói bérezés alakulását s az abból fakadó gondokat is. Jelen tanulmányomban – mintegy folytatva az akkor már megelőlegezett baljós előítéletünket – arra szeretnék választ keresni s nyújtani, hogy az alacsony bérek, a járandóságok megkapása körül kialakult anomáliák következtében mekkora ranggal, társadalmi megbecsültséggel rendelkezett egy néptanító megyénkben. Vajon milyen helyet foglalhatott el települése helyi társadalmában, a közoktatás akkori, döntően egyházi hierarchiájában, milyen megítélés övezte a sajtóban, felettesei körében, volt-e alkalma kitörni többszörös elszigeteltsége korlátai közül? Volt-e ereje nehézségeit leküzdve a minőségi munkára, a közéletre, avagy beletörődve a sokszor valóban reménytelen anyagi helyzetébe, szürke robotosként végezte nehéz és gyakran idegőrlő munkáját?

Ha az olvasó figyelemre méltatva elolvassa a további sorokat, remélhetően meggyőződik róla, hogy voltak ilyenek is, meg olyanok is. Bizony szomorúan lapozgathatunk az egyházi és állami felügyelet iskolalátogatási jegyzőkönyveiben, amelyek sokszor igénytelen, hanyag munkáról tanúskodnak, de őszinte örömmel nyugtázhadjuk ugyanakkor azt is, hogy nem is kevesen épp az ellenkezőjéről tettek bizonyosságot az iskolai élet folyamatos jobbításán, korszerűsítésén fáradozva, egyleti tevékenységet szervezve, annak munkájában aktív szerepet vállalva, komoly sajtótevékenységet kifejtve, melynek célja mindig az iskola anomáliáinak ostromozása, a tanítás-tanulás korszerűsítésének propagálása volt. A legjobbak a közéletben is szerepet vállaltak, országos szerepet is beleértve. Csakis így lehet teljes a kép, így válik igazán plasztikussá az a sokszínűség és tarkaság, amely a megye tanítóságát éppúgy jellemezte, mint az egyéb foglalkozásúak más-más csoportjait is minden bizonnyal. E tarka sokszínűség megismerésére hívom az olvasót, különösen pedagógus olvasóimat, akik arról győződhetnek meg, hogy a pálya nemcsak ma, hanem mindig is rögös volt.

Társadalmi rang, presztízs, néptanítói szerep Borsod megyében 1868–1918

A kérdés vizsgálatánál először néhány általánosítást fogalmazunk meg: a magyar néptanítók a polgári társadalom „értelmiségi” rétegének alsó periferiáin helyezkedtek el. Ide „helyezte” őket anyagi helyzetük, nagyarányú és sokoldalú függőségük (állami, egyházi, községek adózó lakossága stb.), a kezdetben nem is diplomát, hozzáértést kívánó munkájuk, s az anyagi helyzetből következő kontraszelektációs folyamat eredményeként létrejött minőségi összetételük. Nehezítette helyzetüket szétszórtságuk, társtalanságuk, az egész napos tanítás rendkívüli elfoglaltságából származó elszigeteltségük. Mobilitás csak az egyes iskolákon belül tapasztalható (városi, állami iskolák vonzása), egyéb társadalmi felemelkedésre semmi lehetőség nem adódott. Szellemi agilitás épp ezért csak belső igényből származó, előrejutást egyáltalán nem jelentő motiváció eredményeképp a legjobbakat jellemezte. E tények eleve megszabták a pálya értékét

és társadalmi rangját. Eötvös már 1870-es jelentésében utalt a tanítók műveltebb társas köröktől való elszigeteltségére, alárendelt helyzetére. E kétes „rang” a legtöbb értelmes és más alternatívával is rendelkező férfit eleve elrettentett a pályától, s így – tisztelet a kivételnek – általában kényszerpályán mozgó elemek gyűjtőhelyévé vált a néptanítói státusz. Ezek az okok aztán olyan kontraszelekciós folyamatot indítottak el, amely tovább mélyítette a szakadékot a tanítók és az értelmiség más rétegei között.

Ismét csak Eötvöst kell idéznünk, aki ezt a jelenséget is világosan megfogalmazta. „...szellemileg és egyszersmind anyagilag is tehetséges ifjak nem igen lépnek az anyagilag nem jutalmazó és előmenetelre kilátást nem igen nyújtó tanítói pályára...” – ebből következett a szellemi nivó devalválódása, s így adódhatott, hogy nemcsak önművelésre és továbbképzésre alkalmatlanok, de „...a tanítás helyes módszereit sem ismerik... még azon pozitív ismereteknek sincsenek birtokában, melyeket törvény szerint tanítaniok kellene...” – hangzott el a kemény vád a miniszter szájából. Ha Eötvös így látta a helyzetet, felmerül a kérdés, miért nem kísérelte megteremteni a pálya rangját egy elfogadható életnívót biztosító tanítói bér törvénybe iktatásával? Mert a dolgok logikája nem az alacsony kvalifikáltságú néptanító – alacsony nivójú tanítás – alacsony bér egymásból következő sorrendje, hanem éppen fordítva. Egy pálya presztízsét a béreken keresztül lehet legjobban megalapozni. Nos, ez elmaradt, akkor meg miért a kemény bíráló? Sajnos, ezt az ördögi kört a dualizmusban és később sem tudták megszüntetni. Az egyre újabb törvények is inkább a tanítókkal szembeni követelményeket növelték, semmint anyagi helyzetüket javították. Nem volt tehát mód a pályára jövők összetételét javítani. Még 1891-ben is ezeket olvashatjuk az egyik borsodi lapban: „...csak azok mennek tanítói pályára, akik hiányos tehetségükkel más pályán boldogulni nem tudnak, vagy legfeljebb néhányan azok közül, akik hivatással és tehetséggel bírnak, de szegény sorsuk miatt másutt gyorsan és olcsón kenyérkereső eszközt nem szerezhetnek...”

Nos, nem csodálkozhatunk tehát, ha Szabolcs Ottó egyik tanulmányában a néptanítók társadalmi beilleszkedésénél azt állapította meg, hogy helyzetük különösen falvakban azért volt elszigetelt, mert a község más értelmiségi foglalkozású rétegei (jegyző, ügyvéd, orvos stb.) vagy esetleg kisebb földbirtokosai nem fogadták be őket, a falu módosabb paraszti rétegeihez viszont ők nem akartak „leereszkedni”.

1. A társadalmi elszigetelődés és kiszolgáltatottság egyik fő oka a *néptanítók szégyensége* volt. Az egyházmegyei jegyzőkönyvek lapozgatása közben újra és újra feltűnnek a tanítói segélykérelmek. A sajtó kifogyhatatlan témája ez: 1885: „...a tanítótól megvárják, hogy hivatalának is megfelelően, tisztességesen is öltözködjék, s családját is úgy tartsa, és jó, ha fizetése összesen véve 500 frtra mehet...” 1887: „...sajátságos az a tapasztalat, hogy éppen városaink és községeink azok, melyek nem sokat látszanak törődni azzal, hogy miből tartja fenn nem ritkán népes családját a tanító...” Bizony szégyenes életvitelre telhetett csak a szerény jövedelemből. A sályi tanító 1880-as években egyetlen berendezett szobájának bútorzata a szemtanú szerint: „...Olyan ágyuk volt, mint a miénk. Asztal, karszék, póc a könyveknek, meg egy sifony is vót a szobában. Vót nekik egy festett rózsás ládájuk is...” Ilyen bútorzattal nem igen lehetett reprezentálni még falun sem! Nem véletlen, hogy Kenyeres Károly diósgyőri állami iskolai igazgató 1910-ben (két fizetésrendezés után!) még mindig filléres gondokat takaró társadalmi helyzetet jellemzett: „...attól az embertől vár a társadalom mindent, kinek az anyagiakban még annyi sem adatott meg, hogy valahol álláshoz méltóan jelenjék meg, hacsak hivatalos idején kívül egyéb anyagi hasznot hajtó foglalkozáshoz nem lát...”

Az anyagi „elismerésnek” természetszerű velejárója a motiváció hiánya, a munkakedv csökkenése, a tanítási eredmények gyenge mivolta. Ez a téma is gyakran napirendre került. Ballagi tanfelügyelő 1881-ben első látogatásai után a tanítási eredményeket elemezte. A lehangoló kép okait kutatva írta: „... A tanítás sikerének biztosítására szükséges föltételek teljes hiányában bajos elhatározni, hogy kinek, vagy minek róható fel a gyermekek elmaradottsága... a tanító méltánylandó mentséget talál a ...körülményeiben...” 1882-ben: „...a tanítóink a nép közönye, s saját nyomorúságuk ellen folytatott küzdelemben elfáradnak, és hivatásuk teendőit gépiesen végzik...” 1888-ban teljesen világos összefüggést mutatott ki az anyagi helyzet és a tanítás minősége között: „...Vannak itt-ott jó, de vannak gyenge tanítóink is nagy számmal – írta –, kik silány javadalmazásuk arányában teljesítik kötelességüket, küzdve a megélhetés gondjaival, s annál kevesebbet törődve iskolájukkal...”

Ilyen körülmények között valóban gyakran illúzió feltételezni az önképzés, a minőségi munka belső igényét. Stein Dávid izr. tanító 1891-ben, amikor iskolaszéke önkényesen csökkentette fizetését, a Közigazgatási Bizottsághoz benyújtott panaszában írta: „...350 frt oly csekély összeg, hogy abból műveltebb osztályhoz tartozó ember, mint a milyen a tanító is, meg nem élhet, a kinek tisztességes lakást kell tartani, s emellett a pedagógia terén történt mozzanatokot is figyelemmel kell kísérnie...” Rosinger Márton tanító 1896-ban a millenniumi ragyogás mögötti szegénységet, kollégái nyomorát ecsetelve azt hangoztatta, hogy „...az ember nem csupán kenyér mellett él... nem nevelhet a szűken fizetett tanító a megkívánt lelkesedéssel...” A sajtóban is sokszor feltűnt e gondolat, hogy nem lehet számon kérni a lobogást ott, ahol a lángot sem lehet meggyújtani. A tanító, ha „...magának és családjának élelmet és ruhát akar juttatni és nincs miből: bizony kialszik a lelkesedés lángja, sőt a mindennapi kötelesség ösztönző szava is elvész benne...”

A lelkiismeretlenül végzett munkára tulajdonképp sohasincs mentség, mégis talán másként láthatja az ember a tanítók kevésbé kiváló, esetleg fásult, érdektelen munkáját, ha a valós helyzet ismeretéből indul ki. S nem véletlen, hogy a század végétől, miután nyilvánvalóvá vált, hogy a népiskolák egyszerű közkatonáit sohasem fogják kellően bérezni, a társadalom a „hivatás” gondolatának egyre szélesebb körű hangoztatásával nyugtatgatta lelkiismeretét. Egyre több újságcikkekben fordult elő e szó s a gondolat, hogy aki ezt a szép pályát választotta, nem pénzért teszi, hanem szolgálatot vállal, mely természetes lemondással, s az anyagi javakból való kisebb részesedéssel jár. S a millenniumi lázban élő, a magyarosítást hivatalos állami politikává tevő Magyarország, mely céljainak megvalósításában nagy szerepet szánt a tanítóságnak, el is fogadta ezt az érvelést. „...nincs pálya, mely szebb célokért küzd, de a legtövisesebb is – olvasható 1896-ban. – Itt nem lehet anyagi szenvedély, csak hivatástudat...” Milyen kár, hogy ez voltaképp hamis és nem eléggé indokolt gondolat – bár más célmegjelöléssel – végigvonult a magyar oktatás történetén, mélyen beágyazódott a köztudatba, s így e pálya valójában ma is elsősorban hivatás maradt!

2. A tanítóság tekintélyét, rangját nem csupán a falusi paraszti életmód szintjére szorító anyagi körülményei szabták meg, hanem a *népoktatás struktúrájában elfoglalt helye és az ott kiszolgáltató szerepe* is. Az egyházi és állami oktatási hierarchia legalsó fokán található tanítónak annyian parancsoltak, annyi helyről kapott utasítást, mint talán egyetlen köztisztviselő sem ebben az országban. S a baj nem is ebben rejtett elsősorban, hanem a felettesek nagy tömegének hozzá nem értésében, laicitásában. Az iskolaszék feje, a mindenkori pap gondolkodásmódjától függött a tanító elfogadható, esetleg megbecsült helyzete vagy tűrhetetlen körülményei. A hozzá nem értő iskolaszéki tagok által-

ban hetente meglátogatták az iskolát, értékelték, utasításokat adtak. Nem csoda pl., hogy az öntudatos tanítók tiltakoztak ellene. Fogarassy Jenő ároktői ref. tanító így fogalmazott: „...Tanítás, neveléshez nem értők, írni, olvasni nem tudók bírálói a tanítás munkájának...” „...De vajjon mi a tanító a papnak?” – tette fel a kérdést egy másik ismeretlen néptanító 1896-ban. „...A felekezeti iskolák mindenhatója a pap, a tanító csak egy napszámos, kinek nincs szava, nincs gondolkodása...” „...A falusi iskolaszék feje a pap, míg a tanító csak olyan szolga mint a sekrestyés vagy a harangozó... a pap csak addig pap, ameddig a reverendája ér, a tanító nem a papok oklatan eszköze...” – vélte az ismeretlen cikkíró. Bár a vélemény nyilvánvalóan erősen sarkított, az általánosan elfogadott tény, hogy a községi felekezetek feje nagy beleszólási joggal rendelkezett az iskola életébe.

Éles összetűzést eredményezett pl. az ún. körlátogatói rendszer is. Ez azt jelentette, hogy megbízott lelkészek ellenőrizték egy-egy kijelölt körzetben a tanítók szakmai tevékenységét. Az ilyen látogatások általában a félévi és év végi vizsgákon zajlottak le, s a lelkészek vizsgáztattak. Erről írta Nagy Sándor sajkázai tanító 1880-ban: „...nincs borzasztóbb annál, mint amikor egy fiatal pap, aki tanító soha sem volt, aki csak hallásból tudja mi fán terem e gyermektanítás – felruházva a körlátogatói címmel, merev tekintélyt erőszakolva magának – az iskolába lép be. Szinte élvezetet talál a 6–7 éves gyermekek remegtetésében, nem gondol arra, hogy ő a papi vizsgán... a gyermekeknél is jobban remegett...”

Az egyház, a papság az 1868-as 38. törvény megjelenése utáni időszakban még tulajdonképp jogosnak érezhette a tanítók szakmai ellenőrzését, hiszen a tanítói-papi hivatás sokáig egybefonódott. Az idő haladtával s az állami törvényekben előírt tanítói oklevelek megszerzésével, a kettős (pap-tanító) állások szétválasztásával a két foglalkozás fokozatosan kettévált és távolodott. A papok nem követhették az iskolai oktatásban bekövetkezett modernizációs pedagógiai folyamatot, egyre inkább kidomborodott metodikai, didaktikai képzetlenségük. Ilyen arányban és mértékben nőtt a szakadék a nevelés-oktatás munkáját végző tanítóság és az őket szakmailag ellenőrző egyházi hatóságok között. Ez a tény fokozódó konfliktusok forrása lett, és a felekezeti tanítóság számára egyre elviselhetetlenebb nyűgöt jelentett.

Hasonló problémát vetett fel a különböző iskolatanácsok tevékenysége is. Bár ezek kinyilvánított célja nem a tanítói munka szakmai ellenőrzése volt, hanem a tárgyi feltételek biztosításának elősegítése, mégis felmerült a kérdés, hogy pl. az 1907-ben létrejött Tanügyi Állandó Bizottság, melynek egyik fő célja a magyarosítás hatékonyságának ellenőrzése volt, hogyan győződhetett meg annak eredményességéről? Csakis úgy, ha a tanórákat látogatták tagjai, és ott kérdéseket tettek fel. Ez pedig nem más, mint a tanító szakmai ellenőrzése hozzá nem értő emberek által, még akkor is, ha a főispán tette ezt a tanfelügyelő kíséretében.

Utoljára maradt a megyei tanfelügyeleti ellenőrzés, az egyetlen szakmai szempontból nem kifogásolható ellenőrzési forma. A gyakorlat azonban azt bizonyította, hogy ezek a látogatások nem lehettek mélyrehatóak, sokszor és elsősorban a külső, tárgyi feltételek kötötték le a felügyelet figyelmét, és csak csekély mértékben irányultak a tanítás-nevelés szakmai tevékenységére. Ez a sokoldalú ellenőrzési gyakorlat nem a szakmai munka elősegítését jelentette, hanem a tanítóság kiszolgáltatottságának érzését növelte.

3. A tanítóság társadalmi agitálását, szélesebb körű kapcsolatteremtését nagy mértékben gátolta a *népiskolai tanításból származó rendkívüli lekötöttség* is.

a) A tanítási tevékenység korszakunkban délelőtt–délután folyt. Elegendő áttekin-tenünk egy ún. „tanórarendet”, azonnal kitűnik, hogy a népiskolai lekööttség egytanítós elemikben (zömmel ilyenek voltak), heti 30 megtartott órát jelentett. A többtanítós iskolákban ez a szám heti 26–28 órát tett ki. A tanítás általában de. 8–11 és du. 14–16 óráig tartott. Ehhez kell számítanunk az ismétlő iskolák heti 5 óráját, amelyet általában szerda és szombat délután, vagy vasárnap délelőtt tartottak. E hatalmas mennyiségű óraszám, annak délelőtt–délutánra való szétszórása a hét minden napja teljes lekötését eredményezte. Az osztatlan iskolákban a 35 közvetlenül megtartott óra mellé 1–6 összevont osztály esetében még heti 100 órányi csendes foglalkozást kellett tervezni, szervezni és lebonyolítani. Ez azonban már meghaladta egyetlen ember lehetőségeit, ezért nagyobb gyermekek segítségét (vezértanítványok) vagy segédtanítókat is igénybe kellett venni. A két tanítás közötti időszak távolabbi helységek felkeresésére túlságosan rövid volt, legfeljebb helyi ügyeket lehetett intézni. A tanítás, az órákra való felkészülés tehát, ha becsülettel végezték, túllépte a heti 48 órás munkaidőt.

b) Csaknem minden községben a tanító látta el a kántori teendőket is. Az időközben adódó elfoglaltság (temetés stb.) vagy a déli szünetre esett, vagy a tanítás szüneteltetését jelentette, ha nem volt segédtanító. Az elmaradt órákat valahogyan pótolni kellett, ez újabb munkával járt. A vasárnapi misék, istentiszteletek pedig a heti pihenőnap betáblázását jelentették.

c) Más jellegű népművelési teendők is jócskán akadtak. „A tanító ma nemcsak iskolamester – írta Szabó Endre néptanító –, hanem felnőtteket kell oktatni, olvasóköroket, népkönyvtárakat létesíteni, ifjúsági egyesületeket létrehozni, méhészkedésre, kertészkedésre tanítani a népet...”

d) Nem hanyagolhatták el a továbbképzést sem. A törvény számos új tantárgy tanítását írta elő, ezek módszertanát tanfolyamokon kellett elsajátítani. Sokan tanképesítő vizsgákra jártak, magánúton végezték a képzőt. Működtek az egyházi, majd 1890-től az általános tanítóegyletek, azok körei. Itt mintatanításokat tartottak, előadásokat, pályázatokot írtak, hozzászólásra készültek fel. Ha pedig valamelyikük egyleti elnökségi vagy vezetőségi megbízatást nyert, úgy az egyleti ügyek intézése, ülések szervezése, lebonyolítása is feladatuk volt.

e) Létfenntartásuk érdekében sokat lóttak-futottak saját gazdaságukban. A tanító „...megy rétre, mezőre, lát mellékkereset után, mert családjának nyomora közelebb fekszik szívéhez, mint a népnevelés...” olvasható az egyik cikkben. Ha pedig a járandóságot is be kellett szedniük; veszekedni, pörölni a szűkmarkú szülőkkel, akik még náluk is szegényebbek voltak, szintén az ő tisztük volt.

f) A másodállások kora sem a mai időkre tehető. A Borsod megyei Tanügy című egyleti lapban 1910. december 1-jén hosszú cikk jelent meg Tanárok, tanítók címmel: „...A hús és a kenyér, s általában az élelmi cikkek, valamint a ruházat és lakás akkora igényeket támasztanak, hogy a rendelkezésre álló jövedelemforrás azt a legnagyobb takarékoság mellett sem képes fedezni...” „Így nem is sok idő múlva bekövetkezik az, hogy a tanárok, tanítók seregesen foglalják el a vállalatok, szövetkezetek, pénzüintézetek irodáit, hogy szabad idejükben megkeressék azt, amire a mai nehéz megélhetési viszonyok között, szerény anyagi javadalmazásuk mellett még szükségük van... – olvashatjuk a cikkben –. ...Ez a kényszerűségből vállalt foglalkozás pedig elvonja őket a társadalom által teremtett kulturális intézmények szolgálatától... Az a tanár vagy tanító, aki szabadidejét a büroban kénytelen eltölteni, csak fél ember lehet az iskolában...”

Mindezek ismeretében kérdezhetjük: mikor és hogyan maradt ideje a néptanítónak, hogy társas kapcsolatokat keressen, falujából kitekintve utazzon, avagy szellemi, kulturális igényeit kielégítse?

4. A néptanítók elszigeteltségét fokozta a megye községeinek és iskoláinak szét-szórtsága, partikuláris volta is. Elegendő egy pillantást vetni Borsod megye térképére, azonnal feltűnik aprófalvas rendszere. A kis községek döntően egytanítós, osztatlan népiskolákat jelentettek. A közlekedés nehézségeit, a földrajzi elszigeteltséget tovább tetézte a vallási elkülönülés is. Egy községen belül a különböző felekezetek iskoláiban sokszor merőben eltérő tárgyi és személyi feltételek mellett tanultak a gyermekek; más tantervek, más tankönyvek, más módszerek növelték az amúgy nem túlságosan nagy távolságot ugyanazon falvak más felekezettű tanítói között. Ugyanannak a községnek tanítói más tanítóegyletbe jártak, az összejövetelek más időpontban zajlottak, s a gyűléseken merőben más problémák vetődtek fel. Úgy tűnik, több volt a szétválasztó elem, mint a kohéziós erő.

Utalnunk kell a megyei közlekedés elmaradottságára, az információs lehetőségek szegényes voltára is. Ez a helyzet némileg csak akkor változott, amikor 1890-ben megalakult az általános tanítóegylet, ahol végre megszűnt a felekezeti szétosztottság. A BÁTÉ (Borsod megyei Általános Tanítóegylet) tevékenysége nagyon sokat jelentett a falak ledöntése útján. Az évi közgyűléseken végre egyenlőnek érezhette magát a kis falvak szegény tanítója és a nagy hírű iskolák jól fizetett „tanító ura”. Ezeken az összejöveteleken minden tanító közös problémáin vitáztak, a bajok javítására határozatokat hoztak, az itt létrejött személyes ismeretségek, kapcsolatok a század első évtizedeiben lassan oldották a megye tanítóságának széttagoltságát, egyedüllétét.

5. A társadalmi helyzethez hozzátartozik a *társadalmi és szakmai megítélés, minősítés köre* is. Az iskola eredményességét még ma sem tudjuk tudományos pontossággal mérni. Akkoriban pedig elsősorban szubjektív benyomások, sokszor külső látszat (vizsgák) alapján ítélték. Az iskolai munka hatékonyságát szokás volt az analfabéták számával is mérni. Igaz ugyan, hogy az írástudatlanok száma nemcsak az iskolai munka színvonalának következménye volt csupán, hanem a tankötelezettség teljesítése fokának is, mégis bizonyos támpontul szolgál arra nézve, hogyan teljesítette Borsod megye népiskolai hálózata az elemi oktatás legalapvetőbb célját: az írástudatlanság felszámolását.

A statisztikai eredmények impozánsak:

Év	Megye lakóinak száma	Az írástudatlanok száma	%
1870	195 073	97 800	50
1890	216 744	52 301	24
1900	255 199	39 450	15
1910	287 404	28 000	9,8

Az eredmények fordítva arányosak a tankötelezettségi törvény javulásával. Ez a tisztán számszerű vizsgálat azonban nem problémamentes. Az egyik legfontosabb kérdés, kit tekintünk analfabétának. A válasz látszólag világos: írástudatlan az, aki nem sajátította el az írás-olvasás alapismereteit. Csakhogy a század végén a tanfelügyelői jelentésekben többször különbséget tettek még a csak írni és a csak olvasni tudó gyermekek között. Az pedig ma már nem dönthető el, hogy a fenti statisztikában kiket szerepeltettek.

Az 1876/77. évi tanfelügyelői jelentésben pl. az olvasható, hogy az iskolából kikerült gyermekek közül (sajnos az összes kikerültek száma sem állapítható meg) 1660 tudott írni, olvasni, 90 fő csak írni. A következő év statisztikája szerint az iskolából kikerülők közül 3554 tudott írni-olvasni, de 234-en nem tanultak meg írni, csak olvasni, – jelentette Szabó Károly. 1879-ben ugyanezeket írta: „...különösen megvizsgáltam azon tanulókat, ki az évben már kikerültek az iskolából, és sajnálattal kell jelentenem, hogy a gyermekek még a legszükségesebb tantárgyak, mint az írás, olvasás és számolásban is oly gyengék, hogy e tekintetben a második évfolyamon járó gyermekektől is többet lehet követelni.” Ilyen jellegű megkülönböztetést 1885-ben tett utoljára Ballagi Károly. Akkor Borsodban 8446 gyermek lépett ki a népiskolából (az nem tűnik ki, hogy ez a 6. vagy a 4. osztály elvégzését jelentette-e), ezek 83%-a (7045) megtanult írni, olvasni, 1401 tanuló viszont csak olvasni tudott.

Ha ilyen differenciáltan vizsgáljuk az írástudatlanság kérdését, akkor a statisztikai adatok mögött még sokkal több írástudatlant kell feltételeznünk. A hiányosság okát egyrészt a tankötelezettség nem teljes mértékében, az elemi iskolák csupán néhány osztályát és nem az egész kurzust (1–6. osztály) elvégző tanulók nagy számában, s az oktatás színvonalának nem kellő fokában látjuk. A népiskola alsó osztályainak elvégzése tehát nem jelentette egyértelműen az írás, olvasás készségének, képességének elsajátítását. Pedig a népiskolában az írás-olvasás megtanulása olyan alapvető feladat volt, mely lehetővé tette volna egy általános, a kor szükségleteinek megfelelő műveltségi szint elsajátítását. Ennek érdekében az írás, olvasás, számolás alapvető tárgyai mellé később egyéb közismereti tárgyak ismeretanyagának oktatását is felvették a népiskola céljai közé. Új, a modern tudomány struktúráját követő, jól elkülönülő tantárgyak jelentek meg: történelem, földrajz, természetrajz-tan és (1884-től) egészségtan. Kötelezően előírták az ének, rajz, tornászat, kézimunka készségi tárgyakat és a gyakorlati oktatást is. Az új tantárgyak külön tanítása kezdetben nem volt népszerű a tanítók között, akik megszokták, hogy egyetlen olvasókönyv olvasmányai alapján tanítottak komplex, de egyúttal kusza ismerethalmazt.

Polányi tanfelügyelő erősen elmarasztalta a ref. iskolákat a természettudományos tárgyak elhanyagolásáért, ez akkor, a törvény megjelenése után három évvel még nem is volt csodálható. Annál érthetlenebb, hogy később is bőven találkozunk a tanfelügyelet elégedetlenkedő elmarasztalásával. Ballagi, 1881: „A tanítás eredménye a körülményeknek megfelelőleg a legszerényebb várakozást sem elégíti ki. A gyermekek ritka helyen képesek kielégítő gyakorlottságot felmutatni az olvasásban, írásban, még kevesebbet a számolásban. Egyéb ismeretekről pedig szó sem lehet...” 1885-ben a tanfelügyelő jelentésében ismét említette a beszéd- és értelemgyakorlatok, testgyakorlat, női kézimunka és háziipar tantárgyak elhanyagoltságát. Hídvégi Benő tanfelügyelő 1890-es nyomtatott beszámolójában részletesen foglalkozott az egyes tantárgyak helyzetével. Szerinte a törvény megjelenése után húsz évvel csak a hittan, írás, olvasás és számtan tárgyakat tanították minden iskolában, véleménye szerint mindössze 10%-os eredményességgel. Ez utóbbi megállapítást azért kételkedve kell fogadnunk. Különösen elhanyagolt tantárgyak voltak az általános/egyetemes történelem, női kézimunka, testgyakorlat, természettan, általános földrajz, amelyeket a népiskolák 30%-ában sem tanították. Az ének és rajz tárgyakat a tanfelügyelő meg sem említette, pedig az 1877-es állami tantervben mindkettő oktatását szigorúan előírták.

A tantervek ilyen mértékű semmibe vételére nem mentség a néptanítás képzettsége, anyagi állapota sem! Nyilvánvalóan vezetési hiányosságok is befolyásolhatták a népiskolai oktatás tartalmának ily mértékű egyoldalúságát. Utalnunk kell itt az egyházi

tantervek zavaraira, a nyilvánvaló tankönyvi hiányosságokra is. Fel kell hívnunk a figyelmet arra a tényezőre is, amelyet a mezőkövesdi képviselő-testület fogalmazott meg a hiányzásokkal kapcsolatban. Véleményük szerint a tanítók állandóan új anyagot tanítanak, s nem veszik figyelembe a hiányzókat, akik nem tudnak felzárkózni, lemaradnak.

1906-ban, amikor a tanfelügyeleti tevékenységet újra szabályozták, a felügyeletnek elsősorban az iskolák szellemi életét kellett vizsgálniok. Hídvégi április havi jelentése tartalmazott egy ilyen jellegű összefoglalást: „...Az iskola szellemi színvonala, sajnos semmi emelkedést nem mutat. Új tantervet adott ki az állam, s utána a felekezetek. A tanítási módszerek javításán szüntelenül fáradoznak a hivatottak. A tankönyvírás terén szinte túltengő versengés támadt. De mindezeknek csak itt-ott látszik hatásuk az iskolákban s azok falain belül. Ott még makacsul tartja magát a régi, maradi szellem; gépies, élettelen napszámos munkát találunk ott, hol lelkes, buzgó nemzetjavító működésre volna szükség. Egyes kötelességtudó, képzett jeles tanító mellett kiáltóbb az ellentét, ami az iskolák többségében található. Számos iskolában rendszert képez az, hogy két álló esztendeig rágódik a gyermek az ábécén, s három-négy évi iskolázás után gépiesen alig tanulnak meg olvasni. Ilyen alapvetés után természetesen a további haladásban nincsen köszönet. A mindennapi életben annyira nélkülözhetetlen tizedes törtekkel való számolás, az anyanyelv öntudatos használata, a magyar alkotmány, és a polgári jogok és kötelességek ismerete, s általában minden tantárgynál az értelemfejlesztés annyira gyenge lábon áll, hogy az ilyen iskolából kikerülő nemzedék nem fogja helyét megállhatni az életküzdelemben. Ennek az elszomorító eredménytelenségnek okai között felemlíthető ugyan a tanítói fizetések csekély volta, néhol az iskolák túltömöttsége, a tanulók ruhátlansága, az iskolai mulasztások nagy száma, de mindezeket az akadályokat, mint számos örvendetes példa bizonyítja, legyőzheti a tanító buzgósága és tudása. Ahol azonban ez hiányzik, ott a helyi felügyelet és ellenőrzés szigorításán kívül az állami felügyelet hatályosabbá tételével kellene segíteni. Az államsegélyezést minden esetre célszerű lenne a sikeres tanítástól tenni függővé.”

Nem tűnik szívderítőnek a kép még a 20. század első évtizedében sem. Most látszik meg igazán a magyar népoktatás iránt tanúsított állami szűkkeblűség következménye, az elfásult, minőségileg gyenge szinten álló tanítóság „érdektelensége” saját munkájával szemben! Sőt, az újonnan kikerülő tanító nemzedékkel is voltak problémák; bizonyítja ezt egy 1908-as újabb tanfelügyelői jelentés. Hídvégi több pályakezdőt látogatott: „...a tanítóképezdék nem olyan készen bocsátják ki a fiatal tanítókat, hogy további vezetés és útmutatás nélkül is meg tudják találni a helyes utat. A legjobb nemzedék, ezért nem is az ifjabb nemzedék, hanem az idősebbek között található... A tanítás színvonala nem emelkedett oly mértékben, ahogy a fizetés rendezés után várni lehetett volna...” A jelentések szerint nagyon sok a közepes, és annál alacsonyabb szintűnek ítélt iskola.

Nagyon nehéz megállapítani tehát, hogy mennyi felelősség terhelte a tanítókat, s mennyi volt abból másra hárítható, esetleg objektív kiváltó oka az eredménytelenségeknek. Az viszont kétségtelen, hogy a hanyagságért elmarasztalt, megrótt tanító, akinek munkáját esetleg még saját községének lakosai is tapasztalhatták, nem emelte az amúgy is alacsony társadalmi presztízst. A megyei tanfelügyelői jelentésekben az általánosításokon túl, bőven találunk hanyagságért megrótt nevelőket, az egyházmegyei-kerületi jegyzőkönyvekben is szemünkbe tűnnek az elmarasztaltak nevei. Lássunk néhány megrovást: „...a keresztesi járásban nem kielégítő a harsányi, sályi, andornaki, noszvaji iskola – olvashatjuk az Alsóborsodi ref. Egyházkerület 1869-es közgyűlési jegyzőkönyvében – ... Ezen utóbbiak ... a megrovás különböző mértéke szerint lesznek

megintendők... Szalontán Tóth Dezső, Diósgyőrben mindkét iskola vezetője s az aranyosi tanító s általában a dicséretes oktatóktól távol állók esperesi tollból figyelmeztetendők azon eshetőségre, hogy a közoktatási miniszter által buzgón felkarolt nevelésügy vezetésére utalandó bizottságok mérlegén súlytalanoknak és elvetendőeknek találtatván, könnyen kiejthetik kezökből az ártatlan család siralmas veszteségére a tápláló kenyeret...” – fejeződik be a figyelmeztetés. Részlet a református egyházkerület 1872-i jegyzőkönyvéből: „...tanítóink egy része hanyag, s képtelen a tanításra, s emiatt gyakran keserű szemrehányásokat kell szenvednünk a magas kormánytól s az iskolai felügyelő uraktól...” Elhatározták, hogy a továbbiakban az évi közgyűléseken értékelni fogják az egyházmegyéék népiskoláinak munkáját. Az értékelés kitűnő, dicséretes, kielégítő és gyenge osztályzatokkal történt. A későbbi jegyzőkönyvek értékelési aránya azt mutatja, hogy az iskolák zömét a középső két osztályzattal minősítették, gyenge értékelést csak elenyésző hányad kapott.

A tanfelügyelői jelentésekben kevés elítélést találunk, de azért lássunk néhány példát! „...Ládbesenyőn a gyermekek... még a betűket is alig ismerik, annál kevésbé tudnak olvasni... Az iskola rosszaságának legnagyobb részben a tanító képzetlensége és hanyagsága az oka...” Szabó, 1878. Emődön az ev. iskolában a superintendentia „...tanterve nem vitetik keresztül...” Szabó, 1879. Hejőszalontán a református tanító a szomszédos Szakáld pusztára járt magánórákat adni „...és ezáltal saját tanítványait elhanyagolja...” Szabó, 1880. „Tiszakürt Borsod megye egyik legrosszabb iskolája, írni, olvasni, számolni sem tudnak a gyermekek, mert a község és a tanító között nagy ellentét van...” Ballagi, 1880. „...A szirmabesenyői Mihály Bertalan kat. tanítót elbocsátották, mert oklevéllel nem bír, rendetlen életet folytatván az iskolát elhanyagolta...” Ballagi, 1882. „...Damakon Szécsényi István tanító egyedül lévén, a gyermekek teljesen elvadultak, tudatlanul kerülnek ki a kezei alól. Ez iskolában oly mérvű elhanyagoltságban találtam a tanítás ügyét – írta Ballagi 1884-ben –, hogy sürgős intézkedésre van szükség, ha a különben jóindulatú népet meg akarjuk menteni a végelszűnyedéstől...” „...Edelényben Fridrich Antal tanító az alsóban 3 év alatt sem tanította meg az ÁBC-t...” Ballagi, 1884. „...A tanítás eredménye általában megfelel a méltányos várakozásnak... viszont gyenge a pogai állami, a mezőnyárádi, cserépváraljai és cserépfalvai rk. iskola...” Hídvégi, 1901. „...A tanítás megfelelő, kivéve a sályi református iskolát, melyben a tanítás eredménytelensége botrányosan szembeszökő. Az elemi iskolát végzett 12 hatodik osztályos tanuló a számolásból csak összeadást és kivonást tanult, a magyar nyelvtannak hírét sem hallották...” Hídvégi, 1903. Sajópálfalán a görög katolikus iskolában a tantárgyakat magyarul tanulják ugyan, de „...oly gyenge a tanítás, hogy az eredmény a legcsekélyebb várakozást sem elégíti ki...” Hídvégi, 1907. „...Tanítási eredmény átlag közepes, a kisebb rész emelkedik felül a középszerűségen, némelyek pedig azon is alul maradnak (Bánfalva, Bóta, Sáta [kántortanító], Mezőnyék [ref. izr.], Hejőcsaba [ref. izr.])...” Hídvégi, 1911.

E példák mutatják a tanítói hanyagság valós tényét. De a megróttak száma – úgy véljük – nem több, mint bármely pályán hanyagul működők aránya még ott is, hol összehasonlíthatatlanul jobb anyagi és tárgyi feltételek között, nagyobb megbecsülés mellett dolgoztak.

Bőven találunk ellenpólust is. Az iratok lapozgatása közben gyakran feltűnnek nevek, akikről mindig csak a megbecsülés hangján emlékeztek meg. Hamarosán kirajzolódnak Borsod népiskoláinak nagy egyéniségei, akik gyakorlati és elméleti munkásságukkal példát mutattak a megyében, sőt jó néhányuk még országos hírnévre is tett szert. Óhatatlanul felmerül a kérdés, vajon ma Ároktőn, Sajókázán, Ózdton, Diós-

győrt, Miskolcon a jelenleg tanítók közül hányan tudnak arról, hogy mai iskolájuk falai között valamikor meggyeszte ismert néptanítók működtek. Őzdi híres igazgató-tanítója *Kablay István* volt. Valóságos pedagógiai műhelyt kovácsolt az egykor kicsiny társulati, majd később községi iskolában a múlt század utolsó évtizedeiben s századunk elején. A tantestület tagjai saját maguk által készített és kipróbált tanmenetek, tantervek alapján igyekeztek kielégíteni a közeli gyár átlagostól elűtő igényeit, különleges rajz, szakrajz oktatását vezették be. Kablay nagy súlyt helyezett a szülőkkel való kapcsolatok építésére. „Értesítő könyvecskét” vezettek be a gyors érintkezés érdekében. Nagy szerepet vállalt a megyei tanítóegylet szervezésében, vezetésében, elnöke volt az őzdi járáskörnek. Iskolájában gyakran megfordultak járása, de a megye tanítói is, hogy tapasztalatokat szerezzenek az itt folyó munkáról. Ennek érdekében gyakran tartottak is bemutató tanításokat, előadásokat. Olyan korszerű pedagógiai eljárásokkal találkozhattak ott az érdeklődők, melyeket jól gyümölcsöztethettek saját iskoláikban is. 1882–1916 között vezette intézményét, általános elismerést szerezve nevének, iskolájának.

Diósgyőr vasgyári iskolájában tanított, majd igazgatóként működött *Laub Sándor*. Munkásságát magas fokú nevelőmunka, pedagógiai fogékonyság, közéleti tevékenység jellemezték. Országos hírű intézményt faragott iskolájából. Ő is a gyári igények kielégítésén fáradozott a különleges rajzoktatás megteremtésével. A millenniumi kiállításon Budapesten a gyár nagy hírű termékei mellett a gyermekek rajzai is nagy feltűnést keltettek. Maga tervezte mintakönyvecskéit, melynek segítségével a megye rajzoktatását úttörő módon fejlesztette. Korszerű pedagógiai elveit és annak gyakorlati megvalósítását az általa szerkesztett vasgyári évkönyvekben ismertette. 1892-ben speciális ipariskola felállítására tett javaslatot, mellyel a minisztérium is foglalkozott. Tagja, rövid időre elnöke volt a megyei egyletnek, 1894-ben Abaúj-Torna megye segédtanfelügyelőjének hívták meg. Borsod megyét nagy veszteség érte távozásával.

Wolfgang Lajos 1868-ban jött Miskolcra evangélikus tanítónak. Elsősorban az ének tanításának volt szakértője. Zenei hajlamát zeneművek szerzésével bizonyította. Előbb a Hegyaljai Evangélikus Tanítóegylet titkáráként működött, majd tevékeny szervezője lett a megyei általános egyletnek, tagja volt a Magyarországi Tanítók Országos Bizottságának. Kiemelkedő gondolata volt a megyei tanszermúzeum felállításának javaslata. Közéleti érdeklődését városi törvényhatósági tagsága bizonyítja. Tulajdonképpen őt tekinthetjük a Borsodmegyei Általános Tanító Egylet (továbbiakban BÁTE) szülőatyjának, hiszen 1890 februárjában ő javasolta megalakítását, készítette el az alapszabály tervezetét, vállalta el az ideiglenes elnökséget, s a minisztériumi jóváhagyás után alelnökké választották. 1897-ben bekövetkezett haláláig a városi és megyei tanítóság megbecsült, elismert szellemi vezére volt.

De lehetett falun is kiváló munkát végezni: *Fogarassy Jenő* ároktői ref. tanítót tisztelte egész Borsod. Korán felismerte, hogy az oktatás színvonalát korszerű szemlélettel lehet emelni. E munkásságáról inkább idézzük a tanfelügyelőt: „...elmondhatom, hogy az ároktői református népiskola nemcsak Borsod megye legkitűnőbb intézete, hanem hazánk jeles népiskolái közt is az első helyet foglalja el. Fogarassy Jenő tanító, ki szakképzettsége mellett páratlan szorgalomról tett tanúságot, az iskolának egy kis könyvtárat szerzett, és az egyes tárgyakat oly kitűnő eredménnyel tanítja, hogy a növendékek minden feladott kérdésre a legpontosabban, legszabatosabban felelnek. Az intézet nagyobb részt saját készítményű taneszközökkel felszerelte. A gyermekekkel való bánásmódja és tanítási módorával az iskolát annyira megszerettette a növendékekkel, hogy mulasztás ezen iskolánál alig történik...” Szabó javaslatára őt aranyat kapott, melyet Vay Béla főispán adott át, s a tényt a sajtóban is ismertették. Azt, hogy ez nem egy-

szeri eset volt, bizonyítja, hogy Hídvégi többször kiemelte az ároktői iskolát 1904-ben: „...jók Mezőcsáth, Ároktő. E két utóbbinak felsőbb osztályai a tankerület legjobb iskolái közé sorolhatók. Az ároktői református iskolában a magyar történelemből olyan jeles eredményt találtam, hogy az osztály tanítóját, Fogarassy Jenőt a közművelődési egyesület jutalomdíjával kitüntetendőnek javasoltam...” majd 1908-ban ismét. Pedig ekkor már ugyancsak idős volt az 1873 óta működő Fogarassy! S a kiváló tanítás mellett még mennyi más tevékenység! Csak utalni lehet elméleti, pedagógiai cikkeire, melyek az énektanítás módszertanától a tantervrevízióig széles skálán mozogtak. Számos pályamunkát nyert (1895-ben pl. 60 forintot!). Gyakorlati tevékenysége az Alsóborsodi Református Tanítóegylethez fűződik, melynek hosszú ideig elnöke majd jegyzője volt. Megírta az egyesület 25 éves történetét. Később fontos szerepet játszott a BÁTE-ben, melynek évkönyveiben számos cikket találhatjuk. Wolfgang Lajoshoz hasonlóan nagy tekintélyt vívott ki pályatársai között.

Nagy Sándor sajkóczai tanító is szellemileg érzékeny, agitatív egyéniség volt. Cikkeiben fáradhatatlanul harcolt az újért, a tanítói pálya elismeréséért, tisztességéért. Korán felismerte az egyházi tanítók kiszolgáltatottságát, s bár maga is az volt, bátran támadta az egyház maradi, laikus lelkészi ellenőrzési rendszerét, küzdött a tanítói részvételért az egyházi tanügyi hatóságokban. Többször kritizálta kollégáit is, ezért cikkei után gyakran lángolt fel vita, általában izgága természetű, összeférhetetlen tanítónak tartották sokan. Való igaz, többször fogalmazott túl keményen, ez azonban inkább meggondolatlanság volt, mint rosszindulat. Sokszor emelte fel szavát a torna elterjesztéséért, felismerve, hogy a testi nevelés éppoly fontos, mint a szellemi erők fejlesztése. Tagja, majd elnöke lett egyházmegyei tanítóegyletének, melytől egy vitatható pályamunka körül kialakult félreértés miatt megfosztották. Ekkor (1874), a megyében először – vetette fel a felekezetek feletti általános tanítóegylet létrehozásának gondolatát. Rendkívül előremutató javaslatának megvalósítására azonban még 16 évet kellett várni. A BÁTE megalakulásakor azonnal bekapcsolódott annak munkájába, a Szendrői járáskör elnöke lett, gyakorlati, elméleti tevékenységével emelte a járáskör pedagógiai munkájának színvonalát.

Mészáros Bálint sajkóecsegi tanító az iskolai kertek művelésében, a gyakorlati oktatás nevelési lehetőségeinek keresésében és kiaknázásában járt elől megyénkben, s tett országos elismertségre szert.

Bár – mint láttuk – a vidéki tanítószó is kivette részét Borsod népiskolái pedagógiai, elméleti és gyakorlati szintű továbbfejlesztéséből, mégis főleg a századforduló táján Miskolc városa lett az a szellemi központ, ahol a legszínvonalasabb munkát végző tanítók éltek, dolgoztak, és iskoláikon túlmutató, megyei, sőt országos jelentőségű pedagógiai tevékenységüket kifejtették. Ez természetes és törvényszerű volt. A város iskolái – különösen az állami iskolák megépítésével – a legkorszerűbbek voltak, a tanítók száma jóval meghaladta a százat (Diósgyőrrel együtt); a sajtó szívesen adott teret a pedagógiai jellegű tanulmányoknak, itt működött a BÁTE elnöksége, az évi közgyűlések legtöbbször Miskolcon tartották, innen lehetett a legközvetlenebb kapcsolatokat teremteni a budapesti tanítómozgalom vezetőivel. 1880-ban létrejött a Miskolci Tanügyi Kör, mely a város tanítóit, tanárait fogta össze, ezzel a tanítók a középiskolai horizontra is kitekinthettek, s olyan nagy hírű tanárokkal dolgozhattak együtt mint dr. Kovács Gábor, Tóth Pál stb.

1898-tól kezdte működését a miskolci elemi iskolai tanítók otthona és segélyegylete, mely a város tanítószóját elsősorban kulturális téren szervezte. Mindezek azt eredményezték, hogy a város tanítói lettek a megye szellemi irányítói, szervezetségük a

legmagasabb fokot érte el, elméleti és gyakorlati példájuk termékenyítette meg Borsod népiskoláinak pedagógiai közgondolkodását, módszertanának fejlődését a tanítás egész területén.

Tulajdonképpen a régi nemzedékhez tartoztak még *Goldberger Simon* és *Schönbrunn Márk* miskolci izraelita tanítók is. Goldberger nevével 1883-ban találkozhatunk először, amikor egy tanfelügyelői látogatás után a Közigazgatási Bizottság figyelmét felhívták munkásságára. Fontos szerepet játszott a megyei tanítóegyleti mozgalomban. A BÁTE alakulásakor főjegyzővé választották, sok elméleti pedagógiai cikket írt, melyeket a városi sajtóban szívesen közöltek. Rendszeres előadója volt a megyei tanítói közgyűlésnek. Alapításától dolgozott a Tanügyi Körben és az Izraeliták Északkeleti Fiókkörében. Schönbrunn Márk 1880-tól rendszeresen publikált. Cikkeiben elmélyülten foglalkozott a nevelés és oktatás (vizsgák, érzelem nevelése stb.) pedagógiai és gyakorlati problémáival. Ugyanazon egyletekben tevékenykedett, melyekben kollégája, Goldberger.

A századfordulón a város gyors iskolahálózati fejlesztésével párhuzamosan egy újabb korosztály vette át a régiek helyét, és folytatta azok elméleti pedagógiai munkásságát. Itt kezdetben a BÁTE vezetőségében játszottak sokan fontos szerepet, *Gállfy Ignác*, *Csiky Béla*, *Kulik Márton*, *Gebe Endre*, *Keresztes Vencel*, *Hídvégi Aurél*, *Tálas Béla* mint elnökök, jegyzők, pénztárosok, az Eötvös alap vezetői, s a BÁTE lapjának szerkesztői váltak a mozgalom ismert vezető alakjaivá. Hamarosan ismertté vált *Mózes Imre* tanító is, aki Szatmárból jó bizonyítványokkal került Miskolcra, és 1908-tól az állami iskolák, majd a kp-i állami iskola igazgatója lett. Hídvégi szerint „...nemcsak mint kitűnő tanító, hanem mint igazgató is... kiváló szervező vezetőképességeiről tett... tanúságot. Tanultságával, jelentős irodalmi működésével, a törvényhatósági, társadalmi életben való szereplésével magának nevet és tekintélyt szerzett...” BÁTE vezetőségi tag, a város törvényhatóságának, ipariskola és óvoda felügyelőbizottságának tagja. Az állami tanítók országos egyesületében fontos szerepet játszott, részt vett a Miskolci Nevelőmunkások Egyesületének megszervezésében. 1892-től rendszeresen publikált a Néptanítók Lapjában, később szerkesztőségi tagként is közreműködött. Több tankönyvet írt: Háztartástan, Kertészet, Egészségtan, Borsod megye földrajza, Neveléstan, Földrajzi-történeti irkái (munkafüzetek!) 10 ezer példányban jelentek meg, az ország sok iskolájában alkalmazták. Szerkesztette az állami iskolák évkönyveit. A miskolci Tanítók Otthona elnöke lett, és Otthon címmel lapot szerkesztett. Irodalmi jellegű cikkei a Néptanítók Lapjában és a Pécsi Naplóban jelentek meg. S természetesen ezek mellett tanított is!

1909-ben a város újabb értékes emberrel gazdagodott: *Bíró Sándor* költözött Miskolcra. Az állami iskolában tanított, később annak egyik igazgatója lett. Már karánsebesi tanító korában, 1908-ban tankönyvet írt a mai értelemben vett gyakorlati foglalkozások, akkor szlőjd tananyagáról Szlőjd gyakorlatok címmel. Bíró a munkaiskola híveként nagy lendülettel kezdte miskolci tevékenységét, a sajtóban sokszor kifejtette pedagógiai nézeteit, s a város lakosságának figyelmét az egyre-másra megrendezett kiállításokkal hívta fel a munkáltató tanítás előnyeire. Kiállítási anyagával Budapesten is szerepelt, nagy feltűnést keltve. Őt tekinthetjük Borsod megyében a gyakorlati foglalkozások megteremtőjének, elterjesztőjének, munkássága azonban országos jelentőségű volt.

Hamarosan ismert tanítója lett a városnak *Bilkey Zékány Tivadar* tanító, majd állami iskolai igazgató is. Számos pedagógiai jellegű cikk írója volt, elsősorban az iskolán kívüli nevelés, a szülők és iskola kapcsolata, a gyermekek szociális körülményei érde-

kelték. Ő jutott el az iskolai gyermekvédelem gondolatáig is. Az 1910-es évek pezsgő pedagógiai mozgalmának, életének jelentős alakja volt, nézeteit több pedagógiai szociális témában is kifejtette.

A felsorolásból – mely távolról sem a teljesség igényével íródott – kitűnik, hogy nagyon sokan voltak olyanok, akik a tanítás nehéz munkája mellett időt szántak a pedagógiai elmélet, gyakorlat, a közéleti szereplés, a publikálás, sőt a politizálás területein való részvételre, tevékenységükkel hozzájárultak a népiskolai nevelő-oktató munka szélesebb horizontú kiteljesítéséhez. Az is nyilvánvaló, hogy sok vidéki tanító ismeretlenül, a nyilvánosságtól elzárva végezte becsülettel a rábízott gyermekek tanítását, s állt helyt a községek közéleti, közművelődési frontján. Így tehát ma már nehéz eldönteni, kik voltak többen: a becsülettel dolgozók, akik nem tekintve a megbecsülés hiányát, valóban hivatásnak érezve pályájukat, serényen tevékenykedtek; avagy a hanyagok, akik kellő mentséget találhattak az ismertetett sanyarú viszonyokban. Ugyanígy nehéz lenne a hibák okait, a felelősség kérdését is akár a tanítóság, akár a társadalmi-állami magatartás számlájára írunk. Mi mégis az anyagi, erkölcsi elismerés hiányát tartjuk az oknak, s a népiskolázás hiányos színvonalát következménynek. Mert csakis így alakulhatott ki az a visszás helyzet, hogy „...A néptanító ... egyetemleges kritika tárgya, egy olyan céltábla, melybe mindenki lőhet, akár tud fegyverrel bánni, akár nem, akár ép szemű, akár vak... – írta az egykori cikkíró 1894-ben, s ... Nem csoda, hogy a tanítóság olyan rongyos és összenyomorított összképet nyújt...”

Sommázásként pedig jobb, ha maga az egykori néptanító nyilatkozik: „...Tagadhatatlan, hogy a nemzet napszámosa a tanító helyzete javult, emelkedett. A »rekt Uram« és a kántor uram színpadi alakjai... mindinkább gyérültek és eltűntek... A helyett művelt, szakképzett, tanult gárda foglalta el az iskola kathedráit, a kik céltudatosan, ok-szerűen, a modern pedagógiai betűit elevenítő szabályai és módszerei szerint tanítanak és nevelnek jóra való, becsületes polgárokat e hazának. De mennyi keserűségen, mellő-zésen, nyomorúságon kellett annak keresztülmennie, a ki ezelőtt 25–30 évvel a tanítói pályára lépett?! Azt a még most is eléggé korlátolt egyéni szabadságot, méltánylást, amit a tanító ma élvez, az a gárda vívta ki magának harccsal, küzdéssel, lépésről-lépés-re előrehaladva, a mely ezelőtt 25–30 évvel vette kezébe a zászlót, és azt becsülettel megvédte a mai napig...” – írta Schönbrunn Márk a századfordulón.

Bizonyára így igaz.

IRODALOM

I. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, Miskolc

Borsod megye köz- és kisgyűléseinek jegyzőkönyvei 1868–1876., 1901–1918.

Borsodvármegye alispáni iratai 1869., 1901–1918.

Borsod vármegye Közigazgatási Bizottságának jegyzőkönyvei 1876–1900., 1901–1918.

Borsodvármegye királyi tanfelügyelőjének iratai 1900–1918.

I. 1. Tiszáninneni Református Egyházkerület Levéltára Sárospatak

A Tiszáninneni Református Egyházkerület közgyűlésének jegyzőkönyvei 1869–1900., 1901–1918.

A Felsőborsodi Református Egyházmegye közgyűlésének jegyzőkönyvei 1869–1871.

II. Évkönyvek, értesítők

A Diósgyőri Vas- és Acélgyári Állami Iskola Értesítője az 1888/89, 1889–90, 1890–1891, 1892/93-as évekről. Összeállította Laub Sándor igazgató 1890–1893.

A Miskolczi Községi Elemi Iskolák Értesítője az 1905–06. Tanévről. I. évf. Kiadja az Iskolaszék. Szerk.: *Putnoky István* Miskolc, 1906.

A Miskolczi Ev-Ref. Elemi Iskolák Értesítője I., II., III., VI., XII. évfolyam. Kiadja az Iskolaszék. Miskolc, 1906., 1907., 1908., 1911., 1917.

A Római Katolikus Elemi Fiúiskola Értesítője Az 1905–1906 iskolai évről. Közli a Tantestület Miskolc, 1906.

A Miskolczi Erzsébet Izraelita Népiskola Értesítője az 1901–1902., 1910–11., 1911–12., 1912–13., 1913–14. tanévről. Miskolc, 1902., 1911., 1912., 1913., 1914.

A Miskolczi Állami Népiskolák Értesítője az 1908–1909., 1909–1910. tanévről. Kiadja a Gondnokság 1909., 1910. Miskolc

Veres István: Évkönyv az ózdi Gyártelepi Iskola 100 évéről. Kiadja a Gyártelepi Ált. Iskola Igazgatósága Miskolc, é. n.

III. Tanfelügyelői jelentések

Ballagi Károly: Adalékok Borsodmegye Népiskoláinak történetéhez. Miskolcz, 1885.

Tanfelügyelői jelentés Borsodvármegye Népoktatásügyének 1890. évi állapotáról. Beterjeszti Hídvégi Benő kir. tanfelügyelő Miskolc, 1891.

IV. Sajtó

Borsod Miskolczi Értesítő 1869–1890 évf.

Borsod 1880–1890 évf.

Borsodmegyei Lapok 1890–1900, 1901–1907, 1910–1913 évf.

Borsodmegyei Tanügy (A Borsodmegyei Általános Tanító Egyesület hivatalos lapja) 1908–1914 IV.–X. évf.

Ellenzék 1903–1906 II.–V. évf, 1912 XI. évf.

Miskolczi Estilap 1913–1916 XXII.–XXV. évf.

Miskolczi Napló 1913–16. XV.–XVI. évf.

A Miskolczi Tanügyi Kör Közleményei. Kiadja a Miskolczi Tanügyi Kör. 1893. Miskolcz

V. Feldolgozások

A Borsodmegyei Általános Tanító Egylet 50 éves története 1890–1940. Miskolcz, é. n.

Borsodi Történelmi Évkönyv IV. *Barsi Ernő*: A sályi iskola hatása Gárdonyi Gézára. Miskolc, 1979.

Felkai László: Eötvös József közoktatási tevékenysége. Budapest, 1979.

Nevelésügyi Kongresszusok Magyarországon 1848–1948. I–II. kötet. Magyar Pedagógiai Társaság. Budapest 1971.

Dr. Zádor Tibor: Magyarország első nyolcosztályos elemi iskolájának kialakulása Diósgyőr Vasgyárban. Debrecen, 1964.

VOLKSSCHULLEHRER IN BORSOD

Der sich aufgrund der Schulpflicht ausbreitende und erstarkende Volksunterricht bereicherte die ohnehin schon gegliederte Schichtung der bürgerlichen Gesellschaft mit einem neuen Farbfleck, den Pädagogen.

Die Schicht der Volksschullehrer wuchs zahlenmäßig sehr schnell und es war nicht gleichgültig, wie und mit welcher gesellschaftlichen Achtung sie sich in die bürgerliche Gesellschaftsstruktur einfügte.

Leider muß festgestellt werden, daß dieses Prestige in Wirklichkeit keinen hohen Stand erreichte und damit wurden die Pädagogen auf lange Zeit von einer gesellschaftlichen Beurteilung umrahmt, deren negative Folgen diese Schicht bis heute noch nicht überwunden hat.

Woher dieser niedrige Rang herrührt, ist heute bereits schwer festzustellen, ob die negative Gestaltung dieses Prozesses durch die staatlicher/regierungsseitige Beurteilung selbst entfacht wurde, indem die gesetzliche Festlegung der Löhne die qualifizierten Facharbeiter nicht berücksichtigte oder ob die entscheidende hierarische Schulordnung der Kirche die Lehrer in eine von vornherein ausgelieferte Lage brachte. Anfangs verfügten auch die Volksschullehrer noch nicht über hochqualifiziertes Fachwissen und wegen der Aussichtslosigkeit des Berufes tauchte unter ihnen zweifellos auch Gleichgültigkeit und Unbekümmertheit auf. All dies gemeinsam führte dazu, daß die Lehrer innerhalb der sich zum Ende des vergangenen Jahrhunderts ausbildenden Intelligenzstruktur an die Peripherie gedrängt wurden.

Zur Jahrhundertwende aber änderten sich die Bedingungen einigermaßen, die Löhne wurden etwas erhöht und sicherer, infolge des staatlichen Eingriffes (Staatshilfe) waren sie der Kirche weniger ausgeliefert und die Lehrervereine aber ermöglichten die Ausbildung solidarischer Ideen.

All dies änderte allerdings nichts an der entstandenen Situation, bei unseren Forschungen stehen wir in unserem Komitat einer ziemlich gegliederten Volksschullehrerschicht gegenüber, wo neben den ihre Arbeit nachlässig oder automatisch verrichtenden auch hervorragende Persönlichkeiten angetroffen werden können, die nicht nur für einen Aufstieg ihrer eigenen Kollegen kämpften, sondern die Wichtigkeit des Berufes betonend den Schulen und Lehrern auch gesellschaftliche Achtung verschafften. Natürlich waren diese letzteren in der Minderheit, doch aufgrund ihrer Arbeit wuchs gewissermaßen die Aufmerksamkeit der Gesellschaft gegenüber der Schule und die Aussichten auf das Erreichen einer besseren Gesellschaftsposition wurden größer.

Der Weltkrieg aber hielt diesen Prozess auf, deshalb mußte später in vielen Dingen von vorn begonnen werden.

Béla Lénárt

AZ I. VILÁGHÁBORÚ GAZDASÁGI HATÁSAI, A MISKOLCI IZRAELITA NAGYPOLGÁRSÁG AZ 1920-AS ÉVEKBEN

CSÍKI TAMÁS

Az I. világháború gazdasági hatásai: a hadikonjunktúra, a termelés növekedése, majd ennek látványos összeomlása a vidéki városok, így Miskolc gazdaságát s a gazdaságban részt vevők lehetőségeit közvetlenül, illetve közvetett módon is befolyásolta (a pénz- és tőkekapcsolatok, a termelési és értékesítési kapcsolatok jelentős bővülése és szorossá válása következtében).*

A háború első éveiben jelentkező konjunktúrát elsősorban a tőkeerős kereskedelmi és ipari cégek, illetve a szilárd közép vállalatok tudták kihasználni. Mindenekelőtt a terménykereskedelemmel s általában a szállítással foglalkozók (az előbbieik többsége a Haditermény Rt. bizományosai közé került – a zsidóság egyébként Európa-szerte hosszú idő óta fontos szerepet vállalt a hadseregek ellátásában), illetve azok a könnyűipari vállalatok (s a nekik bedolgozó kisiparosok: szabók, cipészek stb.), amelyek ugyancsak a katonaság felszerelésének biztosítása révén juthattak gyorsan bővülő piacokhoz. (A Kereskedelmi és Iparkamara nem eredménytelenül fáradozott azért, hogy a miskolci iparosok újabb és újabb állami megrendelésekben részesüljenek.¹) S éppen ezekben a gazdasági ágazatokban és tevékenységi formákban volt a miskolci izraeliták szerepe, immár hagyományosan, a legjelentősebb; s ha ehhez hozzátesszük, hogy e felekezet mobilitása, alkalmazkodókészsége a legdinamikusabb a háborús gazdaság törvényszerűen gyorsan változó konjunkturális feltételeihez, akkor nyilvánvaló, hogy a zsidó nagy- és a középpolgárság egy része első számú haszonélvezője lehetett a háborús években kínálkozó lehetőségeknek, amely gyors tőkefelhalmozást s további gazdasági erősödést biztosított a számukra. (Mindehhez alapfeltételként megfelelő tőkeerőre is szükség volt.)

Ezt támasztják alá a világháború alatt alakult kereskedelmi és iparvállalatok. A miskolci izraelita nagypolgárság egyik legjelentősebb képviselője, Neumann Adolf alapította meg 1918-ban a Tiszavidéki Műmalom és Mezőgazdasági Rt.-t 5 millió korona alaptőkével, zsidó igazgatósági és felügyelőbizottsági tagokkal, amely hamarosan érdekkörébe vonta a Szikszói Gőzmalom Rt.-t.² (Neumann az alapítással már a háború utáni időszakra is gondolt, amit bizonyít pl., hogy fontos szerepe volt a Magyar Őstermelő Rt. létrehozásában, amely nemcsak a mezőgazdasági iparban, hanem a mezőgazdaságban is érdekelt volt több ezer holdas mintagazdasága megszervezésével.) Ugyancsak jelentős földbirtokokkal rendelkezett Munk Soma, aki az 1917-ben alapított Miskolci Konzerv-

* E tanulmány kapcsolódik az Évkönyv előző évfolyamaiban megjelent írásokhoz, amelyekben a miskolci zsidóság: a nagypolgárság, illetve a kis- és középpolgárság dualizmus kori gazdaságtörténetét vizsgáltuk. Vö.: Csíki Tamás: A miskolci zsidóság térfoglalása és az izraelita nagypolgárság a dualizmus évtizedeiben. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXXII. k. (Szerk.: Veres László–Viga Gyula) Miskolc 1994. 295–305., Uő.: A miskolci zsidó kis- és középpolgárság az I. világháborút megelőző évtizedekben. A HOM Évk. XXXIII–XXXIV. (Szerk.: uők.) Miskolc 1996. 409–422.

1 A Miskolci Kereskedelmi és Iparkamara Jegyzőkönyvei (a továbbiakban: KIJegy.). 1915. (IX. 201. A Kereskedelmi és Iparkamara iratai. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár.)

2 Magyar Pénzügyi Compass (a továbbiakban: MPC) 1922–23. II. rész Vidék–külföld magáncégek. Szerk.: Kormos Gyula Bp. 1923. 1205.

gyár Rt. elnöke lett (a korábban létesített Tésztaárugyár Rt. üzemét átvéve), ahogyan az igazgatótanácsban is az izraelita nagykereskedőké volt a vezető szerep.³ Vagy szintén zsidó érdekeltségű volt az 1918-ban létrehozott Miskolci Cukorkagyár Fischer Sámuel Rt., amely az előbbinél jóval szerényebb alaptőkével (150 000 koronával) és kevesebb részvénnyel jött létre.⁴

A kereskedelmi nagyvállalatok közül a világháború alatt alakult meg Miskolcon a Forgalmi Rt., kiterjedt feladatkörrel: célul tűzte ki ugyanis ipari és újabb kereskedelmi vállalatok alapítását, mások támogatását és képviseletét s természetesen üzleteik lebonyolítását is.⁵ A Borsod-miskolci Hitelbank alapította meg 1917-ben a Miskolci Mezőgazdasági Rt.-t, amelynek vezérigazgatója (miként a banké) az izraelita Koós Samu volt, s az igazgatóság is szinte kizárólagosan a zsidóság képviselőiből állt.⁶ (A bankok közül 1916-ban kezdte működését a világháború alatt elsősorban lombardkölcsonöket nyújtó Miskolci Bank Rt., amelynek fő részvényesei között ugyancsak számos izraelitát találhatunk.)⁷

Az egyes élelmiszer- és könnyűipari ágazatok mellett a beruházási iparokhoz kapcsolódó építőipari vállalkozásoknak teremtett konjunktúrát a háború. Az ezek között lévő izraelita vagy ilyen többségű cégek általában később alakultak, mint az előző csoportban látottak (ezért kisebb termelési tapasztalatokkal, üzletkörrel és tőkével rendelkezettek), így erőteljesebben voltak kitéve a hadikonjunktúra összeomlásának, a kereslet látványos összeszűkülésének. Ezt jelzi az 1915-ben alapított Fa- és Kőipar Rt., amely nem lehetett hosszú életű (felszerelését az említett Miskolci Konzervgyár vette át), az 1917-ben létrehozott Hernád-völgyi Erdőipar Rt. viszont már a világháború utáni időszak egyik fontos vállalkozásává vált. (Ennek legnagyobb részvényesei között ugyancsak előkelő helyet foglalt el a zsidó polgárság: Neumann Adolf, Neumann D. Sándor stb.⁸; s ezen alapításokkal párhuzamosan joggal említhetjük az egész kamarakerület felfutó fakeskedelmét, éppen az izraelita kereskedők jóvoltából.)

Az eddigi példák mutatták, hogy a háborús konjunktúra hatására azok a tendenciák, sajátosságok erősödtek fel, amelyek már a megelőző évtizedekben is egyre jellemzőbbé váltak az izraelita nagytőke gazdasági szerepvállalásában. Ilyen tényező pl. a vertikális integráció bővítése (újabb vertikumok létrehozása), ami a vállalatok stabilabbá tételét, eredményesebb alkalmazkodását jelenthette a gyorsan változó konjunkturális feltételek között; az egyes bankok gazdasági tevékenységének növekedése, immár a közvetlen vállalatalapítások révén, ami a banktőke leghatékonyabb visszaáramlását biztosíthatta a termelői ágazatokba s a kereskedelembe, hozzájárulva ezen szektorok fejlődéséhez és modernizációjához is; vagy ilyen tényező a részvénytársasági forma további terjedése, ami az izraelita kis- és középtőkék hatékonyabb összegyűjtését tette lehetővé, s a kisegzisztenciák számára is gazdasági (vállalkozói) tevékenységet kínált. Persze ezek a kedvező változások és feltételek, a haditermelés összeomlásával párhuzamosan, sok esetben ideiglenesnek bizonyultak (elsősorban azokon a területeken, ahol az izraelita tőke pozíciója gyengébb volt, s nem tekinthetett vissza nagyobb, erősebb hagyományokra), más-
hol viszont (pl. egyes élelmiszer- és könnyűipari ágazatokban s az ezekhez kapcsolódó kereskedelembe) tartósabbnak bizonyultak, s a világháború után is jellemzőek maradtak. (Ezzel összefüggő tendencia, hogy a háború alatt induló vállalatok egy része csupán

3 Uo. 1204.

4 Uo. 1202.

5 A Forgalmi Rt. alapszabályai. Miskolc 1920. 3–4.

6 MPC 1922–23. 1204.

7 Uo. 1193.

8 Uo. 1199., 1201.

rövid ideig tudott fennmaradni, míg mások: általában az utóbbi kategóriába tartozók az 1920-as években is folytathatták tevékenységüket.)

Az izraelita nagy- és középpolgárság jelentős csoportjainak gazdasági erősödése figyelhető tehát meg az 1910-es években, bár az állam által hozott, egyébként szükség-szerű s a háború finanszírozásához elengedhetetlen intézkedések sorozata számos vonatkozásban ezek érdekeit sértette. Ezért ők azok, akik a különböző moratóriumok (pl. a fizetési kötelezettségek felfüggesztésének) feloldását szorgalmazták (igaz, ezt lassan és fokozatosan kívánták, tekintettel a vidék s a kispolgárság tökeszegénységére), s az ő tőkeerejükre hivatkozva fordulhatott a miskolci kamara több ízben a kereskedőkhöz és az iparosokhoz hadikölcsönök jegyzése érdekében. (A 20 000, sőt a 10 000 korona feletti összjövedelmek hadicélokra való megadóztatását külön tervezték.) A kamara végül 40000 korona névértékű hadikölcsön jegyzését vállalta (6%-os kamattal), amihez az egyik legnagyobb s erőteljesen az izraelita tőkéhez kapcsolódó miskolci pénzintézet, a Borsod-miskolci Hitelbank támogatását nyerte el. (A bank vezérigazgatója, az említett Koós Samu éppen 1915-ben lett a kamara elnöke, miként az sem lehet véletlen, hogy ettől az időtől e bank kezelte a köztisztület összes vagyonát s valamennyi bevételeit.⁹) Így a Hitelbank kockázat nélkül láthatta el rövid lejáratú (lombard) kölcsönrel a kamarát, amelynek a kamatai is igen kedvezőek voltak (csupán 4%).

Alapítványi tőkéi felhasználásával az izraelita hitközség már 1914-ben ugyancsak jegyzett hadikölcsönt 34 400 korona névértékben, bár jövedelmei: pl. a hitközségi adók a tagok jelentős részének szegényedése miatt nagymértékben csökkentek; s az izraelita ipartársulat is 10 000 koronával járult a háborús kiadásokhoz, ami e testület szilárd anyagi helyzetét bizonyíthatja.¹⁰

Az említett, elsősorban kereskedelmi vállalatok s az önálló szállítás biztosítása érdekében tiltakozott folyamatosan a kamara az árukészletek hatósági-központi elosztása, illetve a beszerzési és értékesítési szövetkezetek alapítása ellen, bár „Miskolc város tisztviselői és alkalmazottjai termelő és fogyasztási szövetkezetének” 1917-es megalakítását nem akadályozhatta meg. (A miskolci kereskedelem lehetőségeit egyébként közvetlenül befolyásolták a galíciái fronton elért hadisikerek, majd a vereségeket követő visszavonulás; miként a városban felállított gyűjtőállomás, amely az Ukrajnával folytatott forgalmat kívánta felfrisseníteni, szintén a helyi cégek számára biztosított előnyöket.)

Mindebből láthatjuk, hogy a kamara az állam szükségszerűen növekvő gazdaság-irányító szerepével szemben, amely a hadigazdaság működésének egyik alapfeltétele, 1914 és 1918 között is a teljes gazdasági liberalizmust képviselte, ahogyan nem változott a vámszövetséggel kapcsolatos állásfoglalása sem, mivel (pl. 1915-ben) az Ausztriával kötendő kereskedelmi és forgalmi megállapodások ellen foglalt állást.¹¹ S elsősorban ezért üdvözölte a népköztársaság kikiáltását 1918 novemberében, amely nemcsak a politikai, hanem a teljes gazdasági önállóságnak: az önálló magyar vámterületen megvalósuló független kereskedelem-, ipar- és pénzügyi politikának is az alapja. (Ugyanakkor jellemző a kamara tagjainak nagyfokú politikai alkalmazkodókészségére, hogy a testület korábban Ferenc Ferdinánd és Ferenc József érdemeit dicsőítette, majd IV. Károlyt méltatta, s az-

9 KIJegy. 1915. (Uo.)

10 A Miskolci Ortodox Izraelita Hitközség Jelentése és Zárszámadása az 1914-es évről. Miskolc 1915., A miskolci Egyesült Izraelita Ipartársulat 100 éves történetének rövid ismertetése 1836–1936. Összeállította: Singer Manó, Rosenberg Mór. A Herman Ottó Múzeum Helytörténeti Adattára (a továbbiakban: HTD) 53.3568.1.

11 KIJegy. 1915., 1918. (Uo.)

tán a Magyar Nemzeti Tanácsot üdvözölte, bár az a „túltengő” tőkefelhalmozást is meg kívánta akadályozni.¹²⁾

A világháború hatásai azonban tovább differenciálták, sőt polarizálták a miskolci izraelita polgárságot. Kiskereskedők és kisiparosaik egy része ugyanis egyre súlyosabb helyzetbe került az elhúzódó háború következtében: azok, akiknek gazdasági pozíciója az előző évtizedekben sem szilárd (a legkisebb tőkeerővel rendelkeztek, kereskedelmi, ipari tevékenységük hagyományos, preindusztriális jellegű maradt), akik számára tehát bizonytalan volt, be tudnak-e tartósan épülni a város gazdasági szerkezetének megfelelő szintjeire. A háború fokozódó terhei, a gazdaság összeomlása, a fogyasztás mind jelentősebb visszaesése (ami éppen a vidéki városokban volt a legjelentősebb) elsősorban őket sújtotta, s az állam által nyújtott hitelekre sem számíthattak, bár a Magyar Hadi Hitelintézet Rt.-nak Miskolcon is alakult képviselője a Borsod-miskolci Hitelbank, a Miskolci Hitelintézet és a Kereskedelmi és Gazdasági Bank részvételével, sőt a világháború végén bizottságokat kívántak felállítani a tönkrement kiskereskedők és kisiparosok hitelezésének érdekében.¹³⁾ (Ennek megvalósulását azonban a leginkább rászoruló teljes fizetéseketelensége akadályozta.)

S mindebből következően ezek a rétegek a hadseregszállítások s az ezekhez kapcsolódó, helyenként a tisztességes verseny kereteit meghaladó akciók előnyeit sem élvezhették. (Ez utóbbiak pontos meghatározása nem könnyű, s nem lehet feladatunk, igaz, szerepét sem tekinthetjük jelentősnek a miskolci izraelita cégek esetében. Csupán azért említettük, mert mégis táptalajul szolgálhattak a városban megjelenő kereskedelem- és liberalizmusellenes irányzatoknak, nézeteknek. Sőt a kamara azon deklarációjából, hogy a testület független minden politikai vagy társadalmi nézettől és irányzattól, az ellene is megerősödő támadásokra következtethetünk.¹⁴⁾

A nehéz helyzetbe kerülő kisegyszisztenciák segélyezését, különböző formában történő támogatását több miskolci testület vállalta. A kamara többször hangsúlyozta, hogy az elszegényedő kiskereskedők és kisiparosok érdekeit is képviselni kívánja, illetve szükségesnek tartja megerősítésüket az új vállalatok alapításának támogatása helyett. (Ez az izraelita és keresztény kispolgárságra egyaránt vonatkozott.) Ezért fordult több ízben a kormányzathoz segélyekért, magára vállalva ennek elosztását, továbbá egy segélyalapot is létrehozott, és szorgalmazta, hogy a hadból visszatérő kisegyszisztenciák külön állami támogatásban és kamatmentes kölcsönökben részesüljenek.¹⁵⁾

A Miskolci Kereskedelmi Testület ugyancsak fontosnak tartotta a kis- és középkereskedők támogatását. (A szervezet tagjainak döntő többségét izraeliták alkották.) Sikertült elérnie, hogy a miskolci fűszerkereskedők a polgármestertől hatósági lisztet, cukrot és kávékat kapjanak (ez a város politikai vezetésében való befolyását jelzi, s e fontos cikkek elosztása ily módon visszakerült a kereskedőkhöz), illetve, hogy az önálló kereskedők szolgálati beosztásukat helyben kaphassák meg.¹⁶⁾ (Ez az eredmény, bár csupán tartalékos tisztként 57 izraelita vonult be, és 191 miskolci zsidó katona elesetéről van tudomásunk, szintén táptalajul szolgált a jobboldali sajtó számára, amely szerint a miskolci zsidóság nem vett részt a harcokban.¹⁷⁾ A testület elnöke, Neumann Adolf pedig egy pénz-

12 KIJegy. 1914., 1916., 1918. (Uo.)

13 KIJegy. 1915., 1918. (Uo.)

14 KIJegy. 1914. (Uo.), illetve Jelentés a miskolci Kereskedelmi Testület 1915–16. évi működéséről. Miskolc 1917. E testület is utal egyes hadseregszállítók „bűnös manipulációira”, amit hitelesnek tekinthetünk.

15 KIJegy. 1915. (Uo.)

16 Jelentés a miskolci Kereskedelmi... (Uo.)

17 A Miskolci Ortodox Izraelita Hitközség... (Uo.)

ügyi alapot hozott létre (ezt a kamara is támogatta), amely az elesett miskolci kereskedők árvaít s az előregedett és munkaképtelenné váló kereskedőket segélyezte.

Az említettek mellett az izraelita hitközség már 1914-ben több mint 22 000 koronát fordított jótékonyági célokra (ennek ellenére vagyongyarapodása ebben az évben is meghaladta a 3000 koronát), s az egyik fő támogatója volt az Erzsébet izraelita iskolában felállított 100 ágyas hadikórháznak, amely 1915 augusztusáig működött, s felekezeti különbség nélkül látta el a rászorulókat.¹⁸ Az izraelita ipartársulat a központi segélyezőbizottságot támogatta, amelybe tagokat delegált, menházát pedig a városnak ajánlotta fel, sőt részt kívánt venni a közbiztonság védelmére felállított polgárőrség munkájában is. (Erre azért volt szükség, mert 1918 novemberében több kereskedőt ért támadás, és néhányuk üzlethelyiségét is megrongálták.) Majd Ferenc József nevével egy alapítványt tett az ipartársulat, amely a háborúban meghalt izraelita iparosok hozzátartozóit segélyezte.¹⁹

Látjuk tehát, hogy 1914-től kezdődően minden izraelita szervezet széles körű karitatív tevékenységet folytatott, emellett igyekeztek a kisiparosokat és a kiskereskedőket egyre jelentősebb mértékben támogatni (erre a város egész lakosságának az ellátása érdekében is szükség volt), ami ismét alátámasztja, hogy a zsidó nagy- és középpolgárság 1914 és '18 között gazdaságilag megerősödő képviselői mellett, nőtt az elszegényedő, stabilitását veszítő izraelita (és keresztény) kisegyzisztenciák száma.

Valamennyiüket, elsősorban az előbbieket pozícióit fenyegette a Tanácsköztársaság időszaka. Ezért, bukása után, a kamara sietett „rémuralomnak” nevezni, amely gazdaságpolitikai célkitűzéseivel és rendeletsorozatával: a szocializálásokkal (ezek az előirányoztnál lényegesen kisebb ipari és kereskedelmi vállalatokat is elérték), az üzletek többségének bezárásával és leltározatásával (ami az ellátás minimális szintjét is veszélyeztetete), a beszerzés és a termelés költségeit figyelmen kívül hagyó árleszállításokkal, a munkabérek nagymérvű, ám ehhez alapot nem biztosító, így irreális emelésével stb. kétségtelenül létében fenyegette az egész nagy- és középpolgárságot. A miskolci kamara autonómiáját 1919 májusában függesztették fel (Koós Samu már márciusban lemondott elnökségéről), majd a Borsod megyei Kerületi Ipari Termelési Tanács a Vörös Hadsereg bevonulása után a teljes felszámolását kísérelte meg.²⁰ (A likvidálási bizottságba kamarai tisztviselőket, pl. Neumann Adolfot[!] is be kívánták vonni, ami a köztisztület folyamatos működését biztosíthatta.) Így, bár a kasszája 1919 augusztusára teljesen kiürült, a Tanácsköztársaság bukása után azonnal újjászerveződhetett, s jelezhetette részvételi szándékát a békeszerződések gazdasági anyagának előkészítésében.

Nézzük tehát röviden a trianoni határrendezés Miskolcra, a gazdasági lehetőségeire közvetlenül ható tényezőit. Gömör csaknem egészének s a többi felvidéki megye elvesztése valamennyi ágazatot mélyen sújtotta, mivel azok több szállal, szervesen kapcsolódtak a határon kívülre került területekhez: a város kereskedelme, amely a tőkefelhalmozás s a rendszeressé váló gazdasági növekedés alapja és egyik legfontosabb tényezője volt, éppen az elcsatolt megyékkel alkotta a legszorosabb és legsokoldalúbb kapcsolatot, aminek a megszakadása a gazdasági élet egyéb területeire is kihatott. A város ipara számára pl. jelentős fogyasztóterületek és nyersanyagkészletek veszttek el, de a tőke- és pénzkapcsolatok, a hitelehelyezések vagy a munkaerő-áramlás lehetősége is nagymértékben csökkent.

Mindenekelőtt Gömör megye elcsatolása volt súlyos hatású. A miskolci s szinte az egész borsodi nehézipar (pl. az ózdi üzemek) a gömöri vasércre, illetve a köszén- és a

18 Uo.

19 A miskolci Egyesült Izraelita Ipartársulat... (Uo.)

20 KI Jegy. 1919. (Uo.)

nemesérctelepekre támaszkodott, így ezek elcsatolása után a legfontosabb beruházási iparágak maradtak nyersanyagforrások és energiahordozók nélkül. Emellett Gömörben fontos zab-, árpa- és takarmánytermelő, gyümölcstermelő, illetve len- és kendertermelő területek voltak, amelyek elvesztése a miskolci mezőgazdasági iparnak (a malom- és a fejletlen konzerviparnak), valamint az ugyancsak lassan fejlődő textiliparnak okozott nyersanyaghiányt. (Ugyanazokat a problémákat látjuk, amelyek általában jellemezték a monarchiai keretből kiszakadó magyar gazdaságot: feszültség keletkezett a rendelkezésre álló feldolgozókapacitások, a megmaradt ipari és mezőgazdasági nyersanyagok s a piaci értékesítési lehetőségek között, ami a termelés további növekedését, sőt folyamatos biztosítását is akadályozta.)

Ugyancsak súlyos következményekkel járt a gömöri állattenyésztés s az állatállomány elvesztése, amely a miskolci kamarakerület állati termékeket feldolgozó iparát és kereskedelmét hozta nehéz helyzetbe, miként a miskolci gyapjúipart s a híres gyapjűvásárokat is. (A gömöri juhtenyésztés ugyanis szintén jelentős volt.)

Mindezen kívül, az északi megyék elcsatolásával fontos kereskedelmi útvonalak kerültek a határon túlra, országos és törvényhatósági útszakaszok, vasútvonalak váltak csonkává vagy egészükben lettek az új állam infrastruktúrájának részévé, amelyek immár a kamarakerületet elkerülő forgalmat szolgálták. S ezzel természetesen a tranzitkereskedelem jelentős része is elterelődött, ami szintén a megye és a megyeközpont kereskedelmi lehetőségeit rontotta.

Mindebből nyilvánvaló, hogy a trianoni határ Északkelet-Magyarország egyik fontos gazdasági régióját: az évtizedek óta formálódó s a dualizmus korszakában egyre szervezettebb egységgé váló (tágon értelmezett) Sajó-völgyet szakította ketté, s tette az érintett megyéket határ menti („periférikus”) területté. (E jelző azért használható, mert ezt követően, részben a mindkét országban erősödő autarkias gazdaságpolitika hatásaként a sokszálú gazdasági-kereskedelmi kapcsolatok leépültek, másrészt e csonkává vált gazdasági régió újbóli integrálása, éppen a megváltozott feltételek miatt, rendkívül nehézé vált, s lassan haladhatott előre.)

Márcsak azért is, mert az egész kamarakerületet ért veszteségeket nem kárpótolhatta a Hegyalja hozzácsatolása. Ez ugyanis, Gömörhöz képest, igen elmaradott, elzárt, fejlődésében hosszú idő óta megrekedt, mezőgazdasági jellegű terület volt, amely inkább problémákat okozott az így gazdaságilag egyoldalúbbá és egyenetlenebbé váló s közlekedési szempontból is kedvezőtlenebb helyzetbe kerülő kamara számára.²¹ (Ez az egyik fő oka, hogy az új terület gazdasági egységesülése nem valósulhatott meg.)

S mindez, miként láttuk, e régió fő központjának, Miskolcnak a lehetőségeit, fejlődési irányát is meghatározta, s az izraelita vállalkozók érdekeit közvetlenül befolyásolta. A forgalom szinte teljes visszaesése az 1920-as évek legelején (a termény- vagy a fake-reskedelembe pl., mivel Gömör gazdag erdőkkel rendelkezett), majd csak lassú helyreállása elsősorban ezt a felekezetet sújtotta, miként a mezőgazdasági termékeket feldolgozó iparágak és az egyéb fogyasztási iparok: pl. a textilipar látott problémái, amelyekre a zsidóság különböző rétegeinek megoldást kellett keresniük.

Nézzük tehát, hogy a kedvezőtlenebbé váló gazdasági (és politikai) helyzetben mi jellemezte a miskolci zsidóságot a világgazdasági válságig tartó időszakban. A nagypolgárság számos képviselője a világháború előtt, majd a hadikonjunktúra idején felhalmozott tőkéik, illetve a további tőkekoncentráció, a fióktézetek hálózata kiépítése és bővítése vagy fúziók segítségével könnyebben alkalmazkodhatott az új körülményekhez. Ezt

²¹ A kamara 1921. évi őszi közgyűlése foglalkozott Trianon gazdasági következményeivel. KIJegy. 1921., 1927. (Uo.)

az 1920-as évek első felének újabb részvénytársaság-alapítási hulláma jelzi, amely a bankszférában vált a legerőteljesebbé. 1922-ben a Miskolci Kereskedők Leszámlító Bankjának, valamint a diósgyőri és a putnoki takarékpénztárak fúziója révén alakult meg a Felsőmagyarországi Takarékpénztár és Leszámlító Bank 33 millió korona alaptőkével. A bank több fiókintézettel és egyéb érdekeltségekkel is rendelkezett (pl. egy műmalmában és egy áruforgalmi részvénytársaságban), s az igazgatósági tagok, illetve a legnagyobb részvényesek többsége is izraelita volt.²² (A pénzügyi intézet az északkelet-magyarországi, megcsonkult régió tőkéinek koncentrációját tűzte célul.) 1923-ban alakult a Belvárosi Bank Rt., szintén számos izraelita támogatóval, amely azonban már 1925-ben beszüntette tevékenységét, ami sajátos vonása volt az 1920-as évek első felében jelentkező gazdasági–pénzügyi pezsgésnek²³: bár a bankok helyzete a világháború után jelentősen romlott (ez megmutatkozott a betétek és az egyéb kötvények, illetve a váltótárca- és a jelzáloghitel-állomány apadásában), az 1921 közepétől tudatosabbá váló inflációs politika és az állam által nyújtott hitelek kedveztek a bankalapításoknak s az ezzel kapcsolatos manipulációs vállalkozásoknak is.

Ebben a miskolci izraeliták is részt vettek, amelyre Pick Jakab és Kalmár Mór „valutaspekulációs zugbankja” lehet példa.²⁴ Az intézet előbb a miskolci Agrárbank kirendeltségként működött (amelynek igazgatósági tagja volt Pick Jakab kereskedő), majd 500 000 korona alaptőkével fiókjává vált, igaz, az anyaintézet tőzsomzédságában. (Az ügy további sajátossága, hogy a bankot a rendőrség bezáratta, ám az a polgármester engedélyezésével hamarosan újakezdte működését.)

Ugyancsak jellemzővé vált, s az 1920-as évek második felében erősödött fel a budapesti nagybankok affiliációs tevékenysége: ezek Miskolcon is több fiókintézetet hoztak létre, illetve átvették a korábban önálló bankok üzletkörét, így a város pénz- és hitellete, s ennek révén számos kereskedelmi és iparvállalata került egyre szorosabb és közvetlenebb gazdasági érdekközösségbe a fővárossal.

Az izraelita banktőke a fiókintézetek irányításában is kimagasló szerepet vállalt. A korábban alakult, s a világháború után gyorsan fejlődő Magyar–Olasz Bank miskolci fiókjának élén az izraelita Székely Aladár kormánytanácsos állt, s a Magyar Nemzeti Bank helyi kirendeltségét szintén izraeliták vezették (Koós Samu, Neufeld L., Schrecker S. Lipót stb.).²⁵ A Miskolci Hitelintézet 1927-ben olvadt be, s vált a Magyar Általános Hitelbank fiókjává (igazgatója az e felekezethez tartozó Földes Zoltán volt), amely több raktárházzal rendelkezett, mivel a MÁH terménybevásárlási központot hozott létre a városban, amit ugyancsak a zsidóság képviselői irányítottak.²⁶ Hasonló módon alakult meg a Miskolci Bank Rt.-ből a Belvárosi Takarékpénztár (Budapest) helyi fiókja (vezetője az izraelita Moskovits Vilmos), majd 1927-ben a Felsőmagyarországi Takarékpénztár és Leszámlító Bank Rt.-ből a fővárosi Magyar Országos Központi Takarékpénztár miskolci kirendeltsége.²⁷

Emellett további fontos pénzügyi intézetek kerültek a magyarországi legnagyobb bankcsoportok érdekeltségébe. A Borsodmegyei Takarékpénztár (600 000 pengő alaptőkével) a Leszámlító Bank, a Borsod-miskolci Hitelbank (750 000 pengő alaptőkével) a Kereskedelmi Bank s a Miskolci Takarékpénztár (720 000 pengővel) a Pesti Hazai Első Takarékpénztár affiliációs hálózatának lett a részese. S bár a jelzett alaptőkék a bankok

22 MPC 1922–23. 1193.

23 MPC 1926–27. II. rész. Vidék–külföld magáncégek. Szerk.: Kormos Gyula Bp. 1927. 358.

24 A Magyar Jövő c. lap nevezi így a fiókintézetet. II. évf. 1920. 176. sz. (aug. 1.)

25 MPC 1926–27. 361.

26 Uo.

27 Uo.

összalap-jának csak a töredékét tették ki (sorrendben: 2,6, 1,7 és 1,9 %-át, ami a főváros és a vidék tőkekoncentráció ereje közötti különbséget jelzi)²⁸, mégis ezek a fiókok a vidéki hálózat legnagyobb tagjai közé tartoztak (elsősorban a Borsod-miskolci Hitelbank), ami nemcsak a város, hanem a zsidó nagypolgárság tőkeerejének megőrződésére is utal.

E tőkeerő jele, hogy a világháborút követően a miskolci izraeliták több kereskedelmi-forgalmi vállalatot hoztak létre. Már 1920-ban megalakult a Bel- és Külföldi Áruforgalmi Rt. és a Magyar Kereskedelmi Vállalat Rt. (mindkettő 2 millió korona alaptőkével), amelyek igazgatóságaiban és főrészvényesei között a miskolci zsidóság legjelesebb, a dualizmus korszakában is a legnagyobb, legtőkeerősebb cégekkel rendelkező képviselőit találjuk (Schrecker S. Lipót, Hercz Jenőt, illetve Rosenberg Miksát, Grószmann Gyulát stb.).²⁹

Ugyancsak 1920-ban szervezték meg 1 millió korona alaptőkével a Borsodmegyei Vendéglősök, Kocsmárosok és Kávésok Beszerzési Vállalata Rt.-t. E szolgáltató ágazatokban, a város urbanizációs fejlődésével párhuzamosan, a múlt század '80-as, '90-es éveitől nőtt jelentősen az izraeliták száma, akik egy része a világháborút követően a megnehezülő beszerzést megkönnyítendő s a tagok egységes és folyamatos ellátását biztosítandó céllal, illetve az esetleges konkurenciával szemben részvénytársaságba tömörült. (A tagok többsége a stabil közép- és kispolgári réteghez tartozott, mivel e foglalkozások ilyen jellegűek maradtak, amit alátámaszt, hogy a részvényeket alacsony, 500 koronás névértékben lehetett jegyezni. Ám a részvénytársaság később az izraelita bornagykereskedőkről készült kimutatásban szerepelt, ezért feltételezhetjük, hogy nem csak tagjai beszerzését biztosította, hanem általánosan foglalkozott kereskedelmi forgalmazással.)³⁰

1921-ben alakult, pontosabban ekkor helyezte székhelyét Putnokról Miskolcra a Kereskedelmi, Ipari és Mezőgazdasági Rt., amely szintén jelentős izraelita érdekeltséggel rendelkezett, s profiljába a legkülönbözőbb ipari és mezőgazdasági termékek forgalmazása tartozott; majd 1922-ben kezdte működését 6 millió korona alaptőkével a Faipari és Kereskedelmi Rt., amely, miként az a dualizmus korszakában jellemző volt, családi alapon szerveződött, mivel az igazgatósági tagok testvérek, sógorok stb. voltak (Krausz Lajos, Krausz Emil, Krausz Izráelné, valamint Fleischl Sándor és Fleischl Pál, akik a cég budapesti kapcsolatait és érdekeltségeit biztosították).³¹

Ugyancsak 1922-ben alakult 20 millió korona alaptőkével az Agrária Kereskedelmi Rt. (vezérigazgatója az izraelita Brünn Ignác), egy évvel később a Miskolci Élelmiszerszállító és Árukereskedelmi Rt. (vezetője a bankigazgató s számos egyéb Borsodmegyei kereskedelmi és ipari vállalat alapítója, Koós Samu), valamint a Nyerstermék Értékesítő Rt. Majd 1924-ben kezdte működését a Miskolci Gabonakereskedelmi Rt. és a Miskolci Terménykereskedelmi Rt., amelyek igazgatóságában és főrészvényesei között az izraelita Züszmann család több tagját találhatjuk.³²

Folytathatnánk az újabb, szintén a különböző mezőgazdasági termékekkel kereskedő vállalatok ismertetését, amelyekben, miként az előbbieknél, a miskolci zsidó nagy- és középpolgárság (részben a stabilitását megőrző kispolgárság) tőkeereje dominált. S ez jelzi, hogy a világháborút követően, az említett változások ellenére, az izraelita nagyke-

28 Berend T. Iván-Ránki György: Magyarország gazdasága az első világháború után 1919–1929. Bp. 1966. 214–16. alapján. (1928-as adatok.)

29 MPC 1922–23. 1197., 1201.

30 Uo. 1198., illetve Kimutatás a bornagykereskedőkről 1941., 1942. (IX. 201. 782. B.-A.-Z. Megyei Levéltár)

31 MPC 1922–23. 1199., 1200.

32 MPC 1926–27. 373., 374., 375., 377.

reszkedelmi cégek fő profilja a mezőgazdasági termékek és alapanyagok forgalmazása maradt, bár üzletkörüket tovább bővülve még sokszínűbbé vált, s a részvénytársasági forma általánossá válásával nagyobb tőkéket koncentrálnak.

Mellettük több egyéb kereskedelmi vállalat kezdte meg hosszabb-rövidebb ideig tartó s a legkülönbözőbb arányú tőkemegtérülést (és profitot) hozó működését. Ezek jelentős részében: a Felsőmagyarországi Bőrkereskedelmi Rt.-ben, az 1923 és '26 között, tehát csak néhány évig fennálló Üvegkereskedelmi Rt.-ban (igazgatóságában az izraelita Kürcz Jakab, az ügyvédi kamara alelnöke, Kürcz Mór, Kürcz Alfréd, illetve Engel Ignác és Engel István kapott helyet), az Eisenberg Fakereskedelmi Rt.-ban, csakúgy mint a Moskovits Italkereskedelmi Rt.-ben (láttuk, a Moskovits család bankigazgatót is adott) vagy az 1923-tól szintén csak néhány évig működő Fischer és Dégent Árukereskedelmi Rt.-ben kiemelkedő szerephez jutott a miskolci zsidóság, illetve az egyes családjaik, így a fő haszonrészeseiket ők illette. (Ez volt jellemző a Felsőmagyarországi Árukereskedelmi Rt.-ra és a Felsőmagyarországi Kereskedelmi Rt.-re is.)³³

Az ipar területén, a nehézipari ágazatokban a világháború előtt alakult miskolci vállalatok többsége, az említett nehézségek ellenére, az inflációs konjunktúra hatására fejlődni tudott. Elsősorban a vas- és fémipar feldolgozó ágazatainak üzemei, amelyek a kereskedelem és a közvetlen fogyasztás oldaláról jelentkező igények révén megtarthaták, sőt valamelyest bővíthették kapacitásukat, több segédet foglalkoztathattak, ami termelésük növekedését eredményezte. (Ez jellemezte az izraelita vállalatokat: a Kun-féle vasárugyárt, a Fried testvérek géparugyárt, valamint Hercz Jenő gépgyárt, bár a gépgyártás hagyományos ágazatainak, pl. a mezőgazdasági gépek előállításának országos szintű válsága mélyen és tartósan jelentkezett.) 1923-ban részvénytársaságként alakult meg a Miskolci Öntőde és Gépgyár, amelynek több izraelita nagyrésztvényese volt, tehát a zsidóság néhány képviselője új lehetőségeket keresve fordult a nehézipar egyes ágazatai felé. (A vállalatnak az 1920-as években sikerült megőriznie stabilitását.)³⁴

A szénbányászat hazai konjunktúrája, a behozatal számottevő csökkenése, s az állam által garantált árak következtében közvetlenül a világháború után jelentkezett, amely új bányák nyitásával (Borsod megye országosan az első között említhető), s a további koncentráció formájában egyaránt megnyilvánult.³⁵ 1922-ben jött létre 32 millió korona alaptőkével a Bánvidéki Kőszénbánya Rt. (később Felsőmagyarországi Szénbánya Rt.), amelynek legnagyobb részvényesei között több miskolci izraelitát találunk (pl. Halmos Henriket, Schwarz Mórt, Hevesi Lajost, Schlesinger Hermannnt), tehát a szénkereslet növekedése a zsidóságot is új befektetésekre ösztönözte. (Még 1922-ben csatlakozott a bányához az ózdi Felsőborsodi Kőszénbánya Rt.)³⁶

Az építőanyag-ipar helyzetét mind az új ipari beruházások, mind a magánépítkezések világháború utáni visszaesése sújtotta, fellendülést majd a stabilizáció s a városba áramló különféle kölcsönök eredményeztek. Ezt jelzi a Magyar Kő- és Mészár Rt. 1924-es megalakulása, s az újabb, házépítéssel és ingatlanok adásvételével foglalkozó vállalatok létrejötte, amelyek a törvényhatóság különböző kedvezményeit élvezhették, s visszahatottak az építőanyag-gyártás bővülésére. 1923-ban alakult pl. a Zsolcai úti Ház Rt., amelyet az izraeliták irányítottak (Neumann Adolf, Kormos Géza stb.), miként az előbbi cégekben is megtaláljuk a zsidóság képviselőit.³⁷

33 Uo. 367., 368., 377., 385.

34 Uo. 375.

35 Aliquander Ödön: Magyarország bánya- és kohóipara az 1912–1926. évben. II. k. Bp. 1931. 13.

36 MPC 1922–23. 1197.

37 MPC 1923–24. II. rész. Vidék–külföld magáncégek. Szerk.: Kormos Gyula Bp. 1924. 386.

Az iparág legfontosabb területén: a téglagyártásban jelentős izraelita részesedéssel működő Miskolci Gőztéglagyár Rt. a világháború után megtartotta vezető szerepét, kibővítette és korszerűsítette termelését, amit elősegített, hogy a Pesti Hazai Első Takarékpénztár–Hazai Bank csoport, a Miskolci Takarékpénztáron keresztül, 150 000 pengős alaptőkével érdekeltiségbe vonta.³⁸ (A gőztéglagyártat ugyanis korábban ez a miskolci bank hozta létre.)

A könnyűipar ágazataiban a legnagyobb fejlődést az 1912-ben alapított Guttman és Zeillendorf-féle textilgyár érte el: 1924-ben részvénytársasággá alakult, s 1930-ban a legkorszerűbb gyári berendezésekkel rendelkező, 163 munkást foglalkoztató üzeme már az egyik legfontosabb vidéki textilgyárrá tette.³⁹ Mellette a fővárosi Salzmann-féle Magyar Textilipar Rt. 1923-ban létrehozott miskolci gyártelepe, Neményi Endre selyemszövő gyára, a Rotter Ödön által alapított kötszövő gyár és a kisebb kapacitású Szántó-féle ruhagyár jelzi, hogy az izraelita vállalkozók a világháború után élen jártak e korábban elmaradott fogyasztási iparág fellendítésében, bővítésében.⁴⁰ (Általános jelenség ez a vidéki városokban, Miskolcon a lakosságszám gyors növekedése jelentette az egyik legfontosabb motivációt.)

A könnyűipari konjunktúra jegyében alakult 1920-ban a Miskolci Cipőgyár Rt., amely a kisiparosok számára jelentett káros versenyt, s amely később az izraelita iparosokat tartalmazó városi nyilvántartásban szerepelt, csakúgy mint a szintén az 1920-as években létrejövő parkettagyár, amely fa nagykereskedelemmel is foglalkozott.⁴¹ A faipar és ezzel összefüggésben a fakereskedelem egyébként hagyományosan kedvelt volt a zsidóság között, s a Trianon után Borsod megyében is súlyossá váló fahiány újabb, faki-termeléssel és szállítással foglalkozó üzemek létrehozására ösztönözte képviselőit: a Hernádvölgyi Erdőipari Rt.-t Mandula Mór alapította, 1924-ben a zempléni erdők kitermelésére hívták életre az Erdőüzem Rt.-t, amelyben a nagyobb részvényesek között szintén több izraelitát találunk (Grünfeld Adolfot, Rosenberg Zsigmondot, Kupferstein Dánielt stb.), s mellettük a régóta fennálló Schweitzer Albert-féle faárugyár is folytatta a termelést.⁴²

A fejlettebb, a második ipari forradalom húzóágazatai a nagyobb tőkeszükséglet vagy pl. a nyersanyaghiány következtében alig fejlődtek a vidéki városokban. A vegyiparban az egyetlen jelentősebb miskolci vállalat az 1923-ban alapított Felső-magyarországi Olaj- és Vegyipar Rt., amely szoros érdekközösségben állt a fővárosi Olaj- és Vegyipar Rt.-vel (a legnagyobb budapesti részvényesek mellett Koós Samu és Márkus Soma is helyet kapott az igazgatóságban), míg a Miskolc-vidéki Gyógyszeráru Rt.-nek az izraelita Baruch Gyula (a Kereskedők és Gazdák Körének a vezetője) volt a vezérigazgatója.⁴³

1920-ban alakult, s rövid ideig üzemelt a Miskolci Szappangyár Rt., amelynek létrejötté sajátos, eltért az eddig látott vállalatok alakulási módjától. 1905-től működött ugyanis a Miskolci Ipari Hitelszövetkezet szakcsoportjaként a kisiparosokat tömörítő Miskolci Szappanosok Termelőszövetkezete, amely növekvő forgalma következtében előbb önállósulhatott, majd létrehozta modern nagyüzemét, s 600.000 koronával, tehát jelentős alaptőkével részvénytársasággá szerveződött. (Ebben nagy szerepe volt az izraelita tagoknak: Hartmann Izidornak, Klein Emilnek, Stamberger Lajosnak stb., akik az új

38 Pl. *Berend-Ránki*: i.m. 227.

39 Magyar Statisztikai Közlemények 114. k. 1930. 74.

40 MPC 1923–24. 386., illetve Zsidó Lexikon. Szerk.: *Ujvári Péter* Bp. 1929. 608.

41 Kimutatás az 1940. évről: izraelita iparosok és kereskedők. (IX. 201. 782. Uo.)

42 MPC 1926–27. 377., illetve Zsidó Lexikon... 608.

43 MPC 1927–29. II. rész. Vidék–külföld magáncégek. Szerk.: *Kormos Gyula* Bp. 1929. 379.

vállalat részvényeseivé váltak. S mindez jól példázza a tőkefelhalmozásnak és koncentrációnak azt a Miskolcon is alig jellemző útját, amely során az önállóan termelő kisiparosok összefogva fejlesztenek ki nagyüzemet, ami lehetővé teszi a termelés bővítését és korszerűsítését, ezáltal a tagok vagyonosodását.⁴⁴ Egyébként a vegyészeti iparban is jellemző maradhatott, hogy az 1920-as évek elején, a háztartási vegyészeti cikkek termelésének bővülésével párhuzamosan rendkívül alacsony tőkeberuházással jöhettek létre önálló kisüzemek.)

Az egyes élelmiszeripari ágazatok, összefüggésben a mezőgazdasági termékek forgalmazásával, a világháború után fontos területei maradtak az izraelita nagytőkének, bár igazodniuk kellett a változó nyersanyag- és piaci feltételekhez. A Borsod-miskolci Gőzmalom Rt. Trianont követően számos felvidéki érdekeltségét (a losonci, a nagysárosi, az iglói stb. malmokat) és tőkerészesedését veszítette el, ami önmagában kapacitáscsökkenést eredményezett (és hozzájárult az új piaci feltételekhez való igazodáshoz), illetve más tevékenységeket is be kellett vezetnie (pl. köles- és árpahántolást). Mindezt megkönnyítette, hogy a Pesti Hazai Első Takarékpénztár bankcsoport érdekeltségévé vált, ami jelentős alap- és forgótőke-emelést eredményezett.

Az 1920-as évek közepén alapították a Hernádnémeti Műmalom Rt.-t (az igazgatóságban a miskolci zsidóság képviselői: Neumann Adolf, Munk György és Kormos Géza is helyet kapott)⁴⁵, ami jelzi, hogy az izraeliták városon kívüli gazdasági befolyása a világháború után növekedett: a közvetlen vállalatalapítások (az ipari beruházások) egy része, kényszerből vagy a kedvezőbb feltételek hatására, a megye különböző településeire tevődött át. (Az izraelita tőke érdekeltsége a részvényjegyzések s az egyéb pénz- és árukapcsolatok, a bankkapcsolatok stb. révén természetesen régóta túllépte nem csak a város, hanem a megye határait is, az új beruházások viszont e folyamat minőségileg más elemét jelentették.) 1923-ban alakult meg a Miskolci Kenyérgyár Rt. (az izraeliták közül Nagy Andor és Kardos Jenő üzemeltetett a városban jelentősebb kenyérgyárat), s szintén a modernebb és fejlődni képes élelmiszeripari ágazatban jött létre a Miskolci Sertéshizláló és Húsipari Rt., amely állatkereskedelemmel is foglalkozott, s amelyben ugyancsak érdekeltek voltak a miskolci zsidóság képviselői.⁴⁶

1923-ban kezdte működését a Landau család irányításával a Borsod-miskolci Ecet-szeszgyár Rt., s családi keretek között maradt az egy évvel később létrejövő Ecetipar Rt. is. Nagyobb alaptőkével és részvénykibocsátással alakult viszont, s vált a '20-as évek közepétől kiterjedt üzletkörűvé a Felsőmagyarországi Cukorkagylár Deutsch és Pollák Rt., amelynek legnagyobb részvényesei között szintén több miskolci izraelitát találunk.⁴⁷

E fontosabb kereskedelmi és iparvállalatok csupán vázlatos végigtekintése után feltehető a kérdés: a dualizmust, jellemzően az 1880–1910 közötti évtizedeket követően hogyan változtak az 1920-as években az izraelita vállalkozók, a nagypolgárság módszerei, a vállalkozások jellege és lehetőségei. A felsorolás mutatta, a miskolci zsidóság felső rétegei igen aktívan használták ki (vagy próbálták kihasználni) a gazdaság megélénkülését, azt az átmeneti konjunktúrát (utalnunk kell az ezzel járó spekulációs lehetőségekre is), amit az inflációs politika s a bankok valorizálatlan hitelnújtása eredményezett. Ezáltal ugyanis a vállalkozások rendkívül olcsón juthattak kölcsönökhöz, amellyel korszerűsíthették, illetve átalakíthatták termelésüket, bővíthették vagy módosíthatták üzletkörü-

44 A miskolci kereskedelem és a miskolci Kereskedelmi Testület története. Szerk.: Ferenczy Károly, Dancz Gyula. Miskolc 1925. 177.

45 MPC 1927–29. 375.

46 MPC 1922–23. (Pótlék: az 1922. dec. 31. után beérkezett adatok.), illetve Zsidó Lexikon... 608.

47 MPC 1923–24. 76., MPC 1926–27. 365., 367.

ket és kereskedelmi tevékenységüket, amit a trianoni változások is kényszerítettek. S lehetőség kínálkozott az új vállalatalapításokra is, amelyek jellege azonban eltért a dualizmus kori sajátosságoktól. Kevésbé volt lehetőség ugyanis arra (a nagyobb tőkeszükséglet, a kiélezett konkurencia stb. következtében), hogy a vállalkozások kisipari vagy kis-kereskedelmi méretekből és formákból (családi keretekből) indulva szerves fejlődés, folyamatos bővülés révén, akár rövid idő alatt váljanak a termelésük, értékesítésük volumenét tekintve nagyvállalattá. Gyorsabb és intenzívebb tőkekoncentrációra volt szükség (erre a rendelkezésre álló olcsó hitelek is lehetőséget kínáltak), ezért alakultak nagyobb számban olyan részvénytársaságok, amelyek szélesebb körben, a szerényebb vagyonú polgárok tőkéjére is számítottak. (Ezeket továbbra is izraelita vállalkozásoknak tekinthetjük, mivel az igazgatók, az igazgatóság, a cégvezetők, akik általában a legnagyobb részesedéssel bírtak, miként a kisebb részvényesek többsége zsidó származású volt.) Nőtt tehát a világháború után az izraelita vállalatok részvényérdekeltsége, jellemző azonban, hogy ez nem annyira az alap- és tartaléktőke-állomány, mint inkább a forgótőke-állomány növekedését jelentette. Ezáltal e cégek megőrizték mobilitásukat, a tőkemegtérülés lehetősége és volumene is nagyobb volt, mint az egyéb alapításoknál, ugyanakkor erősebben függővé váltak a gazdaság konjunkturális változásaitól, így stabilitásuk és működésük hosszabb távú fenntartása bizonytalanabbá vált. (Ehhez hozzájárult a kis-részvényesek, a részvényt jegyző kispolgárok gyenge anyagi helyzete, sokuk világháború utáni tönkremenetele, emellett a részvénytársasági forma eleve tágabb lehetőséget nyújtott a tőkéik kivonására.) Ez az oka, hogy az 1920-as években jelentősen nőtt a csődbe jutó vagy a működését felfüggesztő, immobilá váló vállalkozások száma (elsősorban az újonnan alakultak között), míg a korábban, már a dualizmus idején is fennálló könnyebben alkalmazkodhattak az új feltételekhez, ezért magasabb arányban folytathatták működésüket: ezek ugyanis nagyobb tőkeerővel, kiépült üzletkörrel, piacokkal stb. rendelkeztek, s ennek módosítása, bővítése, illetve a termelési és az értékesítési funkciók szorosabbá tétele vagy a vertikális növelése számukra járhatóbb volt, ami a versenyképességüket is fokozta. Ezzel szemben a világháború után alakuló további hátránya, bár az izraelita vállalkozók már igyekeztek kinnlévőségeiket a lehető legminimálisabb szintre csökkenteni, ennek állandó növekedése és behajthatatlanná válása (a gazdaság, a vállalkozások helyzetének, külső feltételeinek változása, a sorozatos csődök következtében), ami a felvett hitelek visszafizetését és törlesztését is megnehezítette. (Az elmondottakból következik, hogy az 1920-as évekre a miskolci izraelita nagypolgárságnak kialakult egy olyan másod-, sőt harmadgenerációs rétege, amely folytatva az elődök vállalkozását – legtöbbször átalakított, bővített és korszerűsített formában – még meghatározóbbá vált egy-egy gazdasági ágazatban, ami a társadalmi és közéletben is újabb pozíciók szerzését, a „társadalmi” asszimiláció további folyamatát biztosíthatta.)

Új elem a világháború utáni vállalkozásokban, miként utaltunk rá, a hitelintézetek közvetett és közvetlen szerepének erősödése. Nemcsak részvényérdekeltségük nőtt ugyanis a különböző vállalatokban, hanem az együttműködés, az összefonódás más formái (egészen az alapításokig) is jellemzőbbé váltak.

A kapcsolatok egyik általános formája a szindikátusi jellegű szerződések kötése a vállalatok részvényeinek egy részét megszerző bankok s az ily módon érdekeltségükbe kerülő ipari és kereskedelmi vállalatok között a közös üzleti politika, az irányítás elvi és gyakorlati végrehajtására, ami majd kiterjedt mind a pénzügyi intézetek, mind a termelő és forgalmazó cégek egyéb érdekeltégeinek összekötésére. S ennek személyi feltétele, részben következménye lett, hogy a bankok és a vállalatok vezérigazgatói, cégvezetői,

legfőbb tisztviselői s az igazgatóságok tagjai kölcsönösen helyet kaptak egymás vezető testületeiben, ami természetesen a részvényjegyzések után jelentős tőkerészesedéssel járt, s ezen családok számára (jórészt az említett másod- és harmadgenerációs vállalkozó familiákról van szó) a gazdasági élet legkülönbözőbb területeit átfogó és egymást kiegészítő érdekeltségeket biztosított.

Ez egyúttal megnehezíti az izraelita nagypolgárság világháború utáni gazdasági vállalkozásainak ágazatonkénti rangsorolását. Mégis jellemző, hogy a hagyományosan kedvelt iparágak: az élelmiszeripar, a faipar stb. ugyan megtartották vezető szerepüket, emellett azonban a vas- és gépiparban, az építőanyag-iparban, sőt a legújabb iparágakban is jelentősebbé vált a zsidóság jelenléte, ami az említett vállalkozási formák terjedésére is kedvezően hatott.

Ezzel párhuzamosan a kereskedelemben szintén megfigyelhető a régi ágazatok mellett az újfajta nyersanyagok és készárúk forgalmának terjedése, egy-egy cég profiljának bővülése újabb és újabb árufélék bevonásával (az árudiverzifikáció emelkedése), ami a piac kedvezőtlen hatásait (pl. az árváltozásokból származó esetleges cserearányromlást) enyhíthette, így nagyobb stabilitást biztosított. Jellemző továbbá az országon belüli kereskedelem előtérbe kerülése, ami nem járt a forgalmazás rádiuszának csökkenésével, mivel az új árukkal távolabbi piacok is megnyílhattak, illetve egy lassú modernizáció: pl. a lerakatok bővítésével, az ügynökök számának emelésével, az áruházakhoz való csatlakozással együttjáró állandó kereskedelmi hálózat megszilárdulása. (Végül ki kell emelnünk, hogy Miskolcon a banktőke a nagykereskedelmi vállalatok létrehozásában és bővítésében is rendkívül fontos szerepet játszott, tehát a város, a dualizmus kori előzmények után, az 1920-as években megtartotta áruelosztó-forgalmi centrum szerepét, s a kereskedelem megőrizte tőkefelhalmozó s koncentráló erejét.⁴⁸)

Az eddigi sajátosságok egy része: pl. az inflációs politika s a valorizálatlan hitelnyújtás kihasználása, a részvénytársaságok előtérbe kerülése a keresztény cégekre is jellemző volt, amelyek, elsősorban ipariak szintén alakultak az 1920-as évek elején. (Az 1928-ban összeállított miskolci jegyzék szerint 108 részvénytársaság működött a városban, ez csaknem duplája az 1922-es számnak, ami az említett vállalkozókedvet s a kínáló lehetőségeket jelzi.⁴⁹) Mégis lehet alapja annak – az elmondottakkal összefüggésben a nagyobb mobilitás és aktivitás –, hogy az Ébredő Magyarok Egyesülete miskolci központjának alakuló gyűlésén a helyi zsidóságot országos viszonylatban is a „legagresszívebbnek” nyilvánították.⁵⁰

Korábban láttuk, hogy az izraelita nagypolgárság egy része a vertikális bővítése érdekében: az élelmiszer- vagy pl. a faipari kapacitások ellátása s a mezőgazdasági, erdőipari termékek forgalmazásának fokozása céljából a dualizmus évtizedeitől kezdve szívesen fordult a föld felé, s alakított ki mezőgazdasági üzemeket. Ezúttal a rendelkezésre álló gazdacímterek felhasználásával csak néhány jellegzetes példát emelünk ki a 100 holdnál nagyobb birtokokon tulajdonosként vagy bérlokként gazdálkodók közül.⁵¹

48 Ezt támasztja alá, hogy a kereskedelemmel foglalkozók száma az 1920-as évtizedben is jelentősen gyarapodott, arányuk 1930-ban 12,8%-ot ért el, ami a fővárost követően a második (!) legmagasabb érték. Pl. *Ruisz Rezső*: A magyar városok iparosodása. Statisztikai Közlemények 95. k. 1. szám 22.

49 A kerületbeli részvénytársaságok jegyzéke 1928. (IX. 201. 782. Uo.), illetve MPC 1922–23. alapján.

50 Magyar Jövő II. évf. 1920. 176. szám

51 A gazdacímterek az izraelita kézen lévő birtokok és bérletek kiterjedéséről, tagoltságáról, a művelési ágak szerinti megoszlásáról, állattartományáról és a legfontosabb mezőgazdasági eszközökkel való ellátottságáról is tájékoztatnak, amelyek részletes bemutatására ezúttal nem térhetünk ki. (Jellemző egyébként, hogy a miskolci tulajdonosok közül néhánynak nemcsak Borsodban, hanem távolabbi területeken: más megyékben is voltak birtokai, ami, az adott lehetőségekhez igazodva, változatosabb, egyúttal biztosabb üzemvitelt tett lehe-

Silberger Ármin az 1920-as évek közepén Csobádon 191 kataszteri holdon (149 hold szántóval), Ináncson 243 holdon (200 hold szántóval) gazdálkodott, amihez Csobádon egy 132 holdas bérlet (130 hold szántóval) is társult. Ez részben családi örökség, a gazdálkodás továbbvitele volt: Ináncson ugyanis 1895-ben Silberger Márton, harmadmagával, 780 hold földdel rendelkezett (ezen félszáz szarvasmarhával és 800 juhval kiterjedt állattenyésztés zajlott), amelynek harmadán folytatta és modernizálta a termelést Ármin, s amelyet, mint láttuk, jelentős, 100 holdon felüli földbirtokkal és bérlettel egészített ki. (A Silberger családnak Abaúj megye más településein is voltak földjeik, s talán jellemző, hogy a világgazdasági válság után Ármin a csobádi üzemeket számolta fel, s Ináncson, a családi birtokon folytatta a termelést. Ennek művelés alá vont területét csak néhány holddal csökkentette, amelynek kataszteri tiszta jövedelme 1935-ben 2881 aranykorona volt.)

Ugyancsak jellemző Kohn Menyhért tevékenysége: a család már a dualizmus időszakában különböző ipari vállalkozásokkal próbálkozott Miskolcon, emellett Menyhért az 1890-es évek közepén egy 220 holdas bérlettel rendelkezett Alsókázmárkon (35 szarvasmarhával és 300 juhval), amit a jórészt ebből származó jövedelmeiből megvásárolt és tovább gyarapított: 1925-ben 312 holdból állt birtoka, amihez Selyeben újabb 62 holdat vásárolt. (Ez utóbbit számolta fel a válság nyomán, míg az előbbin a legelőterületet bővítette, tehát extenzívebb gazdálkodásra kényszerült, s így a kataszteri jövedelme is csökkent: 1935-ben 1143 aranykorona.) Emellett az 1920-as években Szalonnán egy csaknem 200 holdas erdőbirtokkal rendelkezett, amit korábban Kohn Sámuel haszonbérletként szerzett meg (1895-ben ehhez kb. 100 hold szántó és 50 hold rét is tartozott, 200 sertéssel és 300 juhval, ezt azonban Menyhért, mivel máshol voltak a birtokai, nem művelte). (Az erdők jövedelme 1935-ben 337 aranykorona.)

Szintén a legnagyobb birtokosok közé tartozott Kohn Gábor (az 1920-as években Galvácson 1338 hold földje volt 682 hold szántóval és 460 hold erdővel), Bródy Gyuláné (1925-ben Csermelyen több mint 1200 hold erdője, 131 hold legelője és 50 hold szántója volt, amit 1935-ben fia, Bródy Sándor irányított, s amelynek kataszteri jövedelme 2798 aranykoronát tett ki), Ungár Samu (ő is Csermelyen rendelkezett 129 hold szántóval, 35 hold réttel és 44 hold legelővel, illetve Nagyvisnyón 62 hold erdővel, 52 hold szántóval és 18 hold legelővel), Grósz Miksa (1925-ben Arlón, Borsodnádason és Szentsimonban összesen 781 hold erdője, 397 hold szántója, 102 hold legelője és 64 hold réteje volt), valamint a malomtulajdonos Majzler László (a '20-as években Gesztelyen létesített 500 hold szántóból álló bérletet, amit a következő évtizedben ugyanitt 100 hold szántóval és 20 hold legelővel egészített ki, így az összjövedelme kb. 7500 aranykoronára emelkedett. – Ez a példa mutatta, hogy a mezőgazdasági túltermelés s az árak csökkenéséből következő veszteség enyhíthető, ha a birtokos feldolgozott termékeket tud a piacra vinni, sőt az ezzel nyert pozícióelőnyt kihasználva majd a termelést is fokozni tudja.)

Ugyancsak jellemző a miskolci izraelita birtokosok között, hogy a világháború után földjük vagy annak egy részének bérbeadásával egészítették ki jövedelmeiket. Jungreis Andor a ládbesenyői és a szendröládi birtokait, összesen 614 holdat adott ki az 1920-as években (1935-ben viszont maga gazdálkodott), miként az említett Kohn Gábor a teljes birtokát, Grósz Miksa a borsodnádasi birtokrészt adta bérbe. (Utóbbi a válság hatására az arlóit is, csupán a legértékesebb szentsimonit tartotta saját kezelésben, igaz, ennek szerkezetét át kellett alakítania: a szántóföld kiterjedése kb. a felére csökkent, amit a legelő növekedése ellensúlyozott.) Gencsi Samuné 350 holdas ongai birtokát adta ki

tővé, ugyanakkor ezek a földek, mivel vásárlás vagy bérlet útján kerültek a használatukba, többnyire egy, illetve csak néhány tagban feküdtek, s ez szintén a gazdálkodás korszerűsítését biztosította.)

használatra, s arra is találunk példát, hogy izraelita tulajdonos kisbérletet létesített földje egy részén (pl. Klein József Alsódobszán).⁵²

Végezetül említsünk még egy területet, ahol a miskolci zsidóság ugyancsak fontos szerepet játszott. A magyarországi nagy biztosítótársaságok több képviselőt, vezérügynökséget hoztak létre a városban, amelyek szervezését és irányítását, jelentős részesedés fejében, izraelita nagypolgárok látták el. (Az egyik legfontosabb, már a világháború előtt is működő vállalat: a Trieszti Általános Biztosító Társulat főügynökségét pl. Neumann Adolf vezette.)⁵³

Nagy része volt a zsidóságnak a '20-as évek legelején induló miskolci áru- és értéktőzsde megszervezésében is, amelynek elnökségét s a tőzsdetanács tagjait jórészt izraeliták adták (az elnök Munk Pál, továbbá Ferenczy Károly, Neumann Adolf, Schrecker S. Lipót stb.), s amelyet a továbbiakban a Kereskedelmi és Iparkamara, illetve a Kereskedők és Gazdák Köre hathatósan támogatott. A tőzsde legfontosabb céljai között szerepelt az áru- és értékkereskedelem tisztességes szabadverseny szabályai szerinti: tehát a keresletet és a kínálatot is figyelembe vevő irányítása, a zugkereskedelem visszaszorítása, amelynek növekedése a kereskedők valamennyi rétegének komoly konkurenciát jelentett.⁵⁴ S mindez ismét alátámasztja, hogy Miskolc a világháború után fontos áru- és pénzforgalmi központ maradt, amit a tőzsde megalakulása tovább erősített. (Ezáltal az árak szabályozásában is nagyobb szerep jutott a megyeszékhelynek.) Az intézmény ugyanis igen rövid idő alatt megszilárdult, éppen a nagyszámú terményüzlet lebonyolítása révén: értékpapír-, valuta- és devizaforgalma már 1921-ben meghaladta a 80 millió koronát,⁵⁵ ami szintén az izraelita nagypolgárság vállalkozókedvét, aktivitását s az új kihívásokra való gyors reakcióját jelentette.

DIE WIRTSCHAFTLICHEN AUSWIRKUNGEN DES I. WELTKRIEGES, DIE ISRAELITISCHE GROßBOURGEOISIE IN MISKOLC IN DEN JAHREN UM 1920.

Nach den in den vorhergehenden Ausgaben des Jahrbuches erschienenen Schriften, in denen eine Übersicht über die wirtschaftliche Ausbreitung, Erstarkung, das Charakteristikum und die Möglichkeiten der Firmengründung der Miskolcer israelitischen Groß-, Mittel- und Kleinbourgeoisie in den Jahrzehnten des Dualismus verschafft wurde, untersucht diese Studie nun unter den veränderten wirtschaftlichen und politischen Voraussetzungen der 1920-er Jahre die Unternehmungen der israelitischen Großbourgeoisie, ihre neuartigen Eigentümlichkeiten beim Eingriff in das Wirtschaftsleben.

Die Einleitungskapitel legen die auch von Widersprüchen nicht freien Auswirkungen des I. Weltkrieges auf die verschiedenen Schichten der Juden dar: die

52 A Magyar Korona Országainak Mezőgazdasági Statisztikája. II. k. Gazdacímár Bp. 1897. 264–73., 276–285., 310–323., Magyarország földbirtokosai és földbérlei. Gazdacímár Bp. 1925. 3–11., 59–78., 395–403., Magyarország földbirtokosai és földbérlei. Gazdacímár Bp. 1935. 8–14., 59–76., 365–374. alapján.

53 KIJegy. 1929. (gyászülés) (Uo.)

54 A miskolci Áru- és értéktőzsde tanácsának jelentése az 1921. évről. Miskolc 1922. 4.

55 KIJegy. 1922. (Uo.)

Kriegskonjunktur, die Heeresversorgung (was Europaweit ein traditionell beliebtes Profil des Judentums war) sicherte nämlich den Warengroßhändlern und sonstigen Lieferanten, bzw. zahlreichen Leichtindustriebetrieben und den für sie arbeitenden Kleingewerbern (Schustern, Schneidern usw.) einen wachsenden Markt und eine kontinuierliche Produktionserhöhung; gleichzeitig aber ruinierte der Verzug des Krieges die Existenz einer immer breiteren Schicht der israelitischen Kleinbourgeoisie. (In erster Linie derjenigen, die schon vorher, zur Zeit des Dualismus instabil waren: die sich nicht auf die Dauer in das entsprechende Niveau der städtischen Wirtschaftsstruktur einordnen konnten.) Der Weltkrieg polarisierte also das Miskolcer Judentum, darauf weisen die verschiedenen israelitischen Organisationen oder die Erstarkung karitativer Tätigkeiten solcher mehrheitlicher Vereine und Körperschaften hin, deren Elemente, wie die Beitragsformen zu den Kriegslasten (z. B. Notieren von Kriegsanleihen) von der Studie ebenfalls berücksichtigt werden. (In diesem Zusammenhang wird die Rolle und wirtschaftliche Philosophie der Industrie- und Handelskammer zwischen 1914–18 gesondert erwähnt.)

Die folgenden Kapitel untersuchen die durch den Zerfall des historischen Ungarns, die Trianoner Grenzregelung direkt auf Miskolc, sowie auf den Handel und die Industrie der Stadt wirkenden Faktoren. Die fast vollkommene Abtrennung der Gömörregion und der anderen oberungarischen Bezirke, die Zweiteilung der sich seit Jahrzehnten formenden, zur Miskolcer Zentrale gehörenden Region des Sajó-Tales hatte einen schwerwiegenden Einfluß auf das wirtschaftliche Leben, die Möglichkeiten der Stadt: die Industrie verlor eins der vielfältigsten Rohmaterial liefernden Gebiete und Absatzmärkte, was mit der autarkischen Wirtschaftspolitik einhergehend auch eine Einengung der Handels- und Kreditkontakte zur Folge hatte.

Danach behandelt die Studie entsprechend den Hauptsektoren der Wirtschaft, aufgrund zahlreicher Beispiele die Gründung neuer Unternehmen durch die israelitische Großbourgeoisie, bzw. die Umgestaltung alter Firmen und Eigenheiten ihrer Profiländerung, wodurch auch einige charakteristische Züge der Entwicklung der Stadt (der gesamten ungarischen Wirtschaft) nach dem Weltkrieg berührt werden: die fortgesetzte Kapitalkonzentration mit Hilfe der Fusion im Bank- und Kreditleben, die Erweiterung des Filialennetzes (wodurch sich das Miskolcer Wirtschaftsleben immer organischer der Hauptstadt und gleichzeitig auch der provinz anschloß), die wachsende Rolle des Bankkapitals innerhalb der Industrie- und Handelsunternehmen; bei diesen letzteren trat auch die Form der Aktiengesellschaft in den Vordergrund, wodurch mit der Vereinigung des niedrigeren Kapitals ebenfalls die nach dem Weltkrieg stärker werdende Kapitalarmut kompensiert werden sollte.

Nebenbei untersucht und analysiert die Studie diejenigen Industrie- und Handelszweige, wo die Rolle des Judentums seit jeher bedeutend war (z. B. Lebensmittel-Holzindustrie), bzw. nach dem Weltkrieg zunahm, wobei auch mehrere Beispiele über die Beteiligung der israelitischen Großbürger in der landwirtschaftlichen Produktion angeführt werden. (Diese waren als Pächter oder Eigentümer gleichermaßen kennzeichnend und es diente meistens einer Vertiefung der vertikalen Integration: der Versorgung mit Lebensmitteln- oder z. B. Holzindustriekapazitäten, einer Steigerung des Handels mit landwirtschaftlichen, forstwirtschaftlichen Produkten.

Abschließend erwähnt die Studie noch einige Bereiche, bzw. Institutionen (Versicherungswesen, Waren- und Wertbörse), wo die Miskolcer israelitische Großbourgeoisie ebenfalls eine hervorgehobene Rolle spielte.

Tamás Csíki

A CSEHSZLOVÁK–MAGYAR LAKOSSÁGCSERE ETNIKAI, DEMOGRÁFIAI ÉS TÁRSADALMI ADATAI BORSOD-ABAÚJ-ZEMPLÉN MEGYÉBEN (1946–1948)*

BENCSIK JÁNOS–SZÁSZI FERENC

Az első világháború utáni Párizs környéki békeszerződésekkel új államalakulatként létrejött Csehszlovákia magába foglalta: Cseh- és Morvaországot, a Szudéta vidéket, Teschent és a korábban Magyarország részét képező Szlovákiát (régábbi Felvidéket), valamint Kárpát-Ukrajnát (Kárpátalját). Az utóbbi két terület déli szegélyén túlnyomóan magyar lakta területsávval került az új államalakulathoz és máshol is jelentős szórvány magyar kisebbség élt.¹

Az 1919-es magyarországi népszámlálás szerint az északi, északkeleti ún. Felvidék magyar ajkú lakosainak száma 1 066 577 fő volt. Az 1921-es csehszlovák adatok szerint a magyar lakosság száma Szlovákiában és a kárpát-ukrajnai területen 747 096 fő volt.²

A békeszerződéssel létrejött új államalakulatok – közöttük Csehszlovákia is – soknemzetiségű kisállamok voltak. A határok megállapításánál az etnikai és önrendelkezési elvet keresztező igazságtalan békerendszer ellensúlyozásaként a főhatalmak a békeszerződések mellett ún. kisebbségvédelmi szerződéseket kötöttek. Csehszlovákiával a nemzetiségek jogait szabályozó szerződést 1919. szeptember 10-én írták alá. A szerződés tartalmát és annak végrehajtását nem részletezhetjük, a tényekre azonban, tárgyunkkal összefüggésben, mint előzményekre, szükséges utalni. Már a szerződés kiindulópontja „nem szorítkozott minden téren a megvalósítandó állampolgári egyenlőségre” – írja *Galántai József*, majd a szerződés alapján ugyanakkor hangsúlyozza, hogy „a jogegyenlőség következménye minden térre kiterjedt”. Kiemeli a kisebbségi jogok közül az anyanyelv korlátozás nélküli használatát, az anyanyelvi iskoláztatás jogát.³ *Arató Endre* a győztes nagyhatalmak „kisebbségvédelmét” – a békeszerződés részévé tevő törekvések helyett – a szerződés végrehajtásának ellentmondásosságára hívja fel a figyelmet. A nemzetiségek iránti szerződéses kötelezettséget a kollektív jogok esetében még a csehszlovák alkotmány is korlátozó módon fogalmazta meg, a nyelvtörvény pedig a csehszlovák nyelvet iktatta hivatalos nyelvként törvénybe. A csehszlovák államnyelv érvényben volt valamennyi járásban, de amelyekben 20%-ban nemzetiségi polgárok éltek, ott kérni kellett a hivatalok kétnyelvűségét. A deklarált jogok sem mentek azonban át mindig a gyakorlatba. Az új állam megalakulásával tömegesen bocsátották el a köztisztviselőket és a magyar kisebbség háttérbe szorítását, asszimilációját szolgálta több közgazgatási törvény. Különbéféle mahinációk következtében jelentősen megcsappant a ma-

* A téma anyagának kutatása az OTKA támogatásával történt, nyilvántartási szám: 241 és T-018105. A forrásanyagot a Pénzügyi Központ irattárában gyűjtöttük. Bencsik János Abaúj-Zemplén, G. Szabó István Borsod megye adatait tárta fel, míg Szászi Ferenc a statisztikai táblázatokat készítette és a történeti bevezető részt írta meg, a részleges elemzést Bencsik Jánossal együtt végezte el.

1 *Ormos Mária*: Az ellenforradalmi korszak (1919–1945) In: Magyarország története 8/1. Főszerk.: Ránki György, Bp., Akadémiai K. 1978. 363.

2 *Arató Endre*: A magyar–cseh–szlovák viszony ötven éve. Kossuth Könyvkiadó, 1969. 31.

3 *Galántai József*: Háború és békekötés (1914–1920) IKVA, Bp., 1991. 131–132.

gyar óvodák, elemi, polgári és középiskolák száma, a teológián kívül nem volt magyar nyelvű felsőfokú képzés.

A nemzeti kisebbségek jogait tehát elvileg a békeszerződésben foglalt kisebbségi szerződések szabták meg, de ezek betartatását az 1920-ban működését megkezdő Nemzetek Szövetségére bízta. Ez a szervezet Galántai szerint is csak „a 20-as években és a 30-as évek elején” működött eredményesen. Arató Endre azonban ugyanerről az intézményről így fogalmaz: „tényleges hatáskör nélkül tehetetlen volt, érdemi döntést nem tudott hozni, így szerepét nem tudta betölteni”.⁴

A náci Németország törekvéseinek engedve Anglia és Franciaország 1938. szeptember 30-án Münchenben hozzájárult a Szudéta-vidék Németországhoz történő csatolásához. Münchent követte az első bécsi döntés (1938. nov. 2-án), melynek során német és olasz döntőbíróóság Magyarországhoz visszacsatolta a Felvidék (Dél-Szlovákia) 86,3%-ban magyar lakta részét. Ezek után a szlovák autonóm törekvések élén járó A. Hlinka, majd J. Tiso és a hitleristákkal szövetkezett szlovák politikusok, a Szlovák Néppárt vezetői előidéztek Szlovákiának Csehszlovákiától való elszakadását.⁵

1938-ban a köztársasági elnökségről kényszerűen lemondott és Londonba emigrált Benes és a hozzá csatlakozó polgári csoportok a csehek és szlovákok közös nemzeti államáról kialakított elveikkel együtt, azokkal összefüggésben új felfogást fogalmaztak meg a nemzeti államról, „az idegen népcsoportokról”, azaz a németekről és a magyarokról is. Azt a hamis nézetüket igyekeztek mind nemzetközi téren (elsősorban a győztes nagyhatalmak körében), mind a hazai és külföldön lévő baloldali erőkkel elfogadtatni, hogy Csehszlovákia katasztrófáját a nemzeti kisebbségek okozták. Ezért a nemzeti kisebbségeket kitoloncolással vagy beolvasztással el kell tüntetni. A vádak nem csak a németek ellen szóltak, hanem a magyar kisebbség ellen is, mondván, hogy „a magyarok kivétel nélkül sovíniszta, irredenta”.

Benes vezetésével a londoni emigráns kormány 1942-től, majd később – „a baloldali emigráns szövetségeivel együtt – minden lehetőséget igyekezett megragadni, hogy a szövetséges nagyhatalmakat megnyerje a magyar nemzetiségű lakosság kitelepítésére. A nagyhatalmak azonban, bár nagyon ellentmondásosan, nem járultak hozzá a magyarság kitelepítéséhez”. Így az 1944 végén és 1945 elején zajló fegyverszüneti tárgyalások sem jártak eredménnyel a kitelepítést illetően. Ezért a csehszlovák kormány, a Szlovák Nemzeti Tanács előbb rendeletekkel, majd 1945. március 22-től március 29-ig Moszkvában a keleti és nyugati emigráció tagjai egyeztettek nézeteiket az SZNT meghívott küldötteinek álláspontjával, létrehozták a Nemzeti Front kormányát, kidolgozták, véglegesítették a kormány programját. Ezt a programot Benes elnöki dekrétummal 1945. április 5-én Kassán hozta nyilvánosságra, amely a csehszlovákiai magyarság jogfosztásához vezetett. A kassai kormányprogram nemzeti kisebbségekre vonatkozó 8. fejezete – taktikai megfontolásból – nem jelenti be a kisebbségek kitelepítését, csak az állampolgárságot vonja vissza a németektől és a magyaroktól. A kormányprogram 8. pontja kilátásba helyezte a magyar nemzetiséggel kapcsolatban, hogy „azoknak, akik antifasiszták, csehszlovák állampolgárságukat megerősítik... a többi német és magyar nemzetiségű csehszlovák állampolgárnak a csehszlovák állampolgárságát érvénytelenítik”. Azok a magyar nemzetiségű személyek, akik a köztársaság vagy a Szovjetunió ellen harcoltak, bíróság

4 Galántai i. m. 128–132. Arató Endre: Tanulmányok a szlovákiai magyarok történetéből 1918–1975. Magvető Kiadó (Szegedi Nyomda) Bp., 1977. 36–64.

5 Arató i. m. 293.; Janics Kálmán: A hontalanság évei. A szlovákiai magyar kisebbség a második világháború után 1945–1948 – Illyés Gyula előszavával – München, 30.

elé kerülnek, megfosztják őket csehszlovák állampolgárságuktól, és örökre kitiltják mindannyiukat a köztársaság területéről.

A program előtt és azt követően dekrétumok, rendeletek és intézkedések hosszú sora született, aminek következményeként a szlovákiai magyarság társadalmi, gazdasági, politikai és kulturális téren teljesen jogfosztottá vált.⁶ Az adott keretben csupán a szakirodalom megjelölésével utaltunk az általános megfogalmazás mögötti szörnyű tényekre, melyeknek igazi célja a csehszlovákiai magyarság teljes felszámolása volt. Benes 1945. május 9-én ezt már nyíltan így mondta ki: „a németek és a magyarok túlnyomó részének el kell tőlünk mennie. Ez végleges elhatározásunk”.⁷

A szövetséges nagyhatalmak potsdami értekezlete azonban elutasította a magyar lakosság kitelepítésére irányuló csehszlovákiai kérést, majd az újra és újra megismétlődő cseh és szlovák radikális törekvéseket úgy hárították el, hogy Magyarország és a Csehszlovák köztársaság kormányainak kétoldalú megegyezését tekintették a kérdésben járható útnak.⁸

Ezek után a lakosságcserével kapcsolatos tárgyalások sorozata a magyar kormány számára szükségmegoldás volt. Először 1945. december elején folytatott Gyöngyösi János magyar külügyminiszter tárgyalásokat Vladimir Klenemtisz külügyi államtitkárral, majd 1946. február 6–10. közötti napokban jött létre megállapodás a magyar–csehszlovák lakosságcseréről, melyet 1946. február 27-én írtak alá a két kormány képviselői. Az egyezményhez, „mivel a tárgyalások nem tették lehetővé, hogy a kérdés a maga egészében megoldást nyerjen” – olvassuk a jegyzőkönyv 2. bekezdésében, ezért függelék, jegyzőkönyv és levélváltások jegyzőkönyvét kapcsolták hozzá, melyekben a megegyezés egyes cikkelyeinek tartalmát részletesebben is megfogalmazták.

A megegyezés lényegében a paritásos lakosságcseréről szólt. Az I–II. cikkben foglaltak szerint a Magyarországon állandó lakhellyel rendelkező szlovák és cseh nemzetiségű lakosok önkéntesen áttelepülnek Csehszlovákiába. Az egyezmény értelmében Csehszlovákiának joga volt az áttelepítés előkészítésére, megszervezésére különbizottságot küldeni Magyarországra.

A különbizottságot feladatának teljesítésében a magyar kormány támogatta. A bizottságnak és személyzetének jogkörében állt a szlovák és cseh nemzetiségűnek tekinthető személyekkel érintkezni, a rádió és sajtó útján nyilvános felhívásokat kibocsátani, az áttelepülő személyekről névjegyzéket összeállítani.

A megegyezéshez kapcsolt függelék szerint „szabályszerű bejelentés után minden községben két nyilvános gyűlést lehetett tartani”. A különbizottságnak hatheti idő állt rendelkezésére, hogy propagandatevékenységét kifejtse. Ez a hathetes határidő 1946. március 4-vel kezdődött. Az egyezmény szövege szerint ugyanakkor az áttelepülésre jelentkezők nyilatkozatát az egyezmény aláírásától számított három hónapi határidőn belül kellett a különbizottságnak átvenni, de igazolt késedelem esetén ilyen nyilatkozatokat további egy hónapon belül is átvehetett.

Az V. és VIII. cikkely szerint a Csehszlovákiában állandó lakással bíró magyar nemzetiségűek közül Magyarországra telepítik azokat a „Magyarországról Csehszlovákiába áttelepitendő szlovákokkal és csehekkel egyenlő számban”, aki a kassai kormányprogram megvalósítását célzó 33/1945. sz. elnöki dekrétum értelmében csehszlovák állampolgárságukat elvesztették. Az állampolgárságot csak azoknak a magyar nemzetiségű

⁶ Balogh Sándor: Magyarország külpolitikája 1945–1950. Kossuth K., 1988. 103–109. *Arató* i. m. 134–351.; *Janics* i. m. 60–87., 129–130.

⁷ *Janics* i. m. 133–134.

⁸ Balogh i. m. 114–115.; *Janics* i. m. 134–148.

lakosoknak hagyták meg, akik antifasiszták voltak, részt vettek az ellenállási mozgalomban, üldözték őket a köztársaságokhoz való hűségükért. Vagyis a kollektív bűnösség elve alapján a magyar nemzetiségű lakosság többségét ki akarták telepíteni. A függelék V. cikkelyéhez kapcsolódó szöveg a fentieket azzal egészíti ki, hogy „az áttelepítendő magyarok számára be kell tudni azokat a személyeket is, akik Magyarországra már áttétettek vagy átköltöztek”. Ugyanakkor az egyezmény VIII. cikkelye engedélyezte a magyar nemzetiségű háborús bűnösök egyoldalú létszámon felüli kitelepítését Csehszlovákiából azzal, hogy az utóbbiak száma nem haladhatja meg az ezret. Növelhető volt kb. 20–30 ezer fővel a kitelepíthető magyar lakosság száma a XII. cikk szerint is, hisz az egyezmény „határozatai nem alkalmazhatók azokra, akik 1938. november 2-a után települtek le a csehszlovákiai köztársaság területére”.

A VI. és a VII. cikk mindkét országból áttelepítettek ingó és ingatlanának értékkülönbségéből adódó kártérítés kérdéseivel foglalkozik. Lényegében idetartozik, bár a levélváltás során az V. cikkelyhez kapcsolódóan egyeztek meg a felek abban, hogy „az áttelepítendő személyek kiválasztása főbb vonatkozásokban feleljen meg a Csehszlovákiában élő magyarság társadalmi összetételének (foglalkozás, anyagi helyzet)”.

A X. és a XI. cikkely az egyezmény végrehajtásának megkönnyítésére 2–2 tagból álló vegyesbizottság létrehozásáról határozott és annak hatásköréről, működéséről ad tájékoztatást.

Mint említettük, a lakosságcsere-egyezményhez második fejezetként jegyzőkönyvet és levélváltást kötöttek. A jegyzőkönyv 3. pontjából kiderül, hogy a csehszlovák fél az egyezményt egy „jövőbeni végleges megoldás” első lépésének tekintette. A 4. pont szerint „az egyezmények aláírása ellenére is a csehszlovákiai magyar lakosság kérdése továbbra is megoldásra vár”. Az 5. pontból az is kiderül, hogy a végleges megoldás érdekében a Csehszlovák Köztársaság kormánya „fenntartja magának a jogot arra, hogy a kérdést a békeértekezleten felvesse vagy más eszközzel rendezze”.

Bár a Csehszlovák Köztársaság kormánya a csereegyezmény jegyzőkönyvében ígéretet tett, hogy a végleges rendezésig „felfüggeszti a magyarok kiutasításának és áttelepítésének gyakorlatát, ...függőben tartja... ezek vagyonának elkobzására vonatkozó intézkedések megvalósítását, és a közalkalmazottak létminimum biztosításához szükséges szociális segélyben fogja részesíteni” az érintetteket, a magyar kisebbségtől mégis minden belső eszközzel igyekezett megszabadulni.⁹

A fő cél érdekében a Magyarországra küldött Csehszlovák Áttelepítési Bizottság gyakran megszegte az egyezményt, a Szlovákiában elbocsátott magyar nemzetiségű közalkalmazottaknak ígért szociális segélyre, és a vagyonelkobzási rendelet felfüggesztésére vonatkozó ígéretet sem tartották be. A módosabb gazdákat és polgárokat igyekeztek kijelölni az áttelepítésre. 1946. júniusában megkezdték az ún. reszlovakizációt, visszahonosítási kampányt. A reszlovakizációs rendelet kimondja, hogy aki szlováknak vallja magát visszakaphatja állampolgárságát, vele járó jogait, munkáját. A kilátástalan helyzet (a szörnyű meghurcoltatás), a földtől való megfosztás, a megaláztatás elkerülése miatt 1946 nyarán 410 820 magyar nemzetiségű kérte, hogy nyilvánítsák szlováknak. Ennek ellenére novemberben megkezdődtek a deportálások. Kb. 10 ezer családot, 41 ezer embert raktak nyitott marhavagonokba és szállították át őket a Szudéta-vidékre.¹⁰ Novemberben pedig a szlovákiai magyarság Csehországba való kényszer-áttelepítését, az ún. munkaerő-toborzást rendelték el. A magyarok kulturális helyzetét is kilátástalanná tették.

9 A lakosságcsere-egyezmény. Különlenyomat. Pénzügyi Központ, Bp. é. n.

10 Szerencsés Károly: Magyarország története a második világháború után (1945–1975). IKVA Bp., 1991. 61–64.; Janics i. m. 184–185.

A csehszlovák törekvéseknek végül is 1948/49-ben a nemzetközi politikai életben bekövetkező változások vetettek gátat.

Balogh Sándor szerint „Csehszlovákiából kitelepítésre kijelölt 105 047 magyar nemzetiségű lakos közül 68 407 költözött Magyarországra”. Hozzájuk csatlakozott még 6000 „önként távozó”. Ezenkívül 20–30 ezer embert azért távolítottak el, mert 1938. november 2-a után költöztek a Felvidékre. Szerencsés Károly szerint a kitelepítettek, a menekültek száma már 1945-ben elérte a 40 ezer főt. Az 1948. augusztus eleji megállapodás értelmében Magyarország 1500 „háborús bűnöst”, családtagjaikkal együtt 5000 főt és még 10 000 személyt egyoldalúan befogadott.

A Csehszlovákiából kitelepülésre kényszerült személyek száma tehát elérte a 110–120 ezer főt. Az adatok valóságát támasztják alá az 1949-es népszámlálási adatok, amely szerint 118 582 személy 1938 előtt Csehszlovákiában született.

A Magyarországra küldött Csehszlovák Áttelepítési Bizottság (CSÁB) 1946. július 11-én nyújtotta át a magyar kormánynak a Magyarországról áttelepítésre jelentkező „szlovákok” névjegyzékét. A névjegyzékben 93 390 személy szerepelt, ebből 1948. április 10-ig 73 273-an hagyták el Magyarországot.¹¹

A csehszlovák–magyar lakosságcsere során csehszlovák részről a lakosságcsere egész koncepcióját az a hamis adat határozta meg, hogy Magyarországon kb. 450–500 ezer szlovák él és ez kicserélhető a hasonló létszámú Csehszlovákiában élő magyarért, az esetleg ezt meghaladó magyar lakosságot pedig egyoldalúan telepítik ki. A megvalósult lakosságcsere létszámadatait a szlovák történészek a CSÁB anyagaira hivatkozva a magyar forrástól némileg eltérő számban mutatják ki. Szlovák források szerint Magyarországról 59 774 szlovák, Csehszlovákiából pedig csupán 68–76 ezer ember települt át önként Magyarországra.¹²

A lakosságcserével nem zárult le a mai Szlovákia és Magyarország közötti vita. A probléma megvilágításához, a valóság megközelítéséhez először a Magyarországról kitelepített lakosság nemzetiségi összetételének, és a Magyarországon élő szlovák lakosság számának bemutatásával igyekezünk újabb adatokkal hozzájárulni.

1. Nemzetiségi megoszlás

Az 1930-as évi magyar népszámláláskor a megyék közigazgatási területei eltértek a vizsgált időszak területi megoszlásától.¹³ A megkérdezett lakosság sem adott, nem is igen tudott a kérdezőbiztosoknak a vizsgálat szempontjának megfelelő válaszokat adni. Ugy gondoljuk azonban, hogy a szlovák lakosság számáról a népszámlálás statisztikai adatai alapján kapunk olyan jelzéseket, amelyek vizsgálatokhoz kiindulópontot jelenthetnek. Az 1930. évi népszámlálás Abaúj-Torna, Borsod, Gömör-Kishont és Zemplén megyében a népesség anyanyelve szerinti kimutatás a tótok számát 3038-ban, az 1939. évi

11 Balogh i. m. 122. és 131.; Szerencsés uo.; Janics Kálmán szerint 90 ezren jelentkeztek és 57 774 személy települt át Csehszlovákiába. Végső összegezése szerint – mivel a magyar kormány az ellenőrzés során 13 892 személyt nem volt hajlandó a csereakcióba beszámítani, így csak 44 718 szlovák települt át Csehszlovákiába. Janics i. m. 184–185.

12 Németh Zoltán: A csehszlovák–magyar lakosságcsere Nyíregyházán 45 év távlatából, Szabolcs-Szatmár-Bereg Szemle, 1992/4. 512–513.; Jan Bobák: Lakosságcsere Csehszlovákia és Magyarország között (1946–1948). Szlovák Tudományos Akadémia Társadalomtudományi Intézete, Kassa. Fordította: Németh Zoltán (Jan Bobák: Vymena obyvateľstva medzi Československom a Maďarskom (1946–1948) Slováci v Zahranici 8, Matica slovenská, Martin, 1982.

13 MSK Új sorozat, 83. K. Bp., 23*

népszámlálás pedig az említett területen a „tót” anyanyelvűeket 2806 személyben adja meg.¹⁴

Ezek az adatok azt jelzik, hogy a megyében a trianoni békeszerződés utáni időszakban nem nagyszámú szlovák lakosság élt.

Ezt mutatják azok a táblázatok is, amelyeket a Pénzügyi Központ irattárában minden kitelepült személyről felvett adatlap alapján összesítve készítettünk el.¹⁵

1. táblázat

A Borsod-Abaúj-Zemplén megyéből kitelepültek anyanyelv és nemzetiségek szerint

Anyanyelv	Nemzetiség	Felnőttek száma (20 év felettiek)	%	Összes	%
szlovák	szlovák	1011	41,1	1724	39,8
szlovák	magyar	106	4,3	237	5,5
magyar	szlovák	220	8,9	385	8,9
magyar	magyar	423	17,2	896	20,7
nem ismert	szlovák	351	14,2	555	12,8
nem ismert	magyar	47	1,9	77	1,8
nem ismert	nem ismert	306	12,4	458	10,5
Összesen:		2464	100,00	4332	100,0

Adataink azt mutatják, hogy a megyéből 4332 személy települt ki. (Ebből 2010 Abaúj-Zemplén megyei volt és Borsodból 2322-en távoztak.) A közigazgatásilag egyesített három megyéből anyanyelv és nemzetiség tekintetében 1724 fő (39,8%) vallotta magát szlováknak. Kérdőíveket az önállóan vagy családosan kitelepülőkről készítettek és a családos felnőtt (férfi vagy nő) lapján felsorolták a gyermekek számát, nevét és demográfiai adatait. Ha a számbavétel alapján azoknál, akiknél a szlovák anyanyelv vagy nemzetiség szerepelt szlováknak vesszük, a kitelepült lakosság 67%-a szlovák gyökerekkel rendelkezett. Abaúj-Zemplén megyében anyanyelv és nemzetiség tekintetében szlováknak vallotta magát a kitelepültek 47%-a és ha valamilyen szlovák származást tüntettek fel a kitelepülőkről, akkor ez az arány 80%.

Az elmaradottakból is, és az összesített kimutatásokból az látható, hogy kitelepülésre elsősorban a jobb megélhetési remények ígéretére és reményével 20%-on felüli volt a magukat anyanyelv és nemzetiség szerint magyarnak vallók aránya. Borsodban ez az arány 29%-ot tett ki. Az anyanyelv és nemzetiségi szempontból nem ismertekről nem tudunk elfogadható véleményt mondani, hisz ezek kikerülhettek az itt élő számba vett, vagy számba sem vett etnikumok bármelyikéből.

Az eddigiekből annak hangsúlyozását látjuk fontosnak, hogy jelentős hányaddal, túlnyomó többségben a szlovák eredettel rendelkezők telepedtek ki. Ugyanakkor a megélhetési gondok mellett, a személyes indíttatás sok-sok összetevőjével, kb. 1000 magyar nemzetiségű személyt is határainkon kívül sodort a kitelepítés.

A kitelepülések után az 1949-es népszámlálási statisztika az említett – nem a mai – közigazgatási területeken 552 szlovák anyanyelvű személyt¹⁶ írtak össze. Borsod-Abaúj-

14 MKS Új sorozat, 114. K. p., 1941. 54.

15 Pénzügyi Központ Irattára

Zemplén megyéből a mai közigazgatási egység területéről 1966-ban készített összesített statisztikai kiadvány szerzői szerint, a szlovák anyanyelvűek száma 1700 fő volt. Az ország egész területén pedig 31 000 szlovák anyanyelvű élt.¹⁷

Ezek az adatok jelzik, hogy a vizsgált megyéből nem települt ki az itt élő összes szlovák lakosság, ugyanakkor számuk jelentősen lecsökkent.

2. Az áttelepültek demográfiai adatai

A migrációs mozgalmakban mindig nagy jelentőséggel bírt a 20 éven aluliak és a munkaképes korúak vándorlása.

2. táblázat

A kitelepültek kor szerinti megoszlása

Kor	Fő	%
1–1 év	175	4
2–14 év	1199	28
15–19 év	494	11
20–29 év	763	18
30–49 év	1091	25
50–59 év	321	7
60 év felett	166	4
Nincs adat	123	3
Összesen:	4332	100

Az áttelepültek közül 1854-en (43%) csaknem minden tekintetben életük legtermékenyebb időszakában lévő 20–49 éves korcsoporthoz tartoztak. A 20 éven aluliak száma megegyezett az előbbi korosztállyal, 1868 fő (43,1%) volt.

Az áttelepülteknek tehát 85,9%-a az 50 éven aluliakhoz tartozott. Az 50 éven felüliek aránya 11%-ot tett ki.

A Csehszlovákiába irányuló, alapvetően „kényszmigrációnak” tekinthető áttelepülés kormegoszlásának arányai a fő tendenciákat tekintve hasonlítanak a kivándorló mozgalmak korszakainak és szakaszainak tendenciáival, de a migráció eltérő jellegéből adódóan jelentősen el is térnek attól. Minden kivándorlási időszakban a 20–49 éves korcsoport 60–80%-ot tett ki, szemben a kitelepültek 43,1%-os arányával. A kitelepült gyermekek aránya pedig 10–20%-kal volt magasabb a kivándorlók hányadától, és az 50 éven felüliek kitelepülési rátája 2–3-szor volt magasabb a kivándorlókénál – kivéve az 1938–41. évi „kényszer-kivándorlási” szakaszt.

Az áttelepült 20 éven aluliak magas aránya közvetlenül, kiegészülve a 20–29 évesek csoportjának 18%-os hányadával, a családalapítással közvetetten kihatással voltak a jövőbeli lakosság számának alakulására, a társadalom kedvezőtlen kormegoszlására.

Az idősebb korosztály (50 éven felüliek) kitelepülését valószínű magyarázza, hogy bennük a nemzeti identitástudat erősebb volt, mint a fiatoknál, és egy részük pedig természetesen ment a felnőtt korú gyermekével.

A családok kitelepülések különösen jelzik, jellemzik a kitelepülés sajátosságait.

16 KSH 1949. évi népszámlálás, Bp., 1950. 315.

17 KSH Borsod-Abaúj-Zemplén megye, 1960. évi népszámlálás, Bp., 1961. 13.; KSH 1949. évi népszámlálás, V. Bp., 1962. Kővágó László: Nemzetiségek a mai Magyarországon, Bp., Kossuth K., 1981. 20–22.

3. táblázat

A kitelepülő családok és az egyedülállók

Házaspár	Családok száma	%
gyerek nélkül	194	23,7
1 gyerekkel	207	25,3
2 gyerekkel	151	18,5
3–5 gyerekkel	223	27,3
6-nál több gyerekkel	43	5,2
Összesen	818	100,0

Egy szülő	Családok száma	%
1 gyerekkel	80	47,6
2 gyerekkel	40	23,8
3–5 gyerekkel	44	26,2
6-nál több gyerekkel	4	2,4
Összesen:	168	100,0
Családos összesen	986	
Egyedülálló összesen	660	

Házaspárral és egy szülővel kitelepült családok száma 986 volt, melyből a házastárssal, két szülővel eltávozóak aránya 83%-ot tett ki. Ez utóbbi családok közül 223 család (27%), 3–5 gyermekkel kelt útra és 43 család 6-nál több gyerekkel vállalkozott az itthoninál kedvezőbb körülményeket ígérő országba történő áttelepülésre. Míg az egy szülő családok közül 44-en 3–5 gyerekkel és 4 család 6-nál több gyerekkel települt át Csehszlovákiába. Nem volt azonban ritka az sem, hogy a két szülő családok 8–10 gyerekkel indultak útra. Ha az összes 3–5 és 6-nál több gyerekkel útrakezdezőket vesszük számba, akkor az derül ki, hogy igen magas volt a nagycsaládosok (31,8%) Borsod-Abaúj-Zemplén megyéből történő kitelepülése. Az is szembeötlő, hogy a gyermek nélkül vagy egy gyerekkel útnak induló házaspárok is igen magas, 49%-os arányban reménykedtek a jobb jövőben.

A megyéből 1949 adatlapra írták össze a kitelepülők adatait, amelyekből úgy tűnik, hogy a 4332 kitelepülőből 666 személy egyedül indult útnak. A valóság ugyanis az esetek jelentős hányadában az volt, hogy a felnőtt korúakat, függetlenül attól, hogy a családban élnek-e vagy sem, nőtlének vagy hajadonok voltak, külön jelentkezési lapra írták össze.

A bemutatott demográfiai adatok közül annak kiemelése látszik még indokoltnak, hogy igen magas volt a 15 és a 20 éven aluliak aránya. Ezek az adatok is megerősítik, hogy a kitelepülők nagy hányada, 85–95%-a családos volt.

3. Adatok az áttelepülők társadalmi összetételéhez

A társadalmi összetétel jellemzőihez kapcsolódik a kitelepülők foglalkozási megoszlásáról készített táblázat.

4. táblázat

A Borsod-Abaúj-Zemplén megyéből kitelepült lakosság foglalkozási csoportok szerinti megoszlása

	Szám szerint	%
1. mezőgazdaság	582	35
2. ipar	496	30
3. kereskedelem	55	3
4. közszolgálat	133	8
5. közlekedés	32	2
6. htb	207	13
7. nincs foglalkozás	104	6
8. egyéb	37	2
Összesen	1646	100

A régió különböző területeinek gazdasági, társadalmi feltételei jelentősen különböznek egymástól. Az egyes földrajzilag elkülöníthető területek külön-külön történő vizsgálatára az adott keretben nincs módunk, arra is csupán utalunk, hogy a foglalkozási adatok különbséget mutatnak a három közigazgatásilag összekapcsolt megye egyes területein.

Az összesített táblázatból az tűnik ki, hogy a mezőgazdaságban dolgozott 582 személy, az összes foglalkoztatott kitelepülő 35%-a. Abaúj-Zemplénben a közigazgatásilag egyesített megyéhez viszonyítva ez az arány 54%, míg Borsodban csupán 20% volt. Abaúj-Zemplén megyében 396 mezőgazdaságban foglalkoztatott személyből 335 (az összes foglalkoztatottak 45,7%-a) földművesnek, napszámosnak 17, erdei munkásnak 15 és favágónak 29 vallotta magát. Az iparban 7 cipész, 3 géplakatos, 2 kőműves, 6 lakatos, 3 szabó és 31 fő munkásnak, munkásnőnek nevezte magát. A vizsgált közigazgatási területről önálló adatlapon számba vett kitelepülő közül 30%-os volt az ipar területein munkát találók rátája. Abaúj-Zemplénben ez a hányad csupán 11%, míg Borsod megyében az ipari munkahelyekről távozott 45%-os hányad megközelítette az Abaúj-Zemplén mezőgazdaságából kitelepült 54%-os arányt. Vagyis míg Abaúj-Zemplénben a mezőgazdaságban munkát találók adták a kitelepülők legnagyobb hányadát, addig Borsodban az első helyet az ipari dolgozók foglalták el.

Összesített táblázatos kimutatásunkból, mint a fentiekben különválasztott két megyében, 13%-ot foglalt el a háztartásban foglalkoztatottak aránya. Úgy gondoljuk, hogy ez a hányad elsősorban a mezőgazdaságban foglalkoztatottak számát és arányát növeli, hisz a gazdaságokban a férfiakkal azonos munkát vállaló nők foglalkozását az adatfelvételi lapokon egyszerűen háztartásbeli munkát végzőként tüntették fel. A háztartásbeli foglalkozás egyébként önálló kategóriaként, az általunk felsorakoztatott foglalkozási területekhez hasonlóan egyaránt a munkanélküliséget, a szegénységet jelzi.

A kitelepültek közül 75-en dolgoztak a kereskedelem (3,9%), a közszolgálat (4,7%) és a közlekedés (1,5%) területein. A 75 személy közül megneveztek 3 ápolónőt, 1 bírót, 1 csendőrt, 1 portást, 5 tanítót, 6 útbiztost, 10 vasutas foglalkozású személyt.

A foglalkozási csoportról készített összesítés azt mutatja, hogy 104 személynek nem volt foglalkozása, ebből Abaúj-Zemplénben 59, Borsodban 45 főt írtak össze.

A bemutatott foglalkozási fő csoportok, azoknak Abaúj-Zemplén megyei részbeni részletezése azt mutatja, hogy legtöbbször a mezőgazdasági területekről települtek ki, és

igen alacsony hányadot képviseltek a kereskedelem, a közszolgálat és a közlekedés területén dolgozók.

Az Abaúj-Zemplén megyei részletezés azt is jelzi, hogy csak alig számba vehető értelmiségi dolgozó hagyta el az országot, de néhány tanítót, orvost, hivatalnokot a szlovák lakossághoz való kötődése révén az új élet kilátásaival sikerült megnyerni, de az is lehet, hogy szlovák identitás tudatuk miatt távoztak, esetleg szervezték is a kitelepülést.

A kitelepülők felhozott foglalkozást jelző adatok azt mutatják, hogy a hazánkat más hazára cserélők a társadalom alsó rétegeihez tartoztak. Ezt bizonyítják a kitelepülők lakásviszonyai is.

5. táblázat

A kitelepülők lakásviszonyai

	Szám szerint	%
Nincs lakása	1311	80
1 lakás	325	20
2 lakás	8	0
több lakás	2	0
Összesen	1646	100

Szobaszám, konyha és kamra szerint

Szoba	Szám. szer.	%	Konyha	%	Kamra	%
0	1311	80	1312	80	1395	85
1	254	16	316	19	236	14
2	67	4	12	1	13	1
3	8	0	3	0	1	0
4	2	0	1	0	1	0
5 v. több	4	0	2	0		0
Összesen:	1646	100	1646	100	1646	100

	Családos	%	Egyedül	%
Nincs lakás	676	69	635	96
1 szoba	229	23	25	4
2 szoba	67	7		
több szoba	14	1		
Összesen:	986	100	660	100

A táblázatos kimutatásból különösen szembetűnik, hogy az összes családos és az összes egyedülálló 1646 kitelepülő közül 80%-nak nem volt lakása.

A lakással, valamilyen házzal rendelkezők hányada, az említett családos és egyedülálló felnőtt lakosság körében csak 20%-ot tett ki, és ennek körében csupán 10 családnak volt 2, ill. több lakása.

Egyszobás lakással rendelkezett a kitelepülő családok és a felnőtt egyedülállók 16%-a, konyhával 19 és kamrával 14%-a. Kétszobás lakása volt az említett csoportosításban 67 főnek és csupán 14 családnak volt 3 szobás vagy annál nagyobb háza, lakása.

Az említett két kategóriában külön választva a családosokat és az egyedülállókat azt látjuk, hogy a családosok 69%-ának, míg az egyedül indulók 96%-ának nem volt lakása.

4. Adatok a mezőgazdaságból élő kitelepültek gazdasági helyzetéről

6. táblázat

Borsod-Abaúj-Zemplén megyében a földreform útján földet kaptak

Gazdaság szerint	Fő	%
0–1 kat. h.	8	21
1–3 kat. h.	19	50
3–5 kat. h.	4	11
5–10 kat. h.	5	13
10–15 kat. h.	2	5
Összesen:	38	100

A földreform során az egész megye területéről kitelepülők közül 38-an kaptak földet, vagyis a mezőgazdaságból eltávozóak 6,5%-a (Abaúj-Zemplénben pedig 7,8%).

Az ország egész területén is és a megyében az összlakossághoz viszonyítják a földhöz jutottak számát. Így ezek a százalékos adatok nem a legalkalmasabbak az összehasonlításra, de azt mindenképpen mutatják, hogy a földreform végrehajtása során, hazánkban és a megyében nem tettek, sok településen nem is tehettek különbséget a magyar és a nemzetiségi lakosság között. Voltak ugyanis olyan települések, ahol szlovák többség élt. A megyében 0–1 kat. h. földet kapott a juttatottak 21%-a, az 1–3 kat. h. földhöz jutókkal együtt 71%-ot tett ki a 0–3 kat. h. földhöz jutottak aránya. A megyében ez a ráta 62,6%-os volt. Az 5–15 kat. h-ig terjedő földterületben részesült a megyében a földhöz jutottak 15%-a, a kitelepülők körében ez az arány 18%-os volt.¹⁸

5. Az összes föld megoszlása

7. táblázat

Borsod-Abaúj-Zemplén megyéből kitelepülők összes mezőgazdasági földterületének gazdasági megoszlása

Gazdaságnagyság szerint	Fő	%
0–1 kat	120	34
1–3 kat. h.	98	28
3–5 kat. h.	45	13
5–10 kat. h.	45	13
10–15 kat. h.	23	7
15–20 kat. h.	11	3
20–25 kat. h.	2	1
25–35 kat. h.	1	0
35–50 kat. h.	5	1
Összesen:	350	100

Az összes (1646) kereső kitelepülő lakosságból 582 foglalkoztatott a mezőgazdaságból élt. Ebből feltehetően 350-en rendelkeztek földdel. (Eltételezve attól, hogy más foglalkozási ágakban is lehetett tulajdonban föld.) Vagyis a mezőgazdaságban foglalkoztatottak 60%-ának volt földtulajdona, de kb. 40% föld nélküli agrárproletár volt. A földtulajdonosok 75%-a (1–5 kat. h.) törpegazdasággal rendelkezett, de az 5–10 kat. h-as

18 KSH 1949. évi népszámlálás, 3. Bp., 1954. 24–25. és 145–148.

gazda a csak zavaroktól mentes gazdasági évben tudta szűkösen a család megélhetését biztosítani. Hisz a később felsorolásra kerülő falvak mezőgazdasági földterületei alacsony termőértékűek voltak. A kitelepítés szervezői ezekben a falvakban éppen azzal érveltek, hogy Csehszlovákiában sokkal jobb minőségű földet kapnak. A régióban tehát csupán kb. 20 középparaszt családot nem taszított a földéhség a kitelepülésre.

Ennél is rosszabb volt Borsod megyében a földbirtok-megoszlás, hiszen a földdel rendelkezők 91%-a 1–5 kat. h. földön gazdálkodott, és az 5 kat. h-on felüli földet művelő kitelepülők száma 16 fő. A szántófölddel rendelkezők közül azoknak is könnyebb volt a helyzete, akik szőlővel vagy kerttel is rendelkeztek.

8. táblázat

A szőlővel, kerttel, réttel rendelkezők száma – a szőlő, kert, rét nagyságcsoportjai szerint a gazdaság-nagyságcsoportokkal egybevetve

Gazdaság- nagyság- csoport	Gazd.-gal rendelk. száma	Szőlővel, kerttel, réttel r.		A szőlővel, kerttel, réttel rendelkezők közül					
		száma szerint	Gazdnagy. cs. %-ában	<500 □öl	500□öl-1kh	1kh-3kh	3kh-5kh	>>5kh	
				szőlője, kertje, rétje van					
Gazd.gal rendelkezők									
0-1 kat	120	81	67,5	693	18				
1-3 kat	98	66	67,3	12	24				
3-5 kat	45	37	82,2	7	7	15	8		
5-10 kat	45	37	82,2	4	5	14	11	3	
10-15 kat	23	20	87,0	1	3	11	4	1	
15-20 kat	11	9	81,8		2	1	3	3	
20-25 kat	2	2	100,0				1	1	
25-35 kat	1	1	100,0					1	
35-50	5	100					3	2	
Össz.	350	258	73,7	87	59	71	30	11	
		100 %		33,7 %	22,9 %	27,5 %	11,6 %	4,3 %	

Kimutatásunkból azokat az adatokat érdemes kiemelni, ahol a művelt mezőgazdasági földterületen belül 1 kat. h-nál nagyobb területű szőlő vagy kert tartozott. Az 1–3 holddal rendelkezők között 30 olyan család volt, akiknek gazdaságához 1–3 kat. h. szőlő vagy kert is tartozott. A 3–5 kat. h-asok körében 8 olyan család található, ahol a művelhető területen belül 3–5 kat. h. szőlő vagy kert tartozott.

Szinte törvényszerűnek látszik, hogy minél több szántófölddel rendelkeztek a családok, annál nagyobb volt a birtokhoz tartozó szőlő vagy kert aránya. Így csupán néhány törpebirtokos esetében jelentett a szőlő vagy kert nagyobb jövedelmet és több munkalehetőséget. A valódi helyzetet az mutatná meg, ha konkrétan lehetne vizsgálni a kert és szőlő arányokat, azok minőségét.

Így végül is adataink alapján úgy gondoljuk, hogy a mezőgazdaságból kitelepült népesség döntő hányadban az agrárproletárok tömegéből verbuválódott. Szűkösség megélhetésre utalnak a gazdálkodáshoz szükséges melléképületek adatai is.

9. táblázat

Borsod-Abaúj-Zemplén megyében a gazdaságokhoz kapcsolódó melléképületek

	Istálló	%	Ól	%	Szín	%
0	1465	89	1490	91	1571	95
1	177	11	153	9	75	5
2	1	0	3	0	0	0
4	1	0	0	0	0	0
5 v. több	1	0	0	0	0	0
Összesen:	1646	100	1646	100	1646	100

A kitelepülők 89%-ának nem volt szarvasmarha tartásához szükséges istállója, és 91%-ának sertéstartáshoz szükséges ólja. Egy istállóval és óllal rendelkezett a megyét elhagyók 20%-a. Takarmány vagy mezőgazdasági eszközök tárolására megfelelő szín is csupán 75 családos vagy felnőtt egyedülálló embernek volt, amely ebben a csoportban az 5%-ot sem érte el.

A Borsod-Abaúj-Zemplén megyéből Csehszlovákiába kitelepültek döntő hányada tehát a legszegényebb rétegekből, csoportokból tevődött össze.

Ugyanakkor a „lakosságcsere” a társadalom minden dolgozó rétegét néhány százalékból érintette.

A megye 633 228 fős lakosságának 0,7%-a hagyta el hazánkat, míg az ország lakosságának – eltekintve az erőszakosan betelepítettektől – kb. 0,76%-kal csökkent a száma.

A Magyarországról történő kitelepítés 1946–49 között zajlott le.

10. táblázat

A Borsod-Abaúj-Zemplén megyéből Csehszlovákiába történő áttelepülés ideje

	Összes fő	%
Nem ismert	118	3
1946	1072	25
1947	1913	44
1948	1229	28
Összesen:	4332	100

Borsod-Abaúj-Zemplén megyéből 1947-ben települtek át a legnagyobb hányadban (44%), az indulás évében 25%, elsősorban a felnőtt fiatal férfiak és fiatal nők vállalták a kitelepítés kockázatát, és egyben hírt is adtak terveik teljesüléséről. Majd a „lakosságcsere” utolsó évében 28%-a települt ki a megzavart, megbolygatott lakosságnak.

Háromhutáról 299 (33,3%), Nagyhutáról 53 (17,7%), Répáshutáról 161 (26%), és Vágáshutáról 262 (60,3%) fő távozott el. Miközben Alsóregmec, Bükksgentkereszt, Háromhuta, Kishuta, Komlóska, Répáshuta, Rudabányácska és Vágáshuta községekben a lakosság többsége beszélt a szlovák nyelvet 1960-ban.¹⁹ Azokban a falvakban, ame-

19 KSH Borsod-Abaúj-Zemplén megye 1960. évi népszámlálás, Bp., 1961. 167.

lyeknek nevében a „huta” elnevezés előfordul, a XVIII–XIX. században telepés falvak voltak. A telepítők szándéka manufaktúrális üveggyártás volt. Később a nagyüzemű üveggyártás versenye miatt az itt élő lakosság elvesztette az ipari munka lehetőségét is, mint utaltunk rá a föld minősége pedig alig biztosította az itt élő lakosság megélhetését.

Valószínű a háborús veszteségeken, a deportálásokon, a kivándorláson kívül a lakossági kitelepítésnek is szerepe lehetett abban, hogy Zemplén megye lakossága 1941–1949 között 4779 (–3,1%), és Miskolc 5980 (–5,5%) fővel csökkent.²⁰

Az úgynevezett lakosságcsere során különösen a Csehszlovákiában élő magyar lakosság erőszakos kitelepítése, de a Magyarországról távozók is kimondhatatlanul sokféle gyötrelmet éltek át, miközben a nemzetállamra vonatkozó értelmetlen célját Szlovákia nem tudta megvalósítani.

²⁰ KSH 1949. évi népszámlálás, Bp., 1949.; KSH 1949. évi népszámlálás, 3. Bp., 1954. 24–25 és 145–148.; KSH 1960. évi népszámlálás, Bp., 1961. 13.

MELLÉKLET

A kitelepülők lakóhelye

Lakóhely	Fő	Összes %-a	Lakóhely	Fő	Összes %-a
Abaújszántó	23	0,53	Herceggút	6	0,14
Abaújvár	3	0,07	Hernádkércs	7	0,16
Alsószolca	2	0,05	Hernádnémeti	1	0,02
Alsókékéd	15	0,35	Hernádpetri	4	0,09
Alsóregmec	5	0,12	Hernádszurdok	4	0,09
Abod	5	0,12	Hernádvécse	4	0,09
Armót	8	0,18	Hidasnémeti	5	0,12
Bakta	2	0,05	Hodoscsépány	5	0,12
Bánrérve	17	0,40	Hollóháza	38	0,88
Barcika	3	0,07	Karcsa	3	0,07
Baskó	1	0,02	Kacincbarcika	7	0,16
Bánhida	1	0,02	Kány	6	0,14
Boldogkőváralja	4	0,09	Kenézlő	2	0,05
Bodrogsadány	3	0,07	Királd	21	0,48
Borsodnádasd	13	0,30	Kisgyőr	1	0,02
Bükkszentkereszt	121	2,79	Kishuta	91	2,10
Bükkszentlászló	22	0,51	Komlóska	293	6,76
Cigánd	16	0,37	Kovácsvágás	5	0,12
Detek	4	0,09	Középhuta	190	4,39
Dédes	2	0,05	Kurittyán	4	0,09
Dinnonkorláti	23	0,53	Ládbesenyő	36	0,83
Diósgyőr	94	2,17	Legyesbénye	5	0,12
Edelény	7	0,16	Lente	4	0,09
Emőd	9	0,21	Lillafüred	5	0,12
Encs	2	0,05	Mezőkövesd	5	0,12
Erdőhorváti	2	0,05	Mezőcsát	6	0,14
Felsődobsza	13	0,30	Mezőkeresztes	10	0,23
Felsőgagy	3	0,07	Mikóháza	18	0,41
Felsőkékéd	9	0,21	Miskolc	546	12,60
Felsőregmec	3	0,07	Mocsolyástelep	6	0,14
Forró	12	0,28	Mucsony	45	1,04
Füzér	40	0,92	Nagybarca	5	0,12
Gagybátor	6	0,14	Nagybózsza	2	0,05
Gesztely	3	0,07	Nagyhuta	53	1,22
Golvács	6	0,14	Nincs lakhely	8	0,19
Görömbölytapolca	20	0,46	Novajidrány	2	0,05
Gönc	46	1,06	Olaszliszka	1	0,02
Halmaj	4	0,09	Ond	8	0,18
Harkány	11	0,25	Ormospuszta	1	0,02
Hámor	3	0,07	Ózd	124	2,86
Háromhuta	330	7,62	Óhuta	103	2,38
Hejőcsaba	19	0,44	Pácin	2	0,05
Hejőszalonta	6	0,14	Pereces	33	0,76

Lakóhely	Fő	Összes %-a	Lakóhely	Fő	Összes %-a
Putnok	9	0,21	Szirmabesenyő	144	3,32
Radna	5	0,12	Szuhakálló	25	0,58
Répáshuta	161	3,72	Tapolca	10	0,23
Rudabánya	9	0,20	Tarcal	3	0,07
Rudabányácska	35	0,81	Tatárarok	2	0,05
Sajókeresztúr	9	0,21	Tállya	4	0,09
Sajólád	5	0,12	Telkibánya	1	0,02
Sajópálfalva	16	0,37	Tiszakarád	1	0,02
Sajószentpéter	147	3,39	Tiszalúc	8	0,18
Sajószöged	14	0,32	Tokaj	12	0,28
Sajóhídvég	6	0,14	Tolcsva	26	0,60
Sajósenye	5	0,12	Tornaszentjakab	5	0,12
Sárospatak	35	0,81	Toronyalja	1	0,02
Sátoraljaújhely	129	2,98	Újdiósgyőr	32	0,74
Serényfalva	1	0,02	Újgyőr	8	0,18
Szendrő	13	0,30	Újhuta	492	11,36
Szerencs	7	0,16	Vágáshuta	262	6,04
Sziksó	13	0,30	Végardó	8	0,18
Szin	2	0,05	Vilmány	1	0,02

Mindösszesen: 4332 fő, 100%

**DIE ETHNISCHEN, DEMOGRAPHISCHEN UND GESELLSCHAFTLICHEN
DATEN DES TSCHECHOSLOWAKISCH-UNGARISCHEN
BEVÖLKERUNGSUSTAUSCHES IM KOMITAT
BORSOD-ABAÚJ-ZEMPLÉN (1946–1948)**

Die emigrierten tschechoslowakischen Politiker bemühten sich in den letzten Jahren des zweiten Weltkrieges alle Möglichkeiten wahrzunehmen, um die alliierten Großmächte für eine Aussiedlung der in der Tschechoslowakei lebenden Bevölkerung ungarischen Nationalität zu gewinnen. Die alliierten Großmächte aber wiesen den auf eine Aussiedlung der ungarischen Bevölkerung gerichteten Antrag zurück und stimmten einem gegenseitigen Abkommen zwischen den Regierungen Ungarns und der Tschechoslowakei zu. Daraufhin wurde im Februar 1946 von beiden Regierungen ein Abkommen über den Bevölkerungsaustausch unterzeichnet. Das Abkommen leutete im wesentlichen auf einen paritätischen Bevölkerungsaustausch. Von seiten der Tschechoslowakei aber wurde die gesamte Konzeption des Bevölkerungsaustausches davon bestimmt, daß die von ihnen fälschlich angegebenen 450–500 tausend in Ungarn lebenden slowakischen Einwohner mit einer ähnlichen Anzahl der in der Tschechoslowakei lebenden Ungarn ausgetauscht werden können, wobei aber die darüber liegende ungarische Bevölkerung einseitig ausgesiedelt wird.

Entsprechend der Fachliteratur wurden während der Verwirklichung des Bevölkerungsaustausches c. 110–120 tausend Ungarn gezwungen aus der Tschechoslowakei nach Ungarn umzusiedeln, während sich trotz der ausgedehnten bedeutenden Propaganda aus Ungarn nur ca. 57–72 tausend Personen in der Tschechoslowakei niederließen.

In der von uns untersuchten, nicht genau umgrenzten Region lebten in den Jahren vor Beginn der Umsiedlung 2000–3000 Einwohner mit slowakischer Muttersprache. 80% der aus dem Komitat Borsod-Abaúj-Zemplén das Land verlassenden Einwohner können aufgrund ihrer Nationalität oder Muttersprache als Slowaken betrachtet werden. Die anderen Aussiedler waren in einem Verhältnis zu 20% ungarischer Nationalität mit ungarischer Muttersprache.

Von den Umsiedelnden gehörten 1854 Personen (43%) zur 20–49 jährigen Altersgruppe. Die Zahl der unter 20 Jährigen stimmte fast mit der vorherigen Altersklasse überein.

Unseren Berechnungen entsprechend hatten 85–95% der Aussiedler eine Familie. Die Großfamilien, die mit 3–5 und mehr als 6 Kindern reisten – beliefen sich auf 31,8% der Familien.

Unter den Beschäftigten arbeiteten in dem untersuchten Verwaltungsgebiet 582 Personen, 35% der Aussiedler in der Landwirtschaft. (In Abaúj-Zemplén betrug dieses Verhältnis 54%.) Im industriellen Bereich fanden 30% der Beschäftigten einen Unterhalt mit ihren Familien. Von den Aussiedlern arbeiteten nur 75 Personen im Handel, Verkehr und öffentlichen Dienst und von der Intelligenz verließ nur eine sehr geringe Zahl das Land. (Es siedelten aber einige Priester, Lehrer, Aerzte und Beamte aus.)

80% der über eine Beschäftigung verfügenden Personen hatten keine Wohnung, kein Haus. Von den verbleibenden 20% hatten 254 Familien (14%) eine

Einzimmerwohnung und 67 Familien (4%) oder Alleinstehende verfügten über 2 Zimmer.

Wirtschaftliche Daten können wir nur über den Kreis der von der Landwirtschaft Lebenden liefern. 60% der innerhalb der Landwirtschaft Beschäftigten hatte Grundeigentum, aber ca. 40% waren Agrarproletaren ohne Land. 75% der Landeigentümer verfügte über eine Zwrgwirtschaft (1–5 kat), aber im Komitat Borsod-Abaúj-Zemplén konnten wegen der schlechten Bodenqualität auch die auf 5–20 kh Wirtschaftenden ihre Familien nur sehr notdürftig unterhalten.

Nur bei einigen Kleinwirtschaftlern bedeutete der Wein oder Garten ein höheres Einkommen und mehr Arbeitsmöglichkeiten.

Alle von uns aufgedeckten Daten über die aus dem Komitat Borsod-Abaúj-Zemplén in die Tschechoslowakei umgesiedelte Bevölkerung sind ein beweis dafür, daß sich der entscheidende Anteil der Ausgesiedelten aus der Schicht der Aermsten zusammensetzte.

János Bencsik–Ferenc Szászi

ADATOK A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ UTÁNI KIVÁNDORLÁS TÖRTÉNETÉHEZ BORSOD-ABAÚJ-ZEMPLÉN MEGYÉBEN

SZÁSZI FERENC

Bevezetés

A közreadott dolgozat szerzője egy kutatócsoport vezetőjeként 1991-ben és 1995-ben az Országos Tudományos Kutatási Alap Bizottságához pályázatot nyújtott be.* A feltáráshoz kért és támogatott téma véglegesített címe Nemzetközi vándorlás kiemelkedő időszakai Borsod-Abaúj-Zemplén és Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében a második világháború után.

Kutatásaink a jelzett régióba történő gyakorlati megkezdése során derült ki, hogy a téma feldolgozását ki kell terjeszteni Magyarországra egészére. Ezt az eddig hozzáférhetetlen, ugyanakkor igen gazdag kivándorlási statisztikai források által kínált lehetőség, másrészt a megyei kivándorlásra vonatkozó források viszonylagos szűkössége tette nélkülözhetetlenné. Vagyis a nemzetközi vándorlás kérdésköréhez a ki- és visszavándorlás anyagainak gyűjtésével az országos összefüggések jelzésére kaptunk lehetőséget, míg a megyei migráció vizsgálatához kivándorlási statisztikai anyag csupán az 1956-os nagy kivándorlási hullámról és az 1980-as évekből áll rendelkezésünkre.

Az ország egész területéről összegyűjtött forrásbázis alapján ezért először Újabb adatok, összefüggések a magyarországi lakosság kivándorlásának történetéhez (1945–1989) címmel publikáltunk¹ egy tanulmányt.

E mellett a hazai migrációs mozgalom nagy korszakainak részletes történeti elemzéseire utalva,² az általunk feltárt nagyon hézagos adatbázis alapján, közreadott dolgozatunkban megkíséreljük vázlatosan érzékeltetni a Borsod-Abaúj-Zemplén megyéből 1956–1957-ben és 1981-től 1989-ig történt illegális kivándorlás nagyságát, a kivándoroltak demográfiai, foglalkozás szerinti összetételét, majd a kivándorló csoportok különféle megoszlását összevetjük a visszavándorlás méreteivel, összetételével. Dolgozatunk célja az is, hogy további részletesebb, községekig lemenő elemzésre adjunk ösztönzést, néhány támpontot.

A XIX. század végén és a XX. század elején a tengeren túlra vándorlás kezdete és „legjelentősebb góca” az ország északkeleti megyéiben alakult ki.³ 1899–1913 között a

* A téma anyagának kutatása az OTKA támogatásával történt, nyilvántartási szám: 241 és T-018105.

1 Százi Ferenc: Újabb adatok, összefüggések a magyarországi lakosság kivándorlásának történetéhez (1945–1989). Az MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Tudományos Testületének Közleményei 3. Nyíregyháza, 1993. Százi Ferenc: Adatok a magyar kivándorlás történetéhez 1945–1989. Történeti Szemle, XXXV. (1993.) 3–4: 313–338.

2 Rácz István: A paraszti migráció és politikai megítélése Magyarországon 1849–1914. Akadémiai Kiadó, Bp., 1980.; Puskás Julianna: Kivándorló magyarok az Egyesült Államokban 1880–1840. Akadémiai Kiadó Bp., 1982.; Puskás Julianna: Elvándorlások Magyarországról 1945 óta és a magyar diaszpóra néhány jellegzetessége az 1970-es években. In: Tanulmányok a magyar népi demokrácia negyven évéből, Bp., 1985. 296.

3 Puskás i. m. 98.; Rácz i. m. 110

kivándorlók abszolút számát tekintve 82 584 személlyel Zemplén megye az első, Abaúj-Torna pedig 44 258 fővel a nyolcadik helyen volt. Az ezer lélekre eső kivándorlók arányában Abaúj-Torna (18,7) a harmadik, Zemplén megye (16,3) hatodik helyen volt, messze megelőzve a 4,6-os országos átlagot.⁴

Az 1928–30. évi hivatalos statisztikai kimutatás szerint a kivándorlóknak a lakossághoz viszonyított arányában Abaúj-Torna (3,0%) a második, Zemplén megye a harmadik helyen volt. A kivándorlási adatok alapján Szél Tivadar is azt írta, hogy a Felvidékkel határos részekben volt a legújabb évek kivándorlása a legintenzívebb. 1931-ben a kivándorló létszámot tekintve, 281 fővel Budapest állt az első helyen, de Budapestet Zemplén követte 149 létszámú kivándorlóval. A montreáli hajózási iroda kikötői naplójának bejegyzése alapján végzett összesítés is azt mutatja, hogy az 1920-as évek végén a kanadai kivándorlók között Szabolcs megyét abszolút számokban Zemplén és Borsod megye követte. Az adatok tehát azt érzékeltetik, hogy az első világháború előtti kivándorlásban vezető északkeleti megyék, köztük az általunk vizsgált megye szerepe – Budapesttől eltekintve – a két világháború közötti években is megmaradt.⁵

A hazai történetírás a magyarországi kivándorlási mozgalom belső fő okát a kapitalista fejlődés megoldatlan gazdasági-társadalmi viszonyaiban állapítja meg. A felvidéki, illetve vizsgálódásunk területén, az ország északkeleti megyéiben kialakult kivándorlási góc kialakulásának okairól *Rácz István* és *Puskás Julianna* egyaránt részletes, árnyalt elemzést ad. *Rácz István* a kivándorlási mozgalom gyűjtőterületével összefüggésben azt hangsúlyozza, hogy „a társadalmi taszítóerők...nem egyformán hatottak az ország területén, az intenzitásbeli eltérés az egyes területek eltartókéességének különbségéből fakadt”. Az alföldi és a felvidéki megyék népességtartó képességének különbsége kapcsán rámutat a szántóterület arányainak, a föld minőségi különbözőségének, a részes művelés lehetőségeinek, a parcellázásoknak, a kötött hitbizományi földbirtokrendszernek, más helyen a belső vándorlásoknak, információknak, az iparnak igen fontos, de egyénenként nem meghatározó szerepére.⁶

Puskás Julianna a fentieket nem tagadva, véleményét így emeli ki: „A kivándorlási régiók ott formálódtak, ahol a személyes érintkezések lehetőséget nyújtottak a taszító és vonzó tényezők találkozásának.” Példaként hozza fel, hogy „a vándorlás úttörői a szepesi cipszerek és szlovákok voltak”. Akik a földrajzi szomszédság, nyelvrokonság, személyes kommunikáció révén a csehektől, németektől, lengyelektől információkat kaptak az Egyesült Államok nyújtotta lehetőségekről.⁷

A dolgozat szerzője az érintett két véleményt együttesen teszi magáévá azzal a megjegyzéssel – melynek szelleme mindkét szerző monográfiájából kiolvasható –, hogy a kivándorlás témakörében minden egyes település, közigazgatási egység területén felkutatathatók speciális sajátosságok, miközben a történelmi (gazdasági, társadalmi, politikai) feltételek változásával az általános és speciális jellemzők is változnak.

I. 1. A kivándorlók létszámadatai

E bemutatásra kerülő, hazai forrásokat közlő és ezek alapján néhány összefüggést kiemelő, csak részben elemző tanulmányrészlet az 1989-es fordulatig titkosan kezelt, de

⁴ Uo. 111.

⁵ *Szászi Ferenc*: Kivándorlás Szabolcs megyéből a két világháború között (1920–1941). Nyíregyháza, 1992. 19–21.

⁶ *Rácz i. m.* 112–116., 117–122.

⁷ *Puskás i. m.* 101–104.

az Országos Rendőr-főkapitányság engedélye alapján 1991-ben rendelkezésünkre bocsátott útlevél-statisztikákra, az egyes országokban működő magyar külképviseletek témánkkal kapcsolatos írásos anyagaira, az Igazgatásrendészeti Főosztályon 1953-tól 1989-ig meglévő, az ország egészére vetített statisztikai anyagra, és Borsod-Abaúj-Zemplén Igazgatásrendészeti Osztályán 1981-től 1989-ig meglévő iratanyagra, az „1956-os disszidálásról”, majd a megyei adatokat részletesen ismertető KSH jelentésre épül.⁸

Magyarország kivándorlási veszteségét – elfogadva és felhasználva *Puskás Juliannának* 1970-ig becsült létszámadatait – az általunk vizsgált 19 évvel hosszabb, 1945-től 1989-ig terjedő időszakban 420–430 ezerre becsüljük. E jelentős korszakot Magyarországon gazdasági, társadalmi, politikai okokból és a kivándorlás „hullámozása szempontjából” több szakaszra lehet bontani. 1945-től 1949-ig terjedő szakaszban az országos adatok is csak szórványosan állnak rendelkezésre, míg Borsod-Abaúj-Zemplén megyében az egész korszakra vonatkozóan is alig tudunk a kivándorlásra vonatkozó használható anyagot összegyűjteni – néhány községéig lemenő –, élő forrás részletezése ezen publikálási keretbe pedig nem férne be. Így a kivándorlással kapcsolatos forrásokat 1956 októberétől 1957 májusáig, majd 1981-től 1989-ig terjedő időben igyekszünk elemezni a rendelkezésre adott anyagok alapján.

A magyarországi politikai, társadalmi, gazdasági összetevők összefonódva a személyes gondokkal, a nyugati országokban kecsegtető jobb megélhetési reményekkel, a politikai válság következtében nyitottá vált határok lehetőségével kiegészülve 1956-ban olyan nagy „disszidálási”, „illegális” kivándorlói hullám bontakozott ki, amelyben kb. 200 ezer ember vett részt személyesen.⁹

A statisztikai feldolgozás – a feltárás időpontjáig beérkező rendőrségi kijelentőlapok alapján – összesen 151 731 személy külföldre távozásáról ad tájékoztató eligazítást. Ehhez az országos létszámhoz kapcsolódnak a regionális és a megyei adatok is, így Borsod-Abaúj-Zemplén megyéből kivándorlók számadatai is. A KSH adatai az országosnál – becslések szerint – kb. 17%-kal alacsonyabbak. Így Borsod-Abaúj-Zemplén megyében az alábbiakban felsorakoztatott kivándorlók adatainál is minden bizonnyal valamivel nagyobb létszámot és az összlakossághoz történő viszonyításnál minimálisan nagyobb arányokat kell feltételeznünk.

⁸ Igazgatásrendészeti főosztályon rendelkezésünkre adott statisztikai adatok és iratok (útlevél osztály és konzuli jelentések). A Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Igazgatásrendészeti Osztály statisztikai adatai, az ideiglenesen külföldre távozott személyek főbb adatai, KSH jelentése I B 45 62. Regio, 1991. 4. sz. 174–211.

⁹ *Puskás* i. m. 242.; Új Magyar Központi Levéltár: XIX–J–1–j 78/E/57 Regio, 1991. 4. 175.

Illegálisan külföldre távoztak terület és az eltávozás hónapja szerint, 1956–1957

Terület	A távozás időpontja							Összesen
	1956			1957			Ismeretlen hónap	
	X.	XI.	XII.	I.	II.	III.		
Miskolc	39	861	613	313	42	13	93	1973
Borsod-Abaúj-Zemplén	66	1127	1274	471	81	3	20	3042
Borsod-Abaúj-Zemplén Miskolccal együtt	105	1988	1887	784	123	16	112	5015
Magyarország összesen	4277	82008	38639	19262	3434	200	3814	151731

Százalékában

								össz. kiv. %-a
Miskolc	2,0	43,5	31,1	15,0	2,1	0,7	4,7	1,3
Borsod-A-Z	2,2	37,0	41,9	15,5	2,7	0,1	0,6	2,0
Borsod-Abaúj-Zemplén Miskolccal együtt	2,1	39,6	37,6	15,7	2,5	0,3	2,2	3,3
Magyarország összesen	2,8	54,0	25,5	12,7	2,3	0,2	2,5	100,0

Borsod-Abaúj-Zemplén megyéből Miskolccal együtt 5015-en illegálisan vándoroltak ki 1956–1957-ben. Magyarországról illegálisan külföldre távozők több, mint fele budapesti volt (80 977 fő), száz lakosra 4,17 fő jutott. A városok közül abszolút számokban (1973) és a száz lakosra jutó disszidálási arányban is (1,28) Budapestet Miskolc követi. Borsod-Abaúj-Zemplén megye Miskolc nélkül 3042 fővel növelte a kivándorlók számát. Ezzel a létszámmal a megyék és a megyei jogú törvényhatóságok sorrendjében hatodik helyet foglalja el, a száz lakosra jutó kivándorlók arányában, a 24 kiemelt megye és város közül a tizenharmadik. A megyét Miskolccal együtt, mint említettük, 5015-en hagyták el illegálisan. Ha ezt a létszámot vetjük egybe a törvényhatóságokkal, úgy Borsod-Abaúj-Zemplén megyét csak Budapest (80 977 fő), Győr-Sopron (16 815 fő), Pest 8464 fő), Vas (7307 fő) és Veszprém megye (6147) előzte meg.

Vagyis a kivándorlók abszolút számát tekintve Borsod-Abaúj-Zemplén megye a kivándorlás által leginkább érintett dunántúli megyéket követte és megelőzte Zala, Fejér, Baranya és Somogy megyét. Országgrészenként, a földrajzi régiók között „Észak”, Budapest, a dunántúli tájegységek és Pest megye után következik, megelőzve a Dél-Alföldet és Tiszántúlt.¹⁰ Ez talán azt is jelzi, hogy „a migrációs láncon” keresztül az 1956-os kivándorlás is kapcsolódott a korábbi migrációs góchoz, az északi megyékhez.

Az *eltávozás időpontjai adataiból* az emelhető ki, hogy októberben a megye összes kivándorlóinak még csak 2,1%-a élt a távozás lehetőségével. Októberben és novemberben azonban a közigazgatás egész területéről az országot illegálisan elhagyók aránya 77,2%-ra emelkedett, januárban ugyan még 15,7%-ot tett ki az elvándorlók rátája, a februári igen jelentős csökkenés után márciusra szinte teljesen megszűnt az elvándorlás.

Az elvándorlásnak ez a hullámváltozása néhány százalékos eltéréssel megegyezik az ország északi területéről kivándorlók számának és arányainak változásaival. A statisztikai

kai kimutatások azt is jelzik,¹¹ hogy a tömeges illegális külföldre távozás október 23-a után, a forradalom kezdetével indult meg, majd november 4-e, a forradalom leverése után érte el a legnagyobb csúcsot. A forradalom leverése előtti az októberi kivándorlási hullám arra is utal, hogy a külföldre távozásban döntő szerepe lehetett a hazai társadalmi, gazdasági, politikai viszonyoknak, a magánéletben rejlő gondoknak, a nyugati országokban remélt jobb lehetőségeknek.

A forradalom leverése utáni legmagasabb kivándorlási hullám – a fentiekén kívül –, a változásokba vetett hit, remény lehetőségének meghiúsulása mellett – ha nem is nagy hányadban –, de különösen Miskolcon szerepet játszott „a fegyveres harcokban való részvétel” és a közigazgatás egész területén a forradalmi eseményekben történő részvétel miatt „a retorziótól való félelem” is.¹² Ezek mellett az alkalom lehetősége és a *Puskás Julianna* által már említett „migrációs lánc” hatásának is lehetett szerepe a diszsidálásban, hisz a régiót a nagy kivándorlási korszak különösen, de a két világháború közötti időszak migrációja is, mint említettük, szűkebb keretek között ugyan, de jelentősen érintette.

2. táblázat

Illegálisan külföldre távozottak terület szerint, nemenként, 1956–1957

Terület	Férfi	Nő	Együtt	Férfi	Nő	Együtt
	Szám szerint			Százalékban		
Miskolc	1411	562	1973	71,5	28,5	100,00
Borsod-Abaúj-Zemplén	2375	667	3042	78,1	21,9	100,00
Borsod-Abaúj-Zemplén Miskolccal együtt	3786	1229	5015	75,5	24,5	100,00
Magyarország összesen	100523	51208	151731	66,3	33,7	100,00

Országos viszonylatban a férfiak és nők aránya csaknem 2/3 (66,3) férfi és 1/3 (33,7) nő arányt mutat. A megyében a táblázatos kimutatás szerint különösen magas – minden tájegységnél magasabb arányú, az Észak (77–04%) elnevezésű földrajzi egységet is valamivel meghaladó volt a férfiak hányada. Borsod-Abaúj-Zemplén megyében Miskolc nélkül (78,1%), de külön vizsgálva Miskolcot és Miskolccal együtt az egész megyét a kivándorlók között a férfiak arányában 71,5–75,5 közötti százalék, az országos átlagnál magasabb volt.

¹¹ Uo. 182.

¹² *Puskás* i. m. 251.

3. táblázat

Illegálisan külföldre távozottak terület szerint korcsoportonként, 1956–1957
Férfi

Terület	0-14	15-19	20-24	25-29	30-34	35-39	40-49	50-59	60 éves és idősebb	ismeretlen korú	Összesen
	éves										
Miskolc	110	370	349	227	153	75	87	27	0	13	1411
BAZ	144	644	771	344	226	101	91	36	4	14	2375
Miskolc és BAZ együtt	254	1014	1120	571	379	176	178	63	4	27	3786
Mo. összesen	11319	22364	23449	14458	10159	5874	8292	2514	499	1595	100523

Százalékban											össz. kiv. %-ban
Miskolc	7,8	26,2	24,7	16,2	10,8	5,3	6,2	1,9	0	0,9	100,00
BAZ	6,1	27,2	32,5	14,5	9,5	4,2	3,7	1,5	0,2	0,5	100,00
Miskolc és BAZ együtt	6,7	26,8	30,0	15,1	10,0	4,6	4,7	1,7	0,1	0,7	100,00
Mo. összesen	11,3	22,2	23,3	14,4	10,2	5,8	8,2	2,5	0,5	1,6	100,00

4. táblázat

Illegálisan külföldre távozottak terület szerint korcsoportonként, 1956–1957
Nő

Terület	0-14	15-19	20-24	25-29	30-34	35-39	40-49	50-59	60 éves és idősebb	ismeretlen korú	Összesen
	éves										
Miskolc	105	92	102	89	69	48	30	14	2	11	562
BAZ	125	159	126	85	70	26	45	18	5	8	667
Miskolc és BAZ együtt	230	251	228	174	139	74	75	32	7	19	1229
Mo. összesen	9877	7484	8477	6940	6127	3927	4855	1731	625	1125	51208

Százalékban											össz. kiv. %-ban
Miskolc	18,7	16,4	18,1	15,8	12,3	8,5	5,3	2,5	0,4	2,0	100,00
BAZ	18,7	23,8	18,9	12,8	10,5	3,9	6,8	2,7	0,7	1,2	100,00
Miskolc és BAZ együtt	18,7	20,4	18,6	14,2	11,3	6,0	6,1	2,6	0,6	1,5	100,00
Mo. összesen	19,3	14,6	16,6	13,5	12,0	7,7	9,5	3,4	1,2	2,2	100,00

A XIX. század végétől a különböző kivándorlási időszakokban, a kivándorlás minden korszakában, szakaszában a magyar nép jövőjére nagy veszteséget jelentett a 20 éven aluliak 20% körüli aránya. Különösen súlyos veszteségnek tekinthető az 56-os diszsidensek körében a 33,7%-os hányad, melynek 14%-a 15 éven aluli gyerek volt. Minden időszakban a munkaképes korúak adták a kivándorlók legnagyobb részét. A 20–50 éves korcsoporthoz tartozott a kivándorlók 62%-a, az 50 éven felüli korcsoport országos részaránya csupán 3,5% volt. Borsod-Abaúj-Zemplén megyében a 20 éven aluliak és a 20–50 évesek aránya csaknem azonos (34,9%) az országos rátával, azonban a 15 éven aluliak a táblázatban jelölt területeken az összesnél 4,3%-kal alacsonyabb arányban szerepelnek. Ugyanakkor az illegálisan kivándorlók országos átlagától (40,7%) jóval magasabb a 15–24 éves korosztály részvételi aránya a régióban. A miskolci kivándorlók köré-

ben ez az arány 46,3%, a megyéből, Miskolc nélkül 55,9%, míg Miskolccal együtt 52,1%-os e korcsoport volt a kivándorlási hányada. Ez az országos átlagtól kb. 12%-kal több.

5. táblázat

Illegálisan külföldre távozottak terület szerint korcsoportonként, 1956–1957
Együtt

Terület	0-14	15-19	20-24	25-29	30-34	35-39	40-49	50-59	60 éves és idősebb	ismeretlen korú	Összesen
	éves										
Miskolc	215	462	451	316	222	123	117	41	2	24	1973
BAZ	269	803	897	429	296	127	136	54	9	22	3042
Miskolc és BAZ együtt	484	1265	1348	745	518	250	253	95	11	46	5015
Mo. összesen	21196	29848	31926	21398	16286	9841	13147	4245	1124	2720	151731

Százalékban											össz. kiv. %-ban
Terület	0-14	15-19	20-24	25-29	30-34	35-39	40-49	50-59	60 éves és idősebb	ismeretlen korú	
Miskolc	10,0	23,4	22,9	16,0	11,3	6,2	5,9	2,1	0,1	1,2	100,00
BAZ	8,8	26,4	29,5	14,1	9,7	4,2	4,5	1,8	0,3	0,7	100,00
Miskolc és BAZ együtt	9,7	25,2	26,9	14,9	10,3	5,0	5,0	2,0	0,2	0,9	100,00
Mo. összesen	14,0	19,7	21,0	14,1	10,7	6,5	9,7	2,8	0,7	1,8	100,00

A férfiak körében ez a korosztály (15–24 évesek) a megye összes kivándorolt férfi lakosságának 56,8%-át adta, míg a nők körében jelentősen alacsonyabb, 39,0% volt ez a ráta. Vagyis a férfi fiatalabb korosztály nemcsak abszolút számokban, hanem jelentősen nagyobb volt százalékban is – az összes azonos nemű kivándorlókhoz viszonyítva, mint a nőknél.

Továbbra is nemként vizsgálva a disszidáltak kormegoszlását, a közigazgatási egység minden területén azt látjuk, hogy szám szerint valamennyi korcsoportban a férfiak száma meghaladja a nőkéét. Az összesített megyei egységben 15–19 éveseknél négyszer és a 20–24 éves korcsoportnál 4,9-szer annyi férfi távozott külföldre, mint nő.

A külföldre távozott férfiak kormegoszlása is jelentősen eltér a nőkéétől. Az összes azonos nemű disszidáltakhoz viszonyítva a férfiaknál a 20–50 közötti korcsoport 64,4%, míg a nőknél 56,2% volt. Különösen nagy a különbség a 15–24 évesek csoportjában. A megye egész területéről kivándorló férfiaknak 56,8, míg a nőknek 39,0%-a tartozott ehhez a korcsoporthoz. A 15 éven aluliaknál azonban – az összes azonos nemű kivándorlókhoz viszonyítva – kiskorú lányoknál 18,7, míg a fiú gyermekeknél csupán 6,7% az arány.

A nők disszidálási aránya a 30 évtől kezdődően minden korcsoportban meghaladta a férfiakét.¹³

¹³ Regio, 1991. 4. 187.

I.2. Illegálisan külföldre távozottak foglalkozás szerint

Az 1956-os kivándorlókról a KSH által felhasználásra, rendelkezésre adott Az illegálisan külföldre távozott személyek főbb adatai címet viselő jelentős összesítő anyag adja e témakör fő forrását. Emellett a Regió 1991. 4. számában a KSH jelentést adott közre az 1956-os disszidálásról. Ez utóbbi táblázatos, és részben szöveges elemzést is ad a kivándorlás csaknem minden kérdésköréről. Gondunkat a foglalkozással kapcsolatos feldolgozásban az jelenti, hogy „az illegálisan külföldre távozott személyek főbb adatai” valóban csak adatokat közöl az egyes megyékről, és ezek az adatok más bontást, csoportosítást adnak a nagy kivándorlási hullámról. Mivel az utóbbi forrásbázis megyei számadatokat is részletez, ezért ezt a kiadványt tudjuk igazán felhasználni dolgozatunk e részének megírásához. A fentiekkel azt kívánjuk kiemelni, hogy a megyei forrásanyag felhasználását igyekszünk az országos összehasonlító adatokkal szinkronba hozni, a megyei adatokból az országosnak megfelelő táblázatokat készíteni. Ez azonban csak néhány fontos összefüggés bemutatására ad lehetőséget.

Magyarországon a számba vett illegálisan külföldre távozott összes személynek 67,5%-a kereső, és 32,5% eltartott volt, száz kereső lakosra 2,06 és száz eltartottra 0,99 fő jutott. A Borsod-Abaúj-Zemplén megyéből kivándorlók itthoni foglalkozási adataiból részletes tájékoztatást adnak a mellékletben elhelyezett táblázatok (15, 16, 17.).

Ezekből a táblázatos kimutatásokból emeltük ki azokat az adatokat, amelyek leginkább bemutatják a vizsgált közigazgatási egység területéről kivándorlók jellemző foglalkozási adatait, amelyeket össze tudunk vetni az országos mutatókkal.

6. táblázat

*Az illegálisan külföldre távozott kereső és eltartott lakosság nemeként
Borsod-Abaúj-Zemplén megyében Miskolccal együtt, 1956–1957*

Megnevezés	Az illegálisan külföldre távozott						
	Férfiak	Nők	Összesen	Férfiak	Nők	Összesen	Száz lakosra
	szám szerint			százalékban			
Kereső	3131	456	3587	82,97	37,1	71,5	0,5
Eltartott	655	773	1428	17,3	62,9	28,5	0,2
Összesen	3786	1229	5015	100,0	100,0	100,0	0,7

Táblázatos kimutatásunkból annak kiemelése látszik szükségesnek, hogy a külföldre távozók több mint 2/3-a, 71,5% kereső, az országos 67,5%-ot is meghaladta. A megyében különösen magas a kivándorló kereső férfiak száma (3131) és 82,9%-os aránya. Szembeötlő a megyében az is, hogy a nőknél nagyobb az eltartott személyek száma a keresőknél. E két utóbbi jellemző országosan és a régióban bizonyára összefügg a fiatal nőknek a kivándorló korosztályok során említett, a férfiaknál magasabb arányával és a háztartásokban végzett munkájukkal.

A száz lakosra jutó kivándorló keresők számát tekintve, összefüggésben a megyék és megyei jogú városok száz lakosra jutó disszidálási arányának sorrendjével, a megyében 0,5, míg Magyarországon 2,06 személy jutott száz lakosra.¹⁴

¹⁴ Vö. Regio, 193.

A foglalkozási viszonyok elemzésében közelebb hoz bennünket a fő jellemzőkhöz az országból és a megyéből kivándorló kereső lakosság vizsgálata. Az 1956–1957-ben illegálisan külföldre távozottak közül 63,5% fizikai dolgozó volt. A szellemi dolgozók aránya több mint 25%-ot tett ki, míg a mezőgazdasági dolgozók 7,1%-át adták a kereső korú kivándorlóknak.¹⁵ A korábbi kivándorlási korszakokhoz, szakaszokhoz viszonyítva különösen szembeötlő a mezőgazdasági dolgozók számarányának nagymértékű visszaesése, az ipari és szellemi dolgozóknak pedig igen jelentős megnövekedése.

7. táblázat

Az illegálisan külföldre távozott keresők megoszlása nemenként

Megnevezés	Az illegálisan külföldre távozott kereső					
	Férfiak	Nők	Összesen	Férfiak	Nők	Összesen
	Szám szerint			Százalékban		
Fizikai dolgozó	2372	247	2619	75,8	54,2	73
Szellemi dolgozó	349	171	520	11,1	37,5	14,5
Mezőgazdasági dolgozó	298	21	319	9,5	4,6	8,9
Egyéb	112	17	129	3,6	3,7	3,6
Összesen	3131	456	3587	100,0	100,0	100,00

8. táblázat

*Az illegálisan külföldre távozott fizikai dolgozók főbb adatai, 1956–1957
(Borsod-Abaúj-Zemplén megyében Miskolccal együtt)*

Megnevezés	Az illegálisan külföldre távozott fizikai dolgozó								
	Férfiak	Nők	Összes	Férfiak	Nők	Összes	Férfiak	Nők	Összes
	Szám szerint			Százalékban			Az összes külföldre távozott keresők százalékában		
Ipari szakmunkás	1452	53	1505	61,2	21,4	57,5	46,4	11,6	42,0
Nem ipari szakmai dolg.	397	82	479	16,7	33,2	18,3	12,7	18,0	13,4
Segédmunkás	523	112	635	22,1	45,4	24,2	16,7	24,6	17,7
Összesen	2372	247	2619	100,0	100,0	100,0	66,1	54,2	73,0

A Borsod-Abaúj-Zemplén megyei adatok is jelzik az országosan jellemző tendenciákat, de az arányokban jelentős eltérések is mutatkoznak. A kivándorló férfiagnál a fizikai dolgozók aránya 75,8%, 10%-nál is magasabb az országos átlagnál. Az együttes 73%-os arány is megközelíti a 10%-os különbséget. A fizikai dolgozók körén belül az ipari szakmunkások az összes külföldre távozott keresők százalékában 42%-os az országos 34,6%-hoz képest. A várakozással ellentétben ezeket az arányokat legfeljebb a szakmunkások hányadánál lehet Borsod-Abaúj-Zemplén megyénél a miskolci adatokkal magyarázni.

A segédmunkások aránya a jelzett bontásban országos átlag és regionális vonatkozásban egyaránt 17,7%.

A szellemi foglalkozásuk aránya különösen a férfdolgozók körében csupán 11,1% és összesen is a 14,5%-kal jelentősen elmarad az országos 25,4%-os átlagtól.

A szellemi foglalkozásúakról az „1956-os” KSH adatok között az ország egész területéről kivándorlókról szakmai és korcsoportos bontást is találunk. Megyei vonatkozásban azonban ilyen adatokkal nem rendelkezünk. Ezekre az adatokra az 1980-as években disszidáltakról összegyűjtött anyagok kapcsán térünk vissza.

A regionális adatok körében a kivándorlók utirányáról, illetve arról, hogy hol, mely országokban telepedtek le, statisztika nem tájékoztat. Ezekre a kérdéskörökre a következő fejezetben, szintén szűk adatbázis alapján, de kitérünk.

II. 1. Létszámadatok 1981–1989 között

Magyarországról 1959–1989-ig terjedő időszakban, a legális és illegális kivándorlásban kb. 129 ezer fő vett részt, évi átlagban több mint négyezren hagyták el az országot. Az országból a jelzett években, 1981-től 1989-ig, a kilenc év alatt 38 621 fő távozott, melynek évi átlaga 4291 személy kivándorlását jelzi. Ez az elvándorlási létszám megközelíti a két világháború közötti időszak évi veszteségét.

Borsod-Abaúj-Zemplén megyéből az adott időszakban kivándorló legális (engedéllyel) és illegális (disszidált) távozókat nem tudunk szétválasztani. Az engedéllyel távozók száma egyébként is csupán néhány százalékot tehetett ki, így a vizsgált megye adatai az összes kivándorlóra vonatkoznak.

Kilenc év alatt nem kevés kockázattal kb. 1219-en hagyták el a megyét kivándorlási céllal, vagyis évente kb. 135 személy szánta rá magát az ország elhagyására, annak ellenére, hogy a kísérlet megghiúsulása esetén a meghurcoláson kívül börtönbüntetést is kilátásba helyeztek, a sikeres vállalkozás esetén pedig a disszidens elvesztette itthoni ingatlanait, azokat az állam kisajátította.

Kivándorlás Borsod-Abaúj-Zemplén megyéből, 1981–1989

Távozási ideje	Férfi	Nő	Összesen
1981	87	46	133
1982	45	29	74
1983	78	41	119
1984	60	34	94
1985	70	35	105
1986	89	55	144
1987	155	92	247
1988	134	96	230
1989	45	28	73
Összesen	763	456	1219

A kimutatás létszámadatainak pontosságában nem vagyunk bizonyosak. Borsod-Abaúj-Zemplén megye Igazgatásrendészeti Osztályán ugyanis 1986-ban és 1987-ben a jogellenesen külföldön maradók létszámadataihoz szöveges magyarázatot is fűztek. 1986-ban disszidáltak névsorához kapcsolva azt a megjegyzést találjuk, hogy a családok száma 73 fő volt és egyedül ment 14 nő és 56 férfi, összesen 148 fő. Ez a létszám szinte teljesen egybe esik kimutatásunkkal. 1987-ben és 1988-ban kimutatott létszámadataink azonban valószínű magasabbak a valóságosnál. Az 1987. éves kimutatástól függetlenül azt a feljegyzést találjuk, hogy 13 családdal ment ki 34 fő, egyedül utazott 32 férfi és 7 nő, összesen 73-an disszidáltak. Ez utóbbi kimutatást azonban 1987. június 17-én dátumozták, így a kimutatott létszám csak egy féléves kivándorló létszámot jelez. A korábbi évektől jelentősen magasabb kivándorlást látszik alátámasztani az is, hogy országos kimutatásunk szerint, mind az engedélyezett (1466 fő), mind a jogellenes (4923 fő) kivándorlás 1987-ben volt a legnagyobb. Magyarországról a kivándorlók száma 1988-ban is megközelítette az 5000 főt, 1989-ben azonban az országos kivándorlási mozgalom is, mint Borsod-Abaúj-Zemplén megyében, jelentősen visszaesett.

A visszavándorlást is figyelembe véve végülis azt lehet mondani, hogy a vizsgált megyében 9 év alatt 1000 körüli lehetett a kivándorlási veszteség. Évi 110 fővel számolva 1959-től 1989-ig, 30 év alatt 3300 fő körüli lehetett az emberveszteség, amely az „1956-os” kivándorlókkal együtt több mint 8000 fős veszteséget jelent.¹⁶

¹⁶ Szász Ferenc: Adatok a magyar kivándorlás történetéhez, 1945–1989. Történelmi Szemle, XXXV. (1993.) 3–4., 314–316. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Igazgatásrendészeti Osztály.

II.2. Útirányok

Az 1955-től 1957. december 31-ig a kapitalista országokban letelepedni szándékozó magyarországi kivándoroltak legnagyobb hányada Izraelben (17%), az NSZK-ban (16,8%) és Ausztráliában (13,2%), valamint az USA-ban és Kanadában keresett új hazát.

Az útlevélosztály statisztikán kívüli jelzései is alátámasztják a fenti megállapításokat. Az 1959. évi útlevélforgalomról szóló jelentésben a kivándorlók útirányáról ez olvasható: „a kivándorlás fő iránya az elmúlt években is három tengerentúli ország, Ausztrália, Kanada és az USA volt. Az európai országok közül legtöbben Nyugat-Németországba kértek kivándorló-útlevelet hozzátartozóikhoz”.

1973-tól 1987-ig újra készítették az útlevélosztályon olyan statisztikát, amelyből az engedéllyel kivándorlók országonkénti letelepedéséről összesítő kimutatást állítottunk össze. Ebből az összesítőből azt emeljük ki, hogy a tengerentúli országok magyarországi kivándorlókat befogadó szerepe csökkent, ugyanakkor az európai kapitalista országok növekvő arányban fogadták be honfitársainkat. 1973–1987 között 67,3%-ra nőtt az európai országok befogadó szerepe.

Az európai országokba irányuló kivándorlás aránynövekedése több összetevőn alapul.

Az Egyesült Államokból a magyar konzul 1980-ban a Belügyminisztériumnak azt jelenti, hogy a látogató-útlevéllel kiutazók közül sokan tartózkodási engedélyük meghosszabbítását kérik, de ezeket a kérelmeket, melyeknek végső eredménye általában a végleges kinnmaradás lenne, az amerikai hatóságok „indoklás nélkül” elutasítják. Tiltja a javaslat az illegális bevándorló munkavállalását és „szigorú pénzbüntetést” helyez kilátásba a munkaadókkal szemben.

Kanadában 1978. április 10-én új bevándorlási törvényt léptettek életbe. A törvény értelmében a Kanadába beutazóknak a beutazás előtt vízummal együtt be kell szerezni a tanulási vagy munkavállalási engedélyüket is.

Ausztráliában 1978. évről szóló főkonzuli jelentés szerint „az ausztrál hatóságok hiteles garancialevelet igényelnek” azoktól a helybeliektől, akik Magyarországról beutazókat fogadnak.

A gazdasági válság az európai tőkés országokat még jobban sújtotta, mint az említett három tengerentúli országot, mégis nőtt ezekben a legálisan kivándorló magyarság befogadásának hányada. A befogadás okait minden egyes országban külön-külön lehetne vizsgálni. Az azonban általában is elmondható, hogy az európai terület közelsége, a gazdasági, a kulturális, a turisztikai kapcsolatok kisebb kockázattal biztosítottak lehetőséget a munkavállalásra, a házasság révén történő kivándorlásra.

A második világháború utáni időszakban abszolút számokban és arányaiban is a legtöbb magyar kivándorlót az NSZK fogadta be. Az 1980. évi konzuli jelentés – a gazdasági válsággal összefüggésben – arról tudósít, hogy egyre nehezebb a politikai menekélyjog elnyerése az NSZK-ban, ugyanakkor megnőtt az útlevél meghosszabbításáért folyamodók száma.

Az Ausztriai Magyarok Egyesülete menekültügyi tájékoztatójában az olvasható, hogy azok számára „lényegesen kedvezőbb a helyzet, akik németül beszélnek vagy családjukban osztrák őseket tudnak kimutatni; az utóbbiak számára visszahonosítást lehet kérelmezni”. A visszahonosításon kívül többféle lehetőség nyílt az Ausztriába történő kivándorlásra. Az 1974. évi konzuli beszámoló szerint a magyar vállalatok kiküldetésében „több száz magyar kivándorló dolgozik Ausztriában. Több száz fiatal jól képzett munkás, mérnök, technikus van távol a hazától, nem törődik velük senki”. A jelentés

szerint növekszik azoknak a „fiataloknak a száma is, akik házasságkötés után konzuli útlevelemmel jönnek ki”. Az 1979. január 1-jén hatályba lépett magyar–osztrák egyezmény, a vízumkényszer megszűnése tovább növelte a kivándorlók számát.

Az 1956. évi kivándorlók közül kb. 10 ezren Franciaországban telepedtek le. Az 1973–1987 közötti években azonban csupán 403 fő vándorolt ki Franciaországba. A konzuli jelentések arra utalnak, hogy ennek a létszámnak kis hányadát alkották a család-egyesítésből adódó kivándorlók, meghatározó hányada a házasságkötésekből tevődött össze.

A magyar kivándorlás korábbi korszakaiban Olaszország nem tartozott a jelentősebb befogadó országok közé. Az 1973–1987 közötti időben a legális kivándorlók száma viszont megközelíti az ezer főt. Az Olaszországba történő bevándorlás megnövekedését is a házasságkötések adták. A veszteséget növelte, hogy a turistaforgalom kiszélesedésével „az olasz hatóságok menedékjogot adtak azoknak, akik képzettségüknél fogva jól hasznosíthatók (mérnökök, orvosok)”.

A két világháború közötti időben Belgiumnak, Hollandiának és Svájcnak volt említendő szerepe a kivándorlók befogadásában. 1956-ban és 1957-ben, majd az 1970-es és 1980-as években azonban új jelenséggé vált jelentősen megnövekedett az Angliában, Dániában, Hollandiában, Svájcban és Svédországban nyilvántartásba vett magyar állampolgárok száma.¹⁷

¹⁷ Uo. 323.

10. táblázat

Kivándorlás országonként, évenként Borsod-Abaúj-Zemplén megyéből, 1981–1989

	1981	1982	1983	1984	1985	1986	1987	1988	1989	Össz. fő	Össz. %
Anglia	3	-	-	-	-	5	2	6	-	16	1,3
Ausztrália	-	-	-	-	-	2	4	4	1	11	0,9
Ausztria	30	19	42	45	40	50	118	69	11	424	34,8
Belgium	1	-	-	-	-	-	-	-	-	1	0,1
Bulgária	1	-	-	-	-	-	-	-	-	1	0,1
Franciao.	3	4	-	-	-	1	4	1	-	13	1,1
Görögo.	1	-	-	-	-	-	-	-	-	1	0,1
Hollandia	-	-	-	-	-	3	4	2	1	10	0,8
Izrael	-	-	-	-	-	-	-	6	-	6	0,5
Jugoszlávia	1	-	8	3	-	-	4	1	-	17	1,4
Kanada	16	2	-	1	2	16	15	13	5	70	5,7
Líbia	-	-	-	-	-	-	1	-	-	1	0,1
Luxemburg	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1	0,1
NSZK	37	25	44	29	32	32	39	78	23	339	27,8
Olaszország	6	4	2	-	7	2	6	2	-	29	2,4
Spanyolo.	-	6	-	-	-	-	-	-	-	6	0,5
Svájc	7	2	6	-	-	3	6	2	-	26	2,1
Svédország	8	7	1	4	7	4	15	8	4	58	4,8
Töröko.	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1	0,1
Új Zéland	-	-	-	-	-	-	1	-	-	1	0,1
USA	19	4	7	10	-	17	18	24	13	112	9,2
Ismeretlen	-	-	8	2	17	9	10	14	15	75	6,2
Összesen	133	74	119	94	105	144	247	230	73	1219	100

Táblázatos kimutatásunk is azt jelzi, hogy a megyéből kivándoroltak azokba az országokba igyekeztek, mint Magyarország más megyéből kivándorolt lakossága. A tengerentúli országok a vizsgált közigazgatási egységből a kivándorlók 15,8%-át fogadták be, ugyanakkor különösen megnőtt Ausztria szerepe 38,8%-kal, kisebb arányú, de második a megyéből kivándorlók befogadásában az NSZK (27,8%).

Az országos jellemzőktől némileg eltér, hogy lecsökkent a megye lakosságának befogadásában Franciaország szerepe, ugyanakkor Olaszország mellett különösen fontosá vált befogadó országgént Svájc és Svédország.

II.3. Életkor és foglalkozás

Az 1956-ban és 1957-ben kivándoroltak körében a 20–50 éves korosztályhoz tartozott a kivándorlók 62%-a és a 20 éven aluliakhoz a 33,7%-a.

11. táblázat

*Kivándorlók megoszlása életkorcsoportok szerint
Borsod-Abaúj-Zemplén megyében, 1981–1989*

Korcsoport	1981	1982	1983	1984	1985	1986	1987	1988	1989	Fő	Százalék
0-10	15	4	11	6	-	21	30	34	6	127	10,42
11-20	18	14	22	23	-	28	56	41	16	218	17,88
21-30	55	28	61	28	-	49	81	92	19	413	33,88
31-40	30	18	20	14	-	35	54	43	28	242	19,85
41-50	15	9	5	5	-	8	18	15	4	79	6,48
51-	-	-	-	3	-	1	8	5	-	17	1,39
Ismeretlen	-	1	-	15	105	2	-	-	-	123	10,09
Összesen	133	74	119	94	105	144	247	230	73	1219	100,00

Borsod-Abaúj-Zemplén megyében a megadott kilenc évben az 1956-os nagy hullámhoz hasonlóan a 20–50 éves korcsoport 60,2%-ot képviselt, magas volt a 20 éven aluliak 28,3%-os aránya, melynek 10,42%-a volt tíz éven aluli gyermek.

A megyéből kivándorlók közül 343 személyről vannak meg a foglalkoztatási adatok (12. táblázat). Közülük 152 fő volt szakmunkás, mely a számba vettek 44,6%-nak felel meg. A segéd munkások száma az igen leszűkített körben 20 fő volt és 5,8%-ot tett ki. Ha a szakmunkásokat és segéd munkásokat együtt nézzük (50,4%) és ezeket fizikai dolgozóknak tekintjük, akkor azt látjuk, hogy a fizikai dolgozók aránya – persze az alkalmazottak nélkül, akik közül sokan lehettek fizikai dolgozók – alacsonyabb „az 56-os” kivándorlók 63,5% országos és a megyei 73%-os átlagaitól. Ugyanakkor a szakmunkások hányada (57,5%) 10%-kal magasabb, mint Borsod-Abaúj-Zemplén egész területén 1956–1957-ben (42%) volt. Mezőgazdasági dolgozót a foglalkozási kategóriákban egyet sem találunk. Szellemi dolgozókról nem tudtunk külön csoportot elkülöníteni a kiemelt kilenc évet jelölő időszakból. A felsőfokú végzettségűek a főiskolai és egyetemi hallgatókkal együtt, a 47 fővel és a kiszámított 13,7%-os aránnyal azt jelzik, hogy vizsgálódásaink területein is megnövekedett a szellemi foglalkozásuk aránya. Ezen belül érzékeny veszteséget jelentett, hogy a mérnökök, orvosok, pedagógusok 37 fős száma, amely a foglalkozási adatokkal rendelkezők körében 10,7%-ot tett ki.

Az 1981–89 közötti időszakból rendelkezésünkre álló adatok alapján a kivándorlók kor- és foglalkozás szerinti megoszlásáról készített statisztikai kimutatásból összegezésként azt emeljük ki, hogy magas a szakmunkás, technikus és kisiparos foglalkozásuk aránya, de nagynak tekinthető a felsőfokú végzettségűek és az egyetemi, főiskolai hallgatók hányada is. A könnyű és magas bérrel történő elhelyezkedésre utal az orvosok, mérnökök és pedagógusok jelentős, de az országosnál kisebb hányada.

*Foglalkozás szerinti megoszlás életkorcsoportok szerint
Borsod-Abaúj-Zemplén megyében, 1981–1989*

		1981	1982	1983	1984	1985	1986	1987	1988	1989	Meglévő összes fő
Kor	Foglalk.										
0-10	Ált. isk. alatt			8				3			11
	Ált. isk.		4	3				1	8		16
	Össz.	0	4	11	0	0	0	4	8	0	27
11-20	Ált. isk.		1	3				2			6
	Középisk.		6	5				5	7		23
	Segéd munk.			2				1			3
	Szakt. tech.		4	7				9			20
	Alkalmazott		2	5				2			9
	Egyéb		1								1
	Összesen	0	14	22	0	0	0	19	7	0	62
21-30	Középisk.		1								1
	Főiskolás		1								1
	Egy. hallg.			5				2			7
	Segéd munk.			4				1	8		13
	Szakt. tech.		13	33				16	19		81
	Alkalmazott		4	14				2	8		28
	Felsőf. végz.			3				6	8		17
	Kisiparos								2		2
	HTB			2				1			3
	Összesen	0	19	61	0	0	0	28	45	0	153
31-40	Segéd munk.								3		3
	Szakt. tech.		4	12				7	8		31
	Alkalmazott		5	2					3		10
	Felsőf. végz.		4	6				3	5		18
	Kisiparos								3		3
	HTB								3		3
	Összesen	0	13	20	0	0	0	10	25	0	68
41-50	Segéd munk.			1							1
	Szakt. tech.		4	2				3	4		13
	Alkalmazott		3	1				1	3		8
	Felsőf. végz.		1	1				1	1		4
	Kisiparos								2		2
	HTB		1								1
	Összesen	0	9	5	0	0	0	5	10	0	29
51-	Nyugdíjas							3	1		4
	Összesen							3	1		4
	Foglalkozt. összesen										343
	Nincs adat	133	15		94	105	144	178	134	73	876
	Mindössz.	133	74	119	94	105	144	247	230	73	1219

III. Visszavándorlás

A rendelkezésre álló iratok, jogszabályok és statisztikai adatok alapján az állapítható meg, hogy a Magyarországra történő visszavándorlást, a végleges hazatérést 1953-tól lényegében egészen 1989-ig korlátozták. Az egyénileg differenciáltan – politikai és gazdasági érdekek alapján – kezelt hazatérés engedélyezése alapvetően függött a mindenkorai hazai és nemzetközi politikai viszonyoktól, ezek által meghatározottan az egyes országokkal fennálló diplomáciai kapcsolatoktól.

Az országokon belül a visszavándorlás hullámszásaira, a hazatérés megtagadásának alakulására alapvető hatással voltak a jogszabályoknak a politikai helyzetet is tükröző változásai.

A végleges hazatérés megtagadását konkrét okkal is magyarázták a különböző hivatalos szervek, de ezek felsorolása helyett csupán összegező megállapításokra szorítkozunk. A végleges hazatérést gátolták az állampolgárságról rendelkező hazai és az egyes befogadó országokbeli törvények eltérései, a különböző devizarendelkezések, a hazai ingatlanszerzés gátjai, a rendeletekben kilátásba helyezett felelősségre vonástól való félelem, a bizalmatlanság a rendszerrel szemben. A hazatérés akadályait az egyes befogadó országoknál külön-külön lehetne vizsgálni, az alapvető visszatartó erő azonban mindenütt az volt, hogy „a disszidensek nagy része nyugaton megfelelő anyagi helyzetet teremtetett magának, és a házasságkötések is kapcsolták őket a nyugati országokhoz”.¹⁸

A tiltó, nehezítő tényezők mellett azonban hatottak végleges hazatérésre ösztönző erők is. Elsősorban azokra, akiknek nem sikerült egzisztenciát teremteni. A gazdasági stagnálás és ennek hatása a munkalehetőségekre, az idegenekkel szembeni megkülönböztetés néhány országban a visszatérésre ösztönzött. Több országban nem volt könnyű az alkalmazkodás a helyi szokásokhoz, de sikertelenül végződött a kivándorlási célt szolgáló érdekházasságok egy része is. Az alacsony nyugdíjjal rendelkezőknek az érzelmi kötődéseken kívül a konvertibilis valuták kedvező átváltási lehetősége a számukra alacsony hazai árak, az ingyenes orvosi ellátás is vonzerőt jelenthettek – a hazajövetel minden kockázata ellenére. A visszavándorlásról, a hazatérésről 1988–89-ig tudunk forrásaink alapján statisztikai összeállítást készíteni.

A 13. táblázatból elsősorban az emelhető ki, a vizsgált időhatáron belül, hogy két év alatt 89-en tértek véglegesen haza, ez az 1981–89-ig kivándorlók 7,3%-a. Annak megállapítása, hogy ezek a visszavándorlók mikor mentek ki, adataink alapján nem lehetséges. Közvetett összesített statisztikák alapján azonban azt lehet mondani, hogy a kivándorlók egy része közvetlenül a második világháború előtt, nagy hányadban 1956–57-ben és kisebb hányadban 1959–88-ig hagyta el az országot. A hazavándorlók arányában is, mint a kivándorlásban a férfiak vezetnek (76,4%). A kapitalista országokból végleges magyarországi hazatérésre 1973–1987 között engedélyt kapott összes hazatelepültek nagy hányadban az 1956-os kivándoroltak voltak és Kanadából, Angliából, Ausztriából, NSZK-ból, valamint Izraelből tértek haza. 1973–1987 közötti években a legtöbb hazatérő abszolút számokban és az összes hazatérők arányában is sorrendben az USA, az NSZK, Kanada és Ausztria területéről érkeztek.

¹⁸ Igazgatásrendészeti Főosztály, Útlevel Osztály 1960. évi jelzete.

13. táblázat

Engedélyezett hazatérés országoként Borsod-Abaúj-Zemplén megyébe, 1988–89

	Férfi	Nő	Összesen	Százalék
Anglia	6	2	8	8,99
Ausztrália	5	1	6	6,74
Ausztria	4	1	5	5,62
Csehszlovákia	1	1	2	2,25
Franciaország	1		1	1,12
Kuba		1	1	1,12
Kanada	6	1	7	7,87
Mongóia	1	1	2	2,25
NDK	21	3	24	26,97
NSZK	5		5	5,62
Zambia		1	1	1,12
Jugoszlávia		1	1	1,12
Algéria	2	1	3	3,37
USA	16	7	23	25,84
Összesen	68	21	89	100,00

Borsod-Abaúj-Zemplén megyébe a visszatérők körében szembeötlő, hogy a szocialista országokból összesen a visszavándorlók 33,5%-ot képviseltek. Ebből 26,9% az NDK-ból érkezett. Ennek az a magyarázata, hogy az NDK-ban szerződéses alapon évről évre több mint 10 ezer ifjú szakmunkás dolgozott. A két Németország egyesülése után, az NDK-ban korábban házasságot kötött, családot alapított férjek egy része formálisan tért haza, a valóságban – hacsak a házasság fel nem bomlott – ma is kint dolgozik az egyesített Németországban. A kapitalista országokból visszavándoroltak összes száma is csupán 68, melyből kb. 34 fő nyugdíjasként tért haza. Így bár a visszatérők foglalkozási adatait táblázatban foglaltuk össze, a nyugdíjasok nagy hányada és az NDK-ból hazatérők nagy száma, százaléka árulkodik a hazatérők foglalkozásának összetételéről is.

A Borsod-Abaúj-Zemplén megyébe visszavándorlók foglalkozás szerinti megoszlása életkorcsoportok szerint, 1988–1989

Kor	Foglalkozás	Fő	Százalék
0–10	Általános isk. alatt	1	25
	Általános iskolás	3	75
	Összesen	4	100
11–20	Általános iskolás	1	25
	Középiskolás	1	25
	Szaktanuló	1	25
	Egyéb	1	25
	Összesen	4	100
21–30	Egyetemi hallgató	1	9
	Segéd munkás	2	18
	Szaktanuló tech.	4	36
	HTB	3	27
	Egyéb	1	9
	Összesen	11	100
31–40	Szaktanuló tech.	20	77
	Alkalmazott	1	4
	Felsőfokú végzettségű	3	12
	Kisiparos	1	4
	HTB	1	4
	Összesen	26	100
41–50	Szaktanuló tech.	2	67
	Felsőfokú végzettségű	1	33
	Összesen	3	100
51–	Segéd munkás	2	5
	Szaktanuló tech.	1	2
	HTB	4	10
	Nyugdíjas	34	83
	Összesen	41	100
	Mindösszesen	89	

A táblázatból kiemelhető 34 nyugdíjas az összes visszavándorló 38%-át tette ki, és feltételezhetően a kapitalista országokból visszavándorlóknak pedig az 55,8%-át adták. A hazatérő szaktanuló, technikus 27 személy volt, melyből kb. 24 fő az NDK-ból jött haza, az összes visszavándorlóknak 30,3%-a.

A táblázatból kiemelhető 34 nyugdíjas az összes visszavándorló 38%-át tette ki, és feltételezhetően a kapitalista országokból visszavándorlóknak pedig az 55,8%-át adták. A hazatérő szakmunkás, technikus 27 személy volt, melyből kb. 24 fő az NDK-ból jött haza, az összes visszavándorlóknak 30,3%-a.

A visszatérők között a felsőfokú végzettségűek száma 4 főt tett ki, százalékos arányban pedig 4,4%-ot képviseltek.

A visszavándoroltaknak a korcsoportokban elfoglalt hányada is jelzi a munkaerő szempontjából – melytől talán az adott időszakban el is lehetne tekinteni – kedvezőtlen minőséget. A 31 éves kor alatt lévők száma 15 fő (16,8%), a 31–51 évig a 29 fő (32,5%), míg az 51 éven felüliek (41 személy) a visszavándorlóknak csaknem felét, (46%) adták.

Más oldalról megközelítve Borsod-Abaúj-Zemplén megyében a korösszetételnek legfőbb érdekessége, hogy míg a kivándorlók körében az 50 éven felüli korosztály 3,5%-ot képviselt, a hazatérők körében ez a korcsoport 46%-kal volt jelen. A hazatérők és kivándorlók foglalkozási összetételében jelentős különbséget a felsőfokú képzettségűek arányában találjuk, mégpedig a kivándorlók javára. A szakmunkás, technikus végzettségűeknél a 42%-os kivándorló aránytól 10%-kal elmarad a hazatérők rátája, melynek csaknem 100%-a az NDK-ból jött haza, de ezek hazajövetelének becslésünk szerint 90%-a, mint említettük, csak formálisan, „útlevelek” szerint jött haza. A visszavándorlók, illetve a különböző országokból hazatérők többirányú tapasztalattal, némi vagyonnal érkeztek. Korukat és szakmai összetételüket figyelembe véve mégis alacsonyabb minőségű munkaerőt jelentettek, mint a kivándorlók. Még ha a visszavándorlás összes pozitív hatását sikerülne is számba venni, e folyamat akkor is csak némileg csökkentené a kivándorlásból adódó veszteségeket.

15. táblázat
 Illegálisan külföldre távozottak az utolsó állandó lakóhelyük és
 foglalkozásuk szerint, 1956-1957
 Férfi

Terület	Ipari szakmunkások	Egyéb szakmai fizikai dolgozók	Segédmunkások	Szak- és segédmunkások együtt	Mezőgazd. dolgozók összesen	Műszaki alkalmazottak	Egyetemi és főiskolai végzettségűek	Admin. alk. és egyéb szellemi dolgozók	Szellemi foglalkozások összesen	Egyéb foglalkozások	Keresők összesen	Tanulók	Egyéb eltartottak	Eltartottak összesen	Keresők és eltartottak
Miskolc	593	160	155	908	8	119	28	58	205	27	1148	207	56	263	1411
BAZ	859	237	368	1464	290	41	16	84	144	85	1983	326	66	392	2375
Miskolc és BAZ együtt	1452	397	523	2372	298	160	47	142	349	110	3131	533	122	655	3786
Magyarország összesen	30470	8484	12540	51500	6729	7573	2620	5400	15593	3669	77491	18024	5008	23032	100523
						Százalékban									
Miskolc	42,2	11,3	11,0	64,3	0,6	8,4	2,0	4,1	14,5	1,9	81,3	14,7	4,0	18,7	100,0
BAZ	36,2	10,0	15,5	61,7	12,2	1,7	0,8	3,5	6,0	3,6	83,5	13,7	2,8	16,5	100,0
Miskolc és BAZ együtt	38,4	10,5	13,8	62,7	7,9	4,2	1,2	8,8	9,2	2,9	82,7	14,0	3,2	17,3	100,0
Magyarország összesen	30,3	8,4	12,5	51,2	6,7	7,5	2,6	5,4	15,5	3,7	77,1	17,9	5,0	22,9	100,0

16. táblázat
**Illegálisan külföldre távozottak az utolsó állandó lakóhelyük és
foglalkozásuk szerint, 1956-1957**
Nő

Terület	Ipari szakmunkások	Egyéb szakmai fizikai dolgozók	Segédmunkások	Szak- és segédmunkások együtt	Mezőgazd. dolgozók összesen	Műszaki alkalmazottak	Egyetemi és főiskolai végzettségűek	Admin. alk. és egyéb szellemi dolgozók	Szellemi foglalkozásúak összesen	Egyéb foglalkozásúak	Keresők összesen	Tanulók	Egyéb eltartottak	Eltartottak összesen	Keresők és eltartottak
Miskolc	34	48	46	128	0	16	10	82	108	12	248	95	219	314	562
BAZ	19	34	66	119	21	3	6	54	63	5	208	122	337	459	667
Miskolc és BAZ együtt	53	82	112	247	21	19	16	136	171	17	456	217	556	773	1229
Magyarország összesen	5026	2964	5592	13582	583	1774	1345	7259	10378	440	24983	8679	17546	26225	51208
						Százalékban									
Miskolc	6,1	8,5	8,2	22,8	0,0	2,9	1,7	14,6	19,2	2,1	44,1	16,9	39,0	55,9	100,0
BAZ	2,9	5,1	9,9	17,9	3,1	0,5	0,9	8,1	9,5	0,7	31,2	18,3	50,5	68,8	100,0
Miskolc és BAZ együtt	4,3	6,7	9,1	20,1	1,7	1,5	1,3	11,1	13,9	1,4	37,1	17,7	45,2	62,9	100,0
Magyarország összesen	9,8	5,8	10,9	26,5	1,1	3,5	2,6	14,2	20,3	0,9	48,8	16,9	34,3	51,2	100,0

17. táblázat
 Illegálisan külföldre távozottak az utolsó állandó lakóhelyük és
 foglalkozásuk szerint, 1956-1957
 Együtt

Terület	Ipari szakmunkások	Egyéb szakmai fizikai dolgozók	Segéd munkások	Szak- és segéd munkások együtt	Mezőgazd. dolgozók összesen	Műszaki alkalmazottak	Egyetemi és főiskolai végzettségűek	Admin.alk. és egyéb szellemi dolgozók	Szellemi foglalkozásúak összesen	Egyéb foglalkozásúak	Keresők összesen	Tanulók	Egyéb eltartottak	Eltartottak összesen	Keresők és eltartottak
Miskolc	627	208	201	1036	8	135	38	140	313	39	1396	302	275	577	1973
BAZ	878	271	434	1583	311	44	25	138	207	90	2191	448	403	851	3042
Miskolc és BAZ együtt	1505	479	635	2619	319	179	63	276	727	129	3567	750	678	1428	5015
Magyarország összesen	35496	11448	18138	65082	7312	9347	3965	12659	25971	4109	102474	26703	22554	49257	151731
							Százalékban								
Miskolc	31,8	10,5	10,2	52,5	0,4	6,9	1,9	7,1	15,9	2,0	70,8	15,3	13,9	29,2	100,0
BAZ	28,9	8,9	14,3	52,1	10,2	1,5	0,8	4,5	6,8	2,9	72,0	14,7	13,3	28,0	100,0
Miskolc és BAZ együtt	30,0	9,6	12,7	52,2	6,4	9,6	1,3	5,5	14,5	2,6	71,1	15,0	13,5	28,0	100,0
Magyarország összesen	23,4	7,5	12,0	42,9	4,8	6,2	2,6	8,3	17,1	2,7	67,5	17,6	14,9	32,5	100,0

DATEN ZUR GESCHICHTE DER AUSWANDERUNG NACH DEM II. WELTKRIEG IM KOMITAT BORSOD-ABAÚJ-ZEMLÉN

Ende des 19. Jahrhunderts und Anfang des 20. Jahrhunderts begann in den nordöstlichen Komitaten des Landes ein Wandern nach Übersee und erreichte hier das große Ausmaß. Bei der massenhaften Auswanderung der Bevölkerung der oberungarischen Komitate spielte wohl auch die in mehreren Beziehungen nachteilige Lage eine sehr wichtige Rolle.

1956–1957 wanderten aus dem Komitat Borsod-Abaúj-Zemplén, Miskolc mitgerechnet, insgesamt 5015 Menschen (legal oder illegal) aus. Mehr als die Hälfte der illegalen ungarischen Auswanderer waren Budapester. Unter den Stätten folgte Budapest in absoluter Zahl und in einem auf die Bevölkerung fallenden Dissidentenverhältnis Miskolc. Das Komitat Borsod-Abaúj-Zemplén nahm ohne Miskolc in der Reihenfolge der Komitate und Munizipalbehörden mit Komitatsrecht im Hinblick auf die Zahl der Auswandernden den sechsten Platz ein.

Bezüglich der absoluten Auswanderungszahl folgte das Komitat Borsod-Abaúj-Zemplén den von der Auswanderung besonders betroffenen transdanubischen Komitaten und überholte die Komitate Zala, Fejér, Baranya und Somogy. Als Landesteil folgte der „Norden“ unter den geographischen Regionen Budapest, den transdanubischen Regionen und Pest, dem Südtiefland und Transdanubien zuvorkommend.

Das massenhafte, illegale Wandern ins Ausland begann nach dem 23. Oktober mit Beginn der Revolution und erreichte nach dem 4. November mit der Niederlage der Revolution den höchsten Stand.

Im Komitat Borsod-Abaúj-Zemplén stimmt das Verhältnis der unter 20 und der 20–50 Jährigen fast mit der Landesrate (34,9%) überein. Gleichzeitig aber war das Beteiligungsverhältnis der 15–24 Jährigen (52,1%) sehr viel höher als der Landesdurchschnitt (40,7%) bei den Auswandernden. Bei den Männern ist diese Altersklasse zu 56,8% vertreten. Innerhalb der komplexen Komitatseinheit gingen von den 15–29 Jährigen viermal und bei der Altersgruppe der 20–24 Jährigen 4,9-mal mehr Männer als Frauen ins Ausland.

Mehr als zweidrittel der ins Ausland Auswandernden (71,5%) waren Erwerbstätige, was den Landesdurchschnitt von 67,5% überschritt. Die Beschäftigungsdaten weisen gleiche Tendenzen mit dem Land auf, aber bei den Verhältnissen zeigen sich bedeutende Abweichungen. Die auswandernden Männer, 75,8% der physisch Beschäftigten überstiegen den Landesdurchschnitt mit 10%. Innerhalb der Gruppe der physischen Arbeiter betrug von den insgesamt ins Ausland ausgewanderten Erwerbstätigen der Prozentsatz der Industriearbeiter gegenüber den 34,6% des Landes 42%. Das Verhältnis der Hilfsarbeiter war im Landesdurchschnitt 17,7%, während dieses Verhältnis im Komitat Borsod-Abaúj-Zemplén gegenüber den Facharbeitern (31,0%) noch höher lag, fast das doppelte betrug.

Das Verhältnis der geistig Beschäftigten lag vor allen Dingen bei den männlichen Arbeitern nur bei 11,1% und blieb mit 14,5% auch bedeutend hinter dem 25,4%-igen Durchschnitt des Landes zurück.

Von 1959 bis 1989 verließen in Ungarn c. 129 tausend Menschen, in einem Jahr durchschnittlich mehr als viertausend das Land.

Im Komitat Borsod-Abaúj-Zemplén stehen uns bezüglich der Auswanderung nur in der Zeit von 1981–1989 Daten zur Verfügung. Innerhalb von neun Jahren verließen 1219 Personen (legal und illegal) das Komitat mit Auswanderungsabsichten, das heißt, es entschlossen sich jährlich 135 Personen dazu, das Land zu verlassen.

Die transozeanischen Länder nahmen von der untersuchten Verwaltungseinheit 15,8% der Auswanderer auf, gleichzeitig aber wuchs insbesondere die Rolle Österreichs (38,8%) und in geringerem Verhältnis, aber bei der Aufnahme der aus dem Komitat Auswandernden steht die BRD (27,8%) an zweiter Stelle. Bei der Aufnahme der Einwohner des Komitates fiel Frankreich zurück wobei aber neben Italien die Schweiz und Schweden zu besonders wichtigen Aufnahmeländern wurden.

Von den in der Zeit zwischen 1981–1989 Ausgewanderten gibt es noch über 143 Personen Beschäftigungsdaten.

Aufgrund der uns zur Verfügung stehenden Daten über die Zeitspanne zwischen 1981–1989 kann hervorgehoben werden, daß das Verhältnis der Facharbeiter und technisch Beschäftigten hoch ist, aber auch der Anteil derjenigen mit Hochschulabschluß und der Universitäts- und Hochschulstudenten ist bedeutend.

Bezüglich der Rückwanderung können über die Zeit zwischen 1988–89 Daten geliefert werden. Innerhalb von zwei Jahren kehrten 89 Personen endgültig zurück. 46% der Heimkehrenden waren über 50 Jahre alt und 34 Rentner bildeten 38% der insgesamt Zurückgekehrten. 27 der Heimkehrenden waren Facharbeiter und Techniker, wovon 24 aus der ehemaligen DDR zurückkamen, aber fast alle dieser arbeiten heute bereits im vereinigten Deutschland.

Ferenc Szászi

FÉNYKÉP A TEMETŐBEN

TARCAI BÉLA

Az élet és halál misztériuma egyike azoknak a problémáknak, amelyek az emberiiséget öntudatra ébredése óta a legintenzívebben foglalkoztatják. Filozófusok, teológusok, próféták, természettudósok, művészek és hétköznapi emberek keresik a választ arra a kérdésre, hogy mi az élet értelme, mi a halál és mi vár ránk halálunk után. Szókratész,¹ mielőtt kiűrtette a méregpoharat, arról elmélkedett, hogy a halál után két lehetőség van: vagy nincs semmi, vagy létezik egy másik, túlvilági élet, és végül arra a következtetésre jut, hogy mindkettő csak jobb lehet a földi létnél, tehát nincs okunk félni a haláltól. A világvallások és a befolyásuk alá került gondolkodók is kutatták és magyarázták a lét–nemlét viszonyait, de a gondolkodás dialektikájának törvényei szerint minden tételnek megjelentek a kritikussai, sőt tagadói is. Az évezredek folyamán óriási ismeretanyag halmozódott fel a világban, aminek fontos részét képezi az elhunytak és a hátramaradottak viszonya.

Freud szerint, kénytelen-kelletlen, tudomásul kell vennünk, hogy nem mi, emberek vagyunk a legtokéletesebbek a földön, mert életünknek sem teremtői, sem fenntartói, hanem sokkal inkább elpusztítói vagyunk. A legnagyobb tett az lenne, ha az ember a végzetét nemcsak késleltetni, hanem véglegesen kiiktatni tudná. A halál tehát kikerülhetetlen és szükségszerű. Alkmaion,² a krotóni orvos-filozófus Krisztus előtt fél évezreddel azt állapítja meg, hogy az embereknek meg kell halniuk, mert nem áll módjukban az élet végét és kezdetét ismét összekapcsolni. Ezt a megállapítást halál-definícióként is felfoghatjuk: nem lehet újakezdeni az életet. Ez a meghatározás egyben utal arra is, hogy a halál több mint a biológiai funkciók megszűnése, a létezés elhamvadás. Minden ember tapasztalja élete folyamán, hogy bizonyos dolgokat hagyott elillanni maga mellett, hogy sok mindent elmulasztott, sok mindent másként kellett volna csinálnia, és ha újakezdhetné, bölcsebben rendezné viszonyait.

Tudomásul kell tehát vennünk, hogy az életet nem lehet újakezdeni. A lélekvándorlásban vagy az okkultisták által feltételezett reinkarnáció lehetőségében hívők sem ugyanazon egyéni lét újakezdését vallják. A halál-líra európai viszonylatban is egyik legkiválóbb művelője, Kosztolányi Dezső így vall erről a *Halotti beszédben*:

*„... a múltba sem és a gazdag jövőben
akárki megszülethet már, csak ő nem
Többé soha
nem gyúl ki halvány-furcsa mosolya.*

1 Az ókori görög filozófia egyik legkiválóbb képviselője, Kr. e. 469–399. Tanítását Platon foglalta írásba.

2 A dél-itáliai Krotonban, Kr. e. a 6. században élt filozófus-orvos, az anatómia atyja, Pythagoras tanítványa.

*Szegény forgandó tündér szerencse,
hogy e csodát újólag megteremtse.”*

Ha az életet nem lehet újakezdeni, némi kárpótlásként hajlandók vagyunk elfogadni azt az állítást, hogy a születésünk pillanatában meglévő életenergiánk nem 50–80–100 évre elegendők, hanem ennél sokkal többre. Talán elérhető, hogy akár 200 évig is élhessünk, ha energiáinkkal jól gazdálkodunk. Tragikus ellentmondás van abban, hogy az élet meghosszabbítását szolgáló manipulációk a mesterséges megtermékenyítéstől kezdve a gépi lélegeztetésig, szembenállnak az életet pusztító technikákkal a csemmőgyilkosságtól az atomháborúig.

Az újakezdés lehetetlensége miatti kárpótlásként foghatjuk fel azt a törekvést is, hogy legalább a halál utáni – kinek-kinek hite szerinti – életünket szeretnénk földi létünkkel összehangolni, és ugyanezt, a kegyelet révén, minden embertársunknak megadni. A mások iránti kegyelet és tisztelet ad jogot arra, hogy mindezt mi is elvárhassuk a minket túlélőktől. A kereszténység halálképe, amely drámai módon szembeállítja a túlvilágot a földi léttel, kapcsolódik egy régebbi nézethez, hogy az elhunytak nemcsak a testét kell végtisztességben részesíteni, hanem az eltávozott lelket is meg kell nyugtatni, hogy a túlélők is békében élhessenek. Ezeknek a megfontolásoknak a nyomán létesültek a temetők, és váltak az eltávozottakra való kegyeletes emlékezés gyakran látogatott kertjeivé. A halál és a holtakat megillető végtisztesség magánügy mindaddig, amíg egy család vagy kisebb közösség gyászáról van szó. Közügyggyé válik viszont akkor, amikor az elhunyt földi maradványainak elhelyezése a közösség által erre a célra létrehozott helyen, a temetőben történik. Még inkább közügy, ha a társadalom megítélése alapján, köztisztvisletben álló, kiemelkedő személy kapja meg a végtisztességet.

A temető mint közösségi intézmény nem csupán arra szolgál, hogy ott az elhunytak földi maradványai az erre nézve kialakított rend szerint „végső nyughelyet” találjanak, hanem arra is, hogy a hozzátartozók és általában a túlélők kegyeletüket folyamatosan leróhassák, és arra is, hogy a holtakat azonosítani lehessen, tehát személyiségük továbbra is – bár nem jogi értelemben – életben maradjon. Ezt a túlélést szolgálják a sírjelek (sírkövek, síremlékek, fejfák) és a rajtuk elhelyezett feliratok, a kódolt üzeneteket közvetítő szimbólumok, továbbá a portrészzerű díszítőelemek: szobrok és fényképek.

A temetők fejfái, sírkövei nem csupán egyszerű jelek, információkat közlő médiumok, hanem az elhunyt és a túlélők közötti érzelmi kapcsolatok kifejezői is. Utalhatnak arra is, hogy a gyászt a család saját belső ügyének tekinti és nem kíván többet közölni a kívülállókka mint pl. „Édesanyánk”, vagy egyáltalán nem tüntet fel semmilyen adatot. Ennek ellenkezője az epitáfiumokon fennmaradt, de ma is élő bőbeszédűség, amellyel a minden bizonnyal tisztos elhunyt földi érdemeit rangjának, címeinek, tisztségeinek, kitüntetéseinek felsorolásával kívánják hangsúlyozni, nem mulasztva el feljegyezni, hogy a síremléket ki állíttatta.

Az elhunytak személyét felidéző sírjelek használata több ezer éves hagyomány. Az etruszkok terrakotta szobrokat, az elhaltak képmását helyezték a sírokra, az egyiptomiak ember formájú szarkofágokat készítettek és az arcot maszkokkal helyettesítették, a görögök eleinte egész alakos szobrokat, majd amikor a Solon³ demokráciáját továbbfejlesztő Kleiszthenész⁴ ezt megtiltotta, domborművekkel díszített sztéléket állítottak a sírra. A görög sírművészet nem törekedett az egyéniség ábrázolására. Tárgya az ideális

3 Kr. e. 7-6. században élt filozófus és államférfi, a görög demokráció megalapozója.

4 Kr. e. 510-ben jutott hatalomra Athénban, és szigorú intézkedéseivel erősítette a demokráciát.

polgár, a tisztos családfő, a jó gazda vagy a családban fontos helyet betöltő gyermek, sőt még a rabszolga is, hiszen az ő túlvilágban bolyongó lelkét is ki kell engesztelni. Ezért ezek a szobrok és domborművek az eltávozottakat heroikus pózban ábrázolják és a személyiségre vonatkozó jegyeket a feliratokkal pótolják. Az elhunyt és környezete érzelmi kapcsolata a későbbi csoport-domborműveken jelenik meg. Fontos megjegyezni, hogy ezek az ábrázolások a családi sírkertben az utca felé néznek, hangsúlyozva azt, hogy üzenetük nemcsak a családnak, hanem minden arra járónak szól.

A középkorban, mielőtt a trentói zsinat⁵ a templomokba való temetkezést korlátozta, a tehetősek epitáfiumokon, fekvő vagy álló sírlapokon faragtatták meg saját, legtöbbször életnagyságú képmásukat. A tilalom után ezek a képmások kivonultak a mauzóleumokba és a sírkápolnába. A reneszánsz óta a fantázia szabadabb szárnyalása abban is kifejezésre jutott, hogy nemcsak az elhunyt alakját, hanem az életet és a halált szimbolizáló, a személyiségre áttételesen utaló jeleket, angyalokat, bibliai személyeket, allegorikus figurákat is bevontak az ábrázolás körébe. Ezzel együtt jelent meg az abszolút művészi igényesség is, ami korábban nem mindig volt érzékelhető. Így válhattak egyes temetők a sírszobrászat vagy általánosabban a sírművészet múzeumaivá: Párizsban a Père Lachaise,⁶ Bécsben a Sankt Marx,⁷ Kolozsvárott a Házsongárd, Budapesten a Kerepesi – hogy csupán néhány jellegzetes példát említsünk.

A sírművészet bizonyos fokú önállósodását jelentik a jelképes sírok emlékművei. Sok neves, közéleti személy sírhelye ismeretlen. A környezet és a társadalom kötelességének érzi, hogy méltó síremléket állítson azoknak is, akiket a gondatlanság és a feledés haláluk után méltatlan helyzetbe hozott. A kultúrtörténet pl. Mozart életrajzát következetesen azzal a mondattal zárja le, hogy sírhelye ismeretlen, pedig a zene óriására Bécsben két síremlék is emlékeztet. Az egyik, amelyet 1859-ben állítottak a St. Marx temetőben, azon a ponton, ahol a nagyon szegényes körülmények között eltemetett zeneköltő jeltelen sírjának helyét feltételezték. Ezt a nem feltétlenül jelképes síremléket Mozart halálának 100. évfordulóján,⁸ jelképpé tették azzal, hogy áthelyezték az innen nem messze fekvő Központi Temetőbe. A St. Marx temető lelkiismeretes gondnoka a környéken talált, gazdátlanul vált síremlékelemekből – egy derékba tört kőoszlopból és egy gyászoló angyalfigurából a saját ízlése szerint összeállított egy új emléket, s ez ma is ott látható. A kegyelet és a tisztelet a párizsi Père Lachaise műemléktemetőben Nagy Imrének, az 1956-os forradalom és szabadságharc mártírjának állított jelképes síremléket. Ugyancsak jelképes a miskolci Avasi temetőben Köpeczi Haller Balázs és Harsányi Móricz István református prédikátorok síremléke, mert az elsőnek sírhelye ebben a temetőben van ugyan, de ismeretlen, társát pedig nem itt temették el, viszont mindketten a miskolci eklézsiánál szolgáltak és a gályarabságot is együtt szenvedték el. Ugyancsak jelképes annak az 1943-ban, a szovjet fronton elesett magyar katonának a sírja, akire a Hősök temetőjében emlékezik egy sírtábla.

Kunt Ernő a mulandóság szobrainak nevezi a magyar falvak temetőiben található sírjeleket, kopjafákat. Sajátos és mélysegesen emberi szemléletmódja őt arra készítette, hogy eltekintsen ezeknek a sírjeleknek az életen is túlmutató jelentésétől, és elsősorban plasztikai szépségüket emelte ki fényképein. A mi szemléletünkben ezek a sírjelek egy-

5 1545-től 1563-ig tartott, megszakításokkal. Az egyház belső életének és külső kapcsolatainak reformjáról vált híressé. Tridenti néven is említik.

6 Párizsban 1804-ben megnyitott és XIV. Lajos gyóntatójáról elnevezett, világhírű temető.

7 1780 körül megnyitott és 1874-ben lezárt, biedermeier temető, Bécs sok kiemelkedő polgárának nyughelye.

8 1891. december 5.

ben az örökkévalóság szobrai is, mert szimbólumrendszerük és maga a sírjelállítás szándéka ezt tükrözi. Az ember igényli a halállal szembeni vigasztalást, s ezért védőképeket, szimbolikus jeleket állít fel ott és akkor, ahol és amikor a szavak már nem hatásosak. A sírjelek azt a megnyugtató sugározzák, hogy megtettük kötelességünket az eltávozottal szemben; az élet megy tovább a földön is és a túlvilágban is.

A síremlékek szimbolikus vagy konkrét szoboralakjai, domborművei éppúgy mint a faragott kopjafák jelképrendszere, de az e században szokássá vált fényképes sírdíszítések is mind egy cél szolgálnak: meg kívánják jeleníteni az elhunyt személyiségét, életben akarják tartani azt, ami már nincs és soha nem is lesz többé, s amiről mégis azt szeretnénk hinni, hogy van. Ovidius így ír elhunyt kedveséhez: „venio nunc ut alloquerer cinerem” – eljöttem, hogy beszélgessek a hamvaiddal. Günther Grass jelképkutató professzora nemcsak elmélkedni, hanem beszélgetni jár felesége sírjához. A család tisztelettel őrzi a nagypapa kedvenc karosszékét, nem ülhet bele senki, és helyenkint az étkezőasztalnál az elhunyt számára is készítenek terítéket.

A személyiség megjelenítése szándékának körébe kell utalnunk azokat a nem szokványos sírfeliratokat is, amelyek a kívülálló számára is teljesebbé tehetik az elhunytól alkotható képet. A miskolci Deszka temetőben Mokri-Mészáros Dezső autodidakta képzőművész⁹ és világotázo orientalista érdeklődését a síremlékén olvasható, rovásírásos szöveg jelzi: „Tebenned bíztunk eleitől fogva.” Jég Gyula,¹⁰ a Léway József gimnázium egykori tanára sírján görög felirat áll: „NI ION ANOMHMATA M H MONAN OI IN.” A szöveg érdekessége, hogy visszafelé olvasva is, közel azonos értelmű közlést takar: „Őt a törvénytelenések idővel a sírba vitték.” Visszafelé olvasva, és az utolsó szó omikronját omegával felcserélve, az idézet így hangzik: „Őt a törvénytelenések idővel magányossá tették.” Ady Endre is ráérez arra, hogy nem mindig elegendő a sírjelen csak a nevet feltüntetni. Temetetlenül c. költeményében ezt a kétséget így fogalmazza meg:

*„Mi lett belőlem? Temetői fejfa,
Mely a világnak egy nevet mutat...”*

Miként az elmondottakból kitűnik, a sírjeleken alkalmazott portrészzerű ábrázolások rendkívül fontos szerepet töltenek be a halottkultuszban. Kiegészítik a halott személyéről szóló szóbeli információkat és így csökkentik vagy megszüntetik azt a hiányérzetet, amiről Ady is beszélt. Együttal felkelthetük az érdeklődést a kívülállóban is az elhunyt személyisége iránt.

Minden ember, aki egyszer megszületett és a maga módján tette a dolgát az óriási társadalmi gépezet részeként, megérdemli, hogy ne tűnjék el nyomtalanul a túlélők kegyeletével, és hogy földi léte is mintegy meghosszabbodjék.

Ebben a megőrzési folyamatban minőségi változást hozott a fénykép megjelenése, mintegy felváltva a sírszobrászatot, mégis megőrizve annak hagyományait. A minőségi változást leginkább az jelenti, hogy minden eddigi ábrázolásnál hitelesebb képet tud nyújtani az elhunytól. Emlékezetből lehet festményt, szobrot alkotni, de fotográfiát nem. (Gondoljunk itt arra, hogy a bűnüldözés szolgálatában, „emlékezetből” kapott információk alapján készített fantomképek mennyire élettelenek.) A másik fontos tényező, hogy egyszerűbben és gazdaságosabban elkészíthető, mint bármilyen más megoldás, így

9 Mokri-Mészáros Dezső (1881–1970) jeles képzőművész. Többek között a magyarság őstörténetének kutatásával is foglalkozott.

10 Jég Gyula klasszika-filológus tanár (1894–1953).

azok is hozzájuthatnak, akik régebben ilyesmire nem is gondolhattak. De ami a legfontosabb minőségi tényező, hogy a sírokon kizárólag fej- vagy mellképeket helyeznek el, egész alakosat soha. Így a sírképeken és az emlékezetben is az arc marad meg, mint olyan, ami az elhunytat életében is a legteljesebben reprezentálta.

Az arc a lélek tükre, a közismert megállapítás szerint. Más szóhasználattal, de azonos jelentéssel azt is mondhatjuk, hogy az arc az élet tükre. Az embert az arc-élmény kapcsolja legszorosabban a világhoz, az élethez. Az újszülött első benyomásait a világról az édesanya és a környezetében élők arca közvetíti. Az arcról olvashatjuk le az érzelmi hullámzásokat, a szeretet-gyűlölet, öröm-bánat és minden más emóció jeleit. Az arc révén tanuljuk meg az időt érzékelni, mert egy ismert arc távolléte, majd újbóli megjelenése arra kényszerít bennünket, hogy regisztráljuk az idő múlását és benne az arc változásait.

Az arc marad meg legtovább az emlékezetünkben. Ha valakire, bármilyen időtávlatból visszaemlékezünk, az arc az, ami tudatunkban elsőként megjelenik. A hang, a gesztusok, a mozgás emléke hamarabb elenyézik. Az arc egyedi. Minden embernek saját arca van, ami máséval fel nem cserélhető, szavakkal le nem írható, és csak képmás – elsősorban fotografált képmás – segítségével konzerválható. Az úgynevezett „jól sikerült” fénykép képes arra, hogy az arcban tükröződő életet megörökítse. Ezért kell fej- vagy mellképet sírjelként választani, mert minden más forma zavarná az arcra való koncentrációt.

A halálról nem tudunk képet alkotni, mert nincs arca és nincs kora. A rajzolók, festők fantáziájában megjelenő halál-kép, a kaszával felfegyverkezett csontváz vagy a lábszárcsontokra helyezett koponya csupán szimbólum, a való életből vett jelek felhasználásával. A keresztény sírokra helyezett feszület is szimbólum, a halál szimbóluma, de az élet jelképévé válik, ha a megfeszített Krisztus portréjaként fogjuk fel, amely a feltámadás és az élet ígérését hordozza. A halálról tehát az élet tudósít bennünket, és megtanít arra, hogy a halált tisztelni, az életet szeretni kell. Ezért kíváncsiak a portré-fényképek a sírjelek homlokzatára. Felvetődhet a kérdés, hogy a túlélők miért tartják fontosnak elhunyt szeretteik fotóját „közzemlére” tenni, nem szolgálná-e kielégítő módon az emlékezést a kép megőrzése a családi fényképalbumban. A válasz az előzőekből adódik. Ehhez hozzátehetjük, hogy a temető közintézmény, s a hozzátartozók jogot formálhatnak ahhoz, hogy gyászukat és az elhunyttal kapcsolatos gondolataikat megosszák a kívülállókkal is. Természetes jelenség, hogy az érdektelen temetőlátogató jobban figyel azokra a sírokra, amelyeken fényképes emlékeztető is látható.

A sírfényképek a századfordulón jelentek meg a temetőkben, elsősorban Dél-Európában, de az idők folyamán az egész kontinensen polgárjogot nyertek. Helytelen lenne ebben az összefüggésben a divat kifejezést használni, mert ebben a végesség és a változandóság kapna hangsúlyt amellet, hogy túl világiasan is hangzanék. Inkább azt mondhatnánk, hogy a fényképek feltűnésének érzelmi hatása segítette az elterjedést. Kivételt képeznek azok a temetők, amelyekben vallási meggyőződés tiltja emberi képmás alkalmazását, mint a zsidóknál és a mohamedánoknál. Ami a dolog technikai oldalát illeti, itt már jogosan beszélhetünk divatról. Dr. Krippendorf német tanár, a Drezdában, 1895-ben kiadott „Gut Licht” című évkönyvben leírta a „levonható celloidin papirosra”¹¹ készíthető diapozitív eljárást, ami lehetővé tette, hogy a fényképet mindenféle használati tárgyra ráillesszék. (Ebből az eljárásból született gyermekkorunk kedvelt játéka, a levonós kép, majd a mai felragasztható matrica divatja.) Nem sokkal később

11 Kollódium-ezüstklorid emulziós másolópapír.

megjelent az ún. Stanhope-fénykép, az előző módszer továbbfejlesztett változata. Ennek lényege az, hogy az apró méretű fényképet nagyítólencre alá helyezve applikálták dísz tárgyakra és használati eszközökre: tollszárra, papírvágókésre, levélnehezékre, fésűre, tükrör nyelére, óralánc függőjére. És ha már a fénykép ilyen módon szabad mozgásba jött, szinte természetszerű, hogy megjelenhetett a síremlékeken is.

A kivitelezés technikája egyszerű: a sík vagy domború üveg alá helyezett fényképet vízhatlan fémkeretbe foglalják és felragasztják a sírkőre. Fejfára azért nem, mert az jobban ki van téve az idő pusztító hatásának. A keret formája leggyakrabban ovális vagy kerek. Négyzetes vagy téglalap alakú sírfotó ritkán látható. Igényesebb és egyedi tervezéssel készült síremlékeken a fénykép helyét gondosan meghatározzák, és formáját, méretét hozzáigazítják az építmény összképéhez. Egyszerűbb esetekben a sorozatban készült síremlékekre utólag illesztik fel a fotót vagy fotókat. Ismert az időtállóbb, márvány vagy gránitlapra, maratásos eljárással felvitt fotómásolat is.

A sírjelen elhelyezendő arckép kiválasztása a hozzátartozók ízlésének kérdése, amit meghatároz az is, hogy mennyi és milyen fotó áll rendelkezésre. Aligha lehet ugyanis feltételezni, hogy bárki életében azzal a céllal készíttessen magáról fényképet, hogy az majd egykor a sírkövére kerüljön. Az természetes, hogy a rendelkezésre álló képekből a legjellemzőbbet iparkodnak kiválasztani.

Gyakori és kedvelt forma a kettős portré, leginkább házaspárok esetében, akkor is, ha különböző időpontban haltak meg. A két személy képének összemontírozása egy új, soha nem volt helyzetet rögzít, de alkalmas arra, hogy azokat, akik életükben együvé tartoztak, halálukban is összekösse. Ez a megoldás egyúttal az érzelmi kapcsolatok gazdagodását is jelenti, mert nem csupán az elhunytak és a túlélők egymáshoz való viszonyát, hanem a két ábrázolt személy összetartozását – életükben és halálukban – reprezentálja. A családi együvé tartozást, a házastársi vagy a szülő–gyermek kapcsolatot, természetesen önállóan elhelyezett, egyedi képek is bemutatathatják.

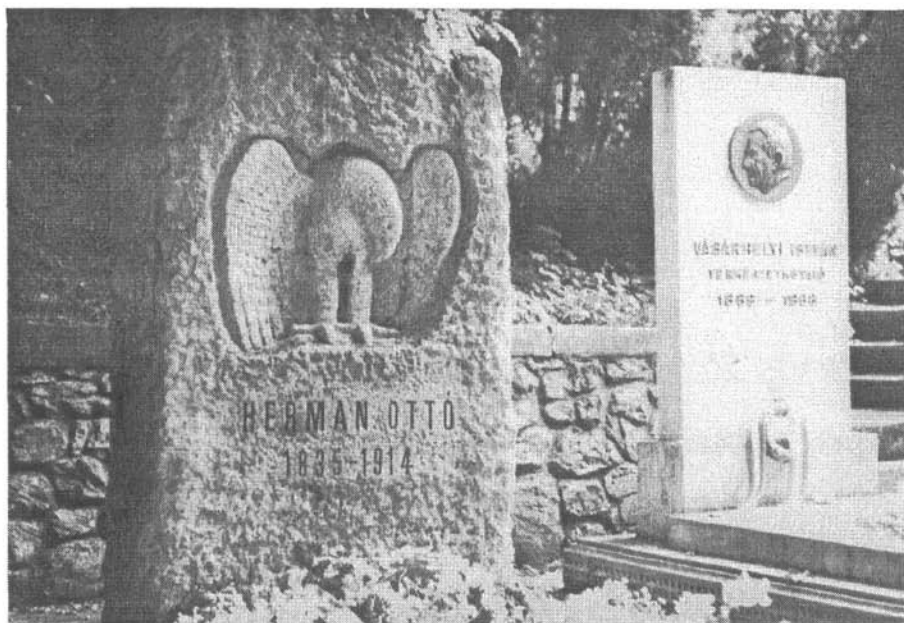
A sírjelek éppúgy megélik sorsukat, miként a könyvek. A szobrok elporladnak, a domborművek lekopnak, a sírkövek a földbe süppednek – és leomlanak a mauzóleumok is. A fényképek védőüvegei eltörnek, a repedésekben gombák telepsznek meg, a képek megfakulnak, foltossá válnak, és nagyjából követve a sírhasználat jogának elévülési idejét, eltűnnek, követik azokat a lelkeket, akiknek korábbi, földi életéről hivatva voltak tudósítani. Az arcok eltűnnek, és lassan bekövetkezik az emlékezet halála is.

Gyorsítja ezt a folyamatot az emberi gonoszság, amely – nem tudni, milyen belső indítékok alapján – feldúlja a temetők szent békéjét, megrongálja a síremlékeket, megsemmisíti a humánus törekvéseket a holtak és az élők kapcsolatának fenntartására.

Az arcok eltűnnek, de közben újabb generációk születnek, újabb síremlékek és sírfényképek keletkeznek – az élet megy tovább.

1. kép. Palóczi László síremléke az Avas oldalában. Klasszikus hagyományokat követő obelisztként az elhunyt kör alakú, dombormű portréjával

2. kép. Modern kettős sír a hámosi temetőben. A síregyüttes utal Herman Ottó és Vásárhelyi István mester-tanítvány kapcsolatára. Herman Ottó síremlékén a tudományos tevékenységet szimbolizáló madáralak, Vásárhelyi Istvánén dombormű portré, munkásságára a szöveg utal

3. kép. Hajdú Béla újságíró, festőművész szoborportréja a Deszka temetőben. Fiatalkori arckép után készült, műkőből, ami a finomabb megmunkálást nem teszi lehetővé

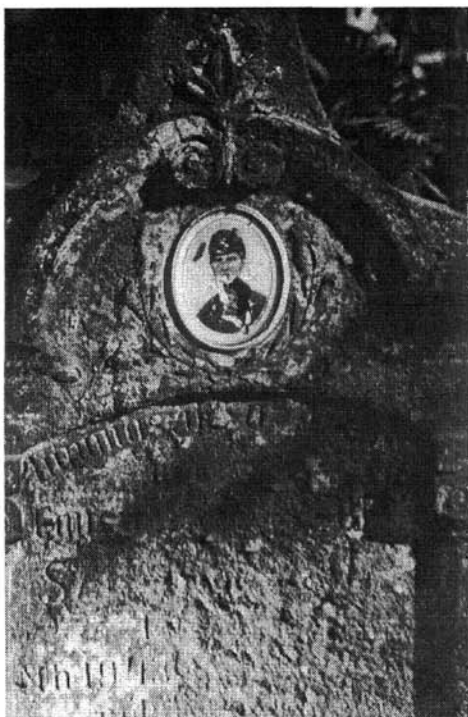

4. kép. Allegorikus angyalalak egy katonafeleség sírján a Sajó-parti ún. Koleratemetőben. Az angyal alakjának megformálása a fiatalon elhunyt asszony tragédiáját idézi. A posztamenten a férj búcsúverse is olvasható volt.
A síremlék elpusztult

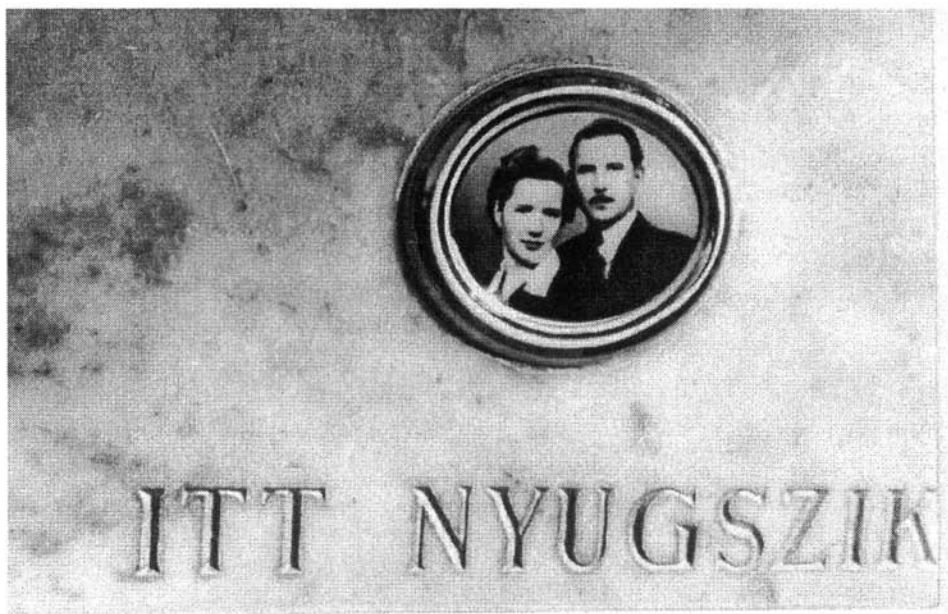
5. kép. Jelképes sír a Hősök temetőjében.
Az egyes szám első személyben írott szöveg
személyes üzenet mindenki számára

6. kép. Impozáns síremlék a Szent Anna temetőben.
Példa arra, a fényképet tudatosan bekomponálták az összképbe

7. kép. Fiatal fiú síremléke 1943-ból.
A tudatos komponálás itt is megfigyelhető.
Szembetűnő az is, hogy az idő hogyan
emésztli meg a sírkövet és a fényképet.

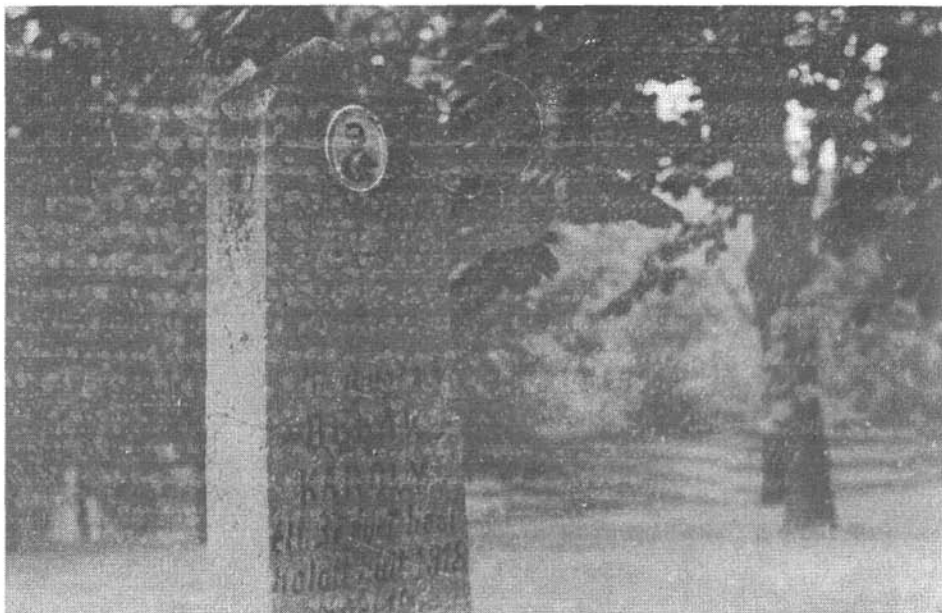
8. kép. Házaspár közös fényképe.
Elhelyezésére a sírkő szabad felületét használták fel

9. kép. A Piva család – olasz cukrászmester – síremléke a Mindszenti temetőben. A zsenge gyermekkorban elhunyt fiú és édesanyja közös sírtábláján csak a gyermek fényképe látható, baloldalt. A jobboldali táblán ugyancsak anya és fia emléke, azonos elrendezésben. Az összkép önmagában is a családi együvértartozást hangsúlyozza

10. kép. Házaspár mechanikus eljárással készült kettős portréja a Deszka temetőben. A férfi és a nő arcképe nem ugyanazon időben készült. Úgyesen összemásolták

*11. kép. 1918-ban elhunyt magyar katona síremléke a Hősök temetőjében,
a hagyományos fénykép alkalmazás jeleivel. A felvétel 1988-ban készült.
A sírkő és a fénykép ekkor még viszonylag jó állapotban volt*

*12. kép. Ugyanaz a síremlék 1994-ben
már így festett. Nemcsak az idő, hanem
a barbár kezek is közreműködtek a
pusztulásban*

A fotók a szerző munkái a 4. sz. kép kivételével. Ezt Iglói Gyula bocsátotta rendelkezésemre.

FOTOGRAFIEN IM FRIEDHOF

Ein wichtiges Element des Totenkultes, den die Menschheit im Laufe von Jahrtausenden ausgestaltet hat, ist die Dekoration der Grabstätten mit anthropoiden Zeichen. Die Rolle der etruskischen Terrakotten und griechischen Grabskulpturen aus Marmor, Reliefstele, der mittelalterlichen Epitaphen, Grabplatten und der neuzeitlichen Kunstplastiken wurde Anfang des 20. Jahrhunderts teilweise von den beliebt gewordenen Porträt-Fotografien übernommen.

Die Dekoration der Gräber mit Erinnerungsstücken an die verstorbene Person dient mehreren Zwecken. Sie ergänzt die wörtlichen Informationen, hilft die Persönlichkeit des Verstorbenen kennenzulernen, hält die persönliche-gefühlsmäßige Verbindung zwischen den Toten und Überlebenden aufrecht und verlängert dadurch quasi das irdische Dasein. Darüberhinaus dient sie auch einer gewissen Beruhigung, daß die Angehörigen ihre Pietätspflichten gegenüber dem Verblichenen erfüllt haben.

Alle Offenbarungen der Ehrfurcht vor den Toten entspringen aus dem Wissen um zwei unvermeidliche Tatsachen: das menschliche Leben ist vergänglich, wir müssen sterben und das einmal gelebte Leben kann nicht noch einmal begonnen werden. Wenn wir uns notgedrungen diesem Schicksal fügen müssen, bleibt nichts anderes übrig, als die Suche nach den Möglichkeiten, durch die das irdische Leben wenigstens verlängert werden und die jenseitige Existenz, sowie unserer Toten als auch unsere eigene, gesichert werden kann.

Das Erscheinen der Porträt-Fotos auf den Grabstätten führte eine qualitative Änderung im Totenkultus ein. Die Fotografie konzentriert sich, als Darstellung des menschlichen Lebens, ausschließlich auf das Gesicht, naturgetreu vermeidet es die bei anderen Kunstgattungen unvermeidliche Idealisierung. Deshalb wird es von jedermann als authentisch, menschennah und lebend betrachtet. Der Gesichtspunkt, daß diese Lösung wirtschaftlicher als alle anderen Möglichkeiten und deshalb beliebter ist, kann auch nicht vernachlässigt werden.

Die Grabfotografien, die in Einzel- oder Doppelporträtform, in verglasten Metallrahmen erscheinen, verdanken ihr Entstehen der Erfindung des sogenannten abziehbaren Zelloidinpapiers. Dieses Verfahren ermöglichte, daß die Fotografien auf Gebrauchs- und Ziergegenstände – so auch auf Grabmäler – übertragen werden konnten.

Die Fotografie ist wie alle anderen Dinge der Zerstörungskraft der Zeit ausgesetzt. Gemeinsam mit der Erinnerung verlischt früher oder später auch die Fotografie, aber es werden neue Leben geboren und neue Grabplastiken und Fotografien entstehen. Das Leben erneuert sich und geht weiter.

Béla Tarcai

AZ (ARANY) KÖZÉPSZER KÖLTŐJE A Lévy-recepció néhány sajátosságáról¹

PORKOLÁB TIBOR

*Ez a zugocska, hol most
Az én időm telik,
Nekem való hely, ámbár
Költők nem hírlelik.*

*Nem szabini völgy, nem!
Annyit nem érdekel,
De ám nem is Horác az,
Ki most itt énekel.*

(Lévy József: *A hámori völgyben*)

Horatiusi költészet, melynek Sajószentpéter a Tiburja, Miskolc a Rómája. De nekünk elég ez is. Hiszen nemcsak a Kárpát, a Mátra is benne van a magyar címerben. Benne vannak tehát a Bükk lankái és az Ávas is, ahogy Lévy is benne lesz az ő lankás költészetével a magyar irodalomtörténetben.

(Hatvany Lajos: *Lévy József*)

Szerb Antal *Magyar irodalomtörténetében* (*A klasszicizáló iskola* című fejezet *Epigon líra* című alfejezetében) a következő mondatokat olvashatjuk Lévy Józsefről: „Gyulai mellett Szász Károlyt és Lévy Józsefet szokták együtt emlegetni. Mindketten már a szabadságharc előtt megkezdtek költői pályájukat, és lassan, fokozatosan emelkedtek nagy tekintélyre. [...] Lévy József csendes egyéniségének emlékét Mikes-verse őrizi”. A lábjegyzetben pedig – néhány életrajzi és bibliográfiai adat mellett – erre az érdekes információra bukkanhatunk: „a magyar irodalom leghosszabb életű írója”.² Szerb Antal megállapításai szinte hiánytalanul tartalmazzák azokat a kliséket, amelyekből irodalomtörténet-írásunk felépítette a közismert (és az utóbbi évek, évtizedek rekanonizációs törekvései által is érintetlenül hagyott) Lévy-képet: I. Lévy „a *Mikes* költőjeként” lép elénk, hiszen ez a „nagy orkesztrális pátosszal bűgő”³ antológiadarab a szerző talán egyetlen olyan alkotása, amelyre nem borított (jótékony) fátylat az idő.⁴ Beöthy Zsolt a Kisfaludy Társaság miskolci ünnepi ülésén (1911. november 19.) például így köszönti az ősz poétát: „a nemzet szívében és emlékezetében ma is a *Mikes* költője vagy.

1 A Miskolci Egyetem Textológiai Műhelyének XIX–XX. századi szemináriuma ezt az összeállítást a hatvanéves Kovács Sándor Iván professzornak ajánlja.

2 Szerb, 1978, 440–41.

3 Hatvany, 1960, II. 104.

4 A *Mikes* mellett a kevésbé ismert *Aratás és Szüretünk* című versekről is elismerően szól a kritika. Ez utóbbi – legalábbis Hatvany Lajos szerint – „Lévy második nagy sikerű verse. Egyszerű idilli ihletés, mely valami véletlen folytán beletévedt a halhatatlanságba” (1960, II. 107). A *Hét évszázad magyar versei* című antológiában is a *Mikes* és a *Szüretünk* reprezentálja Lévy.

[...] Ez a költemény nemcsak híred jelévé, hanem pályád képévé is lett”.⁵ Miklós Róbert, Lévy biográfusa is ezt a „kis remeklést” tartja a költő legismertebb költeményének.⁶ Az ifjúkori elégiából kedvelt szavalati darab, iskolai standard és memoriter vált.⁷ Rendkívüli népszerűségét az is jelzi, hogy 1904-ben nyomtatott példányainak eladásából kívánták finanszírozni a zágoni Mikes-ház felújítását.⁸ 2. Lévy – rendszerint Gyulai Pál és Szász Károly társaságában – a „klasszicizáló iskola”, a „népnemzeti” (vagy „népies-nemzeti”) irányzat, az „Arany-kör” másodvonalának jellegzetes lírikusaként foglalhatja el helyét a magyar irodalomtörténet(ek)ben.⁹ Nemcsak a látványos triász-képző konstrukciókból marad ki (azaz Arany, Petőfi és Tompa mellett – Ábrányi Emil Lévy-versének címét kölcsönvéve – legfeljebb *A negyedik lehet*¹⁰), hanem többnyire az „erős formakészséggel” rendelkező „utánérző-közvetítő típusok”¹¹ és az Arany-epigonok¹² közé sorolják. 3. Lévy valóban „a magyar irodalom leghosszabb életű írójának” tekinthető. Horváth Barna pátozsszal teli szavaival: „csak két évvel született később, mint Petőfi és fél évvel korábban halt meg, mint Ady. [...] Petőfitől Adyig virrasztott irodalmunkban”.¹³ Kilencvenhárom évet élt: már ott tevékenykedett – Szemere Bertalan patvaristájaként – az utolsó rendi országgyűlésen¹⁴, és még tanúja volt a világháború nehéz éveinek.¹⁵ A Monarchia teljes felbomlását azonban már nem kellett megélnie: „a Gondviselés abban is kedvezett neki – írja Berzeviczy Albert –, hogy szemeit éppen akkor hunyhatta le, amikor még nem volt megpecsételve hazánk sorsa”.¹⁶ Lévy végső búcsúztatása akár szimbolikus aktusként is értelmezhető lenne: vele ugyanis az ún. régi Magyarországot is eltemették.

Első versei 1843-ban jelentek meg a Regélő Pesti Divatlapban, az utolsót (*Örömtűz az olasz fronton*) néhány héttel a halála előtt, 1918 júniusában írta. És bár

⁵ Beöthy, 1912, 7.

⁶ Miklós, 1978, 28.

⁷ A századforduló és a századelő idején használatos tankönyvek, irodalmi szöveggyűjtemények többnyire a remekműnek kijáró tisztelettel foglalkoznak a verssel: „Van egy-két verse, mely költészetünk legjobb alkotásai között foglal helyet; ilyen *Mikes, Szüretünk, A babiloni vizeknél*” (*Prónai*, 1911, 120); „Harminckét klasszikus magyar költőnk hatvankét örökbecsű versét [köztük a *Mikest* és a *Szüretünket*] foglaltuk egybe e gyűjteményünkben” (*Deák-Rákossy*, 1924, 5).

⁸ Vasárnapi Újság, 1904, 38. sz., 652.

⁹ „Helye az Arany-kör tagjai között körülbelül Gyulai és Szász közé esik” – írja például *Schöpplin Aladár* (1925, 391). „Másodlagos (túlzó, egyoldalú) klasszicizmus. Arany hatása. Gyulai, Szász, Lévy, Vargha” – rendszerez *Horváth János* (1980, 356). A „*Spenót*” – Szász Károllyal és Thaly Kálmánnal együtt – „a népies-nemzeti irányzat kisebb költői” között helyezi el Lévyt (*Kovács K.*, 1965, 168–171); az *Úmil* pedig – Tompa, Gyulai és Szász mellett – „a népies-nemzeti irány másodvonalának jellegzetes alakjaként” definiálja (*Varga*, 1994, 1222).

¹⁰ *Ábrányi*, 1912. Lévy így ír erről *Hármas emlék* (kötetben később *Ök hárman*) című költeményében: „Elöttem tündökölnék ott / Arany, Tompa Petőfi / Sivár korban egybeforrtan / A nemzet magvetői. [...] Rég alusznak mind a hárman, / Csak szellemök van ébren, / Átlengik a küzdő hazát / S leszállnak olykor érttem” (1912, 37–38).

¹¹ *Kovács K.*, 1965, 168.

¹² „Arany tragikus árnyalású lírájából ők egy bizonyos kompromisszumos életfilozófiát vontak le, megtétele a 'jámorság és közepszer' némi horácusi elemeivel” – írja *Rónay György* (1981, 62).

¹³ *Horváth B.*, 1991, 7.

¹⁴ „Lévy tehát szép időknél volt tanúja: a nemzeti eszme diadalának” – írja a költő monográfiája, *Zsigmond Ferenc* (1906, 34).

¹⁵ Miskolc város polgármesterének írja 1916. november 17-én: „Engedje, hogy ismét kéréssel forduljak tapasztalt jóindulatához. Negyed magammal folytatott háztartásomban nagy szükségét érzem a cukornak s külön is én a rizs-kásának, melyet most sehol, semmi áron nem kaphatni. Ha a körülmények engedik, igen kérem, legyen kegyes engem [sic!] ebből a két czikkből egy kis mennyiségben juttatni a meghatározott árért.” (Herman Ottó Múzeum, HTD.73.487.43.)

¹⁶ *Berzeviczy*, 1925, 315.

Kaffkának, Babitsnak, Kosztolányinak is kortársa volt¹⁷, a századforduló utáni magyar irodalmat szemlélő munkákból feltűnően hiányzik a Lévy-fejezet. Schöpplin Aladár irodalomtörténetében¹⁸ sem találkozhatunk a nevével – nyilván abból a megfontolásból, hogy ez a poétikai és tematikai értelemben is a múlthoz kötődő (már-már anakronisztikus) öregkori költészet semmilyen formában nem válhatott az új század irodalmának alakítójává. Erre egyébként Ady is utal egy Szini Gyuláról írt kritikájában: „az öregúr [Gyulai Pál] majdnem agyonvert, amikor azt találtam neki mondani, hogy Lévy József, a vén nyugdíjas alispán és falusi bácsi, nem érthet az új, városi, összetett lélek lírájához”.¹⁹ (A költőt utolsó éveiben többször meglátogató Vadnay Béla szerint viszont egyáltalán nem voltak ismeretlenek előtte az új írónemzedékek művei: „igen sokat foglalkozott Gyóni Géza verseivel és Ady is nagyon érdekelte. [...] Különben kitűnően ismerte a mai írógenerációt. Nagyon szerette Ambrus Zoltánt, Schöpplint és kedves megértéssel, őszinte nagyrabecsüléssel beszélt mindig Babits Mihályról, Kosztolányi Dezsőről. Ha meg nevetni akart, Karinthy Frigyesnek az 'Így írtok ti' című könyvéből olvastatott magának szemelvényeket. [...] Szomory Dezső 'II. József-e volt az utolsó olvasmánya'.²⁰) Az akadémiai irodalomtörténeti kézikönyv így összegez: Lévy „hét évtizedes írói pályája a 'népnemzeti' irányzat útját példázza. A kiegyezésig – ha másodvonalban is – együtt haladt a kor fő társadalmi, nemzeti problémáival, s aztán túllépett rajta is az idő”.²¹

„Lévy József, aki ugyan nem volt termelő lángész, csak amiért túlélte kortársait, mégis mint a kornak tiszteletre méltó gényusa lélegzett közöttünk. Ő volt a kapocs, mely bennünket a magyar irodalom eddig legpompásabb kivirágzásának örökre elmúlt éveire kötött. [...] a magyar klasszikus irodalomtörténet egész emberi intimitása vesztett ki Lévyval a mi világunkból. [...] személyében a közöttünk élő Vörösmartyt, Petőfit és Aranyt temetjük” – írja nekrológiájában Hatvany Lajos.²² „Pátriárka ment el... Igazi Ember, a Nagyok barátja, Költő... s oly verseké, melyek lelkünk régi szobáját bútorozzák. [...] Ő még ismerte Petőfit és Aranyt [...] Ezért tűnik föl úgy, mintha vele e nagyjainkból is, megint, elhunyt volna valami” – búcsúzik Lévytól a Nyugatban Babits Mihály.²³ Ezekben a szövegekben nem elsősorban az az érdekes, hogy az ún. irodalmi modernség tekintélyes képviselői milyen feltűnő tisztelettel szólnak a magyar irodalom „Nestoráról” (ez akár a kegyelet szokványos megnyilvánulásaként is értelmezhető lenne), hanem sokkal inkább az, hogy a demonstratív tisztelet a költő irodalomszociológiai státuszára és nem vélt vagy valós irodalmi teljesítményére alapozódik. Az a gyönyörű idea, miszerint az utókor az ősz bárd személyén keresztül (már-már misztikus) kapcsolatba léphet a magyar irodalom „aranykorával”, a legtöbb Lévyval kapcsolatos megnyilatkozásban megtalálható.²⁴ Nagyon valószínű, hogy ez a mérsékelt tehetségtű öreg poéta²⁵ csak a pátriár-

17 Lévy és Kaffka a század első éveiben néhány utcányira lakott egymástól Miskolcon. Szinte jelképes, hogy a fővárosba (az „édes, bűnös, isteni metropolisba”) vágyó fiatal író és a nyugdíjas éveinek harmóniájában élő öreg költő között a kapcsolatnak semmilyen formája nem alakult ki.

18 Schöpplin, 1937.

19 Ady, 1987, 159.

20 Vadnay, 1921, 61–63.

21 Kovács K., 1965, 169.

22 Hatvany, 1960, II, 101.

23 Babits, 1918, 163.

24 „És a mint itt egybegyűltünk, a tisztelet és szeretet kitérésének zaját mintha valamely, lelkünkre szálló áhítat csöndesítené le. Mintha közöttünk, a kik itt vagyunk, suhanva csöndben egymásután megjelenének azok is, akik 'egykor voltak', akik valamikor ugyanazzal a szeretettel szorították Lévy József jobbát, amellyel mi nyújtjuk feléje ma kezünket. [...] A te pályád, a te szellemed idézte őket közénk. Az ő világukat te kapcsolod össze a mi látható világunkkal. Te vagy utolsó társuk közöttünk: ebből meríti mai ünnepünk áhítatát.

kai korrall járó tekintélynek, azaz kitartó (költői) jelenlétének köszönhetette a személye felé irányuló figyelmet: azaz csupán „Magyarország elmúlt fél századának élő memoárjaként”²⁶, „a legértékesebb magyar hagyományok megőrzőjeként”²⁷, „a régi, dicső költőnemzedék utolsó mohikánjaként”²⁸, „Arany, Petőfi és Tompa dicső emlékü kortársaként”²⁹, „az utolsó népies költőként”³⁰, „a Petőfi-Arany nemzedék nagy túlélőjeként”³¹ válhatott a magyar irodalom(történet) kultikus figurájává. (A nagy elődökre és barátokra való hivatkozás egyébként gyászjelentésének szövegéből³² és emlékjeleinek felirataiból³³ sem hiányozhat.) Petőfi, Tompa és Arany barátjaként Lévay a szakralizáló tendenciák hatókörébe kerül, nemzeti mitológiánk hősei közé emelkedik: „az elhunyt jelesek: kiknek nagy barátja, a nagy idők: melyeknek tanúja volt, kezdtek fényükkel glóriát fonni ősz

[...] Mintha a legendák amaz elsüllyedt pompás városának harangszava rezgene költészetében. [...] Ama nagy kor érzésvilágát tolmácsolod a magad csöndesebb veresű szívének édes rhythmusában” – szónokol *Beöthy Zoltán* a Kisfaludy Társaság Lévay-jubileumán (1912, 4–7); „Lévay költészete tartalmában, hangulatában és formáiban bizonyára a múlté [...] az ő költészete bennünk élő apáink lelkének szól [...] pietásos visszaemlékezéssel olvassuk költeményeit s a gyermek szeretetével és tisztelő csudálkozásával nézzük őt, akiben még élő hang az, ami nagy kortársaiban már halott” – írja *Kuncz Aladár* a Nyugatban (1911, 944–945); „Lévay Józsefben nemcsak egy egyéni és kiváló költőt veszítettünk, hanem utolsó élő tanuját is Petőfi és Arany korának. [...] mintegy személyesen élt közöttünk irodalmunk arany-kora. [...] Éveken át Nestora volt szépirodalmunknak, az Akadémiának, a Kisfaludy-Társaságnak” – állapítja meg *Voinovich Géza* (1918, 296); „Lévai annak a költői nemzedéknek a tagja, mely Vörösmarty hatalmas vállán legmagasabbra emeli a magyar költészetet. Tanúja volt annak a költői triumvirátusnak, melyet Petőfi, Arany és Tompa neve alatt foglalunk össze. [...] nagy lélek [...], aki költő hivatását szentnek, a költészet művelését szentegyházi feladatnak tartja” – hangsúlyozza *Ferenczy Zoltán* az avasi Lévay-emlékfa elültetése alkalmából (1921); „akadémiánk Nestora volt [...] Ez a kedves, tisztos öreg úr volt az az élő híd, amely irodalmunk aranykorát a mai nemzedékkel összekapcsolta; ő volt az átmenet a történelem és a mai nap között. [...] e híd szépvonaltú bálványíve hozzá volt építve egy óriási lépcsőzettel mívelődéstörténelmünk ama pontjához, ahol szellemi életünk koronás királyainak dicsőséges palotája emelkedik az ég felé” – írja *Ravasz László* (1926, 1); „Lévay volt az az aranyhíd, mely összekötötte a XIX. század klasszikus irodalmát azzal az épülő, kovácsolódó ezüstkorszakkal, amely a mai irodalma. [...] Az ő agastyán reszkető kezén ott érett meg a Petőfi kézfogása is, az Arany kézszorítása is, az ő hatyúdala a százéves Arany apotheozise volt” – lelkendezik *Szigethy Ferenc* (1937).

25 „Nem repültem oly magasan, mint némelyek hirdették, de oly alacsonyan sem, mint mások szemre hányták. Nem kerengtem a kék magasságban a sasokkal, csak a bokrok közt maradtam az énekes madarakkal. [...] Visszatekintve a múltakra, be kell ismernem, mindig is beismertem, hogy az én írói működésem, valamint tehetségem is csekély terjedelmű volt” – olvashatjuk 1899-ben írt önéletrajzában (*Lévay*, 1935, 28 és 41); „Igazán arra a meggyőződésre kell jutnom, hogy egész működésem nem terjed túl a tisztességes műkedvelés határán. Hosszú pálya, rövid nyereség” – jegyzi fel naplójába 1902. január 27-én (*Szentpéteri üres fészek*, I, MTA Könyvtára, Kézirattár, Ms.5690/14).

26 *Krúdy*, 1989, 109.

27 *Farkas*, 1934, 252.

28 Kozma Andor levelét idézi: *Szigethy*, 1929.

29 *Tóth*, 1925.

30 *Kőrákó*, 1925.

31 *Kovács S. I.*, 1996, 106.

32 „A Kisfaludy-Társaság mélyen meghatva jelenti, hogy legrégibb tagja, Arany János, Tompa Mihály, Gyulai Pál és Szász Károly barátja, Lévay József a pátriárkák késő korában, életének kilencvenharmadik évében, de csodálatosképpen költői erejének teljes virágzásában folyó hó 4-én az Úrban csöndesen elhunyt. Nemes költészete áldott emlékét meg fogja őrizni. Budapest, 1918. július hó 5-én.” (Herman Ottó Múzeum HTD.73.623.3.3.)

33 Sajószentpéteri síremlékére Kozma Andor sírversét vették: A LEGDICSŐBB NAGY KÖLTŐK TÁRSA VOLT, / Ő MÁRA [már a!] JOBB KOR HAJNALÁN DALOLT, / S MEG A DALÁNAK LÉNYE RAGYOGTA ÁT / NAGYSÁGUNK ALKONYÁT. Miskolci emléktábláján (Hunyadi u. 4.) a következő szöveg olvasható: EBEN A HÁZBAN LAKOTT / ÉLETÉNEK UTOLSÓ ÉVTIZEDEIBEN, / ITT HALT MEG 93 ÉVES KORÁBAN / 1918. JÚLIUS 4ÉN / A NÉPNEMZETI ISKOLA KIEMELKEDŐ KÖLTŐJE, / LÉVAY JÓZSEF / 1825–1918 / ARANY JÁNOS, TOMPA MIHÁLY, / GYULAI PÁL BARÁTJA, A MIKES KÖLTŐJE, / A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA / ÉS A KISFALUDI TÁRSASÁG TISZTELETBELI TAGJA, / A BUDAPESTI TUDOMÁNYEGYETEM DÍSZDOKTORA, / MISKOLC VÁROS DÍSZPOLGÁRA.

feje köré. [...] Lassanként azzá vált Lévay irodalmunk számára, aminek ő az öreg honvédek nevezi egyik versében: élő ereklyévé”³⁴.

Lévaynak mindenkit túl kellett élnie ahhoz, hogy – a pater patriae jelmezébe bújtatva – az irodalmi hagyomány jelképes átörökítőjének szerepét betölthesse.³⁵ A Kisfaludy Társaság említett miskolci Lévay-ünnepségén felolvasott költeményében Ábrányi Emil is a honi irodalom (nagy)atyjaként köszönti az ünnepeltet: „Elhagytak téged mind a hárman, / S te itt maradtál! Oh pedig / Ki volt gyöngédebb, hűbb barátjuk / Náladnál, drága negyedik!? [...] / Eljött a tél, de a sötétben / Kis tűzhelyednek lángja ég, / És elmegy hozzád melegedni / A fonnyadt, fázós nemzedék. / Hozzád megyünk ünnepi díszben, / Mint nagyapához a család, / S te nektárként osztod ki köztünk / A szent költészet italát.”³⁶ E pátriárka-szerep tartozékaként Lévay kötelessége (és egyben privilégiuma) volt a „nagyok” emlékének megőrzése, ápolása. Az íróelődök iránti tisztelet kinyilvánításának reprezentatív eseményein például gyakran a közönség elé lépett: a századforduló éveiben kevés olyan emlékünnepet rendeztek, melyeknek díszmagyarba öltözött résztvevői nem az ő obligát ódáinak hatására merengtek el a nemzeti múlt dicsőségén. Az ősz poéta a szoboravatók ünnepelt dalnokává, a temetési orációk és jubileumi emlékszédek rutinos mesterévé vált.³⁷ „Alig van irodalmunknak még egy költője – állapítja meg Miklós Róbert –, aki annyi ünnepi ódát, emlékszeret, köszöntőt írt volna – többnyire az Akadémia és a Kisfaludy-Társaság megbízásából – mint Lévay. [...] mindenkit eltemetett, akinek csak valamiféle köze volt hét évtizedes költői pályájához.”³⁸ (Voinovich Géza poétikus megfogalmazásában: „az irodalom sok kidőlt oszlopán az ő verse a repkény”.³⁹) Túlzás nélkül állítható: „a leghosszabb életű magyar költő” életének utolsó évtizedeiben legfontosabb feladatának azt tartotta, hogy méltó emléket állítson egykori barátainak és pályatársainak. Minden bizonnyal Lévayban kell látnunk az Arany-, a Tompa- és a Szemere-kultusz egyik megteremtőjét és lelkes működtetőjét.⁴⁰

34 Zsigmond, 1918, 254. Az ugyancsak pátriárkai kor megelőző Csengey Gusztáv irodalmi tekintélyét és miskolci kultuszát is az alapozta meg, hogy „letéteményese és halálig hű őrzője volt annak a nagy irodalmi örökségnek, melyet irodalmunk klasszikus nagyjai, különösen Arany János, reánk hagytak” (Bruckner Győző). Máshogy fogalmazva: „benne a magyar irodalom magas ívelű pályájának utolsó szereplője tűnt le az élet színteréről, hogy Petőfi, Arany, Lévay után [...] bezárja azt az irodalomtörténeti korszakot, melynek az előbb említettek elköltözése után egyedüli képviselője volt közöttünk, hogy élő alakjával ismét és ismét figyelmeztessen bennünket e nagy idők nagy szellemére” (*Kivonat a miskolci ág. hitv. ev. egyház tanácsának 1925. évi július hó 21-én tartott ülésén felvett jegyzőkönyvéből*). Csengeyben tehát – Lévayhoz hasonlóan – azt tisztelte a közönség, hogy szinte egyetlen élő reprezentánsa volt a magyar irodalom Arany-korának (v.ö. PORKOLÁB, 1995, 20–21).

35 Ahogy egy Lévay-ellenes Mikes-parafrázisban olvasható: „Egyedül hallgatom Szinva mormolását, / Szinva habja felett futó szél zúgását... / Egyedül... egyedül / a 'régiek' közül / Miskolc városában” (*Zuárd*, 1904).

36 Ábrányi, 1912, 46.

37 Lévay-költeménnyel nyitották meg például a nagyszalontai Arany-emlékhelyet (*Az Arany-szoba*, 1898), leplezték le Kisfaludy Károly győri, Tompa Mihály rimaszombati, Szemere Bertalan miskolci szobrát (*Kisfaludy Károly szobra*, 1892; *Tompa szobránál*, 1902; *Szemere Bertalan szobránál*, 1906) és Erdélyi János nagykaposi emléktábláját (*Erdélyi János emléklapja*, 1894). Emlékszeredekben idézte fel többek között Kazinczy, Széchenyi, Tompa és Szemere alakját (*Kazinczy Ferenc*, 1959; *Széchenyi-gyász Borsod vármegye szívében*, 1860; *Emlékszered Tompa Mihály felett*, 1869; *Szemere Bertalan emlékezete*, 1870). Ezeket az eseményeket naplójában részletesen (már-már dokumentarista alapossggal) meg is örökíti.

38 Miklós, 1978, 40.

39 Voinovich, 1918, 297.

40 Egykori íróbarátai kultuszát szolgálta azzal is, hogy kézírataikat megpróbálta megőrizni az utókor számára: 1908-ban például 108 darab Tompa-levéllal gazdagította a rimaszombati múzeum Tompa-szobáját, 1912-ben Kazinczy Gábor-leveleket adományozott a sárospataki kollégium könyvtárának, és az Arany-levelezés sorsát is aggodó figyelemmel követte.

E hálás szerep vállalásáért persze címek, rangok, titulusok jártak: Lévay „megkapott minden díszet, amellyel az Akadémia és az irodalmi társaságok fel tudják ékesíteni a költőt”.⁴¹ Borsodi alispánná választották és harmadosztályú vaskorona-renddel tüntették ki (1894); az Akadémia tiszteletbeli tagjává fogadta (1906); megkapta „Miskolc törvényhatósági jogokkal felruházott város” és Sajószentpéter nagyközség díszpolgári oklevelét, és a Szt. István-rend kiskeresztjét is a mellére tűzhette (1910–11); a vármegye tanácstermében ünnepélyesen leplezték le arcképét, a budapesti egyetem bölcsészkarja pedig díszdoktori címmel jutalmazta (1912); Miskolcon utcát neveztek el róla, és „az Avas szépen parkirozott tetején” díszes ülőpaddal kedveskedtek neki (1913). 1912-ben a Kisfaludy Társaság, 1918-ban a Petőfi Társaság tagjai zarándokoltak Miskolcra öreg tagtársuk tiszteletére.

A „glóriás” Lévay-képet erősítik a költő – egyébként meglehetősen eseménytelen⁴² – életrajzához kapcsolt legendák is. Ilyen például a szabadságharcos hős regényes története: „a szabadságharcz szerencsétlen vége hamarosan bevágta az útját ennek a biztató pályakezdésnek. Lévay is kardot fog tollhoz szokott kezébe”⁴³; „a szabadságharc nagy zengése ifjukorában rázta meg a lelkét, egyike volt azoknak, akiket a sors akkor a nemzeti küzdelem élére állított”⁴⁴. Pedig maga a „hős” – *Visszatekintés* című önéletrajzában – korántsem a legendateremtés szándékával számol be 1848–49 történelmi pillanatairól: „a nemzetőrség Budán is csakhamar megalakult. Én is sorakoztam hozzá, főszereltem magamat a szükséges szabályszerű ruházattal, nagy nehéz gyutacsos (zünderes) puskát a fegyvertárból kaptunk. A gyakorlatokat szorgalmasan tartottuk s némi szolgálato-
kat is végeztünk. Néhányszor álltam őrt a nádori palota előtt, amely könnyű őrállásnak az volt a legjobb oldala, hogy mindenik őr jó ebédet kapott s hozzá kellő mennyiségű jó bort. De elkövetkezett aztán ennek a nemzet őri játéknak komolyabb és nehezebb oldala is [...] Hadilábra állítottak bennünket, főszereltek, éles töltényekkel láttak el s egy rideg esős őszi napon kirendeltek a főváros felé közelítő Jellasics ellen rendes csapataink segélyére. Legyalogoltunk hát Martonvásárig, ott beszállásoltunk s a roppant sűrű ködben őrszemeket állítottunk a határban, akik közt én is ott szorongattam nedves és valószínűleg nehezen elsűthető fegyveremet. Két vagy három napig voltunk ott a szegény lakosok nem épen szívesen látott vendégei, fogyasztván csirkéjüket, bárányokat. Azután, mivel Jellasics tudvalevőleg ama híres hadmozdulattal megszökött előlünk, quasi győzedelmesen tértünk vissza Budára. Ennyiből állott az én fegyveres szolgálatom szabadságháborunkban. A többi szolgálat már csak tollal történt mindvégig. Egy alkalommal ugyan fel akartam magamat vétetni a honvédek sorába. A toborzó bizottság Pesten a Károly-kaszárnyában működött. Bekopogtattam hozzá egy szép őszi napon úgy 12 óra tájban: de a bizottság már ebédre távozott s ezt intó jelnek vettem arra, hogy szándékomtól elálljak”.⁴⁵ A történet – Tóth Kálmán hatásos rekonstrukciójában – így folytatódik: „az elnyomatás idejében irta a leghiresebb költeményét, amikor neki is bujdosnia kellett. (Ezért is nevezték: 'Mikes iródiákja'-nak.) Világos után Aradról gyalog és szeké-

41 Schöpflin, 1925, 391.

42 „Voltaképpen nem is történhet vele semmi. Hosszú életének nincs életrajza” – állapítja meg Komlós Aladár (1980, 98). Ezt támasztja alá a *Visszatekintés* című Lévay-önéletrajz feltűnő rövidege is.

43 Kozma, 1922, 100.

44 Lévay József – 92 éves, Miskolci Napló, 1917. nov. 13.

45 Lévay, 1935, 22. Életének ezt a „szabadságharcos” epizódját verse is foglalja a költő: „A szabadság régi harcát / Én is végig harcolám: / Nem dicsekszem hősi tettel, / engem az nem diszített fel, / Nem is vetett fényt reám. [...] / Kivonultam nemzetőrként, / Fegyver nyomta vállamat, / Sűrű, hideg őszi ködben, / Előörsön tévelyegtem, / Mig jön a várt pillanat. / El akartuk fogni a Bánt / S kőszá, rablól pór hadát; / De mire a kőd felszállott, / A vitéz Bán odább állott, / Messze tőlünk 'jobbra át.’” (*Régi emlék*)

ren bujdosott Szentpéterig. Kunmadarason összes pénzét menekülésre adta s egy huszárolovon tudott Miskolcra eljutni. Éjjel érkezett a szülői portára s azután sirva borult édesapja nyakába”⁴⁶. A bujdosásnak ezt az (érzelmes) mítoszát sem igazolja a *Visszatekintés*: „feloszlásnak és bomlásnak indult minden. Tanácstalanul, fejeveszetten futkostak, jöttek-mentek mindazok, kik a hadsereg kötelékébe nem tartoztak. Mintha az lett volna a jelszó: menjen, ki merre lát! [...] Nem várván be a fegyverlerakás tényét, én minden módon csak hazafelé iparkodtam. Véletlen szerencsém volt, hogy Világoson Elek Pista és Kassay Bálint borsodi barátaimmal találkoztam, kik, nem tudom, mi cím alatt egy kétlovas alkalmas kis bricskán bolyongottak a hadsereg kíséretében. Hozzájuk csatlakoztam. [...] Kun-Madarásra érve, ott az utcán menekülő huszárok lovaikat árulgatták. Megvettem egy sárgát 70 ft. Almássy-féle bankóért. [...] A lovat a saroglyához kötöttük, s így értünk minden veszedelem nélkül Miskolcra augusztus 15-ike körül éjszakának idején s innen egyenesen Szent Péterre. [...] Éjfél után egy-két óra tájban dobogtam be udvarunkra a sárga lóval. Lóháton, csak szőrén ülve mentem Miskolctól Szent Péterig, kénytelen-ségből, kedvtelésből, vagy hetykeségből-e? magam sem tudom. Elég az hozzá, hogy engemet, aki ilyesmit még nem próbáltam, úgy megviselt ez a lovaglás, hogy szinte fekvő beteg lettem utána. [...] Én egész védve éreztem magamat a mi kis fészünkben apám, anyám védőszárnyai alatt. Egy percig sem képzeltem magam olyan feltűnő szerepű és fontosságú menekülőnek, akire kiterjedhet az új hatalomra vergődött nagy és kis zsarnokok figyelme. [...] Szegény jó Elek Pista barátom azonban, aki pedig a szó szoros értelmében semmi sem volt, nem úgy gondolkozott. Ő azt hitte, hogy az egész megyének minden zsandárja és kémje ő utána leselkedik. Csakhamar megugrott Szent Péterről [...] A Pittypalatty völgyön és annak erdőségeiben bujkált egy darabig, de tapasztalván, hogy a kutya se keresi, szépen visszakerült”.⁴⁷ A *Mikes* pedig – bár Lévyt előszeretettel emlegetik „a száz sebből vérző nemzetnek költő-virrasztói között”⁴⁸ – nem „a szabadságharcot követő elnyomatás korában készült”⁴⁹: először 1848. november 12-én jelent meg a Budapesti Divatlapban.

A heroizálási kísérletek (azaz az írói biográfia diszkrét hozzáigazítása a Magyar Költő ideálképéhez) sem leplezhetik azonban azt a tényt, hogy a Lévy-kultuszt elsősorban kegyeleti gesztusok hozták létre és működtették. A századelő modern világában („amikor annyi Újat, Nagyot és Bizarrrt hallottunk cérnahangokon”⁵⁰) Lévy egyfelől valóban a nemzeti „aranykor” rekvizítumaként jelenhetett meg, másfelől azonban tragikus sorsú lírai hősére, az utolsó éveit rodostói magányában csendes egyhangúsággal leélő Mikesre emlékeztetett. A kínálkozó Mikes–Lévy-párhuzam az ünnepi beszédek, pohárköszöntők és nekrológok (elégikus) közhelyévé válik: „a fénynek, a diadalmas és gyászos harcnak napjaiból, a lelkében és színében magyar fejedelmi udvarból, hősei és nagyjai közül utolsónak marad Mikes, hogy hűséges, meleg, nyájas lelkéből még egy fényes sugarat röpítsen a nagy idők emlékébe. Azoknak a bús magyaroknak, a kiket a beköszöntő nemzetietlen világ, a 'náj módi' a tenger partján utóbb összevert: ő lesz a fejökké. A magyar költészet fejedelmeinek udvarából, a koszorúsok közül, kik költészetünkben az egységes és teljes magyar szellem győzelmét kívívták, dicső társaid közül

46 *Tóth*, 1925.

47 *Lévy*, 1935. 24–25. Jókai viszont tragiko-lírai hősrégényt kerekít tardonai „bujdosásának” néhány hónapjából. Az „üldözött” hazafi története nála az önmitosz építésének fontos eszközüvé válik (vö. *Porkoláb*, 1994).

48 *Beöthy*, 1912, 6.

49 *Tóth*, 1925. Később persze „az elnyomatás kora érzelmeinek és eszméinek kifejezéseként” is olvashatták a költeményt.

50 *Babits*, 1918, 163.

egyedül maradtál. [...] ime reád szállott az ősz Mikesnek básbugi tiszte"⁵¹; „a 'Mikes' költője részben a nagy fejedelem iródiákjának a sorsában osztozott. – Mint egykor amaz, úgy ő is ifjúságának teljességében érte meg egy tüneményesen szép, sokat ígérő korszaknak hajnalhasadását [...] Régen nagyon régen, ott a Marmara tenger partján az az íródiák, aki hű lett urához, hű lett a szent szabadság eszményéhez, egymásután kísérté ki a bujdosókat a temetőbe. Az újraébredés korszakának a nagyjai, szellemóriásai között Lévy József is utolsónak maradt. Csaknem mindegyiknek bús-panaszos hangú elsiratója volt"⁵². Ez a Mikessé maszkírozott Lévy (és az őt piederstálra emelő Kisfaludy Társaság) persze nem kerülhette el a „modern költők” gúnyos megjegyzéseit: Krúdy szerint Zuboly (azaz Bányay Elemér) például így parodizálja a Kisfaludy Társaság ünnepi üléseit: „tudom én, hogyan szoktak az ilyen társulati bankettek lefolyni. A fogadós megnézi a tavalyi étrendet és ugyanazt az ebédet főzeti. Miskolcra fölcsalogatják Lévy Józsefet, hogy mielőtt meghalna: mutassa meg magát tagtársainak. Várady Antal kivéteti a szalonkabátjából a foltokat. És igen komolyan eszik a vagdalt pecsenyét, amelyeket a pincérek a fogatlan öreg uraknak fölsholálnak [...] és mindig azzal a gondolattal válnak el, hogy ki fog közülük a legközelebbi társulati bankettől hiányozni”⁵³.

A Lévy-recepció egyik gyakran hangoztatott tétele szerint a költő legjelentősebb alkotásának tulajdonképpen példaszzerű élete tekinthető. Erre a gondolatra épül például Hatvany és Babits idézett nekrológja is: „a kedves és szerencsés öreg magyarnak [...] adatot földi rendeltetését annak rendje és módja szerint befutnia, s meghalnia is annak rendje és módja szerint”⁵⁴; „meg lehet döbbsenni, milyen kevés manap az igazi Ember, aki nemcsak egy töredék az emberből, aki ezt a szép és keserves életet a Természet szabályai szerint igazán és becsületesen végigéli”⁵⁵. Hasonlóan fogalmaz Schöpplin Aladár is: „azon kevés magyar költők egyike, akinek megadatott elmondani minden dalát és csöndes megnyugvásul nézni vissza a háta mögött hagyott hosszú pályára, amely nem hagyta egy vágyát sem teljesítenül”.⁵⁶ Az elismerő szavakat itt sem a Lévy-versek esztétikuma, hanem „a Gondviselés kegyeltjeként”⁵⁷ aposztrofált költő személyiségének „varázsa”, biográfiájának kuriozitása váltja ki: a „hosszú, zajtalan, igénytelen, de majdnem szakadatlanul derűs és összhangzatos költői pálya”⁵⁸ (talán éppen a hiányzó remekművek kompenzációjaként) átesztétizálódik, műalkotássá nemesedik.⁵⁹ És ha ez a harmonikus életút szemben is áll a Petőfi-imádat által deklarált elvárásokkal⁶⁰, az „Aranykör” ideáljainak pontosan megfelel. Ahogy Schöpplin írja: „Arany János és köre egy sajátosan új elemet hozott be a magyar irodalomba: az öregkor költészetét. [...] Ezek az öreg költők, Arany kezdése nyomán, belehozták költészetünkbe az élettől való búcsúzás szép

51 *Beöthy*, 1912, 7.

52 *Szombathy*, 1918.

53 *Krúdy*, 1989/a, 127.

54 *Hatvany*, 1960, II, 100.

55 *Babits*, 1918, 163.

56 *Schöpplin*, 1925, 393.

57 *Berzeviczy*, 1925, 315.

58 *Berzeviczy*, 1925, 315.

59 Például: „oly teljes volt élete, mint egy műremek, s e késő és csendes elalvás a művészi vég tökéletességével zárja le” (*Babits*, 1918, 164); „Lévy azonos elvek szerint élt és írt, élete és költészete két egyformán sikerült művészi alkotás” (*Zsigmond*, 1918, 260).

60 „A magyar lírikusok ugyan tradíció szerint kötelesek fiatalon meghalni, de talán a tradíciók ma már nem olyan parancsolók, mint tegnap. Íme, Lévy Józsefnek, Kiss Józsefnek is szabad volt élniük addig, sőt tovább, mint Herediának vagy Coppée-nek” – állapítja meg például *Ady* (1914, 864); „Az olyan csodás intenzitású rövid emberi és költői pályafutást, amilyen pl. a Petőfié, érdekes ellentétképpen egészíti ki Lévy életének – hogy úgy mondjuk – extenzív szépsége” – írja *Zsigmond* (1918, 254).

melanchóliájú motívumát.”⁶¹ Nem meglepő tehát, hogy az öregség attribútumaihoz már fiatalon is vonzódó Lévay⁶² mint „az egészséges, szép öreg kor poétája”⁶³, mint „az öregség életművésze és költője”⁶⁴ vonul be az irodalomtörténet(ek)be. A Lévay-interpreátorok nem győzik hangsúlyozni, hogy „az aggság évei az ő költészetének nem hanyatlását, hanem betetőzését jelentik”⁶⁵: „óriási fákból összenőtt pagonyban állott. Társai fölője nőttek s elfogták előle az eget, a vihart, a hajnalt; de ő boldog volt, hogy ágai összefonódtak. Lefele kellett néznie s esemény volt számára a lepke, a méh, a gyöngyvirág, az avar levél. De mellőle és felőle kidőltek a fák. Egyedül maradt, szemhatára kitágult és vénségében nőni kezdett. [...] ma úgy áll ott a romokból épülő új világ határán, mint a magyar irodalomtörténet Normafája” – írja Ravasz László⁶⁶; „költői ereje kilenczvenedik éve körül sem apadt, hanem csak tisztább, erősebb, zamatosabb lett, mint az ó-bor. Világnézete, érzéseinek hőfoka, hangja, jobban illett az öregkor érzelmeihez; e kornak valósággal művésze volt. Az öreg kor csöndes örömeit, enyhe költészetét senki sem fejezte ki nálunk ily szépen, ennyi gyöngédséggel és méltósággal” – állapítja meg Voinovich Géza⁶⁷; „egy teljes kötetre megy az utolsó évtized termése, melyet nem szükséges a kegyelet kiméletes hangján dicsérnünk, mert elbírja az elfogulatlan kritikus szigorúságát is” – értékeli Tolnai Vilmos⁶⁸. A Lévay-apológéta Csorba Zoltán egyenesen a világirodalom egyik „csodájaként” ünnepli ezt az öregkori költészetet: „nesztori korban, 90 éven felül a szellemi egészség csodás üdeségével tudott dallani, s aranyos derűvel tudott olyan bölcsességeket mondani az öregségről, mint talán csak Cicero”.⁶⁹ Kovács Sándor Iván viszont úgy véli, hogy „az öreg, kiszikkadt” Lévay Józsefet – *Utolsó versei* kiadásával – Voinovich Géza „tapintatlanul kompromittálta”.⁷⁰

Lévayt nemcsak példátlanul hosszú költői pályája sorolja a magyar irodalmi kuriózumok közé: a közvélekedés szerint ő tekinthető „a legegészségesebb és legderűsebb magyar költőnek”⁷¹, sőt irodalmunk „talán egyetlen boldog költőjének”⁷². A Lévay-féle lelki alkatot így jellemzi Ravasz László: „egészsége nemcsak testi, hanem lelki egészség volt. Nyoma sincsen benne a neuraszténiának, ami Arany génuszát – öreg fa hajtása volt – nemcsak jellemzi, hanem mint a borostyánkőt a belefagyott hiba, értékben növeli is. Vérmérséklete is igen szerencsés: félig flegmatikus és félig melankolikus, ami egyénisé-

61 Schöpplin, 1925, 389. „Ez az, ami példátlan a költészetben – folytatja Schöpplin –, csak Lévaynak adatott meg, mint a nagyon magas életkor tartozéka: a csöndes, tudatos átmenet az életből a halálba” (392). A biográfiai adatok és a hagyatéki dokumentumok is azt igazolják, hogy Lévay utolsó évei (sőt évtizedei) a halálra való felkészülés jegyében teltek el. Végso nyugvóhelyét már halála előtt húsz évvel kijelölte, 1912-ben pedig nemcsak gyászjelentéseit készítette el, hanem temetési szertartásának pontos rendjét is meghatározta. Részletesen szabályozta például azt is, hogy mi a teendő „kedvező”, illetve „rossz” időjárás esetén: „Miskolczon: rövid ének, rövid ima. Rögtön szállítsák testemet Szentpéterre, s ott, ha az időjárás kedvező lesz, az udvaron legyen rövid szertartás (ima); ha pedig rossz lesz az idő, szállítsák koporsómat egyenesen a temetőbe s ott rövid ima után helyezték el a sírboltba. Koporsóm fényezett fenyő legyen, olyan, a milyen a szüleimé volt Szentpéteren – barna hamuszínű selyem.” (HOM HTD.53.4384.1.)

62 „valami atavisztikus keleti vonás ez lelkében” – jegyzi meg Csorba Zoltán (1942, 132).

63 Ravasz, 1926, 5.

64 Voinovich, 1925, XXII.

65 Zsigmond, 1918, 253–254.

66 Ravasz, 1926, 5–8.

67 Voinovich, 1918, 298.

68 Tolnai, 1926, 329–30.

69 Csorba, 1942, 131.

70 Kovács S. I., 1996, 107.

71 Komlós, 1980, 97.

72 Miklós, 1978, 6. „Boldog magyar költő. Elég ritka jelenség literatúránk egén. Ez önmagában is indokolja, hogy foglalkozunk vele” – folytatja Miklós.

gét a sangvinikus Petőfi, a kolerikus Arany s az egyszerre sangvinikus meg kolerikus Tompa mellett egyenletessé, nyugodttá, néha merengővé, de alapjában vidámmá tette”.⁷³ Kuncz Aladár is azt hangsúlyozza, hogy a „hosszú, mindig friss és termékeny lélekharmoniában” élő költő „nem ismerte a szakadékok hűvös, fekete mélységét, sem a magasság szédítő, nagytávlatú félelmetes gyönyörűségeit”.⁷⁴ Schöpplin Aladár pedig így összegezi: „kevés embernek és különösen kevés költőnek adatott ilyen derűsen boldog élet. A régi vágású magyar ember szeretetreméltó típusa ritka tökéletességgel valósult meg benne. [...] Az ilyen életből bajosan származhatik nagyszabású költészet. Lévay az arany középszer költője, a horatiusi életideál legteljesebb megvalósítója a magyar költők között”.⁷⁵ A Horatiuszal való rokonítás egyébként számos Lévay-tanulmányban helyet kap: „Lévay az 'arany-középszer' embere maradt”⁷⁶; „horatiusi költészet, melynek Sajószentpéter a Tiburja, Miskolc a Rómája”⁷⁷; „Világnézetének oszlopa a megelégedettség”⁷⁸; „szélsőségeket sem szenvedélyben, sem örömben nem ismer [...] belső nagy nyugalma sosem rendül meg [...] Horatiusra emlékeztet”⁷⁹. Egyáltalán nem véletlen, hogy ez a Horatius-párhuzam a Lévay-recepció kedvelt toposzává válik. A világgal való megbékélés, a „mérséklet és megnyugvás”⁸⁰ magatartása ugyanis nemcsak következetesen megvalósított életprogramként, nemcsak a költeményekben megnyilatkozó (olykor tételes) létbölcseletként, hanem primér vallomások formájában is jelen van a Lévay-életműben. A *Visszatekintés*ben olvashatjuk: „egyébiránt egész életemben könnyen ki tudtam békülni sorsom minden változásával. Vízre bocsátottam törekeny csónakomat határozott irány és cél nélkül. Nem kormányoztam, sőt nem is eveztem. Vítte a folyam, amerre akarta. Nem az én érdemem, hogy soha örvénybe nem sodorta, vagy sziklához nem csapta. Szerencsém volt s azt is öröklött szerencsének tartom, hogy az életben szükséges gyakorlati józan ész nem nyomta el nálam a szenvedély és a poétai képzelődés. Lábam alól soha nem vesztettem el a földet. S nem veszem rossz néven, ha némelyek talán kicsinyelve azt mondják rólam, hogy poétának igen is józan voltam. Nem voltak nekem messzeható terveim és ambícióim. Nagy sikereket és alkotásokat egy téren sem mutathatok, de nagy tévedéseket sem. Szerettem az embereket, a világot, az életet. [...] Érezni és élvezni tudok minden apró örömet a természetben és a társadalomban. [...] Őrizkedem a komor magambavonulástól. Borús időben nem a viharral fenyegető felhőkön csügg a szemem, hanem az égnek azon a kis kék darabján, mely még derűt hozhat”.⁸¹

Persze Lévay „okos kiegyezésekkel kialakított világában nincs hely szentimentális-biedermeier poétikánál nagyobb léptékű architektúrájának”⁸². Ahogy Kovács Kálmán írja: „formai téren elsősorban a dal felel meg ennek az érzelemvilágnak [...] A dalforma rendszerint kerek, zárt szerkezetűtípust kap, s ez ismét összefügg az egyéniség belső világával. A konfliktusmentes érzelmek jól tagolhatók, az alakítás nem ütközik bele a szenvedélyek ellenálló, inkább csak áradásra képes természetébe, s a harmonikus lelki tartalom elősegíti a kompozíció befejezettségét”.⁸³ A dalok és idillek mellett a költő jellegeze-

73 Ravasz, 1926, 2.

74 Kuncz, 1911, 944.

75 Schöpplin, 1925, 390.

76 Péterfy, 1983, 680–81.

77 Hatvany, 1960, II, 108.

78 Voinovich, 1925, XX.

79 Komlós, 1980, 98–99.

80 Péterfy, 1983/a, 686.

81 Lévay, 1935, 42–43.

82 Varga, 1994, 116.

83 Kovács K., 1965, 170–71.

tes műfajának tekinthető az óda és az elégia is. Az ódák többnyire megrendelésre, egy-egy hazafias, illetve kultikus esemény (például jubileumi emlékülés, szoboravatás) alkalmából készülnek. (Schöpflin meg is jegyzi, hogy Lévy „a páthoszt ritka ünnepi alkalmakra tartja fenn”.⁸⁴) Az „enyhe mélabúval aláfestett tünődések”⁸⁵ pedig főként az utolsó kötetekben válnak meghatározóvá. „A sok vers jóformán mind csupa elégia – alapítja meg Zsigmond Ferenc –, melyek külön-külön igen szépek, de együtt nem egyeb, mint egy mélabus érzésnek szüntelen való éneklése. [...] Lévy lantján a hűrok az idővel nem szaporodtak, sőt inkább le lepattant közülök egyik-másik. [...] nagyon feltűnő az egyhangúság tárgy és hang tekintetében egyaránt.”⁸⁶ Valóban: a Lévy-költemények többnyire a „mélázó borongás”, a „mélabús szemlélődés”, a „szelid melancholia”, a „csöndes elmélkedés tolmácsai”.⁸⁷ Erre a monotóniára Péterfy Jenő már az 1880-as években írt Lévy-kritikáiban felhívja a figyelmet: „általában az érzéssel és szemlélődéssel párosult elégiai hangulat a Lévy eleme”; „amely igazi lírai tehetség Lévy, mint ilyen, keskeny mezsgyén mozog. Sokszor olyan benyomást tesz, mint az oly énekes, ki ugyanegy áriát váltig ismétel”.⁸⁸ (Ez a vélemény egyébként általánosnak tekinthető a Lévy-szakirodalomban. Ravasz László szerint például a költő „körülbelül 1000 verse úgy hasonlít egymáshoz, mint egy kézzel ültetett nyírfá erdő fái”.⁸⁹) A hangnemi monotóniát a tematikai ismétlődések is erősítik. „Ő az otthon költője – írja Hatvany Lajos –, a kis kerté és a kis gazdaságé, az öreg szülőké, a galambpáré [...] a testvéreké és a jó barátoké.”⁹⁰ A költő verseinek feltűnően szűk tematikai horizontjára utaló megállapítások a legtöbb Lévy-kritikában helyet kapnak: „Múzsájával meghitt, családias életet élt virág-sövény körített kicsiny birtokon, s e társaságban a patakocska, mely kertjén átfolyt, birt előtte annyi költőiséggel, mint nagyobb májú társai előtt a tenger moraja, az őserdők zúgása vagy az Aetna lángja”⁹¹; „azt, hogy szárazság, vagy esős nyár volt, meg lehet tudni a verseiből, de azt, hogy Európa hányszor állott lángban s hazája sorsa kockán, nem”⁹². Rónay György véleménye szerint pedig „közhelyek szólnak meg Lévy Józsefnél”.⁹³

És bár Lévyt az egyhangúság, az állandóság, az (arany) középszer költőjeként kanonizálta az irodalomtörténet-írás, formai igényességét még a legszigorúbb kritikusok sem vitatják. Ahogy Komlós Aladár fogalmaz: „kulturált lélekből fakadó költészete sosem izgalmas vagy éppen elragadó, de ízléses és jóleső”⁹⁴. Nem csupán „formai kényes-ségét”, „szabatoságát”, „zengzetességét”, „tisztaságát”, „tetszetősségét”, „keresetlen egyszerűségét”, „választékos nyelvét”, „mesteri verselését” és „átlátszó szerkesztését” méltányolják⁹⁵, hanem azt is elismerik, hogy „technika dolgában egyike a legváltozato-

84 Schöpflin, 1925, 391.

85 Komlós, 1980, 100.

86 Zsigmond, 1906, 88.

87 Schöpflin, 1925, 391; Zsigmond, 1918, 254; Beöthy, 1891, II, 125. Schöpflin szerint egyébként ez a „szép melancholia” igazán „jól illik a férfiúhoz” (1925, 391). Ravasz László is azt hangsúlyozza, hogy „valami csöndes visszatekintés van a költészetében. Próféta nem lehetett; epilogus-ember volt” (1926, 3).

88 Péterfy, 1983/a, 684; 1983, 681.

89 Ravasz, 1926, 1.

90 Hatvany, 1960, II, 107–108.

91 Péterfy, 1983, 679.

92 Ravasz, 1926, 3.

93 „családias képek, emlékek mellett főként a kevéssel beérő, mértékletes, kicsiny élet dicsérete, unos-untalan a madár és fészék hasonlattal, a borúra derű bölcsességének 'bátorító biztatásával', a 'védő tanya, nyugalmas tűzhely' kultuszával” (Rónay, 1981, 58).

94 Komlós, 1980, 101.

95 Beöthy, 1891, II, 125; Péterfy, 1983/a, 686; Hatvany, 1960, II, 106; Zsigmond, 1906, 20; Komlós, 1980, 100.

sabb magyar poétáknak”⁹⁶, hogy „versformáinak, rímeinek gazdagságával Arany Jánost közelíti meg”⁹⁷. Voinovich Géza szerint „ritka formaérzékkel volt megáldva s a kifejezés gyöngéd művészetével”⁹⁸, Zsigmond Ferenc pedig azt is ki meri jelenteni, hogy „ha költeményei minden tekintetben olyan sikerültek volnának mint a stílus és verselés dolgában, bizony alig egy-két költőnk volna nagyobb nála”.⁹⁹ Éppen ez az „utánérző, közvetítő típusokra” jellemző „erős formakészség” alapozza meg Lévay és „a népies-nemzeti költői irány” történeti jelentőségét: akkor képviselték ugyanis „a fegyelmezett, befejezettségre, csiszoltságra törő formaöszönt, amikor a népieskedők, a petőfieskedők 'kelmeisége' a zseni korlátlan jogaira hivatkozva fordított hátat minden művészi kötöttségnek”.¹⁰⁰ Az „ép műöszönt” és a „formaközvetítő képesség” Lévayt arra is alkalmassá tette, hogy műfordításokkal (többek között Shakespeare- és Molière-darabok, valamint Longfellow- és Burns-versek áttünetésével) segítse az „Arany-kör” művelődési törekvéseit. (Burnsfordításairól találónan jegyzi meg Hatvany Lajos: még a természet vadvirága is „megszelidül, ó, de mennyire, a miskolci kedves kertész gondjában”.¹⁰¹)

Lévay azok közé a tollforgatók közé tartozik, akiknek úgymond írói „feudumot” adományozott irodalomtörténet-írásunk. A borsodi genius loci, a Sajó-völgyi couleur locale – a közvélekedés szerint – az ő költeményein keresztül nyilatkozik meg a honi olvasó számára. Ahogy Péterfy Jenő írja (gyakran idézett) kritikájában: „ami Petőfinek az Alföld, az Lévaynak a Sajó vidéke. [...] költőnknek sikerült [...] ezt a vidéket a magyar költészet tájképei közé emelni”.¹⁰² „A magyar költészet országos összhangjában” e vidék szelleme – Négyesy László szerint is – elsősorban ő általa „jut szóhoz”.¹⁰³ Zsigmond Ferenc pedig nem kevesebbet állít, mint azt, hogy „nincs a magyar költők között egy sem, ki erősebb ragaszkodással csüggene legszűkebb értelemben vett szülőföldjén, mint Lévay”.¹⁰⁴ Sajószentpéter szülőtte így válik „a Sajó völgy pacsirtájává”¹⁰⁵, „a legtipikusabb borsodi költővé”¹⁰⁶, a megverselt szülőföld pedig „költészetének képévé”¹⁰⁷. A Sajó völgyének Lévay-birtokként való elfogad(tat)ása azonban nem pusztán a szokványos szülőföld-tematika következménye: e poétai territóriumot (és ezzel összefüggében a mindent átható lokális tiszteletet) jórészt a „(meg)maradás” morális alapozottságú gesztusának köszönheti a költő. Ahogy Szendrei János írja 1911-ben: „Lévay több, mint egy félszázadon át mind a mai napig megmaradt miskolczi poétának. [...] próféta lett saját hazájában. Évtizedek során mindenkor kegyelte, szerette, ünnepelte a miskolczi és borsodmegyei társadalom”¹⁰⁸; és ahogy a költő írja (már-már öntudatos provincializmussal) *A völgyben maradtam* című ars poeticájában: „Nem jártam a nagy világot, / Engem

96 Ravasz, 1926, 7.

97 Csorba, 1942, 133.

98 Voinovich, 1918, 297–98.

99 Zsigmond, 1906, 75.

100 Kovács K., 1965, 168.

101 Hatvany, 1960, II, 108.

102 Péterfy, 1983/a, 685. Ezt a gondolatot ismétli meg borsodi irodalomtörténetében Csorba Zoltán is: „A borsodi tájat is ő emeli be az irodalmi tudatba. [...] Lévay 93 évéből 88-at itt élt le közöttünk. Költészetében nemcsak fizikai tájunk rajza válik ki élesen, hanem a borsodi lelki táj is. Így válik költészete regionális lírává. Amit Csokonai Debrecennek, Petőfi a Nagy-Alföldnek, Mikszáth a Palócföldnek, azt jelenti Lévay nekünk. Színünk és szellemünk, tájunk és vágyunk Lévayban találta meg a költői hangot legigazabban” (1942, 132).

103 Négyesy, 1912, 28.

104 Zsigmond, 1906, 13.

105 Balázs, 1935, 21.

106 Csorba, 1942, 124.

107 Voinovich, 1925, XVII.

108 Szendrei, 1911, 202.

az nem igen látott... / Egy égbolt felettem egy hű föld alattam, / Én a Sajó partján a völgyben maradtam.”¹⁰⁹

A Lévy-recepció vázlatos áttekintése után az alábbi következtetések levonására adódik lehetőség: 1. Feltűnő a kritika és az irodalomtörténet-írás által konstruált (és jó-részt néhány közismert megállapításra, értelmezői toposzra redukált) Lévy-kép egységessége és változatlansága. Nincsenek igazán markáns véleménykülönbségek, így a Lévy-interpretátorok közötti szakmai viták is hiányoznak. Úgy tűnik, az életmű még az ún. elváráshorizontok lényeges módosulása esetén sem ösztönöz újradefiniálási és átértékelési kísérletekre. 2. Az az (egyébként igencsak mérsékelt) érdeklődés, ami a Lévy-jelenség felé irányul, nem elsősorban a verseknek, hanem sokkal inkább a költő-pátriárka által a magyar irodalomban betöltött – irodalomszociológiai, kultuszlélektani és kegyeleti okokkal magyarázható – szerepnek köszönhető. 3. Meglehetősen nagy a kontraszt Lévy szerénynek tekinthető országos reputációja és intenzív borsodi (főként miskolci) kultusza között. „A Sajó völgy pacsirtáját” övező nagyfokú helyi tisztelet vizsgálatára azonban már egy másik tanulmánynak kell vállalkoznia.

109 Lévy, 1897, 317.

IRODALOM

Ady Endre

1914 Az élheteretlen halhatatlanság, Nyugat, jún. 16.

1987 Szini Gyula = A. E., Művészeti írárok, Bp.

Ábrányi Emil

1912 A negyedik = Lévay Emlékkönyv, Miskolc.

Babits Mihály

1918 Lévay, Nyugat, júl. 16., 163–164.

Balázs Győző

1935 A Sajóvölgy pacsirtája, Cegléd.

Beöthy Zsolt

1891 A magyar nemzeti irodalom történeti ismertetése, I–II, Bp.

1912 Megnyitó beszéd = Lévay Emlékkönyv, Miskolc.

Berzeviczy Albert

1925 Az Akadémia Lévay-ülésének megnyitója, Akadémiai Értesítő, dec.

Csorba Zoltán

1942 Miskolc és Borsod az irodalomban, Miskolc.

Deák Gyula–Rákossy Zoltán

1924 Magyar költők. A polgáriszkolai tanulók verses könyve, Újpest.

Farkas Gyula

1934 A magyar irodalom története, Bp.

Ferenczy Zoltán

1921 Magyar Jövő, jún. 7.

Hatvany Lajos

1960 Lévay József = H. L., Irodalmi tanulmányok, I–II, Bp.

Horváth Barna

1991 Lévay Emlékkönyv, Sajószentpéter.

Horváth János

1980 A magyar irodalom fejlődéstörténete, Bp.

Komlós Aladár

1980 A magyar költészet Petőfitől Adyig, Bp.

Kovács Kálmán

1965 A népies-nemzeti irány kisebb költői = A magyar irodalom története, IV, szerk. Sőtér István, Bp.

Kovács Sándor Iván

1996 „Kárpát szent bérce...” (Tátra-nyomok a magyar költészetben) = K. S. I., Vágy és emlékezet. Kalauzolás felföldi írókhoz és „Kárpát szent bérce”, Bp.–Miskolc–Dunaszerdahely.

Kozma Andor

1922 Lévay József. Emlékbeszéd a Kisfaludy-Társaság ünnepi közgyűlésén, 1922. február 5-én, Budapesti Szemle, 97–116.

Körakó Béla

1925 Sajószentpéter a Lévay-centennárium idején, Magyar Jövő, nov. 29.

Krúdy Gyula

1989 A magános ember naplója = K. Gy., Irodalmi kalendárium, Bp.

1989/a Ady Endre éjszakái, Bp.

Kuncz Aladár

1911 Lévy József, Nyugat, II. k., 944–945.

Lévy József

1897 Újabb költeményei, Bp.

1912 Hármass emléke = Lévy Emlékkönyv, Miskolc

1935 Visszatekintés, kiad. Balázs Győző, Miskolc

Miklós Róbert

1978 Lévy József életútja, Bp. (Borsod-Miskolci Irodalomtörténeti füzetek, 11).

Négyesy László

1912 Tompa szelleme = Lévy Emlékkönyv, Miskolc

Péterfy Jenő

1983 Lévy József összes költeményei (1846–1880) = P. J. válogatott művei, szerk., Bp. (Magyar remekírók).

1983/a Lévy József: Újabb költemények = P. J. válogatott művei, szerk., Bp. (Magyar remekírók).

Porkoláb Tibor

1994 A bujdosó Jókai. Kísérlet egy kultikus történet (re)konstrukciójára, A Herman Ottó Múzeum Évkönyve, XXXII.

1995 „Az utolsó kuruc” (Csengey Gusztáv költőprofesszor miskolci kultuszáról), Szülőföldünk, 23–24.

Prónai Antal

1911 A magyar irodalom története olvasókönyvvvel a középiskolák VIII. osztálya számára, Bp.

Ravasz László

1926 Lévy József. Ünnepi beszéd születése századik évfordulóján, Protestáns Szemle, 1–8.

Rónay Görgy

1981 Petőfi és Ady között (1849–1899), Bp.

Schöpflin Aladár

1925 Lévy József száz éve, Nyugat, III. k., 389–393.

1937 A magyar irodalom története a XX. században, Bp.

Szendrei János

1911 Miskolcz város története 1800–1910, V, Miskolcz

Szerb Antal

1978 Magyar irodalomtörténet, Bp.

Szigethy Ferenc

1929 Emlékek Tompa, Gyulai, Lévy életéből, A Pesti Hírlap Vasárnapja, júl. 14.

1937 Sajószentpéteri levél, Magyar Jövő, nov. 14.

Sz(ombathy) L(ászló)

1918 Lévy József 1825–1918, Dobsina és Vidéke, júl. 5.

Tolnai Vilmos

1926 Lévy József: Utolsó versei 1909–1918, Protestáns Szemle, 329–331.

Tóth Kálmán

1925 Mikes dalnoka – száz éves!, Miskolci Napló, nov. 22.

Vadnay Béla

1921 Lévay József és kortársai, Bp.

Varga Pál, S.

1993 Lévay József = Új magyar irodalmi lexikon, I–III, szerk. Péter László, Bp.

1994 A gondviselэшittől a vitalizmusig (A magyar líra világképének alakulása a XIX. század második felében), Debrecen.

Voinovich Géza

1918 Lévay József, Budapesti Szemle, 296–299.

1925 Lévay József 1825–1918 = Lévay József utolsó versei 1909–1918, szerk. V. G., Bp.

Zuárd

1904 Új Mikes. Énekli Lévay József, Ellenzék, dec. 10.

Zsigmond Ferenc

1906 Lévay József élete és költészete, Bp.

1918 Lévay József, Irodalomtörténet, 252–260.

LÉVAY JÓZSEF KÉZIRATAI A MISKOLCI HERMAN OTTÓ MÚZEUMBAN

AUTOGRÁF VERSKÉZIRATOK

1897. Deczember 31. Szentpéteren
IGY.89.6.7.

1903. April 20.
IGY.89.6.11.
v. *Vég-szó I.* = IGY.89.6.9.; 1903. april 20. = IGY.89.6.16.

1903. april 20.
IGY.89.6.16.

A hegytetőn 1894. april. 20.
1894. ápr. 20.
IGY.89.6.3.
cv. *Hegytetőn* = MB; *A hegytetőn* = MTAK Ms. 5688/22.

A Holló-Poe Edgar
HTD.73.487.50
ua. ÚK

[*A vén hársfa alatt...*]
IGY.86.6.10.

[*Az a toll, mellyel...*]
IGY.89.6.17.
v. *Kisleánynak* = ÚK

[*Az életnek örülve élj...*]
1901. dec. 26.
HTD.53.248.60.
(Kiss Ferencné Szűts Jolán emlékkönyvében – Gyulai Pál *Szép arcz, mint tavasz virága* kezdetű költeményével együtt)

Borongás. Tátra-Széplak 1903. aug.
HTD.53.4543.1.
v. MTAK Ms.5688/22.; OSZKK Quart. Hung. 4185; MB
másolatban: HTD.73.487.51.

Csermely
HTD.53.4544.1.
uo. *Színjáték a Tátra alatt; Haladás; Zászló-dal*
ua. MTAK Ms. 5688/22.; MB

[*Éjjel, mikor minden...*]
IGY.89.6.6.
v. *Csillagom* = MB; *Vég-szó II.* = IGY.89.6.9.

Egy bizonyos népszínházhoz
HTD.53.4537.1.

Egy nap. Szeptember 12
IGY.89.6.8.
cv. *Egy nap Szept. 12* = MTAK Ms. 5688/22.; *Egy nap* = MB

[*Egy szép képet...*]
IGY.89.6.9.

Évforduló emléklapja 1896. Szept.
IGY.89.6.22.
cv. *Évforduló emléklapja (egy ifjú nő emlékkönyvébe)* = ÚK

[*Fáj valami, bánt valami...*]
IGY.89.6.14.
cv. *Ébredés* = MB, *Hulló levelek*-ciklus

Haladás
HTD.53.4544.1.
uo. *Színjáték a Tatra alatt; Csermely; Zászló-dal*
ua. MTAK Ms.5688/22.; MB

[*Ifjú korod szép láncza...*]
IGY.89.6.18.
uo. [*Vihar volt nekem...*]

Jó ám papnak lenni, névnapi emlékül Vadászi Palinak, 1912 Január 25.
HTD.53.4399.1.
cv. *Jó ám papnak lenni.* = ÚV

Jolán
1884. dec. 1.
HTD.76.1116.1.1.
v. *Kerted virági közt* = ÚK

Két orvos
1916. dec. 15.
HTD.53.4540.1.
uo. *Édes Irmám!*-nak címzett levél
cv. *Orvosok* = UV

Két rózsabimbó
1914. nov. 5.
IGY.97.33.1.

Látogatás
1910. aug. 9.
IGY.97.33.2.

Lemondás
IGY.89.6.12.
v. IGY.89.6.23. – ismeretlen kéz másolata.

Mit várunk?
HTD.73.487.40.

[*Rejtsd kebledbe...*]
1896. dec. 21.
IGY.89.6.20.
cv. *Kis kereszt* = ÚK, *Nefelejcs*-ciklus

Részvét

1901. júl. 31.
IGY.89.6.15.
ua. MTAK Ms.5688/22.; MB
v. IGY.89.6.5.

Részvét

1901. júl. 31.
IGY.89.6.5.
v. IGY.89.6.15.; MTAK Ms.5688/22.

Szép, öreg templom

1917. febr.
HTD.53.4541.1.
ua. UV

Szeptember 12. 1895.

IGY.89.6.21.
v. *Szeptember 12.* = IGY.89.6.13.

Szeptember 12.

1899. szept. 15.
IGY.89.6.13.
v. *Szeptember 12. 1895.* = IGY.89.6.21.

Színjáték a Tátra alatt

HTD.53.4544.1.
uo. *Csermely; Haladás; Zászló-dal.*
ua. MTAK Ms.5688/22.

Szüretünk

HTD.73.487.49.
ua. ÖK II.

Téli üdvözlét

HTD.5345.42.1.
ua. UV

Toldi Ferencz emlékezete. Születése századik évfordulója után az Akadémián

HTD.73.487.41.
v. MTAK Ms. 5688/22.; MB

Tompa emléke. (Születése százados évfordulójának ünnepén Rimaszombatban 1817. szept. 28-án)

1917. aug.
HTD.76.1131.1.
ua. UV
v. *Tompa emlékére* (OSZKK Fond 44/59.)

Üdvözlét a „Miskolcznak”

HTD.53.4538.1.

Üdvözlét Édes Anyámnak 1841ik évben

Miskolc, 1841. febr. 20.
HTD.53.4549.1.

Vég-szó I-II.

IGY.89.6.9.
v. *1903 April 20* = IGY.89.6.11.; *1903. april 20.* = IGY.89.6.16.

[Vihar volt nekem...]

IGY.89.6.18.

[Virágot a kis aranyos sirjára...]

1874. júl. 31.,
IGY.97.33.3.

Zászló-dal

HTD.53.4544.1. (MB)
uo. Színjáték a Tatra alatt; Haladás; Csermely
ua. MTAK Ms.5688/22.

Zöld bokor (Mariskának)

1897. aug. 20.
IGY.89.6.4.
cv. Zöld bokor = MTAK Ms.5688/22.; MB

AUTOGRÁF LEVELEK

HTD.73.487.34.

Lévay Péterhez, Marienbad, 1872. júl. 16.
(Beszámol édesapjának utazásáról, a „fürdőhelyi” körülményekről.)

HTD.73.487.38.

Lévay Péterhez, Marienbad, 1872. aug. 7.
(Testvérének, Benedikty Pálné Lévay Erzsébetnek a haláláról ír, szüleit köszönti és vigasztalja.)

HTD.53.4406.1.

Lévay Péterhez, Miskolc, 1873. febr. 10.
(Édesapját köszönti 70. születésnapján.)

HTD.53.4413.3.

Horváth Lajoshoz, Miskolc, 1876. febr. 16.
(Horváth Lajosnak a közadók kezelésére vonatkozó törvényjavaslatát és a Deák Ferencről írt jellemzését bírálja.)

HTD.53.4413.2.

Horváth Lajoshoz, Miskolc, 1876. máj. 22.
(Felajánlja egy cikkét a Hon című lap számára.)

HTD.53.4413.1.

Horváth Lajoshoz, Miskolc, 1883. nov. 29.
(Elküldi Horváth Lajosnak „a 60-as bizottság által ajánlott tisztikar névjegyzékét”).

HTD.73.487.47.

„Kedves Öcsém!”-hez, Miskolc, 1887. aug. 17.
(Megköszöni a bődön túrót.)

HTD.73.487.56.

Lévay Péterhez, Szobráncz, 1889. aug. 20.
(Üdvözlét küldi, és arról tudósít, hogy Bornemisza József „keresztési ref. pap esperes” társaságában tartózkodik.)

HTD.73.564.1.

A „Műbarátok Köre” titkári hivatalának, Miskolc, 1890. jún. 17.
(Elküldi a Séta című költeményét a körnek, és sokszorosítási jogot ad. A levél nem tartalmazza a költeményt.)

HTD.73.487.35.

Vadász Györgyné Lévay Borbálához, Koritnicza, 1892. júl. 11.
(Egészségi állapotáról, az otthoni teendőkről és hazaérkezésének időpontjáról ír.)

HTD.73.487.45.

Ujlaki Vilmához, Miskolc, 1893. júl. 4.

(Dicséri „Vilmácska” verseit, színműveit.)

HTD.53.4408.1.

Vadász Pálhoz, Miskolc, 1896. jún. 23.

(Felsorolja a saját temetésére vonatkozó intézkedéseket, és közli gyászjelentésének szövegét.)

IGY.97.33.4.

Szűts Béláné Vadász Máriához, Miskolc, 1903. máj. 17.

(Budapesti útjáról számol be unokahúgának.)

HTD.76.1126.1.1.

Levélkártya „Kedves barátom!”-hoz, Miskolc, 1903. máj. 25.

(Gratulál „Klára írói foglalkozásához”.)

HTD.76.1126.1.2.

„Kedves húgom!”-hoz, Miskolc, 1904. febr. 25.

(Beszámol arról, hogy Gyulai Pál figyelmébe ajánlotta a címzett Puskin-fordítását.)

HTD.53.4407.2.

„Kedves Zoltánom!”-hoz, Tátraszéplak, 1904. aug. 5.

(Részvényilvánítás Zoltán fiának halála alkalmából.)

HTD.53.4407.7.

„Kedves Zoltánom!”-hoz, Miskolc, 1905. máj. 29.

(A „fertőben fetrengő” közéletéről elmélkedik, és utal Szentpéteren tartózkodó testvérhúga, Borbála halálos betegségére.)

HTD.53.4407.3.

„Kedves Zoltánom!”-hoz, Miskolc, 1905. okt. 5.

(Reagál Zoltán cikkére, „a tisztesség és politikai morál” kérdéséről elmélkedik.)

HTD.73.487.55.

Képes levelezőlap özv. Vadász Györgyné Lévy Borbálához, Tátraszéplak, 1906. júl. 16.

(Érkezés utáni üdvözet testvérhúgának.)

HTD.73.487.54.

Képes levelezőlap „Szűcs Jolánká”-hoz, Tátraszéplak, 1906. júl. 21.

(Üdvözet és tájékoztatás özv. Szűts Béláné Vadász Mária lányának.)

HTD.73.487.89.

Özv. Szűts Béláné Vadász Máriához, Miskolc, 1907. szept. 10.

(Egészségi állapotáról számol be unokahúgának.)

HTD.73.487.39.

Porcs Jánoshoz, Miskolc, 1907. máj. 14.

(Megköszöni „a szegény Pásztorné elhunytáról” szóló értesítést.)

HTD.53.4407.4.

„Kedves Zoltánom!”-hoz, Tátraszéplak, 1907. júl. 28.

(Véleményezi Zoltán kézmárkí beszédét, és beszámol a tátrai pihenés körülményeiről.)

HTD.53.4407.6.

„Kedves Zoltánom!”-hoz, Miskolc, 1908. jan. 21.

(A „döglött” politikai légkörülről elmélkedik, és Zoltán cikkeit, verseit véleményezi.)

HTD.79.1048.1.

Özv. Vadász Györgyné Lévy Borbálához, Budapest, 1908. máj. 7.

(Arról értesíti testvérhúgát, hogy Gyulai Pál arcképével együtt az ő portréját is megfestik Budapesten.)

HTD.73.487.53.1.

Képes levelezőlap özv. Szűts Béláné Vadász Mária-hoz, Tátraszéplak, 1908. júl. 31.
(„Szerencsés” megérkezéséről értesíti unokahúgát.)

HTD.3.4407.8.

„Kedves Zoltánom!”-hoz, Tátraszéplak, 1909. aug. 15.
(Véleményezi Zoltán „tárczaczkait”, és beszámol a tátrai nyaralás körülményeiről.)

HTD.73.487.52.

Tüdös Istvánhoz, Miskolc, 1909. okt. 13.
(Verset küld Tüdös István ref. lelkésznek egy „október végén tartandó felolvasáshoz”. A mellékelt verskézirat hiányzik.)

HTD.53.4407.9.

„Kedves Zoltánom!”-hoz, Miskolc, 1909. nov. 6.
(Költőzködéséről számol be barátjának.)

HTD.53.4407.11.

„Kedves Zoltánom!”-hoz, Miskolc, 1910. jan. 15.
(A barátja által küldött cikket véleményezi.)

HTD.53.4407.12.

„Kedves Zoltánom!”-hoz, Miskolc, 1910. jún. 14.
(Barátja „Mikszáthról írott meleg és szép” megemlékezését kommentálja.)

HTD.53.4407.13.

„Kedves Zoltánom!”-hoz, Miskolc, 1910. okt. 18.
(Zoltán gyűjteményes kötetének kinyomtatásával kapcsolatos intézkedéseiről számol be.)

HTD.73.487.92.

„Kedves jó Juczika!”-hoz (feltehetően Hegyi Juliannához), Miskolc, 1911. márc. 10.
(Megköszöni a betegsége idején kapott ebédeket.)

HTD.53.4407.14.

„Kedves Zoltánom!”-hoz, Miskolc, 1911. márc. 18.
(Beszámol betegségről és Horváth Lajos haláláról.)

HTD.53.4407.15.

„Kedves Zoltánom!”-hoz, Miskolc, 1911. okt. 7.
(Gratulál Zoltán 1911. október 6-án „Az Ujságban” megjelent cikkéhez.)

HTD.53.4407.16.

„Kedves Zoltánom!”-hoz, Miskolc, 1911. okt. 18.
(Görgey Arthurral kapcsolatos olvasmányairól elmélkedik.)

HTD.53.4407.17.

„Kedves Zoltánom!”-hoz, Miskolc, 1912. jan. 7.
(Betegségéről tudósít, barátja gratulációját köszöni.)

HTD.53.4399.1.

Vadász Pálhoz, Miskolc, 1912. jan. 24.
(Vadász Pált köszönti névnapja alkalmából. A levél mellékleteként elküldi a *Jó ám papnak lenni, névnapi emlékül Vadász Palinak, 1912 Január 25.* című költeményt.)

HTD.53.4407.18.

„Kedves Zoltánom!”-hoz, Miskolc, 1912. júl. 24.
(Megköszöni Zoltán *Esetek* című irodalmi művét.)

HTD.73.487.91.

„Tisztelt Tanár ur!”-hoz, Miskolc, 1912. júl. 30.
(Két korona értékben barackot kér.)

HTD.73.487.53.2.

Képes levelezőlap özv. Szűts Béláné Vadász Máriaához, Tátraszéplak, 1912. aug. 8.
(Pihenésének körülményeiről tudósítja unokahúgát.)

HTD.53.4407.19.

„Kedves Zoltánom!”-hoz, Tátraszéplak, 1912. aug. 10.
(Beszámol arról, hogy Semsey Andor és Radványi István társaságában három hetet tölt el Széplakon. Kifogásolja Zoltán *Esetek* című művének címét.)

HTD.53.4407.20.

„Kedves Zoltánom!”-hoz, Miskolc, 1912. szept. 9.
(Arról ír Zoltánnak, hogy megtörténik „ünnepélyes felakasztatása”, azaz portréjának leleplezése a vármegye dísztermében.)

HTD.53.4407.21.

„Kedves Zoltánom!”-hoz, Miskolc, 1912. szept. 29.
(Bíztatja Zoltánt, hogy ne mondjon le a politikai cikkek írásáról.)

HTD.53.4407.22.

„Kedves Zoltánom!”-hoz, Miskolc, 1912. okt. 24.
(Megköszöni Zoltán *Sport-szilánkok* című művét, és az elmúlásról elmélkedik.)

HTD.53.4407.10.

„Kedves Zoltánom!”-hoz, Sajószentpéter, 1914. nov. 12.
(Sajószentpéteri kertészkedéséről, a püspökválasztás körülményeiről, Az Újság és a Budapesti Napló irányvonaláról ír.)

HTD.53.4398.1

Özv. Xantus Jánosné Doleschall Gabriellához, Miskolc, 1916. jan. 6.
(Megköszöni az újévi jókívánságokat.)

IGY.88.1.2.

„Kedves Öcsém!”-hez (feltehetően Tóth Kálmánhoz), Miskolc, 1916. jan. 31.
(Közli, hogy a birtokában lévő Tompa-iratokat a rimaszombati múzeumnak küldte el.)

IGY.88.1.1.

„Édes Öcsém!”-hez (feltehetően Tóth Kálmánhoz), Miskolc, 1916. febr. 7.
(Nem tud fényképet küldeni, mert „hogy pedig most lefényképeztessem magamat, az *már* idejét múlta”.)

IGY.88.1.3.

„Édes Öcsém!”-hez (feltehetően Tóth Kálmánhoz), Miskolc, 1916. febr. 7.
(Lévay mégis tud fényképet küldeni.)

HTD.73.487.44.1.

Özv. Xantus Jánosné Doleschall Gabriellához, Miskolc, 1916. márc. 23.
(Röviden válaszol a címzett által felvetett kérdésekre – például Tompával kapcsolatban.)

HTD.73.487.43.

Dr. Nagy Ferenchez, 1916. nov. 14.
(Arra kéri Miskolc város polgármesterét, hogy tegye lehetővé számára cukor és rizs vásárlását, valamint soron kívül juthasson tejhez a tejszarnokban.)

HTD.53.4540.1.

Vadász Pálné Benedikty Irmához, Miskolc, 1916. dec. 25.
(Elküldi „Irmának” *Két orvos* című versét.)

HTD.73.487.44.2.

Özv. Xantus Jánosné Doleschall Gabriellához, Miskolc, 1917. ápr. 13.
(Gratulál ahhoz, hogy a címzettet a temesvári Arany János Társaság tagjai közé választotta.)

HTD.73.487.44.3.

Özv. Xantus Jánosné Doleschall Gabriellához, Miskolc, 1917. jún. 1.
(Beszámol egyre romló egészségi és kedélyállapotáról.)

HTD.73.487.57.

Özv. Szűts Béláné Vadászy Máriához, Miskolc, 1917. dec. 22.
(Az ünnepekre való készülődésről ír.)

HTD.73.487.44.4.

Özv. Xantus Jánosné Doleschall Gabriellához, Miskolc, 1918. jan. 5.
(Beszámol az ünnepekről és egészségi állapotáról. A levél – az aláírás kivételével – idegen kéz munkája, minden valószínűség szerint a látási problémákkal küszködő Lévy diktálja Takaró Ilonának.)

HTD.73.487.44.5.

Özv. Xantus Jánosné Doleschall Gabriellához, Miskolc, 1918. márc. 27.
(Családi és egészségügyi problémáiról ír. A levél – az aláírás kivételével – idegen kéz munkája, minden valószínűség szerint a látási problémákkal küszködő Lévy diktálja Takaró Ilonának.)

HTD.59.18.4.

„Kedves jó szívű Kálmán öcsém!”-hez, Miskolc, 1918. márc. 31.
(Megköszöni a báránybecsináltat.)

HTD.59.18.3.

„Kedves jószágos Kálmán öcsém!”-hez, Miskolc, 1918. ápr. 21.
(Ismét báránybecsináltat rendel. A levél – az aláírás kivételével – idegen kéz munkája, minden valószínűség szerint a látási problémákkal küszködő Lévy diktálja Takaró Ilonának.)

HTD.59.18.2.

„Kedves Kálmán öcsém!”-hez, Miskolc, 1918. április 21.
(Megköszöni a „lucullusi” ebédet. A levél – az aláírás kivételével – idegen kéz munkája, minden valószínűség szerint a látási problémákkal küszködő Lévy diktálja Takaró Ilonának.)

HTD.59.18.1.

„Kedves jó Kálmán öcsém!”-hez, Miskolc, 1918. máj. 14.
(Megköszöni a „gazdag és finom” ebédet. A levél – az aláírás kivételével – idegen kéz munkája, minden valószínűség szerint a látási problémákkal küszködő Lévy diktálja Takaró Ilonának.)

EGYÉB AUTOGRÁFOK

HTD.73.487.23.

Névjegykártyája – a hátapon autográf üzenetével
1905. november 17.

HTD.73.487.90.

Feljegyzése azokról az egyesületekről és társulatokról, amelyek megköszöntötték jubileuma alkalmából
1912. január 8.

HTD.53.4384.1.

Rendelkezése temetése felől
Sajószentpéter, 1912. február 1.

HTD.53.4385.1.

Saját fogalmazású gyászjelentése
(feltehetően) 1912. február 1.

HTD.73.487.26.

„Állandó kiadásainak” jegyzéke

A RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE

A kéziratok lelőhelyei:

HTD: Herman Ottó Múzeum, Helytörténeti Dokumentáció

IGY: Herman Ottó Múzeum, Irodalomtörténeti Gyűjtemény

MTAK: Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Kézirattár

OSZKK: Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár

Lévay József verseskötetei:

ÖK I–II.: *Összes költeményei* I–II., Franklin, Bp., 1881.

ÚK: *Újabb költeményei*, Kisfaludy Társ., Bp., 1897.

MB: *A Múza búcsúja*, Kisfaludy Társ., Bp., 1909.

UV: *Utolsó versei 1909–1918*, Kisfaludy Társ., Bp., 1925.

Egyéb rövidítések:

v.: variáns

cv.: címvariáns

uo.: ugyanott

ua.: ugyanaz

**Összeállította a Miskolci Egyetem BTI Textológiai Műhelyének
szemináriuma: Erdélyi Andrea, Király Péter, Kiss Katalin,
Kucsera Katalin, Nyikes Zita, Rétfalvi Györgyi, Szabó Zita**

A Lévay-összeállítás az Országos Tudományos Kutatási Alapprogramok (OTKA F 022158)
támogatásával készült.

DER DICHTER DER (GOLDENEN) MITTE Über einige Eigenheiten der Lévy-Rezeption

Die Arbeit überschaut die Klischees, Einschachtelungen und Gemeinplätze, aus denen die ungarische Literatur-Geschichtsschreibung das allgemein bekannte (und auch von den Bestrebungen der Rekanonisierungsbestrebungen der letzten Jahre und Jahrzehnte unberührt gelassenen) Lévy-Bild aufgebaut hat: 1. *József Lévy*, der *Mikes*-Dichter tritt uns entgegen, da ja diese Anthologie vielleicht die einzige Dichtung des Autors ist, über die die Zeit nicht ihren (wohltuenden) Schleier breitete. 1. Lévy – regelmäßig in Gesellschaft von Pál Gyulai und Károly Szász – als charakteristischer Lyriker der zweiten Linie der „klassifizierenden Schule“, der „Goldenen Kreises“, meistens konnte er seinen Platz unter den über eine „starke Formenbereitschaft“ verfügenden „nachfühlendvermittelnden Typen“ und den Arany-Epigonen in der (den) ungarischen Literaturgeschichte(n) einnehmen. 3. Lévy ist als der Schriftsteller mit dem längsten Leben in der ungarischen Literatur zu betrachten. Wie man zu sagen pflegt: „In unserer von Petöfi bis Ady durchwachten Literatur“. Er lebte dreiundneunzig Jahre lang. Er wirkte bereits – als Referendar von Bertalan Szemere – in der letzten Landesversammlung der Stände und war noch Zeuge der schweren Jahre des Weltkrieges. Der letzte Abschied von Lévy kann sogar als symbolischer Akt gedeutet werden: Mit ihm ist nämlich ebenfalls das sogenannte „alte Ungarn“ zu Grabe getragen worden. Und obwohl auch Kaffka, Babits und Kosztolányi seine Zeitgenossen waren, fehlt in den die ungarische Literatur nach der Jahrhundertwende betrachtenden Arbeiten auffallend das Lévy-Kapitel. Auch in der Literaturgeschichte des Aladár Schöppflin begegnen wir seinem Namen nicht, offensichtlich deshalb, weil nach Meinung des Autors die sich sowohl im poetischen, als auch thematischen Sinne an die Vergangenheit bindende (beinahe anachronistische) altertümliche Dichtung in keiner Form Gestalter der Literatur des neuen Jahrhunderts werden kann. Es fällt jedoch auf, mit welcher Hochachtung die angesehenen Vertreter der sogenannten literarischen Modernität vom „Nestor“ der ungarischen Literatur sprechen. Diese demonstrative Hochachtung begründet sich aber auf dem literatursoziologischen Status des Dichters und nicht auf der angenommenen oder tatsächlichen literarischen Leistung. Diese wunderbare Idee, nach welcher die Nachwelt über die Person des ergrauten Barden in einen (schon mystischen) Kontakt mit dem „goldenen Zeitalter“ der ungarischen Literatur treten könnte, ist in den meisten mit Lévy in Verbindung stehenden Veröffentlichungen zu finden. Es ist sehr wahrscheinlich, daß dieser alte Poet mit mäßigem Talent die seiner Person zuteilgewordene Aufmerksamkeit nur dem mit dem patriarchalischen Alter einhergehenden Ansehen, also seiner ausdauernden Anwesenheit als Dichter zu verdanken hat. Lévy wird nicht nur wegen seiner beispiellos langen dichterischen Laufbahn unter die Kuriositäten der ungarischen Literatur eingereiht: der öffentlichen Beurteilung entsprechend ist er als „gesündester und heiterster ungarischer Dichter“ zu betrachten. Lévy ist der Dichter der goldenen Mitte, derjenige, der das Lebensideal des Horatius in der ungarischen Literatur am vollständigsten verwirklicht hat. Nach einem skizzenhaften Überblick über die Lévy-Rezeption ergibt sich die Möglichkeit, folgende Schlußfolgerungen zu ziehen: Auffallend ist das von der Kritik und der Literatur-Geschichtsschreibung konstruierte (und zum guten Teil auf einige allgemein bekannte Feststellungen, interpretierende Einschachtelungen reduzierte)

Gesundheit und Unverändertheit des Lévy-Bildes. Es gibt keine richtig markanten Meinungsverschiedenheiten, so daß auch die fachlichen Diskussionen zwischen den Lévy-Interpreten fehlen. Es scheint so, daß dieses Lebenswerk auch im Falle einer wesentlichen Modifizierung des sogenannten Erwartungshorizontes nicht zu Versuchen einer Neudefinition und Umbewertung stimuliert. 2. Das (übrigens doch nur mäßige) Interesse, das sich auf die Lévy-Erscheinung richtet, ist nicht in erster Linie den Versen, sondern viel mehr der als Dichter-Patriarch in der ungarischen Literatur ausgefüllten – mit literatursoziologischen, kulturpsychologischen und pietätischen Gründen erklärbaren – Rolle zu verdanken. 3. Der Kontrast zwischen der als bescheiden zu betrachtenden landesweiten Reputation Lévy's und dem intensiven (hauptsächlich Miskolcser) Kultus ist ziemlich groß.

Tibor Porkoláb

ISMERETLEN KÉPVERSEK A 19. SZÁZAD MÁSODIK ÉVTIZEDÉBŐL GYÖNGYÖSRŐL

KILIÁN ISTVÁN

Az európai képvers rövid története

Az európai képvers legalább négyezer éves történetre tekinthet vissza. Krisztus előtt 1700 táján keletkezett az úgynevezett Phaistos diszkosz, amelyen spirál alakban olvashatunk hieroglifikus jelekkel írt szöveget¹. A képírás vagy hieroglifikus írás már önmagában hordja a képzőművészet és az irodalom kapcsolatát, hiszen az írás képszerű s maga is képes esztétikai élményt nyújtani, a különféle jelekkel leírt, elrendezett, képileg is megfogalmazott információ pedig kombinált, azaz képzőművészeti és irodalmi jellegű esztétikai élményt jelent nézőnek, olvasónak egyaránt. A hieroglifa szerzője a jeleket természetesen úgy igyekszik egymás mellé, egymás alá helyezni, hogy a képek együttes hatása is nyújtson a látvány erejével, esztétikumával szépélményt.

A görögség volt a hagyomány folytatója is. A rhodoszi Szimmiász a Krisztus előtti negyedik század utolsó negyedében tojás, szárny, kétélű bárd,² Theokritosz pán-síp³, a krétai Dosziadis oltár alakú verset készített⁴. A kései latin költészetben Optatianus Porfyrius, Nagy Konstantin udvari költője jelentkezett ezután ezzel a műformával. Ő oltár, pán-síp, víziorgona alakú képverssel lepte meg olvasóit. Geometrikus (négyzet alakú) költeményeiben pedig több, úgynevezett *mezosztikon figuralet* rejtett el. Ez a műforma kiemel több betűt a sorok szövegéből, s ezek a kiemelt betűk adnak valamilyen ábrát. Így többek között olvashatunk, láthatunk tőle görög khi és rho alakú mezosztikont is, amely köztudottan Krisztus nevének első két betűje⁵. A verssorok ugyanúgy mint bármely más versnél egymás alatt helyezkednek el. Venantius Fortunatus (310–393) többek között készített olyan verset, amelyben az előző sor egy szótagú zárószavával kezdődik a következő sor.⁶

A magas szintű „technikákkal” dolgozó költők sorát természetes tovább lehetne folytatni Alkuinnal, Josephus Scotusszal, Hrabanus Maurusszal és másokkal, akik nemcsak a vers mondanivalójára, tartalmára ügyeltek, hanem annak a formai, képi megjelenésére is. Két képzőművészetet, a rajzot és a festészetet kapcsolták össze az irodalommal. A későbbi századokban tehát a költészet nagyon sok mesterségbeli tudást igénylő feladattá vált. A verselméletek szerzői arra is törekedtek, hogy a látvány erejével, vagy a rejtés titokzatosságával készítsék az olvasókat az alaposabb gondolkozásra, a gyors, hevenyészett olvasás feladására. Így jöttek létre az akrosztikon, a mezosztikon, a

1 Higgins, Dick: Pattern Poetry. Guide to an Unknown Literature. State of New York Press. 1987. 2.,
4. Ernst, Ulrich: Carmen figuratum. Geschichte des Figurengedichts von den antiken Ursprüngen bis zum
Ausgang des Mittelalters. Böhlau Verlag Köln–Weimar–Wien 1991. 29.

2 Higgins 1987. Ernst 1991. 59–74.

3 Higgins 1987. 5. Ernst 1991. 74–82.

4 Ernst 1991. 86–90.

5 Ernst 1991. 98–142.

6 Ernst 1991. 143–147.

telesztikon vagy az akroteleuton, a cubus, az ábécévers s más nagyon nehéz vagy könyvebb technikák. Századunk második felétől a képvers-szakirodalom rendkívül sokat fejlődött. Giovanni Pozzi La parola dipinta könyvében tekinti át a képvers világtörténetét⁷. A lábjegyzetben többször idézett Dick Higgins könyve nagyon sok hasznos információt nyújt a képvers világtörténetéről, a képvers technikájáról kialakított véleményekről, vagy e különös és szokatlan költészet műfaji problematikájáról. Ő mint egy kiállítás katalógusának szerzője sorra veszi az európai és az Európán kívüli nemzetek képverseinek történetét. Tárgyalja tehát a latin, a héber, a magyar, az itáliai, a francia, a német, a skandináv, a brit és az angol, a spanyol, a lengyel, az ukrán, az orosz és a cseh képverseket, illetve azok egy országon belüli történetét. Az Európán kívüli népek irodalmából ismeri Higgins a kínai, a japán, a koreai, a szanszkrit, az indiai, az iszlám, az arab irodalmak képverseit, versszerző technikáit.⁸ Ezután bizonyos alapvető műfajokat mutat be, így többek között a rejtvényverset, a labirintusverset, a prózában írt képpé formált költeményt és még nagyon sok más versszerző praktikát.

Jeremy Adler és Ulrich Ernst 1987 szeptemberétől Wolfenbüttelben kiállítást rendeztek, amelyen az európai képvers világtörténetét a legrégebbi időkől napjainkig mutatták be. Ennek a kiállításnak az anyagát jelentették meg a szerzők ugyanebben az évben⁹. 1989-ben a lengyel Piotr Rypson adott ki lengyel nyelven egy könyvet, amelynek a tárgya a képvers története. Ő is áttekinti a képvers világtörténetét, kötetében azonban megjelenik már a modern lengyel képvers is.¹⁰ A láthatóan legalaposabb könyvet ebben a tárgykörben 1991-ben a német Ulrich Ernst jelentette meg, aki a legrégebbi kortól a középkor végéig mutatja be nagyon sok illusztrációval a képvers világtörténetét. Könyve több alapos fejezetben tárgyalja mindazt, amit a kutatónak, olvasónak ebben a tárgykörben tudnia kell. Előbb elvégzi az elméleti alapozást, majd tárgyalja a nyugati képversköltészet genezisést. Ebben a fejezetben szól az akrosztikonról, az ábécéversről, a figurális epigrafikáról, a varázsigéről, a rejtvényversről és a különböző verstechnikai kísérletekről. A következő nagyobb fejezetben mutatja be a hellenizmus korabeli képversköltészetet, ezután következnek a késő latin képversköltők, majd a késő antik és kora középkori költészet. Külön fejezetben tárgyalja Ernst a Nagy Károly korában fellelhető kép formában megjelenő költeményeket. Szán egy fejezetet a kereszt alakú költeményeknek. Áttekinti tehát a középkor végéig mindazokat a versszerző technikákat, amelyek később Magyarországon is megjelentek¹¹. S végül 1993-ban a képversköltészetnek csak egy sajátos műfaját, a rejtvényverset mutatja be az ugyancsak német Dirk Kampmann¹².

Nyilván arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy a neoavantgard költői a régi képverset a modern műfaj sajátos előzményének tartják. Tulajdonképpen ennek köszönhető, hogy egyáltalán a képvers európai múltját ilyen nagy igyekezettel kutatják a filológusok, hiszen az irodalomnak ezt a vizuálisan és auditíve is új, a régi képverssel könnyedén rokonítható műfaját az avantgard képviselői elismerik a magukénak, a maguk vizuális költészete korai megjelenési formájának. S ahogyan a barokkról egyes iroda-

7 Pozzi, Giovanni: La parola dipinta. Milano 1981.

8 Higgins 1987. 19–167.

9 Adler, Jeremy–Ernst Ulrich: Text als Figur. Visuelle Poesie von der Antike bis zur Moderne. Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel. 1987.

10 Rypson Piotr: Obraz slova historia poezji wizualnej. Warszawa Akademia Ruchu 1989.

11 Ernst 1991.

12 Kampmann, Dirk: Das Rebusflugblatt. Studien zum Konnex von literarischer Gattung und publizistischem Medium. Böhlau Verlag Köln–Weimar–Wien 1993.

lomtörténészek állítják, hogy nem egy -vagy két, a XVI–XVII–XVIII. század sajátos stílusformája, ábrázolási módja, hanem minden korban felfedezhetők a barokk jegyei, úgy az avantgard képviselői is úgy vélik, hogy a maguk furcsa, minden műfaj jegyeit újra átértelmező felfogásuk minden korban felfedezhető, tehát nemcsak a barokk örök, hanem az avantgard is az. Ennek a szemléletnek a jegyében használja fel a magyar képvers gazdag múltját Nagy Pál *Az irodalom új műfajai* című kötetében¹³. Hans Georg Gadamer-től kölcsönöz mottóul Nagy Pál egy idézetet¹⁴, amely így hangzik: „Minden művészet titka, hogy amit előrehaladásnak nevezünk, az valamilyen módon visszatérés is.” Ugyanitt olvashatunk egy másik idézetet is John Cage-től: „Nem kell a múltat lerombolni, elmúlt már. Bármikor újra megjelenhet, jelennek érezzük, s az is.” A jelen új műfajai tehát szerves kapcsolatban állanak a múlt kísérletező költészetével, a múlt vizuális irodalmi műfajaival, amelyek igen nagy mesterségbeli tudást, szinte mérhetetlenül nagy verstechnikai ismeretet követelnek meg a költőtől, olvasótól egyaránt, amelyek összekötik a vizuális műfajokat az irodalom legérzékenyebb, legalkalmibb, legspontánabb műfajával, a költészettel.

A régi magyar képvers

Ezek az imént felsorolt monográfiák erősítettek meg abban a véleményemben, hogy a magyar anyag sem elhanyagolandó. A manierizmus és a barokk korában Magyarországon vagy magyar szerzők tollából is jelentek meg a képversnek azok a műfajai, amelyeket a fent felsorolt könyvek bemutatnak. Magyar anyag vagy a magyar képvers története azonban nem vagy csak alig található meg ezekben a kötetekben. Ennek az a legfőbb oka, hogy a régi magyar képvers még felderítetlenek, publikálatlanok. A Higgins-szel folytatott levelezés győzött meg arról, hogy rendszeres és tervszerű kutatással kell továbbkeresni közgyűjteményeinkben a magyarországi képvers különböző kísérleteit, megjelenési formáit úgy, hogy feltárom, bemutatom azok íróinak, rajzolóinak, metszőinek, nyomdászainak az életét is. Ezért a magyar képversanyagot javarészen magam gyűjtöttem össze Higginsnek¹⁵. A magyarországi kutatásra ő akkor figyelt fel, amikor kezébe került egy több képverset reprodukcióban is bemutató tanulmányom az Új Írásban¹⁶. Ehhez a cikkhez a címlapon és a zárólapon, annak külső és belső oldalán több régi magyar képverset jelentettem meg az egyik legismertebb XVII. század végi XVIII. század eleji gyűjteményből, amelyet *Lepsényi István*, a pápai és gyulafehérvári református iskolákban tanító poétikatanár állított össze részben a maga munkáiból, részben mások műveiből¹⁷. Ebben a tanulmányban csillag, szív, kettős kereszt, küllős kerék, virág, vár, zászló, korona és kehely alakú versek láttak napvilágot. Megjelent egy olyan mű is, amelyben összesen négy kereszt alakú mezosztikon található. A gazdag Lepsényi-gyűjteményben található költemények mellett a sárospataki halotti versek sorából is olvasható, látható¹⁸ két nagyon szép képvers, amely virágot és kettős bárdot formál. Ezt a

13 Nagy, Pál: *Az irodalom új műfajai*. ELTE BTK Magyar Irodalomtörténeti Intézete – Magyar Műhely. Budapest 1995.

14 Nagy 1995. 5.

15 Higgins 1987 58–61.

16 Kilián, István: *A régi magyar képvers*. Új Írás XX. évf. 1980. november. 20–34.

17 *Lepsényi István* gyűjteményének címe: *Poesis ludens*. Lelelőhelye: OSZK. Jelzete: Quart. Hung. 1551.

18 A gyűjtemény címe: *Pataki diákok halotti búcsúztatói*. Lelelőhely: Tiszáninneni református egyházkerület könyvtára. Sárospatak. Jelzete: TRENSp 1124.

rövid tanulmányt olvasva jelentetett meg könyvében *Lukácsy Sándor* néhány verset az Új Írásban közöltek közül.¹⁹ Eközben jelent meg a Kozmosz Kiadónál *Acél Géza* könyve, amelyben több általam közölt képvers is látható²⁰. A módszeres kutatás ezután váratlanul gazdag eredménnyel járt, s ezért szükségesnek láttam, hogy mielőbb összefoglaljam a magyarországi képvers történetét. S erre nagyszerű alkalom kínálkozott akkor, amikor az osztrák–magyar vegyesbizottság kiadásában megjelent Buda felszabadulásának 300. évfordulójára egy tanulmánykötet, amelynek szerkesztője Köpeczi Béla és Tarnai Andor voltak²¹.

Az első, magyar szerzőtől származó képversek német földön jelentek meg. Ezeknek szerzője *Szenczi Molnár Albert* volt. Aki készített egy olyan verset, amelynek első sorában a szavak az OMNIA szó betűivel kezdődnek, s az ötsoros költemény sorainak kezdő és záró betűi is ugyanennek a szónak a betűivel végződnek. Szenci Molnár kiadott azonban ugyanítt egy úgynevezett kubust azaz négyzet, valamint egy ipszilon (Y) alakú verset is. Sorra vettem a XVII. században Magyarországon megjelent s iskoláinkban használatos poétikáknak a képversre és a versszerző technikákra vonatkozó előírásait is. Így tárgyaltam *Molnár Gergely*, *Philipp Ludwig Piscator*, *Andreas Graff*, *Moesch Lukács* könyveit, illetőleg azoknak a képvers költészetére vonatkozó fejezeteit. *Molnár Gergely* latin nyelvű tanulmányának egyik sárospataki kiadásában(?) egy kereszt alakú mezosztikon figuralet tartalmazó verset is olvashatunk, ennek szerzőjét nem ismerjük. *Piscator* és *Graff* 1642-ben megjelent könyveiben a képversről olvashatunk egy-egy fejezetet, ők maguk azonban nem készítettek ilyen költeményt. *Moesch Lukács* kötetében azonban több képvers is található egy úgynevezett mágikus betűnégyzet, a SANCTA MARIA betűiből, egy kereszt alakú vers, amely egyben szépen megfogalmazott latin himnusz is Krisztus keresztyéről. Egy küllős kerék, egy csillag, egy harmonika, egy virág, egy háromszög vagy piramis és egy zászló alakú vers is található *Moesch Vita Poetica* című, 1693-ban megjelent művében.

Ebbe a történeti, kronológiai sorrendbe illeszkedik a *Lepsényi István* kéziratos gyűjteménye. Ő mágikus betűnégyzeteket, kubust (DA PACEM DIVAM MVNERA MITTE DEVS), labirintusverset s még nagyon sok más alakú, fentebb már felsorolt képverset másolt és írt.

A történeti sorrendben Rákóczi Ferenc kuruc generálisa *Palocsay György* költeményei következnek. Az egyik legszebb műve magyar nyelvű, a vastagon kihúzott, nagybetűkkel megírt mezosztikon figuráléja tulipán alakot formáz. Ez az első magyar nyelvű képversünk. A lutheránus *Lányi György* viszont olyan verseket, verssorokat gyűjtött össze kézirátában, amelyeknek az első vagy kezdőbetűi a MARIA, a LVTHER, a MAGDALENA szavak olvashatók ki. Őt sorból álló hexametrikus költeményének sorai a IESVS szó betűivel kezdődnek s a verssorok közepén ugyanez a szó megjelenik kereszt alakban is. Ez a mezosztikon figurale így olvasható *Lányi György* jegyzeteiből:

19 *Lukácsy András*: Kiment a ház az ablakon. Költészet és játék. Budapest 1982. 528–554.

20 *Acél Géza*: Képversek. Budapest 1984. 52–65.

21 *Kilián, István*: Figurengedichte is Spätbarock. In: Laurus Austriaco-Hungarica. Literarische Gattungen und Politik in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts. Herausgegeben von Béla Köpeczi–Andor Tarnai. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. Wien. 1988.119–179. (A továbbiakban: *Kilián* 1988a.)

Inter cuncta micans	Igniti Sidera Coell
Expellit tenebras	E toto Phoebus et orbE
Si coecas renovat J E	S V S caliginis umbraS
Vivificansque simul	Vero praecordia motV
Solem Justititae	Sese probat esse beatiS

Nyilvánvaló, hogy kézírással a szó- vagy a betűközök egymástól való távolságát úgy tudja a szerző vagy a másoló alakítani, ahogyan arra éppen szüksége volt.

A fentebb említett tanulmányomban a fiatalabb Bucholtz György, késmárki magiszter naplójából közöltem azt a kehely alakú verset, amit a naplóró 1711 decemberében írt apja újévi köszöntésére. *Mudrony Márton* 1725-ben írt vagy másolt poétikai jegyzeteiben kúbusokat, mágikus betűnégyzeteket találhatunk. Egyik erdélyi franciskánus szerzetes, *Kemenes Egyed* a házba 1774-ben érkező Golyóbis (Gojóbis) Ambrus nevű vizitátor tiszteletére olyan verset szerkesztett, amelyben az AMBROSIUS név a sorok elején és a végén, középtűt pedig golyó azaz kör alakban a GOJOBIS név olvasható. A költeményt mint egy virágfüzér veszi körbe négy vessző. *Kozma Mihály* Breviarium poeticumából (1771) már a verskép szimbolikájáról is olvashatunk: a piramis súlyos dolgot, a kehely a józanságot, a pajzs a hősi erőt, az oszlop az erőt, a bárd minden olyan munkát szimbolizál, amit ezzel szerszámmal kell végezni. A kerék a változékonyságot, a lépcső a fokozatosságot, az oltár a vallási elkötelezettséget, a torony nagy dolgot, az orgona a barátságot jelképezi. Az Y alakú vers két dolgot jelent, a nehezebb, meredekebb utat, és a könnyebb, enyhébb lejtőt az élet minden napjában. Ha tehát valaki képverset akar írni, akkor a tárgyhoz meg kell választania a legmegfelelőbb formát. *Kozma Mihály* poétikai jegyzete azért érdekes számunkra, mert egy néhány évvel később kezembe került versgyűjteményében több képverset is olvashatunk. Ebből néhányat a Magyar Műhelyben közöltem 1993-ban²². A kronológiai rendben a fentebb már említett sárospataki halotti versek következnek, amelyek között rózsza alakú vers és néhány olyan lineáris vers is található, amelyben kereszt alakú mezosztikont is kiadó költemény is van²³.

Amikor a *Köpeczi–Tarnai* szerkesztette Laurus Austriaco Hungarica című kötetbe szánt tanulmányom megjelent, a XVIII. század végéről vagy a XIX. század első feléből nem ismertem egyetlen képverset sem. Módszeres gyűjtéssel azonban ma már a XIX. század első feléből több, még csak később publikálendő kézíratos és nyomtatott képversre is sikerült bukkanni. A publikációkat természetesen tovább folytattam. 1988-ban a név- és az évszámrejtés módzatairól adtam közre egy tanulmányt²⁴, majd 1993-ban jelentettem meg *Kozma Mihálynak*, a kolozsvári unitárius papnak és tanárnak magyar nyelvű képverseit. Az ő latin nyelvű képverseinek közlésére egyelőre terjedelmi okok miatt nem vállalkozhattam²⁵. 1995-ben a sárospataki kollégiumban XVIII. század második felében írt, gyűjtött, másolt halotti költeményei közül látott napvilágot több igen magas fokú verstechnikai ismeretről tanúskodó képvers²⁶. 1996-ban a Magyar Mű-

22 *Kilián, István*: *Kozma Mihály magyar nyelvű rózsaversei*. Magyar Műhely. XXXII. évf. 1993. december 20. 43–52.

23 *Kilián* 1988a. A fentebb elmondott nyomtatott és kézíratos poétikák, gyűjtemények, naplók és egyebek lelőhelyét, jelzetét, bibliográfiai adatait lásd: *Kilián* 1988a.

24 *Kilián, István*: *Név és évszámrejtés a XVII–XVIII. században*. Magyar Könyvszemle. 1988. 20–40. (A továbbiakban: *Kilián* 1988b.)

25 *Kilián* 1993.

26 *Kilián, István*: *Képversek a sárospataki református kollégiumban. 1772–1801 Dimenziók*. Felső-Magyarországi Szemle. 1995. I. szám. 1–15.

hely századik számában adtam közre Sebestyén Gábornak 1958-ban írt Parallelogrammum című kubusát, amely úgynevezett cubus centrális, azaz olyan vers, amely négyzet alakú, s a vers középpontjából indulva kell olvasni a legtöbbször csak néhány szónyi, olykor esetleg egy egész sornyi versszöveget²⁷.

Nyilvánvaló, hogy a sok elszórt kisebb-nagyobb publikáció után egyre égetőbbnek szükséges lenne az eddig közreadott és a még nem publikált versek egy kötetben való megjelentetése. Hiszen, mint a fentiekből kiderül, a képvers-költészetnek is voltak különböző műfaji előírásai, hagyományai, s ebben a tekintetben Magyarország sem szégyenkezhet, legföljebb csak azért, hogy eddig nem nyílt arra lehetőség, hogy ezt a különös műfajt bemutató kötetet eddig nem jelentette meg egyetlenegy kiadó sem.

Egy ismeretlen, magyar költő képversei

Alább néhány, eddig nem publikált kéziratban ránk maradt képverset szeretnék bemutatni a XIX. század elejéről. Ezeknek szerzője, scriptora egy és ugyanazon személy, nevét azonban nem ismerjük.²⁸ A versek tartalmából sejteni lehet, hogy alkotója szerzetes, szalvatoriánus ferences pap és tanár lehetett, aki verseit egyházi személyek köszöntésére írta.

A különálló lapokon ránk maradt néhány képversől annyit lehet elmondani, hogy 1952-ben kerültek az Országos Könyvellátó Központba, ahonnan ajándékozás révén az Országos Széchényi Könyvtárba, ahol ezt még ugyanebben az évben az alábbi címen nyilvántartásba is vették: *XVIII. századi alkalmi versek dekoratív formákban. Írástörténeti emlék. 1952./95. 8 darab, 8 fólió*. Minthogy az állam 1950-ben a szerzetesrendektől megvonta a működési engedélyt, könyvtáraikat az Országos Könyvellátó Központba szállították, később ebből az ország könyvtárhálózatát töltötték fel a szerzetesi könyvtárak anyagával. A képversekkel együtt 1952-ben még az alábbi kéziratok anyagok kerültek a Széchényi Könyvtárba: 1. *Scribe: La seconde anné* című drámájának magyarra fordított változata a XIX. század első feléből. 2. *Bourgeois Amicet–Masson Mihály* Mártha és Mária című, XIX. századi drámája. 3. Jogi kompendiumok a XIX. század első feléből. 4. Egyházi beszédek gyűjteménye páduai Szent Antalról az 1765-től terjedő időből valók. 5. Különböző tárgyú egyházi beszédek az 1836-os, 1837-es és az 1838-as évekből. 6. Az 1842–46 közötti évekből egy latin–magyar iratanyag, amelynek a címe: *Formandae instantiae et recursus ad Dominos terrestres et Benefactores Conventus Alba-Regalensis. Anno 1842–1846*. 7. *Exercitia Stili Oratorii Scholae Primae Humanitatis Regii Gymnasii Maria –Theresiopolitani. Anno 1826–1828*. 8. *Memoriale de Observandis circa Ordinem Divinorum 1840–1862*. XIX. század. Több kéz írása. 9. S végül az alább ismertetett „dekoratív versek.”²⁹

Az a gyűjteményegyüttes tehát, amely egyszerre került az OSZK-ba javarészen papi személy, vagy valamelyik egyházi, szerzetesi könyvtár tulajdonában lehetett. Szinte mindegyik darab a XIX. század első felében keletkezett, vagy akkor kezdték meg gyűjtését. A páduai Szent Antalról szóló egyházi beszédek azonnal ferences szerzőt sejtetnek, s a különféle tárgyú szentbeszédek is nyilván egyházi szerző művei. A székesfehérvári kérelem a székesfehérvári ferences konventtől származik. Egykori koronázó vá-

27 Kilián István: Cím nélkül. (Sebestyén Gábor: Parallelogrammum című centrális cubusa.) Magyar Műhely. Párizs–Bécs–Budapest. 35. évf. 100. szám 1996. szeptember 20..

28 A képversekre Nagy László volt szíves figyelmemet felhívni, akinek ezúton is szeretnék köszönetet mondani.

29 OSZK Kézirattári növedéknapló. 1952. év 95. sz.

rosunkban a XVIII–XIX. században volt ferences kolostor. A kézirat-együttes tehát minden bizonnyal ferences eredetű. A Theresienpolisi azaz vingai iskolai kézirat esetleg abban erősít meg, hogy oktatással foglalkozó szerzetesrendi hagyatékot őriz az 1952/95. számú jel alatt az OSZK. A Memoriale, azaz emlékeztető szintén egyházi szerzőre utal. Így ebből a vegyes műfajú gyűjteményegyüttesből arra lehet következtetni, hogy a most tárgyalandó alkalmi képversek is ferences, talán szalvatoriánus custodiába tartozó szerző művei.

Alább a gyűjteményben elhelyezett sorrend szerint közlöm az ismeretlen ferences szerző képverseit.:

1. számú kép

STILIZÁLT KEHELY

Ismeretlen költő labirintusverse ismeretlen püspöknek³⁰

A kehely szalagján lévő kétsoros vers:

SVsCIpe PraesVL opVs CaLICIs qVo PanDItVr ICon
EXCIplens eX hoC ferVIDa Vota VaLe.

A kehelyről így bonthatjuk le a verssorokat:

Respiciant actus positos tunc Numina CoelI
Inque suo Regno faciant Te ducere VitaM
Magne Deus Celsi sapiens Moderator OlympI
Intendas votis, puro quae corde geruntuR
Rectrix Musarum precibus tua lumina poscO
Ostendas rectos sensus sed Numina forsaN
Non ferient poenis Musis si dixero cunctiS
Solvite Metrorum filum quo Numinis almI
Impetrem donum ut niteant mea verba velut soL
Lumina cuncta Poli radiis claris rutilenti aC
Conceptus faciant clam hos splendescere sensV
Verum verba modo faciam ne vilia sint, seD
Dicant digna viro, qui sancti sanus in artV
Vult celebrare diem Patroni sunt mea Verba haeC
Cor precor vegetus vivas, niteasque prout soL
Lustra vide felix laeto queam plurima vultV
Venti non noceant gelidi per Nestoris annoS
Sed tibi cuncta volo faveant ut NobileNomeN
Non videat mortem, quae suffert omnia mundO
O tibi si mortis sententia dura seretuR

A kehely gombja feletti szalagon egy disztichont olvashatunk, amelynek akrosztikonja szerint a költemény 1818-ban keletkezett. A szalag szövege arról tanúskodik, hogy a címzett praesul, azaz püspök, s azt is megtudhatjuk a disztichon első sorából, hogy a szerző *calicis opus* azaz egy kehely formát utánzó művet akart átnyújtani. Nagyon nehéz meghatározni azt a pontot, ahol az olvasást kezdeni kell.

30 OSZK Anal 6121/1 Stilizált kehely. A papír mérete: 38 x 24,5 cm. – Versméret: 26 x 16,8 cm. A lap hátsó oldalán tollpróbák: frannersberg, Sinntmant. A vers kézírata nem színes.

A szerző láthatóan sujtás módjára rajzolta a kelyhet, s a sujtás vonalai között ebben az alakban írta a sorokat. A költemény sorait úgy komponálta meg, hogy minden sor az előző sor záró betűjével kezdődik, s így a vers „lineáris” tételére csak egy lehetőség kínálkozott a versszöveg lebontásakor, ezért a kehelyszalag felett *Respiciant* szónál kell kezdeni a vers olvasását, s így befejezni is csak a kehelyszalag felett a jobb oldalon a *seruntuR* szónál lehet. Így a fentebbi huszonkét soros hexametrikus vers olvasható ki a labirintus formára megszerkesztett műből. Ennek szinte minden sora egy-egy jókívánság. Vezessen az Isten az utadon, segítse minden cselekedetedet! S fogadd el ezt az ajándékot, amit most neked adok. Irányítsa tetteidet a *rectrix Musarum*, azaz a múzsák vezetője. A XVIII. századi iskolában divatozó antik, mitológiai képek, toposzok jelennek meg, amelyeket átértelmezve talán keresztény szimbolikára is át lehet fordítani. Így a vers mondandója lehet keresztény szemléletű is, de ugyanakkor antik, mítikus, világi szempontú is. Ez a kehely alakú költemény a labirintusversek sorába tartozik, talán azok közül is a legszebb, hiszen az olvasónak nemcsak azt nehéz eldönteni, hogy hol kezdődik a vers első sora, hanem a költeményen magán is nehéz végighaladnia. A szerző ezt egyébként afféle fonálgombolyagnak tartja, amit egyszerűen csak le kell gombolyítani, vagy az összekuszálódott szálakat rendbe kell hozni, ki kell bogozni. *Solvite metrorum filum*, szól a költő, azaz oldd ki bogozd ki a verseknek összecsomózódott a szálát! Ugyanakkor még egy más versszerző praktikát is rejtett el az ismeretlen szerző ebben, a sorzáró betűk azonosak a következő sor kezdő betűivel. Moesch ezt *versus serpentinus*nak nevezi. Igaz, hogy a poétika szerzője azt javasolja, hogy az előző sor záró szavával kezdődjék a következő sor. Itt nem a szavak, hanem a betűk „kígyóznak” tovább.

2. számú kép

Ismeretlen költő mágikus betűnégyzete³¹

GYÜRE ADALBERTNEK

a gyöngyösi ferences gimnázium poétika osztálya tanárának

Multum Venerando Patri

Adalberto Gyüre

Ordinis Sancti Francisci Provinciae Sanctissimi Salvatoris

In Regio Gymnasio Gyöngyösiensi Secundae Humanitatis

Professori dignissimo

Anathema Votivum

224. Vicibus Legibile

A mágikus betűnégyzet szövege:

VIVAT ANNOS FELIX SANOS ADALBERTUS GYÜRE

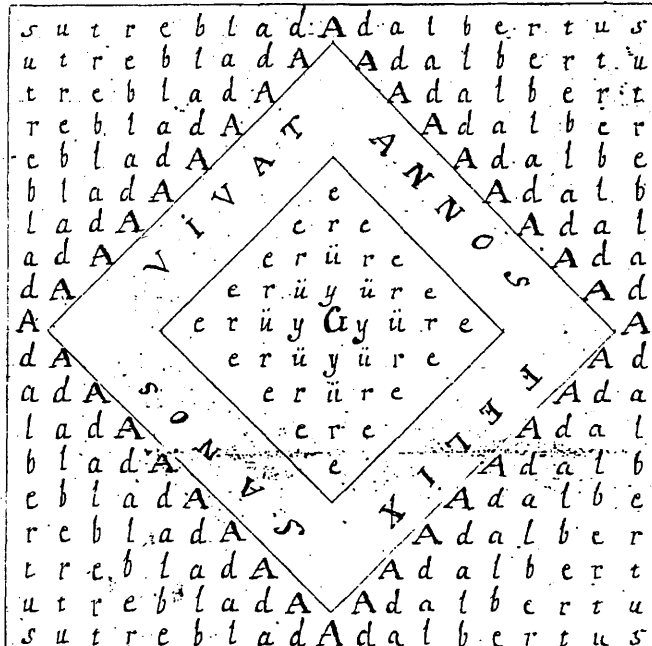
A mágikus betűnégyzet alatt így olvasható a latin szöveg:

Nestoreos vivas mea vota precantur in Annos,

Sit tibi, dum vives, nubila nulla dies.

31 OSZK Anal. 6121/3. Multum Venerando Patri, Adalberto Gyüre. A papír mérete: 38,8 x 20 cm. A vers: 15,4 x 15,4 cm. Színezett: A sarkára állított négyzettől jobbra fent és balra lent sárgászöld, balra fent és jobbra lent piros.

Multum Venerando Patri
 Adalberto Gyüre
 Ordinis S. Francisci Provinciae S. Salvatoris
 In Regio Gymnasio Gyöngyösiensi II. Humanitatis
 Professori dignissimo
 Anathema Volivum.
 224. Vicibus Legibile.

Nesciteos vixis mea vota precantur in amor,
 Sit tibi, dum vives, nubila nulla dies.
 Denique post vitam dent Numina sancta Coronam,
 Quae datur invidis, quam meruere vixis.
 Haec tibi sincero de corde precatur Amicus,
 Quem nunquam notum foretitan esse putas?
 Quis sit is, aut quis non? Tu nomen querere noli,
 Sit tibi sufficiens, quod sua vota ferat.

Deniqve post vitam dent Numina Sancta Coronam,
 Quae datur invictis, quam meruere viris.
 Haec Tibi sincero de Corde precatur Amicus,
 Qvem nunquam notum forsitan esse putas?
 Quis sit is, aut quis non? Tu nomen quaerere noli!
 Sit Tibi sufficiens, quod sua vota ferat.

Ennek a műnek ismerjük a címetét. Az ismeretlen szerző barátjának, Gyüre Albertnek a tiszteletére írta ezt a betűmágiával kevert kubust. Gyüre Albert a salvatorianus ferences custodia gyöngyösi gimnáziumában tanította a retorikai osztályt. A négyzet alakú (cubus) versben elhelyezett a szerző egy sarkára állított négyzetet, a kisebb négyzetbe rajzolt egy másikat, amely még kisebb. A legkisebb kis négyzetben a GYÜRE vezetéknévet olvashatjuk úgy, hogy középről kezdjük a szöveget olvasni, s ha az olvasás során bárhol derékszögben megfordítjuk az olvasás irányát, mindig ugyanazt a nevet kapjuk. A két belső négyzet által alkotott párhuzamos vonalak mentén olvasható szöveggel egészséges és szerencsés életet kíván a szerző a címzettnek. A nagy négyzet és a kisebbik sarkára állított négyzet által képzett háromszögekben pedig a retorikai tanárnak a keresztnévét olvashatjuk: ADALBERTUS. S ezt a nevet a balról jobbra tartó sorokban mindig csak fölfelé vagy lefelé, a balról jobbra tartó sorokat balról felfelé és lefelé olvashatjuk. A szerző szerint ezt a nevet ADALBERTUS 224 irányban lehet olvasni. Ha a szerző vagy a másoló bárhol betűt tévesztett volna, a hibát azonnal felfedezhetnénk a versképen. Az efféle költői mesterségjegyek egyrészt a vers sérthetetlenségét őrzik, másrészt pedig a szerző ezzel a költeménnyel magasfokú szakértelmét is akarta bizonyítani. Az efféle mágiikus betűnégyzetek az ősi latin SATOR-énigmára vezethetők vissza³². Ez a Kr. u. II. században keletkezett, szerzőjét nem ismerjük. A mágiikus vers képe pedig az alábbi:

S A T O R
 A R E P O
 T E N E T
 O P E R A
 R O T A S

Ennek a betűnégyzetnek a funkcióját igazában megfejteni nem lehet. Nagyon valószínű, hogy valamilyen varázsszöveg ez, amely épp azáltal különös, hogy az első sorban lévő szó ugyanaz, mint az első oszlopban, a második sor szava azonos a második oszlopéval és így tovább. S ezen kívül még rákvers is, azaz visszafelé is ugyanazt a szöveget olvashatjuk. A Gyüre Adalbert tiszteletére írt vers azonban abban különbözik a Sator-énigma technikájától, hogy a szöveg azaz a név olvasását középről kell kezdeni.

Az ismeretlen szerző a négyzet alakban, középről rendezett betűk alá még egy disztichonos verset is írt, amely az ünnepeltnek címzett jókívánságokat sorolja el. Élj számos évet a legvégső korig! Amíg élsz, legyen felhőtlen életed! Ha befejezted az életet, az Isten adjon neked koronát, amit a győzhetetlen férfiak érdemelnek! Ezt kívánja neked egyszerű szívből barátod, akinek nevét talán soha nem fogod megtudni. Hogy ki ő és ki nem, ne akard megtudni! Legyen elég neked ennyi, hogy néked ajándékot ad!

32 Higgins 1987. 26.–Ernst 1991. 431, 432, 434.

Köszöntővers egy György nevű püspök nevenapja tiszteletére³³

1817.

Musa favens, quaeso, Sancti dum festa GeorgI
Intendo modulans carmen celebrare pius, quiD
Digno ferre Viro valeam penetralia cordiS
Sinceri pandens, quam si dem fervida VotA
Alme igitur Praesul recolas per saecula multA!
Annorum hosce dies felix non horrida flatV
Ventorum rabies obsit, sed corpore sempeR
Reflorens vegeto capias solatia tardAE
AEtatis niteas violae instar sidera, doneC
Cessabunt radios terras in spargere luciS.
Sint TIBI fausta precor, sint cuncta negotia PraesuL!
Laetos ac coeli faciat TE vivere NumeN,
Nestoris usque annos Lachesis tu stamina produC
Continuoque dies vegetos da cernere faustE!
Extendet vitam, dum Antistes, tv tribuas De CaelO
Omnipotens post facta scendere RegnI.
Immensi sedes ducturum annos exvrere vitaM!

A nap körül az alábbi szöveg olvasható:

Donec Sol Orbi, niteas gratissimus Urbi!

A szalagon az alábbi vers olvasható:

ACCIPe nVnC pLaCIDo VVLTV perferVIDa Vota
HIC tibi qVae eVoLVet fasClā neXa rVbens.

A nap sugárcsövai közt az alábbi szöveget „rejtette el” a szerző:

CERNAS SAECULA

A kronosztichon szerint a verset 1817-ben írta az ismeretlen salvatoriánus ferences szerző. Ennél sem lehet könnyen eldönteni, hogy honnan kell kezdenünk az olvasást. S minthogy a hasonló költemények egy része, miként az eposzoké, a Múzsához szóló kéréssel kezdődik, az olvasást legfelül a *Musa* szónál kell elkezdenünk. Ez is a labirintusversek csoportjába tartozik. A szövegből nem deríthető ki, hogy a szerző a mű megalkotásakor milyen formára, képre gondolt, de sejthető, hogy közönséges fonalgombolyag formát akart alkotni. S így a fonal legombolyítása révén kaphatjuk meg a vers sorait. Lényeges, hogy ebből a versből két példány áll rendelkezésünkre, az egyik piszkozat, a másik tisztázat. A tisztázat színezett. Pirosak a versszalagon található kronosztichon betűi, s piros a középpontban a nap és sugarainak a képe. Az sejthető, hogy a szerző körzővel rajzolta ki a félköröket, amelynek vonalai közé írta a sorokat.

33 OSZK. Anal. 6121/ 5–6. (Az 4. számú a fogalmazvány, az 5. számú a tisztázat.) ACCIPe nVnC pLaCIDo. A fogalmazvány papírmérete: 36,3 x 24,3. A kép mérete 28,5 x 20,5 cm. A tisztázat papírmérete: 36,6 x 24,4 cm. A kép mérete: 28,6 x 20,5 cm. Piros színűek a szalag, a versszalagon a római számot jelölő betűk, a párhuzamos körcikkelyek a vers fölötti sujtás, a nap, valamint annak két köre, sugarai és sugárnyalábjai.

Múzsza engedd, hogy György napján szívem legmélyéből fakadó szeretetemet ezzel a verssel kifejezzem. Kegyes püspök, élj nagyon sokáig, s távozzék tőled messzire az élet számtalan szörnyű vihára. Legyen nyugalmad életedben addig, amíg a csillagok fénylenek az égen. Szerencse kísérje minden lépésedet, tegyen téged az Isten boldoggá legvégső öreg korodig. Ha pedig életed letelt, emeljen az Isten az égbe maga mellé. A nap köré írt szavak is hasonló jókívánságot tartalmaznak. Mint a nap a földön, úgy ragyogjon életed is a városban. A fénycsóvák között kiemelt nagybetűk is hasonló jókívánságot közölnek: élj századokon át. S végül a szalag szövege is hasonló tartalmú: Fogadd el ezt az ajándékot tőlem s gombolyítsd le a szálak mentén elhelyezett sorokat³⁴.

A lap verzóján az alábbi vers olvasható:

Vt fLores rVbeos speCtas fLoresCere, sIC te
ConCeDat fLagItto , saeCLa tenere DeVs.

HoC DVce prosperlor stYgII perfrInge DraConIs
Casses, at LaetVs CoeLICa Regna Cape..

Cum celebras laetus Patroni, festa recursu
Vir Venerande bono, valeam praestare pius quid,
Dignius ecce Tibi, quamsi penetralia cordis
Sinceri pandens depromam fervida vota,
Anxietate igitur vacuus per saecula multa
Annorum hosce dies recolas etc: --- nec sol
Lugubris eveniat. etc.
Et dum iam finies vitam Te Numen ad illud
Deducat lumen coeli, quo, nemo beatus
Sane qui<a> dici, valeat pertingere donec.
Ut rosa sic vireas, ac laetus saecula cernas.

A vers utolsó sorát ugyanaz a szerző a jobb margóra függőlegesen írta. Az utolsó sorban olvasható szöveg (*Ut rosa, sic vireas — mint a rózsza te is virágozzál*) alapján feltételezhető, hogy ezt a költeményt is képversonak szánta szerzője. A kronosztikhonos vers első két sorában az 1717-es, a második kettőben az 1818-as évet rejtette el az alkotó. Sejtethető, hogy a versben jelzett patrónus is talán ugyanaz a személy lehetett, akihez az előbbi költemény is szólt.

A 4. számú kép

VIRÁG SZÁRRAL ÉS KÉT LEVÉLLEL³⁵

Ismeretlen költő verse ismeretlen papi személyhez

NVnC LVstres genItos slne seMIne fronte serena
FLores, hI panDent peCtora nostra TIBI

³⁵ OSZK Anal. 6121/6. NVnC LVstres genItos slne seMIne. A papír mérete: 38,3 x 24,3 cm. A kép mérete: 31 x 17 cm. Piros színűek a versszalag római számai, a párhuzamos körcikkek vonalai, a nap maga, annak sugárnyalábjai és sugarai. Zöld a virág szára és levele.

Fig. 1

405

Laetifica nobis dum luce refulget Apollo
 Egelidat veris qua Benedictus iter
 Candida vota tuo calamis haec tentat honor
 Ter Venerande Pater pingere dextra mea
 Ordine tot fausto ducas per saecula vitam
 Roscida quot radios continet ista rosa
 Ille tibi vires tribuat, qui cuncta gubernat
 Atque beet donis, auxilioque suo
 Multa fluant semper Tibi Praeses gaudia dum sol
 Amittat formae lumina clara suae
 Tristibus a curis prosper Tua pectora subduc
 Omina dum vives te mala nulla preman

Más olvasata a versnek

Laetifica nobis dum luce refulget Apollo
 Ordine tot fausto ducas per saecula vitam
 Multa fluant semper tibi Praeses gaudia dum sol
 Egelidat Veris quam Benedictus iter
 Roscida quot radios continet ista Rosa
 Amittat formae lumina clara suae
 Candida vota Tuo calamis haec tentat honor
 Ille tibi vires tribuat, qui cuncta gubernat
 Tristibus a curis prosper Tua pectora subduc
 Ter Venerande Pater pingere dextra mea
 Atque beet donis auxilioque suo
 Omina dum vives te mala nulla prement

A virág szárán lévő vers:

Ad nostri semper commoda plura status
 Sit tibi longa salus cupio sit uita beata

A bal oldalsó levélen lévő szöveg

Sic solvens debitum iam figo basia Dextrae
 Et maneo cultor tempus in omne tuus

A jobb oldali levélen lévő szöveg

Si vero Pylis laetus supera veris anno
 Sidereas sedes det Tibi quaeso Deus

A nap kerületén az alábbi sor olvasható:

Vilia dona fero sed magnum pignus amoris

A verssorok kezdetűiből az alábbi szöveg olvasható ki:

LECTORI AMATO

Ezt a verset rózsa alakra formálta meg a szerző. A vers rajza azonban nagyon hasonlít az előző gombolyag alakúéhoz vagy a sujtás mintáját követve össze lehet vetni a kehely alakúval is. A rózsa virága felett

egy disztichont olvashatunk, amelyben a szerző megmagyarázza a vers keletkezését: Látsz itt egy virágot, amely nem magból, hanem nyugodt elméből kelt életre, ez tárja fel neked azt, amit szívemben irántad érzek. A disztichon soraiban rejtőző római számok az 1817-es évet adják meg. A jókívánságok egy *praeses*nek azaz a szerző előljárójának szólnak, akit ismét ugyanazokkal a közhelyekkel köszönt az ismeretlen költő, mint az előző versek címzettjeit: Amíg a nap fénylik az égen, addig örvendeztess meg minket! Tisztelendő Atyám, ezt az ajándékot készítettem a te tiszteletedre. Legyen életed szerencsés annyi századon át, amennyi sugár látsz a rózsza közepén. Adjon az Isten, aki mindent kormányoz, neked nagyon sok erőt s amennyi sugár kiárad a napból, annyi erőt adjon neked, Praeses, az Isten. Életed legyen gondtalan, semmi rosszból ne legyen részed.

A bal oldalon rajzolt levélre írt vers is a tisztelet és a szeretet kifejezése: Jobb kezre így adok csókot annak jeléül, hogy mindig tisztelőd leszek. A jobb oldali levélen is a megszokott gondolatot olvashatjuk: Ha öregséged végső kapuján átlépsz, adjon az Isten neked a csillagok között otthont. A sugárzó nap köré írt sorok mentegetőzést tartalmaznak: Ajándékom egyszerű, de nagy szeretetem jele. S végül a sorok elején található betűket összeolvasva is utal a vers címzettjére: a szeretett olvasónak.

A második olvasat csak abban az esetben fogadható el, ha a sorok végén található betűvel kezdjük a következő verssort. Az ilyen típusú alkalmi költészetnek ez egyik legfontosabb jellemzője, hogy tudnillik minden sor egy külön gondolatot közöl, s ebből következően az egymáshoz logikailag kapcsolódó tagmondatok vagy mondatrészek nem segítik az olvasat helyes sorrendjét. Így a sorokat minden további nélkül fel lehet cserélni, a vers a leghetetlenebből összekuszált sorokkal sem lesz értelmetlen.

Ez a költemény színes. A nap, a nap sugarai, sugárcsóvái pirosak, a rózsza vonala is piros, a levelek zöldek, az írás minden sorban fekete. Ennek a három színnek az együttes használata vizuálisan is nyújt esztétikai élményt.

5. számú kép

ISMERETLEN KÖLTŐ MÁGIKUS BETŰKERESZTJE³⁶

A kereszt függőleges szárán lévő szöveg:

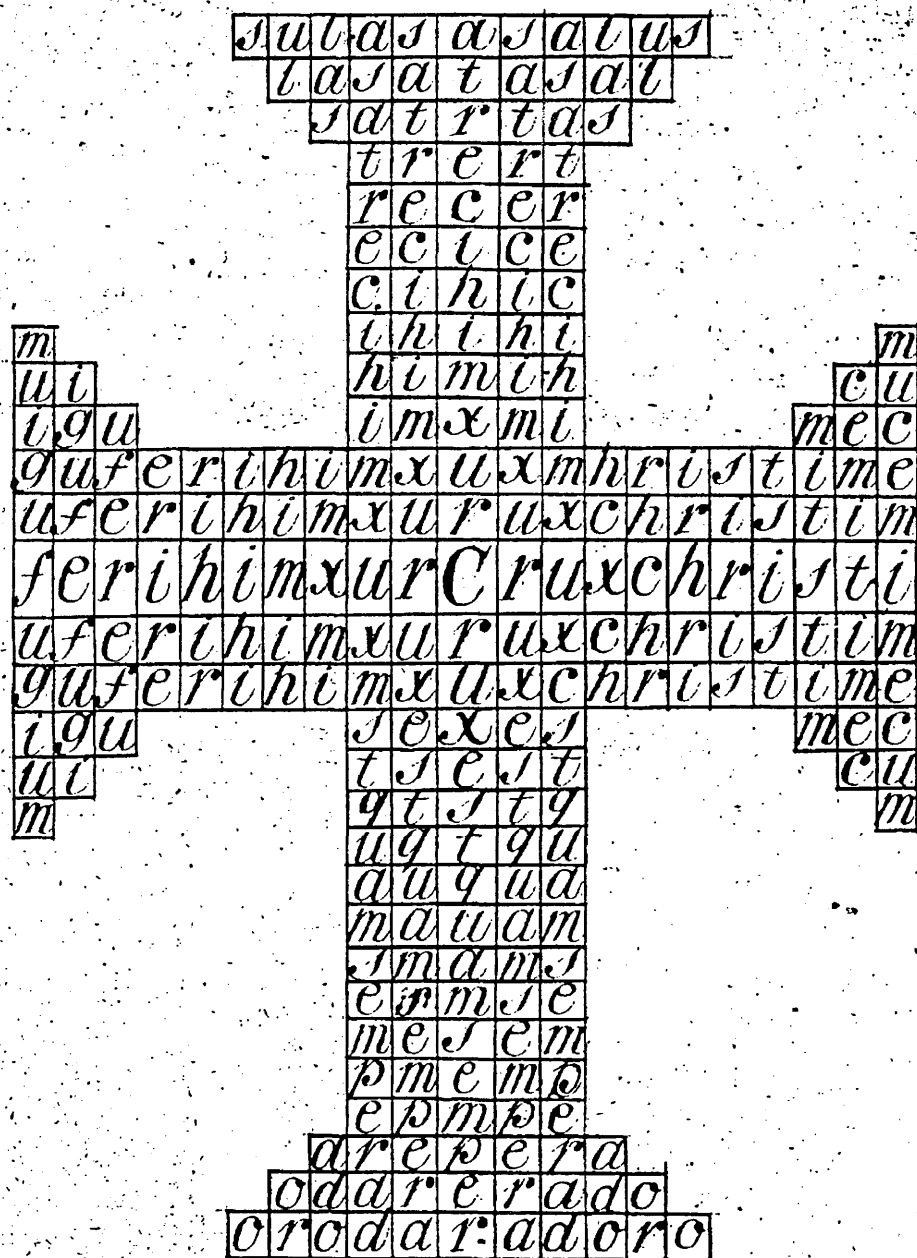
Főlső:

Crux mihi certa salus.

Alsó:

Crux est quam semper adoro.

36 OSZK Anal. 6121/7. Crux Christi. A papír mérete: 24,9 x 20,2 cm. A kereszt mérete: 21,6 x 15,9 cm.

A kereszt vízszintes szárán:

Jobb oldalon:

Crux Christi mecum.

Bal oldalon:

Crux mihi refugium.

A négy soros vers szövege tehát így hangzik:

Crux mihi certa salus!

Crux est, quam semper adoro!

Crux Christi mecum!

Crux mihi refugium!

Hasonló mágikus betűkeresztet *Lepsényi István* gyűjteményében találtam. Ez a versszerző jegy is kapcsolatba hozható a mágikus költészettel. Lepsényi azonban egy kettős keresztet képezett ki a MUNERA MITTE DEUS szavaiból³⁷. A kereszt felső és alsó vízszintes szárán, a kereszt függőleges ágán is jobbra vagy balra, lefelé vagy fölfelé ugyanaz a sor olvasható ki. Itt azonban a kereszt négy ágán négy különböző fohászt lehet találni. A kiindulási pont a kereszt középső pontjába írt nagy C betű. Jelentése mind a négy fohásznak egyszerű. A függőleges felső ágon található szöveg magyarul így hangzik: A kereszt az én üdvösségem. Az alsó ágon egy másik fohász: a kereszt az, amit mindig imádok. A vízszintes jobb oldali ágon ez olvasható: Krisztus keresztje velem (maradj), a bal oldalon pedig: A kereszt az én menedékem.

A rafináltan megszerkesztett vershez a szerző apró négyzetekre osztotta a kereszt alaprajzát, s ezekbe másolta a megfelelő betűket, s ezáltal nemcsak egy rácsszerű képet hozott létre, hanem a sorokkal azt is bizonyította, hogy olvasni nem a hagyományos módon, balról jobbra, felülről lefelé haladva kell, hanem a szöveg olvasását a centrumból kell kezdeni. Az első sor SULASASALUS vagy a második sor: LASATASAL vagy a harmadik SATRTAS szavai semmit sem mondanak az olvasónak. A verset tehát a kereszt középpontjából kell elkezdni. Hasonlítottam ezt a verset a Lepsényi gyűjteményben található cubus centralishoz, amely csak egyetlen szót tartalmaz: *Jesus*³⁸.

S
SUS
SUSUS
SUSESUS
SUSEJESUS
SUSESUS
SUSUS
SUS
S

³⁷ Kilián 1980. 22.

³⁸ Kilián 1988. 155.

Egy másik, bonyolultabb példát Mudrony Márton költészettanában találtunk³⁹.

U
USU
USESU
USEJESU
USEJEJESU
USEJENEJESU
USEJENONEJESU
USEJENOBONEJESU
USEJENOB**O**BONEJESU
USEJENOBONEJESU
USEJENONEJESU
USEJENEJESU
USEJEJESU
USEJESU
USESU
USU
U

Hasonlót *Korzenszky Richárd* egyik tanulmányában találtam, amelyben a *Johannes Baptista Adolf* latin epigrammáit mutatja be⁴⁰. A mai foglmaink az epigrammáról nem azonosak az Adolféval. Az ő gyűjteményében ugyanis az epigramma címszó alatt a képversnek az imént ismertetett válfaját is leírja. Ebben Johannes Adolf által írt centrális kubust is találtunk, amely *Antonius Callovius* nevéből képzett ezúttal nem sarkára állított, hanem az egyik oldalán nyugvó cubust:

SUIVOLLACALLOVIUS
UIVOLLACSCALLOVIU
IVOLLACSUSCALLOVI
VOLLACSUIUSCALLOV
OLLACSUINIUSCALLO
LLACSUINONIUSCALL
LACSUINOTONIUSCAL
ACSUINOTNTONIUSCA
CSUINOTNANTONIUSC
ACSUINOTNTONIUSCA
LACSUINOTONIUSCAL
LLACSUINONIUSCALL
OLLACSUINIUSCALLO
VOLLACSUIUSCALLOV
IVOLLACSUSCALLOVI
UIVOLLACSCALLOVIU
SUIVOLLACALLOVIUS

39 *Kilián* 1988. 165.

40 *Korzenszky, Richárd*: Die lateinischen Epigramme von Johannes Baptista Adolph. (Beitrag zur Theorie und Praxis des Epigramms am Ende des 17. Jahrhunderts. 1988. Laurus Austriaco – Hungarica Literarische Gattungen und Politik in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts. Herausgegeben von Béla Köpeczi–Andor Tarnai. Akadémiai Kiadó Budapest Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. Wien. Budapest 1988. 100.

A kiemelt nagy A betű félreérthetetlenül mutatja, hogy a szöveg olvasását a centrumból kell kezdeni, s a rombusz vagy a sarkára állított, négyzetet formáló nagy C betűk együttes „hadoszlopa” pedig mintha védené a verstextúra bensejében lévő C betűt. A cubus tehát a centrális és a lineáris is egyaránt a vers épségét, sérteklenségét szolgálják, a vers pontos másolatát biztosítják. Azt is látnunk kell azonban, hogy a centrális kubus rejti is a verset, gondolkodásra is készítet. Kérdőjeleket támaszt. Hol kell kezdeni a vers olvasását? Mit jelentenek a balról jobbra haladó értelmes szöveget egyáltalán nem mutató betűk? A képversköltészet és minden hasonló költői praktika alkalmazásával a szerző szinte hivalkodóan bizonyítja a versszerzés mesterségében való jártasságát, s rejtvényt is ad az olvasó kezébe. Az lesz az ünnepeltnek igazi meglepetés, ha kitalálja, hogy mi módon kell olvasni a költeményt. Az itt közölt, ismeretlen papi szerzőtől származó, kereszt alakú mágikus vers azonban a Johann Adolf szerezte cubusnál leleményesebb, szövege pedig versszerűbb, témája líraibb, s a téma és az ábra kapcsolatát sokkal jobban kifejezi. Talán lírai tekintetben is színvonalasabb, mivel ez négy fohászt őrzött meg az utókor számára.

Képvers Bán József püspök tiszteletére⁴¹

S végül egy el nem készült képversről kell még írni. E vers címzettjének nevét ismerjük, s az alább még idézett verssorokból tudjuk a keletkezési időt is. Nem lehet ma már eldönteni, hogy az ismeretlen ferences szerző készített-e tisztázatot, amit a megfelelő napon, talán a püspök nevenapján átnyújtott ajándékban a címzettenek. Ez a költemény bizonyos tekintetben hasonlít az itt közölt, a Gyüre Albert tiszteletére írt vershez. A vers álló téglalap alakú keretben jelent volna meg. A téglalapot felülről a püspöki jelvények: a pástorbot, a süveg és az evangéliumos könyv díszítették volna. Ez alá került volna egy ugyanolyan betűmágikus kubus, amelyet a szerző Gyüre Adalbertnek írt. A pontos négyzet alakú verstestbe egy kisebb és egy nagyobb sarkára állított négyzet került, a kisebb négyzetben olvashatjuk a BÁN nevet úgynevezett cubus centrálisban, a két kisebb négyzet által határolt párhuzamos vonalak között pedig egy kronosztichonos verssort olvashatunk. A verscubus alá pedig ötsoros vers került, amelynek első szavai azonosak. A papírlap alsó bal sarkában több verskísérletet olvashatunk, amelyet láthatóan azért készített a szerző, hogy ezek közül valamelyiket a sarkára állított négyzőgek által képezett párhuzamos vonalak közé beírja. A kronosztichonos versek az alábbiak.

HIC Virens ViresCat MVLtos Annos fVLgIDVs

Ebből a sorból az 1829-es évet lehet kiolvasni. A margóra írt sorok alatt még a számítást is megtaláljuk. A másik verssor pedig így olvasható:

Est Vere CarVs MVLtIs hIC fVLgIDVs annVs

Ebből a sorból pedig az 1833-as évet kapjuk meg. Mint látni fogjuk a szerző az első versválozatot használta. Alább megkísérlem a mágikus betűcubus és az alá tervezett költemény rekonstruálását.

41 OSZK Anal. 6121/8. Képvers-vázlat Bán József püspök tiszteletére. A papír mérete: 36,2 x 23,6 cm. A kép (vázlat) mérete: 34,5 x 17,3 cm.

suhpeso	J	osephus	
uhpeso	J	Josephu	
hpeso	J	Joseph	
peso	J	Josep	
eso	J	Jose	
so	J	A	Jos
o	J	NAN	Jo
J		NABAN	J
o	J	NAN	Jo
so	J	A	Jos
eso	J		Jose
peso	J		Josep
hpeso	J		Joseph
uhpeso	J		Josephu
suhpeso	J		osephus

	Quot sidera coelum.
	Quot gramina terra
Tot faustusvivat censet,	Quot corpora mundus
	Quot lumina Phoebus
	Quot lilia prata.

Az utóbbi vers is a jókívánságok sora. Legyen annyi szerencséd, amennyi csillag van az égen, legyen annyi szerencséd, amennyi fű van a földön, legyen annyi szerencséd, amennyi test van a világon, legyen annyi szerencséd, amennyi fénye van a napnak, s legyen annyi szerencséd, amennyi virág borítja a rétet.

A fentiekben bemutattam egy olyan költőnek a munkásságát, akinek csak legfeljebb néhány, nagyon szép, műves képversét ismerjük, nevét azonban nem árulta el, s alig valószínű, hogy valaha ezt egyáltalán meg lehet majd tudni. Az azonban szinte bizonyos, hogy a szalvatorianus ferencesek gyöngyösi házában is élt, verseivel szíves szeretettel előljáróját és a püspököket köszöntötte. Az egyik püspöknek csak a keresztnévét sikerült tőle megtudnunk, Albertnek hívták, a másikat teljes nevét is ismerjük, Bán József volt, akinek az életrajzához sem sikerült semmi támpontot nyernünk. A gyöngyösi ferencesekhez fűzhette a XIX. század első évtizedeiben a szerzőt rendkívül jó kapcsolat. Vagy diákja lehetett egykor, s később barátságot is kötött gyöngyösi szerzetes tanárával vagy maga a szerző is ferences rendtag volt, s így állandó kapcsolatban is lehetett vele. Nevét azonban még a címzettnek sem árulta el.

Annyi azonban bizonyos, hogy a költő ismerte a képversköltészet múltját, hiszen olyan formákat használt, amelyek általánosan ismertek voltak kontinensünkön. Tudta, hogy mi a cubus, hogy hogyan kell a középpontból induló négyzet alakú verset szerkeszteni. Ismernie kellett a kereszt formájú versek közül legalább néhányat, s azt is tudnia kellett, hogy mi a labirintus vers. Tehát a maga módján jól és alaposan tájékozódott a XVII–XVIII. század verstani ismereteiben.

Az sem kétséges, hogy kiváló esztétikai érzéke volt. Képversei arányérzékről, finoman árnyalt színvilágról tanúskodnak. Bizonyos, hogy nagyon sok, az ilyenféle költészetben hasznosítható ötlettel, ismerettel rendelkezett. Tovább vitt egy hagyományt, a mesterkedő költészet és a látható poézis magyarországi hagyományát. A képvers, mint fentebb már írtam két művészetet házasított és házasít ma is össze, az írás és a kép művé-

szetét. Úgy hiszem, ez az ismeretlen költő a maga módján a maga idejében tudott a maga esztétikumából olvasóinak is élményt nyújtani. A képvers-költészet az alkalmi versek közül talán a leginkább vonzó és a leginkább alkalmi, bekeretezték, lakodalmakon, családi vagy hivatalos összejöveteleken óriási méretben látható helyre kifüggesztették, az érkező előkelőségnek, egyházi, világi előljárónak nevenapján ezzel kedveskedtek. Virág helyett versvirágot adtak, amely továbbgondolásra készítette a címzettet az olvasót. A magyarországi képversköltészetnek ez is egyik állomása, ismeretlen szerzőnk pedig nem jelentéktelen alakja.

UNBEKANNTE GYÖNGYÖSER BILDGEDICHTE AUS DER ZWEITEN HÄLFTE DES 19. JAHRHUNDERTS

Der Autor hat diese Arbeit in drei größere Kapitel gegliedert. Im ersten Kapitel stellt er die Geschichte des europäischen, im zweiten die des ungarischen Bildgedichtes dar, im dritten Kapitel veröffentlicht er die bisher nicht publizierten schön gezeichneten Dichtungen eines bisher unbekannten Gyöngyöser geistlichen Lehrers der Franziskaner.

Das *europäische Bildgedicht* kann auf eine mindestens viertausendjährige Geschichte zurückblicken. Etwa 1700 vor Christus entstand der sogenannten Phaistos-Diskus, auf welchem der in Hieroglyphen geschriebene Text in Spiralförmigkeit zu lesen ist. Die Griechen setzten diese Tradition fort. Simmias von Rhodos hat im letzten Viertel des vierten Jahrhunderts vor Christus Gedichte in Form eines Eis, Flügels und einer zweiseitigen Axt, Theokrit als Hirtenflöte, Dosiadis von Kreta als Altar geschaffen. In der späten lateinischen Dichtung trat Optatianus Porphyrius im Zeitalter Konstantins des Großen mit dieser Kunstform auf. Er überraschte seine Leser mit Gedichten in Form eines Altars, einer Hirtenflöte und einer Wasserorgel. In seinen geometrischen Dichtungen verbarg er dagegen mehrere sogenannte *Mezostikhon figurale*, das heißt, eine Gestalt formende Mezostikhon. Venantius Fortunatus (310–393) hat unter anderem solche Gedichte verfaßt, in denen die folgende Zeile mit dem einsilbigen Abschlußwort der vorangegangenen Zeile beginnt. Die Reihe der mit „hochentwickelten“ Techniken arbeitenden Dichter könnte mit Alkuin, Josephus Scotus, Hrabanus Maurus und anderen noch weiter fortgesetzt werden, die nicht nur auf die Aussage, den Inhalt des Gedichtes achteten, sondern auch auf seine Erscheinung in Form und Bild. Die Autoren der Gedichttheorie waren auch darum bemüht, den Leser durch die Kraft des Gesehenen oder ein verborgenes Geheimnis zu gründlicherem Nachdenken, zur Aufgabe des schnellen, flüchtigen Lesens zu bringen.

Ab der zweiten Hälfte unseres Jahrhunderts hat sich die Fachliteratur des Bildgedichtes außerordentlich viel entwickelt. Giovanni Pozzi überblickt in seinem Buch „La parola dipinta“ (1981) die Weltgeschichte des Bildgedichtes. Die Arbeit von Dock Higgins („Pattern Poetry“, New York, 1987) bringt sehr viele nützliche Informationen über die Weltgeschichte und Technik, sowie die über diese Kunst entstandene Meinung. Jeremy Adler und Ulrich Ernst haben ab September 1987 in Wolfenbüttel eine Ausstellung veranstaltet, auf der die Geschichte des europäischen Bildgedichtes von den ältesten Zeiten bis in unsere Tage vorgestellt wird. Das Material dieser Ausstellung ist von den Autoren im gleichen Jahr veröffentlicht worden („Text und Figur“, 1987). 1989 hat der Pole Piotr Rypson in polnischer Sprache ein Buch herausgegeben („Obraz slova historia poezji wizualnej“), dessen Gegenstand die Geschichte des Bildgedichtes ist. Im Jahre 1991 veröffentlichte der Deutsche Ulrich Ernst ein Werk, das die Weltgeschichte des Bildverses von den ältesten Zeiten an bis zum Ende des Mittelalters mit sehr vielen Illustrationen vorstellt. 1993 ist eine spezifische Variante dieser Art der Kunst, der Rätselves, von dem ebenfalls Deutschen Dirk Kampmann präsentiert worden (1993). Die Dichter der Neo-Avantgarde halten den Bildvers für eine besondere Vorgeschichte der modernen Kunst. Im Zeichen dieser Anschauung stellt Pál Nagy die reiche Vergangenheit des ungarischen Bildverses im Band „Az irodalom új műfajai“ („Neue Kunstarten der Literatur“) vor. Hier können natürlich nur die wichtigsten zusammenfassenden Werke aufgeführt werden.

Die Literatur des *alten ungarischen Bildgedichtes* und der manipulierenden Dichtung blickt trotzdem nur auf eine sehr kurze Vergangenheit zurück, daß bereits ganz zu Beginn des 17. Jahrhunderts die erste von einem ungarischen Dichter stammende Dichtung in dieser Kunstart erschien. In diesem Themenkreis sind Studien von Géza Aczél, István Kilián und Richárd Korzenszky veröffentlicht worden, auf die sich der Autor der Studie in der Fußnote berufen hat. Das erste Bildgedicht schrieb Albert Szenczi Molnár 1607. Die erste von einem ungarischen Autor stammenden Bildgedichte wurden auf deutschem Boden herausgegeben. Er schuf ein solches Gedicht, dessen Worte der ersten Zeile mit den Buchstaben des Wortes OMNIA beginnen und aus den ersten und letzten Buchstaben der Zeilen der fünfzeiligen Dichtung kann man dasselbe Wort bilden, außerdem gab er einen sogenannten Cubus, das heißt ein Quadrat, sowie ein Gedicht in Y-Form heraus. Der Autor behandelte auch die poetischen Handbücher von Gergely Molnár, Philipp Ludwig Piscator (1642), Andreas Graff (1642) und Lukács Moesch (1693) und deren sich auf die Dichtung von Bildgedichten beziehende Kapitel. In der Lateinischen Sprachlehre von Gergely Molnár ist ein, in der Poetika von Lukács Moesch sind sogar mehrere Bildgedichte zu finden. In diese historische, chronologische Reihenfolge paßt die handschriftliche Sammlung von István Lepsényi. Danach folgen die Dichtungen des Generals Ferenc Rákóczi's György Palocsay. Das Figurale eines seiner schönsten Werke ist in ungarischer Sprache gehalten, ein dick ausgezogenes, mit großen Buchstaben geschriebenes Mesostikon, bildet die Form einer Tulpe. Das ist unser erstes Bildgedicht in ungarischer Sprache. Der Lutheraner György Lányi dagegen sammelte in seiner Handschrift solche Gedichte und Gedichtzeilen, aus deren ersten Buchstaben oder Anfangsbuchstaben die Worte MARIA, LUTHER oder MAGDALENA herauszulesen waren. Die Zeilen seiner fünfzeiligen hexametrischen Dichtungen beginnen mit den Buchstaben des Worte IESUS und in der Mitte der Zeilen erscheint dasselbe Wort auch in Form eines Kreuzes. Im „Breviarium poeticum“ Mihály Kozma's (1771) können wir bereits über die Symbolik der Bilddichtung lesen.

Im dritten Kapitel stellt der Autor *die Bildgedichte eines unbekannten, im ersten Drittel des 19. Jahrhunderts in Gyöngyös schaffenden, dichtenden Franziskaner-Priesters(?)* vor. Der Name desjenigen, an den die Gedichte gerichtet sind, gehen zwar daraus hervor, jedoch nicht der Name des Autors. Das Gedicht mit der Nummer 1 ist im Jahre 1818 entstanden und stellt einen *stilisierten Kelch* dar. Man muß das Gedicht beim Wort *Respiciant* beginnen zu lesen. Das zweite Gedicht ist vom Autor zur Ehren Adalbert Gyüre's geschrieben worden. Gyüre lehrte am Franziskaner-Gymnasium in Gyöngyös Poetik. Das Gedicht mit der Nummer 3 ist zum Namenstag eines *Bischofs mit Namen György* geschaffen worden. Dieses ist ganz oben mit den Wort Musa zu beginnen. Auf der Rückseite des gleichen Blattes ist noch ein anderes Gedicht zu lesen, in welchem das Jahr 1817, in zwei anderen dagegen das Jahr 1818 zu lesen ist. Das Gedicht Nr. 4 *stellt eine Blume dar*, an deren Stengel zwei Blätter zu finden sind. Das wurde 1817 vom Autor geschrieben und der Adressat ist ein Präses, der vom Autor des Gedichtes „ehrenwerter Vater“ tituiert wird. Im fünften Gedicht kann der Leser aus den ein Kreuz bildenden magischen Buchstaben vier Gebete bilden: *Crux mihi certa salus, Crux est, quam adoro, Crux Christi mecum und Crux mihi refugium.* Das Entstehungsdatum kennen wir nicht. Im sechsten Gedicht stellt der Autor ein noch nicht endgültig verfeinertes, jedoch bereits skizzenhaft aufgezeichnetes Bildgedicht vor. Auf diesem Skizzenblatt ist der Name des *Bischofs József Bán* zu lesen und aus dem hier zu

findenden chronostichonischen Gedicht kann die Zahl des Jahres 1829 herausgelesen werden, eine andere Zeile ergibt dagegen die Jahreszahl 1833.

Alle Gedichte des unbekannten Gyöngyöser bildenden Künstlers gehören zu den Labyrinth-Dichtungen. Sicher ist, daß der Autor Gefühl für die Kunst hatte, er mußte die Kunstform der Bildvers-Dichtung kennen, besonders die Labyrinthgedichte und die magischen Buchstabenquadrate. Sämtliche Werke tragen Gelegenheitscharakter und stellen die Arbeit eines einzigen, in die Custodie der salvatorianischen Franziskaner gehörenden Autors dar.

István Kilián

GUNDA BÉLA ÉS AZ EURÓPAI NÉPRAJZTUDOMÁNY

LUKÁCS LÁSZLÓ

Gunda Béla 1911. december 25-én született Temesfüvesen (Temes m., ma Románia). A karácsonykor született gyermekről népünk úgy vélekedik, hogy szép, boldog élet vár rá. Gunda Béla eredményekben gazdag életművének ismerete megerősíteni látszik ezt a vélekedést. Családja mindkét ágon Békés megyei. Édesapja, Gunda Mihály, uradalmi alkalmazott, kiváló állattenyésztési szakember, előbb a Békés megyei pusztákon, majd az 1920-as évek közepétől Martonvásáron (Fejér m.), a mintagazdaságként kezelt Dreher-uradalomban dolgozott. Gunda Béla elemi iskoláit Békésszentandrásan és Szarvason végezte. Szarvason, református hitoktatás hiányában, evangélikus hittanra járt, itt ismerkedett meg a szlovák nyelvvel, mivel abban az időben Szarvason az evangélikus hitoktatás és az istentiszteletek nyelve a szlovák volt. Polgári iskolába Budafokon járt, illetve annak egyik osztályát magántanulóként végezte. Egy évig a Martonvásár melletti Tordason (Fejér m.) lakott szlovák nevelőszülőknél, mivel a magánvizsgára egy itt élő nyugalmazott polgári iskolai tanár készítette fel őt és diáktársát, egy uradalmi gazdatiszt fiát. A szlovák nyelvvel, egy szomszéd nép nyelvével így már gyermekkorában megismerkedett, ami jó alapot teremtett számára a más nyelvekhez, népekhez és kultúrákhoz (francia, német, svéd, román, angol) való közeledéshez. Budapesten a Márvány utcai Kossuth Lajos Felső Kereskedelmi Iskolában végezte a középiskola felső osztályát, ahol 1930-ban érettségizett. Osztályfőnöke *Mády (Hilscher) Zoltán*, az 1930-as években a kemsei, sárpilisi falukutató táborok, Komárom megye gesztesi járásában a közigazgatás és az emberek témában végzett kutatások fő szervezője, utóbb a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetemen a kelta nyelv tanára volt. A francia nyelvet és a francia kereskedelmi levelezést a középiskolában *Gyergyai Albert*től, az Eötvös Loránd Tudományegyetem későbbi francia irodalom professzorától tanulta. Gyorsírást is tanult, amit későbbi néprajzi terepmunkája során gyűjtőnaplóiban is gyakran alkalmazott.

A kereskedelmi középiskolából egyenes út vezetett a budapesti Közgazdaságtudományi Egyetemre, illetve annak átszervezése után a József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Közgazdaságtudományi Karára, ahol kilenc féléven át földrajz-kémia, vegyiáruismeret szakos hallgatóként előbb geológusnak készült, majd *Teleki Pál* földrajzprofesszor, a későbbi miniszterelnök előadásainak hatására emberföldrajzzal és néprajzzal kezdett foglalkozni. Egyidejűleg nyolc féléven át hallgatója volt a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának is, ahol a földrajz, geológia mellett szlavisztikát, balkáni és keleti filológiát (török, albán), magyar nyelvészetet, régészetet, őstörténetet és *Györffy István* egyetemi magántanártól néprajzot tanult. Tanárai közül a filológiai munka terén nagy hatást gyakorolt rá *Melich János* szlavista, *Gombocz Zoltán* magyar nyelvész és *Tagliavini Carlo* albán nyelvész. Nem szerzett kereskedelmi iskolai tanári oklevelet, hanem a Közgazdaságtudományi Karon Teleki Pálnál gazdasági földrajzból, Györffy Istvánnál néprajzból, *Kovács Ferenc*nél gazdaságtörténetből doktori szigorlatot tett 1936-ban. Doktori disszertációját az

Ormánság ethnogeographiai problémáiról írta. Még egyetemi hallgatóként bekapcsolódott a Pro Christo Diákok Háza falukutató munkaközösségének munkájába. Javaslatára vizsgálta meg a tíztagú falukutató csoport 1935 nyarán az ormánsági Kemsét, mint az önpusztítás, az egyke tipikus példáját. Kutatásaik eredményeként, gróf Teleki Pál előszavával jelent meg 1936-ban az *Elsüllyedt falu a Dunántúlon, Kemse község élete* című könyvük, az első korszerű falumonográfia Magyarországon.

1934–1939 között fizetéstelen gyakornok és tanársegéd a Pázmány Péter Tudományegyetem néprajzi tanszékén Györffy István professzor mellett, nemzetközi kapcsolatainak megalapozása ezekben az években történt. Már 1935-ben horvát nyelvű tanulmánya jelent meg a zágrábi Néprajzi Múzeum értesítőjében a Dráva menti régi horvát tűzhelyekről. Gunda Bélának ez az első külföldön, idegen nyelven közölt tanulmánya. Ugyanekkor meglátogatta Zágráb, Szarajevó, Belgrád múzeumait, felkeresett néhány falut a Velebit-hegységben és a Drina völgyében. Egy életre szóló barátságot kötött *Milvan Gavazzi* zágrábi professzorral. 1937-ben a berlini Nemzetközi Vadászati Kiállítás magyar kultúrtörténeti és néprajzi részlegét rendezte. 1938-ban a koppenhágai nemzetközi etnológiai és antropológiai kongresszuson előadást tartott a magyar pásztorok keleti kapcsolatairól, megismerkedett az európai néprajz vezető személyiségeivel. Az 1938/39-es tanévben svéd állami ösztöndíjjal *Sigurd Erixon* professzor előadásait hallgatta a stockholmi egyetemen. A már akkor is komoly eredményeket felmutató skandináv néprajzi kutatás témáival, kibontakozó európai etnológiai szemléletével, módszereivel való megismerkedés döntően befolyásolta további hazai munkáját.

Hazatérve állás várta a budapesti Néprajzi Múzeumban, amely Györffy István és *Bátyk Zsigmond* révén már korábban is sokat foglalkoztatta, kutatóútjait támogatta, cikkeket, tanulmányait a *Néprajzi Értesítő*ben megjelentette. Svédországi tapasztalataira támaszkodva újjászervezte a Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattárát, amely ma is az általa meghonosított elvek alapján gyarapodik, működik. Az adattár gyarapításának elősegítése érdekében több színvonalas kérdőívet készített, amelyeket az akkor már kialakulóban lévő néprajzi gyűjtőhálózat önkéntes munkatársainak küldtek szét. Ugyanekkor felvetette, javasolta a magyar néprajzi atlasz és a magyar néprajzi lexikon elkészítésének gondolatát, tervét. Tanulmányutakat tett, kutatómunkát végzett az Északkeleti-Kárpátokban, Észak-Erdély magyar és román lakta falvaiban.

1940–44 között szerkesztette a Magyar Néprajzi Társaság *Ethnographia* folyóiratát, ahol sorra megjelentette az európai néprajztudomány jeles képviselőinek (*Richard Thurnwald, Martin Gusinde, Walter Hirschberg, Wilhelm Koppers, Sigurd Erixon, Uno Harva*) tanulmányait, hogy ezzel frissítse a magyar népelektudatás vérkeringését. 1941-ben a szegedi egyetem magántanárrá habilitálta *Összehasonlító néprajz, különös tekintettel a balkáni népekre* című tárgykörből. 1943-ban nyilvános rendkívüli tanári kinevezést kapott a kolozsvári egyetem néprajzi tanszékére, ahol 1948-ig oktatott. Itt kezdte el a Kárpátok és a moldvai magyarság népi műveltségének kutatását. Közben 1947/48-ban ismét Stockholmban *Sigurd Erixon* Néprajzi Intézetében dolgozott, egyetemi előadásokat tartott. Svédországból visszatért Romániába, s onnan – mivel munkaszerződését az illetékes román hatóságok annak lejártá előtt és nem megfelelő indokkal felbontották – 1948 szeptemberében visszatért Magyarországra.

1949-ben a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium a Debreceni Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karához osztotta be. Debreceni éveiről, a debreceni néprajzi iskoláról emlékülésünkön *Szabadfalvi József* tart előadást.

Szlovákiában 1953-ban *Žakarovce* falu teherhordását vizsgálta. Az itt gyűjtött anyagból írta *Életmód és anyagi műveltség* című disszertációját, amivel az akadémiai

doktori fokozatot nyerte el 1961-ben. 1965/66-ban az Egyesült Államokban, mint Ford-ösztöndíjas, Kaliforniában és Arizonában az indiánok növénytermesztésével és állattartásával kapcsolatban végzett adatgyűjtést.

Gunda Béla, elméleti igényessége mellett, a néprajzi anyag helyszíni gyűjtését, feldolgozását, elemzését tartotta fő feladatának. Gyűjtőútjai során az egész magyar nyelvterületet bejárta az Őrségtől Moldváig, Zempléntől a Szerémségig, Szatmártól Gyimesig, de a horvátok, ruszinok, szlovákok és a románok körében is végzett terepmunkát. Kutatóúton járt Ausztriában, Bulgáriában, Csehszlovákiában, Finnországban, Jugoszláviában, Lengyelországban, Németországban, Olaszországban, Romániában, Svédországban, Törökországban. 1981-ben a Lindner–Hellas vállalat támogatásával Naxos, Kréta, Carpathos görög szigeteken tett tanulmányutat. Mindig nagy súlyt helyezett az ún. kis etnikumok (dobrudzsai tatárok, pomákok, karakacsánok, huculok) tanulmányozására. Gyűjtőútjainak eredményességét bizonyítják könyvei, tanulmányai, úti beszámolói és sok tízezer fényképfelvétele. Munkái, publikációi közül *Néprajzi gyűjtőúton* (1956), *Ethnographica Carpathica* (1966), *Ethnographica Carpatho-Balcanica* (1979) és *Rostaforogató asszony* (1989) című könyvei a legjelentősebbek. Akadémiai székfoglalója *Hagyomány és európaiság* címmel jelent meg 1994-ben. További tanulmányai, cikkei, könyvismertetései szinte felsorolhatatlanok. 1971-ben a debreceni Egyetemi Könyvtár egy 63 oldalas kiadványban tette közzé 1929–1971 között írt műveinek bibliográfiáját. Az 1970–1980, majd 1981–1995 közötti időszak szakirodalmi termésének bibliográfiája az *Ethnographiában* jelent meg (XCII. 1981; CVI. 1995). Ebből a valamennyiünket lenyűgöző életműből kell kiválasztanunk a tudományos elveit, eredményeit leginkább tükröző megállapításait. A tudományos munka eredményességét nagyon is befolyásoló módszerek kérdése egész pályafutása során foglalkoztatta. Az európai etnológia irányzatai közül a funkcionalizmust a történetiség, főként a történeti ökológia szempontjaival egészítette ki. Tanulmányaiban kifejtette, hogy a népi műveltség egésze vagy annak egyes elemei történeti fejlődés eredményei. A közép-európai ember korábbi természetes életkörülményeit jól tükrözik Gunda Béla etnobotanikai és kulturális ökológiai szemléletű néprajzi tanulmányai, amelyekre emlékülésünkön *Sárkány Mihály* előadása hívja fel a figyelmet. A magyarság, a magyar kultúra és tudomány jövőjével kapcsolatban azt tanultuk Gunda Bélától, hogy Európa talaján és Európa történetében nem vagyunk halottak, akiket életre ítéltek.

A hazai és a külföldi kongresszusokon, konferenciákon, szimpóziumokon nagy hatású előadásaival hívta fel a szakmai közvélemény figyelmét a magyar néprajztudomány eredményeire. Többek között részt vett és előadást tartott: a Nemzetközi Antropológiai és Etnológiai Kongresszusokon (Koppenhága, 1938; Párizs, 1960; Moszkva, 1964), a Finnugor Kongresszusokon (Helsinki, 1965, 1980; Syvtyvkar, 1985; Debrecen, 1991), az Északi Etnológus Kongresszuson (Röros, Norvégia, 1963), a Német Etnológiai Társaságok Kongresszusán (St. Augustin bei Bonn, 1967), a Jugoszláv Etnológusok Kongresszusán (Ljubljana, 1975), az Ethnomedizin Kongresszuson (Hamburg, 1980), a Balkáni Folklor Kongresszuson (Skopje, 1977), a Délkelet-Európai Kongresszuson (Isztambul, 1979; Belgrád, 1984), a Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson (Bécs, 1986), a Nemzetközi Ethnographia Pannonica Szimpóziumon (Székesfehérvár, 1987).

Részt vett több hazai, külföldi és nemzetközi folyóirat, évkönyv szerkesztésében: *Ethnographia* (Budapest, 1941–44: szerkesztő, majd szerkesztő bizottsági tag, 1992-től főmunkatárs)

Kodály Zoltán Emlékkönyv (Budapest, 1943: szerkesztő)

Erdélyi Néprajzi Tanulmányok (Kolozsvár, 1944–1947: szerkesztő)

Acta Ethnographica Hungarica (Budapest, 1953–1986: szerk. biz. tag, 1986-tól főszerkesztő)

Műveltség és Hagyomány (Debrecen, 1960–1976: szerkesztő)

Hungarian Studies (Budapest, 1980-tól szerk. biz. tag)

Folk-liv (Stockholm, 1939–1943: szerk. biz. tag)

Demos (Berlin, 1960-tól szerk. biz. tag)

Ethnologia Europaea (Párizs, Münster, Koppenhága, 1967-től szerk. biz. tag)

Études Finno-Ougrienne (Párizs, 1964-től szerk. biz. tag)

Ethnomedizin (Hamburg, 1982-től szerk. biz. tag)

International Journal of Sociology (New York, 1976–87: szerk. biz. tag)

Szerkesztői tevékenységére a koronát 1984-ben az Akadémiai Kiadónál megjelent *The Fishing Culture of the World* című, 1253 oldalas kötettel tette föl, amelybe 56 szerző írt tanulmányt Új-Zélandtól Írorszáig. Ez a hatalmas etnológiai, kulturális ökológiai és folklórkötet rendkívül széles körű nemzetközi szervezőmunkát kívánt a szerkesztőtől. Ugyanebben az időszakban szerkesztette Gunda Béla a *Beiträge zur Volksarchitektur in Mittel- und Osteuropa* című tanulmánykötetet is, amely az Acta Ethnographica XXXI. köteteként látott napvilágot 1982-ben. A Nemzetközi Kárpát-Balkán Bizottság tervmunkájaként készült kötetbe lengyel, szlovák, cseh, magyar, horvát, szlovén, román, ukrán, lett és észt néprajzkutatók írtak népi építészeti tanulmányokat. Korábban Gunda Béla kezdeményezte, javasolta az Akadémiai Kiadónak a *Viehztucht und Hirtenleben in Ostmitteleuropa* (Budapest, 1961), a *Viehwirtschaft und Hirtenkultur* (Budapest, 1969), és a *Getreidebau in Ost- und Mitteleuropa* (Budapest, 1972) című, szintén nemzetközi szerzőgárdát felvonultató tanulmánykötetek megjelentetését. Ebben a műfajban utolsó kezdeményezése a Néprajzi Múzeum-beli tanítómestere emlékének szentelt *Ideen, Objekte und Lebensformen, Gedenkschrift für Zsigmond Bátky* (Székesfehérvár, 1989) kiadása volt. A magyar népi műveltség egy-egy területét, témáját a külföld számára magas szinten bemutató idegen nyelvű tanulmánykötetek kiadására minden időben, de különösen napjainkban nagy szükség volna.

Aktívan részt vett a különböző magyar és külföldi tudományos társaságok munkájában. A Magyar Tudományos Akadémia igen későn, csak a politikai rendszerváltás folyamataiban, 1990-ben választotta levelező, majd 1991-ben rendes tagjai sorába. Hosszú évtizedeken keresztül tagja, elnöke volt a Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Bizottságának és a Tudományos Minősítő Bizottság néprajzi, folklór és zenetudományi szakbizottságának. A Magyar Néprajzi Társaságnak 1932-től tagja, 1938–1943 között titkára, 1955–1964, 1967–1982 között alelnöke, majd belföldi tiszteleti tagja volt. Tiszteleti tagjává választotta az Anthropologische Gesellschaft (Bécs, 1970), a Svéd Királyi Gustav Adolf Akadémia (Uppsala, 1973). A következő társaságok levelező, választott tagsággal tisztelték meg: Finnugor Társaság (Helsinki, 1942), Société Finlandaise d'Archéologie (Helsinki, 1959), Kalevala Társaság (Helsinki, 1959), Finn Irodalmi Társaság (Helsinki, 1984), Österreichische Ethnologische Gesellschaft (Bécs, 1980), Verein für Volkskunde in Wien (Bécs, 1940), Gesellschaft für Vor- und Frühgeschichte (Bonn, 1985), Arbeitsgemeinschaft Ethnomedizin (Heidelberg, 1984).

Számos hazai és külföldi kitüntetése közül a Finn Oroszlán Lovagrend első fokozata (1970), a Herder-díj (1978), a Pitré-aranyérem (1988), debreceni díszdoktorsága (1988) és díszpolgársága (1993) a legjelentősebb.

Gunda Béla életművének áttekintése után joggal merül fel a kérdés: kik, milyen irányzatok, iskolák hatottak szemléletére, módszerére? Tanárai, mesterei közül Teleki Páltól, Bátky Zsigmondtól európaiságot és magyarságot, tudományos igényességet ta-

nult. A földrajzi irányzatok közül az emberföldrajz gyakorolt tartós hatást néprajzi szemléletére. Kemsén és Komárom megye gesztesi járásában végzett falukutató munkáját a Dimitrie Gusti-féle bukaresti monografikus szociológiai iskola szellemében végezte. Ifjúkorában hatottak rá a felvidéki sarlósok, a magyarországi népi írók, főként *Kodolányi János* és *Sinka István*. A falukutatóktól, sarlósoktól, népi íróktól örökölte kritikában is megnyilvánuló társadalmi érzékenységét, amely egész élete során elkísérte. Az *Ethnographia* 1994. évi kötetében megjelent könyvismeretetésében arra figyelmeztet, hogy: „évszázados nevekkkel jelölt szántóföldjeink 1993 végén parlagon hevernek, s kárpoztási jeggyé silányult nem egy búzatábla.” (711. old.)

Az európai néprajzi iskolák közül Bátky Zsigmond és *Bruno Schier* közvetítésével a *Wörter und Sachen*, majd a hamburgi romanisztikai iskola, elsősorban *Fritz Krüger*, s a későbbi gráciak, *Oskar Moser* és *Leopold Kretzenbacher* hatottak az anyagi kultúra vizsgálata során alakuló szemléletére, a kartográfiai módszer hazai meggyökeresítésében játszott szerepére. Maradandó hatást tett rá a skandináv európai etnológiai iskola, *Sigurd Erixon*, később a finn néprajz, a finnugor összehasonlító néprajztudomány.

Az 1970-es évekig elsősorban a szomszéd népek, főként Délkelet-Európa felé tekintett, majd a Herder-díj elnyerése után Közép- és Nyugat-Európa felé tágította szellemi horizontját. Figyelme egyre erősebben az osztrák és az önmegsemmisítés veszélyét is magába rejtő megújulással küzdő német néprajztudomány felé fordult. Igen becsülte a bécsiek, főként *Leopold Schmidt*, a marburgiak, elsősorban *Ingeborg Weber-Kellermann* és a würzburgiak, mindenekelőtt *Wolfgang Brückner* munkásságát.

Mindvégig példa értékűnek tartotta a balkanológusok, *Nopcsa Ferenc*, *Christo Vakarelski* és *Milovan Gavazzi* eredményeit. Kolozsvári professzorsága, tanítványai, felesége, Sándor Éva révén családi kapcsolatai is Erdélyhez kötődtek. Az Erdély-élmény, az Erdélyben élő népek megismerése, a kolozsvári magyar és román tudósokkal, Tulogdi János földrajzprofesszorral, *Szabó T. Attila* nyelvészrel és *Imreh István* történésszel, *Wuia Romulus* etnográfussal fenntartott kapcsolatai döntő mértékben alakították szemléletét. Kolozsvári tanítványai az 1970-es évek óta az erdélyi magyar néprajz klasszikusai, akiknek munkássága, könyvei visszahatottak magára a Mesterre is.

Gunda Béla életművét kutatómunkája során napról napra azok a könyvek is alakították, formálták, amelyek könyvtárába tartoztak. A miskolci Herman Ottó Múzeumban elhelyezett Gunda Béla könyvtárat emlékülésünk keretében *Fügedi Márta* fogja bemutatni. Magam csupán arra szeretnék emlékeztetni, hogy Gunda Béla különösen vonzódott az európai néprajzi kézikönyvekhez, lexikonokhoz, atlaszokhoz. A régebbi kézikönyvek közül gyakran forgatta, idézte *Zelenin* orosz (keleti szláv) néprajzát, vagy a német babonaszótárt. A külföldön megjelent kézikönyveket még idős korában is igyekezett beszerezni. Említettem neki a *Bromlej* által szerkesztett keleti szláv (1987) és a *Hugger* szerkesztette három kötetes svájci (1992) néprajzi kézikönyvek megjelenését. Mindkét esetben kérte tőlem a kiadó pontos címét, hogy a könyveket meg tudja rendelni.

Gunda Béla életművének alakulására számos néprajzi irányzat, nagy egyéniség hatott. Iskolateremtő munkássága, művei megkövetelik tőlünk, hogy századunk magyar és európai néprajzi klasszikusainak sorában helyezzük el őt.

BÉLA GUNDA UND DIE EUROPÄISCHE VOLKSKUNDE

Béla Gunda wurde am 25. Dezember 1911 in Temesfüves (Kom. Temesch, heute Rumänien) geboren. Von einem zu Weihnachten geborenen Kind meint man im ungarischen Volk, daß es ein schönes, glückliches Leben zu erwarten hat. Wenn man das erfolg- und ergebnisreiche Lebenswerk Béla Gundas kennt, scheint sich diese Meinung zu bewahrheiten. Beide Zweige seiner Familie stammen aus dem Komitat Békés. Sein Vater Mihály Gunda war Domänangestellter, ein vorzüglicher Vieh zuchtfachmann, der zuerst im Komitat Békés und später, seit Mitte der 1920er Jahre, in Martonvásár (Kom. Fejér), in der als Musterwirtschaft geltenden Dreher-Domäne arbeitete. Die Grundschule besuchte Béla Gunda in Békésszentandrás und Szarvas. In Szarvas nahm er am evangelischen Religionsunterricht teil, weil es keinen reformierten gab, hier lernte er die slowakische Sprache kennen, weil in Szarvas zu jener Zeit das Slowakische die Sprache des Evangelischen Religionsunterrichtes und Gottesdienstes war. In Budafok besuchte er die Bürgerschule, deren eine Klasse er als Privatschüler absolvierte. Ein Jahr lang wohnte er bei einer slowakischen Familie in Tordas (Kom. Fejér) bei Martonvásár, wo ihn und seinen Mitschüler, den Sohn eines Domänenbeamten, ein dort lebender pensionierter Bürgerschullehrer auf die Privatprüfung vorbereitete. So hatte er das Slowakische, die Sprache eines Nachbarvolkes, schon in seiner Kindheit kennengelernt, eine gute Grundlage für seine spätere Beschäftigung mit anderen Sprachen, Völkern und Kulturen (französisch, deutsch, schwedisch, rumänisch, englisch). Die oberen vier Mittelschulklassen besuchte er in der Handelsoberschule Lajos Kossuth in der Márvány Str. in Budapest, wo er 1930 das Abitur ablegte. Sein Klassenlehrer war Zoltán Mády (Hilscher), der Hauptorganisator der Dorfforschungslager in Kemse und Sárpilis und der Forschungen der Verwaltung und der Menschen im Kreis Gesztes im Komitat Komorn in desc 1930er Jahren, später Lehrer für keltische Sprache an der Loránd-Eötvös-Universität (ELTE) Budapest. Französische Sprache und französische Handelskorrespondenz lernte er in der Mittelschule bei Albert Gyergyai, dem späteren Professor für französische Literatur an der ELTE. Er lernte auch Kurzschrift, die er später, bei seiner ethnographischen Feldarbeit, in seinen Sammlungstagebüchern häufig verwendete.

Aus der Handelsmittelschule führte ein gerader Weg zur Universität für Wirtschaftswissenschaften, bzw. nach deren Umstrukturierung zur Wirtschaftswissenschaftlichen Fakultät der Palatin Joseph Technischen und Wirtschaftswissenschaftlichen Universität, wo er neun Semester hindurch als Hörer der Fächer Geographie-Chemie und Chemiewarenkenntnis sich zum Geologen ausbildete und sich dann, beeinflusst durch die Vorlesungen des Geographieprofessors Pál Teleki, des späteren Ministerpräsidenten, mit Anthropogeographie und Volkskunde zu beschäftigen begann. Gleichzeitig war er 8 Semester lang Hörer an der Philosophischen Fakultät der Péter-Pázmány-Universität, wo er neben Geographie und Geologie Slawistik, balkanische und orientalische Sprachwissenschaft (Türkisch, Albanisch), ungarische Sprachwissenschaft, Archäologie, Urgeschichte und beim Privatdozenten István Györfly Ethnographie studierte. Von seinen Lehrern hatten im Bereich Philologie der Slawist János Melich, der ungarische Sprachwissenschaftler Zoltán Gombocz und der Albanist Carlo Tagliavini großen Einfluss auf ihn. Ein Handelslehrerdiplom erwarb er nicht, aber 1936 legte er das Doktor-Rigorosum an der Wirtschaftswissenschaftlichen Fakultät bei Pál Teleki im Fach Wirtschaftsgeographie, bei István Györfly im Fach

Ethnographie und bei Ferenc Kovács im Fach Wirtschaftsgeschichte ab. Seine Doktordissertation schrieb er über ethnogeographische Probleme des Gebietes Ormánság. Noch als Student beiteilte er sich an der Arbeitsgruppe für Dorfforschung im Pro Christo Studentenheim. Auf seinen Vorschlag hin untersuchte die 10köpfige Dorfforscherguppe im Sommer 1935 das Dorf Kemse in der Ormánság als typisches Beispiel der Selbstvernichtung, des Einzelkinds. Als Ergebnis ihrer Forschungen erschien 1936 mit einem Vorwort von Graf Pál Teleki ihr Buch *Elsüllyedt falu a Dunántúlon, Kemse község élete* (Ein untergegangenes Dorf in Transdanubien, das Leben der Gemeinde Kemse), die erste moderne Dorfmonographie in Ungarn.

1934–1939 war er unbezahlter Praktikant und Assistent am Ethnographischen Lehrstuhl der Péter-Pázmány-Universität unter Professor István Györffy, in diesen Jahren legte er die Basis für seine internationalen Verbindungen. Schon 1935 erschien im Anzeiger des Volkskundemuseums Zagreb (Agram) seine Studie in kroatischer Sprache über alte kroatische Herde an der Drau, die erste im Ausland und in einer Fremdsprache erschienene Studie Béla Gundas. Damals besuchte er auch die Museen von Zagreb, Sarajevo und Belgrad sowie einige Dörfer im Velebit-Gebirge und im Drina-Tal. Eine Freundschaft fürs Leben verband ihn mit dem Zagreber Professor Milovan Gavazzi. 1937 besorgte er auf der Berliner Internationalen Jagd-Ausstellung die Abteilung für ungarische Kulturgeschichte und Volkskunde. 1938 hielt er auf dem Kopenhagener Internationalen Ethnologen- und Anthropologenkongress einen Vortrag über die östlichen Beziehungen des ungarischen Hirtenwesens und lernte die führenden Persönlichkeiten der europäischen Volkskunde kennen. Im Studienjahr 1938/39 hörte er an der Stockholmer Universität als Stipendiat des schwedischen Staates die Vorlesungen von Professor Sigurd Erixon. Das Bekanntwerden mit den Themen der auch damals sehr erfolgreichen skandinavischen Volkskundeforschung und mit der sich entfaltenden europäischen ethnologischen Anschauung und ihren Methoden hat seine weitere Arbeit in Ungarn entscheidend beeinflusst.

Heimgekehrt wartete auf ihn eine Stellung im Budapester Ethnographischen Museum, welches ihn durch István Györffy und Zsigmond Bátky auch schon vorher vielfach beschäftigt, seine Forschungsreisen gefördert und seine Artikel und Studien im *Néprajzi Értesítő* (Ethnographischer Anzeiger) veröffentlicht hatte. Gestützt auf seine Schwedenerfahrungen organisierte er die Ethnologische Datensammlung des Ethnographischen Museums neu, die auch heute noch aufgrund der von ihm eingeführten Prinzipien wächst und arbeitet. Um das Wachstum der Datei zu fördern, entwickelte er mehrere niveauvolle Fragebögen, die an die freiwilligen Mitarbeiter des damals entstehenden volkskundlichen Sammelnetzes verschickt wurden. Gleichzeitig warf er den Gedanken auf und schlug vor, den ungarischen Volkskundeatlas und das ungarische Ethnographische Lexikon zu erarbeiten. Er machte Studienreisen und führte Forschungsarbeiten in den Nordostkarpaten sowie in ungarischen und rumänischen Dörfern Nordsiebenbürgens durch.

1940–1944 redigierte er die Zeitschrift *Ethnographia* der Ungarischen Ethnographischen Gesellschaft, in der er der Reihe nach die Studien hervorragender Vertreter der europäischen Ethnologie (Richard Thurnwald, Martin Gusinde, Walter Hirschberg, Wilhelm Koppers, Sigurd Erixon, Uno Harva) veröffentlichte, um damit den Blutkreislauf der Erforschung des ungarischen Volkslebens zu beleben. 1941 habilitierte er sich an der Szegeder Universität zum Privatdozenten im Themenkreis *Összehasonlító néprajz, különös tekintettel a balkáni népekre* (Vergleichende Volkskunde, mit besonderer Berücksichtigung der balkanischen Völker). 1943 wurde er

offiziell zum außerordentlichen Professor am Ethnographischen Lehrstuhl der Universität Klausenburg (Kolozsvár, Cluj, heute Rum.) ernannt, wo er bis 1948 lehrte. Hier begann er mit der Erforschung der Volkskultur des Ungartums der Karpaten und der Moldau. Inzwischen arbeitete er 1947/48 erneut am Ethnographischen Institut Sigurd Erixons in Stockholm, wo er Vorlesungen hielt. Aus Schweden kehrte er nach Rumänien zurück und von dort – da die zuständigen rumänischen Behörden seinen Arbeitsvertrag vor seinem Ablauf und ohne triftige Begründung auflösten – im September 1948 nach Ungarn.

1949 gab ihm das Ministerium für Kultus und Unterricht eine Anstellung an der Philosophischen Fakultät der Universität Debrecen, wo er das Ethnographische Institut organisierte, 1951–1954 Dekan war und bis zu seinem Tode gelehrt und geforscht hat. Er hat mehr als hundert Schüler für die ungarischen und siebenbürgischen Museen, Forschungsinstitute und Universitäten ausgebildet. Durch seine Tätigkeit wurde das Institut in enger Einheit mit der Ausbildung von Fachleuten binnen drei Jahrzehnten zu einem bedeutenden Zentrum der kulturgeschichtlichen vergleichenden Forschung der ungarischen sowie der mittel- und südosteuropäischen Ethnographie. 1960–1976 redigierte er das Jahrbuch des Institutes, *Műveltség és Hagymány* (Kultur und Tradition), eine der wichtigsten Veröffentlichungsserien der ungarischen sowie der mittel- und südosteuropäischen Ethnographie.

In der Slowakei untersuchte er 1953 den Lastentransport im Dorf Žakarovce. Aufgrund des dort gesammelten Materials schrieb er seine Dissertation *Életmód és anyagi műveltség* (Lebensweise und materielle Kultur), mit der er 1961 den akademischen Doktorgrad erlangte. 1965/66 führte er als Ford-Stipendiat in den Vereinigten Staaten von Amerika bei den Indianern von Kalifornien und Arizona Materialsammlungen über Pflanzenbau und Viehzucht durch.

Neben seinem hohen theoretischen Anspruch hat Béla Gunda die Feldsammlung, Aufarbeitung und Analyse volkskundlichen Materials als seine Hauptaufgabe angesehen. Im Laufe seiner Sammelreisen besuchte er das gesamte ungarische Sprachgebiet von der Unteren-Wart bis zur Moldau, von Zemplén bis Syrmien, von Szatmár bis Gyimes, aber er führte auch Feldforschungen bei den Kroaten, Ruthenen, Slowaken und Rumänen durch. Forschungsreisen führten ihn nach Österreich, Bulgarien, in die Tschechoslowakei, nach Finnland, Jugoslawien, Polen, Deutschland, Italien, Rumänien, Schweden und in die Türkei. 1981 unternahm er mit Unterstützung der Firma Lindner-Hellas eine Studienreise zu den griechischen Inseln Naxos, Kreta und Carpathos. Stets legte er großes Gewicht auf das Studium der sog. kleinen Ethnien (Tataren der Dobrudscha, Pomaken, Karakatschanen, Huzulen). Den Erfolg seiner Sammelreisen belegen seine Bücher, Studien, Reiseberichte und vielen zehntausend Lichtbilder. Die bedeutendsten seiner Arbeiten und Publikationen sind die Bücher *Néprajzi gyűjtőúton* (Auf volkskundlicher Sammelfahrt, 1956), *Ethnographica Carpathica* (1966), *Ethnographica Carpatho-Balcanica* (1979) und *Rostaforgató asszony* (Schwinge schüttelnde Frau, 1989). Seine akademische Antrittsrede *Hagymány és európaiság* (Tradition und Europäertum) erschien 1994. Seine sonstigen Studien, Artikel und Buchbesprechungen sind fast unzählbar. 1971 gab die Debrecener Universitätsbibliothek eine 63seitige Bibliographie seiner zwischen 1929 und 1971 erschienenen Werke heraus. Die Bibliographie seiner fachwissenschaftlichen Produktion zwischen 1970 und 1980 sowie 1981 bis 1995 erschien in der *Ethnographia* (XCII. 1981; XCI. 1995). Aus diesem jedermann beeindruckenden Lebenswerk müssen nun die seine wissenschaftlichen Prinzipien und Ergebnisse am besten widerspiegelnden

Feststellungen ausgewählt werden. Seine gesamte Laufbahn hindurch hat ihn die Methodenfrage wegen ihres großen Einflusses auf den Erfolg seiner wissenschaftlichen Arbeit beschäftigt. Unter den Tendenzen der europäischen Ethnologie hat er den Funktionalismus mit den Gesichtspunkten der Geschichtlichkeit, vor allem der historischen Ökologie, ergänzt. In seinen Studien führte er aus, daß die Gesamtheit oder einzelne Elemente der Volkskultur Ergebnisse historischer Entwicklung sind. Die früheren natürlichen Lebensumstände des Mitteleuropäers werden in Béla Gundas ethnographischen Studien aus ethnobotanischer und kulturökologischer Sicht gut widerspiegelt. Bezüglich der Zukunft des Ungartums, der ungarischen Kultur und Wissenschaft haben wir von Béla Gunda gelernt, daß wir auf dem Boden Europas und in Europas Geschichte keine Toten sind, die zum Leben verurteilt wurden.

Auf in- und ausländischen Kongressen, Konferenzen und Symposien machte er mit seinen eindrücklichen Vorträgen die fachliche Öffentlichkeit auf die Ergebnisse der ungarischen Ethnographie aufmerksam. Unter anderem nahm er an folgenden Foren teil und hielt Vorträge: Internationale Anthropologen- und Ethnologenkongresse (Kopenhagen, 1938; Paris, 1960; Moskau, 1964), Finnougristische Kongresse (Helsinki, 1965, 1980; Syktyvkar, 1985; Debrecen, 1990), Nordischer Ethnologenkongress (Röros, Norwegen, 1963), Kongress der Deutschen Ethnologischen Gesellschaften (St. Augustin bei Bonn, 1967), Kongress Jugoslawischer Ethnologen (Ljubljana, 1975), Ethnomedizin-Kongress (Hamburg, 1980), Balkanischer Folklore-Kongress (Skopje, 1977), Südosteuropa-Kongresse (Istanbul, 1979; Belgrad, 1984), Internationaler Hungarologischer Kongress (Wien, 1986), Internationales Symposium Ethnographia Pannonica (Székesfehérvár, 1987).

Er nahm an der Redaktion mehrerer ungarischer, ausländischer und internationaler Zeitschriften und Jahrbücher teil: Ethnographia (Budapest, 1941–1944: Redakteur, später Mitglied des Redaktionskomitees, seit 1992 Hauptmitarbeiter); Kodály Zoltán Emlékkönyv (Zoltán-Kodály-Festschrift, Budapest, 1943: Redakteur); Erdélyi Néprajzi Tanulmányok (Siebenbürgische Volkskundestudien, Klausenburg, 1944–1947: Redakteur); Acta Ethnographica Hungarica (Budapest, 1953–1986: Mitglied des Redaktionskomitees, seit 1986 Chefredakteur); Műveltség és Hagyomány (Kultur und Tradition, Debrecen, 1960–1976: Redakteur); Hungarian Studies (Budapest, seit 1980 Mitglied des Redaktionskomitees); Folk-liv (Stockholm, 1939–1943: Mitglied des Redaktionskomitees); Demos (Berlin, seit 1960 Mitglied des Redaktionskomitees); Ethnologia Europaea (Paris, Münster, Kopenhagen, seit 1967 Mitglied des Redaktionskomitees); Études Finno-Ougrienne (Paris, seit 1964 Mitglied des Redaktionskomitees); Ethnomedizin (Hamburg, seit 1982 Mitglied des Redaktionskomitees); International Journal of Sociology (New York, 1976–1987: Mitglied des Redaktionskomitees). Als Krönung seiner Redaktionstätigkeit erschien beim Akadémiai Kiadó, Budapest (Akademie Verlag) der 1253seitige Band *The Fishing Culture of the World*, der Studien von 56 Autoren von Neuseeland bis Irland enthielt. Dieser gewaltige Band ethnologischen, kulturökologischen und folkloristischen Inhalts erforderte eine breitgefächerte internationale Organisationsarbeit vom Redakteur. In der gleichen Periode redigierte Béla Gunda auch den Studienband *Beiträge zur Volksarchitektur in Mittel- und Osteuropa*, der 1982 als Band XXXI der *Acta Ethnographica* erschien. In den als Planarbeit des Internationalen Karpaten-Balkan-Komitees erstellten Band wurden Studien über Volksbauweise polnischer, slowakischer, tschechischer, ungarischer, kroatischer, slowenischer, rumänischer, ukrainischer, lettischer und estnischer Volkskundeforscher aufgenommen.

Schon vorher hatte Béla Gunda beim Akadémiai Kiadó angeregt, die ebenfalls einen internationalen Autorenstab zu Wort kommen lassenden Studienbände *Viehzucht und Hirtenleben in Ostmitteleuropa* (Budapest 1961), *Viehwirtschaft und Hirtenkultur* (Budapest 1969) sowie *Getreidebau in Ost- und Mitteleuropa* (Budapest 1972) zu veröffentlichen. Seine letzte Initiative in dieser Gattung war der dem Gedächtnis seines Lehrmeisters im Ethnographischen Museum gewidmete Band *Ideen, Objekte und Lebensformen, Gedenkschrift für Zsigmond Bátky* (Székesfehérvár 1989).

Aktiv beteiligte er sich an der Arbeit der verschiedenen ungarischen und ausländischen wissenschaftlichen Gesellschaften. Die Ungarische Akademie der Wissenschaften wählte ihn erst sehr spät, infolge des politischen Systemwechsels, 1990 zum korrespondierenden und 1991 zum ordentlichen Mitglied. Viele Jahrzehnte hindurch war er Mitglied und Vorsitzender der Ethnographischen Kommission der UAW und des ethnographischen, folkloristischen und musikwissenschaftlichen Fachausschusses der Wissenschaftlichen Qualifikationskommission. In der Ungarischen Ethnographischen Gesellschaft war er Mitglied seit 1932, 1938–1943 Sekretär, 1955–1964 und 1967–1982 Vizepräsident und danach inländisches Ehrenmitglied. Zum Ehrenmitglied wählten ihn die Anthropologische Gesellschaft (Wien, 1970) und die Schwedische Königliche Gustav-Adolf-Akademie (Uppsala, 1973). Folgende Gesellschaften ehrten ihn mit der Aufnahme als korrespondierendes bzw. gewähltes Mitglied: Finno-Ugrische Gesellschaft (Helsinki, 1959), Société Finlandaise d'Archéologie (Helsinki, 1959), Kalevala-Gesellschaft (Helsinki, 1959), Finnische Literarische Gesellschaft (Helsinki, 1984), Österreichische Ethnologische Gesellschaft (Wien, 1980), Verein für Volkskunde in Wien (1940), Gesellschaft für Vor- und Frühgeschichte (Bonn, 1985), Arbeitsgemeinschaft Ethnomedizin (Heidelberg, 1984).

Die bedeutendsten unter seinen zahlreichen in- und ausländischen Auszeichnungen sind: die erste Stufe des Finnischen Löwen-Ritterordens (1970), der Herder-Preis (1978), die Pitré-Goldmedaille (1988), die Debrecener Ehrendoktorwürde (1988) und Ehrenbürgerschaft (1993).

László Lukács

NYITOTT SZEMMEL

Környezet és kultúra, ahogyan Gunda Béla látta

SÁRKÁNY MIHÁLY

Alig hiszem, hogy a magyar néprajzkutatók körében bárki is akadt volna, aki érdeklődési körének szélességét tekintve Gunda Bélához mérhető lenne, aki annyi témában gazdagította volna eredeti kutatásokkal és meglátásokkal ezt a tudományt, mint ő. A kulturális ökológiára vonatkozó nézeteiről, illetve azzal kapcsolatba hozható tanulmányairól szólva ezért nem vállalkozhatom többre, mint gondolkodása egyik irányának követésére. Ez az irány azonban, úgy látom s remélem, hogy ezt a véleményt meggyőzően alá tudom majd támasztani, meghatározó volt egész kutatói habitusára nézve és felfedezni valót kínált számára élete végéig.

A magyar néprajztudomány történetéről írva Gunda Béla fontosnak tartotta hangsúlyozni, hogy a „tárgyi” néprajz kutatói természettudományi szemléletet hoztak tudományunkba a szaktudománnyá válás időszakában, mint a geográfus indíttatású *Hunfalvy János*, a természetbúvár *Herman Ottó*, a pályáját ugyancsak geográfusként kezdő *Jankó János*, valamint utóda a Néprajzi Múzeumban az a *Bátky Zsigmond*, akit Gunda Béla leginkább tanítómesterének tekintett.¹ Ennek a ténynek a felelőletése nem lehetett véletlen az ugyancsak természettudományi felkészültséggel is bíró Gunda Béla részéről, mint ahogyan bizonyára nem volt véletlen a pontos növény- és állatrendszertani nevek megadása sem közismert növények és állatok megjelölésére egyes tanulmányok címében, mint a napraforgó vagy a tengeri malac.² Utalás volt ez egy természettudományinak tekinthető attitűdre, amelyről elmondható, hogy jellemzője egyfelől a vizsgált jelenségek alapos, sokoldalú, különféle meghatározottságukban való és tudományos előítéletektől is mentes szemügyrevétele, mintegy az önmagukért való megismerésükben, megértésükben lelhető öröm, másrészt az ismeretek összerendezésének, osztályozásának, gondolatnyalábokba összefogásának, törvények hatálya alá vonásának intellektuális élvezete, amint a lehetőségeket 1887-ben a geográfiáról szólva *Franz Boas* összevetette.³ Ez az alapállás pedig – tehetjük hozzá – magában rejtje az egyes jelenségkörök egymástól elkülönített, eltérő módszerekkel történető tanulmányozásának eshetőségét. A beállítódás mellett a földrajzi és egyéb természettudományi tanulmányok anyagukban is alapot kínáltak arra, hogy Gunda Béla figyelme kulturális ökológiai témákra, kérdésfeltevésekre terelődjön.

Mi a kulturális ökológia?

Erre a kérdésre úgy adhatunk a legszerencsésebben választ, ha a fogalmat alkotó *Julian H. Steward* elgondolásából indulunk ki. Számára a fogalom módszertani segéd-eszköz a kulturális fejlődés eltérő folyamatainak a magyarázatához. Egy kultúrán kívüli tényezőhöz, a természeti környezethez való alkalmazkodás módjából, technikai és társadomszervezeti sajátosságaiból következteti ki az egyes kultúrák magját alkotó legfőbb

1 Gunda B., 1956. 5–6.; Gunda B., 1978. 7–9.

2 Gunda B., 1968b.; Gunda B., 1969.

3 Boas, F., 1887. 641–645.

jellemzőket. Ezek függvényében, de más, így például kultúrtörténeti tényezők bevonásával véli magyarázhatónak a kultúrák egyéb jelenségeit, amelyek nem kötődnek össze közvetlenül a környezet kiélésének módjával. A hasonló környezetben lezajló, hasonló adaptív folyamatokból szabályszerűségek vonhatók le. Ezek megállapításával, valamint a szociokulturális integráció adott szintjének a kulturális magban tükröződése révén dolgozható ki a kultúrák tipológiája, így kapcsolódik a kulturális ökológiai program a multikulturális evolúció nagyívű teóriájához.⁴ Steward itt szükségképpen csak nagy vonalakban ismertetett elképzelése több feltevést tartalmaz, amelyekkel kapcsolatosan kételyeket fogalmaztak meg, a módszer gyengéit igazolták többek, így magam is.⁵ Ahelyett azonban, hogy ezek taglalásába bocsátkoznék azt emelem ki, hogy ez a kutatási stratégia fölöttébb ösztönzően hatott a kulturális antropológiai kutatásokra három viszonylatban: a természet és az ember közötti kölcsönhatás viszonylatában, a kultúra különböző oldalai közötti meghatározottság viszonylatában, s azáltal, hogy e két viszonyrendszert egymással összefüggésben látta a kulturális változás folyamatában. S azért hathatott így, mert „a kulturális ökológia elmélete nem annyira a környezetről, mint inkább a kultúráról szól, ebben rejlik az ereje.”⁶ Az aktív alkalmazkodásra helyezve a hangsúlyt, Steward a kultúra dinamikájának és változatosságának, a társadalmi lét változékonyságának leképezésére és magyarázatára irányuló módszert kínált. Lássuk most, hogy hogyan ítélte meg ezt a készítményt Gunda Béla, aki idevágó nézeteit főként előadásaiban fejtette ki a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetemen és 1982-ben az ELTE Tárgyi Néprajz Tanszékén is. Ezek az előadások teljes terjedelmükben tudtommal sohasem jelentek meg. Így elsősorban 1986-ban az Új Forrás folyóiratban a kulturális ökológia fogalmáról vitázó tanulmányok sorában, majd az azokból született könyvben 1987-ben megjelent tanulmányából vagyok kénytelen kiindulni.

Mind általam megismert előadásában,⁷ mind a hivatkozott munkában rávilágított Steward elgondolásainak előzményeire, s különösen kiemelte *Ratzel* antropogeográfiai módszerének rokoníthatóságát Steward szemléletmódjával.⁸

Az antropogeográfiai módszert Gunda Béla nem csupán ismerte, hanem igen sikeresen alkalmazta is. Ennek bizonyossága 1940-ben angolul megjelent gondolatébresztő tanulmánya a nagyalföldi pásztorkodás antropogeográfiájáról.⁹ Ebben a munkában a sík vidéki és hegyvidéki állattartás állatfajták és etnikumok szerinti elkülönülése mellett kitér arra a kérdésre, hogy a honfoglaló magyarok megtelepedésükkor figyelemmel voltak a talajadottságokra (kerülték a homokos talajt), az erdők összetételére (legelőként hasznosították a tölgyerdőket, de elkerülték a fenyveseket és más lombos erdőket). *Soó Rezső* kutatásaira támaszkodva tárgyalja, hogy az alföldi pásztorkodás természeti körülményei hogyan változtak, s bemutatja, hogy az alföldi pásztorkodás jellege hatással volt a települési és építkezési formákra, a táplálkozásra, a szervezeti keretekre, az

4 Steward, J. H., 1955. 5–42.; Steward, J. H. 1977. 43–57.

5 További utalásokkal lásd *Sárkány M.*, 1979. 565–568.; *Borsos B.*, 1994. 78.

6 Murphy, R. F., 1977. 22.

7 Az előadásról készített jegyzetét Mohay Tamás rendelkezésemre bocsátotta, amiért ezúton is köszönetet mondok neki.

8 Gunda B., 1986. 144.

9 Gunda B., 1940.; Pályájára emlékezve Gunda Béla ír arról, hogy mennyire megkapta már az egyetemi tanulmányok során az antropogeográfiai gondolkodásmód (Gunda B., 1989. 270). Az előadás elhangzása óta jelent meg Gunda Bélának a funkcionalizmus magyar előzményeiről írott tanulmánya, ahol újfent hangsúlyozza az emberföldrajzi szemlélet fontosságát a magyar geográfiában, kiemelve elsősorban Cholnoky Jenő munkásságát (Gunda B. 1994. 660–661).

életvitelre. A tanulmány, éppen, mert átfogóan ábrázol, természetesen sokak előzetes kutatásaira épül. Akadnak benne megállapítások, amelyek felett az alaposabb történeti vizsgálódás folytán eljárt már az idő. Kétségtelen azonban, hogy az adott összegező kép fő vonásai helytállóak, s megvalósul bennük többé-kevésbé egy kulturális típus felvázolásának stewardi elképzelése, amely akkor még, teoretikus programként, meg sem született.¹⁰ Megtalálható benne továbbá a magashegyi pásztorkodás etnikus változatainak jelzése, amelyek nem környezeti, hanem egyéb, a tanulmányban részletesen ki nem fejtett okokból következnek.

Ez a tanulmány bizonyítja, Gunda Bélának nem volt szüksége a kulturális ökológiai módszer megismerésére ahhoz, hogy vallja, a környezethez való alkalmazkodás különféle jelenségek és folyamatok elindítója a kultúra egészében és részeiben.¹¹ Sőt, vizsgálódásainak homlokterében éppen az egyik legnagyobb szabású alkotó alkalmazkodás állt: az állatok domesztikációja és a növények termesztésbe vonása.

Jóllehet domesztikációs problémák már az 1930-as évek végén foglalkoztatták, a magyar ló eredetének kérdése érdekelte,¹² nagy domesztikációs tanulmányosorozata az Egyesült Államokban tett tanulmányútját követően jelent meg. Nem célom bibliográfia összeállítása, ezért ezekre egyenként nem térek ki – mindegyikük fontos adalék ehhez az óriási és nagyszerű témakörhöz.¹³ Egy közös jegyüket szeretném azonban előtérbe állítani, azt, hogy Gunda Béla milyen szenvedélyes érdeklődéssel kutat e folyamatok kezdetei, a ma keletkező-megfigyelhető archaikus vonások után. Felfigyel arra például, hogy az évi vándorútjukra induló pajútok szétszórták az indián köles magjait és egyéb magvakat a táborhelyük körül, így akarták elérni, hogy következő évben, amikor visszatértek, legyen mit összegyűjteniük.¹⁴ Hasonlóképpen észreveszi a Lápos völgyében, hogy az esztenák melletti juhkosarak helyén elszaporodik a csalán meg a laboda, amely táplálékul is szolgál.¹⁵ Gunda Bélát láthatólag a kísérletező ember érdekli, aki megfigyeléseire, tapasztalataira támaszkodik Amerikában és Európában egyaránt, a régmúltban valószínűleg éppúgy, mint a jelenkorban, aki, ha úgy tetszik primitív ökológus, vagy legalábbis természetbúvár, s akinek „az emberiség egyik legnagyobb teljesítménye, a domesztikáció köszönhető”,¹⁶ mint az *Eötvös Károly* szerint „Istennek és a magyar népnek ősmadara, a daru”¹⁷ vadászatáról és tartásáról írott tanulmány lezárásaként olvashatjuk.

10 Steward 1936-ban publikálta első, később sokat idézett és vitatott kulturális ökológiainak minősítő tanulmányát a primitív hordák társadalmi és gazdasági bázisáról, amelyet csak átdolgozott változatában olvashattam (Steward, J. H. 1955. 122–150). Ám, hogy az elgondolás mennyire benne volt a levegőben, azt jól bizonyítja C. Darryll Forde először 1934-ben és azóta sokszor kiadott munkájának sikere, amelyben számos életmódváltozatot mutat be a környezet, a gazdálkodás és a társadalmi élet kapcsolatát demonstrálva anélkül, hogy sok szót vesztegetne elméleti fejtegetésekre (Forde, C. D. 1934.)

11 Gunda B., 1986. 143.

12 Gunda B., 1940. 3.

13 Idevágó publikációit felsorolja 1975-ig Gunda B., 1979. 11. Azóta Gunda B., 1988.; Gunda B., 1993.

14 Gunda B., 1968a. 23–24.

15 Gunda B., 1956. 46.; Gunda B., 1988a. 474.

16 Ezek a gondolatok ismételt felbukkannak Gunda Béla írásaiban. Pl. Gunda B., 1968a. 16–20.; Gunda B., 1975. 60.; Gunda B., 1986. 153.; Gunda B., 1988b. 176. Az idézett hely: Gunda B., 1979. 111. Az előadás elhangzása óta megismert tanulmányában Viga Gyula a kulturális ökológiai vizsgálódás egyik irányát jellemezve ugyancsak kiemeli, hogy Gunda Béla nagy érdeklődést mutatott az archaikus reliktum területek iránt, s ő úgy látja, hogy az általa is képviselt kutatási irányt inkább foglalkoztatja a környezethez való alkalmazkodás és a választható magatartások spektruma, mint a környezetben előidézett változások (Viga Gy., 1995. 60.) – a legutóbbi megállapítás azonban Gunda Bélára aligha vonatkoztatható, tekintettel a domesztikáció iránti szenvedélyes érdeklődésére.

17 *Eötvös K.*, 1957. 221.

Stewardtól eltérően azonban Gunda Béla környezetet nem csupán a természeti környezetet értette, hanem az ember maga teremtette környezetét is, ami nem más, mint a kultúra. Hangsúlyozza, hogy „A kultúra a kultúrát is alakítja.”¹⁸ Ez a megállapítás természetesen nem vitatható, amennyiben úgy értjük, hogy az ember kultúráját a már elsajátított kultúrájától függően alakítja tovább, történjen ez az elsajátítás bármilyen formában, s nem lehet kétségünk afelől, hogy Gunda Béla is erre gondolt.¹⁹ Ettől a mozzanattól elvonatkoztatva, de arról meg nem feledkezve – bár erre is akad példa – a kultúra részjelenségei, tartományai közötti összefüggések felismerése, megértése és magyarázata tudományunk régi törekvése, nem egy irányzatának kiindulópontja. Ebben az összefüggésben a kulturális rendszernek egy esetleges „ökoszisztéma” mintájára való egyszerűsítése azonban – amit Gunda Béla a következőképpen pendített meg: „Nem térhetünk ki az elől a felismerés elől, hogy a térben és időben egymást követő kultúrák integrált ökológiai rendszerek, társulások, amelyekben éppen úgy szerepe van saját teljesítményeinknek, a közösségek igényeinek, az energiaforrások megszerzésének, mint a természeti környezetnek, amelyet érdekünkben, kultúránk tartóssága érdekében nem hozhatunk önmagával ellentmondó állapotba”²⁰ – aligha jelent előrelépést a kutatási módszertanban. Nem az a gond, hogy a kultúra nem közelíthető meg ökológiailag, hiszen az ember az ökoszisztéma része, alá van vetve a természet törvényeinek, hanem az, hogy az ember legsajátabb létezési formájáról, a *kultúrával létezés szintjéről* semmi újat nem mond az ökoszisztéma metafora, például arról, hogy miért cselekszik az ember felismert ökológiai érdekeivel olykor ellentétesen. Tartozunk az igazságnak azzal, hogy akadnak természettudósok, akik, főként a szociobiológiai szemléletre támaszkodva, el tudják képzelni a létformák szintjeinek összekapcsolását egy ökológiai alapozottságú fejlődésgondolat jegyében.²¹ A kultúra formálódását behatóbban ismerők azonban nem véletlenül hívják fel a figyelmet az ismeretek átadásának, gyarapításának, tárolásának, a hosszú távú előrelátásnak és a valóságtól elrugaszkodó fantáziának sajátosan emberi lehetőségeire, amelyek kiemelik az embert a többi élőlény világából.²² Bizonyos, hogy az ökoszisztéma tanulmányozása nem képzelhető el az emberi ténykedés negligálásával ott, ahol ember él, s az emberi kultúrák sem érthetők meg ökológiai bázisuk nélkül. A két vonatkozásban azonban eltérő kérdésekre keresünk választ mégpedig a figyelembe vett tényezők eltérő szintekre átemelésével. Az eljárás nehézségei nyilvánvalóak. Jól tükrözik ezt elméleti s olykor gyakorlati viták (mint, hogy hol húzódik az etológia határa²³ vagy, hogy hol szabad vízlépcsőt építeni), s a feltett kérdések jellege és a válaszadás módja világos tisztázásának hiánya zavarra vagy semmitmondásra vezethet. Ezt példázza két tanulmány is, jelezve egyúttal, hogy Gunda Béla a kulturális ökológia fogalmának olyan alkalmazását kezdeményezte, amelyben aligha követhető.

Egyik „A szolgáltatást nyújtó nomádok kulturális ökológiája” címen különféle vándorló mesteremberek jelenlétéről szól főként a Kárpát-medencében, de távolabbi eurázsiai tájakon is. A drótos szlovákok, üvegesek, olejkárok és más kereskedők, pióca-

18 Gunda B., 1986. 143.

19 Gunda B., 1958. 575–576.

20 Gunda B., 1986. 146–147.

21 A feltevésekre épített, fölöttébb mechanisztikus gondolati modellt jól érzékelteti Odling-Smee, F. J. 1994. 181–190. A szelekció fontosságát hangsúlyozza a kulturális adaptáció esetén, de az ideológiailag irányított, szándékos cselekvés szerepét is elismeri J. Eibl-Eibesfeldt (1989. 11–16).

22 Leach, E., 1982. 74–104, különösen 93.; Premack, D. – A. Jö. Premack 1994.

23 Eibl-Eibesfeldt, I. 1989. 4–5.

árusok, medvetáncolatok, olasz foghúzókat adatokban gazdag bemutatásában nehéz felismerni az ökológiai elemet, ha csak a keresletet nem azonosítjuk az ökológiai niche-vel, amitől a szerző tartózkodott.²⁴

A másik ilyen írás a gereblyék „kulturális ökológiáját” taglalja a Kárpát-medencében. Voltaképpen tárgya annak bemutatása, hogy egyes gereblyeformák elterjedése, átadása-átvétele nem véletlenszerű, hanem a gazdálkodás módjától függ, s alkalmat ad a szerzőnek, hogy áttekintést nyújtson a térség gereblyeformáinak megoszlásáról. Egyetlen gereblyeváltozatról, a nagyméretű tarlógereblyéről állapítja csak meg, hogy elterjedése a domborzati viszonyok szerint alakult, azaz a síkságok és enyhe lankák eszköze, meredek lejtőkön, hegyoldalakon nem alkalmazható. Gunda Béla azonban körültekintőbb tudós volt annál, hogy ezzel beérje. A Nyugat-Európában is csak viszonylag későn, a 18. század második felétől adatolható eszköz megjelenését sem ökológiai tényezőkre vezeti vissza, hanem a gabonatermesztés kaszás aratással párosult kiterjesztésére a nagybirtokokon, s ebből következően a hatékonyabb eszköz iránti igényre – azaz a gazdálkodás történetileg kialakult változatára.²⁵

A kulturális ökológia fogalmának ilyen könnyed használata meglepő, hiszen korábbi tanulmányaiban Gunda Béla igen világosan felvázolta elképzeléseit a kultúra különböző oldalainak egymáshoz, valamint a természeti környezethez fűződő viszonyáról, miként azokról a következményekről is, amelyek mindebből a kultúra terjedésének vizsgálatára vonatkozóan adódnak. Így a kultúra integrációja és az etnikai csoportok alakulása közötti viszonyt tárgyaló tanulmányában arra a következtetésre jut, hogy „A megismerés csak akkor érhető el, ha állandóan figyelembe vesszük, hogy minden kultúrában megvannak az összefüggéseknek azok az alcsoportjai, amelyek magukban foglalják az ember és a természet, az ember és az ember, a most és az akkor kapcsolatait. Tehát egy bonyolult integrációs hálózatba a bevezető utakat kell megtalálnunk.”²⁶ A kulturális javak áramlásáról írva másutt hasonlóképpen arra a következtetésre jutott, hogy döntő szerepe van a gazdasági és társadalmi tagoltságnak, amely még egy etnikumon belül is befogadóképesség és készség eltéréseiben jelentkezik, s úgy véli, emellett figyelemmel kell lennünk a természeti tényezőkre, a meglevő tradíciókhoz való ragaszkodás erejére, különféle okokból adódó etnikai sajátosságokra is.²⁷

Ezek a lehetőségeket mérlegelő, a jelenségkör sokszínűségére rávilágító megfogalmazások inkább segítik a megismerést, mint felváltásuk egy, a túlhasználat során elkopó kategóriával. Ám mint a gereblyék esete és Gunda Béla egész kutatói gyakorlata mutatja, számára egyetlen kutatási stratégia sem jelentett királyi utat az igazsághoz, s a kulturális ökológiában is bizonyára inkább serkentő ideát, nem pedig valamiféle mindent magyarázó módszert látott.

A mellérendelő szemléletmód elismerése annak, hogy különböző jelenségcsoportok és összefüggések egymás mellett, különböző perspektívákban történő vizsgálata egyaránt fontos lehet, nagymértékben megkönnyítette Gunda Béla számára, hogy megértéssel közelítsen igen eltérő elméleti törekvésekhez.

24 Az ökológiai niche ideája, amit elég szerencsétlenül gyakorta fülkének fordítanak (képzeliük el a képzavart, pl. mocsár, mint fülke), s talán a politikai szóhasználatban diszkreditált élettérrel volna magyarul visszaadható, éppen a vándorló mesteremberek tekintetében úgy látszik mozgatja a képzeletet. A romák európai elterjedése kapcsán szintén felmerült az a megfogalmazás, hogy a gazdaság niche-iben (ebben az összefüggésben lehetséges fordítás a hézag) helyezkedtek el (Stewart, M. S. 1993. 20.).

25 Gunda B., 1992., különösen 157–158.

26 Gunda B., 1963. 10–11.

27 Gunda B., 1958. 575.

Ha most tárgykörömből kilépve megjegyzem, hogy véleményem szerint az ő érdeklődésének fő iránya a kultúrtörténeti-kultúrmorfológiai vizsgálódással esik egybe,²⁸ ezen az ösvényen célozza meg az elődök meghaladását, azért teszem, hogy megfelelő távlatban láttassam azt az elmélyült és a koncepcióban rejlő lehetőségeket nagy szimpátiával kibányászó tanulmányt, amely a szerény „A kulturális areák néhány kérdése” címet viseli.²⁹ A kulturális area koncepció ugyanis a kultúrkör elmélet amerikai megfelelője volt, amelyben kihangsúlyozódott a környezethez alkalmazkodás, s jócskán elfelejtődött a történeti alakulás egyéb mozzanatainak szerepe a kulturális alakzatok létrejöttében.³⁰ A két iskola nagyjából egy időben esett is ki az etnológiai gondolkodás fő áramából. Gunda Béla azonban mindkettőből, miként egyéb irányzatokból is, igyekezett kiemelni a hasznosítható elveket, módszereket. Előszóval emlegette a komplementaritást, azt az igényt, hogy az etnológusok „egymás módszereit tiszteletben tartsák és mérőműszereik pontosságát minél inkább tökéletesítsék.”³¹

A bevezetőben emlegetett, sokfelé figyelő és előítéletmentesen közelítő természettudós alapállása volt ez, aki számára a teória annyiban fontos, hogy irányítsa érdeklődését, de ne helyettesítse a tárgy alapos vizsgálatát s váljon meddő viták kiindulópontjává.

Ennek a gondolatnak szellemében dolgozott, talált magának új meg új témát Gunda Béla, éles szemmel fürkészve mind a terepen, mind a szakirodalomban. S hogy valóban az utolsó pillanatig, bizonyosággal álljon itt levelének egy részlete, amelyet 1994. július 25-én írt nekem:

„Igen eredményes utat tettem Ausztriában. Íme egy ökológiai megfigyelés: az erdei utak mentén feltűntek szabálytalanul a diófák, főleg fiatal csemeték. Ezek olyan diókból keltek ki, melyeket a kertekből loptak s elhullajtottak a mókusok és szajkók. A mókusok el is ássák a zsákmányukat, hogy télire legyen táplálékuk. A növényzet természetesen a hullott diókból kikelt fácskákat legnagyobb részben elnyomja s nem nőnek meg. De egyes fák megvastagodnak, bőséges termést hoznak. A parasztok régebben kereszték ezeket a diófás helyeket és irtványtelepüléseiket ilyen helyre telepítették. Itt a diófák idősebbek, mint a lakóházak stb. A Schneeberg körül ragyogóan tapasztalható ez a folyamat.”

Az elméleti érzékenység mellett bizonyára ez a lankadatlan érdeklődés volt az a vonás, amellyel Gunda Béla lebilincselte tanítványait, s lett számukra és marad örökké a Professzor Úr.³²

28 Hasonlóan látja ezt *Sozan Mihály* (1977. 325–326.), akinek azonban nem érthetek egyet azzal a megállapításával, hogy Gunda Béla esetén a kultúrtörténeti érdeklődés szinkronikus látásmóddal (azaz történetietlenséggel) párosult. Kósa László véleményét látom jobban alátámasztottnak, aki Gunda Béla történeti beállítottságát hangsúlyozza (1988. 216, 262).

29 *Gunda B.*, 1980.

30 A két felfogás egymáshoz való viszonyát az elhatárolás szándékával, kimerítően tárgyalja *Herskovits* 1924. és 1926. 230–254. A nézetek rokonsága mellett érvel meggyőzően, különösen a kulturális area és a kulturális provincia fogalmak egymás mellé állításával *Zwernemann, J.* 1983. 18–22.

31 *Gunda B.*, 1980. 20.

32 Minthogy Budapesten jártam egyetemre, nem mondhatom, hogy a tanítványok közé tartozom – nekik, személy szerint *Viga Gyulának* köszönöm a megtisztelő meghívást az emlékülésre – ám kezdő kutatóként tapasztalhattam már, hogy Gunda professzor úr odafigyelt írásaimra, miként bizonyára másokéira is, tekintet nélkül az évek számára. Ezt akkor egy váratlan esemény révén tudtam meg, amikor egy munkahelyi eljáróm rosszalta érdeklődésem irányát, s akkor ő vett védelmébe. Később alkalmam volt mellette dolgozni az *Acta Ethnographica* szerkesztőjeként, s tapasztalhattam buzgalmát, körültekintését, kezdeményező-készségét és kivételes energiáját, azokat az adottságokat, amelyek a 20. századi magyar néprajztudomány kiemelkedő szervező egyéniségévé tették.

IRODALOM

Boas, Franz

- 1887 The Study of Geography. In Race, Language and Culture. New York, Macmillan. 1948. 639–647.

Borsos Balázs

- 1994 Roy Rappaport és a kulturális ökológia. Liget VII. 77–85.

Eibl-Eibesfeldt, Irenäus

- 1989 Human Ethology. New York. Aldine de Gruyter.

Eötvös Károly

- 1957 Utazás a Balaton körül. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó.

Forde, C. Daryll

- 1934 Habitat, Economy and Society. London, Methuen.

Gunda Béla

- 1940 The Anthropogeography of Pasturing on the Great Hungarian Plain. Geographical Review 68. No. 1. Klny. 1–24.
- 1956 Néprajzi gyűjtőúton. Debrecen, Alföldi Magvető.
- 1958 Műveltségi áramlatok és társadalmi tényezők. Ethnographia 69. 567–577.
- 1963 A kultúra integrációja és az etnikai csoportok alakulása. Műveltség és Hagyomány V. 3–23.
- 1968a A növénytermesztés kezdetei az észak-amerikai indiánoknál. Műveltség és Hagyomány X. 7–36.
- 1968b A Helianthus annuus termesztése az észak-amerikai indiánoknál. Ethnographia 79. 485–502.
- 1969b A Cavia porcellus domesztikációja. Ethnographia 80. 493–503.
- 1975a Domesztikációs törekvések az indiánoknál. Ethnographia 86. 32–69.
- 1978 Bátky Zsigmond. Budapest, Akadémiai K.
- 1979 Ethnographica Carpatho-Balcanica. Bp., Akadémiai K. 1979.
- 1980 A kulturális areák néhány kérdése. In: Néprajzi csoportok kutatási módszerei. Szerk. *Paládi-Kovács Attila*. Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához 7. Budapest, MTA Néprajzi Kutató Csoport. 9–21.
- 1981 The Cultural Ecology of Service Nomads. The Eastern Anthropologist 34. 287–299.
- 1986 Megjegyzések a kulturális ökológiáról. In: A kultúra ökológiája. Szerk. Cs. *Varga István*. Új Forrás Füzetek 3. Tatabánya, 1987. 143–162.
- 1988a Kulturális ökológiai megfigyelések a növénytermesztés kezdeteiről. Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXV–XXVI. 467–480.
- 1988b A természetes növénytakaró és az ember. Agria XXIV. 165–219.
- 1989 A rostaforogató asszony. Budapest, Múzsák.
- 1992 Cultural Ecology of an Agricultural Implement in Carpathian Europe. Ethnologia Europaea 22. 145–161.
- 1993 Európában termesztett növények amerikai őshazájukban. Magyar Tudomány 1993/3. 277–289.
- 1994 A funkcionális magyarság előttörténete. Ethnographia 105. 656–662.

Herskovits, Melville J.

- 1924 A Preliminary Consideration of the Culture Areas of Africa. American Anthropologist, N. S. 26. 50–60.

- 1926 The Cattle-Complex in East Africa. I. *American Anthropologist*, N. S. 28. 230–272.
- Kósa László*
1989 A magyar néprajz tudománytörténete. Budapest, Gondolat
- Leach, Edmund*
1982 Szociálanropológia. Budapest, 1996. Osiris
- Murphy, Robert F.*
1977 Introduction: The Anthropological Theories of Julian H. Steward. In: *Steward* 1977. 1–39.
- Odling-Smee, F. J.*
1994 Niche construction, Evolution and Culture. In: *Companion Encyclopedia of Anthropology*. Szerk. *Tim Ingold*. London–New York, Routledge. 162–196.
- Premack, David–Ann James Premack*
1994 Why Animals Have Neither Culture Nor History. In: *Companion Encyclopedia of Anthropology*. Szerk. *Tim Ingold*. London–New York, Routledge. 350–365.
- Sárkány Mihály*
1979 Kulturális ökológia – távlatok és korlátok. *Világosság* 20/8–9. 564–569.
- Sozan, Michael*
1977 The History of Hungarian Ethnography. Washington, University Press of America.
- Steward, Julian H.*
1955 Theory of Culture Change. Urbana, University of Illinois Press. 1955.
1977 Evolution and Ecology. Szerk. *Jane C. Steward és Robert F. Murphy*. Urbana, University of Chicago Press.
- Stewart, Michael Sinclair*
1993 Daltestvérek. Budapest, MTA Szociológiai Intézet.
- Viga Gyula*
1995 Society Shaping the Landscape. Observations on the Ecology of Culture. *Acta Ethnographica* 40. 59–75.
- Zwernemann, Jürgen*
1983 Culture History and African Anthropology. Uppsala (Acta Universitatis Uppsaliensis).

GUNDA BÉLA DEBRECENI ÉVEI

Létezik-e debreceni néprajzi iskola?

SZABADFALVI JÓZSEF

A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetemen a Néprajzi Tanszék fennállásának 40. évfordulójára rendezett ünnepi tudományos ülés előadásait a *Gömör Néprajza* című kiadványsorozat 30. kötetében megjelentették. Itt *Ujváry Zoltán* bevezetője után *Dankó Imre* foglalta össze az egyetemünkön 1949 előtt folytatott néprajzi oktatást. *T. Bereczki Ibolya* adott tartalmas áttekintést a Néprajzi Tanszék negyven évéről. Majd pedig *Viga Gyula*, illetőleg a *Gulyás Éva–Szabó László* szerzőpár emelte ki a tanszéken folyó anyagi kultúra-, illetőleg a folklórkutatás terén végzett eredményeket. Az említett kiadványban közreadták a tanszéken végzett hallgatók névsorát és az 1952 és 1989 között készült szakdolgozatok és doktori értekezések bibliográfiai adatait is. Az itt közölt információkat nem kívánom ismételni. E rövidre szabott időben csupán a címben megfogalmazott két kérdés felvázolását tekintem feladatomnak.

I. Előljáróban megemlítem, hogy családjától megkaptam Gunda Béla évvel nem jelölt, de értelmezhetően az 1980-as évek első felében készült önéletrajzát. Az elkövetkezőkben innen emelek ki néhány idézetet. Mielőtt ezt tenném, megemlítem azt, hogy az 1989-ben *Rostaforgató asszony* (Bp., 1989.) című kötetének utolsó fejezetét Gunda Béla saját tudományos életútjának szentelte. E fejezet számtalan finom értékelést tartalmaz az ember és tudós Gunda Béláról.

1911. december 25-én Temesfüzesen született, elemi iskoláit Békésszentandrásan és Szarvason, a gimnáziumot Budafokon és Budapesten végezte. Egyetemre a Közgazdaságtudományi, illetőleg a Pázmány Péter Tudományegyetemre járt. „Az előbbi egyetemen főleg földrajzi és geológiai előadásokat hallgattam, az utóbbin az előbbi tanulmányok mellett szláv, balkáni és keleti filológiát, magyar nyelvészetet, régészetet, őstörténetet. A filológiai munka mellett nagy hatással volt rám *Melich János*, *Gombocz Zoltán* és *Tagliavini Carlo*. Az egyetemen geológusnak készültem, majd *Teleki Pál* előadásainak hatására emberföldrajzzal és néprajzzal kezdtem foglalkozni. *Györffy István* egyetemi néprajzi előadásai is bekapcsolódtam...”. 1936-ban tett doktori szigorlatot, 1934–1939 között fizetéstelen gyakornok és tanársegéd volt a Györffy István vezette néprajzi tanszéken, majd az 1938–39-es tanévben a stockholmi múzeum és egyetem ösztöndíjasa. 1939 márciusától a budapesti Néprajzi Múzeum munkatársa, az 1940–41-es tanévtől pedig a Pázmány Péter Tudományegyetem Néprajzi Tanszékének oktatója. 1941-ben nyert magántanári képesítést a szegedi egyetemen. 1943 szeptemberében kapott kinevezést mint nyilvános rendkívüli tanár a kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem Néprajzi Tanszékére, ahol 1948 augusztusáig teljesített szolgálatot. Közben 1947–48-ban ismét Svédországban dolgozott részben a múzeumban, részben pedig az egyetemen. Itt dolgozhatott a nagy tekintélyű *Sigurd Erixon* professzor mellett.

Önéletrajzi írásában a reá hatást gyakorló mestereiről így nyilatkozott: „Tulajdonképpen *Erixon Sigurd* és *Teleki Pál* tanítványának tartom magam. A magyar etnográfus-

sok közül elsősorban *Bátky Zsigmond*tól, *Györffy István*tól és *Viski Károly*tól tanultam –, sokat tanultam a mellőzött *Róheim Géza*tól is.”

Hadd idézzem ismét önéletrását: „1948 szeptemberében visszatértem Magyarországra. Itt az akkori Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium 1949. február 23-án a Debreceni Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karára osztott be ... A minisztérium, illetve később a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával megszerveztem a Néprajzi Intézetet... 1961-ben elnyertem az akadémiai doktor fokozatot.” Az önéletrajz szűkszavú és elég szerény megfogalmazása mögött tudománytörténeti esemény húzódik meg!

Debrecenben megszervezte Magyarország negyedik néprajzi tanszékét, amely tíz év alatt a második etnográfusokat képző egyetemi központtá fejlődött. Szinte a semmiből megszervezett egy tudományos központot jelentős könyvtárral és nemzetközi kapcsolatokkal. Megszervezte és néhány évig egyedül végezte az egyetemi szintű néprajzi oktatást, illetve a jobbára Kelet-Magyarországra kiterjedő, de kelet-európai szempontokat szem előtt tartó néprajzi kutatást. A legelsőek még tudjuk, hogy a tanszék tevékenysége egyetlen tanári szobában kezdődött, s csak az egyetem jelentős átszervezése után – gondolok itt az orvos kar függetlenítésére, a teológia kiebrudalására és a jogi kar megszüntetésére – kaptunk három helyiséget. Hős tevékenység volt a bútorzat összeszerzése és pl. a szekrényből fabrikált fotólaboratórium kialakítása.

Akadémiai kutatóhellyé fejlesztette a tanszéket; nemcsak célhittel-támogatást, hanem 1952-től akadémiai státusokat is kapott, és kialakította a későbbi *kelet-európai kutatócsoport*ot, amely 1967-ben az MTA Néprajzi Kutató Csoport független osztályaként működött néhány évig. Ezekben az években egyetemi vezető beosztást is ellátott; 1951 szeptemberétől 1954 augusztusáig a Bölcsészettudományi Kar dékánja volt. Személyében tudós kutató került a kar élére. 1978-ban megkapta a *Herder-díjat*, 1987-ben a *Pitre-díjat*, 1988-ban az egyetem díszdoktora, 1993-ban pedig Debrecen díszpolgárává választották. 1991-ben lett az MTA levelező, 1993-ban pedig rendes tagja.

1979-ben lemondott a tanszék vezetéséről, 1982-ben pedig nyugdíjba vonult. Ettől kezdve az MTA tudományos tanácsadójaként dolgozott tovább, egyes előadásait ez után is megtartotta. A tanszék tanulmányköteteket szerkesztett és adott ki Gunda Béla születésének 60. és 70. évfordulójára.

Tudományos tevékenységét így jellemezte: „Elsősorban a magyar és a kelet-európai néprajz kérdéseivel foglalkoztam. Munkásságom idevonatkozólag kiterjedt a néprajz széles területeire, de főleg a magyar és a kelet-európai összehasonlító néprajz területére. Foglalkoztam a magyar népkultúra szemiotikai és strukturális kérdéseivel, történeti rétegeivel és annak finnugor, valamint középkelet-európai kapcsolataival, a paraszti munka etnoszociológiájával, a földművelés és állattartás kulturális ökológiai problémáival és társadalomnéprajzi kérdéseivel. Több tanulmányban rámutattam arra, hogy a gazdasági, társadalmi tényezők miképpen befolyásolják a népi műveltséget. Jelentősnek tartom a moldvai magyarokra s a precolunmian növénytermesztésre és állattenyésztésre vonatkozó kutatásaimat. Tanulmányaimban kitértem a néprajz elméleti kérdéseire is (funkcionalizmus, integrálódás, kulturális ökológiai, műveltségi áramlatok, népművészet elvi kérdései).” Összegző önértékelését itt félbeszakítom.

Debreceni alkotó tevékenységét itt tovább nem elemezhetem, ez majd monográfiájának a feladata lesz. Csupán egyetlen momentumra próbálok rámutatni. Alkotó életének több mint felét, több mint négy évtizedet Debrecenben dolgozott, pontosabban szorgosan tevékenykedett. Az intézményteremtés, az egyetemi oktatás, a szakemberképzés és a helyi kutatás terén tudománytörténeti méretekkel is jelentőset alkotott,

mégsem vált debreceni, vagy tiszántúli kutatóvá, tudóssá. Debreceni évei alatt is korábban elkezdett témáinak kutatását és publikálását folytatta. Nagyon sokat gyűjtött a terepen debreceni évei alatt is. Évtizedekkel ezelőtt első tanítványait is magával vitte ezekre. Magam is tanúja voltam több szatmári, hortobágyi és zempléni gyűjtőútjának.

Idevonatkozó gyűjtései azonban jórészt híres cédulásdobozzaiban maradtak, tulajdonképpen nem őriz egyetlen idevonatkozó komoly tanulmányt sem a *Korompai Gáborné* által összeállított, 1971-ig terjedő Gunda Béla-bibliográfia (Debrecen, 1971. Kiadta a Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtára). Nem, vagy alig szerepelnek idevonatkozó témák tanulmányköteteiben sem; gondolok itt az *Ethnographica Carpatica* (Bp., 1966) és a *Rostaforogató asszony* (Bp. 1989) kötetre is. Csak két témát említek, amelynek a gyűjtésével éveken át foglalkozott, s az adatokat szárazszámmal gyűjtötte. A Hortobágyon és Észak-Tiszántúlon hosszasan gyűjtötte a juhtejfeldolgozást, elsősorban a tejoltók összetételét. Mindnyájan úgy tudtuk, hogy majd egy nagy tanulmány kerekedik ki belőle. Mindnyájan tudjuk, ez elmaradt! A másik példám: az 1980-as években gyűjtött a Zempléni-hegység területén; kartográfiai módszerekkel kutatta a táj kulturális sajátosságait. Kérdőívét azonban többször tovább-tovább építette; a kutatást folyamatosan újabb településekre kiterjesztette. Legalább egy évtized során érdeklődtem a munka állásáról s kilátásba helyeztem annak megjelentetését miskolci éveimben. Ebből a kutatásból sem láttunk egyetlen fejezetet sem.

Ez is magyarázza híres és sokszor elmondott és leírt mondását: „*Debrecenben lakom, de Európában élek.*”

II. Előadásom második részében arra próbálok feleletet adni, hogy létezik-e a debreceni néprajzi iskola? Előljáróban meg kívánom említeni, hogy e kérdéskört nem vizsgálhattam csak Gunda Béla tanszékvezetéséig.

Lássuk először a számokat: előadásom elején említett *Gömör Néprajza* 30. kötete, amely a tanszék 40 éves történetének előadásait és adatait adta közre. Ebben felsorolták a tanszéken készült szakdolgozatokat és doktori értekezéseket. Ez 1953 és 1989 között 179 diplomamunkát sorol fel tételesen. Az azóta eltelt hat év alatt ez a szám legalább 250-re növekedhetett. Ezek a számok önmagukban bizonyítják, hogy a tanszék nagyszámú hallgatót bocsátott ki a néprajzi kutatás és a néprajzi muzeológia részére. Mindazok, akik a tanszék környékén éltünk az ötvenes évek elejétől, tapasztalhattuk azt, hogy először Felső-Tiszántúlról, majd Kelet-Magyarországra, évek múltán pedig a Duna–Tisza közén és végül a Dunántúlon is megjelentek a múzeumokban a Debrecenben végzett néprajzos muzeológusok.

Térjünk vissza a számok világához: 1956-ot követően tehettünk ismét doktorátust a magyar egyetemeken. Gunda Béla a hallgatóihoz is nagyon igényes volt. A tanszék azóta is önálló munkát vár el minden szakdolgozójától. Gunda Béla azzal lepett meg bennünket, hogy nem fogadta el szakdolgozati témáink továbbfejlesztését. Az mondta, hogy új cím, új munka. Innen adódott, hogy a legidősebb nemzedék tagjai csak 1959-ben tudtak doktorálni. A tanszéken az elmúlt közel négy évtized alatt kb. 120–130 személy doktorált. Az említett feldolgozás 1989-ig 95 személyt és dolgozatát tartalmazza. No már most, ha feltételezem, hogy akik szakmánkból doktoráltak, azoknak nagyobbik hányada a szakmában helyezkedett el, múzeumokban, tanszékeken és kutatóintézetekben.

Gunda Bélának viszonylag kevés ösztöndíjas aspiránsa volt. A legelső házunk tájáról az azóta eltávozott Ferenczi Imre volt. Ő is ún. levelező aspiránsként és csupán némi órákedvezményt kapott munkahelyén, a Pacsirta utcai általános iskolában. Tanszékünk végzettjei is szinte kivétel nélkül munka mellett készítették, készítettük el kandi-

dátusi disszertációkat. Ezeknek – természetesen – ugyancsak újabb témakört kellett választanunk és kidolgoznunk. Ebből kifolyólag a legelsőik kandidálása már csak az 1970-es évek legelejére ért be. Ekkorra már az első generáció is elérte, sőt átlépte a negyvenedik életévét.

A teljes magyar tudományosságot képviselő Gunda Bélának viszont több aspiránusa volt máshonnan az országból már az 1950-es évek végétől. A debreceni tanszéken nevelkedett etnográfusok tudományok doktora fokozatot Gunda Béla tanszékvezetése alatt – tudomásom szerint – nem értek el. Tulajdonképpen nem voltak pedagógiai módszerei, gyakran volt hangulatember. Céltudatos ember volt, néha magával és társaival is kérlelhetetlen. S ami dicsérendő: végzés után is tartotta kapcsolatát egykori tanítványaival. Mindnyáján kaptunk évente egy-két levelet tőle, amelyben érdeklődött, vagy egy-egy ötletét fejtette ki.

Nem tudom pontosan számba venni a Debrecenben végzettek közül azokat, akik kandidátusi vagy magasabb tudományos fokozatokat szereztek: tudományok kandidátusa néhány tíz, tudományok doktora pedig közel tíz lett.

Pillantsunk rá a problémára a beosztások szerint: országunk minden egyetemi néprajzi és kulturális antropológiai tanszékén megtalálhatjuk a debreceni tanszéken végzetteket. Sőt ezek nagyobbik hányadát vezetik vagy vezették. Többen közülük alapítottak vagy fejlesztettek ki tanszékeket. A tanszék egykori hallgatói közül négy lett kinevezett egyetemi tanár és jó néhány egyetemi docens Budapesten, Debrecenben, Szegeden és Miskolcon. Kollégáink közül nagyon sokan oktatnak tanárképző és tanítóképző főiskolákon is. Rangos kutatók dolgoznak országos múzeumainknál, itt is többen töltenek be vezető tisztséget. A magyar múzeumokban Vásárosnaménytől Zalaegerszegig többször tíz muzeológus tevékenykedik. Megtalálhatjuk tanítványainkat tudományos, pl. az MTA kutatóintézetekben és azok vezetői között is.

A tanszéken nevelkedettek részt vettek és részt vesznek a magyar néprajztudomány nagy vállalkozásaiban, gondolok itt a *Néprajzi Lexikonra*, *Néprajzi Atlaszra* és a most megjelenés alatt álló *Magyar Néprajz* írásaiban és szerkesztésében. Munkahelyeiken jelentős tudományos tevékenységet folytatnak, konferenciákat szerveznek, illetőleg szerkesztői tevékenységet látnak el. Pillanatnyilag a két legnagyobb központi periodikánk – *Ethnographia* és *Acta Ethnographica* – szerkesztését is közülünk való kollégánk látja el.

Elmondhatjuk továbbá, hogy az ún. „debreceniek” által alapított tanszékeken, pl. Miskolcon két tanszéken is nemsokára végeznek hallgatók. Így tehát, méhészeti szakszóval élve, a debreceni iskola már „unokarajokat is ereszt”.

A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszékének több mint negyvenesztendő történelmében minden tekintetben meghatározó volt Gunda Béla iskolaalapító tevékenysége. Talán nem is az előadásai voltak a leginkább emlékeztetők és a nevelés szempontjából is meghatározók, hanem a szemináriumai. A szemináriumokon mindig hozott be új könyveket és folyóiratokat, leginkább külföldieket, azoknak mindig ismertette nemcsak tartalmát, gondolkozásmódját is. Professzori volt lexikális tudása és ötletgazdagsága. Minden szemináriumon ajánlott kutatási témákat, szinte szórta ötleteit. Ezekből sok mag megművelt talajba hullott és szárba szökken, de tapasztaltam olyat is, amelyet több évtizeden át ajánlgattam.

Tudományos kutatásra és látásmódra, valamint a terepmunka fontosságára igyekezett nevelni hallgatóit. Ő tanította meg a legelsőket olvasni, cédulázni, anyagot rendszerezni és írni. Volt egy érdekes mondása: „A tanulmányok nem a fejünkben születnek, hanem a cédulás dobozokban”. Első írásainkat mindig többször elolvasta, javíttatta és

újraíratta. Első írásom, Szolnoky Lajos guzsaly könyvének recenziója, amely 1953-ban jelent meg első publikációmként az *Acta Ethnographica*-ban, legalább annyira viseli az ő keze nyomát, mint az enyémet. Példája ragadós volt, később ezt a munkát legalább olyan nagy szeretettel végezte a tanszéken a beosztott Ujváry Zoltán és Szabadfalvi József is. A debreceni etnográfushallgatóknak már másodéves korukban érdeklődési körük, legtöbbször szakdolgozatuk bibliográfiáját kellett összeállítaniuk, harmadéves korukban pedig már egy fejezetet kellett megírni szakdolgozatukból. Mint már említettem, ezeknek – szinte kivétel nélkül – egyéni kutatáson kellett alapulniuk. És még egy dolgot: arra törekedett, illetőleg első segítői is arra törekedtünk, hogy a szakmai elhelyezkedésre törekvő végzőseinknek jelenjen meg még végzés előtt írása, vagy legalábbis legyen megjelenés alatt tanulmánya.

Az 1950-es évek elején a kutatáshoz MTA-céltámogatást tudott teremteni, ami meghatározó volt a kutatás segítésében. 1960-ban megindította a tanszék első kiadványsorozatát, a *Műveltség és Hagyományt*. Ebben került kiadásra a tanszékiek tanulmányainak is egy része, illetve itt adta ki jó néhányunk első könyvét is.

Mindezek után azt hiszem, megadtam a feleletet arra a kérdésre, hogy létezik-e debreceni néprajzi iskola. A biztonság miatt megadom rá a magam feleletét: létezik, de ez nem abban manifesztálódik, hogy a követők kizárólag az alapító szellemi nyomdokain haladnak, az ő szellemi társaiként (epigonjaiként) folytatják kutatómunkájukat. Gunda Béla azt sohasem várta el, hogy tanítványai ugyanúgy gondolkozzanak, ahogy ő – s ez a legnagyobb tanítása! Hagyott mindenkit önállóan dolgozni, saját utat választani és járni. Tessék végigtekinteni tanítványainak széles skáláján – neveket szándékkal nem említek – s nyilvánvalóvá válik, hogy a szemléletmódok milyen gazdagsága kelt ki és szökkent szárba. Valamiben azonban legtöbbünk hasonlít tanárunkra, ha elehet írásainkban megnyilvánul egy sajátos középkelet-európai érdeklődés, illetőleg az összehasonlító kutatás igénye.

Gunda Béla örökségén – akarva, akaratlanul – sokan osztozunk, remélhetőleg még a mi tanítványaink is. Újabb és újabb tanszékek keletkezésében, tanítványain keresztül az ő szelleme is továbböröklődik. Az általa alapított debreceni tanszék, nyugdíjba menetele után, az új tanszékvezetés alatt részben továbbtaposta a megkezdett nyomokat, részben kitért a tanszék kapuit egy nagyobb hallgatói létszám előtt és több oktatót vont be a tanításba. Gunda Bélának volt ugyanis egy híres mondása: „Sok ember, sok gond!” Az új vezetés hatalmasan kifejlesztette a tanszéki kiadványok körét, ami a tanszéki kutatómunka irányainak és arányainak is dokumentálója.

AZ ERDŐBÉNYEI KŐBÁNYÁK ÉS EGYÉB KŐANYAGOK

SZAKÁLL SÁNDOR

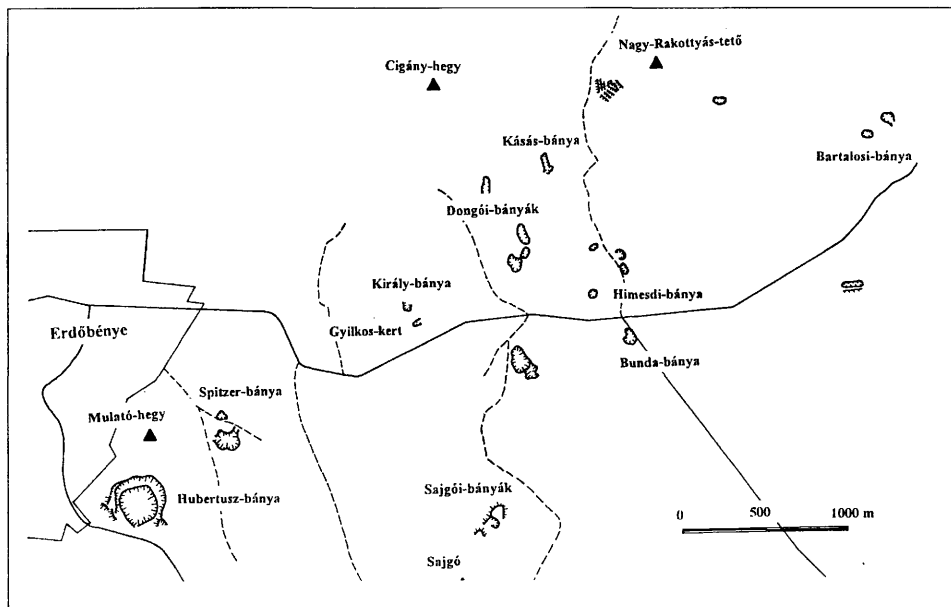
Az, hogy egy település, illetve népessége egymást váltó generációinak életét a helyben található ásványok és kőzetek kitermelése és hasznosítása miként befolyásolja, igen sok tényező függvénye. A fellelhető természeti javak minősége és mennyisége mellett fontos szempont a megközelítés és kitermelés lehetősége, s az, hogy az adott tájban vannak-e, vagy hiányoznak hasonló anyagot adó lelőhelyek. Különösen szerencsés adottságú lehet egy település, ha területe korábban összetett, változatos geológiai folyamatok nyomait őrzi, s többféle ásványi nyersanyag, illetve kőzet található meg lokális körében. Ez utóbbinak a történeti vetülete is lényeges: a különböző korokban más-más kőanyagot hasznosít a helyben élő emberi közösség, s a változatos anyagok hosszú távon is befolyásolják a népesség technikai tudását, kultúráját. S nem elhanyagolható tényező maga a település földrajzi helyzete sem: a közlekedési utak, az eltérő adottságú tájak találkozása, más vonatkozásban a gazdagság és az ízlés által megformált kereslet, igény egyértelműen serkenti azt, hogy egy lelőhely kitermelése fellendüljön, nyersanyagra feldolgozó kézművesipar települjön, s maga az anyag vagy feldolgozott formái akár távolabbi tájak népének igényeit is kielégítsék. Vagyis a fenti feltételrendszer dönti el, hogy pl. egy település kőfejtői lokális jelentőségűek és időszakosak maradnak, vagy hosszabb távon is gazdasági fejlődést képesek akkumulálni.

A fentiek alapján Erdőbénye kőiparát – geológiai, földrajzi és gazdasági-társadalmi szempontból egyaránt – szerencsés adottságúnak nevezhetjük. Többféle kőanyagát – más-más kőfejtők nyitásával – eltérő igények hasznosították, termékeit Tokaj-Hegyalja gazdasága és sajátos paraszt-polgári népessége helyben is sokirányúan hasznosította, s közlekedésföldrajzi feltételei lehetővé tették azok eljutását más tájak népességéhez is. Az egyes kőzetanyagok, illetve kőbányák hasznosításának időrendje azonban más és más, s eltérő jelentőséggel bírnak azok Erdőbénye gazdasági életében is.

A bányák helye és anyaga

Az, hogy Erdőbényén a századok során számos kőzettípust felhasznált az ember különböző célokra, az a változatos kőzettani felépítésnek köszönhető.¹ A község nyugati és déli határában elsősorban az andezit és annak változatai fordulnak elő. A keleti és az északi részén lévő hegyeket és dombokat pedig riolit, illetve riolituffa építi fel. Mind az andezit, mind a riolituffa jelentős változásokon ment keresztül a vulkáni utóműködés során. Az andezit helyenként agyagásványosodott, kovásodott, illetve piritesedett. A riolituffa kovásodott, zeolitósodott, agyagásványosodott. Egyes területeken (Ligetmajor, Aranyos-völgy térsége) a vulkáni utóműködés során a magas kovasavtartalmú oldatokból nagy kvarctartalmú kőzetek, limnokvarcitok képződtek. A kovavázás élőlények miliárdjai alkotják a földes megjelenésű kovaföldet.

¹ Gyarmati Pál: A Tokaji-hegység intermedier vulkanizmusa. MÁFI Évkönyve 1977. LVIII. kötet.

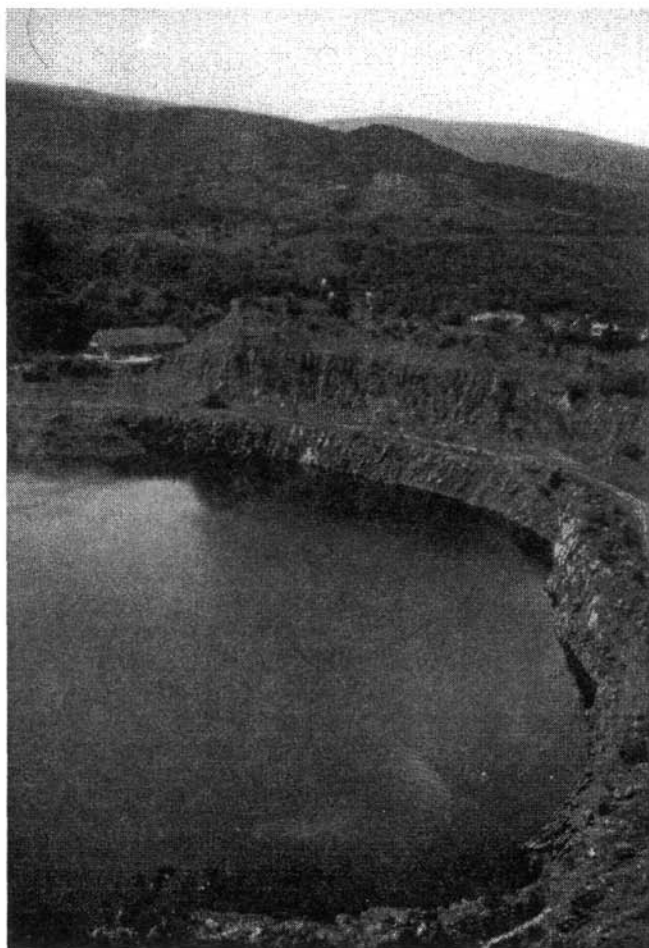
1. kép. A kőbányák helye Erdőbénye határában

Az említett kőzettípusok közül legkorábban a limnokvarcitot és az obszidiánt használta fel a neolitikum embere eszközkészítésre, amint azt a feldolgozóműhelyekben előkerült leletek bizonyítják. Ezek legfontosabb lelőhelyei Ligetmajor környékén, az Aranyos-völgy patak- és útfeltárásaiban, illetve a községtől északra húzódó hegysor lábainál találhatók. Érdekes, hogy ezeket a kőzeteket (a helyiek kvarckőnek nevezték helyesen, hiszen túlnyomórészt kvarc vagy opál alkotja), a későbbiekben – szinte századunkig is – használták, hiszen tüzet lehetett vele csiholni, a taplót meggyújtani. Állítólag még a második világháború alatt is előkerült, amikor nem lehetett gyúfához jutni.

Valószínűleg a középkor óta hasznosítják építkezési és kőfaragási célokra a riolit-tufa különböző változatait. Az alább említésre kerülő kőbányák egy része a hagyomány és az írott források szerint már a múlt században működött. Ezek mind a községtől keletre helyezkednek el. (A bányák azonosításához Réti Gyula kőfaragó nyújtott segítséget.

A *Spitzer-bánya* adta a klasszikus bényei kőfaragás legfontosabb alapanyagát. A fagyálló, egyenletes szemcsézettségű, jól faragható riolittufának (fehérkő), azonban itt is voltak olyan változatai, melyeket nem igazán használtak fel, ilyen a homokkőnek nevezett típus, mely durva szemcsézettségű volt és könnyen porlott, vagy a porcelánkő, mely ezzel ellentétben finomszemcsés (törési felülete a porcelánhoz hasonlított) és keményebb is volt, tehát felhasználása több munkát igényelt volna. (Réti Gyula kőfaragó.)

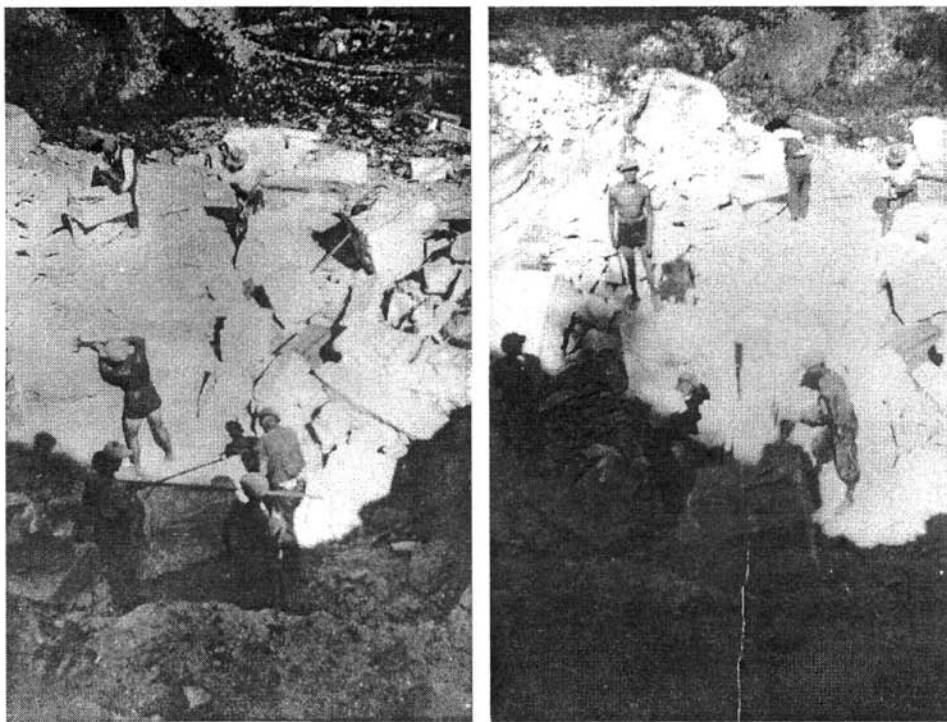
Aránylag jelentős lelőhely volt a *Dongói-bánya* és a *Kásási-bánya* Tolcsva irányában. A Dongó nevű dombon két kőfejtő is működött: eredetileg a szepesi káptalan birtoka volt, majd az első világháború után az egri érsekségé lett. De ott volt *Fillerék bányája*, a *Király-bánya*, a *Bunda-bánya*, a *Himesdi-bánya*, s a *Pálfalvi* kőfaragó által bé-

2. kép. A Hubertusz-bánya a Mulató-hegyen
(A külön nem jelölt képek Fehér József és Viga Gyula felvételei)

rejtett fejtés is. A fentiek mellett számos kisebb, alkalmi kőfejtő lelhető a Sajgó-völgyben, a Gyilkos-kertnél, a Bánya-kútnál (Brónoki-bánya).

A Brónoki-bányában (egyések szerint ez nem is bánya volt, hanem a felszínen megtalálható sziklákat szedték föl az emberek), kemény, fagyálló, erősen likacsos kőzetet fejtettek (ún. darázkő), amelyet házak alapozásához, illetve olykor kézidaráló készítéséhez használtak fel. A darázkő alkalmas volt kutak béleléséhez is, szemben a fehérekővel, mert nem szívta magába a vizet. Egyes darabjait káposztáskőnek is használták. Annak ellenére, hogy számos kőfejtő működött, az igazán jó minőségű, kőfaragásra alkalmas kő kevés volt, s lényegében a 20. század elejének iparszerű kőbányászata biztosította csupán fennakadás nélkül a helybeli kőfaragók tevékenységét. „Kevés kő volt itt a határban. Ha valaki szántóföldeken, szőlőben észrevett egy sziklát, ami szántáskor, kapáláskor kilátszott, akkor sokáig figyelgette, tapogatta, hogy megéri-e kitermelni. Ilyenkor megállapodott a terület gazdájával, hogy mennyiért engedné át neki azt a kis

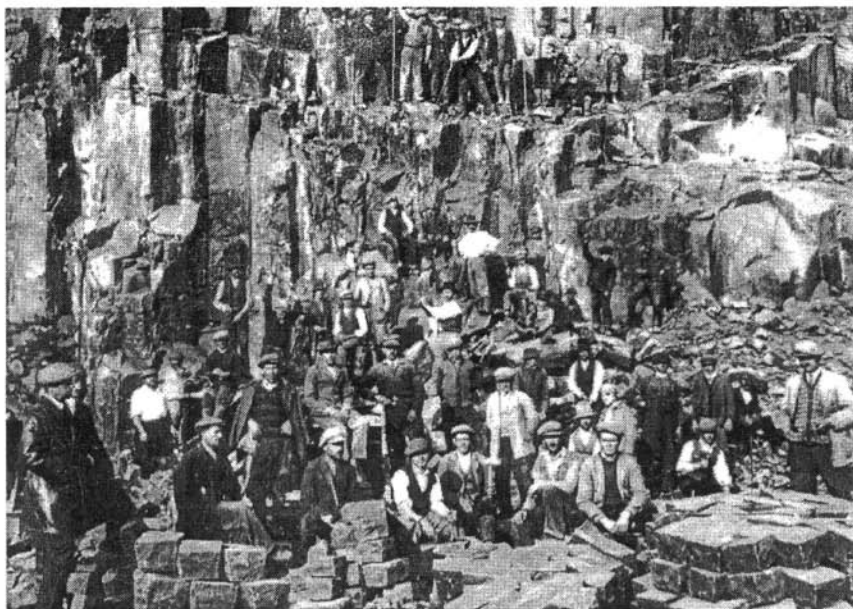
3–4. kép. Munka a Dongói-bányában (1940-es évek eleje)

részt, hogy bebújjon a föld alá, kivegye a követ. Ha tudtuk, akkor meg is vettük bányának a területet.” (Rác Andor kőfaragó, szül. 1913.)

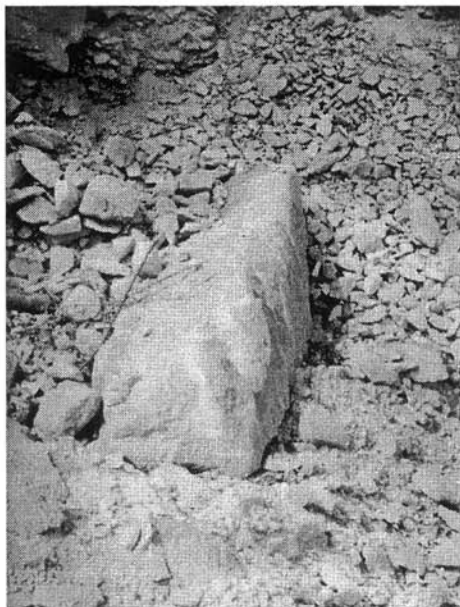
A riolitufa mellett az andezitet csak századunkban – a húszas években – kezdték el bányászni a Mulató-hegyen, a *Hubertusz-bányában*, igaz viszont, hogy ezt nagy mennyiségben termelték, így nagy távolságra is eljutott. Az itt és a szomszéd hegyen (Barnamáj) bányászott sötétszürke ép andezitet (helyi néven *vaskő*) a helyszínen különböző szemnagyságúra összezúzták és útkavicsolásra, vasúti töltések készítésére, javítására használták. Emellett kisebb-nagyobb tömbjei építkezési célokat is szolgáltak, de mivel ez a kőzettípus nehezen faragható, nemigen használták kőfaragásra. Megemlíthető, hogy ennek az üregeiben messze földön ismert, híresen szép ásványok jelentek meg (helyi elnevezéssel *kőrőzsa* vagy *kővirág*), melyekről egy külön monográfia jelent meg.² Sajnos a Hubertusz kőfejtő a megfelelő kőanyag csökkenése, illetve vízproblémák miatt 1983-ban bezárt.

A Ligetmajor mellett, századunk negyvenes és ötvenes éveiben pirit-kutatások folytak. Az andezit vulkáni utóműködési folyamatai során a környéken több helyen jól ismertek piritrel kitöltött repedések, hintések, melyeket – minthogy a pirit sok esetben tartalmaz több-kevesebb mennyiségben aranyat – az évszázadok során számos helyen megkutatták árkolással, illetve kisebb tárókkal (ilyeneket találhatunk a Pest-hegy alatt

² Papp G.–Szakáll S.–Weiszbürg T. (szerk.): Az erdőbényei Mulató-hegy ásványai. Top. Mineral. Hung. I. Miskolc, 1993.

5. kép. Kőbányászok és riccerek a Hubertusz-bányában 1928-ban
(Hála József 1996. nyomán)

6–7. kép. Fejtésnyomok a régi Spitzer-bányában

AZ ERDŐBÉNYEI KŐFARAGÓMESTERSÉG TÖRTÉNETE

FEHÉR JÓZSEF

„Ha valaki Erdőbényén egy fát elhajint, az vagy kádárt üt, vagy kőfaragót.”

(Erdőbényei szólásmondás)

A kőbányászat, kőfelhasználás több évszázados múltra tekint vissza Erdőbényén. A vulkáni tevékenység eredményeként létrejött, sokféle felhasználásra alkalmas kő természetileg adott volt az egész Tokaj-Hegyalján. A 18–19. századi, számunkra is hozzáférhető országleírások, geográfiai szótárak, összeírások a *sárospatakit*, a *mádit*, a *tállyait*, az *olaszliszkait*, az *erdőbényeit* és a *bodrogkeresztúrit* említik, mint a legjelentősebb kőbányákat. *Debreceni Ember András* és *Marton János* krónikája¹ a 18. század második felében rendre megverseli ezeket. Leghíresebbnek s legrégebbinek a sárospatakit említi. Zemplén vármegye katonai leírása² az erdőbényeinek a pontos helyét is megjelöli: „Az út ... amelyik a helységből Tállyára visz, nagyon meredeken megy felfelé a Sokolya-Bánya hegy lábánál, majd egy mély völgyön keresztül a Csok és a Vár hegyek mellett halad el, azután a szőlőhegyek mellett halad el...” *Molnár András*: Tekintetes, nemes, nemzeti Zemplén vármegye leírása című munkájában³ Erdőbényéről azt találjuk, hogy „Szőlőhegyei sok és igen jó bortermők, ugyanazért első classisba számláltatnak. Bővelkedik borral és ahhoz alkalmaztatott jóféle pincékkel és jó kőbányával”. *Fényes Elek* Geográfiai szótárában⁴ többek között ezt írja Erdőbényéről: „...találtatik e határban a Várhegyen egy régi váromladék, és egy Margita nevű kised tó, a város erdejében malomkőbánya, országsszerte híres faragott kőbánya, kovakő bőven, és orvosi füvek a hegyeken nagy mennyiségben.”

A középkori polgári, világi és egyházi földesúri építkezéseknek látványos, értékes, ma már műemléknek, vagy műemlék jellegűnek becsült emlékei maradtak fenn a Hegyalján: várak és váromok, kastélyok, kúriák, templomok, hidak, boltozott kőkapuk, monumentális emlékoszlopok stb. Ezeknek kőanyaga jórészt a fent említett nagyobb kőbányákból került ki, de felhasználták az újhelyi, szerencsi, bodroghalászi, mezőzombori, monoki, szegi, tolcsvai, tokaji, tarcali stb. bányák anyagát is.

1 „Zemplén vármegyének kincstartó tárháza” – Két hegyaljai verses história a XVIII–XIX. századból. Sajtó alá rendezte: *János István*. Tokaj és Hegyalja X. Tokaj, 1993.

2 Zemplén vármegye katonai leírása (1780-as évek). Németből fordította *Barsi János*. B.-A.-Z. Megyei Levéltár, Miskolc, 1990. 11.

3 *Molnár András*: Tekintetes, nemes, nemzeti Zemplén vármegye leírása. Közzé teszi: *Udvari István*. Tokaj és Hegyalja V. Miskolc, 1991. 68.

4 *Fényes Elek*: Magyarország geographiai szótára. Pest, 1851. I. kötet, 306–307.

1. kép. Kőfalú lakóház és gazdasági épületek

A stratégiai fontosságú szerencsi, tokaji, pataki várak építéséhez helyi kőanyagot használtak. Ezeknél hadászati ismeretekkel és kitűnő szaktudással rendelkező mérnökök és építőmesterek dolgoztak – főként külföldiek: olaszok, franciák és németek.⁵

Erdőbényének a legrégebbi s legértékesebb kőfaragó emléke római katolikus temploma. A műemlék templom középkori eredetű gótikus tornyában értékes kőmunkákat őriz.⁶ A torony déli oldalán nyílik a csúcsíves, pálcátagos keretelésű bejárati ajtó. Fölötte féloszlopos, timpanonos keretelésben reneszánsz címer: a legrégebbi, néven is nevezhető Erdőbényén dolgozott mester: *Joanes Schirmer* kőfaragó címere. Efölött négyzetes, kőkeretelésű ablak, két oldalán egy-egy közel azonos méretű, profilos keretelésű késő reneszánsz, latin feliratos kőtábla.

5 Lásd: *Détshy Mihály*: Sárospatak vára és urai 1526-tól 1616-ig. Rákóczi Múzeum Baráti Köre, Sárospatak, 1989.; *Csorba Csaba*: Várak a Hegyalján. Zrínyi, 1980.

6 Az erdőbényei műemlékek leírásához felhasználtuk: Borsod-Abaúj-Zemplén megye képes műemlékjegyzéke IV. kötet. Tokaj és vidéke. Herman Ottó Múzeum, Miskolc, 1992.

Szövege:

(Készült) Mester Pál főbíróága alatt, tanácsstag: Pap Ambrus, (...) István. Társaik: Molnár János, Fejes Márton, Borbély(?) Sámuel, Varga Miklós, Novák István, Szabó Mátyás, Medve István, Huszin András, Vajda János, Nagy Tamás. Jegyző: Kaposi Miklós. Futkosó bíró: Arif(...) Demeter, Haznoki Miklós.

Készült Kaposfai Pál lelkészsége idején, nemesek: Pataki András, Kassai István, Czuri Ferenc, Miszti István, Bari Gergely. Jegyző-felügyelő: Bonházi István, (...) János. Társa: Csanálos Pál. Egyházi: Kocsis Pál. Készítette: Schirmer János 1607-ben

Az erdőbényei kastélyok, kúriák közül az ún. *Budaházi–Fekete kúria* kiépítésénél találunk jelentős kőmunkákat: kosárásvés, kőkeretes kaput, kőkeretes ablakokat, kőlapokkal borított falszegélyeket. A műemlék kúria 17. századi, 18–19. századi bővítésekkel és átalakításokkal. A *Szirmay-kastély* a 18. század második feléből való; építéséhez jelentős mennyiségű kőanyagot használtak mesteri kivitelezésben. Az 1786-ban épült copf stílusú *református templom*nak a padlóburkolata készült a helyben bányászott tufából.

A hegyaljai mezővárosokban mindenütt megtalálhatók a jellegzetes, boltozott *kőkapuk*. A Hegyalján vezetett keresztül a középkor, különösen a 16–17. században egy jelentős hadiút Erdély és a Felföld irányába Bocskai, Bethlen Gábor, I. és II. Rákóczi György és II. Rákóczi Ferenc idején. A kapuknak ezekben a századokban elsősorban védelmi szerepük volt (kapuerődök). A hegyaljai kőkapuk másik típusa a 18. századból való. A Rákóczi szabadságharc utáni évtizedek a szőlő- és borkultúra, a borkereskedelem révén jelentős gazdasági fellendülést hoztak. Az e korból származó kapuk – melyekkel szintén találkozhatunk Erdőbényén – gazdag részletekpezűek; faragott kőoszlopok, kőívek alkotják szerkezetüket.⁷

A kőfelhasználás legszemléletesebb emlékei a tájképi jelentőségű *kőhidak*. A nemes vonalú, szép arányú hidak a hegyaljai kereskedelem és a gazdasági gyarapodás időszakában, a 18. század végén és a 19. század első évtizedeiben épültek. (Az építés pontos időpontját eddig nem sikerült megállapítani.) A Magyarországon meglévő csúcsíves kőhidak közül mindössze négyet ismerünk az országban, ebből hármat a Hegyalján: Szegilongon, Olaszliszván és Bodrogolaszi területén. Ezek közül is az olaszliszváni a legrégebb. Mindhárom csúcsíves híd egyazon kéz munkájának látszik.⁸

A 18. század végén, a 19. század elején a bécsi kormány és a magyar helytartótanács is szorgalmazta az ún. galíciai országút kiépítését, mely Pestről Gyöngyösön, Miskolcon, Szerencsen és Sátoraljaújhelyen vezetett tovább Galíciába. Építésének célja a kereskedelem elősegítése és a hadseregek mozgósításának biztosítása volt. A Zemplén megyei utak és hidak 1833. évi összeírásában ezek a hidak már mind szerepelnek (a Hegyalján összesen 9). Az erdőbényeiről ezt írja *Gáll Imre*⁹: „A Miskolcra Szerencsen át Sátoraljaújhelyre és Galíciába vezető országút régi nyomvonalán a 8+200 szelvényben, Erdőbénye vasúti megállóhely és a tőle keletre levő sorompó között háromnyílású boltozott híd áll. A híd faragott kő boltozatainak nyílása egységesen 3,30 m (1 és 3/4 öl), homlokfalai is faragott kőből vannak rakva, vízszintes sorokban. A híd szélessége a

7 László Tamás: Tokaj-hegyaljai kapuk. Tokaj-hegyaljai Kalendárium 1990. B.-A.-Z. Megyei Közművelődési Módszertani Központ, Miskolc, 1989. 173–175.

8 A hidak leírását összefoglalóan lásd: *Gáll Imre*: Régi magyar hidak. Műszaki Könyvkiadó, Bp., 1970.

9 *Gáll i. m.* 75–76.

2. kép. Utcakép kőkerítéssel

3. kép. Pincék

4. kép. Faragott kapuoszlop

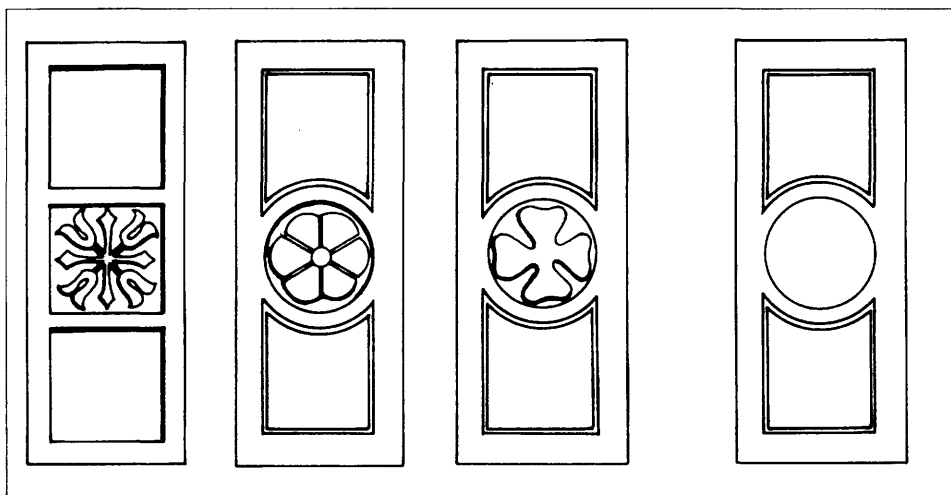

5. kép. Lépcső korlátja

mellvédfalakkal együtt 10,20 m, teljes hossza 22 m. A mellvédfalak magassága a hídpálya fölött 1,10 m, felső éleinek vonala egyenes és vízszintes. A vízfolyás felőli északi oldalon a híd homlokfalát a két mederpillér háromszög alakú toldata tagolja, az ellenkező oldalon a homlokfal sík. A pillértoldatokon fedkövek vannak, mint ahogy a mellvédfalakat is bizonyára fedkövek takarhatták valamikor.

A híd északi homlokfalán a köveket az idő szürke patinával vonta be. A falazatok jó állapotban vannak, csupán a kelet felőli mederpillért mosta alá a patak. De a buja növényzet már itt-ott kiüt a falakon. A Holt-pataknak nevezett vízfolyás, más néven Malomárok, kis víznél csak a keleti nyílás alatt folyik, ilyenkor a másik két nyílás alá be lehet menni – illetve bújni, – mert a patakmeder oly mértékben feliszapolódott, hogy a boltvállak el vannak temetve. A híd építésének története felderítetlen. Támpontul vehető azonban, hogy az 1833. évben készült Zemplén megyei hídösszeírásban a híd háromnyílású kőhídként van felvéve. (Pons lapideus as tres apperturas singula= 3° in latitudine, 5 org. longus exstructus habetur...)”

Az eddig ismertetett kömlékek – várak, templomok, kastélyok, hidak – építésének közös jellemzője, hogy építésük pontos idejét nem, vagy csak hozzávetőlegesen tudjuk, valamint az, hogy a kőfaragómesterek kilétét – egy-egy kivételével – nem ismerjük. Annyi bizonyos, hogy a királyi, főúri, egyházi építkezésekhez külföldi mestereket hívtak meg olyan területekről, ahol már évszázados hagyománya volt a kőépítkezésnek: elsősorban Észak-Itáliából, Franciaországból és az osztrák birodalom tartományaiból.

6. kép. Kapuoszlopok faragott díszei

A kőbányák intenzívebb és szélesebb körű használata a 19. század elejére következik el. Ekkortól üzemelnek a nagyobb kőfejtők; a hegyaljai mezővárosok közül a 19. század közepére a sárospataki mellett kiemelkedik Erdőbénye, mint táji-regionális kőfaragóközpont.

A 19. század első harmadából is megmaradt két nevezetes kőemlékünk. Erdőbénye határában, az ún. Kolera dűlőben, a későbbi legnagyobb fehérkőbányától nem messze áll az 1831-es kolerajárvány szomorú emlékezetét őrző *koleraoszlop*. Felirata

A
COLERA
GYÁSZ EMLÉKÉRE
MELLY
1831^K ESZ:BEN
JUL: 6-TÓL 12^K SEPRIG
E=BÉNYE
VÁROSSÁBÓL
203
HALANDOKAT TETT
ÁLDOZATTYÁVÁ.

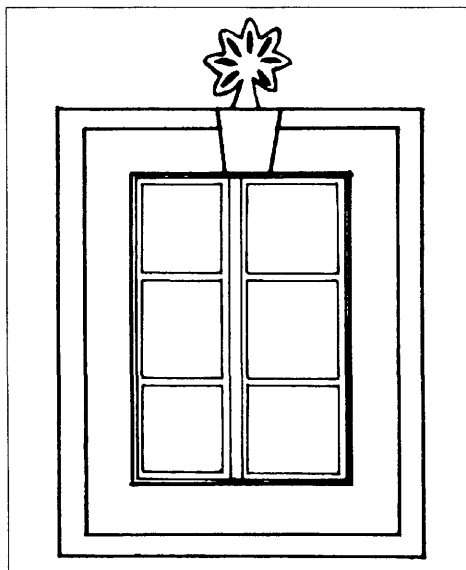
A monumentális, rusztikus oszlopot kétségtelenül a közeli bánya kőéből faragták; sajnos, az emlékmű homloklapján lévő faragott címer olyan sérült, kopott, töredezett, hogy nem ismerhetünk rá sem a (mester) kőfaragójegyére, sem a település címerére. A feliratozás betűtípusaiból, helyesírásából következtetve azonban arra gondolhatunk, hogy helyi kőfaragó(k) alkotása ez.

A magunk részéről erdőbényei kőfaragómestert gondolunk *Kazinczy Ferenc széphalmi síremlékoszlopa* mögött is. A magyar nyelvújítás vezéralakja is az 1831. évi kolerajárványnak esett áldozatul, s felesége a síremléket az író halála utáni közeli években állíttatta; a homályos utalásokból kiolvashatóan szerencsi kőből, erdőbényei kőfaragóval. A széphalmi emléksarnok építésénél is dolgozhattak erdőbényei kőfaragók és

használhattak erdőbényei bányából való követ, hiszen – ahogyan *Kováts Dániel* idézi:¹⁰ „A föld- és kézművesmunkákat Denk újhelyi építőmester, a kőfaragómunkákat Szeleczy kőfaragómester végezte.” A Szeleczy név lengyel eredetet sejtet, azonban ekkor már – az anyakönyvek tanúsága szerint – Erdőbényén honos a család, melynek egyik tagja, Szeleczy János a 20. század 20-as, 30-as éveinek ismert, önálló mesterembere. (Megemlíti itt, hogy a prűgyi Móríc Zsigmond emléktáblát is Szeleczy János erdőbényei kőfaragómester készítette 1957-ben.¹¹)

A 19. század közepétől már pontos adatolással követhetjük végig az erdőbényei kőfaragó mesterséget. A községi római katolikus plébánia anyakönyvei az 1840-es évek elejétől vannak meg a plébánián, illetve ezek másolatai a sátoralja-újhelyi Zempléni Levéltárban. Adatgyűjtésünkhöz, illetve azok elemzéséhez az utóbbiakat használtuk az 1985-ös évvel bezárólag. Hogy miért éppen a római katolikus felekezetű anyakönyveket vizsgáltuk, az előfeltevésünket igazolta: a kőmunkákkal foglalkozók szinte kivétel nélkül római katolikusok voltak; római katolikus vallású vidékekről, országokból kerültek ide az első mesterek: Olaszországból, Cseh- és Morvaországból, a Felvidék vármegyéiből; a helyiek pedig, a szegényebb társadalmi rétegekből kikerülők, szintén római katolikusok voltak; reformátust csak később, s csak elvétve találunk. Az anyakönyvek sok adatot tartalmaznak a kőfaragómesterséggel kapcsolatban: a mesterek nevééről, származásáról, családi állapotukról, életkorukról, vagyoni helyzetükről, idekerülésük körülményeiről tájékoztatnak bennünket.

A születési anyakönyvek a szülőkre vonatkozó „Rendjök és állapotjuk” rovatába az 1840-es évek legelején még csak a „nemes” és „közrendű” állapotokat különböztetik el; 1846 az első év, amikor ezek helyett pontosabb foglalkozásmegjelölést is adnak. Előbb, és sokszor csak az általános „mesterember” megjelölést használják; a későbbiek során azonban mind sűrűbben rögzítik az Erdőbényére s annak mezővárosi státusára jellemző, s paraszt-polgári társadalmára utaló foglalkozásokat, mesterségeket: bodnár, kőműves, tímár, kovács, varga, csizmadia stb. Ezekből az adatokból már az első két évtized adatait áttekintve is kiderül, hogy a mesteremberek közül lengyel, galíciai területekről való, valamint Sáros, Liptó és Abaúj vármegyeiek s Kassa környékiek vannak a legtöbben. Az előbb felsorolt mesterségek mellett az ács, asztalos, molnár, gubás, kalaposmesterek száma szembetűnő. Ha ezekhez viszonyítjuk az előforduló kőfaragómeste-

7. kép. Ablak faragott kőkerete

¹⁰ *Kováts Dániel*: A széphalmi Kazinczy-emlékhely kiépülésének történetéből. Széphalom 7. A Kazinczy Ferenc Társaság Évkönyve, 1995. 369–388.

¹¹ *Tassonyi András*: A Móríc család Prűgyön. A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei 18. (1980). 52.

HÁZASULTAK

A házassultak						
Folyó	Az esketés éve	neve és állása	születés- és lak-	vallásuk	koruk	állapotuk
s z á m	és napja	ugyszintén a szülők	helyük, házszám			nőtlen vagy hajadon
1	1893. január 21	Skodik Cirill kőfaragó, (név) név: Stancsik, Szepességi, (név) Arany Borbála, (név) Gaal (név) kánya	(név) (név) (név)	Rk.	26 év 22 év	Nőt. Haj.

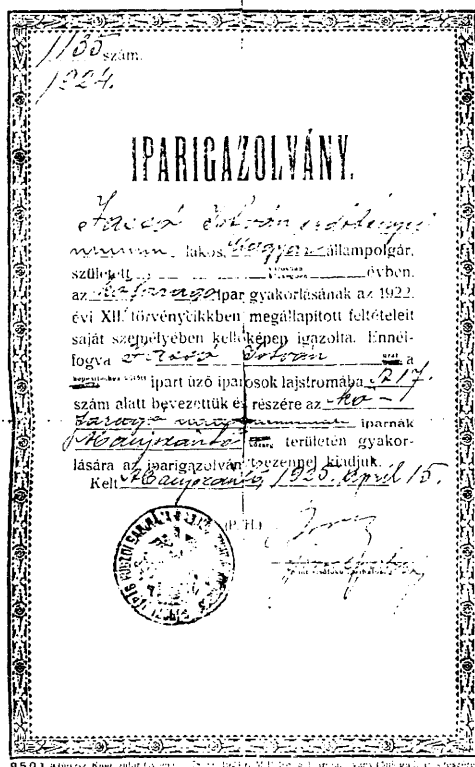
8. kép. Skodik Cirill házassági anyakönyvi bejegyzése (1893)

rek számát, akkor azt kell megállapítanunk, hogy a kőfaragók az egyéb iparos mesterekbekhez képest jóval ritkább előfordulásúak. Ez természetesen azt jelenti, hogy e mesterség még csak kifejlődőben volt ekkor, s nem volt domináns Erdőbényén. Ugyanakkor joggal gondolhatjuk, hogy a jóval sűrűbben előforduló „kőművesmester” több esetben kőfaragót is takar(hat).¹²

A halotti anyakönyvekből az első egyértelmű adatunk, hogy 1848. február 10-én meghalt bizonyos *Pink Lukács* római katolikus, 50 éves nőtlen kőfaragólegény, kinek „születési helye nem tudatik”, tehát még nem itt született. A második pontos adatunk szerint 1870. december 10-én meghalt *Bodnár Mihály* özvegy állapotú, a lizskai (értsd: Olaszliszkaival határos területen, de Erdőbényéhez tartozó) bányában dolgozó napszámos 58 éves korában, hideglázban. Adatunk igazolja a bevezetőben idézett forrásainknak a bányákra vonatkozó helyes közléseit.

Az anyakönyvek tanúsága szerint az 1870-es években szaporodik fel a kőfaragómesterek száma, „nő fel” a többi iparosmesterség arányaihoz. 1872. október 27-én találjuk bejegyezve *Osztrovics János* kőfaragót, aki ugyan már Erdőbényén született, de neve szintén máshonnan betelepülőt mutat. 1875. február 18-án keresztelték *Pezzano Antal* kőfaragó és Vavrek Veronika fiát. A mester Olaszországból származott, s 37 éves korában tüdővészben halt meg. Felesége családneve régi helyi folytonosságú. A legtöbb kőfaragó és kőműves mester azonban Csehországból települt Erdőbényére. Egy példával: „1875. november 22-én házasodott *Kubik Mátyás* kőműves, 48 éves özvegyember, aki származás és lakhely szerint Warow helységből, Csehországból való, feleségül vette Kohut(ova) Annát, aki 35 éves hajadon, származása szerint Botrohowból, Csehországból való.” Megjegyzendő itt, mint előbb is: a kőművesség magában foglalhatta a kőfaragást, azaz a kezdeti időszakban a kőfaragókat mint kőműveseket alkalmazták-foglalkoztatták, a két szakma nem különült el egymástól, a kőfaragótudás művészi igényessége még nem nyert teret. Az 1876. február 7-én kelt bejegyzés alapján *Karmazsin Gusztó* vendégkőműves alakja mögött is kőfaragót gyanítunk; ő Brünnben született. A cseh- és morvaföldről származó kőfaragók mellett az olaszok vannak legtöbben. 1879.

12 Vö. Néprajzi Lexikon 3. kötet „kőfaragó” címszava és Magyar Néprajz III., Kézművesség című kötet: Kőfajtás, kőbányászat, kőfaragás.

9. kép. Jassó István iparigazolványa (1925)

május 23-án meghaltak „Ádám és János kettős gyermekek” (azaz ikrek), *Donodei János* kőfaragó és *Dominia Mária* fiai; a szülők Olaszországból származtak Erdőbényére.

Az 1870-es 80-as években feltűnnek a már erdőbényei születésű kőfaragók, családok, dinasztíák. 1880. szeptember 28-án *Osztrovics József*, 1888-ban *Osztrovics János* kőfaragó kötött házasságot, míg 1889-ben fia született *Osztrovics István* kőfaragónak. A család maradandó emlékét őrzi egy műves útmenti kőkereszt a tolcsvai-erdőbényei határban:

Isten dicsőségére
Osztrovics József
kőfaragó mester
és munkásai által
emeltetett
1890

Ezekben az években szaporodik a számuk a helyi születésűeknek, akiknek leszármazottai majd tovább is viszik a mesterséget: a JASSÓ család, mely Hollóházáról származott ide, a *Filler*, *A Király*, *Balázs*, *Kassai*, *Horváth*, *Gaál-Gál* és *Csolkovics* családok.

10. kép. Jassó István arcképe
(1930-as évek)

1893. január 31-én kötött házasságot Erdőbényén a kőfaragásnak a századforduló körüli „virágkorában” legnevesebb, s máig legemlékezetesebb mestere, Skodik Cirill. Szülei Skodik Havel és Stepanik Orsolya; született Morvaországban, Modrában. Házasságkötésekor 26 éves volt, nőtlen, római katolikus vallású, aki helyi lányt vett feleségül, a 22 éves Azari Borbálát. Tudása, felkészültsége, képzettsége legalább három nemzedék kőfaragóinak határozta meg mesterségbeli tudását. A község temetőjében ma is rendben tartott síremlékén ez áll:

*SKODIK CYRILL kőfaragó mester
1867–1937
és családja emlékének
hálás kegyelettel
a munkatársak*

(Skodik Cirill lakóháza a korabeli Erdőbényén a 198. szám alatt volt; érdemes lenne a helyi hagyományokat ébren tartóknak azonosítani.)

Olaszországból származott Martin Ágoston kőfaragó (születési helye: Casta-

lovacze, másutt Kasztely de Vasszónak bejegyezve, szülei: Martin Anasztáz és Hassuk Antónia). Ő szintén itt házasodott meg, Mátyási Ilont vette feleségül.

Az 1890-es évekig a kőfaragómesterek el tudták látni a kőfaragás szinte összes munkafolyamatát a fejtéstől a végső kidolgozásig. A 90-es években (a nagyobb gazdasági fellendüléssel, az építkezésekkel, útépitésekkel, s talán a millenniumra való felkészüléssel is összefüggésben) megjelennek a mesterek segítői, egy-egy rész munkafolyamatát átvállalói is: kőfejtő és kőfaragó munkások, kőbánya napszámosok, kőbánya fuvarosok, akik részben Sáros, Szepes, Liptó megyeiek és galíciaiak, s egyre nagyobb számban erdőbényeiek, helyiek. A kőfaragás folyamatával összefüggő munkák végzői életkoruk szerint húszas és harmincas éveikben járnak. Ez is alátámasztja e tanulmány egyéb helyein tett megállapítást, hogy e munkához jó fizikai erőnlét volt szükséges.

A kőfaragó iparág és mesterség igazi nagy léptéket akkor vált, amikor – mint kőbányabérő, majd tulajdonos – megjelenik Erdőbényén a Beck család, s nagy, az akkori északkeleti Felvidékre kiterjedő vállalkozásába bekapcsolja az itteni kőbányákat.

Beck Sámuel erdőbényei lakos, kőbánya és kőfaragó üzlettulajdonos 1889. január 29-én kéri kőbányászati vállalkozását felvenni a kereskedelmi egyéni cégek jegyzékébe a sátorlajúhelyi királyi törvényszéknél. Mind mennyiségére, mind minőségére nézve fénykora a következő 21 év az erdőbényei kőfaragásnak (Beck Sámuel 1909. május 23-án halt meg). A bányavállalat főüzlete és a fő termelő tevékenység Erdőbényén volt, a

11. kép. Rác Andor kőfaragó, 1996.

fiókvállalatokat tartottak fenn Kiskirván, Kiskövesden, Debrecenben és Técsőn. Részen ezeken a helyeken is folyt kőkitermelés, de inkább a bényei kő értékesítése folyt.

A zsidó tulajdonos kitűnően szervezte vállalkozását. Az 1890-es évektől alkalmazta *Kögel Márkusz Ábrahám* munkafelügyelőt, a helyiek máig legendás „Kögl bácsi-ját”, aki művelt, sokoldalúan képzett szakember volt. Az erdőbényei zsidó temető síremlékei döntő részben az ő szépen faragott héber betűit, feliratait őrzik. A gácsországi (galíciai) Musina helységben született 1864-ben.

De a munkalehetőség és a vállalkozás felfutása más területekről is vonz szakembereket. A későbbi évtizedekben jó névre szert tevő és önálló vállalkozásba kezdő *Langmár József* is ebben az időben költözik Erdőbényére Székesfehérvárról. De jönnek Budapestről (pl. *Müller Henrik Károly* és *Heinrich Nándor* 1899-ben, *Szűcs János* 1900-ban, *Keszler János* 1902-ben) és Bécsből is: *Brainer József* 1898-ban. Ahogy szaporodnak a munkák és munkások, feltűnnek az alkalmazottak között a főként zsidó munkairányítók: *Weinstock József* kőbánya üzletvezető, *Weinstock Izidor* kőbányai könyvvezető, *Lieber Márton* kőbánya felügyelő. Ők már nem a szűkebb rokonságból, hanem a Bihar megyei Margitáról származtak ide.

A századfordulón az anyakönyvek tanúsága szerint a kézművesek-iparosok közül a legnagyobb számban a kőmunkások vannak (többen, mint az „ősi”-nek számító kádáro-
rok). A foglalkozás rovatba csak „földművelési napszámos” van több bejegyezve. A helyiek közül kevés a mester; a szakma titkait, fortélyait még csak tanulatják. Jobbára kőfejtők, s a munkák felszaporodásával idénymunkások, napszámosok. A későbbi – két világháború közötti – időszak önálló vállalkozói, mesterei azonban majd közülük kerülnek ki.

1910-ben fuzionál a Beck és Spitzer bánya: *Spitzer Jónás*, aki addig kisbirtokos, gazdálkodó volt, már korábban feleségül vette Beck Sámuel lányát, Beck Linát. (Megjegyzendő itt, hogy a Beck család nem a kőbányászat miatt vándorolt be Erdőbényére, hiszen a századforduló táján asszonylányuk már itt született. Hogy vállalkozásuk előtt mivel foglalkoztak, arra nem találtunk utalást.) 1910-től Beck–Spitzer cég a vállalkozás neve. Beck Sámuel jó mecénása is volt a községnek. Erdőbényén 1902. október 12-én avatták fel Kossuth Lajos mellszobrát, melyet a helyi Beck-bányában fejtett kőből faragtak Bianco del Ciprian és Skodik Cirill kőszobrászok az itteni mesteremberek közreműködésével.¹³ A szoborállítás költségeit Beck Sámuel kőbányatulajdonos ajánlotta fel. A Zemplén 1902. október 12-i száma így ad hírt a szoborállításról:

Erdőbénye ünnepe: Ma leplezték le impozáns ünnepségek között az első zemplénmegyei Kossuth-szobrot Erdőbényén. A fényes, minden ízében nagy ünnepségen *Kossuth Ferenc* is megjelent, hogy jelenlétével még ragyogóbbá tegye azt az ünnepnapot, amelyen Kossuth Lajos erdőbényei mellszobrát leleplezték és átadták a hálás utókor mindig élő kegyeletének, mely Kossuth Lajost elévülhetetlen érdemeiért a nemzet felistenei közé avatta. Minden ízében magasztos volt az ünnepség és az egész Zemplén megye, sőt mondhatjuk az ország figyelme fordult a kicsiny mezőváros felé, mely ilyen méltó módon rótta le kegyelet-adóját az egykori gubernátor és nagy hazafi emléke iránt. Kossuth fenséges eszméinek szelleme töltötte bé a szíveket, emelte fel az érzések magasabb régióiba s a rossz idő dacára is fényessé, arany színekben ragyogóvá tette Erdőbénye hazafias polgárságának így örök időkre megörökített hódolatát. A fényes ünnepség Sátoraljaújhelyben foly le, amennyiben az ünnepségre utazó Kossuth Ferenc először Sátoraljaújhely vendége volt... A beláthatatlan kocsisort Erdőbénye határában a helyi dalárda fogadta. A város közepén a kocsik megálltak, az érkező vidéki közönség és a már jelenlevő 3000 főnyi közönség az erdőbényei ev. ref. templomba ment az ünnepélyes hálaadó istentiszteletre.

A leleplezés: Zuhogó esőben vonult ki a közönség a fehér lepellel letakart szoborhoz. Szűcs Gyula megnyitó beszédének elhangzása után a szobor előtt dr. Buza Barna beszélt, kinek szavai alatt lehullott a lepel. Utána dr. Ballagi Géza, a liszka-tolcsvai kerület képviselője beszélt, buzdítva, kérve, hogy a kegyelet édes érzése a nagy idők ezen nagy alakja iránt sohase haljon ki a szívekből. Majd Kossuth Ferenc lépett a pódiumra, aki Erdőbénye hazafias polgárságának igaz köszönetét fejezte ki nemes elhatározásuk és áldozatkészségükért. Bakoss Elek ügyvédjelölt szavazata és idb. Bajusz József hatásos alkalmi versének elszavalása után az erdőbényei ref. tanító, Szily József átadta a szobrot Erdőbénye város főbírájának, Szilágyi Józsefnek, ki a szobrot átvette s ígéretet tett, hogy gondozni fogja. Ezután Szűcs Aranka a város polgársága nevében koszorút tett a szobor talpazatára. Koszorút helyezett le azonkívül Buza Barna a „Függetlenségi Kör” nevében.

Epilógus: A szobor leleplezésre Erdőbényére rándult közönség is a délutáni és esteli vonatokkal tért vissza s a csendes kis mezőváros ismét visszanyerte régi, hétköznapias képét.

Ezzel a lélekemelő, meghatóan szép szobor-leleplezési ünnep véget ért, de e nap emléke Kossuth Lajos szobrában megörökítve az idők sokaságán keresztül ott marad.

Az első kőfaragó, aki önállósítja magát a Beck–Spitzer bányából, az *Filler János* 1914-ben. Egy segédje is van már 1917-ben, *Previdzsa István*. Az önállósodási folyamatot az teszi lehetővé, hogy Beck Sámuel halála után a vő, Spitzer Jónás már nem ért annyira a szakmához, kereskedéshez, mint apósa. Ugyanakkor a századforduló körüli nagyszámú megrendeléseknek is vége, az egyedi megrendelések nem igényelnek iparszerű üzemet. Filler János mellé a 20-as években sorakoznak fel más önálló kőfaragó iparosok: *Horváth Jenő*, *Pisla József*, *Jassó István*, *Gaál János*, *Szeleczi János*, a 30-as években: *Király József*, *Rácz András*, a 40-es években: *Trestyánszki Sándor*. Jassó Istvánnak már Erdőbényén kívül Abaújszántóra, Olaszliszkára, később Rakamazra is szült az iparigazolványa. Az önállósodással megindult a versengés a kőfaragómesterek között. Ennek olyan levéltári dokumentumait találhatjuk, mint a „Horváth Jenő szobrász és kőfaragó mint felperes kontra Jassó István kőfaragó és szobrász mint alperes” periratanyag.¹⁴

13 *Ádámfy Jenő*: A világ Kossuth-szobrai. Népművelési Propaganda Iroda, Bp., 1982. 61.

14 Zemplén Levéltára, Sátoraljaújhelyi Törvényszéki iratok 1859/1925.

Tárgy: Szerzői jog bitorlása

Tekintetes kir. Törvényszék!

1923. évi március hó elején HERNÁDSZENTANDRÁS község képviselőtestülete a „Hősök” emlékét megőriztetni óhajtván, felhívtak engem, hogy a Hősök emlékére alkalmas szoborművet mintázzak és annak alapján meg is bíztak engem a szobormű elkészítésével és felállításával, amelyet 1923. év tavaszán és nyár elején elkészítem és a szoborművet kifaragván, felállítottam.

Azon szobormű, melyet ekként a pályázatnak megfelelően megterveztem, elkészítem és felállítottam, saját műalkotásom volt, amely az A./ alatt csatolt kivitelben oly képzőművészeti alkotás, amely a szerzői jog védelméről szóló 1884. évi XVI. t. c. 60.§-a értelmében jogi védelemben részesül.

Mégis megtörtént, hogy 1924. évben ZSUJTA község szintén pályázatot hirdetett ily Hősök emlékoszlopának felállítására, és ekkor legnagyobb meglepetésemre az általam Hernádszentandrás községben felállított, általam tervezett emlékoszloppal minden legkisebb részében, méreteiben, mintázataiban és kivitelében teljesen azonos emlékoszlopot állított fel Jassó István erdőbényei lakos kőfaragó szobrász, aki ennél fogva az 1884. évi XVI. t. c. 61. szakasza szerint a szerzői jog bitorlását követte el.

De Jassó István még ezzel sem elégedett meg, hanem amikor 1925. év második felében TAKTASZADA község előjárósága a világháborúban elesett hősei emléket a község terén felállítandó emlékoszloppal megjelölni kívánta, ismét az általam elkészített szobormű lemásolásával a pályázatot megfoglymodta és a szobornak ily módon leendő elkészítésére vállalkozott.

Mínt hogy Jassó István ezen kettős eljárása a szerzői jog bitorlásának tényálladékat teljesen kimeríti, esedezem B./ alatt igazolt ügyvédem által:

Méltóztassék jelen keresetlevelem folytán alperest a perfelvételre megidézteni és annak utána ítéletileg kimondani, hogy alperes a szerzői jogomat a „Hősök” emlékére tervezett és felállított szobormű utánképzésével szándékosan kétébzen bitorolta, ennek folytán ezen két szobormű elkoboztatik, illetve amennyiben a Taktaszadán felállítandó szobormű még fel nem állítatott, annak felállításától alperes eltiltatik, a szobormű alkotórészei elkoboztatnak, alperes a törvény és rendeletek értelmében példásan megbüntettessék és tartozzék 20.000.000- korona káromat, ennek a mai naptól járó havi 1 1/2% kamatait és összes perköltségeimet megfizetni.

A pertárgy értéke 60.000.000-korona.

Tisztelettel:

Horváth Jenő

Tekintetes kir. Törvényszék!

Horváth Jenő által ellenem P. 1859/925. szám alatt indított perben

előkészítő iratom

következő:

Előszörban is elhárítom magamtól a felperes megtisztelő jelzését. Nem vagyok szobrász, hanem egy-szerű kőfaragó iparos ember. De éppígy nem szobrász felperesem sem, és egész bátran elhagyhatja neve mel-lől ezt a megjelölést. Ő is csak hozzám hasonló kőfaragó iparos ember, aki négy elemi iskolát végzett.

Ezek előrebocsátása után elismerem azt, hogy, mint arról meggyőződtem, a felperes által Hernádszent-andrás községben felállított emlékoszlop nagyjából ugyanolyan, amelyet én Zsujta községben felállítottam. Vannak ugyan rajta lényegesebb eltérések is.

Tagadom azonban, hogy ezt az emlékoszlopot (és nem szoborművet) a felpereséről mintáztam volna, tagadom, hogy ezt felperes tervezte volna és tagadom, hogy ez oly műalkotás volna, amely a törvény védel-mében részesül.

A tényállás ugyanis az, hogy ennek a szobornak a mintáját én egy Kiss nevű budapesti szobrász em-bertől kaptam, aki lenti járt egy ízben Erdőbényén, felkeresett engem is (és valószínűleg felkereste a felperest is), és nekem vagy öt darab ilyen fajta tervrajzot adott emlékoszlopok felállításához. Ezekből használtam én fel egyet. Ilyen tervrajzok egyébként százával vannak a mintakönyvben, amelyeket bárki felhasználhat. Tud erről Bíró Dániel erdőbényei lakos is, aki kihallgatni kérek.

Ami magát a kereset törvényes alapját illeti, a felperes rosszul hivatkozik az 1884. évi 16. t. cikke-re, mert ennek 66.§-a a képző- és iparművészet alkotásait kiveszi e törvény rendelkezései alól. Kiterjesztette azonban a szerzői jog védelmét ezekre a műalkotásokra is az 1921. évi 54. t. cikk. A jelen jogi helyzet az, hogy az iparművészet, vagy képzőművészet alkotásai, tehát az emlékoszlopok is védelemben részesülnek, amennyiben t. i. azok *műalkotások*, vagyis művészi értékűek.

Ezek figyelembevételével tehát elutasítandó a kereset azért is, mert egyrészt a kérdéses emlékoszlop-nak művészi értéke nincsen, ez nem műalkotás, másrészt azért, mert ezt az emlékoszlopot nem a felperes ter-vezte.

Egy újabban kiadott miniszteri rendelet szerint a községek, ha háborús emlékoszlopot akarnak felállí-tani, tartoznak az emlékoszlopot a Belügyminiszterhez felterjeszteni. A felállítást csak akkor engedélyezik, ha

a bemutatott rajz művészi értékű. A most szóban forgó emlékoszlopot Taktaszadán is el akarván készíteni, a Belügyminiszter nem engedélyezte a felállítását azért, mert a tervezet nem művészi értékű. Bizonyítható ez a szerencsi főszolgabíróság 6373/925. sz. irataival.

Kérem egyúttal szakértők meghallgatását arra nézve, hogy ez az emlékoszlop nem nevezhető művészi értéknek.

Bár ezek szerint az oszlop műalkotásnak nem is nevezhető, állítom továbbá azt is, hogy a felperes, aki szobrásznak titulálja magát, még ennek a tervrajznak az elkészítésére is teljesen képtelen, s ez már ezért sem lehet az ő alkotása. Ám vesse alá magát a felperes egy szakértői bizottság alkotásának, és állítom, hogy még csak hozzá sem tud kezdeni egy ilyen rajz elkészítéséhez. Kérem a bizonyítást ebben az irányban is elrendelni.

Bizonyítani tudom végül, hogy a felperes egyszerűbb rajzokat is pénzért csináltatott másokkal. Tanú erre Mohácsi József, akinek lakhelyét a szóbeli tárgyaláson bejelentem.

Tisztelettel:

Jassó István

A bírósági végzés: A bíróság megállapítja, hogy a felperes a keresettől elállott, s ugyanőt arra kötelezi, hogy az alperesnek 4.295.000./négymillió-kettőszázkilencvenötezer-/k. perköltséget 8 nap alatt fizessen meg.

(Meggjegyezzük, hogy Horváth Jenő is „bevándorolt” mester Erdőbényére: 1880-ban született Keszthelyen, a háború után Erdőbényén önállósította magát, 1926-ban Kanadába vándorolt, ahonnan 1937-ben tért haza. Megvált a kőfaragástól, utána kisbirtokos, szőlőtermelő lett.¹⁵)

Jassó István kőfaragó iparosmester személye a példa arra, hogy az önálló kőfaragó mesterek a község társadalmi hierarchiájának a csúcán helyezkedtek el, tekintélyük volt, jól kerestek. Jassó István az Ipartestület elnöke volt, később a Hangya Szövetkezet ügyvezető igazgatója, a szövetkezet tokaj-hegyaljai felvásárlója, terménykereskedő, aki hordófelvásárlással is foglalkozott.

A munkáért, megrendelésekért folyó versengésnek azonban nemcsak bírósági színterei, peres iratai voltak, hanem a harc a hétköznapi színtereken, az utcákon is folyt. Erről szól a következő anekdota: „A kőfaragó mesterek – valamelyik közös munka után – betértek még a falu kocsmájába, leöblíteni a kőfaragás porát. Velük volt Pisla József, Király József, Jassó István, meg az öreg Filler is. Közülük Pisla indult el legkorábban haza. Útközben találkozott egy emberrel, aki éppen tőle kérdezősködött: nem tudja-e, merre lakik Filler kőfaragó mester, mert egy munkát éppen tőle akar megrendelni. – Hej, az öreg Filler? Hiszen az már régen meghalt! Együtt temettük. Jöjjön hozzám, én is kőfaragó vagyok!” – így a történet.

Spitzer Jónás 1928-ban még bejelenti ugyan a sátoraljaújhelyi Királyi Törvényszék cégbíróságának, hogy kőbányáját és kőfaragó cégét továbbra is fenntartani kívánja, de a bánya termelése a 30-as évek közepére a minimumra csökken, és ezzel gyakorlatilag meg is szűnik. A Spitzer család kisbirtokos, gazdálkodó lesz a 30-as években. Bányáját, házát, szerszámaikat később Király József vásárolta meg, övé lett a Beck–Spitzer-, a Dongó- és a Gyilkoskerti bánya is. A kisebb megrendeléseket ezután már az egyéni vállalkozó iparosok elégítik ki, 1–2 fő segéddel dolgozva műhelyükben.

1928-ban indul meg a HUBERTUS KŐBÁNYA ÉS ÚTÉPÍTÉSI RT nagy vállalkozása. *Csikvári Antal* monográfiája¹⁶ így ismerteti a céget: A Hubertus Kőbánya és Útépítési Rt., Erdőbénye, 1928-ban alakult, 1929-ben szerelték fel modern gépekkel. A bánya 25–30 holdon terül el, amely részben bérelt, részben saját tulajdon. Kizárólag útépítési követ termelnek. Saját villanyteleppel, 5 kilométeres iparvágánnyal felszerelt. Átlagban 450–500 munkást foglalkoztatnak. A vállalat központi irodája Nyíregyházán

¹⁵ Vármegyei Szociográfiák XI. Zemplén Vármegye. Szerkesztette *Csikvári Antal*. Bp., 1940. Személyi Adattár 86.

¹⁶ *Csikvári* i. m. 89.

van, ügyvezető igazgatója lovag Kollmann Árpád ny. őrnagy; üzemvezető: Fényes László.

Itt már nincs szükség kőfaragókra. Ebben a bányában ún. vaskövet, fekete követ, andezitet bányásztak, amit jobbra robbantással termeltek ki. A kőfaragás és a kőbányászat két külön tevékenység lett: az előbbi mint kismesterség élt tovább, az utóbbi iparszerű munkafolyamatokat, szervezettséget igényelt, kevesebb szaktudást, s jóval több embert foglalkoztatott.

Míg a századfordulón a kőfaragás, a 20-as évek végétől a Hubertus bánya határozta meg a falu életét. Más a foglalkozások terminológiája is: a bányában kőbánya munkások, bányászok, kővágók stb. dolgoznak, s munkafelügyelő irányítja a termelést.

Még egy felvirágzása van a kőfaragó mesterségnek: 1938 után, a Felvidék és Észak-Erdély visszatérével nagyarányú felújítási munkák indulnak meg az eddig mostoha sorsú műemlékeknél: a kassai dómnál, a borsi Rákóczi-kastélynál, Nagyváradon és a budapesti Országháznál. (Ezekről a tanulmány más helyein részletesebben szólnunk.)

Rendelkezésünkre áll egy szinte teljes névsor 1945-ből az Erdőbényén kőfaragással, kőbányászattal foglalkozó mesterekről, illetve szakmunkásokról. A szovjet hadsereg ugyanis előszeretettel vette igénybe robotmunkában a kőmunkához értő embereket a szovjet hősi emlékművek építéséhez. Az erdőbényeiek valószínűleg több helyen is dolgoztak 1945 tavaszán–nyarán főleg a zempléni városokban ezeknél a munkáknál. A zempléni alispán a következőképpen rendelkezik az erdőbényeiek részvételéről:¹⁷

Zemplén vármegye Alispánjától
2586/1945.

Községi Elöljáróságnak,
Erdőbénye

Az orosz katonai parancsnokság rendeletére múlt hó 31.-én kiadott felhívásomra – igen nagy késedelemmel – ma hat erdőbényei kőfaragómunkás érkezett Sátoraljaújhelybe az orosz hősi-emlékmű építéséhez. Nevezettek a munkahelyen kijelentették, hogy ők csak puhakő faragásban bírnak gyakorlattal. Mivel itt túlnyomó részben most már csak gránitkő munka lesz, az orosz katonai parancsnokság ragaszkodik ahhoz, hogy az ebben kellő jártassággal bíró erdőbényei szakmunkások ide haladéktalanul szintén kirendeltessenek, éspe-dig: Lankovics József, Lang János, Pintér János, Halász Gábor, Kovácsik János, Kovács József, Trókuszt Dániel, Marton András, Simon János, Mádi Kálmán és Gaál József bazaltkő szakmunkások.

A munka tartama 12–14 nap rendes óradíj mellett, elszállásolásról a város gondoskodik; egy napi étellel met hozzon magával, további étellemezésről a város gondoskodik.

A ma érkezett kőfaragók azt panaszolták a polgármesteri hivatalnál, hogy kirendelésük nem történt méltányosan. Kérik, hogy néhány nap múlva a felváltásukra: Jassó István, Balogh Bertalan, Gaál János, Gálliczki István, Kiss István szakmunkások rendeltessenek ki ide. Ha panaszkodni indokolt, elvárom, hogy azt sür-gősen orvosolni fogja.

Figyelmeztetem a községi előljáróságot, hogy e rendeletem végrehajtásánál a legsürgősebben és legerélyesebben járjon el, mert az orosz katonai parancsnok a legkisebb mulasztást legszigorúbban megtorolja.

Sátoraljaújhely, 1945. évi június hó 4.-én.

Alispán

Az emlékmű építése egyébként április 17-én kezdődött és június 18-ig tartott. A kőfaragók összesen 2250 munkaórát dolgoztak az átadási-átvételi jegyzőkönyv szerint.

A kőfaragók közül többen részt vesznek a II. világháborúban. Itt kell megemlítenünk a nagyon tehetséges *Balázs Antal* nevét, aki a Donnál esett el. A háború után még az előbb említett kőfaragó iparosok mellett feltűnik néhány név, akik kőfaragással foglalkoznak, jobbra segédként: Gubányi Mihály, Lengyel János, Országh Károly, Szeleczki Gyula, Mercsák Bertalan, Farkas Lajos, Gaál Bertalan, Vámosi Pál. 1948-ban a kádárok számaránya ismét – közel hét évtized után – meghaladja a kőfaragókét Erdőbényén.

17 Kazinczy Ferenc Múzeum Adattára, Sátoraljaújhely.

Az 50-es évek második felétől azonban szinte kizárólagossá válik a műkő uralma a faragott kőmunkák fölött. A műkő készítésének munkafolyamata egyszerűbb, gazdaságosabb. A kőfaragásnak, mint mesterségnek (itt-ott művészetnek) akkor szakad véglegesen vége, amikor a mesterek érzelmileg sem kötődnek már a faragáshoz. Amikor az egyik jó nevű mester ezzel a kőfaragás gyászfeliratának is felfogható kijelentéssel él: „A műkő erősebb, masszívabb, szebb... A műkő mindig kő lesz, amíg a világ világ lesz.” Az egyik legnevezetesebb kőfaragómester leszármazottja (Jassó István budapesti mérnök) levelében (1990. aug. 22.) így fogalmaz a kőfaragás hagyományait kutató muzeológusoknak:¹⁸ „Örömmel veszem érdeklődésüket a nekem oly kedves kőfaragó szakma iránt. Ugyanakkor elszomorító is, mivel a múzeumi érdeklődés a szakma megszűnését is jelenti. Ez sajnos így is van...”.

18 Kazinczy Ferenc Múzeum Adattára, Sátoraljaújhely.

AZ ERDŐBÉNYEI KŐIPAR NÉPRAJZI VONATKOZÁSAI

VIGA GYULA

Bevezetés

A néprajzi vizsgálatokban az elmúlt másfél-két évtized alapvetően megváltoztatta a népi technológiák, s az egész kézművesség megítélését. Amíg korábban a tradicionális mezőgazdálkodás kutatása volt a vizsgálatok központi kérdése, s csupán annak marginális részeként jelentek meg a kézműves technikák és maguk a kézművesek, mára úgy tűnik, hogy az utóbbi területek feltárása nem csupán megváltozott, hanem eredményeik révén – elsősorban a paraszti társadalom árnyaltabb differenciálásával – megváltozott a képünk magáról a parasztságról, a „nép” fogalmáról is. Mintha e „perifériális” területek feltárásával mélyebben látnánk magának a parasztságnak a műveltségébe. Ezáltal nagyobb figyelem fordult a peremterületek – sajátosan összetett – paraszti életmódja felé, feltárva, hogy a domb- és hegyvidéken igen sokféle kézműves tevékenységgel egészül ki a mezőgazdálkodás feladatköre, s mindez másként szervezi meg a falusi társadalmat, másként illeszti annak regionális egységeit egy szűkebb-tágabb területi munkamegosztás szövetébe.

Megváltozott magának a kőtechnikának a megítélése is: nem csupán a feldolgozók száma növekedett meg, hanem a kőmunkák helye is máshová került a néprajz értékrendjében. Korábban annak hangsúlyai a gyűjtögetés körében kerültek kijelölésre,¹ az elmúlt másfél évtized viszont már markánsan rajzolta meg egy hagyományos technológiai és iparttechnikai, gazdasági kereteit.² Egyértelműen árnyalták ezek az eredmények a paraszti társadalom megítélését is: a kőbányák – legalább az esztendő egy részében – a parasztság jelentős csoportjait szívták fel, ügyes kezű parasztemberek a kőbányák környékén sírköveket és más tárgyakat faragtak, a tanult falusi kőfaragók pedig családjukkal földet műveltek, szőlőt gondoztak, nem kevesen pedig aratni mentek a nyári nagy betakarítás idején. A paraszt kőfaragók személye olykor összekapcsolja egymással a magas művészetet és a népi ipart, de közvetítenek ők a falusi technológia és a nagyvárosi építkezések között is.

E gazdagon árnyalt problematikát most egy tokaj-hegyaljai mezőváros, *Erdőbénye* kőmunkáján igyekszünk megrajzolni.

1 Pl. *Vajkai Aurél* 1948. 9.; *Kós Károly* 1968. 48–51.; *Kós Károly* 1980. 55–74.

2 Különösen Hála József munkássága volt eredményes ebben a vonatkozásban, aki tanulmányait önálló kötetbe gyűjtve is megjelentette. Vö. *Hála József* 1995.; Lásd még: *Viga Gyula* 1985.

A kőfejtés technikája

A kemény vulkáni kőzet kifejtése más technikát igényelt, mint a puhább, szálán jól hasadó tufa. A kézimunka hagyományos technikáját azonban az utóbbi őrizte meg, mert a további megmunkáláshoz elengedhetetlen volt a minél nagyobb kőtömbök kiemelése.

A fehér követ srámolással fejtették. A vízszintesen futó érhez (*lóger*) vagy természetes erek (*iberlóger, klufta, stick*) vezettek, vagy mesterségesen kellett azokat létrehozni. A srámolás kétélű csákánnyal történt: kb. 10–30 cm szélességű vájatot vágtak az anyagba, amit aztán ékekkel hasítottak tovább. Ha egy kisebb tömböt akartak kiemelni, akkor a srám keskenyebb volt. Az ékeket a szögjukban keményfa *blaskával* támasztották meg, hogy ki ne pattanjon. Az ékeket *bunkóval*, hosszú nyelű kalapáccsal verték. Ezek súlya eltérő lehetett: leggyakrabban a 10 kg súlyút használták. Nyelét általában som vagy birs fájából alakították ki, hogy rugalmas legyen, s a kézre ne üssön vissza. A tömböket a lógerről is ékekkel *húzták fel*, majd *stangával* mozgatták tovább.

A srámolás nemcsak nehéz fizikai munka volt, hanem nagy ügyességet is igényelt: az ékek fokozatos és egyenletes beütésével lehetett értékesebb kőtömbökhöz jutni.

A robbantás a két háború közötti időszakban már nagyobb segítséget a kőfejtők munkáját, ám a fehér követ tönkretette, s ott csak ritkán alkalmazták. Ha olyan kemény réteg volt az anyagban, amit nem lehetett srámolni sem (*glét*), akkor esetleg *belelőttek* a kőzetbe a robbanószerrel. A fekete kőzetet azonban általában robbantották, a legnagyobb bányában, a Hubertus területén általában ezzel az eljárással éltek. Ott *lőmestereket* alkalmaztak erre a munkára. A kényesebb követ, ha nagyobb tömböket akartak kinyerni, puskaporral robbantották, a kevésbé értékeset pedig paxittal. Az alsó, vizes réteget dinamittal robbantották. A robbantás után a *kőfejtők* kötéllel ereszkedtek a kőfalra, s felülről haladva lepucolták a sziklát: letolták, kimozdították a meglazult darabokat, hogy a balesetet elkerüljék.

A robbantáshoz 2–3 méter mélységű furatokat készítettek, amit menet közben vízzel tisztítottak ki. *Csipkefából* hosszú, összetoldott nyelű *pamacst* csináltak, amivel a törmelék (*macok*) eltávolítható volt.

A Hubertus bányában a riccereket fa barakk védte az időjárás viszontagságától: az alatt darabolták a kőtömböket. De a többi, hosszabb ideig használt kőfejtőben is volt egyszerűbb hajlék (*bódé, butyka, fészker*), ahová a bányászok elhúzódhattak, s ahol a szerszámaikat is tartották. Gyakran azonban csak a kövek alá rejtették el a szerszámokat a munkaidő letelte után.

A kőtömböket leginkább csak kézzel mozgatták, stangával segítve annak haladását. A Hubertus bányában, ahol a termelés a legnagyobb volumenű volt, keskeny sín páron 3/4 köbméteres csillékben szállították a kibányászott anyagot. A sín pár lement egészen a longi vasútállomásig, azon sokáig mura lovakkal vontatták a csilléket. 2–3 csillét összekötöttek, a lovat hámfával fogták az első csille elé. Ahol partos rész volt, ott a lovat kifogták, s a csille fékjével lassították a szállítmány futását. Az 1920-as években már kis motoros mozdonyt alkalmaztak a vontatásra.

A kockakőnek szánt fekete követ nem volt szabad kiszáradni hagyni, mert akkor nem hasadt egyenletesen, hanem apró darabokra tört szét. Ezért a nyári melegben gyékényből szőtt takarókkal borították le, hogy ne veszítse el a kő a nedvességét. Erre a célra még a két háború között is szívesen használták a kiskéresiek nagy hagyományú gyékénymunkájának termékeit.³

3 Viga Gyula 1996. 141.

A kőbányászok többségükben parasztemberek voltak, különösen a fehérkő fejtesek kétkézi munkásai. Az erdőbényei tufát ugyanis csak tavasztól ősziig lehetett fejteni, így a szegényebb embereknek el kellett dönteniük, hogy a nehezebb, ám jobban fizető kőfejtést végzik, vagy a szőlőkben vállalnak napszámos munkát. Adataink szerint a kőbányászás kb. másfélszeres jövedelmet biztosított a mezőgazdasághoz viszonyítva. Volt, aki nem bírta a kőfejtést, de számosan beleszoktak, s lényegében abból éltek. A jobb kőfaragó mesterek általában állandó alkalmazottakkal végeztették a kő kitermelését, akik a bényei szegényparasztság soraiból kerültek ki. Számosan voltak azonban, akik felváltva vállaltak munkát a mezőgazdaságban és a kőbányákban is: nyáron kevés aratóként szereztek meg családjuk kenyerének valóját.

A kőtechnika produktumai: tárgyak és objektumok

Nehéz lenne számba venni mindazokat a tárgyakat, készítményeket és objektumokat, amelyeket a helyi kőtechnika adott Erdőbényének, a bényeieknek. A településkép, a hagyományos építészet egészében magán viseli a kőmunkák hatását: a kőből épült, illetve faragott objektumok közönségesen vannak jelen az egykori mezőváros mai arculatában is. A fentmaradt építmények és tárgyak különböző korúak, bennük több generáció ízlése és technikai tudása rétegződik egymásra. Mindez persze együtt alkotja a bényei hagyomány sajátos részét, amelynek a település lakói akkor is örökösei, ha az lokális kötődésükben esetleg nem fejeződik ki.

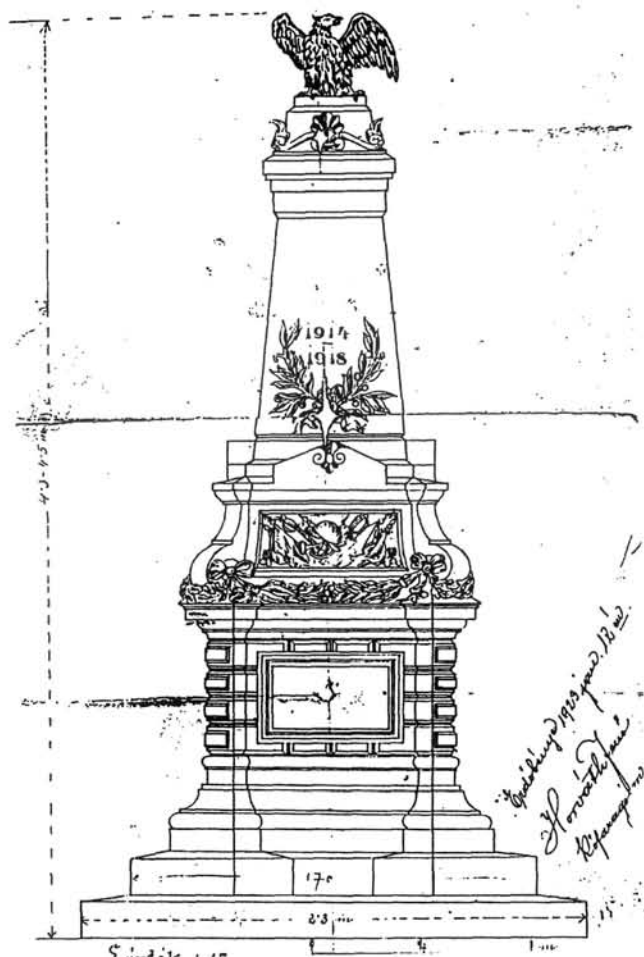
Alapvetően elvált egymástól az andezit és a vulkáni tufa hasznosítása, s a felhasznált kőanyag is különböző szinten megmunkált, eltérő módon viseli magán a kőtechnika nyomait. A patakból kiszedett, alakatlan kődarabokat a helyi népnelv *macskafejű kő*-nek nevezi. Korábban ezt használták fel a lakóházak alapozásához: csak sárba rakták az alapot. De ezekből a kődarabokból voltak összerakva az 1920–30-as években a régi kerítések, illetve azok lábazata is. A Hubertus bányából kikerülő szabálytalan, faragott tömböket ugyancsak a házak alapzatába rakták, de már cementbe ágyazva. A házak lábazatához használt tömböket már megfaragták, mert azokat illeszteni kellett. De jobbra az a kő került az építkezésekhez, amit egyébként a *törőre* vagy *zúzóra* szállítottak volna. Elszállították ezt az andezitet a környező települések építkezéseihez, de az ország távolabbi tájaira is.

A magyar népi építészet kutatásában vissza-visszatérő probléma a kőépítkezés, a kő építőanyag felhasználásának időrendje. Kétségtelen, hogy kimutatható egy erőteljes váltás a 18. század második felétől, végétől a fa és a kő építőanyag között, amit a Kárpát-medence erdős hegykeretén rendkívüli módon megritkult erdőállomány, illetve a faanyag áremelkedése okozott, s az is vitathatatlan, hogy a téglakőfalú lakóházak még századunk első évtizedének végén is csupán 19%-át tették ki a falusi lakóházaknak.⁴ Feltűnő azonban, hogy a kőfalazat, a térség geológiai adottságait követve, rendkívül egyenetlenül oszlik meg, s vannak kistájak, ahol csaknem 100%-ban kőből épültek a lakóházak.⁵ Szabó István és – az ő nyomán – akár elfogadjuk Bakó Ferenc érvelését, miszerint a kőfalazat építésének a középkorban jogi akadályai voltak, vagy azt a megfontolást, hogy a kőtechnika komolyabb szaktudást és eszközkészletet igényel, mint a földfalazat elkészítése,⁶ az aligha vitatható, hogy a mezővárosok, köztük Tokaj-Hegyalja paraszt-polgári településeinek helyzete ebből a szempontból is sajátos. Nem csupán

4 Bakó Ferenc 1985. 225.; Viga Gyula 1990. 33–38.

5 Bakó Ferenc 1985. 226.

6 Szabó István munkáját idézi: Bakó Ferenc 1985. 229.; Vö. Balassa M. Iván 1994. 129–135.

1. kép. Hősi emlékmű tervrajza

a középkori pinceépítészetben is hasznosított, aránylag könnyen megmunkálható vulkáni tufa nyersanyag, hanem a települések jogállása, a fejlett kézművesség is igen korán lehetővé tette a kőfalazatú házak kialakulását. Vannak kutatók, akik a kőbe vájt, illetve a fennálló falazatú kőépítmények 17–19. századi meglétét, illetve hiányát a leglényegesebb differenciának tartják a mezővárosi és a falusi építészet között.⁷ Kétségtelen azonban, hogy a kőépítkezés középkori kontinuitását ma még aligha tudjuk tényekkel igazolni Tokaj-Hegyalja területének paraszt-polgári építőgyakorlatában.⁸ A lakóházak falazatát is felmérő 1910-es népszámlálás adatai szerint⁹ Erdőbényén a lakóházak falá-

7 Hoffmann Tamás 1975. 348–349.; Kecskés Péter 1989. 238.

8 Balassa M. Iván 1987. 83.

9 A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása. Magyar Statisztikai Közlemények 42. 271–275. Budapest, 1912.

2. kép. A kolera-oszlop Erdőbénye határában

nak anyaga a következő megoszlást mutatta: kő vagy téгла 358, kő- vagy téglalappal vályogból, sárból 12, vályog vagy sár 64, fából vagy más anyagból pedig 57 lakóház épült. Szembetűnő tehát a kő- (és téгла-) falazat többsége. Igaz, nem állíthatjuk biztonsággal az ellenkezőjét sem, s a hegyaljai mezővárosok arculata is régies. Aligha vethető fel komoly akadályként az építőtechnika alapos ismeretének hiánya, ha pl. az erdőbényei kőhídra pillantunk, ami háromnyílású boltozatával a Miskolc–Sátoraljaújhely közötti régi országút nyomvonalán áll. A híd építéstörténete felderítetlen, de bizonyos, hogy 1833-ban Zemplén vármegye hídjainak összeírásában már háromnyílású kőhídként szerepel.¹⁰

¹⁰ Gáll Imre 1970. 75–76.

3. kép. Feszület a Mulató-hegyen

A kőtechnika produktumai az egész településképet befolyásolták: nem csupán a lakóházak, pincék, egyes gazdasági épületek készültek kőből, hanem a vízlevezető árkok fedőlapjai, ereszcatornák kivezetései, kerítések, kapuoszlopok, padok, virágtartók és még számos tárgy, készítmény, amelyek organikus egésszé formálódtak az erdőbényeiek előző generációinak kezén. A kőanyag kínálta formák, méretek, arányok mindegyike sajátos módon járultak hozzá az egykori mezőváros arculatának kialakulásához. A kőbányászok és kőfaragók generációi maguk formálták meg környezetüket: részben az elődöktől örökölt formákban, részben pedig hozzáátve ahhoz saját készségüket, tudásukat, tehetségüket.

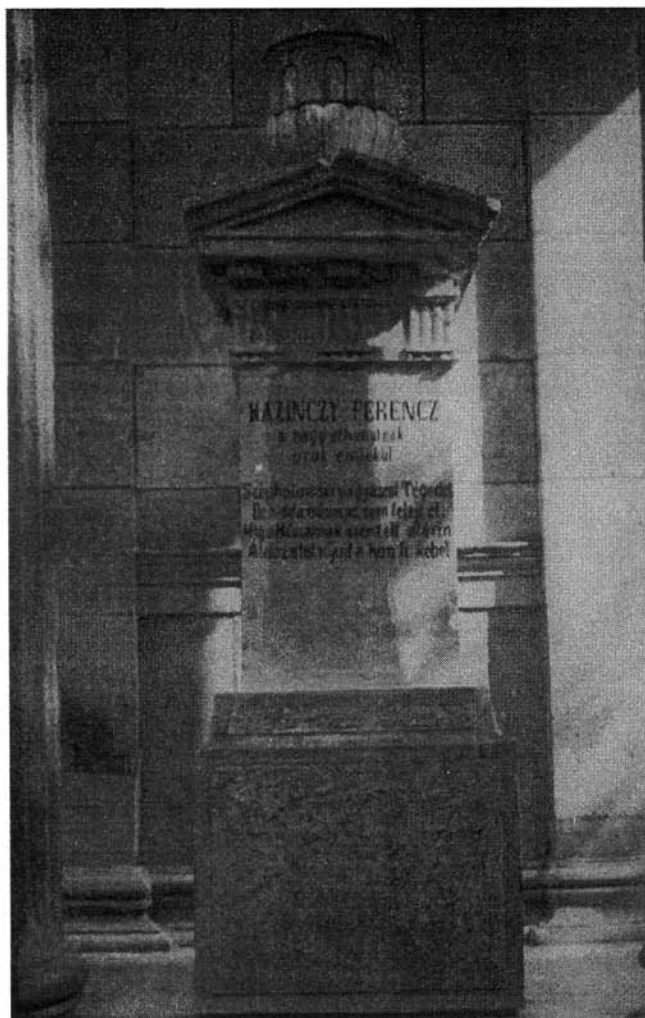
A jobb formájú *macskafejű* kövekből választották ki a *káposztáskövet*: ezt használták fel a legyalult, betaposott káposzta lenyomására a konzerválás során. A riccerek andezitből is faragtak káposztásköveket: a téglány formájú tömbök rövidebb végein egyszerű bemélyített horony segítette a kő megfogását.

4. kép. Az erdőbényei Kossuth-szobor

A lakóház egyes kőelemeit a kőfaragók készítették, de meg kell jegyeznünk, hogy ezek újabb jelenségek és nem is általánosak a bényei építkezésben. Az *ajtó- és ablakke-
ret*ek (*collbank*), csakúgy, mint a verandák faragott *kapiterkövei* – adatközlőink szerint – városi hatásra jelentek meg a két világháború közötti időszakban. Hasonlóan a 20. századi településképből jelentek meg nagyobb számban a faragott *kapuoszlopok*, *keríté-
sek*, *kerítésoszlopok* és *-takarók*. Faragtak követ a *kutak* építéséhez, *járdákhoz*, pincék burkolásához.

A vidék szakrális emlékei között jelentős számban vannak jelen a bényei kőfara-
gók *út menti keresztjei*. *Rác Andornak* három keresztje áll Gadnán, egy Baskó és Sima között. *Gál Bertalan* keresztjei – két-két darab – Bodrogkisfaludon és Rakamazon áll-
nak. Bár hasonló módon talán felderíthető lenne a többi kőfaragó út menti keresztje is, meg kell jegyeznünk, hogy azokból meglehetősen kevés készült csupán. A helybeli kő-

5. kép. Kazinczy síremléke Széphalmon

anyagból korpuszt nem lehetett faragni, s az amúgy is több darabból megfaragott, nagy vasszögekkel és cementekkel összeállított kereszt teljes felszerelése nehézkes volt.

Az erdőbényei kőfaragók készítményei között megkülönböztetett helyet foglaltak el a sírkövek. Ezeket állították elő legnagyobb számban, ez jelentette számukra a legnagyobb jövedelmet, ugyanakkor a sírjelek voltak azok a produktumok, amelyek rendszeresen eljutottak más vidékekre is, találkozva az ott élők elvárásaival, ízlésével. Ilyen módon a kőfaragó mesterségbeli tudása, készsége, ízlése rendszeresen megméretődött, más-más helyet és esélyt biztosítva számára mind kollégái között, mind a piaci versenyben.

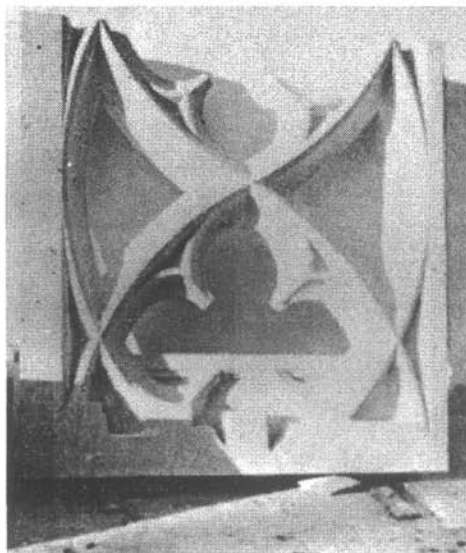
Az erdőbényei sírkövek arról tanúskodnak, hogy – hasonlóan Tokaj-Hegyalja más településeihez – a sajátos, és viszonylag korai polgárosodás révén a 18–19. században

általánossá válik a sírkő állítása. Ennek előzményeit mind a nemesi, mind a polgári hagyományban fellelhetjük,¹¹ ám stílusjegyei alapján a történeti rétegek lehántása csak nagyobb táji kitekintéssel, de legalább Tokaj-Hegyalja egész területének sírjeleit megvizsgálva lenne lehetséges. Meg kell jegyeznünk, hogy lényegében párhuzamosan zajlik a folyamat a zsidó temetők sírjeleinek állításában is: a vidéken a 18–19. században megtelepedő népcsoport sírjelei szimbolikájukban teljességgel önállóak ugyan, de készítésük – főleg századunkban már – igen sok szálon kapcsolódik össze a többi felekezeti sírjeleinek műhelyeivel.¹²

A kőből készült sírjelek faragásának időrendje és stílusa máig nem kellően kidolgozott. *Kunt Ernő* összefoglalása a katolikus kőkereszteket, illetve – a protestáns temetőkben – a sírkőtáblákat és az obeliszeket különíti el,¹³ s jelzi, hogy az utóbbiak a paraszti temetőkben ritkáb-

bak a tábla alakúaknál, gyakoriak viszont a kisnemesi falvakban. Lényegét tekintve összeilleszthető ez a vélekedés *Balassa Iván* felfogásával, aki – jelezvén, hogy a sírkő a legrégebben ismert síremlékforma – a kő sírjelek középkori meglétét igazolja, de jelzi, hogy a magyar falusi temetőkben csak a 18. századtól igazolható nagy számban a meglétük.¹⁴ Korai adatok, illetve sírkőpéldányok hiányában a fentiekhez csupán a következőket fűzhetjük. A lokális kőfaragóközpontok feltárása azt jelzi, hogy a parasztság polgárosodásával nemcsak a sírkövek állítása lesz mind elterjedtebb, hanem azok formájában és díszítményében erőteljes egységesülési folyamat is lezajlik. A kisebb-nagyobb körzetet kiszolgáló kőfaragóipar arra törekszik, s ez különösen a vegyes vallású területeken szembetűnő, hogy készítményeit formailag egységesítse, s csupán annak másodlagos jegyeiben fejezze ki az elhunytak vallási hovatartozását. Ez a folyamat a második világháború után teljeseedik ki, amikor már utólag erősítik a konkrét információt hordozó kő- vagy márványtáblát a sírkőre, s külön erősítik fel a fémből öntött Krisztus korpuszt, szívet, keresztet vagy más vallási szimbólumot is a sírjel homlokzatára.

Úgy tűnik, hogy a lokális központok tevékenységének kiszélesedése, készítményeik terjedése visszahat saját formakincsükre is, s csak az olyan produktumaik lehetnek „piacképesek”, amelyek külső jegyeikben már sem területi, sem vallási hovatartozást nem hangsúlyoznak túl, amelyek alkalmasak más, idegen közösségek befogadására is. Bizonyos tehát, hogy a kő sírjelek korai történeti rétegét a lokális központok helyi, illetve kistáji formáiban kell keresnünk, amihez képest tágabb

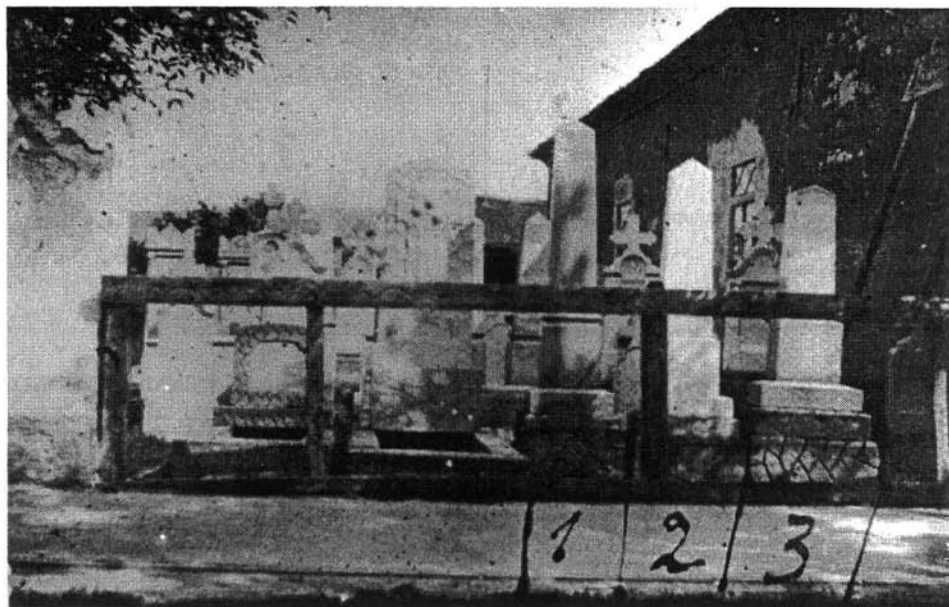
6. kép. A kassai dómhoz faragott mérműves mellvéd (Jassó István munkája, Jassó István felvétele)

11 *Kunt Ernő* 1983. 54.

12 *Wirth Péter* 1985.

13 *Kunt Ernő* 1983. 54–55.

14 *Balassa Iván* 1989. 54., 69–72.

7. kép. Jassó István abaújszántói sírkőraktára
(Jassó István felvétele)

piackörzetük kialakulása és a termelés volumenének növelése formai változásokat eredményez. A hangsúly egyre inkább a sírjel feliratára, mint elsődleges információra kerül, amihez képest másodlagos jelentőséggel bírnak a díszítmények szimbolikus formai jegyei. Mindez azonban igen sok nyitott kérdést vet fel, s aláhúzza a kő sírjelek tipológiájának és az egyes formák elterjedése kataszterszerű összegyűjtésének fontosságát. Aligha tévedünk, hogyha a Magyarország peremterületén, illetve hegyvidékén elhelyezkedő kőbányák, kőfaragótelepülések sírjelölésének formáját és időrendjét alapvetően másnak tartjuk, mint a sík vidék parasztfalvaiét. Minderre egy olyan monográfia adhat majd választ, ami nem feltétlenül a fejfák (kopjafák) felől halad a vizsgálatban, s így nem látószögének periferiáján igyekszik rendezni a kő sírjelek történetének problematikáját.¹⁵

Recens gyűjtéseink azt jelzik, hogy az erdőbényei sírkövek a két világháború közötti időszakban távolabbi vidékeken is keresettek voltak, s a készítőik és a vásárlók ízlése – akár 100–150 kilométer távolság ellenére – nem zárta ki egymást. A bényei temető sajátos „mintaként” szolgált a megrendelt sírkövek formájához, feliratához, amit az 1930–40-es években a kőfaragók más vidékeken kialakított „mintaraktáraikban” is igyekeztek kialakítani. A régi formákhoz való ragaszkodást jól tükrözik idős kőfaragó adatközlőnk szavai: „A parasztnak a sírkövet a temetőn választották ki. Én hiába tettem ki a lelkem is, hogy ezt meg azt ajánlom, ez a szép – azok csak azt mondták, hogy olyan legyen, mint ez meg az a sírkő a temetőn. Nem kellett nekik az új!”¹⁶ Minta-könyv nyomára nem bukkantunk, de úgy tűnik, hogy a megrendelői igény mellett is lehetőség volt a kőfaragónak apró formai újításokra, kisebb-nagyobb módosításra,

¹⁵ Pl. Herepei János 1988.

¹⁶ Rácz Andor, szül. 1913.

8–9. kép. Sírkövek

egyszersmind a választék bővítésére. Egészében azonban az újabb stílusúnak látszó *oszlopos keresztek* – *sima* vagy *csavart oszloppal* – terjedtek századunkban nagyobb körben, az obeliszkformák, vagy az igényes plasztikus alkotások aligha jutottak kívül a település határán.

Gyűjtéseink azt jelzik, hogy a bényei kőfaragók igen komoly konkurenciát jelentettek egymás számára, s a két háború közötti időszakban, de még a második világháború után is jószerével felosztották egymás között a piacot. Ez a piac azonban egyáltalán nem tekinthető lokálisnak: a közvetlenül érintkező területek mellett magában foglalta a Tiszántúl szabolcsi részét is.

Jassó István sírköveivel Tokaj-Hegyalját és Szabolcs vármegye tiszántúli részét látta el. Sírkőraktára volt *Rakamazon*, *Vencsellőn* és *Abaújszántón* is. Szántón például a főutcán béreltek egy telket, ahol – az utca felé – felállították mintának a megrendelhető sírköveket. Szerdánként, amikor hetipiac volt, a mester fia a helyszínen tartózkodott, s nála rendelték meg a köveket a szántóiak és a piacra bejáró vidékiek is. Magára *Abaújszántóra* nagy számban faragtak zsidó sírköveket is.

Rácz Andor *Tiszapolgáron* és *Gagyvendégiben* tartott kisebb lerakatot, de ő látta el sírkövekkel a *Hernád-völgyet Szikszó* és *Homrogd* felé, a Tisza mentén kereskedett *Tiszapolgárig*, illetve egészen be a *Bodroghközbe*. Megrendelői azonban jobbára Bényére jöttek: maga és megbízottai is folyamatosan járták a környező vidéket. A megrendelő helyben a temetőn választotta ki a követ, s mindig volt annyi raktáron, amivel az igényt ki lehetett elégíteni.

10. kép. Danyi József református lelkész síremléke

Gál Bertalan az 1950–60-as években Monokra szállított, de eljutottak faragványai Rakamaz, Tiszanagyfalu, Tiszaeszlár, Kótaj, Nyíregyháza környékére, s északabbra is, túl a Tiszán. Szeleckiék Rakamazon tartottak fent lerakatot, onnan hordták szét készítményeiket a Tisza keleti partján. Hasonló érdekeltsége volt a Tisza mentén Pálfalvi (Pisla) kőfaragónak is.

Úgy tűnik, hogy a bényei kőfaragók munkáinak elterjedése a magyar Alföld irányában lényegében egybeesik a sírkőállítás sík vidéki elterjedésével, s mint ilyen, valószínűleg az északi hegyvidék javainak sajátos expanzióját is jelenti. Ezt a folyamatot az 1950-es években a műkő használatának általánossá válása szakítja meg, amikor igen rövid idő alatt elterjed a sírköves mesterség a sík vidéken is. Annál meglepőbb, hogy a bényei kőfaragók, hasonlóan más hegyvidéki társaikhoz, nem fájlalják ezt a váltást, s

11. kép. Sírkő „oszlopos kereszt” (Jassó István munkája Rakamazon)

nem érzik úgy, hogy hátrányosan befolyásolta őket a természetes kőanyag használatának visszaesése. Pedig a műkő megjelenése jószerével felszámolta a helyi kőipart, vele egyes családok többgenerációs megélhetési formáját. „A műkő szebb, masszívabb. Apósom '59 tavaszán halt el, akkor állítottunk neki a fehérkőből sírkövet, de már porlad el. A műkő mindig kő lesz, amíg a Világ Világ lesz!”¹⁷

Volt olyan kőfaragó, aki a betűk vésésében volt igazán kiváló, s a nagyobb műhelyekben a szöveg beírásával foglalkozott. Ilyen volt *Király József*, aki még zsidó betűket is faragott. A második világháborúig egy zsidó kőfaragó (Kögl) végezte a héber

¹⁷ Lang József, szül. 1930.

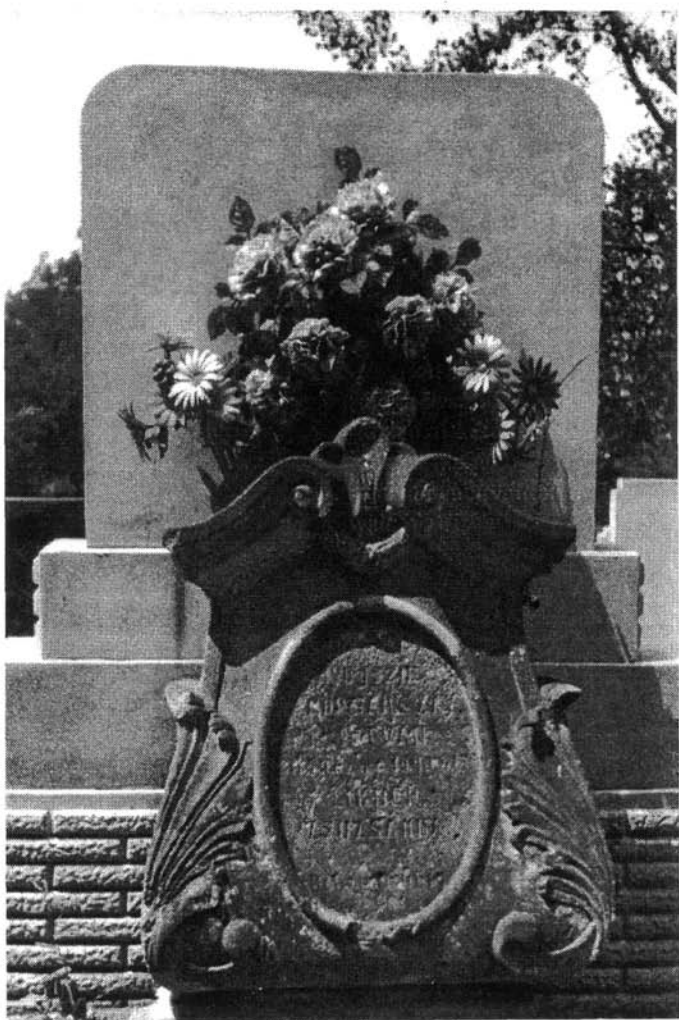

12. kép. Síremlék

feliratok bevésését, de volt, hogy ő csak megírta a szöveget, s a rögzítést a helyi mesterek végezték el.

A sírköveket szükség esetén, különösen gazdasági krízis, háború idején közvetlenül is elcserélték gabonára, terményre, élelemért.

A jó minőségű, jól faragható bényei fehér kő – elsősorban a két világháború közötti időszak műemléki felújításai révén – igen sok helyre eljutott, túl Tokaj-Hegyalja területén, még külföldre is. Vitték a bényei kő hírét azok a segédek is, akik Erdőbényén tanulták meg a mesterség alapjait. Pl. az 1930-as években Jassó István tanítványai, a két *Téglási* testvér, Károly és István dolgoztak az Országház felújításán. A bényei kőanyag pesti terjedését azonban nagyban megnehezítette, hogy a főváros közelében számos, jó

13. kép. Sírkő

minőségű követ adó bánya működött (Dunabogdány, Süttő, Piszke stb.). A helyi hagyomány szerint bényei kő adta a miskolci vasútállomás építésének anyagát.

Különösen érdekes a bényeiek megjelenése a *kassai dóm* felújítási munkálatainál: ez *Jassó István* és sógora, *Kassai István* tevékenységéhez kapcsolódott. Az első bécsi döntés után hamarosan felmerült a magyarországi gótika egyik gyöngyszemének számító kassai székesegyház építészeti helyreállításának igénye. A munkát *Lux Kálmán* (1880–1961) és *Lux Géza* (1910–1945) építész-restaurátori szakmai irányítása mellett a kassai múzeum szervezte meg.¹⁸ (Luxék bevonták Jassó Istvánt a kassai *Miklós-börtön*, a *Rákóczi-ház*, az *Orbán-torony* felújításába, s együtt dolgoztak a borsi Rákóczi-ház re-

18 Az adatokért Jassó Istvánnak, szül. 1924. tartozunk köszönettel.

14. kép. Sírkő

konstrukcióján is.) A bényei kő alkalmasnak látszott a régi mérművek és más elemek cseréjére: a 19. századi felújításhoz használt homokkővel szemben, ami nagyon kemény volt, de rétegesen szétvált, ez jobb tulajdonságokkal rendelkezett. A bényei kőanyag egyetlen hátrányát az jelentette, hogy – a kvarcsemcsék szórt, rendezetlen előfordulása miatt – darabolását nem lehetett gépesíteni. A felújításhoz nem álltak rendelkezésre tervrajzok, a mérműveket részben Kassai István szerkesztette ki, részben pedig egy Kéri nevű kassai kőszobrász – őt Jassó alkalmazta – pontozással másolta, szerkesztette át. Kis modellt készítettek, amit térrácsban nagyítottak fel a szükséges méretre. A munka az északi oldal helyreállításával indult volna, azonban a háború, majd az újra lezáruló országhatár nem engedte meg annak elvégzését, jóllehet a tervezett nagy munka a bé-

15. kép. Zsidó sírkő

16–17. kép. Zsidó sírkő

nyei kőfaragásnak egy emberöltőre munkát adhatott volna. Egy mérműves mellvéd elkészült része ma is ott látható Jassóék portájának udvarán.

18. kép. Az erdőbényei temető részlete

Jassó István keze munkáját azonban más, elkészült építmények is dicsérik. Első nagy feladata a bodrogkisfaludi templom kőfaragómunkája volt az 1930-as évek elején. Ő készítette Abaújszántón a gazdasági iskola faragott köveit is.

A kőpor használata

A korszerű súrolószerek elterjedéséig a falusi háztartások az edények tisztítására és más súrolásra különféle természetes anyagokat használtak. Az ásványi anyagok közül főleg az üledékes kőzetek porlott változatai (dolomit, mészkő, homokkő) jöhettek szóba, de számos adat szól a vulkáni kőzetek (riolittufa, dácit stb.) porának felhasználásáról is.¹⁹

A bényei kőbányák közül több is volt, ahol kőport lehetett találni (pl. *Borónak*). Ezt felhasználták a lakóházak vakolásához, de kiszitálva a mészbe is belekeverték, hogy ne legyen csíkos a meszelés. Igen hasznos anyag volt azonban a kőpor a konyhában, az asszonyok kezén is: az edényeket, főleg lábasokat és fazekakat súrolták vele.

A súrolópor a szegényebb asszonyoknak szerény jövedelmet is jelentett: a *bényei szatyornak* nevezett hátikosárban elhordták eladni. Nemcsak a közeli falvakat keresték fel vele, ahova gyalog cipelték (pl. Baskó és más zempléni települések), hanem távolabbi vidékeket is. Nem deríthető ki ma már pontosan a felkeresett körzetek helye, de számos emlékező mondja el, hogy az *Alföldre*, a *Tisza mellé* is eljutott a bényei kőpor. Szerény ellenértékéért gyakran nem is pénzt hoztak haza, sokkal inkább szalonnát, kenyeret, krumplit cipeltek fáradságos munkájuk jutalmaként.

¹⁹ Hála József 1995. 104–107.

A kőfaragók társadalmi helyzete

A bényei kőfaragóiparról nem mondható el, hogy az apáról fiúra szállt volna: a fiatal fiúkat inkább a szegénység indította el a kézművesség felé. Társadalmi státusukban és mentalitásban csak fokozatosan szakadtak ki a helyi paraszt-polgári, a munkában és a földhöz, leginkább a szőlőhöz való ragaszkodásban elsősorban paraszti körből, többüknek ez egészében soha nem sikerült. Ha szívós munkával felküzdötték magukat, akkor szőlőt és gyümölcsöst vásároltak, de annak munkáját már nem ők végezték: a szőlőt napszámosok kapálták, mert a kőfaragással jobban lehetett keresni. De volt olyan kőfaragó is, aki minden nyáron elment aratni 2–3 hétre, hogy úgy szerezze meg a kenyérnek valót.

A kőfaragást a helybeliek jól menő iparnak tartották, a vele foglalkozó iparosok a tehetősebbek közé tartoztak. Ha szegényebben kezdték is, jobb esélyük volt a felkapaszkodásra, mint a mezőgazdálkodóknak. Igaz, a kőmunka kemény fizikai igénybevételt jelentett. A jó kőfaragó adottságai között azonban nem ezt tartják a legfontosabbnak, hanem a *tudást*: ez azt jelentette, hogy a kődarabot maga elé véve, abba bele tudta képzelni a kialakítható formát, s azt ki is tudta „alkotni” belőle. Ennek megfelelően más volt a különböző mesterek rangja, státusa a településen belül, másként becsülték meg tudásukat, munkájukat is.

Amíg az északi országrész más vidékein a kőfaragás ősztől tavaszig zajlik legnagyobb ütemben, mintegy kiegészítve a mezőgazdálkodás féléves ciklusát, addig Bényén a faragás dömpingje márciustól őszig, leginkább mindenszentekig tartott. Ennek oka elsősorban a helyi kőanyag, a faragható fehér kő tulajdonságaiban keresendő: télen megfagyott, nem lehetett bánni vele, nehézkes volt a feldolgozása. Emellett télen szünetelt a megrendelés is. Tavasszal kezdték újra az őszelel abbahagyott munkát, feltéve, hogy volt megrendelés, s a mesternek volt pénze és anyaga a jelentkező igények kielégítésére.

A bényei kőfaragók alvállalkozók voltak egy-egy nagyobb építőmunka során. Sírkövet, emlékművet, hasonlókat maguk vállaltak fel, de az igazán nagy feladatokról, mint pl. egy épület kőfaragómunkája, alvállalkozóként jelentek meg.

A riccerek tevékenysége

A 19. században nagy léptékben meginduló útépitések felértékelték a kemény, ám jól hasadó vulkanikus kőzetek és azok bányáinak jelentőségét. A jó minőségű útburkoló kövek anyagát a Magyarországon nagy mennyiségben előforduló *andezit*, *dácit* és *bazalt* adta. Legfontosabb lelőhelyeiken nem csupán a bányászás és a feldolgozás változása, hanem a kőfejtés és -feldolgozás szervezete, struktúrája is átalakult, ami a 19. század végére már külföldi megrendelések teljesítésére is alkalmassá tette a hazai kőipart. Az andezit, a bazalt és dácit kitermelésében fontos szerep jutott a Duna mente kőbányászaiknak, illetve az ő szaktudásuknak: nem csupán az andezit és a dácit kitermelésének technikáját közvetítették az ország más területeire, hanem ott szerzett jártasságuk lendítette fel a hazai bazalt bányászatát is.²⁰ Az erdőnyei kőbányászat története, a kőanyag nagy volumenű kitermelése és feldolgozása párhuzamos a hazai útburkoló anyagok felhasználásának 19–20. századi történetjével.

20 Kiváló tanulmányában összegzően szól a kérdéssel: *Hála József* 1995. 16–36.

Hasonlóan vándorlás és migráció nyomjelzője a faragott útburkolati kövek készítőinek (*riccer*) tevékenysége: a jó minőségű kockakövek előállítására máig kézi munka maradt.²¹

A *riccer*- (kővágó-) mesterség éppen úgy önálló szakma, mint a kőfaragás. „A kőfaragók a fehér kővel dolgoznak, a *riccer*ek a fekete bazaltkővet vágják.”²² A kőzet ki-termelését nem a *riccer*ek végezték, de a kifejtett kődarabokat maguk, kézzel dolgozták fel a nagy tömböktől a kis kockákig. A kőtömböket 10–12–15 cm hosszú ékekkel hasították. Volt, amikor a bányában erre szakosodott *hasítók* végezték ezt a munkát, akkor a *riccer*ek az így kifordított kisebb tömböket darabolták tovább. A második világháború után már kompresszorral fúrták meg a nagyobb tömböket, ezzel segítve a hasítók tevékenységét.

Mint számos más kézműves munkánál, a kővágóknál is az anyag tulajdonságainak megismerése, adottságainak kihasználása volt a tanulás, a mesterség elsajátításának alapvető szakasza. A kezdő *riccer*ek először a kőről a *csomó*kat leverni tanulták meg: *búbok* vannak a kőzetben, amelyek mentén az anyag nem egyenesen hasad el, s csak le-simítésük után lehet összeilleszteni a kőkockákat. A *riccer*nek a követ jól meg kellett figyelnie, meg kellett keresnie a *szálát*. „A kőnek pont úgy szálja van, mint a fának, s csak azon lehet elhasítani. A *szálja* mentén hasad, mintha késsel vágnák.”²³ A kőtömbök oldalán hornyokat (*kalpizsnyi*) vágtak *spiccvassal*, amit kalapáccsal ütöttek. A tömbök hasításával, méretük csökkenésével egyre kisebbek lettek az alkalmazott *spiccvasak* és ékek is: amikor már 50–60 cm élhosszúságú tömbök voltak, akkor a *durmancs* nevű apró ék szolgált a kőkockák végső megformálására. A kockák éleit a *macninak* (*maszlinak*) nevezett csákánnyal vágták végig: a nagyobb súlyút *csuszlag macninak*, a kisebbet *kiskő macninak* nevezték. A *macni* és a hosszú nyelű kalapács (*bunkó*) nyele leginkább somfából készült, ami rendkívül rugalmas és erős. Több méret állt rendelkezésre az ékekből is: pl. a nagyobb tömb elhasításánál a *kalpizsnyibe* 6 darab – 3 *ugró* és 3 *húzó ék* – került. A húzó ékek két oldalára feszítő falemezke (*blaska*) került, hogy az ék ki ne pattanjon és jobban feszítsen. A kőbányáknál kovácsműhely működött, ahol a *riccer*ek szerszámaikat is készítették és javították.

A Hubertus bányában fedett barakk állt a kővágók rendelkezésére, oda szállították nekik a kőanyagot. Készítményeik mérete és formája a mesterség korábban kialakult mintáit követte, de az újabban megfogalmazódó igényekhez is igazodott. A *fejkő* vagy *hosszú háromnegyedes* kő lényegében hasonló méretű: általában 27x18x14 cm, de az előbbi az alja felé elkeskenyedő lehetett. A *háromnegyedes kő* átlagos mérete 18x18x18 cm, az *apró kocka* vagy *rövid kocka* 10x10x10, 10x10x8, vagy 10x8x8 cm élhosszúságú. Hasítottak ezeken kívül ún. *szegélyeket*, *pesti szegélyeket*, amelyek különböző méretűek voltak: általában 27x10–14x10–14 cm élhosszal. A darabolásnál lehulló törmelék kőzetet (*sifra*) régebben a sáros utak feltöltésére használták, az elmúlt évtizedekben pedig bezúrták.

Az 1960–70-es években egy ügyes *riccer* hetente 1000–1200 darab *kiskockát* is megfaragott, ami – az 1970-es években – 4 forintjával számolva jelentős jövedelmet biztosított számára. A munka értékét növelte, hogy abban az időszakban exportra, főleg Nyugat-Németországba termeltek. A második világháború utáni évtizedekben általában 8–10 *riccer* dolgozott a bányában, a helybeliek mellett Tállyáról is jártak át munkára.

²¹ Hála József 1987. 78–81.

²² Lang József adatközlő, szül. 1930.

²³ Lang József, szül. 1930.

A riccerek alkalmanként útburkolást is vállaltak: a bényei *Patika köz*, valamint az arra merőleges szakasz, a posta utcája kövezésében a jellegzetes bényei kőipar emlékét őrzi.

A riccerek, hasonlóan a kőbányászokhoz és a kőfaragókhoz, az anyagot, az új bánya megnyitását, a jobb kereseti lehetőséget követték. Hosszabb-rövidebb időre megállapodtak egy-egy helyen, volt, ahol a bánya lakást is adott nekik és családjuknak. Vándorlásuk azonban a kőtechnika történetének kontinentális kapcsolatrendszerében értelmezhető.

Vándorlás és migráció

Az európai és a magyarországi kőbányászat és kőfaragás története e munkák végzésére szakosodott csoportok, illetve alkotók időszakos vándorlásának és áttelepülésének gazdagon adatolható históriája. Szorosan összefügg ez az európai művelődés és gazdaság kontinentális folyamataival, s tükrözi földrészünkön az eltérő geográfiai adottságokat és a kultúra regionális fejlődését is. Amíg a mediterrán térségben már az antikvitás idején általános a kőépítkezés, magas szintű a kőszobrászat, s a Római Birodalom területén a kövezett utak kiépített hálózata szolgálja a megtermelt javak terjedését és cseréjét, addig a Kárpát-medence területén fellelhető kőzeteket csak időszakosan és kis mennyiségben használják fel az itt élő népcsoportok. Már a legnemesebb nyersanyagot adó hazai kőanyag, pl. a Gerecse hegység „márvány”-ának (Piszke, Süttő) kitermelésében és faragásában kimutatható a rómaiak szerepe, akik Kr. e. 12–433. között éltek Pannóniában.²⁴ Az antik Mediterráneum kőbányászainak és kőfaragóinak (szobrászainak) középkori, új- és legújabb kori utódai folyamatosan vándoroltak Közép- és Nyugat-Európa területére, magukkal víve szaktudásukat, egyszersmind alkotói stílusukat, annak formakincsét. Ennek időrendje az eltérő fejlettségű európai régiókban ugyancsak más és más. Művészi szinten dolgozó szobrászaik tevékenysége kimutatható a magyarországi reneszánsz plasztikában (pl. Giovanni Dalmata)²⁵ és építészetben²⁶, mestereik tevékenysége köré szerveződnek a várépítések és a hazai barokk nagy építkezései és alkotásai.²⁷ Hasonlóan jelentős – főleg a romantika és a gótika időszakában – a német (szász) építők, illetve faragók hatása magyarországi kőtechnikára, elsősorban a felföldi városokban. Nem független azonban a dél-európai kőmunkák történetétől maga a német kőipar sem. Számos 18–19. századi kőfaragó műhely tevékenységében érhető tetten olasz és német mesterek jelenléte, akiket nemcsak kiszolgáltak a hazai kőbányák kőfejtő munkásai, hanem vélhetően tudásukat is eltanulták a magyar kőfaragók és paraszt specialisták.²⁸ A közvetlen és közvetett mediterrán kapcsolat azonban nem szakadt meg a barokk építészet és szobrászat reprezentatív alkotásaival. A 18. században kezdődő közútépítések, a vasút 19. századi nagy építkezései, a közlekedést kiszolgáló hidak, alagutak és más objektumok létrehozása ugyancsak nagy számban vonzott görög, olasz, szerb, macedón és más kőbányászokat és kőfaragókat, ugyanakkor a magyarországi kőfejtők és faragók is vállaltak időszakos munkát Dél-, Délkelet- és Nyugat-Európa kőbányáiban.²⁹

24 Hála József 1995. 309.

25 Dercsényi Dezső 1951. 49.

26 Balogh Jolán 1955.

27 Détszy Mihály 1963. 187–188.; Garas Klára 1975. 201–230.; Lénárt Andor 1982–83. 190–196.

28 Viga Gyula 1985. 5–11.

29 Rácz István 1980. 54–55.; Hála József 1976. 110. Hála József, aki a hazai kőbányászat és kőtechnika történeti és néprajzi vonatkozásainak legkitűnőbb ismerője, számos tanulmányában foglalkozik a kőmunkások időszakos vándorlásával és áttelepülésével. Összegzően: Hála József 1995. kötet tanulmányai.

A 18–19. század folyamán minden korábbinál jobban megnő a kőbányák és a kőanyag jelentősége. Erőteljesebben hódít tért a népi építészetben is,³⁰ s bátran megfogalmazhatjuk, hogy a magyarországi polgárosodás számos vívmánya a kikövezett országutakon és a kőalapokra épített vasútvonalakon terjed. Mindez minden korábbinál nagyobb számban igényli a kőbányászokat, kőtörőket, útépítőket, akik egyaránt maguk közé vonzzák a falvak nincstelen zsellérnépességét – legalább az esztendő egy részében –, s a lengyel, morva, szlovák vidékek munkерő-feleslegének egy szeletét. Természetesen különösen azokra a vidékekre, illetve népére gyakorolnak vonzást, ahol a lokális kőbányák művelésének, kőzetanyaguk feldolgozásának már korábbi hagyománya van.³¹ A 19–20. század fordulóján a történeti Magyarország területén már mintegy 2500 kőbánya adja a nyersanyagot.³²

A fentieknek számos következménye van mind a kőbányászás és hasznosítás technikai vonatkozásában, mind a kőmunkások mikrotársadalmában. Az előbbi egy kontinentális léptékű technikai-technológiai hasonlóságot, az eszközökultúra és a szakterminológia nagy amplitúdójú kapcsolódását eredményezte, az utóbbi pedig a kőmunkások sajátos társadalmi hierarchiáját. Természetesen ez is történetileg változó folyamat. Bizonyos azonban, hogy e társadalom csúcán a képzett kőfaragók állnak, az alján pedig azok a kőbányászok helyezkednek el, akik tevékenységükben nem szakadtak még el egészen a paraszti munkától. A kettő között nagyon változatos, sokszínű az átmenet mind a tájak, nyersanyagok, piaclehetőségek objektív vonzatában, mind az egyén felkészültségének, szorgalmának, lokális esélyeinek függvényében.

A fentiek természetesen egyáltalán nem függetlenek az erdőbényei kőipar történetétől. A helyi szájhagyomány szerint a bényeiek ősei valahonnan Olaszországból származtak, s onnan hozták magukkal a kőfaragás tudományát. Még azt is tudni vélik, hogy az eredeti lakóhelyükön fehér márvány bányában dolgoztak. Más vélekedések szerint a Dunántúlról telepedtek át kőfaragók, s ők honosították meg Bényén a kőipart. Mai adataink nem alkalmasak a kezdetek megvilágítására, de bizonyos, hogy századunk első felében is sokirányú kapcsolattal rendelkezett az erdőbényei kőfeldolgozás, amiben áttelepülések, időszakos vándorlások és interetnikus kapcsolatok egyaránt megragadhatók.

Az 1800-as évek legvégén a Beck-bányában olasz kőfaragók is dolgoztak, de részt vettek a kő feldolgozásában olasz riccerek is, akik útburkoló köveket faragtak. A hagyomány nekik tulajdonítja a Szerencs és Sátorajaujhely között álló közúti hidak építését. Áttelepülésükről nem tudunk, de bizonyos, hogy a Beck-üzem olasz kolóniája jelentős hatást gyakorolhatott a bényei kőtechnikára.

A talán legnagyobb hatású bényei kőfaragó, *Skodak Cirill* szlovák vidékről telepedt át, de magát a kőszobrászatot Olaszországban tanulta.

Jól kimutatható a kőbányák közötti kapcsolat a riccerek vándorlásában. „Ez egy vándor mesterség, csak ott lehet csinálni, ahol kő van. Mindig oda mentek ezek, ahol több pénzt adtak. Ide először a Dunántúlról jöttek riccerek, de én már itt tanultam. Mi előttünk nem voltak, akik helyben tanulták volna a szakmát. Jöttek a *badacsonytomaji* bányákból, meg máshonnan, akik ott is kockakövet csináltak. Így került ide a *Lang* család, volt a *Kovacsik János* meg *Kovacsik Márton*: ezek testvérek voltak. Voltak a *Stefanikok*. De sokan már elmentek innen máshová, mikor bezárt a bánya. Lakást béreltek a

30 Bakó Ferenc 1985. 225–251.

31 Huska, A. M. 1968.; Hála József 1995. 37–72.; Az időszakos munkásvándorlásokról összegzően: Viga Gyula 1990. 228–231.

32 Schafarzik Ferenc 1904.

faluban, meg építettek bányász kolóniát is: fent volt az *Újtelepen*. Ezt már ebben a rendszerben építették. A riccerség bejegyzett szakma volt, külön volt a kőfaragástól.”³³

Riccerként vándorolt Bényére a *Vitai* és *Lang* család. Az utóbbiak *dunabogdányi* svábok, akiknek a tevékenysége a Dunakanyar nagy múltú kőbányájával kapcsolja össze a bényei kőtechnikát. Több generáción át riccerek voltak. Legfiatalabb követőjük a kőmunkában *Lang Zoltán*, aki azonban már kőfaragónak tanult Süttőn. Rajtuk kívül más családok vándorlása és áttelepülése is kimutatható, főleg Erdőbénye és *Badacsony*, *Badacsonytomaj*, *Diszel* és *Zalahaláp* között. Hála József a Börzsöny hegység jelentős bányájából, *Csák-hegyről* mutatta ki *márianosztrai* és *ipolydamásdi* kőbányászok erdőbényei munkavállalását az 1920–30-as években. Gyűjtései szerint karácsony és újév között *ágentok*, *kortések* keresték fel a Csák-hegy környéki falvakat, s ők toborozták a bányászokat az ország más vidékeire. Volt, hogy gyerekeket bíztak meg, hogy vigyék szét a hírt a faluban, akik az emlékezet szerint Ipolydamásdon ezt kiabálták: „*Erdőbénye, Kanada, Kinek pénz kell, csak oda.*”

A Börzsöny vidéki bányászok jelenlétéről fénykép is tanúskodik (1928).³⁴

A bényeiek is vállaltak időszakos munkát más vidékek kőbányáiban: a közeli *Bodrogkeresztúr* és *Tállya* kőfejtői éppen úgy adtak nekik kenyeret, mint *Recsk*. A riccerek *Badacsony*, *Diszel*, *Zalahaláp* követ hasították. A kőfaragók ugyancsak nagy területet bejártak munkájuk révén, de erről a faragás fejezetében adunk számot.

33 Boricskai István, szül. 1913.

34 *Hála József* 1987. 125–132. Segítségéért, a fotó közlésre való átengedéséért ezúton is köszönetet mondunk Hála Józsefnek.

IRODALOM

Bakó Ferenc

1985 Népi kőépítkezés a Kárpát-medencében. *Agria* XXI. 225–251. Eger

Balassa Iván

1989 Magyar falvak temetői. Budapest

Balassa M. Iván

1987 Népi és ipari műemlékek. Műemlékek Borsod-Abaúj-Zemplén megyében, 73–84. Miskolc

1994 A parasztház története a Felföldön. Miskolc

Balogh Jolán

1955 Az esztergomi Bakócz kápolna. Budapest

Dercsényi Dezső

1951 Visegrád műemlékei. Budapest

Détszy Mihály

1963 Munkások és mesterek az egri vár építkezésein 1493 és 1596 között. Az Egeri Múzeum Évkönyve I. Eger

Garas Klára

1975 Az olasz mesterek és a magyarországi barokk térhódítása. Művészvándorlás, művészeti kapcsolatok. Magyarországi reneszánsz és barokk, 201–230. Budapest

Gáll Imre

1970 Régi magyar hidak. Budapest

Hála József

1976 Adatok a Csák-hegyi kőbányászat történetéhez. MÁFI Éri J., jelentése az 1975. évről, 103–114. Budapest

1987 A Börzsöny-vidéki kőbányászat és kőhasznosítás a XIX–XX. században. Budapest

1995 Ásványok, kőzetek, hagyományok. Budapest

Herepei János

1988 A házsongárdi temető sírkövei. Adatok Kolozsvár művelődéstörténetéhez. Budapest

Hoffmann Tamás

1975 Építészeti kultúránk és a hagyományok. Néprajz és feudalizmus, 336–364. Budapest

Huska, A. M.

1968 Liptovskí murári. Liptovský Mikuláš

Kecskés Péter

1989 A mezővárosi lakóházak alaprajzi típusai Észak-Magyarországon. *Cseri Miklós–Balassa M. Iván–Viga Gyula* (szerk.) Népi építészet a Kárpát-medence északkeleti térségében, 269–286. Miskolc–Szentendre

Kós Károly

1968 Ősi jellegű népi technikák. A kő gyűjtése, alakítása, csiszolása. Művelődés 3. 48–51. Kolozsvár

1980 Népi eszközvilágunk ősrétegeiből. Kőmunkák. In: Eszköz, munka, néphagyomány, 55–74. Bukarest

Kunt Ernő

1983 A temetők népművészete. Budapest

Lénárt Andor

1982–83 Eszterházy Károly püspök XVIII. század végi építkezéseinek háttérparáról. *Agria* XIX. 187–217. Eger

Rácz István

1980 A paraszti migráció és politikai megítélése. Budapest

Schafarzik Ferenc

1904 A magyar korona országai területén létező kőbányák részletes ismertetése. Budapest

Vajkai Aurél

1948 Népünk természetismerete. Budapest

Viga Gyula

1985 Kőmunkák egy bükkalji faluban. Debrecen

1990 Árucseré és migráció Észak-Magyarországon. Debrecen–Miskolc

1996 Változások a gazdasági kapcsolatok térszerkezetében. In: *Hármas határon* (Tanulmányok a Bodrogköz változó népi kultúrájáról), 111–165. Miskolc

Wirt Péter

1985 Itt van elrejtve (Tokaj-hegyljai zsidó temetők). Budapest

STEINARBEITEN IN ERDÖBÉNYE

In der vorliegenden Studie stellen die drei Autoren, ein Mineraloge, ein Historiker und ein Ethnograph, in gemeinsamer Arbeit das Steinhauer- und Steinmetzhandwerk der norostungarischen Siedlung Erdőbénye vor. Dieser traditionsreiche Ort zählt zu den Marktflecken der durch ihren Wein bekannten Landschaft Tokaj-Hegyalja, wo die spezifische bäuerlich-bürgerliche Entwicklung und Kultur auch im Bereich des Handwerks recht typische Formen annahmen. Die Autoren sind bemüht, eben diese Problematik von verschiedenen Seiten zu beleuchten.

Sándor Szakáll stellt in seiner Schrift das Material der dortigen Steinbrüche vor. Er kommt dabei zu der Feststellung, daß die verschiedenen Generationen der Einwohnerschaft sich auf die Nutzung jeweils anderer Materialien einstellten, und daß auch die wirtschaftliche Bedeutung der unterschiedlichen Materialien und der mit ihnen verbundenen Techniken Abweichungen voneinander in der Lebensweise der Bevölkerung aufwies.

Hier zeichnen sich zwei große Typen des Steinmaterials ab, was jeweils eine andere Technik und Nutzung bedeutete. Der Andesit und seine Varietäten, bzw. der Riolit und der Riolituff waren bestimmend für das Rohmaterial der Fundorte. (Früher waren Limnoquarzite und Obsidian die bestimmenden Rohstoffe in altertümlichen Funden von Erdőbénye und Umgebung.)

Seit dem Mittelalter waren der Riolituff und seine verschiedenen Varietäten die wichtigsten Rohstoffe, die als Baumaterialien Verwendung fanden. Auch die einzelnen Bergwerke und Steinbrüche wiesen unterschiedliches Material auf, vertraten somit andere wirtschaftliche Werte und wurden dementsprechend früher oder später genutzt. Auf diese Weise kam dem Andesit erst im 20. Jahrhundert durch den Straßenbau eine Rolle zu. Als dieser nämlich schon mit großindustriellen Methoden gewonnen, behauen bzw. zertrümmert wurde und so auch in weiter entfernten Gegenden verwendet werden konnte.

Die verschiedenen Generationen von Ortsansässigen suchten sich unter den den vielfältigen Materialien – vom Steinpulver bis hin zum vulkanischen Tuff – stets das heraus, das ihren Zielen am besten entsprach. Auf diese Weise vererbten sich traditionelle Steintechniken von Generation zu Generation.

József Fehér stellt in seiner Studie die Geschichte des Steinmetzhandwerks von Erdőbénye dar. In früheren Beschreibungen aus dem 18–19. Jahrhundert wird über das hiesige Steinmaterial und das Steinmetzhandwerk berichtet. Die mittelalterlichen und neuzeitlichen Denkmäler dieses Marktfleckens werden von ihm eindeutig als Ergebnisse der hiesigen Steinnutzung interpretiert. In Verbindung damit weist er auch auf jene charakteristischen Züge im Siedlungsantlitz dieser Landschaft hin, die als lokales Spezifikum aufgefaßt werden können, wie Steintore, Keller, Wohnhäuser mit Steinmauern, Steinzäune sowie behauene Torpfosten und nicht zuletzt die behauenen Grabsteine auf Friedhöfen. Anhand der schriftlichen Quellen verfolgt er auch die Spuren der einzelnen Steinmetze und stellt fest, daß sie nahezu ausnahmslos dem römisch-katholischen Glauben angehörten und aus Italien, Böhmen und Mähren sowie aus den nördlichen Komitaten des historischen Ungarns nach Erdőbénye gelangt waren. Weiterhin stellt er fest, daß sich das Steinmetzhandwerk relativ spät, und zwar erst Mitte des 19. Jahrhunderts zu einem eigenständigen Handwerkszweig entwickelte.

Anhand ähnlicher Schriftquellen verfolgt er die Geschichte des Bergwerksbesitzes sowie die verschiedenen Perioden ihrer Nutzung. Er beschreibt, wie die herkömmlichen Steinmetztechniken allmählich in Vergessenheit gerieten, und – wie auch er es bedauert – der weniger anspruchsvolle Kunststein und die uniformen Gestalten immer mehr an Raum gewannen, so daß das für die Siedlungen dieser Landschaft so charakteristische Antlitz an Farbkraft einbüßte.

In der dritten Schrift der vorliegenden Studiensammlung setzt sich *Gyula Viga* mit den ethnographischen Bezügen der Steintechnik auseinander. Er kommt zu der Feststellung, daß sich die Einschätzung der Steinarbeiten in der ungarischen Volkskundeforschung grundlegend gewandelt hat. Während sie früher ihren Platz im Kreis des Sammelns hatten, werden sie heute eindeutig im Rahmen des Handwerks und der volkstümlichen Beschäftigungen untersucht.

Hier wird die Technik des Steinbrechens vorgestellt, wobei den dabei entstehenden Produkten, Gegenständen und Objekten ein weiter Raum gewidmet wird. Unter den Produkten der Steinmetze nehmen die Grabmäler einen vornehmen Platz ein. Der Brauch, Grabmäler aufzustellen, war aufgrund des relativ frühen Anwachsens der Bürgertums in den Marktflecken dieser Gegend schon recht früh verbreitet. Man transportierte die Grabsteine auch über 80–100 km Entfernung in benachbarte Landstriche, wo die Meister von Erdőbénye Niederlagen als Verkaufsstellen pachteten.

Das Können der Steinmetze von Erdőbénye machte man sich auch in anderen ungarischen Landschaften zunutze, und zwar bei Restaurationsarbeiten an historischen Denkmälern. So fertigte beispielsweise ein Meister aus Erdőbénye nach dem Wiener Kongreß neue Teile am Dom zu Kaschau.

In der Schrift wird auch die Tätigkeit der Steinhauer, deer sog. Ritzer, vorgestellt, die Pflastersteine aus dem harten vulkanischen Gestein fertigten. Die Ritzer waren stets auf der Wanderschaft zwischen den verschiedenen Steinbrüchen. Die hier arbeitenden Ritzer kamen aus anderen Landschaften Ungarns und aus dem Umkreis weiter entfernter Steinbrüche hierher nach Tokaj-Hegyalja. Doch es gab auch italienische, deutsche und Steinarbeiter anderer Nationalität, die hierher übersiedelt waren.

József Fehér–Sándor Szakáll–Gyula Viga

KÉTNYELVŰ NÉPI TÖRTÉNETEK BÜKKSZENTKERESZTRŐL

KRUPA ANDRÁS

1993 júniusában Bükksgntkeresztgn szlovák néprajzi tábort vezettem, s a csoportmal hiedelmeket gyűjtöttem. A hiedelemadatokat helyi szlovák nyelvjárásban vettük fel magnetofon-kazettáinkra, s miként ez ilyenkor gyakran előfordul, informátoraink egy részüket történeté formálva közölték.

A csoportban szlovákul keveset értők is voltak, ezért az egyik idős férfit, *Takács András*t (aki egyik legjobb elbeszélőnk lett) arra kértem, hogy első történetét magyarul is foglalja össze röviden. Mindnyájunk kellemes meglepetésére magyar nyelven is szép kerek történetet adott elő. Kiderült, hogy nagyon szívesen mesél mind a két nyelven, s hogy mindegyik történetét egyformán tudja elbeszélgni szlovákul és magyarul is. A kiváló nagybányegyesi kétnyelvű mesemondó, Farkas Andrásné Drágos Zsófia (*ňanička Žofka*) után, aki kétnyelvű népmeséivel az egész magyar és szlovák nyelvterületen egyedülálló jelenség,¹ ismét találkozhattam kétnyelvű kiforrott népi elbeszélővel a hazai szlovákok körében. *Takács András* legnagyobb sajnálatomra azonban népmeséket nem ismert, de történeteinek skálája a mondától az élményelbeszélésig terjed. Csakhamar tapasztalhattuk, hogy a kétnyelvű népi közlésmód nem egyedi jelenség a faluban, mert még két asszony (*Czeglédi Pálné Kristek Matild*, *Halász Oszkárné Kovács Klára*) is vállalkozott kétnyelvű elbeszélésre, s a történeteikből szintén érződik – bár halványabb mesélők Takács Andrásnál –, hogy nem alkalmi fordításról van szó egyik nyelvváltozat esetében sem. Mindez azt tanúsítja, hogy a kétnyelvű (magyar–szlovák) elbeszélő mód a legutóbbi időkig ugyancsak eleven hagyomány volt a bükksgntkereszti szlovákok körében.

Takács András (sz. 1911) édesapja írni–olvasni tudó, ezermesterkedő ember volt. Ő is folytatta apja mesterségét, szén- és mészégetéssel, fakitermeléssel és fuvarozással foglalkozott, több éven át hentes is volt a faluban. Serdülőkorában postás küldöncként dolgozott az Eger–Miskolc között épülő országút építésvezetőségén Lillafüreden. *Czeglédi Pálné* (sz. 1926) családja kettészakadt a magyar–csehszlovák „lakosságcsere” idején. Szülei azért települtek át, mert a szlovák agitátorok a hadifogoly fiúk hazahozatalát ígérték. A fiuk azonban súlyos betegen Magyarországra, a szülőfalujába érkezett, s felgyógyulása után sem volt hajlandó utánamenni a szüleinek. Ebbe teljesen belerokkantak a már Szlovákiában élő szülők. Őmaga a helyi élelmiszerboltban eladónő. *Halász Oszkárné* (sz. 1929) pedig végigélte a helybeli asszonyok sorsát, több helyen is dolgozott, talán legtovább az erdőgazdaságban.

A kétnyelvű mesélőkkel elsősorban az erdélyi magyar néprajzkutatók foglalkoztak (*Vöő Gabriella*, *Faragó József*). Lényegében mindketten három típusukat állapították meg. Az elsőbe azok tartoznak, akik valamennyi meséjüket mind a két nyelven elmesélik, a másodikba, akik meserepertoárjuk magvát beszélik el két nyelven, a harmadikba pedig azok, akik azon a nyelven mesélik a történeteiket, amelyen hallották, vagy ha ugyan

1 Krupa A. 1984. Krupa A. 1989.

mind a két nyelven ismerik is őket, csupán anyanyelvükön adják elő, ill. kevert nyelven mesélnek.²

A kétnyelvűség előidéző okaival mind az egyén, mind a faluközösség szempontjából e sorok írója nem csupán Farkas Andrásné kétnyelvű népmeséi, hanem kétnyelvű balladái kapcsán is foglalkozott. Farkas Andrásné az egyik balladát magyarul, a másikat szlovákul énekelte. Ez nem okozott semmilyen zavart, mert a nagybánhegyesi kétnyelvű közösségben a kétnyelvű érintkezés mindennapos jelenség volt. A kétnyelvű mesélés, éneklés természetesen mindaddig volt érvényben, amíg a helységben élő szlovákok és magyarok egyaránt azonos értékűnek fogadták el. E közegben kétnyelvű lehetett az *egyén*, „a) ha a szűkebb család is kétnyelvű, b) ha a család ugyan egynyelvű, de a közvetlen környezete más nyelvű, c) ha a család és a közvetlen környezet egynyelvű, de a település, a község környékét más nyelvűek veszik körül, d) ha az egyén tartósan vagy ideiglenesen más nyelvű környezetbe kerül, e) ha az egyén lakóhelyére, ill. az egynyelvű környezetbe történeti események folytán (pl. lakosságcsere) más nyelvű csoport ékelődik be, s együttélés következik be, f) ha az egyén jellembeli vagy más, pl. emocionális okok következtében önként a közvetlen környezetén kívüli érintkezése nyelvétől más nyelvet választ, g) s ha anyanyelvét elfeledve az állami nemzetiségpolitika gondoskodása folytán (kivált napjainkban) az iskolai tanulmányai révén újra megtanulja anyanyelvét.”

A *helyi közösség* kétnyelvűségét két tényező különösen befolyásolja: „a) mind a két nyelvi közösség egyenértékű, harmonikus kétnyelvű érintkezésének az eredménye, b) de lehet csupán a kisebbségben lévő nyelvi közösség kétnyelvűsége, mely a másik nyelvi közösséggel nem a saját nyelvén, hanem az övéen érintkezik.” Azonban, ha az utóbbi helyzet válik mérvadóvá, az anyanyelvű mesék, történetek elmondása, meghallgatása egyéni vagy szűk családi környezetbe szorulhat vissza.³

A bükkszentkereszti kétnyelvű elbeszélők kivétel nélkül valamennyi történetüket egyaránt mondták el magyarul és szlovákul, tehát az erdélyi kétnyelvű mesemondók első típusába sorolhatók. Kétnyelvűségük *egyéni* meghatározói összetettek, szinte mindegyik fent idézett tényező jellemző rájuk. A bükkszentkereszti szlovák és magyar faluközösség pedig korábban valóban egyenértékűen érintkezett mindkét nyelven, ennek a tanúságtevői a most közzétett kétnyelvű népi történetek is. Az utóbbi időben azonban ez a kétnyelvűség csak a település egyre szűkülő szlovák közösségére szorult vissza. A fiatalok inkább a magyar nyelvű érintkezést választották, a kétnyelvű megnyilatkozás ezért mindinkább az idősök családi kommunikációjában jelenik meg, s erre is inkább a kevert-nyelvűség jellemző. Egyre ritkábban észlelik, hogy beszélgetés vagy mesélés közben mikor térnek át szlovákról magyarra vagy magyarról szlovákra. Ez különösen Takács András elbeszélésmódjára jellemző, aki a szlovák nyelvű meséléskor magyar, ill. magyar elbeszéléskor szlovák kifejezésekre vált át, s csak a hallgatói kérdő tekintetét látva korrigálja magát (e „botlásait” érintetlenül hagyta).

Miként Farkas Andrásné kétnyelvű meséinél tapasztaltuk, a bükkszentkereszti népi történetekben is a kétnyelvű változatok együtt képeznek teljességet, mert legtöbbször ami kimaradt az egyik nyelvű variánsból, a másikban felfedezhető. Ettől függetlenül mind a szlovák, mind a magyar népi szöveg önálló alkotás, saját nyelvre és gondolkodásra jellemző öntörvényre épül. Még akkor is, ha érezhetően és bizonyíthatóan egyik vagy másik nyelvről fordította elbeszélőnk vagy valamelyik elődje. Az elbeszélők szlovák

2 Vöő G. 1981. 254–255. Faragó J. 1974. 70–73. Farkas Andrásné meséinek analitikus módszerrel elemezve – a magyar és a szlovák népmesékkel való kapcsolatára Gašparíková, V. és Kovács Á. mutatott rá: Gašparíková, V. 1984. 280–307. Kovács Á. 1984. 309–310.

3 Krupa A. 1984. 51–57. Krupa A. 1981. 356–357.

nyelve a helyi kelet- és nyugat-szlovákiai alapú dialektus, melyet átszőnek magyarizmusok, magyar kifejezések. Magyar nyelvükön érződik a szlovák anyanyelv hatása. Ezzel együtt előadásmódjuk gördülékeny, kivált Takács Andrásé színes, érzéketlen.

Mind az anyanyelv, mind a történetek témái szempontjából megmentésük az utolsó pillanatban történt, mert az idős emberek az elbeszéléseiket valóban a sírjukba viszik, miként beszélt anyanyelvüket is. Hiszen az ifjabb nemzedék alig beszél már szlovákul, s a most közreadott történeteket nem ismeri. Ráadásul az alább következő történeteken is érződik a felejtés (pl. a korábban gyűjtött adatok a mítikus alakokról és cselekedeteikről sokrétűbb volt). Bár korábban a tájról (főleg Répáshutáról, de Bükk-szentkeresztről is) már megmentettek néprajzkutatók azonos vagy hasonló témájú történeteket, mai állapotukban való szó szerinti közlésük és kétnyelvűségük fontos sajátosságai miatt pótolhatatlanok, értékük is magasrendű.

A hiedelem-, a történeti és a hasonló típusú történetek, trufák, igaz történetek követelményeinek megfelelően az elbeszélők az eseményt konkrét helyhez, személyhez és konkrét foglalkozáshoz kötik. Így szépen kirajzolódnak Bükk-szentkereszt község és sziklás, helyenként mocsaras határának jellegzetességei, fontosabb helynevei (Dorongos, Csepelygő), közvetlen környezete, a szomszéd falvak (Óhuta – Stara Huta : Bükk-szentlászló, Répáshuta) és a környék barlangjai Hór völgyben, Palalukán), a 20. században munkát adó települések (Miskolc, Diósgyőr, Lillafüred) és üzei, a kisebb helyrészek, mint pl. a Bükk kapuját jelentő Csanyik, a szentléleki pálos kolostor, a sajátos helyi foglalkozások (mész-, szénégetés, mészfuvarozás, erdőgazdálkodás, favágás, csemetefaültetés, kötörs), a közeli iparváros nyújtotta lehetőségek (vasgyár, papírgyár, vasút). Megismerjük a falu keletkezéséről szóló hagyományt is (Óhután – Bükk-szentlászlón kifogyván az üveghuta alapanyaga, ideköltöznek az üvegyártók). Ezeken kívül mindekenélőtt a Bükk-szentkereszttől délre fekvő helységek nevei szerepelnek, mint a bükkalji Igrici, Bükkábrány, Sály, *Bekény*, Lator, valamint az alföldi Kunmadaras, mely egyúttal a mészeladás, a fuvarozás irányát is jelzi, sőt, az is feltételezhető, hogy a hiedelemmondák egy részét is arrafele tanulhatták meg, hiszen a távoli helységekből meg is szálltak, s esetenként akár közösen is mesélhettek egymásnak a fuvarozók és a vendéglátók. Feltárul a második világháború előtti nagy szegénység is (ellátatlanság, írni-olvasni nem tudás, gyermekmunka, kevés fogat, gyalogközlekedés stb.).

A történetek árulkodnak az itteni szlovákok kedvelt ételeiről (mákos-túrós metélt-tészta, tejbeakása) mély vallásosságáról s ezzel párhuzamosan az általánosan rájuk jellemző hiedelemvilágról is. A hiedelemalakok közül legeleveníbb a boszorkányban való hit (1–8. sz.), az elbeszélők hiedelemismeretében elhalványítva a lokális mítikus lényeket (mint pl. *buhinka*, *vodna baba*, *zmora* stb.), s boszorkány tettének tartva minden rendkívüli eseményt a faluban (pl. a legények gonoszakodó tréfái). A boszorkányoknak tulajdonított cselekedetek között feltűnik a magyarok és szlovákok körében országszerte ismert történet is a szekérnek a tetőre való feltételéről. *Gunda Béla* korábbi gyűjtése szerint a bükk-szentkereszti szlovákok boszorkányhitének egyik legjellemzőbb vonása a tehén megrontása.⁴ Ennek több változatát ismerjük meg a most közölt hiedelemmondákból, sőt egyikük racionális magyarázatú ál-hiedelemmonda. A béka képében megjelenő boszorkány a férfi jótettéért általában igazi jutalmat ad a hasonló magyar változatokban, a bükk-szentkereszti hiedelemmondában az alföldi boszorkány ajándék kisködmőne a két boszorkány vetélkedésének a tárgya is. A békává változott boszorkányok tejfejsének bükk-szentkereszti elhárítási módja is ritkább a hasonló magyar hiedelemtörténetekben,⁵

4 *Gunda B.* 1979. 128.

5 *Bihari Á.* 1980. 45, 59. 243–244.

itt a küszöbhez szögeli kezét-lábát. Ugyancsak a ritkábbak közé tartozik a tejelvevő boszorkány megkötésének az a módja, hogy a tehén vizeletét a kéményben füstölik, s addig a boszorkány sem tud vizelni, amíg el nem távolítják.⁶ Általános jelenség viszont, hogy a rendkívüli embereket (pl. összenőtt szemöldökű, tüzet okosan lupéval gyújtó férfi) boszorkánynak tekintenek.

A boszorkányok találkozóján történő boszorkány-viaskodás sem ismeretlen a magyar boszorkányhitben. Az általunk közzétett hiedelemmondában igrici boszorkányok Diósgyőr várában tartanak boszorkánymulatságot. *Gunda* még gyűjtött Bükk-szentkeresztén olyan adatokat, hogy a boszorkányok lóvá változnak, e mondában viszont mind az igrici, mind az őket üldöző nagyobb létszámú boszorkányok lovakon nyargalnak. A mulatságukra a hagyományoknak megfelelően elhurcolják az állatgondozó fiatalembert is.⁷ E hiedelemmonda érdekes motívuma a boszorkányok szervezeti felépítésére való utalás (csapatokba tömörülnek, idős boszorkány a parancsnokuk, fiatal boszorkány az őrtálló stb.) Többször is előfordul, hogy a boszorkánynők szegény, gyermekes anyák, akik éjjel vagy a találkozó előtt tejet lopnak gyermekeiknek. A mai idős adatközlők állítása szerint az ő gyerekkorukban minden öregasszonyra az utcán gúnyosan azt kiabálták, hogy boszorkány.

A *buhinka* és a *vodna baba* (vízi banya) alakja a mai hiedelemmondák jórésztében egybefolyik (9–10. sz.). *Gunda* korábbi bükk-szentkeresztii gyűjtésében nem említi az utóbbit. Répáshután két különböző lénynek mondták. Takács András a *vodna* babát vizet csapkodó, táncoló, tapsoló lénynek írja le, melyet nem lehet utolérni, a *buhinkát* majomként képzei el, mások sellőszerű lánynak. A korábbi adatok szerint szőrös, torzszülött nő, kicserélt gyerek (Bükk-szentkereszt, Répáshuta). Közös jellemzőjük az is, hogy sárgarépát, petrezselymet, gyümölcsöt lopnak. Úgy fogták el, hogy a *buhinka* a csizmába dugta mindkét lábát. *Gundánál* és az általunk gyűjtött mondában szerepel egy nagy mellű öreg nő-*buhinka*, aki hosszú melleit a vállán keresztül a hátára csapja.⁸ Hasonló nagy mellű, hosszú hajú lényt ismernek a Gömörben is, ott *runa* a neve.⁹ Napjainkban a rosszszalkodó gyerekeket ijesztgették azzal, hogy elviszi őket a *buhinka*. A fiatalok pedig, ha valakit butának, ostobának tartanak, *buhinkának* nevezik.

A farkassá váló férj, a *vrkolak* mondája mindegyik bukki szlovák faluban szinte azonos változatokban él. Az általunk gyűjtött a legjobban szerkesztett magyar és szlovák nyelvű történet (11. sz.). A magyar hiedelemmonda katalógusban főként erdélyi közeli rokonai találhatók.¹⁰ Takács András szerint a *vrkolak* a gyereket is üldözi, s a gyerekek a *buhinkához* hasonlóan féltek tőle, hogy elvitetik őket vele. Az itteni néphit szerint a *vrkolaknak* farkasfeje és -foga van, de az alsó testrésze emberi alakú, emberi lábai vannak.

A *házikígyó* (12. sz.) a szlovák nyelvterületen a ház védőszelleme, amellyé a házat építő első gazda vált. A bükk-szentkeresztiek már nem ismerik a mítikus lény eredetét, az itt élő hiedelemmonda rokona a szinte minden magyar vidéken megtalálható változatoknak.¹¹

6 Krupa A. 1974. 238–339.: hasonló eljárási mód tehén megkötésére.

7 Gunda B. 1979. 128. Bihari A. 1980. 80–82.

8 Gunda B. 1979. 126–127. Barna G. 1984. 338–339.

9 Horváthová, E. 1975. 1029.

10 Gunda B. 1979. 127. Barna G. 1984. 337. Bihari A. 1980. 44–45, 243.

11 Horváthová, E. 1975. 1027. Bihari A. 1980. 120.

A *sárkányon* (*šarkaň*) vihart hozó garabonciás, *fekete pap* (*černí kňaz*) hiedelem-története közismert a magyar és a szlovák néphitben.¹² A mi változatunkban a lakhelynek a bükki barlangokhoz való kötésében, valamint a fekete pap által kért tejjel a sárkányki-gyónak a barlangból való kicsábításában található lokális íz. (13. sz.)

Mind a *zmok*, mind pedig a *zmora* napjainkban töredékesen élő hiedelemalak (14–15. sz.). Egy-két évtizeddel korábban itt és Répáshután gyűjtött adatok sokszínűbb hiedelemismeretről tanúskodnak.¹³ Bükkszentkereszten általában arra a férfira mondták, hogy megszívta a *zmora*, akinek nagy melle volt. Ha az anyának is nagyon megszívta a gyereke a mellét, s megdagadt, szintén azt állították, hogy a *zmora* tette.

A kereszt- vagy a fejfa-rabló, ill. megfogott ruhadarab címre elnevezett (ál)hie-delemmonda az egyik legnépszerűbb hiedelemtörténetek közé tartozik, közel 30 változa-tát ismeri a magyar hiedelemmonda katalógus mutatója, s *Lajos Árpád* mindebből a legtöbbet gyűjtötte Borsod-Abaúj-Zemplén megyében. Mai elterjedtségét bizonyítja, hogy 1977-ben 6 Békés megyei tanulótól gyűjtöttem történeteket, s Békés megyéből szám szerint ugyanannyi mondám van (12 magyar, 4 szlovák nyelvű) mint *Lajos Árpád*-nak. Szinte az egész világon közismert, magyar nyelven első szövegét *Bornemisza Péter* adta közre 1578-ban. Ismerik a hazai szlovákok másutt is, *Michalko*, Pavel a múlt század elején közölt egy szlovák változatot Pest környékéről, Mátrászentlászlón pedig e sorok írója gyűjtött egy variánst 1987-ben.¹⁴ A bükkszentkereszti szlovák–magyar változat az itt közölt népi történet első részét képezi, párosítva a helyi legényeknek ravasz kocsmai borszerzési akciójával (16. sz.)

A történeti mondák közül külön figyelmet érdemel Takács András névmagyarázó mondája (17. sz.). Az egykori település elnevezésének eredetét népi etimológiával ma-gyarázza, emléket Majláth utca és Majláth vasúti megállóhely őrzi Diósgyőrben, a Bükk kapujában. Szinte mindenütt találhatók hasonló névmagyarázó történetek, sőt anekdoták is.¹⁵

A népi etika a pálos szerzetesek lányrabló cselekedetéhez hasonlóan elítéli a sze-relemben telhetetlen *Mária Teréziát* is az anekdotikus elemeket hordozó történeti mon-dában (18. sz.). A téma az osztrák és magyar szóbeliségben igencsak közkedvelt volt.¹⁶ *Mária Terézia* lakhelyének a diósgyőri várba tétele valószínűleg azzal függ össze, hogy a vár sok évszázadig a magyar királynők tulajdona volt. A felhasznált katonák meggyil-kolásával *Mária Terézia* mondabeli alakja közel került a vérszomjas csejtei Báthory Er-zsébethez. Napóleon kardjának és *Mária Terézia* hüvelyének lascitív párhuzamba állítása szoros kapcsolatban van a Habsburgoknak házasságkötéssel történt területgyarapításról szóló közismert szállóigével. A bükki környezetbe helyezett trufa (19. sz.) komikum a mély vallásosság és ennek gyakorlásából fakadó fájdalom (=letérelés a kötörmelékre) ellentétéből fakad.

12 *Barna G.* 1984. 335–336. *Vö. Dobos I.* 1971. 36. *Szabó L.* 1975. 231. *Horváthová, E.* 1975. 1029.

13 *Gunda B.* 1979. 128. *Barna G.* 1984. 337–338.

14 *Körner T.* 1970. 79–90. *Lajos Á.* 1974. 150–151, 372–382. *Dobos I.* 1986. 168–169. *Krupa A.* 1988. 118–123. *Michalko, P.* 1977. 75. *Bornemisza P.* 1977. 118.

15 *Vö. Szabó L.* 1975. 308. *Lengyel D.* 1988. 156–157. Csongrád megyében (az egykori Csanádban) szomszéd községek Ambrózfalva és Nagymajlát (ma: Nagyér). Véletlen csupán, hogy a Nagymajláthoz fűzött tréfa hasonló a Majláth névvel kapcsolatos eredetmondához: Egy ember lovat vezet az úton Ambrózfalva felé haladva. Egy másik az út szélén állva rákiált:

– Hé, ember, ez a ló vak, nem lát!

– Nem baj, Ambróz után Majlát (maj lát!). Saját gy.

16 *Vö. Szabó L.* 1975. 332–333, 442–443. *Ujváry Z.* 1986. 32, 143–144. *Burány B.* 1988. 3, 86.

A 20. számú vicc a napjainkban minden rétegnél elterjedő obszcén–erotikus ún. malacviccek sorába tartozik. Közlésével azt kívánjuk jelképezni, hogy a népi elbeszélő hagyomány szerves részévé vált, ezt igazolják a kétnyelvű változatai is. Takács András két igaz története az ifjúkori érzelmi töltésű emlékek¹⁷ körébe tartozik. Megrázó, ugyanakkor különleges élményeinek visszatükröződései, bizonyítván, hogy a hazai szlovákok is kedvelik az élménytörténeteket.

A mondákat, a történeteket változtatás nélkül, szó szerint, ahogy elhangzottak, magnetofon-felvételeink alapján közöljük.

17 Lásd *Küllős I.* 1988. 256–257.

Boszorkányok

1a)

Juj, ta žaba! To aj žabu treba hovoriti. Ta ta žaba, ta bula, že kosili lude. O Dorongoš čuli oñi? Ňe. Jaka velka luka je to. No a to dedinska bula. Tam kosili lude. No a žena odñesla obed hlapovi:

– No, hibaj jest', Jano!

– Idem.

No, posedali si jest', a de sa vzala, tam sa vzala jedna žaba.

– No, hlad', Jano, ta čo za potvora tu ide. Plaš to stañ! No, odplaš hu!

– Ale, nahaj hu!

Na, hlap jedol. Ta už ñepamatom pontošan, že či ze sirem haluški, či z makem. Ale dal aj te potvori! Za ližicu ručil jej, zežrala. A potom jak to zežrala, tak skapala, jak kámfor. Ňebulo hu añi. No, ta najedli se, robili si robotu dalej. Až keď porobili robotu, bo stadeg vapno palili v tej dediñe a nosili na Dolnu zem predavat'. No a išol on až do Kunmadarašu. Tam višol.

A jedna žena mu, že:

– De bude'e spať, bači?

– Ta ja ñeznam eščiğ, ale tu v dediñe dagde bi trebalo prespať, bo rano včas idem. Už som predal vapno.

– Podzte gu mñe spať, ta spracete se. Prazna je maštaliña.

– Dobre. Hvala bohu, že mam mesto.

Ta vejšol nuka, ta dobre, dala mu večeru žena. Aj dobre mesto spať. No a rano se pušćal:

– No tak z raj bucte, už idem pomali, bo daleko bivame.

Ale žena že ta:

– Znete, čo ja vam pošlem ženki? Jeden bekeč.

To ñeznam, či aj po slovenski to tak poved'a.

– No, tak dekujem vam pekñe, keď pošlete. Ta rada bude moja žena, bo ta pri nas zima zvikla biť.

Na, prišol on domu a už žena ho čekala.

– No, čo doñes, stari?

– Čo som doñes? Čo som doñes? Ta doñesol som ti jeden bekečik dobri. Keď bude zima, ta si ho oblečeš.

– Ó, čo za remeslo ti si mñe tu doñesol?

A žena hitila bekeč, može biť, že to bula vekša bosorka, že jak tota, čo dala bekeč, ale ona si bekeč ñeblekla. rutila na psa. Pove: – Dobra to bude pod pse ležeť psovi. Ale jak rutila na psa bekeč, tak vtedig to shitilo psa aj bekečem. Telo ho hitilo, vsc ho ñevideli.

No ta tota bosorka kcela totu ženu shititi'. Ale ta tej ñešikerovalo.

1b)

Az a béka hogy vót? Hat ott kaszáltak a népek, oszt hozott az asszony az embernek enni. Na és esznek, esznek, egyszer csak oda termett egy béka. De nem vette észre senki se, hogy mikor, honnan gyött. És az asszony:

– Nézd csak, micsoda béka gyött ide! Hat zavard mán el! Mink itt eszünk, itt meg békák mászkálnak?

Ha, az ember azt mondja:

– Hagyjad, hagy neki is élni kell!

Hat dobott egy kanál tészát neki is. Megette a béka, de aztán úgy eltűnt, hogy ók se vették észre, mikor tűnt el, hova. No, jó van. Hozzáfogtak a munkához, elvégezték a szénát, de aztán menni kellett mésszel Alföldre. Mer az öreg meszet is égetett, mer mésszel foglalkoztak itt. Hát ment egész Kunmadarasig, le, Alföldre. Osztán mán a meszet eladta, gyött vóna haza, és egy asszony kimönt ott a kapun, azt mondja:

– Hol fog aludni, bácsi?

– Hát magam sem tudom, de itt kéne meghalni, mer hát má este van.

– Hat gyöjjön be, elfér itt nálunk. Üres az istálló.

– Hát jó. Köszönöm szépen előre is.

Hat bemönt az ember, és jól tartotta az asszony, adott neki vacsorát, jó helyet. No, kivirradt.

– No most már mehetünk haza lassan. Ta zdravi zostavajte! A dekujem vam za nociah. Isten áldja meg, és köszönöm szépen a szállást.

És az asszony azt mondja:

– Hát várjon még, bácsi! Hát még küldök a feleségének is valamit.

– Hat mit tudna maga küdeni?

– Hat egy bekecsot, mer maguknál hideg van ott, jó lesz a feleségének.

Hat hazagyött az ember. És az asszony már várta.

– A de si bul? Hol voltál mán ilyen sokáig? Mit hoztál?

– Hát hoztam neked egy bekecsset. Kűdött egy jó asszony neked.

– Bekecsset? Micsoda asszony?

– Hát próbáld fel!

Az asszony megfogta a bekecsset, odadobta a kutyának: Jó lesz a kutyának feküdni rajta, vagy betakarózni! Hát ahogy rádobta a kutyára, hat a kutyát felkapta a bekecs levegőbe kutyástul, bekecsstül alig láttak.

Többet nem láttak soha, úgy eltűntek. Hát bizony, sok vót a boszorkány is akkor.

2a)

Ta v Igrici bulo bosorkov taž. Šak všadeg bulo bosorkov, no ale v Igrici vejšli oni do enej maštalni. Na a tam jedem parobek spal, bo merkoval aj na mleko, na kravi, na koŕe. No ale tam bosorki vec ŕebuli. Oŕi se ŕebali, že jeden parobek tam spi. No, podojili kravu a tedig nahali ozaj deŕom naiste mleko. Na, povia:

– Tu mate deti mleko, pite! A ja idem tu, gu susedi.

– A nač tam idete?

– No ta čo se starate, že nač? Vipite mleko a polihate si spat! Prideme hŕed'.

No, visszament az ólba. Na zašol do maštalni, tedig buli po rat pohistane bosorki. Posedali na koŕe, paropka zali na koŕe a prišli ta prez hori a đuranskeho váru. Do đuranskeho. Zamok se vola po slovenski. Diósgyőr vár. Aj po mađarski je győri. Ta tam, do đuranskeho zámoku šli. No a ŕesli oŕi si aj palenki, bo ta každa bosorka mala liter palenki. Na oŕi tam se mulatovali, aj paropkovi davali piť. Ale parobek ŕekcel, bo on se bars bal. Ale vtisli doŕho:

– Pi!

No a jedna mlada ŕevesta bula, ona bula na varte, ona merkovala, či ŕejde decto. Raz hovori, že:

– Idu!

A stara žena, čo nukej bula, čo roskazovala, že:

– Kelmi se?

Poveda:

– Bars velmi!

– No tak tedig pakujme a poďme.

Ta to buli druhe bosorki, zas do váru šli, do zámoku šli mulatovať. Ale te velmi buli. A oŕi se zejšli, tak se bili.

Zbili toto, čo málomi buli. No tak posedali na koŕa:

– Poďme nazad! Aj pres hori.

Ta ŕe to bulo. Ale te, čo buli velmo, za ŕima. Ha potom už jich dohaňali, ale stara bosorka povedala:

– Zrušte teho hlapčiska, bo ešči pre ŕeho tu zos nas dohoňija! Zrucili ho, tak utekli. No a parobek v noci išol tak, len tak. Si vzal irán, ta vejšol on do Sályi, tam naňho visvitlo do Sályi Tam mu dali ješť, piť, bo si pital, bo že on tam bul aj tam. Na a tedig prišol domu. No a len ta prišol domu. No a len ta priš domu, ale ŕesmel vikričť ŕikomu ŕič, bo bars mu zakazali bosorki.

No a tedig o deset' roki že vikričel, jak si, bo to aj jedno, pismo najšli, a tak parobek rospovedal.

Hat ŕeslobodno povedať, bo bi ho buli hitili a buli bi ho zabili. A potom ŕebulo ŕič tak. Potom keď bosorki pomreli, ta vtedi vikričel parobek.

2b)

Igrici boszorkányok. Az úgy vót, de ez maj csak olyan, mintha igaz lett vólna, mer ez vót a bíróságon is. Hát bementek az istállóba, mer ott megint jártak fejni a teheneket. Ott is szegénység vót. Na és bementek az istállóba, hát egy legény ott aludt, vigyázott a tehenekre meg a lóra, minden. Bementek, de azér a tehenet megfejték ott is. Mer sokan vótak. Hat megfejték a tehenet, a tejet talán otthon hagytak vagy hol hagytak, biztosan a gyerekeknek:

– No, tu mate mlečko, pite! A ja idem gu ŕaŕi Magdi. Ni, itt van, gyerekek, igyátok meg. Győvők mingyár, mer megyek Magda nénihez.

– No, dobre, ale ŕebudzte... Ne legyen sokáig, mama!

– Nem, mingyár jövők.

Na, Giza meg felültek a lóra, minden boszorkánynak vót lova, a legényt a ló hátára, egy-egy liter pályinkát, oszt vágta ide s izébe, tótul a várat – zamok, ide győttek a diósgyőri várba. No idejőttek, oszt itt mulattak. De osztán többen is vótak ott, a legénynek is nyomtak a pályinkát:

– No, igyál, mit bánkódsz!

De a legénynek kellettett inni, akart vagy nem. Na, elég az hozzá, egy fiatalasszony meg őrségbe vót, nem-e győn valaki. Mer a boszorkányok vótak több banda. És az erősebb győzött. Na, amelyik az őrségen vót, az meg egyszer azt mondja, hogy:

– Győnnék!

Mer egy öregasszony vót a parancsnok.

– Győnnék!

Az öregasszony azt mondja:

– Hanyan vannak?

A fiatalasszony, aki az őrségbe vót:

– Sokan!

– No, akkor lóra! Gyerünk!

Felültek a lóra, oszt inóc el, Bekény felé! Valamerre mentek. Mer ahogy mentek vágta, a többiek utánok! És a fiatalembert, a legényt ledobták ott, az erdőbe. Azt mondja:

– Dobjátok le, mer még itt miatta – aszongya – elfognak bennönket.

Ledobták a legényt, a boszorkányok elszöktek. De a legény ismerte a boszorkányokat, csak nem mert szólni semmit, nem szabad vót szólni semmit. Csak tíz év múlva valamikor, mikor mán kihaltak a boszorkányok, akkor megmondta, hogy mi történt vele.

– Hol vagytok?

– Sályba.

– Adjának valamit enni, mer én nagyon éhes vagyok.

Hát attak neki, oszt onnan továbbment Igricibe. Oszt csend! Osztán megszűnt a boszorkányság, mer a fiúnak nem szabad vót szólni semmit. Csak tíz év múlva valamikor, mikor mán kihaltak a boszorkányok, akkor megmondta, hogy mi történt vele.

Igaz vót-e vagy nem. Hat ha nem is vót igaz, de...

3a)

Eščig čo mam tu? Jaj, ta bosorki mam eščig tu. Ta hovorili aj to že bosorka podoji kravu. A za to ňepusti mleko, bo bosorki nahava na noc mleko. A to hovorili, že ta bula jedna žena taka, čo že hodila dojit', videli hu v noci, ale najiste ta hodi dojit' kravu. A vtedig že to podali jeden taki človek, čo rozumel g bosorkom, že tak treba urobiť, keď se na žabu obrať, vtedig treba nohi aj ruki pribiť na prah, keď ona se obrati nazad na človeka, vtedig jej to bude vidno na te rukoch te dire. Tak že bula taka žena, čo potom išla do dedini a že ždi skrivala ruki. Ta že bula pravda, lebo ňe?

To ňemože veriť, len pripovetka.

3b)

Aztán volt az a monda, hogy régen ha a tehén nem adta le a tejet, hát hogy boszorkányok vannak a faluba, és azok fejj ki éjszaka. Átváltoznak békává éjjel, és akkor becsúsznak a küszöbnél, és akkor megfejjik a tehenet. És így a gazdaasszony mikor reggel fölkel, már nincs tej a tehénnél. És hogy aztán mondták nekik, az egyik illető, aki értett ezekhez, hogy hát azt kell csinálni, hogy ha a béka bemegy, fogják meg a békát, szögeljék oda a küszöbre szöggel négy szöggel kezét, lábát, ugye, és hogy aztán az illető nő, aki boszorkány, vagyis béka képébe gyött, mint boszorkány, hogy aztán annak a keze ki van lyukadva, és hogy az jön könyörögni aztán, hogy hát ne csinálják ezt vele.

4a)

Hovorili stara mama, že zasek jeden druhi zas to podal, že to treba urobiť, že s kravi moč treba zat' do jednej sklenki, a do koha, de meso udia, ta treba dole piskem obratiť zavazane, a tam treba udiť. A že ta žena do tel ňezna ščať, ta bosorka, kim tam ma je ta sklenka v tim kohu. A ta žena vtedig se pride prosiť, že oni nak to stavať zeberu, bo ona vtedig ňezna na moč ist'. Ta že aj taka žena potom bula, čo prišla a prosila si že:

– Ta čo mate v kohu, to odvažte a viructe – poveda.

Na že od teho času potom krava dala mleka. Ta že či je to pravda?

To bulo eščig.

4b)

Na a második boszorkány-típus. Az meg megint az volt: Hát volt itt a közelbe egy olyan asszony ténleg, hogy mondták rá, hogy boszorkány, hogy éjjel feji a teheneket. És az egyik illető azt mondta, azt ajánlotta, hogy tegye meg azt, hogy hát a tehénnek a vizeletét fogja föl egy üvegbe, dugaszolja le, és a füstölőbe lefele fejjel kösse föl, és füstölje. És az illető boszorkány maj meg fog jelenni, mer ő addig vizelni nem tud, amíg az az üveg ott lóg, és füstölődik. És hogy aztán ténleg hogy jött egy hölgy, és monda, hogy azt vegyék le, és ő többet hozzájuk nem jön.

5a)

Tak keď deti pretínajú kim že buli za malička hore, a to podali, že je taki človek, čo od neho môže z očí dostať, čo ma te obrva obidve zrosnute. A temu ňesleobodno do očí hľadať, bo povedali, od teho môže z očí dostať. Na a starej mame jednému z očí dostal. A tak urobili, že ve šperhetu vibráli devet' uhliki a vtedig to oparili z vodu, a v tej tak zopak rukí museli umívať hlapca. A potom vili na dverovo zaves. Bo že vtedig se vihoji hlapec. Aj potom aj take kifliki pekli z muki aj z otruboch a že keď kifliki zežere pes, a zdehne, te decko nežemre. Ale keď neždehne pes, te decko zemre. Tak hovorili pretím.

5b)

Volt olyan, hogy a gyereket megrontja valaki. És azt mondta (a nagymama), hogy az olyan egyén tudja meg-rontani, szóval, akinek ez a felső öldöke összenő egészen az orráig. És hogy azoktól lehet kapni azt a betegsé- get, hogy a gyerek megbetegszik. Lázás marad. És akkor az övék is, az unoka így beteg lett, akkor kiszednek kilenc darab ilyen faszenet, tüzes faszenet, kivesznek a sparheltből, és a vízbe teszik. És annak a levével meg- mossák a gyereket. De bal kézzel, valahogy fordítva. Hogy nem jobb kézzel kell. És megtörölgetni. És aztán azt a vizet ki kell önteni az ajtón a félfának a hogyhívjákra, a zsanérra, hogy akkor meggyógyul a gyerek. Ilye- neteket mondtak.

6a)

Aj moj tato buli bosorak. Ta moj tato uhle palili. A oňi znali šicko. Oňi čitali, pisali, mudri človek buli, bo keď trebalo hovoriť dačo, len oňi hovorili, bo oňi znali.

A už v noci višli, znali po hviezdach podať, že kelo hodin je. A mali oni aj cimboru takeho, ale ňe tam robil, de oňi.

A prišol u ňich cimbor, ale to Répášhuti valošni buli. A pital on si mašini, bo ňemal. Draha bula mašina, ňemohlo aňi dostať vtedig v prvej vojne.

— No a poja mňa, Gábor, zapal si! No, daj fajku.

Gabor bači hitil fajku a tato nagyítóüveg hasnovali, na to aj čitali aj ohňa kladli aj zapalovali si. No a Gaborovi dali na fajku zapaliť.

— Ta, no, ťahaj, Gabor!

Ta Gabor ťahal a fajka se hitila. No, ohňa hitila. A Gabor, že:

Hű, tato, čo? Ta ti si bosorak!

Ő nem tudta még azt... On to ňeznal, Gábor bači, ešči, že čo je to, že to ešči môže zapaliť si s teho. Tak take lude boli vtedig.

No a potom tade Gaborovi zas, prišol Gabor.

— No, Floro, daj mašini, bo ňeňi zas.

— Ta maš sklo, zapal si!

Tak Gabor hitil sklo, a dal si nad fajku. Ale pod drevam kuril, drevo dalo hladek, no tak Gaborovi se ňehitila fajka. No ale tato znali, že čo je. Ta hñed':

— No len daj sem, Gabor!

No hñed' tam nad slunko a fajku. Gabor bači ťahal fajku, hõ, fajka se hitila.

— No, ti, bosorak — povel. — Ta mňa preč ňehitila?

Ta take lude buli v tej take, nem tudom lude.

6b)

Az én apámra is azt mondták, hogy boszorkány. Na, emberek, Dehát nem vót ő boszorkány, mer ő, mondhas- suk, talán a legokosabb ember vót a faluba. Hát vót neki egy cimborája is, csak ez távolabb dolgozott vagy száz méterre. No és odajött édesapámhoz:

No, Flóri, van neked gyufád?

— Ha mér? Nincs gyufád se?

— Nincs, oszt rá akarok gyújtani.

— No, gyere, gyújts rá!

Nohát gyött a Gábor bácsi, rártartotta nagyítóüveget, mert az édesapám avval olvasott is, tüzet is rakott, pipára is gyújtott, mindenre tudott használni. No, gyött a Gábor bácsi, hát rágyújt.

— No, tartsd a pipádat, Gábor!

Odatartotta nagy üvege, irányította neki a kis pontot, meggyúlt a pipa. Hõ, szívtá Gábor bácsi a pipát:

— Hõ, hát te boszorkány vagy, Flóri! Hat hogy gyújt az be?

— No, ne törődj vele, csak szíjad!

No hat jó van, Gábor bácsi elment, szífta a pipát, de aztán a következőkbe megint gyött Gábor bácsi:

— No Floro, ale mašini. Flóri, gyufám nincs megint, hat adjál egy kis tüzet.

– No hat ott van az üveg, hat gyűjts rá, úgy, ahogy én.

Fogta Gábor bácsi az üveget, odatartotta a pipát, de bizon nem gyúlt be az, mer árnyékos vót, a fa alatt vót a. No, megfogta édesapám az üveget, oszt:

– No, gyere ide!

Odament, ahol bevilágított a nap. – No, tarts a pipádat!

De Gábor bácsi azt nem tudta, hogy oda kell menni, vagy ide, a napra kell tenni, odament:

– Tartsd a pipádat!

Hát meggyúlt a pipája.

– Látod, itt meggyúlt.

– Ó, hat ti si bosorak! Ti si bosorak! To něni cisti duh! Flóri, te boszorkány vagy! Nem tiszta elméjű!

Hát így aztán boszorkánynak maj csak elnevezték, mer akkor nagyon kevés ember vót, aki tudott írni, olvasni is, mer ez a telep be volt telepítve. Ott vót az Óhuta, ott kimerült az anyag, idegyőttek. De ott van a kocsmá elött a halma, ahol vót.

7a)

Bars veľa bosorkov bulo. Ale tato taka dedina bula, že bars hudobňa. A malo bulo jest' prvši vojňe. A tu aj velka kolera bula, spanyol betegség, az vót itt. Tak te bosorki hodili dojit' tak kravi. Doma kravku malu, tak hodili v noci dojit'. Ale jake bosorki to buli? Take, že mali male decko a něbulo čo dat' jest'. Ta išli v noci kradnuť mleko. Tam, de krava bula. No a to na nich zvalili, že bosorka je. Tej ta něbula ona bosorka, len žit' kcela. Aj deťom jest' dat'. Take bosorki buli. Aj hlupe lude buli.

7b)

Akik mentek fejni? Hát így vót az, hogy tele volt a falu boszorkányoknál. De azok mind szegény emberek vótak vagy asszonyok, mondjuk. Hat jártak ők lopni tejet éjszaka, ahol vót tehén, mert vót kisgyerekek is, meg szegények vótak, hát hogy legyen mit adnia gyerekeknek. De azt csak titokba, hogy ne tudja senki se, mert ha észrevette őket, akkor elszaladtak. No hát ők fejtek, vót a gyerekeknek mit enni. No, azt mondták, hogy ők boszorkányok. Dehát nem vótak ők boszorkányok, rendes nép vót az, csak szegény vót. Hat jártak éjzaka lopni.

8a)

Mladenci tak hodili gu frajerkom, gu hižom. Jaj, slovenski, mer tévedek, egy szót ide, egy szót oda. Hodili, a jeden parobek hitil stihlu. A zadek hiži začal ťahať. A to hrumelo bárs! A nuka v hiži žena hñed' se prebudila a pobudila deti, že:

– Jaj, moje deti, modlite se, bo tu je smrťka!

Ja! Ta tedi hñed' postavali deti, modlili se a parobci do tel rozbrali voz a vynosili na vrh hižu. A tam ten stihlu vše dörömbööl.

No a tedig poskladali voz, bulo ciho šicko, dokončili si robotu, išli do druhej hiži. Tam zas zamazali s blatem obloki a tak išli d'alej. A ten v hiži tam spi a spi. A len raz čuje zvoňit' na poledňe.

– Hű, ta to čo zvoňa? Ta to čo? Na poledňe! Jo, to ja spim, spim, a tu zvoňa na poledňe!

Vizsgálja körül, kinyissa a szemit, hat be van mázolva az ablak. Pozerá se, že čo se tu vodi? Zvoňa na poledňe, ta obloki se pomazane z blatem. Hű, da to te bosoraci zas tu hodili!

8b)

Hát úgyhogy jártak a házakhoz a lányokhoz (a legények). És ha ki akartak tolni, mer ilyen istenfélő nép vót itt, megfogták egy téglát, dörömböltek a hátulját. Az meg zúgott az egész ház. És az asszony azt mondja:

– Jaj, keljetek fel, gyerekek, imádkozzatok!

Hát felkeltek, imádkoztak, ammeg dörömbölte ott hátul.

És a többi legények szétszedték a kocsit, és kivitték a háztetőre. Ott meg összerakták. Hát ott vót kocsi. No ez megvót, avval befejezték a munkát, mentek a szomszédba. Ott meg bemázolták sárral az ablakokat. Hát az emberek nem keltek fel, csak akkor, mikor harangoztak délre.

– No, alszok, alszok, és itt harangoznak délre? Nézem, hát az ablakok be vannak mázolva!

Hát ilyeneket csináltak. Azok is boszorákok vótak.

Buhinka. Vodna baba

9a)

Buli buhinki a hodili buhinki kradnuť mrkvu, petrušku a to žrali. Prettim. No a ňeznali hu hitiť. Ale potom tak hu lapali, hovoria, že viňesli je jenu velku čižmu, a buhinka si šicke dva nohi šťurila do čižmi, ta tak hu znali hist'.

Ale že buhinkov viplašili dive sviňe stade. Ta ottedi sa buhinki ňeňi. Ja som hu ňevidel, ta taka, jak opica. Mrkvu kradla aj ovoc de bulo. Luďom ňebantovala, ňe.

Vodna baba ňebula. Vodna baba bula, ale ta len hodila pred luďmi v noci a čapkala, tancovala. Ňič (*ňepodala*), len tancovala, jak išli lude, tak tancovala, čapkala si. Ta keď bul sam človek ta se bal. Ale keď buli, večmi buli, tak se ňebali, bo lepši šli do vodnej babi. Ale čím lepši šli, ta, vodna baba, tím baba išla ďalej. Ňeznali hu dohoňiť. Ona len tancovala a šla, čapkala.

9b)

Buhinka csak buhinka vót mindig. Ez olyan szólás vót, azt hiszem, magyarul meg szlovákul. Hát ez járt lopni sárgarépat, mrkvát, petrezselymet, almát, körtét, szilvát, amit talált a házak körül. Hat beletették. Egy nagy csizsmát kivitték, és beledugta a lábát, mind a kettőt. Úgy tudták megfogni. No aztán gyöttek a vaddisznók, aszongyák, hogy vaddisznókat telepítettek ide, hat az meg kizavarta a buhinkákat. Azóta nincs.

Vodna baba, hat azt emlitem, nem is sok van belőle. Hat a vodna baba hat csak vót vagy nem vót. Hat sok ember azt mesélte, hogy vodna baba előttük ment. Mentek haza a munkából, és mán este vót, vizes vót a talaj, hat táncolt előtte valami asszonyféle. Nem lehetett kivenni pontosan. Előttük táncolt, és ahogy ők mentek, ő is úgy táncolt és tapsolt magának. De hiába közeledtek akkor vodna baba(-t), de nem tudták utolérni. Mer ha ők mentek gyorsabban, akkor a vodna baba még gyorsabban!

10a)

Ešči to take davne o tih buhinkoh. No o buhinkoh to tak hovorili, tuto od edni drugej starej ženki som čula, a to hodili dakedi do Miškolca do, no, železniči robiť peši prez hori. A bulo to na enim mest'e tak na v lesu, čo taki mlaki buli, taka voda, mlaki. No a že išol jeden šuhaj tam at' v noci sam. A on ide, ide, a tam, de te mlaki buli, vtedi tam tancovali pekne osobi hole, hole osobi. A on se zlekol, hi že a se kcel nazad vratiť, hat že to. To tam trebalo prejsť pres tu, ten most a vtedi kcel se vratiť. A vtedi jedna stara buhinka stala o pre ňeho, a ta take prsa mala, že čo hitila, tak si pres pleca prerutila. A vtedi podala, že ňemože ist' nazad. A musel ist' medzi devčata a on tam potom ňeznal, že čo se s ňim pohodilo, len rano se zbudil pod jednim krakem. No pred sebou stal a rano se budil pod jednim krakem. Tak to bulo. No to bula ta vodna baba, čo te cicki si prerucovala. A to tak hovoria, že to vždi pri vode bulo. Take, take zle. Hat to je ňejedno, vodna baba? To to jedno je: aj vodna baba, aj buhinka.

10b)

Hát a buhinka az meg olyan vót, hogy ugye itt van az ipartelep, Miskolc szélén, a vasgyár, és akkor hát jártak. Ugye régen nem volt buszközlekedés, vonat sincsen innen, mert itt, a hegyek között nincsen vonat, és akkor jártak gyalogszerrel ugye a férfiak dolgozni. És volt, amikor ugye hát éjjel tízkor hagyta abba a munkát, és jött éjjel haza, vagy úgy hajnalba mán hatra mán menni kellett. Akkor mán négykor indult ugye, sötétbe ment a fiú. És akkor egyszer úgy volt, hogy egyedül ment egy fiatalember, és egy ilyen mocsaras területen kellett neki átmenni, oszt úgy is hívják ottan, hogy Csepelygős, hogy ott mindig vízforrás volt. És akkor hogy azt látta – először – azt el is felejtettem szlovákul mondani, hogy – ilyen kellemes zenét észlelt, hogy ilyen zene ütötte meg a fülét, és hogy ekkor... No taku peknu hudbu počul. És akkor ő megállt, és akkor azt látta, hogy ott, a tó rétjén, mocsaras részen, ott, egy kör szép lány táncolt, de mind meztelen lányok, hát ilyen, mint a sellők, ugye, csak hát farkuk nem volt, de lábuk volt, táncoltak. És annyira megijedt, hogy vissza akart fordulni. És akkor, mikor vissza akart fordulni, azon az úton, ahogy jött, akkor egy olyan öreg buhinka, no, ilyen vízi banya, ilyen vízi szörny útját állta, és nem engedte. És hogy oly nagy melle volt annak a nőnek, ezt mindig mondták ezek az öregek, hogy hát így a vállán át tudta vetni a cicijét. Hát úgy mondom, ahogy hallottam az öregektől. Nem azért. És hogy akkor ő nem tudja, hogy hová tűnt, fiú, úgy, mintha eszméletlen lett-e volna. Nem tudja, hogy hova tűnt, csak hát nem engedték ugye visszamenni. Csak reggelig eszméletlen volt, reggel eszmélt magához egy bokor alatt – ijedtébe.

Vrkolak

11a)

Hoj, ta te vrkolak, ta to už len pripovedka bula. Ta ten vrkolak taki bul, že hlap se obratil na vrkolaka. Daki inachi on bul, jak opica, lebo jaki.

A žena skladala seno.

— No, skladaj seno, ja idem tam podať ženi, že tam i tam.

No tak žena skladala seno a o jeden minutu jede vrkolak. A žena sa bála.

— Húj, Jano, hibaj, bo tu je vrkolak! — kričela.

Ale žena mala vidle ze sebu a na vrh seňa stala. A ten vrkolak hu kcel hit', len škubal a škubal. A ona s vidlami vše do vrkolaka. A vrkolak raz je hitil kabat a strahnul. Ale ženu nestrhel, len kabat dotrhel. No, dobre. Tak potom už vrkolak nēvihral nič, odejšol. No potom o jeden čas prišol jej muž, ten vrkolak.

— No, čo je, Fano?

— Ta odejšol si, kričela som na tebe. A tu bul vrkolak. Kcel ma zežrať!

— Juj, tak čo, si ho nēprebila?

No a išli na obed. No a hlap si potom po obede lehnul a žena mu zbačila medzi zubami — s kabata mal.

— Hú to je z mojej sukni! Joj, ta to nē vrkolak bul, to moj se obratil na vrkolaka!

Ěs ilen vrkolakok voltak, ěs leharapta a fenyőfát is. Višol na vrh smreka, keď deti se utekali od něho. A smreka zhrizli a smrek sa vivalil na druheho smreka, tak tak nēznau deti hitiť. Ale to bars davno bulo. Ěši tedi, keď bosorki buli.

11b)

Vrkolak magyarul? Hat ennek talán nincsen. Csak az a neve. Mer az nem vót sem magyar, sem szlovák, se német, csak ilyen nevet kapott. Hat a vrkolak az olyan vót, hogy szintén kaszáltak kint, a mezőn. Na és mán raktak a szénát, az asszonynak megvót a vidlája, és az ember azt mondja, hogy:

—Klad' pomali tú kopu! Rakd azt a boglyát!

Rakta a boglyát, szénaboglyát. No, de az ember elment, azután gyött vissza a vrkolak. Hű, juj! Hat olyan majomhoz hasonlő emberalak. Az asszony kiabált, hogy:

— Jano, Jano, hibaj! Gyere, mer itt a vrkolak!

No és gyött a vrkolak. Most neki az asszonynak. De az asszony fellépett a szénaboglyára, mer mán magosabban vót, és a vidlával hadonászott. Kergette magától a vrkolakot. De aztán a vrkolak elkapta a szoknyáját, kitépett belőlle egy darabot. No, jó van. Aztán eltűnt a vrkolak, mer látta, hogy nem halad semmire se. Oszt egy idő múlva gyött az ember. Hő, az asszony:

— Hát hol voltál? Itt vót a vrkolak! Alig tudtam elhajtani!

— Mér nem kiabáltál?

— Kiabáltam!

No, jó van. Elvégezték a munkát, mentek ebédre. Ěs hat az ember lefeküdt. Ěs az asszony észrevette, ahogy aludt az ember, foga közt az ő szoknyájából a foga közt. Az asszony meg azt mondja:

— Hí, šak to z mojej! Hiszen ez az én szoknyámbul van! Hát ez az a vrkolak! Hát az én uram is vrkolak!

Házi kígyó

12a)

Ten hižni had ta hovorili stara mama, o tim nam, keď deti sme buli, a unoki sme tak sedeli šicke popri nich, a oňi nam to hovorili, čo sme si aj usta otvorili, tak sme jich počuvali.

Že oňi mali štiri deti, dva hlapci, dve devčata a na frištik varili kašu z mlekem. A vinšli vonkaj, a taka stenka bula prettim, hej, že pot s'Ňenku pri hiži a tak si posedali, frištikovali. A stara mama len počuju, že deti hovoria, že:

— Aj kašu papaj, nē len mlečko!

A vtedig oňi, že: Ta každemu som dala aj kašu aj mleko, ta prečo kemu hovoria? A vinšli von. A tam bul had. Hižni had. A ten si upijal mlečko, s každi miski, a raz tade, raz tade a s ližičku bili po hlave hadu i že:

— Aj kašu papaj, nē len mlečko!

Ale nēbantoval deti. No potom oňi, že o takih hliňenih, prettim take buli, te, hliňene misečki a s teho jedli deti. To podali, žebi s toho viac nējeda, bo s teho had pil.

A ten hižni had, to hovorili, prettin, te, naše stare, že to pri každej hiži bul. To ja nēznam (*prečo*), už toto mi nēpodali, mňe to nēpodali. O to nēhovorili oňi viac, nēhovorili, len že jak obstali s detma.

12b)

Hat a nagymama megfőzte a kukoricakását, és akkor tejcskét adott hozzá a gyerekeknek ilyen régi, hogy hívják, kis tálkákba, ebbe az agyagtáltkákba. És akkor ők kiültek a ház elé, és ott leültek, és eszegették a kását a tejjel. Ő meg bent tett-vett, csinálta a dolgát. És akkor csak hallja, hogy hát a gyerek mondja, hogy, hát azt mondja:

– Ne csak tejet egyél, hanem kását is egyél! – mondogassák.

Hát aszongya: Miért? Hát minden gyerek kapott tálkába! Melyiknek mondja, hogy egymásét eszi a tejet? Kínéz, hát azt mondja, a házi kigyó! Ilyen siklónak nevezték azt. És az itta a tejcskét a tálkából a gyerekeknek. És ugye ütögette a kanálkával a fejét a kigyónak, hogy:

– Kását is egyél, nemcsak a tejcskét!

De nem bántotta. Hogy azt mondták, hogy nem volt veszélyes állítólág.

Černokňazník (černí kňaz) – garabonciás. Šárkáň – sárkánykigyó(-gyl)

13a)

Stara mama mi rospávala, bo oňi buli Répášanka, ňe Huťanka. A ta mať sa velke jaskini na Gorvölgyu aj na Palaluke, a že to davno bulo, ešče keď aj oňi deti buli, že hodil po dediňe, po Répášu jeden černí kňaz. A to, ten černí kňaz hľadal kade sa černe kravi. On od černih kravoh hľadal mleko, bo on bul, no taki bul, že on te hadi velike, čo letet’ znali, te jaščure, čo ešči kridla mali, čo to ešči davno, davno take, davnih svete buli, a on take vivoloval s tin jaskiňoh. A to od černej kravi jemu na to trebala to mleko. Že to prevariť, ňesol ku jaskiňi, tam, gu dire a vtedi na tu paru, na to duh, či jako poved’a. Duh? No, na to vinšol ten šárkáň, na tú vóňu, na tú paru vinšol ten šárkáň. A to som viňahala, že hodil černí kňaz pitať od černih kravoh mleko. A bulo tak, že bulo v tej dediňe, Répášu, a na, vezme te černe kravi, bulo, hod’ ňedali jemu od kravi mleko. Iščol g druhej hiži. A tam mu dali, hej, že od černej kravi mleko. Toto ňesol to tam, že paril a vinšol, no, ta kridlova jaščura. A keď vinšla, to take velke bulo, čo on na to si sednul. A vtedi raz prez dedinu letel, čo aj ňebo se zamračilo. A de mu ňedali mleko, v totej hiži, tam zmetol dah do cista. To bulo.

13b)

Édesanyám répáshutai vót, de még az ő nagymamája mesélte ezt neki, hogy valamikor régen, arra, meg hát most is, a répáshutai erdősegeken, völgyeken ott nagy barlangrészek vannak, olyan nagy barlangterületek. És hogy ott valamikor ilyen sárkánygyíkok vagy sárkánykigyók léteztek. És akkor azokat a černí kňaz, az magyarul azt jelenti, hogy fekete pap, ugye, fekete pap. És a fekete pap bejött a faluba, és az kereste a fekete tehéntől a tejet. És ugye mivel a faluban több helyen is vót tehén, fekete tehén, és hát vót olyan ház, ahol nem adtak neki, vót olyan ház, ahol adtak neki, és akkor mikor megkapta valahol a tejet, felforralta, és elvitte a barlang-üreg elé. És ott úgy, ahogy gőzölt, és annak a szagára, illatára jött ki a sárkánykigyó. És akkor, mikor kijött a sárkánykigyó, hát hogy ő fölült a hátára, mert mittudomén ugye úgy meg tudta varázsolni vagy szelídíteni, mindegy, csak aztán ahol nem adták neki a tejet, abba a házba a sárkánnyal a ház fölél repült, és olyan hatalmas volt az a sárkánygyík, hogy leverte ház tetejét, leseperte a tetejét.

Zmok – lidérc

14a)

Ja, to bul zmok. Zmok, zmok. No ta to hovorili, ale toto hovorili, že tu bul davno jeden bars bohati človek. On mal takeho zmoka, čo mu šicko nanosil. On potom mal aj sklep, aj hižu velku. A potom take zavisle ostali naňho lude, aj buli take hiže, mlade parobci, čo kceli hiže ondiť, no kitapastolovat’, že kedi mu ta zmok nosi, hej, hej. A hiže, tak stali dovkola mu hižu a tak ňevideli nič. To hovorili, tak hovorili. Ja ňeznam. Že, no jak vtak, jak vtak. Hej (*prileťel*) a donosil gu hiži šťastie, peňaze a vec nič.

14b)

A zmok, az meg olyan volt, mint, amit magyarul lidércnek neveznek. Hogy egy olyan állat vagyis egy olyan madárfajta valami, aki, mondjuk, a gazdája parancsára hozza a pénzt meg a vagyont meg az ékszer meg mindent a házhoz. Hogy olyan lopós valami volt, ami a gazdájának hozta. És akkor az volt, hogy Bükkszentkereszten volt egy módos ember, az úgy jött, hogy ide jött letelepedni. És az nagyon módos volt. És ugye régi időkbé megirigylették, hát mámma is irigye az emberek, nemcsak akkor, és akkor az volt, hogy hát

ki akarták lesni fiatal fiúk, hogy körülállták a házat, és hogy meglessék a madarat éjszaka, hogy mikor hozza a kincset.

Dehát nem látták meg!

Zmora

15a)

Zmora. Totu zmoru tak hovorili, že to oňi ňavideli, že čo je zmora. To len že v noci sedla dakemu na prs a cicala. Abo že tiskala. Abo paru zahitila. (*Aká bola?*) Ja to ňeznam.

15b)

Hat a zmorát, azt én nem tudom, azt azt mondták, hogy az valami egy olyan lény volt, vagy mi volt, mondták azt is, hogy olyan alakú, mint a macska, mondták azt is, hogy láthatatlan, csak hogy alvó embernek vagy alvó gyerekeknek a mellére ült, és hogy akkor azt úgy elnyomta a légzőszerveit, meg hogy ilyen betegséget, hogy majd megfűlt. Ezt mondták zmorának.

A megfogott ruhadarab – keresztrabló

16a)

Potom išli te parobci, išli do krčmi, do hostinca. Hostiňec sa volal. No tak pili. Na vtedig jeden vinajšol, že:

– No, kdo bi išol kolo cintorinu?

Bo vtedig se bars bali lude, take bohabojne lude buli, že tam bosorki hod'a. A jeden se stanul, že on ide:

– No, ja idem do cintorina za peť litra vina.

– No, idz!

Ta išol on za peť litre vina do cintorina. A bul taki kameni križ.

Ňevem, čo to mal. A to kruťil dluho, dluho, do takim to otkruťil, tak to dluho bulo. A to čo v krčme čo buli, tak že:

– Dobre, luďe, pod'me, bo už tim ňedobre se povod'ilo tam, už tim dačo je, bo dluho id'e.

No ale zebraľi sa, aj kceli ist', ale na to priš Lajči s križem:

– Na, tu maťe, ni !

Tak vino bulo. HŇed' peť litre vina, pan Mičüňg! Davajťe!

Tak dal aj peť litre vina. A to vipili. No a druhi vedro tam bulo, čo nahistal, bo do pivňici hod'il a vše nahistal, že keď budu pitať hlapci, ta nak ma. No ale to taki stari Židek bul, Žid, to aj zaspal tam. Na stolku sed'el vše na pulnoci ta. No a vtedig jeden, taki friški parobek bul:

– No čakajťe piť, bo se to už minulo! – No každi si svoj pohar a hitro došol – No, každi nak si nabera a hitro vipiť! A pekne vedro dal nazad. No, ale už vina ňeňi zas. Tak zbudz'ťe pan Mičüňga.

– Pan Mičüňg nak stavaju, nak doňesu vina.

– No dobre, šak je tu vina ešči!

– Ďe maťe? Šak je prazno vedro!

No ale Mičüňg ňeznal, že či bulo, či ňebulo vino. Doňesel aj druhe.

No, zas doňesel druhe vino. Tam pili hlapci, kim se ňepopili.

16b)

(*A legények*) aztán mentek kocsmába. Ott ittak, ettek, ha vót mit, és mikor teleszítottak magukat, no, azt mondja, egyik kitalálta:

– Ki fog menni a temetőbe éjfélkor? Az kap öt liter bort!

De nem mert egyedül menni még a temető fele se senki se akkoriba.

No és egy legény, az meg ajánkozott:

– No, én kimegyek. De öt liter bor legyen!

– No, eriggy!

Hát kiment a temetőbe, és nagyon sokára gyött. Hát a többiek azt mondják:

– Hát ez az ember mán nem él. Evvel mán valami van. Ezér mennünk kell minnyájunknak. Hát menni kéne! – azt mondja – mer csakugyan mán itt lett vóna a temetőből.

De aki kiment a temetőbe, hat olyan betonkeresztül tört, oszt abba acéldrót vót, még azt törte össze-vissza, soká tartott. No de mán a kocsmából kiszűlödtek, mentek. Ó meg zupp, begyött, hozta a hóna alatt.

– Hozzon öt liter bort!

Hat hozott öt liter bort, hat ittak minyájan. Mínyájan ittak. Megitták a bort. De Misi bácsi még készített a másik vederrel, hogy legyen, ha. Ó meg leült a székre, Gotlib úr, oszt ült, szundikált. És azok már megitták az öt liter bort, és valamelyik ügyes, hat az megfogta a vedret, ahogy szundikált az öreg, és mindenki, a saját pohárral kimerítették a bort. S visszatette. No, és akkor felébresztették a Gotlib bácsit:

– No, hozzon bort! Hat már mikor mikor fogja hozni azt a bort?

– Hat itt van, gyerekek!

– Hol van? Üres az a veder!

De az öreg nem emlékezett, hogy bort hozott! Hát ilyeneket csináltak.

TÖRTÉNETI MONDÁK

17a)

No ta ja som zabud' podat', že oňi poznaju Dióšgyőr. Na konca muru Ďuru, jak ide na Lillafüred, to je Majlát. Nem Dióšgyőr, ale to je g Ďuru pridane, ta teraz šicko Dióšgyőr je. No ale máskülönben to Majlát. Tak to kcem povedat'. A na Szentlélek čuli? Čuli už o Szentlélek? Tam boli farari. Ale jak se to vola? Ėne zamok, ale no, čo farare bivaju tam? Kološtor! Ja hitro zabudňiem.

No, tam buli farare, tam se modlili. A stadeg, z Majlátu nosili si jedeňi. Bo tu mali hrozna aj pivňicu, vino mali v pivňici. Ale nosili oňi sa aj mladih devkoh.

Na, jeden farar jak prišol, naisti na vino lebo na hrozno, lebo na jedeňi a najšol jednu taku osobu, čo trebalo hu ňest? Tak tak hu ňesol on, že do župa. Znaju, čo je žup? No, do župa hu zakrutil na okolo, na povazal. Tak virutil na pleco a tak išol. Ta inšo nahal tu, ale to vzal. No ale osoba kričela, že:

– Maj lát valaki! – po maďarski.

Že uvidi dakdo. Uvidi dakdo! Čo povi! Bo ona se už ňeznala slebodiť. No ale ona ňekcela ta, pravdaže ňe. Ťekcel tam ňikdo ist'. No a on jej zaphal usta a potom šol.

Ale dakdo len čul, keď kričela. Ta on hu viňesol až do Szentlélek, tam, do kološtoru. No a ta ňe za to on hu viňes, že modliť, abi se modlila s ňin. No viňesol hu tam, ale ta devka mala jedneho frajera pri vojsku. Főhadnagy bul. A jemu dakdo pošušnul, že de se podela. Bo on prišol gu frajerki a frajerka ňe. Ta de je? A dakdo pošušnul.

– Na vtedig šak ja dam fararom!

Šhitil gu fararom, vzal šablu a šol. No, išol gu fararom, vejde nukaj:

– No – podal – de je ta osoba, čo vi ste dovezli vtedig aj vtedig.

– Ta tu ňedoňes ňigdo ňič, ta čo vi si mislite tu? Može?

Viťah šablu:

– A de je ta osoba, čo vi ste tu doňesli?

Už vtedig buli pomrznute farare. Ta hňeď, že:

– No došikujte hu!

Ta pravdaže tam bula. Ta on hňeď urobil po rade, tist bul, ta dakeho tam aj prebil a osobu došikoval domu. A kološtor ottedi potom zakapal. Ta keď jednu zunovali, oňesli druhu. No, hlapí buli, ženov ňebulo. (Kteru zunovali) móže biť, že hu zabili. To vec ňevideťi. No tak zakapal kološtor, že ten főhadnagy to porušal.

Ta už teraz len ta muzejom je. A tu v kostele totim pri nas, ta skade farar hovori, to sta mať s teho kološtoru. Aj dačo inšo kadičo, čo znali doňest'.

Na a Majlát teraz za to zostal Majlát, že ona kričela, že: Majlát valaki! A to čuli. Na, bo Majláte mali mesto a oňi mali tu aj hižu, de se zohrivali.

17b)

Hat beszélgezzünk akkor Szentlélekről. Van itt egy kolostor, fent, a hegyekbe, Szentlélek a neve annak a hegynek, ott van a kolostor. És ott vótak a papok. Imádkoztak, van most is talán valahol, ilyen papok vannak kint az erdőbe, hogy imádkoznak. Na, hat ott laktak ők. Na és begyőttek ők ide, Dióšgyőrbé, élelemér. Mer itt is vót nekik egyházuk, itt vót nekik a szőlőjük, pincéjük, meg élelmet is innen hordták. Egyszer egy pap legyőtt, hat nem tudom, miér küdték, miér nem, de valamiér biztos küdték. Hát mit csinált? Megtetszett neki egy nő, megfogta, és hogy ő azt kiviszi.

Nohát megfogta a nőt és becsavarta egy kévébe. Tetszenek tudni, mi az a kévé? (A hallgatók válasza: Igen.) Szalmába, hosszú kévébe. És a nő kiabált vóna, mentette vóna magát, de nem bírt. Kiabált, hogy:

– Maj lát! Maj lát valaki! Maj lát valaki!

De aztán a pap betömte a száját, később nem kiabált, de csak meghallotta valaki. Hat vitte, ki is vitte a pap. Na és a lányhoz győtt egy főhadnagy. Mer az vót a szeretője. Ment hozzá. Na és kérdezte, hogy hol van?

– Hát nem tudjuk, hová ment, hová lett!

De osztán valaki besúgta, aki hallotta, hogy hol van.

– No, majd adok én neki mingyán!

Felszerelte, oszt inóc, ki Szentlélekre. Még akkor gyalog kellett menni. Nem vót se kisvonat, se semmi, se autó. Hát kiment ő Szentlélekre. Hát mingyán kihúzta a kardot, és neki a papoknak:

– No, hol van az a nő, akit idehoztak? Akkor és akkor?

– Ide nem hoztak semmit. Ide? Hogy gondol maga, ide nőt hozni?

– De akkor és akkor idehoztak egy nőt. Hol van ő?

Kihúzta a kardot, neki a papnak. De a pap mingyán felemelte a kezét és mingyán adott egy parancsot:

– Hozzátok ide a nőt!

Hát el is hozták a nőt. A nőt el is hozta a főhadnagy haza. De a kolostor azótátul nincs is meg. Mer talán le is szúrt valamék papot vagy kettőt is talán, és megmondta, hogy mi a helyzet. Mer az nem szabad vót a papoknak csinálni. És a nőt hazahozta.

No az a Majlát, amit kiabált a nő, hogy: Maj lát valaki! Hát látott, nemhogy látott, de hallott is, meg látott is, hogy cipekedett. És Majlát megmaradt a mai napig is. Az a diósgyőri rész, ez Majlát ott. De most mán talán elvesz annak a neve, de ez mindég Majlát vót. Össze vót az kapcsolva Diósgyőrrel, de ez az alsó rész vagy felső rész csak Majlát vót. Hát úgy osztán megsemmisült a szentléleki kolostor, a papokat szétszórták. Hat ennek csak neve Szentlélek, merthogy adták akkor azt a nevet, hogy Szentlélek, mikor a kolostort építették.

18a)

No tak Mária Terézija, ona bula královna. Velka žena bula. V tim váru, v tim zamku bivala, čo tu je diósgyőri vár, de bosorki hod'a tancovat', ona tam bivala. No ale ta velka žena bula, bo ta kralovna bula, ale muža ňemala. Te jej kerí vojak se zapačil, ta teho si volala gu sebe. No a kim ňezunovala. No a už keď ho zunovala, tak vtedig prišol druhi, kerí sa jej pačil. A to tak išlo. A už s kerim zunovala, už teho zabila. Dala ho zmariť, bo ona ňekcela, že abi dakdo o tim znal. No ale to aj tak znali!

No a potom to tak išlo, čím boh zna, ňeňi o to szám, číslo, že kelo vojaci ta prejšli prez tom. Na to tak aj zabudli. No ale to vinšlo to za to na vrh už pozatim, že tak. No ale ta ňebulo s teho ňič, bo že bulo to titok, ňeslebono bulo hovoriť, ale ta to tak išlo. Tim zamkom bivala. Kolo zamku bulo na okolo velka voda, už teraz ňeňi. Ale vtedig bula. No tak tam ona žila, Mária Terézija, jak oni, napoleon. Bo Mária Terézija hóditovala s pošvu a Napoleon ze šablu. Tato tak spravila.

18b)

Hát Mária Terézija egy nagy asszony vót. Mán nemhogy nagy, de királynő vót. De ember nélkül vót, mint özvegy asszony. Hát ő vezette az országot, de hat embert csak szerzett ő, mer sok katonaság vót a keze alatt. Na és mikor milyen katona megtetszett neki, mán tisztekből, hat azt hívta magához. No és ha azt megunta, hogy elég lesz mán, akkor győtt a másik, amég megtetszett. De ezt nem tudja senki sem, hogy hány katonával így végzett. Mer minden katonát kivégzett, amelyiket mán megunta. Már azér vót, hogy ne tudódjon ki, ne menjen ki a hír, megölte minden katonát.

Hát úgy történt a dolog, hat vóna arról sok beszélni való, de hat többet nem lehet. Hat úgy élt ő, mint Napoleon, hogy ő hüvellyel hódított, Napoleon meg a kardjával.

Trufa

19a)

Kurortorka, čo s čenkovikem hodila? Ja, ta to tu pan farar keď hodili spovedat' na Bükkszentlászló, ta na pešo hodili. Bo tam aj z vozem ňemohlo ist', len na pešo križem. Ta vozova cesta ňebula, ta zejšol tak. Aj malo vozov bulo vtedig. Ta išol on s kurortorku. Na kurortorka na predek šla pred pán farárom vŕe. Na jeden stari človek tlukol skali. Na cestu čo robil. Na a prišla gu ňemu, po ňeho kurortorka, čengov mala v ruke a gu uchu mu daj že zacingala.

A ten si zvihnul hlavu:

– Ta čo si to naišla?

A ona že:

– Modlite se, bo pan farar idu.

Na ta on ňeže:

– Jaj, Ježíš Marija!

A začal se modliť a kleknul si na te čirki ta, bo pan farar idu. No a už keď odejšli, prejšli ta, začal robit aj on. Robil. Na vtedig popolednu už pan farar na, začli zas domu. Ale stari zbačil že už zdola idu pan farar aj kuratorka, bo že môže aj zacingala dačo, na vtedig buhnul z mlatkem, že:

– He, idem ja domu, je vam už nebudem tu klečeť na čirke, na skale!

A tam nahal šicko. Taki svet bul.

19b)

Így van, hogy itt gyalog járt a pap is szomszéd faluba, mer ide négy kilométerre van Óhuta – vót akkoriba – most Bükkszentlászló. Hat gyalog járt a pap, mer hat kocsival nehezebb vót. Meg osztán partos hely. Nameg osztán nem is vót így kocsi. Hát lementek. És egy bácsi ott törte a követ az úton, az útra, útjavításhoz. És a kurátorné a csengőjével gyött előre, hogy ha valakit lát, annak csenget, hogy vegye le a kalapját és imádkozzon, mer gyön a tisztelendő úr. Mer nagy becses vót akkoriban a tisztelendő úr. No, mentek. Az öreg bácsi törte a követ, gyött a kurátor néni, és odacsöngetett neki a füléhez. És a bácsi felemelte a fejét:

– Ó, hat te azt találtad? Hol találtad azt a csengőt?

– Ó azt hitte, hogy találta az asszony a csengőt, mutogassa neki.

És az asszony azt mondja:

– Imádkozzon, mer gyön a tisztelendő úr!

– Jaj, Jézus Mária!

Mingyár letérdelt, összerakta a kezit, oszt elkezdett imádkozni. Letérdelt arra a kőre, amit törte. S úgy imádkozott. No, jóvan. Elment a tisztelendő úr. Leült az öreg, törte a követ tovább. No mán később visszagyöttek délután fele, de az öreg észrevette, hogy gyön a csengős asszony megint. Hej, mingyár földhöz vágta a kalapácsot, oszt inóc haza! Aszongya, hogy:

– Én tovább nem imádkozok itt nektek! Nem fogok itt térgyepelni ezen a kövön!

Vicc

20a)

Jaj, tak bula taka – toto už hlapci hovorili, take pikanč ono bulo, že:

Išla jedna bars pekna osoba po ulice a jeden šumni haver šol za ňu. Bars pekne litka mala aj pekne nohi. A že temu se to bars pačilo. A že on povedal, že ta dal bi jej hoc kelo, keď bi mu vinšla na emeleť hižu do hiži. Dal bi jej hoc kelo peňazov, bi jej zaplatil, kebi s ňim ona išla. Ta ona čula, že ta.

– Keď treba, ja idem s vami – povedala – tam hore, na emelet. Len zaplatte mi dobre.

A to bula vibita osoba, bo ona vinšla až na tretí emelet, a jemu to podala, že:

– Teraz vi se zblečte do hola na predek a tak ja za vami. Ale peňaze na stol dajte.

Podala, že kelo.

Na ten on se do hola vizlec, čecal, že osoba se vizleče, ale bizon ona se ňevizlekla, shitila peňaze, utekla. No a vtedig on už ňemal čo urobiť, bo holi bul, ňemohol bežeť von stamať, a pred oblok kričal dole totím, čo tam se osobňiki, že:

– Osobňiki, hitte hu, hitte hu – podal – aj spať s nemu môžete, už aj je viplatene za ňu, môžete hu aj pojebať!

20b)

Volt egy szép, csinos hölgy, fiatal hölgy, ment a járdán, és ugye büszkén lépkedett. És tetszett a fiatalembernek, ahogy ment mögötte, hogy hát milyen szép, csinos lába van, és ugye a termete is. És akkor azt mondja:

– U, de megadnám – azt mondja – a pénzt, ha eljönne az emeletre velem – azt mondja – az ágyba, ez a nő.

Ezt meghallotta. Azt mondja:

– Hát semmi kifogás, elmegyek szívesen, csak fizessen meg.

Hat azt mondja:

– Ő megfizeti, csak jöjjön fel a lakására.

Hát ugye a hölgy felment, raffinált volt, mer azt mondta, hogy hát a fiatalember előbb vetközzön le teljesen csupaszra, meztelenre, és feküdjön be az ágyba, takaródzon be paplannal – to som van ňepodala – és akkor, de előbb a pénzt tegye le az asztalra. És akkor ugye ő már levetközött, a hölgy aztán ugye felkapta a pénzt, elsőkött. És ugye szerencsétlenül csupaszon nem tudott szaladni utánna, a pénze, a nő után, hanem kiszólt az ablakon, mer ő már járdán ment, és ugye a mögötte lévő fiúknak, akik utánna mentek, hogy:

– Fogják meg, fogják meg, basszák meg, ki is van érte fizetve!

21a)

Som mal šesnac rokov, som hodil do čemetekertu sadiť. Aj moja sestra hodila a mala štrnác roki. Na, išli zme sadiť. Na, prišol obed. Ta te mlade deti buli na ednim ohňu, to pekli slaňinu a vekše lude buli pri druhi, stari. Bo aj stare hodili, aj kerul hodil. Ta te osve mali zas ohen. Hat obedujeme, ale raz čujeme velki krik. Tam, de mladi buli. Ta jedna, no, devče si peklo slaňinu, klečelo tak pri ohňu. Tam, de mladi buli. Ta kabatiki a vipalilo hu a vtedig začala bežeť. Ňebul tam človek, čo bi hu bul ratoval. Ta do cista zhoreli šati na ňej. Tam zostala hola stat'. No, tam bul voz, bo vapno palili, na kerul ho dal doňest', na ona už len stojaci znala dolu prist', hu dva stare ženi trimali. No, prišla domu. Farar hu vispovedali a na druhi den zomrela.

To sestra bula moja. Za mesac, tak som ohorel, že za mesac som ňejed. Aňi ňepil vodu. Bars bula plana voda. A ňeznal som, že čo je mi.

Take se stavalo, že ňestarali se o mladih deťoh. Už keď potom, pozde bulo, že: eső után köpönyeg, už keď bulo pozde, vtedig už ňeopsaduvali osve ohňa klat'.

21b)

Hát úgy, hogy hogy éltek a fiatalok azelőtt itten. Mer itt dolgozni kellett mindenkinek mán tizenkét éves kortól. Még tizenkét éves korára nem is engedték az iskolába, mer szegénység vót, és rá vót utalva, a munkára mindenki. Hat az én hugom is tizennégy éves vót, én már tizenhat éves vótam akkor, hat csemetekertbe jártunk ültetni a csemetéket az erdőbe, ahova kellett. Fenyőfát. De elgyőtt az ebédidő, és a fiatalok, azok külön tűz mellett vótak. Az öregek meg az erdész megint külön tűz mellett vótak. Na és egyszer ahogy ebédelünk, hát elkezdenek kiabálni a fiatal tűznél. De nemhogy: Segítségl, de: Jaj, jaj, jaj!

Vót abban tizen, mindegyik kiabált. Ordítottak. Nohát akkor az öreg tűztől mindenki odament, mi történik ott. Hát a lány, ahogy térgyepelt a tűz mellett, sütötte a szalonnát, meggyúltak a ruhái. És a másik ódalon is vótak gyerekek. Lehet, hogy látták is, de nevettek, viccnek vették. De ahogy odasütött a tűz, felugrott, oszt elkezdett szaladni, mer nagyon sütötte. Hát a ruhája leégett tisztára. Csak egy gallér maradt itt neki, olyan vastagabb, azt leszakította valami, annyi mentséget kapott. Úghogy után osztán mán tüzet nem engedték rakni külön. Csak egy helyre mindég.

A lányt – egy kocsit odarendelt az erdész, és levették a hátsó súbért, arra ráállt, erre felemelték, és úgy belépett a kocsiba. Deszka vót az alján meg az ódalán belül. No és két asszonyt odarendelt, öreget, az erdész, oszt a két asszony megfogta, hogy el ne düljön. Hat adtak rá valami rongyot, magáru levette valaki, és így hozták haza.

A pap még meggyóntatta aznap. Másnap meghalt. A húgom vót.

22a)

V Čaňiku zgazlovala zelezňica, bo išol jeden motor. A ja som do Ďura hodil na počtu, pre počtu. Bo ja som – jagerska cesta se robela. Bo tam ňebula. Miškovska ta. A ja som pre počtu hodil do Ďuru. No a idem a Čaňik, pušla zelezňica. Zna, de je Čaňik? Ta mať pri papirgyáru. Sa prez cestu ide streka. No a ja som tam stanul, bo sem se na zelezňicu priziral. A vtedig pride jeden motor, a pred zelezňicu. A zelezňica ho tiskala. Tato jeden mladi šol aj z mladu na Lillafüred. Ta aj teraz to bulo v devet' i dvacatim roku, misl'im. Mlademu vibilo zubi, mladej jednu guňu bars a šoförövi preťalo tvar. Ta takto bulo, take som videl. Take bulo.

22b)

Jártam én a postára mindég Diósgyőrbe, mer ott vót az utolsó posta. Hordtam fel Lillafüredre, mer ott vót az iroda az útépitészetnek. Én gyöttem egyszer haza postával, és gyött a vonat az úton keresztül. Vót egy, ott járt Salyibul, meg papirgyár fele. Ott megálltam, mert láttam, nem is, én ámentem vóna, de mint gyerek hát bámmézkodtam, hogy meg a vonat, meg mit visz, leálltam. Oszť, ahogy néztem a vonatot, egy autó befutott elibe, oszt mán vitte is. És előtte vót a híd, ahol a víz folyt. Hát egész a hídig, mert az első a broncsok leégtek a kocsiul, odáig svűszkölte.

No hat a vonat mán leállt, ott, a fékezők szálltak, gyött hozzám is egy. S azt mondja:

– Te itt vótál, öcskös.

Mondom:

– Itt.

De aztán engemet nem kérdeztek, senki semmit, soha. Hát kiszálltak, mert ez vőlegény vót, a menyasszonnyal mentek Lillára, kiszálltak. Hát a vőlegénynek kiűtötte a fogát végig, így, a menyasszonynak egy nagy gumó volt a homlokán, a sofőrnek meg szétvágta itt az arcát. Hat annyi. Most nagyon emlékszem erre, ami azelőtt történt, arra emlékszem kiskorába, de, ami most történik, arra nem!

Elbeszélők:

Czeglédi Pálné Kristek Matild (1926): 3a, 3b; 4a, 4b; 5a, 5b; 10a, 10b; 12a, 12b; 20a, 20b.

Halász Oszkárné Kovács Klára (1929): 13a, 13b; 14a, 14b; 15a, 15b.

Takács András (1911): 1a, 1b; 2a, 2b; 6a, 6b; 7a, 7b; 8a, 8b; 9a, 9b; 11a, 11b; 16a, 16b; 17a, 17b; 18a, 18b; 19a, 19b; 21a, 21b; 22a, 22b.

Szlovák nyelvű közlők (adataikra a bevezetőben hivatkozom):

Czeglédi Rezsőné Hegedűs Aranka (1928)

Erdődi Béláné Czeglédi Albina (1932)

IRODALOM

Barna Gábor

- 1984 Hiedelemalakok a hitvilágban. In: Répáshuta. Egy szlovák falu a Bükkben. Szerk.: *Szabadsfalvi József és Viga Gyula*. Miskolc. 331–347.

Bihari Anna

- 1980 Magyar hiedelemmonda-katalógus. In: *Előmunkálatok a magyarság néprajzához*, 6. Szerk.: *Hoppál Mihály*. Budapest

Bornemisza Péter

- 1977 Az ördögi kísértetekről... Budapest

Burány Béla

- 1988 Piros a tromf. H. n.

Dobos Ilona

- 1971 Tarcsl története a szóhagyományban. Budapest

- 1986 Paraszti szájhagyomány, városi szóbeliség. Budapest

Faragó József

- 1974 A kétnyelvű mesemondók repertoárjának nyelvi megoszlása. A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei, 18. Újvidék. 69–73.

Gašparíková, Viera

- 1984 Slovenské komentáre – Szlovák nyelvű jegyzet. In: *Krupa A.: Rozprávky Ľaničky Žofky – Zsófia néni meséi*. Békéscsaba, 280–307.

Gunda Béla

- 1979 Mýtické bytosti v poverách Slovákov žijúcich v Bukovom pohorí. In: *Národopis Slovákov v Maďarsku*. Szerk.: *Krupa András–Štefan Lami*. Budapest, 123–133.

Horváthová, Emília

- 1975 Zvykoslovie a povery. In: *Slovensko. Ľud. II. časť*. Szerk.: *Božena Filová–Ján Mjartan*. Bratislava. 985–1030.

Kovács Ágnes

- 1984 Poznámky k rozprávkam Žofie Drágosovej – Jegyzetek Drágos Zsófia meséihez. In: *Krupa A.: Rozprávky Ľaničky Žofky – Zsófia néni meséi*. Békéscsaba. 308–338.

Körner Tamás

- 1970 Mutatvány a készülő magyar hiedelemmonda-katalógusból. B) Halál és halottak. *Ethnographia*. 55–96.

Krupa András

- 1974 Hiedelmek – varázslatok – boszorkányok. Békéscsaba
1981 Kétnyelvű népballadaénekes Nagybánhegyesen. *Békési Élet*. 355–362.
1984 Rozprávky Ľaničky Žofky – Zsófia néni meséi. Békéscsaba
1988 Egy népszerű ál-hiedelemmonda. *Új Aurora* (Békéscsaba). 118–123.
1989 Zsófia néni kétnyelvű meséi – Dvojazyčné rozprávky Ľaničky Žofky. Békéscsaba

Küllös Imola

- 1988 Igaz történet, élettörténet, önéletrajz. In: Magyar néprajz, V. Népköltészet. Szerk.: *Vargyas Lajos*. Budapest, 251–266.

Lajos Árpád

- 1974 Este a fonóban. Budapest

Lengyel Dénes

- 1988 Történeti monda. In: Magyar néprajz V. Népköltészet. Szerk.: *Vargyas Lajos*. Budapest. 148–166.

Michalko, Pavel

- 1977 Rozhovory učiteľa so sedliakmi o škodlivosti povier panujúcich medzi pospolitým ľudom. Bratislava

Szabó Lajos

- 1975 Taktaszadai mondák. Budapest

Ujváry Zoltán

- 1986 Menyecske a kemencében. Budapest–Debrecen

Vő Gabriella

- 1981 A kölcsönhatások vizsgálatának módszerei és eredményei a romániai folklórisztikában. In: II. Békéscsabai Nemzetközi Néprajzi nemzetiségkutató Konferencia előadásai. Szerk.: *Eperjessy Ernő–Krupa András*. Budapest–Békéscsaba. 251–257.

ZWEISPRACHIGE VOLKSGESCHICHTEN AUS BÜKKSZENTKERESZT

In Bükkzentkereszt konnten früher, als für die Gemeinschaft auch die slowakische Sprache noch kennzeichnend war – etwa bis Mitte des 20. Jahrhunderts – die zweisprachigen (slowakisch–ungarischen) Volkserzählungen als allgemeine Erscheinung betrachtet werden. Entsprechend den in unseren heutigen Tagen (1993.) durchgeführten Sammlungen kann dies hauptsächlich bei der Sagenüberlieferung beobachtet werden, aber es bezieht sich auch auf die Erlebniserzählungen und Witze.

Die ungarischen Slowaken hielten auch anderswo an ihrer zweisprachigen Erzählungstradition fest, ein ausgezeichnetes Beispiel dafür ist Farkas Andrásné Drágos Zsófia (=Tante Sophie – *ňanicka Žofka*), deren zweisprachigen Märchen in ihrer Art einzigartig sind.

In Bükkzentkereszt nahmen wir die zweisprachigen Erzählungen von *András Takács*, *Czeglédi Pálné Kristek Matild* und *Halász Oszkárné Kovács Klára* auf Tonband auf.

Ihre *Glaubenssagen* in slowakischer und ungarischer Sprache handeln vor allen Dingen von Hexen (*bosorka*), aber auch die anderen eigentümlichen slowakischen Fabelwesen aus dem Bükk (*buhinka*, *vodna baba*) und andere mythische Gestalten (*vrkolak*, *Hausschlange*, *Fliegenfürst* – *černí kňaz*, *Drachenschlange*, *-Echse*, *Irrwische* – *zmok* und *zmora*) erhalten eine Rolle. Unter den *geschichtlichen Sagen* sind die mit örtlichen Gebäuden und Bezeichnungen aus dem Mittelalter (*Kloster des heiligen Geistes*, *Majláth*) bzw. *Maria-Theresia* verbundenen Geschichten zu finden. Es wird auch eine örtliche Abwandlung des Sagentypes *berührtes Kleidungsstück* – *Kreuzräuber* erzählt. Die *Spaßmacher-* und *Erlebnisgeschichten* spiegeln die Lebensweise und Beschäftigungen der Bükkzentkereszter Slowaken wider. Die Hinweise auf die Lebensverhältnisse sind auch für die anderen Geschichten charakteristisch (das Steinbrechen, Kalkbrennen, Hausieren, die Fabrikarbeit, die Waldarbeit usw.).

Die Erzähler aus Bükkzentkereszt gehören zu dem Typ der zweisprachigen Märchenerzähler, die alle ihre Geschichten in zwei Sprachen (slowakisch und ungarisch) gleichermaßen erzählen. Die erzählerischen Elemente der einen Sprache erscheinen allerdings automatisch auch in der anderssprachig erzählten Geschichte (z.B. im ungarischen Text die Elemente der slowakischen Erzählung, bzw. umgekehrt).

Die Geschichten werden wortwörtlich und in originaler Mundart vorgetragen.

András Krupa

A VÁLTOZÓ VÁLTOZATLAN

(Böngészők, halászhok, vadászok)

HOFFMANN TAMÁS

Herman Ottó emlékének

A kultúra történéseinek a legtöbb gondot valószínűleg az okozta az utóbbi másfél száz év alatt, hogy nem tudták megbecsülni, milyen mértékben érvényesülnek a mában a tegnapi értékek, más szóval, mennyiben tekinthető eleven hatótényezőnek a hagyomány történelmünkben.* Azok, akik állapotrajzot készítettek, több szerencsével jártak, mint akik arra vállalkoztak, hogy bemutatják, miként mennek végbe a folyamatok a múltó időben.

A mostani téma problémája is ezzel a – látszólag metodikai – ellentmondással kapcsolatos. Miért maradtak fenn az agrárium keletkezése előtti gazdálkodás technológiái és miként szolgálták azokat, akik hatékonyabb élelemszerzési eljárások birtokában elfordultak tőlük? Miért és hogyan éledtek fel időnként a múltban akkumulált tapasztalatok, miért alkalmazták őket és ekkor, hogyan hozták mozgásba őseink a történelem, önmagunk megmaradásának kátyóba jutott szekerét?

A probléma feloldásának legfőbb nehézsége azzal kapcsolatos, hogy a tényeket nem lehet – mindenkori jelentőségük szerint – értékelni. Csak általánosságokat ismerünk fel, a részletek homályban maradnak. Milyen mértékben helyettesítették az éhínségek idején a kiesett termést a gyűjtögetett növények – erre voltak kíváncsiak a múltban az abszolutista uralkodók hivatalnokai, a francia forradalom után azok a polgártársak, akik őszintén remélték, hogy az „egyenlőség, testvériség és szolidaritás” jegyében olyan társadalmat rendezhetnek be, ahonnan egyszer s mindenkorra száműzhetik az anyagi gondokat, mert nem kell majd nélkülöznie senkinek. Az elvesztett paradicsom helyett paradicsomi állapotokat teremthetnek földünkön. Elűzni az éhezés sötét árnyát! Erre vágytak századunk hivatásos forradalmárai. De óhajuk maradéktalanul mégsem teljesült. A történelem tanulmányozása arról győz meg, hogy a több és a jobb, a javak bősége csak ott keletkezik, ahol a vágyak eléérése nem igény, hanem realitás. Más szóval a jövő óhaja még kevés ahhoz, hogy álmaink beteljesedjenek. A mindennapi ész tapasztalatai – úgy látszik – megerősítik a tudomány általánosításait, és ugyanez fordítva is bekövetkezik, ha azt mérlegeljük, hogy miként használjuk fel múltbéli gazdaságunk stratégiáit napjaink szükséghelyzeteiben. A hagyomány megmaradása végül is annak jele, hogy az emberek megőrzik, fenntartják és kifejezik általa önmagukat.

* Részlet a szerző az európai parasztok anyagi kultúrájának történetéről szóló könyvéből.

A javak gyűjtögetése, a vadászat és a halászat keskeny, hosszan kanyargó ösvény fajunk múltjában az állatvilág és az emberi társadalom között. A leletekből a fizikai anthropológia művelői arra következtetnek, hogy fajunk egymillió (de lehet, hogy hárommillió) év óta jár rajta. Legtovább tartott az emberré válás, ligetekkel tarkáló füves síkságokon (főleg Afrikában) – az erdei életmód helyett – új biotóphoz alkalmazkodtak, leszálltak a fáról. Az élelemtermelés magasabb fokú rendje mindössze tízezer éves, és kezdeteinek motivációs tényezői közül nem lehet kizárni a biotópban végbement változásokat. A civilizációk mindössze a második fokozat derekán formálódtak meg (Ázsiában, Afrikában, Amerikában), és úgyszintén elválaszthatatlanok a természeti környezet változásaitól, illetve azoktól a felismerésektől, amelyeknek köszönhetően a kedvezőtlen életfeltételeket visszajukra fordították az emberek.

Az élelmiszertermelés hatására a zsákmányolás mindenütt veszített jelentőségéből. Ha azonban elemi csapások, katasztrófák rombolták össze mindazt, amit az emberek megteremtettek, újra ráfanyalodtak a múlt önfenntartási módszereivel előállított javakra. Sőt minden egyes társadalomban voltak csoportok, amelyek rendszeresen, mondhatni hivatásszerűen dézsmálták a természetet. Voltak olyan parasztok, akik halásztak és csaknem minden úr vadászott. A parasztok hivatásos halászok lettek, noha földet is műveltek. Az urak sportszerűen vadásztak. A modern időkben sok városi ember sporthorgász. Időlegesen alternatív foglalkozást kínál számukra a múlt. Másrészt marginális helyzetű, sodródó szegény emberek járják az erdőt, hogy ott gombát, megymást gyűjtögessenek. Tudunk olyan törzsekről is, amelyeknek tagjai szintén a perifériára szorultak, mostoha természeti adottságok közé jutottak. De még ők sem éltek a régi módon, holott földünk leginkább kedvezőtlen kilátású életkörülményeit választották lakóhelyül. Ezért sokan vitatják annak létjogosultságát, hogy lehet-e napjaink zsákmányolóit (az eszkimókat, a csukcsokat, a pigmeusokat vagy a busmanokat) múltbeli őseink kései reprezentánsainak tekinteni?¹

Arra vonatkozóan sincs egyetértés a kutatók között, hogy milyen kölcsönhatás lehetett az emberré válás során és később a különféle környezetek, illetve embercsoportok munkakultúrája között? Milyen szerepet játszottak a történetekben a klímaváltozások? Miként határozza meg az ekológia az ekosisztémát? Egy sor tisztázatlan ügy. A kérdésekre feleletet csak a jövőben várhatunk. Annál is inkább, mert a problémákra a múltban, történetesen a múlt században még nem is gondoltak. Aránylag kései például az a felismerés, hogy az előemberek a déli féltekén terjedtek el és csak kései utódaik vették birtokba az északit, különösképpen Európát. Itt és Ázsiában már a növény- és állatvilág kialakult állapotát találták. Amerikába vagy Óceániába aránylag későn jutottak el. A Behring-szoros száraz földnyelv volt, de a klíma hideg. Az Újvilágot benépesítő déli irányban haladtak. Trópusi övezeten átjutva végül elérték a déli arktikus tájat és mindenütt alkalmazkodtak környezetükhöz. A Hudson-öböl mentén, Grönland partjain vagy a Victoria-szoros partjain abban az időben, amikor Északnyugat- és Délkelet-Európában

1 Andrews, 1980., Bender, 1975., Brandt, 1972., Brusewitz, 1967., Butzer, 1964., Childe, 1947., Childe, 1959., Childe 1962., Childe, é.n., Clark, 1955. 44–142., Clark, 1976., Clark-Brandt, 1984., Coon, 1976., Cornwall, 1968., Ehue, 1969/I–II., Forde, 1950. 11–130., Gjessing, 1960., Gunda, 1984/I–II., Haberlandt, 1928. 306–40., Hahn, 1892. 8–12., Hrg., Ingold, 1980., Joachim, 1976., Koenigswald, 1981., Krause, 1964. 133–300., Kretschmann, 1955. 193–206., Leroi-Gourhan, 1943., Lma., Megaw, 1977., Müller-Karpe, 1966–80/I–IV., Rac., Radcliffe, 1926., Re., Renfrew, 1995., Spencer, 1974. 346–57., Tax, 1975. 507–13., Tringham, 1971., Vajda, 1968. 99–338., Werth, 1954/a., Zeuner, 1950., Zvelibid, 1986., Yesner, 1980. 727–50.

vadászchordák éltek, amikor Észak-Amerikában szétszóródtak a zsákmányoló indiáncsoportok, még nem lakott senki. Holott a közelmúltban ők képviselték az egyik legkezdetlegesebb ökoszisztémát fajunk önfenntartási módszerei között. A Kongó-medencében élő pigmeusokat valószínűleg vándor földművesek szorították be – kevesebb tápanyagot biztosító – lakóközrétükbe, a tropikus őserdőbe. Mindez az elmúlt öt-hatezer év során következett be, tehát jóval az élenjáró ősök által kezdeményezett életforma-változások után. Észak-Szibériába akkor nyomultak be a rénvadászok, amikor Európában már leáldozott a napja ennek a foglalkozásnak. Ráadásul a két fejleménynek semmi köze sincs egymáshoz. Amikor a jégsapka olvadni kezdett, az emberek mindenütt megindultak az Északi-pólus felé. Máshol is a környezet átalakulása indukálta az emberek helyváltoztatását. Afrikában például (a 30°-tól délre) a felmelegedés hatására sivatagosodás indult el, elpusztult még a folyamvölgyek növényvilága is, a szárazságban a vadászok és a halászok elvesztették létalapjukat, egy részük elvándorolt, mások éhen haltak. Hovatovább mindent belepett a homok. Időnként ma is karavánok baktatnak az egykori folyamvölgyekben távoli céljaik felé, a vízilovak, krokodilok egykori biotópját azonban nem hasznosítja senki. A partokon itt maradt ugyan néhány sziklarajz, megtudhatjuk, hogyan halásztak, miként vadásztak oroszlánra, gepárdra, elefántra, hol éltek a zsiráfok, melyek tudvalevően főleg a füves mezőkön itt-ott tarkálló facsoportok lombjait legelik le.

A Gibraltári-szoros inkább híd, mintsem vizesárok volt Afrika és Európa között. A vízszint alacsonyabb lehetett, csak akkor emelkedett meg, amikor az Északi-féltekén (tíz-tizenötezer évvel ezelőtt, ki tudja hányadszor?) olvadni kezdett a jég, és az Észak-Oroszországot, Skandináviát, a Lengyel- és a Német-síkságot, Anglia és Írország nagy részét beborító gleccserek helyén – a mélyen fekvő síkságon mindenütt – tavak keletkeztek, csaknem mindent elborított tavasszal a belvíz, a tengerszint pedig feltartóztathatatlannul emelkedni kezdett. A növény- és az állatvilág összetétele jócskán megváltozott. A legvonzóbb vadászzsákmány a rénszarvas lett. Ez az állat csordákban él. A csordák szezonálisan vándorolnak – új legelőket keresve – déli-északi irányban. Télen délen, Franciaországban, Svájcban, a Duna felső szakasza mentén behúzódtak az erdőkbe, nyáron a mocsarakban gazdag Német-síkságon legeltek. A vedlő állatok nyaranta elejtett példányain nincsenek agancsok. Ilyenek az északon elejtett rénszarvastemek csontjai. A vadászchordák tehát követték az állományt. Maguk is vándoroltak. Életmódjuk hasonlíthatott Északnyugat-Szibéria rénvadászainak kultúrájára, melyről az elmúlt századokban több utazó érzékletes képet festett. A nganaszánok (Novaja Zemlja, Tajmir-félsziget), a jakutok és egyáltalában mindenféle homályos eredetű csoport tagjai a Laptjev-tengertől délre még nem is olyan régen rénvadászatból éltek. Ekkor még a fenyvesek és a nyíresek foltjai között vándoroltak sokan (pl. a nyenyecék, enyecék, jukagírek vagy a tungúzok), akik nem prémvadászok, inkább rénhúsról van szükségük, noha főként szívesen ejtenek el és temérdek halat is fognak. Őseink a paleolitikumban még mammutra is vadásztak, mások vadlovakat, vadkecskét és nyulakat ejtettek el, de ezek az állatok csaknem mind kipusztultak vagy legalább is számuk jócskán megfogyatkozott, egy idő után a vadászok úgyszólván egyedüli élelmiszerbázisuknak tekinthették a rénszarvast. Ekkor (az i. e. V–II. évezredben) sok csoportjuk északabbra húzódott, mígnem kialakult elterjedésük mai, a tudományban közkeletűnek elfogadott képe. Bár a rén csak fogyott, a vadászok mégis megélték, és ami a földolgozó, ők tartották fenn a prehistóriai vadász kultúra hagyományait. A tengerparti halászat kiegészítő foglalkozásuk lehetett mindig. Amikor Szibériában megjelentek az oroszok, a halászat jelentősége felértékelődött. Ugyanis a telepések mindenütt elvágták a rénvadászok útvonalait, néhány csoportjuk a tengerpartra szorult, ökoszisztémájuk alaposan megváltozott.

Ezek az emberek mind kisebb csoportokban élnek. Mindössze húsz-harminc fő – legfeljebb. Énekeikből megtudjuk, hogy valamikor „hétsszázan laktak hétszáz sátorban”, ez azonban folklorisztikus közhely, alig van köze a realitásokhoz. Szó van földkunyhókban lakó vadászokról is. Szibériában egyelőre még hiányzanak a régészeti bizonyítékok, de pl. Hamburg környékéről ismerünk ilyeneket. (A tetőszerkezetet itt részben mammut- és bálnacsontok alkották.) A rénvadászok szibériai pályatársai kapcsolatba kerültek prémkereskedőkkel, persze jóval később: akkoriban Hamburg környékén a ciszterciták építettek kolostorokat és a prémvadászok kontinensünkön már Északkelet-Európába szorultak vissza. Észak-ázsiai pályatársaik pedig csak ekkortájt lettek prémvadászok. A gerenzákat fémesszközökre cserélték, kiegészítették szegényes felszerelésüket, ettől kezdve (főleg a samánok) még fémdíszeket is aggathattak magukra, és a gazdagodás reménye sokakat pályamódosításra kényszerített. Nem rénre, hanem prémes állatokra vadászott most már egyre több csoportjuk. A prémvadászok mind több halat fogtak, hogy ne kelljen koplalniuk. Noha még mindig sok a homályos részlet ebben a történetben, de a finnugor nyelvcsalád csoportjai történetének fő vonalai már felvázolhatók.² Egyébként is, az észak-eurázsiai vadászati módszerek kultúrtörténetét, amelynek része a finnugor nyelvcsaládhoz tartozók zömének etnogenezise, már meg lehet írni. Abból kell kiindulni, hogy régészek tárták fel a Garonne-völgyétől az Ural déli lankáiig azokat az állatsontokat és sziklafestményeket, -karcolatokat, amelyekből kiderül, hogy egész Európában éltek valamikor a réncsordákkal együtt ingázó vadászok. A vadászesszközök és a kő-, csont- vagy fémalkatrészeit tekintették sokáig kizárólagos támpontoknak mindazok, akik múltunk megismerésén fáradoztak. A leleteket formailag osztályozták és a tipológia révén megállapították, milyen fejlődési sorrendbe lehet elhelyezni őket. Az osztályozás (a múlt század evolucionizmusának egyedüli) módszere idővel kiegészült más eljárásokkal, főleg a természettudományos alapokon nyugvó kutatásoknak jóvoltából gazdagodott az archaeológia, mert pollenanalízissel, paleobotanikával rekonstruálták a flórát és archeozoológiával a faunát, a kronológiát pedig C 14 izotópok segítségével határozták meg. Végeredményben a kutatás súlypontja tolódott el, ennek köszönhetjük, ha az elmúlt fél évszázad alatt már sikerült átfogó és objektívnek tűnő képet alkotni legrégibb múltunkról. Ennek ellenére a régészek táborán belül még sokan vannak, akik esküsznek a „településtörténet” (Siedlungsgeschichtliche Archaeologie, *Gustav Kossina* alapította iskolája) módszereinek megbízhatóságára és egyáltalában nem akarják feladni az etnikai történetírás pozícióit. (Magyarországon például az elmúlt ötven év során minden nagy történelmi krízis idején szinte eltűnnek a társadalomtudósok közül sokan az őstörténetírás kódében, ilyenkor – tétek nélküli – vég nélküli vitáknak lehetünk tanúi, s annak, miként élénkül a publikálás. Ennek ellenére az eredmények továbbra is ingatagok. Így volt ez az ötvenes években és így van ez napjainkban is.)

Ennek ellenére több mint valószínű, hogy a távoli múltban lejátszódott folyamatokat másként kell elképzelnünk, mint egy évszázaddal ezelőtt. Aligha fogja bárki is az *ősfoglalkozások* képviselőinek bemutatni a vadászokat, a halászokat vagy a pásztorokat, holott ez három-négy tudósgenerációval ezelőtt egészen újszerűen hangzott. Aztán a *kőkorszak* (és alperiódusai) helyett – átfogó módon – célravezetőbbnek tűnhet *fakorszak*ról beszélni, tudván, hogy csaknem minden felszerelésüket fából készítették el a zsákmányolók. Kosarak, kasok, hálók, mindenféle fonott tárolókészség, szőnyeg, kötény, heveder

² Blüthgen, 1966., Clark, 196. 12–48., Clark, 1976., Csernyecov, 1975. 93–106., Dolgich, 1964/4. 76–89., Fischer-liebmann, 1969. 11–99., Gurina, 1961., Montchaussé, 1977. 123–51., Okladnikov, 1956., Paulson, 1962. 70–83., Popov, 1948., Schmihusen, 1968., Shaw, 1977. 133–49., Simcenko, 1964., Sulimirski, 1970., Vajda, 1968. 99–338., Vajnshtein, 1975. 61–95., Walter, 1943.

egészíti ki a fanyelű, kő- és csont-, esetleg fém vágó- (vagy szűrő-) szerszámok kollekciónját, továbbá különféle bőrök: szíjak, szalagok, lábbelik, ruhadarabok, takarók, fejfedők, táskák stb. (Ezeket a bőröket vizeletbe áztatták és voltak csoportok, amelyeknek nőtagjai faggyúdarabokkal is összerágták, ahogyan ezt a múlt századi grönlandi eszkimók tették.) Homorú vajatú kövek, amelyekben folyadékot tarthattak, kobaktök edények (a bőrtömlők mellett) egészítették ki felszerelésüket. Tűzzel és kőbaltával üressé vájt fatörzsekből készültek csónakjaik, esetleg olyan favázzal, amelyet bőrrel vontak be vagy fakéreggel takartak. Sátoruk favázat is bőrökkel és fakéreggel borították be, többségük az északi féltekén (az Ó- és az Újvilágban) fenyőkarókból alkotott gúlát formált. Úgy látszik tehát, nem minden ősrünk volt troglodita. Bár határozott nyomok utalnak arra, hogy minden prehistorikus periódusban sokan húzták meg magukat barlangokban vagy sziklaereszek védelmére élvezve. Ekkor még mindenütt hűvösebb volt a klíma, az Alpokban történetesen mindössze tízezer évvel ezelőtt emelkedett a nyári átlaghőmérséklet a fagyponthoz.

Skandináviát húszezer évvel ezelőtt egy hatalmas jégfolyam gyalulta. A gleccser lenyúlott a norvég hegyekből az Elbától északnyugatra elterülő síkságig, délen pedig Berlin magasságában ért véget. Akkoriban a Keleti- és a Balti-tenger édesvízi tó volt, amelyet az északi hegyekből alácsúszó hó és jég táplált. Az év nagyobb részében jégpáncél borított itt mindent. Sjælland nem volt sziget, Pomerániát és a Baltikumot, ezt a tavakkal tarkált síkságot még nyáron is csaknem összefüggő hótakaró fedte. Később elolvadt a hó. Elmúlt a jégkorszak. Európa lassan felmelegedett. Bár hőingadozások szakították meg az átlaghőmérséklet emelkedését, de még az Alpokban sem volt többé nyári fagy a római idők óta. Ebben a posztglaciális korszakban a vadászok néhány évszázad alatt északabbra tolták életterületük határát. Az Alpokban a mélyen fekvő völgyekben a patakok gyakran kiöntöttek, a földművesek a hegyek lábain telepedtek meg, ott szántották az oldalakat. Az Ötztali-Alpok gleccserében talált bronzkori vadásztetem vizsgálata nyomán arra a következtetésre jutottak, hogy a bajba jutott ember nem lakott paraszttanyán, a magasabban húzódó övezetben talált otthonra, távol a közösségektől. Az ekoszisztémák a hegyvidéken vertikálisan rendeződtek el. Másutt is a kontinensen. Mindazonáltal a földművesek mégis lassan terjeszkedtek a vadászok rovására. Észak-Skandináviát csak a középkort követően vették birtokba. A sarkkörön a 16. században telepedtek meg parasztok. Holott ezen a periférián, továbbá keleten (pl. a komi autonóm területen) a határok fiktitívek, a vadászoknak még nem is kellett osztozniuk egymással. A jövevények ekkor még kevesen voltak. De a zsákmány már régóta fogyatkozott. Kipusztult a mammut, a jégkori vadászok fő hústáplálékát, a bölény utolsó példányait a középkort követően lőtték ki Kelet-Európa és Közép-Európa határövezetében (Erdély és Lengyelország lombos erdeinek tisztásain). Egy cári vadász kastély mellett maradt még egy farkas – valamelyest már ellenőrzés alatt. Megfogyatkozott a szarvasmarha őse, a tulok is. A tundrák és a lombos erdők közötti övben a posztglaciális időkben még kiterjedtebb volt a szeppe, bár a ligetek terjeszkedtek. Néhány csorda mégis megmaradt, csak a középkorban irtották ki az utolsó példányokat. Szláv helynevek, pl. a magyarországi Túrkeve, Mezőtúr vagy a svájci Thurgau őrzi emléküket. A középkori krónikákban is írnak bölényekről, vadlovakról, ám arról kevesebbet, hogy őseink miként lettek úrrá környezetükön.

Minden csak lassan, lépésről lépésre haladt, vontatottan és megtorpanásokkal. A jégkorban (15 000–20 000 évvel ezelőtt) a barlanglakóknak osztozniuk kellett a medvékkel otthonaikon. Veszélyes szomszédság! De nem volt más választásuk, a túlélésre kellett törekedniük. Még áldozatokat is mutattak be annak reményében, hogy felülkereked-

nek. Tudták, hogy a vadászszerencse forgandó. Megkísérelték tehát megkedveltetni magukat kiszemelt áldozataikkal. Lefestették őket a barlang falára. Majd – ceremónia közepette – megölték a másnapi zsákmányt és miközben bemutatták az áldozatot, elmagyarázták, hogy nem is ők a tettesek. Erről szólnak a szibériai medvénekek. Akárki hallhatja: a gyilkosok nem az osztjások, hanem (legalábbis ezt állítják ők maguk) szomszédai, az oroszok. Akik ezt állítják, természetesen mind jámbor, barátságos emberek. Eleve ki akarják tehát engesztelni a bundást, pajtásukat, ennek érdekében el is hitetik magukkal, hogy az egész ügyben teljesen ártatlanok. A mágia praktikája öncsalás, és minden, ami megnyugtató, egyúttal eredményes is. A ceremóniák szertartásmesterei *tudták*, nem ők ölnek, mert *elhitték*, hogy táncolva, énekelve, dobolva ejtik el a zsákmányt. Ennek köszönhetően mindenki jól járt, a medve – hitük szerint – megmaradt, ők pedig hozzájutottak az értékes prémhez. (Kortársi példákból ítélve, ráadásul még derekasan le is itták magukat.) A húscsapatokkal a farkasok is telezabálták magukat. Ott ólálkodtak tehát az emberek közelében. Várták a koncot, ahogyan a kutyák ma is teszik. Az ordások közül néhány szelídebb lett, élőködött maga választotta szomszédain. Idővel megszokták egymást. Elkezdődött tehát az a hosszú, fordulatokban gazdag történet, amelyet naponta ismétlődő gondokkal terhelt az ember háztartásában a jószág, a háziállat, szelíd rokona a vadnak. A kutyát nem az ember domesztikálta, maga változtatott sorsán, önmagát tette az ember szolgájává.

Az emberek tehát kutyáik segítségével vadásztak. Ahol erre módjuk volt, halásztak is, sőt elejtették a madarakat és összeszedték tojásaikat, s minthogy mindenevők, gyűjtötték a gombát, az áfonya, a szeder, a málna, a som gyümölcsét, megdézsmálták a mézelő fák odvét (mely utóbbi jelenetet, a már említett okoktól inspiráltnan festették egy sziklára). Ha a kőkori nyílhegyeket összehasonlítjuk a múlt századi Szibériában használatosakkal, sajátos kialakítású csoportokat különíthetünk el közöttük. Vannak, amelyekkel madarakra vadásztak. (A madár tollazata ugyanis nem engedi befurakodni a hegyes nyílveesszőt, annak tompa végű példánya azonban ütést mér a szárnyasra, az megszedül és lezuhan.) Vannak továbbá többágú hegyben végződők, amelyek a halászatban váltak be. Ezekkel oldottak meg minden problémát. A dárdát és a szigonyt idővel csak azok használták, akiknek foglalkozásában szükségük volt ezekre a szerszámokra, de nyíllal mindenki tudott bántani, s volt is nyíla mindenkinek. A pontosabb találat reményében még a számszerűt is kimódolták a középkorban, amit a portugálok elvittek Nyugat-Afrikába, ahol is bekerült a törzsfőnökök testőreinek arzenáljába. Homályosabb história viszont, hogy miként jutt el Szibériába, s lett önlövő csapdák előképe. (Itt nem isteni eredetű méltóságok életét vigyázzák vele, hanem csak egy ürgelyukra helyezik és a rágcsló, mikor kibújik a napfényre, kioldja a felajzott íj idegét, működésbe hozza a berendezést.) Elterjedtek a löfegyverek is, bár voltak európai társadalmak, amelyekben a parasztokat eltiltották használatuktól. Akadtak azonban mindig olyan emberek, akik túlteszik magukat a törvényeken. Az orvvadászok és az orvhalászok kezén szinte valamennyi – múltbéli – vadász-szerszám tovább élt és használatuk csak a modern időkben tűnt a feledésbe. Hosszúra nyúlt históriájuk titka alighanem alkalmazóikban leli magyarázatát: bennük ugyanis találkozott a megélhetés igyekezete, nemkülönben a szenvedély vágya, mindkető fenntartotta és megújította fajunk talán legrégibb hagyományát.³

Talán ugyanezért ragaszkodtak a törökhöz és csapdákhöz. Ezeket a szerkezeteket mind passzív eljárásokban alkalmazzák. Nem kell felderíteniök az áhított zsákmányt,

3 Childe, 1947., Ehue., Clark, 1955. 44–142., Findeisen, 1928. 1–398., Gersbach, 1956. 266–70., Gunda, 1964. 115–27., Jelgersma, 1961., Koenigswald–Hahn, 1981., Leroi-Gourhan, 1966., Levin–Potapov, 1964., Lindblom, 1935. 621–33., Mérite, 1942., Müller-Beck, 1981. 1–16., Moszynski, 1960. 193–206.

vagy beletéved, vagy éhen marad a törvető. Mindamellett alkalmazásuk alapos természetismeretről árulkodik. A halászokat tapasztalataik honorálják a leggazdagabb zsákmánnyal. Amikor történetesen nyolc-tízezer évvel ezelőtt az északi jégtakaró olvadni kezdett, emelkedett a tenger szintje, a halászok új kihívásokkal találták magukat szemben. Bár az Északi-tenger talapzata (mint valami padozat) még mindig mérsékelte a víz mélységét, a halászok számára új korszak kezdődött. Egy földnyelven át (amely Helgolandon vezetett keresztül) száraz lábbal lehetett átjutni Skóciába. A Golf-áram vize tehát más irányban sodródott, mint napjainkban. Egyedül a „Csatornán” át melegítette a kontinenst. Az általános felmelegedés megváltoztatta a mikroklímát, a flóra összetételét és az állatvilágot. A tegnapi tundrát ellepték a nyírfák, majd nyomában a tölgyek. A Balti-tenger ugyan egyelőre még mindig édesvizű tó maradt, ám nem fedte jégpáncél, a gleccserek a Bottin-öböl svéd partjainál olvadtak a tómederbe. A Göteborg–Stockholm vonalában húzódó kanális eltömődött (napjainkra jókora tavak maradtak hátra), s ettől kezdve a világtengerek és a Keleti-tenger összeköttetését új meder biztosította, a Kattegatt keskeny nyúlványa – Helsingör és Malmö között. A Keleti-tengerbe azonban kevés tengervíz jutott, tehát kevés volt benne a só, s ennek nemsokára a lazachalászok látták hasznát. A meleg tengeri áramot élvező bálnák a holland partokat keresték fel. Ezek az emlősök ugyanis apró rákokkal táplálkoznak, amelyeknek ez a vízhőmérséklet kedvez, úgyhogy csapatostól utaznak az áramlattal. Még a német partokon is bálnavadász-települések élvezték a kialakult helyzet előnyeit. A múlt században azonban gőzhajók kezdték szennyezni a vizet, a rákok és a bálnák azóta elkerülik a csatornát. A föld legnagyobb testű élőlényeit mostanában Grönland partjai mentén éri utol végzetük. A bálnavadászok felszerelése a közelmúltig (amikor is robbanóanyagokat, rakétameghajtású szigonyokat, a cetek tartózkodását felderítő radarberendezéseket kezdtek alkalmazni) szinte semmit sem módosult. A prehistorikus időköt követően mégis a legnagyobb változás annak volt köszönhető, hogy az Északi-tengerbe ömlő folyók tölcserkolatánál mindenütt halászok telepedtek meg, mert vonzották őket a közeli vizekben ívó halrajok és ezzel máigható változásokat kezdeményeztek Északnyugat-Európa gazdaságföldrajzában.

Már húszezer év óta tapasztaljuk, hogy változik Közép-Európa klímája. Nyugaton a tengeráramlat hatására emelkedett az átlaghőmérséklet. A sok hal megtartotta a halászokat. Az édesvizekben délről északra vándoroltak a halrajok, a halászok rekesztékei tehát főként a folyamterületeken épültek fel, minthogy a tenger és a folyamok meg a tavak világa összeköttetésben van egymással, az ívóhelyeken mindenütt bőséges zsákmányt remélhettek. Változott a flóra összetétele is, a későbbi agrárgazdaság számára az új növényvilág bizonyult meghatározó erejűnek. Az erdőket alkotó fajok legelőbbje (főként a tölgy) délről érkezett, részben az Alpok völgyein keresztül. Madarak hurcolták be a magvakat vagy a szelek, egyre megy. A flóra átalakulása visszafordíthatatlan, amiből előnyök származtak. A lombhullató fák megváltoztatták a talaj összetételét. A tölgyerdők övében mindenütt dúsabbá vált a vegetáció. Ennek – főleg Közép-Európában, ahol tipikusak a lösztalajok – elsősorban a földművesek látták hasznát. A löszpadokat az i. e. V. évezred óta ellepték a földművesek. A lombhullató fák sűrű gyökérhálójával ugyanis átalakította a talajt, a termőréteg filcesedett az aláhulló, korhadó növényi maradványoktól és a hajszálgyökerektől. Az őszi falevelek minden évben megnövelték a talaj szervesanyag-tartalmát. Ez volt a haszna a gyomoknak is. Végeredményben az említett folyamatoknak köszönhető, hogy az erdei talajokon aratják mindenütt a leggazdagabb termést kontinensünkön. Ugyanakkor fönnáll az erdőerdősödés veszélye, tehát irtani kell a fákat. A feladatot mindenütt a földművesek végezték el. A délnyugat-ázsiai, majd a

mediterrán gyakorlattól eltérő életritmust alakítottak ki, de a többletmunka ellenére előszeretettel telepedtek meg az erdei hátságokon vagy az egykori hordalékos folyamvölgyekben. Az itteni életfeltételek kárpótolták őket fáradozásaikért. A halászok és a vadászok továbbra is megmaradtak a vizek partján. Ezáltal azonban hozzájárultak marginalizálódásukhoz. A történeti időkben a vadászok és a halászok már csak a túlelvű erdők övezetét tekintették otthonuknak, ott éltek kisebb csoportokban, ahol a föld alig terem.

Ennek az lett a következménye, hogy a jégkorszak után szelektálódni kezdett az európai lakosság. A fenyőövezet egy ideig nem is vonzotta a földműveseket. Az Alpokban, ahol vertikálisan tagozódik a növényvilág, földművesek telepedtek meg a mélyben, mert a kultúrnövények csak ebben a mikroklimában fejlődtek, felettük, a hegyoldalakon állattartó telepek létesültek és még magasabban már csak a vadászoké volt a világ. Ez ma is így van. Voltaképpen ugyanezek az övezetek keletkeztek a szélességi köröknek megfelelően. Északkelet-Európa jó példája a gazdálkodás ekológiai adottságok szerint alakuló regionális tagozódásának. A tundrák vadászai évszázadok óta cserekereskedelem közvetítésével szerzik be a sarkkörtől délre termett élelmiszereket, a tundra és az erdőöv határövezetében – a vadászok és a parasztek közötti sávban – réntartó pásztorok váltogatják szálláshelyeiket. Mindazonáltal a vadászat, a halászat, a pásztorkodás, sőt még a paraszti foglalatosságok közé sem lehet választóvonalat húzni, valamennyi élelemszerzési mód kölcsönhatásban van egymással, még a távoli északon is interferálnak a foglalkozások.

A kérődző nagyvadak kedvelték a fácsoportokkal tarkálló mezőket, míg a sűrű erdőket nyulak, rókák, medvék, őzek, szarvasok, farkasok és vaddisznók választották otthonuknak. (Noha a farkas főleg a ligetes szteppét kedveli.) Ezeknek az állatoknak többsége falkákban él. Rejti őket az erdő. A nyilak és íjak kevésbé hatásosak velük szemben (bár a paleolitikus mikrolitiek arról győznek meg, hogy őseink fáradhatatlanul próbálkoztak). Ellenben mindenütt beváltak a török és a csapdák.

Másrészt a nyílt terepen előszeretettel üldözték a vadat. Hálók, pányvák, kötelek, hurkok, szűrő- és dobószerszámok (amelyeket nem ritkán fordítottak emberek ellen) mind hatékony kellékei a vadászatoknak. Itt van igazán szerepük a kutyaéknak. Igénybe veszik a lovakat is. A délkelet-európai szteppék (amióta pásztornépek laknak itt) kitűnő gyakorlóterei az üldözésszerű vadászatoknak. Innen származnak a középkori hajtóvadászatok látványos mutatóváltásai. A vörös frakkos angol urak rókavadászatainak alapelemeit a népvándorlás kor pásztorai gyakorolták be. Valamennyi lóhátról űzött vadászat jó alkalom arra, hogy a társadalmi elithez tartozók szemrevételezzék egymást és tudatosítsák magukban összetartozásukat. Egyidejűleg a vadászat kínálja a manipuláció lehetőségét is. Már régen eltávolodtak valamennyien a résztvevők attól a határtól, amelyen túl az élelemszerzés tartománya húzódik. Ezeknek a vadászatoknak már nincsenek primér funkcióik. Minél nagyobbak egy társadalom élelmiszertartalékai, annál inkább átalakul a vadászat. A modern civilizációkban vadgazdálkodást tartanak fenn. A tervszerű szelekció, a takarmányozás, az optimális adottságú biotópban választott környezet gondozása váltja fel a zsákmányolás ősi hagyományait. A trófeaszerezés révén háttérbe szorulnak az elemi vadászigények. A rendezvények segédszemélyzete szinte puskacső elé tessékeli a terítéket. Az urak számára már régóta csupán időtöltés a vadászat, sajátos terepe a hatalom gyakorlásának, ahol a parasztek – hajtóként – alantas közreműködője a sikernek. Évszázadokkal ezelőtt, a rendi társadalmak legtöbbségében körültekintően gondoskodtak arról, hogy betartsák a visszajára fordult rendszer szabályait. Mindenekelőtt eltiltották a parasztokat a löfegyverektől, miáltal tulajdonképpen kikényszerítették a török, csapdák alkalmazását. Ekkor valójában keskeny rést nyitottak az ökoszisztémán, a vadászat ősi

gyakorlatának terepére terelve néhány ügyeskedőt, az orvvadászokat. A törvény működésüket egyszersmind tolvajlásnak minősítette.⁴

Mindamellettsz gazdag zsákmánnyal csábítottak a vizek: patakok, folyók, tavak és valamennyi tenger. A hegyekből alábukó folyók minden tavasszal kilépnek medrükéből, áradásuk előtti néhol a táj egyharmadát (ahogyan ez a múlt századi szabályozások előtt a magyar Alföldön is történt), és mivel ezek a vizek gazdagok planktonokban, halbőségük is szokatlanul nagy. Ez a magyarázata annak is, hogy a folyamtorkolatok, a meleg vízü tengeráramok, a sodró vízfolyások bővelkednek halrajokban és mindegyik gazdag fogást ígér. Itt (hacsak nem mély a mederfenék) rekesztékeket célszerű építeni. A vízfolyások irányára merőlegesen telepített, kelepcékben végződő berendezések előnyeit az egész világon ismerik. S hogy nincs több belőlük, annak oka – néha szokatlanul nagy méretük miatt – magas beruházási költségeikben keresendő.

Persze halat fogni egyszerűbb eszközökkel is lehet. Nincs mindig szükség jelentős beruházásra vagy a halászok társulására. Ez az oka annak, hogy már a prehistorikus leletek között is szép számmal találunk csonthorgokat. Talán tövisből és halszállkából is készítették ilyesmit a régi időkben. Bronzkori sziklarajzokon Svédországban csónakban ülő horgászokat örökítettek meg, akik fenékhorgaikat eresztik a tenger vizébe. Mások több horgot erősítettek egyetlen zsinórra, leeresztették a mederfenékre, hogy az ott tanyázó halak közül kifogjanak néhányat. Azonkívül voltak vesszőből font vagy hálóból kötött varsáik is. Például Dánia nyugati partvidékén, ahol kihasználták a sekély vízü szakaszok előnyeit, mert itt dagálykor áradt a víz, apálykor visszahúzódott és a cölöpökhöz erősített, terelőkkel ellátott vesszővarsák segítségével már a bronzkori halászok jó fogáshoz jutottak. Ezeknek a berendezéseknek az eredményes alkalmazását mindenütt, az egész kontinensen igazolják a néprajzi publikációk. Nemcsak a tengeröblökben, hanem az édesvizeken is. A formai megoldások kivitelezését igazítják a vízrajzi feltételekhez. Sebesen rohanó patakok medrében, tavakon vagy folyami ártereken állították fel valamennyi rekesztéket, és az eredmény megfelelt a várakozásoknak, bennük maradtak a halak. A halak méretei, fajtái szerint sűrűbb vagy ritkább fonású varsákat alkalmaztak, a lényeges szerkezeti elemeket azonban sehol sem változtatták meg. Egy vesszőfonatú – rácsos falú – edénybe, annak szájához illesztve, vesszőfonatú tölcseert erősítettek, és mert a hal csak előre tud haladni (oldalozó mozgásra nem képes), a két nyíláson át az edény belsejébe úszott. Mások hálóborítással készítették el a – vesszővázú – szerkezetet. Sokfelé építettek még a mederfenékbe erősítve V-alakú terelőfalakkal ellátott – vese alakú – halfogó berendezéseket is. Az ilyen konstrukciókból akár többet is elhelyeztek egymás mellett.

Mínthogy a szóban forgó készségek Európán kívül is sokfelé elterjedtek, az evolucionizmus hívei, köztük *Herman Ottó* úgy gondolta, hogy a halászat „ősfoglalkozás”, eljárásai a technikai képesség tökéletesedését tükrözve szolgáltatnak tárgyi bizonyítékokat az emberiség kulturális emelkedéséről. Ennek ellenkezőjéről értekezett *Jankó János*, aki szerint a szerszámok valamely nép etnikai hagyományaiban igazítanak el: a Tisza-mentében használatos szerszámokban az Ob árterein halászók készségeire ismerünk, az egyezések tehát kétségbevonhatatlanul igazolják a halászok származásbeli összetartozását. Ezt a nézetet vallotta – nyomába lépve – a finn *U. T. Sirelius* is és később mások. A

4 *Baron*, 1989. 107–23., *Butzer*, 1964., *Dalby*, 1965., *Eidlitz*, 1969. 39–40., *Ellenberg*, 1982., *Erixon*, 1955., *Gjessing*, 1960., *Haarnagel*, 1969. 3–12., *Harding*, 1982., *Jelgersma*, 1961., *Krader*, 1955. 301–26., *Krader*, 1963., *Kronasser*, 1953. 67–79., *Küster*, 1996. 9–175., *Kwanten*, 1979., *Linder*, 1955–59/I–VIII., *Patai*, 1951. 401–14., *Pauli*, 1980., *Rothberg-Rabb*, 1981., *Rudenko*, 1969. 15–32., *Smith*, 1970. 81–96., *Smith*, 1959., *Tilander*, 1964. 131–51., *Vajda*, 1968., *Walterbolck*, 1982. 19–37., *Wyss*, 1990. 69–86., *Zvelebid*, 1986.

teória megbízhatóságát illetően idővel kétségek merültek fel, és a kutatások alábbhagytak. Talán mindössze az történt, hogy gyors sikereket nem remélve a kutatók eloldalogtak erről a munkaterületről. Az igazi probléma valószínűleg az, hogy a prehistorikus technológiák évezredek óta használatban maradnak, jóllehet maga a termelés (és az elosztás) megváltozott ekonomiai környezetben funkcionál. Napjainkban is használnak még őskori eredetű szerszámokat, ez a tény azonban nem használói etnikus eredetével magyarázható meg, sokkal inkább az alkalmazás természeti körülményeivel.⁵

Természetesen abban mindenki egyetért, hogy a legtöbb halat hálóval lehet fogni. Gyorsan romló szerves anyagokból készítették őket különféle méretekben. Élettartamukat növelték, ha a zsineget szurokkal be is kenték. Az őskori darabok foszlányaira mégsem lehet ráismerni. Ránk maradtak viszont a csontból faragott hálókötő tűk és a hálónehezékek, ezek a – többnyire agyagból égetett – súlyok, amelyeknek segítségével a háló a vízben falként határolta el a hal útját. A múzeumokban mázsaszám találhatók a raktárakban.

A hálók kezeléséhez több emberre van szükség. A középkorban sok helyütt korporációkat alkottak, iparosok mintájára céhekbe tömörültek a halászok és igyekeztek előjogokhoz jutni. Már nem halászó parasztok többé, hanem professzionisták, akik a piacról élnek. Ennek ellenére valemennyien ragaszkodtak a prehistorikus eredetű szigonyaikhoz. A szigonyozás, amit titokban is lehet űzni, túléli a hagyományos munkakultúrát, a modern idők orvhalászái is vasvillával a kézben lesi zsákmányát. A régi időkben használatos szigony szűrőfejének kiképzéséből lehet rendeltetésszerű használatára következtetni, mely a halfajok szerint eltérő technikát jelent.

A kihívás a szabályokat áthágni készíti az embereket (különösen, ha erőpróbával társul), csak az egyik – tartósan felismerhető vonás – fajunk kultúrtörténetében. A másik ennek ellenkezője (vagy talán szöges ellentéte), ez az összefogás, a beruházásokat helyettesítő primitív kooperációk – tudatosan fenntartott – szervezete. Továbbá számolni kell a találékonysággal is, azzal, hogy a természet vámszedői új műszaki megoldásokat agyalnak ki.

Abban az övezetben például, ahol még ma is nagyvadak élnek Európában, torziós erővel működő csapdákat alkalmaztak, prehistorikus maradványaik és a néprajzi múzeumi gyűjteményekben található példányaik három-négyezer éves használatukra engednek következtetni. Angliából, Lengyelországból, Belorussziából, Svédországból területéről és a Kárpátokból szép számmal vannak bizonyítékok, de nem lehetetlen, hogy elterjedési övezetük jóval nagyobb volt ennél. Sok emléke, sőt jelenkori híradása is van a hálókval, hurkokkal való madárfogásnak. Még az énekesmadarak sem számíthatnak kíméletre! Friss bizonyítékokra lelünk Dél-, illetve Közép-Európa találkozásánál működő vendéglők étlapjain csaknem minden évszakban, de főleg tavasszal és ősszel, mikor a madarak költöznek. Az Alpoktól délre ugyanis sokan túlteszik magukat az állatvédő ligák tiltásain, sőt a környezetvédelmi törvényeken, noha az utóbbiakat számos országban már – a közgondolkodás egyetértésére számítva – jó hatásokkal alkalmazzák a hatóságok. A hurkoknak és hálókvalnak se szeri, se száma Oroszország északi kormányzóságában, a fenyvesek, a lápok és ingoványok tartományaiban, ott, ahol a finnugor nyelvcsaládhoz tartozó emberek élnek, ők a vízimadarakra vadásznak.

5 Behre, 1987., Beil-Chiva, 1992., Butzer, 1964., Clark, 1948/b. 45–85., Di Castri-Mooney, 1973., Erdődy, 1984., Fedorov, 1963. 172–84., Giurgescu, 1964., Gersbach, 1956. 266–70., Gjessing, 1960., Hasslöf, 1961. 244–72., Herman, 1887–88/I–II., Jankó, 1900., Krause, 1904. 133–300., Les Hommes, 1986., Manninen, 1932., Michel, 1978/V. 133–84., Moszynski, 1962. 142–92., Moszynski, 1967/I. 77–115., Radcliffe, 1926., Roche, 1984. 383–99., Rohan-csermak, 1963., Sirelius, 1906., Sirelius, 1934., Yesner, 1980. 727–50.

Vannak továbbá alázuhanó súlyos gerendák, amelyekkel eltörik akár a medve gerincét is vagy jókora fabunkók, amelyekkel az egerek és más rácsálók ellen védekeznek mindenütt a kontinensen. Van továbbá olyan csapda is, amely két – koncentrikus hengerre emlékeztető – kerítésből áll. A belső hengerben helyezik el a csalit. A külső hengeren ajtó van. A behatoló állat – a két fal között – megy előre s belöki az ajtót. A csapda impozáns példánya a „farkaskert”. A fenevadnak szánt szerkezetnek hasznát vették a középkori Franciaországtól a múlt századi Svédorszáig és megépítették néhány emberöltővel ezelőtt a Kárpátokban is. Úgy látszik, hogy a prehistorikus találmányok terjedésének nincsenek nyelvi határai. Minél régibb egy hagyomány, annál inkább elmondhatjuk róla: közös tapasztalatok ötvöződnek benne. Még a kontinensek között is számtalan egyezés ismerhető fel, a zsákmányolás eljárásai többségükben aligha mondhatók lokális jelenségeknek.⁶

Az is tapasztalati tény, hogy a föld felszínét kétharmad részben elborító tengerekben több halat fognak, mint az édesvizekben. Európában is azt bizonyítják a statisztikák, hogy a tengeri halászat hozamai összehasonlíthatatlanul magasabbak a belvizeken elért teljesítményeknél. Például Svédországban a tengeri halászat századunkban százmillió kg-ról a kétszeresére emelkedett. Ugyanígy megduplázódott a belvizek halzsákmánya, de ennek ellenére meg sem közelíti a tengeri halászok eredményeit. A belvizeken nem is alakultak ki a halászat ipari módszerei, minden a régi időkre emlékeztet.

A tavakon vagy a folyók partján korántsem tűnik deviáns jelenségnek, nem úgy a tengeren a magános *öreg halász* – Hemingway alkotta – figurája, modern városi forgatagban megfáradt iskolapélda. Csakhogy a mindennapi élet szabályait nem lehet összekeverni az esztétika kategóriáival. Európát délről határoló tengereken a halászokat aligha kecsegteti gazdag zsákmány. Itt ugyanis a meder sok helyütt sziklás, nem telepedett meg rajta növényzet, a fauna gyér. A mediterrán tenger biológiailag elöregedett és talán sohasem tudta eltartani azokat, akik előszeretettel fogyasztják a *tenger gyümölcseit*. A hatalmas hálókát ennek ellenére kivetik, és mindenütt van halászflootta, a görög vagy az olasz halpiacokon a halárusok asztalai mindenütt roskadnak az árubőségétől. Palermo óvárosának szűk sikátoraiban orrfacsaró a halbűz, és fülsiketítő az árusok lármája. Mindez feledtetni, hogy a Mediterráneumban mindenki a parti vizeken halászik, mert ott, ahol mély a tenger, a fauna szegény. Északon ennek az ellenkezője igaz. Izland környékén fél Európa halászhajói osztoznak a zsákmányon évszázadok óta. Vannak továbbá tengeri és folyami vállalkozások is. A Fekete- vagy a Kaszpi-tengerben honos vizák a Volgába, a Dunába úsztak fel, hogy lerakják ikráikat. Hatalmas rekesztékeket ácsoltak, még a hajók sem jutottak át a mesterséges akadályokon. Az ipari szennyezés annyira tönkretette a vizet, hogy az ikrát nem a Dunában fogott halakból nyerik, hanem szaporítótelepeken tartott állományból fejik. A 16. században – egy történetíró szerint – a Dunát gerendákból ácsolt rekesztékekkel zárták el és a vizákat láncos ágyúgolyókkal kergették ebbe a csapdába. Ahol ez állítólag történt, a mai Budapesten, a Margitsziget melletti folyamágban, a hely neve ma is „vizafogó”. Az ikra az ingyencek drága csemegéje. Viszont tömegcikk a hering, amit az Északi-tengerben mindenütt nagy tömegben fognak, és a középkor óta kiterjedt halfeldolgozó ipar él a zsákmányból. Ez a hal is vándorol a világ tengereken, a Golf-áram planktonjait eszi. A Kattegat és a Skagerrak közötti öbölben kanyarodik észak

6 Brandt, 1972., Brusewitz, 1967., Clark, 1948/a. 116–30., Erdbrink, 1953., Erixon, 1955., Findeisen, 1928. 1–398., Florin, 1961. 315–64., Gunda, 1979. 29–184., Kaindl, 1897. 229–301., Kaj, 1950. 72–78., Lindblom, 1935. 621–33., Mérite, 1942., Moszynski, 1960. 193–206., Paques, 1977., Seweryn, 1969. 5–63., Sirelius, 1906., Taylor, 1966. 114–19., Vilkuna, 1975., Vuia, 1943. 310–20., Wundsch, 1962. 206–09., Zaunik, 1928. 527–736., Zelenin, 1927. 143. skk.

felé a hatalmas víztömeg. Itt kezdődött a jégkorszakban az a csatorna, mely – átszelve Svédországot – összekötötte a tengert a Bottini-tó (akkor még édes) vizével. Az elmúlt tízezer évben feltöltődött a kanális, két nagyobb tó maradt hátra, a meleg áramlattól sodort halrajok azóta Göteborg és Bohus Lan magasságáig jutnak csak el, aztán planktonokban és apró rákokban gazdag közegük sodródik Bergen felé. Itt van tehát Svédországban a legtöbb halászfalu. Bohus Lan sziklái bronzkori karcolatok őrzik a tengeri zsákmányszerzés látványát. (Skandináviában a jégkorszak óta mintegy 1200 rajtot készítettek!) Hálóval, szigonnyal, horoggal dolgozó halászokat láthatunk csónakjaikban. Ebben a svéd part menti övezetben ma is legalább hatvan, különféle horgot ismernek. Ugyanitt bálnavadászat ábrázolása is maradt ránk.

A bálnacsapatok tömegesen tűntek fel régebben a Golf-áram meleg vizében. A skóciai Firth of Forth öbölben (tulajdonképpen egy tölcseértorkolat partján, ahol Edinburgh épült) több neolitikus település maradványait tárták fel, ahol bálnavadászok laktak. Az archeológiai leletekből arra kell következtetnünk, hogy Bretagne-tól Svédorszáig (ideértve Gotland szigetét), sőt Norvégiáig és Skóciáig valamennyi partszakaszon (különösen Hollandia és Dánia partjain) mindenütt prehistorikus bálnavadászok kis kolóniai települtek. A lakók hosszú tengeri utakra vállalkoztak, noha kalandjaik nem sok jót ígértek. A kis hajók közül kevés állt ellen a tengeri viharoknak. A halászok minden kényelmet nélkülöztek. Ennek ellenére hollandok még a múlt században is több héten át tartó utazásokra kényszerültek, bár tudták, hogy nem sok jóban lesz részük. Nap-nap után füstölt halból, szárított burgonyából és takarmányrépa-szeletekből főzött ragacos masszával ették tele magukat. A *topf* aligha öregbítette kulináris kultúrájuk jó hírét. Minden változatosságot nélkülöző kosztot ettek, csaknem ehetlent, ízetlent és nehezen emészthetőt, inkább takarmányt, mintsem ételt. A hollandok Grönland partjainál ejtették el a legtöbb bálnát, majd a tetemeteket a partra vontatták, feldarabolták és többnyire az észak-franciaországi halpiacokon értékesítették. A bálnaszírt a grönlandi partokon kiolvastották és ahol tudták, eladták. Az Atlanti-Európában csaknem mindenütt ezzel világítottak a középkorban. A Vizcayai-öböl cetvadászaitól vásárolt zsírt vették a baszkok is ekkortájt, a Pirenneusokban bálnaszír-mécsessel világítottak.

Tulajdonképpen a Gascogne-öböltől a Skandináv-félszigetig mindenütt laktak a tengerparton bálnavadászok. Elvetődtek még a kanadai partokra is. Ennek ellenére az északi féltekén már nem az európaiak ápolták a bálnavadászok hagyományait, hanem az eszkimók. A kanadai partokon talált vaskori szigonyalkatrészeket, amelyeket csontból faragtak, össze lehet téveszteni a norvégiai partokon feltárt neolitikus leletekkel. Úgy látszik tehát, hogy a nyomorúságos bálnavadász-kolóniák lakói valamikor kiemelkedő szerepet játszottak az északi-hemiszféra ellátásában. A középkorban ők is adófizetők lettek. Helgoland tengeri szigetén a középkor végén már öt bálnavadász kompánia működött. Arra kötelezték őket, hogy évente hatvan bálnát ejtsenek el, a zsákmányból kettőt szolgáltatassanak be Alfréd király megbízottainak. Minden egyes tetem legyen 48-50 öl hosszú (tehát megközelítőleg 25 méteres).⁷

⁷ Antipa, 1916. 157. skk., Belényesy, 1953. 148-66., Braudel, 1996/I. Bukowski, 1957. 49-81., Cabantous, 1980., Chmielewski, 1960. 277-325., Clark, 1947. 84-104., Curcic, 1912. 490-589., Curcic, 1913-15. 421-513., 37-107., 314-58., Curcic, 1936. 25-31, 37-42, 49-53., Di Castri-Mooney, 1973., Emerit, 1968. 1171-72., Grand-Delatoche, 1950. 535-46., Griera, 1921. 97-103., Halard, 1983. 173-78., Lepiksaar, 1964. 257-66., Les Hommes, 1986., Lips, 1927., Mjartan, 1952. 101-89., Mollat, 1983., Peesch, 1961., P. Károlyi, 1981. 176-77., 185., P. Károlyi, 1982/a. 8-11., P. Károlyi, 1982/b. 48-50., Prüfferova, 1957., Redon, 1984/I. 121-30., Saul, 1981. 33-34., Seweryn, 1969. 5-63., Solymos, 1965., Studien, 1976., Vakarelszki, 1974. 193-209., Varga, 1981. 29-30., Vollen, 1956., Wagner, 1943. 254-73., Wallner, 1981., Wallner, 1917. 1-53., Westberg, 1964. 24-41., William, 1961. 64-152., Wundsch, 1962. 206-09., Zaunick,

Végeredményben győtrően fűrésztó robotta a tengeri kaland. A felszerelés az egész történeten át ugyancsak gyatra. Sokáig használták és az eszkimók meg is őrizték mindmáig a fabordázatú, bőrrel bevont, akár egy tucat halász szállításra alkalmas hajót (az *umiakot*). Másrészt ugyanők ma is építenek egyszemélyes, favázú és bőrborítású *kajakot*. A fából ácsolt hajók csak lassan váltották fel ezeket a kezdetleges alkotmányokat. A jégkorszaki találmányok a kelta idők óta kezdtek kiszorulni a forgalomból. Hovatóvább már csak északon, az úszó jéghegyek világában használták őket. Nyugat- és Közép-Európa tájairól fahajók terjedtek el, amelyeket eleinte csak édesvizeken használtak és földművesek szállítottak, utaztak vagy halásztak segítségükkel. Zömük a vaskorban, majd a római időkben és azt követően került használatba. Több mint negyven – tölgyfából hasított deszkából – ácsolt hajót találtak a régészek Hollandia, Németország, Dánia, Svédország, Norvégia és Lengyelország egykori mocsaraiban. Ezek az i. sz. 500 és 1400 között voltak forgalomban. Vannak köztük hadihajók, szállítóbarkák, de ismerünk halászhajókat is. Evezőkkel és vitorlával szerelték fel a járműveket. A nagyobbakkal naponta 150 km-t tettek meg. Egy-egy vízi út két hónapig is eltartott. A távoli halászárvizeket nyaranta keresték fel, mert akkor nem viharos a tenger. A fahajók hossza kezdetben nem haladta meg a 7-8 m-t, de idővel nagyobbakat is építettek. A hajózás (és a halászat) műszaki feltételei csak a 13. század után változtak meg, amikor kialakították a korábbiakban használtaknál kétszer-háromszor nagyobb, mintegy tízszeres teherbíróképességű, a viharos tengeren is jól irányítható hajót, a *kogge* típusú vitorlást. Egy 25 m hosszú és 6 m széles, 60 tonna teherbírású, a 12. században épített hajót másfél évtizede emeltek ki a hullámsírból és ma Bremerhaven tengerhajózási múzeumában látható. (Sós vízzel telített tankban ázik, ahol programszerűen változtatják még – majd fél évszázadon át – a vízben oldott ásványok arányát, hogy a faácsolatú hajótest ne károsodjon.) A korszak elején már öt tonna teherbírású hajókat építettek. A Liga fénykorában vízre bocsátott hajók átlagos terhelése 150 tonna volt. (A műszaki haladás mutatóinak gyors változását csak századunkban szárnyalták túl az autók és a repülőgépek.) A kereskedelmi hajózás terén elért sikerek nyomán javultak a hadihajók teljesítményei, sőt valamelyest még a halászflootta hajóparkja is.⁸ Mindennek ellenére a kishalászok bodonhajókban eveztek sok helyütt még a múlt században. Pedig a hajóépítés forradalmi változását már a középkor óta meg tapasztalták. Az átalakulás a fűrészmalmokkal készített deszkák hasznosításának következménye. Új ácstechnikát próbáltak ki készítményeiken, az ekkor épített hajókkal megváltoztatták az áruszállítást, a halászatot pedig ipar, mesterség rangjára emelték. A legtöbb halász ettől kezdve céhekbe tömörült. Főleg hálókkel dolgoztak. A halat konzerválták és a zsákmányt kereskedelmi forgalomban értékesítették. A periféria lakói megmaradtak a „kishalásznál”: a személyes étkezési szükséglet kielégítéséhez elegendő hal befogására alkalmas szerszámoknál. Idővel ezek az emberek is rájöttek arra, hogy környezeti adottságaik révén előnyökhöz juthatnak: elcserélhetik zsákmányukat olyan vidékek lakóival, ahol a táj szegény halakban. A periféria cserekereskedelme tehát mindössze természet adta alapokon nyugodott, és alacsony gazdasági színvonalon állók voltak résztvevői.

1916., Zaunik, 1928. 527–736., Zelenin, 1927. 143. skk., Znamierowska-Prüfferowa, 1965. 147–62., Znamierowska-Prüffer, 1966., Znamierowska-Prüfferowa, 1972., Zug-Tucci, 1985. 293–322., 310–16.

8 Crumlin-Pedersen, 1985. 83–93., Crumlin-Pedersen, 1989. 405–30., Ellmers, 1969. 73–122., Ellmers, 1973. 23–62., Ellmers, 1976., Ellmers, 1981., Hasslöf, 1972., Herres, 1988., Karen, 1987., Kiedel-Schnall, 1982., Litwin, 1984–85. 285–305., Lohrmann, 1984. 142–94., Malowist, 1960., Mitzka, 1933., Niitemaa, 1952., Paret, 1930. 76–116.

Az északi vizek jövedelmező heringhalászatát már nem a természet ingyenélői, hanem (mint holmi iparágat) haszonra spekuláló vállalkozók működtették. Ősidők óta heringet halásztak a Keleti- vagy az Északi-tengeren, majd rájöttek a középkor végén, hogy a Zöldfoki-, az Azori- és a Kanári-szigetek háromszögében, tehát az Atlanti-óceánban milyen gazdag zsákányra lehet szert tenni. Az angliai Suffolk partjainál a 11. században sok szegény halászfalut számoltak össze a Domesday Book összeírói. Egyedül Yarmouthban 24 halász élt. Mind fel-feltűntek Londonban és Southwark halpiacán. Ugyanitt értékesítették halaikat a középkoron át azok a halászok, akik Kent és Sussex partjairól érkeztek. Ezt az ipart is a hollandok lendítették fel. Ők jöttek rá arra a 13. században, hogy a kifogott heringet már a hajón besózhatják és hordóban tárolva szállíthatják rendeltetési helyére. Szállítmányaik a kikötővárosokból eljutottak a kontinens belsejébe is – szekerek és karavánok fuvarozták a *matjes* nevű konzervhalat. A módszer gyorsan terjedt. London, Bristol, Yarmouth kikötőin keresztül importált sóval konzervált halat árultak angol halászok a sziget belsejében. Ugyanitt vált kereskedelmi tételé a sózott vaj és a sózott sajt is. De a hollandok a 14-15. században áthelyezték működésük központját az angliai, skóciai vizekre. Piacuk kitágult, és növekedett a kereslet. A 16. századi zsánerfestők kedvenc témája lett a brabanti, flandriai, seelandi városok halpiaca. Persze itt nemcsak heringet árultak. Tőkehalak, lepényhalak, az északi vizek sűrű óriásai mellett rákok és kagylók púpozott halmi kápráztatják szemünket a képeken, amint-hogy a heringes hordók sem hiányoznak a piaci látványosságok közül. Kofák, házicselések, bevásárló asszonyok, egymásra rakott sajtok dombjai, s a háttérben rozoga bárkák árbocainak erdeje, cégéres matrózkocsmák épületei látszanak a festményeken, a mindennapi élet lüktet a képtárakban felakasztott táblákon. Talán azért, mert a hal a legolcsóbb eledel. Innen népszerűsége. Mióta a hajón konzerválják, akár izlandi vagy grönlandi vizeken fogott heringet is árulhatnak, mondjuk – Párizsban. Az Atlanti-óceánban halászott tőkehalat is mindenhol szállították. Angol, spanyol, francia halásztársaságok monopolizálják ezt az ágazatot, hiszen olyan államok alattvalói, melyeknek erős hadiflottájuk van. A hajók még Új-Funland partjainál is feltűnnek. Kifogják a tőkehalat, felhasítják és besózzák, a módszer tehát ugyanaz, mint a heringeknél. De a nagy távolságok és a viharok miatt egy-egy hajó évente csak egyetlen utat tehet meg. A fennmaradt feljegyzések tanúsága szerint régi és ma is aktuális probléma foglalkoztatja a halászokat. Egészen bizonyos, hogy a tenger kimerülőben lévő készlete, nemkülönben csillapíthatatlan éhségünk ellentmondása már a 17-18. században kilátástalannak sejteti a jövőt.

Ennek ellenére mindenütt jó haszonnal értékesítik az árut. A tőkehal halászata és kereskedelme virágzik. A mediterrán városokban is minden konyhán sütnék-főznek tőkehalat. Igazi néptáplálék. A méretekre jellemző, hogy – egyes számítások szerint – a 18. század végén az Atlanti-Európában mintegy 1500 hajó fedélzetén vagy 34 000 halászt foglalkoztatott a tőkehal-fogás, az iparág megközelítőleg 90 000 tonna árut forgalmazott.⁹

És fel sem tudjuk becsülni, hányan lehettek azok, akik kifogták az édesvízi halakat?

9 Barty King, 1977., Braudel-Spooner, 1966. 378–486., Darby, 1973. 57., Di Castri-Mooney, 1973., Diollinger, 1981., Glasscock, 1973. 135–85., Hensel, 1956. 129–39., Hoffmann, 1992. 8–40., Hrg., Koch, 1925., Kuske, 1905. 230–60., Les Hommes, 1986., Lma., Lohrmann, 1984. 142–94., Messedaglia, 1941–42. 1–58., Mollat, 1983., Montanari, 1979. 227–95., Niederle, 1911–25/III. 171–83., Niederle, 1923–26/II. 145–59., Problemi, 1981. 269–351., Rac., Re., Schröder-Lembke, 1953. 109–19., Woronin-Karger, 1959. 61–65.

Mindenesetre sokféle bizonyosságot szereztünk arról, hogy a parasztok elrekesztették a kisebb folyók medrét, a patak völgyekben gátakkal duzzasztották a vizet. Ezáltal mesterséges halastavak keletkeztek, noha a tavaszi áradások nyomán mindenütt a lapályon *piscina* vizében rekesztékekkel, hálókkel, horgokkal és szigonyokkal fogták a halat. A kiöntések a középkori Európa biztonságot ígérő élelmiszer-tartalékai. Malomtavakban is halak úszkálnak. Valamennyi hegyi patakban varsával fogják a pisztrángot és szigonyozzák is. A Rajna mellékén sügərből készítik az ünnepi ételt. Az egyik svájci-német határváros (Stein) főterén álló beszálló-kocsmá homlokzatára a 16. században felfestették az étlapot. A kuncaft és a kocsmáros jól felfogott érdeke kívánta így, hiszen egyik sem tudott írni és olvasni, a vendég tehát innen tudta meg, miféle remekbe készített halak és rákok várnak rá, a vadak és madarak ételkínálata mellett. A közeli Konstanz (a Bodeni-tó mellett) halpiacán a polgárok bő választékára leltek a bőjtői ételekhez való falatoknak. Messze földön híres a Loire-ban fogott lazac és ponty. A lazachorgászat sporthorgászokat vonz a távolból az észak-skandináviai folyókhoz, akik kulináris örömeik reményében órák hosszat állnak ma is a jeges vízben és a távolból kiadós reumával térnek haza. Ugyanitt már régóta iparrá terebélyesedett a lazacfogás. Évszázadok óta fenyőrönkökből építik a halfogó berendezéseket. A Bottin-öböl menti városok halpiacán értékesítik a zsákmányt. A halak egy részét északra szállították régebben. Novgorod például fontos halkereskedelmi központnak számított a középkor óta. Tengeri halakat is árultak. Oulu főterén ma is állnak azok az évszázados – fenyőtörzsekből ácsolt – silók, amelyeket telente megtöltenek több emelet magasan a tengerből vágott jéggel, tavaszon és nyáron át pedig halakat öntenek a jégre. Az olvadó jég nyáron mindenütt szivárog a gerendák eresztékein, majd bűdös tócsákká terül szét. Kemi piacon is ugyanez a látvány fogad. Itt van annak a folyónak a torkolata, mely valamikor a jégkori tengeröböl medréből maradt vissza, midőn a tenger még a sarkkörig terjedt. A lappok a Kemi folyón rekesztékeket építettek és eladták a zsákmányt. A turkui püspök térítette meg őket a 14. században és azon nyomban kivetette rájuk az egyházi tizedet. Majd protestáns hittérítők próbálkoztak velük. Oly eredményesen buzgólkodtak, hogy mind elhagyták a katolikus egyházat. Annak ellenére, hogy Wittenbergben *Luther Márton* egyházi adók ellen is protestált, a messzi északon működő pályatársai még ma is beszedik a lazac-tizedet, miközben buzgón hirdetik az evangéliumi tanítást.

Egyébként még az édesvizek is mindenütt Kelet-Európában halbőségükről voltak híresek. Sok folyóról terjesztették a mondást, hogy noha víz folyik medrükben, kétharmad részük hal. A Duna és vízrendszerének a síkon áradó tömegében, a *captura és piscina* névvel emlegetett halászóhelyein kifogott zsákmányt – az értékes vizától az alábbvaló, pocsolyaszagú csíig – mindenütt szekereken szállították a környező hegyvidéki településekre. Az arisztokraták és a polgárok drága halhúst vásároltak, a parasztok pedig aszalt gyümölcsért, háziiparilag előállított faárukért, maguk szövött vászonért cserélték a lapályról érkezett házalókkal azt, amit a síkon élőknek ingyen adott a természet. Olcsó volt, tehát sok halat ettek, hiszen még a római egyház is 166 napos böjtöt írt elő évente. Mindenütt füstölték, sózták a halat, konzerválták fontos élelmiszerüket. Ezt csinalták Európa-szerre.

Ha nem akadt kapitális zsákmány, megelégedtek az értéktelenebbekkel. A csaknem kopár görög szigetvilág mészkőtalapzatát csak itt-ott borítja fövény, csak szegényes flóra veszi körül a szárazulatokat. Ám itt is tömérdek tintahal, polip úszkál, sok a kagyló és a rák. Rendes napi eledelük az itt lakóknak a *frutti di mare*, a „tenger gyümölcsei”. Napjaink turistái, akik a kontinens belsejéből érkeznek és két hétig élvezik a forró nyári napok örömeit, nem is tudják, hogy a *kalamári* cikkelyei, az apró rákok és az olajbogyók

keveréke, tehát mindenféle alja élőlénye valamennyi tengernek, végeredményben milyen olcsó eledel. Persze nekik nem kell ezt eszegetniök egész éven át, mint az őslakóknak. Minthogy azonban az utóbbiak igen élelmes kereskedők, már évszázadok óta még Etiópiában is eladják portékájukat. Nyugat-Európa tengerparti településein pedig apró rákokat (a bálnák eleségét) sütik meg parázson és csemegeként eszik. Kivált a turisták fogyasztják az egzotikus kosztot, mert a helybélieliek stanciklikban árulják valamennyi kikötőben és a gyanútlan idegen marokszám tömi magába, hiszen olcsó!

Mindenütt kedvelik továbbá a mediterrán szigetről nevet kapott apró halat, a *szardiniát* vagy a Keleti-tenger apró halát, a *sprótnit* (ahogyan a magyarok emlegetik a szárított és füstölt, többnyire fadobozkákban forgalmazott eledelt). A *homár* és a *langusza* csaknem mindenütt ingyencfalat, aminthogy a kagyló is az. (Holott Dánia nyugati partjai mentén feltárt prehistorikus telepek lakóiról, akiknek talán éppen a kagyló volt a legfőbb táplálékuk, azt szokták feltételezni, hogy kényelmesen fenntartott, ám egyoldalú gazdaságvezetésük okozta tönkremenetelüket.)¹⁰

Az európai vizek táplálékláncából nem hiányoznak az emlősök sem. Nevezetes a cetek históriája. Északon élnek továbbá a fókák és távoli rokonaik, a rozmárok. Ezeket a falánk halpusztítókat bőrükért, hajukért és az utóbbiakat (rendellenesen nagyra nőtt) szemfogaikért becses zsákmánynak tekintették Északnyugat-Európa lakói. Csaknem kipusztultak. Drákói rendelkezések bevezetése nyomán javult helyzetük. De még mindig a svéd és a norvég partok lakói szinte versengenek a skótokkal, az írekkel és a dánokkal, hogy melyikük pusztít el többet közülük. A vadászat tehát alig lankadó lendülettel zajlik Izland és Grönland partjai mentén, Kanadában, az Orosz-Északon, a Jeges-tenger kietlen partszakaszain. A vadászoknak régóta puskájuk van, de még ma sem tudják nélkülözni a szigonyt, a *harpunát*, amelynek csonthegyű darabjaira mindenütt rátalálhatunk a prehistorikus leletegyüttesekben. A fókát és a két tonna súlyú rozmárt ingatag lélekvesztőn, *kajakban* ülve közelítette meg a vadász, a szigonyra hosszú szíjat erősítettek és egy tömlőt, amely jelezte a menekülő, már megsebzett állat menekülésének útvonalát. Mikor jégpáncél borított mindent, léket vágtak és a levegőért felszínre mászó állatot – fehér lepelben és szárra hasalva – közelítették meg, löfegyverrel és szigonnyal végeztek vele. Már a neolitikus vadászok is hasznát vették a „dárda-hajító”-nak, ennek a dobó erőkarját meghosszabbító és a dobótávolságot, sőt a találati biztonságot is megnövelő deszkalapnak. A szigony hegyét borszíjjal erősítették a nyélhez, találatkor a hegy levált és a bójaszzerű tömlőt látva követhette a vadász a zsákmányt. A sebzett vad egy darabig még úszott, de mind több vért vesztett, elfáradt, erőtlenné vált, haláltusa már nem is veszélyeztette üldözőjét. Mikor az áldozat kiszenvedett, a vadász késsel adta meg a kegyelem-döfést. Ezt a felszerelést még a cetek ellenében is sikerrel alkalmazták. A kanadai eszkimók, akik sok mindent fenntartottak az egykori arktikus Európa lakóinak vadászskultúrájából, még ma is ragaszkodnak a szóban forgó módszerekhez. A poláris körzet életkörülményeit dokumentáló gyűjteményekben, pl. a Koppenhágai Nemzeti Múzeumban a kiállítótermekben közszemlére kitett felszerelések arról győzik meg a látogatót, hogy a löfegyvereket nélkülöző vadászok naponta életük kockáztatásával végezték dolgukat. A szigony, a nyíl, a *kajak* és a több embert befogadó *umiak* egyáltalában nem garantálja a vadászok biztonságát.

A jégtáblák között lélekvesztőiken evickéló vadászok élet-megnyilvánulásaiikkal csak néhány lépéssel előzik meg leendő áldozataikat. A versenyfutásból mégis ők kerül-

¹⁰ Belényesy, 1953. 148–66., Braudel, 1996/I. 144–51., Cabantous, 1980. 187–293., Di Castri-Mooney, 1973. 287–391., Halard, 1983. 173–78., Les Hommes, 1986. 23–141., 217–98., Löfgren, 1976. 100–15., Mollat, 1983. 179–231., Saul, 1981. 33–43., Vollan, 1956. 44–129., Wallner, 1981. 123–251.

nek ki győztesen! Ezenközben a jeges észak történelme lassan enged fel a fagy szorításából. Alig észrevehető változásokon megy keresztül a poláris övezet, a prehistorikus vadászok nyaranta már vizek partján halásznak és zöldelő növényvilág veszi őket körül. Északra húzódnak sokan, miközben főkavadász, lazachalász rokonaink sok mindent elsjátítanak a kontinensen délebbre nem is olyan régen élt rénvadászok szokásaiból – munkakultúrájuk elegendő energiát akumulál ahhoz, hogy kis lépésekkel haladjanak előre, változtatván életvitelükön. Természetesen senki sincs tisztában azzal, hogy mekkora utat kell még megtenniök. A hó és jég sivatagában, ahol – a kontinentális klímaövből élők tapasztalataival egybevetve – mindenütt eltorzulnak az évszakok időbeli arányai, alig van tavasz és mindössze néhány napos az ősz, rövid a nyár, lépten-nyomon előbukkannak a tél emlékei, csak lassan kanyarog az ember – változásokra kényszerített – története. Bár a mindennapok változásai alig észrevehetőek, a történet mégis korszakokra osztható. Akik benne élnek, kanyargós utat tesznek meg, néhol vissza is fordulnak, mert fogva tartja őket környezetük. Az év csaknem kétharmadában hó lepi be őket. A kanadai karibu eszkimók, a Tajmír-félsziget nganaszánjai mintha újrakezdenék mindazt, amit Franciaország egykori rénvadászai már évezredekkel ezelőtt abbahagytak. A rén-lappok Skandináviában a szó szoros értelmében „a jég hátán élnek”, mégis megélik. Ővük a kis lépések történelme. Talán ezért tétovák mozdulataik, de egyikük sem élettelen szobor, az idő múlásával mérhető minden változás életükben. Bár szorosan kötődik sorsuk élettelen és élő környezetükhöz, ám ennek ellenére saját életüket élik valamennyien. Aki felületes pillantást vet rájuk, csaknem mozdulatlan történelmet lát, alaposabban szemügyre véve őket, belátjuk, hogy ők is múltunk tanúi. Alkotásaik alig különböztethetők meg melegebb égtájakon lakó őseink hagyatékától. Mindaz, mi ránk maradt – szegényes kollekció, ráadásul sok minden el is pusztult belőle. De nem sokkal gazdagabb az örökösöké, Észak mai lakóié sem. A fókabőről varrt öltözeteket mindig hús-vér alakok húzták magukra – még a századfordulón is –, noha a szóban forgó kellékekkel még képzeletünkben sem öltöztethetjük fel őseink csontvázait. Ennek ellenére a kortársak maga teremttette felszerelésével kiegészíthetjük azt a szegényes kollekciót, amit a föld alól előkaparnak, ha szerencsájuk van és „mellékletekben gazdag” leletre bukkannak – a régészek. (Gotland szigetén, Vaesterbjers leletei között például szigonyával eltemetett vadász csontvázát tárták fel.)

A jelekből ítélve talán azt is hihetnénk, hogy északon megállt az idő. De ez csalóka látszat. Jóllehet errefelé a történelem csaknem mozdulatlan, mégsem dermedt jéggé a természet, hátmég az emberek világa! A Lappföld nem az Antarktisz, az idelátogató expedíciók nemcsak kőzetekkel térnek vissza, hanem az itt lakók alkotásaival. Kis, alig észrevehető, mégis határozott jelekből következtethetünk arra, hogy itt is zajlik történelem.

Az őslakók élete ugyan függvénye a természetnek, ám az emberi sorsok időnként tétova lépésekre emlékeztetnek. Csaknem mindenki, aki itt él, letér a be sem látható jövőbe vezető ösvényről, miközben szélesebbre tapossa azt.

Annyi mindenestre bizonyos, hogy az ő történelmük mégiscsak a felszín történelme, nincsenek mélyben zajló, következményeiben jól érzékelhető áramlásai. A jégkori európaiak még csak arra képesek, hogy igazodjanak a természethez, de nap-nap után haladnak a maguk útján, néha letérnek ugyan, olykor még el is tévednek, de ebből néhányuknak előnye származik. Ők fedezik fel a jobb életfeltételeket kínáló világokat. Egyelőre rokonaik és őseik még nem találtak rá az odavezető útra. Mégis a tévedés, a véletlen szerencse láncolatában megtalálható a felfedezés is, ebből pedig egyre több van, a lánc végét már csakis ezek a szemek alkotják.

Bizonyosan róluk szólnak azok a történetek, amelyekből összeállítható a Baltikum, Észak-Anglia, Skócia, Norvégia stb. fókavadászainak története. Eseményei elválaszthatók a mediterrán világtól, ahol a *barátfóka* (*Phoca monacus*) élettere szintén a tenger. Sorsuk eltért azokétól, akik a Kaszpi-tenger mellékén laktak, ahol úgyszintén megtalálhatók észak víziemlősei, bizonyítván, hogy valamikor a két víztömeg még összefolyt egymással. A környezet azonban mindenütt más utat kínált vámszedőinek. A preklasszikus görögség fókavadászai nem hasonlíthatnak az eszkimókra, de az utóbbiak észak-európai sorstársaihoz sem. Ellenben a franciaországi Vézere völgyében talált leletek (amelyeket az említetteknel jóval régebben élt emberek, az Altamira barlangban áldozatokat bemutató sámánok rokonai hagytak hátra) sok mindenben emlékeztetnek a közelmúlt grönlandi eszkimók felszerelésére. Minthogy a fókák – követve a halrajokat – északról délre úsztak minden évben, a jégkorszakban még az Odera, a Rajna vagy a Loire vizét választották szezonális vándorlásaik országútjának.

Montagoudier (Dordogne), Mege (Téjat) és más lelőhelyeken csontfaragványokat találtak, rajtuk fókák ábrázolásával. Az ábrák alátámasztják a mondottakat. A bölény, a tulok, a rén és a fóka, mindenféle halak tömege, ez a fauna népesítette be a történelmi Franciaország most már csaknem mindig napsugaras délvidékét. Ebből a közegből bukkannak elő őseink, és mihelyt emelkedett az átlaghőmérséklet, átalakult a flóra meg a fauna összetétele. Új korszak köszöntött be. A vadászok egyes csoportjai megváltoztatták életvitelüket, mások (akik talán többségben lehetnek?) hovatovább északabbra húzódtak lassanként és beszivárogtak a valamikor jégpáncéllal borított, most már fenyvesektől és nyíresektől tarkálló, tavakban gazdag, majd tundrában folytatódó Skandináviába, sőt még tovább, a cirkumpoláris övezetbe. Hagyatékukra mindenesetre ebben a régióban találtak rá a régészek. A leletek legalább négy-ötezer évvel ezelőtt élt emberek jelenlétét bizonyítják. Vannak ennél fiatalabb nyomok is, talán azért, mert ettől kezdve a klíma már számottevően nem változott, a mai állapot előrevetítette árnyékát. A skandináv felszínezet környező tengerekben még ma is élnek fókák. Akkoriban a vadászok többsége a Kattegat mellékén (pl. Ertebölle) és Gotland szigetén talált otthonra. Néhány csoportjuk letelepedett a norvégiai fjordokban és Skócia (Észak-Írországgal átellenes) partjain. Idővel sokan húzódtak a Bottin-öböl mellékére (a történelmi időkben többségüket már itt találjuk).

Észak-Európában már a prehistorikumban kialakult az a munkamegosztás, ami az utóbbi kétezer esztendőben jellemezte a vidéket: a földművesek szomszédságában vadászok és halászok laktak, akik maguk sem mondtak le arról, hogy megdézsmálják a természet javait, folytatva őseik mesteriségét. Gotland parasztjai még a történelmi időkben se tudtak meglenni vadászkaland nélkül. Kiegészítő jövedelmüket ezáltal biztosították maguknak, amint hogy a kontinentális Európában társaik a folyók és tavak halászata révén egészítették ki élelmiszerkészleteiket. A fóka húsát sokan ették is a neolitikum óta. Finnországban (Honkala, Nimisjaervi, Pitkaesaa és Uotimaeki), Jettbölle (Aland) mellett, továbbá több lelőhelyen Észtországban lerágott fókacsontokat találtak a régészek. Egyik sem kifejlett példányokból való, valamennyi fiatal állatból származik, ezeknek ízletes a húsa. A hagyomány fenmaradt a modern időkig. A Faroer-szigeteken még ma is így tesznek.

A fókát az elmúlt századokban már nem annyira a húsaért, hanem elsősorban a bőre miatt ejtették el. A szürke-fóka volt a legkeresettebb. A Balti-tenger, Skócia, Norvégia és Svédország partjai a legfőbb vadászterületek. Sőt még a Kieli-öbölben is lőtték zsákmányukat a hivatásos vadászok.

Mások a rozmár szemfogára vágytak és a hatalmas állat húsát is elfogyasztották. Az *Odobaeus Rosmarus* azonban soha nem úszott le délre, mint a foka. Az Északi-tengerben csak egészen ritkán fordult elő. Főként az Izland körüli vizeken és attól északra vadászták a történelmi időkben. Mégis a jégkorszakban előfordult Dél-Norvégia partjai mentén, a Shetland- és az Orkney-szigetek körül. Viking leletekben találtak faragott rozmáragyart és van vaskori szigonyhegy is a Jarshof (Shetland) lelőhelyén. A svédországi sziklarajzok alkotói a rozmár (és foka) vadászatát mágikus erővel óhajtották eredményesebbé tenni. Lundban egy bronzkori rozmárállkapcsot őriznek a múzeumban, melyből a vadász, aki ezt a példányt elejtette, kitorpte az agyart. Haithabu, Elisenhof és Feddersen Wierde lelőhelyein az északi német síkságon rozmár-, delfin- és bálnacsonatokkal teli szemétgödörökben turkáltak a régészek.¹¹

I. 2. A bőség zavara

Amióta feljegyzéseket készítettek Európában, információk maradtak ránk arról, hogy őseink – természeti katasztrófák után – ráfanyalodtak mindazokra a táplálékokra, melyeket környezetükben – mondhatni: készen – találtak. Étkezési szokásaink történetét kutató szakember számára pedig ezek az adatok az élelmiszergazdaság előtti korszakok emlékeit idézik fel.

A vizek élelmiszertartalékai szinte kimeríthetetlenek. Annak előtte, hogy az ipari környezetszennyezés megbolygatta az élővilág rendjét, a természet szabályait egyedül földünk kozmikus adottságai határozták meg. A klíma szabályozta a vizek szintjét és élővilágukat. A világtengerek legalább százötven métert emelkedtek azóta, hogy a jégkorszakban a legmélyebbre süllyedt a képzeletbeli hőmérő higanyszála. Közép-Európa – klimatikusan – messze húzódott az óceántól, száraz klíma lett rajta úrrá, vegetációja tehát ettől kezdve összekötötte a szeppe flórájával.

Annak ellenére, hogy a jégkori vadászok és halászok felszereléséből alig maradt meg valami, sok mindent megtudtunk már a természetet dézsmáló őseink ügyességéről. A csontból és agancsból faragott szigonyok, kőből pattintott nyílhegyek mellett feltételezhetően sokféle hálót kötöttek, tehát különböző méretű húzó- és dobóhálókkal felszerelték magukat, voltak továbbá nagy számban horgaik és különféle rekesztőberendezéseik. A bronzkori faácsolat, amelyet a svédországi Skedemosse (Öland) mellett találtak, az Oka folyón használatos varsákra emlékeztet. A rekesztőhalászat módszereinek hagyományai élnek tovább folyamok torkolati vizein, ahol a vízszint ingadozását használják ki a hering és a compó halászatkor. A vaskori és középkori telepásatások során feltárt nagy tömegű halszálla azt bizonyítja, hogy a hering mellett a ponty, a csuka, a sügér és a pisztráng tömeges fogyasztása Közép-Európa északi övezetében mindenütt szokásos lehetett. A finn tavak halászata bő zsákmányt ígért egész éven át. A Finn-öbölben még a jégen vágott lékeken át is hálókat vontattak, a parti vizeken pedig nyáron és ősszel – szünetet sem tartva – halásztak. Ugyanitt a halakat sózták és füstölték (értékesítés céljából). A Keleti-tengeren a hering halászatának a középkor óta iparszerű módszerei fejlődtek ki. Történetesen késő ősszel Bohuslaen (Svédország),

¹¹ Ammann, 1982. 97–106., Behre, 1987. 47–123., Birks, 1988. 247–310., Cabantous, 1980. 236–317., Grand-Delatouche, 1950. 535–46., Halard, 1983. 173–78., Hrg., Jelgersma, 1961., Kloss, 1987. 121–30., Koenigswald-Hahn, 1981. 42–127., Kuske, 1905. 227–313., Lma., Montanari, 1979. 227–95., Müllerbeck, 1981. 1–16., Rac., Saul, 1981. 33–43., Taute, 1969. 1203–11., Tromnau, 1980., Vollan, 1956. 47–192.

Arkona-fok (Rügen szigete, Németország) körüli vizeken ugyanazok vetették ki hálójukat, akik tavasszal Limfjord, Hildensee mellett próbálkoztak a szerencsével, majd egy részük ősszel Schonen vizein folytatta tovább. A halászbokrok a zsákmányból vállalkozásba bevitt hálók nagysága arányában részesedtek. A kései középkorban a liv városok ennek következtében nagy tömegű heringexportot bonyolíthattak le. Annak érdekében, hogy javítsák a városi lakosság ellátását és növeljék jövedelmeiket, még fel is szabadították a halászokat a tizedfizetés kötelezettsége alól. Reval: 1345-től, Dorpat halásza 1485 óta tizedmentesen adhattak el halat az orosz kereskedőknek. Mikor Észak-Oroszországba exportáltak, egyidejűleg a balti városokból importáltak halat: Aalborg, Schonen, Flandria vizein fogott heringet árultak odaválóiak a rigai, revali, dorpati piacon (a helybeliek pedig a tőlük vásárolt hal egy részét haszonnal eladták olyan kereskedőknek, akik Észak-kelet-Európába szállítottak).

Danzig importjának 7-15%-át hering tette ki 1460, 1470, 1475 és 1492. évben. Ugyanitt és Lübeckben voltak olyan kereskedők is, akik kölcsöntőkéjükkel működtették a vállalkozást. A tranzakciókban részt vevők számára – láthatóan – átjárhatónak tűntek a nyelvi és etnikai határok. Másrészt a rendszer – pénzügytechnikailag – jóval megelőzte a földbirtoklás terén kialakult szokásokat. A halásztársaságoknak történetesen mindig kamatot kellett fizetniük a kölcsönadóknak. A 14. század óta a pénzemberek gondosan ellenőrizték a hering minőségét. Itt tehát zárt rendszer alakult ki. Az exportszállítmányok egy része a Hanza-városokba irányult, a hajókon – visszaúton – sőt vittek Lüneburg le-párlóiból.

Mindamellett a középkorban leginkább az Északi-tengeren fejlődött ki iparszerű méreteket a hering halászata. Skócia és Délkelet-Anglia parti vizein a korai középkorban már jelentős méreteket öltött a halfogás. Később – az ezredfordulótól – az ír tengerre is kiterjedt. Emellett jelentős tétel (és haszon) mindenütt a tökehalfogás. A dán halászok a középkorban Schonen vizein júniusban eresztették a vízbe hálójukat és októberig halásztak. A hollandok kitágították a szezont. Elébe mentek a halrajoknak. A heringet – a 14. században – már tavasszal északon, a skóciai partok mentén halásszák, majd a rajokat követve lassan húzódnak délre, mire beköszönt a tél, már a holland szakaszon eresztik a vízbe hálójukat. (A téli viharok idején a tengeren szünetel a munka.) Yarmouth (Norfolk) és Brielle (Hollandia) közelében voltak a középkorban a legjobb fogást ígérő vizek. Miként a svéd Schonen őszi halászatáról és a sózott heringjéről nevezetes, Yarmouth halásza három áruféleséget készítettek: 1. vörös heringet (sózva és füstölve), 2. fehér heringet (sózva), 3. szárított heringet (valószínűleg sózva, szárítva és enyhén füstölve). Itt alakult ki Atlanti-Európa talán legnagyobb halkereskedelmi központja. A skót kikötővárosban Gascogne, Hispánia, Firenze kereskedői találkoztak franciákkal és németekkel. A Hanza szorította ide őket, mivelhogy a Liga monopolizálta a Keleti-tenger halszállítmányait. A skót halfeldolgozókból származó heringből sok jutott Észak-Franciaországba, ahol a bárkát – visszáruként – boroshordókkal és sóval rakták tele. Mégsem tudták a hollandokat utolérni haszonszerzésükben. A mélyalföldi ország tengerpartjától való halászok számára már a 14. században – az addig használtaknál – jóval nagyobb bárkát fejlesztettek ki (*Busse*), üres hordókat és sőt vittek rövid útjaikra, s a tengeren készítették ki – hordózva és sózva – a heringeket. Konkurrenciaharc bontakozott ki, s ez időnként olyan méreteket öltött, hogy még a norvégok angliai halexportjára is kihatott. Az angolok 1300 óta igyekeztek visszaszorítani a holland, norvég stb. halak behozatalát. Az érdekelteket végül 1496-ban simították el, amikor is egyezményt kötöttek és szabályozták a behozatalt meg a kivittet egyaránt. Norvégiában, Izlandon, a Faeröer és a Shetland-szigeteken lakó parasztok télen (a mezőgazdaság holtidényében) fenékhorróggal fogták,

Lofoten körzetében pedig egész évben át halászták a tőkehalat. A szárítani valóért február és április között a nyílt vizekre igyekeztek. Ekkor ugyan hideg van, de nincs viharveszély, a kifogott példányokat — sózás nélkül — aggatták fel a parton felállított állványokra és a széllal szárították. (A módszert a Mediterráneumban szintén ismerik: v.ö. olasz: *stoccafisso*). A baszk halászok a 12. században rájöttek arra is, hogy a tőkehalat a fedélzeten besózhatják, majd a szárazföldön kiterítve szikkaszthatják. (Spanyol: *bacalao*, olasz: *baccala*.) A módszert ők honosították meg a 16. században Skandináviában (svéd: *klipfisk*). De mindhiába: a skandináv tengeri halászat (és mindenekelőtt a halexport) 1470 után hanyatlásnak indult. Holott a 14. század elején a *bergerfisk*, azaz a 'szárított tőkehal' exportja (valószínűleg Bergen norvégiai város halkereskedőire utaló névvel) még Angliában is jelentős tömegű élelmészeti cikk volt, de a baszk halkivitel növekedése miatt — egyre kisebbre zsugorodott. Dél-Európában olcsóbb ez az ipar, itt a tengerből nyerik — lepárlással — úgyhogy alig kerül valamibe a só. A hollandok Portugáliából importálnak.

A történetek ellenére északon a lazachalászat az egész középkoron át jövedelmezőnek bizonyult. A halászok és a parasztok persze alig részesedtek belőle, a vizeket ugyanis nemesek sajátították ki. Míg nem Bergen (Norvégia) kormányzója (+ 1536), aki a lazachalászat jogát bírta, bérbe adta a zsákmány hasznának felét. A skóciai Aberdeen városa (tehát nem is egy középkori nemes) úgyszintén rendelkezett halászati joggal és ugyanúgy bérbeadta vállalkozóknak, ahogyan a derék arisztokrata. A sózott lazac jövedelmező skót exportcikk a középkor óta, melynek nagyobb részét francia és holland halpiacokra szállították. Az írek szokványosan szintén lazacot ettek a középkorban. Ugyanakkor az angolok az angolnát kedvelték (a magyar nyelvben neve ezért kötődik a szigetország lakóihoz). Ezt a halat varsákkal és hálókka fogták nagy mennyiségben folyókban és mindenütt árulták a belföldi halpiacokon. A középkori Franciaországban, Angliában, Csehországban stb. ciszterciták építették ki az első tógazdaságokat (bár kéllően nem értékelt adatok szerint már a rómaiak is tettek egyet s mást ebben az ügyben az Alpoktól északra lévő provinciákban), a mesterséges tavakból nemcsak a kolostorok konyhájára kerültek a halak, hanem a piacra, ahol a barátok értékesítették a kosárszám szállított friss árujukat.

Egyébként a középkori Franciaországban (és Angliában is) a halászat amolyan paraszti mellékfoglalkozás volt majdnem mindenütt, eltekintve néhány nyomorúságos halászfalutól a kopár vagy homokos tengerparton. Csaknem kizárólag ez biztosította a megélhetést Cornwall és Nyugat-Franciaország szegény falvaiban. Voltak vidékek, ahol a tengeri halászat mellett az édesvízi halfogást is gyakorolták. Bordelais régiójában például tengeri angolna, rája, köfűróhal, a cápa egyik ehető fajtája, illetve a lazac és a tok halászatából tartották el magukat. La Rochelle körzete, a Loire torkolatvidéke, Belle Ile, sőt Bretagne partvidéke tele van halászfalvakkal, makréla és csuka a specialitás. Az előbbi itt hálóval, az utóbbit fenékhorgokkal fogják. A középkorban friss halat szállítanak a szárazföld belsejébe, vagy még a hajón besózzák a zsákmányt, ahogyan ezt — a hollandokat utánzó — baszk halásztól tanulták. A szárazföld belsejében egyre több halat exnek 1300 után. Nimper, Nentes és Bordeaux a legfontosabb halpiacok. Párizsba friss halat szállítanak rendszeresen Dieppe és Rouen körzetéből. Rouen egyben a sózott hal legnagyobb kereskedelmi központja Észak-Franciaországban. Kölnben mindenki az olcsó heringet ette a középkorban. A délnémet városokban (és a kereskedelmi útvonalak melletti falvakban) a Hanza-halászflootta által kifogott heringet árusították a 15-16. században és később. Ez az áru eljutott Észak-Itáliába is.

Észak-Franciaország parti vizein gazdag fogás esik májustól júniusig makrélaból, októbertől december végéig pedig heringek rajai vonulnak. Ennek a periodikus rendszer-

nek az előnyeit a francia és a flamand halászok ismerik már a 12. század óta. Egy feljegyzés szerint (1209-ben) 13 halász van egy hajó fedélzetén, a jármű közös tulajdonuk és két-két hálót kezel mindegyikük. A 13. század óta ismert a francia, flamand és angol halászok, illetve a tőkeerős hajótulajdonosok ellentéte. Szerződések biztosítják a hajótulajdonos számára a zsákmány elővételi jogát. Minthogy az utóbbiak bonyolították le a halak értékesítését, nem ritkán a haszon felét vágták zsebre. Az angoloknál gyakorta megesett, hogy a halászok felrúgták a szerződést és előnyösebb feltételekkel más hajótulajdonoshoz szegődtek. A franciák számára ez elképzelhetetlennek tűnt. Itt a gazda haláláig érvényben maradt a megállapodás. Ennél fontosabb, hogy a rendszer végeredményben elősegítette az üzemi koncentrációt. Dieppe halászlai 1475-ben 183-an voltak, és 34 halászgazdát is összeírtak a városi hatóságok. A családnévekből kiderül, hogy mindössze 5 familia ellenőrzi a termelést.

Itáliában csak a 8-10. században volt szabad a halászat a kisebb folyamokon, de a nagyobbakon (pl. a Po vizén) földesúri előjognak számított. A lagunák, a mocsarak (főleg Dél-Itáliában) és az állóvizek halászata (jobban mondva a halászó vizekkel kapcsolatos földesúri előjogok) számottevő jelentőséggel bírtak, hiszen Itáliában a nyár száraz és a sekélyebb vizek kiapadnak. Dél-Európában minden egyes ásatáson rengeteg – tengeri halaktól származó – szálkát találnak, azonfelül kagylóhéjakat, ami arra mutat, hogy az élővilágában szegényebb Földközi-tengert is szorgalmasan fosztogatták a part menti halászfalvak lakói.

A foyamtorkolatok itt is bő zsákmányt ígértek. A Po-delta halait korporációk halászták le (*schola piscatorum*). Ravenna érseke 943-ban megerősíti a halászat privilégiumát. A 10-11. században Pavia halásszervezetét *ministerium* névvel említik többször is. A 11. század óta kommunális szabályokkal igyekeztek a halászatban fenntartani valamilyen rendet. Ezekben rendelkeznek a vizekről, a halkereskedelemről, vannak piaci rendtartások és sok írat maradt fenn a vándor halárusokról, ami azt sejteti, hogy ezek az emberek – mikor a kisebb települések lakosságát látták el – előszeretettel halásztak a zavarosban, legalábbis a középkori gazdaság lassan hömpölygő vizein. A Po vizében angolnát, nagyméretű tokhalatokat fogtak, az Alpokból érkező folyócskákban pedig pisztrángot, Milánó környékén fogast, harcsát, compót, pórhalat és orsóhalat. Lombardia és Toszkána halastavaiban pontyot neveltek a 14. századi feljegyzések szerint. A pórnép étkezésében nagy szerepe volt a rákoknak, a békáknak és a kagylóknak. A mediterrán halászok munkakultúrájának történetéről alig tudunk valamit. Az mégis nyilvánvaló, hogy felszerelésük alig különbözött attól, amit Északnyugat-Európa tengeri halászlai használtak. A múltban mindenféle háló, szigony, horog és varsa tartozott arzenáljukhoz.

A Fekete-tenger (és vízgyűjtőterületének folyamai) halászlairól ugyanezt el lehet mondani. Különös szerepet játszott ebben a történetben Konstantinápoly, egyrészt a görög ortodoxia, másrészt a mohamedanizmus étkezési szabályai miatt.¹²

Persze az étkezés íratlan és írott törvényei kontinensünk minden egyes sarkában böjtöltni kényszerítették az embereket. A halételek régebben kétségtelenül gyakrabban kerültek az asztalra, mint a modern időkben. A középkorban, amikor sok húst fogyasztottak és kevés cereáliát, a böjt úgy funkcionált, mint napjainkban az ideálisnak tekintett

¹² Bond, 1988. 69–112., Brandt, 1972. 45–98., Bukowski, 1967. 49–81., Cnopf, 1927. 5–155., Dirlmeier-Schmidt, 1996. 267–303., Eidlitz, 1969. 39–40., Emerit, 1968. 1171–72., Grand-Delatouche, 1950. 535–46., Hasslöff, 1961. 244–72., Hensel, 1956. 129–39., Lips, 1927., Lma., Malowist, 1960., Martinka, 1931. 65–102., Messadaglia, 1941–42. 1–58., Mjartan, 1952. 101–89., Montanari, 1979. 227–95., Pounds, 1974–84/I. 8–16., Problemi, 1981. 9–450., Redon, 1984/I. 121–30., Wagner, 1943. 254–73., Wallner, 1917. 1–53., Westberg, 1964. 24–41., William, 1961. 64–152.

diéta. Mikor a „gabonakorszak” beköszöntött (a 16-17. században) mindenféle – kalendáriumszerű – receptkönyvet és egyéb háztartási tudnivalókat tartalmazó kiadványt jelentettek meg a *hausvaeterlitteratur* lapjain. A könyvtárnyi méretű salabaktergyűjteményben – mint holmi görbetükörben – áttekinthetjük a gazdálkodás és az ételkészítési rendszerváltásának részleteit. Úgy tűnik, hogy a hal mintegy átsegítette az embereket a zavarokon, a – több generáción át tartó – szinte krónikus válság összekötötte a múltat a nem is olyan távoli jövővel. A tudomány javallatai a „józan paraszti ész”, azaz a közgondolkodás erős pozícióiról tanúskodnak, éppen ezért a „táplálkozástudomány” újszülött szakemberei nem igen vállalhatják magukénak elődeik tanításait. Az ünnepek tékozló lakomái, mikor is „annyit kell enni, hogy az ujjunkkal elérjük”...a lenyelt táplálékot – ahogyan egy paraszti mondás tartja Svájcban, arra utal, hogy a rendszerváltás társadalmi rétegenként különböző alkorszakokon át tartott és mindenképpen elhúzódott. Egy zürichi polgár, bizonyos Johann Heinrich Füssli a 17. században meg volt győződve arról, hogy – kiadás étkezéskor – hat fontnyi húst, majd egy „csinos halat”, fél fontnyi kolbászt, egy pástétom negyed részét és hozzá egy pár font kenyeret kell bekebelezni, amihez tanácsos benyakalni legalább négy–hat icce bort. A 16. századi kórházi rendtartások szerint Bernben hetenként háromszor ajánlatos húst enni, a többi napon viszont megengedett a hal. Ha elfogadjuk, hogy a 15-16. században napi 200 gramm hús lehetett az átlagfogyasztás, azaz évenként egy mázsza, akkor sem tudjuk, mennyi halat ettek. Mégis az elmondottakból arra következtethetünk, hogy a mérleg halal töltött serpenyőjének súlya csaknem kiegyenlíthette a másikat. Az észak-németországi kórházi rendtartások és más 17. századi források alapján évi másfél mázsás halfogyasztást lehet valószínűnek tartani.¹³

Azokon az európai tájakon, ahol az alacsony laksűrűség miatt kisebb volt a kultúr-táj kiterjedése, mint a természetes flórával benőtt földfelület, vadban és halban nem szenvedtek hiányt. A lengyel tóvidéken például a parasztok még néhány emberöltővel ezelőtt is alig ettek húst, halat ellenben, mert erre könnyen tettek szert, szinte nap-nap után. A halfogyasztásukat vadhússal egészítették ki. Hasonló rendszerük volt az ukránoknak és főleg az oroszoknak, mert ahol laktak, sok volt a műveletlen terület, az erdős táj, amit tavak és időszakos vízfolyások szakítottak meg. A „Russzkaja Pravda” rendelkezéseiben, tehát egy, a 12. századnál korábbi állapotokat is tükröző törvénykönyvben büntetést kell annak fizetni, aki szándékosan megrongálja a kifeszített hálót vagy annak tartócölöpeit. A régészeti leletekben sok a halszálla az Ilmen-tó mellett, a Moszkva folyó felső szakaszának egykori településein vagy a Dnyepr partján, Ukrajnában.

Az édesvizek mindenütt összeköttetésben vannak egymással. Ezért a halak tavasszal és ősszel itt is vándorolnak, akár a tengerben. Ennek ismeretében a parasztok mindenütt rekesztőberendezéseket állítottak fel (és hol mulasztották volna ezt el?), hogy bőséges halfogás öröme kárpótolja fáradozásait. Az élelemszerzés ezen módját a kolostorok is szorgalmazták, a böjt előírásai és a természet rendjéhez való kényszerű igazodás tehát kiegészítette egymást. A pomerániai oklevelekből kirajzolódnak a Visztulától északnyugatra húzódó táj összefüggő vízrendszerében – a halak időszakos rajzásának ismeretében létesített – halfogó berendezések. A *captura*, a *clausura sive piscatura* talán minden európai tájon hozzátartozott a gazdasághoz és ezen keresztül a középkorban

13 Baeumker, 1996. 224–29., Brill, 1960. 45–52., Chaloner, 1966. 94–114., Currie, 1989. 147–72., Dyer, 1988. 27–38., Dirlmeier-Schmidt, 1996. 268–91., Hauser, 1990. 80–105., Jaritz, 1987. 157–68., Jones, 1989. 173–84., Jütte, 1986. 117–36., Krug-Richter, 1996. 189–92., Lma., Hundsblicher, 1985. 196–231., Larioux, 1985/I. 43–76., Schröder-Lembke, 1953. 109–19., Wacha, 1990. 61–117., Wepfer, 1982. 145–64., Winter, 1996. 303–18., Zug-Tucci, 1985. 293–322.

alkalmazott adórendszerhez. Így rótták le kötelezettségeiket a magyarok is, akik *fok* nevű átfolyásokon felállított *vejszékkal, lészákkal* fogták a halat. A birtokadományozáskor, határok leírásakor szerkesztett oklevelek készítői soha nem feledkeztek meg ezekről a létesítményekről. Itt is csak az történt, hogy a földesúr engedélyezte a parasztoknak: építsék fel a rekesztéket és a hal egy részét, amit fogtak – elszedte tőlük. A beszolgáltatás mechanizmusa a természet és a munkakultúra elemi összefüggéseinek felismerése nyomán működött. Ezt bizonyítják a korai középkor óta az angol, a francia és a német nyelvterületen szerkesztett oklevelek. A halfogás eme legegyszerűbb módját egy olyan szerszám segítségével lehet eredményesen megejteni, amelynek neve a kontinens keleti felén a *vars*a (bronzkori példányait Dániából és Svédországból ismerjük!), ez az alighanem litván és szláv eredetű szóval emlegetett készség. A kifejezés jövevényszó a magyarban. Dialektológiai egyezéseiről szerkesztett térképek csaknem fél Európát beborítják.¹⁴

I. 3. A vadászszerencse

Még „a vadász elbeszélései” is arról szólnak, hogy a vadász legfőbb segítőtársa a szerencse, a sok ezer éves prehistorikus múlt nem volt elég ahhoz, hogy az ember kiiktassa életéből a véletlent. Ha más pályára lépett, a vadászat számára kiegészítő élelemszerzéssé vált, de még ebben a közegben is bizonytalanságban maradt, úgyszólván semmi sem garantálta, lesz-e zsákmány, vagy üres marad a tarisnya? Mindamellet a középkor óta a társas vadászat különféle módszereit fejlesztették ki, kivált, ha azokat nyílt terepen szervezhették meg, amelyben a szteppek nomádok tapasztalatait – közvetlenül vagy közvetítetten – maradék nélkül hasznosították. Üldözték a vadat, lóháton és kutyákkal. Általában löfegyvert használtak (íjat, majd később puskát) és voltak, akik a vad menekülési útvonalával párhuzamosan helyezkedtek el, lármázva, hadonászva igyekeztek megakadályozni, hogy oldalt kitörjön az üldözött.

Erre alkalmasint már a paleolitikumban is volt példa. Dél-Franciaországban (Mas d’asil) már több mint tízezer évvel ezelőtt egy szakadékba zavarták a vadlovak ménesét, a szerencsétlen párok nyakukat, lábukat törték, a vadászok könnyedén végeztek velük, csak a kegyelemdőfést kellett megadniok. A Tajmir-félszigeten nyaranta réncsordát kergettek nganaszának két dárda-cövek sor között (amely V alakot képezett és a földbe szúrt botokra libegő tollakat kötöttek, hogy azok zavarják a kitörni akaró állatokat), a vadászok közül pedig többen a V csúcsában rejtőztek, majd a nekik kergetett állatokat lemészárolták.

Kiragadott és talán távoli példák, időben és földrajzilag egyaránt. De a távolság ebben az esetben egyáltalában nem a megszépítő messzeség. Ellenkezőleg, minden úgy történik, ahogy a modern löfegyverekkel felszerelkezett hajtóvadászaton, holott az utóbbiak résztvevőit nem az éhség kényszeríti arra, hogy engedelmeskedjenek az ősi, természetesen íratlan szabálynak. Egyáltalában nem! Az a kifejezés, hogy „a zsákmányt elejti”, tehát *‘vadászik’* minden nyelven erre az aktusra vonatkozik. Egyenlőtlen kimeneteli küzdelmet sejtet az élővilágban, amely találékonysága, szervezettsége és felszerelése folytán ősidők óta az emberek győzelmével végződik.

Ebben a kalandban csaknem minden esetben az ember legfontosabb segítőtársa a kutya volt és ma is az. A *vadászkutya* a genetikai tudás alkalmazásának első – látványos

¹⁴ Hensel, 1956. 129–39., Moszynski, 1962. 142–92., Smith, 1959., Grekow–Artamonow, 1959. 61–65.

– bizonyítéka fajunk történetében. *Xenophon* óta számtalan szerző feljegyzése bizonyítja a tudatos szelekció eredményes voltát. Speciális tulajdonságokat akarnak kifejleszteni az állatokban. Fajtákat tenyésztettek ki, melyeknek tulajdonságait haszonnal kamatoztathatják a vadászok és az egyedek kedvező képességeit is igyekeznek továbbörökíttetni. Mondhatni a legfontosabb az eb gyorsasága, mert üldöznie, sőt utol kell érnie a vadat. Ezt a képességet a parasztok is méltányolták, sőt volt, aki határozottan törekedett erősíteni kutyájában, de – helyzetéből következően – mérsékeltebb sikereket ért el a vadász-kutya-idomároknál, akik pl. a középkori földesurak számára tenyésztették és képezték ki a vadászkutyákat. Minden feudális országban vannak olyan települések a korai középkorban, amelyeknek neve is utal erre a mesterségre.

Magyarországon pl. az „Ebes”, „Vizslás” stb. falunévek őrzik a királyi vadászatok emlékét. A középkori arisztokrácia számára a vadászat akár napi foglalatosság volt (főként, ha lóhátról ejtették el az üzőt állatot), mert edzésben tartotta fizikai állapotukat. Saint Germain (Franciaország) kormányzója, *Auxerre* naponta kilovagolt vadászni, és egész siserahad követte. A főúr egyébként városlakó volt, a környékbeli erdőkben azonban sok volt a farkas, a róka, no meg – a dúvadakon kívül – a szarvas és az őz. A parasztok csapdákkal, hurkokkal, vermekkel próbálkoztak – nem is minden eredmény nélkül. A gyakorlatot maga az élet szentesítette. A helyzet ugyanis – jogilag – rendezetlen. Tudniillik az erdőt (csakúgy, mint a halászóvizeket) közbirtoklás tárgyának tekintették, tehát a parasztok igényt formáltak hasznosítására. De merőben mások voltak a parasztok, illetve a nemesek eszközei. Egyfelől a hajtók serege, másfelől a csapdák, a török cselvetései. *Jonas D'Orleans* egyenesen arról panaszkodik, hogy a környékbeli nemesek vásárnapként rendezik a hajtóvadászatot, és a kutyák olyan éktelenül ugatnak, hogy botránkoztatóan zavarják a szentmise áhítatát. A 13. században *Lambert D'Andres* nem is rejtve véka alá bosszúságát – azt állítja, hogy a vadászó urak agarainak falkája már jóval napfelkelte előtt felver mindenkit csaholásával, ennek következtében a papoknak már a hajnali imája késedelmet szenved, holmi kutyák miatt borul fel tehát az Úrnak tetsző rend.

Szent Lajos francia király egyik vadászata alkalmából (1239-ben) tizenegy solymással, három fővadászmesterrel, azonkívül nyolc újással, továbbá azok főnökével, nemkülönben kilenc fegyverhordozóval, másként mondva a trónhoz legközelebb álló kilenc főembertől kísérvé, s mindezeket túl még hetvennyolc vadászezzel vonult ki, holott ekkor még csak nem is dúvadakat, hanem szelíd fácánokat és más szárnyasokat óhajtottak elejteni. Az emberek és a kutyák aránya jól példázza a kialakult munkamegosztást. Ez az a rendszer, amelynek alapjait a prehistoriában rakták le, de a középkorra már tulajdonképpen a visszajára fordult, mindössze csupán a feudális hierarchiát alkotó csoportok hatalmi arányai tükröződtek benne, s az egészből a tulajdonképpeni örökösök, a parasztok egyszerűen kimaradtak. A vadászat politikai tanácskozás alkalmá lett, távol állt már attól, hogy a mindennapi betevő falatra ezáltal tegyenek szert. *III. Edward* angol király egy évszázad múlva, a Poitiers melletti ütközetet követően – harminc lovas solymász, azok idomított madarai, továbbá hatvan pár nagy testű véreb és ugyanannyi agár társaságában, illetve azok kutyavezetőitől kísérvé – pihentetőül, magányosan vadászni indult. Meglehet, ekkor fordult a modern időkbe a történelem. Úgy látszik, hogy hovatovább politikai alkuk és közügyekben megfáradt urak kikapcsolódásának színtere lett a természet, a vadászat pedig alkalom arra, hogy szórakozzanak a kiváltságosok. Ettől kezdve a vadászat résztvevői egyre távolabb kerültek attól, hogy az emberek életben maradásának stratégiáját lássák alkalmi összejöveteleikben. Még a polgárok is! Vadásztársaságokat, majd lövészegyesületeket alakítottak. Hollandiában és másutt divat lett az establishment

főembereit parádés öltözékekben csoportosan megörökíteni. *Rembrandt Hermensz van Ryn* hatalmas vásznán *Franz Banning Cocq* kapitány és tehetőse patríciustársainak lövészkompániája, „Az éjjeli őrző” vonul az örökkévalóságba.

Persze a parasztnál a helyzet másként fest.

Ezeknek az embereknek be kellett érniük azzal, hogy nyulakat és minden más vadhoz képest jobban szaporodni képest vaddisznókat öljenek meg, sőt alkalmanként rókákat, farkasokat, mert megdézsmáltak a tyúkólat vagy a nyáját. Arról sem akartak lemondani, hogy kis testű, mégis fölöttébb ízletes madarak – mesterkedésük következtében – „lépre menjenek”. A tavak, csendes folyók partján csapdákat állítottak, hogy prémes állatokat (hódokat, vidrákat stb.) ejtsenek el. A gereznákat kikészítették ugyanúgy, ahogy a rókákét. Mindamellett a földesúri függésben őket helyzetük is kötelezte a vadászatban való részvételre. Sok helyütt évente három-négy napon át – úri vadászaton – hajtaniok kellett, ha pedig ezt nem tették, pénzben váltották meg jobbágyi kötelezettségüket. Az érem másik oldala, hogy a legtöbb országban maguk a parasztok is vadászhattak. Miközben uraik egyre jobban eltávolodtak attól a határtól, amelyen innen az a tartomány terül el, ahol a vadászat nem szórakozás, sport vagy társadalmi érintkezés alkalma, mert a parasztok számára a vadászat elsősorban élelemszerzési lehetőség maradt. Ezenközben természetesen sok mindent átvettek az urak vadászfelszereléséből vagy másként körükben is hódított az éppen aktuális divat. Délkelet- és Közép-Európa találkozásánál, a Balkán-félszigeten, a Kárpát-, a Morva- és a Cseh-medencében, továbbá a mai Ausztria területén a 16-17. században a lőfegyverekkel együtt elterjedtek azok a lőportartók, amelyeket szarvasagancsokból faragtak ki és gazdagon díszítettek. A néprajzi irodalomban a minták ősi, totemisztikus ábrázolásmódját szokás hangsúlyozni, a művészettörténész szeme pedig a török megszállás révén terjedő keleti ornamentikát veszi észre. Mindkettőjüknek igaza van: a kultúra Janus-arca most is megmutatkozik, a különféle társadalmi csoportok ugyanazokat a felszereléseket különböző célok érdekében használják, ám az egyik azon van, hogy utánozza a másikat, elmossa a köztük emelkedő válaszfalat. A történet napjainkig tart. A protokollvadászat és a középrétegek szórakozása egyre több közös vonást mutat. Az orvvadászok viszont magukat helyezik törvényen kívüli állapotba.¹⁵

A természet ugyan kisebbre zsugorodott a kultúráj növekedtével, s ezenközben az elejthető vadak száma csökkent, az eredendő helyzet, hogy a zsákmány elejtéséhez szükség van arra a véletlenre, melynek neve a „vadászserencse” – semmit sem változott. A vadászat, akárki is vadászott, erőszakos beavatkozás maradt a természet rendjébe, szelektálta a vadállományt, alkalmasint hatékonyabban, mint ahogyan ezt a többi ragadozó tesz. Az ember azért csúcsragadozó, mert hovatovább nem is vadászott tulajdonképpen, hanem az erdőben, a mezőkön, a vadak biotópján is gazdálkodott, tehát termelt.

I. 4. Ínség idején

Egyes növények vagy növényi részek, bogarak, lárvák, a méhek gyűjtötte méz, a madarak tojásai, sőt maga föld is mind ehető, potenciális élelem, különösen ínségek idején, ha elemi katasztrófák vagy háborúk pusztításai miatt koplalni kellett, a környezet ismerete, a gyűjtögetés jelentősége megnövekedett az európai lakosság életében. A prehistorikus fahéj- vagy makkevéstől persze hosszú út vezet addig, hogy napjaink civilizá-

¹⁵ Andrews, 1980., Berger, 1928., Brusewitz, 1967., Coon, 1976., Cornwall, 1968., Dalby, 1965., Joachim, 1976., Kloss, 1987. 121–30., Koenigswald–Hahn, 1981., Kretschmann, 1955. 193–206., Kronasser, 1953. 67–79., Menjot, 1980., Lma., Taute, 1969. 1203–11. Re.

ciójában sok a természetjáró gombaszakértő vagy az olyan ember, aki kamatoztatni is tudja azzal kapcsolatos ismereteit, hogy „fűben fában orvosság van”.

Nemcsak Európán kívül, a pólusok közelében vagy az egyenlítői öv őserdeiben lakók tartották fenn a gyűjtögetés élelemszerző munkakultúráját, hanem még azok is, akik valamilyen agrárcivilizációban éltek, erről nevezetesen az európai parasztok is. Prehistorikus őseik, az európai zsákmányolók és földművesek önfenntartásában természetesen nagyobb szerepet játszott a gyűjtögetés, mint az utódokéban, de a hagyomány fönmaradt és e téren szerzett ismereteinkről ma sem tudunk lemondani. Az állatok is gyűjtögetnek. Élelmüket részben így biztosítják, a maguk készítette környezetükhöz szükséges materiát szintén ekként teremtik elő. Az emberek ugyanezért teszik azt, amit tesznek, vagyis folytatják az élővilágban kialakult gyakorlatot. A táplálékszerzésben talán megkülönböztetett jelentősége lehet a fűfélék gyűjtögetésének, hiszen a kalászszedegatók váltak növénytermesztőkké legelőször (néhány csoportjuk már tízezer évvel ezelőtt Délnyugat-Ázsiában) az emberiség történetében. Az események homokbuckás félsivatagokban és szteppéken zajlottak, ugyanitt maradtak fenn hagyományaik. Például Mongóliában, ahol az *Psamma villosa* Max. és az *Elymus arenarius* L. magvaiból kecsketejjel főzik a kását. Az augusztusban érő magvakért teveháton nagy utakat tesznek meg, mert a takarmány hiányát – útközben – megszenvednék a lovak. A szegényebbek tevéket bérelnek az utazáshoz. Kézimalmokban őrlik meg a zsákmányt. Az amerikai irokéz indiánok vízirizst gyűjtenek. Alapos okunk van azt hinni, hogy ugyanez a gyakorlat vezetett Dél-Kínában hét-nyolcezer évvel ezelőtt a rizstermesztéshez. Amerikában a telepések több helyütt is vásároltak az indiánoktól vadrizst. Ennek következtében az első világháború előtt New York több (előkelő) éttermében lehetett vajjal, sóval és borssal főzött „Tuszkarora-rizs” adagot rendelni, ami delikatesznek számított. Az indiánok a rizst megfőzték úgy is, hogy kisebb gödrökbe vagy gyékényből font, esetleg fából kivájt edényekbe vizet öntöttek, majd a vízbe tűzben hevített köveket raktak. Wisconsin és Minnesota államokban a 17-18. századi feljegyzések szerint a főtt vadrizs volt az indiánok egyik legfőbb növényi tápláléka. A magvakat az indián asszonyok kezükkel pergették ki vagy letépték a kalászsokat, majd kiterítve megszáritották azokat, hogy botokkal kicsépeljék és végül megfőzzék a magvakat. Az egyik amerikai feljegyzésben arról lehet olvasni a múlt században, hogy egy indián család 5-15, sőt 25 bushel rizst eszik meg, illetve raktároz el évente.

Az Óvilágban a manna-fű magvait (*Glyceria fluitans* Brown) gyűjtötték össze, Kelet-Európában ennek még századunkban is széles körű gyakorlata volt tapasztalható. De vannak adatok Pomerániából, a Baltikumból, Brandenburgból is, tehát nemcsak az oroszok és a lengyelek által lakott síkságokról. Az első világháború előtt orosz városokban (pl. Szent Péterváron) élelmiszerüzletekben is árulták a magvakat. A parasztnép pedig közönséges kásának valót látott benne. Egy 1616-ban megjelent lengyel gazdasági kalendárium szerzője, *T. Zawaczki* azt tanácsolja, hogy júliusban „kell a manna-füvet betakarítani, a kakukkfüvet begyűjteni, s ilyenkor új kásának valót készíteni...” Lengyelországban 25 – a jobbágyszolgáltatásokat előíró – 16-17. századi iratban fontossági sorrendben felsorolva az élelmiszernövényeket, először a zabot, a rozst, a búzát, a manna-fű magvát, valamint a tölgymakkot nevezik meg. *J. G. Krüinitz* híres lexikonjában pedig azt olvassuk, hogy a múlt század első évtizedeiben a lengyel, a baltikumi és a fehér-orosz parasztoktól gyűjtött manna-magvakat Danzig, Königsberg, valamint Frankfurt/O. kikötőbe szállították, ahonnan hajókon exportálták nyugatra. A porosz városok (Tilsit, Stallupönen, Vehlun stb.) hetipiacairól sosem hiányzott ez az áru. *Krüinitz* lexikonjában pontos leírást találunk a gyűjtésről és a feldolgozásról, ami famozsarakban történt. Sok

porosz földesúr a 18. század vége óta tiltotta a parasztokat a vizes réteken begyűjteni a manna-fű termését, meert jövedelmező rétgazdálkodást remélt. Zirbingen faluban az Odera kiöntésein gyűjtött magvakat Frankfurt/O. piacán adták el, a tilalom jövedelmüktől fosztotta meg őket. A parasztok panaszkodtak is urukra. Az „okszerű gazdálkodás” mindazonáltal mégsem hódította meg egyik napról a másikra kontinensünket. Csehországban még az első világháború éveiben is állandó piaci ára volt a kásának való manna-fűmagnak, tehát csaknem mindenütt, ahol csak voltak áradmányos rétek – a parasztok hasznosították őseiktől rájuk maradt ismereteiket. A homokos tengerpartokon (főleg Izlandon, de Norvégiában és Svédországban) a parti-rozs (*Psamma maritima* L.) termését szedték össze. Még kenyeret is sütöttek belőle a 18. században, ha gyenge volt a gabonatermés. Kirkjubaer kolostor 1343. évi oklevelében arról lehet olvasni, hogy 120 font „kék sisakú kását” (ahogyan ezt a vadon termő inségnövényt nevezték) kell beszolgáltatni. Ennek a ma már csak a botanikusok által ismert gaznak egykori, a kontinens nyugati részén játszott népelelmezési szerepére lehet talán abból következtetni, hogy egyes római alakulatok élelmezésében is felhasználták a császárkorban. Sajnos kevés az információnk arról, hogy milyen súlya lehetett az ujjasmuhar (*Panicum sanguineum*) és közelebbi rokonainak az élelmezésben. Ezeket a növényeket a népszáj valamilyen kölesnek emlegette mindenütt, ami, minthogy a köles a szántóföldi irtásgazdálkodás vezető gabonaféléje volt, igazolja gyűjtögetett elődeinek a néptáplálkozásbeli súlyát. Sokfelé a cselédek részére sült kenyerliszt tömegét növelték a gyűjtögetett magvak örleményével. *P. Crescentius*, a 13. században élt olasz agrárszakíró, kinek művét sokfelé másolatokban, majd a 15-16. század fordulója óta német és francia nyomdákban előállított kötetek révén terjesztették, azt állította, hogy van még egy másik fajtája is a manna-fűnek, amely nedves réteken gyűjthető júniusban vagy július elején. Egy lengyel fűvészkönyv írója, bizonyos *D. S. Syrennius* azt állítja, hogy kétféle manna-fűvet lehet megkülönböztetni. 1. a vadon növőt és 2. a szántóföldit (mely utóbbinak keskenyebbek levelei, nemkülönbön gyökerei egyaránt). A vadon növőt *sanguinella* néven tartják számon a tudósok. *J. Beckmann* ugyancsak méltán népszerűvé vált, 1772/73-ban kiadott mezőgazdasági kézikönyvében talán éppen ezért állíthatta azt, hogy „a mannát Lengyelországban, Csehországban és Sziléziában sokfelé vetik és művelik.” Mindenesetre annyi bizonyos, hogy a rokonnemű fajokból még ma is majdnem száz van világszerte, ami elegendő alapot ad ahhoz, hogy az emberek, ahol csak lehet, megegyék az étkezésre alkalmasak termését, sőt egynémelyikük magvait megkíséreljék szaporítani, kedvezőbb feltételeket biztosítva az egyedek számára, felnevelni az utódokat. A domesztikáció az elmúlt néhány emberöltő alatt, amióta információrobbanásban élünk, úgyszintén lejátszódott, nem csupán néhány évezreddel ezelőtt, de erre már nem is figyeltünk fel, nem tartottuk jelentősnek.

A makk és délen a gesztenye termését, ha megsütik, összezúzzák, liszttel keverve kásák vagy lepények, kenyerek alapanyagául szolgált a közelmúltban is. A távolabbi múltban – rossz termésű években – nélkülözniök kellett a gabonát, ezért a „mindennapi kenyér” lisztes termésű fák aláhullott ajándéka a Mediterráneumban ugyanúgy, mint itt-ott a kontinentális klímaöv Európájában. Ettől az egészen szokványos megoldástól néhol azért tértek el, mert még a természet sem bizonyult bőkezűnek ajándékaival. Szardínia szigetén például az összezúzott makkot agyaggal gyúrták össze, s ebből sütöttek lepényt. Voltak, akik még fahamut is keverték a lepény tésztájához, ily módon olyan masszához jutottak, hogy a már kisült bodagjuk odaragadt az asztallaphoz. A mediterrán medencében a gesztenyét mindenütt megeszik, kásák, lepények és kenyerek alapanyaga, nem szólva arról, hogy elsőrangú takarmánynak tartják. Itáliában (a hegyvidékeken) minden-

féle lepényeket sütöttek gesztenyéből (*nicci, necci, migliacetti*, mely utóbbi név arról árulkodik, hogy az összetört gesztenyét kölesliszttel keverték). Korzikában vagy Kalabriában mindenki eszi a gesztenyekenyeret. Korzikában a századfordulón hetente egy alkalommal sütöttek a parasztasszonyok gesztenyekenyeret (*pane di castagna*). Két liter vízhez öt kg lisztet adtak. Közép-Európa egy részén kedvelik az édesített gesztenyemasszát (amit sült gesztenyéből készítenek) és városi polgárházakban, a családi összejöveteleken vagy cukrászdákban delikateszként fogyasztják. Az Abruzzókban a téli hónapokban gyakorta főztek gesztenyekását (*castagnaccio*) az olasz parasztasszonyok. Ennek a kulináris örömnél a távoli múltban kell az eredetét megkeresni. Talán a prehistoria és az ókor élelmiszer-gazdálkodásával hozható összefüggésbe az a tény is, hogy amikor a római korban a klíma melegebbé vált, sokfelé (Svájc, Magyarország, Bajorország, Franciaország későbbi területén) éti-gesztenyefákat ültettek. Néhol egész ligetek tették változatosabbá a flórát. Okkal! A termést megették. Később, a kontinentális Európában a középkori agrárcivilizáció általános támadást indított az erdők ellen. Nyugat- és Közép-Európában a szántóterület a tölgyesek rovására terjeszkedett. De a tölgyes erdők középkori irtása után új korszak kezdődött. A rossz termésű években ismét feléledt a régi hagyomány. Történetesen lengyel földesurak a 16. században arra biztatták jobbágyaikat, hogy a parasztok szántóföldjeik mentén, sőt gyümölcsfáik közé ültessenek tölgyet, hiszen annak termését is megehetik. Az Alpokban vagy Norvégiában erre a parasztok maguktól rájöttek, a hidegebb éghajlat miatt sok adat bizonyítja, hogy a mozsárban tört makkot gabonalisztal keverték és ebből lepényeket sütöttek. A pirított bükk-makkot (*Fagus silvatica* L.) Kelet-Európában sokfelé ették a parasztok. (Idővel pirított tőkmag és napraforgómag evésére tértek át. Az orosz katonák élelmezésében a második világháborúban még ugyancsak jelentős tétel lehetett a napraforgó- vagy a tőkmag, a közép-európai országokban mindenesetre ők tették divattá a magvak rágszálását.) Nem sokkal ennek előtte Galíciában és Kis-Oroszországban a bükk-makk – a század elején – még kapható volt mindenütt, hiszen közönséges kereskedelmi cikk volt.

Ezek a termések ugyanis mind tartalmaznak olajat, úgyhogy tápértékük magas. Ugyanezen okból ütöttek olajat kender- vagy lenmagból. Sőt a kendermagból főzött levest is sokfelé ették a parasztok Kelet-Európában böjtök idején. Poroszországban a 16. század elején kolostorokban tonnaszám tároltak kendermagot, hogy abból levest főzzenek. A kisoroszok kendermagból pogácsákat sütöttek (néprajzi megfigyelők szerint) és azokat széttördelve vízzel felöntötték, hogy levest készítsenek belőle böjti időkben.

Sok helyütt, például az Alpokban azt tapasztalták, hogy különböző fenyők magvait állati takarmánnyként etetik (*Pinus silvestris* L. és *Picea excelsa* LK.), másrészt városokban, elsősorban Kelet-Európában különféle fenyőmagvakat árultak madáreleségnek, sőt arról is maradtak emlékek, hogy a magvakat svájci parasztházakban (Graubünden) fonókban rágszálalták a lányok és asszonyok.

Nem egészen világos, hogy milyen növényi anyag lehetett az az őszötvetségi manna, melyet az Egyiptomból menekülő zsidók ettek a sivatagban (pláne negyven éven át?), ám a csodaszer végül is megmentette őket az éhhaláltól? Talán mézga volt ez, amelyet sok helyütt most is megesznek Afrikában, Délnyugat-Ázsiában vagy Európában, ám ennél valószínűbb, hogy a *Lichen esculentus* ehető fonatai hullottak alá az égből (erről olvasunk tehát a Bibliában), másrészt tudjuk, hogy Észak-Afrikában, Perzsiában, a Fekete-tenger mellékén, továbbá 1829-ben a Kirgiz-szteppén (majd később más közép-ázsiai pusztaságban) az ott járt európaiak feljegyzései szerint ez a helyiek közönséges eledele. Lehet, hogy végül is a tamariszkusz mézgájával (*Tamarix gallica* var. *mannifera*) azonosíthatjuk a mannát, amely azáltal keletkezik, hogy egy rovar (*Coccus maniparus*) meg-

szúrja a növényt és a sebből gumyszerű váladék folyik. A mézgák mind cukrot tartalmaznak, ezért szerették ezt a gyerekek szopogatni. Lehet, de mint minden olyan emléket, amelyet a folklóremlékezet őrzött meg a múlt tényeiből, ezt is a bizonytalanság homálya lengi körül, éppen ezért most is be kell érünk a feltevással, ami mindenesetre megengedhetőbb fogalom, mint a gyanú.

A fák kérégt sokfelé a világon azért sebzik meg, hogy élvezetes italhoz vagy más-ként hasznosítható folyadékhoz jussanak. Így csapolják meg például a gumifákat a trópusokon, Kanadában a juhart és Kelet-Európában a nyírfát (*Betula alba* L.). A skótok és az írek is ezt tették régebben. A székelyek *virics* néven ismerték a 2%-os gyümölcscukortartalmú nyírvizet. Végeredményben mindenütt olyan édes sziruphoz vagy alacsonyabb cukorfokú üdítő italhoz jutottak, amelyet – édesítőszerként hasznosítva – fogyasztottak el. Bár ezzel a szokással nyugaton már felhagytak kontinensünk lakói, keleten még élnek hagyományai. Podoliában, Volhíniában nem is olyan régen hordós tételekben árulták a fakéregből nyert folyadékot. Sziléziában a nyírfa foltszerűen erdősül. Itt mindenütt azt látni, hogy emberderék magasságban öt cm mély lyukat fúrtak a fákba, abba egy kis fadugót (*Sambucus nigra* L.) tettek. A fanedv két-három héten át csurgott a törzshöz erősített edénybe. Kései követői voltak a hagyománynak. A nyírvíz fogyasztásának előnyeit dicséri egy 16. századi nürnbergi orvos, *J. Camerarius*, aki azt állítja, hogy ebből a léből nyaranta mustot lehet nyerni. Valóban, így jártak el a 18. században sok helyütt a Baltikumban, Oroszországban és Finnországban, ahol a parasztoktól felvásárolt nyírvizet hordókban musttá érelték és tehetősebb vevőiknek értékesítették a portékát, noha a természet ajándékának tekintették. Csodaszerként magasztalták, úgy tudta a néphit, hogy sok minden jó vár még arra, aki megissza a nyírfából kicsurgó – kissé ragacsos – folyadékot, talán meg is fiatalodhat tőle. Volt tehát keletje a lének.

Lengyel és kisorosz néprajzi adatokkal igazolható az az állítás, hogy a madárcseresznye (*Prunus avium* L.) törzséből is tavasszal, amikor a kambium-rétegben megindul az anyagszerve folyamata, sok parasztlét csapol, mert az italt a nép kedveli. A *trzesnia* (mint a lengyelek mondják), tehát a vadcsersesznye „nem a gyümölcsös kertben terem”, ami magyarázat is kíván lenni szokatlan élvezetére.

Hegyvidéki parasztok ragaszkodtak talán legtovább a gyökerek (és gumók) evéséhez, amit elsősorban kedvezőtlen termelési adottságaik magyaráznak. (A burgonya is az Andokból indult el és az Óvilágban csak a hűvös klímájú tájakon terjedt el, ám itt néhány évtized alatt majd a felét elfoglalta a vetésterületnek.) A galambbegy (*Campanula Rapunculus* L.), a paszternák (*Pastinaca sativa* L.), a cukorgyökér (*Sium Sisarum* L.) a 16-18. század folyamán tűnt el a közfogyasztásból, ám a periferián, pl. a Kárpátokban, a kujavjakok házatáján még a huszadik század első évtizedében is éltek vele. Tudott dolog továbbá az is, hogy a korábbi századokban használatos receptgyűjteményekből az articsókafélék mintegy negyven változatának rendszeres fogyasztására lehet következtetni az európaiak szakácstudományában. Hatalmas szám és nagymértékű változatosság, ha össze is vetjük napjaink sovány ajánlatával.

Vannak továbbá adatok arról is, hogy az ernyősvirágzatúak egynémelyikének gyökerét fogyasztották. A baraboly (*Chaerophyllum bulbosum* L.) például tavasszal, amikor még zsenge, édeskés-savanykás ízű salátának való, ha lenyúzzák a héját. Ez a növény is osztozott a már előbb említettek sorsában: lassan szorult ki az étrendből, nyugatról keletre tartott retardációja. Történetesen a hódító barabolyról (*Chaerophyllum temulum* L.) *Pallas* híres útleírásában megjegyezte, hogy „Németországban nincs” (már) belőle. De *Krünitz* még ismerte a – természetett változatából készített – ételeket a németek konyhakultúrájából. Egyik rokonmű gyomnövény, a földi gesztenye (*Bunium*

Bulbocastanum L.) karrierje pedig egyenesen jó okot ad a hagyományok és a társadalmi érintkezések egymást keresztező hatásainak ismételt említésére. Ez a gumós növény Wallis kantonban (Svájc), a Zermatt völgyében 2000 méteres magasságig mindenütt megtalálható a szántók mesgyéin. Annak előtte, hogy a burgonyát megismerték, az itteni parasztok gyakorta ráfanyalodtak a vadon növény gumókra. „Seggecske” (*Arschlen*) mondták, kiásták és – jóízűen megették. Aratáskor asszonyok és gyerekek gyűjtötték zsákokba a múlt század első felében. Máskor disznókkal túratták, elzavarták az állatot és maguk szedték össze az ennivalót. *Krünitz* azt állította róla 1788-ban, hogy „hamuban sütvé jobb íze van, mint a gesztenyének, ha borssal és vajjal” eszik.

Egyes hüvelyesek gumóit szintén jóízűen elfogyasztották. A földimogyoró (*Lathyrus tuberosus* L.) gombócait például a skót hegyvidékek népe fölöttébb kedvelte, s így voltak ezzel sokfelé másutt is. Lotharingiában a 18. században még piacokon is árulták (Nancy piacán *marcuson* néven ismerték). Aztán a múlt században már – mondhatni mindenütt – nyoma veszett az ipari civilizációt megteremtő országokban. Ellenben a lengyelek, a kisoroszkok, a nagyoroszkok és más – a periférián élő népek – még a huszadik században is ragaszkodtak hozzá, megőrizve, sőt kamatoztatva a hagyományos természetismeret hasznát. Ezt más növényekkel kapcsolatban is tapasztaljuk. Koszov környékén (Kelet-Galíciában) jóízűen megeszik pl. a vadon növény fokhagymát (neve: *lewurda*). A huculok is nyersen fogyasztják az *Allium sibiricum* hagymáit és leveleit. A kisoroszkok a *Tragopon pratensis* gyökereiből és fiatal hajtásaiból ázalékot készítenek. A *Calla palustris* gyökérdarabjait Wityebszk környékén, ahol a mocsaras réteken tömegesen nő, összeszedik, megszáritják és összetörve a kenyérliszthez keverik. Talán egész Fehér-Oroszországban szokásos volt, hogy a legelő jószágától felfedezett *Equisetum* sp. karóit összeszedték a parasztok és azt maguk ették meg. A vele rokon *Trag. pratensis* ellenben valószínűleg elvadult növény, amelyet a 16-17. században még kertekben termesztettek, nyersen és főzve ettek. Később vad alanyainak – zellerízű – gyökerét nemcsak Kelet-Európában, hanem Észak-Németországban is fogyasztották. Meglehet, hogy ez a története a feketegyökérnek (*Scorzonera hispanica* L.) is. Mindenesetre olyan nagy területen ismert, hogy akár több valószínűséggel gondolhatjuk az ellenkezőjét is.

Külön csoportot alkotnak a vízinövények, amelyeket egyes – ehető részeik miatt – régebben jóval nagyobb mennyiségben gyűjtögettek az emberek, mint azóta, hogy az ipari rendszerű gazdaságot tekintet megélhetésük alapjának. Ezek közül is a sulyom (*Trapa natans*) volt valószínűleg a legfontosabb. A bronzkori Európában azok az emberek, akik tavak mellett telepedtek meg (pl. Buchau, Németország), olyan gyakran és oly sokat fogyasztottak belőle – a leletekből ítélve, mint mostanában a burgonyából. A sulyom az ókori Itáliában, főként Rómában elsőrendű ételismiszer volt. Úgy tűnik, a középkorban is az maradt. Észak-Itáliában még inkább. Egy bázeli botanikus azt írja vele kapcsolatban 1696-ban, hogy a szegény nép – akár a gesztenyét – eszi a sulyomot: megfőzi, pirítja és összetöri a termést mozsárban, azután kenyeret süt belőle. Milánóban az első világháború előtti években – mint ma a gesztenyét – megsütötték és az utcákon is árulták. Ették ezt a magyarok és a szerbek is. A parasztok – a folyamszabályozások előtti időkben – az elmocsarasodott síkságon rá voltak utalva, gabonájuk ekkor még kevés termett. Voltak továbbá külterületeken élők is, pásztorok, halászok, akiknek úgyszólván csak a láp adott ételmet. Ők tartottak ki legtovább a sulyom mellett. A helyzet sok vonásában emlékeztetett mindarra, amit a Kaszpi-tenger mellékén élők tanúsítottak a sulyom-táplálékkal kapcsolatban. De vannak más példák is a hagyományos Európából. Így megemlíthető, hogy Lengyelországban is csak a 19. század második felében hagytak fel a sulyom gyűjtögetésével. Másrészt Dél-Franciaországban, Karinthiában, Moldvában, Dél-

Oroszországban a parasztok mindenütt szívesen megették ezt a lisztes termést, úgy, ahogyan ezt Ázsia nagy agrárcivilizációinak lakói teszik, ha tavak és mocsarak közelében laknak. (Kasmírban történetesen száraz nyarakon, ha kiszáradnak a kiöntések, nem terem meg a sulyom, beköszönt az éhínség!) Elmaradott európai tájakon sem volt más a helyzet. A Volga kiöntésein például a sok sulyom tartotta el az itt lakókat (a Vladimirkormányzóságban), ezt a növényt a környékeliek ma is „kalmük-dió” néven emlegetik. De már vége annak az időnek, hogy itt, ha a gabona kevés, a sulyom fedezi a szükségletek nagyobb részét.

A mai konyhán széles körben elterjedt spenót fogyasztása jószerével csak a középkort követően kezdődött el, ám vadon növe rokonait a prehistoria óta kedvelték őseink. A legfontosabb közülük a *Beta vulgaris* (Chenopodiaceae). Rokonneműi, melyeket gyűjtögetnek, részint elvadult kultúrnövények. Ilyen történetesen a franciák körében kedvelt *Artiplex hortensis* L. (ez kerti vetemény), illetve van gyűjtögetett változata (*Chenopodium album* L.) is, a libatop, amely Keleten fontos tápláléknövény. Sokfelé hasznosították Európában is. A kisoroszkok tavasszal nagy mennyiségeket gyűjtenek leveleiből, olajjal és liszttel, valamint fokhagymával párolják és vízzel vagy tejjel felengedik (*natyna*). Ehhez a gyakran készített böjtös ételhez a parasztok módfelett ragaszkodnak, holott tyúkvakságot okoz. Ugyanezen módon eszik a csalán leveleit (orosz, kisoroszk és lengyel területeken, de a 16. században még gyaníthatóan a németek is). A csalánlevelet Lembergben és másutt (galíciai városkákban) a század elején még hetipiacokon is árusították.

A sóska vad és kertben termesztett változatait a mérsékelt égövi Európában mindenütt kedvelik (*Rumex Acetosa* stb.), Svájcban 1561-ben liszttel és vajjal párolták és más – gyűjtögetett – fűszernövényekkel összefőzve ették. A nagylevelű *Rumex Patientia* még most is kedvelt ugyanitt. A *Rumex alpinus* (amely közeli rokona) – a rebarbarához hasonlóan – tésztába sütve közönségesen gyakori táplálék. A lósóska (*rumex* különféle változataiban) takarmánynövény is. Svájcban évente háromszor is (a magasabban fekvő völgyekben csak kétszer) begyűjtik és megfőzik, majd faedényekben vagy földbe ástott silóban tárolják.

Dél-Európában a sóskaféleik közül több is található, mely vadon terem. Így a *Rumex graecus*, amelyet Görögországban ismernek és valamikor a rómaiak is megették, de a középkori Itáliában már elfelejtettek, hacsak a rokonmű *Rumex Patientia* és a *R. scutatus* L. termesztését (Savoyában és Hollandiában) nem tekintjük a hagyomány folytatásának. Ebből (miként a rebarbara levélnyeléből) kompótot készítenek, mert bíznak gyógyító hatásában.

Említhető továbbá a keresztesvirágúak némely gyomnövénye is. Noha szántóföldi gaz csaknem valamennyi, de számon tartunk köztük kultúrnövényeket is. Valószínű, hogy a szelekció egész históriájának kulcsát a szántóföldi mustármag (*Rhapanos Rhapanistrum* L.) története adja kezünkbe, hiszen ennek begyűjtése az olajos növények termesztéséhez vitt egy lépéssel közelebb. Vannak 16-17. századi fűvészkönyvek, amelyekben mustármaghoz hasonlítják. Az egyik német botanikus, *Zwinger* 1696-ban azt állítja „*Theatrum Botanicum*” c. művében (a könyvnek a 18. század derekán is volt még kiadása), hogy „Flandriában és Németországban szokás egy vadon növe répa leveleit az ökrök takarmányaként nagy tömegben hasznosítani”. További felvilágosítást ad ismét *Krinitz*, aki azt mondja, hogy ez a repcsényretek, amelyről tudni lehet, hogy ahol terem, ott a gazda haszna igen nagy, mert a növény „elejét veszi a henyélésnek, tehát kenyeret takarít meg és javítja földet”. Germerhausen börtönkáplánja véleményét tolmácsolva azt állítja erről a gyomról a lexikon oldalain, hogy a repcsényretek „a szegények betakarít-

ják, gyakorta meg is főzik, mert így csak kevés kenyeret kell enniök, és ennek köszönhetően, a repcsényretket fogyasztva hetente beérik mindössze négy fontnyi kenyérrel". Igyekezettük – következképpen – arra irányul, hogy a kenyeret helyettesítsék olcsóbban megszerezhető élelemmel. Stratégiájuk a mai ember számára csak elvileg érthető, konkrét motivációjában aligha. Persze korántsem annak következtében, mintha az ipari civilizációkban élő emberek a hat-hét emberöltővel ezelőtti kenyéradagokkal kívánnának jóllakni. Nem, mi kevesebb kenyeret eszünk és több kalóriát fogyasztunk. Mégsem szabad elfelejtenünk, hogy abban az időben más volt az étrend, a kalóriaszükségletet csak úgy tudták fedezni, ha nem válogattak, mert nem volt miben. Étlapjuk mindenképpen jóval rövidebb a mainál, ám a kevesebből, azaz egy-egy ételféleségből nagyobb mennyiséget fogyasztottak el. Sőt, ha volt miből, olykor-olykor derekasan teleették magukat. A gyűjtögetett eledel – a vegetáció születése és elhalása szerinti – kínálata és a fogyasztói társadalom élelmiszeripari választéka közötti hosszú úton átalakult a képzeletbeli étlap, hosszabb lett a kínált ételek sora, ráadásul egyúttal növekedett a kalóriamennyiség is, sőt elérte a kritikus tömeget, olyannyira, hogy a kalóriefogyasztás meghaladja már az optimális értékeket, ami viszont káros az egészségre. Most a jólét pusztít. A gyűjtögetett növények egykori értéktartománya még határos volt a tartós koplálásával, nem volt tehát senkiföldje vagy akárcsak választóvonal sem a jóllakás meg az éhezés között.¹⁶

1. 5. Régi illúzió, hogy az állapot rajza pótolja a történet leírását

A gyűjtögetett növények kultúrhistóriája keskeny sáv, amelyen a múlt vizsgálói haladnak, miközben azt látják, hogy őseink lépésről lépésre szakadtak ki környezetük függőségéből, életvitelüket eleinte úgyszólván csak az ökológia szabályai határozták meg, ám ezektől végül is függetlenné váltak, vagy – mások szerint – talán még ma sem sikerült kialakítaniok az ideális állapotot. Mindenesetre minél mélyebb rétegbe hatolunk le fajunk múltjában, annál inkább éreznünk kell azt, hogy a természet törvényei erősebbek az ember kigondolta szabályoknál. Ínségek idején hatásuk fokozottabban érvényesül, akár elemi csapások, akár háborús pusztítások miatt szenvedünk hiányt.

A Bibliában is olvashatunk (Mózes 5:26) az egyiptomi gabonauzsoráról és vannak arról is adatok, hogy Japánban vagy Kínában a modern idők előtt – éhínségek idején – ennivalóért gyermeküket adták el szülők rabszolgának. Ha nem volt valahol Európában kenyérnek való gabona, gyökereket és fakérget törtek össze, hogy kevéske liszttel keverve lepényt süssenek. A marhák vérért sokan megcsapolták, hogy azt igyák. Napoleon katonái a maszájok mintájára ezt tették Borodino után lovaikkal. Amikor éhínség volt, nemcsak a kisember nélkülözött. Történetesen még a versailles-i palotában is szükségét szenvedtek 1698-ban, a király asztalára csak fekete kenyér jutott, a lakajok közül sok nem volt rest, hogy elemózsiáért kolduljon. Amikor a Napkirály uralkodásának zenitjére jutott, 1662-ben – szemtanúk szerint – olyan nagy szükségét szenvedett a nép, hogy pl. Blois környékén asszonyok és gyermekek – barmok módjára – a mezőkön kóboroltak, füvetek tömködtek szájukba, csillapítani remélvén éhségük mardosó kínját. Ezzel azonban a történetnek nincs vége. A francia forradalom előtti negyedszázadon át több ínség

¹⁶ Ballod, 1915. 77–112., Behre, 1981. 25–40., Beitz-Beitz, 1974. Böckler, 1953. 22–40., Brockmann-Gerosch, 1934. 76–91., Curschmann, 1900., Drake, 1982. 181–91., Ellenberg, 1982., Fischer, 1929., Gunda, 1938. 302–17., Haarnagel, 1969. 3–12., Haberlandt, 1928., 330–46., Heitz-Jacomé-Zoller, 1981. 139–92., Helbaek, 1960. 15–19., Hoffmann-Werneck, 1956. 7–11., Hoops, 1905., Kloss, 1987. 121–30., Lips, 1953., Maurizio, 1927., Problemi, 1981. 9–450., Schmithüsen, 1968., Sprinkel, 1987. 157–64., Timmermann, 1961. 277–84., Vennum, 1988., Walter, 1943., Werth, 1954/b. 12–34., Willerding, 1987.

esztendő köszöntött a franciákra. A parasztok zabkenyéren, vízen és gyökereken éltek, Chartres püspöke szerint „csak legelnek, mint a birkák és hullanak, akár a legyek”. A Clermond-Ferrand-i püspök is azt írta, hogy a nép egyetlen elesége már csak a zab- és árpakenyér. A még éretlen gabonát is sokan learatták és megették a kalászatokat. Normandiában az egyik faluban zabkenyéren és vízen tengődtek a bérlők ekkor, többen pedig éhségtől hajtva arra fanyalodtak, hogy szokásos eleségük helyett korpával sütött zabkenyerüket áztassák vízbe, majd ezzel a pempővel próbálkozzanak jóllakni. Mind-ezen sanyarúság bepillantani engedte *Arthur Young*ot a franciaországi állapotokba, melyekről korántsem volt jó véleménynel. Megdöbbenve tapasztalta, hogy a parasztok a zabot rozssal keverik vagy mások a zabot árpával, mert nélkülözik a búzakenyeret, ellenben zabból sütnék holmi bodagot (az örleménybe keverve a polyvát is), úgyhogy az „nehéz mint az ólom”, mások hajdinán, gesztenyén, répán, aludttejen és kevés – sózott – kecskehúson tengetik életüket. Ilyen látványra emlékeztet mindaz, amit az orosz muzsika gyakran kellett megélnie a múlt században, sőt még később is.

Még századunkban is hatósági kényszerintézkedések szabályozták az alacsonyabb tápértékű és kevésbé ízletes anyagok fogyasztását. Ezt szorgalmazták az európai országokban az első és a második világháború éveiben. Az angol király is igyekezett példát mutatni alattvalóinak: rozst kevertek eladdig búzából sült kenyerébe, s az uralkodó arra biztatta a főrendűeket, hogy kenyér helyett ériék be sültkrumplival. Még nehezebb helyzetbe jutottak Dél-Itáliában vagy Szicíliában – a nem is olyan távoli múltban – a búzát gyakorta nélkülözni kénytelen parasztok. Századunkat megelőzően legtöbbjük sok éven át a téli hónapokban örölt makkból sült kenyéren tengődött. A helyzet annyira kilátástalan volt, hogy a gesztenye és a makk a múlt századi olasz katonák kincstári élelmezési normáiban is fel-feltűnt. A szükség nem „bontotta”, ellenkezőleg megerősítette a törvényt.

Az éhínség, az étkezési szokások romlása tehát gyakorta visszatérő emléke az emberiség történetének. A tudomány azonban sokáig nem is volt abban a helyzetben, hogy valaki előrukkoljon a megoldás ígérével. Alkalmasint meglehetősen későn, elsőként *Voltaire* jött rá arra, hogy „a nemzeti szindarabok és regények helyett a gabonáról cseveg”.¹⁷

A tudomány bajai látszólag technikai nehézségekből adódnak. Egyrészt kénytelenek vagyunk többnyire véletlenszerűen előkerült információkat értékelni, melyeknek tömege ugyan idővel növekszik, ám bősége voltaképpen egyedül az írásbeliség elterjedésének következménye. Amikor tehát túlburjánzik a bürokrácia, a múlt kutatója az információk gazdag tellérére bukkan, amikor ellenben szűkszávú felvilágosításokkal kell beérnie, kénytelen meddő rétegeket kitermelni a múlt mélyéről és amit a felszínre hozott, annak nem látja hasznát. Másrészt itt van a „hagyományok” elmélete, a múlt századi evolucionizmus tanainak feje tetejére állított gyűjteménye, mely szerint az eredeti tudás az idők folyamán mindinkább megkopik, egyre inkább be kell érünk csökkent értékű információkkal és ezekből kell kisütnünk, miként éltek és gondolkodtak őseink. A kisemberek kultúrtörténetének szabályaira kíváncsi tudomány (mivel módszertani nehézségeit, valójában a történelemben lejátszódó események láncolatát csak itt-ott képes leképezni) hiányos felkészültséggel rendelkezik, ezáltal működésében nincsenek kölcsönhatások, átfogó megközelítések, mindössze a megismerés irreverzibilis folyamatai munkálnak benne. Minden jel szerint a kiutat a rokonszalmák egymásra vonatkoztatott felismerései jelölik ki, tehát az interdiszciplinaritás, amelynek tudatos vagy véletlenszerű alkal-

17 *Abel*, 1974., *Curschmann*, 1900., *Young*, 1921/I–III.

mazása már eddig is sok új eredménnyel gazdagította a konvencionális néprajz műltról alkotott képét. A „hosszú tartamok” vizsgálata tehát időmetszetekből (különböző időpontokból származó feljegyzések és más – jobbra természettudományos módszerekkel értékelhető – adatsorokból) nyert információk egybevetéséből, valamint a „hagyományok” feltételezett trendjének egymásra vonatkoztatásából áll. Ha tehát (miként a jelen esetben) arra vagyunk kíváncsiak, hogy a természetből kiszakadó emberek önfenntartása, munkakultúrája miként önállósodott, bújt ki az ekológiai szabályok szorításából (mindamellet, hogy függőségét véglegesen mégsem szüntette meg), jószerével csak olyan kronológiai csomópontokon értékelhető szinkron adatsorok segítségével rekonstruálhatjuk a történeteket, amelyek a távoli múltból töredékesen maradtak ránk. Esetleges adatok ezek, holmi telérek az elmúlt idők meddő közeteinek masszájában. Még akkor is, ha nagyobb, összefüggő adattömegre bukkanunk, azon nyomban tudomásul kell vennünk, hogy még azok is inkább csak homályos utalásokat tartalmaznak. Ellenben a nem távoli múltból való információk, amelyek tehát a karnyújtásra lepergett századokból maradtak ránk, bőséggel kínálják tanulságaikat, de – felkészültségünk folytán – ma még (szinte áttekinthetetlennek tűnő) tömegben tornyosulnak elénk. Ezek az adatok azonban szinkron sorok, amelyek jobbra csak statisztikailag értékelhetők. A nehézség abból adódik, hogy két teljesen eltérő természetű és különböző módszerekkel kihüvelyezhető adattömeget kell egyidejűleg kezelni, majd a levont következtetéseket egymásra vetíteni. Ezért végeredményben a helyzet az, hogy a kutató felkészültségén meg a szerencsén egyaránt múlik, mennyire képes a kétféle forrásadottság közötti űrt áthidalni.¹⁸

Az utóbbi évtizedekben egyre több reményt fűzünk az agrártermelés ciklikusságával, illetve a hiánygazdaság szabályaival, voltaképpen az éhínségek gazdaságtörténetével kapcsolatos vizsgálatok megállapításaihoz. Egyfelől rájöttek, hogy az urbanizáció révén kiszélesedett az agrárpia, másfelől az árforradalomban emelkedtek az élelmiszerárak (és sokszor párosult mindez az agráröll működésével). Rájöttek továbbá arra, hogy az egykorúak szemléletének változását a világgazdaság kibontakozásának kísérőjelenségeivel kapcsolatos felismerések, illetve annak sejtése táplálták, hogy az élelmiszerek termelését (különösen Északnyugat- és Közép-Európában) motiválták a klímátörténet ciklusai. Ha lehülés következett be, csökkentek a hozamok, ezért – védekezésül – megnövelték a termőterületet, hogy elkerüljék a betakarítható mennyiségek drasztikus zuhanását, ha pedig enyhült a klíma (mint pl. a 16-17. század fordulóján beállott „kis jégkorszak” után), átmeneti bőséget tapasztalták a gabonának. Ezeket a környezeti hatásokat ellensúlyozták a társadalmak viselkedéséből adódó események. Az éhínségek kiváltó okaként főleg a háborúkat jelölik meg nemcsak a történetírók, hanem a kortársak is. Különösen a *harmincéves háború* idejéről maradt fenn sok panaszos feljegyzés, minthogy egyrészt a háború elemi csapásként érte az embereket, másrészt már jóval többen tudtak írni, mint a középkori katasztrófák idején. Az események tanúi tehát leírták a kárvallottak nyomorúságát és nélkülözéseit. A hesseni (jó forgalmú kereskedelmi út mellett települt) kisváros, Grünberg evangélikus egyházközségének lelkipásztora 1634/35 eseményeiről szólva például azt jegyezte be az egyházkönyvbe, hogy 1621 óta kilencven alkalommal szállták meg és rabolták ki a hadak a városkát. Ennek következtében „...borzalmas éhínség támadt. Élvezhetetlen dolgokat, lombokat, füvet, bőrt ettek az emberek, hogy éhségüket csillapítsák. Még ezeknek az eleséseknek is áruk lett. Egy patkánytetemért négy guldent kértek. Ennyibe került még 1618-ban egy hízott ökör...” Előfordult, hogy az elföldelt halottakat kiásták, hogy a húscsapatokat levagdadják a csontokról és megegyék.

18 Gerndt, 1986., Löfgren, 1987. 91–102., Wiegelmann, 1991/I.

Ennek ellenére 1635-ben a lakosság fele – 1224 ember – éhen halt. (Egyébként 1870-ben, amikor Franciaországban éhínség volt, a patkány- és egérhús, a macskák és kutyák tetemeiből kivagdalt falatok felkerültek a vendéglői étlapokra! Európa sötét múltjának emlékei, melyekről álszemérmünk miatt szívesen feledkezünk meg, és Délkelet-Ázsia mostanában tapasztalt hétköznapijai, ahol a kutyahúsevés, vagy a nyugat-afrikai patkány-csemege látványa elborzasztó beszámolókkal töltötte meg sok európai riporter útleírásainak oldalait – talán mégsem húzódnak egymástól olyan távol, ahogyan szokás gondolni?)¹⁹

Mindenesetre – a jelekből következtetve – a modern ipari civilizáció előtti társadalmakban a mindennapi élet sokkal inkább függvénye a természetnek, ezért az elemi csapások és az epidémiák (pl. a középkori pestisjárványok stb.), különösen, ha párosulnak háborúkkal és más, nagyarányú társadalmi megrázkódtatásokkal, megakasztják a haladás szekerét és visszafordítják az embereket a megtett úton, noha sok erőfeszítésükbe került, hogy magasabbra emelkedjenek. Ebből viszont arra lehet következtetni, hogy az állatvilágból kiemelkedő ember öfenntartásának munkakultúráját nem lehet csupán a csökevényesedő hagyomány fogalmával értelmezni. Már a megközelítés során is szükségünk van arra, hogy feltételezzük, a múltban élt emberek tudása oszcillált, azaz – változó sikerrel – alkalmazkodott a környezethez, a világegyetem változásaihoz, nemkülönben az abban létrejött, a társadalmaktól előidézett körülményekhez. A két világháború közötti gazdaságtörténet-írás képviselői – alkalmazkodva a történetíró forrásaihoz, az idősorokhoz – a termelés és fogyasztás fluktuációját és lassú növekedését írták le. De ábrázolásuk módja nem elégítette ki tanítványaikat és ellenlábasait, minthogy a folyamatnak csupán az ökonómiai oldalát ábrázolták, a természettel való kölcsönhatását alig, noha már figyelembe vették a demográfiai tényezőket, de az ökológiai adottságokat – úgyszólván – sohasem. Ezért végül is alaposan felforgatta az általuk teremtett rendet az *Annales*-köre.²⁰ Már ide s tova két emberöltő óta működő és párizsi forrásából sok európai és amerikai egyetemet elárasztó folyamata a történetírásnak feloldotta magában a szociológiát, a gazdaságföldrajzot, a néprajzot, a mentalitás-történetet, mindamellett, hogy megtartotta az ökonómiából és a demográfiából átmentett – főként a statisztika alkalmazását igénylő – módszereit.

A mondottak nyomán arra a meggyőződésre jutunk, hogy a gazdaságnak vannak alapvető rendszerei, amelynek elemei semmiképpen nem vagy csak nagyon lassan változnak meg, szinte állandónak tűnnek. A gazdaságon belüli ágazatok (mindenekelőtt a mezőgazdaság, illetve az ipar) lassú változáson mennek keresztül, minthogy egymáshoz való viszonyuk csak az általuk foglalkoztatottak életmódjának átalakítása révén következik be. Az egyes ágakon belül vannak rövid ideig tartó – néhány éves – változási ciklusok, amelyeknek eredményeként bő termést takarítanak be a parasztok, máskor pedig – éveken át – nélkülöznek. Az áringadozások kifejezetten rövid ideig mozognak, s annak ellenére, hogy elősegítik a gazdaságból élők gyarapodását vagy szegényedését, ez utóbbi eredményt csak hosszabb korszakon át tartó érvényesülésük révén érik el.

A felsorolt tényeket figyelembe véve megkülönböztethetünk egymástól olyan jelenségeket vagy tényezőket, amelyek hosszú időtartamban (*longue durée*) hatnak, illetve azokat, amelyek csak rövid ideig érezhetők (*événements*). Ezekben a mozgásformákban sajátos minőségeket kell elkülönítenünk. Először is itt van az ember és a természet kapcsolata. Ez tűnik a legstabilabbnak valamennyi közül. Az évszakok váltakozása, a nö-

19 Abel, 1966., Abel, 1974., Abel, 1980., Abel, 1981.

20 Born, 1964. 298–309., Erbe, 1979., Wüstemeyer, 1967. 1–45.

vény- és állatvilág életritmusa mindmegannyi, szerfelett lassan változó tényező, melyekhez az embereknek igazodniuk kell, a klímaingadozások korszakai szerint akár periodizálható is az egész história. Mindezen feltétel elegendő keret az emberek, s kivált a földművesek, majd a parasztok számára, hogy a múltból örökölt munkakultúrájukat hasznosítsák, a gyűjtögetés, a halászat és a vadászat technológiáit beépítsék az élelmiszertermelés újfajta rendszerébe. Mármost ennek következtében nem zsákmányolók többé, hanem zsákmányoló földművesek vagy parasztok. Még az ipari civilizációkban élő skandináv halászhajókról is azt állapították meg (a szakma széles körű helyeslését remélve), hogy nincsenek már főfoglalkozású halászok, még azok is művelnek földet és gondozzák jószágaikat, akiket hivatásosan vízi emberekként tartanak számon. A világban csak az arktikus Északon (elsősorban Kanadában, Kelet-Szibériában), másrészt Hátsó-Indiában vagy Kongóban (az őserdőikben), Ausztráliában, a dél-afrikai Kalahári-sivatagban és a dél-amerikai Tűzföldön élnek – kis foltokban – zsákmányoló csoportok. Amerika felfedezésekor még kiterjedt övezeteket mondhattak magukénak. Amikor véget ért a jégkorszak, még övék volt az egész világ, de nem laktak az északi földgömb tundraín seholsem. Grönlandon vagy a Jeges-tenger mellett senki sem vadászott. Visszavonulás, átalakulás és új életterek elfoglalása jellemzi tehát fajunk legrégibb ekotípusának történetét.

A mélységben alig van változás, a jéghegy nagyobb tömege moccanatlan a vízszint alatt. Az emberi sorsok összetapadnak a természeti környezettel, majdnem úgy fest a dolog, mintha nem is volna köztük választóvonal. Ez azonban létezik, és a két közeg kölcsönhatásban áll egymással. Ezen tornyosul a társadalom látványos története: a háborúk, a népvándorlások, a kereskedelem és pénzforgalom imponáló teljesítményei, a vallások és a többi kulturális intézmény – az utókor által vitatott értelmű – megnyilvánulásai. Közülük sok mindenről rendelkezünk információkkal, a történetírók főként ezeknek értelmezésével próbálkoznak, bár szívesen vállalkoznak valamennyien arra, hogy elkészítsék néhány kimagasló egyéniség életrajzát, vagyis azokról a múltbeli tényekről és körülményekről fessenek tablót, amelyeknek hátterében ott húzódik az előbbi két közeg. Kétségtelen, hogy az első csoportba tartozó problémák értelmezésével van a legtöbb bajunk. Az idő és a jelenségek regionális helyzete olyan paraméter, amelyet – az információk töredékes állapota miatt – nem lehet mindig könnyen felismerni. Ráadásul valamennyien a névtelen milliók hétköznapi életéről szólnak. Egyáltalában nem lehet azt állítani róluk, hogy önmaguk helyett beszélnek. Ellenkezőleg! Az interdiszciplinaritást éppen azért találták ki a tudomány emberei, mert csak fogyatékos ismereteik voltak a múltban élt tömegekről. Ez a megállapítás talán fokozottabban érvényes mindazon őseinkre, akik még nem voltak képesek más hasznos élőlények, azaz növények és állatok szaporodását ellenőrizve fenntartani magukat és – mondhatni – élődiként dézsmálták, ám ezenközben maguk alá rendelték környezetüket. Aztán újabb találmányaik révén magasabbra emelkedtek, de továbbra is ragaszkodtak az öfenntartás régebben kialakított módszereihez és munkakultúrájuk mindazon értékeihez, amelyről csak azért adtak számot, hogy hangsúlyozzák, milyen távol kerültek őseik életvitelének tartományától. Meglehet, ennek következtében az utókor róluk alkotott képe (hiszen megváltozott történelmi közegben készült!) – ugyancsak töredékes és homályos. Időnként szükségét érezzük, hogy a képet újra meg újra restauráljuk. Mindenesetre figyelembe kell venni, hogy a zsákmányolás munkakultúrája az idők folyamán számottevő funkcióváltozáson ment keresztül. A gyűjtögetés jószerével mindig is megmaradt primér élelmiszertermelő ágazatnak. Még a nagyváros lakója is (hitelkártyával a zsebében) időről időre gombászni megy az erdőbe, kipiheni magát és kiegészíti háztartása élelmiszerkészletét. Hát még azok a marginális csoportokhoz tartozó emberek, akik az erdőt járják rendszeresen, gombákat, bogyókat

szedegetnek és gyógyfüveket. Aztán értékesítik zsákmányukat. A vadászat pedig két magatartásformára ágazott, majd idővel ismét egyesült. Keveseknek úri passzió lett, alkalmi társadalmi események. A leendő zsákmányt szinte már tenyésztik a vadgazdálkodás szakemberei. A halászat jó ideje ipar már. A horgászat sporttá vált. És persze vannak orvhalászok, ahogyan orvvadászok is akadnak. Bonyolultan kanyargó folyamata fajunk történetének. Voltaképpen a munkakultúra hagyományainak újraértékelésével ezért kell annyi időt eltöltenünk és ennek ellenére sosem tudjuk maradék nélkül kielégíteni kíváncsiságunkat.²¹

IRODALOM

Abel, W.

1966² Agrarkrisen und Agrarkonjunktur. Hamburg–Berlin

1974² Massenarmut und Hungerkrisen im vordindustriellen Europa. Hamburg–Berlin

1981 Stufen der Ernährung. Göttingen

AESC = Annales. Economies, Sociétés, Civilisations

AgH = Agricultural History

Amman, B.

1982 Saekulare Seespiegelschwankungen: wo, wie, wann, warum? Mitteilungen der Naturforschenden Gesellschaft in Bern. Neue Folge 39. 97–106.

Andrews, H. N.

1980 The fossil hunters in search of ancient plants. Ithaca–London

Antipa, G.

1916 Pescaria su pescuitul in Romania. Bucuresti

B.A.R. = British Archeological Recherche

Ballod, C.

1915 Die Volksernährung in Krieg und Frieden Schmollers Jahrbuch 39. 77–112.

Baron, W. R.

1989 Retrieving climate history: a bibliographic essay. *AgH.* 63/2. 107–23.

Barty King, H.

1977 The Baltic exchange: the history of a unique market. London

Behre, K. E.

1981 Zur Nahrungswirtschaft der Wikingerzeit im nördlichen Mitteleuropa. Zeitschrift für Archeologie, 15. 25–40.

1987 Mehresspiegelschwankungen und Siedlungsgeschichte in den Nordseemarschen. Vorträge der Oldenburgischen Landschaft 17. Oldenburg

Beitl, K.–Chiva, I. (Hg.)

1992 Wörter und Sachen. Österreichische und deutsche Beiträge zur Ethnographie und Dialektologie Frankreichs. Ein französisch-deutsch-österreichisch Projekt. (In: Österreichischer Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-Historische Klasse, Sitzungsbericht 586. Bd.), Wien

²¹ *Kaufhold*, 1987. 39–66.

- Beitl, R.* (unter Mitarbeit von *Kl. Beitl*)
1974 Wörterbuch der deutschen Volkskunde. Stuttgart
- Belényesy, M.*
1953 A halászat a XIV. században. *Ethnographia* LXIV. 148–66.
- Bender, B.*
1975 Farming in prehistory: from hunter-gatherer to food-producer. New York
- Berger, A.*
1928 Die jagd aller Völker im Wandel der Zeit. Berlin
- Birks, H. H. et Alii*
1988 The cultural landscape. Past, present and future. Cambridge
- Blüthgen, J.*
1966² Allgemeine Klimageographie. (In: Lehrbuch der allgemeinen Geographie II.) Berlin
- Bond, C. J.*
1988 Monastic Fisheries. (In: Medieval Fish, Fisheries and Fisponds in England. Ed. *Aston, M., B.A.R., British Series 182, 1.*) Oxford. 67–112.
- Böckler, W.*
1953 Relikte unter den Kulturpflanzen. *ZAA.*, I. 22–40.
- Brandt, A.*
1972 Fish catchings methods of the world. London
- Braudel, F.*
1996/I–III. A Földközi-tenger és a mediterrán világ II. Fülöp korában. Budapest
- Braudel, F. – Spooner, F.*
1966 Prices in Europe from 1450 to 1750. (In: *Rich, E. E. – Wilson, C. H. Eds.*, The Cambridge economic history of Europe. Vol. 4. The economy of expanding Europe in the sixteenth and seventeenth centuries.) Cambridge, 378–486.
- Brill, F.*
1960 Der Heringshandel in der Reichstadt Köln und seine museale Darbietung. (In: Im Schatten von St. Gereon, Eriich Kuphart zum 1.7. 1960). Köln. 45–52.
- Brusewitz, G.*
1967 Jakt, jägere, villebrad, vapen och jaktmetoder fran äldsta tider till vara dagar. Stockholm
- Brockmann-Gerosch, H.*
1934 Futterlaubbbäume, Speiselaubbäume (In: Bericht der Schweizer Botanischen Gesellschaft, 24, Festband *Rübel*) Zürich, 76–91.
- Bukowski, Z.*
1967 Uwagi o konserwacji ryb u szlówian w swietle materialow archeologicznych i etnograficznych. (In: *Studia z Dziejów Gospodarstwa Wiejskiego*, Vol. 9.) Warszawa. 49–81.
- Butzer, K. W.*
1964 Environment and archeology. An introduction to pleistocene geography. Chicago
- Cabantous, A.*
1980 La mer et les hommes. Pecheurs et matelots dunkerquois de Louis XIV a la Révolution. Dunkerque
- Chaloner, W. H.*
1966 Trends in fish consumption in Great Britain 1700 to 1850. (In: *Barker, T. C.* ed.: Our changing face.) London. 94–114.

Childe, G.

- 1947⁴ The dawn European civilization. London
- 1959 A civilizáció bölcsője. Budapest
- 1962 Az európai társadalom őstörténete. Budapest
- é. n. New light the Most Ancient East. New York

Chmielewski, N. S.

- 1960 Rybolófstwo. (In: *Burszta, J.* ed.: *Kultura ludowa Wielopolski.* I.) Poznan. 277–325.

Clark, G.

- 1946 Saal-hunting in the stone-age of North-Western Europe: a study in economic prehistory. *Proceedings of the Prehistoric Society.* 12–48.
- 1947 Whales as economic factor in prehistoric Europe. *Antiquity.* 84–104.
- 1948/a Fowling in Prehistoric Europe. *Antiquity* 22. 116–30.
- 1948/b The development of fishing in Prehistoric Europe. *The Antiquaries Journal* 28. 45–85.
- 1955 L'Europe préhistorique. Les fondements de son économie. Paris
- 1976 A világ őstörténete. Budapest

Clark, G.—Brandt, St. A. Eds.

- 1984 From hunters to farmers: the causes and consequences of food production in Africa. Berkeley

Cnopf, W. M.

- 1927 Die Entwicklung und wirtschaftliche Bedeutung der Teichwirtschaft in Mittelfranken. *Archiv für Fischerreigeshichte* 11. 5–155.

Coon, C. S.

- 1976 The hunting peoples. Harmondsworth (Penguin Books)

Cornwall, I. W.

- 1968 Prehistoric animals and their hunters. London

Crumlin-Pedersen, O.

- 1985 Cargo ships of Northern Europe AD 800–1300. (In: *Proceedings of the Second Waterfront Archäology Conference, Bergen, 1983.*) Bergen. 83–93.
- 1989 Schiffstypen aus der frühgeschichtlichen Seeschifffahrt in den nordeuropäischen Gewässern (In: *Untersuchungen zu Handel und Verkehr der vor- und frühgeschichtlichen Zeit in Mittel- und Nordeuropa. Jankuhn, H.—Kimmig, W.—Ebel, E. hg. Teil V.*) Göttingen. 405–30.

Čurčić, V.

- 1912 Die volkstümliche Fischerei in Bosnien und der Herzegowina mit besonderen Berücksichtigung der Savefischerei bei Donja (Dolina). *Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und Herzegowina* 12. 490–589.
- 1913–1915 Narodno ribarstvo u Bosni i Hercegovini, II. Hercegovina Glasnik Zemaljskog Muzeja u Bosni i Hercegovini (Sarajevo) 25. 421–513., 27. 37–107., 314–58.
- 1936 Narodno ribarstvo na Dojranskom, Prespanskom i Ohridskom jezeru u južnoj Srbiji. *Ribarski List* (Sarajevo) 11. 25–31., 37–42., 49–53.

Currie, Ch. K.

- 1989 The role of fishponds in the monastic economy. (In: *The archaeology of rural monasteries.* Ed. *Gilchrist, R.—Mytum, H., B.R.A., British series, 203.*) Oxford. 147–72.

Curschmann, Fr.

1900 Hungersnöte im Mittelalter. Leipzig

Dalby, D.

1963 Lexicon of the medieval German hunt. A lexicon of middle high terms (1050–1500), associated with the chase, hunting with bows, falconary, trapping and fawling. Berlin

Darby, H. C.

1973 Domesday England. (In: A new historical geography in England. *Darby, H. C.* ed.) London. 39–74.

Di Castri, Fr. – Mooney, H. A., Eds.

1973 Mediterranean type ecosystems. Origin and structure. Berlin–Heidelberg–New York

Dirlmeier, U. – Schmidt, F.

1996 Die Hanse und die Nahrung im südlichen Mitteleuropa. (In: Nahrung und Tischkultur im Hanseraum. *Wiegmann, G. – Mohrmann, R. E.* Hg. Beiträge zur Volkskultur in Nordwestdeutschland 91.) Münster–New York. 267–302.

Dolgič, B. O.

1964 Problemy etnografii antropologii arktiki. Szovjetskaja Etnografija 1964/4. 76–89.

Dollinger, Ph.

1981³ Le Hanse (XIIe–XVIIe siècles). Paris

Drake, M. et AlII, Eds.

1982 Famine in history. (In: Eight international economic history congress. „A” themes.) Budapest. 181–91.

Dyer, Ch.

1988 The consumption of fresh-water fish in medieval England (In: Medieval fish, fisheries and fishponds in England. Ed. *Aston, M. B.A.R.* British series. 182. 1.) Oxford. 27–38.

Edlitz, K.

1969 Food and emergency food in the circumpolar area. *Studia Ethnographica Upsaleensia*. 32. 39–40.

Eis, G.

1961 Die Stellung der Jagd im mittelalterlichen System der Wissenschaften. *Zeitschrift für jagdwirtschaft* 7. 25–43.

EHUE = Enzyklopädisches Handbuch zur Ur- und Frühgeschichte Europas. (rdg.: *Filip, J.*) Prag, 1969/I–II.

Ellenberg, H.

1982³ Vegetation Mitteleuropas mit den Alpen in kausaler, dynamischer und historischer Sicht. Stuttgart

Ellmers, D.

1969 Keltischer Schiffbau. Jahrbuch des Römisch–Germanischen Zentralmuseums Mainz. 73–122.

1973 Kultbarken, Fähren, Fischerboote. Die Kunde NF. 24. 23–62.

1976 Kogge, Kahn und Kunststoffboot. Führer des Deutschen Schiffahrtsmuseums. Brehmerhaven

1981 Schiffe der Jäger und Bauern. Vorgeschichtliche Felsbilder aus Skandinavien. Bildmappe des Deutschen Schiffahrtsmuseums. Brehmerhaven

- Emerit, M.*
1968 Du rôle de la pêche dans la civilisation roumaine. AESC. 23/3. 1171–72.
- Erdbrink, D. P.*
1953 A review of fossil and recent bears of the Old World. Deventer
- Erdődy, G.*
1984 Herman Ottó és a társadalmi nemzeti felemelkedés ügye. Budapest
- Erixon, S.*
1955 Djurfangst och Jakt samt insamling av vegetabiliska födoämnen under nyare tid. Nordisk Kultur, XI–XII. Stockholm
- Fedorov, V. V.*
1963 K. voprosu o vremeni voznikovenije rybolovszstva na territorii evropeszkoi csaszki SzSzSzR. Zbornik muzeja antropologii i etnografii 29. 172–84.
- Findeisen, H.*
1928 Die Fischerei im Leben der altsibirischen Völkerstämme. ZfE. 1928. 1–398.
- Fischer, H.*
1929 Mittelalterliche Pflanzenkunde. Stuttgart
- Fischer-Liebmann, S.*
1969 Die Rennjagd in Eurasien. Ein Überblick über Geschichte, Methoden und Verbreitung. Archiv für Völkerkunde 23. 11–99.
- Florin, S.*
1961 Djupvik, eine ostschwedische Fischereisiedlung vom Ende der Steinzeit. University of Uppsala, Geologiska Institutionen, Buletin 40. 315–64.
- Forde, D. C.*
1950 Habitat, economy and society. A geographical introduction to ethnology. London–New York
- Fourastier, J.–Grandamy, H.*
1968 Remarques sur les prix sakariaux des céréales et la productivité du travail en Europe du XVe au XXe s. In: Troisième Conférence internationale d'histoire économique. München, 1965. 547–56.
- Giurgescu, C.*
1964 Istoria pescuitului și a pisciculturii în România. I. București
- Gerndt, H.*
1986 Kultur als Forschungsfeld. Über volkskundliches Denken und Arbeiten. (In: Münchener Beiträge zur Volkskunde 5.) München
- Gersbach, E.*
1956 Ein Harpunenbruchstück aus einer Grube der jüngeren Linearkeramik. Germania 34. 266–70.
- Gjessing, G.*
1960 Jakt og fiske a forhistorisk tid. In: Jakt og fiske i Norge I. Oslo
- Glasscock, R. E.*
1973 England circa 1334. (In: A new historical geography in England. Darby, H. C. ed.) London. 136–85.
- Grand, R.–Delatouche, R.*
1950 L'agriculture au moyen âge de la fin de l'empire romain au XVIe siècle. Paris
- Grekow, B. D.–Artamonow, M. L. (Hrg.)*
1959 Geschichte der Kultur der Alten Rus'. Die vormongolische Periode. Bd. I.: Die materielle Kultur der Alten Rus' (Woronin, N. N.–Karger, M. K.–Tichanow, M. A. Hrg.) Berlin

- Griera, A.*
 1921 Terminologia dels ormeigs de pescar dels rins i costes di Catalunya. WuS 7. 97–107.
- Gunda, B.*
 1938 Sammelwirtschaft bei den Ungarn. Ungarische Jahrbücher 18. 302–17.
 1964 A finnugor varsák fejlődésének néhány kérdése. Műveltség és Hagyomány. Studia Ethnologica Hungaria et Centralis ac Orientalis Europa. 115–27.
 1966 Ethnographica Carpatica. Budapest
 1979 Ethnographica Carpatho-Balcanica. Budapest
- Gunda, B. (Ed.)*
 1984/I–II. The fishing culture of the world. Studies in ethnology, cultural ecology and folklore. Budapest
- Gurina, N. N.*
 1961 Drevnaja isztoria szevero-zapada evropejszkoj csaszti SzSzSzR. (In: Materiali i issledovanija po archeologii SzSzSzR. No. 87.) Moszkva–Leningrad
- Haberlandt, A.*
 1928 Die Völker Europas in ihre volkstümliche Kultur. Stuttgart
- Hahn, E.*
 1892 Die Wirtschaftsformen der Erde. Petermanns Geographische Mitteilungen 38. 8–12.
- Halard, X.*
 1983 La peche de saumon en Normandie du XIe au XVe siecle. Journal of Medieval History 9. 173–78.
- Haarnagel, W.*
 1969 Die Botanik in der Sicht des Archeologen. In: Archeologisch-Biologische Zusammenarbeit in der Vor- und Frühgeschichtsforschung. Hrg. J. Boessneck. Wiesbaden. 3–12.
- Harding, A. F. (Ed.)*
 1982 Climatic change in later prehistory. Edinburgh
- Hasslöf, O.*
 1961 Fischerei. (In: Schwedische Volkskunde. Quellen, Forschungen, Ergebnisse. Festschrift für Sigfrid Svensson zum sechzigsten Geburtstag am 1. Juni.) Stockholm–Göteborg–Uppsala
- Hasslöf, O. et AlII (Ed.)*
 1972 Ships and Shipyards, sailors and fishermen. Stockholm
- Hauser, A.*
 1990³ Was für ein Leben. Schweizer Alltag vom 15. bis 18. Jahrhundert. Zürich
- Heeres, W. G. (Ed.)*
 1988 From Dunkirk to Danzig: shipping and trade in the North Sea and the Baltic, 1350–1850. Essays in honour of J. A. Faber on the occasion of his retirement as professor of economic and social history at the University of Amsterdam. Hilversum
- Heiser, Ch. B.*
 1973 Seed to civilisation. The story of man's food, San Francisco

Heitz, A.–Jacomet, St.–Zoller, H.

- 1981 Vegetation, Sammelwirtschaft und Ackerbau im Zürichseegebiet zur Zeit der neolithischen und spätbronzezeitlichen Ufersiedlungen. *Helvetia archaeologica* 12/45–48. 139–92.

Helbaek, H.

- 1960 Comment on *Chenopodium album* as a food plant in prehistory. Bericht des Geobotanischen Institutes der Eidgenössischen Technischen Hochschule Zürich 31. 15–19.

Hensel, W.

- 1956 *Słowianszczyzna wczesnosredniowieczna. Zarys kultury materialnej.* Warszawa

Herman, O.

- 1887–88/I–II. *A magyar halászat könyve.* Budapest

Hoffmann, E.–Werneck, H. L.

- 1956 Sammelfrüchte und Getreidebau aus der Bronzezeit zu Traun bei Linz. *Naturkundliches Jahrbuch der Stadt Linz.* 7–11.

Hoops, J.

- 1905 Waldbäume und Kulturpflanzen der germanischen Altertum. Strassbourg

HRG = Handbuch für deutsche Rechtsgeschichte

Hundsblücher, H.

- 1985² Nahrung. (In: *Alltag im Spätmittelalter.* Hg. *Kühnel, H.*) Graz–Köln–Wien. 196–231.

Ingold, T.

- 1980 *Hunters, pastoralist and ranchers: reider economies and their transformation.* Cambridge

Jankó, J.

- 1900 *Herkunft der magyarischen Fischerei. A magyar halászat eredete.* Budapest–Leipzig

Jaritz, G.

- 1987 Fasten als Fest? Überlegungen zu Speisebeschränkungen im Mittelalter. (In: *Festschrift F. Hausman*) Graz. 157–68.

Jelgersma, S.

- 1961 *Holocene sea level changes in the Netherlands.* Maastricht

Joachim, M. A.

- 1976 *Hunting-gatherer subsistence and settlement.* London–New York

Jones, A. K. G.

- 1989 The survival of fish remains at monastic sites. (In: *The Archeology of rural monasteries.* Ed. *Gilchrist, R.–Mytum, H., B.A.R. British series*) Oxford. 173–84.

Jütte, R.

- 1986 Diets in welfare institutions and in outdoor pour relief in Early Modern Western Europe. *Ethnologica Europäa*, XVI. 117–36.

Kaindl, R. F.

- 1897 Die Jagd der Huzulen. *Österreichische Forst- und Jagd-Zeitung.* 15. Nr. 38. 229–301.

- Kaj, J.*
1950 Szczatki rybne w materiale kostny wykopaliskowym z grodziisk kultury luzyckiej i w czesnohistorycznej w Biskupinie w powiecie zniskim. In: III. Sprowozdanie z prac wykopaliskowych w grodzie kultury luzyckiej w Biskupinie. Poznan
- Karen, G.*
1987 Wort- und Sachgeschichte der Schifffahrt in Mittel- und Nordeuropa von den Anfängen bis zu späten Mittelalter. In: Germanische Arbeiten zur Sprach und Kulturgeschichte 8. Frankfurt/M.–Bern–New York–Paris
- Kiedel, KL.–P.–Schnall, U.*
1982 Die Hanse-Kogge von 1380. Bremerhaven
- Kloss, K.*
1987 Zur Umwelt mesolithischer Jäger und Sammler im Unteren Rhinluch bei Friesack. Veröffentlichungen des Museums für Ur- und Frühgeschichte Potsdam 21. 121–30.
- Koch, W.*
1925 Die Geschichte der Binnenfischerei in Mitteleuropa. Stuttgart
- Koenigswald von, W.–Hahn, J.*
1981 Jagdtiere und Jäger der Eiszeit. Stuttgart
- Krader, L.*
1955 Ecology of Central Asian pastoralism. Southwestern Journal of Anthropology, XI. 301–26.
1965 Social organization of the Mongol–Turkic pastoral nomads. The Hague
- Krause, E.*
1904 Vorgeschichtliche Fischereigeräte und neuere Vergleichstücke. Zeitschrift für Fischerei, XI. 133–26.
- Kretschmann, G.*
1955 Urgeschichte der Jagd. In: Wild und Weidwerk der Welt. Wien–München
- Kronasser, H.*
1953 Die Herkunft der Falkenjagd. Südostforschungen 12. 67–79.
- Krug-Richter, B.*
1996 Zwischen Hafergrütze und Hirschbrei? Regionale Differenzierung in der frühneuzeitlichen Hospitalverpflegung Nordwestdeutschlands (In: Nahrung und Tischkultur im Hanseraum. Hg. Wiegelmann, G.–Mohrmann, R. E. Hg. Beiträge zur Volkskultur in Nordwestdeutschland. 91.) Münster–New York. 179–218.
- Kuske, B.*
1905 Der Kölner Fischhandel vom 14–17. Jahrhundert. Westdeutsche Zeitschrift 24. 227–313.
- Küster, H.*
1995 Geschichte der landschaft in Mitteleuropa. München.
- Kwanten, I.*
1979 Imperial nomads. A history of Central Asia. 500–1500. Philadelphia
- L'abeille*
1981 L'Homme, le miel et le cire. Paris
- Larioux, B.*
1985/1. Spices in the medieval diet: a new approach. (In: Food and foodways) New York. 43–76.

Mauritzio, A.

- 1927 Die Geschichte unserer Pflanzennahrung von den Urzeiten bis zu Gegenwart. Berlin

Menjot, D. (Ed.)

- 1980 La chasse au moyen age. Actes du colloque de Nice, 1979. Paris

Lagercrantz, S.

- 1937/a Beiträge zur Kulturgeschichte der Tarnvorrichtungen in der schwedischen Jagd. Folk-Liv. 270–305.
1937/b Contribution to the question of the origin of torsion traps. Acta Ethnologica 105–30.
1941 Zur Kulturgeschichte einiger in Schweden vorkommenden Jagdfallentypen. ZfE. 72. 54–60.
1956 Some eurasian release systems. Studia Ethnographica Uppsalänsia, XI. 175–97.
1961 Observations on block traps. Orientalia Suecana 9. 154–68.

Lamb, H. H.

- 1961 Climatic change within historical time. Annals of the New York Academy of Sciences 95/I. 124–61.

Larioux, B.

- 1985/I. Spices in the medieval diet: a new approach. (In: Food and foodways). New York. 43–76.

Lepiksaar, J.

- 1964 Subfossile Robbenfunde von der schwedischen Westküste. Zeitschrift für Säugetierkunde 24. 257–66.

Lerner, F.

- 1984 Blüten, Nektar, Bienenfleiss. Die Geschichte des Honigs. München

Leroi-Gourhan, A.

- 1943 L'homme et la matiere. Paris
1966 Préhistoire et l'art occidental. Paris

Les Hommes et la Mer dans l'Europe du Nord-Quest de l'Antiquité a nos jours. Actes du colloque de Boulogne-s.-Mer (1984). 1986. Paris

Levin, M. G.–Potapov, L. P.

- 1964 Peoples of Siberia. Chicago–London

Lindblom, G.

- 1935 The spiked wheel-trap and its distribution. Geografiska Annaler 621–33.

Lindner, K.

- 1955–59/I–VIII. Quellen und Studien zur Geschichte der Jagd. Berlin

LMA = Lexikon des Mittelalters

Litwin, J.

- 1984 Kaschubiascher Bootsbaue. Deutsche Schiffartsarchiv 7. 223–42., 8. 285–308.

Lohrmann, D.

- 1984 Mühlenbau, Schiffahrt un Flußumleitungen im S. der Gft. Flandern – Artois. Francis 12. 142–94.

Löfgren, O.

- 1976 Peasant ecotypes: in the comparative study of ecological adaptation. Ethnologia Scandinavica 100–15.

- Malowist, M.*
1960 L'approvisionnement des ports de la Baltique en produits forestiers pour les constructions navales aux XIVe et XVe siècle. In: Le navire et l'économie maritime du Nord de l'Europe du Moyene Age au XVIIIe siècle. Paris
- Manninen, I.*
1932 Die finnisch-ugrischen Völker. Leipzig
- Martinka, J.*
1931 Slovenske rybárstvo, II. Sbornik muzeálnej slovenskej spolocnosti XXV. 65–102.
- Mauritzio, A.*
1927 Die Geschichte unserer Pflanzennahrung von der Urzeiten bis zur Gegenwart. Berlin
- Megaw, G. V. S. (Ed.)*
1977 Hunters, gatherers and first farmers beyond Europe. Atlantic Highland, N. J.
- Méríté, É.*
1942 Les pieges. Étude sur les engins de capture utilisés dans le monde. Paris
- Messedaglia, L.*
1941–42 Schienale e morona. Storia di due vocaboli e contributo allo studio degli usi alimentari e dei traffici veneti con il Levante. In: Atti del Reale Istituto Veneto di scienze, Lettere ed arti CI/II. 1–58.
- Michel, A. R.*
1978/V The European fisheries in Early Modern History. (In: The Cambridge economic history of Europe. 5. The economic organization of Early Modern Europe. Rich, E. E.–Wilson, Ch. H.) Cambridge. 133–84.
- Mitzka, W.*
1933 Deutsche Bauern- und Fischerboote. WuS 6. Beiheft
- Mjartan, J.*
1952 L'udové rybárstvo v Liptove. Narodopisny sborník 11. 101–89.
- Mollat, M.*
1983 La vie quotidienne des gens de la mer en Atlantique (IXe–XVIe s.) Paris
- Montanari, M.*
1979 L'alimentazione contadina nell'alto Medioevo. Napoli
- Montchaussé, G.*
1977 Steppe algérienne: causes et effects d'une désertation. Peuples Méditerranéens I/123–51.
- Moszynski, K.*
1960 A vadfogó csapdák fejlődéstörténetének néhány kérdése Közép-Európában. Műveltség és Hagyomány. Studia Ethnologica Hungaria et Centralis ac Orientalis Europä 1–2. 193–206.
1962 O sposobach badania kultury materialnej prawoslowian. Wroclaw–Kraków–Warszawa
1967² Kultura ludowa slowian. I–III. Warszawa
- Müller-Beck, H.*
1981 Die Ausdehnung des menschlichen Lebensraumes. Beiträge zur Allgemeinen und Vergleichenden Archäologie 3. 1–16.
- Müller-Karpe, H.*
1966–80/I–VI Handbuch der Vorgeschichte. München

- Niederle, L.*
 1911–25/I–III Zivot starych Slovanu. Praha
 1923/I–26/II Manuel de l'antiqué slave. Paris
- Niitemaa, V.*
 1952 Der Binnenhandel in der Politik der livlandischen Städte im Mittelalter. Annales Academiä Scienciarum Fennicæ. Ser. B. 76/2. 29–85.
- Okladnikov, A. P.*
 1956 Drevnee naszelenyie Szibiri i jego kultura. (In: Narody Szibiri) Moszkva–Leningrad
- Paques, V.*
 1977 Le roi pecheur et roi chasseur. Strassbourg
- Paret, O.*
 1930 Die Einbäume im Federseeried und im übrigen Europa. Prähistorische Zeitschrift 21. 76–116.
- Patai, R.*
 1951 Nomadism: Middle Eastern and Central Asia. Southwestern Journal of Anthropology 7. 401–14.
- Pauli, L.*
 1980 Die Alpen in Frühzeit und Mittelalter. Die archäologische Entdeckung einer Kulturlandschaft. München
- Paulson, I.*
 1962 Wildgeistvorstellungen in Nord-Eurasien. Paideuma VIII/2. 70–83.
- Peesch, R.*
 1961 Die Fischerkommünen auf Rügen und Hiddensee. (In: Veröffentlichungen der Institut für Deutsche Volkskunde 28.) Berlin
- P. Károlyi, Zs.*
 1981 A Tisza-völgy halászata-tógazdálkodása a középkorban. Halászat 27/6. 176–77., 185.
 1982/a A magyar halászat-tógazdálkodás a késő középkorban. Halászat 28/1. 8–11.
 1982/b Halászat a török hódoltság korában. Halászat 28/2. 48–50.
- Popov, A.*
 1948 Nganaszani. (In: Trudi insztituta etnografii. Novaja szeria) Moszkva–Leningrad
- Pounds, N. J. G.*
 1974–84/I–II A historical geography of Europe. New York
- Problemi di storia dell'alimentazione nell'Italia medievale.* Archeologia Medievale 1981. 9–450.
- Prüfferowa, M.*
 1957 Rybackie narzedzia kolne w Polsce i w krajach sasiednich. Torun
- RAC = Reallexikon für Antike und Christentum*
- Radcliffe, W.*
 1926 Fishing from the earliest times. London
- RE = Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaften*
- Redon, O.*
 1984/I–II. Les usages de la viande en Toscane au XIVe siecle. (In: Manger et boire au Moyen Age) Nizza
- Renfrew, C.*
 1995 A civilizáció előtt. Budapest

- Roche, D.*
1984 La temps de l'eau rare du Moyen Age a l'Époque Modern. AESC. XXXIX.
- Rohan-Csermák de, G.*
1963 Sturgeon hooks of Eurasia. (In: Viking Fund Publications in Anthropology 35) New York
- Rothberg, R.—Rabb, Th.,*
1981 Climate and history. Studies in interdisciplinary history. Princeton
- Rudenko, S. I.*
1969 Studien über das Nomadentum. (In: Viehwirtschaft und Hirtenkultur) Budapest, 15–32.
- Saul, A.*
1981 The herring industry at Great Yarmout, c. 1280–1400. Norfolk Archeology 38. 33–43.
- Schmithüsen, J.*
1968 Allgemeine Vegetationsgeographie. (In: Lehrbuch der Allgemeinen Geographie IV.) Berlin
- Schröder-Lembke, G.*
1953 Die Hausväterliteratur als agrargeschichtliche Quelle. ZAA. 109–19.
- Schwarzbach, M.*
1961 Das Klima der Vorzeit. Stuttgart
- Seweryn, T.*
1969 Stróżykowe narzędzia łowcze. Prace i materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi, Seria Etnograficzna 13. 5–63.
- Shaw, B. D.*
1977 Climate, environment and prehistory in Sahara. World Archäology 82. 133–49.
- Simcenko, J.*
1964 Main features pertaining to the culture of the hunters of wild reinder in the Northern Eurasia. (In: VIIth International Congress of Anthropological and Ethnological Sciences) Moscow
- Sirelius, U. T.*
1906 Über die Sperfischerei bei den finnisch-ugrischen Völkern. Helsingfors
1934 Die Volkskultur Finnlands. Jagd und Fischerei. Berlin–Leipzig
- Smith, A. G.*
1970 The influence of Mesolithic and Neolithic man on British vegetation: a discussion. (In: Walker, D.—West, R. G., Studies in the vegetational history of the British isles.) London. 81–96.
- Smith, R. E. F.*
1959 The origins of farming in Russia. (In: Études sur l'Économie et la Sociologie des Pays Slaves II.) Paris–La Haye
- Solymos, E.*
1965 Dunai halászat. Budapest
- Spencer, M. W.*
1974 The study of residencial practies among prehistoric hunters and gathers. World Archeology 5/3. 346–57.
- Sprankel, H.*
1987 Essen in der Not: Mäuse und Ratten. (In: Essen und Trinken in Mittelalter und Neuzeit.) Sigmaringen. 157–64.

Steensberg, A.

- 1951 Archeological dating of the climatic change in Northern Europe, about 1300. *Nature*, 20 octobre 1951. 672–74.

Studien zur europäischen traditionellen Fischerei. (In: Bajai Dolgozatok 3.) 1976. Baja Sulimírski, T.

- 1970 Prehistoric Russia. London

Taute, W.

- 1969 Góßwildjäger der späteren Eiszeit. *Bild der Wissenschaft* 12., 1203–11.

Tax, S.

- 1975 The bow and the hoe: Reflections on the hunters, villagers and anthropologist. *Current Anthropology* 16/4. 507–13.

Taylor, W. E.

- 1966 An archeological perspective on eskimo economy. *Antiquity* 40. 114–19.

Tilander, G.

- 1964 Den krönte falkeneraren i Risinge kyrka och forna tiders falkjakt – The crowned falconer from the church of Risinge and the falcon hunting in the antiquity. *Fornvännen* 59. 131–51.

Timmermann, O. F.

- 1961 Bedeutung der Wildbeute für die Entwicklungsstadien der agraren Landnutzung und Parzellierung des Landes Mitteleuropa. *Geografiska Annaler* 43. 277–84.

Tringham, R.

- 1971 Hunters, fishers and farmers of Eastern Europe: 6000–3000 B. C. London

Tromnau, G.

- 1980 Den Rentierjäger auf der Spur. 50 Jahre Eiszeitforschung im Ahrensburger Tunnental. Neumünster

Vajda, L.

- 1968 Untersuchungen zur Geschichte der Hirtenkulturen (In: Veröffentlichungen des Osteuropa-Institutes München 31.) Wiesbaden

Vajnstejn, S.

- 1975 Das Problem der Entstehung der Rentierzucht in Eurasien. *Jahrbuch des Museums für Völkerkunde zu Leipzig*. XXX. 61–92.

Vakarelszki, H.

- 1974 Etnografia na Bulgaria. Szofia

Varga, L.

- 1981 A XIII–XV. századi halászat krónikája. *Halászat* 27/1–29–30.

Vennum, Th.

- 1988 Wild rice and the Ojibway people. Minneapolis

Vilkuna, K.

- 1975 Unternehmen Lachsfang. (In: *Studia Fennica. Review of Finnish Linguistic and Ethnology* 19.) Helsinki

Vollan, O.

- Den norske klippfiskhandels historie. Bergen

Vuia, R.

- 1943 Vinatoreasi curse taranesti din Tara Hategului si reginea Padurenilor. *Carpatii* 12. 310–20.

- Wacha, G.*
1990 Fische und Fischhandels im alten Linz. Naturkundliches Jahrbuch der Stadt Linz 61–117.
- Wagner, L.*
1943 Binnenfischerei in Sardinien. Volkstum und Kultur der Romanen XV. 254–73.
- Wallner, E.*
1981 Fischereiwesen und Fischerbevölkerung in Sizilien. München
- Wallner, J.*
1917 Beiträge zur Geschichte des Fischereiwesens in der Steiermark. Archiv für Fischereigeschichte 9. 1. 53.
- Walter, H.*
1943² Die Vegetation Osteuropas unter Berücksichtigung von Klima, Boden und wirtschaftlicher Nutzung. Berlin
- Waterbolk, H. T.*
1982 The spread of food production over the European continent. (In: *Sjofold, T.* Introduksjonen av jordbruk i Norden.) Oslo. 19–37.
- Wepfer, H.*
1982 Aus der Geschichte der Bodenseefischerei. (In: Der Bodenseelandschaft, Geschichte, Kultur. *Maurer, H.*, Hg.) Siegmaringen. 145–64.
- Werth, E.*
1954/a Grabstock, Hacke und Pflug. Stuttgart
1954/b Der Spörgel, eine urgermanische Futterpflanze. Kurznachrichten, Beiblätter zur Forschungen und Fortschritte I. 2.
- Westberg, H.*
1964 Lämningar efter gammal fångstkultur i hornslandsområdet-Remains of ancient fishing and sealing settlements in the Hornslandet area. Fornvännen 59. 24–41.
- Willerding, U.*
1987 Zur Geschichte der Unkräuter Mitteleuropas. Neumünster
- William, H. A.*
1961 Die Fischerei des Deutschen Ordens in Preußen bis zu Distrikt v. Altenburg. Jahrbuch der Albertus-Universität zu Königsberg/Pr. 11. 64–152.
- Winter van, J.*
1966 Nahrungsmittel in den Niederlanden im 15. und 16. Jahrhundert. (In: Nahrung und Tischkultur. *Wiegmann, G.*–*Mohrmann, R. E.*, Beiträge zur Volkskultur in Nordwestdeutschland 91.) Münster–New York. 303–18.
- Wood, V. C. A.*–*Fyfe, F. M.* (eds.)
1942/I. II. *Friderici Romanorum Imperatoris secundi: De arte venandi cum avibus.* Stanford
- Woronin, N. N.*–*Karger, M. K.*–*Tichanow, M. A.*
1959/I. Die materielle Kultur der Alten Rus'. (In: Geschichte der Kultur der Alten Rus'. Hg. *Grekow, B. D.*–*Artamonow, M. L.*) Berlin
- Wundsch, H. H.*
1962 Noch einiges zum Gebrauch der „Aalspeere“ an der Ostseeküste der Deutschen Demokratischen Republik. Deutsche-Fischerei Zeitung 9. 206–09.
- WuS* = Wörter und Sachen

Wyss, R.

- 1990 Die frühe Besiedlung der Alpen in archäologischer Sicht. *Siedlungsforschung* 8. 69–86.

ZAA = Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie

Zaunick, R.

- 1916 Das älteste deutsche Fischbüchlein v. J. 1498. *Archiv für Fischereigeschichte*. Beil. H. 7.

Zaunick, R.

- 1928 Die Fischereitollköder in Europa vom Altertum bis zur Neuzeit. *Archiv für Hydrobiologie* 4. Supplement. 527–736.

Zelenin, D.

- 1927 Russische (ostslavische) Volkskunde. Berlin–Leipzig

ZfE = Zeitschrift für Ethnologie

Znamierowska-Prüfferowa, M.

- 1965 Das Sammeln von traditionellen Museums-objekten der Fischerei unter Berücksichtigung ihrer Systematik. (In: *Europa et Hungaria. Congressus Ethnographicus in Hungaria*) Budapest. 147–62.
- 1966 Thrusting Implements for Fishing in Poland and Neighbouring countries. Warszawa
- 1972 The Museum of the history of world fishing. (In: *Actes du premier Congrès international d'ethnologie européenne. Archives et documents. Institut d'Ethnologie.*) Paris. 156–59.

Zug-Tucci, H.

- 1985 Il mondo medievale dei pesci tra realtà e immaginazione. (In: *L'uomo di fronte al mondo animale nell'alto Medioevo.*) Spoleto. 291–360.

Zeuner, F. E.

- 1950² Dating the past. An introduction to geochronology. London

Zvelebid, M. (ed.)

- 1986 Hunters in transition: mesolithic societies of Temperate Eurasia and their transition to farming. New York

Yesmer, D. R.

- 1980 Maritime hunter-gatherers: ecology and prehistory. *Current Anthropology* 6. 727–50.

Young, A.

- 1921/I–III. *Voyages en France en 1787, 1788, 1789.* Paris

DAS VERÄNDERLICHE UNVERÄNDERLICHE
– SAMMLER, FISCHER, JÄGER –
Zur Erinnerung an Ottó Herman

Ein Kapitel der Studie über die Arbeitskultur der Erbeutung (Jagd, Fischfang, Sammeln) aus dem Buch des Verfassers über die Geschichte der materiellen Kultur der europäischen Bauern. Strukturell den Darlegungen des Buches angeglichen.

Als Gegenstand seiner Untersuchungen behandelt der Verfasser die Wechselwirkung zwischen Umwelt und Mensch. Er berichtet über die ökologischen Gegebenheiten, die darin stattgefundenen Veränderungen (wenn auch nicht ausführlich, da das Buch dieses Problem in einem anderen Teil weitläufig behandelt), vor allen Dingen über die Biotopie der Walddecke und Süßwasservorkommen und die den Umfang des Wild- und Fischbestandes, bzw. die Nahrung des Menschen bestimmende Historie. Er schafft eine Übersicht über das Schicksal der Hochseefischerei, da deren Ausbeute die im Süßwasser erreichbaren Leistungen schon immer bei weitem übertraf. Von den Erinnerungen an die Eiszeit (die mit dem Zurückweichen der Eisdecke in die südlichen Gewässer von Island und Grönland zurückgedrängt wurden) bis hin zum Fischfanggewerbe im Mittelalter behandelt er die wichtigeren Merkmale der Technologien und Arbeitsmethoden. Er charakterisiert kurz (da er diese Frage in anderen Teilen des Buches ausführlicher darlegt) die Hering- und Störfischerei, bzw. die Gestaltung des Handels, sowie des Konsums, daß heißt die Modifikation der kulinarischen Moden. Er geht auch auf die Charakterisierung des Sportangelns ein, da er darstellen möchte, wie sich die Laufbahn einer Tätigkeit von der Selbsterhaltung zum Hobby gestaltet und kennzeichnet auch kurz deren letzten Stationen. Der Verfasser wird von den gleichen bestrebungen geleitet, als er den funktionswandel der Jagd schematisiert. Er legt dar, wie sich der Weg der Jäger im Mittelalter in zwei Richtungen teilt, einerseits geht er auf die Anlässe der – mit einer Jagd verbundenen – gesellschaftlichen Repräsentation und andererseits auf die Vorbedingungen für ein Entstehen der Wilderei ein. Auf die Veränderungen der territorialen und chronologischen Rolle des Sammelns übergehend stellt er – die literarischen Trivialitäten anerkennend – fest, daß die Jahrtausend alten Verfahren während einer Hungersnot wieder aufleben. In einigen Fällen erwähnt er, wie aus gesammelten angebaute Pflanzen werden, bzw. wie Kulturpflanzen verwildern, obwohl der Mensch diese, zwar in geringerem Maße, aber dennoch weiterhin beansprucht. Er ist gezwungen auch zur Kenntnis zu nehmen, daß die Wertproduktion der erwähnten Verfahren innerhalb der Wirtschaftsgeschichte nicht mit den gewohnten Methoden quantifiziert werden kann, höchstens dann, wenn diese gewerbsmäßig produziert wurden.

Damit versucht er dem Leser zugleich seine Überzeugung davon mitzuteilen, daß er mit der Methodik der herkömmlichen ethnologischen Beschreibungen unzufrieden ist. Die Mehrheit dieser Abhandlungen wurden von den Verfassern unter Darstellung von Gruppen in marginaler Lage angefertigt, wobei sie hauptsächlich interessierte, in welchem Maße die Menschen bei ihren Erbeutungsmethoden die ethnischen Wurzeln ihrer Herkunft bewahrten. Die Fragestellung stand Ottó Herman, dem in der ungarischen Fachliteratur als „letzten ungarischen Polyhistor“ qualifizierten Fachliteratur fern, der in Wirklichkeit ein Autodidakt war und als ergebener Anhänger des Evolutionismus sein Werk mit dem Titel „Buch der ungarischen Fischerei“ vor

mehr als einem Jahrhundert schrieb, darüberhinaus legte er auf unserem Kontinent als Erster eine aus verschiedenen europäischen Gebieten stammende – zur Fischereiausrüstung gehörende – Museumskollektion an. Der Verfasser der dem Jubilarendenken geweihten Arbeit ist der Meinung, daß die Ansichten Hermans wieder aufgegriffen werden können, die in der ethnographischen Fachliteratur Ungarns ignoriert wurden, vor allem deshalb, weil der größte Teil der Abhandlungen der internationalen Fachliteratur in den vergangenen hundert Jahren in diesem Sinne geschrieben wurden. Schließlich wollte der Verfasser der Arbeit den Leser auch auf diese Möglichkeit aufmerksam machen.

Als Endergebnis bot das Schreiben der Arbeit dem Verfasser die Gelegenheit, seiner Meinung zu den ideologischen Problemen der Traditionstheorie Ausdruck zu verleihen. Er widmet auch dem Vortrag seiner Überzeugung Raum, wonach sich in der Arbeitskultur der Erbeutung die Veränderungen der Natur widerspiegeln. Die Menschen wenden solche Technologien an, die den ökologischen Bedingungen entsprechen. Die Art ihrer Wirtschaft, das Ökosystem ist vom Zustand der umzuformenden Natur untrennbar. Deshalb halten die Menschen auch in einem höhergestellten System der Lebensmittelproduktion an ihren früheren Erbeutungsmethoden fest. Hier aber gehören im entstehenden System der gesellschaftlichen Arbeitsteilung die Traditionen bereits zum Kompetenzbereich von Gruppen und Spezialisten, die Mehrheit der Gesellschaft aber setzt sich über diese hinweg. Für den Forscher scheint dies ein fast nicht reproduzierbares Problem zu sein, wenn er die Geschichte nicht als Zustand, sondern als Prozess betrachtet, da ihm die kennzeichnenden Daten der einzelnen Stationen des Prozesses nicht zur Verfügung stehen. Mehrere der früheren ethnographischen Autoren (und einige ihrer heutigen unwissenden Nachfolger) setzen ohne Annahme dieser, die Verfahren der Arbeitsmittel und ihre Anwendung sehend, in verschiedenen Gesellschaften, sowie zwischen den gleichfalls in unterschiedlichen Ökosystemen Lebenden im Überlieferungsprozess eine ethnischen Kontinuität voraus.

Nach Ansicht des Verfassers sind ihr Standpunkt und ihre Methoden zur Untersuchung von komplizierten geschichtlichen Zusammenhängen vollkommen ungeeignet. Im Verlauf der letzten zwei Generationen wurde nämlich immer offensichtlicher, daß geschichtliche Prozesse nur durch die gemeinsame Anwendung mehrerer Wissenszweige, unter gegenseitige Bezugnahme auf ihre Verfahren reproduziert werden können. Einer dieser wichtigen Faktoren wurde schon von den Evolutionisten des vergangenen Jahrhunderts erkannt. Seit mehr als einem halben Jahrhundert aber können bei Studien, die im Geiste des „Annales-Kreis“ geschrieben wurden, beispielhafte Versuche zur Darstellung solch komplizierter Kohäsionssysteme getroffen werden, wie das Aufeinanderwirken der Natur und der Gesellschaft, der Wirtschaft und der Ereignisse.

Tamás Hoffmann

HAGYOMÁNYOS IDŐJÓSLÁS, IDŐMÁGIA MAGYARORSZÁGON A 18–20. SZÁZADBAN*

BALASSA IVÁN

Évszázadokon keresztül belerögződött a földműves tudatába: „Tegyünk mi meg bár mindent híven, mégiscsak az idő szolgálai maradunk, mert 'az idő a gazda'” (FG. 1856. 225). Ez azt jelenti, hogy a hosszan elhúzódó tél, a hideg, az aszály, az eső és még sok természeti körülmény befolyásolja a termést. Éppen ezért ennek előre történő megismerését nagyon fontosnak tartották és igyekeztek kifürkészni, megjósolni. Ez az eljárás korántsem volt egyértelmű, hiszen a különböző vallások egyaránt azt tanították, hogy minden jó és rossz Istentől származik; az időjárást is Ő kormányozza. Azzal büntet vagy jutalmaz. 1722: „ez éttzaka olljan havat bocsáta Isten földünkre, mostis szüntelen havaz” (FogaraszT. 5. 824) – írja egy erdélyi feljegyzés. Éppen ezért magát az időjósást az egyházak, ha nem is nézték jó szemmel, de azért eltűrték.

A paraszti időjósítás sok elemből tevődik össze, melyből a legfontosabb és a megvalósuláshoz legközelebb állhat a helyi megfigyelés, mely az adott környékhez kapcsolódik. Jelentős számúak azok is, melyek közvetlen megfigyelésen alapulnak ugyan, de lényegében több helyen azonosak lehetnek (pl. hangok közeli vagy távoli észlelése, légnyomás, légsűrűség stb.). Sok esetben a középkori *csíziók* jóvendöléseit is ki lehet mutatni egy-egy népi időjósításból (*Verebélyi Kincső* 1992.). Ezek Európában a 12–13. századtól kezdve a naptárak szerepét töltötték be, melyben az ünnepek, jeles napok, névnapok mellett az időjósítás is helyet kapott. Nálunk az első csíziót a 15. századból tudjuk kimutatni, míg maga a szó csak a 16. század első felében tűnik fel (TESZ). A 17. századtól kezdve egyre inkább összeolvadt a kalendáriummal, melynek időjárással kapcsolatos megjegyzéseiből sok bekerült a paraszti ismeret tárházába, olyan is, melynek helyi vonatkozása aligha lehetett. Sokszor a jóslatokat versbe szedték, melyek azok terjedését, hosszabb rögzítését nagymértékben elősegítették. Az alábbiakban részletes előmunkálatok hiányában felsorolok néhány időjósítást anélkül, hogy azok eredetére, közelebbi és távolabbi kapcsolataira rámutatnék, mert ahhoz nincsen még megfelelő előmunkálat (*Vajkai Aurél* 1948. 5.; *Szabó László* 1990. 737–740.).

A kérdés feldolgozásában ma sem járunk sokkal előbbre annál, amit Vajkai Aurél 1948-ban megállapított: „Összefoglalónak azt mondhatjuk, hogy az égitestekre, csillagokra, légköri tünetenyekre, időjósításra stb. vonatkozó népi természetismeret, tudásanyag ugyanazt a kettősséget árulja el, mint egyebütt: reális megfigyelések mellett számtalan hiedelem, irreális tartalmú tudás. A hiedelemvilággal ismételtlen foglalkoztak kutatóink, de a reális megfigyelés anyagát, a voltaképpeni népi természetismeretet még részletesen ki kell nyomoznunk, mert adataink e téren nagyon hiányosak”. Ma már e fontos felhívásnak csak nagyon kis mértékben tudunk eleget tenni, hiszen a civilizáció, az óránkénti időjárásjelentés ezek többségét eltűntette.

* Készült az Országos Kutatási Alap Támogatásával.

Az alábbiakban csupán arra szorítkozom, hogy néhány történeti és köznépi megfigyelést csoportosítsak, továbbá felsoroljak néhányat azok közül a napok közül, melyekhez valamilyen időjósítás, időváltozás kapcsolódik. Ezek eredetét azonban megfelelő előtanulmányok hiányában nem tudom feltárni. Arra sem vállalkozhatom, hogy a mai időjárás ismeretekkel összevetsem azokat, mert ez meghaladná egy, a földművelés történeti tanulmány terjedelmét, nem is beszélve arról, hogy a természettudományok állandó fejlődésével a paraszti ismeret aligha tarthat lépést. Szükségesnek tartom azonban az alábbiakban adatokat felsorolni, mert csak így lehetséges bizonyos kézzel fogható eredmények megállapítása.

Helyi időjárással kapcsolatos jelenségek megfigyelése

A paraszti időjósítás évtizedes, nem egyszer évszázados, sőt hosszabb helyi megfigyeléseken alapszik, mely nemzedékekre öröklődik. Vértesalján a múlt század közepén azt tartották, amikor a hegyek tetejét köd, felhő lepte be: „...A Vértes pipázik, tehát esni fog” (FG. 1859. 111). Amikor a hegyek nagyon közel látszanak, akkor időváltozásra lehet számítani. Mikor távol látszik és barna színt ölt magára, akkor valószínű a tartós jó idő. Rozsnyó (Gömör m.) környékén a Király- és Ökörhegyet figyelték, melyen ha felhősüveget észleltek, abból jó termésre következtettek (MG. 1843. 604). „Ha a köd a hegyek tetején nyargal, eső lesz” – mondják Háromszéken (Balázs Márton 1942. 113). Hasonló megfigyeléseket Kalotaszegről is feljegyeztek. Amikor a Vlegyásza közel látszik és zöldje élénké válik, ha a fenyőfa sötétebb, az esőt jelentett; míg ha füstölt, kicsinek tűnt és a szegélyei elmosódtak, akkor szép, napos időt lehetett várni (Jankó János 1893. 189). Bárándon (Bihar m.), ha a toronyból nagy ritkán látni lehetett a Várad-hegyeket, az időváltozást, többnyire vihart, zivatart jelzett. Amikor a zágoni (Háromszék m.) hegyet köd fedi, aznap nem lesz eső.

Ha a Hargita ködbe vész, esni fog (Ethn. 16. 40.). Ezt Csíkban így mondják: „Tőgyel a Hargita, eső lesz” (Kristály Balázs 1895. 118.). A hegy még hanggal is jelezheti az elkövetkező időjárást: Harkányban (Baranya m.) a Tenkes-hegy három morgást hallat, ha kemény tél következik (Ethn. 36. 175.).

A hang terjedéséből is lehet az időjárásra következtetni. Vértesalján, ha a bicskei harang hangja jól kivehető, akkor állandó szép időt lehet várni, de ha tompán kong, az változó időt jelent. Mikor az alcsuti harang nagyon közelről hallatszik, az a közeli eső előhírnöke (FG. 1859. 111.). Hasonlóképpen vélekedtek Dolhán (Máramaros m.), és az időváltozást, a hideg megszűnését akkor jósolják, ha a messze falvak harangszava, a vonat zakatolása egész közelről hallatszik (Sztripszky Hiador 1916. 157.). Az ilyen megfigyelés általános az egész Kárpát-medencében.

Herman Ottó egy egész sor ilyen adatot jegyzett fel a századforduló tájáról. A karcagi pásztorok azt tartották, ha a harangszó délkeletről hallatszott, akkor esőre lehetett számítani, míg ha északról, akkor az a hideg beköszöntését jelentette. Békésen és a Balaton mellékén azt tartották „ha a gőzös nagyon zörög, eső lesz”. Szatmárban, ha a börvelyi harangszó messzire elhangzik, az esőt jelent (1914. 633–634.) Jellemző, hogy sok évszázados harangokhoz kapcsolódó megfigyelés mellett, milyen hamar megjelent a vonat hangjának az időjárás jelzésébe történő bekapcsolása.

A szél is egyik előhírnöke az esőnek. Úgy tartják, hogy nagy szél után nagy eső szokott következni (Fábián József 1803. 126.). Ha a nap vöröses felhőbe hanyatlik, akkor másnap szélre lehet számítani (Ditró, Csík m. Enyedi Emese 1992. 115.; Háromszék m. Balázs Márton 1942. 113.; Boda, Baranya m. Berze Nagy János 3. 330. stb.). Ez a felfogás általános az egész magyar nyelvterületen. Pünkösöd szombatján a tápaiak

(Csongrád m. *Bálint Sándor* 1980. 3. 456.) nagyon figyelik a szelet, mert ha keletről fú, akkor jó termésre lehet számítani. Hasonló megfigyeléseket Háromszékről is feljegyezték. A nyugati szél esőt hoz, a keleti szárazságot jelent. A Hargita szele hideget okoz, míg a déli „a mérges állatok szelét fújja fel” (*Balázs Márton* 1942. 113.).

A szél előjeleit kétségtelenül magyar viszonyokra összegezi KBM (1. 158–159.), amint az nemcsak a tartalomból, de a megfogalmazásból is kitetszik: „Erős szelet várhatni a következő jelekre: – Ha a marha nyugtalan, felhányja a fejét és ugrál; – ha a juhok viczkádoznak és bókolódnak; – ha a disznó visít és szalmát visz a szájában; – ha a macska fát vagy karót körmöl; – ha a liba felrebben vagy szárnyát terjesztgeti vagy verdes vele; – mikor a galamb reptében összezsattogatja hátrafelé a szárnyát; – mikor a varjú magasra repül fel, bukfenczeket hány és lármásan károg; – midőn a fecske a fák megett repdes, mivel a légy ott keres menedéket, a hol a szél kevésbé éri; – midőn a szarka rakásra s lármasan csereg”. A szélvész madarak is jelzik, bár nálunk nincs igazi szélvész jelző madár. De ismerünk hasonlókat Szeged környékéről: nevük *dilimadár*, *szélkiáltó*, *fakutya* (törpe gém) (*Bálint Sándor* 1980. 3. 457. UMTsz).

Az állatok időváltozás-jelzései

A háziállatok, de a házhoz közvetlenül nem tartozók, sőt még a vadállatok is gyakran előre jelzik az idő megváltozását, különösképpen a csapadékot érzik meg korán. A múlt század első felétől kezdve ezeket többen is összegyűjtötték. Ilyen például: „...ha a kakasok szakadatlanul kukorékolnak, a tyúkok késő estig fáradhatatlan kaparásznak, ez után óllukba vonultan kodácsolnak; a vért szomjazó szunyogok 's bogarak barmaink körül zsi bongván, azokat (néha mi magunkat is) irtalmatlan kínozzák 'stef., akkor azt szoktuk mondogatni: eső lesz! – Ha ellenben a tyúkok délután jókor nyugalomra költözködnek: jó időt szoktunk várni” (Is. 1837. 102.). *Fáy András* (1786–1864) ilyen irányú ismereteit 1851-ben így fogalmazta meg: „Esni fog..., ha a kakasok sokat kukorékolnak, a fecskék alatt repülnek, a ludak és a hollók sokat gágognak és kárognak, a méhek nem mennek messze köpüiktől s a tyúkok késő estig kárálnak és nem akarnak felülni” (*Haász Imre* 1932. 471.).

Érdemes megemlíteni az esőnek azokat „paraszti előjeleit”, melyeket egy angolból fordított, de „hazai körülményekhez alkalmazott” munkában lehet megtalálni 1855-ből. Esőt jelent, ha a galamb mosdik, a páva magas helyről kiabál, a gyöngytyúk rikácsol. A verebek összeverődve csiripelnek, a fecskék alatt repülnek, a varjú magánsan károg. A vakondok erősen dúr, a giliszta kibúvik a földből és a kígyók is nagyobb számban jelennek meg. A denevér berepül a házba, az éneklő madarak a bokrokba rejtőznek, a veresbég közelebb húzódik a házakhoz. A méhek a kas közelében röpködnek, a hangyák szorgalommal hordozzák tojásaikat, a békák erősebben kuruttyolnak (KBM. 1. 146.). A szerzők hangoztatják az állatok különleges érzékenységét az időjárás változásával kapcsolatban.

A háromszéki Maksán versbe is foglalták az eső előhírnökeit:

*Ha fecskék vízen repkednek,
Szárnyokkal bele verdesnek,
Akkor azt bizonyosan hidd,
Hogy esős idő közelít.
Ha kutyád hasa kirreg, kórog,
Sok füvet rá, ásít, mórog,
Ha gyermekek nyugtalanok éjjel,
Kéményből füst nem omlik széjjel,*

*Marhát, ha legyen nagyon csipkednek,
Futnak és bőgnek a tehenek,
A nap szokás ellen éget,
Én mindenkor apámtól hallottam,
Eső készül, s nem igen csalódtam. (Balázs Márton 1942. 112.).*

A Szamosháton (Egri, Szatmár m.) sok, az előbbiekhöz hasonló megfigyelést rögzített (SzhSz. 1. 343.) *Csúry Bálint*: A macska mosdása esőt jelent, éppen úgy mint amikor az ember napközben álmos vagy fáj a köszvénye. Ha későn jön a csorda vagy a szárazon fürdik a ruca, a giliszták kijönnek a lyukból, a fecskék alacsonyan repülnek, illetve a tyúkok az utcán összeverődnek, a bolhák nagyon ugrándoznak, ugyancsak lehet esőre számítani. A kakas éjfél előtti kukorékolása másnapra csapadékot ígér (SzhSz. 1. 442.), hasonlóan, ha a tyúk a porban fürdik (SzhSz. 2. 414.).

Bálint Sándor szegedi feljegyzései is hasonlítanak, sőt sokszor megegyeznek az előbbiekkal: „A nép tapasztalata szerint eső lesz: ha a tyúkok, verebek a porban, galambok a vízben fürödnek, ha bűzlik az árnyékszék, ha nappal álmos az ember, ha a fecskék alacsonyan szállanak, ha dél felől erősen hallik a nesz, így vonatzörgés, ha szemtelenül csípnék a legyek, ha a tyúkok *kupolnak*, azaz csoportba verődnek, ha az embernek viszket a füle, ha az égő gyertya faggyúja jobban csordul, ha a macska nyalogatja magát, ha fűtyül a vízikígyó, ha föllegekbe áldozik a nap, ha nyári éjszakán csillagos az ég, ha a hold szarva lefelé áll” (1980. 463.). Esőt jelent, ha a szamár elhagyja a juhokat; ha a fecskék az ember közelében röpdösnek; ha a levelibéka úgy *rekeg*, *hápog*, mint a ruca (Karcag, Nádudvar). Amikor a veréb a porban fürdik, a kakas este megszólal, a légy a marhát nagyon csípi, a macska tűz mellett mosakodik (Balatonmellék). Nádudvaron (Hajdú m.) azt tartják, ha a nap véresen nyugszik le, esőre lehet számítani (l. még *Veszelszki Antal* 1799. 32.).

A háziszárnyasok közül a kakas és a tyúk a legjobb időjelző, de a közeledő földmozgást is megérzi. A kakas rendkívüli időben, elsősorban éjjeli kukorékolása esőt, zivatart jelent. Így vélekednek Háromszéken (Ethn. 2. 358.) és a Vas megyei Hegyháton (Ethn. 3. 70.). A Hajdúságban a kakas éjfél előtti kukorékolása időváltozást, felhőt, esőt jövendöl (Ethn. 6. 407.). A kora hajnali kakasszó a szép idő jele az Ormánságban (OrmSz.). A tyúkokkal kapcsolatban másféle előrejelzéssel találkozunk Kalotaszegen: „Ha korán elülnek a tyúkok, zivatar vagy nagy hideg lesz a következő éjjel, ha porban fürdenek, állandó szép időt várhatni” (Ethn. 3. 53.). Esőt érez a tyúk, ha kétszer-háromszor felmegy üldőre, majd ismét leszáll (Tard, Borsod. m. *Istvánffy Gyula* 1896. 371.).

A Szamosháton és a magyar nyelvterület számos más pontján: „Ha a fecske a föld színén repked, annak a jele, hogy eső lesz” (SzhSz. 1. 259.). Amikor magasan repülnek, akkor jó időt lehet várni, de ha szinte súrolják az embert, akkor rövidesen megered az eső. „Erdélyben korai érkezésük korai tavaszt jövendöl, éppen úgy, mint korai elmene telük Karcagon és Berkaszon korai telet, de ha Mihály napjáig még itt vannak, karácsonyig nem lesz hideg” (*Szendrey Zsigmond–Szendrey Ákos* 1940. 324.).

Amikor a verebek berepülnek a szobába, nemsokára megered az eső (Kalotaszeg. *Jankó János* 1892. 189.). Háromszéken, amikor a verebek a fa hegyibe szállnak szép időt, ha a lombok közé, időváltozást jelent (*Balázs Márton* 1942. 113.). Amikor a varjú a falu felé tart nyáron, akkor esőt érez (SzhSz. 2. 441.), ha ezt csapatosan teszik télen, akkor igen hideg várható (Debrecen, Báránd, Bihar m.). Amikor a seregélyek nagy csapatba verődve vonulnak az zivatart jelent (Kalotaszeg. *Jankó János* 1892. 189.).

A béka előkelő helyet foglal el az időjárást jelző állatok sorában. Brekegésük esőt jelent: „kérik az esőt” (Hegyhát, Vas m. Ethn. 3. 70.). Kalotaszegen ennek éppen ellen-

kezőjét hitték: ha hangosan és sokáig kuruttyolnak a békák, az a szép időnek előhírnöke (Ethn. 3. 54.). Eger vidékén azt tartották, ha a levelibéka alkonyatfelé megszólalt, akkor rövidesen elered az eső (Ethn. 18. 99.). A tavaszi megszólalásukkal is többféle jövendőlés ismeretes. Így a Szamosháton, ahány nappal Szent György nap előtt brekegnek, utána annyi napot hallgatnak (SzhSz. 1. 197.). A leveli-, más néven zöldbéka üvegbe zárva le- és felkapaszkodásával jósolta az időt még városi házakban is.

Amikor a szántóföldeken a nyulak és egerek nagy mennyiségben fordulnak elő, az szűk termést jósol a következő évre (Békéscsaba. MG. 1846. 1299.). Viszont jó időt jelent, amikor már február elején a kis legyek és bogarak repkednek, a fonalaik a szántáson megjelennek (Pécs. MG. 1843. 332.). Ugyanílyen következtetést vonnak le, ha *szentjános-kabalái* (? szentjánosbogár) seregestől repkednek a víz felett (Csík m. *Krisztály Balázs* 1895. 118.). A hangyák nagy sürgése-forgása országosan is esőre enged következtetni (Báránd, Debrecen).

A fenti néhány példával csak érzékeltetni kívánom, hogy az állatoknak milyen nagy szerepe volt az időjósolásban, főleg az eső megjövendölésében. A felhozott példákat sok esetben ki lehet egészíteni azokkal, melyeket a naptárszerű felsorolásban említtek meg.

Az égen tapasztalható jelenségek

Az eddigiekben elsősorban a föld és a rajta található élőlények viselkedéséből adódó időjósolási formákat igyekeztem áttekinteni. Ezeknél a földműves ember számára még nehezebben magyarázható kérdéseket vetett fel mindaz, amit az égen tapasztalt.

A nap szavunk ugor korból való származtatása csak feltételelesen fogadható el, de kétségtelen, hogy szókészletünk legrégebbi rétegéhez tartozik. Érdekes módon az időjósolásban nem játszik olyan nagy szerepet, mint a hold (TESZ).

A Biblia nagymértékben elősegítette a nap jelentőségének fokozását, de abban is közrejátszott, hogy változásából, elborulásából az időjárásra lehessen következtetni. A nap elhomályosodása rosszat jelent, sőt a világ megsemmisülését is ezzel érzékelteti a Biblia (l. részletesebben *Körösi Mihály* 1788. 2. 198–200.). A kolozsvári Csízióban 1592-ben ezt találjuk: „Az napnac feliottében ha homály vagon, esot iegiez” (NySz. 2. 294–295.).

A legtöbb jóslás a nap felkeléséhez és nyugvásához kapcsolódik. Ha a nap ködből süt vissza, illetve fellegbe nyugszik, esőre lehet számítani (Klézse, Moldva. *Bosnyák Sándor* 1980. 23.). Háromszéken a perzselően sütő nap, illetve amikor homályba hanyatlik le, esőt jelent (*Balázs Márton* 1942. 113.). Hétfaluban (Brassó m.) a tisztába lebukó nap szép időt, a felhőben elenyésző esőt jövendöl (Ethn. 6. 400.); teljesen azonos felfogást ismerünk Csíkból is (*Kristály Balázs* 1895. 118–119.). Kalotaszegen is azt tartják, hogy a felhőben lenyugvó nap esőt, a nagyon erősen sütő jégesőt, zivatart ígér. A pirosan lebukó nap a másnapi erős szél jele (*Kós Károly* 1985. 39–40.). A Szamosháton (Egri), amikor 'a nap visszanéz', akkor a következő nap eső lesz, ha veres, akkor a szél erősen feltámad (SzhSz. 2. 150–151.). Ezzel egyező elképzelést a Hajdúságból is feljegyeztek (Ethn. 6. 406; Nádudvar, Hajdú m. *Herman Ottó* 1914. 634.). Mezőkövesden (Borsod m.) *Gari Margit* így nyilatkozott: „A nap termel, a nap érlel, a nap gyönyörködtet. Mikor este lement, visszanéz – azt mondják, nézd csak, hogy visszanézett Istennek a szeme. Mert úgy van, amikor felhőbe megyen, aztán még kibúvik: visszanézett a nap eső lesz. Mintha jósolná az embernek, hogy esőt várjál” (*Fél Edit* 1993. 218.). Hasonló esőjósolást ismerünk Kórógyról (Szerém m. SzlavSz. 2. 283.), Bodáról (Baranya

m. Berze Nagy János 1940. 3. 330.) és még sok más településről, lényegében az egész magyar nyelvterületen ki lehet mutatni (*Veszelszki Antal* 1799. 32.; FG. 1860. 63.).

A napfogyatkozást is időjósásra használják fel. 1803: „...vaknap és hold után, jeges havak hullanak a' levegőből” (*Fábián József* 137.). *Ipolyi Arnold* szerint (1854/1929. 2. 11.) a napfogyatkozást kékköves harmat és nagy esőzés követi. Kiskanisán (Zala m.) ilyenkor nagy esőzés megindulását ehhez a jelenséghez kötik (KKSz. 188.).

A nap nagy ritkán kettősen látszik vagy *cimborája* van, ebből esőre (Szolnok, Szanda, Nógrád m.), illetve rossz időre következtetnek (Hajdúház. *Herman Ottó* 1914. 634.). Ezzel a hiedelemmel magam is találkoztam az abaúji Hegyközben. Úgy tartják, hogy olyankor, ha a hold és nap egyszerre van az égen, nem szabad vetni. Ilyenkor azt mondják: *két nap van az égen* (*Balassa Iván* 1964. 74.). Egy Bars megyei (Kistöre) kasznár írta erről 1824-ben: „Én a' jó érett rostált búzát mindég hold fogytán vettem, és igen vigyázok, *ne sint duo liminaria in horizonte*, hogy két világosság ne legyen az égen, az az: ha a' holdnak újsága van, akkor dél után sohase vetettek, mert dél után már holdat látni lehet, ha pedig fogytán van a' hold, akkor reggel soha sem vetettek, mert reggel még lehet látni a' holdat. Nem-is terem üszögöm a jó kalászbán...” (MGB. 1. 199.). Ugyanebből a megyéből (Máriacsalád) 1846-ban (MG. 933.) éppen az ellenkező-jét javasolják: „...egészséges magot vessünk a jól megművelt földbe, s akkor midőn az égnek két fény, azaz hold és nap látható...”.

Az égitestek között a holdból történő időjósolás jelentős helyet foglal el. A neve urali eredetű *hó* 'hónap' szóból fejlődött -d kicsinyítőképzővel, őrizvén annak az emléket, amikor a hónapokat a holdváltozások alapján számolták (TESZ). A hold a gabona-termelésben úgy is, mint esőjósoló, de változásainak idején, mint bizonyos munkakezdet meghatározója is szerepel.

Ha a holdnak udvara van, akkor esőre lehet számítani, amikor szarva felfele mutat, akkor száraz idő következik (Klézse, Moldva. *Bosnyák Sándor* 1980. 27.). Hasonlóan igyekeznek a változó időjárást kifürkészni a csíki (*Kristály Balázs* 1895. 118.) és a háromszéki székelyek is (*Balázs Márton* 1942. 113.). A kalotaszegiek is a hold udvarát esőjelzőnek tartják (*Jankó János* 1892. 189; *Kós Károly* 1985. 39.). Szamosháton (Egri, Szatmár m.) csapadékok reméltek, ha a *holdnak vára* (udvara) mutatkozott, illetve nagyon sárga színű. Amikor a hold már délután feltűnik, akkor aligha kerülhető el a negyvennapos eső. Világos, tiszta időt vártak, ha tisztán, fényesen mutatkozott, viszont ha mindkét szarva lefele görbült, akkor az eső rövidesen megérkezett (SzhSz. 1. 243., 388–389). Mezőkövesden (Borsod m.) így vélekedtek: „...eső lesz, mert be van kanyarodva a holdnak a csücske – mert ha ki van az újhold, akkor nem lesz eső” (*Fél Edit* 1993. 218–219.). A Hajdúságban a felhővel körülvevett hold: hideget, esőt jövendöl, éppen úgy, mint amikor karikák határolják. Az újhold 3–4 napján a holdsugarak elsötétülése ugyan-csak esőt jelent (Ethn. 6. 406.). Békésen úgy tudják, hogy az újholdkor esett eső egész hónapra megmutatja annak mennyiségét. A sárga holdudvar esőt, a fehér hideget, a piros szelet jósol. Amikor a szarva felfele áll, akkor száraz, amikor lefele, nedves napok következnek (*P. Madar Ilona* 1983. 832.). Kiskunfélegyházán a hold udvarának nagysága a következő nap feltámadó szél erejét jövendölte (Ethn. 17. 231.). *Bálint Sándor* (1980. 443.) Szegeden részletesen leírta a hold időjósoló szerepét: „A Holdnak van *udvara*, azaz karikája és *szarva*. A holdudvar lehet kisebb, nagyobb. A nagy udvar szelet jelez. Ha kicsiny, akkor eső nem várható. Ha a szarva lefele áll eső lesz”. Laskón (Baranya m.) is a holdudvar nagyságából jövendöltek a csapadékokra (Ethn. 48. 77.). A Hegyháton (Vas m.) a hold udvara ugyancsak esőt jóslott (*Nagy József* 1892. 70.).

Azt hiszem, hogy ennyi adat is mutatja, hogy a moldvai csángóktól a hegyhíti magyarokig a holdudvarból esőre, a szarv állásából csapadékra vagy szárazságra következtettek, néhány esetben a szél feltámadását is ebből igyekeztek megállapítani.

A holdnak valamikor nagy szerepe volt bizonyos mezőgazdasági munkák elkezdésében, illetve bevezetésében. 1791: „...a trágyázás hold fogytán vagy tölte felé essék, nem pedig újságra” (Backamadaras, Maros-Torda m. SzT. 5. 227.). A szántással kapcsolatban tiltották az újholdkor történő szántást (Csonyoszró, Baranya m.), mert akkor csak gazra lehetett számítani. Újholdkor ajánlották a szántást, mert akkor a növekvő hold megvédi a vetést a férgekől (Balassa Iván 1973. 513.). Nagyváthy János a holdról a következőket írja: „A' gazdák még arra is vigyáznak, hogy a' Holdtölténn, vagy fogytánn vetnek. A' Régiek azt tanítják hogy Ujságon legjobb vetni, és Hóldfogytán aratni, Hóldtöltén béhordani. A' Természetvisgálók ennek, sok próbáik után is se kárát, se hasznát nem tapasztalták...” (1821. 102.). Viszont alig két évtizeddel korábban nem ajánlják újságkor a búzavetést (Fábián József 1803. 171.).

Az eső és a hold kapcsolatát egy angolból magyarított, európai színvonalú munka így értékeli: „A hold járásának az eső mennyiségére való befolyása még nagy részben döntetlen kérdés és további puhatolást igényel” (KBM. 1. 144.). Ezzel kapcsolatban érdemes megjegyezni, hogy a holdnak az időjárás változásában betöltött szerepéről még századunkban is ilyen megállapítást lehet olvasni: „...igen sokan hisznek benne és nem egy gazda erre alapítja számítását az időváltozás tekintetében” (ML. 1. 482.).

A csillag összefoglaló neve a holdon kívül éjszaka látható égitesteknek, melyek segítségével az időjárást ugyancsak megjövendölték. A csillag ősi hangutánzó szóból származik és a 15. századtól tudjuk kimutatni (TESZ). Az egyes és csoportos csillagok külön nevet viselnek és ezekhez különböző mondák fűződnek. Most csak néhány időjárásra vonatkozó hagyományra mutatok rá.

A múlt század elején így határozták meg a csillagok időjárást jelző szerepét: „Midőn a' Tsillagok szép tisztán tündökölnék és mintegy szikráznak, jó időt, midőn haloványok, ragyogó 's remegő fénnyel, vagy pedig homályos körrel vannak kerítve, esőt jövendölnek” (TGy. 1819. 8. 14.).

A szegedi juhászok Szent Jakab napján (július 25.) a következő év időjárására a csillagokból jósoltak. Ha a csillagok szépen ragyogtak, keményebb idő következett, míg ha sűrűn jelentek meg az égen, rövidesen esőre lehetett számítani (Bálint Sándor 1980. 3. 447.). A Szamosháton (Szatmár m.) ezzel megegyezően jósolták a bekövetkező időt (Szhsz. 1. 146). Háromszéken a sűrű csillag szárazságot jelent (Balázs Márton 1942. 113.), Ditróban (Csík m.) nyáron a csillagos ég meleget jelez, míg télen az eső előhírnöke. Az erősen tömörülő csillagok a következő napi esőre utalnak (Enyedi Emese 1992. 115.).

A csillagok közül különösen a Tejútnek tulajdonítanak időjárást jelző szerepet. Ha világosszürke, akkor rövid lesz a tél, ha sötétszürke, akkor hosszú (Boda, Baranya m. Berze Nagy János 1940. 331.). Erdélyben, Moldvában, Szlavóniában hadakútja a neve (MNyA. 613; UMTsz; SzlavSz; 420. tejút). Ha Ditróban a Sóút felé, Parajdra mutat, akkor másnap jó időre lehet számítani (Enyedi Emőke 1992. 115.).

A szivárvány elnevezés csaknem általánosnak mondható, de a tájnyelvekben és a régiségben más nevét is találjuk. Göcsejben, Lenti vidékén (Zala m.) ugorgyán (MTsz) 'szivárvány' elnevezését is feljegyezték. Kegyelet szóval illetik Székelyföldön és a csángóknál. Ennek legkorábbi ismert előfordulása 1655-ből való, még helynevekben is megtaláljuk. 1742: „A Kegyelet farkánál” (SZT. 6. 305. Szacsva, Háromszék m.). A szó alapja a finnugor nyelvekből is kimutatható (TESZ) 'kör, karika, ív' jelentéssel. A 16.

század első felében *Isten kecskéjeként* is emlegették (Horváth Károly 1949. 50–57.). A szivárvány egy további táji neve *bábabuk*, *bábabukra* az északi nyelvterületen fordul elő Nyitrától Hontig, egy adatot Székelyföldről ismerünk (MTsz, UMTsz. *Ipolyi Arnold*² 1854/1929. 24.). Érdeemes megjegyezni, hogy e természeti jelenségnek nyelvünkben több önálló elnevezése van, közöttük olyan is, mely a finnugor korig visszavezethető.

Szivárvány szavunkat csak 1533-tól kezdve tudjuk kimutatni és a *szív* igéből származik, mely feltehetően finnugor eredetű (TESZ). Olyan ív alakú tűnemény, melyben a vízcseppeken a napsugár megtörik és ez különböző színű sávokat hoz létre. Azt tartják, hogy ezen keresztül egy mítikus lény felszívja a földről a vizet. Ez a képzet él a rokon népek és a törökség egyes ágaiban is. Ez összevág a szegedi halászok azon hiedelmével, hogy a „szivárvány elszívja a vizet a földtől”, ezért a szárazság előjele (Ethn. 21. 83.; ShzSz.; *Bálint Sándor* 1980. 464–465.). Arany János is azt írja „A gyermek és a szivárvány” c. versében:

*Balga gyermek, hol van a híd,
Hova futsz ily esztelen,
Szivárvány az, vége nyugszik
messzi, messze tengeren.
A megürült fellegekbe
Szi fel onnan új vizet.*

Az általános hiedelmet fogalmazta meg tehát *Fábián József* református lelkész-tanító Veresberényben (Veszprém m.; 1803. 135.): „A’ Szivárványokról azt hiszi a’ köz-nép, hogy annak a’ végei mindenkor valami tóban, vagy folyó vízben állnak, ’s abból vizet szívznak fel a’ levegőbe, és annakutánna abból lesz az eső”. Szinte ugyanezt fogalmazták meg a moldvai magyarok (Klézse), amikor úgy vélik, hogy a szivárvány húzza fel a fellegekbe a vizet, hogy azzal a vetéseket meg tudja öntözni (*Bosnyák Sándor* 1980. 34.).

A szivárvány a Bibliában annak a jele, hogy Isten nem fog többet özönvizet eresztetni a Földre. Összeköti az eget és a Földet: „Az én ívemet helyeztetem a felhőkbe, s ez lesz a jele a szövetségnek közötttem és a föld között” (I. Mózes 9. 13.). Ez lehet a forrása, vagy legalábbis megerősítője annak a pogány hiedelemnek, mely szerint a szivárvány íve a földi vizet (özönvizet) a fellegekbe szívja fel.

Színeinek elrendezése, vastagsága, erőssége a jövő évi termésre is vonatkozik. Ditróban (Csík m.) a keletre álló szivárvány mutatja az időjárást. A széles zöld sáv sok esőt, a sárga szelet, ha meg a piros a legszélesebb, akkor nagy meleget lehet várni (*Enyedi Emese* 1992. 117.). Nagyszalontán a vastag sárga sáv a gazdag gabonatermelést jelentette (Ethn. 27. 75.). Tardon és Szentistvánon a széles zöld sáv jelzi a bő gabonatermést (NÉ. 14. 245.). A Duna–Tisza közén (Kiskunfélegyháza, Zenta, Horgos) inkább a sárga színből következtetnek a gazdag termésre (*Móra István* 1913. 81.). Szegeden a piros szín a sok bort, a sárga sok búzát jelent. Ugyanitt „...ha sok szivárvány jár, szárazságot, vizek fogytát jövendölte belőle a rétlakó hálövetők tudománya, merthogy a szivárvány elszívja a vizet a földtől. Azt mondják, hogy a sárgaság a szivárványban sok németet jelent” (*Bálint Sándor* 1980. 465.).

Felleg, zivatar, jégeső egyaránt olyan természeti jelenség, mely veszélyeztetni a termést, ezért igyekeztek ezek érkezését már jó előre bizonyos jelekből megjövendölni. Mivel ezek okozóit megszemélyesítik, ezért szoros kapcsolatban állanak a táltos-, garabonciás- és sárkányhittel. Mindezek taglalása messze vezetne, ezért csupán néhány példát említek annak érzékeltetésére, hogy milyen széles hitvilági kép húzódik meg e

természeti jelenségek mögött. „Az égi jelenések ura a sárkány, melynek kétöles fekete, borzas, vastag bivalyformájú feje van, mely a földön az erdőben él s ha irtani, pusztítani akar, felszívatja magát a felhővel, abban trónol, s onnan zúdítja a földre a jégesőt, a zivatarokat és a kártévő viharokat, oly módon, hogy leereszti a farkát; távolról látszik is, amint az eső pászmánként lehull; a sárkány nemcsak magát tudja felszívatni, de ő maga is fel tudja szívni az embert” (*Jankó János* 1892. 188.; *Kós Károly* 1985. 39.). Nagyszalontán (Bihar m.) a táltosok és a garabonciás diákok rendelkeznek olyan képességgel, hogy jégesővel, viharral tönkretégyék a határt (*Ethn.* 25. 315–317.). Karcván (Zemplén m.) több hiedelemmondát jegyeztem le, melyben a *garboncás* meglovagolja a sárkányt és annak hátán nagy területet bejárva vihart, jégesőt támaszt (*Balassa Iván* 1963. 151.). Szegeden a vihart a táltosok hozták, akik a maguk falujáról igyekeztek azt eltávolítani. „Azt mondják, hogy a nagy zivatarban sárkányt visznek a táltosok” (*Bálint Sándor* 1980. 458.).

1799-ben *Csokonai Vitéz Mihály* egy jegyzetében a garabonciásról ezeket írta: „A garabonciás deák felől az a mese, hogy sárkányon jár, és a forgószélet ő támasztja, kivált, ha, a hol rongyos köpenyegében kéreget, tejet és kását nem adnak neki” (*Barna Gábor* 1979. 39.; itt további adatok a Hortobágy környékéről). *Csokonai* a Dorottya, vagyis A dámák diadala a fárságon c. elbeszélő költeményébe a garabonciás pusztítását bele is szövi:

*De felkeverdvény a vidi pusztáról,
Vagy a Szentgellérnek borstermő szirtjáról,
Zablás sárkányon a garabonciás deák,
Már a forgószéltől csikorognak a fák,
Ropog a pásztornak kunyhója fedele,
Kavarog a vetés, a víz habbal tele,
Egyebütt csendesség látszik völgyön, hegyen,
Csak ott van fergeteg, a hol ő átmegy...*

Nagyváthy János (1791. 2. 191.) is leírta a forgószéllal kapcsolatban: „Az alsó vége hegyes vólt, mint a' Kigyó farka, amelly dolog adott arra a' babonára alkalmatosságot, hogy az Sárkány vólna, a' melyet a Garabontzás-Deák megnyergelt...”. Pelsőcről (Gömör m.) olvashatjuk 1843-ból (*MG.* 1002.): „Ítélet lesz – felelt az egyik – nem úgy mond a másik – nagy lélegzet, hallottam én, hallottátok ti is, hogy a garabontzás diák, ha messze földre akar menni valaki ellen, azon forrás felett, melyben a sárkány lakozik, megáll és ott addig olvas, addig miserél, míg a sárkányt ugyan ki nem olvassa, akkor arra ráül és megy a forgószél, zivatar és eső szárnyain. 'Tehát most a garabontzás diák utazik a tüzes sárkányon'”.

A táltosok is tudtak vihart, jégesőt támasztani, azt máshova küldeni vagy éppen megszüntetni. Erről *Szűcs Sándor* egy külön tanulmányban emlékezett meg (*Ethn.* 51. 454–460.). A szerepiek (Bihar m.) rávették az öreg Koloncos táltost, hogy szórassa szét az idővel a püspökladányiak (Hajdú m.) éppen levágott nádját. Meg is tette, de rátámadt a ladányi táltos, akit legyőzött és széthányatta a nádkévéket. Mikor meg a nádvágók rátámadtak, olyan hóvihart eresztett rájuk, hogy látni is alig lehetett benne.

Máshol és máskor megelégszenek a családi és keresztnév említésével. Diósfaluban (Moldva) a jégeső gerjesztőjéről a következőket mondták el: „Vót nálunk a szomszéd faluba egy ember, úgy mondták, Kertész András, és ez csinált szekeret porból, s felült ríva és elment, bement a felhűbe, és ahol ő elment, ott megverte jégvel” (*Bosnyák Sándor* 1980. 70.).

E néhány példa mellé egész sort lehetne még elhelyezni, különösen, ha a hiedelemmondákat is segítségül hívnánk, de jelzésnek ennyi is elegendő annak érzékeltetésére, hogy a korai magyar, a germán, szláv és a középkori hitvilág egyes elemei miképpen jelentkeznek többek között az eső, jégeső gerjesztésében és elhárításában (bővebben MNL. *garabonciás*, *táltos* címszó és ott további irodalom).

Idővarázslás

Csaknem kizárólag esőkérésre, illetve a vihar, zivatar, jégeső és villám elhárítására vonatkozó eljárásokat, könyörgéseket ismerünk, de ezekkel sem foglalkozott összefoglalóan és kellő mélységben még tudományunk. Itt most, mint a fentiekben is, csak néhány adatot sorakoztatok fel.

A magyar nyelvterületen nagyon gyakori a száraz, eső nélküli időszak, sőt az aszály is. Ezen imádsággal, a katolikus pap vezetésével a határba történő kivonulással kísérelnek meg segíteni. Lészpeden, Pusztinán (Moldva) a mezei kereszteknél imádkoznak. A bukovinai székelők ilyen imát mondtak:

Áldd meg! Add a bőséget a földre! Édes Istenem!
Locsol' meg, öntöz' meg
A határunkat! A búzaföldeket!
Hogy mijjen, mint a beton!
Oh, jó Istenem! (Kakasd-Andrásfalva. Erdélyi Zsuzsanna 1976. 203.)

A gyermekvilág költészetében is megmaradt néhány esőt kérő verse:

Ess, eső, ess,
Hónap délig ess!
Búza bokrosodjon!
Zab szaporodjon! (Dömötör Tekla 1981. 201.)

A népdalok között is nem egy olyat jegyeztek fel, mely Istenhez fohászkodik csendes esőért. Ezek közül a legismertebb a Hortobágyhoz kapcsolódik:

Kiszáradt a tóbúl mind a sár, mind a víz,
A szegény barom is csak a pásztorra níz.
Istenem, Teremtőm, adj egy csendes esőt,
A szegény jószágnak jó legelőmezőt.

Varázsló eljárások is szép számmal kapcsolódnak az eső megindításához. Olyanokat is ismerünk, melyek az áldott állapotban lévő asszonyokhoz kötődnek. A Feketekőrös-völgyében, ha három várandós asszony megfürdik a Körösben, akkor rövidesen megindul az eső (*Györffy István* 1916. 83.). A moldvai magyaroknál feljegyezték, hogy ha egy terhes asszony vedrét, csuporját beásták a forrásba, akkor 9–10 nap múlva meg-eredt az eső (*Dömötör Tekla* 1981. 200.).

A víz az ilyen varázslatokban nagy szerepet játszott. Háromszéken egy keresztet eresztettek a patakba és rövidesen megindult az eső (*Balázs Márton* 1942. 113.). A Temesközben fürösztötték a kakasokat. Vistán (Kolozs m.) az aratókoszorút valaki a fejére tette és azzal járta be a falut s minden háznál vízzel leöntötték (*Dömötör Tekla* 1981. 200.). Biharban, ha valaki a sarlót beviszi a szobába, akkor az nagy esőzést okoz aratás-kor (*Ethn.* 6. 201.).

Az eső, mint Isten áldása, illetve elmaradása Isten büntetéseként szerepel a Bibliában, továbbá a vihar és a jégeső. „Isten az esőnek Atyja” (Jób. 38. 25–28.). és „...fordítja azt vagy áldásra vagy büntetésre”. Ézsaiás próféta szerint: „Az Istennek nagy

ítéletei a jég-esőhöz és záporhoz hasonlíttatnak” (30. 30.; 32. 19.). Mindezt Kolozsvárt 1593-ban így fogalmazták meg: „Myert hogy az Vristen eo felsege Bywneykert határunkat Sanyaru Izonyw es halhatatlan *Jeg Esewel* ely Veue...” (SzT. 5. 956.). Éppen ezért az elhárítások egy része is valamilyen formában Istenhez kapcsolódik, ha nem is mindig a vallások által előírt formában.

A harang csak az első évezred közepén kezdett elterjedni Európában és a katolikus egyház a 12. század közepén tette kötelezővé. A 16. században a protestáns egyházak eleinte kürtöt alkalmaztak a hívek összegyűjtésére, de csakhamar átvették a harangok használatát. Ezzel hívtak templomba, temetésre, jelezték a napszakokat, de már a vihar, jégeső elleni harangozást tiltották. Erdőfűlével kapcsolatban (Udvarhely m.) írja 1771-ben *Benkő József*, hogy „...a jégeső eleibe való tsengetést végzett...” az egyik református egyháztag és ezt nem vették jó néven (*Balassa Iván* 1962. 218.). Ugyancsak református Kalotaszegről írja *Jankó János*: „Különösen a jég csinál nagy károkat s ezért ez ellen is igyekszik babonákkal védekezni. Erősen hiszi, hogy a jég ellen a harangozás és könyörgés használ s ha nehéz idő járnak s a babonák ellen küzdő fiatal pap nem könyörög eléggé, ha jég veri a határt, a papot támadják meg, miért nem könyörgött” (1892. 190.).

A vihar ellen való harangozás rendkívül gyakori az egész magyar nyelvterületen, bár annak pontos elterjedését nem ismerjük. A Hegyháton (Vas m.), az csendítette meg a harangot, aki legközelebb volt hozzá, mindenkinek kötelessége volt „felhő ellen harangozni” (*Nagy József* 1892. 70.). A Borsod megyei palócoknál a zivataros felhőkben a barboncást vélik, aki sárkányon lovagolva gerjeszti a zivatart. Ellene megkondítják a harangot még a református falvakban is (*Istvánffy Gyula* 1911. 298.). A harang viharúzó erejére nagyon kell vigyázni, mert ha öngyilkosnak harangoznak vele, nem képes a jégeső távol tartására, csak akkor, ha újraszentelik (Siklód, Udvarhely m. Ethn. 48. 474.).

Már a középkorban így határozták meg a harang feladatát: *vivos voco, mortuos plango, fulgura frango* (az élőket hívogatom, a holtakat elsiratom, a felhőket eloszlatom). Ezt latinul vagy magyarul egyik-másik harangra rá is írták. Szegeden „A pusztító égháború, jégeső eloszlatására, messzire űzésére valamikor benn a Városban is meghúzták a harangokat. Amint mondogatták: *vihar ellen harangoztak*. A harangozó 1723-ban szövegezett hatósági esküjében ünnepélyesen kötelezte magát, hogy 'háborgó felhők alkalmatosságával' mindig harangoz” (*Bálint Sándor* 1980. 3. 329. 1. részletesebben *Szendrey Zsigmond* és *Szendrey Ákos* 1940. 197.).

A vihar és a jégeső elhárításának egyik módja volt az imádság, melynek egy szép példáját ismerjük Lészpedről (Moldva):

*Elindula a záporoső a szegen ember eledele e'rontására
Kérdezi a bódugságos szép Szűz Mária
Hová mész te záporoső?
Elindultam a szegén ember eledele elrontására,
Kérlek térj meg (lassítva mondja)
Menj a kősziklára,
Hol kenyervel nem élnek,
És az ótáriszentcséget nem használják.
(Erdélyi Zsuzsánna 1976. 124.; több változata ismert).*

A verses formában elmondott imádságok mellett gyakran találunk prózában megfogalmazottakat is. Ezek akkor használnak nagypénteken reggel, ha szabad ég alatt a könyörgő először elmond öt Miatyánkot és öt Üdvözlégyet, keresztet vet a világ négy

tája felé és ezután mondja: „Én tégedet *köröszüllek* az Atyának, Fijunak és teljes Szentháromságnak nevében! Örök Atya, örök Fiju, örök Szentlélek! Kérlek a mostan támadott égháborút távoztasd é tőlünk! Nė ártson nekünk sėmmiféle vagyonunknak...” (Berze Nagy János 1940. 3. 333.).

A szentelvények közül a vihar elhárításában nagy szerepe volt a szentelt barkának. Szilágyban nagyszombati szentelt barkával vagy tömjénnel füstöltek a szobában, ha látták az idő közeledését (Ethn. 2. 208–209.). A palócok is szentelt barkát égettek a nagy égháború idején (Ethn. 42. 170.). Máshol is ajánlják: „Ha csúnya idő van, szentűt barkát kő dobnyi a tűzbe, akkor nem lősz sėmmi baj” (UMTsz.). A magyar nyelvterület számos pontjáról ismerjük ezt a viharűző eljárást (Ethn. 49. 35.). Hasonló elhárító erőt tulajdonítottak a szentelt tűz szénének is. A szentelt tüzet elásták, majd a plebános utasítására felszedték és hazavitték. A vihar, jégeső elűzésére ebből tettek a tűzre (Karakó, Vas m. Ethn. 39. 111.). Máshol (Báronyos, Veszprém m.) a szénből a szántóföld négy sarkára egy kis részt beástak, hogy akármerről jön is a vihar, a jég, megvédje a termést (Ethn. 39. 111.).

Már semmi kapcsolata sincs az egyházzal, amikor vasból készült eszközökkel igyekeznek a vihart, jégesőt elhárítani. *Diószegi K. István* református püspök prédikáció gyűjteményében olvasható 1679: „Nem használ annak (a zivatarnak) a fejszekivágás, mint a magyarok szokták” (Ethn. 44. 101.). Ezt az eljárást sok helyen feljegyezték, így többek között Szinyérváralján, Matolcson (Szatmár m.), a Szilágyságban, a palócok között, Nyitra vidékén, Makón stb. Máshol azt tanácsolták, hogy a küszöbbe kell vágni és akkor megsemmisül a vihar és a jégeső (Makó, Szeged stb.). *Solymossy Sándor* (1933. 100–103.) kutatásait úgy foglalta össze, hogy ez esetben nem az a fontos, hogy milyen eszközről van szó, „...hanem bármilyen *vasanyagú* eszköz alkalmas a fenyegető veszedelmek, bajok elhárítására. Veszedelem és ártalom mindig démonok elképzelésével áll kapcsolatban; a vihart ők hozzák az emberek nyakára, mint más egyéb bajt is... Ellenük, ha nem egyetlen, de leghatalmasabb ellenszerül a vasból való tárgyak mutatkoznak”.

A jégeső megszüntetésére más eljárások is előfordultak. A hétfalusi csángók (Brassó m.) nyársat és vaskanalat dobnak ki az ajtó elé (Ethn. 6. 400.), de azt is hasznosnak vélték, ha sarlót szúrnak a földbe. Erdélyben általánosnak mondták, ha egy darab jeget a tűzbe vetettek. Délvidéken a keblükbe dugták és mire elolvadt, a jégeső is megszűnt (Ethn. 6. 201.).

Bogát (Szabolcs m.) határában a múlt század első felében egy utazó hosszú póznák tetején szalmacsomókat látott. Ezzel vették körül a görögdinnyeföldeket és szőlőket a jégeső ellen, de nem tudja, hogy használt-e valamit (MGB. 1830. 175.). Három évtized múlva Somogyból valami hasonlóról számolnak be: „Jégerés gyakran fordul elő, úgy hogy ezen csapás ellen hosszú póznákat szalmával betekerve láthatni, némelly határ mezein, mint jég-hárító eszközt, és így mentő eszközt, – mindek haszna azonban még kétes” (*Csorba József* 1857. 33.).

E nagyon is futólagos áttekintés meggyőzhet bennünket arról, hogy az eső, jégeső, vihar varázslása olyan méltatlanul elhanyagolt területe a magyar hitvilág kutatásának, mely a jövőben még sok eredményt ígér. Ma még alig tudunk valamit arról, hogy ezek mennyire találhatók meg Európa más népeinél és a történeti gyökereket milyen mélységben lehet feltárni.

Az év napjaihoz kötött időjóslás

Az időjóslás egy jelentős része az év napjaihoz kötött, de legtöbb esetben nem hónap és nap szerint ismerték, hanem valamilyen egyházi ünnephez, de még inkább szent névnapjához kapcsolódott. Ezeknek egy része pogány korig megy vissza és leggyakrabban a napéjegyenlőség idejéhez kapcsolódik nagyobb számban, mégis legsűrűbben a téli napfordulóhoz.

Szendrey Zsigmond írta a magyar agrárszokásokkal és benne az időjóslással kapcsolatban: „Az ősi agrárszokások megzavarodása már akkor megkezdődött, amikor a magyarság a csillagászati időszámítással megismerkedett: az agrárszokások az évnegyedkezdő napok köré csoportosultak. Majd később, a kereszténység felvételével megkezdődött egyházi hatás előbb az évnegyedkezdetekkel egybeeső nagy ünnepek körébe vont a szokásokat, majd a munkákat is s ezzel a régi gonosztávtartató idők, a felsőbb hatalmak megnyerő és háláadó szokásai a kereszténység örökébe mentek át” (1941. 12.). A csfiziók, a kalendáriumok rendkívül nagy hatással voltak a jeles napok kialakulására és ezekhez bizonyos időjárású jövendölések is kapcsolódtak. Ezek elsősorban akkor rögződtek meg igazán, ha annak beteljesedését többször tapasztalták.

Az alábbiakban inkább csak példaként, akkor is elsősorban a csapadékra vonatkozó előjelzésekre utalok, annak érzékeltetésére, hogy ezen a területen is milyen rendkívül gazdag a népi tudás. Az eddigi gyakorlattól eltekintve nem a téli napfordulóval kezdem, hanem a mai naptári sort követem. A távolabbi kapcsolatokra csak elvétve utalok, mert a kérdés kidolgozatlansága miatt ez túl messzire vezetne.

Január 1. Újév. Ezen a napon mindent megfigyelnek, mert az fog megisméltódni az egész évben, így az eső, hó ezen a napon egész évben nedvességet jelent (*Berze Nagy János* 1940. 3. 276.).

Január 6. Vízkereszt. Ha ezen a napon megcsordul az eresz, vagy a kerékvágásban vizet látni, bő termést jelent (Hosszúhetény, Baranya m. *Berze Nagy János* 1940. 3. 276.). Topolyán (Bács m.) azt vélik, ha eső esik, akkor 40 csapadékos nap következik, ha száraz az idő, zivataros nyárra lehet számítani; ha borús idő mutatkozik, de nem esik az eső, akkor hamar kinyílik a tavasz (*Borus Rózsa* 1981. 22.). Szamosháton (Szatmár m.) ha megcsordul az eresz, még hosszú tél következik. Ha szép idő van, süt a nap jó időre, gazdag termésre lehet számítani, ha olvad az rossz időjárásnak a jele (SzhSz. 2. 466.). Vízkeresztkor megcsorduló eresz Zsejken is hosszú telet jelent (Beszterce, Nászd m. *Wass György* 1994. 108.).

Január 18. Piroska. A hónap egyik leghidegebb napjáról mondják Szegeden (*Bálint Sándor* 1980. 245.):

*Piroska napján, ha fagy;
Negyven napig el nem hagy.*

Január 22. Vince. Inkább a bortermeléssel hozható kapcsolatba (a latin *Vincentius* és *vinum* összecsengése), ha ezen a napon megcsordul az eresz, akkor bő termésre lehet következtetni (*Bálint Sándor* 1980. 345.; Szombathely MG. 1844. 583.). Szamosháton éppen ellenkező véleményét tartanak:

*Hogyha fénylik Vince,
Megtelik a pince
(SzhSz. 2. 460.; 1. még: Veszelszki Antal 1799. 32.).*

Január 25. Pál. Ha derül az idő, akkor még ugyanannyi nap zord idő következik, emennyi az évből eltelt, de a szegediek azt is mondják:

*Ha fényös Szent Pál,
Mindön termés szépen áll
(Bálint Sándor 1980. 246.; 1. még Veszelszky Antal 1799. 33.).*

Hasonló mondókát Vásárosdombón (Baranya m.) is feljegyezték; Bodán (Baranya m.) úgy vélik, hogy ameddig a pajtába ezen a napon besüt a nap, odáig hordja be a havat a szél József-napkor (*Berze Nagy János* 1940. 3. 277.). Szamosháton: „Ha Pálforduláskor fényes és tiszta idő van, jó esztendő lesz. Ha szeles az idő, háborút jelent. Ha pedig esős vagy havas, drágaságtól félhetünk” (SzhSz. 2. 212.). Nagyszalontán (Bihar m.) azt tartják:

*Pálfordulón ha szíp az idő
Akkor lesz csak jó esztendő*

Mások viszont úgy vélik:

*Pálfordulás, ha nedves,
A kenyír lessz igen kedves (Szendrey Zsigmond 1916. 74.).*

Február 2. Gyertyaszentelő Boldogasszony. Az egész magyar nyelvterületen azt tartják, hogy ha ezen a napon kisüt a nap, a medve, borz visszamegy a barlangjába, mert hosszú télre lehet számítani, ha nagy hóvihar van, akkor a tél már az utólját járja (Boda, Baranya m. *Berze Nagy János* 1940. 3. 277.). A szegedi regula azt mondja, hogy inkább a farkas ordítson be az ablakon, mintsem kisüssön a nap és az a jó, ha minél hosszabb csapok csüngenek az ereszről, mert olyan hosszúak lesznek a kukoricacsövek (Szeged, Csanádapáca *Bálint Sándor* 1980. 246.). Göcsejben azt tartják, hogy ameddig ekkor a házba besüt a nap, addig hordja be a szél a havat (*Gönczi Ferenc* 1895. 322.). Gyergyóban is a megcsordult *eszterhéj* késői tavaszt jelent, minden takarmánymaradékot össze kell szedni (*Enyedi Emese* 1992. 90.). Ha ezen a napon olvad, akkor rossz lesz a szénatermés (Háromszék. *Balázs Márton* 1942. 113.).

Február 24. Jégtörő Mátyás. Általánosan ismert az a mondás:

*Mátyás ront, ha talál,
Ha nem talál, csinál!*

Vagyis megtöri a jeget, ha van ezen a napon, ha meg vizet talál, azt megfagyasztja. A negyven nap itt is felbukkan. (Gyömörő, Zala m. MG. 1847. 701.):

*Mátyáskor fagy,
Negyven napig léssen fagy.*

Topolyán (Bács m.) ha e napon erős a hideg, akkor rövid lesz a tél. Mások éppen ellenkezőt állítják: negyven napig hideg lesz (*Borus Rózsa* 1981. 32.). A nyári jégverés megakadályozására Mátyás-napon jeget olvasztanak (Kiszombor Torontál m. *Bálint Sándor* 1980. 248.). Gyergyóban Mátyás ikonográfiai jelképével a szekercével gondolkodik el a jégtörést (*Enyedi Emese* 1992. 3.; 4. 90.).

Március hónap. Ebben a hónapban számolják, hogy hányszor van köd, mert annyi záporra lehet nyáron számítani (Sellye, Baranya m. *Berze Nagy János* 1940. 3. 279.). Egész hónapban gyűjtik az esővizet, mert az ebből ivó csirkék egészségesek lesznek (Topolya Bács m. *Borus Rózsa* 1981. 33.).

Március 10. Negyven vértanú. A torockaiak *Negyven szentek*nek ismerik. Göcsejben, ha ezen a napon fagy, akkor még negyven napig lehet fagyot várni (*Bálint Sándor* 1980. 245–246.). Az időjárásjóslásokban gyakran előforduló negyvenes szám esetleg innen is származhat.

Március 12. Gergely. A Julián-naptár szerint a napéjegyenlőség időpontja, melyhez sok hagyomány fűződik. Ha ezen a napon szél fúj, vagyis Gergely megrázza a szakállát, akkor még áprilisban is lehet hó (Boda, Baranya m. *Berze Nagy János* 1940. 3. 279.). Szegeden e napon többnyire szeszélyes időjárást tapasztaltak, olykor havazott is: *rázi Gergő a szakállát* (Bálint Sándor 1980. 254.). Márciusban sokszor járja bolondos idő, ezért mondják:

*Március, ha nedves,
A gazdának már nem kedves.*

Különösen sok jóslás fűződik e naphoz Topolyán (Bács m.): „ha Gergely napján esik a hó, jó termés lesz; ha Gergely napján rossz idő van, közel a tavasz; ha Gergely napján meleg van, még 40 napig rossz idő lesz; ha Gergely napján nem esik hó vagy eső, szárazság várható s gyenge termés; ha Gergő napján vörös az ég, még sokáig tart a rossz idő, ez pedig nagy baj, mert amilyen a március, olyan lesz a május” (*Borus Rózsa* 1981. 34.). A Szamosháton a megfigyelés és hagyomány szerint e napon zimankós idő szokott lenni (SzhSz. 1. 328.). Szilágyságban is számon tartják, hogy ezen a napon Gergely pápa megrázza a szakállát és hó esik (Ethn. 2. 209.). Nagyszalontán (Bihar m.) nem nagyon szeretik:

*Gergely napja ritka hogy jó
Hideg, szeles, sokszor van hó
(Szendrey Zsigmond 1916. 75.).*

Arany János a gólya visszatérését is ehhez a naphoz fűzi:

*Aztán jön, a mely 'gólyafőt mos'
A híres márciusi hó,
Ha 'Gergely megrázza szakállát'
(Ethn. 30. 39.).*

De Jókai is használta regényeiben e nap időjárást fordító hatását (Ethn. 30. 116.). Így az irodalmon keresztül is terjedt Gergely időjóslásban betöltött szerepe.

Március 18, 19, 21. Sándor–József–Benedek. Az egész nyelvterületünkön ismert, ha eddig hideg volt:

*Sándor, József, Benedek,
Zsákba hozza meleget;*

ha viszont már előtte szép meleg napokat értek, akkor:

Szekérrel a hideget.

Ha ezeken a napokon kisüt a nap, akkor hosszú, meleg nyarat jövendölnek, ha nem, akkor esőre lehet számítani; viszont ha kemény az idő, akkor a tavasz már közelít. Benedek napján egyenesen azt tartják, ha esik az eső 40 napig esik, ha kisüt a nap 40 napig szép idő lesz (Topolya, Bács m. *Borus Rózsa* 1981. 34–35.). Ha József és Benedek napján kisüt a nap, akkor meg lehet kezdeni a szántást, mert meleg idő következik (*Berze Nagy János* 1940. 3. 279–280.). Ilyenkor már, ha kalapáccsal is vernék vissza a fűvet, az akkor is hajt (SzhSz.). Gyergyóban, amikor József-napkor fagy, akkor 40 napig még hideg időjárásra lehet számítani (*Enyedi Emese* 1992. 3–4. 90.). A napéjegyenlőséget közvetlenül megelőzve a legtöbb esetben valóban felmelegedés áll be (*Bacsó Nándor* 1940. 20.), írja a hivatásos meteorológus.

Március 25. Gyümölcsoltó Boldogasszony. Ha ezen a napon a borz kibúvik a lyukából, akkor nem lesz többet rossz idő (Baranyahídvég. *Berze Nagy János* 1940. 3. 280.). A Szamosháton azt tartják, hogy ha napkelte előtt tiszta az idő, akkor az termékeny évet jelent (SzhSz. 1. 345.).

Április 24. Szent György napja. Nagy szerepet játszott a tavaszi munkák megindulásában, de számos időjósítás is kapcsolódik hozzá. Amikor a békák e nap előtt megszólalnak, számítani lehet rá, hogy ugyanennyi nappal később jön meg a tavasz (Szamoshát. SzhSz. 2. 342.). Baranyában mondják:

*Ha eső nincs György nap előtt,
Sár lepi be a legelőt,*

vagyis sok esőre lehet számítani (Perked, Baranya m. *Berze Nagy János* 1940. 284.). Ha a szegedi Szentgyörgy vásárban esett az eső, akkor jó termésre számítottak. Kölesden (Tolna m.) ugyanezt vallják (*Bálint Sándor* 1977. 1. 309–311.). A György napján megszólaló égzengés szűk termést ígér (Nagyszalonta, Bihar m. *Szendrey Zsigmond* 1916. 76.). Ezt Gyergyóban úgy fogalmazzák meg, hogy amennyivel Szent György-nap előtt dörög az ég, annyi nappal esik majd hó utána. „Ha még Szent György előtt megzendül az ég, akkor az apácaiak szerint jó termés várható” (Csanád m. *Bálint Sándor* 1980. 271.). Ez a nap nem annyira az időjósulásról, hanem a különböző termékenységvárzslatokról, bajelhárítási cselekedetekről volt ismert.

Április 25. Márk napja. A katolikus búzaszentelés napja, de néhány időjósítás is kapcsolódik hozzá. Jó termést jelent, ha a pacsirta, a béka megszólal, ha nagy a köd, sok jégesőt, vihart vártak (Vajdaság, *Penavin Olga* 1983. 119.).

Április 30. Sieneai Szent Katalin. Szegeden és máshol is kalendáriumi neve: *Széna Kata*, az aznapi időből időjárásra, termésre következtetnek (*Bálint Sándor* 1977. 320–321.). A Vajdaságban, ha ezen a napon jó idő van, akkor egész nyáron arra lehet számítani és megfordítva (*Penavin Olga* 1983. 119.).

Május 12–14. Fagyosszentek: Pongrác, Szervác, Bonifác. Hármójuk közül Pongrác jelzi, hogy milyen idő lesz az utolsó fagyosszent, Orbán napján (május 25. Topolya, Bács m. *Borus Rózsa* 1981. 53.). A rendszeres mérések azt mutatták századunk közepéig, hogy a május közepi fagyok elég gyakoriak és nagy károkat okoznak (*Bacsó Nándor* 1940. 21–26.).

Június 8. Medárd napja. Európa nagy részén ismert az a hiedelem, hogy ha e napon esik az eső, akkor 40 napig tart, viszont ha nem esik, a szárazság is ennyi ideig várható. Egy erdélyi származású feljegyzés a 15–16. századból ismeri ezt a jövendölést: „Ha Medárd napján esik, akkor negyven napig esik” (*Bálint Sándor* 1977. 1. 431.). A 16. század második felében többször is feljegyezték. Így *Bejczy Gergely* 1575-ben éppen Medárd napján vetette papírra: „Sanctus Medardus permerdavit se nunc 40 dies postquam minxerat” (*Csefkő Gyula* 1927. 259.). *Istvánffy Miklós* deák 1565-ben latin versbe foglalta Medárd és az eső kapcsolatát, melyet *Geréb László* fordított le:

*Így a paraszt essőt félve; remegve remél;
Várja Medárd napját: megered majd fentről az áldás
És a kiszikkadt rét ujra virul, felüdül*

(*Bálint Sándor* 1977. 1. 432.). Ettől kezdve a kalendáriumok rendszeresen közlik ezt a részben megfigyeléseken is alapuló megállapítást (*Veszelszki Antal* 1799. 48.).

A 19. században is gyakran hivatkoznak rá: „Ha Medárdus napján esik, negyven napig fog esőzni” (Pelsőc, Gömör m. MG. 1843. 1001.). Hasonlóképpen vélekedtek Egerben (Ethn. 18. 99.) és a Bakonyban is (Ethn. 19. 285.). Ilyen feljegyzést ismerünk

Nagyszalontáról (Ethn. 27. 77.). A Szamosháton: „Ha Médárdus napján (június 8-án) esik az eső, hat hétig, mások szerint negyven napig mindig esik utána” (Szhsz. 2. 70.). A Fekete-Körös völgyi magyarok szerint 40 napig folyton esik (*Györffy István* 1916. 83.), ha ezen a napon megcsordulnak a fellegek.

Medárdnak és a 40 napos esőnek a kapcsolata a szépirodalomban is előfordul, így többek közt *Jókainál* (Ethn. 30. 116.). Oly mértékben elterjedt, hogy napjainkban ez a legáltalánosabban ismert középkori eredetű népi előrejelzés.

Június 24. Szent Iván napja. Sok szokás, de viszonylag kevesebb időjárási előrejelzés kapcsolódik hozzá. A Vajdaságban azt tartják, hogy 40 napig olyan időjárás lesz, amilyen ezen a napon mutatkozik (*Penavin Olga* 1983. 121.; l. még *Veszelszki Antal* 1799. 48.).

Július 2. Sarlós Boldogasszony. Valamikor, elsősorban a sík vidéken az aratás kezdete, ezért ekkor nagyon fontos volt az időjárás. Ha ezen a napon borús volt az idő, akkor az aratás egész ideje alatt arra lehetett számítani (Trencsén m. MG. 1845. 1267.). Ezért mondták a Szamosháton: „Ha Sarlós-Boldogasszony napján esik az eső, négy hétig rá tart” (Szhsz. 2. 287.). Ezt tartották a Vajdaságban is, de itt 40 napig folytonos esőt jósoltak az ezen a napon lehullott csapadékból (*Penavin Olga* 1983. 122.).

Július 13. Margit-nap. Antiochiai Szent Margithoz a moldvai csángók azért esdéltek, hogy a jégesőt elvigye, éppen úgy mint azt a baranyai Kéménden és Mogyoródon tették, de arra is emlékeznek, hogy esőért is imádkoztak hozzá ezen a napon (*Bálint Sándor* 1977. 2. 43–45.).

Sok helyen mégis nagy és tartós esőzéstől féltek Margit-napkor; 1845-ben egész aratás alatt esett Trencsén megyében: „Előre gyanították ezt az alsóbb osztályú földművelőink nyárhó 2-án (Sarlós-Boldogasszony) és még bizonyosabban jövődőlék az hó 13-án, miután e két nap bizonyos sors napok, babonás népnél nagy figyelemmel kíséretnek, mert ha e két napon borus és esős az idő, a nép jövődölése szerint: az egész aratási időszakra esős napok következnek...” (MG. 1845. 1267.). Ugyanilyen megállapítást olvashatunk két évvel később is: „...júl. 13-ka Margit szüzkönnyeivel kezdi ismét áztatni még csak félig megszikkadt földünket... a nép rémülten beszélt a Margit napi esőből jövődölőni szokott 40 napos esőről” (MG. 1847. 287.). A népi hagyomány sokszor a negyven nap helyett ennél hosszabb időt is mond: „Ha Margit lepeseli magát, 6 hétig esik” (Háromszék m. Ethn. 2. 358.).

A negyvennapos eső jövődölése kétségtelenül összefügg a bibliai özönvíz hagyományával: „És esék az eső a földre negyven nap és negyven éjjel” (Mózes I. 7. 12.). Ez olyan özönvizet eredményezett, hogy az emberiség Noé és családja, valamint a bárkába összegyűjtött állatok kivételével teljesen elpusztult. Ez a történet olyan mértékben meg rázta a Bibliát olvasó embereket, hogy a negyvennapos esőt Isten legnagyobb büntetésének tartották (l. Medárd).

Július 20. Illés-nap. Ezen a napon vagy annak környékén rendszerint villámcsapásokkal járó nagy vihar kerekedett: „Gurijja má Illés a hordót, de haragszik” (Topolya, Bács m. *Borus Rózsa* 1981. 56.). Ha szárazság volt is eddig, erre a napra megjött, többnyire viharral kísért eső (Vajdaság, *Penavin Olga* 1983. 122.). „A szegedi néphit szerint bármilyen szárazság volna is különben, az esőnek esnie kell Illés próféta napján, illetőleg táján. Ez a hiedelem az Ószövetség (Királyok Könyve I. 16. és II. 2.) ismeretes előadásán alapszik...” (*Bálint Sándor* 1977. 2. 63.). Ha Illés napján nincs égiháború, akkor eltévesztette a nevenapját; máskor meg csak Anna-napkor (július 26.) jut eszébe, hogy dörögni kellene (Boda, Baranya m. *Berze Nagy János* 1940. 3. 289.). Ez a nap időjárás-

jóslás tekintetében sokszor kapcsolódik Annához és Jakabhoz (július 25.), ez utóbbi előre jelzi a karácsonyi időjárást is.

Július 25. Jakab-nap. Kalocsa vidékén, ha a kinnháló jószág fejével északnak fordul Jakab napján éjfélkor, akkor „...hosszú őszt, korai tavaszt jósolnak”. *Bálint Sándor* (1977. 2. 84.) az e naphoz fűződő időjóslásokat részletesen összeállította: „*Tápén* úgy vélik, ha Jakab napján északról fúj a szél, akkor a tél hideg lesz. Ha szél fúj: enyhe, lucskos tél várható. A Szegedről kirajzott *szankiak* szerint a nap délelőtti időjárása megfelel a karácsony előtti, a délutáni pedig a karácsony utáni időjárásnak. Ha nap fényesedik, nagy hideget jelent, ha eső esik, jó idő lesz, tartották a székelyek körében. Kiskunfélegyháza és Székesfehérvár népe szerint Jakab napján *virágozik a hó*; ha most sok az égen a fehér fölleg, akkor télen sok hó lesz... A fehérváriak hite így változik: ha délelőtt felhős az ég, akkor a tél első felében, ha pedig délután, akkor meg a tél utóljára érik meg a gyümölcse, a tartós havazás. A hiedelmet nyilván Jakab fehér lova ihlette”. Jakab éjszakáján a juhászok a csillagok állásából jósoltak a jövő évi időjárásra.

Augusztus 20. Szent István. A rossz idő ezen a napon enyhességet jövendöl karácsonyra (Pereked, Baranya m. *Berze Nagy János* 1940. 3. 290.). A rossz idő gyenge, a jó gazdag termést ígér. 40 napig olyan idő lesz, mint István napján (Vajdaság. *Penavin Olga* 1983. 123.).

Szeptember 29. Szent Mihály-nap. A gazdasági év befejező napjához időjárási regulák is kapcsolódnak. Az ős kezdeté és a tél kapujában a jövendő időjárás érdekli a földműves embert. Azt tartják: Szent György vetkőztet, Szent Mihály öltöztet. Ezen a napon „...a tölgyfán termő gubatsot meghasítják és ha pókot találnak benne, szerencsétlen esztendőnek ítélik, ha legyet találnak, középszerű esztendőt reménylenek, férgetskét, jó esztendőt várnak, ha semmit, egészségtelen esztendőtől félnek” (*Penavin Olga* 1983. 125.). Szegeden, ha ezen a napon összebújnak a juhok: igen kemény télre lehet számítani. Csanádapácán, ha eddig a napig itt maradnak a fecskék, akkor karácsonyig jó enyhe idő várható. Bábolnán (Komárom m.) ilyen időjárási regulát tudtak erre a napra:

Szent Mihálykor keleti szél,

Igen kemény telet ígér (*Bálint Sándor* 1977. 2. 332–333.).

E naphoz sok közmondás is fűződik, melyek egyaránt a hideg idő beköszöntésére utalnak. Azt tartják, hogy aki ezen a napon szalmakalapban jár, attól nem kell tanácsot kérni; a füvet, amit Szent Györgykor a kalapáccsal sem lehetett a földbe visszaverni, most harapófogóval sem lehet feljebb húzni (SzhSz. 2. 343.).

Október hónaphoz sokféle időjóslás kapcsolódik, de viszonylag kevesebbet lehet valamelyik naphoz kötni. *Penavin Olga* így foglalja ezeket össze: „Ha száll az ökörnnyál, hosszú őszt lesz. Amilyen az időjárás októberben, olyan várható márciusban. Ha fúj a hideg szél, enyhe lesz január. Ha októberben még zivatarok vannak, hideg, szeles tél várható. Ha meleg a hónap, hideg lesz február. Ha könnyen lehullik a levél a fákról, enyhe tél várható. Ha nehezen válik el a levél a fától, kemény lesz a tél. Sok hernyó pusztítja a fákat jövőre, ha bőven marad levél a gyümölcsfákon. Ha másodszor virágoznak a fák, hosszú őszt van kilátás. Ha sok a kemény magú gyümölcs, a tél hosszú és kemény lesz” (1983. 126.; I. még FG. 1864. 195.).

November 11. Márton. *Tápén* (Csongrád m.) úgy vélik, ha ez a nap esős, akkor nem lesz fehér karácsony. Ez a nap határozza meg, hogy milyen lesz a tél (*Bálint Sándor* 1980. 311.). Ha Márton napján Hosszúhetényben (Baranya m.) leesik a hó, azt tartják, hogy Márton fehér lovon jött. Egyben azt is jelenti, hogy hosszú télre lehet számítani (Boda, Baranya m. *Berze Nagy János* 1940. 293.). A Bánátban azt mondják,

hogy e napon tapasztalattal ellentétes lesz az idő télen (*Penavin Olga* 1983. 128.). A Szamosháton: „Ha Márton napja (november 11.) ködös és nedves, változó tél következik, ha tiszta, kemény tél lesz. Ha Márton lúdjának (a Márton-napkor leölt lúdnak) mellcsontja fehér, havas, hideg télre van kilátás, ha vörhenyeges barna, enyhe, nedves telet várj. Ha elülső része fehér, a tél második fele lesz hideg” (SzhSz. 2. 65.). A libacsontból időjárásra történő jóslás másfele is ismert a magyar nyelvterületen (MNL.; *Penavin Olga* 1983. 128.; Szilágyság Ethn. 2. 208.; Nagyszalonta Bihar m. Ethn. 27. 78.; Bakony Ethn. 19. 286. stb.). Csongrádon azt tartják, hogy ha Márton-napkor a lúd jégen áll, akkor karácsonykor sárban jár (Ethn. 60. 179.).

November 25. Katalin. Elsősorban a karácsonyi időjárás előjelzője. Ha e napon a libák jégen állnak, akkor karácsonykor is fagy, de ez fordítva is érvényes:

Ha Katalin kopog, karácsony locsog.

Ha Katalin locsog, karácsony kopog.

(Topolya, Bács m. *Borus Rózsa* 1981. 66.; 1. még Szamoshát SzhSz. 1. 463. Csanádapáca *Bálint Sándor* 1977. 2. 504. stb.).

November 30. András. E naphoz nagyon sok jóslás, köztük idővel kapcsolatos is fűződik. Ha havazik, rövid telet, korai tavaszt jelent. Ezen az éjszakán a fényes hajnalcsillag nagyon kemény telet, ha ködös, vastag hótakarót jövendöl. Az időjárás megfigyelése is ekkor kezdődik, a napok a jövő év hónapjaira adnak felvilágosítást. Ennek egy viszonylag ritka módját gyakorolják Topolyán (Bács m.): „Tizenkét féldió héját megtöltötték sóval és megjegyezték a hónapok szerint, vagyis minden dióhéj egy bizonyos hónapot jelentett. Feltették a nagy gerendára. Amelyikben a só elolvadt, az a hónap esős lesz, amelyikben csak félig olvadt el, annak csak a fele csapadékos, amelyikben nem olvadt el, az száraz hónap” (*Borus Rózsa* 1981. 68.). Székelykevény (Temes m.), ha hideg van jó termést ígér, ha locspocs, akkor karácsonykor fagyra lehet számítani. Mások éppen azt állítják, hogy

*Andrásnapi hó,
Vetésnek nem jó.*

A farkasok ekkor indulnak meg áldozatot keresve az erdőkben, faluszéleken (*Penavin Olga* 1983. 129.). Háromszéken azt hiszik, hogy ha ezen a napon a farkasok *orgonálnak* (üvöltenek), nagy hideg lesz (*Balázs Márton* 1942. 113.).

December hónapban Luca napja körül csoportosul nemcsak a legtöbb szokás, hanem hiedelem és időjóslás is. Nem véletlen ez, hiszen egykor ezen a napon volt leghosszabb az éjszaka és legrövidebb a nappal. Ezt a Gergely naptár a 16. század végén tíz nappal kitolta, de a hagyományok továbbra is megmaradtak a régi helyükön és csak néhány tevődött át a mai karácsony környéki napokra. Éppen ezért, elsősorban az e naphoz kapcsolódó időjóslásokat mutatom be.

Luca-nap (december 13.) kiemelkedően jeles nap a magyar hiedelem-naptárban (*Diószegi Vilmos–Nagy Ilona* MNL. 3. 471–473.), a jövő évi termés, különösen a búza növekedésének meghatározását kötik hozzá. Ezt a *lucabúza*, más néven *karácsonyi búza* növekedésével mérik. Egy táblán Luca napján búzát csíráztatnak, mindennap öntözik és fejlődéséből következtetnek a következő évi termésre. Karácsonykor, ha jól megerősödött, összekötötték és az asztalra tették. Algyőn (Csongrád m.), szentelt vízzel öntözték, mások szájukból locsolták. Tápén (Csongrád m.) locsolás közben az asszony ezt mondja: *neköm kinyerem, jószágomnak legelője, zöld mezeje*. Szatymazon (Csongrád m.) vízkeresztkor a gazdák a vetéseken szórják szét a lucabúzát (*Bálint Sándor* 1977. 77.). Szórványosan sokfelé előfordul a Kárpát-medencében.

Bizonyos változatai nem is Luca-naphoz, nem is annyira az időjósáshoz, hanem a vetés hónapjának kijelöléséhez kapcsolódnak. Kolozsvár környékéről ismerünk egy 18. századi adatot: „Sok jó régi szántóvető emberektől hallottam, hogy István Király napján három, három edénykében, egy-egy kis egyféle búzát kell vetni, úgy hogy egyik edény jegyezze: Szeptembert, a másik: Októbert, a harmadik pedig: Novembert, s minekutána kikél, nézze meg a Gazda: melyik hónapot jegyző edénybeli búza mutatja magát, s abból vessen, mert nem vallja kárát...” (GazdTSz. 5/1898. 301. idézi Vajda László 1951. 65.).

A luca-tizenharmadik csíráztatási szokás Hódmezővásárhelyen (Csongrád m.), Kiskunfélegyházán (Pest-Pilis-Solt-Kiskun m.), Egerben (Heves m.) is előfordul. Ha tányérba Luca napján elvetett búza karácsonyra kizöldül, akkor az jó termést jelent. Elviszik az éjféli misére, azután elküldik a komáknak, jó ismerősöknek ajándékba, máshol a jószággal megetetik (Szendrey Zsigmond–Szendrey Ákos 1940. 202.). Magam Herceghúton (Zemplén m.) az 1750-ben odatelepített sváb lakosság körében találkoztam ezzel a jóslásmóddal az 1950-es évek második felében.

Az egykor nagyjából német eredetű lakosság köréből Versec (Temes m.) környékéről a múlt század közepén jegyezték fel: „Némelyek azon a véleményben vannak, hogy a jövő évnek az időjárását ki lehet találni dec. 13dik napjától 24ikig bezárólag járó időből, azt tartván, hogy dec. 13dik napjának 24 órái megfelelnek az időjárásra nézve a jövő januárnak, 14dik februárnak stb. Azért gondosan feljegyzik a napokon történő időváltozást is. Minthogy pedig azon számítás Luca napján (decz. 13) veszi kezdetét *Luczakalendárium*nak nevezetik” (MG. 1843. 877.; l. még HT. 1806. 438.).

A lucakalendárium nemcsak a parasztság körében volt ismert, hanem a főurak is tettek ilyen feljegyzéseket, mint az Batthyány Ádám 1653-ban saját kezűleg papírra vett írásából kitetszik. „13 die. Decembris sz: lucz Aszoni naptul” 12 napon keresztül nagy pontossággal feljegyezte az időjárást, hogy ebből tudja meg a következő évi időjárást 1654. évben, de már havonta (NK. II/3–4. 333–334.).

A lucabúza nemcsak falvainkban élt és él, hanem a fővárosban is megtalálható. Dömötör Sándor írta: „1958 karácsonyán Budapesten a belvárosi templom jászlánál 17, a bazilikában 9, az Egyetem téri templomban 10, az újlaki templomban 14, az óbudai templomban (az Árpád-hídnál) 12 cserép lucabúzáat láttunk a karácsonyi jászol előtt” (1959. 354.). Ez annak egyik jellemző példája, hogy hogyan kér bebocsátást egy nagyon régi és itt már a földműveléssel kapcsolatát elvesztő szokás a katolikus templomokba.

A lucabúza egyike legrégebbi földműveléshez kapcsolódó rítusunknak, melyet Vajda László Kr. e. 17. századig vissza tudott vezetni Kis-Ázsia déli részében és Szíriában. Egyiptomban is elterjedt az Ozirisz-kultuszban, a görögök jól ismerték Adonisz tiszteletéhez kapcsolva. Innen a rómaiakhoz terjedt és találta meg az utat észak felé (Vajda László 1951.; Dömötör Sándor 1959.; Ujváry Zoltán 1969.; MNL. 3. 471.).

Tulajdonképpen a fenti hiedelem változatának tekinthető, amikor a gyergyói és a háromszéki székelek karácsony első napjától 12 napig feljegyzik az időjárást, azt tartván, hogy ennek megfelelő időjárásra lehet hónaponként számítani az elkövetkező évben (Ethn. 37. 157.; Balázs Márton 1942. 113.).

A *hagyma-kalendárium* sok hasonlóságot mutat a lucabúzával, leginkább abban, hogy a következő év minden egyes hónapjának időjárását, elsősorban a csapadékot igyekszik meghatározni. A megfigyelések általában később, karácsony táján, esetleg szilveszterkor kezdődnek meg.

Néhány esetben arra is van adatunk, hogy kivételként a *hagyma-kalendárium* is Luca napjához kapcsolódik. Nagytótfaluban (Baranya m.): „Luca-napján 12 fej vörös-

hagyma belsejét kivájták s mindenikbe sót tettek. *Minden hónapra jutott egy hagyma.*" Amelyikben a só megnedvesedett, az a hónap esős lesz a következő évben. Általában Baranya megye számos településén a december 13-ával kezdődő és 25-ével végződő 12 nap eseményeit más vonatkozásban is meghatározónak tartották a következő év egymás után következő hónapjaira (*Berze Nagy János* 1940. 3. 296–298.).

A 17. századból már ilyen előrejelzést ismerünk: „...Karácsontól fogva tizenkét egész napot számlálván, valamennyi idő napról napra leszen olyan hóról hora egész esztendő által...” (*Nyáry Albert* 1915. 44.). *Földi János*, Debrecen jeles költője 1838-ban írta le részletesen ezt a hónaponként történő időjárás-jövendölést, amit cselédei ősztendő utolsó napjának estéjén végeztek (Ethn. 40. 184.).

Arra nézve pedig, hogy a hagyma-kalendáriumot milyen sok helyen ismerték, tegyünk egy áttekintést a magyar nyelvterületen keletről nyugat felé haladva.

A moldvai magyaroknál (Diósfalu) a hagyma-kalendárium készítése már újesztendő éjjelére kitolódott. Hat fej hagymát elővesznek, leveszik a hártóját és mindegyiket négyfele vágják, majd egy tepsiben helyezik el. Ez áprilistól szeptemberig hat hónapot jelent. Ezek az igazán fontosak a mezőgazdaság szempontjából. A hónapokon belül négy hetet különböztetnek meg. A kivájt hagymagerezdekbe sót tesznek és amelyikből a nedvesség kifolyik, az a hét lesz a hónapon belül a legnedvesebb (*Bosnyák Sándor* 1980. 132–133.). A csapadékjólás legrészletesebb és legkifinomultabb formáját a moldvai csángók alakították ki.

Székkelyföldön is több helyről feljegyezték. Gyergyóban Szilveszter estéjén vágják fel a hagymákat és a hónapokat jelképezve 12-t helyeznek el egymás mellé. A sót akkor helyezik bele, amikor éjfélkor harangoznak. Másnap reggel nézik meg, hogy a megnedvesedett só melyik hónapra jelzi az esőt, illetve a csapadék hiányát (*Enyedi Emese* 1992. 3–4. 91.). Udvarhelyszéken olyan hagymát választottak, mely éppen 12 rétegből állott. ősztendő estéjén ebbe mindegyikbe sót raktak és amelyikben megolvadt, abban a hónapban lehetett esőre számítani (Ethn. 16. 40.).

Zsejken (Beszterce, Naszód m.) Szilveszter napján 12 hagymát kilyukasztottak és mindegyikben sót helyeztek el. Ezeket az ablakpárkányra vagy a tálasra a hónapok sorrendjében rakták el. Vízkereszt napján megvizsgálták, hogy a só melyikben nedvesedett meg és abban a hónapban sok esőt vártak (*Wass György* 1994. 108.). Zsobokon (Kolozs m.) hasonlóképpen jártak el (UMTsz).

Szarvason (Békés m.) ugyancsak Szilveszter éjszakájához kötődik ez az időjárás-, csapadékjólás a magyaroknál és szlovákoknál egyaránt (Ethn. 19. 159.). Nemcsak Debrecenben, hanem Hajdúnánáson is feljegyezték, éppen úgy, mint a Duna–Tisza közének néhány településén (Érsekcsanád, Szeremle. UMTsz).

Dunántúlon is találkozunk vele. Leggyakrabban Tolna megyében rögzítették (Báta, Kölesd, Őcsény, Sárpilis, általános Sárközben UMTsz). A Hegyhát (Vas m.) falvaiban: „Karácsony előestéjén, mielőtt az éjféli misére mennek, a tizenkét hónap száma szerint vereshagymát vájnak ki, melyek mindegyikébe sót tesznek. Az éjféli miséről visszajővén, megnézik a hagymákat: a mely hagymában a só nedves, azon hónapban nedves, esős lesz” (*Nagy József* 1892. 70.). *Gönczi Ferenc* (1895. 333.) Göcsejből örököltette meg egy változatát, ahol karácsony böjtjén az asztal négy sarkára 3–3 gerezd hagymát helyeztek el a tizenkét hónap nevével. Ezeket megsózták és amelyik legjobban megnedvesedett, abban a hónapban várták a legtöbb esőt vagy havat.

Ismerünk egy érdekes keveréket Kocsról (Komárom m. *Fél Edit* 1941. 112.). Itt is egy fej vereshagymát 12 gerezdre vágnak szét, de ezekbe nemcsak sót tesznek, hanem az eladó lányok kis cédulára felírt kiválasztottjuk nevét is elhelyezik. A megnedvesedett

só nemcsak az esős hónapot jelzi, hanem azt is, hogy ki lesz a leány férje. Mindezt *lucakalendárimnak* nevezik.

A hagymakalendárium a német nyelvterületen is gyakori és tizenkét hónapos osztással karácsonyhoz vagy újévhez kapcsolódik (WDV³. 1974. 1003–1004.).

A felsorolt néhány adat meggyőzhet bennünket arról, hogy olyan időjósági eljárásról van szó, mely az egész magyar nyelvterületen ismert lehetett. Korát a 17. századig lehet visszakövetni nálunk, de feltehetően korábban is meg lehetett.

Gondolatok az időjósásról és időmágiáról

Végigtekintve a csak részben feltárt anyagmennyiségen, nagyon meglepett annak változatos gazdagsága. Ehhez még azt is tudni kell, hogy tudatos és az egész területre kiterjedő gyűjtés az agrártörténet, a néprajz más területeihez képest viszonylag kevés történt. Ez nemcsak nálunk, hanem a legtöbb európai országban is így van, ezért nagyon nehéz az összehasonlítás és annak megállapítása, hogy mi az, ami nálunk fejlődött ki és mit vettünk át szomszédainktól, kölcsönöztünk Európa népeitől vagy éppen adtunk tovább számukra. Ezen a téren fokozott figyelemmel kell kísérnünk a történeti feljegyzéseket is, bár azok száma rendkívül csekély.

Megfigyelésem szerint a dátumhoz kötött időjárás-jelenségek megváltoztatására nem vagy csak rendkívül ritkán tesznek kísérletet. Így senkinek sem jut eszébe, hogy pl. Medárd napján az esőt befolyásolja, vagy Illés napján a bekövetkező vihart valamilyen mágikus eszközzel, eljárással előre próbálja elhárítani. Ezzel szemben a nyári vihart, jégesőt, a tartós szárazságot egyházi (harangozás, imádkozás, tömjénezés, barkaelégetés stb.) eljárásokkal igyekeztek távol tartani. Mások viszont a vas mágikus erejét és más módszereket alkalmazták a baj elhárítására. Ennek a kettősségnek az lehetett az oka, hogy a szentek napjához kötött időjárás-kalendárium az egyház alkotása és ezen keresztül Istenhez kapcsolódik, úgyhogy azon a hívőknek változtatni nem szabad, de nem is lehet.

A jósások között akadnak olyanok, melyek az egész magyar nyelvterületen megtalálhatók. Ezek egy része tapasztalaton alapszik, mint a hegy füstölése, a hang terjedése vagy éppen a háziállatok viselkedése. Olyanokat is ismerünk, melyek szokásjellegükénél fogva ugyancsak széles körben ismertek. Ilyenek elsősorban azok, melyek egy-egy szent névnapjához kötődnek. Ezek között is kiemelkedik Medárd, Margit, melyekhez elsősorban fűződik a 40 napra történő előrejelzés, amit más esetben is megtalálunk (pl. Mátyás, Gergely, Benedek, Iván stb.). Az általános elterjedésében minden bizonnyal szerepet játszott a bibliai *özönvíz*, amit Isten az emberiség megbüntetésére bocsátott a földre. Mózes I. 7. részében így írja le: „És esik az eső a földre negyven nap és negyven éjjel”, mikor pedig megszűnt az eső, majd a vizek folytonosan apadtak, a tizedik hónap első napján a hegycsúcsok kezdtek kimagasodni. „És lőn negyven nap múlva, kinyitá Noé a bárka ablakát, melyet csinált vala” (Mózes I. 8. 6.). Ebből kitetszik, hogy a 40-es számnak különleges jelentése nemcsak az esőre, de az apadásra is vonatkozott. A *Negyven vértanú* napja (március 10.) fagy esetén 40 napig ígéri a fagyot. Előfordul ez a szám böjtöléssel kapcsolatban is (TESZ), a halott lelkének a földről való végleges eltávozását is számos népnél a 40. naphoz kötik. Így tehát ez a szám többféle forrásból is táplálkozhat az időjósítás területén.

Az 1582-ben bekövetkezett naptárváltozás nyomait is fel lehet az időjósításunkban fedezni. Ebben az évben a Julianus Caesar-féle naptárt XIII. Gergely pápa megreformálta a 10 napot kitevő elmaradás behozásával. A protestáns országok, így többek között Erdély sem fogadta ezt el azonnal és véglegesen, csak 1677-ben iktatták be az *Új*

Kalendáriumot. A szokások és a jóslatok, melyek a napéjegyenlőséghez, illetve a nyári és téli napfordulóhoz kapcsolódtak, nagyon lassan vagy egyáltalában nem követték ezt a változást. Jól lehet ezt érzékelni a Luca-nap (december 13.) körüli szokásoknál. Pl. a *luca-kalendárium* ezen a napon kezdődik, a *hagyma-kalendárium* viszont a legtöbb esetben december 24-re, esetleg 31-re tolódott át.

Az időjóslás időtartama rendkívül különböző. Sok esetben csak néhány órára előre történik pl. a háziállatok viselkedését megfigyelve, vagy a hang terjedéséből következtetve. Az égitestek (nap, hold, csillagok stb.) esetében az előrejelzés a következő napra szól. Ezek rendszerint olyan megfigyelések, melyeket egy adott területen lehet megtenni, s amit már az elődök is gyakoroltak. Az év meghatározott napjához kötődő (pl. Medárd, Margit, Illés, Márton stb.) megállapítások már sokkal esetlegesebbek és legfeljebb valószínűsíteni lehet azokat. Még körülményesebben lehet ellenőrizni azokat az eljárásokat, melyek az egész következő évre próbálják a teljes időjárást vagy annak valamelyik részét meghatározni (luca-, hagyma-kalendárium, Márton-napi libacsont stb.).

Mindent összevetve hatalmas ismeretanyag volt valamikor az, aminek segítségével a magyar földműves ember igyekezett eltájékozódni az időjárás ma is nehezen kiismerhető útvesztőiben. Ez a rendkívül széles körű tudás a saját és az elődök tapasztalataiból, a Bibliából, az egyház szentjeihez kötött megállapításokból, csíziókból, kalendáriumokból, az európai szokásokból és mindezekből saját maga által kifejlesztett eljárásokból tevődött össze, melyek egy részével különböző módon az időjárást befolyásolni is igyekezett.

RÖVIDÍTÉSEK

DSz.	Debreceni Szemle (folyóirat)
Ethn.	Ethnographia (folyóirat)
FA.	Folklór Archívum (sorozat)
FG	Falusi Gazda (folyóirat)
GazdTsz.	Gazdaságtörténeti Szemle (folyóirat)
HT.	Hazai Tudósítások (folyóirat)
Is.	Ismertető (folyóirat)
KBM.	<i>Korizmicz László–Benkő Dániel–Morócz István</i> : Mezei Gazdaság könyve. 1. Pest 1855.
KKSZ.	<i>Markó Imre Lehel</i> : Kiskanizsai szótár. Bp. 1981.
MG.	Magyar Gazda (folyóirat)
MGB.	Mezei Gazdák Barátja (folyóirat)
ML.	Mezőgazdasági Lexikon ² . Szerk.: <i>Bezerédi Adorján–Szilassy Zoltán</i> . 1–2. Bp. 1913.
MNL.	Magyar Néprajzi Lexikon 1–5. Főszerk.: <i>Ortutay Gyula</i> . Bp. 1977–1982.
MNy.	Magyar Nyelv (folyóirat)
MNyA.	A magyar nyelvjárások atlasza 1–6. Szerk.: <i>Deme László–Imre Samu</i> . Bp. 1970–1977.
MTsz.	<i>Szinnyei József</i> : Magyar tájszótár I–II. Bp. 1893–1901.

- Műv.Hagy. Műveltség és Hagyomány (évkönyv). Debrecen
 NÉ. A Néprajzi Múzeum Értesítője (folyóirat, 1954-től évkönyv)
 NK. Néprajzi Közlemények (időszakos sorozat)
 NLá. Néprajzi Látóhatár (folyóirat). A Györffy István Néprajzi Egyesület folyóirata. Szerk.: *Viga Gyula*
 NySz. *Szarvas Gábor–Simonyi Zsigmond*: Magyar nyelvtörténeti szótár... I–III. Bp. 1890–1893.
 OrmSz. *Kiss Géza–Keresztes Kálmán*: Ormánysági szótár. Bp. 1952.
 SzhSz. *Csúry Bálint*: Szamosháti szótár 1–2. Bp. 1935–1936.
 SzlavSz. *Penavin Olga*: Szlavóniai (kórógyi) szótár 1–3. Újvidék 1967–1978.
 SzT. *Szabó T. Attila*: Erdélyi magyar szótörténeti tár 1–7. Bukarest–Budapest 1975–1995.
 TESZ. A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 1–4. Főszerk.: *Benkő Loránd*. Bp. 1967–1984.
 TGy. Tudományos Gyűjtemény (folyóirat)
 UMTsz. Új magyar tájszótár 1–3. Főszerk.: *B. Lőrinczy Éva*. Bp. 1979.
 WDW³ Wörterbuch der deutschen Volskunde. Red.: *Oswald A. Erich und Richard Beitzl*. Stuttgart 1974.

IRODALOM

Bacsó Nándor

- 1940 A népies időjárás szabályok és a valóság. A Kis Akadémia Könyvtára 11. Bp.

Balassa Iván

- 1962 Történeti adatok az Erdővidékről. NK. 7.
 1963 Karcsai mondák. Új Magyar Népköltési Gyűjtemény XI. Szerk.: *Ortutay Gyula*. Bp.
 1964 Földművelés a Hegyközben. Mezőgazdaságtörténeti tanulmányok 1. Bp.
 1973 Az eke és szántás története Magyarországon. Bp.

Balázs Márton

- 1942 Adatok Háromszék vármegye néprajzához. Sepsiszentgyörgy

Bálint Sándor

- 1976–1980 A szögedi nemzet 1–3. Szeged

Barna Gábor

- 1979 Néphit és népszokások a Hortobágy környékén. Bp.

Berze Nagy János

- 1940 Baranyai magyar néphagyományok 1–3. Pécs

Bilák Izidor l. Sztripszky Hiador.

Borus Rózsa

- 1981 Topolya népszokásai. Újvidék

Bosnyák Sándor

- 1980 A moldvai magyarok hitvilága. FA. 12.

- Csefkó Gyula*
1927 A Medárd-napi esőhöz. Ethn. 38.
- Csorba József*
1857 Somogy vármegye ismertetése. Pest
- Dömötör Sándor*
1959 Adalékok népszokásaink ismeretéhez (karácsonyi asztal és Adonisz kert). Ethn. 70.
- Dömötör Tekla*
1981 A magyar nép hiedelemvilága. Bp.
- Enyedi Emese*
1992 A természetfölötti világ a gyergyói hiedelmekben. NLá. 1.
- Erdélyi Zsuzsánna*
1976 Hegyet hágék, lőtőt lépék. Archaikus népi imádságok. Bp.
- Fábián József*
1803 Természeti tudomány a köznépnek. Veszprém.
- Fél Edit*
1941 Kocs 1936-ban. Bp.
1993 Emlékezés Fél Editre. Szerk.: Fülemile Ágnes–Stefany Judit. Budapest
- Gaerte, Wilhelm*
1952 Wetterzauber in spätem Mittelalter nach gleichzeitigen Darstellungen. Rheinisches Jahrbuch für Volkskunde 3.
- Gönczi Ferenc*
1895 Göcseji népszokások. Ethn. 6.
- Györffy István*
1916 Babonás hiedelmek és szokások a feketekörös-völgyi magyaroknál. Ethn. 27.
- Haász Imre*
1932 Egy kis időjósítás. DSz.
- Herman Ottó*
1914 A magyar pásztorok nyelvkincse. Bp.
- Horváth Károly*
1949 Kégy, kegyelet. MNy. 45.
- Ipolyi Arnold²*
1854/1929 Magyar mythológia. Bp.
- Istvánffy Gyula*
1896 A borsodi matyó nép élete. Ethn. 7.
1911 A borsodmegyei palócok. Ethn. 22.
- Jankó János*
1892 Kalotaszeg magyar népe. Bp.
- Dr. Kós Károly*
1968 Mihez kezdünk a természetben. Bukarest. 2. kiadás Bp. 1985.
- Kőrösi Mihály*
1788 Magyar concordántzia avagy az Ó és Új Testamentum mutató tábla... I–II. Győr
- Kristály Balázs*
1895 A lüdérc a székely néphitben. Ethn. 6.
- P. Madar Ilona*
1983 Békés társadalma és tudatvilága (Vallásos élet, hiedelemvilág). In: Békés város néprajza. Szerk.: Dankó Imre. Békés

Móra István

1913 Jeles napok. NÉ. 14.

Nagy József

1892 Hegyhát-vidéki hangutánzók, mondák és babonák. Ethn. 3.

Nagyváthy (Nagyváti) János

1791 Szorgalmas mezei gazda. Pest

1821 A magyar practicus természető... Pesten

Nyáry Albert

1915 XVII. sz.-i ráolvasások és kuruzsló szokások. Ethn. 26.

Penavin Olga

1983 Néprajzi tanulmányok. Értekezések, monográfiák 7. Újvidék

1988 Népi kalendárium. Újvidék

Siuts, Heinrich

1967 Deutsch-Niederländische Kulturflechtungen bei den Aussingeliedern zu den Kalenderfesten. In: Festschrift zum 65. Geburtstag Bruno Schiers. Göttingen

Solymossy Sándor

1933 A vas babonás ereje. Ethn. 44.

Szabó László

1990 Népi természetismeret. In: Magyar Néprajz VII. Bp.

Szendrey Zsigmond

1916 Szalontai jeles napok. Ethn. 27.

Szendrey Zsigmond–Szendrey Ákos

1940 Részletek a készülő magyar babonaszótárból. Ethn. 51.

Szendrey Zsigmond

1941 Évnegyedi szokásaink és babonáink. Ethn. 52.

Sztripszky Híador–Bilák Izidor

1917 Dolha és vidékének néprajza. NÉ. 16.

Szűcs Sándor

1940 A sárkány a sárréti nép hiedelmében. Ethn. 51.

Ujváry Zoltán

1969 Az agrárkultusz kutatása a magyar és az európai folklórban. Műv.Hagy. XI. Debrecen

Vajda László

1951 Egy magyar agrár-rítus elterjedéséhez. Ethn. 62.

Vajkai Aurél

1948 Népiünk természetismerete. Bp.

Verebélyi Kincső

1992 A magyar csíziók folklorisztikai vizsgálatának egyik lehetősége. Ethn. 103.

Veszelszki Antal

1799 Száz esztendő's kalendariom... Pesthenn.

Wass György

1994 Zsejk. Egy magyar falu Beszterce-Naszód megyében. A Néprajzi Látóhatár Kis Könyvtára 3. Szerk.: Ujváry Zoltán. Debrecen

TRADITIONELLE WETTERVORHERSAGE, WETTERMAGIE IN UNGARN IM 18–20. JAHRHUNDERT

Der erfolgreiche, ertragsreiche Ackerbau wird von verschiedenen Faktoren beeinflusst. Unter diesen sind die Bodenqualität, die Qualität des ausgesäten Samens, der investierten Arbeit und selbstverständlich das Wetter sehr wichtig. Mit diesem letzteren befasste sich die Agrargeschichte, Agrarethnologie verhältnismäßig wenig, obwohl Trockenheiten, Stürme und Hagelwetter alle Bemühungen zunichte machen und die gut entwickelte Frucht vernichten können. Gerade deshalb bemühten sich die Bauern seit frühesten Zeiten, die Witterung zu erforschen und deren Schicksalsschläge teils durch praktische und teilweise mit magischen Mitteln zu verhindern.

Die Wettervorhersage der Bauern setzte sich aus sehr vielen Elementen zusammen. Die meisten waren örtliche Beobachtungen und die Häufigkeit ihrer Wiederkehr. Solche waren oft auf größeren Gebieten bekannt, wie der nahe oder entfernte Klang der Töne, die Aenderung des Luftdruckes und der Luftdichte. Unter den verwickelten Elementen nahmen die mittelalterlichen Prognosen einen wichtigen Platz ein, die vom 12–13. Jahrhundert an in Europa die Rolle des Kalenders einnahmen. In Ungarn sind diese seit dem 15. Jahrhundert bekannt und verschmolzen später mit den Kalendern. Die Prophezeiungen kamen oft in Versen vor und können noch Jahrhunderte später im volkstümlichen Gebrauch entdeckt werden.

Die über den Bergen erscheinenden Wolken sagen an vielen Orten Regen voraus. Es kann auf eine Wetteränderung geschlossen werden, wenn die Glocken eines entfernten Dorfes nahe klingen. Es wird Wind angezeigt, wenn die Sonne rot in einer Wolke untergeht. Starker Wind kann dann erwartet werden, wenn das Vieh unruhig ist und die Krähen hoch fliegen. In Südungarn sind solche Vögel bekannt, die mit ihrem Ruf als Vorboten von Stürmen gelten. Regen wird angezeigt, wenn die Schwalben nahe dem Wasserspiegel fliegen und die Ameisen auch an solchen Stellen emsig sind, wo sie sonst nicht vorkommen. Der Maulwurf gräbt kräftig, der Regenwurm kriecht aus der Erde und die Frösche quaken laut. Beim Geflügel sind die Hühner und Enten nicht nur gegen Witterungswechsel empfindlich, sondern kündigen auch Erdbeben vorher an. Die Zahl der Beispiele kann bis ins Unendliche fortgesetzt werden und die meisten sind bereits im 18. Jahrhundert, ja sogar noch früher nachweisbar.

Aus den am Himmel auftauchenden Erscheinungen zog der Landmann gar viel Schlußfolgerungen. Im Zusammenhang mit der *Sonne* werden viele Dinge durch deren Auf- und Untergang verraten. Wenn sie aus den Wolken zurückblickt, dann wird es am nächsten Tag bestimmt regnen. Nach einer Sonnenfinsternis bleibt ein großer Sturm gewiß nicht aus. Wenn *Mond* und Sonne zur gleichen Zeit am Himmel stehen, darf nicht gesät werden, weil dann die Ernte kaputtgeht. Wenn der Mond bereits am Nachmittag auftaucht und einen großen Hof hat, dann verspricht dies einen anhaltenden, oft 40 tagelangen Regen. Wenn die *Sterne* strahlen und funkeln, bedeutet das gutes Wetter, wenn sie aber leicht zittern oder gerade von einem dunstigen Kreis umgeben sind, bleibt der Regen kaum aus. Die mit dem *Regenbogen* zusammenhängende Wettervorhersage kann in vielen Fällen schon in der Bibel gefunden werden.

Wolken, *Gewitter* und *Hagel* bringt der auf einem Drachen reitende Wetterzauberer und richtet damit sehr großen Schaden an. Der Schwanz des Drachen reißt sogar die Erde auf und der ihm folgende Hagelguß vernichtet alles.

Der Wetterzauber ist in erster Linie auf die Abwehr des Unheils gerichtet. Gebete werden gesprochen, die Glocken geläutet und unter der Führung eines Priesters ziehen die Menschen in die gefährdete Feldmark hinaus. Bei anhaltender Trockenheit wird um Regen gebeten, diesbezügliche Spuren sind auch in Kinderversen oft zu finden.

Über Jahrhunderte hindurch sind die Tage des Jahres mit Vorhersagen verbunden, die auch sorgsam beobachtet werden. Wenn am Tag des Heiligen Pauls (25. Jan.) die Sonne scheint, verspricht dies eine gute Ernte. Sonnenschein zur Lichtmeß (2. Febr.) prophezeit einen langen Winter. Mit dem Gregortag (12 März) sind besonders viele Wetterprognosen verbunden. Wenn es an diesem Tag schneit, gibt es eine gute Ernte, wenn es aber warm ist, wird es 40 Tage lang warm sein. Bei Regen am Medardustag (8. Juni) kann 40 Tage hindurch immer mit Niederschlag gerechnet werden.

Die meisten Vorhersagen beziehen sich auf den Dezember, besonders auf den Luzientag (13. Dez.). Zu diesem Zeitpunkt wird in verschiedenen Gefäßen Luzien-Weizen ausgesät, wovon 12 Stück die 12 Monate darstellen. Worin die Saat am besten aufgeht, in diesem Monat wird es das schönste Wetter geben. Der Zwiebelkalender beginnt mit dem Luzientag. Eine Zwiebel wird in 12 Teile geteilt, jeder Teil leicht gesalzen und mit den Monatsnamen versehen. In dem Teil, in dem das Salz am feuchtesten wird, in diesem Monat gibt es den meisten Regen. Beide Verfahren blicken nicht nur in Europa, sondern auch darüber hinaus auf eine lange geschichtliche Vergangenheit zurück.

Das in allen Einzelheiten erschlossene Material zeigt, daß kaum Versuche zur Aenderung der mit den Daten verbundenen Wettererscheinungen unternommen wurden. Niemandem kommt es zum Beispiel in den Sinn, am Medardustag den Regen zu beeinflussen oder den am Eliastag tobenden Sturm mit irgendeinem magischen Mittel abzuwenden. Demgegenüber wurde aber versucht die Sommerstürme, Hagelgüsse und anhaltende Dürren durch kirchliche Methoden (Glockenläuten, Gebete, Weihrauch, Verbrennen von Weihkästchen) fernzuhalten. Andere wendeten die magische Kraft des Eisens oder andere Methoden zur Abwehr von Unheil an. Der Grund für diese Diskrepanz könnte sein, daß der mit den Tagen der Heiligen verbundene Wetterkalender ein Werk der Kirche und somit mit Gott verbunden ist, sodaß die Gläubigen nichts daran ändern konnten.

Unter den Prophezeiungen gibt es auch solche, die auf dem gesamten ungarischen Sprachgebiet vorgefunden werden können. Eine solche sind die mit dem Medardus- und Margittag verbundenen 40 Tage Regen, was zweifellos das Andenken an die 40 tägige *Sintflut* der Bibel bewahrt (Moses I. 8:6). Dies wird noch durch den Tag der Vierzig Märtyrer (10. März) verstärkt, an dem der Frost 40 Tage schlechtes Wetter verspricht. Diese Zahl kommt auch in Verbindung mit der Fastzeit vor. Auch die Seele der Verstorbenen verläßt innerhalb dieser Zeit die Erde endgültig. Bereits dieses einzige Beispiel zeigt, aus welch vielartigen Quellen die Wettervorhersage schöpfen kann.

Der nur unvollständig dargelegte Wissensschatz beweist, auf wie vielerlei Art sich der ungarische Bauer bemühte, eine Orientierung in dem noch heute schwer durchschaubaren Labyrinth des Wetters zu finden. Dieses außerordentlich umfangreiche Wissen setzt sich aus den eigenen Erfahrungen der Vorfahren, den mit den Heiligen der Kirche verbundenen Feststellungen, Prognosen, Kalendern, der Bibel, den europäischen Bräuchen und aus den selbst bewerteten Erfahrungen zusammen, wobei versucht wurde, das Wetter mit einem Teil dieser auf verschiedene Weise zu beeinflussen.

Iván Balassa

„CSODÁLATOS ÁLMOT LÁTTAM...”

A legszentebb Istenszülő álma című nagyorosz egyházi népdénekekről

OROSZ GYÖRGY

A *Legszentebb Istenszülő álma* (a katolikus kultúrkörben: Mária álma) típusú egyházi népdénekek és prózai szövegek, hasonlóan a *Tizenkét péntekről* népdénekekhez és elbeszélésekhez, egyértelműen arról tanúskodnak, hogy a keleti szlávoknál – és Európa más népeinél is – a keresztény hitre való áttérést követően az archaikus mitológikus világképben gyökerező *mágikus tudat* továbbra is fennmaradt, illetve az az új, keresztény közegben reprodukálódott.

Mennyire volt tipikus varázsigék használata és mágikus cselekvések végzése az orosz társadalomban az egyházi népdénekek létrejötte körüli időszakban? E kérdés megválaszolásához fontos támpontot nyújtott *Jeleonskaja*, aki számos olyan bírósági aktát tanulmányozott át és elemzett ki, amelyek a 17–18. századi orosz társadalmi élet vonatkozásában vizsgálódásainkhoz értékes adatokkal szolgálnak. Nevezett dokumentumok alapján ismeretes, hogy a következő szövegek *ráolvasó funkcióban* voltak használatosak: a *Legszentebb Istenszülő álma*, *Beszédek péntekről*, *Dávid király jövődölése* és az *Ima Mihály* arkangyalhoz.¹ Az egykori novgorodi kormányzóságban a parasztok által használt kézíratos „gyógyászati könyvekben” az előbbi szövegeken kívül szerepel még a *Jeruzsálemi tekercs* is, valamint a *Szerencsétlen napok jegyzéke*.² Ugyanitt a híres kozmologikus egyházi népdének, a *Mélységek könyve* kezdősorait is ráolvasásként használták, iszákosság leküzdése céljából,³ bár ezen éneknek a ráolvasásokhoz formai szempontból semmi köze sincs.

Oroszországban a 17–18. században nem valamilyen pontosan körülírható társadalmi csoport vagy bizonyos speciális személyek foglalkoztak varázslással, illetve végeztek ráolvasást, hanem alkalomadtán mindenki igyekezett elsajátítani rontó vagy bajelhárító varázsigéket. Ráolvasásokra szükség volt a *falvakban* és a *városokban* egyaránt, nemcsak a *parasztcsaládokban*, hanem a *cári udvarban* is.⁴ A bírósági akták alapján megállapítható – fejti ki a továbbiakban *Jeleonskaja* –, hogy igen sokan ismertek ráolvasó formulákat.⁵ Nikoľskij is azon a véleményen van, hogy nemcsak az egyszerű nép hitt a ráolvasások erejében, hanem a társadalom felsőbb rétegei is.⁶ Ugyanezt a megállapítást erősíti meg Gal’kovskij, hozzáfűzve még, hogy I. Péter cár (1672–1725) koráig az orosz társadalomnak minden rétege hitt a ráolvasásokban és a varázslásban, de az azt követő időszakban a népnek már csak a műveletlen része.⁷ A bírósági vizsgálati jegyzőkönyvek is azt bizonyítják, hogy a 17. századi Oroszországban a ráolvasások az egész társadalom

1 *Jeleonskaja* 1917. 18.

2 *Mansikka* 1909. 126.

3 *Ibid.*, 127.

4 *Jeleonskaja* 1917. 10.

5 *Ibid.*, 10.

6 *Nikoľskij* 1983. 48.

7 *Gal’kovskij* 1916. 227.

vonatkozásában a mindennapi életnek jól kivehető, fontos szerepet játszó kísérőjelenségei voltak. A 18. században használati körük fokozatosan beszűkült, szerepük elhalványult.⁸

A kormányzati munkában részt vevő személyeknek a 16. században olyan hűségesküt kellett tenniük a cárnak, amelyben megígérik, hogy ráolvasáshoz nem folyamodnak, mágikus praktikákat nem végeznek, különféle tárgyakat mágikus céllal nem használnak:

„Ügyszintén cáromnak ételében és italában, sem ruházatában, sem másban, semmiben semmilyen rosszat nem okozok és nem végzek rontást... mögötte haladva őt semmilyen rossz gondolattal meg nem rontom, sem varázslással semmilyen rosszat nem küldök rá a szelekkel, és lába nyomát sem szedem fel.”⁹

Az uralkodók ellen számos esetben végeztek rontó mágiát. Dorofej Prokofjev varázsló-lódoktort azért égették meg máglyán, mert többen tanúsították, hogy a Moszkva környéki Horosovo faluból Pjotr Alekszejevics cárra *„a szelekkel ráolvasást küldött”*.¹⁰

Preobrazsenszkoje településen a következő ügyben folytattak vizsgálatot: *„A volinszki Petrov felesége, az eretnek Avdotyja, amikor még özvegy volt, Preobrazsenszkojében járt... az első azovi hadjárat előtt, Szofigja Alekszejevna cárevnának a Gyevecsi kolostorból küldött üzenetei alapján...”*¹¹

Ha I. Péter cár esetében úgy vélekedünk, hogy ő, mint felvilágosult uralkodó nem hihetett a rontó – és egyáltalán semmiféle – mágiában, és Dorofej Prokofjev varázsló-lódoktor, valamint az eretnek Avdotyja ellen csak azért indult eljárás, mert az uralkodó személye ellen irányuló bármilyen cselekedet büntetést vont maga után, akkor ez a feltevés Szofigja Alekszejevna cárevna, I. Péter mostohanővérével kapcsolatban nem helytálló. Ő ugyanis csak akkor adhatott utasítást rontás végzésére, ha maga is hitt az ilyen mágikus cselekedetek erejében.

A Bogorogyickba való David pópa(!) abban az ügyben terjesztett be folyamodványt Feodor Alekszejevics cárhoz, hogy Miska Kirejev és felesége Arinka megrontotta az ő lányait, mert a nő azon szavai után, hogy *„férjhezmenetelükig ama kezükkel se szőni, se fonni ne tudjanak”*, a gyermekek megbetegedtek.¹²

A ráolvasó formulákban tehát maguk a papok is hittek, ilyeneket szerkesztettek, terjesztés céljából másolták, sőt – használták is őket. Mansikka 18. századi bírósági jegyzőkönyvekből idézve számos példát sorol fel idevonatkozólag.¹³

A ráolvasások – mint ahogyan a bírósági akták is tanúsítják – elsősorban szóban, de igen gyakran írott formában is terjedtek. Az írott ráolvasások – mutat rá Jeleonskaja –, a 17–18. században a társadalom különféle rétegei körében nem voltak a szóbelieknél kevésbé ismertek és használatosak, s annyira féltek tőlük, hogy bármilyen írott papírlap, még inkább levél vagy füzet ürügyül szolgálhatott, hogy valakit varázslással megvádoljanak.¹⁴ A varázssformulákat, még ha más jellegű szövegekhez csatolva alkalmazták is őket, rögtön felismerték: *„...az Istenszülő álma ráolvasásként van megírva, az ő nevére, Andrej pópáéra”*.¹⁵ Jeleonskaja ugyan utal rá, hogy a jegyzőkönyvben felsorolják azokat

⁸ Jeleonskaja 1917. 22.

⁹ Ibid., 6.

¹⁰ Ibid., 7.

¹¹ Ibid., 9.

¹² Ibid., 6.

¹³ Mansikka 1909. 117–118.

¹⁴ Jeleonskaja 1917. 15.

¹⁵ Ibid., 14.

a szavakat, amelyek az írásnak ráolvasásjellegűt adtak, de ő az idevonatkozó sorokat nem idézi. Minden bizonnyal a különféle ígervényeket tartalmazó záradékról lehet itt szó.

Az *Istenszülő/Mária álma* témakörben szakavatott szerzők tollából már számos írás látott napvilágot.¹⁶ Ezen szent hagyományanyaggal kapcsolatos kutatásokat igyekeztünk a magunk részéről újabb eredményekkel gazdagítani.

A *Mária álma* elnevezésű ének, ima, illetve elbeszélés elterjedt és ma is fellelhető mind a keresztény Keleten, mind a keresztény Nyugaton – mutat rá *Erdélyi Zsuzsanna* –, s a középkortól napjainkig védekező, bajelhárító funkcióban él.¹⁷ Magyarországon is országsszerte elterjedt, és „nagyerejű” imádságnak számít a magyaroknál és nemzetiségeinknél egyaránt.¹⁸ Az *Istenszülő álma* az oroszoknál is számtalan szövegváltozatban ismeretes.¹⁹

Ezek az apokrif szövegek bár az európai hagyományban mindenütt rendelkeznek amulettjelleggel, Kretzenbacher szerint esetükben mégsem szabad túlhangsúlyozni a műfaj elterjedését és fennmaradását elősegítő komponenseket. Ezek a komponensek – a szövegek ráolvasó funkcióban való használata, a záróformula – ugyan a keresztény egyházon kívüli vallásos „babonához” sorolandók, az énekek/imák tartalma mindazonáltal keresztény hagyományanyagból származik, s nem egyházellenes.²⁰ Tartalmukat tekintve valóban nem keresztényietlenek ezek az énekek, illetve imák, hiszen Krisztus kinszenvedésének történetét és Mária fia elvesztése által kiváltott anyai fájdalmát dolgozzák fel, de a záradékok miatt az egyház jóváhagyását sohasem nyerhették el.

Az *Istenszülő álma* szövegek álommotívumát a témával foglalkozó kutatók különféle forrásokból eredeztetik, de többnyire apokrif előzményekre vezetik vissza. Ezt az elemet *Erdélyi Zsuzsanna* szerint az Újszövetségben olvasható történet – *Simeon jóslása* (Lk 2,25–35) adja,²¹ aki Máriának a jeruzsálemi templomban Krisztus eljövendő szenvedéseiről szól:

„És megáldá őket Simeon, és monda Máriának, az ő anyjának: Ímé ez vettetett sokaknak elestére és feltámadására az Izráelben; és jegyül, a kinek sokan ellene mondanak; Sőt a te lelkedet is áthalthatja az éles tör; hogy sok szív gondolatai nyilvánvalókká legyenek.”

Ezt a feltevést megerősítendő, idézünk egy részletet a híres orosz zarándok, *Danyil apát* naplójából (XII. sz. eleje). A középkori zarándokokhoz hasonlóan ő is bejárta azokat a szent helyeket, amelyeken a Nagyhét történései lejátszódtak, s lelkében felidézte Krisztus szenvedéseit és a fia halála miatt búslakodó Mária anyai fájdalmait. Először a „fiát kereső Mária”-kép bontakozik ki előttünk, majd Simeon jóslása beteljesülésének iszonyatos látványa:

„És ott a hegyoldalon van egy hely; arra a helyre futva siete a szent istenszülő. Buzgón igyekeze Krisztus után, és szíve fájdalmában így szóla: »Hová mész, gyermekem? Lépteid mért oly sietősek? Talán megint mennyegző van a galileai Kánában, és oda igyekezel, fiam és istenem? Ne menj el ily hallgatagon tőlem, ki téged szültelek, szólj csak egy szót nékem, a te szolgádnak.« És odaérvén arra a helyre, a szent istenszülő ama

16 *Veselovskij* 1876a.; *Kalužniacki* 1888.; *Hain* 1973.; *Kretzenbacher* 1975.

17 *Erdélyi* 1976. 648.

18 *Ibid.*, 649.

19 *Varencov* 1860. 48–50. No 10. 1 ének; *Bessonov* 1861–1864. II/6. 175–236. No 605–631. 16 ének, 11 prózai szöveg; *Pypin* 1862. 125–128. No 1. prózai szöveg, No 2. ének; *Majkov* 1869. 100–101. 2 ének; *Kalužniacki* 1888. 629–630. 3 prózai szöveg, „a”, „b”, „c”; *Maksimov* 1903. 29–30.

20 *Kretzenbacher* 1975. 29–30.

21 *Erdélyi* 1976. 649.

helyről megpillantá önnön fiát a keresztre felfeszítve, és ezt látván, elszörnyede és összegörnyede, és leüle, bánat és zokogás fogá el vala. És itt beteljesüle Simeon jóslása, miként ő a szent istenszülőnek mondá: »És ez vettetett sokaknak feltámadására és elestére, és a lelketet tenéked meg általhatja a tör, mikoron te a fiadat meglátod leöletve.«”²²

A fenti szövegben a beteljesülés és a jóslat közvetlenül egymás mellé került, az utóbbi valós volta beigazolódott. Simeon jóslása az elmélkedő tudatban felidézhetette tehát a szenvedéstörténet képsorait, s az álom beléphetett aztán a jóslat helyére, mivel mindkettő a jövődőre vonatkozik. Az *Istenszülő álma* tartalmi megformálódásában természetesen más motiváló tényezők is szerepet játszhattak, egyebek közt a szentföldi zarándoklatokon szerzett vizuális élmények és az általuk kiváltott erős lelki felindultság.

Az álommotívum eredetét illetően Erdélyi Zsuzsanna apokrif előzményt is lehetségesnek tart. Ez pedig *Krisztus és Mária nagyszerdaesti beszélgetése* Betániában, a cellában.²³ Ennek során Krisztus megjósolja közeli halálát:

„A megkeseredett anya látván szerdán reggel, hogy az ő szerelmes fia és drágalátos kincse fel nem ment volna Jeruzsálembe, a cellába hozzá méne, kezdé őtet nagy édes beszédekkel kérdezni, mit akarna tenni.” – „Ő én édes anyám. Immár eltölt az én kinszenvedésemnek ideje. Legyen jó békességed. Mert holnapon elválom tőled és megyek halált szenvednem Jeruzsálembe miként a bárány az áldozatra...”²⁴

Krisztus és Mária között az *Aranyimatyánkban* is lezajlik egy beszélgetés. Krisztus, anyja kérdéseire, elmondja, hogy mi minden történik majd vele a nagyhéten. Ez az imádság keleten–nyugaton egyaránt elterjedt, s napjainkban is gyűjthető.²⁵ Az „Álom” tartalmi vonatkozásban ebből az apokrif imádságból is meríthetett. Az egyik magyar nyelvű *Aranyimatyánk* szerdáról és péntekről ekként szól:

„5. Nekem legkedvesebb fiam Jézus! mit mivelsz te azon a szent nagy Szerdán és az egész Nagy-hétben? »Legkedvesebb Anyám, azt én neked mindjárt megmondom: Én felmegyek az Olajfák szent hegyére, álom nem jövend szemeimre a nagy félelemnek miatta; kísértetni fogok egyik bírótól a másikhoz, Annástól Kaifáshoz, Kaifástól Heródeshez, és Heródestől Pilátushoz...« 7. Nekem legkedvesebb fiam Jézus! mit fogsz te mivelni Nagypénteken? »Legkedvesebb anyám! én azt neked mindjárt megmondom: Én fel leszek feszítve egy magas keresztfára, három rettentő vas-szeggel kezeimen és lábaimon átverve, odajön egy vitéz, s lándzsával keresztlődőfi oldalamat, s abból vér és víz fog folyni; atyám pedig küldeni fog két ápolót, ugymint szent Jánost és szent Józsefet, akik engem a gyászkeresztfáról levesznek; te kedves anyám rám fogsz nézni szent szemeiddel, megmosol engem szent könnyeiddel és szent hajaddal fogod törülni véres testemet, én pedig halva fogok feküdni a Szombat estvéjeig, mint aluvó kisdéd az ő bölcsőjében.»²⁶

A szenvedéstörténetnek ezek az epizódjai a *Mária álma* szövegekben szintén megjelennek. Idézhetnénk még itt egy másik, a hazai németiségünk körében használatos *Aranyimatyánk*ból²⁷ is, de ettől eltekintünk, mert az az előbbivel szinte teljes tartalmi átfedést mutat.

Varencov a *Legszentebb Istenszülő álma* orosz egyházi népénekeket az ugyanilyen elnevezésű prózai szövegekből eredezteti.²⁸ Bessonov viszont mind az énekeket,

22 *Žitje i chožden’je Danila...* 1980. 38.

23 Erdélyi 1976. 649.

24 Veszprémi Codex 1874. 9–10.

25 Erdélyi 1988. 741.

26 *Arany-Miatyánk...* 1867. Kaptuk Erdélyi Zsuzsannától.

27 *Das goldene Vater Unser...* Nro 90. Kaptuk Erdélyi Zsuzsannától.

28 *Varencov* 1860. 7.

mind az elbeszéléseket a *Ne sirass engem, ó Anya* egyházi énekekre vezeti vissza. Ő úgy véli, hogy ebből az énekből egy párbeszédet alkottak az Istenszülő által látott profetikus álom alapján.²⁹ Bessonov fejtegetésében arra azonban nem tér ki, hogy hol is ment végbe ezen ének átalakítása, még Bizáncban, vagy már orosz földön, vagy valahol másutt, továbbá az sem derül ki szavaiból, hogy ő miféle „profetikus álomra” gondol. A nevezett egyházi ének, egy bizánci eredetű nagyszombati irmosz így hangzik magyar fordításban:

„*Ne sirass engem, ó Anya, látván mag nélkül méhedben fogant fiadat a sírban; mert feltámadok és megdicsőülök, és mint Isten dicsőséggel ruházom fel azokat, kik téged hittel és szeretettel magasztalnak.*”³⁰

Ezek a sorok az orosz egyházi népénekekben valóban visszhangra leltek: „...*Ne siránkozz, Anyám, Szűz Márejám: / Harmadnapra feltámadok... / Engem, Krisztust, dicsőítenek, / Téged, Anyácska, / Szent Istenszülő, magasztalnak. / Ámen.*”³¹

A *Mária álma* álommotívumának időben legrégebbi, egészen az óperzsa időkig visszavezethető esetleges forrására Kretzenbacher mutatott rá, s ez szerinte kapcsolatba hozható Hérodotosz következő tudósításával:³²

„108. *Mandané és Kambüszész házasságának első évében Asztüagésznek újabb álmolátása volt: azt álmodta, hogy leánya öléből szőlőtőke hajt ki, amely beárnyékolja egész Ázsiát. Ezt az álmát is elmondta az álomfejtőknek, majd várandós leányát magához rendelte Perzsiából. Mikor a leány megérkezett, öröket állított mellé, mert az volt a szándéka, hogy a születendő gyermeket megöleti. Álmolátását ugyanis az álomfejtők úgy magyarázták, hogy leányának sarja foglalja majd el helyette a királyi trónt, hát ezért vétette körül őrséggel. Mikor pedig a gyermek – Kürosz – megszületett...*”³³

Kretzenbacher szerint az álmokép-motívum a keresztény középkor exegeta-gondolkodóinak abból a gyakorlatából ered, hogy az Újszövetség minden egyes történetéhez megpróbálták ószövetségi előképet keresni. Ezen módszer alapján az antikvitás tudásanyagát is ötvözték a keresztény gondolkörbe, még ha ez a tudásanyag a kereszténység előtti pogány világból származott is.³⁴ Mandané és Szűz Mária között nyilvánvaló a tipológiai párhuzam. Az előbbi, aki ugyancsak anyaságra elhivatott, Kürosz megszülése által egy új királyt ad a birodalomnak. Az Istenszülő Krisztus világra hozatala révén az Üdvözítőt „közvetíti” az emberiségnek.

Szövérfy a *Mária álma* imádság ír szövegváltozatait vizsgálva a fenti perzsa történetet az álommotívum kialakulását háttérelő források közül szinte teljesen kizárja. Ő inkább az előbbieken idézett Simeon jóslását tartja ebben a vonatkozásban elfogadhatónak, amelyet szerinte a továbbiakban még számos eseményrészlettel kiszínezték.³⁵ Szövérfy vitatja egyébként azt az elképzelést is, mely szerint a *Mária álma* apokrif ima-szövegek az alábbi német egyházi népénekből keletkeztek volna:³⁶

„*És a Miasszonyunknak, kinek álmolátása van,
Mintha szíve alól kinőtt volna egy fa,
És ez a fa az egész országot beárnyékolta.
Úr Jézus Krisztus az Üdvözítő, ez hát annak neve...*”³⁷

29 Bessonov 1861–1864. II/6. 174.

30 Dicsérjétek az Urat 1984. 368. Az ének görög szövegét ld. Anthologion... 1974. 1184.

31 Bessonov 1861–1864. II/6. 202. No 617.

32 Kretzenbacher 1975. 49–50.

33 Hérodotosz 1989. I. 108.

34 Kretzenbacher 1975. 48–51.

35 Szövérfy 1957. 46–47.

36 Ibid., 47.

37 Bruinier 1914. 75.

Ennek a német egyházi népéneknek a kezdő soraiban, amelyet egykoron az Örömhírvétel ünnepén (Gyümölcsoltó Boldogasszony, március 25.) énekeltek, a Mandané-álom krisztianizált képe sejlik fel. Vajon nem ennek a Mandané-féle csodafának egy újabb modifikált változatát kell-e látnunk azokban a *Legszentebb Istenszülő álma* orosz egyházi népénekekben, amelyek arról tudósítanak, hogy az Istenszülő álmában látott egy ciprusfát a Jordán folyóban /a folyó partján/ a hegyen, s ezen a ciprusfán megjelent a csodás kereszt:

„Nem sokat aludtam ott,
Nagy volt látományom:
Téged Krisztus megszültelek,
Pólyába pólyáztalak,
Övvel öveztelek,
Isten templomába elvittelek,
A Jordán folyóban megkereszteltelek.
Azon a helyen kinőtt egy ciprusfa,
Azon a ciprusfán
A csodás kereszt megmutatkozott.
Azon a ciprusfa kereszten
A zsidók Krisztust megfeszítették.”³⁸

Az orosz egyházi népéneknek „keresztes ciprusfájának” a Mandané-álom csodafája azonban csak távolabbi háttérelő közege lehet. Sokkal konkrétabb kapcsolat mutatkozik az Izajás próféta jövődőlésén alapuló *Jessze fájával* (Iz 11,1–2), amelyen Jézus ősei helyett az üdvörténet igen fontos eseményei is megjelenhetnek.³⁹ A prófécia szerint:

„És származik egy vesszőszál Isai törzsökéből, s gyökereiből egy virágszál nevedik. A kin az Úrnak lelke megnyugoszik: bölcsességnek és értelemnek lelke, tanácsnak és hatalomnak lelke, az Úr ismeretének és félelmének lelke.”

A „keresztes ciprusfa” nem lehet tehát egyéb, mint a Jessze fája a keresztre feszítés jelenetével, annak egy sajátos transzformációja.

Felvetődik a kérdés: vajon a *Legszentebb Istenszülő álma* típusú egyházi népénekek és prózai szövegek eredeti keleti szláv/orosz alkotások-e, vagy pedig valamilyen kölcsönzési folyamat eredményeként kerültek be ebbe a régióba? Bessonov a prózai szövegek egynémelyikét *nyugati szláv* eredetűnek tartja, s rámutat a bennük előforduló azon lexikai elemekre, amelyek a nyugati szlávtság nyelvhasználatára jellemzőek. Ilyen szavak pl. a *naglyj* 'hirtelen' (le. nagly, cseh náhlý 'ua.'), *škoda* 'kár' (le. szkoda, cseh škoda 'ua.'), *reč* 'ügy, dolog' (le. rzecz 'ua.'), *mesto* 'város' (le. miasto, cseh město 'ua.'), *detko* 'gyerek' (le. dziecko, cseh dět'átko 'au.').⁴⁰

Az *Istenszülő álma* nyugat-európai eredetét számos kutató vallja. Veselovskij, Kałużniacki, Mansikka, Hain és Kretzenbacher meglátása szerint a katolikus *Lengyelországon keresztül* jutott el ez a téma az ortodox oroszokhoz.⁴¹

Kałużniacki az oroszokhoz lengyel követítéssel transzplantált *Mária álma* keletkezési helyének meghatározásánál döntő jelentőséget tulajdonít a szövegekhez csatolt „ígéretnek”, azaz *záradéknak*, amelynek használata a katolikus Nyugat vallásgyakorlatá-

38 Bessonov 1861–1864. II/6. 185–186. No 609. A „keresztes ciprusfa”, amelyen Krisztus megfeszítettett, még számos énekből megtalálható.; Ibid., No 605., 607., 608., 611., 614–616., 618.

39 Seibert 1986. 141–142.

40 Bessonov 1861–1864. II/6. 211, 213, 230, 234. lábjegyzetek

41 Veselovskij 1876a. 347.; Kałużniacki 1888. 628–629.; Mansikka 1909. 126.; Hain 1973. 218.; Kretzenbacher 1975. 24.

ből fakad.⁴² A záróformulák funkcióját azonban ő nem értette meg, és hozzá hasonlóan Szövérfy sem.⁴³ A záradékok történeti kialakulásáról Erdélyi Zsuzsanna tolla nyomán átfogó és megnyugtató képet kapunk.⁴⁴

Veselovskij az orosz *Legszentebb Istenszülő álma* című egyházi népénekek és prózai szövegek eredettörténeti kérdéseit vizsgálva már 1876-ban rámutatott arra a társadalmi közege, amelyben ez a szent hagyomány létrejöhetett. Ő ezt a létrehozó közeget a *nyugat-európai flagellánsok* mozgalmában vélte fölfedezni.⁴⁵

Hilmar a Krisztus és Mária életéről szóló énekanyag terjesztését és áthagyományozását azoknak a *vezeklő társulatoknak* tulajdonítja, amelyek a 13. század közepétől Nyugat-Európa-szerte mindenütt jelen voltak, vezeklő énekeket énekelve vonultak, illetve a későbbi *lauda-társaságok* (13–16. század) játszhattak még szerepet ebben a vonatkozásban.⁴⁶

Erdélyi Zsuzsanna mutatott rá ez ideig a legteljesebben a vallásos népköltészet tárgykörébe tartozó archaikus imádság- és népénekhagyomány történeti gyökereire és az azt létrehozó kulturális-vallási áramlatokra. Ezen gazdag imádság- és énekanyag az ő véleménye szerint középkori irodalmi hagyományokban gyökerezik, s motívum-állományának jelentős része a késő középkor vallási mozgalmai által kitermelt szakrális közköltészet emlékeinek tekinthető. Az Assisi Szent Ferenc példája és tevékenysége révén létrejött új szellemiség, a *ferences mozgalom*, majd az ennek nyomán jelentkező vallásos társulások és közösségek lassanként egész Európát behálózták és szellemi hatókörükbe vonták. A következő vallási közösségek formálták Európa lelki arculatát: a *szerviták rendje*, az *alleluja-mozgalom*, az *önostorozók* mozgalma, a közeli világvégét hirdető *joachimita ferences eretnecség*, a *bianchi-mozgalom*, s a *jubilánsok* Róma felé áradó hatalmas tömegei. A késő középkor emberének a lelkét a *kiszolgáltatottság érzése* uralta. Hogy miért? Örökösen háborúk dúltak, pápák és császárok hadakoztak, éhínség, pusztító járványok (pestis) tizedelték a lakosságot. Mindezt a nép *Isten büntetésének* gondolta, s menekvést csak a *vezeklés révén* remélt.⁴⁷ Vezekelni és szenvedni akartak az emberek, testileg és lelkileg, önmagukért és mások bűneiért – mint Krisztus. A lélek mélyén átélt *belső vezeklés* szellemi termékei voltak a Krisztus kinszenvedéséről és az Istenszülő Anya Fia elvesztése miatti fájdalmáról megemlékező imák és énekek. Miután ezek túlléptek Észak-Itália határain, elindultak vándorútjukra a nyugat-európai katolikus országokba, és Lengyelország közvetítése révén eljutottak a keleti szlávokhoz, köztük az oroszokhoz is.

A szerkezetileg hármas tagoltságú *Istenszülő álma* orosz egyházi népénekek tartalmát röviden így lehet összefoglalni: 1. Az Istenszülő valamilyen szent, szakrális helyen elalszik és álmot lát. 2. Krisztus odamegy hozzá és megszólítja. A felzaklatott lelkiállapotú Istenszülő elmeséli álmát Krisztusnak, aki azt megfejti. Párbeszéd keretében, mely gyakran váltakozik az egyes szám harmadik személyű elbeszélésmóddal, értesülünk Krisztus születéséről, elfogatásáról, kinszenvedéséről, kereszthaláláról, feltámadásáról, mennybemeneteléről; az Istenszülő eljövendő haláláról, lelkének felviteléről a mennyekbe. (Az események dialogikus-epikus előadásmódja a középkori passiójátékok gyakorla-

42 Kalužniacki 1888. 628–629.

43 Szövérfy 1957. 47.

44 Erdélyi 1991. 51–142.

45 Veselovskij 1876a. 356, 360.

46 Hilmar 1966. 49.

47 Erdélyi 1991. 53, 99, 107.; Vö. Szántó 1987. 434–436, 471, 477–478.

tát idézi.⁴⁸) 3. A zárórész, az úgynevezett záradék tudatja az „Álom” meghatározott, kö-
tött feltételek mellett való elmondásáért járó jutalmakat.

Ez a *hármas tagoltság* az énekekben nem mindig valósul meg, illetve az *Istenszül-
lő álma* keveredhet más témakörbe tartozó szövegekkel is. Ilyen kontaminált szöveggel
van dolgunk egy Bessonov által közölt ének esetében (No 619.), amely az „Álmon” kívül
tartalmaz még egy történetet Salamon pokolból való kijöveteléről, egy imát Mihály ark-
angyalhoz, valamint még két további imát. Ami a prózai szövegeket illeti, ezek gyakran
keverednek tartalmilag egy *Égi levéllel*, amelynek más elnevezései is vannak: *Episztola a
vasárnapról*, *Jeruzsálemi tekercs* illetve *Szent Mihály levele*. Ez az *Égi levél* Krisztus
üzenete, amelyben a haragos Úr utoljára szólítja fel a keresztényeket parancsolatainak
megtartására és a vasárnap megünneplésére.⁴⁹

Az elemzett „Álom”-szövegek (lexikailag is) különbséget tesznek *álom* (alvás) és
látomás (álomkép) között. Számos népének alapján (Bessonov No 605–612, 614–617,
619.) felállítható a következő képlet: kevés alvás – nagy látomás. Például: „*Én az éjjel
keveset aludtam, / Álmomban nagy látomást láttam...*”⁵⁰ „*Nem sokáig aludtam, volt
nagy látományom...*”⁵¹

Az álomban, ami a különböző kultúrákban *halál-szimbólumnak* számít, a tudat
„ájult állapotba” kerül. Az Istenszülő egy átmeneti álom-állapotban időzik, majd ezután
létrejön nála egy megváltozott, aktív tudatforma, és ennek terméke a látomás. Mivel a
kereszténység az objektív idealizmus talaján áll, a látomásképek az *Istenszülő álma* szö-
vegekben igaznak bizonyulnak, tárgyi valóságot öltenek. Az Istenszülő által látottak való-
voltát maga Krisztus is megerősíti szavaival, amikor az álom jelentését megfejtí és az el-
következő Nagyhét történéseit elbeszéli.

A *Legszentebb Istenszülő álma* orosz egyházi népének „álom-látomás”-
motívumának komponensei tehát eltérő tudati működés produktumai. A szubjektív idea-
lizmus elvét valló *lámaizmus* egyik szent könyvében, a *Tibeti Halottaskönyvben*,⁵²
amelynek az összövege a Kr. u. 7–8. századból való, az álom-látomás egymáshoz való
viszonyát illetően ősi nézetekkel találkozunk. A *Halottaskönyv* révén ezekről a specifi-
kus tudati tevékenységekről igen árnyalt képet kapunk.

A tibeti lámaista felfogás szerint az ember halálakor beáll egy új tudati minőség, a
köztes lét, azaz a bardo-állapot. Amint azt Benedek István fejtegetéseiben olvashatjuk, a
köztes lét kifejezés nem szorítkozik kizárólag a meghalás és az újraszületés közt eltelt
időre. Bardo-állapotba az ember élete során is kerülhet, például álomban(!), ájulásban és
sikeres, elmélyült meditációban.⁵³ A bardo fokozatairól részletes ír a *Halottaskönyv*.⁵⁴ A
meghalás után – de az álomban is – a tudat-princípium, a Tudó a tudattalanság, az ájult-
ság állapotába kerül, nem tud magáról. Ez az *1. bardo*. Majd csak három és fél vagy négy
nap után ébred a Tudó annak tudatára, hogy meghalt. (Vö. ezzel a kereszténységben a
„Krisztus feltámadását harmadnapon” kérdéskört, ami az írásban csak igen szűkszavúan
és nem taglaltan van kifejtve.⁵⁵) Ebben a *2. bardo*-állapotban rémlenek fel az elhunynak
szimbolikus víziók, hallucinációk. Szubjektív idealizmusról lévén szó, ezek valóságtarta-

48 Hilmar 1966. 39, 45–51.

49 Veselovskij 1876a. 341, 350–356; Veselovskij 1876b. 50–116.

50 Bessonov 1861–1864. II/6. 184, No 608.

51 Ibid., II/6. 188, No 611.

52 *Tibeti Halottaskönyv* 1991.

53 Benedek 1991. 16.

54 *Tibeti Halottaskönyv* 1991. 172.

55 Haag 1989. 854.

lommall nem rendelkeznek, ezért mindez csak káprázat (mája). Ezt követi a 3. *bardo*, az újrászületés keresése, amely akkor ér véget, amikor a tudat-princípium egy emberi, paradicsombeli vagy más világban újrászületik, és ezzel a halál állapota befejeződött.⁵⁶

A szubjektív és objektív idealizmus közötti alapvető különbséget szem előtt tartva mindazonáltal a lámaizmus és a kereszténység álom-látomás felfogásában vannak párhuzamos vonások. Az *Istenszülő álma* szövegek esetében a fenti hármas felosztást alkalmazva ezért megkockáztatjuk a következő megállapítást: az 1. *bardo* = az alvás-álom, a 2. *bardo* = a látomás, a 3. *bardo* = az ébredés, azaz az újra életre kelés az álom-állapotból.

A záradék kulcsfontosságú szerepet tölt be az *Istenszülő álma* szövegekben. Hitelesíti az éneket vagy imát, tudatja a kilátásba helyezett kegyes hasznót, olykor magát az üdvözülést is ígéri. Más esetekben közli, hogy milyen bajok és veszedelmek ellen jó egy adott ének, ének-ima. A vizsgált huszonegy népének közül tizenhárom célirányos záradékkal fejeződik be.⁵⁷ Égi hitelesítőként Krisztus két (Bessonov No 613, 614), az Istenszülő pedig egy záradékban (Bessonov No 618) nyilatkozik az „Álom” hasznosságáról. A tizenöt prózai szöveg mindegyikében van záradék, alkalmanként nem is egy. Ezen utóbbi dolog akkor fordul elő, ha egy adott szövegben több „Álom” is található. A kontaminált elbeszélésekben („Álom” + „Égi levél”) az ígéret-formulák száma megsokszorozódik.

A záradékok alapján összeállítottuk a megígért tisztán kegyes hasznok, illetve az evilági javak körét, valamint azon bajok és veszedelmek listáját, amelyek ellen az „Istenszülő álma” védelmet nyújt.

Kegyes hasznok: Méltó a szent paradicsomra. Nem kallódik el a szent nyájtól. Örököül kapja a mennyei királyságot. Az örök kínszenvedéstől megmenekül. Halála után nyugalmas helye lesz. Emléke örökké élni fog. Soha ki nem alvó gyertyát kap. A forró szuroktól (pokol) megmenekedik. Nem az ördögök veszik magukhoz az ő lelkét, hanem az Úr angyalai. Ábrahámhoz viszik az ő lelkét, be a paradicsomba. Az Úr nem hagyja őt sokáig szenvedni, hanem lelkének hamar megbocsát.

Evilági javak, védekezés, bajelhárítás: baj, szerencsétlenség, tűzvész, vízbefúlás, csúszó-mászó férgek, hemzseggő pondrók, ütközben tolvaj, gonosz ember, vadállatok ellen; vajúdó nőnek szüléskor. A prózai szövegekben ezekhez társul még: háborúban, fegyverek ellen, termékenység és bőség a földművelésben és az állattenyésztésben, a bírósgon nem marad alul, indulgencia(!).

A záradékokban utasításokat találunk arra vonatkozóan, hogy mikor és milyen rendben kell elmondani az imát, előadni az éneket, hogy elő tudjuk idézni a kívánt hatást: „Aki az Istenszülő Álmát tudja, / Napjában háromszor elmondja... / Aki úton-ütközben... / Ahol halála néki bekövetkezik... / Ha a haldokló átköltözése elközeleg... / A vajúdó nő gyermekét ha szülni kezdi, / És az Istenszülő Álmát elmondja...”⁵⁸

Az *Istenszülő álma* népének záradékából világosan látszik, hogy ezek a szövegek egyforma hatóerővel rendelkeztek mind szóban, mind pedig írott formában: „Aki ezt az Álmot otthon tartja, / Aki ezt az Álmot meghallgatja, / Aki ezt az Álmot megőrzi...”⁵⁹

56 Evans-Wentz 1991. 113–114.

57 Bessonov 1861–1864. II/6. No 605, 607, 612–618.; Varencov 1860. No 10.; Pypin 1862. No 2.; Majkov 1869. 100–101. 2 ének

58 Bessonov 1861–1864. II/6. 202–203, No 617.

59 Ibid., II/6. 183. No 607.

Továbbá: „*Aki ezt az Álmot tudja, / És aki erre az Álomra rágondol, / És aki ezt az Álmot elmondja...*”⁶⁰

Az egyik *Istenszülő álma* prózai elbeszélésből (Bessonov No 622) itt szereplő idézet azt bizonyítja, hogy a szónak belső erőt tulajdonítottak, amely akkor is hatást gyakorolhatott, amikor ki sem mondták a varázsszöveget: „*Ha valakinek a felesége állapotos és a szülés előtt halál állhat be, és a Legszentebb Istenszülő Álmát ha valaki odaviszi és néki a feje alá teszi, meg is szüli fiát vagy leányát, és mindketten egészségesek lesznek.*”⁶¹

Az az „Álom”, amelyet az emberek magukkal, magukon hordtak, a házban tartottak, illetve a fejük alá tettek, egyértelműen *amulettjelleg*et öltött.

Egyes *Istenszülő álma* népelemek⁶² és prózai szövegek⁶³ hatékony védelmet ígérnek *tüzesetek* ellen. Egy, a szenteket specializációjuk szerint felsoroló, valamint emléknapjaikat tartalmazó lista, az *Elbeszélés: mely szenteket milyen adományban részesített Isten, és mikor van az emlékünnepeük* (Skazanie, kiim svjatym, kakovyja blagodati ot Boga dany, i kogda pamjati ich), az Istenszülőről a következőt közli: „Tüzzész és villám ellen – a Legszentebb Istenszülő lángoló, de el nem égő csipkebokor; szeptember 4.”⁶⁴

Az alábbi egyházi népelemekrészlet is arról tudósít, hogy az Istenszülő tüzzész esetén védelmet nyújt:

„*Isten Anyja Istenszülő,
Gyors segítő,
Melegszívű védelmező!
Kegyelmezz, véd és mentsd meg
Ezen háznak gazdáját
A tűzhaláltól,
A vízbefúlástól!*”⁶⁵

A keresztény hitre áttért Oroszországban a régi időkben a nép összekapcsolta az Istenszülőről alkotott nézeteket a vihar és a villámlás pogány szláv istennőjére vonatkozó elképzelésekkel – mutatnak rá Nikiforovskij és Ščapov. Ennek következtében a nép *viharok* idején az „Istenszülő lángoló, de el nem égő csipkebokor”-hoz (Bogorodica-Neopalimaja kupina) imádkozott. *Tüzzész* esetén pedig az őt ábrázoló *ikonnal* az emberek megkerülték az égő házat, abban a teljes hitben, hogy Isten az Istenszülő közbenjárására olyan irányba tereli majd a szeleket, ahol nincsenek épületek, és így a lángok kihunynak.⁶⁶

Ilyen nézetek az Istenszülőről az egyházi személyek körében is fellelhetők voltak. *Jepifanyij* szerzetes, Avvakum protópópa elvbarátja és harcostársa *Önéletírásában* (17. sz.) így számol be egy tüzesetről és annak csodálatos megszűnéséről:

„...*Vagy öt öl magasra csapott fel a láng, és úgy látszott, hamarosan belekap a házamba is ... Amint láttam a közelgő veszedelmet... mentem be gyorsan a Szűzanyához a cellába. Ott az ég felé nyújtottam a két kezemet, és nagy fennszóval így kiáltottam a szentséges Szűzanya rézből öntött képmásához... Ó, a Krisztusnak és a Szűzanyának minő nagy kegyelme! Szél támadt, és elfújta az égő tűz lángját a tanyámtól, és Krisztus ke-*

60 Ibid., II/6. 191, No 612.

61 Ibid., II/6. 215.

62 Ibid., II/6. No 605, 619; *Pypin* 1862. No 2.

63 *Bessonov* 1861–1864. II/6. No 622, 623, 629, 631.

64 *Ščapov* 1906. 165.

65 Ibid., 84.

66 Ibid., 64.; *Nikiforovskij* 1875. 113.

gyelméből a szentséges Szűzanya közbenjárására megmenekült a házam a tűztől, és sér tetlenül megmaradt. Dicsőség legyen érte a Krisztusnak és a gyönyörűséges Szűzanyá nak.”⁶⁷

Egy másik igen régi szokás szerint, mivel az Istenszülőt Oroszországban a földi termékenység patrónusának tartották, ikonját az Örömhírvétel ünnepén a vetésre szánt gabonát tartalmazó kádba helyezték.⁶⁸

Esküvők alkalmával és szülés közben – mindkét eset a termékenységgel kapcsolatos – elsősorban az Istenszülőhöz fordultak segítségért,⁶⁹ mint ahogyan ezt az *Istenszülő álma* népének záradéka is bizonyítja. A prózai szövegek⁷⁰ ugyancsak könnyű szülést ígérnek, továbbá bőséges termést és jó szaporulatot az állatállományban.

A Jeruzsálemi *tekercs* egyházi népénekekben is találhatók olyan sorok, amelyek arra utalnak, hogy az Istenszülőt az oroszoknál a szülő nők és általában a termékenység patrónusaként tartották számon. Az alábbi idézetből az is világosan látszik, hogy az oroszok „három anyát” (a termékenységi kultusz különböző szintjei) tiszteltek:

„Az első anya – a Legszenőbb Istenszülő;
A második anya – a nedves föld;
A harmadik anya – az ki a kint elszenvedte.
A Legszenőbb Istenszülő
Hogyha meg nem segél,
Elevenen itt a földön semmi meg nem születik,
Se a barmok, szárnyasok se,
Emberek se léssenek.
De ha a Szent Istenszülő,
A Szentséges megsegél,
Teremtények mind a földön elevenen születnek,
Barmok és a szárnyasok, meg emberek is léssenek.”⁷¹

Galkovskij az Istenszülőnek a termékenységi kultuszban betöltött szerepével kapcsolatban rámutatott, hogy a nép a szülés és az anyaság tiszteletének alapján egybeolvasztotta az ősi pogány *Rozsanyica* istennőt a keresztény Istenszülő Anyával, és ennek következtében gondolta, hogy az Istenszülő segít szüléskor.⁷²

A pogány *Rozsanyica* istennő és a keresztény Legszenőbb Istenszülő alaki és funkcióbeli felcserélése és összeolvadása a pogány-keresztény vallási szinkretizmus időszakának jelensége volt. Meglátásunk szerint az Istenszülő pogány háttérrelés nélkül is előléphetett a szülő nők patrónusává, hiszen az Istenszülő Anya nem akárkít szült, hanem az Úr Jézus Krisztust, és nem is akárhogyan – sérülés nélkül.

Az Istenszülő a „lángoló, de el nem égő csipkebokor” jelzője révén kínálta a kapcsolódási pontot a pogány idők „tüzes” istennője felé. Éppen eme jelzett tulajdonsága miatt pogány előkép nélkül is tekinthették őt a keresztények olyan égi segítőnek, aki tűz-vész ellen hathatós oltalmat nyújt.

67 *Avvakum protopópa önéletírása. Jepifanij szerzetes önéletírása.* 1979. 140–141.

68 *Nikiforovskij* 1875. 114.

69 *Ibid.*, 115–116.; Magyarországon az Istenanya álmát szüléskor a vajúdo asszonynak a szíve alá helyezték, aki közben maga is imádkozott; *Erdélyi* 1976. 650. Szatmárban az anyák szülés közben a „Most segíts meg Mária / Ó, irgalmas Szűzanya...” kezdetű „szüléskori imát” mondták; *Makay-Kiss* 1988. 207.

70 *Bessonov* 1861–1864. II/6. No 621–627, 629, 630.; *Pypin* 1862. No 1.

71 *Bessonov* 1861–1864. II/6. 73, No 564.

72 *Galkovskij* 1916. 162, 165–166, 169.

Feltétlenül tisztázandó a következő kérdés. Nem segítette-e elő a keresztény egyházi gyakorlat Oroszországban – és másutt is –, hogy a nép gyógyító-kuruzsló tevékenysége során énekeket énekelt, imákat mondott, különféle praktikákat alkalmazott. A válasz csak határozott igen lehet. A gyógyító gyakorlat a pogány időkben a természetfeletti erővel közvetítő kapcsolatban levő varázslók és papok privilégiuma volt szerte a világon. Az új vallás a Kijevi Ruszban nem vitatta a varázslás reális létezését, hanem a pogány mágusokkal szemben „ellenmérget” alkalmazott. Az egyházi rend képviselői gyógyító-ördögűző gyakorlatukban felhasználták a keresztény kultusz számos ceremóniáját (füstölés, körmenet, éneklés, ördögűző formulák), továbbá tárgyait, illetve attribútumait (evangélium, kereszt, ikon, szentek ereklyéi, szentelt víz, szent olaj), és ezeknek a nép(!) mágikus jelentőséget tulajdonított.

A felsorolt eszközöket és módszereket alkalmazták a *Kijevi Barlangkolostor szerzetesei* a 10–13. században,⁷³ de a 17. században még *Avvakum protópópa* is.⁷⁴ Nikol'skij szerint a gyógyító tevékenység Oroszországban egészen I. Péter cár koráig kimondottan vallásos kuruzslás volt.⁷⁵ Úgy tűnik egyébként, hogy maguk a gyógyulni vágyók igényelték elsősorban ezt a hókuszpókuszt, s a papok és a szerzetesek aztán igyekeztek maximálisan eleget tenni az elvárásoknak.

A Kijevi Rusz kultúrájának kétarcúságát, legalábbis a mongol hódítás előtti korokban, jól demonstrálják a különféle *amulettek*. A Dnyeper vidékén a nők a kozmogonikus hiedelmekkel szoros kapcsolatban levő *félhold alakú, kereszttel kombinált fülbevalót* viseltek.⁷⁶ Igen elterjedtek voltak a nyakban viselt *kígyós amulettek* is: egyik oldalukon az antik Medúza-ábrázolással, a másikon pedig kanonizált keresztény ikonográfiai alakokkal. Az amulettek ikonográfiája meglehetősen bonyolult. Az előlő oldalon feltétlenül „kígyófejek” láthatók, bár eltérő ábrázolásmódban, a túlsó oldalon viszont keresztény motívumok találhatók, amelyek igen változatosak: az Istenanya a gyermekkel, Krisztus, angyal, Teodorosz Tiron, lóháton ülő szentek stb. Ezeket az amuletteket a Kijevi Rusz különböző pontjain tárták fel. Számuk néhány tucat. Némelyikük igen finom kidolgozása, ami arra enged következtetni, hogy nemcsak egyszerű emberek viselték őket, hanem a felső társadalmi rétegek képviselői, fejedelmi származású személyek is.⁷⁷ A pravoszláv egyház nem nézte jó szemmel ezeket az amuletteket. Nem volt azonban elég ereje ahhoz, hogy teljesen kivonja őket a forgalomból, ezért jelentéstartalmuk átértelmezésével megpróbálta *legalizálni* az „átkeresztelt” amuletteket.

A Barlangkolostori Paterikon több esetben is beszámol a szerzetesek és a népi varázslók, kuruzslók rivalizálásáról. A *Legenda a jámbor proszfora-sütő Szpiridonról és Alimpij ikonfestőről* című történetből megtudhatjuk, hogy egyszer egy gazdag kijevi lakos leprás lett, és különféle emberekkel gyógyíttatta magát: varázslókkal, orvosokkal, valamint egyéb, nem keresztény vallású személyekkel. Betegségétől megszabadítani azonban csak Alimpij ikonfestő tudta, aki az ikonok készítéséhez használatos festékekkel bekente a beteg ótvaros testét, majd elvezette őt a kolostor templomába, ahol megáldoztatta. A végső gyógyulás azonban csak a rituális mosakodás után következett be: abban a vízben, amelyben a kolostor szerzetespapjai tisztálkodtak.⁷⁸

73 *Kievo-Pečerskij Paterik* 1870. 11, 39, 41, 44–50, 65–66, 76, 86–92, 106, 150–152.

74 *Avvakum protópópa önéletírása* 1979. 56–60, 62–63, 106–113, 122.

75 *Nikol'skij* 1983. 46.

76 *Sapunov* 1970. 7–14.

77 *Blankov* 1973. 203, 206, 208–209.

78 *Kievo-Pečerskij Paterik* 1870. 145–157.

Lássunk most egy példát az állatgyógyászat területéről. Avvakum protópópa *Önéletírásában* egyebek közt erről olvashatunk:

„A bojárasszonynak egyszer mind megvakultak a tyúkjai és kezdtek elhullani... Éneket énekeltem, vizet szenteltem, meghintettem vele a tyúkokat, és meg is füstöltem. Azután elmentem az erdőbe, csináltam nekik vályút, amiből egyenek, azt is meghintettem szenteltvízzel, és az egészet elküldtem az asszonynak. És Isten akaratából meggyógyultak a tyúkok, és talpra álltak az asszony hite által.”⁷⁹

E több száz éves korszakot átölelő példaanyag láttán nem lehet semmi kétségünk afelől, hogy volt a népnek kitől elsajátítania saját gyógyító-kuruzsló tevékenységéhez a mesterfogásokat. A fenti példák sorába jól beleillik a következő idézet, amelyet a Pypin által közzétett *Istenszülő álma* prózai szöveg tizenegy pontból álló záradékából vettünk:

„Ha valaki a házában tartja, (és) Isten szolgáját... valamilyen rossz betegség gyötri, vagy álmatlanság, ezt az álmot, a te szent imádat, fölötte olvassák el háromszor és tegyék a feje fölé... És ha ... Isten szolgájának és szolgálólányának haldoklásakor lelkiatya nincs jelen, olvassák el fölötte ezt a te imádat háromszor, és tegyék a haldoklónak a feje fölé, és mikor a lélek a testtől elválik, akkor ezt az álmot, a szent imát tegyék be vele együtt a koporsóba és a sírba, a földbe, és azt a lelket nem a pokol fogadja be, hanem az angyalok, kerubok és szeráfok és az összes mennyei seregek fogadják, és elviszik Isten dicsőséges trónusának jobbára.”⁸⁰

Ami a *Legszentebb Istenszülő álma* egyházi népének és prózai szövegek 20. századi elterjedtségét és használati módját illeti, ebben a kérdésben csak Novikov közléseire hagyatkozhatunk. Ezt az „Álmot” századunk húszas éveiben az Onyegán túli területen, az egykori Vologdai kormányzóság Totemi kerületében, valamint Velszk városában (1937-es adat) ráolvasó imaként mondták. Nevezett kutatónak a fenti helyek vonatkozásában egy-egy ilyen esetről van tudomása.⁸¹ Az Arhangelszk-területi Kargopoli járás kiterjedt vidékein az *Istenszülő álmát* az 1950–1960-as években már nem énekeltek, hanem ráolvasó funkcióban használva ugyancsak imaként mondták.⁸² Ezen adatok funkcióváltásról árulkodnak: az ének átment az imaműfajba.

Az európai archaikus népi imádsághagyomány záróformuláinak eredetét és történeti vonatkozásait vizsgálva Erdélyi Zsuzsanna arra a következtetésre jutott, hogy a záradékok ugyanolyan logikai viszonyt fejeznek ki, mint a középkori *búcsúformulák*.⁸³

A búcsú (indulgencia): „...a megbocsátott bűn ideigtartó büntetésadósságának (részleges vagy teljes – O. Gy.) eltörlése a töredelem, a bűnbocsánat szentségén, a gyónáson kívül, amelyet a jogosult egyházi hatóság az egyház kincseire való tekintettel engedélyez.”⁸⁴ Az „egyház kincsein” Krisztus és a szentek szenvedései értendők. A búcsú gyakorlata a keresztény Nyugaton a 13. században jelenik meg, s ettől kezdve erősen terjed.

Erdélyi Zsuzsanna rámutatott, hogy a *búcsút* és a *bűnbocsánatot* nagyon gyakran egy szóval nevezték meg, s emiatt jelentésük összemosódott. Torzulás következett be a záradékok vonatkozásában, amikor a nép a *pápák helyett az égi erőket* (Krisztus, az Istenszülő) tette meg a búcsúk osztogatóinak. A búcsúból, azaz a büntetés-elengedésből pedig bűnbocsánat lett. A záradékok torzulásának a másik módja abban nyilvánult meg,

79 Avvakum protópópa *önéletírása* 1979. 140–141.

80 Pypin 1862. 127. No 1.

81 Novikov 1971. 212.

82 Ibid., 211–212.

83 Erdélyi 1991. 108–110, 113.

84 Szántó 1987. 475.

hogy a nép *mágikus céllal* kezdte használni a záróformulák által „hasznosnak” minősített imákat, illetve énekeket.⁸⁵

A *Legszentebb Istenszülő álma* népelemek közül csak egynek a záradéka (Bessonov No 617) ígér a léleknek bocsánatot: „*Ha a haldokló átköltözése elközeleg, / És elmondja az Istenszülő Álmát, / Nem hagyja őt az Úr sokáig szenvedni, / Az Úr bocsánatát az ő lelke mihamar elnyeri.*” A többi ének záradékában nincs jelen se a búcsú (büntetés-bocsánat) se a bűnbocsánat kifejezés.

A prózai „Álmok” esetében a búcsú-bűnbocsánat kérdéskör már sokkal bonyolultabb képet mutat. Három szöveg indulgenciát ígér,⁸⁶ kettő indulgenciát is és bűnbocsánatot is,⁸⁷ öt pedig csak bűnbocsánatot.⁸⁸ A kontaminált szövegek (KSZ) esetében jelezzük, hogy az adott ígélet az „Álomhoz” (Á) kapcsolódik-e, vagy pedig az „Égi levélhez” (ÉL).

Indulgencia: „*annak az embernek száz nap búcsú minden elolvasásért*” (KSZ, ÉL)⁸⁹ „*akkor az az ember negyven napra bűnbocsánatot kap*”,⁹⁰ „*biztos búcsút kap*”.⁹¹

Indulgencia és bűnbocsánat: „*és annak az embernek negyvennap bűnbocsánat néki leszen*” (KSZ, ÉL₁), „*és bűneiteket megbocsátom*” (ÉL₂); „*és ama bűnök majd mind megbocsáttatnak*” (ÉL₂);⁹² „*annak az embernek negyvennap bűnbocsánata leszen*” (KSZ, Á), „*és bűnbocsánatot kaptok*” (ÉL).⁹³

Bűnbocsánat: „*akkor néki minden ama bűne megbocsáttatik teljesen*” (KSZ, Á);⁹⁴ „*az az ember bűnbocsánatot kap*” (KSZ, ÉL₁), „*és bűneiteket megbocsátom*” (ÉL₂), „*akkor néki bűnbocsánata leszen*” (ÉL₂);⁹⁵ „*annak az embernek majd minden bűne megbocsáttatik*” (KSZ, Á₁), „*annak az embernek nagy bűneire bocsánat leszen*” (ÉL₁), „*akkor majd minden bűne megbocsáttatik*” (ÉL₂);⁹⁶ „*akkor az az ember bűnbocsánatot kap*”;⁹⁷ „*annak bűnei megbocsáttatnak*”.⁹⁸

Ezek a prózai szövegek jól mutatják a záradékok torzulásának útjait és módosításait. A búcsút és a bűnbocsánatot az oroszok egyrészt ugyanazon szóval jelölik (otpusk, otstup, otpuščenje), másrészt a meghatározott idejű búcsú helyére bizonyos szövegekben a bűnbocsánat lépett. Bár az egyik szövegváltozatban *Leó pápa* nevével találkozunk (Bessonov No 621), egy másikban pedig a „*Római pápa*” kifejezést olvashatjuk (Bessonov No 622), a búcsúk, bűnbocsánatok és az ígéretek osztogatói azonban már nem a pápák, hanem Krisztus. Ez hát az egykori búcsú-záradékok torzulásának a harmadik módja.

Az indulgencia fogalmával nem találkozunk se a *Tizenkét péntekről*⁹⁹ se a *Jeruzsálemi tekercs*¹⁰⁰ című orosz egyházi népelemekben, illetve prózai szövegekben. Mivel

85 Erdélyi 1991. 109, 113, 129, 131.

86 Bessonov 1861–1864. II/6. No 623, 625.; *Kaluźniacki* 1888. „a” szöveg

87 Bessonov 1861–1864. II/6. No 629, 630.

88 Ibid., II/6. No 621, 622, 624, 626.; *Kaluźniacki* 1888. „c” szöveg

89 Bessonov 1861–1864. II/6. 215, No 623.

90 Ibid., II/6. 222, No 625.

91 *Kaluźniacki* 1888. 630. „a” szöveg

92 Bessonov 1861–1864. II/6. 229–231, No 629.

93 Ibid., II/6. 233–235. No 630.

94 Ibid., II/6. 211, No 621.

95 Ibid., II/6. 213–214, No 622.

96 Ibid., II/6. 219, 221, No 624.

97 Ibid., II/6. 224, No 626.

98 *Kaluźniacki* 1888. 630. „c” szöveg

99 Bessonov 1861–1864. II/6. 120–157, No 579–590. 8. ének, 4 prózai szöveg; *Maksimov* 1903. 510–512. 1 prózai szöveg.

magyarázható a búcsú szó ilyen ritka előfordulása, összekeverése és helyettesítése a bűnbocsánat kifejezéssel? A keresztény Keleten (ortodoxia) nincs hagyománya az indulgenciának. Tudvalevő, hogy „...a keresztény Kelet számára az intézményes Purgatórium gondolata mindvégig idegen maradt, nem is szólva az indulgenciáról, a szentek »főlös érdemeiről«, a bűnbocsánati cédulákról és általában az üdvözülés egész kérdésének adminisztratív, könyvelésszerű kezeléséről. Az orthodox gyóntató is kiszabhat epitimionokat (penitenciákat), ezek azonban tisztán nevelő jellegűek, és nem céljuk kiengeesztelni a megsértett isteni igazságot, illetve elégtételt adni Istennek. Orthodox tanítás szerint Krisztus áldozatának mértéke olyan abszolút, olyan határtalan, hogy ingyen igazulunk meg általa.»¹⁰¹

A *Legszentebb Istenszülő álma*, a *Tizenkét péntekről* és a *Jeruzsálemi tekercs* című orosz egyházi népekekből, illetve ezen két utóbbi esetében a prózai szövegekből is, a téma russzifikálódása során teljesen kirostálódott a katolikus indulgencia szó orosz megfelelője, mivel az általa jelölt nyugati egyházi gyakorlat nem volt elfogadható az ortodox oroszok számára. A másolás útján, írott formában terjedő *Istenszülő álma*, valamint az „Álom” + „Égi levél” kontaminált prózai szövegek egynémelyikében az írott szó konzerváló ereje miatt maradhatott fenn a búcsú kifejezés.

A *Legszentebb Istenszülő álma*, a *Tizenkét péntekről* és a *Jeruzsálemi tekercs* elnevezésű egyházi népekek és prózai szövegek Oroszországban ráolvasó funkcióban is használatosak voltak, mágikus praktika céljaira is alkalmazták őket. A pogánykodás nem abban nyilvánult meg ezekkel kapcsolatban, hogy az egykori politeista idők pogány isteneinek nevei szerepelnének bennük. Helyüket réges-régen elfoglalták a nép emlékezetében a keresztény vallás égi szereplői: Isten, Krisztus, az Istenszülő, az angyalok és arkangyalok, a szentek serege.

A megoldáshoz a kulcsot a *záradékok* szolgáltatják. Az itt említett népekek és prózai szövegek, valamint ezek európai tipológiai párhuzamai éppen a záradékok miatt vívták ki az egyházi hatóságok – a maguk részéről egyébként teljesen jogos – elégedetlenségét. Nem sorolhatók ezek az énekek és elbeszélések az ima vagy az ének-ima műfajhoz, különösen nem a kérő imáéhoz.¹⁰² Szerkezetüket tekintve nincs bennük se megszólítás, se kérés. Az emberiség ősidőktől fogva hisz valamilyen természetfölötti erőben, s ehhez az erőhöz különféle viszonyokat alakított ki. A *ráolvasó formula* az istenség és az ember közötti bizalmatlan viszonyból fakad. Az ember úrrá akart lenni ezen az erőn, saját szolgálatába akarta azt kényszeríteni. E célból mágiához folyamodott.¹⁰³ A *keresztény ima* alapja az az új viszony, amelyben az Isten a mennyei Atya és az ember pedig a gyermeke. Ezt a viszonyt korlátlan bizalom, feltétlen odaadás jellemzi.¹⁰⁴ Ha pedig valamely keresztény ember imája az Isten iránti határtalan bizalomból és hitből táplálkozik, akkor az az ima dogmatikailag csodatevő erővel bírhat: „*Azért mondom néktek: A mit könyörgétekben kértetek, higgyétek, hogy mindazt megnyeritek, és meglészen néktek.*” (Mk. 11, 24.)

Az a keresztény ember, aki a nevezett egyházi népekeket és prózai szövegeket *ráolvasó funkcióban*, illetve *amulettként* használta, használja(?), *ambivalens módon* viszonyul Istenhez. Elismeri ugyan a Szentháromság egy Isten mindenhatóságát, de ennek

100 Bessonov 1861–1864. II/6. 68–96, No 564–571. 1 ének, 7 prózai szöveg; Pypin 1862. 150–153. 1 prózai szöveg.

101 Berki 1984. 55.

102 Haag 1989. 684–686.

103 Makra 1988. 53–61.

104 Haag 1989. 689.

ellenére alkalmanként önmaga akarja uralni a világot, saját erejéből akarja irányítani a természetet és a maga sorsát, még az üdvözülést is. Akaratát megpróbálja rákényszeríteni a környező világra, s még a legfőbb égi erőre, Istenre is. A tanulmányban elemzett egyházi népelemek és prózai elbeszélések záradékai *automatikus hatást* ígérnek azoknak a keresztényeknek, akik a megszabott feltételeknek eleget tesznek. A mágikus hatás a *Legszentebb Istenszülő álma* típusú alkotások esetében akkor érvényesül, ha valaki „ezt az Álmot” birtokolja, a házában tartja, magával hordja, gondolatban felidézi, elmondja vagy meghallgatja. A *Tizenkét péntekről* népelemek és prózai szövegek vonatkozásában az „ígéretet” teljesülésének automatizmusa akkor indul be, ha valaki a péntekhez kapcsolódó rituális és karitatív előírásokat teljesíti: „*Aki ezt a Pénteket böjttel-imádsággal megtartja, / Az az ember fejnek betegségétől, fognak hasogatásától / Megőriztetik, Istentől kegyelmezett.*”¹⁰⁵

Magyarországon az orosz egyházi népelemek hagyomány tudományos feldolgozására eddig csak szerény kísérletek történtek.¹⁰⁶ Népelemek-fordításaink és idevágó tanulmányaink¹⁰⁷ olyan anyagot tárnak fel, amely a hazai folklorisztikában ez ideig jóformán teljesen ismeretlen volt. Az itt feldolgozott szakterülettel párhuzamos kutatások a vallásos műfajokat illetően a hazai folklórtudományokban is megfigyelhetők (ld. Erdélyi Zsuzsanna és Kríza Ildikó munkáit¹⁰⁸).

Rab Zsuzsa tollából, az ő ékes-míves műfordításában már napvilágot látott két *Istenszülő álma* orosz egyházi népelem.¹⁰⁹ Egy korábbi munkánkban¹¹⁰ magunk is átültettünk magyar nyelvre egy-egy népelemet, illetve prózai elbeszélést. A témakört gazdagítandó, most újabb énekszövegeket teszünk közzé.

AZ ISTENSZÜLŐ ÁLMA¹¹¹

Ama városban, Jeruzsálemben,
Az oltárasztalon, a szentegyházban
Krisztust immáron fölfeszítik,
Lábaiba néki szegeket vernek,
A bordáit általdófik,
Szánják őt hiábavaló halálra,
Ő szent vére néki kiontatik.
Amék ember ezt az álmat napjában háromszor ha elmondja,
Ahhoz az ördög nem is férközhetik.
Bíróságra ő ha indul elítéltetni,
Az uraságoktól, nagyhatalmú emberektől,
Néki ottan igaza lészen.
Ezen embernek a szükség ha úgy hozza
Úton jártában, setét éjjelen,
Böjt helyett és gyónás helyett,
És a szent áldozás helyett.
Dicsőség az Atyának és Fiúnak
és a Szent Léleknek, ámen.

105 Bessonov 1861–1864. II/6. 130. No 581.

106 Szémán 1926. 11–13.; Bonkáló 1935. 37–38.; Erdélyi 1976. 57–59.; Kríza 1982. 53–56.

107 Orosz 1992a. 82–93.; Orosz 1992b. 165–186.; Orosz 1993a. 235–255.; Orosz 1993b. 1–97.; Orosz 1996.

108 Erdélyi 1976.; Erdélyi 1988. 692–748.; Erdélyi 1991. 51–142.; Kríza 1982.

109 Rab 1967. 132–135.

110 Orosz 1992a. 181–185.

111 Majkov 1869. 101.

Novgorodi kormányzóság, Valdaji kerület, Tureni egyházközség. I. Verescsagin gyűjtése (19. sz.)
Álomból való ébredéskor mondják.

ISTENSZÜLŐ¹¹²

Legszentebb Istenszüdő,
Hol aludtál, nyugodtál le?
Jeruzsálem városában,
Isten oltárasztala mögött,
Ahol Jézus Krisztus
Viszi az edényeket:*
A veres vér ömlik,
És cikázik és kígyózik.
Aki ezt az imádságot tudja,
Napjában háromszor elmondja,
Megüdvözülni.
Első fa a ciprus,
Másik fa az igazság,
Harmadik a meggyfa.
Víztől és áradástól,
Tüztől-lángtól,
Gonosz embertől,
Hiábavaló haláltól

Vlagyimiri kormányzóság, Jurjev Polszkiji kerület, Jesziplevo falu. Egy kisfiú közlése nyomán (19. sz.), lefekvéskor és ébredéskor mondják. *edények: a kehely és a diszkosz

IRODALOM

Anthologion tou holou heniautou. 1974. t. 2. Róma

Arany-Miatyánk az imádandó, dicsérendő és keserűséggel szenvedő Úr Jézus Krisztus halálához. Budán, 1867. Nyom. Bagó Mártonnál. Erdélyi Zsuzsanna gyűjtése, 1977. Tápiószele (Pest m.)

Avvakum protópópa önéletírása. Jepifanij szerzetes önéletírása.

1979 Ford. Juhász József. Budapest

Benedek I.

1991 Elmélkedés a Tibeti Halottaskönyvről. In: Tibeti Halottaskönyv 7–21. Budapest

Berki Feriz (szerk.)

1984 Az orthodox kereszténység. Budapest

Bessonov, P.

1861–1864 Kaleki perechozie. Sbornik stichov i issledovanie. Tom I–II. Moskva

Blankov, Ž.

1973 O dvoeverii i amuletach-zmeevikach. In: Vizantija; Južnye slavjane i Drevnjaja Rus'; Zapadnaja Jevropa. Iskusstvo i kultura. 203–210. Moskva

¹¹² Pypin 1862. 128. No 2.

Bonkáló Sándor

1935 A kárpátalji rutén irodalom és művelődés. Pécs

Bruinier, J. W.

1914 Das deutsche Volkslied. Leipzig–Berlin

Das goldene Vater Unser, zur andächtigen Verehrung des bitteren Leiden und Sterben unsers Herrn Jesu Christi. Nro 90. Erdélyi Zsuzsanna gyűjtése, Taksony (Pest m.)

Dicsérvételek az Urat

1984 Görög szertartású katolikus énekeskönyv. Budapest

Erdélyi Zsuzsanna

1976 Hegyet hágék, lőtőt lépék. Archaikus népi imádságok. Budapest

1988 Archaikus népi imádságok. In: Magyar Néprajz V. Népköltészet. Főszerkesztő: *Vargyas Lajos*. 692–748. Budapest

1991 Az archaikus népi imádságzáradékok történeti kérdései. In: Boldogasszony ága. Tanulmányok a népi vallásosság köréből. Szerk.: *Erdélyi Zsuzsanna*. 51–142. Budapest

Evans-Wentz, W. Y.

1991 Bevezetés. In: Tibeti Halottaskönyv. 91–142. Budapest

Fedotov, G.

1935 Stichi duchovnye. YMCA–Press Paris

Galkovskij, N. M.

1916 Bor'ba christianstva s ostatkami jazyčestva v Drevnej Rusi. Tom I. Char'kov.

Haag, H.

1989 Bibliai lexikon. Budapest

Hain, M.

1973 „Der Traum Mariens”. Ein Beitrag zu einem europäischen Thema. In: *Dona Ethnologica. Beiträge zur vergleichenden Volkskunde.* Bd. 71. 218–232. München

Hérodotosz

1989 A görög–perzsa háború. Ford.: *Muraközy Gyula*. Budapest

Hilmar, E.

1966 Mariä Wanderung. (Überlieferung und Geschichte eines geistlichen Volksliedes). In: *Jahrbuch für Volksliedforschung.* 11. 37–57. Freiburg

Jelesonskaja, Je.

1917 K izučeniju zagovora i koldovstva v Rosii. Moskva.

Kalužniacki, E.

1888 Zur Geschichte der Wanderungen des „Traumes der Mutter Gottes”. In: *Archiv für slawische Philologie* 11. 628–630.

Kievo-Pečerskij Paterik po drevnim rukopisjam

1870 V. perełożenii na sovremennyj russkij jazyk Marii Viktorovoj. Kiev

Kretzenbacher, L.

1975 Südost-Überlieferungen zum apokryphen „Traum Mariens”. München

Kríza Ildikó

1982 A legendaballada. Epikai-lírai alkotások az irodalom és a folklór határán. Budapest

Majkov, L. N.

1869 Velikoruszskie zaklinanija. Sanktpeterburg

Makay B.–Kiss J.

1988 Népi gyógyítások Szatmárban. Budapest

Makra Sándor

1988 A mágia. Budapest

Maksimov, S. V.

1903 Nečistaja, nevedomaja i krestnaja sila. Sanktpeterburg

Mansikka, V. J.

1909 Über russische Zauberformen. Helsinki

Nikiforovskij, M.

1875 Russkoe jazyčestvo. Sanktpeterburg

Nikoľskij, N. M.

1983 Istorija ruszkoj cerkvi. Moskva

Novikov, Ju. A.

1971 K voprosu ob evolucii duchovnyh stichov. In: Russkij Fofklor XII. 208–220.

Orosz György

1992a A „Tizenkét péntekről” című nagyorosz egyházi népénekekről. In: Studia Slavica Savariensia I. 82–93. Szombathely

1992b Nagyorosz egyházi népénekek a mágikus praktikákban (A „Legszentebb Istenszülő álma”) In: Acta Academiae Paedagogicae Nyíregyháziensis. Tomus 13/E. 165–186.

1993a „Add nekik a te szent nevedet”: zárándok-énekesek és énekes vándorkoldusok a Kijevi Ruszban. In: A miskolci Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXX–XXXI. 235–255. Miskolc

1993b A pogány-keresztény vallási szinkretizmus kérdései a nagyorosz egyházi népénekek tükrében. In: Studia Academiae Nyíregyháziensis. Tomus II. 1–97.

1996 Nézetek rám szemetekkel, hallgassatok fületekkel. Nyíregyháza

Pypin, A. N.

1862 Ložnye i otrečennye knigi ruszkoj stariny. In: Pamjatniki starinnoj ruszkoj literatury, izdavaemye Grigoriem Kušelevym-Bezborodko. Vypusk 3. Sanktpeterburg

Rab Zsuzsa

1967 Varázslók, szentek, vitézek. Ó-orosz népi énekek. Magyar Helikon

Sapunov, B. V.

1970 Pamjatniki materialnoj kul'tury dvoevercev. In: Trudy Gosudarstvennogo Ermitaža XI. 7–24. Leningrad

Ščapov, A. P.

1906 Sočinenija v 3-ch tomach. Tom I. Sanktpeterburg

Seibert, J. (szerk.)

1986 A keresztény művészet lexikona. Budapest

Szántó K.

1987 A katolikus egyház története. I. Budapest

Szémán I.

1926 Az újabb orosz irodalom. Budapest

Szent Biblia

1974 Fordította: *Károli Gáspár*. Budapest

Szövérfy J.

1957 Irisches Erzählgut im Abendland. Studien zur vergleichenden Volkskunde und Mittelalterforschung. Berlin

Tibeti Halottaskönyv

1991 Fordította: *Hetényi Ernő*. Budapest

Varencov, V.

1860 Sbornik russkich duchovnyh stichov. Sanktpeterburg

Veselovskij, A. N.

1876a Opyty po istorii razvitija christianskoj legendy. III. Son Bogorodicy i svodnye redakcii epistolii. In: Žurnal Ministerstva narodnogo prosveščeniya. Časť CLXXXIV. No 3. 341–363. Sanktpeterburg

1876b Opyty po istorii razvitija christianskoj legendy. II. Epistolija o nedelje. In: Žurnal Ministerstva narodnogo prosveščeniya. Časť CLXXXIV. No 4. 50–116. Sanktpeterburg

Weszprémi Codex

1874 In: Nyelvemléktár. Régi magyar codexek és nyomtatványok. Szerk.: Budenc József, Szarvas Gábor, Szilády Áron. II. k. Budapest

Žit'je i chozden'je Danila Rus'skyja zemli igumena.

1980 In: Dmitriev, L. A.–Lichačëv, D. S. (szerk.): Pamjatniki literatury Drevnej Rusi XII vek. 24–115. Moskva

„I HAVE SEEN A WONDERFUL DREAM...” GREAT RUSSIAN RELIGIOUS FOLK HYMS THE DREAM OF THE BLESSED MOTHER OF GOD

This study is part of a more comprehensive research aiming at studying the origin and nature of *religious syncretism* in the state of Kiev–Russia 50 to 100 years before the „state's christening” (accepted Christianity) and in the succeeding centuries.

Through studying the Great Russian religious folk hymns („duchovnye stichi”) it becomes possible to prove the definite survival and reproduction of some categories of the *archaic views of the world* which were hidden in the depths of consciousness. Thus pagan incantations can be traced in the *hymns „The Dream of the Mother of God”* („Son Bogorodicy”) and „On 12 Fridays” („O dvenadcati pjatnicach”).

The majority of scholars think that the Great Russian religious folk hymns acquired their present form, or a form very close to that, in the 15–16th centuries. The syncretic views reflected in the religious folk hymns must be studied in close connection with those *forms of consciousness* which were characteristic of the various classes and layers of the society at the time when the hymns came into being. The relevant scholarly achievements of international folklore research and the Hungarian studies have also proved that the hymn „*The Dream of the Mother of God*” („The Dream of Maria” in the Catholic culture) and its prose narrative variety are wide-spread *both in the eastern and the western religious cultures*. They have survived attached to beliefs *in the functions of protection and prevention from evil*, with equal power both in the oral and written forms. Christian church practice in Russia also contributed to the fact that people applied hymns and prayers in their *curing practices and quackeries*. Since *medical treatment meant religious quackery up to the age of Peter I, curing and exorcism was solely the privilege of clergymen and monks*. Curing accomplished both in pagan and Christian spirit was in fact a kind of *counter-magic*, which is magic nonetheless.

György Orosz

AZ IPARI TERMELÉS HATÁSA A HANGONY-VÖLGYI EMBERRE

Jelenkor – történeti és néprajzi változásvizsgálat a hetvenes évek első felében Ózd környékén

DÖMÖTÖR ÁKOS

Az ózdi gyár már a századforduló előtt jelentős tényezőnek számított a környéki lakosság paraszti kultúrájának átalakításában. Az 1850-es évek elején az itt dolgozó gyári munkások 35%-a járt be a vasgyárba Ózd környékéről.¹ Bár ezek a proletárok egytől egyig a közeli településekről származtak, többnyire Várkonyból és Csépanyból, ez az adat mégis azt mutatja, hogy a bejárás mint életforma messze nyúló történeti gyökerekkel rendelkezik. A bejárás ezen a területen a munkássá válás folyamatának előkészítője és eszköze is volt egyben. Jelentősége sokkal nagyobb, mint amit ennek tulajdonítunk, hiszen ez a társadalmi jelenség meghatározott tapasztalati alapon általánosan érvényes következtetések megállapításához vezethet.²

A statisztikai adatok áttekintése szerint az ózdi vasgyár fokozatosan, és egyre gyorsuló ütemben vette igénybe a vidék településeiről az ipari felhasználásra kínáló munkaeőt, és egyre távolabbi községek lakóit szippantotta magához.³

A századforduló évében 28 településről 1970 munkás járt be az ózdi vasgyárba a vidék községeiből. Ez a létszám az akkori összes dolgozónak 44,4%-át jelentette.⁴

1900-ban tehát a bejárók megoszlása a következő volt: 5 km-es körzetből 1766 fő, 5–12 km-es körzetből 158 fő és 12–20 km-es körzetből 46 fő járt be dolgozni. A közlekedés fejletlensége, a rossz útviszonyok befolyásolták, hogy az ózdi vasgyár munkaerő-felszívó hatása viszonylag szűk földrajzi környezetre korlátozódott. Nagy mennyiségű munkaerő fecserlődött el a fennálló állapot miatt: a bejáróknak csupán 18%-a utazhatott vonattal 1900-ban, fennmaradó 82%-uk gyalog jutott munkahelyére.

Egészen más a kép több mint hetven év után. Az Ózdi Kohászati Üzemek összes dolgozójának létszáma 1975-ben 13 750 főre emelkedett.⁵ Ezen belül a községekből bejárók száma 4650 főre rúgott. A gyár 55 községből vonta magához a dolgozókat. Érdeemes szemügyre vennünk a bejáró munkások megoszlását: 5 km-es körzetből 10 057 fő, 5–12 km-es körzetből 2177 fő, 12–20 km-es körzetből 831 fő, 20–30 km-es körzetből 499 fő, végül 30 km-es körzeten kívül 186 fő járt be dolgozni 1975-ben. A bejárók 14%-a vonattal, 80%-a autóbusszal és 6%-e egyéb járművel utazott munkahelyére.⁶

Összehasonlítva a statisztikai adatokat, meghatározhatók a bejárók életében lejátszódott változások. A századforduló óta az ózdi vasgyár átalakította a vidék lakosságá-

1 *Lehoczy Alfréd*: Az ózdi gyár létrejötte (1845–1852). Miskolc, 1965. 34.; *Kóródi József*: A borsodi iparvidék. Bp., 1959. 22.; *Varga Gáborné* (szerk.): Borsod-Abaúj-Zemplén megye története és legújabb kori adattára. Miskolc, 1970. 62.; *Dobi Sándor*: Fejezetek Ózd történetéből. Ózd, 1975. 9., 18.

2 *Tóth Árpád*: Az ózdi körzet bejáró munkásai. Borsodi Szemle 3. 1976. 45.

3 *Kovács Károly*: A bejáró dolgozók helyzete és szerepe az Ózdi Kohászati Üzemekben. Ózdi Acél II (1976.) évf. 25.

4 *Birta István*: Adalékok az ózdi vasgyár munkásviszonyai történetéhez. Történelmi Évkönyv II. köt. Miskolc, 1968. 255.

5 *Kóródi József* i. m. 86.

6 *Kovács Károly* i. m. 25–27.

nak arculatát.⁷ A hetvenes években a gyalogos bejárás ismeretlen fogalomná vált. Javultak a munkaerő-árú eladásának feltételei a dolgozók számára. A vasgyár az urbanizáció motorjaként teljesen átformálta a települések szerkezetét, és egyes falvak Ózdba olvadtak. Ezeknek lakói Ózd város lakosságát növelték. Módosult tehát a bejárás fogalma, mert a városhoz csatolt területek lakói már nem számítottak bejáró dolgozóknak.⁸

Az idők folyamán megváltoztak a bejárás övezetei Ózd körül. Minél közelebb feküdt a gyárhoz a körzet, annál inkább kiszélesedett az ipari munkavállalás a lakosság körében. Egyre újabb távoli életmódövezetek alakultak ki a közlekedés és a gyári termelés fejlődésével. A távoli területek bejáróinak életmódjában később és gyorsabban játszódtak le a helyi kultúra átalakulását jelentő változások, mint az Ózdhoz közelebb eső településeken.⁹ Az életmódváltozások fázisainak és szféráinak eltolódása jellemzi a Hangony völgyének négy községét.

A bejárás hatására megváltozott a helyi munkásság összetétele. A fokozatos megtelepedés során Ózd különböző etnikai hagyományok gyűjtőmedencéje lett, amelyben a városi munkásság magába olvasztotta és helyi módon szabványosította a táji kultúra etnikai elemeit.¹⁰

A Hangony völgyének népe az Ózd-vidék iparosodásának tengerében szintén megteremtette bejáró munkásait. A paraszti telkek elaprózódása folytán rohamosan nőtt a mezőgazdaságban a nincstelenek, a zsellérek száma. A századforduló idején a Hangony-völgy gyengén ugyan, de az ózdi vasgyár vonzáskörébe tartozott. Három község kapcsolódott ekkor a vasgyár 5–12 km-es vonzáskörzetéhez: Alsóhangonyból 10 fő, Felsőhangonyból 6 fő, Szentsimonból 17 fő vállalt Ózdon gyári munkát. Az akkori bejáró munkástársadalomnak az alsóhangonyiak 3,2%-át, a felsőhangonyiak 2,4%-át és a szentsimoniak 4,1%-át alkották.¹¹

Sajnos, nem ismerjük név szerint a bejárás úttörőit a korai időszakból, a Hangony völgyéből.¹² Adatközlőink nem emlékeztek rájuk. Emlékezetükben a részesmunkát végző, elaggott, rongyos öltözkében botorkáló napszámosok alakjai rögződtek. Ennek az oka az volt, hogy az ipari termelésben részt vevők többnyire időszakos munkások voltak. A vasgyár hierarchikus rendszerében ez a beosztás alacsony lépcsőfokot jelentett. A gyárvezetőség nem szívesen alkalmazta volna őket állandó munkára, a szakképzettség hiányával levőket, akik fél lábbal a mezőgazdasági termelés feudális hagyományokat őrző világában éltek.

A falu módosabb parasztsága kezdetben lenézően tekintett a bejáró dolgozókra. Előttük az ózdi munkavállalás, az ipari bérmunka a falu nincstelenjeinek teljes megsemmisülését jelentette. Gondolkodásuk beleragadt a község zárt viszonyrendszerébe. Az ezen kívül játszódnó változások feldolgozására képtelennek bizonyultak. De a bejáró munkások sem voltak tudatában a lejátszódnó társadalmi változások jelentőségének. A társadalmi lét periferiáin élő zsellérség kiutat keresett a megélhetéshez, és közben a gyári termelés hatására, a munkaerő-árú ipari szabványként való eladásának kiszélesedéseivel lassan létrejött a munkásság a Hangony völgyében.

A „kolonizált” szakmunkásság bizalmatlanul és ellenszenvvel fogadta a környező falvakból érkezőket. Kiélesedett a konkurenciaharc a megtelepült szakmunkások és a

7 Puszta Béla: A megye lakosságának az életkörülményei. Borsodi Szemle 1. 1977. 6.

8 Tiba Imre: A bejáró életmód hatása a szabadidő felhasználására. Borsodi Szemle 3. 1976. 35–36.

9 Nemcsik Pál: Az Ózd-vidéki munkásság dalai. Bp. 1975. 7.

10 Eperjessy Kálmán: Városaink múltja és jelene. Bp. 1971. 253.

11 Birta István i. m. 255.

12 Bárczy Zoltán: Fejezetek a Borsodnádasdi Lemezgyár történetéből. Borsodnádasd, 1960. 79–84.

községekből beáramló, proletarizálódó mezőgazdasági nincstelenség között. A bejárás óriási jelentőségét a két világháború közti korszak éles szemű szociográfusa, *Szabó Zoltán* emelte ki egyik művében, a *Cifra nyomorúságban*. Így írt a vidék népéről: „Nem bomlik, hanem – bizonyos mértékig – átalakul a szegényparaszság ott, ahol bányák és ipartelepek vannak a közelben. Itt a paraszt életforma helyébe, legalábbis a bányába járó parasztság egy részénél lassan a munkás életformája lép. E tájak népének egy részénél érezhető, hogy itt a parasztéletnek inkább átalakulása, mint bomlása folyik. Ez az átalakulás különösen a többi vidékekhez viszonyítva egészségesebb...”¹³

Az ózdi vasgyár ipari termelése a két világháború közti korszakban főleg a táj képét alakította át, de a helyi társadalmak megmaradtak zártságukban. A bejáró munkások egy időre el is szakadtak falusi környezetüktől, hiszen kénytelenek voltak magukat meghúzni az ózdi kvártélyon. Időleges lakótársaságuk világában éltek, és nem szolgáltattak városi erjesztőül otthon, a községben.

A Hangony-völgyi községek lakossága a századfordulótól a hatvanas évek derekáig töretlenül növekedett. 1900-tól 1965-ig Domaháza népessége 881 főről 1215 főre, Kissikátoré 289 főről 501 főre, Hangonyé 1451 főről 1984 főre, Szentsimoné pedig 929 főről 1206 főre emelkedett.¹⁴

A nagymérvű népességyarapodás mint a barkó etnikai csoport helyi társadalmának mennyiségi változása jelentős feszültséget teremtett a táj amúgy is korszerűtlen mezőgazdaságában. A lakosság számának növekedése ütemében különbözött egymástól. Az Ózdtól távolabbi községekben a lakosság gyarapodása inkább mutatott fejlődő tendenciát, mint a közeli településeken.¹⁵

A községek népességyarapodásának üteme és a munkaerőáru felhasználása Ózdon egyáltalán nem volt összhangban egészen 1945-ig. Számos visszaemlékezés szól arról, hogy milyen nehéz volt bejutni az ózdi vasgyárba. Székely Barnabás 75 éves hangonyi nyugdíjas a következőképpen emlékezett vissza arra az időre, amikor 1928-ban gyári munkára jelentkezett: „...bementem a gyárba. Bementem vagy tízszer, hát bizony engem csak kivittek a kapuba. Egyszer szóltam a főmérnöknek, tessék most már fölvenni.

– Menjen ki a kapun, már tízszer van itt! – mondta emelt hangon a főmérnök.

– Még tízszer is eljövök, ha föl nem vesz – válaszoltam elkeseredetten neki. Akkor a főmérnök szólt az egyik kőművesmesternek. Úgy fenéken billentett, hogy kirepültem a gyárkapun keresztül.

– Eridj, ahova akarsz!

Hát itt nem vettek föl.”

A Rima vezérigazgatóságának tőkés vezetői sokoldalúan ellenőrizték a munkavállalókat. Az egyház szoros kapcsolatban állt a vasgyár igazgatójával. Kiss István 40 éves géplakatos apjától hallotta, hogy „a gyárba csak azt vették föl, akit a pap javasolt. Húsvétkor minden munkásnak gyónni kellett. A gyárnál minden dolgozó kapott egy papírt. Ezt le kellett adni a gyóntatópapnál. Aki nem adta le a lapot, nem vették vissza a gyárba, vagy büntetést kapott.” Talán ezért mondják közmondásképpen a völgy lakói: „Kinek Krisztus a barátja, nem kárhozik el, vagy könnyen üdvözüi.”

A szegény néppel rokonszenvező katolikus papok egyike-másika vállalta a gyárvezetőség felé a munkaközvetítést. Az emberbaráti segítségéről szólt Varga István Kap-

13 *Szabó Zoltán*: *Cifra nyomorúság*. Bp. é. n. 45–46., 123.

14 *Varga Gáborné* i. m. 136., 220., 318., 555.

15 *Kóródi József* i. m. 230.

csi 65 éves nyugdíjas, egykori bejáró dolgozó Szentsimonban, a Szurdok-tetőn meghúzódo házacsájában: „Apám az első világháborúban meghalt. Azon voltam, hogy minél előbb bekerüljek a gyárba. Segíteni akartam anyámnak. Anyám a harmincas években 5 pengőt kapott havonta. Öcsémel kimentünk a legelőre, és úgy legeltünk, mint a marhák. Úgy kerültem be a gyárba, hogy elmondtam a sorsomat. Az egyik pap megsajnál. Horváth Dénes paptanár volt, és Szentsimonba került kisegítő papnak. Horváth Dénes beszélt az ózdi apáttal, aki beajánlott engem a gyár igazgatóságánál. Ennek köszönhettem, hogy bekerültem a gyárba. 1928-ban felvettek ajtóhúzóknak.”

Az ózdi munkavállalás sikeréhez a zsellérek még egy-egy jobb lelkű nagygazda kapcsolatait is felhasználták. Kőszegi János bejáró dolgozó Hangonyban erre mutatott rá 1976 novemberében: „Hogy is volt az a munkafelvétel a múltba? Elbeszélte a komámnak az apja, hogy leszerelt a katonaságtól, és meg akart nőszülni. Bement a Pengő tulajdonosához. Mondta neki, hogy: Gyula bácsi! Be akarok jutni az ózdi gyárba, mer pénz kellene, oszt meg akarok nőszülni. Mondta neki a Pengő tulajdonosa, hogy menjen el egy jó gazdaemberhez, Horváth Sura Józsi bácsihoz. Neki van egy mérnök ismerőse a gyárban. Másnap reggel kocsival bementek az ózdi gyárba. Béla komám hajtotta a kocsit. Megálltak a Hosszú soron. Sorompó volt. Az úri negyedbe nem lehetett behajtani. Amíg a komám vigyázott a kocsira, a Józsi bácsi meg a Gyula bácsi bementek egy irodába a mérnök úrho. Délfele visszajöttek. Mondták neki: – No, Béla, el van intézve. Holnap délbe menj a kohósi kapuba, majd szólítanak.

Másnap a kohósi kapuba vót ott 600 ember. Vártak felvételre. Megjelent ott a mérnök úr. Szólította a Béla komámat meg egy másik hangonyi embert.

– Kanta Béla és Szilágyi András. Győjjenek be! Többiek mehetnek haza!

Így vették fel a komámat az ózdi vasgyárba. Ott dolgozott hosszú-hosszú évekig az elegytéren.”

A gyári munkásfelvétel 1945 előtt gyakran a manipuláció egyik eszköze volt választás idején. Az egyik nyugdíjas kohász elmondása szerint az ózdi vasgyárba őt először 1939-ben vették fel. Akkor éppen képviselőválasztás volt, és „kedvet akartak csinálni a szegény munkásoknak”. A becsapás akkor derült ki teljesen, amikor három hónap múlva elbocsátották a nemrég felvetteket. Ugyanúgy képviselőválasztásnak köszönhetette bejutását Holló József kissikátori lakos, aki a harmincas évek végén mint vasgyengető dolgozott a finomhengerműben.

A vidéki munkásság elhelyezkedése az ózdi vasgyárban ilyen siralmas képet festett. Az 1945 előtti létbizonytalanság kifejezője az alábbi rímelő szólás, amelyet szentsimoni öregektől hallottam: „Fehér vászontarisznya, be a gyárba meg vissza.”

A gyárfelvételekre való visszaemlékezések változatai azt mutatják, hogy 1945 előtt a Hangony-völgyieket a kiszolgáltatottság jellemezte. A gyári felvételek esetei a visszaemlékezések alapján arról tanúskodnak, hogy a munkaerőáru eladásának feltételei és körülményei lényegesen csak 1945 után változtak meg. A faluközösségek rokonsági szálakkal átszőtt keretei mindig szerepet játszottak a munkavállalás eseteiben. Mivel a bejárás sajátos kilépést jelentett a község hagyományos kereteiből, a nagyipari termelésben való részvétel az etnikai csoport részének városi kiterjedését hozta magával. Az ipari bérmunka kiszélesedése megteremtette a termelés szabványát, és az otthoni részesmunka feudális formáinak a keveredésével megváltozott a munkaerőáru jellege.

Új viszonyrendszer alakult ki a bejáró munkások tudatában. A szülőföldet jelentő községet már *nem önmagában* szemlélték, hanem Ózdhoz fűződő viszonyában. A szemléletben megnyilvánuló „kettősség” jelenleg is áthatja a Hangony völgyéből bejáró kohászati dolgozók gondolkodását. Az élet különböző területein mutatkozó jelenségek

sajátos zárt rendszert mutatnak. A városi környezettel való találkozásuk esetén „le kell fordítani” a fogalmakat, amely sok esetben nem sikerül, vagy csak magyarázattal lehet-séges.

A természeti környezettel való kapcsolat változatait mutatta a földrajzi nevek éle-te. Az eltérő korosztályokhoz tartozás és a gyárvároshoz fűződő viszony jellege meg-határozta a dűlőnevek és falurész-elnevezések halványodását vagy elevenységét a község lakóinak tudatában.

Domaházán pl. Elek Szószóló Ferenc 33 éves segédmunkás, aki szabad idejében kedvvel segített tsz-ben dolgozó édesanyjának, pontosan elsorolta és megmutatta nekem a község határában fekvő völgyeket (*Sózó, Eperestő völgye, Néhág, Nagy-völgy, Répás, Kékasztó, Kovács ortványa, Togonya, Cé-lápa, Szekeres-bék, Szegedje, Körte völgye, Di-ák völgye, Gyipa, Tamás völgye, Hársas völgye, Kereszt alja, Fénkő alja, Utas, Felső-völgy, Szedres-lápa, Gabola-bék, Hollófészek stb.*), a hegyeket (*Bék, Hintós, Csurgó, Hosszú-föld, Mihá homloka, Marcó hegyesse*), az erdőket, szántóföldeket, legelőket (*Széles simolya, Szoros, Málnás, Málnás-tető, Keselyűs-bék, Vásárút, Nagy-részelés, Kis-részelés, Medvés-ódal, Fűzhatár, Örvényes vereje*). Ezenkívül Szószóló Ferenc meg-mutatta, hol feküdtek apjának földjei a termelőszövetkezet megalakítása előtt. A 30 éves korosztályhoz tartozó bejáró munkásnak a tudatában Domaházán élénken éltek földrajzi környezetének legapróbb részletei is. Ózdhoz kevésbé fűzték érzelmi szálak, mivel gyá-ri bekapcsolódása meglehetősen újkeletű volt. Bár apja is az ÓKÜ-nél dolgozott, de ez nem bizonyult meghatározó tényezőnek: a tsz megalakulása (1961) óta kezdte a bejá-rást.¹⁶

Egy 15 éves domaházai ipari tanuló kérdésemre felsorolt jó néhány földrajzi ne-vet. Felsorolása arra engedett következtetni, összehasonlítva a Hangony-völgy többi községével a fiatalság földrajzinév-ismereteire vonatkozóan, hogy *az ózdi bejárás foko-zódása, az ipari munka megerősödése, a jelentős életmódváltás következtében a mun-kásság kapcsolata hagyományos természeti környezetével meglazult, illetőleg lényegesen átalakult.*¹⁷ A falusi földrajzinév-rendszer „városi módon” kelt életre a bejá-ró munkások tudatában.

Ugyanilyen változásokat figyeltem meg a völgy Ózdhoz közelebb eső települé-sein.¹⁸

Kissikátorban Medve Laci Tibor 40 éves szakmunkás 89 földrajzi nevet mondott el sorra véve. Belőlük csak néhányat közlök a földrajzi összefüggés ismeretének bizo-nyítására: *Pípis* (hegy), *Tamás-völgy* (lápa), *Kakucsány* (lápa), *Iraszló* (hegytető), *Ha-rangláb* (hegytető), *Cinegés* (hegytető), *Cinegési-tanya, Havas-tető, Ódalút, Teknős-lápa, Szőlő-lápa, Rengett-völgy.*

Maruzsi Barnáné tanítónő kérésemre tanítványaival gyűjtőmunkába kezdett. Az eredmények azt mutatták, hogy a 9–10 éves gyermekek általában csupán 15–25 föld-rajzi nevet ismernek. Igaz, hogy egy szorgalmas tanuló nagyszülei segítségével több mint 80 földrajzi nevet írt föl feltűnő kivételként. A hegy-, völgy- és tanyanevekhez fű-zött értelmezések azt mutatták, hogy az eredeti történeti események régen feledésbe me-rülhettek. A kissikátori gyermekek feltűnő tudatlansága a földrajzi nevek ismeretében

16 Vö. Gemeinde Domaháza in Ungarn, Ofen, Pesther Distrikt 1855. I–II. térkép. OLS-78. 74. téka. (Magyar Országos Levéltár). Domaháza kisközség Borsod vármegyében. 1890. OLS-78. 74. téka. Kataszteri térképek.

17 Lőrincze Lajos: Földrajzi neveink élete. Bp. 1947. 23–24.

18 Dorf Sikátor in Ungarn, Kaschauer Distrikt 1854. OLS-91., továbbá: Bm T94., Bm T129/1,2., U375., U558–559.

azt mutatta, hogy megbomlott a régi családi hagyományátadás, és ez is hozzájárult a természeti környezettől való távolodáshoz a bejáró munkások helyi társadalmában.

Hangonyban az idősebb korosztályhoz tartozó id. Endrész Gyula kapásból a következő földrajzi neveket sorolta el: *Barát völgye*, *Csipcsi* (hegy), *Lam vereje* (völgy), *Rengett lábja*, *Mihászo völgye*, *Biríny*, *Kis-Biríny*, *Nagy-Biríny*, *Egres völgye*, *Lacó padja*, *Ír völgye*, *Simon asza* (völgy), *Malom-völgy*, *Hajág völgye*, *Dobra*, *Dobra-tető*, *Dobra-ódal*, *Tartoloca*, *Golotka* (erdőrész), *Üsnök*, *Szénégető*, *Pityergő* (kút), *Mocsolyás*, *Sósalja*, *Petre* (völgy), *Büdös-kút*, *Tetyves gödre*, *Pogányvár*.¹⁹

A népi magyarázat és a tudatos történeti ismeretterjesztés hatása keveredett abban, amit Endrész Gyula és családtagjai elmondtak az egyik-másik földrajzi elnevezés eredetéről. A *Barát völgyében* kolostor volt régen. A *Csipcsi-hegy* körül elterülő területnek egykor Csipcsi Péter volt a gazdája. A *Lam verejét* Lam Pál birtokolta hajdan. A *Rengett lábja*ban „borzasztóan nagy láb erdő” magaslott. *Lacó padját* egy földbirtokosról nevezték el. A *Malom-völgy* a benne lévő kis malomról kapta nevét. A *Baglyas* erdő-részben sok bagoly húzta meg magát. A Birínynél húzódó erdő rész mellett, a *Szénégető*nél égették pár évtizede a szenet. A *Dobra* nevű dűlőhöz pedig egy népetimológiát tartalmazó betyártörténet kapcsolódott: állítólag Vidróczi betyárnak ott volt a tanyája. Az gondolták, hogy elfogják, *dobra kerül* a birtok. Más magyarázat szerint egy *Dobra* nevű birtokos vette meg ezt a földet.

Megfigyeléseim szerint a 20–30 évesek korosztálya távolról sem ismerte ennyire környezetének földrajzinév-anyagát. A Hangonyba más vidékekről betelepült kohászati dolgozók ismeretlenül tekintettek erre a mikroszkopikus részletességgel rögzített világra, amelyben részben a helyi történelem is megmaradt bonyolult községi értelmezésben. Legfeljebb a gyárhoz vezető út és esetleg környékének egy-egy részlete mint a szerves kultúra töredéke maradt meg bennük, mert szemléletük ökonomikus látásmódról tanuskodott. A gyári munkahelyre összpontosult figyelmük. Termelésük és anyagi javaik elosztásának helye átvéődött Ózdra. Lakóhelyük a község volt, amely előbb-utóbb a városba látszott olvadni.

Érdekes különben a hangonyiak földrajzinév-ismeretének tanulsága. Az alsóhangonyiak inkább Alsóhangony, a felsőhangonyiak pedig inkább Felsőhangony környezetét ismerték. Bár a két község 1939-ben Hangony néven egyesült,²⁰ és lakóik keveredtek egymással, mégis tudatukban és magatartásformáikban számos régebbi, egymástól elkülönítő vonást megőriztek.

Szentsimonban a belső terület 60–70 éves lakói közel 40 völgy, rét, út és szántó nevét tudták. Ezenkívül a község belterületén 38 „udvar”-t soroltak fel, amely az egykori tulajdonos családfő nevét viselte. Hangonytól Ózd felé haladva, az első a *Zsófi-udvar*, az utolsó a *Kovács Pál-udvar* volt. Jellemző az ÓKÜ vonzásának erejére, hogy a 38 udvar közül jelenleg 30-ból jártak be oda dolgozni. A városiasodás gyorsulásának eredményeképpen a községben új életmódvezetek keletkeztek. Ezeknek lakóit a betelepültek kevéssé ismerték. Az új lakótelepek munkásnépe előtt viszont a község belterületének földrajzinév-együttese jobbra ismeretlennek tűnt.

Hasonló kettősséget mutatott a bejáró munkások névhasználata is. Előfordult, hogy a kohászati dolgozót teljesen más néven ismerték otthon, községében vagy a többi Hangony-völgyi településen, mint az ÓKÜ-ben. Pl. *Kocsik Bélát* Kissikátorban mindenki *Tóth Janinak* szólította. Tehát nemcsak a ragadványnevet (Tóth) használták otthon,

19 *Ila Bálint*: Gömör megye II. köt. Bp. 1942. 37–39., 284–287.

20 *Ila Bálint*: Gömör megye I. köt. Bp. 1976. 465.

hanem a községben a lakosság az egyházi anyakönyvben feltüntetett személynévét ismerte el. Vagy a fiatal kissikátori párttitkárt, *Elek Józsefet* az idősebbek csak *Barnusnak* nevezték. (Barnus ugyanis a Barna beceneve, és a községben ezt a személynévét fogadták el és használták). Ugyanezzel a jelenséggel találkoztam Hangonyban is. Ott pl. *Csank Bálint* üzemi csoportvezetőt mindenki *Csank Árpád* néven ismerte. A személynévek használatának kettőssége számtalan zavart okozott eddig gyári kimutatásokban, mert a dolgozók községi viszonyrendszere a munkahelyen lépten-nyomon belekeveredett a munkasközösségek új életébe.²¹

A ragadványnevek rendszere számos egyezést és különbséget mutatott a Hangony-völgyi településeken. Domaházán a három tősgyökeres nemzetség, az *Elek*, *Holló* és *Kisbenedek* család tagjai mint bejáró dolgozók megkülönböztetés céljából ragadványneveket kaptak. Az *Elek* család bejáró tagjai között *Angyal*, *Csank*, *Csikus*, *Ember*, *Simon*, *Sós*, *Szósztóló*, *Zimányi*, a *Hollók* közül *Daróci*, *Dindó*, *Kande*, *Kiszi*, *Vámos*, *Vaskó*, *Villáros*, a *Kisbenedek* családból *Bódi*, *György*, *Hamir*, *Kabe*, *Kisandrás*, *Kispes* a ragadványnevekkel találkoztam.

Megszólításban a ragadványneveket, vagy ahogy a községben mondták: a „tapadék”-ot a személynévvel együtt használták: *Kiszi Pista*, *Szósztóló Feri*. Különben az egyén megnevezésekor a ragadványnevet a családnév és a személynév közé tették. Következőképpen: *Elek Angyal Béla*, *Holló Dindó Vendel*.

Érdekes, hogy a bevándoroltak nem kaptak ragadványnevet. *Szoó Kálmán* apja Dobfenéken született, és onnan jött Domaházára. *Tóth Béla* apja mint cseléd Susáról vetődött a községbe. *Vincze József* elődei valahonnan a Felvidékről kerültek ide. Nekik nem volt szükségük megkülönböztető névre. *Németh Toldi László* viszont – aki Borsodszentgyörgyről nősült be Domaházára – megtartotta „ragadék”-ját, bár saját megjegyzése szerint „erre nem volt szükség”.

Kissikátor bejáró társadalma a ragadványnevek használata terén már közel sem mutatta az előzőekben ismertetett gazdagságot. A *Kocsik* család tagjai egytől egyig a *Tóth* ragadványnevet viselték. A *Maruzsiak* között *Gazsi* és *Nóvé*, a *Kovácsok* között *Fűtő*, *Vigó* ragadványnevekkel találkoztam. A bejáró munkások azonban ma már szívesen elhagyják a „tapadék”-ot, mondván, „minek, a személyiben sincs benne”.

Kissikátorban valószínűleg szentsimoni hatásra más-más helyen fordult elő a ragadványnév, hol a személynév, hol a családnév után mondták. Pl. *Németh István Cso-szár*, *Marizsi Arzen Nóvé*, de: *Medve Szakó István*, *Medve Laci* Tibor vagy *Kocsik Tóth Gyula*.

Megjegyzem, hogy a benti gyári kapcsolatok formáit ellenben a községben nem ismerték. *Kocsik Béla* elmondása szerint az ő beceneve az üzemben: *Sógor*. Benti műszerész kollégáját *Mile* néven becézték egy sikeres jugoszláv tv-filmsorozat (*Amerre a vaddisznók járnak*) főszereplője után.

A rengeteg betelepülő Hangonyban is érezte a hatását a névrendszer jelenkori alakulásában. A községbe vándorló és gyökeret verő munkások vagy a közeli településekről, vagy egészen távoli vidékekről érkeztek. A Hangonyban megtelepültek többek közt Domaházáról, Kissikátorból, Szentsimonból, Urajból, Borsodszentgyörgyről, Egerbaktáról, Zabarról, Bocsárlapujtóról, Borsodszentmihályról, Járdánházáról, Szuhogyról, Gesztetéről, de még Hajdúböszörményből, Aradról és Ungvárról is származtak.

A népességekveredés hatására régi családok (*Kanta*, *Turcsányi*, *Székely*, *Dul*, *Bodor*, *Bartók*) elhagyták a ragadványnevek használatát. A bejáró dolgozók között az *End-*

21 *Dobosy László*: Ragadványnevek Ózd környékén. (Kézirat). HOM Adattára 1950. sz.

részeknél *Bajer és Matyi*, a *Kisgergelyeknél Kormos és Varga*, a *Lestálóknaál Beton, Karó, Matyi, Kutya, Külső, Belső, Varga, Bornyász, Dombi* stb.

A lakosság összetételének a megváltozásával ez a hagyományos névrendszer is tünedezett. A bejárók inkább ismerték, mint használták ezeket a megkülönböztető elnevezéseket.

A szentsimoni névrendszer élénken élt még a helyi öregek emlékezetében. A *Bel-lérek* leggyakoribb ragadványneveit (*Alsó, Felső, Fürjes, Barta, Kata*), a *Vargák* (*Hagyó, Füst, Kapcsi, Gábor*), a *Könyák* (*Bótai, Gazsi, Zsófi*) „tapadék”-jait könnyen feljegyezhettem tőlük. A megkülönböztetés szükségességére a község belterületén az is rámutatott, hogy *Kovács Bélából* összesen nyolc nyüzsgött a településen, s ha nem lett volna *Lőrinc, Felső, Vergőzse, Lóska, Alsó, Gazda* ragadványnevük, könnyebben össze lehetett volna téveszteni őket. (*Kovács Béla Lóska és Kovács Béla Alsó* is kettő-kettő lakott Szentsimonban.)

A jelentős számú betelepedett munkás általában elhagyta ragadványnevét. Pl. *Elek János, Elek Boldizsár* Domaházáról származott. Kissikátorban csak ezt a két nevet használták. *Elek Elemér*, aki Kissikátorból jött Szentsimonba, már nem is emlékezett családjára egyéb megjelölésére. Érdekes viszont, hogy *Németh Pál Forgács* Szentsimonban is megőrizte borsodszentgyörgyi ragadványnevét. A megtelepedés többgenerációs folyamata során általában feledésbe merült a funkcióját veszített elnevezés. A bejárás következtében tehát olyan új viszonylatok keletkeztek, amelyek szükségtelenné tették a régi jelöléseket. Az ipari bér munka kiszélesedése így a helyi társadalom tősgyökeres paraszti magja mellett létrehozta a betelepültek egyre növekvő rétegét. A névrendszer egyszerűsödött, és közeledett a városi mintához. A betelepültek által előidézett viszonylatok újszerűsége és a városiasodás-iparosodás következtében beállott életmódváltozás a települések eredeti társadalmi magjában erjesztőként hatott. A községek bejáróinak bonyolult és változatos névhasználata tükrözte azt az összetett, ellentmondásos folyamatot, amely a helyi társadalmakban az őzdi vasgyárral való találkozás révén lejátszódott.

A gyári termelésben való részvétel megváltoztatta a bejáró munkások viszonyát tájuk és községük népi kultúrájával szemben. Környezetük időleges megváltozása, a gyorsan átalakuló ipari termelés elmélyítette önismeretüket. Megváltozott a tudatossá vált környezetük társadalmi egységéhez fűződő viszonya. A tudatosodás folyamatának bonyolult előretörését mutatta a *barkó* szó jelentéseinek és jelentésváltozatainak sora.²²

A *barkó* népnév eredetkérdésével többen igen behatóan foglalkoztak, de a szó etimológiája jelenleg még tisztázatlan. Elsőnek *Lajos Árpád* foglalkozott a *barkó* elnevezés eredetével. Szerinte a *barkó* szó gúnynév, és „tarka nyakszőrű”-t jelent. A népcsoport „barkó”-nak nevezi a tarka nyakú libát vagy disznót. Ezt a megjelölést vették át *Lajos Árpád* feltételezése szerint a földművesekre, akiknek a nyaka tarkállik a piszoktól.²³ *Tóth Zoltán* György 1947-ben kétségbe vonta az előzőleg ismertetett állítást. Megfigyelése szerint „a barkók nem tudják, hogy ők miért barkók; arról sem tudnak, hogy azért barkók, mert »tarka nyakúak«, »piszkos nyakúak«...”²⁴ *Paládi-Kovács Attila* a *barkó* etnikai csoportról írt alapos tanulmányában azt a feltételezést tette közzé, mi-

22 A *barkó* szó az irodalomba is bekerült a 'palócság Gömör megyei csoportjához tartozó' jelentésben: Petőfi-szótár. I. köt. Bp. 1973. 278.; Tanulságos az a vélemény, mely szerint a palóc gúnynév volt, és a tudósok tovább-tovább tolták a palócföld határait: Györffy István: Magyar nép, föld. Bp. 1942. 239–240.; Kósa László–Filep Antal: A magyar nép táji-történeti tagolódása. Bp. 1975. 67.

23 *Lajos Árpád*: A „barkó” népelnevezés magyarázatához. Ethnographia 1937. évf. 423–424.

24 *Tóth Zoltán György*: A barkók öröklési jogszabályai. Eger, 1947. 11.

szerint a barkó népnév a Barco ezredtől veszi eredetét.²⁵ Ez a feltevés a szerző kijelentése értelmében bizonyítást kíván.

A barkó népnév eredetének eldöntését nem tekintem feladatomnak, mindenesetre a szó a magyar nyelvészet szakavatott képviselőinek összefoglalásában mint „bizonytalan eredetű” szerepel. A „főleg Gömör megyében élő magyar néprajzi csoport tagja” jelentésben csak igen későn, 1833-ban fordul elő szavunk.²⁶

Adatközlőim a Hangony völgyében a barkó szót népnévként nem ismerték. Márton Árpád domaházi cigány bejáró munkás elmondta, hogy a barkó jelentése: a palócok egyik „ága”. Rögtön hozzátette: „a szüleimtől hallottam”. Majd folytatta: „az üzemből a barkó jelentése: paraszt.” Bellér Fűrjes Józsefné 72 éves parasztasszony szerint „a barkó a palóc egyik ága, nyelvjárás. Könyvből tanultam.” Id. Endrész Gyula Hangonyban a következően határozta meg a barkót: „nyelvjárásban beszélő ember”. Majd hozzátette: „Hangonyban nem haragszunk ezért”.

Akadtak enyhén rosszálló értelmezések szavunk jelentésével kapcsolatban. Kisbenedek Kabe József 74 éves domaházi lakos kérdésemre, hogy kik a barkók, így válaszolt: „A tótokat hívják így. A beszédjük meg a ruházatok olyan.” Illés Zoltán hangonyi kőműves, ÓKÜ-dolgozó úgy tudta, hogy „a barkó rossz ízlésű ember”. Hallotta, amint valakiről megjegyezték: „Barkósan jár”, tehát ízléstelenül öltözött fel.

A barkó szó gyűjtéseim során leggyakrabban „tarka fejű liba” jelentésben bukkant fel. Domaházán Kisbenedek Kispesta István 56 éves bejáró dolgozó ezt állapította meg a barkó szóról: „Itt leginkább a libákra mondják. Tarka fejű, kontyos liba.” A többi domaházi adatközlő lényegében ugyanígy értelmezte a barkó szót: „tarka fejű liba,” „liba, fején fekete folt”, „kontyos liba” jelentéssel. Kissikátorban szintén felbukkant ez a jelentés (tarka liba, tarka fejű liba).

Érdekes kis történetet hallottam Kissikátorban a barkó szó „tarka” jelentésének érzékeltetésére: „Kissikátorban színházat játszottak. Volt, aki tarka tollal díszített kabátot vett fel, és így maradt rajta a *Barkó* név.” A *Barkó* név előfordult meghatározott személy jelölésére a Hangony völgyében. Kissikátorban tudomást szereztem *Forgács Barkó István*ról, aki 101 éves korában halt meg. Állítólag övé volt a *Barkó-tanya* 400 hold birtokkal.

A barkó szó másik jelentésének (‘buta paraszt’) előfordulása általános volt a völgy községeiben. Id. Kisbenedek Ernő Domaházán a barkó szó ‘paraszt’ jelentését ismerte: „Harag esetén mondta még az idegen is” – emlékezett vissza. Az egyik 84 éves domaházai öreg hallotta, amikor egy illetőnek ezt vágta oda: „Te csak egy barkó vagy!” Ebben az esetben a barkó szó jelentése ‘buta paraszt’ volt. Medve Laci Tibor Kissikátorban a „*barkó paraszt*” *szókapcsolat felelevenítésével ugyanerre a jelentésre utalt.*

Egy kissikátori asszony a barkó szót „elütő szín” jelentésűnek állította. „De *barkósan* öltözött” – jegyezték meg egy asszonyról, amikor elütő színű ruhadarabokat vett magára. „De barkó!” – kiáltottak fel, és ámuldoztak.

Domaházán az asszonyok a tömött díszítésű, összevissza kevert stílusú varrást *barkós*nak nevezték.

A barkó szó jelentéseire vonatkozó adatok azt mutatják, hogy a községek lakóinak táji összetartozás-tudata a bejárás előtt, a munkássá válás folyamata kezdetén sem lehetett erős, mivel az etnikai csoport részének a tagjai semmiféle táji egységet jelző el-

25 Paládi-Kovács Attila: A barkó etnikai csoport. Műveltség és Hagyomány 10 (1968). évf. 185.

26 TESZ 1, 251–252.

nevezésre nem emlékeztek. Az egyes települések kulturális izolátumok voltak, amelyeknek elemeit néha fejtörések árán kellett egyeztetni a lakosság tagjainak találkozásain.

A barkó etnikai csoport neve a Hangony-völgyi lakosság körében nem létezett. Úgy tűnik ennek a szónak a jelentkezése, mintha értelmiségi körök tagjai alkalmazták volna ezt az elnevezést egy kulturális egység megjelölésére. A műveltség terjedésével a „népnév” jelentés keveredett a tájon ismert tartalmakkal.

Az ismeretek növekedésével a községek lakói iskolában, könyvekből megtanulták, hogy ők barkók, és egy meghatározott népcsoporthoz tartoznak. A kulturális és életmódbeli közösségek tagjai a művelődés folyamán akkor döbrentek rá kultúrájuk helyi színeire, sajátos vonásaira és különös jegyeire, amikor ezek szélesebb földrajzi kiterjedésben olvadtak szét, és éles bírálatot kaptak az ózdi munkásságtól a városi szabványtól elütő részleteiért.

Az ózdi munkásság általánosítása, amely a barkó szó 'buta paraszt' jelentésével egy kalap alá vette az egykori jobbágyokat a hajdani nemesekkel, tömörítő hatást jelentett a Hangony-völgyi bejáró dolgozók éledező társadalmi felfogása irányában.

A gyárba járás új közösségeket teremtett. Ózdi válaszfalak dőltek össze az emberek között. Viszonyrendszerében nyíltabbá és – ha lehet mondani – korszerűbbé vált a falu a gyáróriás tövében.

A nehéz körülmények nem riasztották vissza az újdonsült ipari dolgozókat a bejárástól. A két világháború közti években egyik kezükben a viharlámpát, másikkal görbe botjukat szorongatták. Akár esett az eső, akár éjszaka volt, menniük kellett. Ha enyhén sütött a nap, vidáman haladtak a patak partján a bejárók. Füttyöngettek egymásnak. Amikor hazatérőben a községhez közeledtek, gyerekek futottak eléjük, és körülvették őket. Addig nem szabadultak, amíg néhány cukorkát nem adtak nekik. Ezt a cipőfűzőszerű nyalánkságot *medveszarnak* nevezték tréfásan.

A halványodó régi, három-négy évtized vándoraira még emlékeztek a hetvenes évek második felében a völgy lakói. 1945 előtt Domaházáról *Holló Daróci Sándor, Vincze Béla, Tar Béla, Dolezsál Ernő, Kisbenedek Bálint, Kissikátorból id. Németh Bálint Csozár, Kovács Vigó Károly, Varga Sándor, Maruzsi Kálmán és Javorcsik József* járt be dolgozni az ózdi vasgyárba.

Hangonyban a régi bejárók közé tartozott *Dér József* is. Dér bácsi mulatságos ember volt: botjába riasztó töltényt szerelt be a kutyák ellen. *Veres Pál* a *Lestál* szögből gyalogolt rendszeresen az ózdi gyárba 1912–1944 között. Pedig a munka is nehezebb volt, mint most: 10–12 órát dolgoztak egyhuzamban. Még nehezebb helyzetben voltak a tanyasiak. *Balogh Ábel* a 20-as, 30-as évek „utóján” a Szentsimontól 6–7 km-re fekvő Mocsolyástól járt be gyalog. Csoda, hogy nem ragadt be végképp a sárba.

A „kvártélyozás” általános szokás volt a két világháború közti időszakban, de még 1945 után is előfordult. A nehéz munka mellett egyre kevesebben vállalták a fárasztó gyaloglást.²⁷ Kisbenedek Kabe József 74 éves domaházai lakos, nyugdíjas kohászati dolgozó rövid mondataival így emlékezett vissza erre: „1947-ben laktam kovártélyon Bolykon Oláh Lajosnál a Malom utcában. Semmit sem fizettem, mert a felesége Domaházáról való volt. Kilencen voltunk egy szobában. Magunk főztünk paprikás krumplit. Itthonról vittünk száraz tésztát. Főztünk lecsót. Mindent, ami sorba jött. A kislányok valami sztrapacskát főztek. Szombaton jöttünk haza. Vasárnap mentünk vissza.”

27 Dobi Sándor i. m. 18.

Volt úgy, hogy a „kovártéloyozók” csak kéthetenként tértek haza. Ilyenkor a gyerekek cipelték hátukon a kenyeret apjuknak az ózdi szállásra.

A gyalogos bejárók eszközei szemléltetően állítják elének az 1945 előtti életmódot. A görbebot, a dohánytarisznya, a pipaszurkáló, a cserép- vagy tajtékpipa manapság ritkán fordul elő a Hangony völgyében. Hajdani létüket az ózdi gyártörténeti múzeum egy-egy tárggyal villantotta fel egyik kiállításán.

A kohászati dolgozók egykori világítóeszközei mutatták a tárgyak közül leginkább a munkássá válás folyamatának állomásait 1850-től 1945-ig. A gyertyás lámpa, az olajmécses, a karbidlámpa a bejárás egy-egy történeti korszakára utalt. Még többen emlékeztek a völgy községekben, hogy az 1930-as években fáklyával mentek a Hangony-parton végig. A fáklya úgy készült, hogy drótra csavarták a csepüt, és belemártották a forró faggyúba. A fáklyát meggyújtották az üzemben, és így hazáig kitartott. Libasorban haladtak a hazatérő, fáradt emberek. Az utolsó lett közülük a legfüstösebb a sor végén.

Nem hiába figyelték körültekintően a völgy sajátos hőmérséklet-változásait és látási viszonyait, és próbáltak az időjárás alakulására következtetni. „Ha Ózdon fújnak a gyárban, és elhallatszik Hangonyba, akkor másnap enyhébb idő lesz” – mondta a Forgács-tanya egyik lakója, mikor este a ködbe vesző buszmegálló felé haladtunk. Majd magyarázatul hozzátette: „Ha a köd leszáll a völgybe, ekkor hidegebb az idő, és a hang nehezebben terjed”. Ilyesmit figyeltek meg a szentsimoniak is: „Ha Hangonyból ide hallatszik a kutyaugatás, időjárás-változás lesz” – jegyezték meg tapasztalataik alapján.

A gyalogos bejárás az 1930-as évek elejéig kizárólagos volt. Az épülő makadám utak fokozatosan lehetővé tették a járművekkel való közlekedést. Az utak lassan épültek, a dolgozóknak pedig kevés volt a pénze a két világháború közti években. 1932-ben és az utána következő években egyes dolgozók kerékpárt vettek, és tavasztól őszig így oldották meg a bejárást. Ha elromlott a kerékpár, bizony hátukon cipelték. Télen Ózdon húzták meg magukat valahol albérlésben. 1945 után az eldobott aknák, lövedékek miatt veszélyessé vált az amúgyis terhes és hosszan tartó bandukolás. Útközben katonák igazoltatták a gyár felé igyekvő munkásokat.²⁸

Már 1945-ben változott a bejáró dolgozók helyzete. Teherautók szállították őket lakóhelyükről az ózdi gyárig és vissza. Az autók csomópontjaihoz kellett csupán a bejáróknak gyalogolniuk. 1945 decemberében az autókat ponyvával és lócsakkal látták el.²⁹ Némelykor a ponyvát elfelejtették a tehergépkocsira rátenni. Egy hivatalos jelentés írója a következőket állapította meg 1947 szeptemberében: „A vidéki munkavállalókat 5 db munkásszállító tehergépkocsi szállította a gyárba 10–20 km-es távolságon keresztül. A ponyva hiánya miatt többen megbetegedtek esőzések alkalmával”.³⁰

1948-ban váratlan fordulat történt. Az akkori üb-titkár javaslatára a vállalat takarékosági okokból megszüntette az „ingyen fuvar”-t. A bejáró munkások igyekeztek nehéz helyzetükön javítani. Egyesek számára nem maradt más lehetőség, mint ismét visszatérni a kerékpárhoz, vagy akinek ez is túl drágának bizonyult, szomorúan gyalogolt tovább.

A Hangony völgyében magánfuvarral próbálkoztak ebben az időben. Adatközlőim közül jó néhányan emlékeztek Barát Laci bácsira, akinek 1945 után teherkocsija volt.

28 Elek Géza: Bejáró-ingázó dolgozók megváltozott munka- és életkörülményei az Ózdi Kohászati Üzemekben. (Kézirat) Ózd, 1974. 29–32.

29 Bukovszky Tünde: A közúti munkásszállítás fejlődése az Ózdi Kohászati Üzemekben (Kézirat). Ózd, é. n. 3–13.

30 Új Magyar Központi Levéltár IX–18. 112. d. II–230. Ózd, 1947. IX. 17. (rövidítése továbbiakban: ÚL.)

Ez a szivaros öregember annak előtte fát szállított, de aztán meggondolta magát, és elvállalta a kohászati dolgozók szállítását a Hangony völgyében. Ki-ki 5 Ft-ot fizetett neki hetenként, de örültek ennek a lehetőségnek a rászorult munkások. Az öreg hajnal 3-kor indult útnak Domaházáról. A községekben rövid időre megállt, hogy felvegye a várakozókat. Ózdról kocsijával visszafordult Domaházára, és azokat is a gyárhoz szállította, akik nem értek rá az első fuvarra.

1950-ben az AKÖV felügyelete alá került a közúti szállítás. Ismét a bejárók rendelkezésére bocsátották a ponyvás teherautókat. 1952-ben forgalomba állították az első „fakarusz”-t. A munkások „zárt romboló”-nak is nevezték a végajtós, ablak nélküli, személyszállításra használt gépkocsikat. 1955-ben olyan „fakarusz”-okat hoztak forgalomba, amelyeken ajtó is volt.

1963-ban Hangony és Szentsimon három Ikarus típusú autóbuszt kapott a bódés kocsik helyett. Pár hónappal később Domaháza és Kissikátor lakóit is ellátták egy-egy Ikarus busszal. A dolgozók lelkesedéssel fogadták a buszszállítás korszerűsítését, de erősen kifogásolták a bérleti díj 20%-os emelését. 1964 elejétől a szerződéses járatokat rendszeres buszközlekedés váltotta fel. Ez volt az ún. „polgárosítás”, illetve az ÖKÜ szerződéses járatainak közforgalmasítása. 1975-ben Hangony két panorámabuszt kapott. A hetvenes évek második felében a bejáró dolgozók 200 Ft-ot fizettek egy bérletért.

1945 után döntően megváltoztak a termelési életmód más területei is. A gyári munkakörülmények javulása különösen a táplálkozás, a tisztálkodás és az öltözködés terén mutatkozott meg leginkább.

1947-ben és 1948-ban a gyári étkezde naponta háromszori étkezést (hét napon keresztül) heti 20 Ft-ért biztosított a kohászati dolgozóknak. A Vasas Szövetkezet az előfizetési árat magasabbra, havi 130 Ft-ra akarta emelni, de ehhez az üzemi bizottság nem járult hozzá.³¹ A bejáró munkások az üzemi étkezést még a hetvenes években sem vették igénybe, mert otthonról hozták magukkal az élelmet, amelyet legtöbbször feleségük csomagolt be táskájukba. Száraz koszton éltek: szalonnát, zsírt, kolbászt, házi kenyeret fogyasztottak munka közben, az ebédidő alatt. A szalonnát munkahelyükön a tüzes végeken, fatűzön vagy újabban földgáz szalonnasütőn sütötték meg. Az ételt korábban a munkahelyi ülőpadon, majd étkező-melegedő helyiségekben fogyasztották el. Az élelemhordásra használt eszközök is megváltoztak. A vászon oldaltarisznya, a háziszóttos hátizsák, a bőr oldaltarisznya, a vesszőkosár, a fedeles vasszatyor, a cserép ételhordó lábos szerepét egyöntetűen az aktatáska vette át.³²

Javult a bejáró dolgozók táplálkozása. Az egyik hangonyi asszony következőket mondta férje üzemben való étkezéséről: „A férjemnek mindennap bekészítettem. Az uram kislábosba és aktatáskába tette az ételt. Mindig tettem bele szalonnát, kolbászt; tepertőt, tojást vagy disznósajtot. A lábosba töltött káposzta, töltött hús, fasírozott, lacipe-csenyész hús vagy krumpplihaluska, laska csipkelekvárral került. Paprikát, paradicsomot is raktam a kockasajthoz és az 5 dkg szalonnához.” Ez a táplálkozás a hatvanas években általánosult, és azt bizonyította, hogy a szolgáltatások fokozatos igénybevétele révén a bejárók étrendje közeledett az ózdiakéhoz konzervatívizmusa ellenére.

31 ÚL IX–18. 112. d., II–234. Bp. 1947. IV. 22.

32 Vass Tibor: Az ózdi munkásság életviszonyai a XX. század első felében. In: Foglalkozások és életmódok. Válogatott tanulmányok a honismereti szakkörök és kutatók anyagából, munkáiból. Miskolc, 1976. 25–26.; Szendrei János: Teherhordás Szomolyán. Népi hagyományok Borsodban. Az I. sz. Ipari Szakközépiskola évkönyve. II. Miskolc, 1969. 106.; Bartha László: Teherhordó eszközök Domaházán. In: Néphagyományok Borsodban. Miskolc, 1970. 55.

Kedvezőbbé váltak a tisztálkodási lehetőségek a gyárban. 1947-ben 17 üzemből 9-ben volt mosdó, zuhanyzó, illetve fürdő az egykorú kimutatás szerint jó vagy kitűnő állapotban. Ugyanekkor az ózdi gyár 16 üzeméből 9 üzemből helyeztek el szekrényeket, amelyek nagy része csupán tűrhető vagy nem kielégítő állapotban volt. A finomhengermű öltözőiben nagyszámú szekrényhiány mutatkozott. A gépműhely dolgozói a fürdőt használták öltözőnek. A generátorüzem munkásai a „martinra” jártak fürödni.³³

A gyári fürdőkre 1947. július 13-án hívta fel a figyelmet az ózdi Munkás Élet „Rendezzék a gyári fürdők vízellátását!” c. cikkében.³⁴ Országos összehasonlításban a hároméves terv üzemi beruházásainak nem jelentéktelen tételét képezte a fürdők létesítése.³⁵ 1948 júniusában a gázgenerátorból származó fáradt meleget értékesítették, és ezáltal 4280 fő számára biztosítottak fürdési lehetőséget.³⁶ 1950–1975 között a gyárrészlegek különböző üzeimeiben 25 öltözőt és fürdőt építettek.

A régi munkahelyi körülményeknek a megváltozását különösen az 50 éves vagy annál idősebb kohászati dolgozók értékelték közvetlen tapasztalataik alapján. „Meg se tudtuk mosni 45 előtt a kezünket a gyárban” – emlékezett vissza az egyik nyugdíjas. Régen, több mint 30 éve még abban a ruhában „jöttünk haza, amelyben dolgoztunk” – mondták az öreg munkások Kissikátorban.

A gyári fürdési lehetőség általánossá válása természetesen igényeket ébresztett a bejáró dolgozóknál arra, hogy otthoni lakásviszonyaikat megváltoztassák. A hetvenes években épített családi házakban majdnem kivétel nélkül volt fürdőszoba. Sok esetben még akkor késett a víz bevezetése, és a fűtés sem volt mindig megoldott kérdés. Kétségtelenül az ózdi munkavállalás ösztönzően hatott a bejárók életmódjának különböző területein, különösen a fiatal és középkorú nemzedékek tagjaiban.

A tervgazdálkodás bevezetése idején az ingyenes munkaruha-juttatás bevezetése megkönnyítette a bejáró munkások helyzetét. A fehér vászon bő gatya, a fehér vászon-ing azért maradt egyelőre divatban 1945 után a Hangony-völgy Ózdtól legtávolabbi községében, Domaháza, mert a paraszti rétegek tagjai közül sokan csak a hatvanas években kapcsolódtak be az ipari termelésbe. Az üzemi dolgozók Ózdon a NIK 36/1947. sz. rendelete értelmében munkaruhákat, nadrágokat, kötényeket, bőr felsőrészt, fatalpú bakancsokat kaptak.³⁷ Természetesen ezekben a juttatásokban a bejárók is részesültek. Az egységes kék színű munkásöltönyt, amelyet főleg 1966-tól rendszeresítettek, többen otthon is viselték.

1945 előtt a vasgyári munkások öltözködésében kétféle lényeges tartalom fejeződött ki: az elegytéri dolgozók otthonról hozott rongyos gúnyájában, számtalan változatban mutatkozott meg a kohásztársadalom alsó rétegeinek a nyomora. A törzsgárdához tartozó olvasztárok és segédolvasztárok kék munkaruhája egy viszonylag szűk munkásréteg viselete volt az első világháború utáni évtizedekben.

33 ÚL IX–18. 112. d. II–229. Üzeimeink szociális intézményeinek kimutatása. Rimamurány–Salgótarján Vasmű Rt. Ózd, 1947. április

34 ÚL IX–18. 104. d. II–191. Bp. 1947. VII. 18.

35 *Ránki György*: Magyarország gazdasága az első 3 éves terv időszakában (1947–1949). Bp. 1963. 398.

36 ÚL IX–18. II–229. Bp. 1948. VI. 8.

37 ÚL IX–18. 112. d. II–230. Ózd, 1947. I. 26. Kimutatás a Nehézipari Központ (rövidítése: NIK) 36/1947. sz. rendelete alapján az ózdi vas- és acélgyárban dolgozók számára természetben adandó munkaruhák tárgyában összeállított juttatásokról.

A védőfelszerelések fejlődése során magától értetődően sok különbség keletkezett az üzemi munkamegosztás eredményeképpen. 1966-tól az elegytéri munkások fejevédő műanyag sisakokat hordtak előírás szerint, a porártalom ellen pedig porszűrő álarcot. A kohászok öltözéke is korszerűbbé vált: az elnyűtt, zsíros polgári kalapokat a célszerű és védelmet nyújtó széles karimájú filc kohászkalap váltotta fel. Arcvédő szita is kiegészítette a fej védelmét.³⁸

A kohászati munkások öltözködésének egy-egy felvillantott képével csupán azt lehetett érzékelteni, hogy a fennálló társadalmi viszonyok között szintén létrejöttek életmódbeli különbségek. Ezeknek a különbségeknek a jellege más volt, mint az 1945 előttié. A bejárók otthoni életének átalakításában erjesztőként hatottak a megváltozott munkahelyi körülmények.

A faluból hozott, régebben kialakult készségek értékesítésére többször sor került a gyári munkafolyamatban. Domaházán a fuvarozás, a népi teherhordás szinte előkészítője volt a jelenlegi munkássá válásnak: 1976 végén csupán ebből a községből dolgozott itt a Hangony-völgyi kohászati dolgozók 9,5%-a! A hagyományos szénégetésnek született mesterei éltek Kissikátorban és Hangonyban.³⁹ A szükség vitte rá őket a *milék* rakására.⁴⁰ Az erdőkben elszállt ezeknek a boksáknak a füstje, de az emberekben maradt termelési tapasztalatuk, amely termékeny együttlétük alatt fokozatosan alakult ki. Messze a környéken túl híre kelt a hangonyi kőműveseknek.⁴¹ Az építő kisiparosok, vándorló munkások tudásukkal és munkaerejükkel együtt beolvadtak az ózdi vasgyárba: zömmel az acélmű kőműves karbantartásánál és a központi karbantartó gyárrészlegnél helyezkedtek el.

Szentsimonban a több nemzedékre visszanyúló munkásdinasztiák léte és a művelődés több évtizedes folyamata már jelentékeny változást eredményezett a paraszti társadalom helyi világában: e község bejáróiból kerültek ki a virtuóz képességű hengerészek, akik az ózdi vas- és acélgár magjához tartoztak.

Ég és föld volt a különbség a munkások közti viszony terén 1945 előtt és után. Az ózdi szakmunkások közül sokan féltették állásukat a gyárba jutott vidékiektől. A köztük meglevő adáz konkurenciaharc ellenére akadtak olyan emberséges dolgozók, akik megtanították a szakma fortélyaira a bizonytalan lépéseket tevő kezdőket. Az egyik nyugdíjas kohász keserűséggel emlékezett a régi időkre Szentsimonban: „Krompachról (Korompárról) volt egy öreg mester. Ha nem tudtunk valamit, beöltöztött, megmutatta. Az egyik főmester, Parasin János leköpi a földre, bedörzsölte a lábával, és az arcomon akarta végigkenni a cipőtalpát. Piszkosak voltak ezek a mesterek!”

A termelési tapasztalatok átadásában még a két világháború időszakában nagy jelentősége volt a rokoni kapcsolatoknak. A rokonság tagjai jobban segítették egymást a gyári elhelyezkedésben, mint az idegent. Ózd vidékén, a vasgyár vonzáskörébe tartozó településeken a rokonság zöme gyakran a közös lakóhelyen élt. Így a gyárban a közösségek sorsát a tradicionális helyzet határozta meg. Mivel a társadalmi egységek tagjai hol ide, hol oda vetődtek életük során, a táj különböző lakóhelyein szerveződött újjá az

38 Vass Tibor: Az ózdi munkások munkakörülményei és öltözékei. A Magyar Munkásmozgalmi Múzeum Évkönyve. Bp. 1975–1976. 168–201.

39 Bozó József: Bükkzsérci erdők. In: *Zupkó Béla* (szerk.): *Népünk életéből. Mezőkövesd*, 1970. 108–120.; *Kolodzey Zoltán*: Az erdő szerepe Répáshuta népiéletében. In: *Népi kultúra Borsodban. Miskolc*, 1970. 51.; *D. Tóth Piroska*: Népi erdőgazdálkodás Dédestapolcsány környékén. In: *Népi kultúra Borsodban. Miskolc*, 1970. 31.

40 É. Kovács László: Szénégetők. Lakóhelyünk, Ózd 4. Ózd, 1973. 172–181.

41 Nemcsik Pál: (szerk.): Borsodnádasi munkáséletrajzok. Borsodnád, 1974. 33.

etnikai csoport része a rokonsági tudat alapján. Egy 74 éves nyugdíjas ózdi vasgyári munkás, Hávellant Miklós naiv őszinteséggel vallott a munka- és termelési tapasztalatok átadásáról: „Többnek megmutattam a szakma fogásait, mert *rokonság* volt...”

1945 előtt szó szerint el kellett lesni a mesterektől a szakma csínját-bínját a titkolódzás miatt. Voltak olyan mesterek, akik a műhelyben krétával írtak rá számításokat szekrényük ajtajának belső felére. Hirtelen törölték le az odarótt számokat, nehogy a tanoncok meglássák és így megtanulják a titokban tartott módszereket. A szakmai ismeretek titkolásának a szokása 1945 után gyengült, majd fokozatosan kivételnek tűnő jelenség lett, mert elvesztette gazdasági alapját. A szakmai tanfolyamok és továbbképzések gyengítették a konkurenciaharc egyik eszközét, a termeléssel kapcsolatos ismeretek titkolását.

A kohászati termelés korszerűsödésével a munkások távolabb kerültek a közvetlen anyagi folyamatoktól a gépesítés bevezetése folyamán. A termelési viszonyok jellegváltozásának következtében érezhetővé vált az elidegenedés a mezőgazdasági környezettől a gyári termelésbe kapcsolódó új munkásrétegeknél. A technológiai folyamatok korszerűsödése különösen 1945 után vált a termelési életmód jellemzőjévé az ózdi vasgyárban. A változás élménye teljesen átalakította a bejáró munkások gondolkodását, és hatott tudati állapotukra. Az átrétegződés változatokban jelentkező folyamata a Hangony-völgyi helyi társadalmakban az átmenetek egész sorát teremtette meg.

A gyári munkamegosztás egyes részleteiben a paraszti rétegek szakmai szempontból képzetlen tagjainak könnyűnek mutatkozott a bekapcsolódás, ahol a kézi munka felhasználására volt szükség. Az automatizálás terjedése, a kohászati technológia és a feldolgozás korszerűsödése fokozottan szakmailag jól képzett munkaerőt követelt. Az automatizáció csökkentette a műveletlen munkavállalók iránti keresletet.

A faluközösségek hagyományos, rokonságon és közeli ismeretségen alapuló rendszere hatott a bejárás kialakulására. A hagyományos emberi kapcsolatok a munkavállaláskor az ózdi vasgyárba vezettek. Így keletkeztek a faluközösségek viszonyainak részleges megmaradásáról tanúskodó munkásdinasztiák. Ezek az organikus szálak, a hagyományos termelési kapcsolatok jelentős szerepet játszottak a munkássá válás kezdeti szakaszában. Bizonyos szerepüket a hetvenes években sem veszítették el teljesen.

A hagyományos faluközösségek szerves rendszere gyökeresen átalakult a nagyipari termelés magas fokú szervezettséget követelő szakadatlan folyamatában. Megszakadtak a faluban kialakult régi kapcsolatok, és megváltozott a bejáró munkások tevékenységstruktúrája az otthoni, főleg mezőgazdasági jellegű munkához képest. A hetvenes évek bejárása előkészítette a rendszerváltás (1988–1990) utáni folyamatot, amikor a vidék kőművesei és egyéb szakmunkásai külföldön voltak kénytelenek munkát vállalni.

A folyamatos ipari termelés sokkal időtállóbb változásokat eredményezett az emberi életmód minden területén, mint annak előtte az időszakos munkavállalás. A folyamatos ipari termelés azoknak a „tisztá” munkásrétegeknek a forrása lett, amelyeknek tagjai hamarosan feladták a kétlakiságot. Gyári munkán kívüli termelőtevékenységük munkaerjük regenerációját biztosította elsősorban.

A táj munkasélelmódjának megértéséhez a völgy kohászati dolgozóinak társadalmát, annak összetételét kell fő vonalakban ismernünk. A Hangony-völgyi munkásság állománya lényegében két fő csoportra oszlott: az egyik csoport a nyersanyag feldolgozásával, tehát a termék *előállításával* foglalkozott, a másik pedig a nyersanyag és a feldolgozott termék *szállításával*. A Hangony völgyi bejáró társadalom tagjai döntő többségükben a feldolgozó szektorban helyezkedtek el, de lényeges volt a szállításban

részt vevők aránya is. (A közlekedési üzemek dolgozói a Hangony-völgyi bejáró kohászati munkásság 19,7%-át jelentették.) A községek két pólusában, Domaházán és Szentsimonban majdnem azonos volt a bejárók aránya a völgy összes kohászati dolgozójához viszonyítva: 27,2%, illetve 27,3%.

A hagyományos paraszti és az újabb, a városi tevékenységszerkezet felé hajló életforma tehát lényegében azonos százalékarányban polarizáltak mutatkoztak. Az életmódváltozatok átmeneteit jelentő Hangony a völgy községei közül első helyen állt bejáró dolgozóinak magas számával. 1976 végén erről a településről 271 fő, tehát a völgy összes bejáró kohászati dolgozójának 33,8%-a származott. A völgy központja Hangony. Bejáró kohászati dolgozói az acélműben 51 fővel, döntő súllyal vették ki részüket a termelésből. Központi helyük érdekes módon mind a gyári munkamegosztásban, mind a Hangony-völgyi települések között megvolt. Átmenetet képeztek lakói életmódjukkal a paraszti önellátás és a nagyipari bér munkás városi szolgáltatásra épülő szükségletrendszere között. A hangonyiak közvetítő szerepet játszottak a völgyben: lefordították a paraszti információkat „városi nyelv”-re és fordítva: közvetítették a városi műveltséget a környező települések (főleg Kissikátor, Domaháza, Borsodszentgyörgy) paraszti lakosága részére.

A hangonyiak életmódja jellegzetes átmeneti formát jelentett a völgy községeihez képest. Ez a völgy bejáróinak köznyelvéül, történelmileg és természetesen kialakult eszperantójául szolgált: ezen értették meg helyi kultúráváltozataik rendszerét és eltérő elemeit. Viszonyításuk alapja saját faluközösségük helyi kultúrája volt. A beszármazottaknál az ipari bér munkásra jellemző tárgyilagosság érvényesült: éppen ezért határozottabb volt náluk a más (nem helyi) szintről jövő bírálat, de hiányzott egykori környezetük biztonságot adó tapasztalati alapja, amihez viszonyították volna a felbukkanó jelenségeket, dolgokat. Mégis ez a változtatásra ösztönző mérlegelés vezette rá a születő helyi munkásságot arra, hogy a változó helyi körülményeknek megfelelő viszonyítási rendszert alakítson ki önmagában a művelődés és az ismeretszerzés útján.

A völgy központjának, Hangonynak a kohászainál jóval öntudatosabbnak tüntek a szentsimoniak, akik közül a durvahengerműben 37 fő, a finomhengerműben 34 fő dolgozott az 1976. évi gyári statisztikai kimutatások szerint. A szentsimoniak öntudatosságát elsősorban az üzemi munkamegosztásban elfoglalt helyük határozta meg: olyan helyeken vettek részt a termelésben, amelyekhez nagyobb szakmai tudás, a figyelem megerősítő összpontosítása volt szükséges. Ugyanakkor munkájuk lényege volt a nyersvas feldolgozása. Termelésük során tehát nem szakadtak el az alapvető nyersanyagtól. A hangonyiak számának növekedése ezeken a munkahelyeken azt mutatta, hogy a dolgozók munkamegosztásban elfoglalt helye, mint a termelési életmód döntő tényezője fokozatosan készítette elő a városiasodást egy meghatározott földrajzi régióban.

Érdekes összefüggéseket olvashattam ki a Hangony-völgyiek számát feltüntető gyári statisztikából. A nagyolvasztóműben dolgozó 14 fő hangonyi azt jelentette, hogy a völgyi községek lakói közül e településről származtak legtöbben ebben a gyárüzlemben. Az acélműben is a hangonyiak voltak túlsúlyban. *A két gyár részleg termelése során egymásra utaltsági viszonyban állt. A faluközösség ismeretségi-rokonsági szálai a nagyipari munka hatékonyságát erősítették.* A másik összefüggés ehhez hasonlított. Mind a durvahengerműben, mind a finomhengerműben a szentsimoniak voltak a legtöbben a völgy bejáró munkásai közül (37, illetve 34 fő az összes Hangony-völgyi munkás 4,6–4,2%-át jelentette). A két gyár részleg „táji összetartozás”-át a bejáró munkások lakóhelyének szomszédságával is lehetett bizonyítani.

Gépesítették a kézi munkával történő rakodást a nyersanyagot (a vasércet és a nyersvasat) feldolgozó gyárrészlegekben: a nagyolvasztóműben, az acélműben, valamint a durva- és a finomhengerműben. Ezáltal a nyersanyag feldolgozásában részt vevő munkások termelési életmódja közeledett a szállítás dolgozóinak szintén ilyen irányban fejlődő üzemi tevékenységéhez. A kohászati technológia tehát egységesítette a Hangony-völgyiek egyes munkásrétegeit életmódjuk szempontjából. A gyári közlekedés dolgozói a technika fejlődésével időben közelebb kerültek a nyersanyag feldolgozásának a folyamatához, és ez a lényeges termelési változás döntő módon hatott emberi tudatuk alakulására. A nyersvas és a késztermékek előállításában érdekeltységük közvetett módon fejeződött ki, de a gépesítés következtében és tudatosodásuk során a termelés egységének a megteremtése felé közeledtek.

A vasgyári munka sajátosságai szembeötlőkké válnak, ha az ipari termeléssel hasonlítjuk össze a völgy lakosságának mezőgazdasági tevékenységét. A kohászati dolgozók termelését így a fokozott és összpontosított körületekintés, a nyersanyag feldolgozásának megerőltető folyamatossága, egyes munkahelyeken a hatalmas fizikai igénybevétel, bizonyos esetekben kimagasló szakmai tudás, néha virtuóz készség, magas fokú szervezethez, összetartás és fegyelmezethez jellemezte. A megszokott természeti környezet helyett a bejáró vasmunkások teljesen más tárgyak és jelenségek összességével találkoztak munkahelyükön.

1945 óta lényeges változások történtek éppen azokon a munkahelyeken, ahol nagy számmal a Hangony-völgyi bejárók is dolgoztak. A gépesítés tökéletesedése és kiterjedése szűk körre szorította vissza a régen általános kézi rakodást. A múlt kellemetlen emlékévé vált az érc szállítása és csilléssel való feladása a kohók mellett, hiszen az elegytéri dolgozók közül sokan belerokkantak ebbe a nehéz munkába. A mérlegkocsik kezelői az alapanyagokat önrútos kocsikban továbbították az ércbunkerekbe. A megerőltető nehéz fizikai munkát sikerült az automatizálással egyes termelési fázisokban megszüntetni, vagy csökkent a technológia fejlesztése révén a nehéz fizikai munkát végzők száma.

A gyári infrastruktúra fejlesztésével javultak a revetisztítás körülményei; a hűtőventillátorok, védőruházat, gépesített kezelés bevezetésével a mélykemencés salakkezelők, a kemencesegédek munkája lett könnyebb. A gázzal szennyezett levegő káros hatásainak csökkentésével elviselhetőbbé vált a gyári környezet. Csökkent a kohászati dolgozók balesetveszélye egyes munkahelyeken, mivel az elavult termelési mozzanatok szinte nyomtalanul tűntek el.

Hagyományos kohászbetegségek (derék-, ízületi, gyomor- és fejfájás) kerültek a kellemetlen emlékek lomtárába, amikor a revesöprés és lemezrajzolás égésveszéllyel járó munkáját a lemezor leállításával megszüntették.

Egyes hosszabb ideig tartó folyamatok rövidültek, és szükségtelessé tették a nagy erőfeszítést, a technológia kiegészülése (pl. a selejtvágó olló bevezetése) megkönnyítette a hengereszek munkáját.⁴²

A bejáró dolgozók részvétele a termelésben teljesen átalakította a Hangony-völgyiek munkán kívüli hagyományos tevékenységstruktúráját. A vasgyári termelés jellemzői szerint alakult a bejárók munkán kívüli tevékenysége a figyelem összpontosításának következtében jelentkező fáradtság feloldására, a megerőltető folyamatosság ellensúlyozására, a természeti környezettel való kapcsolat megteremtésére. A gyári munkakörül-

42 Vass Tibor: Jelbeszéd az Ózdi Finomhengerműben. Miskolc, 1977. 21–54. A gépek fejlesztése következtében a régi jelbeszédre nem volt szükség.

mények javulása hozzájárult a kohászati dolgozók munkaerejének kedvezőbb feltételek közt való újratermeléséhez.

A hetvenes évek Hangony-völgyi életmódját jórészt a földrajzi régióban megrekedt munkaerő zárt területen való felhasználása határozta meg. Több évtizedes társadalmi-gazdasági folyamat zárult le, amikor a nyolcvanas évek vége felé és a kilencvenes években, az ózdi vasgyár felbomlása után a fiatal és középkorú szakmunkások távol eső földrajzi tájakra (Líbiába, Németországba vagy a FÁK országaiba) mentek el dolgozni. Az etnikai csoport részében, a Hangony-völgyi faluközösségekben új feszültségek jelentkeztek a férfiak távoli és jellegében más munkavállalása következtében.

THE INFLUENCE OF INDUSTRIAL PRODUCTION ON MAN IN THE HANGONY BASIN

Investigation of Historical and Social Anthropological Variability in the 1970s

By the middle of the nineteenth century, 35% of industrial labour worked in the city of Ózd. At the turn of the century, it was providing work for the inhabitants of 28 settlements, which accounted for more than 44% of the labour force. The incorporation of the populations of the more remote areas was hampered by bad road conditions and primitive transportation. At the beginning of the century, it was still possible for these provincial labourers to reach their places of employment on foot.

From the memories of those still living, the author of this study completed a statistical record of the history of manufacturing in the course of his ethnographical field work. The life-style that developed around the town of Ózd was a fitting subject for analysis and projection of future patterns. The author drew certain conclusions from an empirical investigation of geographical names in the Hangony valley, that is, a loosening of organic contact between the population and its natural environment. Analysis of Christian and family names in the Ózd region revealed a duality in the workshop culture, that is, significant differences between town and country in terms of those several meanings in the variations of the provincial nomenclature which demonstrate a complex identity of consciousness.

The history of vehicular development in the town of Ózd was facilitated by archival investigations and the collection of ethnographical data in the field. Standard nourishment was found to be mingled with traditional foods in the gastronomic culture of the provincial region. Urban clothing in close proximity to proletarian modes of dress was seen to have had a homogeneous affect on the traditional costumes of the settlements. Life chances existed for those in the factory that were not possible for those in the provinces, a process enhanced by the widespread existence of nepotism. The traditional systems within the settlement communities, translated into the organizational structure, influenced the emerging industrial system. The factories' infrastructural development was mirrored in the altered activities of the settlements.

Ákos Dömötör

19. ÉS 20. SZÁZADI BOROTVATOKOK BORSOD MEGYÉBŐL

SZABADFALVI JÓZSEF

Sokszor emlegetik, mégis viszonylag keveset tudunk a legtöbbször ékesen díszített népművészeti, pontosabban pásztorművészeti tárgyról, a borotvatokról. Rendszeresen említik a pásztorművészettel foglalkozó összegző vagy területi leírások, néha más összegzések is. Legtöbbet róla *Manga János* 1972-ben megjelent kismonográfiájából tudjuk. Rámutatott arra, hogy az eszköz díszítése területenként változik és történetében több stíluskorszak különböztethető meg.¹ A *Néprajzi Lexikon*ban jobbára a területi jellegzetességeire mutatott rá.² Mások nem mélyedtek el rendszertani kérdésekben, általában megelégedtek az eszközök említésével vagy leírásával.³ Nem ismeri *Herman Ottó* pásztorszótára,⁴ és csupán két darabot közölt *Útmutatójában* *Bátky Zsigmond* is.⁵

A táji feldolgozások esetében a *borotvatokokról* (*borotvatartó*) a legteljesebb területi összeállítást *Füzes Endre* készítette a Janus Pannonius Múzeum gazdag délbaranyai gyűjteményének ismertetésével. Összefoglalta a kutatás történetét; a záró megoldások alapján osztályozta a tárgyakat; majd pedig darabonként ismertetette a múzeum 60 borotvatartóját. Végezetül általános következtetéseket vont le az eszközről és főként a díszítésről.⁶ Később a Kiskunságról *Novák László* adott jó áttekintést.⁷ Ugyanez mondható el a *Népművészeti örökségünk* eddig megjelent három kötetéről is: a Hajdúságban a pásztorművészet legkorábbi datált darabjai éppen a borotvatartók közül vannak. *Barna Gábor* feldolgozása jó áttekintést nyújtott a tájon előforduló technikákról.⁸ *Bellon Tibor* Szolnok megye pásztorművészete kapcsán arra mutatott rá, hogy a borotvatokokat nemcsak a pásztorok, a halászok is használták. *Bellon T.*, 1987. *Nagy Vera* elsősorban szép darabokat közölt Csongrád megyéből.⁹

Nehezen fejthető meg az eszköz keletkezése és története. A nyelvtudomány idevonatkozóan nem nyújt felvilágosítást. A borotva szó ugyanezzel a jelentéssel már a 15. század elejétől előfordul nyelvünkben,¹⁰ de a *borotvatokot* nem említik. Nem található az új tájszótárban sem, ez csupán a *borotvatasakot* említi.¹¹ Nem nyújtanak támpontot az eszköz elnevezésének esetleges helyi variánsai sem, ilyenek ugyanis nincsenek. A faragott fa borotvatokok csupán a 18. század végéről maradtak ránk, noha valószínű,

1 *Manga J.*, 1972.

2 *Népr. Lex.* I. 336–338.

3 *Domanovszky Gy.*, 1982.; *Ortutay Gy.*, 1941.; *Fél E.–Hoffer T.–Csilléry K.*, 1969.

4 *Herman O.*, 1914.

5 *Bátky Zs.*, 1906. 124–125.

6 *Füzes E.*, 1961.

7 *Novák L.*, 1982. 208., 181–196. kép.

8 *Barna G.*, 1989.; A hortobágyi pásztorművészettel korábban foglalkozott *Szabadfalvi József* (1972).

9 *Nagy V.*, 1990.

10 *TESz.* I. 348–349.

11 *UMTSz.* I. 560.

hogy hasonló formájú és azonos rendeltetésű eszközöknek korábban is kellett lenniük. A történelem során ismeretes volt bőr tokban való elhelyezése is. Az *Ethnographia* 1940-es kötetében olvashatjuk a következő mondatot: „Elmaradhatatlan, hogy egy szög-re akasszák a mókusbőrbe rakott borotvakést”,¹²

A legrégebbi borotvatokok szélesebbek és laposabbak, és csak később alakultak ki a hasáb alakú és hosszúkás eszközök. A régebbiek általában egy vagy két borotva, néha timsó és esetleg más, a borotválkozáshoz használatos eszköz (szappan, ecset) elhelyezésére is szolgáltak. Találunk olyan borotvatokokat is, amelynek mindkét szélesebb lapja nyitható, s a keskenyebb rekeszben tükröt helyeztek el.

Nyitható fedele kétféle lehet: a korábbiakat gyakran tolltartószerűen kihúzható fedéllel zárták, ezért is történhetett az meg, hogy múzeumi leltárkönyvekbe is *tolltartónak* jegyezték be. A borotvatokok nagyobbik részét ötletes tolózárok elmozdításával, leginkább két részben, tengelyeken oldalra lehet fordítani.

A borotvatokok pontos elterjedésterületét nem ismerjük. Az eddigi publikációk alapján Füzes Endre készített összegzést, ebből azonban pl. Borsod megye is hiányzik, noha történelmi megyéinkből szép számmal ismerünk borotvatokokat, szám szerint 42 darabot. Ezeknek több mint felét Miskolcon a Herman Ottó Múzeumban őrzik, de tízet találtam a Magyar Néprajzi Múzeumban, kettőt Egerben, egyet pedig Debrecenben a Déri Múzeumban.

A borotvatartókra Borsod-Abaúj-Zemplén megye népművészetének feltárása és megírása közben találtam rá. Már előljáróban is el kell mondani az együttesről, hogy két, igen jelentős sajátossága van: 1. Körülbelül kétharmada évszámmal datált; 2. Mind a forma, mind a díszítés tekintetében nagy különbségeket mutatnak. Ezért láttam fontosnak a több mint negyven darab feldolgozását. Remélem nemcsak a helyi borotvatokokat ismerhetjük meg, általánosabb következtetések levonására is alkalmunk nyílik.

A történelmi Borsod vármegyéből előkerült borotvatokokat díszítőtechnika tekintében három nagyobb csoportba oszthatjuk:

I.

A 19. század elején, illetőleg az első felében, részben a közepén készített darabok közül a többség még őrzi a történelmi korok stílusait, elsősorban a reneszánsz késői hatásait, hasonlóképpen mint népművészetünk más ágai is. Ezeket leginkább finoman karcolták, amelynek vonalait fekete szín bedörzsölésével hangsúlyozták, illetőleg a foltokat választóvízes oldattal színezték. Úgy tűnik, hogy ehhez gyakran kétféle koncentráltaságú választóvizet is használhattak; erre a foltok halványabb, illetőleg sötétebb árnyalata utal. Már ebben a csoportban is előfordul a spanyolozásnak egy helyi, jobbára vonalas alkalmazása. A bedörzsölt viaszt a tárgyakon napjainkig kitapinthatjuk, annak kopását ugyanis erős lakkozással akadályozták meg.

1. Az előbb vázoltakhoz képest szinte egyetlen kivétel a legelső darab, 1817-ből, amelyet kizárólag véséssel és karcolással díszítettek, s az ornamentika egésze geometrikusnak tekinthető, növényi ornamentalsnek nyoma sincs. A Herman Ottó Múzeumban őrzött darabon téves leltári szám található, ezért – sajnos nem állapítható meg a készítés vagy lelőhelye (53.943.1.12., h: 23,5, m: 3,4, sz: 4,7 cm). A borotvatok elfordítható fedelén középpont hosszúra nyújtott ovális folt belső részét keresztvonalakkal gondosan

¹² *Ethnographia*, 1940.

1. kép. Hely nélkül, 1817.
Herman Ottó Múzeum

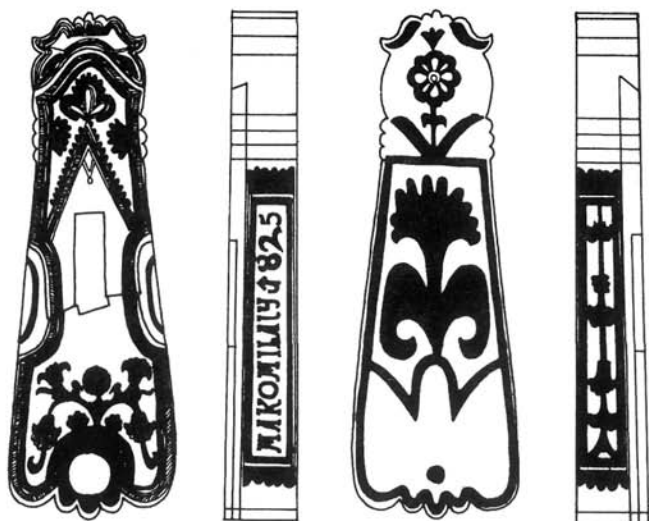

2. kép. Cserépfalu, 1818. Herman Ottó Múzeum

karcolták és feketítették. Körülötte a tárgy széléig arányosan vésett, farkasfogakra emlékeztető cikk-cakk látható. Az 1817-es évszámot a tok aljára vésték (1. kép).

2. Nagyon szép az 1818-ban, keményfából faragott, Cserépfaluból a Herman Ottó Múzeumba került borotvatok (2. kép). Rajzon mutatom be, mert a fénykép az elhalványult szép díszítést nem tudja érzékeltetni (HOM 53.958.1., h: 21,5, sz: 7,8, m: 4 cm). A borotvatokot a múzeum 1907-ben vásárolta. Fedele tolltartószerűen húzható ki, díszítése karco-

lás, kevés vésés, az egyes foltokat választóvízzel színezték, felső vége tulipánszerűre faragott. A tárgy mindkét oldalán lefelé induló tulipános és fenyőágas szép kompozíció látható. A fedőlap fő díszítménye reneszánsz hatásokra emlékeztető olaszkoszorújában felül tulipán, középpütt gránátalma látható stilizált levelek között. Viszonylag egyszerű, de a fedőlaphoz stílusban igazodó választóvízzel színezett ornamentika húzódik végig a borotvatok testén a fedőlap két oldalán is. A tok egyik végén *T S O A N 1818* felirat látható.

3. kép. Magyarország, 1825. Herman Ottó Múzeum

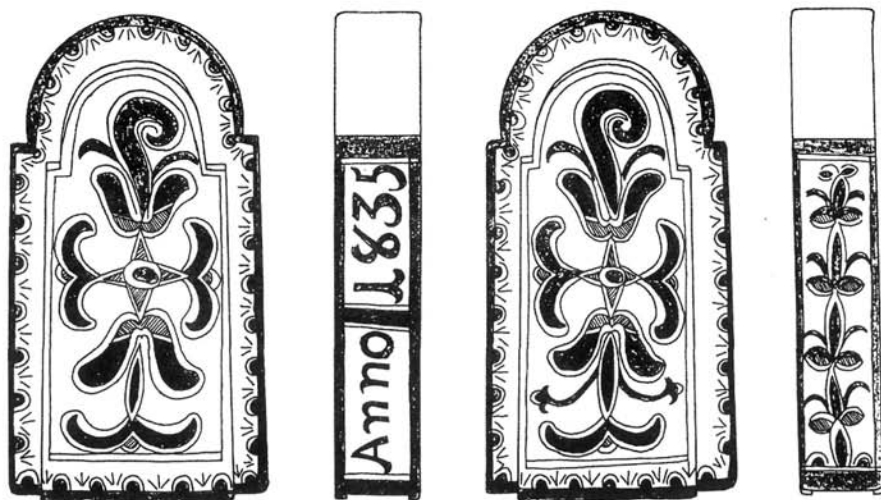
3. A Herman Ottó Múzeum 1927-ben kapott ajándékba egy **MAKÓ MIHÁLY** 1825 névvel és évvel datált darabot (HOM 53.963.1., h: 20, sz: 4,5, illetve 7 cm, 3. kép). Leleltetésének bejegyzése: Magyarország. Díszítménye finom karcolás és választóvízes színezés, hasonlóképpen, mint az előzőn. A szélesebb részén lévő díszítmény művesebb és történeti ihletésű, míg a keskenyebbik elnagyoltabb. A borotvatok alsó része is díszített. Két oldalán is van ornamens, az egyikken a felirat, a másikon túlstilizált növényi elemekből álló füzér van.

4. 1830-cal datált darabot, amely a Cserehát-széli Fancsalról került a múzeumba, vésett technikával díszítették. Erősen megkopott, de a fedőlapon **ANNO 1830**, kis csillagok és más, már kivehetetlen ékrovások láthatók (HOM 53.89.1.).

5. Keményfából készült, a szélesebbik végén tulipánra emlékeztető faragású, elfordítható fedelű egy Sátoraljaújhelyből származó borotvatok (HOM 92.3.1., h: 17,3, sz: 9, m: 2,7 cm). Kívül az egyik oldalán **ANNO 1835** felirat látható, a másikon stilizált tulipánokra emlékeztető virágsor, amely tulajdonképpen két egymásba ölelkező, hurkokon átvezető hullámvonalból készült. Fedelének finoman ornamentált, karcolt és választóvízes díszítménye tulajdonképpen négy virágból álló, centrális virágkompozíció (4. kép).

6. **Manga János** közölt a *Néprajzi Lexikon*ban (I. 337.) egy Mezőcsátról származó, 1842. évszámmal datált borotvatartót. Az ugyancsak tolltartó típusú eszköz mindkét nagy oldalának finoman karcolt és választóvízzel árnyalt kompozíciója nagyon apró, keskeny virágsorok sok apró rozettával és azokat összekötő levélindával. A fedőlap körül hozzálévő leveles dísz található.

7. Keményfából készült, hosszúkás, patkó alakú, mindkét oldalon kihúzható fedéllel ellátott a Cserépváraljáról bekerült borotvatok, amelyet 1932-ben gyűjtött Megay Géza (HOM 53.959.1., h: 20, sz: 8,5 cm). Egyik fedele hiányzik, a másik is esetlegesen tűnik és díszítetlen, valószínűleg nem is az eredeti. A kihúzható fedél mellett mindkét oldalon egyszerű karcolt és feketített dísz nyomai láthatók. Viszont a tok mindkét

4. kép. Sátoraljaújhely, 1835. Herman Ottó Múzeum

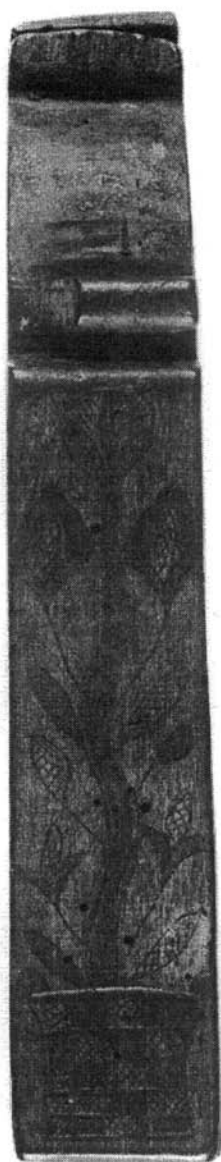
keskeny oldalán markáns megfogalmazású cserepes virág vésett és karcolt ábrája fut végig, alkotóelemei stilizált tulipánok és levelek (5–6. kép).

8. A Néprajzi Múzeum (129.115) őriz Cserépfaluból egy különlegesen ékes, imakönyv alakú borotvatokot (h: 14, sz: 8 cm). Szép levegős, reneszánsz ihletésű fedél-díszítménye rokonságot mutat a 2. képen bemutatott ugyancsak Cserépfaluból származó díszítésével. Felvetődik a lehetősége, hogy egy kéztől származik mind a kettő. Ornamentikája vonalasan karcolt és választóvízzel színezett virágkompozíciója egy fordított szívből nő ki. A három tulipánból álló központi kompozíciót mértánias farkasfogazás szegélyezi (7. kép).

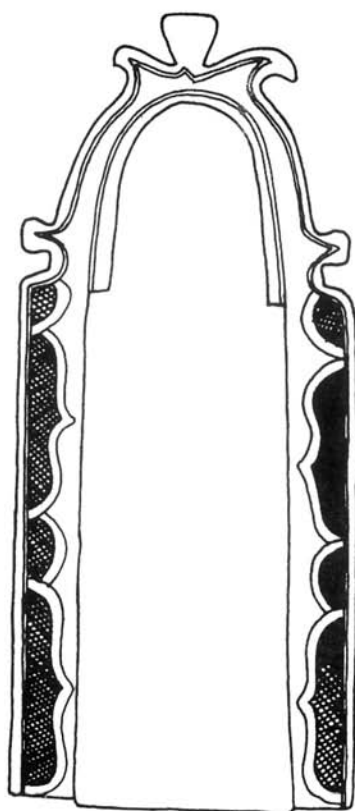
9. Ugyancsak a Néprajzi Múzeum őriz Miskolcraól egy másik könyv formájú borotvatokot (NM 124.790., h: 19,6, sz: 10,6 cm). Egyik oldalán, ráragasztott papíron érdekes felirat olvasható: „Készük A Miskolczi Fabrikátor”. Alján és tetején elhúzható fedél van, az egyik itt is tükör tartására szolgált. A másik rekeszben elfért a teljes borotválkozási szükséglet. Ornamentikája igen gazdag.

10. A debreceni Déri Múzeum Déri György gyűjteményében található (DGY 956) Borsod megye megjelöléssel egy ugyancsak könyv formátumú borotvatok (h: 19,5, sz: 11 cm). A kihúzható fedélen ugyancsak szép olasz korsóra emlékeztető virágkompozíció van tulipánokkal, rózsával és szekfűvel. A virágágakon kétoldalt, középtájon egy-egy madárka ül. A karcolt és választóvízzel árnyalt kompozíció a 19. század első felében készülhetett (8. kép).

11. 1852-ből datált a Magyar Néprajzi Múzeum Cserépfaluból származó, de már keskenyebb testű és elfordítható fedelű borotvatokja (NM 130.784., h: 19, ma és kisebbik vége 2,8 cm). A tárgyat 1932-ben Madarassy László vette. Egyik oldalán felirat: *FEJIR MIHÁJ NAK*, a másikon *KÉSZÜLT 1852 BEN* (9. kép). A hasáb alakú eszköz egyik vége lényegesen keskenyebb. Fedőlapján és oldalán bekarcolt mustrákat találunk. A fedőlapon stilizált tulipán alakú mintából egyenes szár nő ki, ebből párhuzamosan tulipánok és levelek ágaznak.

5. kép. Cserépváralja,
a 19. század közepe,
Herman Ottó Múzeum

6. kép. Az ötös borotvatok rajza

II.

Úgy tűnik, hogy formája és díszítménye tekintetében átmenetet képez a következő két borotvatartó:

12. 1871-ben készült a Néprajzi Múzeum Sajópálfalváról (valójában Sajópálfala) származó borotvatok (NM 61.140.26., h: 23,3, sz: 3,8 cm). Keményfából faragták, színe sárgás, egyik vége lekerekített. Kettévágott fedele két oldalra fordítható. Tetején és két oldalán festett dísz van. Felül és egyik oldalán a virágkompozíció cserépből indul, a másik oldalon felirat van: *ÉLIÁS GYÖRGY RÉSZÉRE KÉSZÜLT 1871-BE.*

13. Ugyancsak Cserépfaluból került a Néprajzi Múzeumba (68.28.3.) a – beletárolás szerint – elfordítható fedelű „Borotvatok alakú tolltartó” (h: 21,7, sz: 4,5, m: 4 cm). Tulajdonosai már tolltartónak használták, korábban azonban borotvatok lehetett. Tetején és két oldalán intarziás díszítés van, a berakott részek világosabbak az alapszín-

7. kép. Cserépfalu, a 19. század első fele.
Néprajzi Múzeum

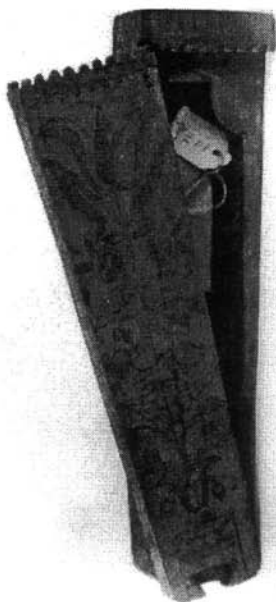
8. kép. Borsod megye,
a 19. század közepe. Déri Múzeum

nél. A fedőlapon virágminták között stilizált címer, két oldalán berakott betűk láthatók: *KÉSZÜLT EMLÉKÜL TORNÁN 1876.* (10. kép).

14. Mezőcsátról származik (Néprajzi Múzeum 68.33.133) egy 1881-ben datált, hosszúkas, viszonylag keskeny és faragott részleteket is tartalmazó borotvatok (h: 19,5, sz: 4,2, m: 3,8 cm). A keményfából faragott eszköznek elfordítható fedele van és azon domináló S alakú domborműves, fordítószerkezet található. Az egyik hosszanti oldalán csont berakású felirat: *SZÉP MÁTYÁS 1881* (11. kép).

15. 1932-ben Tardon gyűjtötte Megay Géza az 1884-ből datált „rabi munka” borotvatokot (HOM 53.953.1., h: 21,5, sz: 3,5, m: 4 cm). Mindhárom oldalának díszítése spanyolozott technikával készült. A díszítés vonalai még ma is kiemelkednek a felületből, azt vastag lakkréteggel fedték és így konzerválták. A fedőlapon koronás címer a lombokkal, illetve a következő szöveg látható: *MOLNÁR JÓZSEFNEK KÉSZÜLT RABI EMLÉKÜL 1884.* Mindkét keskeny oldalán kissé esetlegesnek tűnő virágcsokor látható (12. kép).

16. Magyar címet, felírást és 1888-as évszámot ábrázol a Herman Ottó Múzeumban a Miskolcra előkerült, viszonylag egyszerűbb borotvatok (HOM 58.79.1., h: 24,5,

9. kép. Cserépfalu, 1852.
Néprajzi Múzeum

10. kép. Cserépfalu, 1876. Néprajzi Múzeum

11. kép. Mezőcsát, 1881. Néprajzi Múzeum

m: 3,5 cm). A fedőlapon a következő szöveg áll: *SZEMÁN ANDRÁSNAK KÉSZÜLT HŰ EMLÉKÜL 1888*. Az előlap díszítmény itt is spanyolozott, és erősen lakkozott.

17. 1891-ben készült a Sátoraljaújhelyből került a Herman Ottó Múzeumba egy archaikus ornamentálású borotvatok (HOM 91.7.1., h: 22, sz: 6,5, m: 4 cm). Fedőlapján karcolt és választóvízzel színezett virág ornamentálás az 1891-es évszám, arckép és fellette magyar címer látható. Egyik keskeny oldalán ugyanazon díszítésű technikával virágág, a másikon felirat található: *CSORBA JÁNOS EMLÉKE* (13. kép).

18. A Herman Ottó Múzeum őriz egy Bükkaranyosról származó eklektikusnak minősíthető, a hagyományoktól erőteljesen eltérő borotvatokot (HOM 53.957.1., h: 21, sz: 5,5 cm). A tok fedőlapjának két végén két pirosra festett fa gomb látható. Mindkét szélesebb oldala figurális díszítésű. Az egyik oldalon mellkép és méltóságteljes címer, a másikon csípőtől ábrázolt női figura látszik karcolt és feketével bedörzsölt eljárással (14. kép).

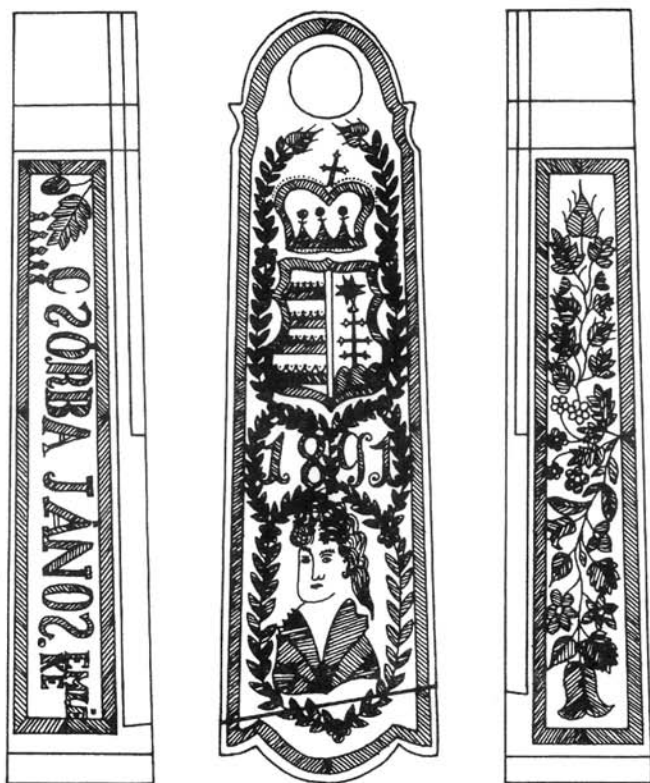
19. Véssett technikával készült a mértani díszítésű, a Tardról 1892-es évszámmal bekerült darab is (HOM 53.952.1., h: 23, sz: 3,8, m: 4 cm). Az évszám utolsó betűje elnagyoltan rajzolt. Az elfordítható tetejű borotvatok ornamentikája pálcikákból, V, félkör, és hullámos vésetekből áll. Ez utóbbi két darab már a későbbiekben készítettetekkel mutat némi rokonságot.

Hagyományos díszítésűek ismét a soron következő borotvatokok:

20. Nyékládházáról került a Herman Ottó Múzeumba az 1893-ban készült (HOM 69.2.1., h: 26, sz: 5, m: 4 cm) fordítható tetejű borotvatok. Fedőlapján szép cserépből induló viráglevelekkel, négy és öt szirmú rozettákkal. A díszek erőteljesen bekarcoltak, talán vésettek, hasonlóképpen, mint az oldalán látható felírás: *SZABÓ KÁROJÉ: HŰ EMLÉKÜL: 1893* (17a. kép).

12. kép. Tard, 1884.
Herman Ottó Múzeum

13. kép. Sátorajújhely, 1891. Herman Ottó Múzeum

21. Hasonlóképpen virágággal díszített a Herman Ottó Múzeum Miskolcraól bekerült (67.43.7., h: 23,6, sz: 7,5, m: 5 cm) borotvatartója. Elfordítható fedelén *BS* monogram alatt és fölött szép tulipános virágos, leveles ékítmény. Eredetileg spanyolozott lehetett, ma már kikopott belőle a viasz, csupán a mélyedésekben itt-ott található nyoma. Mindkét oldala szépen ékített (15. kép).

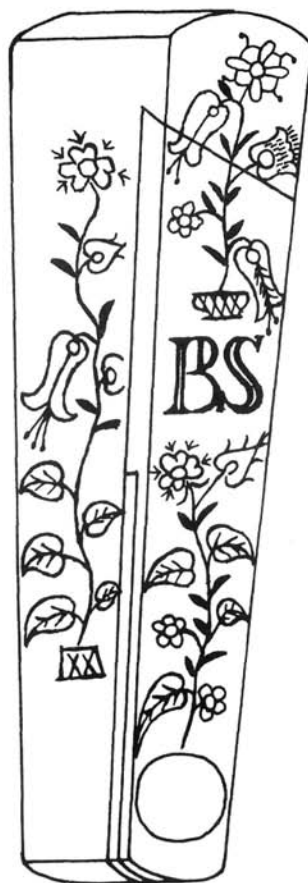
22. Diófából készült, fedele kettős nyelvvel elfordítható a Herman Ottó Múzeumba Upponyból bekerült borotvatok (HOM 60.42.1., h: 21, sz: 4, m: 2,8 cm). Fedőlapján két nagy körzővel rajzolt vésett rozetta van, közötté karcolt fenyőág, egyszerű virág, szélén pedig körben farkasfogazás látható (16. kép).

23. Kettős fedele van a Kisgyőrből bekerült borotvatoknak (HOM 53.954.1., h: 23, sz: 3,2, m: 3,8 cm). A fedélre három stilizált virágminta van rávésve. Egyik oldalán *EMLÉK 1895* látható két egyszerű, finoman bevéssett csigavonal között, a másikon pedig *GIRHINY ANDRÁSÉ* felirat van (17b. kép).

24. Egyedi formájú, tolltartószerű kihúzható fedele van a Dorogmáról a Néprajzi Múzeumba bekerült borotvatoknak (NM 129.691., h: 21, sz: 4, m: 4 cm). Testén túlnyú-

14. kép. Bükkaranyos, a 19. század vége.
Herman Ottó Múzeum

15. Miskolc, a 19. század második
fele. Herman Ottó Múzeum

ló korong alakú fogantyúja van. A fedőlapon karcolt csillag három sor hullámvonal, a fogantyún ugyancsak csillagminta található.

25. Hasonló összehatású darab került ugyancsak a Néprajzi Múzeumba Noszvajról (68.104.1., h: 22,5, sz: 3, m: 3,5 cm). Fedelet gombban végződő fatengely körül oldalra nyílik. Fedőlapján bekarcolt, sötétzölddel színezett növényi ornamentika, alatta koronás címer. Oldalán bekarcolt szöveg: **SZABÓ SÁMUEL HŰ EMLÉKÜL 1896 ÉV.** A borotvatok Noszvajról, egy jómódú családjától származik, a konyhában, a kaszni fiókjában tartották és borotvát tartottak benne.

16. kép. Uppony,
a 19. század vége.
Herman Ottó Múzeum

17a. kép. Nyékládháza, 1893. Herman Ottó Múzeum,
17b. kép. Kisgyőr, 1895. Herman Ottó Múzeum

26. Egyszerűbb a díszítése a Mezőcsátról származó, ugyancsak 1896-os datálású borotvatoknak (NM 68.33.134., h: 21, sz: 4,5, m: 4,5 cm). Fedele elfordítható, zárócsapja faragott S alakú. Tetején egyszerű virágminta, csontberakásos intarzia, az egyik oldalán szár nélküli tulipán mellett két kis madár és két rozetta. A másik oldalán ugyan csak csonttal berakott felirat: *ARNÓT JÁNOS 1896*.

III.

A századfordulótól készült borotvatokok általában egyszerűbbek. Testük egyre keskenyebb, díszítésük kevesebb és sematikusabb, még inkább előtérbe kerül az egyszerű vésés. Természetesen még megtalálhatók olyan eljárások és ornamensek is, amelyek a korábban készített darabokra emlékeztetnek.

27. Így van ez már egy 1897-ből Tokajból származó darabbal is (HOM 77.42.12., h: 23,5, sz: 8, m: 6,5 cm). A meglehetősen nagyméretű és összthatásában is vaskos borotvatok egyik oldalán látható a meglehetősen elnagyoltan vésett cserepes tulipán. Félrefordítható tetejének két végén egy-egy esetenül faragott címer van a lombokkal. Oldalán a következő felirat látható: *FÖLDES IMRÉE 1897*.

28–29. Két borotvatok került a Herman Ottó Múzeumba a megszüntetett hejőkeresztúri helytörténeti gyűjteményből (HOM 78.7.71.; 78.7.87. méretük is azonos, h: 27, sz: 3,5, m: 3,5 cm). Mindkettőt *Fillér Gyula* faragta, évszáma szerint 1899-ben. Mindkettőn az évszámon kívül még egy-egy tulipán látható.

30. Ugyancsak rusztikus kivitelezésű egy Kisgyőrből bekerült darab, amelynek három oldalán csupán a következő szöveg olvasható: *EMLÉKÜL B K / NAK KÉSZÜLT 1902 / D BORDÁS ISTVÁN* (HOM 53.955.1., h: 21, sz: 3 cm). Más díszítménye nincsen.

31. Dísztelen egy Mezőkövesdről származó keskeny borotvatok (HOM 53.951.1., h: 20, sz: 4,5, m: 3,5 cm), amelyet még 1905-ben vásároltak a múzeum részére.

32. Egyszerűen vésett egy Zilizből származó darab, amelynek egyik oldalán a felirat: *KOPECZ BÁLINT É 1906* (NM 131.376., h: 20,5, sz: 4, m: 3,8 cm). Fedőlapján és két oldalának szélén félkörív sor, középen *S* vonalak láthatók. A borotvatokat 1932-ben Viski Károly gyűjtötte.

33. Ugyancsak Zilizről került be az egyszerűen vésett darab. Egymástól függetlenül álló 3 levél van a fedelén; az egyik oldalán félkörív sor, a másikon félkörív sor és *HÜ EMLÉKÜL* felirat és egy tulipános virágcserep van egyszerűen bevésve (NM 131.377., h: 23,5, m: 5 cm).

34. A Herman Ottó Múzeum borotvatok-gyűjteményében őriznek egy tolltartószerű borotvatokat, amelynek kihúzható fedelének végén további kör alakú fogantyú található, hasonlóképpen, mint a 24. tétel alatt ismertetett dorgomai toknak. A teljesen dísztelen darab (HOM 88.20.3., h: 21,7, sz: 4,2, m: 3,1 cm) egyik oldalán *BALOG BERTALAN*, a másikon 1912 bevésés található. Lelőhelye – sajnos – nincs bejegyezve.

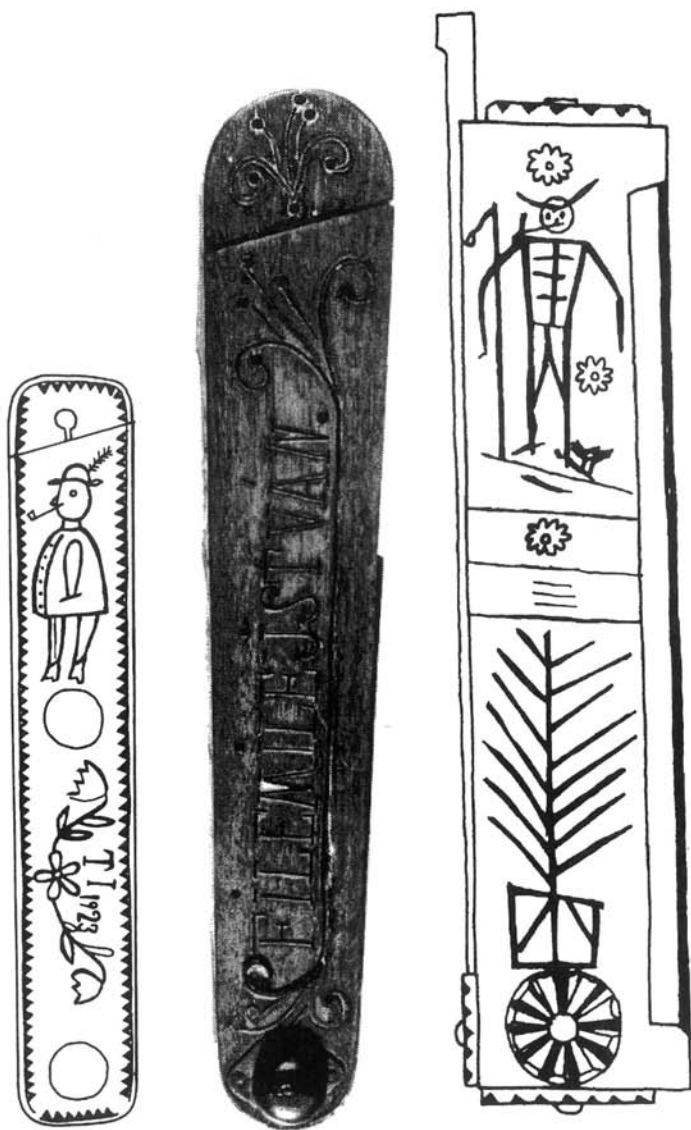
35. Az előzőhöz hasonló méretű és formájú, lelőhely nélküli borotvatok még egy található a gyűjteményben (HOM 88.20.1.). Az előző tokkal egymás utáni leltári száma azt sejteti, hogy azonos kéz munkája, vagy ugyanazon helyről származhat.

36. Egyszerű, mégis méltóságteljes egy Bükkaranyosról bekerült, 1921 évszámmal datált darab (HOM 53.965.1., h: 20,5, m: 5 cm). Fedele tolltartószerűen kihúzható. Mindkét oldalán vésett, majd feketített vaskos, de hangulatos levéldísz fut végig, közöttük *KE* a másikon: 1921 látható.

37. Keményfából faragott az 1923-ban készült borotvatok, amely ugyancsak a Bükkaljáról, Bükkzsércről került a múzeumba (HOM 53.960.1., h: 23, sz: 3,8, m: 2,8 cm). Felső lapján hangsúlyos farkasfogazáson belül egyszerűen bekarcolt pipázó emberalak látható tollas kalappal, alatta pedig kettős ág tulipánnal, amelyet ötágú rozetta köt össze. Efölé van bekarcolva a *TI 1923* felirat (18. kép).

38. Az előbbiekhöz hasonlóan egyszerűen díszített, két tengely mentén fordítható fedelű borotvatok, amelyet Miskolcra hoztak a múzeumba (HOM 53.962.1., h: 21, sz: 3,7, m: 3,6 cm). Az egész tárgy egyszerű vonalas, sárgarézzel kivert intarzia díszítményt visel magán. Az egyszerű ornamentika vonalakból, szívekből és vonalas rusztikus tulipánokból áll. Fedelén két stilizált tulipán között *FILEMILE ISTVÁN*, oldalán egyszerű díszek között *EMLÉK* felirat látható (19. kép).

39. 1936-ban vásárolták az Egerlövő melletti Angyalos tanyáról az egyszerűen faragott borotvatokat (HOM 53.961.1., h: 21, sz: 4,5, m: 3,6 cm). Fedele becsúsztható,

18. kép. Miskolc, a 20. század első harmada. Herman Ottó Múzeum

19. kép. Bükkzsérc, 1923. Herman Ottó Múzeum

20. kép. Egerlövő, Angyalos tanya, 1936. Herman Ottó Múzeum

két oldala egyszerű véséssel ornamentált. Az egyiken két domborművesen kiemelkedő faragású rozetta között egyszerű cserepes ág és egy kampós botot a kezében tartó kalapos juhász vonalas figurája látható (20. kép), a másikon két cserepes ág van. A borotvatok „hátsó” oldalán a borotva élesítésére szolgáló szíj van erősítve.

40. Az egykor Borsod vármegyei Mikófalváról került az egi Dobó István Vármúzeumba (55.52.1.) egy 1932-es évszámot viselő borotvatok (h: 30, sz: 5, m: 5,5 cm). A juharfából faragott eszköz fedele egyik végén fa gomb, másik végén szeg körül fordítható. Díszítménye vésett, a fedelén címer koronával és lombokkal, mellette felirat: 1932 EMLÉK. Készítette Kelemen Bódi András Mikófalván 1932-ben.

41. Ugyancsak az egi múzeumban található az egykori borsodi Szilvásváradról bekerült tolltartó (! – Dobó I. Vm. 65.175.1., h: 23, sz: 5, m: 3 cm). A keményfából faragott eszközt vésett technikával díszítették, peremén körben virág és levélfüzér közepén felirat: GÉCZY ERZSÉBET.

42. 1940-ből datált és Nyékládházáról került be a Herman Ottó Múzeumba (69.2.2.) tolltartószzerűen kihúzható fedelű borotvatokja, melynek egyetlen díszítménye oldalán a SÓLYOM GYULA 1940 felirat.

*

Az előbbieken elősorolt borotvatokokról általánosabb következtetések is levonhatók. Vizsgáljuk meg először a tárgy elterjedési területét. Az 1, 34, 35. szám alatt közöltek lelőhelye ismeretlen. Egynek a származási helye: Magyarország, és ugyancsak egynek Borsod megye.

A Bükk hegység vidékéről, elsősorban annak déli lejtőiről került elő a legtöbb: Cserépfalu 4, Cserépváralja 1, Bükkzsérc 1, Noszvaj 1, Tard 2, Bükkaranyos 2, Kisgyőr 2, Mikófalva 1, Szilvásvár 1, Uppony 1, Nyékládháza 1, Miskolc 3.

Viszonylag jelentősebb számú lelőhelye a délborsodi síkság, a Bükkötől a Tiszáig nyúló terület: Mezőcsát 3, Mezőkövesd 1, Hejőkeresztúr 2, Tiszadorogma 1, Egerlövő-Angyalostanya 1.

A Cserehát felé tendáló területről csak három faluból ismerünk: Sajópálfala 1, Ziliz 2, Fancsal 1.

Dél-Zemplénből két településről került múzeumi gyűjteménybe: Tokaj 1, Sátoraljaújhely 2.

Tudom, hogy a múzeumok tárgyi anyaga rendszerint nem tervszerű gyűjtőmunka eredménye, következésképpen a tárgyak elterjedésterületére nem lehet egzakt következtetéseket levonni. A Borsod megye területéről származó borotvatokok mégis azt mutatják, hogy elterjedésük fő területe a Bükk hegység, déli lejtője, illetve a hegység egésze és az attól a Tiszáig terjedő sík terület. Keveset találtunk viszont a Sajótól északra eső területekről, tehát Észak-Borsodból. Az utóbbi területen, valamint a magyarlakta Gömörben a borotvatokat valószínűleg máshol tartották. Megemlíteném viszont az, hogy Malonyay Dezső említi egy 1830 évvel datált szép darabot a Torna megyei Jászórol.¹³ Ez utóbbi területen tartottak viszont nagyobb formátumú borotválkozó tükrösöket, amelyek felnyitható dobozában viszonylag nagyobb tükrös és a borotválkozó felszerelés elfért. Északkelet-Magyarország múzeumi gyűjteményeiben találhatók ilyen darabok. Az előbbieken felsorolt adataink csak annak a megállapítására jogosítanak fel, hogy Magyarországon a borotvatokok elterjedésterülete kibővíthető Borsod megyével. Úgy tűnik – továbbá –, hogy tájunkon a tokokat nemcsak pásztorok, hanem parasztszaládok is használták. Készítői is voltak más foglalkozást űzők, pl. bányászok is.

¹³ Malonyay D., 1922. 307.

A borotvatokok keletkezésének körülményeit és előtörténetét nem ismerjük. A legkorábbi ismert darabok csak a 18. század második felétől maradtak ránk. *Manga János* említi 1768, 1792 és 1799-ből származó eszközöket. Az első dunántúli, a másik kettő származási helyét nem említette. Szöveges leírást csak az 1792-es darabról adott, azon vésett tulipán és egy elnagyolt kakas mustráját említi. Rajzos ábrát csak egy 1801-ből származó, a hódmezővásárhelyi múzeumban őrzött borotvatokról közölt, kihúzható fedele végén fogantyú van, rajta körben farkasfogazás, középtűt négy körzős, vésett rozetta látható.¹⁴ Ugyancsak 1801-ből közölt *Novák László* egy darabot Nagykőrösről is. Ennek a fedele elfordítható, s a fedőlapján két finoman vésett rozetta látható, amelyet ügyesen virágkompozícióba foglaltak. A bemélyítések kivételével színezettek, díszes a két forgatást elősegítő gomb is.¹⁵

A Borsod megyében feltárt borotvatokok nem igazolják teljesen *Manga János*nak azt a megállapítását, hogy a legkorábbi darabokat ékrovással, tehát fűrészfogakkal és rozettákkal díszítették, majd ezt követte a karcolás, esetenként választóvizes színezéssel, néhol, főképpen a Dunántúlon spanyolozással. Még később, főképpen a 19. század végétől a vésett, illetőleg a domborműves faragás követte a fejlődést.¹⁶ *Domanovszky György* is „a középkorias geometrikus ékrovásos díszítőeljárás” jellemző voltát emelte ki.¹⁷ *S. Kovács Ilona* azt említi, hogy a Dunántúlon a figurális ábrázolás és a spanyolozás volt a jellemző; az Alföldön pedig a faragott geometrikus ornamentika, illetőleg a karcolás és a barnított virágmotívumok, illetőleg az intarziás díszítés.¹⁸ Az alföldi, főként tiszántúli borotvatartókról *Béres András* így nyilatkozott: „Ritkán beretvatokat és tükröst is készít a pásztor, de formájában mások ezek, mint amelyek az ország egyéb területén találhatók. Ezeket főképpen mértani elemek díszítik, közöttük ritka az emberábrázolás. Díszítésmódja karcolás, vésés. Színezésre ritkán választóvizet, gyakrabban bográcsfenékről levakart kormot használnak, mely a bekarcolt részeket megfeketíti”.¹⁹

A Borsod megyei borotvatartók összehasonlító elemzéséből több következtetést is levonhatunk. A feltárt darabszám (42 db) jelentősnek mondható, jól képviseli a táj borotvatartóit. Másik nagyon fontos sajátossága, hogy többsége, mintegy 60%-a, évszámmal datált. Egy-kettő kivételével helyszíni gyűjtés eredménye, nem kereskedőktől került a múzeumokba. Az évszámok segítettek besorolni a datálatlanokat. Az időrendbe állított együttesből kiemelhetjük a jelentősebb díszítési tendenciákat. Már előljáróban is megállapíthatjuk, hogy a díszítés technikája és stílusa a szűk másfél század alatt jelentősen változott.

Megváltozott a borotvatokok formája. A 19. század első felében, illetve a közepén is gyakoriak voltak a széles, lapos, könyv formátumú darabok, amelyek nemcsak egy vagy két borotva, hanem más, a szappan, ecset és timsó elhelyezését is lehetővé tették. Előfordultak már ebben az időszakban is hasáb, közel négyzetes hasáb alakú, 20 centiméternél is hosszabb darabok. Ezek azután a század második felében jutottak túlsúlyba.

Valóban igaznak tűnik továbbá az a megfigyelés, hogy a korábbiak fedele tolltartószerűen kihúzható. Megesett az is, hogy egy-egy darabot tolltartónak leltározták be. A debreceni Déri Múzeumban található „Borsod megyei” darabot *tollszártartónak*; illetőleg Egerben a szilvásváradi is *tolltartónak* leltározták be. A különböző nyitású borotva-

14 *Manga J.*, 1972. 11., 50.

15 *Novák L.*, 1982. 138. kép.

16 *Manga J.*, 1972. 50–52.

17 *Domanovszky Gy.*, 1981. 233.

18 *S. Kovács I.*, 1983. 56.

19 *Béres A.*, 1955.

tokok díszítésében is mutatható ki különbség. A másik jelentős kinyitási lehetőség a tengelyen való egy vagy mindkét oldalán való elfordítás, amelyet rendszerint csak egy ötletes szerkezet elmozdítása után lehet működésbe hozni.

A legkorábbi borotvatokok néhány darabjának az egyik végét tulipánra emlékeztető formára faragták. Ezek általában túlnyúlnak a tok testén. Így van ez pl. az általunk ismertetett korai daraboknál, pl. az 1818-ból Cserépfaluból, valamint a 19. század első feléből származó cserépváraljai példánynál. Az 1825-ös mindkét vége ívelten cakkokra faragott. Az 1835. évvel datált egyik végén, az 1891-ből származó sátoraljaujhelyi példánynak mindkét vége ívesen kiképzett. A múlt század végére datálható tiszadorogmai borotvatoknak a testen túlérő faragott fogantyúja van. Ez a megoldás visszatér több, a századunkban készített borotvatokon is. A hasáb alakú borotvatokok többsége mindkét végén, néha csak az egyikén kissé ívelten záródik.

A 19. század első felében készült borotvatokok díszítésére a következők a jellemzők:

Az 1817-es darabon, mint már említettem, karcolt és feketített sávozás, illetőleg a szélén körben farkasfogazás található. E díszítésmód rokonságát csak a későbbiekben kereshetjük.

A karosi darabok díszítményei jobbára karcolással kontúrozott, foltyszerű virágornamentikával készültek; a leveleket és virágokat választóvíz különböző hígítású fokozatával színesítették. Lényegében hiányzik, illetőleg csak járulékosan fordul elő némi vésés, valamint a domború faragás. Ez a díszítésmód a jellemző az 1818-ban s a közvetlen további daraboknál: 1825, 1835, 1842, 1891 évvel datált, illetve 8. tétel alatt leírt cserépfalui; a 9. tétel alatti miskolci és a 10. tétel alatt leírt daraboknál. Számításaim szerint részben vagy teljesen karcoltan ornamentált a borsodi borotvatokoknak legalább egyharmada. Igen rafináltan és gazdagon karcolt az 1891-es és a bükkaranyosi borotvatok, amelyen szinte grafikusán ábrázolt portré is látható. Ritkábban fordul elő a karcolás 20. századi darabokon, pl. az 1923-as vésett és karcolt, figurális elemeket is őrző tárgyon.

Az 1818 és 1862-ben készült darabokon – egy kivétellel – jellemző a foltyszerű ornamentálás, leginkább a karcolt kontúrvonalak között. Érdeemes megemlíteni, hogy a több mint féltucat darab közül három Cserépfaluból került múzeumba.

Mindhárom időszakban készült borotvatokokon tulipánábrázolás. Ez a többször előforduló ábrázolás viszont ahány darab, szinte annyi variáció. Azt is mondhatjuk, hogy az 1818 és 1852 közötti borotvatokoknak kb. egyharmadán domináns elhelyezésben fordul elő. A második időszakban az 1896, 1897, 1899. évvel jelzett darabokon, illetve a harmadik csoportban is fellelhető.

Ugyancsak nagyon gyakori a virágcserepből, esetleg más testből kiinduló klasszikus cserépvirág, szaknyelven az olasz korsós ábrázolás, amely a reneszánszban az egyik igen kedvelt ábrázolásforma volt. Gyakran fordul elő az I. csoport darabjainál. Különösen szép a cserépfalusi 1818-as, egy szám nélküli (no. 8.), és a Borsod megyéből számon tartott (No. 10.) borotvatokon. Ez a klasszikus kompozíció előfordul az 1781-es, 1896-os és a Zilizről származó (No. 33.) második csoportba sorolt darabokon is. Különösen rusztikus olasz korsós ábrázolás található a 39. sorsszám alatt tárgyalt, Angyalos tanyáról bekerült borotvatokon. A szabályosan ábrázolt virágcserepből egy teljesen geometrikus megoldású, csupán pálcikákból álló virágtő fut ki.

A történeti Borsod megyéből származó borotvatokoknak kb. egyötödén figyelhető meg a választóvízes színezés. Ez elsősorban az első időszak datált és datálatlan darabjaira jellemző. Már az 1818-as darabon is megtalálható. Az 1800-as évek első felében

készült darabokon választékosabban jártak el a választóvízes színezéssel; illetve mintha nemcsak egykoncentrációjú folyadékokkal dolgoztak volna. Fellelhető a második csoportbeliek néhány darabja is; így pl. az 1871-ben, 1891-ben, 1896-os és 1902-ben faragott és díszített példányokon is. A 20. századi darabokon ez a díszítési mód teljesen ismeretlen.

Időhöz kötött pl. a címerábrázolás is. Teljesen hiányzik az első időszakban. Igen gyakran fordult elő viszont a második periódusban. A címert legtöbbször koronával és két oldalán a lombokkal ábrázolták. Előfordul az 1876, 1884, 1888, 1891, 1896, 1897 és az év nélküli bükkaranyosi darabon. Ritka a harmadik periódusban, tehát századunkban. Csupán az egri Vármúzeum őriz egy 1932-ből datált darabot Mikófalváról (No. 40.).

Az ismertetett borsodi borotvatartókon figurális ábrázolás csak a 19. század utolsó évtizedeitől fordul elő. Egyetlen kivétel a debreceni Déry Múzeumban őrzött, könyv alakú, olasz korsós kompozíciós borotvatok, amelynek két szimmetrikusan kinyúló ágán két kis madár található (No. 10.). A borsodi borotvatartókon található figurális ábrázolások azonban nem olyan kiforrott kivitelezésű zsánerképek, mint a dunántúliak, csupán egyszerű vonalas figurák, amelyek néha önállóak, néha virágkompozíciók mellékalakjai. Az 1891-es datálású, Sátoraljaújhelyből bekerült (No. 17.) fedőlapján választóvízes kivitelezésű kompozíción felül címer, alul pedig egy finoman karcolt és feketített női portré látható a virágfüzerek között. Évszámot nem visel egy Bükkaranyosról bekerült borotvatok, amelynek mindkét oldalán női portré a központi kompozíció (No. 18.). Az egyik oldalon címerrel együtt egy mellalak, a másikon ugyanazon női portré van rákarcolva. Ez a kompozíció nem illeszthető be a borsodi borotvatokok ábrázolási stílusába. Egy 1896-os Bükkzsércről származó darabon (No. 37.) karcolással egyszerűen ábrázolt pipázó alak van tollas kalappal. Az Angyalos tanyáról bekerült (No. 39.), egyszerű díszítésű cserépvirág fölött egyszerűen vonalasan rajzolt juhászfigura látszik, fején kalappal, kezében pedig juháskampóval. Megállapíthatjuk tehát, hogy a borsodi borotvatartókon csak elvétve fordul elő figurális ábrázolás, a kompozíción belül azoknak sem jut domináns szerep, kivételt a sátoraljaújhelyi képez a nőalakokkal. Általában egyvonalas feketített figurák, amelyeket csak a színezés emel ki.

A vésett díszítmények a Borsod megyei borotvatokokon domináns szerephez csak a 19. század második felében jutottak. A korábbiakban csupán szegélydísznél fordultak elő. Azt mondhatjuk még az 1. szám alatt közölt 1817-es darabról is, ahol középpont karcolt sávozás található, s ezt keretezi egy szép farkasfogazás. Ugyancsak érdekes, de kopottsága miatt nehezen értelmezhető az 1830-as (No. 4.) borotvatok, amelyen jóformán csak betűk és számok vannak rávésve. A 22. szám alatt közölt borotvatok két oldalán farkasfogazás, alul és felül pedig 8 levelű körzövel szerkesztett rozetta van bevésve. A II. periódus végétől egyre jelentősebb szerep jut az ékrovás, kiterébélyesedni azonban a III. periódusban fog. Vésettnek tekinthető az 1884-ből származó tardi rabi emlék is, amelynek vésetébe azonban vastagon viaszt dörzsöltek be. Vésettek az 1892, 1895 és 1896. évszámot viselő darabok is. Még erőteljesebben jelentek meg a 20. századi példányokon, pl. a zilizi, kisgyőri és az 1921-es bükkaranyosi, illetőleg az Angyalos tanyáról bekerült példányon. A vésett díszítményekbe bedörzsölt fekete szín (korom) különösen kihangsúlyozza az ornamentikát, l. pl. az előbb említett példák két utolsó darabját. Vésett díszítésű az 1932-es évszámmal ellátott mikófalvi, valamint a szilvásváradi borotvatok is (No. 40–41.). A jobbára a Dunántúlon elterjedt, összefüggően komponált ékrovásos ornamentálás tájunkon teljes időszakban ismeretlen volt.

Szinte jelentéktelennek kell minősítenünk a borsodi borotvatokokon a domború faragást. Ide sorolhatjuk valamelyest a tulipánvégű darabokat, illetőleg a fogantyúban végződő kihúzható végű példányokat. Ezeken kívül, domború faragás szinte hiányzik, illetőleg két mezőcsáti (1892, 1896) borotvatartó fedelén találhatunk fekvő *S* alakú fogantyút, amely a nyitást szolgálta. Érdekessége ezeknek a példányoknak, hogy más dísz nem is található rajtuk. Feltételezhető, hogy az említett két darab egy kéz munkája.

Megfigyelhető – továbbá – néhány esetinek minősíthető díszítésmód: kettőn található intarziás díszítés: az 1876-os cserépfalui, és egy 1896-os mezőcsáti darabon. Egy évszámmal nem jelölt miskolci darabon viszont fémintarzia van (No. 38.). Barokkos hatású az 1825-ös (No. 3.), amelynek további érdekessége az is, hogy mind a négy oldala díszített. Az 1884-es rabi munka – viszont – összehatásában a református temetői fejfák írásmódjára emlékeztet. Megemlítendő továbbá a teljesen díszítetlen darab Mezőkővesdről, úgy tűnik, hogy félig készítteten kerülhetett ki faragója kezéből.

IRODALOM

Barna Gábor

1989 A pásztorok művészete. Hajdú-Bihar megye népművészete. Budapest, 51–94.

Bátky Zsigmond

1906 Útmutató néprajzi múzeumok szervezésére. Budapest

Béres András

1955 Népi díszítőművészet Hajdú-Bihar megyében. Debrecen

Bellon Tibor

1981 Csont-, szaru-, fafaragások és a bőr díszítése. Szolnok megye népművészete. Budapest, 263–292.

Domanovszky György

1981 A magyar nép díszítőművészete. I–II. Budapest

Fél Edit–Hofer Tamás–Csilléry Klára

1969 A magyar népművészet. Budapest

Füzes Endre

1962 A Janus Pannonius Múzeum borotvatartói. A JPM Évkönyve, az 1961. évre Pécs, 139–158.

Herman Ottó

1914 A magyar pásztorok nyelvkincse. Budapest

S. Kovács Ilona

1983 Pásztorélet, pásztorművészet. Budapest

Malonyay Dezső

1922 A magyar nép művészete V. A palócok művészete. Budapest

Manga János

1972 A magyar pásztorfaragások. Magyar népművészet 5. Budapest

Novák László

1982 Mezővárosi népművészet. Kecskemét, Nagykőrös, Cegléd. Nagykőrös

Ortutay Gyula

1941 A magyar népművészet I–II. Budapest

Szabadfalvi József

1972 Népművészet. Pásztorművészet, fazekasság, csikóbőrös kulacs, mézeskalácsosság, intarzia. In: Hajdú-Bihar megye műemlékei, irodalmi emlékhelyei, népművészete (szerk.): *Szöllősi Gyula*. Debrecen, 277–316.

TESZ

1967–1984 A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. I–IV. Budapest

UMTSz

1979–1992 Új magyar tájszótár. I–III. Budapest

RASIERHALTER DES 19. UND 20. JAHRHUNDERTS AUS DEM KOMITAT BORSOD

Der Rasierhalter ist ein aus Holz geschnittenes und oft verziertes Mittel, daß zur Ablage von ein oder zwei Rasiermessern dient. Der größte Teil der älteren, z.B. in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts angefertigten Rasierhalter haben die Form eines Scheites oder sogar eines Buches und ihr Deckel kann wie bei einem Federkasten herausgezogen werden. Bei den neueren wurde das eine oder andere Ende mit einem Holzstift befestigt und durch das Verrücken irgendeines kleinen Mittels konnte der Dekkel zur Seite bewegt werden. Ihre Hersteller konnten Hirten oder dörfliche, handfertige Schnitzer gewesen sein.

Die Rasierhalter wurden im allgemeinen reich verziert. Im Hinblick auf die Ornamentierung kommen folgende Verfahren vor: 1. gravierte, in erster Linie mit Keilgravierung; 2. fein eingeritzte und in die kleinen Vertiefungen wurde irgendein dunkles oder sogar schwarzes Material (z.B. mit Wasser vermischter Ruß) eingerieben. 3. Es wurde auch mit der sogenannten *Versiegelung* verziert. In solchen Fällen wurde die innere Oberfläche der Ornamente aufgekratzt, mit irgendeinem Mittel gerieben und danach mit schwarzem oder rotem Wachs eingeschmiert. Der Wachs blieb an der aufgerauten Oberfläche haften, von der glatten Oberfläche aber konnte er abgewischt werden. 4. Einige Rasierhalter wurden selten auch mit Reliefschnitzereien verziert. Annähernd die Hälfte der Rasierhalter sind mit einer Jahreszahl versehen, wodurch demnach die Entwicklung der Verzierung verfolgt werden kann.

In der Studie werden die Rasierhalter aus dem Komitat Borsod vorgestellt. Deren größter Teil befindet sich im Miskolcser Museum „Ottó Herman“, einige werden im Budapester Ungarischen Ethnologiemuseum, bzw. im Burgmuseum „István Dobó“, in Eger und im Debrecen „Déri Museum“. In der Geschichte unseres Komitates wurden sie zumeist in den südlichen Teilen, in den flachen Gebieten vom Bükkgebirge nach Süden bis zur Theiß benutzt.

József Szabadfalvi

A KERESZTNÉVADÁS HATÓERŐI CSERÉPFALUBAN 1576–1976

MIZSER LAJOS

Az egyház szerepe a névadásban. Ezt a tényezőt eddig inkább csak a római katolikus egyház kapcsán vizsgálták.¹ Finnországban Viljo Nissilä végzett hasonló jellegű munkát a görögkeleti névanyag vonatkozásában.² Cserépfalu bizonyíthatóan 1576-tól református vallású. Ez azt jelenti, hogy a lajstromokban³ szereplő emberek még katolikusnak születtek, vagy apjuk és anyjuk eredeti vallása ez volt. Mutatja ezt a bőséges névanyag. Ez azonban a reformáció elterjedésével csökken, pl. még a 16. században eltűnik a *Bazil*, *Bereck*, *Bertalan*, *Dénes*, *Kelemen*. A 17. században *Ambrus*, *Balázs*, *Barnabás*, *Bálint*, *Egyed*, *Lőrinc*, *Máté*, *Orbán*. Az igaz, hogy a 19. században visszatér a *Bertalan*, *Bálint*, *Balázs*.

A tridenti zsinat (1545–1563) határozatai ugyan nem vonatkoztak a református egyházra, mégis itt csak bibliai és martirológiumi nevekkal találkozunk. A használatból kiveszett nevek helyett ritkán keresnek újat, inkább egy már megszokott névvel helyettesítik mind a férfi, mind a női neveket.

Azt várhatnánk, hogy a 17. században fel-felbukkan egy-egy őszövétségi eredetű név is. Nem ez történt. Ennek valószínű oka, hogy az egyház már nem önálló, hanem a szomszédos Noszvajnak a filiája. Így tehát a bibliaismeretre kevesebb a lehetőség. A névanyag egyre szűkül.

1731-től újra önálló egyháza van a községnek. S ettől kezdve már nagyobb lehetőségeik vannak. A 18. században az *Éva* és *Sára* név állandóvá válik, a *Judit* pedig a gyakori nevek közé tartozik. A férfinevek közül előfordul az *Ábrahám*, *Ádám*, *Dániel*, *Mózes*, *Illés*, *Simon*. Az eddig divatos bibliai nevek (pl. *Pál*, *Péter*) továbbra is gyakoriak. A *József* és a *Sámuel* ekkor még az igen ritka nevek közé tartozik. Később a *József* megmarad ritkának, a *Sámuel* a közepesen megterhelt nevek egyike lesz.

A lelkészeknek is volt némi befolyásuk a névadásra. Az ő keresztnelveik ismertek, sőt gyakoriak voltak a községben (*János*, *Gergely*, *András*, *Mihály*, *Zsigmond*, *István*, *Imre*, *Sándor*, *Péter*, *Pál*). Egyes nevek (nem csupán bibliai nevek!) elterjesztése fűződhet egy-egy lelkészhez. Szombathi Gergely (1750–55) eredeti személyiség lehetett. Megkísérelte az *Ábrahám*, *Dániel*, *Mózes* és a *Demeter* elterjesztését, de mindez csak egy-egy család esetében sikerült, a neveket a lakosság idegenkedve fogadta. A másik érdekes vonás az volt, hogy sokszor nem a hivatalos nevet vezette be az anyakönyvbe, hanem a becézőnevet, azaz az általánosan használt formát: *Erzsók*, *Kata*, *Jutka*, *Boris*,

1 Ördög Ferenc: Személynévvizsgálatok Göcsej és Hetés területén. Bp., 1973. 66–9 és idézett forrásai.

2 Suomen Karjalan nimistö (Lappeenranta, 1976).

3 Regesta decimarum Borsodiensis (1549–1700 OL) és Regesta decimarum Episcopatus Agriensis (1554–6, Heves Megyei Levéltár, Eger).

Panna, Zsuzsa, Júlia, Lackó. Marusi András (1755–58) és Pápai Tóth Mihály (1758–64)⁴ már óvatosabban követik ezt a gyakorlatot. Először csökkentik, majd meg is szüntetik a becenévi bejegyzést. A *Zsuzsa* nevet viszont Kérészy Zsigmond (1764–80) és István (1781–1810) ismét anyakönyvezi. Feltűnő a *Kata* név állandó előfordulása a *Katalin* mellett Szombathitól Kovács Istvánig (1810–42). Mogyorósy Imre (1842–73) adta először a *Lajos* nevet, s aligha gondolta, hogy e névnek milyen hihetetlenül nagy divatja lesz,⁵ Novák Sándor⁶ (1873–1909) terjeszti el az *Eszter*, *Rebeka* és *Rózsa* neveket. A 20. század elejére az egyház hatása a névadásra erősen lecsökken. A lelkésznek szerepe csekély volt. Mindössze két névről tudunk. Pósa Péter (1910–33) *Irén*, Szakács Pál (1933–50) és Bartus András (1951–81) *Gizella* nevű felesége tette ismertté, de nem gyakorivá ezt a két nevet. Az egyházi látogatók mindössze egy nevet terjesztettek el. 1842-ben járt Cserépfaluban Szemere Bertalan egyházmegyei ülnök (később az első magyar belügyminiszter). Ettől kezdve válik népszerűvé a *Bertalan* név.⁷ Nyilván közrejátszott ebben Szemere 1848–49-es tevékenysége is.

Más vallások csak kevésbé hatottak. A szomszédos községek közül Bogács, Cserépváralja, Kács és Répáshuta katolikus, Kisgyőr református, Noszvaj, Bükkzsérc vegyes, bár református többségű. A katolikus egyház mindössze annyit tett, hogy elindította a kettős (sőt: hármas) keresztnévek divatját a múlt század végén. Megfigyelhető ugyanis, hogy először azok adtak kettős keresztnévet, akik megelőzően katolikus környezetben (is) éltek. Elsősorban azok, akik Bogácsról jöttek. Először az értelmiség és az iparosság körében kezdenek terjedni a kettős keresztnévek.

A községben először az 1828-as összeírásban jegyeznék fel zsidókat. Az izraelita és a református egyház annyira elkülönült egymástól, hogy egymásra nem hatottak. Legfeljebb annyit lehet megjegyezni, hogy a falubeliek egyes neveket (*Jakab, Mózes, Móric*) zsidósnak minősítettek.

Mind a katolikusok, mind az izraeliták száma csekély volt, összehasonlításokat nem végeztünk. Debrecenben Kálmán Béla,⁸ Seregélyesen G. Dombai Mária⁹ állította párhuzamba a református és a katolikus anyakönyvekben található neveket. Debrecenben nagyjából azonos a szint, Seregélyesen (1771–1965) a katolikusok használtak több nevet.

A keresztnévek társadalmi és gazdasági vonatkozásai

A következőkben azt vizsgáljuk, hogy a különböző társadalmi és gazdasági tényezők milyen hatással voltak a névadásra, névválasztásra.¹⁰

Az uralkodó osztály tagjai, közelebből a földesurak nevei nem különböztek a községben megszokott nevektől (*András, István, György, Ferenc, Erzsébet, Katalin, Mária* stb.). Alkalmanként vannak ún. úri nevek is (*Józsás, Ágost, Ágnes, Ludmilla*), de ezekkel jobbagynévként nem találkozunk. A 18. században Eszterházy (következétesen

4 Később diósgyőri pap, a hazai kémia egyik úttörője.

5 *Mizser Lajos*: Lajos (Magyar Nyelvőr 100: 454–8.)

6 Kora ismert költője, a „Nagymajtényi síkon letörött a zászló” című vers szerzőjének az apja. Ő kezdeményezte a cserépi harangláb és az Árpád-kori templom lebontását. Cserépfaluról monográfiát írt.

7 A Tiszáninnen Református Egyházmegye Tudományos Gyűjteményeinek Levéltára, Sárospatak, Cserépfalu (külön dossziében).

8 *Nevek világa* (Debrecen, 1989. 53–4.)

9 Seregélyes keresztnévei (Bp. 1974. Magyar Személynévi Adattárak 1. szám 11–29.)

10 E kérdésekkel részletesen foglalkozik *Karácsony Sándor Zsigmond* (Személyneveink 1500-tól 1800-ig. Bp. 1961. Nyelvtudományi Értekezések 28. szám)

ezzel az ortográfiával írva) István és felesége (Forgách Ludmilla) szívesen vállalt keresztapaságot (-anyaságot), keresztgyermekük nevét azonban nem ők szabták meg. Egészen a 18. század végéig nem volt különbség, azaz nem volt jellegzetesen jobbágy-, illetve úri név. Az urasági alkalmazottak (tisztartók, erdészek, mesteremberek) adtak inkább más nevet, hogy ezzel is jobban elkülönüljenek. Így a 18. században úri névnek tekinthetjük a következőket: *Ádám, Dániel, Lajos, Fuzsina, Lídia*. 1830-tól 1945-ig az uraság (Coburg herceg) Sziléziából hozott alkalmazottakat, ezek jórészt németek voltak, kik azonban hamar megmagyarosodtak. Ők honosították meg a *Gyula* nevet, s hatottak az *Eszter* gyakorivá válásában.

Volt olyan is, aki a kastélyban szolgált, így több új névvel is megismerkedhetett. A cselédek csupán egy nevet hoztak a kastélyból: *Zsanét*. A Jeanette csakis ebben a formában ismeretes és használatos. A falusi értelmiség (nevüket csak 1731-től ismerjük) hatása a 20. században jellemző a névadásra. A jegyzők közül Tóth Kálmán (1912–46) keresztnevét vették át, s a *Kálmán* név egészen a legutóbbi időig úri névnek számít. A pedagógusok közül inkább a tanítónők nevét vették át. Ezek közül az *Aranka* és a *Jolán* vált közkedvelté. Szintén a tanítónők nevei a következő – ritkábban előforduló keresztnevek: *Eleonóra, Mercédesz*. Az egyik postamesternő tiszteletére adták a *Melitta* nevet. Az erdőmérnökök és családtagjaik kapcsán is több név vált ismertté, de csak kettőt adtak gyermekeiknek a falusiak: *Dezső, Ervin*.

A lakosság mozgásával több névvel is megismerkedtek. A mozgásnak egyik formája az volt, hogy más helységekből házasodtak a legények, illetve a lányok más helységbe mentek férjhez. A 18. században Tibolddarócról került a faluba az *Ilona*, Noszvajról az *Illés* név. A 19. századból nincs konkrét adatom. A 20. századból az *Apolónia* (Bükkzsérc), a *Jenő* (Borsodgeszt), ez utóbbi ragadványnévvé is vált. A század elején telepedett le a községben Csíkszeredáról Moldován *Flórián*, s a gyermekeinek a következő neveket adta: *Aurél, Valér, Gusztáv, Ludovika*. Közülük a Gusztáv honosodott meg.

A 20. században a falu szegényei szívesen szegődtek el idénymunkára, azaz sumásnak álltak. Több helyen szolgáltak: Zalában, Baranyában, Gömörben, Zemplénben, a Jászságban. Sumások hozták a következő neveket: *Szeréna* (csak *Szerénke* formában él), *Endre, Frigyes, Rudolf, Karolina, Ida, Rafael*. A *Szeréna* nevet nem az eredetihez viszonyítják, hanem úgy vélik, hogy a *szerény* + *-ke* szó tulajdonnevesülése. Ez esetben a *Szerénke* név telitalálat, mert a csekély számú (2) névviselőre éppen jellemző a *szerény* jelző. Egyébként ez az egyetlen eset, amikor etimologizálni próbáltak; a *Szerénke* így kívánságnévvé vált. Szélesebb körben azonban nem terjedt el.

A katonáskodásnak inkább a ragadványnévadásban volt szerepe. A *Nándor* nevet hozta katonai szolgálata után Nemes János, s adta fiának.

Az anyakönyvek egészen az állami anyakönyvezés bevezetéséig (1895), de még a 20. század elejéig sem ritkán megjegyezték a házasságon kívüli szülést (általában így: „törvénytelen ágyból született gyermek”). A törvénytelenségnek itt alig-alig volt hátrányos következménye, mint más vidékeken. A törvénytelen gyermekek így elsősorban olyan nevet kaptak, amelyek a községben megszokottak, sőt gyakoriak voltak (*István, János, Julianna, Zsuzsanna* stb.), mintha a gyakori névvel a törvénytelenséget igyekeztek volna enyhíteni. A másik eset az, amikor a lányanya éppen ellenkezőleg olyan nevet választott, amely szokatlan volt a közösségben. E névadási szokásnak lélektani alapja van. Az anya így gondolkodhatott: ha már törvénytelen a gyermek, legalább a neve legyen szép. Ilyen nevek váltak ismertté: *Sarolta, Johanna, Ágoston, Elek, Róbert*.

A községben mindig voltak olyanok, akik fuvarozással foglalkoztak. A 19. század második felétől sok család számára jelentett kenyérkereseti lehetőséget a mészfuvarozás. A meszesszekerek nyaranta többször is fordultak, délen Szabadkáig, keleten Nagyvárád vidékéig jutottak el. Faszenet, szilvát többnyire csak a Jászságig vittek, északon Rozsnyó vidékéig. A fuvarozásból megismert nevek a következők: *Gyöngyi, Hajnalka, Malvin, Viola, Árpád, Tibor, Vilmos*.

A 18. században cigányok is éltek községünkben (pontosabban: a falun kívül eső, a mai Cigány nevű szőlőhegy helyén). Keresztnevüket sokszor fel sem jegyezték, vezetéknévüket is ritkán.¹¹ Az 1790-es években presbiteri határozattal kitiltották a cigányokat a helységből. A közösségtől a következő eltérő neveik voltak: *Rozina, Dávid, Jónás, Tóbiás*.

Más nemzetiségekkel is voltak kapcsolatok. Elsősorban a szlovákok (helyi szóhasználat: tótok) jöhetnek szóba, különösen azóta, hogy a Gyertyán-völgyben megnyílt a Susselka-féle üvegghuta. Susselkák az olcsó munkaerőt úgy oldották meg, hogy Nyitrából és Zólyomból hozattak szlovákokat; az ő utódaik a répáshutaiak.¹² A szlovák kapcsolatokból keletkezett az *Oszkár, Adél, Johanna* és *Matild*. Közülük az *Adél* ma is „tótos” névnek számít. Időlegesen más nemzetiségekkel is voltak kapcsolatok; ezek kizárólag a községben időlegesen megtelepedett mesteremberek voltak. Kettőről tudunk: *Georgiosz* Argirosz görög téglalevélő és *Todor* Nestor román („valachus”) órás. Az utóbbi esetben nem lehet egyértelműen eldönteni, hogy a két név közül melyik a keresztnév, mivel két iratban szerepel, az egyikben *Todor* Nestor, a másikban: *Nestor* Todor.¹³

Két cseh ember nevéről kell még beszélünk. Az egyik az uradalom befolyásos embere volt: *Edmond* (*Edmund*) Zabzsel (írva még: Zawrzsel, Zabrzsel). Keresztnévét a fenti formában írták a kiegyezésig, utána *Ödön* lett.¹⁴ A másik Ružek *Jaroslav* nevű katonatiszt volt, aki 1914-ben az ágyúnak felajánlott harangokat elvitte.¹⁵

A Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár Acta politica iratai a 18. század harmadik harmadától közlik a mesteremberek összeírását. Esetünkben molnárokról és kovácsokról van szó. Az ő révükön ismerték meg a falusiak a *Bálint, Fruzsina* és *Andor* nevet.

A zsidóság a 19. század elején kezdett betelepülni. A 18. századi Conscriptio Judeorum Cserépfalut nem említi, csupán az 1828. évi összeírás.¹⁶ A falusiak bizonyos neveket zsidónak érezték – annál az egyszerű oknál fogva, hogy a községben élő zsidó kereskedőket, kocsmárosokat így hívták. A 16–17. században a *Jakab* (Jacobus) név megszokott volt, a múlt század végére már zsidóssá vált. Hasonló indítékból vált zsidóssá az *Ignác, Móric, Mózes, Ábrahám*.

Az irodalom hatásáról a múlt század 70-es éveitől lehet beszélni. Ekkor alakult meg ugyanis az olvasókör. Az olvasmányélmény hatására azonban jóval később keletkeztek nevek: *Attila ~ Atilla* (Gárdonyi Géza: Láthatatlan ember), *Adorján* (Jókai Mór: Egy az Isten). Itt az a furcsa, hogy a regény főhősné a vezetéknévét választották, és

11 *Mizser Lajos*: A névelemhiány társadalmi vonatkozásai (A miskolci Herman Ottó Múzeum Tudományos Közleményei. 26. szám 165–7.)

12 *Veres László*: Településtörténet (In: Répáshuta. Egy szlovák falu a Bükkben. Szerk.: Szabadfalvi József és Viga Gyula. Miskolc, 1984. 21–30.)

13 *Urbaria et conscriptiones* 231–1 (OL)

14 Cserépfalu tagosítási iratai (Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, Miskolc)

15 L. a 7. pontot

16 Ungarisches Staatsarchiv. Archivum Palatinale. Landeskonskription. Hungaria. Comitatus Borsodien-sis B-55–8 (OL)

nem a keresztnévét (Manassé), *Aladár* (Jókai Mór: Új földesúr), *Dalinka* (Jókai Mór: Másik haza, bár ott Delinke szerepel), *Tímea* (Jókai Mór: Az arany ember), *Tünde* (Vörösmarty Mihály: Csongor és Tünde). Jókai példaadása nem véletlen, hiszen az egyet könyvtárában túlnyomórészt Jókai-kötetek voltak.

Nem lennének igazságosak, ha csak hatásról beszélnénk, az ellenhatást is meg kell vizsgálnunk. Más szavakkal: az irodalom nemcsak népszerűsíthet egy-egy nevet, hanem éppen csökkentheti a már népszerű nevek számát. Például a *Piroska* nevet viselők száma az ismert Grimm-mese hatására csökkent.

Természetesen történelmünknek is volt hatása. A *Lajos* nevet Nagy Lajos királlyal, Kossuthal és Batthyánnyal kapcsolják össze. Az aradi vértanúk színes lenyomatát sokan megvásárolták, és bekeretezve a nagyház falán helyezték el. Innen vált ismertté az *Erő* és *Károly* név (ez utóbbi gyakorivá is). Érdekes, hogy Petőfinek a forradalmi tetteit ismerték inkább, az ő hatására gyakori lett a *Sándor*. Történelmi ismeretek alapján adott további nevek: *Árpád*, *Zoltán*. Ez utóbbinál Jókai (Kárpáthy Zoltán) hatását sem lehet kizárni, de erre vonatkozóan nincs adatom.

A névadás (-választás) egyéb szempontjairól is beszélünk kell. Az legújabb kori névválasztásban természetesen szerepe van a rádiónak, televíziónak, a mozinak, a színháznak is. Századunk harmadik negyedére ugyanis a nevek változatossága jellemző (különösen a női nevekben). Olyan neveket igyekeznek tehát választani, amelyek még nem ismeretesek a községben. Míg a régi névadásra az volt jellemző, hogy gyakori neveket igyekeztek adni, most viszont arra törekszenek, hogy lehetőleg olyan nevet válasszanak, amilyen még másnak nincs. Sokszor a szülő maga sem tudja, hogy miért épp azt a nevet választotta (*Albin*, *Petronella*, *Szilvia*). Máskor a névdivattal magyaráznak (*Andrea*, *Tamás*), azaz ezek a nevek másutt már divatosak. Van, amikor az anyának a szülőőthonban adnak tanácsot a névválasztást illetően: „a madám azt mondta, hogy szép név”. E nevek csoportjában feltűnő, hogy a mezőkövesdi szülőőthonban kedvelik a magánhangzóval kezdődő neveket: *Anita*, *Edina*, *Emese*, *Emőke* stb. Egyéb: *Flórián* (az apa a Ferencváros labdarúgócsapatának a szurkolója, s Albert Flórián futballista keresztnévét adta a fiának).

Mint minden névfajtának, a keresztneveknek is lehetnek bizonyos hangulati velejárói, főképpen az utóbbi időkre jellemző, hogy egyes neveknek a hangulata ilyen vagy olyan lehet.

A 16. században többnyire csak közömbös hangulatú nevekről beszélhetünk. Ennek oka elsősorban a megszokás, azaz a névkincs kissé leszűkült, újításra alig-alig lehet példát találni. Olykor vannak jellegzetesen nemesi (úri), illetve csak jobbágyságra jellemző nevek – legalábbis más vidékeken történt vizsgálatok ezt mutatják.¹⁷ Egyetlen nevet találunk, amely a megszokottól eltér: a birtokos Báthory *Bonaventura* nevét. Feltehetően Bonaventurát papnak szánták, ezért is kapta ezt a jellegzetesen szerzetesi nevet. Mivel az ecsedi Báthoryak korán felvették az új hitet, Báthory Bonaventura is jellegzetesen katolikusnak és szerzetesinek érezte keresztnévét, ezért helyette az *Andrást* használta.

Az úri név, illetve a jobbágynév (parasztos név) különbségeiről inkább a 17. század végétől beszélhetünk. Ekkor ilyen az *Ágnes*, *Károly*, *Eneas*, *Octavius*, *Silvius*, *Paris* (valamennyi névviselő idegen nemzetiségű), magyar egy akad: *Terézia*. A 19. század második harmadában a *Lajos*, *Fruzsina* stb. A XX. századot célszerű két részletben bemutatni, hiszen kb. 1950-től megszűnik ez a szétválasztás, inkább így mondják: „flan-

17 L. a 10. pontot!

cos” és paraszti név. A „flancos nevek” közé tartozik pl. *Adorján, Frigyes, Edina, Ildikó* stb. Paraszti névnek tartják pl. az *Andrást, Imrét, Ilonát, Margitot* stb.

Vannak olyan nevek is, amelyek „ünnepélyesebb” hangulatukat megtartották. Többnyire olyan nevekről van szó, amelyek eredetileg úri nevek voltak, majd szélesebb körben is elterjedtek: *Bertalan, Gyula, Zoltán, Aranka, Irén, Rózsa* stb.

Nem tudni, mi oknál fogva, de vannak olyan – régebben nem is ritka használatú – nevek, amelyeket szépnek vélnek, s így választékosnak tartják őket: *Balázs, Gábor, Miklós, Eszter, Éva, Terézia* stb.

Manapság gyakran hivatkoznak rá az idősebbek, hogy a „régí szép” magyar nevek kimentek a divatból. A nagyszülők neveit (pl. *András, István, Erzsébet, Katalin* stb.) magyarnak tartják, viszont az *Emőket, Enikőket, Emesét* olyan idegennek minősítik, mint pl. az *Andreát, Anitát, Erikát* stb.

A keresztnév és a vezetéknevű együttes hangzása nem befolyásolta a névhangulatot. Inkább véletlenekről van szó. Az alliterációra minden századból találunk példát (*Miklósi Mátyás, Kömlei Kálmán, Kósik Klára, Mizser Margit*). Vannak rímelő nevek is: *Juhász Lukács, Mizser Péter*. Családnévvel azonos keresztnév csak egy akad: *János János* (pontosabban: Johannes János – 1633). A keresztnévhez asszociálódhat más fogalom is. Egyről tudok: *Diána* (a Diana nevű sósborszesz).

A jó, illetve a kevésbé jó (ne mondjuk azt, hogy rossz) hangzás a névadásban egyáltalán nem játszott szerepet. Az anyakönyvekben nagyon sok olyan név található, amelyek jó hangzásúnak egyáltalán nem nevezhetők (csak a *Mizser* vezetéknevvel: *Erzsébet, Zsuzsanna*, továbbá: *Virág Gábor, Kósik István, Derda Gergely* stb.).

Kettős keresztnév adása a 19. század végétől kezd elterjedni (előtte csak 3 esetről tudok). E divatot – ha egyáltalán annak lehet nevezni – a katolikus környezetből betelepültek és az értelmiség kezdte adni. A kettős névadást már csak azért sem lehet divatnak nevezni, hiszen 1731 és 1974 között 13 780 gyermek közül csupán 194-nek van második neve, azaz alig több 1%-nál.

A harmadik név adása nagyon ritka: mindössze 7 gyermeknek volt harmadik neve. Közülük hatnak egyik szülője katolikus volt, egynek pedig evangélikus és katolikus.

A keresztnéveket szerepük szerint is osztályozhatjuk. 1. Szokásnév: a megszokás, a gyakoriság a névadás alapja. 2. Divatnév: legfőbb sajátossága az, hogy népszerűsége hirtelen és meredeken emelkedik, de ugyanilyen hirtelen csökken. 3. Tiszteleti név: egy-egy már nem élő rokon, jóbarát, barát, történelmi stb. személyiség tiszteletére kapja az újszülött. 4. Hagyománynevek: egyes családok – ma már ki nem deríthető okoknál fogva – makacsul ragaszkodnak bizonyos keresztnévhez. 5. Egyedi nevek: csaknem minden korszakban előfordulnak, de csak egyszer. A 20. században a csúfnévnek érzett ragadványneveket kezdik kiszorítani.¹⁸

Kétségtelen, hogy a keresztnéveknek is az elsődleges funkciója az alapnévi megnevezés. Felesleges lenne felsorolni mindazon keresztnéveket, amelyek szólító- és említőnevek is egyúttal. Inkább azokat nézzük, amelyeknek nincs – legalábbis ezen a területen – sem szólító, sem említő funkciójuk: *Ágoston, Árpád, Barnabás, Benjámin, Bertalan, Dániel, Frigyes, Gusztáv, György, István, József, László, Mátyás, Nándor, Pál, Rafael, Rudolf, Sámuel, Zoltán*, illetve *Amália, Anasztázia, Augusztá, Ágnes, Borbála, Gabriella, Gizella, Judit, Julianna, Júlia, Katalin, Klára, Lídia, Magdolna, Mária, Rozália, Sarolta, Szeréna, Zsófia, Zsuzsanna*. Nemcsak a mi területünkön, hanem az egész

¹⁸ Részletesebben: *Mizser Lajos: A keresztnévek néhány problémája (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 160. szám 161–3).*

magyar nyelvterületen is ritkaság, ha pl. a Györgyöt, Pált, az Erzsébetet, Zsuzsannát szólítónévként találjuk. Szólítónévként ugyanis csak becenévi alakjukban találkozhatunk velük.

Az említőnevek nagyjából egyezést mutatnak az előzőekkel, legalábbis a szóbeli említést illetően. Átvizsgáltam a temető sírköveinek feliratait is: itt a teljes név szerepel említőnévi (a gyermekkorban elhunytak olykor becézett alakban: *Bercike*), illetve alapnévi szerepben. Így tehát a megnevezést tarthatjuk az elsődleges funkciónak.

A keresztnemek kapcsolatban voltak, vannak más névkategóriákkal is. A 16. században válhat belőlük vezetéknév (Kálmán), származhat belőlük becézőnév is, de már csak alaktani elemek közrejátszásával. Az igaz, hogy a Magyar utónévkönyv több becenevet anyakönyvezhetővé tett. Minden korban lehet belőlük ragadványnév (*Péter, Mátyás*). A régiségben lehetett földrajzi név is (*Ódor*),¹⁹ de a 18. századtól földrajzi utótaggal vannak ellátva (*Illés pallaga*).

DIE DIE VERGABE VON VORNAMEN BEEINFLUSSENDEN KRÄFTE IN CSERÉPFALU VON 1576 BIS 1976

Über Jahrhunderte hin entschied die Kirche über die Namensgebung, das heißt, die Eltern suchten für ihr Kinder einen Namen aus der Bibel oder dem Martirologium Romanum aus. Seit der Reformation (1576) hat sich die Auswahl der Namen im 17. Jahrhundert stark eingeeengt. In den darauffolgenden zwei Jahrhunderten wurden durch die Bewegung der Bevölkerung (Heiraten in andere oder aus anderen Ortschaften, Fuhrwesen, Märkte, Verdingung in andere Gegenden, Kontakt mit anderen Völkern usw.) mehr Namen bekannt und sogar häufiger verwendet. Auch die Geschichte (Lajos) und die Literatur (Attila) hatten ihre Auswirkungen auf die Namensgebung. Besonders werden die sogenannten bauerlichen, beziehungsweise herrschaftlichen Namen behandelt, die einfachen oder speziellen Namen der ledigen Mütter. Die Auswahl des Namens wurde durch den guten oder schlechten Klang nicht beeinflusst. Doppelte oder dreifache Vornamen gaben die Leute ihren Kindern, die aus katholischer Umgebung ins Dorf kamen. Schließlich befassen wir uns mit der Rolle der Vornamen, ihrer Funktion, der Nennung beim Grundnamen, mit den Ruf- und Erinnerungsnamen.

Lajos Mizser

¹⁹ Mizser Lajos: Földrajzi nevek személynévekből (A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei 27. szám 354.)

A SÁTORKŐPUSZTAI-, A BARADLA-, A BÉKE- ÉS A PÉNZPATAKI-BARLANG NÉVANYAGA

BALÁZS GÉZA–LIEBER TAMÁS–VARGA FERENC

Lektorálta: dr. Jakucs László ny. egyetemi tanár; dr. Kordos László c. egyetemi tanár

KÖSZÖNTŐ

A barlangok iránti vonzalmamat 11 éves koromban Jakucs László érdekesítő könyveinek olvasása idézte elő, csakúgy mint sok más későbbi barlangkutató társamét. Több mint húsz évig magam is minden szabadidőmet annak szenteltem, hogy minél több barlangot lássak, és érdeklődésemnek megfelelően a barlangtan tudományával, a szpeleológiával foglalkozzam. Olyan szerencsében részesülhettem, hogy aktív barlangkutató életemet a „Magyarország barlangjai” című könyv megírásával zárhattam le. Sárdagasztó koromban talán csak egyszer éltem át azt az érzést, hogy elsőként juthatok olyan föld alatti járatba, ahol ember még nem fordult meg előttem. Felfedezésemet nem jegyzik, mert csak néhány métert tudtam feltárni. Máshoz azonban alig hasonlítható az az érzés, amikor a természetet a maga vadságában, elemi erejében közvetlenül élheti át valaki. Ez csak annak jár ki, aki valóban felfedező, mert az utánuk jövők kitaposott utakon járnak.

Hosszú ideig segítettem, készítettem Magyarország barlangkataszterét, s óráig vitatkoztunk a barlangok elnevezésein. Nem könnyű feladat a csurómvizes ruhában született neveket irodában értékelni, magyarázni, esetenként szalonképessé ferdíteni. Ezért is vettem élvezettel kezembe a most elkészült barlangi névtárat, s természetesen azt néztem meg először, hogy az általam ismert nevek benne vannak-e. Megnyugodtam. Az összeállítás igen körültekintően készült, s a jövőben nemcsak a nyelvészeknek jelenthet csemeget, hanem forrásértékű tudományos értéknek is számít.

Dr. Kordos László

ELŐSZÓ

Barlangnév-gyűjtésünk jellege

Ebben a kötetben négy jelentős magyarországi barlangnak a lehetőségekhez képest teljes helynévanyagát adjuk közre. A négy barlang Jakucs László professzor munkásságához szorosan kapcsolódik. Sorrendben: a Dorog melletti Sátorkőpusztai-gipszbarlang, a világhíres Baradla, az általa fölfedezett, második legnagyobb magyarországi cseppkőbarlang, a Béke-barlang, valamint a Bükkben föltárt Pénzpataki-barlang. Munkánkkal a magyar szpeleológia (barlangtan) és nyelvtudomány szakirodalmához, érintkezési területéhez kívánunk hozzájárulni.

A barlangrészeket a barlangászok, a kutatók és a látogatók elnevezik. Ezek a barlangrésznevek sajátos névkincset jelentenek: földrajzi ragadványnévnek tarthatjuk

őket. Eleinte alkalmi jellegűek, de az idő múlásával, a látogatók megjelenésével (esetünkben ilyen az évi több tízezer látogatót fogadó Baradla) a nevek rögzülnek, s körülöttük sajátos névfolklor, hiedelmek alakulnak ki.

A Baradla-barlangban elképzelhetetlen egy túravezetés a cseppkövek elnevezésének mellőzésével; sokszor ezek az ironikus, tréfás, találó, elgondolkodtató, sőt meghökcentő elnevezések legalább akkora „esztétikai” élményt jelentenek, mint a barlanglátogatás. De mindenesetre segítenek befogadhatóvá, emlékeztetessé tenni a látványt. A kisebb, nem látogatható barlangokban a barlangnevek a barlangászok tájékozódását szolgálják.

A barlangnevek természetesen a barlangok életéhez kapcsolódnak: öröklődhetnek, de meg is változhatnak.

Ennek nyomán követését tűzi ki célul munkánk, melyben először egy tanulmányt olvashatnak (Barlangnévtan – barlangi helynevek). Ezután következik a négy barlang helynévanyaga – a fenti sorrendben.

A barlangrészneveket elsősorban az írásos szakirodalomból gyűjtöttük. Az egyes névcikkek végén rövidítve közöljük az adott név pontos lelőhelyét, pl. 4/21. Ez azt jelenti, hogy a 4. számmal ellátott kötet 21. lapján található az adott név. Minden kötetben csak az első előfordulást jelezzük. A sorszámok által jelölt kötetek listáját a kötet végén adjuk meg (A forrásjelzések feloldásai). Vannak kevésbé leírt, jóformán csak a barlangászok száján, a „folklorban” élő elnevezések. Különösen ilyen a Sátorkőpusztai-gipszbarlang névanyaga. Itt adatközlőkhöz folyamodtunk. Monogramjukat minden névcikk után feltüntettük. A monogramok föloldását a Jelek fejezet tartalmazza.

A gyűjtött és rendszerezett anyagot lektorainknak is elküldtük. Az általuk javasolt helyesbítések, kiegészítések ugyancsak fontos adatok, ezért az így átdolgozott, illetve újonnan bekerült neveket, névcikkeket ugyancsak monogrammal láttuk el.

Az egyes barlangoknál a nevek ábécérendben vannak felsorolva. Ha egy objektumra (barlangrészre) több név is vonatkozik, akkor a régi elnevezéseknél utalás (l. = lásd) van a ma használt formára. A teljes szócikk mindig a mai alaknál található.

Egy teljes szócikk a következő adatokat tartalmazza: mai név (utána zárójelben, ha van: korábbi vagy más elnevezés, esetleg helyesírásbeli vagy más névváltozat), utána kettőspont (:), majd a barlangrész, a helyszín leírása, illetve a névadás körülményeinek meghatározása (ha van rá adat). Olykor idézőjelben – szó szerinti idézet esetén – az eredeti szöveg magyarázatát adjuk meg, de a leggyakrabban a magunk, illetve lektoraink megfogalmazása szerinti a szöveg. Ha van rá adatunk, zárójelben közöljük a feltalálás technikai helyét, pl. a Baradla esetében az aggteleki bejáratától mért távolságot méterben. Ha szükséges művelődéstörténeti magyarázatot (M.:) fűzünk a névhez. (Pl. mitológiai vonatkozások, bibliai, történelmi alakok esetében.) Végezetül az adat kódszáma következik. Szakirodalmi adat esetében a kötet- és az oldalszám (3/21), adatközlőtől származó információ esetében az illető monogramja: pl. L. T. A forrásmegjelölés után néhány esetben még van egy vesd össze (vö.) utalás, amely a névnek más névhez való kapcsolataira utal.

A névcikkek élén álló név mindig a mai helyesírást követi. Amennyiben korábbi vagy téves helyesírású adatok vannak, azokat zárójelben adjuk meg az azonosíthatóság miatt.

Gyűjteményünk a teljesség igényével készült; de minden bizonnyal vannak hiányosságai. Részben azért, mert nem minden nevet adatoltak, jegyeztek le, nem minden névre emlékeznek a barlangkutatók. Részben azért, mert „mozgalmas” névvilágról van szó, tehát évről évre keletkezhetnek újabb és újabb nevek.

Olvasóinkat arra kérjük, hogy az általuk ismert – s e gyűjteményből hiányzó – neveket küldjék el a szerzőknek.

Azt kívánjuk, hogy ez a gyűjtemény legyen kis kalauza a barlangok, illetve a barlangok művelődéstörténete iránt érdeklődőnek; a Baradla turistáinak, valamint a szakembereknek. Nem csak a barlangtúra során, hanem hazatérve, az emlékek felidézését is szolgálja.

Köszönetet mondunk minden adatközlőnknek, a neves és névtelen barlangkutatóknak, akik adták ezeket a neveket; lektorainknak, akik értékes megjegyzésekkel kiegészítették munkánkat; valamint ezzel a kötettel köszöntjük a magyar barlangkutatás kiemelkedő személyiségét, a 70. születésnapját nemrég betöltő Jakucs László professzort!

BARLANGNÉVTAN – BARLANGI HELYNEVEK

BEVEZETÉS

A *barlangnévtan* különböző területeket ölel föl: (1.) a barlangnevezéktan (vagyis a barlangkutatás terminus technikusainak, „mesterszavainak” vizsgálatát); (2.) az egyes barlangok, a történelmi barlangnevek (etimológiai) bűvárlását és (3.) barlangrészek spontán és hivatalos elnevezéseinek kutatását. Az első csoport szaknyelvi-terminológiai, a második tipikus névtani, nyelvtörténeti feladat. Érthető, ha a barlangkutatók inkább az első csoportba tartozó kérdéseket vetették föl; a második csoportba tartozó neveknek jó-részt ők az alkotói illetve fő használói, tudományos dokumentálásuk, kutatásuk azonban a nyelvészet szakterülete. A harmadik terület sajátos névtani kutatást igényel. Ez hagyományosan a nyelvészet feladata, de a névélettan vizsgálatában a néprajz, a folklorisztika, illetve tudományszakok szövetségét mutató antropológiai nyelvészet vagy etnolingvisztika is a segítségünkre lehet (vö. *Balázs*, 1994a).

1. A barlangnevezéktan

A barlangkutatás és a nyelvtudomány kapcsolatáról Dénes György készített áttekintést (Dénes 1980: 56–59). Ebből megtudhatjuk, hogy a barlangok tudományos kutatásának század eleji föllendülése nyomán a Magyarhoni Földtani Társulat Barlangkutató Bizottságában fölvetődött az igény az egységes terminológia kidolgozására. Ebben nagy szerepe volt Kadić Ottokárnak (*Kadić* 1913) és Strömpl Gábornak. Strömpl publikációjában figyelme már nem csak az egyes üregtípusok, hanem a szpeleológia egész akkor művelt területének terminológiájára kiterjedt (1914). A magyar karszt- és barlangkutatás szakkifejezéseinek összefoglalásához a Nemzetközi Szpeleológiai Unió adott ösztönzést tíznyelvű szakszótárával (Dénes 1971, 1973).

Néhány érdekes példa barlangnevezéktani terminusokra Jakucs László egyik könyvéből: *fejnyelő*, *rányelő* (8/67), *álfenékszint* (8/74), *retkecseppkő-képződés* (8/75), *borsókő képződés* (8/76), *tüskés cseppkő* (8/76) stb.

2. A barlangnevek élete, barlangnév-történet

A régi, de különösen az újonnan felfedezett, feltárt barlangok és barlangrészek elnevezése, névhasználata – egy szóval: névvilága – tipikusan névtani megfigyelést, kutatást igényel.

A figyelem különösen a barlangnévre terjedt ki. Az „utolsó polihisztor”, Herman Ottó ebben is iránymutatott, amint azt Kadić Ottokárnak írott levele tanúsítja: „Én azt a felkapott barlangkeresztelést, úgy ahogyan sokan gyakorolják, tudományos szempontból helytelennek tartom. Az ilyen földirati objektumoknál, mint amilyenek a barlangok, a földolog, hogy ... népies neve állapíttassék meg; ha (ilyen) nincs, (csak) akkor adassék név; ... ne alkalmaztassék élők neve...” (Ha elhunyt személyről kívánnak elnevezni barlangot, akkor is) „csak elért igen nagy eredmények okolhatják meg neveknek tudomány-szakokba, különösen a földrajzba való bevezetését és csak akkor, ha népszáján élő elnevezés nincs, mert ha van, akkor ez a történeti szempontok alá tartozik és meghagyandó, hogy mindenkorra biztos kalauz lehessen” (Kadić 1913).

Dénes György így foglalja össze a barlangelnevezésekben kialakult elvi szempontokat (Dénes, 1980: 57.):

1. fel kell kutatni a barlang eredeti, népi nevét;
2. ha ilyen nincs vagy fel nem deríthető, akkor a legközelebbi helységről célszerű elnevezni;
3. ha ott több barlang van, akkor a barlangot körülvevő területrész, hegy, hegyoldal, erdőrész, közeli szikla, kút stb. népi nevérol;
4. élő személyről ne nevezzünk el barlangot;
5. elhunyt személyről is csak kivételesen, ha annak a barlangkutatásban kiemelkedő érdemei voltak.

Dénes megemlíti, hogy az elveket következetesen nem mindig tartották be. 1920-ban a személyeskedésig fajuló sajtópárbaj robbant ki (pl. Kadić 1920.), sőt: „Nemegyszer fordulnak elő élő személyekre vagy személyekhez kapcsolódó eseményekre utaló vagy 'tréfás' (valójában idéetlen), gyakran erőltetett, mesterkéltnévadások, és a fölfedezők többnyire jogot formálnak a maguk szülte barlangnevek publikálására anélkül, hogy azt a Társulat illetékes bizottsága megvitatta és jóváhagyta volna. E téren is akad még hét évtized múltán is tennivaló” (Dénes 1980: 58).

A Béke-barlang esetében egyik szempont sem érvényesült. Jakucs László emlékezése szerint: „A Béke-barlang elnevezése az én 'bűnöm'. 1952. augusztus 4-ig, a felfedezés napjáig kutatótársaimmal csak II. sz. Aggteleki-cseppkőbarlangnak becézgettük az akkor még reménybeli barlangrendszert. A felfedező útról a felszínre érve azonnal megtáviratoztam az Országos Természetvédelmi Tanácsnak (Kenyeres Lajos főtitkárnak) az új aggteleki barlangrendszer megszületését, de ebben az augusztus 5-én feladott táviratomban elnevezési javaslat még nem szerepelt. Távirati választ kaptam Kenyerestől, aki gratulált a tanács elnöke (Vadász Elemér) nevében is, és kért tőlem a névadásra vonatkozó javaslatot, de felvetette – kvázi sugallotta – az alábbi alternatívák valamelyikét is: a) Rákosi Mátyás-barlang, b) Sztálin-barlang, c) Kommunizmus-barlang. Én szörnyen megijedtem ezektől a javaslatoktól és augusztus 7-én küldött választáviratomban azt kértem Kenyeres Lajos elvtárostól, hogy ne nevezzük el, ha lehetséges, élő személyről a barlangot, de a Kommunizmus-barlangot is túl konkrétnek érzem, hiszen Magyarország még nem ért el a kommunizmus szintjére, hanem nevezzük Béke-barlangnak, ezzel is kifejezésre juttatva, hogy a kutatásaink eredményei nem a háború céljait, hanem a békét szolgálják. Kenyeresék választát meg sem várva, 8-án Béke-barlangként mutattam be új

barlangunkat a Szabad Nép helyszínre érkezett tudósítójának, Csató Évának, aki augusztus 14-én megjelent egész oldalas tudósításában már Béke-barlangként mutatta be az olvasóknak új barlangrendszerünket. Ezt követően a Természetvédelmi Tanács is elfogadta javaslatomat, és hivatalosan is Béke-barlangnak nyilvánította új természeti kincsünket” (*Jakucs L.* szíves levélbeni közlése). A Békebarlang felfedezése című könyvében erről ennyi jelent meg: „(országunk) kutatói nem emberi életre törő gyilkos fegyverek újabb és újabb válfajainak kieszelésén törik fejüket, hanem az építő tudomány és a kultúra eszközeinek fejlesztése során a mai napon fedezték fel a második cseppköves Baradlát, a Békebarlangot” (*Jakucs 1953: 36*).

A barlangnevek élete kapcsán különösen érdekes a kettős-többses névadás, a névrögzülés, a névmegállapodás, illetve a névváltás figyelemmel kísérése. Példaként tekintsük át az Aggteleki-barlangrendszer (itt fontos a -rendszer utótag) elnevezéseit. A Baradla-barlang elnevezéssel pl. már a legrégibb írásokban is találkozunk.

A Baradla első írásos előfordulása 1694-ből származik. Valószínűleg szlovák eredetű; a szlovákban is van Bradlo helynév, a közszói *bradlo* jelentése pedig: kőszál, magas szikla. A Baradla előbb az Aggtelektől északnyugatra elterülő 486 m magas hegyhátanak volt a neve (Baradla-tető), majd névátvitellel áttevődött a tövében nyíló cseppkőbarlangra. A Zempléni-hegységben, Kovácsvágástól északkeletre is van ilyen nevű hegy (vö. *Kiss 1988: 1/164.*).

A Baradlával párhuzamosan él az Aggteleki-barlang, Aggteleki-cseppkőbarlang elnevezés. 1928-ban Kaffka Péter megnyitja a barlangrendszer jósvafői bejáratát. Ekkortól előfordul az Aggtelek-Jósvafői-cseppkőbarlang elnevezés is. A Domicá-barlangot 1926-ban fedezte fel Jan Majkó szlovák pénzügyőr, aki a régen ismert kis Domicá(házacska)-üregbe eső elől behúzódva, annak belső végénél élénk léghuzatot észlelt. Később társaival megtisztították a huzatos nyílást, és azon keresztül bejutottak a Baradla-rendszer legnagyobb (mintegy 5 km-es) oldalágába, amelyet Domicá-barlangnak neveztek el. Eleinte külön barlangnak gondolták, de 1932-ben Kessler Hubert és Sandrik József az összekötő vizes szakaszt végigjárva bebizonyította, hogy a Domicá az Aggteleki-barlangrendszer része. Ezek után kezdték nálunk a Nagy-Baradla elnevezést használni (beleértve a Domicá-ágot is). Ez azonban feszültséget teremtett a két ország között, a csehszlovákok úgy érezték, hogy a magyarok ki akarják terjeszteni e szóhasználaton keresztül a jogaikat a Domicára. (Vita volt az országhatár föld alatti helyének kijelölése is. Újabb és újabb mérésekkel bizonyították a föld alatti határvonalat; majd vasrácskerítést építettek ide: ez azóta is a Föld egyetlen ráccsal elválasztott föld alatti országhatára!)

A szlovákok ma sem szeretik, ha a Domicát a Baradla részének emlegetik, ez azonban nem nemzeti öntudat vagy politikai érzelm kérdés, hanem hidrológiai és földtudományi ténykérdés. Van átmeneti forma is: Aggteleki-Domicai-barlang. A Béke-barlang fölfedezésével újabb hatás éri a Baradla/Aggteleki-barlang névhasználatot. Mivel a Béke-barlang a „második” Aggteleki-barlang (sőt: Második-Jósvafői-barlang), a régi Aggteleki-barlangot inkább régi nevén, Baradlának kezdték el emlegetni. Hivatalos elnevezésben talán a leghelyesebb az Aggteleki-Baradla-(cseppkő)barlang és az Aggteleki-Béke-(cseppkő)barlang név. De rövid formában a Baradla és az Aggteleki-barlang vonatkozik a régi, nagy barlangra, és a Béke-barlang az új, kisebb cseppkőbarlang megkülönböztető neve (*Jakucs László levele nyomán*).

Különlegesen érdekes barlangnévtani feladat a régi barlangnevek összegyűjtése és történetük (etimológiájuk) kutatása. Ebben a témakörben Dénes György tanulmányait kell megemlíteni (pl. az Aggteleki-karszttal, az Esztramossal, Peskövel, Munuhpesttel

kapcsolatban). (A legtöbb etimológia részletesen megtalálható: Kiss 1988.) A barlangi földrajzi köznevek (cseppkő, karszt, zsomboly stb.) etimológiája pedig a történeti-etimológiai szótárban is fellelhető (TESZ 1967–1976, illetve: Dénes 1979).

3. Barlangi helynevek mint földrajzi ragadványnevek

A barlangrészek, barlangi „helynevek” elnevezése jóval kevésbé volt viták kereszt-tüzében. A politikát és a szakmai közéletet se nagyon érdekelte; ezért „szabályozni” és összegyűjteni sem igyekezett ezt a spontán névcsoportot senki. Az egyetlen barlangi helynévvizsgálat – négy budai barlang kapcsán – 1977-ben az ELTE Magyar Névtani Dolgozatok sorozatában jelent meg. Ebben a Ferenc-hegyi, a Mátyás-hegyi, a solymári Ördöglyuk és a Szemlő-hegyi-barlang helynévanyaga található meg (R. Nagy 1977). Egy korábbi publikáció a most tárgyalt négy barlangból egynek a nem teljes névanyagát már közölte rövid elemzés kíséretében (Balázs 1994b).

Mi is az a barlangi helynév? A barlangi helynév a barlang részeinek (szakasz, ág, természeti jelenség, pl. cseppkő, forrás, patak) megkülönböztető neve. A barlangi helynév (több-kevesebb pontossággal) térben és időben meghatározott, egyetlen valóság-elemre (denotátumra) van vonatkoztatva.

Mi minden lehet tehát a barlangi helynév vonatkozása? Pl. barlangág, szakasz (rész), terem (csarnok, fülke), folyosó (átjáró, hasadék, járat, kerülő, körút, „kuszoda”, labirintus, rész, sajt, szifon, út), akna, kürtő (átjáró, átlépő, kémény, kút, lyuk), egyéb barlangi tereptárgy és térforma: forrás, gödör, (csepp)kő, patak, tó.

Kezdeti „névfejlődési” fokon előfordulhat, hogy a barlangi köznév tulajdonnévként funkcionál: a kuszoda Kuszoda, a patak Patak stb.

A névadás leggyakoribb indítékai:

a) hasonlóság (metaforikus, ikonikus viszony), valamire hasonlít, úgy néz ki.

b) azonosság, érintkezés (indexikus viszony), tulajdonság (méret, anyag, szín- és hanghatás, elhelyezkedés alapján)

c) elvontság (szimbolikus viszony), történeti, emléknév, fantáziánév stb.

A leggyakoribb barlangi névadási szokások:

a) emléknév (jelnév): felfedező, híres barlangkutató vagy az egyesület neve, esetleg a feltárás ideje,

b) metaforikus név: külalakból következő nevek,

c) túraútvonalak nevei: (Kis körút, Hármass járat).

Jakucs László, a Béke-barlang fölfedezője szűkszavúan csak ennyit mondott a barlangkutatók-felfedezők névadási szokásairól: „A legtöbb név mindjárt az első felfedezőúton spontán felkiáltásként hangzott el vagy a munkatársaim szájából, vagy az enyém-ből, s minthogy ezek a nevek konkrét kutatási élményeinkhez, vagy a látott alakok nagy fogalom-megjelenítő erejéhez kötődtek, nyomban megrögzültek s később meg is maradtak. Repertoárunk tehát itt nem volt, amiből választhattunk volna, vagy amit (nemtetszés esetén) cselesen elmellőzhettünk volna. A béke-barlangi elnevezések úgy születtek, mint a személyek becenevei vagy gúnynevei; egyszerűen senki se tudja ma már megmondani, ki használta őket először” (Jakucs László levélbeni közlése).

R. Nagy Vera könyvében a barlangi helynévadás és -rögzülés folyamata a következőképpen szerepel: „A felfedező vagy felfedezők elnevezik a barlang egyes részeit. Ezután beszélgetéseikben, beszámolóikban, a barlangi túrák útvonalainak leírásában ez a név szerepel. Kérdés, hogy egy nagyobb barlang esetében tudnak-e az egyesület tagjai minden nevet az elmondás alapján lokalizálni. Náluk még fönnáll a javítás lehetősége,

hiszen egy olyan túrán, amelyiken részt vesz a felfedező is, helyesbítheti a név rossz helyezkedését. Aztán idővel (néha azonnal) ismertetik a barlangot a Karszt- és Barlangkutató Tájékoztató vagy a Karszt és Barlang lapjain. Jobb esetben már a felmérést is elvégezték, így a leírással együtt méretarányos térképet is találunk a folyóiratban. Ezek alapján próbálja meg a többi barlangász az azonosítást, vagyis „felfedezik maguknak” a barlangot. Ha ismerik is a térképen jelzett neveket, előfordulhat, hogy rosszul lokalizálják, mert a névadás indítéka az elnevezetten kívülálló egyéni, esetenként túlságosan távoli asszociáció (Orion-terem, Bocskai-kürtő, ITE-terem stb.). Találnak rá jobb nevet, vagy – mint annyi helyet – névre sem méltatják. Így szinte minden társaságban kialakul egy belső névhasználat, aminek egyes elemei megegyeznek a közismertekkel. Az egyesületek átvehetik egymástól a találó elnevezéseket” (R. Nagy 1977: 3–4). Nyilvánvaló, hogy a barlangi helynevek mozgalmasabb, változatosabb csoportot alkotnak, mint a helynevek más típusai. A barlangi helynevekben megragadható a spontán névkeletkezés, a csoportonként változó névhasználat.

Jakucs László a barlangrész-elnevezések megszületését a nyelvkeletkezésben már ismert „spontán felkiáltással” magyarázza. Ez a „spontaneitás”, pontosabban a spontaneitásban rejlő szükségszerűségek – amelynek mélyén művelődési, gondolkodásbeli és természetesen politikai hatások lappanganak – érdekelnek most bennünket. A barlangnévtannak ez a területe folklorisztikai érdekeltsgű (a névadás külső és belső indítékai, a névhasználat közösségi-csoportos jellege stb. miatt).

A „spontán felkiáltás” mellett nyilván van hosszas töprengés, illetve tréfálkozás, vitatkozás eredményeként megszületett név is (pl. Retyi-kürtő – Pénzpataki-barlang). De miből fakad a „spontán felkiáltás”? A spontán felkiáltással, indulattal magyarázott káromkodások esetében is megfigyelhetjük, hogy a hirtelen felkiáltás, indulatkitörés nagyon is kötött, ismert frazeológiában jelenik meg. A barlangi névadás során a „spontán felkiáltás” mögött törvényszerűségek vannak.

A barlangrésznevek természetesen földrajzi nevek; de a földrajzi nevek egyik legmozgékonyabb kategóriáját jelentik. Tulajdonképpen közel állnak a ragadványnevekhez; sajátos földrajzi ragadványnevek. A nép lelkületét, humorát eláruló nevek ritkák a nyelvtörténetben. De azért akad ilyen: Bolhás, Bolhagyomor, Anyádvalaga. Változatossabbak, humorosabbak a mai, ún. „beszélő nevek”, vagyis a földrajzi ragadványnevek. Pl. kocsmanevek: Bögrecsárda, Hotel Okádó, Zöldtakony. Utcák, településrészek: Gatyaszár, Lebbencsoldal, Három Rózsa, Szalonnás város, Volt Örömház utca. Vállalatok: Babagyár (játékgár), Üvegpalota, Fehér Ház. Iskolák, kollégiumok: Érpárti Egyetem, Kancakolostor. Vagy egészen új – mozaikszavas – elnevezések: Köki (Kőbánya-Kispest), Pecsá (Petőfi Csarnok).

A barlangrésznevek vázlatos bemutatása előtt néhány egyszerűbb barlangnévtani tételt fogalmazhatunk meg:

Az évről évre újabb barlangok, barlangszakaszok fölfedezése nagy lehetőséget ad a névadásra. A névadásban pedig az antropomorfizáció (emberiesítés), a jelhagyás (itt jártam), a tulajdonlás (ez az én áltaam adott név, tehát az én tájam), a megjelölés-megkülönböztetés a pontos tájékozódás, a róla való referálás érdekében (ez az objektum más, mint a többi), sőt pszichoanalitikai értelemben bizonyos defloreációs (a szűz táj meghódítása) antropológiai sajátosság nyilvánul meg. Mindez együtt, komplex módon: a fölfedezői vággyal van összhangban. Ennek okán:

I. tétel: Barlang, barlangrész nem maradhat elnevezetlen.

A földrajzi ragadványnevek keletkezésében nagy szerepet játszik a spontaneitás, a játékosság, az alkotó fantázia, az (ön)írónia, a humor.

II. tétel: A földrajzi ragadványnevekben ősi, de ma is ható névadási indítékokat, ösztönöket, formákat érhetünk tetten.

A barlangi helynevek száma, sűrűsége ugyancsak fontos jellemző:

III. tétel: Minél nagyobb, tagoltabb egy barlang, annál több barlangnév található benne.

Ennek alapján természetesen a Baradla-barlang névanyaga a leggazdagabb. Ezt követi a Béke-barlang; s a kisebb (részben feltárt) barlangok esetleg csak egy-két tucat barlangrésznévvel rendelkeznek.

IV. tétel: A barlangi helynevek többsége kicsiny és zárt közösségben használtatik; ezért a nevek könnyebben változtathatók.

A barlang leírása (tudományos publikációja), turisztikai megnyitása a barlangnevek állandósulásához vezet.

Az itt tárgyalt négy barlang története jelentősen különbözik egymástól. A legrégebbi a Baradla, lényegében mindig ismert volt; tudományos feltárásai, leírásai a XIX. század elején kezdődtek. Névanyagában tükröződik ez a történelmi múlt. A Baradla az egyetlen rendszeresen látogatható, nagy idegenforgalmat vonzó barlang: ez is nyomot hagyott a barlangneveken.

Ezzel szemben a Sátorköpusztai-barlangot 1946-ban fedezték föl; közel negyven évig nem is látogathatták, mert zárt területen volt. Ráadásul nem is nagy barlang. Név-készlete tehát kicsiny, jelenleg is csak néhány tucat név. A Béke-barlangot 1952-ben fedezte föl Jakucs László. Mivel ez Magyarország második legnagyobb barlangja; érthető, ha névkincse is gazdag – bár teljesen más tematikájú, mint a Baradla – éppen újdonsága és szűk körű látogatottsága miatt. A Pénzpataki-barlang nincs teljesen föltárva; korlátozottan sem látogatható. Kilenc nevet ismerünk belőle.

V. tétel: Minél régebbi és minél látogatottabb (nyilvánosabb) egy barlang, a névanyaga annál gazdagabb és változatosabb.

A Baradla-barlang esetében a névanyagban is tanulmányozhatjuk a történelmi korok lenyomatait, változásait. Egy-egy barlangrészre, képződményre sok a kettős, sőt akár hármas névadás is.

Egy-egy barlangban, barlangterületen hasonló jellegű, egymásra vonatkoztatott nevek, névcsoportok (névbokrok) is kialakulnak. Pl. a nagy, központi csarnokot gyakran nevezik Színház-nak, Operá-nak, Cirkusz-nak. A Mátyás-hegyi-barlangban a Színház nevű terem névbokra: Erkély, Páholly, Súlygyuk, Színészbejáró. A Baradlában ilyen pl. a Hentesüzlet: Háj, Szalonnaoldal, Tőke, Pacal és „Sztalagmitvásárlók”.

VI. tétel: Egy területen belül a névadásban hasonlósági vonzás, névcsaládosulás (névbokrosítás) alakulhat ki.

Vizsgáljuk meg ezek után a barlangi nevek szerkezetét is!

A barlangi nevek jellemző szókészlettel rendelkeznek; nyelvtani jellemzőik nem különülnek el szemmel láthatóan az egyéb földrajzi nevektől. De talán mégis jellemző barlanghelynévi képzőnek tarthatjuk a *-da/-de* képzőt. Pl. Kuszoda, Csúszda, Lemászda, Fölmászda, Nyúzda stb. A *-da/-de* képzőnek erre az elevenségére már fölhívtam a figyelmet (pl. Balázs 1994b: 80).

Az egyik leggyakoribb barlanghelynév-szerkezet: a birtokos szerkezet – valakinek vagy valaminek a valamije. Pl. Ádám oltára, Hannibál útja, Indiánok sátra, Misztérium dómja, Mórea hegye, Mózes oltára. A birtokos szerkezetek föltűnő gazdagsága egy névkeletkezési folyamatot is jelez: a birtokos szerkezet a metaforává alakulás egyik fokozata:

Olyan, mint a Mózes(nek az) oltára → Mózes oltára → *Mózesoltár.

A barlangi helynevek szerkezetileg lehetnek (a) egy- és (b) többeleműek. Az egyeleműek egy szóból állhatnak (Tó, Kesergő, Mixer), de lehetnek összetett szavak is: Gyémántfülke, Hópalota, Nagyköves, Fenyőfa stb.

A többeleműek két- (Hosszú folyosó, Meteor-ág) vagy több szóból (Aki keres, az talál) állhatnak. Ez utóbbiak „névszerűsége” korlátozott; rögzülésének esélye csekély.

R. Nagy Vera a fő barlangi területek (kő, terem, folyosó, ág-szakasz, akna-kürtő, egyéb) szerint, azon belül ábécérendben sorolja föl a barlangi helyneveket. Egy névről közli, hogy melyik barlangban is található (F = Ferenc-hegyi-, M = Mátyás-hegyi, Sz = Szemlő-hegyi-barlang és S = Solymári-ördöglyuk, közelebbi jellemzőt nem sorol föl), a névadás indítékát, valamint a névadás nyelvi eszközét. Pl.

<i>Név</i>	<i>Barlang</i>	<i>Névadás indítéka</i>	<i>Nyelvi eszköze</i>
Kő			
Bástya	S	alaki hasonlóság	metafora
Csengő kő	F	tulajdonság, hanghatás	metonímia
Hévíforráscső	F	azonosság	közvetlen megnev.
Hód lépcső	S	ismeretlen	–
Súgólyuk	M	alaki hasonlóság	metafora
Terem			
Aki keres, talál	S	főirat (sok járat)	hangulatfestő
Akna-terem	F	tulajdonság	közvetlen megn.
Állatkert	F	azonosság (agyagállat)	metonímia
Bocskai-terem	F	ismeretlen	hangulatfelidéző
Földgömb-terem	M	alaki hasonlóság	metafora
Folyosó			
Baritok	F	tulajdonság	metafora
Bejárat	S	azonosság	közvtl. megn.
Egyes	S	szükségyszerűség	számjelölés
Cső	S	névadási szokás	metafora
Hatvan fokos			
agyaglejtő fölfelé	S	azonosság	körülírás
Ág-szakasz			
Egérfogó	M	tulajdonság	metafora
Sajt	S	alaki hasonlóság	exmetafora
Kadić-szakasz	Sz	tisztelet, emlék	közvtl. megn.
Meteor-ág	M	emlék	közvtl. megn.
Tűzoltó-ág	M	ismeretlen	–

Akna – kürtő

Alvilág	F	tulajdonság	metafora
Zseb	S	ilyen alakú fogás	metonímia
Nagy travi	M	mászásmód	közvtl. megn.
Sas kürtő	Sz	tulajdonság	közvtl. megn.
Tornász járat	Sz	tulajdonság, információ	metafora

Egyéb

Ásatás	S	azonosság	közvtl. megn.
Csiga	F	ismeretlen	–
Sírgödör	M	alaki hasonlóság	metafora
Tavacska	Sz	azonosság	közvtl. megn.
Tó	M	azonosság	közvtl. megn.

Az első barlanghelynévi gyűjtemény szerzőjének, R. Nagy Verának nemcsak az az érdeme, hogy fölfedezte ezt az érdekes témát, hanem az is, hogy kísérletet tett a barlangi helynevek helyesírásának szabályozására. A földrajzi nevek jellege rendkívül változatos, ezért helyesírásuk bonyolult. Mivel a könyv megjelenése óta (1977) megújult a helyesírási szabályzat, néhány tételét igazítani kell. Tehát a barlangnevek helyesírásának főbb tételei:

1. Az egytagú és egyelemű neveket, alapformákat nagybetűvel írjuk: Bugyogó, Kersergő, Labirintus, Tó.

2. A többtagú és többelemű neveket (alapformákat) nagy kezdőbetűvel kezdjük: Rákóczi-akna, Óriás-termi átlépő, Hosszú-Alsó-barlang, Lőcsei fehér asszony.

3. Az összeforrt, tömbösödött neveket egybeírjuk: Angyalvár, Anyósnyelv, Gyémántfülke, Nagyagyagos.

4. Kötőjellel írt barlangi nevek:

a) A névtestben van barlangi köznévi elem: Acheron-patak, Alabástrom-szobor, Ártézi-kút, Büdöstói-víznyelő, Orion-terem, Új-terem, Tüskéscseppkő-rengeteg.

b) Háromelemű nevek (ha kételemű földrajzi névhez közszoói előtag, illetve földrajzi utótag járul) esetében mindhárom tag között kötőjelet használunk: Büdös-tói-víznyelő, Hosszú-Alsó-barlang, Tar-pataki-vízesés, Kivétel: a különírt barlangi nevek esetében, pl. József nádor oszlopa. Vö. 5. a) pont.

c) A kettőnél több elemű névtestben az első tagok viszonyt jelölnek: Pettyes-Padlás hasadék.

5. Különírt barlangi nevek:

a) A névtestben nincs barlangi köznévi elem: Alsó körút, Andrásy út, Lyukas nejlonharisnya, Mérhetetlen kincs, Mozaik mennyezet, Negyvennyolcas honvédemlék, valamint Múlt ledőlt oszlopai, Aki keres, talál, Rózsa elvtárs munkanadrágja stb.

b) A barlangi köznévi elem birtokjellel van ellátva: Ádám papucs, Aprószentek kórusa, Barátság oszlopa, Kék cápák terme.

c) A kijárat, bejárat szö (jelző) áll a barlangi köznévi elem előtt: Kijárat, fülke.

A barlangi helynevek „ragadványnév”-jellegük miatt nagyon sokféle tartalmi csoportba rendezhetők. Az újonnan felfedezett barlangokban kevesebb, a régebbi, látogatottabb, feltártabb, alaposan leírt barlangok esetében nagyobb, gazdagabb a névkincs (vö. V. tétel).

A Baradla egyes részeinek, ágainak, termeinek és cseppkőcsoportjainak elnevezései bizonyos fokig mindig az adott kort, annak szellemét tükrözik. Az elnevezésmódok a kor gondolkodásmódjából indulnak ki; egyúttal az ország művelődéstörténetének jellemző tükröképei. Jakucs László írja levelében: „Az első idegenvezetők évszázadokkal ez előtt a környék parasztjai voltak. Ők a Bibliából, a népmesékből, mindennapi életükből vették a hasonlatokat, az elnevezéseket. Így nevezték el Szénaboglyá-nak, Póruházi fáká-nak, Libanon-hegyé-nek, Templomi szószer-nak vagy Ledőlt orgoná-nak az egyes barlangrészeket. Az 1800-as évek első részében a klasszikus görög-római kultúrára épülő klasszicizmus volt divatban. Ekkor születtek ilyen nevek, mint Plutó orgonája vagy Plutó vára, Minerva sisakja, valamint a barlang két folyójának neve: a Styx és az Acheron. Ezután a romantika és a historizmus korában a nemzeti történelem, a középkor és az annyira kedvelt egzotikus elnevezések kora következett, pl. Petőfi koporsója, Törökfürdő, Dárius kincse vagy a Néger kunyhó a Papagáj-jal. Az 1950-es évtized elején névtisztogatási hullám volt a Baradlában. Ekkor rengeteg régi nevet átkelesztett egy erre a célra kiküldött 'szakértőbizottság'... Ekkor születtek olyan elnevezések, mint pl. a korábbi Angyal-kórus helyett: Úttörő-kórus, az Andrassy út helyett Népköztársaság útja (a Baradlában!) vagy a Rózsa Sándor gatyája helyett: Rózsa elvtárs munkanadrágja. Ez utóbbi név azonban még ideiglenes jelleggel sem ment át a barlangi túravezetők szóhasználatába.” (Jakucs László levele).

Jakucs László Szerelmes barlangjaim című könyvében ugyancsak szerepel egy hosszabb bekezdés a barlangi tulajdonnevekről: „A tulajdonneveket természetesen a látogatók találják ki a cseppkővek számára. Vannak közöttük roppant szerencsés, azaz találo elnevezések is, amelyeket mindenki azonnal elfogad, és ezek véglegesen meg is maradnak. Közéjük tartozik például a Baradlában a Sárkányfej, az Anyósok nyelve vagy a Matyórojt, de ilyen a Csillagvizsgáló, a Csipkésút és a Kínai pagoda is. Ezzel szemben sikertelen elnevezési kísérletek is születnek évről évre. Nem lettek igazán népszerűek és nem rögzödtek meg az általam hallott javaslatok közül például a Nyekergő, a Két macska egymáshoz kötözve, de a Lyukas nejlonharisnya vagy az Ormánytalan elefántbéli és a Nyers palacsinta sem. 1950-ben Közoktatásiügyi Minisztériumunk hivatalos bizottságot küldött ki az Aggteleki-cseppkőbarlangba, hogy tegyenek javaslatot az akkori idők szellemével összeegyeztethetetlennek vélt vallási és mitológiai eredetű nevek „haladó” átkelesztésére. A tekintélyes beosztású „szakértőkből” álló bizottság új nevet adott hát az addigi Paradicsom-nak, az Oltár-nak, a Nagy- és Kis-templom-nak, Ádám és Éva-nak és még sok más régi névkeletű cseppkőalakzatnak. Legelgondolkodtatóbb névjóbbító javaslatuk mindenesetre a Rózsa Sándor gatyája nevű cseppkőre vonatkozott, amelyet a vonalasságra törekvő buzgalmában Rózsa elvtárs munkanadrágjára kereszteltek. Meg kell azonban őszintén mondanom, hogy ezt az utóbbi névcsere-t még a bizottság tekintélyét alátámasztó politikai nyomás súlya sem tudta igazán közkedvelté és időtállóvá tenni” (Jakucs 1993: 98).

1992 augusztusában személyes élményem volt, amikor a barlangi túravezető ezt mondta: Ennek a cseppkőnek Ülő kopasz néger a neve (az írásos anyagban nem találtam rá adatot), korábban Lenin-nek hívták (ilyen adatot sem találtam az írásos anyagban).

A leggazdagabb névkincsű Baradla-barlangban a legtöbb a görög-latin mitológiai és bibliai elnevezés: Ádám és Éva, Akherón-forrás, -patak, Aprószentek kórusa, Bábel tornya, Castor és Pollux (Barátság oszlopa), Betlehem, Cupido vára, Damokles kardja, Ganymedes kútja, Jákob létrája, Lethe-kút, Mózes szobra, Pandora szelencéje, Szűz Mária a kisdéddel. Ezek a nevek egytől-egyig régiek, a klasszicizmus időszakát tükrözik.

A magyarság történetére való legtöbb utalás ugyancsak a Baradlában fedezhető föl, a romantika, a historizmus jegyei ezek: Anonymus szobra, Árpád fejedelem (Magyarok bejövetele), Dobó vára, Erzsébet királyné szobra, Kossuth-szobor, Mátyás könyvtára, Rákóczi sátra, Negyvennyolcas honvédemlék, Petőfi koporsója, Széchenyi oszlopa, a magyar szentek stb. Ide sorolhatunk további magyarság jelképeket, népi elnevezéseket: Búsuló juhász, Csikóstanya, Fagyosszentek, Subás juhász, Matyórojt.

Ezenkívül kisebb csoportot alkotnak az irodalmi emlékekre való utalások: Arany János és Toldi Miklós szobra, Lőcsei fehér asszony, valamint megmutatkozik a mesék, kalandregények hatása: Hét törpe tanyája, Indiánok sátra, Óriások terme, Robinson terme, Sárkányfej.

Egyéb metaforikus (asszociatív, ironikus, gúnyos stb.) nevek gazdag fantáziavilágra utalnak: Csipkefüggöny, Megfagyott vízesés, Pisai ferde torony, Anyósnylv stb., valamint gyakoriak a valóságközelibb metonimikus nevek is: Harangkő, Fejérvő.

Hiedelmet tükröző név: Fiatalság kútja (vö. a római Trevi-kút) – ez az idegenforgalom hatására alakulhatott ki.

A szocializmus negyven éve sokféle névterületen nyomot hagyott, így – különösen – a Baradla-barlang névanyagában történt „át-”, később „visszakeresztelekben” is (mint arról már Jakucs László emlékeit és adatait is idéztem). További példák: Felszabadulás-ág, Győzelem-oszlopa, Kreml tornyai, Sztálin-út.

Az e gyűjteményben szereplő négy barlang közül a második legnagyobb a Béke-barlang. Ennek névanyaga kisebb és sokkal egységesebb, mint a Baradlaé. Az ok nyilvánvaló: az üreghálózat 44 éves története, a barlang látogatóinak szűkebb köre (barlangászok, kutatók, s csak kisebb részben alkalmi turistacsoportok). Itt már nagyon kevés a bibliai utalás (Dávid és Góliát), nagyon sok viszont a metaforikus és metonimikus, tehát az asszociatív név: Cseppkőóvoda, Csukaszárító, Elefánttalp, Háromrészes cseppkő, Huzatos ferde cseppkő, Narancsuhatag.

A Sátorkőpusztai- és a Pénzpataki-barlang legtöbb neve barlangi köznévként: Ablak, Avatókő, Bebújó, Denevér alvóhely, Kiskút, Középszinti-kupola, Ferde-terem (Sb.), illetve: Háromszög, Nagy-fal, Nyúzda, Vad vizek útja (Pb.); de egy-egy fantáziánév, barlangi szokás emléke ezekben is felbukkan. Pl. Disznófürdő (Sb.), Retyi-kürtő (Pb.).

Összefoglalás és kitekintés

A barlangi helynevek mint a földrajzi ragadványnevek egyik eleven, mozgékony, egyre gazdagodó csoportja a névadás ősi antropológiai örökségét hordozza magában. Egy mozzanata a mában a múltnak, vagyis az örök emberinek. Ezért további dokumentálásra, vizsgálódásra érdemesek.

Balázs Géza

IRODALOM

Balázs Géza

- 1994a Antropológia és nyelvészet. Kétnyelvűség, II/4–5. 1–13.
1994b A Dorog melletti Sátorkőpusztai-gipszbarlang nevei. Névtani Értesítő, 16: 79–81.

Dénes György

- 1971 Tíznyelvű szpeleológiai szakszótár készül. Karszt és Barlang, II/88.
1973 Multilingual glossary of karst and speleological terminology. International Speleological Union, Wien, Lisboa etc. 1973.
1979 Mi a zsomboly, és honnan ered ez a szó? 177–184. VMTE Évkönyve, Budapest
1980 A barlangkutatás és a nyelvtudomány. 56–59. In: 70 éves a szervezett magyar karszt- és barlangkutatás. 1910–1990. Magyar Karszt- és Barlangkutató Társaság, Budapest

Dudich Endre

- 1932 Az Aggteleki Cseppkőbarlang és környéke. Népszerű Természettudományi Könyvtár 12. Királyi Természettudományi Társulat (Budapest)

FNESz. I. Kiss Lajos

Jakucs László

- 1952 Aggteleki cseppkőbarlang. Művelt Nép (Budapest)
1953 Békebarlang felfedezése. Művelt Nép, Budapest
1957 Aggtelek és vidéke. Sport Kiadó, Budapest (2. átd. és bőv. kiadás, 1961; 3. átd. és bőv. kiadás 1975.)
1993 Szerelmes barlangjaim. Akadémiai, Budapest
1995, 1996 Levelek Balázs Gézához.

Kadić Ottokár

- 1913 A barlangok elnevezéséről. Barlangkutatás I/4. 163–6.

Kiss Lajos

- 1988 Földrajzi nevek etimológiai szótára. I–II. Negyedik, bővített kiadás. Akadémiai, Budapest

Nagy Vera, R.

1977. Helynévvizsgálat négy budai barlangban. Magyar Névtani Dolgozatok, 5. ELTE, Budapest

Strömpl Gábor

- 1914 A barlangok nomenklatúrája és terminológiája. Barlangkutatás II/2. 65–76.

TESZ

- 1967–1976 A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. I–III. Főszerkesztő: *Benkő Loránd*. Akadémiai, Budapest

Ez a tanulmány megjelent a Névtani Értesítő 18. kötetében is. (Budapest, 1996. 63–74.)

A DOROGI SÁTORKÓPUSZTAI-BARLANG

Azt a tényt, hogy a Dorog melletti mészkősziklák üregeket, sőt nem is akármilyeneket rejtene, sokáig titok övezte. Azonban a XX. század technikai fejlődése új utat nyitott a tudományok, ezen belül pedig a barlangászat – a speleológia területének is.

„A magyar barlangkutatás felszabadulás utáni első figyelemre méltó eredménye a Dorog melletti Strázsa-hegyben képződött Sátorkőpusztai-gipszbarlang tudományos felfedezése és feldolgozása lett” olvashatjuk a Magyar Karszt- és Barlangkutató Társulat 1980-ban megjelent egyik kiadványában (noha a fogalmak napjainkra kissé ártékelődtek, ez a tény azonban így is óriási jelentőségű maradt). Abban az időben a hévizes barlangok típusos példaként emlegették, és annak prototípusát jelentette még jóval később is, mikor számtalan tényező már végérvényesen eldöntötte sorsát.

A Sátorkőpusztai-barlangot 1944-ben fedezte fel Várhidi Rezső és Károly, akik az akkor még működő mészkőbányában egy piciny nyílásra lettek figyelmesek. Felszerelésük nem lévén, az akkori Állami Földtani Intézet szakembereinek segítségét kérték az általuk barlangnak hitt üreg bejárásához. Elsőként – 1946-ban – Jakucs László vállalkozott erre a feladatra. Még ugyanebben az évben feltárta Magyarország és túlzás nélkül állítható, hogy egyben a világ egyik legérdekesebb és legpompásabb üregrendszerét. 1946-ban készült el a még ma is hiteles kartográfia a barlangról, amely 46 méteres mélységet és 286 méteres hosszúságot jelöl. A térképet Jakucs László és Venkovits István készítette.

A barlangot utóvulkáni tevékenységek hévforrásai képezték mintegy másfélmillió évvel ezelőtt. A mélyből feltörő meleg vizek kénsavtartalmának, agresszív oldómunkájának köszönhetően függőleges járatok és csodálatos képződmények születtek. A 225 millió éves dachsteini triász mészkő fantasztikus formagazdagságban rejtje a gömbfülkék, aragonit- és gipszkristályok különböző módosulatait.

Sajnos az üregrendszert érő folyamatos atrocitások következményeként a barlangot nagymértékű pusztulás érte, amelynek eredménye a képződmények eltűnése, megsemmisülése, illetve megrongálódása lett.

A barlang környéke 1956-ig magyar katonai terület volt, ezután pedig a szovjet alakulatok telepedtek le egészen 1990-ig. Számtalan szomorú esemény fűződik a katonák ittlétéhez, pl. aknarobbantás a barlangban, képződmények kihordása körletek dekorálására stb.

Ugyanakkor az üregrendszer már 1951-től védett lett. A nyolcvanas évek felmérései megállapították, hogy mintegy 40 év távlatában a barlang 70%-os esztétikai és 50%-os tudományos pusztulást szenvedett. A barlangot gondozó és kutató csoportok mindezek ellenére mindent megtettek és megtesznek, hogy a méltán népszerű földtani képződmény a maximális védelmet élvezze, látogatói még ma is csodálattal adóznak a természetnek e nagyszerű alkotásáért.

Az első szervezett barlangkutató csoport Benedek Endrének, a dorogi Bányaműszaki Felügyelőség főmérnökének vezetésével 1958 novemberében alakult, a dorogi Tájmúzeum szakköréeként. A társaság Kadić Ottokár nevét vette fel. Az érdembeli feltárások 1959 tavaszától kezdődtek a szomszédos Strázsa-barlangnál. A kutatók a hatvanas évek elején lyukadtak be ennek a barlangnak a főágába.

A Kadić-csoport 1988-ban megszűnt, de egy éven belül új társaság alakult, amely Benedek Endre nevét viseli napjainkban is. Ennek az egyesületnek a kezdeményezésére a barlangot 1993-ban turisztikai-idegenforgalmi jelzővel látták el, 1995-ben pedig környezetét nyilvánították természetvédelmi területté.

A barlangban található elnevezések története viszonylag könnyen követhető, hiszen „mindössze 50 év” távlatában kell gondolkodnunk.

Bizonyos elnevezések már háromszor is átkeresztelődtek, némelyek viszont hűen őrzik a felfedezés ihletét. A dolog pikantériája, hogy gyűjtőmunkámmal kapcsolatban olyan – korábban mindennapos –, elnevezések kerültek ismét napvilágra – melyek ma-napság csaknem teljesen elfelejtődtek, így akaratlanul is a mi meggyőződésünk és képze-lőerőnk szolgált a névadás legfrissebb indítékául.

A barlang kutatói 68 elnevezést ismernek, melyek között néhány mesterséges lé-tesítménynév és felszíni képződménynév is található. Természetesen ez utóbbiak ma is használatosak, egyrészt a tájékozódást segítik, ugyanakkor viszonyítási pontok is egyben.

Előljáróban utalok Balázs Gézának a Névtani Értesítő 1994-ben megjelent 16. számának 79–81. oldalán található munkájára (A Dorog melletti Sátorkőpusztai-gipszbarlang nevei) mely 24 névadatot részletesen tartalmaz. (Vö. 11/79–81.) Ez a ta-nulmány jelentette egyébként mostani munkánk kiindulópontját. Azóta rengeteg infor-mációval növekedett kelléktárunk, így most a kiegészített és immáron teljes változatot közöljük.

Lieber Tamás

NÉGY BARLANG NÉVANYAGA

A SÁTORKŐPUSZTAI-BARLANG NÉVANYAGA

Ablak: Az eredeti bejáratí nyílás; ma már nem létezik. – B. A.

Angyalszáj l. Tündérkapu. – V. L.

Avatókő: Az újonc barlangászok felavatásakor használt kőlap a Benedek Endre-teremben. – L. T.

Avatópad: Mesterséges létesítmény (fapad). Az újonc barlangászok avatásakor használták, amelyre az avatandó személy rátámaszkodott, a többiek pedig a fenekére ütöttek. – L. T.

Ádám és Éva l. Fatörzsek. – B. A.

Álfenék: A barlang jelenleg feltárt legmélyebb pontjának, a Benedek-teremnek alj-zata, alatta betemetett barlangrész – a Kadić-szakasz – van. – B. A.

Barlang szíve: Szív alakú átjáró a barlang középszintjén. – L. T.

Bebújó: Piciny nyílás, melyen át a Nagyútba lehet bejutni. – B. A.

Bejáratí-terem l. Fogadó-terem. – B. A.

Benedek Endre-terem (Kővirágok-terme vagy Nagyterem): A barlang jelenleg feltárt legmélyebben fekvő és legnagyobb kiterjedésű terme. – L. T.

Bivak kupola l. Kőd-terem. – B. A.

Bolháslyuk (Rókalyuk): A bejáratí ajtótól jobbra lévő, felszínre nyíló gömbfülke, ahol régen rókák tanyáztak és ebből adódóan rengeteg volt itt a bolha. A Bolháslyuk el-nevezés maradt meg a szóhasználatban. A barlang egyik korábbi bejárata volt. Mester-ségesen lett beomlasztva. – B. A.

Denevér alvóhely (Felső kupola): Gömbfülkében végződő kürtő, a denevérek ked-velt tartózkodási helye a Fogadó-terem fölött. – L. T.

Denevér kijáró: A Denevér alvóhelyből nyíló kicsiny nyílás, melyen át a denevérek éjszakánként kirepülnek. – L. T.

Disznófürdő: A Benedek Endre-teremben található barlangász-avatóhely. Az egyébként poros fülkébe bemászó újonc után vizet locsoltak, aki ezáltal sáros lett és a disznóhoz vált hasonlatossá. – L. T.

Elesett harcos I. Kereszteslovag. – B. A.

Emléktábla: A Benedek Endre-teremben lévő vörösmárványból készült kőlap az alábbi szövegezéssel: „Benedek Endre 1912–1987 bányafőmérnök emlékére állította a Benedek Endre Barlangkutató és Természetvédő Csoport. 1992. V. 10.” – L. T.

Erkély: A Benedek Endre-teremben lévő magaslat, melyről kilátás nyílik felülről a teremre. – L. T.

Fatörzsek (Ádám és Éva vagy Milói Vénusz): Gipszoszlopok a Benedek Endre-teremben. A barlang részben ezeknek a képződményeinek köszönheti világhírnevét, melyből valaha állítólag 18 db létezett, mára azonban 3 db maradt. Ezáltal is jól követhető tehát a barlang pusztulása. – L. T.

Felső kupola I. Denevér alvóhely. – B. A.

Ferde-terem: Lejtős terem a barlang középszintjén a Nagykút felett. – L. T.

Fogadó-terem (Pihenő vagy Bejárati-terem): A barlang bejárata mögött lévő terem, ahol átöltözni, étkezni, aludni lehet. Mesterségesen lett kialakítva. Innen indul a barlang-túra is. – L. T.

Forrás: Természetes csurgó a Benedek Endre-terem legmélyebb pontján, vize a felszíni csapadékhozamból származik. – L. T.

Gipszsoda: A Benedek Endre-terem része, csodálatos gipsz képződményekkel. – B. A.

Gipszfülke: Gipszszel kitöltött kicsi termecske a Disznófürdő előtt. – L. T.

Hátsó-terem: A Benedek Endre-terem hátulsó, eldugott része, ahol folyamatos vízbefolyás észlelhető. – B. A.

Hókunyhó: A Benedek Endre-teremben, mesterségesen összerakott gipszkunyhó, melyet reflektorral szoktak átvilágítani a látogatók csodálkozására. – L. T.

Kacsa: Kacsafej formájú kimaródás (negatív forma) a barlang középszintjén, melynek „csőrébe” kapaszkodva lehet a Ferde-terembe jutni. – L. T.

Kadić-szakasz: Eltemetett barlangrész a Forrás alatt. – L. T.

Kalcitos: Kalcitban gazdag üreg a Disznófürdő felett a Benedek Endre-teremben. – B. A.

Kapu: A Benedek Endre-teremben lévő gipszoszlopok közötti átjáró. – B. A.

Karfiolfal: A Ferde-teremben lévő aragonitfal, mely a formája miatt karfiolra emlékeztet. – B. A.

Keresztes kupola: A Ferde-teremből nyíló hatalmas gömbfülke a Kereszteslovag képződménye fölött. – B. A.

Kereszteslovag (Elesett harcos): Fantázianév egy ferde-termi aragonitképződményről. – B. A.

Kerülőág: A főág kerülő járata a Kacsa képződménye fölött. – B. A.

Kidöntött fatörzs: Eldöntött gipszoszlop a Hókunyhó mellett a Benedek Endre-teremben. – L. T.

Kiskút: A függőleges főág kezdete. – B. A.

Köd-terem (Bivak kupola vagy Pelés): Nevét a porladó mészkőről kapta. A barlang legszabályosabb gömbfülkéje, gömbüstje, amely régebben alvóhelyként (bivak) szolgált a lent dolgozó barlangászok és a téli álmat alvó pelék számára. – L. T.

Kővirágok: Gipsztűk a Benedek Endre-teremben. – B. A.
 Kővirágok-terme 1. Benedek Endre-terem. – B. A.
 Középszint: Összefoglaló név, elhelyezkedését tekintve a barlang középső szintje, ahol sok képződmény, terem található. – L. T.
 Középszinti kupola: Gömbfülke a Travi és a Kerülőág kezdete fölött. – B. A.
 Kristály-terem: Szűk bejáratú termecske a középszinten, a Kőd-terem alatt. Szűk bejárata megvédte szép képződményeit a pusztulástól. – L. T.
 Leánykarzat 1. Oszlopcsarnok. – B. A.
 Lejáró: A Fogadó-teremből nyíló főág kezdeti, még vízszintes szakasza. – B. A.
 Milói vénusz 1. Fatörzsek. – B. A.
 Nagyfal: 35 méteres, mászóutakkal kiépített sziklafal a barlang előtt. – L. T.
 Nagy kupola: A Benedek Endre-teremben lévő, gömbfülkében végződő kürtő. – B. A.
 Nagykút: A Ferde-teremből nyíló akna a Nagylétra fölött. – B. A.
 Nagylétra: A barlangban elhelyezett 4 vaslétra egyike. Hossza 10 m. A Nagyútból indul és a Benedek Endre-teremben végződik. – L. T.
 Nagyterem 1. Benedek Endre-terem. – L. T.
 Narancsfülke: Vasoxidos elszíneződéséről kapta nevét ez a piciny üreg a Benedek Endre-teremben. – B. A.
 Oszlopcsarnok (Leánykarzat): A Benedek Endre-terem kezdeti szakasza a Nagylétra mögött. Aragonitoszlopok találhatók itt. Valamikor a barlangászlányok kedvelt tartózkodási helye volt. – L. T.
 Pásztorbot: Csavart formájú, néhány cm hosszúságú gipszkristály a Benedek Endre-teremben. – L. T.
 Pelés 1. Kőd-terem. – B. A.
 Pihenő 1. Fogadó-terem. – B. A.
 Rák ollója: A Benedek Endre-teremben lévő gipszoszlopok egyikének a rák ollójához hasonlatos része. – B. A.
 Rókalyuk 1. Bolháslyuk. – B. A.
 „S” folyosó: Kanyargós folyosó a középszinten. – L. T.
 Sátorkő: Kőszátorként kimagasló sziklaboltozat a Nagy Strázsa-hegyen. – L. T.
 Spejz: A Nagyútban lévő fülke. A Nagylétra tetejénél várakozó vendégeket ide „spejzolja”. – L. T.
 Terasz: A barlang bejárata fölött a szabadban lévő gömbfülkesor, ahonnan csodálatos a panoráma. – L. T.
 Tölcsér: A Kerülő szűk, átjárható nyílásba torkolló végződése a Nagyút fölött. – L. T.
 Travi: A Kacsa képződménye fölötti 2 m-es függőleges kiterjedésű szakasz, ahol traverzálva (a barlangjáró hátával és lábával a két szemközti fal között, ellentétes irányú nyomóerőt kifejtve tartja meg magát) lehet közlekedni. – B. A.
 Tündérkapu (Angyalszáj): A Strázsa-barlang bejáratí szádája, sziklakapuja. – V. L.
 Viharfelhők: Fantázianév a Ferde-teremből nyíló, Nagyútban lévő borsókőszerű aragonitképződményekről. – B. A.
 Vívótőr: Jakucs László által a korabeli leírásokban említett 70 cm hosszúságú gipszképződmény. Sajnos nem maradt fenn. – L. T.

A BARADLA-BARLANG NÉVANYAGA

- Ábel koporsója: A Paradicsom-ág része. 3/107
Acheron-forrás l. Akherón-forrás
Acheron (-patak) l. Akherón
Ádám és Éva: A Paradicsom-ág része. (1950-ben új nevet akartak neki adni.) 1/18, 3/107, 7/98
Ádám papucs: A Paradicsom-ág része. 3/107
Aggteleki-barlang l. Baradla
Aggtelek-Jósvafői-cseppkőbarlang l. Baradla
Ágyúcsövek l. Bástyá az Ágyúcsövekkel
Akherón-forrás (Acheron-forrás): Nagy, fekete, kormos mennyezetű és talajú sziklaüreg. Benne pillanthatjuk meg először a barlangban az Acheront. A Csontházból kiépítetlen úton, boltozatos kapualagúton juthatunk át az -hoz. 5a/235 vö. Akherón, Styx
Akherón (Acheron-patak): 57 m-en jelenik meg, 300 m-en egyesül a Styxszel. Raisz Keresztély névadása. M.: Akherón: Az Alvilág határfolyója a görög mitológiában. 3/58 vö. Styx
Alabástrom-szobor (Mikulás): Állócseppkő a jósvafői barlangszakaszban (4980 m). M.: alabástrom: fehér színű, márványszerűen áttetsző kristályos gipsz. 3/40 vö. Polip az Alabástromszoborral
Alabástrom-torony: 1/54
Almafa: A Paradicsom része. 1/18
Almáriom: 1/43
Almássy-émlék: Almássy József Gömör megyei főispán 1825-ben történt beiktatását örökíti meg. Felirata: „Spelunca Baradla suo quoque litat seniori Josepho Almassi” (1150 m). 3/98, 5a/256
Alsó-barlang: A Baradla alatt mintegy 40 m-rel mélyebben kifejlődött, legmélyebb vizes barlangemeleti járatok összefoglaló neve. Két nagy - egymással nem összefüggő - része van, a Hosszú-Alsó-barlang (lásd ott) és a Rövid-Alsó-barlang (lásd ott). Az Alsó-barlang a terület legújabbban felfedezett, immár hatodik barlangrendszere. Vízrajzilag a Baradla része, annak ma is a vizét vezető aktív barlangjárata. A Baradla folyosóival számos barlangi víznyelő köti össze. 5a/135, 7/74
Andrássy út: (3980 m) 3/102. M.: Az Andrássy út nevezéktani kálváriája – hasonlóan a budapesti Andrássy útéhoz – prototípusa lehet a politikai indíttatású át- és átkezeléseknek. Dudichnál (1932) még Andrássy-útként szerepel (3/102). Az 1950-es évek elején lezajlott nagy „névátigazítás” során kapta a Sztálin-út nevet. Jakucs László 1952-ben megjelent Aggteleki cseppkőbarlang című könyvében már úgy jelenik meg (4/23). A politikai dresszúra nyomásának lazulásával azonban az elnevezés tovább változott. 1957-ben az Aggtelek útikalauz I. kiadásában Jakucs László már nem volt hajlandó leírni a Sztálin-út nevet, ezért a helynek új nevet adott: Bökkenő (5a/259). A Bökkenő, amely Jakucs fricskája volt, még az útikalauz II. kiadásában is él (5b/130), sőt az 1975-ben megjelent III. kiadás is tartalmazza ezt a nevet (5c/130). Ideje lenne már Andrássy útra visszakeresztelni!
Angyalvár: (5090 m) 3/103
Anonymus szobra (Siránkozó Niobé): 2910 m-re található. Korábban Siránkozó Niobének nevezték, mert áprilisban és májusban állandóan bőségesen hull rá a boltozatról a víz. 3/100 Dudich mérései szerint naponta 173 l víz is csepeg rá esős időben. 5a/258
Anyá gyermekével: Az Óriások-termében a Női lovasszobor közelében. 5a/250

Anyósnyelv (Anyósok nyelve): Hatalmas, simára mosott mészkőtömb. A Denevér-ág nagy cseppköves termében a mennyezeten egy sziklarésbe beszorulva látható. Az Anyósnyelv népszerű és elég gyakori elnevezés a barlangokban. A Baradlában előfordul a Retek-ágban is (5a/263), de a Béke-barlangnak is nevezetes cseppkőképződménye (lásd a Békebarlang felfedezése című könyv 42. oldalán). Feltételezhető, hogy e névadások a különböző barlangkutatók azonos jellegű élettapasztalataiból fakadnak. 5a/242, 7/98

Anyósok nyelve l. Anyósnyelv

Apolló szálája l. Apolló terme

Apolló terme (Apolló szálája): (5060 m) 1/56, 3/103

Apró Szentek Csepegő-kőoszlopa l. Aprószentek kórusa

Aprószentek kórusa (Apró Szentek Csepegő-kőoszlopa): (300 m) 1/17, 3/96

Aradi tizenhárom (Tizenhárom aradi vértanú): Az Oszlopok csarnokában a betonozott út jobb oldalán emelkedik az ~ emlékoszlopsora. Az egyik felett sisakra emlékeztető formát világít meg a reflektor. A Paradicsom-ág része. 3/107, 5a/239

Arany-gilisztalyuk (vagy: Aranygiliszta-lyuk): Az Arany utca 100 m-es szűk járata. 7/263

Arany János és Toldi Miklós szobra: (4500–4600 m) 3/102, 5a/259

Arany utca (Aranyút): 85 m-es oldalág (5250 m). Talaját cseppkömedencék borítják. Ennek végéből indul az Arany-gilisztalyuk. 1/57, 5a/88, 7/258 l. még Koponyatörő Ararat: Vass Imre névadása. 3/58

Árpád fejedelem (vö. Magyarok-bejövetele)

Árpád sisakja: (4220 m) 3/102, 5a/259

Ártézi-kút: 5a/259

Árva vára (A Kreml tornyai): (3831 m) 3/101, 4/23, 5a/259

Atlasz: A Pokol képződménye. M.: A Földet tartó óriás lény. 3/106

Atlasz-oszlop: A Kaffka-terem legszebb képződménye. 5a/247

Bábalyuk-víznyelő: A hozzá tartozó barlangi ágat még nem ismerjük (1957). Vagy a Róka-barlang feltáratlan folytatásának, vagy közvetlenül a Hosszú-Alsó-barlangnak a víznyelője. 5a/84

Bábel tornya: Az Oszlopok-csarnokában álló hatalmas cseppkő. 3/18, 4/25

Bagolyvár: A Fekete-teremben a bejáratától balra húzódó sötét cseppkőoszlop-tömeg. 5a/238

Bálvány Nagy Oszlopa l. Nagy Bálványoszlop

Baradla (-barlang) (Aggteleki-barlang, Aggteleki-cseppkőbarlang, Aggtelek-Jósvafői cseppkőbarlang): 3/57, 5a/69 vö. Vén-Baradla

Barátság oszlopa (Castor és Pollux): (3415 m) 1/51, 3/101, 5a/259. M.: A római-aknál Castor és Pollux, a görögöknél Kasztór és Polüdeukész közös néven a dioszkuroszok. Castor kiváló kocsiversenyző és lóbetörő, Pollux ökölvívó volt; ők a hajósok és versenyzők védnökei, akik kivezetik a hajót a viharból, kedvező szelet, csillagos eget adnak a hozzájuk fohászzkodóknak. A két ifjú annyira szerette egymást, hogy még a halhatatlanságot, illetve a halált is megosztották; naponta cserélik az Alvilágot az isteni léttel, csak hogy együtt maradhassanak.

Barlang fejedelme: (770 m) 3/97

Barlangi-tó (Csónakázó-tó): Mesterségesen, gát segítségével kialakított vízfelület, mely csónakázásra is lehetőséget adott. A 90-es évek elején egy medertisztítás során, véletlenszerűen több víznyelőt is megbontottak, így a víz teljesen eltűnt. Napjainkban a nagyobb esőzéskor, valamint hóolvadáskor találkozhatunk időszakos „tavacsákkal”. (400-500 m). 4/21

Barlang őre: (4762 m) 3/103

Bástya: Cseppkő a Kaffka-teremben. 4/24

Bástya az Ágyúcsövekkel: Cseppkő az Óriások termében. (5900–6000 m) 4/24

Béke-oszlop: Cseppkő az Óriások termében (5900–6000 m). 4/24

Betlehem: (2590 m) 3/100

Bodon vára: 1/54

Bokor emlékoszlopa: 3/105

Borjófoka: (1740 m) 3/99, 5/257, 7/289

Bökkenő: (3900–4000 m) 5a/259 Vö. Andrásy út

Brillantos kementze: 1/54

Búboskemence: A Kaffka-terem lépcsősorának tetején álló hatalmas sztalagmit.

5a/247

Budai-alagút (Budai-nagyalagút): Kb. 20–25 m magas eróziós folyosószakasz, melyben a különböző régi patakszintek vizei által kivált mintegy 7 jól felismerhető sziklaszínű van (l. Hét törpe tanyája). (2570 m). 3/100, 5a/258

Bugyogó: (3352 m) 3/101, 5a/259

Búsuló juhász: Cseppkő az Óriások termében (5900–6000 m). 4/24

Buzogány: (3800–3900 m) 5a/259, 7/53

Büdöstői-ág (Paradicsom-ág): Régi hiedelem szerint a Styx a Hosszúszó nevű község (Szlovákia) határában lévő ún. Büdöstóból ered. A barlang leginkább cseppköves szakaszai vannak itt. Vízfolyása nincs. 3/82

Büdöstői-víznyelő: A domicai Büdöstői-ág víznyelője. 5a/84

Castor és Pollux l. Barátság oszlopa

Cédrusfák l. Libanoni cédrusok

Cerberus, Czerberus l. Madárijesztő

Cifra zsidóoltár: Csokonai Vitéz Mihály 1801. július 5-én látogatta meg a barlangot. Az elnevezés tőle származik. 5c/84

Corpus juris: 3/98

Cupido vára (Kupidó vára, Csipkevár): (3200 m) 1/49, 3/101, 4/23, 5a/258

Cseppkőakolpa: A hozzájutás nehézsége miatt általában nem keresik föl a látogatók (98 m). 5a/88, 5a/254

Cseppkőország határa: A Pokol része. Innen a jósvafői kijáratig már nincs cseppkőképződmény. 3/106

Cseppkőország határköve: Egy vaskos sztalagmit a Baradla jósvafői ágában. 5a/246

Cseppkőtemető: Az Úttörőkórus után jobbra található „romos” cseppkövek. 5a/240

Cseppkőurna: A Matyórojtól szemközt barlangoldal lejtőjén, 2400–2500 m között található. Jakucs László 1959-ben két kisgyermek megpörkölt csontmaradványait fedezte fel itt. 5c/161, 7/275

Cseppkővár (Vajdahunyad vára): Víznyelő, amelyben kis vízhozam esetén a Retekág patakja eltűnik. A Papagáj után 4052 m-re. 3/102, 4/23, 5a/259

Csikóstanya (Csikóstanya-pihenőhely): Pihenőhely a hosszú túra útvonalán. 2100–2200 m-nél, illetve 2600 m-nél található. 3/99, 5a/258, 7/118, 293

Csillagvizsgáló (Győzelem oszlopa): Sokáig a Föld legnagyobb cseppkövének ismertük (a nemzetközi szakirodalom is). A XX. század második felében azonban több helyen is találtak már magasabb állócseppköveket (sztalagmitokat). Pl. Szlovákiában a Rozsnyó melletti Krasznahorka-barlangban felfedeztek egy 33 m magasságút. Szemben a Csillagvizsgáló 25 méteres magasságával, 911 ezer kg-os súlyával, 8 m-es alapátmérőjé-

vel, 400 köbméter űrtartalmával. Tudásunk szerint ma a Föld legmagasabb cseppköve Kubában, a Cueva St. Martino-barlangban van (67 m). Mindez természetesen nem csorbitja a „mi” Csillagvizsgálónk grandiozitásának látványosságát. (5291 m). 3/60, 4/23, 5a/255, 7/98

Csipkefüggöny: (3000–3100 m) 3/101, 5a/258

Csipkepamlag (Szultán pamlaga, Szultán pamlága): „Recés” szélű mésztufa cseppkő, amelyen esős időszakban víz szivárog le (2100 m). 1/45, 3/87, 4/22, 5a/258, 7/264

Csipkés-kút (Csipkés-kút): Kalcitmedence. Lapos, felfordított tányérra emlékeztető, hófehér recés cseppkőből álló képződmény, melyről a legszárazabb időkben is csorog a víz. Nyári vízhozama eléri naponta a 160 litert. A barlang egyik legállandóbb csepegőhelye. 3/104, 5a/254, 7/98, 295

Csipkevár l. Cupido vára

Csiszolt-oszlop (Őskohó): A Hangverseny-teremben lévő cseppkőképződmények a másodlagos vízdőlés nyomait mutatják. 5a/251

Csodák-terme: A Retekág végső szakaszának cseppkődús terme. 4/26

Csónakázó-tó l. Barlangi-tó

Csontház (korábban: Mausoleum, Mausóleum): Barlangi agyaggal, kötörmelékkel erősen feltöltött nagy kiterjedésű csarnok. Már Raisz Keresztély megemlíti, hogy abban a barlangszakaszban, ahol az Acheron-patak vize megjelenik, emberi csontvázak találhatók, és ezért adta ennek a helynek a ~ nevet. Raisz úgy vélte, hogy vagy a tatárjárás, vagy pedig egy rablóbanda áldozatai fekszenek itt. Tudományos ásatások 1876–77-ben folytak itt. A több ezerre tehető cseréptöredékeken, konyahulladékon és emberi csontokon kívül előkerült 61 db pattintott kőnek vélt tárgy. A felszínre került 13 teljes csontváz mellett magvakat is találtak. Az ásatás eredményét Nyáry Jenő: Az aggteleki barlang, mint őskori temető című könyvében publikálta. Mai nevét Vass Imrétől a 13 teljes épségben, zsugorítottan eltemetett csontvázmaradványról és kősről nyerte. Talaja erősen fekete (177 m). 1/11, 40, 3/58, 5a/88, 89, 234

Damokles kardja: Függőcseppkő (3500–3600 m). 3/85, 5a/259

Dante pokla: Szakadék, amelynek mélyén a Styx folyik (1500 m). 3/85, 5a/257

Dárius kincse (Mérhetetlen kincs): (3095 m) 3/108, 4/23, 5a/258

Delphi templom: A Paradicsom-ág része. 3/108

Denevérág: A Denevér-barlang kezdete. 4/25

Denevéragi-kijárat: 7/120

Denevér-barlang (Denevérág): A kb. 300 m hosszú barlangjárat 221 m-en, a Nagytemplomból balra nyílik, a Denevéragtól a Fekete-teremig húzódik. Vízfolyása nincs, csepegővize kevés. Valamikor rengeteg denevér tanyázott itt, nagy mennyiségű guanó található a talajon. 3/57, 80, 4/25, 5a/88

Denevércsontváz: Becseppkövesedett denevércsontváz az Alabástrom-szobor tövében, a jósvafői-szakaszban.

Dessewffy-kút: Cseppkőmedence. 3/45

Dessewffy útja: (1277 m) 3/98

Diadémfésű: 1/27

Diana temploma: (1120 m) 3/98

Díszterem: A Felszabadulás-ágban (5000–5100 m). 5a/260

Dívald oszlopa és műterme: 3/102

Dobó vára: (3800–3900 m). 3/102, 5a/259

Domica: Jan Majko által 1926. őszén felfedezett barlangi ág, a Baradla szlovákiai szakasza. 5a/81

Drapéria: A Kaffka-terem után a Zápfog felett található. 4/24

Egri minaret (Minaret): A Szomorúfűz melletti karsú cseppkő. 3/99, 3/99, 5a/241, 5b/111

Egri nagyorgona: Kéregcseppkő egy kis víznyelő mellett. A kőzetben triász kori tengeri liliom maradványa látszik. 3/103, 5a/260

Egyúpú teve: Paradicsom-ág része. 3/107

Eke: (5100–5200 m) 5a/260

Elefántagyar: (4800 m) 3/103

Elefánttalp: (4700–4800 m) 5a/260

Elfűrészt fatörzs: 3/98, 5a/256

Eltört oszlop: Egy földig érő és a sziklatalajjal alul egybeforrt sztalaktit, amelyet egy talajcsúszás kettétört és a két részt az átmérő szélességével eltolta egymástól. 3/98, 5a/256

Erzsébet királyné szobra: (4200 m).

Erebus gyémánt boltjai: 4/5

Esküre emelt kéz: Kéz formájú cseppkőkúp a jósvafői-szakaszban.

Eszkimókunyhó (Eszkimógunyhó): Kéregcseppkő (5220 m). 3/103, 5a/260

Ezerráncú szoknya (Ezerránczu szoknya): 1/30.

Éjjeliőr: (4762 m) 5a/260

Fagyosszentek: (5040 m) 3/103

Falitáska: A Csontház után 100–200 m-re. 4/21

Farkaslyuk: A jósvafői barlangkijárat mesterséges tárnájának gúnyneve 1928-ból, amikor e Kaffka Péter által készített tárna még nem lyukadt be a Baradlába, s a falubeli-ek nem is hittek benne, hogy végül mégis be fog lyukadni (J. L.). 3/106

Fácán (Két fácán): A Teknősbéka felett falra akasztott két vadászsákmány (140 m). 3/96, 5a/236

Fátyolos török nő: 5a/258

Fátyol-vízesés: Cseppkőképződmény az Óriások termében. 4/25

Fehérhegy (régí nevén: Havas): Cseppkőkérgezés a Nehéz úton. 1/28, 3/108, 4/25

Fejérkő: Vass Imre elnevezése. 3/58

Fejfa: A Vértanúk 13 oszlopával szemben álló színes sztalagmit. 5a/240

Fekete-hegy (Feketehegy): (2520 m) 3/100, 5a/258

Fekete-terem (Nagytemplom): Az aggteleki bejárat után a legnagyobb és talán legszebb kupolaterem. Talaja fekete, de az oldalfalak és a hatalmas sziklakupola színes. Valaha itt valóságos cölöpház-falvat épített a korai ember. Az agyagtalajban ma is megtalálhatók a leszúrt és évezredek óta itt elkorhadtt tartócölöpek fekete falú lyukai. Télen az erősen befelé húzó légáramlás a ~ig szokta lehűteni a levegőt. 5a/86, 237, 7/258

Fekete-vár (Setét-vár): 1/54

Felszabadulás-ág I. Labirintus

Fenyveserdő: (4600–4700 m, 4686 m) 3/102, 5a/259

Ferdinánd-émlék: Itt volt az Ó-ág vége és csak a Nehéz úton át lehetett bejutni a barlang további részeibe. 1890-ben Münnich Kálmán egy tárnát ásatott az agyagtalajon át a barlang folytatásába.

Ferdinánd oszlopa: (650 m) V. Ferdinánd trónörökös magyarországi utazása idején saját kezével véste a kőbe: „Ferdinandus Coronae Princeps”. 3/97, 5a/257

Félhold: (1060–1100 m) 3/98, 5a/256

Fiatalság kútja (Sziklakút, Lethe-kút): A bejáratától 140 m-re található cseppkőmedence. Aki ebből iszik, tíz évvel lesz fiatalabb. Más nézet szerint: ha leány az illető, még

abban az évben férjhez megy, ha legény: megnősül, ha férj: elvállik stb. Vize iható és hamar pótlódik (Raisz Keresztély Lethe-kútnak nevezte, ez azonban mára feledésbe merült). 5a/236

Fő-ág: 7/125

Fővezérek sátra l. Nagyvezérek sátra

Függelő (Vorhang – fonetikusan: Forhang): 1/14

Függőkert l. Szemiramisz függőkertje

Fülesbagoly: A Fekete-teremben a bal oldalon két reflektor mellett található.

5a/238

Fürdőző várkisasszonyok: A Színpad-terem Tóparti kastélynak nevezett képződményénél; a víz másik oldalán álló kisebb sztalagmitok neve. 5a/248

Gabona, Kenyér, Lót felesége (3274 m) 3/101

Galambdúc: Változatos recés szélű cseppkő. 4/19

Galambház: A Nehéz-út feltűnően szép cseppkőbekéregzése. 1/28, 3/108, 4/25

Ganymedes kútja (Ganümedész, Öseember-kútja): Az Óriások termének fürdőkádnyi nagyságú kristályos medencéje (5975 m). Az elnevező Vass Imre volt (1/64). M.: Zeusznak megtetszett a szép arcú fiú, magával ragadta az Olimposzra, s megtette az istenek pohárnokának. Kárpótlásul Ganümedész apjának csodálatosan szép és gyors paripákat adott.

Garizim hegye: (4940 m) 3/103

Gellérthege (Nagy-Gellérthege, Nagygellérthege): Mintegy 140 lépcsőn kapaszkodhatunk fel a ~nek nevezett omladék tetejére. Az óriás kb. 30 m magas és elkülönültlen a Kupolaterem közepén áll. Itt található a Csillagvizsgáló nevű cseppkőoszlop (5291 m).

3/100, 5a/255

Gibraltári-szoros: (2932 m) 3/101, 5a/258

Gótikus domb: 5c/106

Gőzkatlan: 3/104

Guanóhegy: A Denevér-barlang legelső üregében a terem közepét elfoglaló, meredek lejtésű, guánótól síkos hegy. Ma betonlépcsősor van rajta. 3/107, 4/25

Gyapjúzsák: 3/98, 5a/256

Gyermekekórus (Úttörőkórus): A Kilátótól balra az Oszlopok csarnokában található képződmény. Gyermekfejek tömegére emlékeztető cseppkőes sziklatömeg. 4/25, 5a/240

Gyémánthege: Kéregcseppkő (1100–1200 m). 3/38, 5a/256

Gyémántkő: Cseppkőoszlop. 1/25

Gyémántpatak: A Pokol képződménye. 3/106

Gyémánt-terem: A Retek-ágban található terem. 5a/263

Gyémántvízesés: A Pokol képződménye. 3/106

Gyöngykosár: 5a/258

Győzelem-oszló l. Csillagvizsgáló

Habos fagylalt: Az Atlasz-oszlóptól 4 m-re lévő színes képződmény. 5a/247

Hadsereg-terem l. Minerva terme

Hal: A Cseppkőtemető bal oldali sziklafalán látható fehér hal formájú bekéregzés.

5a/240

Halászbárka: A jósvafői szakasz Kaffka-termében található (4900–5000 m). 5a/260

Halszáritó: (4880 m) 3/103, 5a/260. Függőcseppkővek csoportja a Baradla vöröstói szakaszán, a Világítótorny felett

Hangversenyerem (Kistemplom, Kis-Szála – Vass Imrénél): Különleges akusztikájú hatalmas boltozatú sziklacsarnok. Benne karmesteri pódiumot és zenekari állást

alakítottak ki. Ünnepeyes alkalmakkor itt szoktak hangversenyt, sőt időnként még esküvőt is rendezni. Ősemberi cölöpépítmények nyomai is fellelhetők itt (300 m). 5a/251, 7/287 vö. Nagyterem

Hannibál útja: A Retek-ág képződménye. 3/108

Harang: Ütögetésre kellemes hangot adó cseppkő (2435 m). 3/100

Határkő: A Pokol képződménye. 3/106. Cseppkőország határának is nevezik, mert Jósavfő felé már nem találkozunk cseppkővekkal.

Havas l. Fehérhegy

Havas fenyő: (2600–2700 m) 5a/258

Hálófülke: 1/46

Hárem: (1061 m) 3/98, 5a/256

Hármas oszlop: 5a/257

Hármas torony: Háromágú torony. 1/16

Hegyi kápolna: (5000 m) 3/103

Hekate fésűje: (2900 m) 3/100

Hentesüzlet: A Kaffka-teremben található cseppkőegyüttes: felül csillog a Háj, alatta a Szalonnaoldalak lógnak, legalul vannak egy rakáson a Belek és az egyéb Belsőségek. Tőlük kissé jobbra nagyobb kötömb: a Tőke, rajta a Pacal. A pult előtt pedig Sztalagmitvásárlók állnak. 5a/247

Hentzi ledőlt szoba: (3400 m) 3/101

Herkules oszlopa: A Paradicsom-ág része (356 m). 3/107

Hét törpe tanyája: a Budai-alagútban. 5a/258

Hippokrene: Vass Imre elnevezése. 3/58

Hóhegy: (4000–4100 m) 5a/259

Hómező: (1500–1600 m) 4/22

Honvédoszlop (Kszilofon, Xilofon): A Pokol képződménye (4105 m) 3/106, 4/23, 5a/259

Hóreb-hegy (Hóreb, Hórebhegy, Hóreb-hegye, régen: Parnasszus, Szikla-hegy): A Vízfolyás után balra hegy és szoros (1020 m) 1/29, 3/58, 4/22, 7/58

Hosszú-Alsó-barlang: Aggtelektől Jósavfőig tartó, még feltáratlan barlangszakasz, amelyben jelenleg is folyik a barlang vize. 7/248

Hősök-terme: (1120 m) 5a/256

Indiai pagodák: 5c/106

Indiánok sátra (Indusok sátra): (2800 m) 3/100, 5a/258

Irhabunda: Sárga cseppkő fehér, prémszerű peremmel. A Baradla jósavfői középtűráján található. 5a/254

Jákob létrája: Felfelé vezető rövid mellékág. 3/101

Jóreménység foka: (2780 m) 3/100, 5a/258

Jósnő: Petőfi koporsója után található az Oszlopok-csarnokában. Mély kondulása nem annyira a jövőt jósolja meg, mint inkább a múlt eseményeiről beszél. 5a/240

Jósavfői-ág (Verestői-ág): 4752 m-en jobboldalt nyíló 85,5 m hosszú, mesterségesen kibővített, mélyített oldalág. Ebbe torkollik a Vöröstői-kijárat lépcsősora. 3/83

József nádor oszlopa (Nádor oszlop, Palatinus oszlopa): Nem valódi cseppkőoszlop, hanem a mennyezetig felérő sztalagmit. József nádor 1806. évi látogatása alkalmából elhelyezett felirat: „Josephus archidux Austriae regni Hungariae palatinus pater patriae latebras subterranei antri Baradla vidit.” M.: Vass Imre a következőt írja erről: „Ez emlékoszlop olly czélirányozva választatott, hogy olvasás után tisztelettel eltelve, lépik az utas hátra, mintha az oszloptól ekképen szállíttatnék: Valamint e boltozatnak terhe itt

bennem egy erős támaszt lelt, úgy ne félj Magyar, van atyád, kinek nevét viselem, meg-
őriz roskadásodtól.” 3/97.

Jupiter trónusa (Jupiter thrónusa): Kéregcseppkő (2080 m). 1/43

Kain bunkója: A Paradicsom-ág része. 3/107

Kaffka-terem: Barlangterem Baradla jósvafői ágában a Megfagyott vízeséstől 35
m-re. Kaffka Péter barlangkutatóról nevezték el. 5a/247

Kálvária: 3/100

Kamra: Zug a Szultán pamlaga felett. Itt éjszakáztak a „faggyúfáklyás expedíció”
résztevői. 7/291

Kápolna: 1/54

Kapu I. Trójai-kapu

Karácsony-barlang: A Meseország következő terme, Jakucs László ásatta ki. Nevét
arról kapta, hogy 1953 karácsony estére törték át azt az agyagszifont, amely bevezetett a
~ba. 5b/136, 7/257

Kardbojt: 5a/258

Karzat: Az Óriások termének része. 7/255

Katona mérték: 1/3

Kaukázus: (1700 m) 3/99, 5a/257, 7/288

Katyusa, Katjusa I. Sztálinorgona

Kenderes: 1/31

Keresztelőkút: 3/101

Keresztelőmedence: 3/105

Keresztspók: (140 m) 3/96

Keréknyomok (Szekérnyomok): Vass Imre leírásában a Denevér-ágban. 3/96

Két fácán I. Fácán

Kémény: Kb. 20 m magas függőleges szakadékfal az óriástermi Nagy-víznyelő
fölött. 1/11, 7/253

Kéregető koldus (Vámszedő): Állócseppkő az aggteleki barlangszakaszon, az egy-
kori Csónakázótó partján. 3/40, 5a/256

Két macska egymáshoz kötözve: Sikertelen névadás, nem létező barlangnév. 7/98

Kínai pagoda: Az Óriások-termében lévő szép sztalagmitcsoport neve. Cseppkő-
medencéjében jó ivóvíz van (4180 m). 3/102, 5a/250, 7/98

Kincseskamra: 5c/106

Kilátó: Az Oszlopok-csarnokában lévő betonjárdás útvonal. 5a/240

Király konyhája: (570 m) 3/96

Kis-orgona (Kis Orgona): 5a/256

Kis-Ravaszyuk: A Retekág víznyelője. 5a/84

Kis-Szála I. Hangverseny-terem

Kistemplom (Kis-templom): (300 m). 1950-ben új nevet akartak neki adni. I.
Hangverseny-terem 3/96, 7/98

Kisterem: I. Táncterem 3/96

Kleopátra tüje, gyűrűje és kutyuskája: (2980 m) 3/101

Koncert-terem: A Domica-barlangszakasz egyik terme. 5c/106

Kontyfésű: 3/98, 5a/257

Kopjafák: (4280 m) 5a/259

Koponyatörő: Összeolvadt oszlopokból és sztalaktitokból álló kőrács, az Aranyút
része. Nevét onnan kapta, hogy gyakran ütötték be fejüket a figyelmetlen kutatók. Ma
már nem létező képződmény. 3/109

Korinthoszi-oszlop (Korinthusi-oszlop): Az Óriások-terme 8 m-es sztalagmitja. 5a/250, 7/253

Kormánypálca l. Születő-oszlop 3/100

Kossuth-szobor: (1400 m) 3/98, 5a/257

Kovácsfűjtató (Kovácsfűvő): Különös alakú cseppkőalakzat a Fekete-terem után, a Hangverseny-teremben. (220–300 m.) 3/96, 4/21

Kovácsfűvő l. Kovácsfűjtató 1/16

Kozák: A Fekete-teremben található. (230 m.) 3/96, 4/21

Kőhegy: (5120 m) 5a/260

Kőhíd: 1/44

Kölcssey kapuja (Költők-kapuja): (1044 m) 3/98, 4/22, 5a/256

Költők kapuja l. Kölcssey-kapuja

Kreml-tornyai l. Árva-vára

Krinolinos-nő: 5a/241

Krokodilszáj: Hegyes fogsorra emlékeztető, sztalagmitsorral védett sziklamélyedés a Kaffka-teremben. 5a/247.

Kszilofon (Xilofon) l. Honvédoszlop

Kupidó vára l. Cupido vára

Kupola-terem: Jakucs László által 1953-ban felfedezett terem az Olimposz fölött. 7/265

Kúszóág: A Retekág jobboldali mellékága. Felkeresését nem ajánlják, mert a leg-szárazabb időben is csak híg iszapban, hason csúszva lehet végigkúszni rajta. 4/26, 7/163

Labirintus (Felszabadulás-ág): A Haltól balra, a betonútról letérve a sziklaoldal tö-vében a barlang folytatása. Az idegenforgalomba bekapcsolt részét 1960. április 4-én, Magyarország „felszabadulásának” 15. évfordulóján nyitották meg. A Jakucs László által kiépített és idegenforgalomnak megnyitott szakasza lehetővé teszi az aggteleki barlangtú-rák körforgalmát. 5a/241, 5b/112

Lapos-sík: 1/32

Lávafolyó (régebben: Viasz-utca): Cseppkőmedence és mésztufalerakódás (1200 m). 3/45, 5a/256, 7/58

Leborult orgona (Ledőlt orgona): A Jósnotól 5 m-re található cseppkősipok. A Pa-radicsom-ág része. 3/108, 4/25, 5a/240

Ledőlt orgona l. Leborult orgona

Lefátyolozott menyasszony: (5203 m) 3/103, 5a/260

Leonidas és Ephialtes: Állócseppkő (1600-1700 m). 3/40, 3/99

Lépcsős járat: A Paradicsom-ág része. 3/107

Lethe-kút l. Fiatalság-kútja

Libanon-hegy (Libanon-hegye, Libanon-csarnok): A Münnich út folytatása. 600 m hosszúságú, óriási barlangterem. Benne van az omladékhegy, ami egy óriási beszaka-dás eredménye (1600 m). 3/98, 4/15, 5a/88, 7/58 (~csarnok: 7/58)

Libanoni-cédrusok (Cédrusfák): a Libanon hegyén (1375 m). 3/98, 5a/257

Lipótvárosi bazilika: 3/103

Lovas-szobor (Női lovasszobor): Képződmény az Óriások-termében az Oroszlán-fej közelében (5900–6000 m). 4/24, 5a/250

Lőcsei fehér asszony: Kormos cseppkőves szikla. 3/98, 5a/249

Lyukas nejlonharisnya: Sikertelen névadás, nem létező barlangnév. 7/98

Madárijesztő (korábban: Cerberus, Czerberus): A Csipkésút mellett áll a ~ csonkja (5620 m). 1/60, 3/104, 5a/254, 5b/125

Magduska kútja: Az Aranyút része. 3/108
 Magyarok bejövetele: A Baradla jósvafői középtúráján egy terem neve. A „Feszty-körképen” a vezető még Árpád fejedelem alakját is megmutatja (5360 m), 3/104, 5a/254
 Majkó-domb: 5c/106
 Malomgát (Malomgát-vízesés): A Styx-patak csorgója (300–400 m). 3/87, 4/21
 Mammuth-fenyő: A Denevér-barlang képződménye. 4/25
 Matyórojt (Matyó-rojt): (2435 m). Színes szalagszerű cseppkőfolyásokkal díszített kormos bekérgezett cseppkő. 5a/248, 7/98
 Mausoleum, Mausóleum l. Csontház
 Mauzóleum l. Csontház
 Máriahegy: Vass Imre elnevezése. 3/58
 Mátyás könyvtára: A Paradicsom-ág része, az Oszlopok-csarnokában. 3/108, 4/25
 Mátyás otthona, Mátyás temploma: (1992 m). 3/99, 5a/257
 Medea oszlopa: 1/54
 Medúzák: A Búboskemence felett függenek a Kaffka-teremben. 5a/247
 Medvetalp: A Vöröstői-ág képződménye. 3/108
 Megfagyott vízesés: A Baradla jósvafői ágában a Cseppkőország határkövével szemközt szép bekérgező cseppkővek együttese. A ~ tövében egy víznyelő van. 1953-ban ebbe a nyelőbe szorult be Gráfné – csaknem menthetetlenül. 5a/246, 7/238
 Megszakadt barátság oszlopa: (4400–4500 m). 3/102, 5a/259
 Memnon-szobor: 3/101
 Mérheterlen kincs l. Dárius kincse
 Meseország: Rendkívüli cseppkőgazdagságú hely, „drágakőerdő”. A ~ kapuja után jobbra karvastagságú sztalagmitok 2–3 m-es törzsének valóságos erdeje áll. 1948-ban Révész Lajos, a barlang akkori igazgatója az Óriások terme, a Kémény felett fedezte fel 4/12, 5a/264, 7/115, 256
 Méhkas: (5000–5100 m). 3/103, 5a/260
 Mészárszék: (790 m) 3/97, 4/21
 Mikulás l. Alabástrom-szobor
 Mi kutunk: A Pokol képződménye. 3/106
 Milói Vénusz: Az Óriások termében (5900–6000 m). 4/24
 Minaret l. Egri minaret
 Minerva sisakja (Minerva-sisakja, Sisak): (4100–4200 m). (~ és oszlopa, 4105 m, 3/102) 4/23, 5a/259, 7/53
 Minerva temploma, terme (Hadsereg-terem): (4080 m). 3/102, 4/23, 5a/259
 Misztérium dómja: 5c/106
 Mohácsi-temető (3000–3100 m). 3/101, 5a/258
 Mórea-hegy(e) (Mórea, Omladék-hegy): Magas, tetőomlásból keletkezett omladékhegy. Towson és Raisz leírása szerint a cseppkőképződmények sűrű erdője állott a hegyen; ma ez le van tarolva. Vass Imre is csak romokat talált már (900 m). Innen leereszkedve a vízfolyáshoz, elérjük a Törökfürdőt. 1/23, 3/97, 4/21, 5a/256, 7/58, 288
 Mozdony: Ledőlt sztalagmit, cseppkőoszlop a jósvafői szakaszban (a jósvafői középtúrán). Vízszintes törzsére újabb sztalagmitgyertyák nőttek. Később a patak ismét alámosta a fekvő óriást, s ismét átfordult. Valóban emlékeztet egy kisiklott mozdony tömegére. 5a/253, 7/103
 Mozaik mennyezet: 4/24
 Mózes oltára (Moses' oltára): Cseppkőréteg. 1/12, 3/96
 Mózes szobra: (300 m). 3/96

Múlt ledőlt oszlopa(i): Kavicsos fenéken félig eltemetve fekvő cseppkötörzs a Retekág közelében (3393 m). 5a/259, 7/53

Munkatársak: Philemon és Baucis másik neve. 2500 m. 3/100, 4/22

Munkátsi tömlőt (Munkácsi-tömlőc): 1/59

Murányi-vár: A Reményi Ede-terem közelében (1600 m). 1/33, 3/87, 5a/257

Münnich-út: Münnich Kálmán iglói bányamérnök a Nehéz-út szakasz kikerülésére egy mesterséges tárnát ásott az elzáró szikla alatt 1890-ben (1320 m). 3/98, 5a/79

Nagy bálványoszlop (korábban: Bálvány nagyszlop, Bálvány nagy oszlopa): (5980 m). 3/105

Nagy függöny: A Teknősbéka után a jobboldali mennyezetből hatalmas szikla-csúcs nyúlik alá: a ~. Nem cseppkő, hanem mészkőszikla, amelynek bizarr alakzatát a régi árvizek mosták ki a kemény mészkőből (140 m). 3/96, 5a/237

Nagy-Gellérthegy l. Gellérthegy

Nagy-kanyon: Színlős, párhuzamos sziklafalakkal bezárt, keskeny, de nagyon magas folyósórészlet a Retekágban. 5a/262

Nagy kályha: A Nagytemplom képződménye. 1/15

Nagy kórus (Nagy-kórus): (1150 m). 3/98, 5a/256

Nagy oltár: (220–300 m). 3/96

Nagy ravaszlyuk: A Retekág fő víznyelője. 5a/84

Nagy Sándor díszterme l. Tanácsok-terme

Nagy-Szála l. Nagyterem

Nagytemplom: Vass Imre elnevezése (209 m). 1950-ben új nevet kapott, l. Fekete-terem 1/14, 3/58, 7/98

Nagyterem (Nagy-terem, Nagy-Szála): A barlang egyik legnagyobb terme, a Hangverseny-terem része, ahol a zenét hallgató közönség helyezkedik el (730 m). 1/22, 3/97, 5a/251, 256, 7/288 vö. Hangverseny-terem

Nagyüreg: Vass Imre elnevezése (1720 m). 3/58, 5a/257

Nagyvezérek sátra (Fővezérek sátra, Rákóczi sátra): (2325 m). 3/100, (Rákóczi-sátra: 5a/258)

Nagy-víznyelő (Óriástermi-víznyelő): Az Óriások-termének víznyelője, mely a nagy esőzések, hóolvadások vizét vezeti a Rövid-alsóbarlangba.

Napkeleti bölcsek: 3/103

Napraforgó: 5a/257

Nádor oszlopa: l. József nádor oszlopa

Nádorút: 3/96

Nászágó: (4225 m). 3/102, 5a/259

Negyvennyolcas honvédemlék (3952 m). 3/102, 5a/259

Nehéz-út (Nehézút): A Török-fürdő vízesése után a vízfolyás az ún. ~-ba visz be, amely a Styxnek fiatal, újabb kori mederszakasza. A ~ csak nagyon száraz időjárás után járható. 3/85, 5a/79, 256, 7/58

Nepomuki Szent János szobra: 3/96

Négerkunyó: (4180 m). 5a/259, 7/53

Niagara (Niagara-vízesés): Vízesés formájú kéregcseppkő. A Libanon hegyéről leereszkedve érintjük (1490 m). 3/38, 5a/257

Noé bárkája: 3/103

Noé sírja (Noé Sírja): (2650 m). 3/100

Női fej: Az Óriások-terme után ferde mennyezetű, lapos teremben bal oldalon található alakzat. 4/24

Női harisnya: Az Óriások-termében. (5900–6000 m). 4/24
 Női lovasszobor l. Lovas-szobor
 Nyekergő: Nem sikerült, nem rögzült név. 7/98
 Nyers palacsinta: Nem sikerült, nem rögzült név. 7/98
 Nyírfaerdő: Cseppkőoszlop-csoport (4380 m). 3/102, 5a/259
 Nyitott sorompó l. Sorompó
 Ó-ág: 5a/257
 Olajfák hegye: (5120 m). 3/103
 Olajoskorsó: 3/96, 5a/237
 Oltár: (1950-ben új nevet akartak adni neki) 7/98
 Oltárgyertya: A Pokol képződménye. 3/106
 Olimposz (Olympos): A Szultán-pamlaga feletti domb. A régi nevezéktan e magaslatot ~-nak nevezte el, az istenek hozzáférhetetlen lakóhelyére utalva (2120 m). Rajta Jakucs László 1959-ben őskori faggyúfáklya csomkokat talált, s egyéb régészeti leleteket. 1/39, 2/264, 3/85, 5b/129, 7/271.
 Olympos l. Olimposz
 Omladék-hegy l. Mórea-hegy
 Orgonasípok (Orgona sípokkal): (3500–3600 m). 3/101, 5a/259
 Óriás: 1/50
 Óriáscseppkő: A Fekete-teremben a betonjárával szemben emelkedő 13 m magas és átmérőjű cseppkő (260 m). 5a/238
 Óriások hegye: 3/104
 Óriások terme: A barlang legnagyobb, teljes egészében áttekinthető terme. Hossza 200 m, szélessége 60 m, magassága pedig 41 m. 5000 évvel ezelőtt vizet keresve az ősember is elvetődött ide. Lábnymát, cserépkorsójának töredékét Vass Imre találta meg. 5a/85, 249, 7/61
 Óriástermi-víznyelő l. Nagy víznyelő
 Ormánytalan Elefántébi: (nem sikerült névadás). 7/98
 Oroszlán: A Fekete-teremben (230 m). 3/96, 4/21
 Oroszlánfej: Az Óriások termében a Kínai-pagoda után 5a/250
 Ország pecsétnyomója l. Pecsétnyomó
 Ország táblája: Vass Imre elnevezése (100–200 m). 1/12, 3/58
 Oszlopok csarnoka (Oszlopok Csarnoka, Paradicsom): A Tigris-teremből közelíthető meg a Styx medréből felvezető szűk folyosón. A kőcsarnok a barlang cseppkőekben legdúsabb, talán legszebb terme. A benne található, az évszázados őserdő vadonjára emlékeztető cseppkőoszlopokról kapta nevét. A fenséges, vaskos cseppkőtörzsek rengetege olyan sűrű, hogy a terem valódi nagyságát e csillogó kőcsodák erdejétől át sem tekinthetjük. 5a/78, 239, 7/92
 Ór: A Pokol képződménye. 3/106
 Őrbódé: A Pokol képződménye. 3/106
 Ördögárok (Phlegethon): Esős időben vízbefolyás a Nehéz úton. A Phlegethon Raisz Keresztély elnevezése. 3/108
 Ördöglyuk: A Baradla jósvafői végső, szétágazó, labirintusos szakaszának neve (120 m). 5a/88
 Ördöglyuk víznyelője: Innen indul a domicai Szűz-folyosó. 5a/84
 Ördög-torony: A Róka-barlang képződménye. 4/25
 Őrtorony: A Rókalyuk része. 3/107
 Ősember-kútja l. Ganymedes kútja 5a/250

Őserdő: 5c/106
 Ősz-szakáll: 5a/258
 Őskohó l. Csiszolt-oszlop
 Pagoda: Cseppkőoszlop. 1/46
 Palatinus oszlopa l. József nádor oszlopa 1/21
 Palmira omladékai (Palmira Omladékai): Az Oszlopok-csarnoka régi neve. Raisz Keresztély ezekről a fekvő cseppkövekről azt hitte, hogy egykori látogatók döntötték halomra. A „vandalizmus” láttán nevezte el a termet ~-nak. A cseppkövek természetes módon dőltek el: növekszenek, elpusztulnak s romjaikon újabbak épülnek. 3/107, 5b/110, 7/103, vö. Oszlopok-csarnoka
 Pandora szelencéje: (4520 m). 3/102
 Pantheon: (2020 m). 1/51, 3/99
 Papagáj: A barlang egyik legtökéletesebb alakutánzó cseppköve (4040 m). 5a/254
 Paradicsom: (540 m) 1950-ben új nevet kapott, l. Oszlopok-csarnoka 3/107, 7/98
 Paradicsom-ág l. Büdöstői-ág
 Paradicsom előcsarnoka: A Paradicsom-ág része. 3/107
 Paradicsom kapuja: A Paradicsom-ág része. 3/107
 Paris és Heléna: (4500 m). 3/102
 Parnasszus (Parnassus): (4640 m). 1/24, 3/102
 Pálinskásüst: (608–611 m). 3/97, 4/21
 Pálmalevelek: A Tintahaltól jobbra található. 5a/247
 Pálmatorzsek: (4420 m). 5a/259
 Pápastüveg: A Kistemplom része. 1/16
 Pápista kórus: Csokonai Vitéz Mihály 1801. július 5-én látogatta meg a barlangot. Az elnevezés vélhetőleg tőle származik, de nem igazán rögzült. 5c/84
 Pecsétnyomó (Ország pecsétnyomója): Különös formájú (dobszerű) függőcseppkő. (2390 m). 3/100, 4/22, 5a/258
 Pesti orgona: 1/27
 Petőfi koporsója: A Vértanúk 13 oszlopával szemben egy szép színes sztalagmit (Fejfa) tövében fekvő kő. Raisz Keresztély azt hitte, hogy ezeket az egykori látogatók döntötték el. 5a/240, vö.: Palmira omladékai
 Petőfi-kútja: Cseppkőmedence jó ivóvízzel (1270 m). 5a/257
 Petőfi-útja: (1277 m). 5a/257
 Philemon és Baucis: l. Munkatársak 3/100
 Phlegethon l. Ördögárok
 Pihenő (Siegmeth-pihenő): (5100–5200 m). 3/103, 4/23, 5a/260
 Pindushegy (Pindus hegy, Pindus hegye, Szabadsághegy): (3710 m). 1/51, 3/101, 5a/259
 Pisai ferdetorony (Pisai ferde torony, Pizai-ferde-torony): Az Óriások termében álló ferde (eldőlő) cseppkő. Oldalán újabb sztalagmitok nőttek. A ~ több m átmérőjű törzse legalább 17 000 éve áll ferdén; ez az oldalán nőtt kisebb képződményekből szármítható ki (2660 m). 3/100, 5a/85, 250, 7/103, 253
 Pitvar: A bejárat után a Csontház előtt (100 m). Vass Imre elnevezése. 1/11, 21, 4/21
 Plútó lakhelye: (5300 m). 1/58, 3/104
 Plútó orgonája: 1/57, 5a/258
 Plútó temploma és orgonája: 3/100

Pokol (Pokolág): Bejárata a főbarlang végén, magasan a patak szintje felett van. Eddig terjedt Vass Imre 1825. évi felfedezése. A név is tőle származik. Folytatását 1922-ben tárta fel Kaffka Péter (6020 m).

Pokol torka l. Pokolszáj

Pokolszáj (Pokol torka): A főbarlang végződése, a ~ a Pokolba vezet. A főág folytatása, de az Óriások termének rengeteg omladéka úgy elrekesztette a barlang eredeti üregét, hogy a Pokol egészen elrekesztődött (6028 m). 1/65, 3/106

Polip: (4980 m). 3/103

Polip az Alabástromszoborral: (4980 m). 5a/260, vö. Alabástrom-szobor

Ponty: A fekete, kormos sziklafalon fehér, halformájú bekérgezés. 5b/111

Proserpina hálósobája: 1/52

Purgatórium: A Paradicsom-ág része. 3/107

Putnoki Mór terme: A Rókalyuk része. 3/107

Pythia jósnő: Állócseppkő a Paradicsom-ágban. 3/108

Ragályi család terme: 3/103

Raisz-oszlop: (5200–5291 m). 3/103, 5a/260

Ravaszyuk: A Retek-ág víznyelője, lásd még: Nagy Ravaszyuk, kis Ravaszyuk.

1/49

Rákóczi sátra l. Nagyvezérek sátra

Ránkherlányi gejzír: Cseppkőoszlop. 3/103

Remetekunyhó l. Remetekunyhó

Remetekunyhó (Remetekunyhó): Kéregcseppkő. 3/47, 100, 5a/258

Reményi Ede-terem (~-terme): A világhírű hegedűművész itt hegedülte el 1861-ben a Repülj fecském-et (1570 m). 3/99, 5a/257

Retek-ág (Retekág): A Baradla legnagyobb méretű magyarországi oldalága (a Főág 3260 m-nél jobb oldalon torkollik). A ~ kétségtelenül az egyik legszebb rész. Vass Imre eredetileg Ravaszyuknak nevezte ezt az oldalágat, mert szerinte összeköttetésben van az aggteleki határban lévő Ravaszyuk nevű víznyelővel. Mai elnevezését a folyosó megnyezetén több helyen is megfigyelhető retek alakú cseppkövekről kapta. 1932. augusztus 23-án Jaskó S., Pálffy Gy., Sandrik J. és Stokker J. fedezték fel a ~-nak a Ravaszyuk víznyelők felé vezető eróziós barlangfolyosóját. Hossza: elágazásokkal 2748 m. 3/83, 5a/81, 88, 260, 7/100 vö. Ravaszyuk

Retekkert: 1/27

Reviczky-oszlop (~a): Reviczky főkancellár 1829. évi látogatásának emlékét őrzi. Felirata: „Üdvözlégy drága jó királyunk jobbja revisnyei gróf Reviczky hazánk tsillaga s dísze” (650 m) 3/97, 5a/256

Régi Csikóstanya: (2600 m). 3/100 vö. Csikóstanya

Robinson szigete: (3995 m). 3/102, 5a/259

Rohamsisak: Az Oszlopok-csarnokában lévő képződmény. 4/25

Róka-ág (Róka-barlang, Rókalyuk): Raisz Keresztély nevezte el 1801-ben az ott talált rókacsontváz alapján. A Baradla egyik tágas, a főág 137 m-nél jobbkéz felől nyíló mellékága. 250 m hosszú, meglehetősen nehezen járható. A külvilággal nincs összeköttetése. Vízfolyása nincs, csepegővize kevés. 1/13, 3/80, 4/25, 5a/88, 7/115

Róka-barlang l. Róka-ág

Rókalyuk l. Róka-ág

Rokokó nő: Az Oszlopok csarnokában. 4/25

Rómeo és Júlia: (4500–4600, ill. 5260 m). 3/103, 5a/259

Rózsa elvtárs munkanadrágja: A Rózsa Sándor gatyája nevezetű cseppköre 1950-ben tett sikertelen névmódosítási javaslat. 7/98

Rózsa Sándor gatyája (Rózsa Sándor emléke): (4645 m) 5a/259, 7/53

Rózsa Sándor emléke I. Rózsa Sándor gatyája 3/102

Rozskenyér: (3200–3300 m). 5a/259

Rövid-alsóbarlang: Az Óriások-terme Nagy-víznyelőjétől a forrásig tartó árvízi barlangjázat. Jakucs László elnevezése. 5b/231, 7/248 vö. Alsó-barlang

Rubikon-ág: (172 m). 5a/88

Rudolf és Stefánia I. Tompa és Vörösmarty oszlopai

Salamon temploma: 3/102

Sas: A Teknősbéka felett található képződmény, amely a szárnyait széttáró sasra emlékeztet. 5a/236

Sámson, Szent László és Erzsébet királyné szobra: (4200 m). 3/102

Sárkány-barlang: A Csillagvizsgáló után lévő, jósvafői barlangszakasz. (5300–5400 m). 4/23

Sárányfej (Táncoló balerina): A jósvafői szakaszban található. A Magyarok bejövetele terme után balról egy cseppkőszörny vörös feje vigyorog a látogatóra üres szögdrökkal. Ha azonban a képződményt messzebből szemléljük, egy táncoló balerina is kivehető belőle (L. T.). 5a/254, 7/98

Scylla és Charybdis: 3/101

Sertés: A Zápfog alatt található képződmény a ~. 5a/247

Setét vár I. Fekete vár

Siegmeth-pihenő I. Pihenő

Sipkaszoros: (1840 m). 3/99, 5a/257

Siralomház: 1/59, 3/104

Síránkozó Niobe I. Anonymus szobra

Sírbolt I. Csontház

Sisak I. Minerva sisakja

Sóhajok hídja: 3/99, 5a/257

Soldos Béla terme: A Rókalyuk része. 3/107

Sorompó (Nyitott sorompó): Az Óriások termében található képződmény. (5900–6000 m) 4/24, 5a/252

Styx (Styx-patak, meder): 300 m-en érkezik a főágba és egyesül az Acheronnal. Raisz Keresztély elnevezése. M.: A Styx (latinosan) vagy Sztüx (görögösen) az Alvilág folyója. 3/58, 4/5, 7/252

Subás Juhász: A Pokol képződménye. 3/106

Szabadsághegy I. Pindushegy

Szalonnaoldal (Szalonna oldal): Függőcseppkövek. 1/26, 3/37, 5a/256

Száraz-folyosó: 5c/106

Százráncú szoknya: (3400–3500 m). 3/101, 5a/259, 7/53

Széchenyi oszlopa: A Tigris-terem legnagyobb sztalagmitoszlopa. Fekete, koromlepte felületére a frissebb, újabb vízszivárgások már vékony, fátyolszerűen áttetsző cseppkőleplet szőttek (465 m). 3/107, 5a/239

Szelence: (4520 m). 5a/259

Szemiramisz-függőkertje (Szemiramisz Függő kertje, Függőkert): A Kardbojt után található. (2200–2300 m). 1/45, 3/100, 4/22, 5a/258

Szent Antal: (668 m). 3/97

Szent Gellért hegye: Rajta áll a Csillagvizsgáló sztalagmittornya 1/57

Szent Háromság oszlopa: 1/38
 Szentháromság szobor: A Denevérbálang bejáratánál (2065 m). 1815, 3/99
 Szent István tornya: (300 m) 3/96
 Szent István palástja: (3500 m). 3/101
 Szent László szobra: Állócseppkő (4200 m). 3/40
 Szent Péter: A Paradicsom-ág része. 3/107
 Szép oszlop: 1/60
 Szereplők: A Színpad-terem félkör alakú betonjárdája (nézőterének) belső oldalán lévő sztalogmit „erdő”. 5a/248 vö. Színpad
 Sziámi ikrek (Sziámi Ikrek): A Kaffka-teremben lévő két összenőtt, egyforma nagyságú állósztalogmit (648 m). 3/40, 5a/247
 Szikla-hegy l. Hőreb
 Szikla-kapu (Traján-kapuja): (1820 m). 3/99, 4/22, 5a/257
 Sziklakút l. Fiatalság kútja 4/21
 Szikla-szoros (Sziklaszoros): Alagútszerű járat, amely szépen mutatja a víz vájó működésének hatásait. A ~ fenekén hordaléklerakódás nincsen (5400–5500 m). 3/104, 4/24
 Színes-fal: A Fekete-teremben vakító fényben tündöklő a ~ panorámája. A legkedveltebb fényképezőhely. 5a/238
 Színes-oszlop: A Hangversenyteremben található (300 m). 4/21
 Színpad (Színpad-terem): Vass Imre a ~-ig tárta föl 1825-ben a Baradlát. A további kutatások 1922-ben Kaffka Péter vezetésével folytak. A ~ a jósvaői barlangszakasz legdúsabb képződményű terme. 3/100, 5a/248 vö. Szereplők, Pokol
 Színpadi-függöny: A Kopjafák felett (4200–4300 m). 4/23
 Szomorúfűz: A Haltól az út jobb oldalán található hatalmas vaskos sztalogmittörzs. 5a/241
 Szószék (a): A két Fácántól jobbra található képződmény (220–300 m). 5a/236
 Szószék (b): A Baradla jósvaői ágának Vetődéses termében (4535 m). 3/102, 5a/245
 Szőkőkút: Állandóan csepegő vízeről kapta nevét. A csúcán lévő mélyedésben némelykor gőtét lehet találni (3620 m). 3/101, 5a/259
 Sztálinorgona (Katyusa, Katjusa): Környezetében sok fiatal cseppkőcsap figyelhető meg (2900 m). 5a/258
 Sztálin-út (3980 m) 4/23 vö. Andrassy-út
 Szultán pamlaga (Szultán pamlága) l. Csipkepamlag
 Szultán oszlopa: (2093 m). 3/99
 Születő-oszlop (Kormánypálca): A Matyórojt után található (2400–2500 m). A képződmény Dudich szerint egy egészen fiatal oszlop, amelyen még jól megfigyelhető a sztalogmit és a sztalaktit összenövése. 3/100, 4/22
 Szűz-folyosó: A domicai szakaszban. 5a/84, 5c/106
 Szűz Mária a kiseddel: (300 m). 3/96
 Táborhegy: 3/99, 5a/257, 7/289
 Tanácsok-terme: (4360 m) Dudich E. még Nagy Sándor dísztermeként említi (3/102). 5a/259
 Táncoló balerina l. Sárkányfej
 Tánc terem (Kis-terem): Itt egyesül a Styx és az Acherón patak.
 Tank: (4100–4200 m). 5a/259

Tar-pataki-vízesés (Vízesés): Vízesés formájú kéregcseppkő (4600–4700 m). A mellette épült vaskorlát 1925-ben készült. Azóta rajta 1 cm vastag cseppkőbevonat képződött. 3/102, 4/22, 5a/259

Tátra-hegység: A Paradicsom-ág része. 3/107

Tejút: (5100–5200 m). 5a/260

Teknősbéka: A patak vízszintje felett helyezkedik el a lapos hátú és nagyfejű cseppkőképződmény (140 m). 3/96, 5a/236

Télapó: A Fekete-terem egyik legérdekesebb cseppkőképződménye; az út jobb oldalán látható. 5a/238

Temetőhely: 1/51

Tempe völgye (Tempe): (3860 m). 1/53, 3/102

Tenger hullámai: Cseppkőmedence (400–500 m). 3/96, 4/21

Tengeri rák ollója: (2526 m). 3/100, 5a/258

Thermopylei szoros: (1600 m). 3/85

Thrónus l. Trónus

Tiara: (300 m). 3/96

Tigris-terem: Csodálatos panorámájú terem az aggteleki barlangszakaszban. Mennyezetén jobbra látható a tigrisre emlékeztető képződmény. 5a/238

Tihanyi-gejzirkúp: A Libanon hegye után következik. 5a/257

Tintahal: A Sziámi-ikrek felett található. 5a/247

Tizenhárom aradi vértanú l. Aradi tizenhárom

Tompa és Vörösmarty oszlopai (korábban: Rudolf és Stefánia): (5100–5200 m). 3/103, 5a/260

Tóparti kastély: A Színpad-teremben az úttól lejjebb, kis vízmedence partján csillogó cseppkőcsoportozat. 5a/248

Tordai-hasadék: Széles sziklahasadék. 5b/113

Tölgyfa-derék: 1/53

Törökfürdő (Török-fürdő-vízesés, Török Ferdő): Mésztufagátás vízesés (1000 m). 1/24, 3/87, 5a/256, 7/58, 288

Törökmecset-ág: A főág jobb oldalán (2210 m) torkollik a barlang egyik hosszú oldalága. Átlagosan 80 cm széles, 4 m magas kanyargós folyosó. Az oldalág hossza: 1126 m. Vízbefolyását a Zsombor-lyuk víznyelőjéből kapja. 3/87, 4/26, 7/100

Török-szobor: 1/40

Török-temető: (4280 m). 3/102

Törvénykönyv: A Libanon-hegye után 250 lépcsőn leereszkedve érhető el. 5a/257

Traján hídja: 3/99

Traján-kapuja l. Szikla-kapu

Trójai-kapu (Kapu): (4505 m). 3/102, 4/23, 5a/259

Trónus (Thrónus): Vass Imre szerint: „egy különös gömbölyű odu a' mészkőben...” (570–600 m). 1/21, 3/96

Tudás fája: A Paradicsom-ág része. 3/107

Tündérvár (Tündérek vára): (2250 m) 1/43, 3/100, 5a/258

Tűzhányóhegy: (2410 m). 3/100, 5a/248

Úszónadrág: (1256 m). 3/98, 5a/256

Úttörőkórus l. Gyermekkórus

Uzsoki-szoros: 5a/257

Vadászkürt: 1/54

Vadregényes hely: (5800–5900 m). 3/104

Vajdahunyad vára I. Cseppkővár
 Vámszedő I. Kéregető koldus
 Vár: A Rákalyuk (Róka-barlang) képződménye. 1/13, 4/25
 Vaskapu (Vaskapu-szoros, szorosa): 1825-ig eddig volt ismert a barlang. M.: Raisz Keresztély, Gömör vármegye földmérője, a barlang első tudományos kutatója eddig jutott (1800 m). Innen kezdődik a Vass Imre által felfedezett „új”-barlang. 1/35, 3/85, 4/11, 5a/257
 Vass Imre oszlopa: Cseppkőoszlop (3592 m). 3/43, 5a/259, 7/58
 Vas vára: Vass Imre elnevezése. 1/42
 Verestői-ág I. Jósavfői-ág
 Vetődéses terem: A jósavfői szakaszban található terem. 5a/86, 7/120
 Vén Baradla: A környék népe így nevezi a Baradlát. 5a/10 vö. Baradla
 Viasz utca I. Láva folyó
 Világítótorony: (4580 m). 1/60, 3/102, 5a/259
 Virágoskert: (510 m). Vass Imre leírása. 1/20, 3/96, 4/21, 7/287
 Vízesés I. Tarpataki-vízesés
 Vörösfal (Vörös-fal): Kéregcseppkő. A Róka-barlang képződménye. 3/38, 4/25
 Vulkánus kemencéje (Vulkánus kemenczéje, műhelye): 1/57, 59
 Wachshöhle: Vass Imre elnevezése. 3/58
 Werbőczy, Kövy és Deák emlékoszlopai: (1490 m). 3/98
 Xilofon I. Honvédoszlop
 Zápfog: A Kaffka-terem jobboldali sziklafalán függő cseppkövek. 5a/247
 Zepplin: Az Óriások-termében a Korinthoszi-oszlop után. Régen eldőlő cseppkő-óriás. 5a/250, 7/103
 Zomborlyuk I. Zsomboly(-lyuk)
 Zrínyi-oszlopa: (4625 m). 3/102, 5a/259
 Zsidó-oltár (Zsidó Oltár): Vass Imre elnevezése (1060–1100 m). 1/23, 3/58
 Zsombor-lyuk (Zsomboly): A Törökmecset-ág víznyelője. 4/26, 5a/84

A BÉKE-BARLANG NÉVANYAGA

Acélkapu: laza omladékhegy 5b/144, 7/184
 Aggteleki-Béke-barlang 7/73, I. Béke-barlang
 Amfora: A Vörösterem egyik szép sztalagmitja. 5a/271
 Avató-terem: Egy széles, sima aljú terem, ahol a barlangkutatókat ünnepélyesen felavatják. Legalább 40 ember elfér itt. 5a/275
 Bal-oldali mellékág: 7/210
 Baloldali sziklaomlás: 5b/144
 Békás-szoros: Keskeny sziklaszurdok, falain mindenütt hosszan futó sziklavályúkat figyelhetünk meg. Ezek az ősi Komlós-patak kavicsaival kivájt sziklaszínlők. 5a/270
 Béke-barlang (Aggteleki-Béke-barlang, Új-aggteleki-cseppkőbarlang): A Baradlától teljesen különálló, vele összeköttetésben nem lévő másik aggteleki barlangrendszer. 1952-től teljes neve Aggteleki-Béke-cseppkőbarlang. Nevét felfedezőjétől, Jakucs Lászlótól kapta. 5a/99
 Béke-barlang-öre: Egy csodálatosan szép, frissen esett hóra emlékeztető csillogású sztalagmitképződmény. 5a/268
 Bífic-töbör (víznyelője): A Béke-barlang egyik víznyelője, amelyen keresztül jutottak be a barlang ún. Felfedező-ágába 1952-ben. 5a/106, 7/177

Borsóköves cseppkő: 5b/144

Bronz-kapu: Laza omladékhegy a középső szakaszon. 5a/110, 7/184

Búvárruhás szifon: A járat összeszűkül, a mennyezet alább ereszkedik, és a nagyobb esőzésekkor felgyülemlett vízszint alá ér. Ilyenkor továbbjutás csak búvárruhában, illetve víz alatti úszással lehetséges. Szárazabb időszakban a szifon megnyílik. 5a/113, 7/194, 8/59

Cseppkőkápolna: 5a/272

Cseppkőóvoda: Egy 6 m-es hosszúságú sziklaeresz előrenyúló pereméről lóg alá a több ezer, pontosan egyforma vékonyságú üvegcsseppkő. A sorban álló óvodások csoportja előtt pedig egy jókora sztalaktit, az óvo néni mesél. 5a/273

Cseppkővár: Sztalagmit. 5a/274

Cseppkőzuhatag: 5b/144

Csukaszárító: A Cseppkőkápolnától továbbhaladó barlangfolyosó bal oldalának különleges képződménye. A cseppkövek színe egészen jellegzetesen szürkészöld, s ezáltal e fényes oszlopok az olajzöld hátú halakra emlékeztetnek. A folyosó neve róluk: ~. 5a/273

Dávid és Góliát: A Cseppkőkápolnától végighaladó folyosó végén egy nagy és egy kicsiny, csontszinben ragyogó oszlop. 5a/273

Damoklész-kardja: A Tüskéscseppkő-rengetegtől nem sokkal odébb egy megdöbentő méretű, legalább 2 t súlyú sztalaktit lóg alá a mennyezetről. 5a/272

Damoklész-kavicsai: Beékelődött óriási sziklatömbök, amelyek azt az érzést keltik, mintha bármelyik pillanatban alázuhannának. 5a/268

Derelye-fülek: A Fő-ág felső szakaszában található képződmény. A Vörös-terem csipkés cseppkőfigurái. 7/192

Disznó-fürdő: Iszapos szakasz a Bíbic-töbör felfedező-ági bejárata után. „...aki ebben az eredeti állapotában láthatta a barlang e táját, mélységesen fogja méltányolni, hogy a ~ nevet adtuk neki.” 5b/144, 7/180

Díszszifon: 5b/144

Dóm: 7/198

Dögkeselyű: A Cseppkőóvoda után található. 5a/274

Dús cseppkő: 5b/144

Elefánttalp: 5b/144

Elvarázsolt kastély: A kékesen fehér cseppkövek légióinak társaságában sárga, barna, vörös, szürke, sötétzöldesfekete csillogású kőcsapok is állnak. 5a/274

Éleskövek terme: A Háromrészes cseppkő után. 5b/144

Felfedező-ág: A Béke-barlang egyik mellékága, ide jutottak be először a kutatók. 1952 augusztusában ezen a 728 m hosszú mellékjáraton végighaladva érték el a barlang Fő-ágát. 5a/106, 271

Felhőszakadás: Nevét a pompás üvegcsőszerű csapokról nyerte, amelyek annyira sűrűn nyúlnak alá a mennyezetről, mintha valóban egy ~ vízsugarainak özönét néznénk valami biztonságos, száraz alulnézetből. 5a/274

Fő-ág: A barlangi túra fő útvonala, a Komlós-patak föld alatti medre. 7/183

Fürdős-szifon: 5b/144

Gyertyatartó: A Vörös-terem színpompás cseppköve. Ma már hiányzik. 5a/271

Gyertyaszálak: Az Oltár bal oldalán hosszú, egyenes, fehér ~ állnak. 5a/273

Harakiri szikla: Az Elefánttalp előtt található. 5b/144

Háromrészes cseppkő: Az Elefánttalppal szemben, a bal oldalon található. 5b/144

Hófehér képződmény: 5b/144

Huzatos ferde cseppkő: 5b/144

Jakucs-terem: Felfedező-ág egyik kis terme. Verbály György 1952. augusztus 4-i elnevezése. 5b/144

Jobboldali-mellékág: 7/210

Jobboldali-sziklaomlás: 5b/144

Kavicsos-ág (Kavicsos-mellékág): A Disznófürdő után a bal oldalon. Hossza 157 m. 7/181, 8/210

Kisdagasztó: 5b/144

Kis-omlás: 5b/144

Komlós-patak: A Béke-barlang patakja. Vize télen-nyáron egyformán kb. 9,5 C fokos, mésszel telített karsztvíz. „A patak hideg vize, amelyet azonnal elneveztünk Komlós-pataknak, szélességében néhol az egész barlangot kitölti...” 5a/109, 7/183

Kórházterem: Kísérleti szanatórium a barlangban 20–30 nyugágygal. Kezdetben az ózdi kórházból asztmás, légkúrára utalt betegek pihentek, gyógyultak itt. Napjainkban a szanatórium magánkézben van. 5b/160

Kötélhágcső-szifon: „Azért kereszteltük így e teljesen zárt szifont, mert túljutni rajta csakis egy kétemeletnyi magasságban talált ősi vízmedret követve sikerült, amelyet azután a patakos barlangszinttel végül is kötélletrával kapcsolhattunk össze, a megkerülő rendszer Jósfaő felé eső oldalán.” 5a/110, 7/194, 8/46

Kőgombás-kapu: A pompás cseppkőkapu kristálytisztá vizében áll a parányi, névadó, kalapos cseppkőgomba. 5a/275

Lektorok: A barlang jobb oldalán, a Dögkeselyű után két szép fényes sztalagmitoszlop áll: a ~. Állítólag azért kapták a nevüket, mert tipikus és előírásosan szabályos cseppkövek. 5a/274

Liliputi tavak: 5b/144

Lobogó: Hatalmas, színes cseppkőfüggöny a Felfedező-ágban. A barlang legnagyobb és színekben is legpompázatosabb cseppkőfüggönye. 7/181

Lobogó-ág (Lobogós-mellékág): 5a/114, 7/210

Malomkövek: A Vaskapu előtt található. 5b/144

Medúza: A Vörös-teremben egy forrás táplálta cseppkő. 7/192 u. kép

Megfagyott vízesés: A Vörös-teremben. 5a/271

Nagydagasztó: 5b/144

Nagyorgona: 5a/273

Nagy-tufagát: Az egész barlangrendszer egyik legszebb cseppkőképződménye, a 1,5 m magas, 4-5 m széles és 17 m hosszú hófehér ~. Sok millió csillámló kristálylapból összerendeződött monumentális kristályos tetarátadomb. Nem a Komlós-patak vizének szülte, hanem egy oldalirányú, járat nélküli időszakos vízfolyásnak a barlang hosszirányával párhuzamosan kifejlődött kristályos mészüledéke. 5a/110, 269, 7/205

Nagy-völgy víznyelője (Sziklás-nyelő): A Béke-barlang legnagyobb vízgyűjtő-területű víznyelő vakvölgye. Végpontján létesült 1952 júliusában az a kutatótáró, amelynek összeomlása miatt a barlangot nem lehetett ez irányból megközelíteni. 5a/103

Narancsuhatag: Narancs színű cseppkőzuhatag. 5a/270

Oltár: 5a/273

Omlásos terem: 5b/144

Óriás-terem: A Fő-ág jósfaői szakaszának végpontja közelében egy roppant méretű üreg. 5a/113, 7/204

Öttufa-gát: A Fő-ág legszebben fejlett mésztufagátja az ~ lépcsős vízesésrendszere. A Bronz-kapu után található. 5a/112

Pokolszakadék-viadukt: A barlang aggteleki, Fő-ági bejáratának része. Az acélból épült híd egy roppant mélységű barlangi kupolaterem boltozata alatt ível át. Alatta 40 m-re van a terem fenéke. 5a/267

Porcelán-folyosó: Egy mésztufagát a patakszakasz vizét felduzzasztja, ezért itt tén-
den felüli vízben kell gázolni. 5a/112, 7/186, 8/42

Recsegő-omlós-terem: 5b/144

Répáskert: A Jakucs-terem környékén a jobb oldalon. 5b/144

Rumos szifon: „Csak rumosüveg segítségével járható.” 5b/144

Sápadt tehéntőgy: Vörösterem. 5a/271

Sündisznó: A középső szakaszban található tüskés cseppkő. 5a/113

Szigony: Korrodált sztalaktit. 5a/112

Sziklás-nyelő l. Nagy-völgy víznyelője 7/182

Tizenháromágú sztalagmit terme: 5b/144

Tündérkapu: A Kőgombás-kapu után. 5b/144

Tündérvár: 5a/275

Tüskéscseppkő-rengeteg: Valóságos cseppkőlugasként függ a mennyezeten. 5a/271

Új-Aggteleki-cseppkőbarlang 7/175 l. Béke-barlang

Vaskapu: Laza omladékhegy a középső szakaszon. 5a/110, 7/184

Verbunkó: A Jakucs-terem környékén jobb oldalon a Répáskert után. Verbály
László „tiszteletére” adta ezt az elnevezést Jakucs László, amikor Verbályt valami miatt
„le kellett teremtenie”. 5b/144

Veszedelemes omladékhegy: 7/204

Világítótorony: Az Óriás-terem közepén függőleges helyzetű minaretként mered
felfelé a talajból egy kolosszális méretű sziklatű, a mintegy 10 m magas ~. 5a/113

Vívótör: A Vörös-terem képződménye. 5a/271

Vöröslobogó: A Felfedező-ágban található 3 m magas, 2 m széles és 3 mm vastag-
ságú cseppkőfüggöny. 5a/271

Vörös-terem: A vörös cseppkőlepel úgy lepi be az alatta levő idősebb, fehér
cseppkőképződméseket, mintha hóemberek csoportját vérrel permetezték volna. Hófehér
sziklafalon artériás vérszerű zuhatagként aláömlő cseppkőbekéregzés. 5a/270, 7/192

A PÉNZPATAKI-BARLANG NÉVANYAGA

Háromszög: 7/228

Jutka-kürtő: 14 m mély, széles barlangi sziklakürtő, amelybe Kincses Júlia belezu-
hant. 7/231

Nagy-fal: 64 m-es szakadék. 7/225

Nyúzda: Szűkület a barlang végénél. 7/224

Retyi-kürtő: A névadás oka egy bekiabálás: „be ne retyizzetek, csak én csapoltam
le egy kádszerű medencét”. 7/221

Száraz-kürtő: 7/228

Vacogó: A nagy vízbetörés idején itt várakoztak - a hidegben vacogva - a bent re-
kedt emberek. 7/220

Vad vizek útja: 7/221

Záporos: Vízet nyelő kürtőlyuk. 2/216

B. A. = Madarasné Benedek Anikó (Esztergom), adatközlő

J. L. = Jakucs László

l. = lásd

L. T. = Lieber Tamás (Dorog), adatközlő

m = méter

M. = (művelődéstörténeti) magyarázat

Pb. = Pénzpataki-barlang

Sb. = Sátorkőpusztai-barlang

V. L. = Varga László (Úny), adatközlő

vö. = vesd össze

1/18. = A Felhasznált szakirodalom között az 1-es sorszámmal ellátott kötet 18. lapján található a könyvben először az adat.

~ = az adott név rövidített formájú megisméltése

A FORRÁSJELZÉSEK FEOLDÁSAI

1. *Vass Imre*: Az Aggteleki barlang le írása, fekte területével... Nyomtatta: Landler. Megjelent Pesten, 1831.

2. *Siegmeth Károly*: Az Aggteleki barlang. (Magyar orvosok és természetvizsgálók XXXV. vándorgyűlésének alkalmából.) Kiadta a M. O. Kárpátgyesület Keleti Kárpátok Osztálya, Szent Erzsébet Nyomda, Kassa, 1910.

3. *Dudich Endre*: Az Aggteleki cseppkőbarlang és környéke. Népszerű Természettudományi Könyvtár, 12. köt. Kiadta a M. K. Természettudományi Társulat, Budapest, 1932.

4. *Jakucs László*: Aggteleki cseppkőbarlang. Művelt Nép Könyvkiadó, Budapest, 1952.

5a. *Jakucs László*: Aggtelek. Útikalauz. 1. kiadás, Budapest, 1957.

5b. *Jakucs László*: Aggtelek. Útikalauz. 2. kiadás, Budapest, 1961.

5c. *Jakucs László*: Aggtelek. Útikalauz. 3. kiadás, Budapest, 1975.

6. *Dénes György*: A barlangkutatás és a nyelvtudomány. In: *Hazslinszky Tamás* szerk. 70 éves a szervezett magyar karszt- és barlangkutatás, 1910–1980. Magyar Karszt- és Barlangkutató Társulat kiadványa, Budapest, 1980.

7. *Jakucs László*: Szerelmeles barlangjaim. Akadémiai, Budapest, 1993.

8. *Jakucs László*: A Békebarlang felfedezése. Művelt Nép Könyvkiadó, Budapest, 1953.

9. *Kordos László*: Magyarország barlangjai. Gondolat, Budapest, 1984.

10. Baradla-barlang. TKM-füzet

11. *Balázs Géza*: A Dorog melletti Sátorkőpusztai-gipszbarlang nevei. Névtani Értesítő, 1994. (16) 79–81.

Balázs Géza–Lieber Tamás–Varga Ferenc

DAS NAMENMATERIAL DER SÁTORKÓPUSTAER, DER BARADLA, DER BÉKE UND DER PÉNZPATAKER HÖHLEN

Hiermit publizieren wir das vollständige Ortsnamenmaterial der vier bedeutendsten ungarischen Höhlen. Die vier Höhlen sind eng mit der Tätigkeit des Geologieprofessors László Jakucs (1926) verbunden. Der Reihe nach: die neben Dorog befindliche Sátorkőpustaer Gipshöhle, die berühmte Baradlahöhle, die vom Professor 1952 entdeckte zweitgrößte ungarische Tropfsteinhöhle, die Béke-Höhle, sowie die im Bükkgebirge erschlossene Pénzpataker Höhle. Mit unserer Arbeit möchten wir einen Beitrag zur ungarischen Speleologie (Höhlenkunde) und sprachwissenschaftlichen Fachliteratur, sowie zu den damit verbundenen Fachgebieten leisten.

Die Höhlenforscher und Besucher geben den Höhlenteilen Namen. Diese Namen der Höhlenteile stellen einen eigentümlichen Namenschatz dar: wir halten diese für geographische Beinamen. Anfänglich haben diese nur einen beiläufigen Charakter, aber mit der Zeit, dem Erscheinen der Besucher (wie in unserem Fall zum Beispiel die jährlich mehrere tausend Besucher aufnehmende Baradlahöhle) bleiben die Namen hängen und umgeben diese mit einer eigentümlichen Namensfolklore und Vermutungen.

In der Baradlahöhle ist eine Tourenführung ohne die Bezeichnungen der Tropfsteine unvorstellbar; oftmals bieten diese ironischen, witzigen, zutreffenden, nachdenklich stimmenden, ja oft sogar stutzig machenden Bezeichnungen ein mindestens ebenso „ästhetisches“ Erlebnis, wie der Höhlenbesuch selbst. Auf jeden Fall aber tragen sie zur besseren Aufnahme und Erinnerung an das Gesehene bei. In den kleineren, nicht besuchbaren Höhlen dienen die Höhlennamen zur Orientierung der Höhlenforscher.

Was und wie in einer Umgebung etwas benannt wird, spiegelt immer ein wenig die Gesinnung der Gemeinschaft wider. Sehen wir uns nun die am frühesten entdeckte, bereits seit der Urzeit bekannte, erforschte und besuchte Höhle unseres Landes, die Baradlahöhle an! Wie die Bewohner der Gegend sagen: die Alte Baradla!

Die wissenschaftlichen Entdecker der Höhle gaben den einzelnen Höhlenteilen, sowie Tropfsteingebilden seit Anfang des 19. Jahrhunderts auch ständig Namen. Einerseits wegen der besseren Orientierung und Identifizierung, andererseits aber aus Gründen der inneren Namensgebung: wenn wir etwas entdecken, muß dies einen Namen erhalten.

Zur ursprünglichen Namensschicht der Baradla gehören die aus der griechisch-lateinischen Mythologie stammenden Namen. Zum Beispiel Acheron, Styx – die zwei Bäche der Höhle, die natürlich Bäche der Unterwelt sind. Weitere Namen aus dieser Schicht sind: Castor und Pollux (heute: Säule der Freundschaft), Cupidos Burg, Schwert des Damokles, Dianas Kirche, Schatz des Darius, Brunnen des Ganymedes, Leonidan und Ephialtes, Olymp, Parnaß, Lehte-Brunnen.

In den Tiefen der ungarischen Höhle wird also die griechischlateinische Mythologie lebendig. Castor und Pollux, die zwei untrennbaren Jünglinge: der eine Wagenlenker der andere Faustkämpfer, die Schutzpatronen der Schiffer und Wettkämpfer. Sie hatten einander so lieb gewonnen, daß sie sogar die Unsterblichkeit, bzw. auch den Tod miteinander teilten: täglich tauschen sie die Unterwelt mit dem göttlichen Dasein, nur um beieinander zu bleiben.

Die andere Namensgruppe enthält die mit der Geschichte des Ungartums verbundenen Namen. Z.B. der Mantel des Heiligen Stefans, die Statue des Heiligen Ladislaus, Statue des Anonymus, die Dreizehn aus Arad, Achtundvierziger Honveddenkmal, Fürst Arpad, Einzug der Ungarn, Kossuth-Statue, Sarg des Petöfi, Petöfis Weg, Zelt des Rákóczi, Széchenyi-Säule, Säulen des Tompa und Vörösmarty, Gatyahose des Sándor Rózsa. Beziehungsweise solche Symbole des Ungartums, wie der Traurige Hirt oder der Schafpelzhirt.

Danach gibt es noch die aus irgendeiner Bedeutungsübertragung entspringenden Phantasienamen: Engelsburg, Schwiegermutterzunge, Spitzenbrunnen, Raum der Wunder, Elefantenfuß, Wolfsloch, Schleier-Wasserfall, Grabholz, Tausendfaltenrock, Hängegarten, Zug, Fleischerei. Der Zug erinnert zum Beispiel tatsächlich an einen entgleisten und umgekippten Zug. Die im Kafka-Raum befindliche Fleischerei erhielt zum Beispiel deshalb diesen Namen, weil sich hier an verschiedene Fleischwaren erinnernde Tropfsteine aneinanderreihen: Schmer, Speckschwarten, Karbonade, Gekröse. Vor dem Pult glauben einige sogar die „Stalagmitenkäufer“ zu sehen.

Das Leben der Höhlennamen spiegelt auch Epochen wider. Der Zweig der Befreiung heißt heute eher Labyrinth und auch Genosse Lenin wird heute kein Tropfsteingebilde mehr genannt.

Die Höhlennamen sind selbstverständlich mit dem Leben der Höhlen verbunden: sie können sich vererben, aber auch verändern.

Im Band folgt nach den Begrüßungen eine Studie (Höhlennamenskunde – Ortsnamen der Höhlen). Die Ortsnamen der Höhlen gelten als geographische Beinamen. Die häufigsten Motive für die Namengebung sind: die Ähnlichkeit, die Identität (Kontakt), sowie irgendwelche symbolischen Beziehungen. Häufige Namensgebungsbräuche: Gedenknamen (Symbolnamen), metaphorische Namen, Namen der Tourenstrecken. Die sechs Thesen der Namengebung bei Höhlen: 1. Höhle, Höhlenteil kann nicht unbenannt bleiben. 2. bei den geographischen Beinamen können uralte, aber auch heute noch wirkende Motive, Instinkte und Formen beobachtet werden. 3. Je größer und gegliederter eine Höhle ist, desto mehr Höhlennamen können bei dieser vorgefunden werden. 4. die örtlichen Höhlennamen werden zum größten Teil von kleinen, geschlossenen Gemeinschaften genutzt, deshalb können die Namen leichter geändert werden. 5. Je älter und besuchter (öffentlicher) eine Höhle ist, desto reicher, mannigfaltiger ist ihr Namenmaterial. 6. Innerhalb eines Gebietes kann bei der Namengebung eine Ähnlichkeitsbeziehung, eine Namenfamilie (Namenverzweigung) entstehen.

Ein gesamter Artikel enthält folgende Angaben: heutiger Name (danach in Klammern, falls vorhanden: die frühere oder andere Bezeichnung, eventuell Rechtschreibungs- oder andere Namensvariante), danach Doppelpunkt(:), darauf folgt die Beschreibung des Höhlenteils, des Ortes, bzw. die Bestimmung der Namengebungsumstände (falls dafür Angaben vorhanden sind). In einigen Fällen wird in Anführungszeichen – bei wortwörtlichen Zitaten – eine Erklärung des Originaltextes, aber am häufigsten unser eigener Text, bzw. die Formulierung unserer Lektoren angegeben. Falls Angaben dafür vorhanden sind, teilen wir in Klammern den technischen Ort der Auffindung mit, z.B. im Falle der Baradlahöhle die vom Aggteleker Eingang gemessene Entfernung in Metern. Bei Notwendigkeit fügen wir beim Namen eine kunstgeschichtliche Erklärung (M:) hinzu. (z.B. mythologische Beziehungen im Falle biblischer, historischer Gestalten). Abschließend folgt die Kodziffer der Daten. Bei fachliterarischen Daten die Band- und Seitennummer (3/21), bei einer Information

durch Datenlieferung das Monogramm des Betreffenden: z.B. L. T. Nach der Quellenangabe folgt in einigen Fällen noch ein Hinweis „ziehe Parallele“ (vö.), was auf die Verbindung des Namens mit einem anderen Namen hinweist.

Géza Balázs–Tamás Lieber–Ferenc Varga

AZ AGGTELEKI BARADLA-BARLANG MONDÁI

HÁLA JÓZSEF-LANDGRAF ILDIKÓ-SZÉKELY KINGA

*Ott Agtelek csudái vonzanak,
Melynek barlangja lenn a föld alatt
A szomszéd Torna határába fut.
S míg rejtekén bolyongnak lábaid:
Lelked mély gondolatba téved el.*

(Tomba Mihály: *Lófő*. 1905. 96.)

*Ezen barlangról több vélekedések forognak az emberek'
szájában de a' mellyet többnyire az e' tájon lakóknak
beszédjeiken, 's más régi mende-mondákon épültek.*

(A. B. P. 1820. 85.)

Bevezetés

Az aggteleki Baradla-barlangnak, mint a Kárpát-medence számos más barlangjának néprajzi vonatkozásai is voltak és vannak, amelyet régi feljegyzések, irodalmi adatok és recens gyűjtések egyaránt bizonyítanak. A dolgozatban e néprajzi adatokat közöljük, különös figyelmet szentelve a barlang két mondájára. Bemutatjuk a változatokat és ismertetjük azok vizsgálatának és elemzésének eddigi eredményeit.

A Baradla szépséges és titokzatos világa

„A' Föld-alatti barlangok, mindenkor nevezetes tárgyai voltak az emberek Figyelmének, 's a' képzelődés azokkal rendszerint valami nagyot, rendkívül valót, szokott össze kötni. Önkéntelen borzadás futja végig az el suhanó vándort, midőn a' meg nyílt mélységeket látja setéséggel telv-, mellyeket félelmes tárgyakkal rakva képzel magának. Azonban inkább belső formáltatások az, mellyel különösen magokra vonják minden figyelmét a' vizsgálóknak. A' Természetnek titokban formált művei, 's az alap erőknék szokatlan kifejtődzései, millyeket az illy el rejtett helyek, hordoznak kebeleken, erősen hatnak a' lélekre” – írta a barlangokról *Almási Balogh Pál* 1820-ban.¹

A Baradla csodálatos szépségeket rejtő, de egyben sejtelmes és titokzatos világa is elbűvölte az embereket és felszabadította fantáziáját a kutatóknak, az utazóknak és az ott élőknek egyaránt. Pl. *Nagymihályi Kis Dániel* az 1806. évi barlanglátogatásáról a következőket jegyezte be a naplójába: „[...] a ki az Istent érezhetőképen az ő munkáiban akarja látni, ide mennyen bé, merem azt mondani, hogy másképen fog gondolkozni, mint eddig.”² A fent már említett *Almási Balogh Pál*, az első részletes Baradla-leírás szerzője írta, hogy „[...] a' figyelmes vándor it sem kevés bámulással szemlélheti csudás műveit a' természetnek, melly mintegy elrejtve a' föld meghatalmazott birtokosá-

1 A. B. P., 1820. 63.

2 Kordos L., 1971. 33.

nak szemei előtt, a' setét üregek mellyiben új világokat hoz elő.”³ Vass Imre is a fentiekhez hasonlóképpen vélekedett: „De haszontalan iparkodnám ezen üregnek akár bájos kellemes, akár borzasztó tájéka leírni, mind csak unalmas szószaporítás lenne az, erőtelen 's tompa hang, hideg mint a' festett láng. – Annak ottlétét kíváncsítatik, látás és a' körülállásoknak tapasztalása, hogy az ember a' látásoknak kellemes avagy kedvetlen behatásait érezhesse. Mert most ottan egy tárgy gyönyörre és tűzre ragadja az embert, 's csak egy tekintet félre, már egy más tünet megrettentí a' lelket, 's sülyeszti a' jó kedvet. Haszontalan minden rajz avagy festés, érzéketlen ecsetnek mázolósa lenne az; hiszem [!] minden mozdulat, minden fordulat már más képet mutat, mellyett a' toll 's elme követni nem képes.”⁴ 1839-ben John Paget is elragadtatással írt a barlangról: „Hatalmas termeivel, megdöbbenő arányú oszlopaival s titokzatosan kanyargó folyosóival Aggtelek felülmúlt minden hasonló látványt, amelyben életemben részem volt. Egyes pontjainak szépsége pedig egyenesen elragadó.”⁵ Hunfalvy János művében az alábbiakat olvashatjuk: „A hegyomlás oldalát roppant szikladarabok borítják, túl rajta a sötét mélységből karcsú fehér álló cseppkövek merülnek fel egyenkint, a távolból mint rémes halálharang úgy szól egy álló cseppkő, melyhez a vezető botját üti; a nagy sötétség erősen meghatja képzelődésünket.”⁶ És tovább sorolhatnánk, sorakoztathatnánk egymás után a csodálatos és titokzatos világ leírásait... Még csupán egynek, a Baradlát 1845-ben felkereső Petőfi Sándornak a szavait idézzük, akit a barlang látványa, a nagy élmény „monda” rögtönzésére, költői megnyilvánulásra késztetett: „Oh, ti szűkkeblű emberek, kik mindenben örökké szabályokat kerestek és állítottok, jertek ide és boruljatok térdre a szabálytalanság remeke előtt! S mi az a szabály? semmi más, mint a szánta középszerűség mankója. Soká tűnődtem: mint eredhetett e barlang? És kitaláltam. Mikor a menyországából kiebrudalták a pártos angyalokat, itt kezdték jövődöbéli lakásukat, a poklot ásni; azonban itt nem boldogulván, másfelé fordultak. Képzelték, mint fáradtak a szegény ördögök e sikertelen munkában, izzadságuk még most is csepeg e félig kész pokol oldalairól és tetejéről.”⁷

„1807-ben megjelent munkájában Raisz Keresztély az Aggteleki-cseppkőbarlang keletkezését még a föld alatti vulkáni tűz lángnyelveinek üregkipörkölő hatásával magyarázta. Ezen azonban nem szabad mosolyognunk, hiszen az elmondottak miatt különösen a régebbi korok kutatóinak barlangszemléletét még egy egész sor misztikus előítélet és félelem szabta meg, s el sem merték hinni, hogy a barlangok mélyén a múltban is többnyire ugyanolyan természeti erők tevékenykedtek, mint napjainkban.”⁸ Ha a múltban a tudós kutatók véleményalkotását ennyire befolyásolta a „misztikus előítélet és félelem”, még inkább így volt ez a Baradla környékén élő, elsősorban az aggteleki nép esetében.

Néprajzi adatok a Baradláról

Az aggtelekiek a barlang (1. ábra) változatos és különleges cseppkőképződményeit (2–6. ábra) a hasonlóság alapján nevezték el. Számos ilyen régi népi elnevezés

3 A. B. P., 1820. 64.

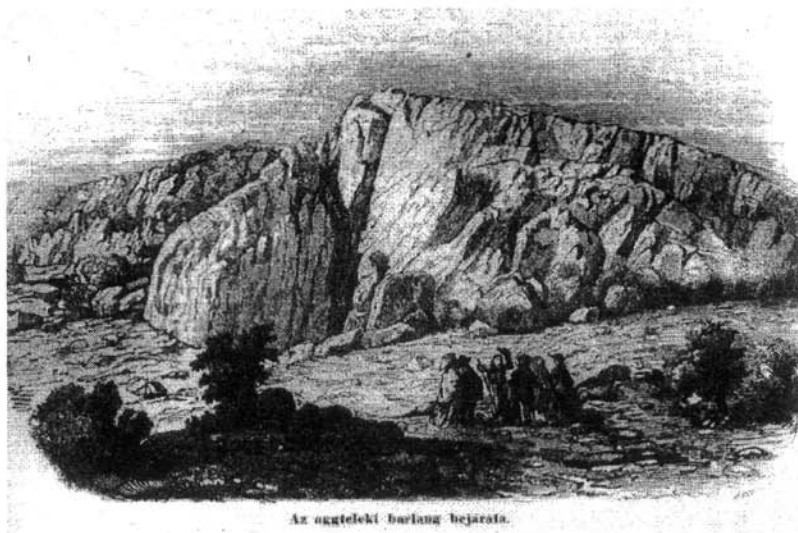
4 Vass I., 1831. 70.

5 Székely K., 1992. 56.

6 Hunfalvy J., 1867. CV.

7 Petőfi S., 1897. 19.

8 Jakucs L., 1984. 28.

1. ábra. A Baradla-barlang bejárata
(Nagy M. 1868. 169.)

fennmaradt, de számbavételük és elkülönítésük azoktól a nevektől, amelyeket az egyes formáknak és alakzatoknak a barlang régi kutatói adtak, még nem történt meg.⁹

Hanusz István írta, hogy „Néprege keletkezésére nyújtott alkalmat az aggteleki barlangban az a vágány is, melyet »szekérút« vagy »kerékvágásnak« neveznek [...]”¹⁰ A Denevér-barlang bejáratánál a múlt században még megvolt, a régi leírások szerint valóban szabályos kerékbevéágódásokhoz hasonlító képződményekkel kapcsolatos „néprege”-ről nem tudunk (legfeljebb az elnevezést tarthatjuk népi eredetűnek), annál többet a kutatók közléseiről és vitájáról. E „nyom”-okról már a Losontzi István által 1788-ban kiadott könyvben olvashatunk,¹¹ majd említés történt azokról az *Ungarisches Magazin*-ban¹² is. 1793-ban a barlangot bejáró Robert Townson hihetőnek tartotta, hogy azok szekerektől származnak.¹³ Teleki Domokos a kérdésben 1796-ban nem foglalt állást.¹⁴ Almási Balogh Pál Robert Townsonnak nem adott igazat, viszont egyetértett Bartholomaeides Lászlóval, aki szerint a képződmények taligák kerekeitől származnak, amelyeket a barlangban megbújt üldözők használhattak.¹⁵ Vass Imre szerint is taligakerekek nyomai voltak,¹⁶ Hunfalvy János viszont mindkét véleményt elutasította: „A bevágások ugyan egyenközűek, [...] mégis nem hihető, hogy talyiga vagy szekér járásától származnának.”¹⁷ Ma már nem lehet e kérdéshez hozzászólni, mert a sajátos képződmények a 19. században megsemmisültek. A „szekérút” emlékét a fent idézett (és néhány nem idézett) barlangtani cikken és könyvön kívül Tompa Mihály *A barlang lelke* című,

9 A Baradla-barlang helyneveit is elemezte: Balázs G., 1996.

10 Hanusz I., 1893a. 342.; 1893b. 475.; 1900. 62.

11 Balázs D., 1982. 98.

12 Ung. Magazin 1781. 79.

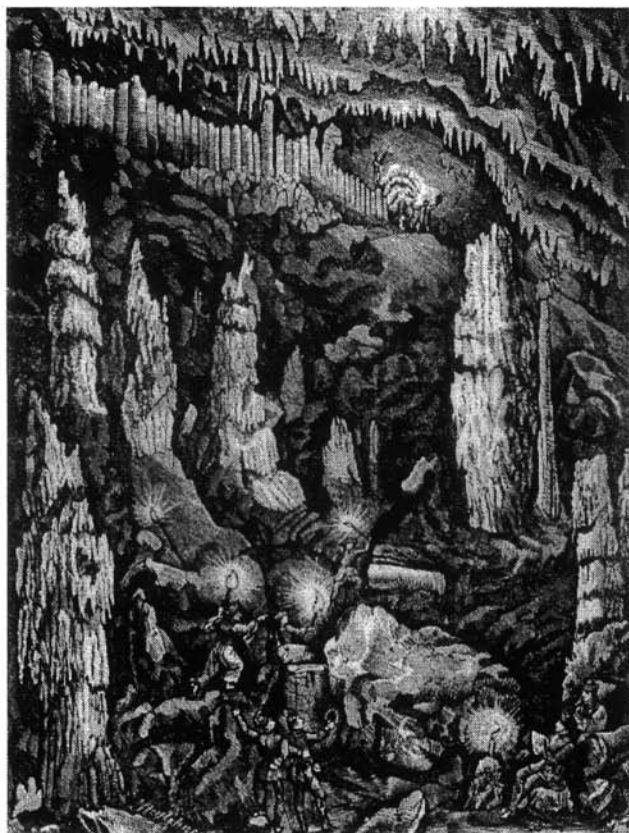
13 A. B. P., 1820. 89.

14 Teleki D., 1796. 39.

15 A. B. P., 1820. 83–84.

16 Vass I., 1831. 15.

17 Hunfalvy J., 1867. C.

2. ábra. A Baradla-barlang egyik 19. századi ábrázolása
(Rudnay M. 1855. 421.)

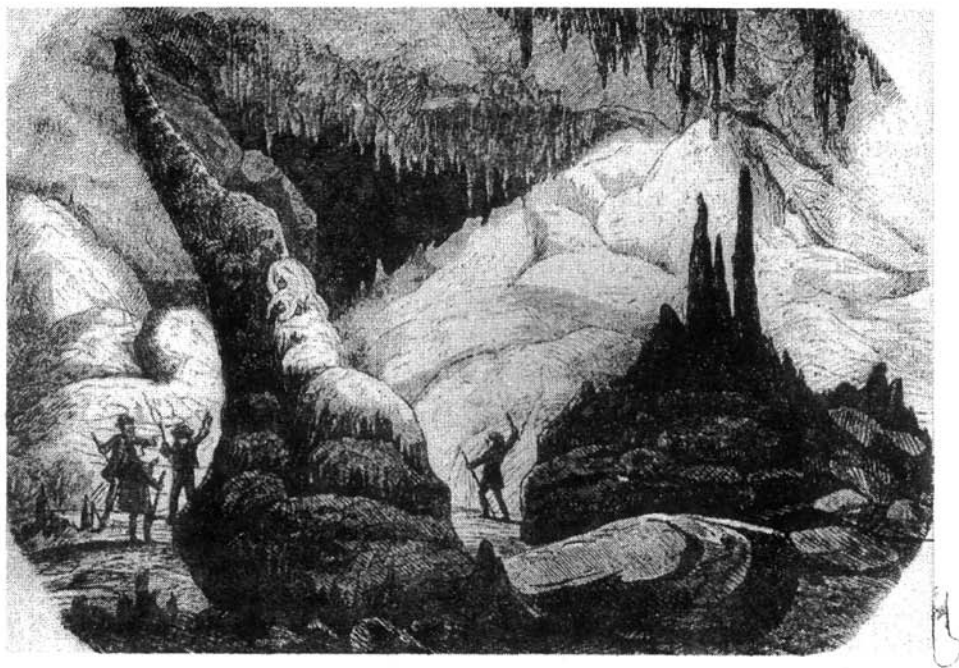
az alkotó Erőről és a „rontva alkotó” illetve „alkotva rontó” „vad szellem”-ről, Zavarról szóló „regé”-je is megőrizte számunkra.¹⁸

A barlangot egykor kincskeresők is meglátogatták: „Ennek a' Baraglya nevő Barlangnak számtalan sok-felé ágazó Üregei vagynak, mellyben egy Paraszt kints keresés véget bé-menvén, harmad egész napig járta, talált-is egy Ládátskát, a' mellyben elrothadot Ruhák voltanak, de még-is végire nem mehetett” – olvashatjuk *Losontzi István* 1788-ban megjelent könyvében.¹⁹ *Hunfalvy János* szerint „Beszélik, hogy a Denevérbarlang bejárását 1750-ben kőfallal találták berakva; a kőfalat elhánván, benyomúltak, de a képzelt kincsek helyett csak holmi elrothadt ládákat és ruhadarabokat találtak; néhány tűzhelyet is lehetett kivenni, holmi állatcsontokkal és cserepekkel.”²⁰ Ezekről a Denevér-barlangban a 18. században megtalált leletekről mások is tudósítottak. Például az 1793-ban ott járt *Robert Townson* a következőket írta: „Tudni való, hogy ezen barlang

18 *Tompa M.*, 1904. 216.

19 *Balázs D.*, 1982. 99.

20 *Hunfalvy J.*, 1867. CVI.

3. ábra. A Baradla-barlang egy részlete
(Nagy M. 1868. 171., Sándy Gyula olajfestménye nyomán)

a' háborús időkben rejtek helyül szolgált a' félénkeknek 's szerencsétleneknek, 's alkalmasabb rejtek helynek lenni már lehetetlen."²¹ Az angol utazó fenti szavait idéző *Almás Balogh Pál* is megjegyezte, hogy a barlangban „[...] üldöztetett, vagy szerencsétlen emberek kerestek menedék helyet [...]” és „kétségtelen”, hogy „ellenséges időkben” a Denevér-barlangban is laktak.²²

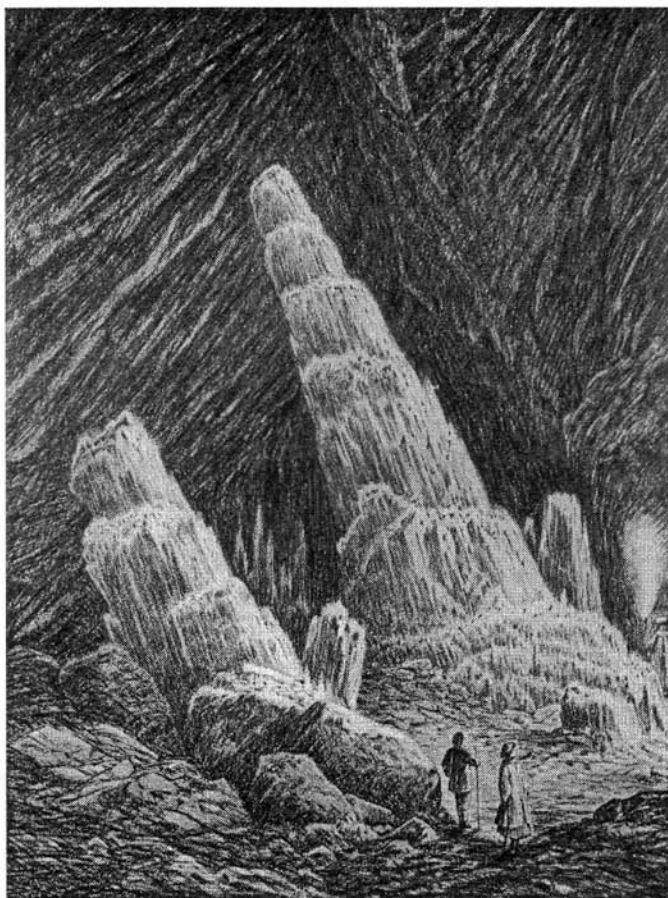
Az előzőhöz hasonlóan bűvőhelynek vélték a számos emberi csontmaradványt tartalmazó, ezért Csontháznak nevezett üreget is. *Teleki Domokos* írta 1796-ban: „Még azt jegyzem meg felőle hogy sok Ember koponyák tlátatnak [!] benne. Azt mondják hogy a' régi Villongások alatt, sok Emberek ide rejtven magokat az ellenség a' Barlang lyukánál nagy tüzet tsinált, mellnek sokáig tartó füstje miatt, a' benn lévők el vesztenek; sohol [!] sem lévén a' Barlangnak semmi szelelő lyuka vagy más bé és kimenetele.”²³ *Almás Balogh Pál* szerint e csontokról az volt a „közönséges vélekedés”, „[...] hogy ezek a' régi háborús időkben ide rejtezett, 's utóbb éhség miatt megholtaknak csontjai.” Idézte *Bartholomaeides László* véleményét is (ő a barlangról az 1806 és 1808 között megjelent könyvében írt): a maradványok valószínűleg vagy pestisben meghalt, vagy ellenség által meggyilkolt emberek csontjai, amelyeket egy kürtön át dobtak be a barlangba.²⁴ *Raisz Keresztély* 1801-ben kezdte meg a Baradla kutatását, s az arról szóló műve 1807-ben jelent meg. Ő a következőket feltételezte: „Talán maradványai ezek

21 A. B. P., 1820. 89.

22 A. B. P., 1820. 84., 85.

23 *Teleki D.*, 1796. 38–39.

24 A. B. P., 1820. 85.

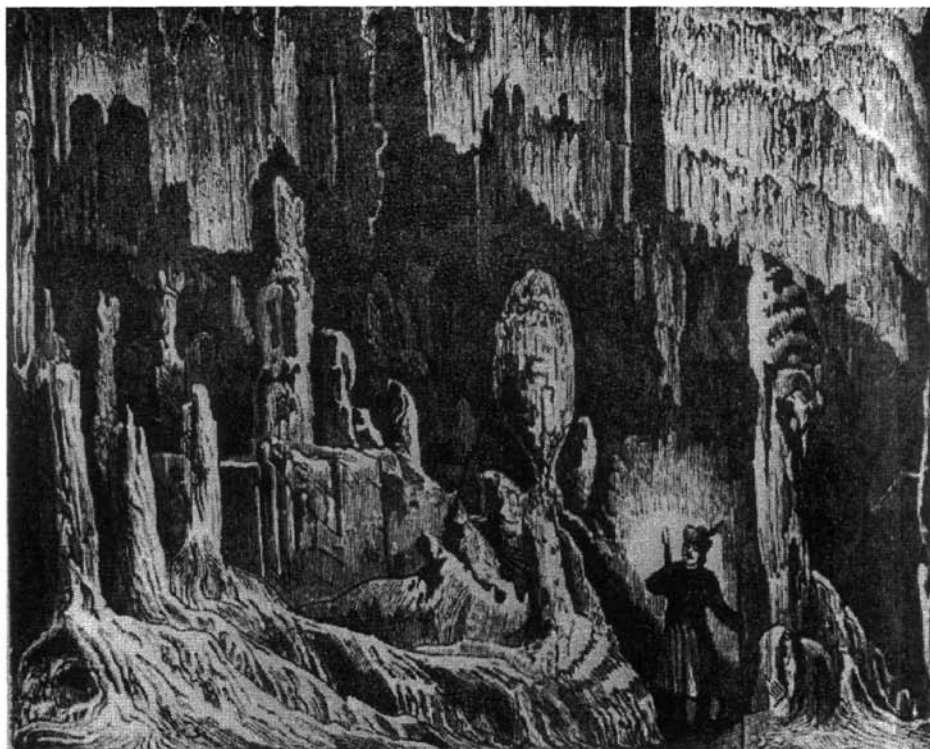

4. ábra. A Baradla-barlang egyik jellegzetes állócseppköve, a „Pisai ferdetorony”
(Spötl Ignác ceruzarajza, 1879. Természetvédelmi és Barlangtani Múzeum, Liptószentmiklós)

ama szerencsétleneknek, kik a tatárok portyázásai idején ide menekültek, és mivel a barbárok másképp meg nem közelíthették, az üreg szájának beépítése után itt az éhhalál áldozatai lettek. Avagy lehetséges, hogy ama időben, midőn az egész környék egy öszszefüggő és áthatolhatatlan őserdővel volt borítva, ugyanott egy rablóbanda telepedhetett le, melynek kegyetlensége ama szerencsétleneket leöldöste s ugyanott eltemette.”²⁵ Vass Imre is feltételezésekre szorítkozott: „Nagyobb figyelmet érdemelnek a csontvázak, melyek itten nagy bőségben találtattak, ’s még most is az iszap alól kiásatnak. Tán a’ villongó időkben ide rejtezett bujdosók maradványai ezek, kiket vagy az éhség öle meg, vagy az ellenség által a’ barlang’ torkolatjában rakott tűz’ füstje fojtott ide; avagy tán gyilkosok rejtették ide vétkek’ szerencsétlen áldozatait. Arról bizonyosat nem tudunk.”²⁶ „A hagyomány szerint a lakosok ide menekültek a tatárok és törökök elől s az ellenség rakta tűznek füstjétől fűltak meg. Hihetőleg a ragályos betegségben elhalt em-

²⁵ Siegmeth K., 1891. 52.

²⁶ Vass I., 1831. 11–12.

5. ábra. Az „Apolló-terem” a Baradla-barlangban
(ML 1884. XV. k. 144–146. füz.)

bereket takarították el e helyen” – foglalta össze barlangkutató elődeinek (bizonyára a néphagyományra is támaszkodó) véleményét *Hunfalvy János*.²⁷ A „rejtély” a 19. század végén megoldódott, mert *Nyáry Jenő*nek és munkatársainak kutatásai bebizonyították, hogy a csontok őskori emberek és ugyanabban az időben élt állatok maradványai.²⁸ Megemlíti, hogy a Domica-barlangban (régi neve: Büdöstői-barlang) is találtak csontmaradványokat. A népi vélekedés szerint azok úgy kerültek a barlangba, hogy egy, a Büdöskői-pusztán egykor élt kocsmárosné, bizonyos Ancsa, összejátszva a rablókkal, vendégeit kifosztatta és meggyilkoltatta, majd tetemeiket a barlangba dobatta.²⁹

Az aggteleki barlangrendszer egyik terme a 19. században a helybeliek kedvelt „szórakozóhelye” volt. *Fjodor Nyikolajevics Glinka* orosz katonatiszt 1805-ben járt a barlangban, s az említett teremről a következőket jegyezte fel: „Nyáron ünnepnapokon a falusi leányok a barlang első termében gyülekeznek össze és fáklyafény mellett táncolnak.”³⁰ Erről később *Almási Balogh Pál* is említést tett (ő az üreg nevét „nagy Szálá”-nak írta),³¹ majd *Vass Imre* a következőket közölte: „[...] a’ hova a’ nyári nagy hőt mellőzve, az e’

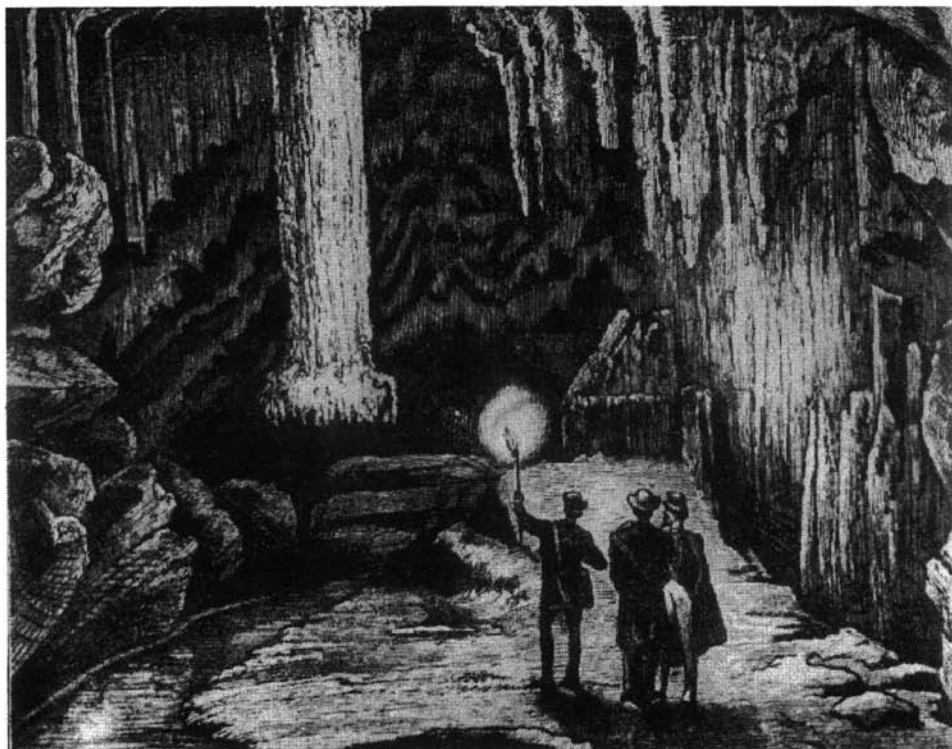
27 *Hunfalvy J.*, 1867. XCVIII.

28 *Nyáry J.*, 1881.

29 *Hunfalvy J.*, 1867. CIX.; *Siegmeth K.*, 1891. 64.

30 *Tardy L.*, 1988. 89.

31 *A. B. P.*, 1820. 70.

6. ábra. „Az ország pecsétje” nevű függőcseppkő a Baradla-barlangban
(ML 1884. XV. k. 144–146. füz.)

környéki fiatalság ünnepi napokon fagaklyák' világa 's a' füstös Czigányok' muzsikájánál táncz végett öszvegyülni szokott" („Kis-Szála”), „[...] a' tánczra valóban alkalmas [...]” („Nagy-Szála”).³² John Paget 1839-ben megjegyezte, hogy a „Tanz Saal”-ban „[...] nyáron a parasztok néha csakugyan szoktak itt táncmulatságot tartani [...]”.³³ Hunfalvy János szerint a terem egy „sima fenekű üreg” volt, azt „[...] »Tánczterem«-nek nevezték el, s nem hiában, mert olykor csakugyan tánczoltak benne; oldalain köröskörül fapadok vannak.”³⁴

Csokonai Vitéz Mihály 1801. július 5-én járt a Baradlában. A költőnek édesanyjához írt leveléből tudjuk, hogy az akkor már messze földön híres helyre látogatók kalauzálása Aggteleken többeknek a „főfoglalkozása” volt már a 19. század elején: „Fáklyákkal vezettek két vezetőink, kik egyedül az utazók behordozásából élnek”.³⁵ A 19–20. században számos rátermett, jó beszédű és, a vendégkönyvi bejegyzések szerint, „ügyes” vezető tevékenykedett a faluban.³⁶

32 Vass I., 1831. 19., 22.

33 Székely K., 1992. 56.

34 Hunfalvy J., 1867. C.

35 Jakucs L., 1975. 23.

36 Részletesebben lásd: Hazslinszky T., 1991a.; 1991b.; 1992.

A barlangban szedett cseppköveket Aggteleken és környékén a 18. század végén beteg szarvasmarhák gyógyítására használták fel.³⁷ A fentiekben már említett *Fjodor Nyikolajevics Glinka* 1805-ben a következőket jegyezte be útinaplójába: az Aggtelek környéki falvak lakói „[...] arról igyekeztek meggyőzni bennünket, hogy a cseppkő porrá zúzva és avas szalonnával elkészítve a legjobb orvosság mind az emberek, mind egyéb élőlények számára csonttörés ellen és flastromként kell a sérült testrésze helyezni”.³⁸ A cseppkő gyógyító hatásáról *Almási Balogh Pál* is írt: „Nem kevés figyelemre méltó a' csepegő kőnek azon orvosi tulajdonsága is, hogy a friss vágásokra, sőt más sebekre is vakartatva, 's kivált az első esetben eczetes ruhával borítva, minden más szerknél hamarabb forraszt, 's gyógyít, – a' mellyet ugyan az ő meszes természetéből különben is lehet gyanítani.”³⁹ A cseppköveket a 19. században más Gömör megyei faluban is használták többféle betegség és sérülés gyógyítására.⁴⁰

A cseppköveket más célra is lehetett hasznosítani: a múltban Aggteleken házak befestésére is felhasználták.⁴¹

Figyelemre méltó az a népi vélekedés, amelyet 1805-ben a már többször idézett orosz katonatiszt, *Fjodor Nyikolajevics Glinka* jegyzett fel: „A lakosság sok mesébe illő dolgot beszél a barlangról, így például azt, hogy akik e barlangot látogatják, álmatságba esnek; egyesek, akik hat napon át járták a barlangot, nem éreztek semmi vágyat arra, hogy elaludjanak, de ez valószínűtlenül hangzik.”⁴²

Aggteleken is ismert volt az az országosan elterjedt és egy-egy barlang nagyságát érzékeltetni szándékozó történet arról a patakba engedett kacsáról, amely hosszú idő eltelte után, az elengedés helyétől nagy távolságra jött újra a felszínre. E történet legréggebbi leírását *Bél Mátyástól* ismerjük 1749-ből: „[...] az a szóbeszéd járja mindenfelé, hogy egy kacsza, amelyet Aggteleknél engedtek beléje [a barlang patakjába], Lekenye falu [Pelsőc melletti település, ma Szlovákiában] mellett [későbbi történetekben Jósvalfőnél] bukkant fel ismét.”⁴³

A különleges geológiai képződmények keletkezésére az emberek minden korban igyekeztek valamiféle magyarázatot találni. Az eredet kérdése különösen foglalkoztatta és foglalkoztatja azokat, akik ezek közelében éltek és élnek. Hiszen egy-egy különös alakú szikla, titokzatos üreg, mélyedés, egy félelmetesen tátongó barlang állandó látványa nap mint nap megmozgatja az emberek fantáziáját. Ezek a naiv magyarázatok olykor egész történetekké, költői szövegekké, mondákká kerekedtek. A folklorisztikai kutatások igazolták, hogy a mondákra, különösen a történeti mondák szemléletére nagyfokú lokalitás, a helyhez kötés igénye jellemző.⁴⁴ A falvakban vagy a falvak határában lévő, természet vagy ember által alkotott különös alakú képződmények és tárgyak eredetéről szóló alapítási mondák vagy az azok nevét boncolgató névmagyarázó mondák, úgy tűnik, szívósan megőrződtek a népi emlékezetben.

A fentiekben idézett, különböző korokban írt művek a Baradla-barlang bemutatása kapcsán több esetben tettek utalást a barlangra vonatkozó szóbeli hagyományra. Eze-

37 Ung. Magazin 1781. 79.

38 Tardy L., 1988. 86.

39 A. B. P., 1820. 84–85.

40 Török J., 1867. 172., 180.; a témáról részletesebben lásd: Hála J., 1995.

41 Ung. Magazin 1781. 79.; Korabinsky, J. M., 1786. 5–6.; Bendefy L., 1963. 50.; vö. Wernher, G. 1549.; Erdősi L., 1963. 131.; Dénes Gy., 1969. 5.

42 Tardy L., 1988. 89.

43 Bél M., 1992. 14.

44 Dobos I., 1971. 155–156.; Katona I., 1977. 196.

ket egyes esetekben mint érdekességeket közölték, más esetekben pedig azért írtak le egy-egy népi magyarázatot, mert azt tévhitnek, babonának tartották, és tudományos módszerrel megcáfolták azokat. Az idézett munkákban felbukkanó folklórmotívumok, történettípusok többségét (a török–tatár időkben a barlang mint menedékhely; a barlang mint kincsléőhely; a patakba, tóba engedett kacsza nagy távolságra bukkan elő újból) nemcsak a Baradla-barlanggal kapcsolatban mesélték, hanem országszerte, sőt olykor nemzetközileg is ismertek. A teljesség igénye nélkül utalunk a következő párhuzamokra.

A *Magyar Hiedelemmonda Katalógus* „Kincsmondá”-in belül „Az ellenség elől elrejtett kincsek” 4. alcsoportját alkotját a kincset rejtő barlangokról, pincékről és alagutakról szóló mondák.⁴⁵

A rendezés alatt álló Magyar Történeti Mondaarchívumban (MOA, MTA Néprajzi Kutatóintézet) a török–tatár mondakörön belül külön alcsoportot képeznek a menekülésről, bujdosásról szóló történetek. Ezek között vannak olyanok, amelyekben az emberek a templomba, nádasokba, erdőkbe, rétre bújtak el és van néhány szöveg, amely szerint sziklamélyedésben, völgykatlanban, veremben, gödörben kerestek menedéket.⁴⁶ Vannak olyan szövegek is, amelyekben barlang a rejtékhely.⁴⁷ Egy dobódéli változatban a tatárok úgy próbálták kifüstölni a bujdosókat, hogy szalmát gyűjtöttek meg a barlang szájánál, aminek füstjétől a bent lévők megfulladtak.⁴⁸

A tóba, patakba, alagútba, kútba engedett kacsza, amely nagy távolságra bukkan elő újból, ahogy arra már utaltunk, ugyancsak gyakori folklórmotívum.⁴⁹

A Baradla mondáiról

A fenti folklórmotívumokon túl részletesebben ki kell térnünk két, a Baradlával kapcsolatos történetre. Ezek egyes változataiban kimutatható motívumegyezések ellenére az I–V. és a VI–IX. szövegváltozatok (lásd a Függelékben) tartoznak össze és alkotnak egy-egy szövegtípust.

Mindkét történet legrégebbi változata ponyvából ismert. Azt egyelőre minden igyekezetünk ellenére sem sikerült megnyugtatóan tisztáznunk, hogy az író, *Tatár Péter* honnan merített ihletet. Azonban az bizonyos, hogy a művek megalkotásánál a költői fantáziának nagy szerepe volt. Figyelemre méltó, hogy a Baradlával kapcsolatos mondákat a 18. században és a 19. század elején (bár több cikk és könyv is megjelent a barlangról) nem közölték, még csak meg sem említették azokat.

Az első monda egy rablóról szól, aki a barlang feletti hegyen lévő várában élt és szanyargatta, fosztogatta a környék lakosságát. Egyszer beleszeretett egy szegény özvegy-asszony gyönyörű leányába, aki anyjával és kedvesével, egy juhásszal a barlangba

⁴⁵ Bihari A., 1980. 125–126.

⁴⁶ Borsodnádásd: *Nemcsik P.*, 1959., MOA 13 418., EA. 12 161.; Martonvásár: *Dobos I.*, 1966., MOA 4590.; Tarcál: *Dobos I.*, 1962., MOA 4596.; Érd: *Dobos I.*, 1966., MOA 4586.; Tarcál: *Dobos I.*, 1962., MOA 4570.; Szigetszentmiklós: *Dobos I.*, 1964., MOA 4566.; Szatmárcseke: *Luby M.*, 1949., MOA 99., EA. 5579.

⁴⁷ Izbég: *Dobos I.*, 1967., MOA.

⁴⁸ Dobódél: *Dobos I.*, 1963., MOA 13 636.

⁴⁹ Boldogkőváralja: *Bosnyák S.*, 1986., MOA 14 123a.; Tállya: *Bosnyák S.*, 1986., MOA 14 123b.; Romhány: *Körner T.*, 1966., MOA 6430.; Szigetvár: *Kováts V.*, 1958., MOA 1420.; Vencsellő: *Ferenczi I.–Molnár M.*, 1972., MOA 14 471.; Tornyospálca: *Ferenczi I.–Molnár M.*, 1972., MOA 14 470.; Tiszalök: *Ferenczi I.–Molnár M.*, 1972., MOA 14 469.; Petneháza: *Ferenczi I.–Molnár M.*, 1972., MOA 14 468.; Nyírbogdány: *Ferenczi I.–Molnár M.*, 1972., MOA 14 467.; Érsek vadkert: *Körner T.*, 1966., MOA 703.; Rákosszentmárton: *Végh F. é. n.*, MOA 128., EA 453.; Karcsa: *Balassa I.*, 1963., MOA 236.; Izbég: *Dobos I.*, 1967., MOA 15.; Paizszeg: *Szentmihályi I.*, 1958., MOA 407., EA 6305.

7. ábra. Az üldözötteket szentjánosbogarak vezeték ki a Baradla-barlangból
(Tatár P. 1859a. 54.)

menekült és ott bújt el a tolakodó zsarnok elől. Miután valaki elárulta a bűvőhelyet, a rabló a szolgálival a menekülők üldözésére indult. Az üldözők a barlangban eltévedtek, az üldözötteket pedig szentjánosbogarak vezették ki a föld alatti labirintusból (7. ábra).

E monda általunk ismert legrégebbi és egyben egyetlen verses változatát Tatár Péter közölte 1859-ben *Az aggteleki barlang eredete, vagy: A föld alatti bujdosók* címmel⁵⁰ (Függelék I.).

A Tatár Péterként ismertté vált Medve Imre (Nagyvárad, 1818–Budapest, 1878) nevét „temérdek ponyvairodalmi munkája” tette országosan híressé.⁵¹ 1872-ben Bartók Lajos a következőket írta róla: „[...] Legtermékenyebb szerző Tatár Péter. Itt megálljunk. Ha a világirodalomnak van Dumas-ja: a ponyvának megvan a maga Tatár Pétere. Ha Boccaccio és Jókai írtak dekameront, neki is van »Rege kunyhója«, 100 novella versben! Ezen kívül ő minden fontos eseményt, háborút, lopást, koronátitkot, csodagyereket, tüzet, árvizet példás gyorsasággal megénekel. S ha Jókai dekameronjának akadt vagy 50 előfizetője, Arany verseinek szintén annyi: – se baj! Tatár olyan publikumnak örvend, mely azon nyirkosan, s még nyomdafestéktől illatozóan szagolja műveit. Pedig azok Bagó-kiadások. A jövő Kisfaludy társaságát »Tatár Péter társaságnak« fogja nevezni a hálás utókor.”⁵² Tatár műveinek óriási népszerűségét a Vasárnapi Újságban 1878-ban

50 Tatár P., 1859a. 54–62.

51 Szinnyei J., 1902. 987.

52 Pogány P., 1978. 303–309.

így ecsetelték: „A piaczkon árult krajczáros olvasni valók után majd minden olvasni tudó ember ismeri nálunk Tatár Péter nevét. Tömegesen sok mindent írt össze. Versben és prózában vitéz magyarokról, tündér kisasszonyokról és elég gyakran mindenféle rémségekről és borzasztóságokról. A ponyva-irodalom terén népszerű lett és Bucsánszky könyvnyomdája száz meg százszámra adta ki Tatár Péter históriáit.”⁵³ 1857 és 1874 között, *Bucsánszky Alajos* kiadásában és nyomdájában 33 darab 80 oldalas füzet jelent meg *Tatár Péter Rege kunyhója* sorozattal, amely már az első évben eljutott a tizedik füzetéhez. Ennek borítólapján így dicsekedett a kiadó: „[...] ki kell jelentenem, hogy az utolsó időben nem volt magyar könyv, mely hamarabb elkelt volna, annyi ezer meg ezer példányban, mint éppen a rege kunyhó [...]”⁵⁴

Az *aggteleki barlang eredete...* (Függelék I.) hosszú bevezetőjéből megismerjük a barlang különböző részeit, termeit, ez a rész olyan, mint egy versbe szedett útleírás, barlangismertetés. Ezután következik maga a történet. A szerelmeseket egymástól elválasztó gonosz úr, aki tettéért meglakol, témája magyar meséknek és mondáknak is, ám az e történettel szorosabb kapcsolatot mutató mese- vagy mondatípust nem ismerünk a magyar anyagból. A szereplők nevei (Tvardkó, Krisztina) sokkal inkább irodalmi forrást sejtetnek, mint a néphagyományok hatását, hiszen sem Tvardkó lovag, sem várának emléke nem tűnik föl az aggteleki néprajzi adatok között, pedig a várakhoz, várromokhoz fűződő történeti mondák ugyancsak belevésődtek a helyiek emlékezetébe.

A keresett forráshoz, előképhez adhatnak támpontot a bajba jutottakat a barlangból kivezető szentjánosbogarak. A világító bogarak kincsjelölő és időjárásjós állatként fordulnak elő az európai folklórban, olykor olyan kísértetként, amelyet összetévesztenek a lidérccel. Ennek alapja az, hogy mindkettő tévútra vezeti az embereket.⁵⁵ A magyar népi kultúrában nem különösebben ismert a szentjánosbogar, viszont a szláv népek körében kedvelt. Azt mondják róla, hogy miután Keresztelő Szent János szüleinek házában átrepült, felkereste az újszülött kis Jézust és megvilágította a bölcsőt.⁵⁶ Lejegyezték egy olyan morva mondát, amelyben egy úton járó védőangyalához imádkozik, mert útja a sötétben egy veszélyes szakadék szélén vezet végig. Oltalmazója egy szentjánosbogarat küld a segítségére, amely megvilágítja az ösvényt, majd a veszély elmúltával váratlanul eltűnik.⁵⁷

A fentiek alapján felvetődik az a lehetőség, hogy *Tatár Péter* morva anyagból, folklórközlésből vagy annak irodalmi változatából dolgozott és így talán az sem véletlen, hogy a gonosz várúr, Tvardkó, morva nemzetiségű.

A történet másik változatát *Erasmus Schwab* 1865-ben adta közre⁵⁸ (Függelék II.).

Erasmus Schwab Stájerországból érkezett Magyarországra, a kormány 1853 októberében nevezte ki a kassai gimnáziumba tanárnak. Nyolc évig élt hazánkban, majd visszatért eredeti lakóhelyére.⁵⁹ A nyolc esztendő alatt háromszor, 1855-ben, 1857-ben és 1860-ban kereste fel az aggteleki barlangot.⁶⁰

Schwab a monda bevezetőjében azt állította, hogy a barlang keletkezéséről szóló történetet a vezetők mesélték el neki. Ám számunkra elképzelhetetlennek tűnik, hogy

53 *Pogány P.*, 1978. 309.

54 *Pogány P.*, 1978. 312.

55 *Hoffmann-Krayer, E.* 1931–1932. 762–765.

56 *Dühnhardt, O.* 1907–1912. 18.

57 *Czech v. Czechenherz, J.* 1904. 143.

58 *Schwab, E.* 1865. 71–74.

59 *Szinnyei J.*, 1908. 734.

60 *Hunfalvy J.*, 1867. XCIV.

hallás után jegyezte volna le, hiszen szövege a részletekben is hasonlóságokat mutat *Tatár Péter* írásával. *Schwab* a történet egésze szempontjából elhanyagolható mozzanatokban is hűen, pontról pontra követi *Tatárt*. Példaként szolgáljon egy-egy rövid részlet a két változatból: „Middőn egy vén banya azt sugja nekie, / Hogy a Baradlába kell csak keresnie, / Oda bujtak hárman, s csak a reggelt várják, / S aztán e vidéket végkép oda hagyják. / Tvirtkó oda dob a hirért a banyának / Egy erszény aranyat, és a sok szolgának / Parancsolja rögtön, hogy égő fáklyákkal / Menyjenek keresni az anyát lányával, / S ő maga is megyen haraggal keblében, / Kicsinálva azt már előre fejében, / Hogy Krisztina anyját karóba huzatja, / És pásztor kedvesét majd felakasztatja.”⁶¹ „Ekkor az öreg boszorkány a rablók fülébe súgta: a menekülőket a Baradlában keressék. Vad örömmel vetett az öregasszonynak egy zacskó aranyat és felkerekedtek a féktelen barlangbeli üldözésre. Felbőszülve esküdött anya és leánya gyötrelmeire, a pimasz juhász bitófán végzendő halálára.”⁶² A következők egyezések miatt gondoljuk úgy, hogy *Schwab* nem csak hallhatta a történetet a vezetők elmondásában, hanem olvasta is a *Tatár*-féle ponyvát. Az is lehet, hogy azt Aggteleken adta a kezébe valamelyik vezető, talán Szegő Pál, Szegő Lajos, Szegő Sándor vagy Bódis József, akik abban az időben a legnevezetesebb kalauzok voltak.⁶³ A 19. században „Az Árgirus mese verses ponyva alakjában szélteben el volt terjedve Aggteleken” – írta *Antal István Bertalan*.⁶⁴ Ismerve *Tatár Péter* műveinek nagy népszerűségét, joggal feltételezhetjük, hogy az aggteleki barlangról szóló „regé”-je is, akár mindjárt a megjelenés évében eljuthatott a faluba.

Antal István Bertalan, nem ismerve *Tatár Péter* művét, a *Schwab*-féle változatról, részletes indoklással, határozottan kijelentette: „Ám ez a monda sohasem élt a nép száján. Nem élt, nem is élhetett, hisz annyira idegen a magyar néplelektől. Ez a történet még csak nem is itt született, sőt még nem is Magyarországon. Nyugati szellemű annak minden szava. Hogy honnan vette ezt Schwaab [!], ma már nem tudhatjuk, de semmi esetre sem nálunk, még kevésbé az aggteleki néptől. [...] Állítom, hogy ez a »monda« nem létezett. [...] Sohasem volt élő és létező monda, hanem csak egy német írónak a szüleménye.”⁶⁵ E kategorikus kijelentés fényében még figyelemre méltóbb, hogy a monda egy változatát Aggteleken 1995-ben még rögzíteni lehetett (Függelék V., lásd még az alábbiakban).

A *Schwab*-féle változatot ismereteink szerint először *Dudich Endre* közölte magyar nyelven, feltehetően a saját, eléggé szabad fordításában⁶⁶ (Függelék III.).

Jakucs László több művében idézte a mondát. Először 1952-ben publikálta *Dudich Endre* közlésére hivatkozva és támaszkodva⁶⁷ (Függelék IV.), majd később *Schwab* nevét is megemlítve, de gyakorlatilag az 1952-ben *Dudich Endrétől* néhány kis változtatással átvett szöveget tette közzé.⁶⁸ A *Dudich*-féle és a *Jakucs*-féle szöveget összehasonlítva két lényeges különbségre figyelhetünk fel. *Jakucs László* első közléséből (azután a többiből is, mert később saját első változatát adta közre) hiányoznak a *Dudich*-féle szövegből az alábbiak. A Tvirtkó név előtt nem szerepel, hogy „a morva származású” és kimaradtak a következők is: „Krisztináék a szorongatottak végső

61 *Tatár P.*, 1859a. 58–59.

62 *Schwab, E.* 1865. 72.

63 *Bérczy K.*, 1854a. 78.; *Hazslinszky T.*, 1991a. 58.; 1991b. 69.; 1992. 42.

64 *Antal I. B.*, 1965. 18.

65 *Antal I. B.*, 1965. 4–6.

66 *Dudich E.*, 1932. 16–17.

67 *Jakucs L.*, 1952. 10–11.

68 *Jakucs L.*, 1957. 70.; 1961. 78.; 1975. 21–22.

menedékéhez, Istenhez fordultak segítségért. Térdreesve, buzgó imával kérték, hogy mentse meg őket a martalócok karmai elől.” Feltételezzük, hogy a szövegcsonkítást a politikai és ideológiai „lektor” (cenzor) hajtotta végre. Ne felejtjük el, hogy *Jakucs László* elsőként említett művének megjelenési éve 1952 volt!

A monda szépirodalmi feldolgozását *Lipták Gábornak* köszönhetjük, aki a nagy fantáziával megalkotott műve megírásához *Jakucs Lászlónak* és *Kessler Hubertnek* a Baradláról szóló munkáit használta forrásul.⁶⁹ *Lipták Gábornak* Az aggteleki pásztor kétszeri közzétételével⁷⁰ jelentős szerepe volt abban, hogy az ifjúság az aggteleki barlangot, annak világra szóló szépségeit megismerje.

A mondának a mai hagyományban élő változatára 1995-ben *Székely Kingának* sikerült rábukkannia. A gyermekkorában a nagyapjától hallott történetet *Ujvárosi Antal* videokamerája előtt Bódis Istvánné (sz.: Aggtelek, 1922. július 18., leánykori neve: Tarczali Vilma) mondta el (Függelék V.).

Nagyon valószínű, hogy az 1995-ben gyűjtött mondának a forrása *Tatár Péter* 1859-ben közölt és Aggtelekre eljutott „regé”-je volt, amely a folklorizálódás törvényszerűségei szerint átalakult és a hagyományozódás rejtett útjain haladva, bűvópatakként bukkant elő az eredeti történet megjelenése után 136 évvel. Az is feltételezhető, hogy *Tatár Péter* nem az aggteleki folklórból merített, mert az 1853. augusztus 19-én ott járt⁷¹ *Bérczy Károly* (Balassagyarmat, 1821–Pest, 1867), az ismert költő és „beszélyíró”, a későbbi jeles fordító, szerkesztő, valamint a Magyar Tudományos Akadémia és a Kisfaludy Társaság tagja,⁷² aki aggteleki utazása fő céljának a mondagyűjtést tekintette, a következő évben megjelent könyvében az alábbiakat írta:

„Én, a beszélyíró, természetesen csak a hagyományos népmondák és regékre tartok hajtó vadászatot, melyeket hosszú téli estéken a nagyapa mesél térdén ülő unokáinak a Baradla csodáiról, rejtelmeiről, tündér lakóiról. Már benn a faluban kezdém tudakozásaimat. Hasztalan! Nincs egyetlen emlék, vagy rege a harcziás századokból, minőt a Rajna partjain, Schweiczban, Németországban minden lépten hallani kénytelen az utas. – Itt mindenki legfőlebb csak azt tudja elmondani, hogy a barlang új-ága huszonhét év előtt fedeztetett fel, hogy az ó-ágban kerékvágások kövületei láthatók, hogy az egykor lak- vagy menhelyül szolgált; hogy e gyanításban megerősít az embercsont halmaz, mely a denevér-ágban ma is látható; s a kalauz intésül még azt adja hozzá, hogy vezető nélkül bemenni nem tanácsos, mert az ember úgy eltévedhet a szerte ágazó sikátorok közt, hogy soha többé ki nem talál; példa erre egy angol, ki több év előtt egyedül ment be a barlangba és soha többé ki nem jött, csak néhány év múlva akadtak történetesen szétmállott ruhái közt csont maradványaira. sat.

Ennyiből vagy hasonlókból áll az egész barlangi mythosz. – Képzelő tehetsége s népköltészete szegény-e a magyarnak, vagy a mindennapi élet komor valóságával küzdve ábrándképekre nem hajlandó-e, vagy nem viseltetett soha kegyelettel múltja története s hagyományai iránt s feledésbe engedé menni az őskor eseményeit, regéit?

E kérdéseket jegyeztem a sikertelen keresett népmondák számára készített lapokra s látván a várt szekér megérkezett, a gyülekező társasághoz siettem.”⁷³

Bérczyt valószínűleg annyira elkésérítette gyűjtőútjának sikertelensége, hogy „kénytelen volt” ő maga egy „tündérregé”-t alkotni. A „deli levante” és „bús dalia”, Ke-

69 *Lipták G.*, 1974. 394.

70 *Lipták G.*, 1969. 154–193.; 1974. 154–193.

71 *Vendégkönyv* 1835–1877.

72 *Szinnyei J.*, 1891. 907–909.

73 *Bérczy K.*, 1854a. 76–78.

8. ábra. Csillám kiszabadítja Estikét Ármány fogságából
(*Tatár P. 1859b. 3.*)

lemér, a szépséges Szilice, valamint a gonosz Baradla általa költött történetét ugyanabban a könyvében közölte, amelyből a fenti sorokat idéztük.⁷⁴

Ha az 1995-ben gyűjtött monda a *Tatár*-féle ponyva folklorizálódott változata – amint ezt feltételezzük –, akkor azt kell megállapítanunk, hogy annak nemcsak versezettől, hanem nyelvezettől is elszakadt. A népmondából hiányoznak a szereplők nevei, Tvardkó lovagból, útonállóból egyszerűen helyi földesúr lett. Amint azt már hangsúlyoztuk, a történeti mondák mesélői általában igyekeznek az elmondottakat helyhez kötni. Ez a monda is így kezdődik. Ugyan a várromnak nyoma sincs, van helyette tanya: „Hát, mikor osztán ottan kint, a szilvás ahol van, ottan vót egy Kastély-kút. Most is megvan még a helyi. De úgy hívják mostmár azt, Gyümöcsösnek. A területén annak vót olyan tanya, amibe lakott a földesúr.” Az aktualizálás, a helyhez kötés igénye a szöveg további részeire is igaz. Például a mesélő a barlang több bejáratáról is említést tesz, a kijutás helyét meg is nevezi (Jósvafő), vagy amikor a menekülők megcsodálják a barlang szépségeit. Valószínűleg ugyancsak a helyszín közvetlen ismeretéből adódik, hogy a monda mesélője inkább a bővízü patakba veszejt az üldözőket, a ponyvában a szikláról a mélybe zuhannak.

A másik monda szintén egy rabló története, aki a barlang felett lévő, arany fedelű várban lakott és kincseit ott, valamint a barlangban halmozta fel. Ő is beleszeretett egy lányba, akit elrabolt és minden kincsét felajánlotta annak szerelméért. A lány vőlegénye

⁷⁴ Bérczy K., 1854b.; *Fényes Elek* nyomán idézte: *Faggyas I.*, 1991.

megtudta menyasszonya tartózkodási helyét, varázssvesszőjével kinyitotta a várkapuk zárait, majd ugyanazzal az eszközzel cseppkövekké változtatta a rablót a háza népével, valamint a kincseivel együtt és kiszabadította kedvesét (8. ábra).

E mondát – bár néhány kutató szerint a történet a néphagyomány része⁷⁵ – csak írott forrásokból ismerjük. Az általunk fellelt legrégebbi változata ennek is *Tatár Péter*-től való, aki 1859-ben az *aggteleki barlang eredete, vagy: A hűség és kitartás jutalma* címmel közölte verses formában⁷⁶ (Függelék VI.).

Feltehetően tőle vette át a történet magvát *Siegmeth Károly* és rövidítve, prózában tette azt közzé⁷⁷ (Függelék VII.).

Siegmeth Károly közlése lehetett a forrása *Hanusz István* által háromszor publikált változatnak⁷⁸ (Függelék VIII.). E feltételezésünket arra alapozzuk, hogy a külföldi és a magyar természettudományos irodalmat behatóan ismerő földrajzi és természetrajzi tanár-író⁷⁹ valószínűleg a barlangkutató és a barlangokról sokat publikáló *Siegmeth Károly* művéből meríthetett, nem a ponyvaszerző *Tatár Péter*éből.

A történet *Hanusz István* közlései nyomán került be *Szendrey Zsigmond* mondakatalógusába. Ezt *Szendrey* a X. mondatípusba („Kővé válás”) sorolta be és a 65. tipikus motívumnál („Kővé vált bűnös”) említette.⁸⁰

A történet egy rövid változatát, tulajdonképpen a magvát, *Székely Leó* az *Ethnographiában* közölte⁸¹ (Függelék IX.). Forrását nem ismerjük, de nem kizárt, hogy közlése helyszíni gyűjtésen alapult, mert a Gömör megyei babonákat bemutató írása végén két gyűjtőtársnak is köszönetet mondott.⁸² Persze ez az említett gyűjtés irodalomból is történhetett.

Siegmeth Károly műve⁸³ nyomán és arra hivatkozva *Jakucs László* is többször⁸⁴ közzétette a mondát, illetve annak a saját szavaival megfogalmazott változatát.

Tatár Péter fent említett történetének közvetlen forrása nem a folklórban keresendő.⁸⁵ Mind a szereplők névválasztása, mind a nyelvi megfogalmazás, a terjengős előadasmód a korszak romantikus költeményeivel mutat rokonságot. A történet szüzséje viszont a tündérmeséket idézi: az elrablott szép lányt kedvese csellel kiszabadítja és a gonosz elrablót megbünteti.

A kővé válás motívuma a népmondákban is gyakran felbukkan. A magyar történeti mondákon belül a „Bűn és bűnhődés” tematikus főcsoporton belül szerepelnek a kővéválás mondái, amelyek között külön egységet alkotnak a „Gonoszság miatt kővé vált földesurak” történetei. Elképzelhető, hogy a *Tatár*-féle ponyva nyomán terjedt el a történet Aggtelek vidékén, hiszen szemlélete nem áll távol a folklórtól, de az is lehet, hogy a monda (vagy annak magva) már *Tatár Péter* művének megjelenése előtt is létezett. Akár így, akár úgy történt, mindenképpen meglepő, hogy a folklórgyűjtőknek a történetnek egy változatát sem sikerült lejegyezniük.

75 *Siegmeth K.*, 1890. 8.; *Székely L.*, 1896. 378.; *Jakucs L.*, 1957. 71.

76 *Tatár P.*, 1859b. 3–16.

77 *Siegmeth K.*, 1890. 8–9.

78 *Hanusz I.*, 1893a. 342.; 1893b. 475.; 1900. 62.

79 Munkásságáról lásd pl. *Hornyik J.*, 1901. 59., 80.; *G. S.*, 1909. 229.; *Papp K.*, 1909. 549.; *Szántó K.*, 1909. 25–28.; *id. Farkasfalvi I.*, 1911. 217–219.

80 *Szendrey Zs.*, 1923. 56., 62., 63.

81 *Székely L.*, 1896. 378.

82 *Székely L.*, 189. 379.

83 *Siegmeth K.*, 1890. 8–9.

84 *Jakucs L.*, 1957. 71.; 1961. 79.; 1975. 22.

85 *Siegmeth K.* (1890. 8.), *Székely L.* (1896. 378.) és *Jakucs L.* (1957. 71.) folklórkalkotásnak tartják.

Az egyes folklórszövegek elemzése megerősíti bennünk azt a megállapítást, hogy nem könnyű a narratívok műfaji besorolása. A magyar népköltészet barlangokkal kapcsolatos történetei tematikailag sokszínűek. Ezek a történetek műfajukat tekintve mondák, de ha tovább kívánjuk pontosítani a műfaji besorolást al műfajokra, akkor lehetnek történeti mondák, hiedelemmondák, néha eredetmagyarázó mondák. Mielőtt a barlangokkal kapcsolatos mondatípusok és motívumok helyét keresnénk a mondakatalóguson belül, egy rövid áttekintést adunk a ma használatos mondarendszerezésről.

Az 1950-es évekre valamennyi európai országban a módszeres gyűjtések nyomán gazdag monda bázis állt össze. Az anyag áttekintése és rendszerezése során vetődött föl a folkloristákban az a gondolat, hogy a korábbi rendszerezési kísérleteken túllépve, új szempontok szerint rendszerezzék a lejegyzett mondákat. Majd ezt követően a mesekatalógusok mintájára készüljenek mondakatalógusok. A nemzeti mondarendszerezések nyomán föltárulna az egyes területek mondakincse. Kiderülne, hogy egy adott területen milyen mondatípusok, motívumok léteznek, melyek a leggyakoribb vándortémák. A folyamatosan elkészülő nemzeti mondakatalógusok nyomán pedig majd össze lehet állítani egy európai vagy még szélesebb körű típusmutatót. E távoli cél megvalósítása érdekében volt fontos, hogy a nemzeti katalógusok azonos szempontok alapján készüljenek. A rendszerezési alapelvek kidolgozására hívták össze 1963-ban az ISFNR (International Society for Folk Narrative Research) budapesti tanácskozását.⁸⁶ A mondatakutatók ezen a konferencián szakítottak a *Grimm* testvérek által kialakított csoportosítással. Már a 19. század elején, a népköltészet felfedezésének hajnalán gyűjtöttek mondákat, de *Grimmék Deutsche Sagen* című művének I. és II. kötetét⁸⁷ követően különösen megnőtt az érdeklődés a mondák iránt, amelyekben a népköltészet kutatói a népnek természetről és történelemről alkotott ismereteit látták összegezve. A *Grimm* fivérek a mondákat két nagy csoportba osztották: történeti mondákra és helyi mondákra. Nem határozták meg pontosan, hogy mit értek e fogalmak alatt. A felosztás azt sugallja, hogy a történelmi hősookról és eseményekről szóló történeti mondák mellett helyi mondan a nép természetismeretéről tanuskodó történeteket, azaz a mai fogalomhasználat alapján a hiedelemmondákat értették. A helyi monda (Lokal Sage, local legend) fogalmának értelmezése nemcsak *Grimmék* korában, hanem a későbbi kutatások számára is problematikusnak tűnt. A mai magyar szakirodalomban jelentését olykor a monda egyik tematikus al műfajaként értelmezik, azaz a természeti képződményekhez (hegy, barlang, tó, folyó stb.) vagy emberi létesítményekhez (erődítmény, vár, híd) fűződő epikus történeteket értik alatta.⁸⁸ Olykor viszont a helyi monda meghatározás a földrajzi elterjedtségre utal. Az elnevezés mögött pedig az rejlik, hogy a monda egy kisebb területen, tájegységen belül ismert.⁸⁹

Az 1963-ban megrendezett mondakonferencia tehát szakított a mondáknak a *Grimmék* által kialakított kettős felosztásával, amely hosszú ideig meghatározta mind a nemzetközi, mind a magyar szakirodalom fogalomhasználatát. Am elvetették az addig elkészült mondakatalógusok⁹⁰ felosztásait is. Éppen azt akarták elkerülni, amit *Sinninghe* vetett fel *Aarne* történeti és helyi mondakatalógusa kapcsán, miszerint az olyan

86 Dömötör T., 1964. 166–167.

87 Grimm, J.–Grimm, W. 1816–1818.

88 Voigt V., 1982. 515–518.

89 Dobos I., 1979. 522.

90 Aarne, A. 1912.; Aarne, A. 1918.; Loozits, O. 1926.; Sinninghe, J. R. W. 1943.

rendszerezés, amelyben egy-egy nemzeti hős egy mondacsoportot jelöl, nem használható más nemzet katalóguskészítői által. A korábbi rendszerezések tehát olyan tematikus csoportokat alakítottak ki a mondákon belül, amelyek egy-egy nép mondakincsére voltak csupán alkalmazhatók.

A nemzetközi tanácskozás résztvevői végül a következő klasszifikációt fogadták el.⁹¹ A monda műfaján belül 4 műfaji alcsoportot állapítottak meg:

1. Eredetmagyarázó és a világ végéről szóló mondák;
2. Történeti és kultúrtörténeti mondák;
3. Mitikus (hiedelem-) mondák;
4. Vallásos legendák.

A történeti mondákon belül 6, a hiedelemmondákon belül 13 nagy tematikus egységet különítettek el. 1980-ban *Bihari Anna* összeállításában megjelent a *Magyar Hiedelemmonda Katalógus*,⁹² de ez nem a teljes magyar hiedelemmonda-bázis alapján készült. A fölhasznált forrásanyag szűk egy katalógus számára. Mind az eredetmagyarázó, mind a történeti mondák rendezés alatt álló archívuma – amelyeket az 1963-as mondaértekezetlet követően kezdtek kialakítani – az alapja a készülő katalógusoknak. Az archívumok rendezői igyekeznek a nagy tematikus csoportokon belül kialakítani a rendszerezés további egységeit.⁹³ Ennek alapján tekintsük át, hogy a barlang témájú epikus történetek hol helyezkednek el a monda műfaján belül.

Ezek a folklórszövegek vagy történeti mondák, vagy hiedelemmondák, de leggyakrabban e két műfaji alcsoport határán állnak. A történeti mondák 6 nagy tematikus egysége (1. Emberi létesítmények keletkezéséhez fűződő mondák, alapítási mondák; 2. Helyekhez fűződő mondák, amelyek gyakorlatilag névmagyarázó mondák; 3. Őstörténeti mondák; 4. Háborúk, katasztrófák; 5. Hősök; 6. Bűn és bűnhődés) közül a barlang témájú mondák többsége az alapítási mondákhoz sorolható. Ezek a történetek a barlang keletkezésének, eredetének a históriáját mesélik el. Abban az esetben, ha a barlang nevének eredetére ad magyarázatot a narratív szöveg, akkor névmagyarázó mondával van dolgunk. Egyes barlangokról azt mesélik, hogy azok valaha óriások lakhelyei voltak, még az ember megjelenése előtt, ezek az őstörténeti mondák tematikus főcsoportjába tartoznak. A török-tatár háborúk idején a falvak lakói gyakran kerestek maguknak vagy vagyontárgyaiknak menedéket barlangok mélyén, tehát a háborúk csoporthoz tartozó mondák között is található barlangokra vonatkozókat. A Rákóczi-mondakör ismert típusa, hogy a hős egy barlangban rejtőzik, rejtékhelyét lánya árulja el, ezért apja megátkozta őt. De más történeti hősekről is mesélik, hogy hosszabb-rövidebb ideig egy barlangban bujdosnak. A történeti mondák nemzetközileg is jól ismert típusa a Kyffhäuser-mondatípus. Nevét a thüringiai Kyffhäuser-hegységről nyerte, onnan várták vissza Barbarossa Frigyest, majd II. Frigyest. Európa-szerte ismert, hogy a halhatatlan hősök hegyek vagy barlangok, hasadékok mélyén, seregük élén várják az alkalmas időt, hogy visszatérjenek, népük segítségére legyenek. Ezt a mondatípust a magyar nyelvterületen mondják Szent István, Mátyás király, Rákóczi, Rudolf trónörökös nevéhez kötve is.

Cseppkövek, különös alakú sziklák keletkezésére adott magyarázatok között gyakoriak a „Bűn és bűnhődés” típusú mondák. Valaki gonoszsága, kegyetlensége, esetleg egy tabu megsértése, vagy istenkáromlás miatt kővé válik. A történeti mondáknak ez a tematikus főcsoportja átvezet minket a hiedelemmondák közé, hiszen már a „Bűn és

91 *Ortutay Gy.*, 1964. 129–131.

92 *Bihari A.*, 1980.

93 *Dobos I.*, 1970. 97–112.; *Nagy I.*, 1979. 171–175.; *Landgraf I.*, 1993. 51–55.

bűnhődés” típusú mondák esetén is nehéz meghúzni a műfajhatárt, de igaz ez a kincsmondákra is. A kincseket az ellenség vagy egyéb veszedelem elől gyakran ásták, rejtették el barlangokban. Ezeket sok esetben különböző hiedelemlények őrzik, helyüket felcsapó láng jelzi és csak meghatározott időközönként lehet hozzájuk jutni.

A fentieket úgy összegezhethjük, hogy a barlangok feltűnnek történeti mondákban és hiedelemmondákban egyaránt. A történeti mondákon belül nem alkotnak külön tematikus egységet, valamennyi főegységen belül megjelennek. A hiedelemmondák közül többnyire kincsmondákban szerepelnek, esetlegesen kísértetek, szellemlények, természetfölötti lények, mítikus állatok lakhelyeként.

FÜGGELÉK

I.

AZ AGGTELEKI BARLANG EREDETE,

vagy:

A föld alatti bujdosók.

Gömör és Kis Hontnak épen közepébe
Putnokhoz nem messze lapos sziklahegybe,
Aggtelek helységhez kis félóránnyira
Terül ágaival a híres Baradla,
Vagy is aggteleki barlang, mellynek öblét
És tán végetlenbe nyuló területét
Nem járta be eddig senki sem egészen,
Mert még nagyobb része bizony ismeretlen.
Roppant öble néhol majd az eget éri,
Olly borzasztó magas, hogy szem be nem éri.
Néhol pedig olly szűk, hogy csak egy ember fér
Keresztül nyílásán, ki által bujni mér.
Belőlről több kisebb s nagyobb ágra oszlik,
Mellynek nézésére több nap kívántatik.
Mindjárt jobbra van az ugynevezett csontház,
Mivel itten vagyon egy jó rakás csontváz,
Balról egy tágasabb és nagyobb ág nyílik,
S itt a denevérek barlangjába nyúlik,
Hol egész nagy oszlop denevér rejtőzik,
Melly közé ha puska vagy pisztoly süttetik,
Ezerenként repül szerteszét, s eloltja
A gyertyát és fáklyát, míg ujra csomóba
Nem gomolyog össze valami szögletben,
Több nagy és fekete csomóban, tömegben.
A barlangot egész hosszában keresztül
Egy kanyargós patak futja át, s elterül,
Néha tavat avagy örvényt is képezve,
Rajta sok helyütt fahid vagyon építve,
Belyebb különböző az üreg alakja,
Majd ollyan mint templom, majd remete lakja,
S csepegő kövekből képződött alakok,
Képek, jégcsapok és gyönyörű oszlopok
Gyönyörködtetik a fáklya világánál
A látogatókat, majd vad kősziklánál
Egyebet nem látni, mellyekre felkúszva
Néhol menve, néhol pedig hason csuszva,
Ujra ezerfelé nyílnak utak lyukak,
Mellyekbe tán soha emberek nem voltak.
E barlang mellett állt még az ős időben
A legközelebbi magas szikla hegyen
A kegyetlen Tvardkó cseh nemesnek vára,
Már senki sem akad mostan a nyomára.
Tvardkó roppant kincset gyűjtött itt magának,
S emberei szerte mindenütt rablának,
És nem fékezheté meg e vad rablókat
Senki sem, kik itten ugy a vár urakat
Mint a jobbágyokat pusztiták rabolták,
S a lopott jószágot Tvardkó várba hordták.
Élt akkor Aggtelek csendes falujában
Egy özvegy asszony is kis házikójában.

Ennek volt egy kedves gyönyörű leánya,
 A bájos fekete szemű szép Krisztina.
 Tvartkó rá vetette erre is szemeit,
 S a mint észrevette igéző kellemet,
 Szerelemre gyuladt a rabló iránta,
 S rögtön a szép leányt bimi is kívánta,
 Azért édes anyját, mint egyik jobbágját
 Magához hivatá, s parancslá hogy lányát
 Rögtön hozza fel a várba és hagyja ott,
 Minden késés nélkül, és pediglen legott.
 Az özvegy megrendült egész valójában
 Midőn hallá hogy a vár ur szándokában
 Mi rejlik, s szóltanul, remegve távozott,
 Tanácsot magának épen nem adhatott,
 Mert tudta, hogy azt a kiadott parancsot,
 Mellyet a hatalmas Tvartkó egyszer adott,
 Ha nem teljesítik, erőszakhoz nyuland,
 És még is Krisztina birtokába jutand,
 Sirva érkezett hát picziny hajlékába,
 S borult megütközött leánya nyakába.
 Mi lelt édes anyám? kérdezé Krisztina,
 És midőn elmondá a baját az anya,
 Megrezzent Krisztina ártatlan szive is
 És simi zokogni kezdé szegény ő is.
 Volt szép Krisztinának egy pásztor kedvese,
 Kinek juhnyája a hegyen legelésze,
 Ehhez szaladt hát el, és sirva elmondá:
 Hogy Tvartkó mit akar, Rémülve hallgatá
 A pásztor is e hirt, de szegény szinte nem
 Tudta, hogy tehát ő most mittevő legyen.
 Ekkor eszébe jut a barlang nyílása,
 S az hogy ő jó mélyre számtalanszor jára,
 Bele fáklya nélkül, mondja Krisztinának,
 Hogy ők Tvartkó elől tán oda bujnéanak.
 S ha szerit tehetik aztán majd megszöknek,
 És innen majdan más vidékre elmennek.
 Krisztina örömmel fogadja kedvese
 Emez ajánlatát, és még az nap estve
 Ő és anyja be megy a barlangba, s aztán
 A pásztor is jöjjön el ugy éjfél után,
 S majd hárman elmennek szerencsét próbálni,
 Hogy lehetne Tvartkótól megszabadulni.
 Még akkor csak picziny volt a barlang üreg,
 S legfeljebb négy ember férhetett benne meg.
 Tvartkó, hogy Krisztina el nem jött anyjával,
 Rögtön megindula egy csapat szolgálával
 Dühös indulattal annak laka felé,
 S csodálkozására azt üresen lelé.
 Az egész falut hát körül is vetette,
 És minden házban a leányt kerestette.
 Elmult már az éjfél, és még sem találta,
 Bár az egész falut összevissza hánytá,
 Midőn egy vén banya azt sugja nekie,
 Hogy a Baradlába kell csak keresnie,
 Oda bujtak hárman, s csak a reggelt várják,
 S aztán e vidéket végkép oda hagyják.
 Tvartkó oda dob a hirért a banyának
 Egy erszény aranyat, és a sok szolgának
 Parancsolja rögtön, hogy égő fáklyákkal
 Menyjenek keresni az anyát lányával,

S ő maga is megyen haraggal keblében,
 Kicsinálva már azt előre fejében,
 Hogy Krisztina anyját karóba huzatja,
 És pásztor kedvesét majd felakasztatja.
 Éled már az erdő a fáklyavilágtól,
 Remegve látja azt Krisztina távolról,
 S a barlang szájánál buzgó imádsággal
 Kéri az ur Istent hogy mostan csodával
 Mentse meg őtet az erőszak kezéből,
 És ime előttök egy sziklafal bedől,
 S ott tátong előttök örök éjszakában
 Egy hosszú alagut, mellynek hátuljában
 Mint ezer millió fénylő apró szikrák
 Világítanak a szent János bogárcák.
 Megindul tehát az apró fény után a
 Buzgón imádkozó gyönyörű Krisztina,
 S utána kedvese, és szelid jó anyja,
 És tágul és bővül a sötét Baradla.
 Mennek mendegélnek a föld alatt hárman,
 Isten vezérel a bus éjszakában,
 S midőn a barlanghoz érnek üldözőik,
 Ők már biztosságban, örömben élvezik
 A megszabadulás édes drága perczeit,
 S imádják buzgóan ég föld teremtőjét.
 Tvardkó mélyebbre ment mindég a barlangba,
 Tekervényes uton sziklákról sziklákra
 Hágva, s hangoztatva Krisztinának nevét,
 És káromkodásba koptatva a nyelvét.
 Mindég mindég tovább vezeté szolgálait,
 S lobogtatá erre arra is fáklyáit,
 De Krisztinát sehol meg nem találhatá,
 Egyik szolgálja most rémüléssel látá,
 Hogy fogyatékán van a fáklya kezökben,
 S úgy eltévedtek már a tekergésekben,
 Mikép közülök nem tudhatja egyik sem,
 Hogy innen kifelé ugyan hogyan menjen.
 Tvardkó is megszeppent e felfedezésre,
 És parancsot adott a visszamenésre,
 De alig mentek még egy néhány száz lépést,
 A fáklya egyenkint elaludt, rémülést
 Az örök éj fedé, s e roppant üregbe
 Tvardkó és szolgálai valának temetve.
 A sötétben mostan rémitően hangzik
 A kétségbeesett szolgálak jajjaik,
 Tvardkó káromlása, mellyel embert s Istent
 Összekáromol a földön s égben mindent.
 Már a kétségbeesett szolgálak némellyike
 Íszonyu sorsában az esztét vesztette,
 S marcangolja egymást mint a dühös ebek,
 Ordításaik meg olyan rémitőek
 Mint pokol zenéje, míg mások a földön
 Tapogatva, sirva másznak, míg rettentőn
 Elorditva magát rémitő mélységbe
 Zuhan s ottan nyugszik aztán csendességbe,
 Mert összetöré a sziklákon a fejét,
 Még másik tördeli busan nyögve kezét.
 Néhány nap múlva már azonban semmi nesz
 Nincsen a barlangban, minden olyan csendes
 Mint az előtt volt, és holtan ott nyugosznak
 Tvardkó és szolgálai, és ezen gonoszoknak

Illy borzasztó módon leve itten vége,
Ez aztán rémitő Isten ítélete.
Krisztina pediglen édes jó anyjával
S pásztor kedvesével, s ártatlanságával
Az Istenben vetett bizodalom által
A sötét Baradlán fáklya nélkül által
Menve, nem sokára boldog asszony is volt,
És vig lakodalmán jó kedéllyel tánczolt,
De azóta senki sem találta még fel
A barlangban azon utat, a mellyen el
Indult volt kifele Krisztina és anyja
S a pásztor, s csodásan ki ért a szabadba.
Mondják ugyan most is nagyon vén emberek,
Hogy mikor valának még ők is gyermekek,
Igen ősz emberek tudták azt az utat,
Mellyen egy nap alatt keresztül juthattak
Egy más vármegyébe, de most már nem tudja
Senki, hogy mellik volt Krisztinának utja.
Később midőn ezen barlangot bejárták,
Tvartkónak csontjait ottan megtalálták
Szolgái között, de rútul összetörve,
Mert a kétségbesett szolgák vad dühökbe
Neki estek, s ötet ottan összetépték,
S kövekkel s öklökkel rútul összetörték.
Fent a várban soká várták még urokat
Az ott maradt szolgák, míg meg nem osztottak,
S el nem széledének világ négy részére,
S a várt ott nem hagyták, melly összedőlt végre,
S teljesült azon is a magyar közmondás:
Ebül nyert vagyonnak a vége csak romlás.⁹⁴

94 *Tatár P.*, 1859a. 54–62.

II.

1.

Die Führer erzählten folgende Sage über die Entstehung der Baradla. Auf einem benachbarten Felsen stand in uralten Zeiten die Burg eines mährischen Ritters, Tvartko (allerdings lebten hier vor der Eroberung durch die Magyaren nur Slaven, die heute erst einige Meilen nördlicher beginnen), von der jetzt freilich kein Stein mehr übrig ist. Tvartko war ein berühmter Wegelagerer; seine Burg ein weithin gefürchtetes Raubnest, seine Knechte, der Abschaum aller rohen, wüsten Gesellen, behandelten Burgherren und Landsassen ringsum mit gleicher Frechheit. In dem Dorfe Aggtelek lebte zu jener Zeit eine arme Witwe mit ihrer ungemein schönen Tochter, der Schwarzäugigen Christine. Der Räuber entbrannte in wilder Leidenschaft für das reizende Mädchen und befahl der armen Witwe, ihr schönes Kind auf sein Schloß zu schaffen. Wortlos vor Schreck kehrte die Mutter heim, rathlos theilte sie der schon für verloren Gehaltene den entsetzlichen Befehl des übermächtigen und zügellosen Zwingherrn mit. Weinend erzählt die unglückliche ungesäumt ihrem Geliebten, einem Schäfer, der seine Heerde auf dem Berge weidete, was sie unabwendbar bedrohe. Die Liebe macht erfinderisch. Der Schäfer rieth ihr, sie möge sich sogleich mit ihrer Mutter ohne Licht in eine kleine, aber dunkle Höhle am Fuße des Berges verstecken, er selbst wolle um Mitternacht nachkommen, vielleicht gelänge es ihnen des Nachts gemeinsam zu entfliehen.

Alles geschah wie verabredet. Tvartko aber, empört über das Ausbleiben Christinens, ließ Abends das Haus der Witwe und, als er dies leer fand, das ganze Dorf durchsuchen. Umsonst! Nach allen Seiten zerstreuten sich die Knechte mit Fackeln, doch vergebens. Da raunte eine alte Hexe dem Räuber ins Ohr, er möge die Flüchtlinge in der Baradla suchen. Mit wilder Freude warf er den alten Beutel mit Gold zu, und auf und davon ging die wilde Jagd gegen die Berghöhle. Ergrimmt schwur er Mutter und Tochter Folterqualen, dem frechen Schäfer den Tod am Galgen zu.

Schon sahen die Flüchtlinge mit pochendem Herzen den Wald von Fackeln durchleuchtet, und hörten das rohe Jauchzen der Knechte. Mit heißer Inbrunst flehten sie Gott um ein Wunder zu ihrer Rettung. Schon hörten sie das tückische Lachen des Zwingherrn an dem Eingange der Grotte, da Stürzte mit Donnergeprassel eine Felswand hinter ihnen ein, ein endloser Gang wurde sichtbar, und Tausende von Johanniswürmchen leuchteten ihnen entgegen. Geflügelte Dankgebete auf den Lippen eilten die drei mit leichten Füßen den dienstfertig voranfliegenden Leuchtkäferchen nach, doch mit dem Wuthgeschrei getäuschter Erwartung stürmten Tvartko und dessen Knechte ihnen nach. Von Fels zu Fels ging der Wagesprung der Verfolger, die mit lauter Stimme bald den Namen der Flüchtlinge, bald Flüche und Drohungen ausstießen. So ungestüm hatte die Verfolger blinde Leidenschaft vorwärts getrieben, daß sie zu spät bemerkten, wie die Fackeln herabgebrannt seien und Keiner von ihnen den Ausgang aus der tiefen, vielgewundenen Höhle finden könne.

Schauernd gab Tvartko den Befehl zur Rückkehr; zu spät! eine Fackel verlösch nach der andern, bald waren alle lebend begraben! Furchtbar erscholl nun das Angstgeschrei der Verzweifelten; Gebete wechselten mit Verwünschungen gegen Gott und die Welt; wahnsinnig geworden, zerfleischten die Einen mit fürchterlichem Gebrüll die eigenen Arme, Andere krochen mit leisem Weinen auf den Felsen umher, bis sie zerschellt in Abgründe stürzten. Noch Andere warfen sich auf Tvartko und zerbrachen und zerschlugen seine Glieder mit Fäusten und Steinen; sie selbst aber verendeten in dumpfem Hinbrüten über der Leiche ihres Herrn. So fand man sie, als die Dorfbewohner den entsetzlichen Lärm und das Weggeschrei nicht mehr hörten und sich mit vielen Fackeln in die Höhle wagten, im dichten Knäuel todt übereinander.

Christine war mit ihrer Mutter und dem Schäfer durch die Höhle in ein anderes Komitat gelangt, wo sie bald des Hirten geliebtes Weib ward. – Sehr alte Leute hörten in ihrer Jugend von den Ältesten im Dorfe jenen Weg schildern, heute kennt ihn Niemand mehr. – Die zurückgebliebenen Diener theilten sich in die Habe ihres Herrn und zerstreuten sich; die verödete Burg aber zerfiel allmählig in Trümmer.⁹⁵

2.

A Baradla keletkezéséről a vezetők az alábbi mondát mesélték el nekem. Egy szomszédos sziklán az ősidőkben egy morva lovag, Tvartko vára állt (a magyarok hódítása előtt itt csak szlávok éltek, akik ma néhány mérföldre északra kezdődnek), amiből mára természetesen egyetlen kő sem maradt. Tvartko hírhedt útonálló, vára messze földön rettegett rablófészek volt, szolgálói, mindenféle vad, féktelen fickók söpredéke, egyforma arcátlanysággal bántak a környék földesuraival és parasztjaival. Aggtelek faluban abban az időben élt egy szegény özvegyasszony ritka szép leányával, a fekete szemű Krisztinával. A rabló vad szenvedélyre lobbant az igéző leány iránt és megparancsolta az özvegynek, hogy szép gyermekét vigye a kastélyba. A rémület-

től szóltanul tért haza az anya, tanácstalanul közölte a már elveszetteknek hitt a nagy hatalmú és féktelen kényúr szörnyű parancsát. Sírva mesélte a kedvese, a nyáját a hegyekben legeltető juhász által átölelt szerencsétlennek, mi fenyegeti őt elkerülhetetlenül. A szerelem találékonyá tesz. A juhász azt tanácsolta, hogy azonnal rejtőzzön el anyjával, lámpás nélkül a hegy lábánál levő kicsi, de sötét barlangban, ő maga éjfélkor utánuk megy, talán sikerül az éjszaka folyamán együtt megszökniük.

Minden úgy történt, ahogy megbeszélték. Tvardko azonban, Krisztina elmaradásától feldűlve, este átkutatatta az özeveg házát, majd amikor azt üresen találták, az egész falut. Mindhiába! Szolgái fáklyákkal minden irányba szétszéledtek, eredménytelenül. Ekkor egy öreg boszorkány a rablók fülébe súgta: a menekülőket a Baradlában keressék. Vad örömmel vetett az öregasszonynak egy zacskó aranyat és felkerekedtek a féktelen barlangbeli üldözésre. Felbőszülve esküdött meg anya és leánya gyötrelmeire, a pimasz juhász bitófán végzendő halálára.

A menekülők már dobogó szívvel látták a fáklyákkal átvilágított erdőt, hallották a szolgák durva kurjongatását. Forró buzgósággal könyörögtek csodáért Istenhez, hogy megmeneküljenek. Már hallották a kényúr alattomos nevetését a barlang bejáratánál, amikor mennydörgésszerű ropogással ledől mögöttük egy sziklafal, egy végtelen folyosó vált láthatóvá és ezernyi szentjánosbogár világított velük szemben. Szármaló hálaimákkal ajkukon, könnyű lábakkal siettek mindhárman a szolgálatkészzen előlrepülő világító bogarak után, de Tvardko és szolgálai családottságtól dühös ordítózással vetették magukat utánuk. Az üldözők merészen ugráltak szikláról sziklára és hangosan hol a menekülők neveit, hol szitkokat és fenyegetéseket kiabáltak. A követőket olyan hevesen hajtotta előre a vak szenvedély, hogy későn vették észre, mennyire elégték fáklyáik, így közülük senki sem találhatja meg a kijáratot ebből a mély, nagyon kanyargós barlangból.

Tvardko remegve adta ki a parancsot a visszatérésre; túl későn! egyik fáklya aludt ki a másik után, hamarosan valamennyien élve el voltak temetve! Borzasztóan hangzott a kétségbeesettek jajveszékélése; imádságok váltakoztak az Istennel és a világgal szembeni szitkokkal; egyesek megtévelyedve a saját karjukat marcangolták szét, mások csendes sírással kúsztak a sziklákön körös-körül, míg szétzúzódba szakadéba zuhantak. Ismét mások Tvardkóra támadtak, ököllel és kövekkel törték és zúzták szét tagjait; azonban ők maguk is ott végeztek nyomasztó tépelődésben uruk holtteste felett. Így találták meg őket, amikor a falusiak már nem hallották rémes zajukat és jajveszékélésüket és sok fáklyával a barlangba merészkedtek, tömött halomban holtan egymáson.

Krisztina anyjával és a juhásszal a barlangon át egy másik vármegyébe érkezett, ahol a leány nemsokára a juhász szeretett felesége lett. – Nagyon öreg emberek még fiatal korukban hallották a falu legöregebbjeitől ennek az útnak a leírását, ma már senki sem ismeri. – A hátramaradt szolgák szétosztották egymás között uruk vagyonát és szétszóródtak; a kihalt vár pedig lassan romokká hullott szét.⁹⁶

III.

Aggtelek környékének egyik hegyén valamikor egy lovagvár volt, amelyben a morva származású Tvardkó kalandor tanyázott és hasonszörű bandájával állandó rettegésben tartotta a vidék békés lakosságát. Egy alkalommal, amikor csapatával átlovagolt a falun, meglátta a falu egyik legszebb leányát, Krisztinát és heves szerelemre gyulladt iránta. Másnap beküldte egyik emberét a faluba és felhozatta magához a leány anyját. Ráparancsolt, hogy estére kísérje fel leányát a várba, mert különben agyonkínóztatja őket és felégeti a falut.

Remegve, sírva szaladt vissza falujába a szegény özvegyasszony és hangosan jajveszékelve mondta el leányának a rablóvezér parancsát. A leány anyjával együtt vőlegényéhez futott, aki valahol a falu határában békésen legeltette a juhait. Mivel ellenállásról szó sem lehetett, menekülésre szánták magukat és legszükségesebb holmijukat összeszedve, alkonyatkor elhagyták a falut. A vőlegény ismert egy kis barlangot a hegyben, abban húzták meg magukat.

Este Tvardkó csapata élén a faluban termett és kereste a leányt. Nem találván, éktelen haragra lobbant és vallatni kezdte az embereket. Ezek semmiről sem akartak tudni, de a falu boszorkánya egy zacskó aranyért elárulta, hogy Krisztinának hová menekültek. Hajrá, utánuk! Krisztinának nemsokára rémülten hallották, hogy rejtkehelyüket felfedezték és a bejáratnál megjelent a vadul szitkozódó rablócsapat. Már meglátták őket és gúnyos nevetéssel rohantak feléjük. Krisztinának a szorongatottak végső menedékéhez, Istenhez fordultak segítségért. Térdreessve, buzgó imával kérték, hogy mentse meg őket a martalócok karmai elől.

Hirtelen mennydörgésszerű robajjal megnyílt előttük a barlang fala és széles föld alatti út tárult eléjük, amelyet a szentjánosbogarak milliárdjai világítottak meg előttük. Futva haladtak előre, kísérvé az utánuk igyekvő rablók szitkozódásától. A szentjánosbogarak ugyanis csak nekik világítottak és velük együtt húzódtak előre, úgyhogy mögöttük a föld alatti világ örök sötétsége terjengett. A rablók ész nélkül rohantak utánuk, amíg ráeszméltek, hogy fáklyáik kialszólóban vannak. Sietve visszafordultak, de már későn volt. Fáklyáik utol-

sót lobbantak, mielőtt kiértek volna és ők ottrekedtek a barlangban minden világítás nélkül. Ott pusztultak el, Tvardkót átkozva és kétségbeesésükben egymást ölve, a barlangban.

Krisztináékat a szentjánosbogarak a hegy túlsó oldalán egy kies völgybe vezették ki, ahol letelepedtek és talán még most is élnek, ha meg nem haltak...⁹⁷

IV.

Aggtelek környékének egyik hegyén valamikor egy lovagvár volt, amelyben Tvardko kalandor tanyáztott és hasonszőrű bandájával állandó rettegésben tartotta a vidék békés lakosságát. Egy alkalommal, amikor csapatával átlvagolt a falun, meglátta a falu egyik legszebb leányát, Krisztinát, és heves szerelemre gyulladt iránta. Másnap beküldte egyik emberét a faluba és felhozatta magához a lány anyját. Ráparancsolt, hogy estére kísérje fel leányát a várba, mert különben agyonkínoztatja őket és felégeti a falut.

Remegve, sírva szaladt vissza falujába a szegény özvegyasszony és hangosan jajveszékelve mondta el leányának a rablóvezér parancsát. A leány anyjával együtt völgyéjéhez futott, aki valahol a falu határában békésen legeltette juhait. Mivel ellenállásról szó sem lehetett, menekülésre szánták magukat és legszükségesebb holmijukat összeszedve, anyatagkor elhagyták a falut. A völgyény ismert egy kis barlangot, abban húzták meg magukat.

Este Tvardko csapata élén a faluban termett és kereste a leányt. Nem találván, éktelen haragra lobbant és vallatni kezdte az embereket. Ezek semmiről sem akartak tudni, de a falu boszorkánya egy zacskó aranyért elárulta, hogy Krisztináék hova menekültek. Hajrá, utánuk! Krisztináék nemsokára rémülten hallották, hogy rejtékelyüket felfedezték és a bejáratnál megjelent a vadul szitkozódó rablócsapat. Már meglátták őket és gúnyos nevetéssel rohantak feléjük, amikor éktelen mennydörgésszerű robajjal megnyílt Krisztináék előtt a barlang fala és széles föld alatti út tárult eléjük, amelyet a szentjánosbogarak milliárdjai világítottak meg előttük. Futva haladtak előre, kísérve az utánuk igyekvő rablók szitkozódásától. A szentjánosbogarak ugyanis csak nekik világítottak és velük együtt húzódtak előre, úgyhogy mögöttük a föld alatti világ örök sötétsége terjengett. A rablók ész nélkül rohantak utánuk, amíg ráeszméltek, hogy fáklýáik kialvóban vannak. Sietve visszafordultak, de már későn volt. A fáklýák utolsót lobbantak, mielőtt kiértek volna és ők ott rekedtek a barlangban minden világítás nélkül. Ott pusztultak el, Tvardkót átkozva és kétségbeesésükben egymást ölve, a barlangban.

Krisztináékat a szentjánosbogarak a hegy túlsó oldalán egy kies völgybe vezették ki, ahol letelepedtek és talán még most is élnek, ha meg nem haltak...⁹⁸

V.

A nagyapám az itt született és idevaló lakos vót, végig itt élte le az életét is. Osztán azt mesélte nekem, hogy valamikor vótak jobbágýok, népek és vót földesúr. Ez a földesúr olyan vót, hogy annak tartozott a jobbágýság minden kívánságát teljesíteni. Hát, mikor osztán ottan kint, a szilvás ahol van, ottan vót egy Kastély-kút. Most is megvan még a helyi. De úgy hívják mostmár azt, Gyümöcsösnek. A területén annak vót olyan tanya, amibe lakott az a földesúr. Osztán ő nem nősült meg, hát azér csak szeretett azér asszonyokkal élni, vagy lányokkal foglalkozni. Hát, akit mellátott, megtetszett neki a faluba, hát bizon kihíta ő éccakára.

Osztán, hát vót osztan egy, a faluvégén egy asszony, élt a jányával, nagyon szép jánya vót. Oszt annak meg egy juhászlegény vót a szeretője. De má, má jegyese is vót, már nemsokára meg akartak esküdni. Hát, begyött a földesúr, hát egyszer meglátta a jánt. Hát, a ján pedig, hogy azt mondta neki, hogy menjen ki éccakára hozzá a szállásra. Hát, a lány elkeseredett, hogyhát hogy menjen ő, mikor neki völgyénye van? Hogy menjen ő egy olyan öregúrhoz, el? Hát, sírt nagyon, hazamegyen a bótból, mondja az anyjának. Hozzáfognak sírni mind a ketten. Maj kisírták a lelküket, hogyhát ez, ez sehogyse történhet meg. Akkor arra hajcsa a juhászlegény a juhot. Akkor bemegegyen hozzájuk: „Hát, mi bajotok? Mi ez, mi ez a keserves sírás?” Azt mondják, hogyhát hogyne sírnának ők, mikor a naccságos úr kirendelte őtet éccakára. Most mán mi lesz hát ővelük, most a völgyén, hát ők, ők egybe akarnak kelni, hát ők, hát hogy mennyen annak lefeküdni, hogy mennyen ő oda? Gondókoznak, [...] hogy is kéne, mit is kéne? Hát, azt mondja a juhászlegény, hogy: „No, ne sírjonak – azt mondja –, tudok én egy lyukat. Majd én – azt mondja –, elmegyünk abba a lyukba, elbújunk. De tessenek – azt mondja – úgy felkészülni, hogy mind a hárman amennyit csak elbírnak, annyi ruhát, élelmet, gyertyát, felszerelést mind a hárman, oszt akkor elmennyünk oda. Ott nem fog megtányi senki.”

Hát, Uramisten, elindútak arra kifele a Szilvás-partnak. Má esteledett. Kezdté esteledni. Mentek mind a hárman, a juhász meg a két asszony, útána. De valaki mégiscsak mellátta őket, mer aztán itten begyött a

97 Dudich E., 1932. 16–17.

98 Jakucs L., 1952. 10–11.

naccságos úr a katonáival, merhogy nem ment ki senki. Oszt be, be a házukba, de a házuk be vót zárva, be-törte a házukat, levették az ajtót, oszt akkor felgyútották a házat. Fenektő fenekig leégett.

Na, akkor kiadta, begyött a faluba, oszt kiadta, hogy ki látta, hogy merre mentek, a család abból a házból? Mer ő ezeket meg akarja büntetni, amiér nem fogadtak neki szót. Osztan akkor nem akarta senkise memmondani. De azt mondta a naccságos úr, hogy akkor főgyúccsa a falut. Hogyha nem tudja ki, hogy hova mentek, hova lettek. Hát, mégiscsak vót olyan, aki meglátta, hogy merre mentek. Hát, oszt mondta, hogy mennek ők, egy lyukat tud a juhászlegény, osztán ők arrafelé mentek, arrafelé tartanak vagy tartottak, [...] mentek ki a Szilvás-partnak. Borzasztó nagy horttal vót minden, meg vótak rakva.

No, osztan akkor felszerelte a katonaságot a naccságos úr, menjenek a lyuk felé. De hát még akkor, abba a régi-régi időbe, még akkor borzasztó gazos, kükénbokros, minden vót. Hát, ugye a nagy Kő-hegy meg-vót, de ott nem is gondolta azt senki, hogy ottan lyuk van. Hát, osztán a katonasággal hozzáfogatott a naccsá-gos úr, oszt kibontatta a lyukat. Az ajtót kibontották olyan ajtóra, hogy befértek. Be is mentek a barlangba. Minnyájan, már a katonasággal az úr. Mentek, mentek, messze mentek a föld alatt. Hát, ők is vittek gyertyát. Hát, már azok meg nem is olyan túl messzi vótak hozzájuk, hallottak, beszédet hallottak. Asszonyi, emberi beszédet. Hűj, már itten baj lesz! Má itten valaki, őket majd biztos észrevette. Hát, osztán felmentek ők egy nagy hegyre, osztán amelyik(et) legmagosabbnak tanálták, oszt akkor ők ottan húzódtak meg, hogy hallgatóz-tak. Még hálni is ott vótak éccaka. Hát, ezek meg mentek, ezek meg mentek utánuk, [...] oszt csak gyönyör-ködtek, hogyhát ilyen hogy létezik a föld alatt. Hát, ilyet még sose nem, nem is láttak, meg nem is gondoltak, mer ahogy bementek, már ottan osztan nagy helyiség vót. Meg minden, vőgy, ódal, hegy, minden, de az mind szépen, még akkor nem is vót füstös, azt mondta a nagyapám. Még akkor gyönyörű oszlopok, oszt körül fo-dorral, ahogy kicsepegett, az olyan hófehér vót, meg rózsaszín, kékszín, hogy olyan szépszínű vót mind. Majd oszt később má a törökök is belementek.

No, osztán ahogy a juhászék hallgatóztak, hallgatóztak. Hát, mit adott az Úristen, itten fent Szlovákiá-ba a Domicánál, mer ott is vót egy lyuk, ami belevezetett a barlangba. Dehát nem tudták aztat akkor még, hogy hova vezet az, vagy, vagy mi az. Nem vót feltárva. Hát, borzasztó nagy esőszakadás lett. Úgy, hogy a Domicát, környékét elterítette a víz, aztán hozománnyal beöntötte, zuhogott bele a lyukba a hozomány a víz-zel, mindennel. Oszt sodorta erre lefelé, Aggtelek felé. Osztán épen olyan helyen vótak a katonák, meg a naccságos úr, hogy csak megálltak, oszt néztek, hogy nyő, nyő a víz. A barlang aljából, mosmá hova, hova le-gyenek? Hozománnyal együtt mindenféle. De nem tudták, hogy mi van itten kívül. Hogy mér nyő a víz ottan. De bizony annyi, oszt keresztül kellett vóna nekik menni. Hát, neki is indította a naccságos úr őket, a katoná-kat, hogy menjenek neki a víznek, keresztül kell rajta menni. Mit adott az Úristen? Ott fúltak mind bele. A vízbe, meg a hozományba, mer nem tiszta víz vót. [...] Oszt akkor sodorta őket le, le, úgylígy sodorta őket Jósvalfó felé, vagy merre-e. [...] No, de osztán ők ottmaradtak, ottveszték. A juhászlegényék pedig még, pedig még nem messze vótak hozzájuk má. Féltek, imádkoztak az Istenhez, hogy hogy fognak ők onnan kijutni, majd kimenni? Ki fogja őket ottan elfogni, vagy mi lesz velek? Elfogyott az élelmük, [...] má még ruhájuk vót, de vizesek lettek, ők is. Elfogyott a gyertyájuk, már nem láttak továbbmenn.

Hát, olyat adott az Úristen, hogy ez a szentjánosbogár kerűt elibéjük. Elibéjük kerűt és, és vezette őket, hogy az ő világlátása után mentek, oszt lefelé mentek Jósvalfó felé. Oszt ott is vót egy lyuk, hogy de még közbe megint a Vöröstónál is vót, de ők csak Jósvalfón győttek ki. Így mondta a nagyapám, hogy egész odáig vezette őket a szentjánosbogár. Ki, egészen ki a világosra.⁹⁹

VI.

AZ AGGTELEKI BARLANG EREDETE, vagy:

A hűség és kitartás jutalma.

Ki nem hallá hírét hies Aggteleknek,
Ama ismeretlen sötét üregeknek
Tárházát, mellyekről annyi rege vagon.
Egyet mi is mondunk, de szomorú nagyon.
Gömör és Kis Honth ez egyesült megyékben,
Puntnokhoz északra szép makkos erdőkben
Van a nevezetes Baradla barlangja,
A világ legnagyobb csepegő barlangja.
Hajdan, ősidőkben nagy város állott itt,

99 Gyűjtötte: Székely Kinga, 1995. Adatközlő: Bódis Istvánné (Tarczali Vilma, 1922).

Hol most kivethetni Aggtelek házait,
 Hatalmas csarnokok csillogók aranyban,
 S az itt lakó népség úszott gazdagságban,
 A Baradla hegyén nagy palota állott,
 Mellyet hét vármegye mindenünnen látott,
 Olly magas volt diszes arany tetejével,
 Vetekedvén a nap gyémántos fényével.
 Benne Ármány lakott a kincsek királya,
 Kinek az arany volt egyedül bálványa,
 És hogy azt szerezzen mindent elkövetett,
 Semmi vétektől és bűntől nem remegett.
 Szerette a pompát s arany halmazától
 Megvolt terhelve a palota alyjától
 Egész tetejeig s ő még többet kívánt,
 S szaporította azt mindennap egyiránt,
 Vérszopó szolgálait, melly nagy hadsereg volt,
 S legalább vagy ötszáz ezer ember is volt,
 Durva vezérekkel ellátva küldötte
 Rabolni gyilkolni messze vidékekre.
 Illy nagy hadjáratból midőn vissza tére,
 Egykor Ármány maga kilencszáz tevére
 Rakta fel a rablott kincseket, s elhozta
 Baradla hegyére, hol azt lerakata,
 Messze Ázsiából tért vala akkor meg,
 S egy egész országot hódított vala meg.
 S a király leányát is elhozta vala,
 Kinél szebb leány az ég alatt nem vala,
 Ez volt prédájának legnagyobb értéke,
 A szép és gyönyörű királylány Estike,
 Kinek szép szemei ragyogóbb volt napnál,
 S az éj nem feketébb gyönyörű hajánál.
 Ármány bevitte őt a disz palotába,
 Az arany madarat arany kalitkába,
 Őt száz szép lányt rendelt volt szolgálatára,
 S ezer szolga figyelt parancsolatára.
 Elébe rakata temérdek kincseit
 Aranyát ezüstjét sok drága ékeit,
 De a szép Estike ezeket utálta,
 Ő csak szép hazáját s kedvesét sajnálta,
 Ki messze Ázsia tenger partjainál
 Egyedül és árván könyes szemekkel áll,
 S esküszik, Ármányon megboszulja magát,
 És kiszabadítja kedves szép aráját.
 Csillám – ez volt neve Estike hívének –
 Nem talált nyugalmat háborgó szívének,
 S éjjel nappal mindig azon gondolkozott,
 Mi nekie erős fejtörést okozott,
 Hogyan ronthatná meg az ő ellenségét
 S szabadíthatná meg szenvedő kedvesét?
 Midőn egykor éjjel a sűrű erdőben
 A megtellett holdnak ezüst szín fényében
 Mély gondolatokba merülten ott üle,
 Alatta hirtelen a föld megrendüle,
 S a mirtus bokorból gyönyörű orczával,
 És a szélben lengő selyem lágy hajával
 Szép nemtő merült fel; s piczinke kezével
 Lassudan érinté az ifjat: „ébredj fel,
 Csillám!” így szólt hozzá, megszántam szivedet,
 És kiszabadítom a te kedvesedet.
 Én vagyok a hűség és erény nemtője,

És az ártatlanság hú védelmezője,
 De sok próbát kell még addig kiállnod,
 Mig szép kedvesedet újra megláthatod;
 Mert Ármány hatalmas, és hosszú kezével
 Az egész világot átfogta, s kincsével
 Kémjeivé s rabbá tett már sok országot,
 És hogy ha megtudja mostani szándékod,
 Mit megtudand rögtön, elront hatalmával,
 És semmivé tészén hatalmas, karjával.
 Azért figyelj szómra, s vedd e vesszőt tőlem,
 S mit vele érintesz egyedül kivülem,
 Mind kővé változik, Ármány azt jól tudja,
 Azért igyekvend, hogy tőled elrabolja,
 S elkövetend mindent hogy ő megronthasson,
 Kedvesedtől végkép hogy elszakaszthasson.
 Tehát jól vigyázz, mert minden alakokat
 Tud Ármány ölteni, és semmi utakat
 Kiséretlenül nem hágy majd ellenedben,
 S én nem lehetendek mindég közeledben.
 Azonban e botot csak akkor használd,
 Midőn magadat vég veszélyben találod,
 Mert addig nincs annak sem varázs ereje,
 S ha rosza használnád egyszerre eltörne.
 De ha a becsület utján maradsz mindég
 Megsegitelek én, meg segít a jó ég.”
 Ezzel a tünemény lassan eltávozott,
 Csillámnak kezében egy kis botot hagyott,
 Melly ébenfából volt sima és fekete,
 És bár vékony volt is de nehéz felette.
 Csillám még az éjjel az utra készülé
 S mielőtt lovára hajnalban felüle,
 Minden kincsét vette az ifju magához
 És jó bizalommal fogott az utjához.
 Csillám már husz hete, hogy hegyen völgyeken
 Siet czélja felé a nagy tengereken,
 De nem tudja, merre hol rejlik kedvese
 Azt megmondani a nemtő felejtette,
 Azonban ő fűtől, fától mindűtt kérdi,
 S a ment mérföldeket nem is igen méri,
 De senki sem tudja hova lett Estike
 A leányoknak a legeslegszebbike.
 Egyszer egy városba nagy fáradtan tér be.
 Ármány, ki már tudta hogy jövend, elébe
 Egyik ügyes kémét elküldé hirtelen,
 Hogy Csillám elébe akadályt vethessen.
 A kém vén asszonynak volt átöltözködve
 Hátán nagy batyu volt gyógy füvekből kötve,
 S a mint másnap Csillám útjára indula,
 Ez a rút vén banya előtte megállá,
 És így szóla hozzá: „szép ifju levente,
 Tudom hova készülsz, de oda ne menj te,
 Mert nagy veszedelem várakozik reád,
 De jó akaródnak fogadd a tanácsát,
 Mert ládd én szeretlek téged kedves fiam,
 Ne nézd azt hogy ilyen csunya rut arczám van,
 Javadat akarván mondok én neked jót
 Ha Estikét, azt a gyönyörű leányzót
 Megakarod látni, hogy fogj a munkához,
 És hogyan juthassál Ármánynak házához.

Megörült most Csillám, hogy feltalálhatott
 Olyan emberi lényt, ki arról tudhatott
 Valamit hogy hol van kedves Estikéje,
 Azért hevesen vert szíve örömébe,
 Megajándékozta e hirt hozó banyát
 És örömmel kéré annak a tanácsát,
 Ez azt tanácsolá neki hát legelsőbb
 Hogy saját lakába mindjárt kövesse őt,
 S ott ellátja őtet olyan vezetővel,
 Ki mindenestre már a jövő éjjel
 Bekiséri őtet Ármánynak várába,
 Az arnyban uszó fényes Baradlába.
 Kapott az alkalmon Csillám és követé
 A vén banyát, ki őt messze kivezeté
 A városból egy nagy mérhetlen erdőre,
 Annak sziklával töltött középe,
 Itt nyitott előtte meg egy titkos ajtót
 Mellybe Csillám, midőn belépett a csapót
 Rábocsátá, és az ifjú fogoly lett,
 Kívül pedig a kém borzasztón nevetett
 S egy kis hasadékon neki bekiáltá,
 Hogy így teszi Ármány ellenét fogolyá,
 És majd ha éhen itt elvész ezen lyukban
 Nevetni fogja őt Estike karjában.
 Különben ott ben ő nem léssen magában,
 Hanem két nagy kigyó lesz társaságában,
 Kit Ármány e helyen emberhussal étet,
 S már sok ilyen bolond e lyukba így veszett.
 Azzal minden néma lett egyszerre kívül
 És a kém Ármánynak vigan vitte hírül,
 Hogy Csillám a kigyó barlangba van zárva,
 És talán eddig már nem is él az árva.
 Alig volt fél órát a barlangba Csillám,
 Midőn a két kigyó hirtelen mint villám
 A szegény ifiat lábáról leüti,
 S már arcát vérszopó nyelvök is illeti,
 De e pillanatban Csillám kis botjának
 Végével érinti, s azok kővé válnak.
 Élte meg van mentve, de hogy szabaduljon
 Az erős börtönből, hogy ő bosszut áljon.
 De kijárást azon nem találhat sehol,
 Azért aczélt kovát vesz elő s kicsihol
 És kén gyertyával az üreget vizsgálja,
 És bámulatában el áll szeme szája
 Annyi emberfej volt itt rakva halomra,
 Hogy biz nem hazudunk vala kazal számra.
 A mint ott busulva nézi e pusztitást
 A barlang hátulján lát egy oldal nyílást,
 Oda siet s látja hogy az messze benyul
 És talán az egész hegyen által vonul,
 Keresztül megy rajta s annak a végében
 Talál kis szűk nyílást, melly minden léptében
 Bővül tágul, s midőn elébe érkezik
 Abból ki szép tiszta patak csergedezik,
 Azon által menve az erdőben vagyon.
 Szabadulásának örül Csillám nagyon.
 De alig megy innen avagy ötven lépést
 Midőn háta megett hal olyan süvöltést,
 Mintha szélvész jőne, oda néz s rémülten
 Látja hogy közeleg felé egy disztelen

Óriás, feléje hajtá buzogányát,
 Melly leütötte a szikla hegy párkányát.
 De őt nem találta, s méregben felé nyul,
 S már iszonyu marka nem messze Csillámtól,
 De Csillám érinti fekete botjával
 S az Óriás kővé változik azonnal.
 Most újra szabad lett az üldözött Csillám,
 Reszket már várában az átkozott Ármány,
 Tehát katonáit mind össze gyűjteni
 S az egész környéket úgy körül véteti,
 Hogy nem menekülhet onnan még madár sem,
 És a szép Estikét viszi egyenesen,
 Vára alatt levő rejtek pinczéibe,
 Hol temérdek kincse hever, s ide vitte
 Minden gyémántjait, s olly kristály palotát
 Épít azokból, hogy százezer gyertyát
 Ha meggyujtanának ennél fényesebben
 Nem égnének azok ezen üregekben.
 Ekkor letérdepel szép Estike előtt
 Kéri olvadozó szelid szavakkal őt:
 Hogy legyen az övé, s mind e határtalan
 És meg nem olvasott arany és számtalan
 Országok csak az ő parancsára állnak,
 S az ő egyedüli vagyonává válnak.
 Estike csak rázza angyal fejecskejét
 S fenyegetőleg fel tartja kezecskéjét,
 Mellyben a legélesb tűr csillámlík és ragyog;
 S szól szép csengő hangon: én inkább meghalok
 Mint a tied legyek, míg vőlegényem él,
 A ki hű és szeret s nem hiába remél,
 Szép Estike, szólott Ármány nagy kevélyen,
 Mert esküszöm neked, hogy még ezen éjjel
 Hatalmamba kerül, mert körül van fogva
 Hadseregeimtől, mint te e barlangba.
 Ekkor hirtül hozzák szolgálai Ármánynak,
 Hogy már nyoma sincsen számtalan hadának,
 Mert Csillám mind kővé változtatta őket,
 Semmiféle fegyver nem bánthatja őtet,
 S már siet utánok, hogy kiszabadítsa
 Estikét, s bosszuját itten valósítsa.
 Zárjátok be rögtön az erős kapukat,
 Mellyeken pinczémben Csillám ide juthat;
 Ordít Ármány, és az első kapu zárja
 Lepattan, melly őt a világtól elzárja.
 Csillám megérkezik, döngtet a kaput,
 De az nem enged, és másutt meg nincsen út,
 Mellyen lejöhetne Csillám Estikeért,
 Ki remeg kedvese drága életeért.
 Ármány pedig erős vas kapuján belül
 Neveti Csillámot gyémántjai közül.
 Most óriás munka van ám Csillám előtt
 Mi csak bátorítja de nem rettentí őt,
 Mert tudja munkáját hűség jutalmazza,
 Ha szép Estikéjét onnan szabadítja.
 Tehát hozzá is fog és biztos kezével
 Keblébe szeretet és szent hűségével
 Addig rázza s üti Ármánynak kapuját,
 Mig az sarkaiból kifordul és útját
 Nyitva hagyja neki, de Ármány neveti
 S a második kaput is bérekeszteti.

Csillám pedig be megy a tágas üregbe,
 És Ármány kincseit változtatja egybe
 Hitvány kőhalommá, ő más kincsért eped
 S a második kapu szinte kettő reped.
 Ármány pedig bősziült méreggel tova fut
 Előtte mindég csak keskenyebb lesz az út,
 Gyémánt palotája is kővé változott,
 De azért nem enged még sem az átkozott,
 Hanem tovább vonul lépésről lépésre,
 És Csillám utána de időzve s késve.
 Mert a sok akadály mit elébe gördít
 Igénybe veszi az ifju erejét,
 De azért nem csügged a hős lelki Csillám,
 Munkájában sebes mint az égi villám,
 És nem kábitja el az aranyak fénye
 Szebb ennél Estike bájos szeme fénye.
 Végre az utolsó kapu is be robban
 S Csillám abba bátran mint győző betoppan,
 De ott puszta áll a mély barlangnak torka
 S a mélyből hangzik fel iszonyu hahota.
 Ármány leköltözött minden kincseivel
 A földnek gyomrába a szép Estikével,
 És rémitőn hangzik örült hahotája
 S közbe közbe a szép Estikének jajja.
 De a bátor Csillám oda is berontott
 Mi útjában állott kővé változtatott,
 És Ármány csak futott, mindég csak előre
 Míg nem elérkezett vég rejték helyére.
 Ez maga a pokol tágas kapuja volt,
 Körötte az ürben iszonyu csend honolt,
 De jókor érkezett még Csillám a helyre,
 Ha később érkezik Estikét örökre
 Elvesztette volna; de a pillanatban
 Mellybe Ármány bizván az ő szolgáltaiban,
 A szép Estikét az ő kezökre bízta,
 S maga a pokolnak kapuját kinyitja,
 Csillám megérinté Ármánynak szolgálait
 Kik azonnal kővé változtanak mind itt,
 S így a szép Estikét karja közé vette
 S Ármányt a pokolig szüntelen üldözte.
 De a kapu megnyílt s Ármány egy ugrással
 A pokolba vala rémes orditással,
 A rémitő kapu utána csukódott
 S a megszabadító örök éjben állott
 Ötezer ölnyre a földnek gyomrában,
 A borzasztó üreg néma magányában.
 Estike Csillámnak kebelére borult,
 Szíve úgy dobogott, melle úgy elszorult,
 Hogy szót sem szólhatott első pillanatban
 És minden érzelme csak egy forró csókban
 Olvadott most össze, midőn fény sugárral
 Telt meg a mély üreg, s gyémánt koszorúval
 Ott állott a nemtő a hűség nemtője,
 És az ártatlanság hű védelmezője
 Áldólag terjeszté felettök ki karját,
 S megmutatta nekik kivezető útját
 A hosszú barlangnak, mellyben mérhetetlen
 Kincsei Ármánynak haszonvehetetlen
 Csillogó kövekké változának által,
 A derék hű Csillám varázs botja által.

S hogy az utat Csillám majd el ne tévessze,
 Előtte mindenütt patak serkedeze,
 Melly végre kivitte őket napvilágra,
 A rég nélkülözött és szabad világra,
 Ármány pedig eltűnt a pokol éjébe,
 És be burkolódzott annak rejtekébe,
 S ha megjelenik is gyakran bár a földön,
 Csak titokban jár a pusztá temetőkön
 S vesztőhelyek körül, s gazokkal cimborál
 És becsben egyedül csak a roszaknál áll.
 Ez az eredete ezen nagy barlangnak,
 Mellynek igen mély nagy üregei vannak,
 És a benne levő csillogó kötőmeg
 Mind Csillám botjától érintve kövült meg,
 S voltak hajdan Ármány óriás kincsei,
 Aranyja ezüstje és drága kövei,
 Mellyel a világot készült hódítani,
 S az emberiséget igyekezett rontani,
 De kitartás s hűség meggyőzte cseleite,
 S hogy ne üzhesse e világon bűneit,
 Midőn párosulni akart a pokolba.
 Űzte őt Csillámnak hű kitaró karja,
 S ő nemzedék nélkül elevenen jutott
 A pokolba, hova tette által bukott.
 Csillám és Estike nagy boldogságokban
 Vissza vágyakoztak kedves hazájokba,
 Hol örök tavasz van, s szebbek a virágok,
 Csak ott virulhatott az ő boldogságok
 S lettek olly nemzedék törzs szülei, kiknek
 Meghagyták hogy egykor e földre jöjjenek,
 Hol ők a hűségnek szép példáját adták,
 És azt mindörökké a földön fentartsák.
 Meg is tartották, mert a mi hős eleink
 Legdicsőbb vitézebb első hét vezérink
 Ázsiából olly hű népet vezetének
 Ezen földre, a melly megfelelt nevének
 Mindég, és erényben s hűségében nagy volt,
 És becsületében nem esett soha folt.¹⁰⁰

VII.

A néprege szerint a mai Aggtelek helyén egy nagy város állott volna, a Baradlatetön pedig egy gyönyörű vár, melynek aranyos fedele messze tündöklött és fénylett. A várban lakozó király sok harci népet tartott, kikkel rabolva és gyilkolva járta be a környéket s temérdek kincset halmozott össze várában s az alatta lévő barlangban. Egykor valahol messze földön egy gyönyörű királyleányt ejtett zsákmányul, kinek szerelmeért minden kincsét felajánlotta, de hiába. A királyleány vőlegénye sok hiábavaló keresés után végre megtudta menyasszonyának tartózkodási helyét, és varázspálczájával felpattantván a várkapuk zárait, híveivel behatolt a várba. A király szolgáljaival a barlangba menekült, a hol aztán a fentemlített varázspálcza erejénél fogva szolgáljaival és összes kincseivel együtt cseppkövé változott; a királyleány természetesen megszabadult.¹⁰¹

100 *Tatár P.*, 1859b. 3–16.

101 *Siegmeth K.*, 1890. 8–9.

VIII.

A csodás cseppkő képződmények úgy alakultak ki az aggteleki barlangban, hogy a Baradla hegytetőt egykor aranyfödelű vár koronázta, benne pedig hatalmas rabló lakott, ki összes kincseit a vár pinczéiben halmozta föl; oda ajánlotta mindezt a szép leánynak, kit elrabolt, hogy őt szeresse, – de annak vőlegénye varázsbottal segítségével kőoszlopokká merevítette a rablót és zsoldosait, menyasszonyát pedig megszabadította.¹⁰²

IX.

Az aggteleki híres cseppkőbarlangról azt tartja a nép, hogy egy zsarnok úr kastélya volt, ki itt annyit garázdálkodott, hogy a jó Isten jónak látta megbüntetni kővé változtatva mindenével egyetemben.

Ugyanily rege járt egykoron a Dobsina közelében lévő jégbarlangról. Csakhogy itt kővé változtatás helyett jéggé változtatta őket a bölcs bíró.¹⁰³

IRODALOM

Aarne, Antti

1912 Verzeichnis der finnischen Ursprungssagen und ihrer Varianten. FFC, 8. Hamina

1918 Estnische Märchen- und Sagenvarianten. FFC, 25. Hamina

A. B. P. [Almási Balogh Pál]

1820 Baradlai utazás 1818-dik Esztendőben. Tudományos Gyűjtemény, I. 63–90.

Antal István Bertalan

1965 Aggtelek község helynevei. Kzt. Néprajzi Múzeum, Ethnológiai Adattár. Ltsz. 14427.

Balázs Dénes

1982 Az tsudálatos Baraglya nevű barlang. Karszt és Barlang, II. 97–100.

Balázs Géza

1996 „Barlangnév-tan” – barlangi helynevek. Jakucs László professzor 70. születésnapjára. Névtani Értesítő, 18. 63–74.

Bendefy László

1963 Régi leírások az aggteleki Baradla-barlangról. Karszt és Barlang, II. 49–54.

Bél Mátyás

1992 Gömör vármegye leírása (1749). Gömör Néprajza, XXXV. Fordította: Tóth Péter. Debrecen

Bérczy Károly

1854a A Baradlában. In: Világ folyása. Beszélyek. I. 71–120. Pest

1854b Szilicze. (Tündérrege). In: Világ folyása. Beszélyek. I. 121–140. Pest

Bihari Anna

1980 Magyar Hiedelemmonda Katalógus. Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához, 6. Budapest

Czech von Czechenherz, Jaroslav

1904 Beiträge zur Volkskunde von Mähren und Schlesien. Zeitschrift für Österreichische Volkskunde, X. 89–96., 140–146.

¹⁰² Hanusz I., 1893a. 342.

¹⁰³ Székely L., 1896. 378.

Dähnhardt, Oskar

1907–1912 *Natursagen. Eine Sammlung naturdeutender Sagen, Märchen, Fabeln und Legenden. I–IV.* Leipzig–Berlin

Dénes György

1969 Az Aggteleki-barlang megjelenése a földrajzi szakirodalmunkban. *Karszt és Barlang*, I. 5–8.

Dobos Ilona

1970 A történeti mondák rendszerezéséről. *Ethnographia*, LXXXI. 97–112.

1971 Tarcsl története a szó hagyományban. Budapest

1979 Helyi monda. In: *Ortutay Gyula* (főszerk.): *Magyar néprajzi lexikon*. II. 522. Budapest

Dömötör Tekla

1964 A mondatutatók nemzetközi értekezlete Budapesten. *Ethnographia*, LXXV. 166–167.

Dudich Endre

1932 Az Aggteleki cseppkőbarlang és környéke. Budapest

Erdősi Laura

1963 Wernher: De Admirandis Hungariae Aquis. *Communicationes ex Bibliotheca Historiae Medicae Hungarica*, 29. 103–146.

Faggyas István

1991 Kelemér „regéje”. In: A keleméri mohosok. *Növényföldrajz, történelem és néphagyomány*. 15–16. Debrecen

Farkasfalvi Imre, id.

1911 Hanusz István emlékezete. *Földrajzi Közlemények*, XXXIX. 213–220.

Grimm, Jacob–Grimm, Wilhelm

1816–1818 *Deutsche Sagen. I–II.* Berlin

G. S.

1909 A természettudomány veszteségei. *Természettudományi Közlöny*, XLI. 228–230.

Hanusz István

1893a Népköltésünk a geológiában. *Földrajzi Közlemények*, XXI. 337–350.

1893b Népköltésünk a geológiában. *A Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Munkálatai*, XXVI. 471–481.

1900 Népköltés a Magyarföld geológiájában. In: *A Magyar haza föld- és néprajzi jellemképekben*. 56–78. Kecskemét

Hazslinszky Tamás

1991a A Baradla-barlang múlt századi vendégkönyvei. *Karszt és Barlang*, I–II. 57–64.

1991b A Baradla-barlang múlt századi látogatói. *Hegyi Sport*, május–június. 68–70.

1992 Visitor's Books the Baradla Cave from the last century. *Proceedings of the ALCADI '92 International Conference on Speleo History*, *Karszt és Barlang*, Special issue. 41–46.

Hála József

1995 Barlangi képződmények a népi gyógyászatban. In: *Ásványok, kőzetek, hagyományok. Történeti és néprajzi dolgozatok. Életmód és Tradíció*, 7. 335–343. Budapest

Hoffmann–Kraye, Eduard (Red.)

1931–1932 *Handvörterbuch des Deutschen Aberglaubens. I–IV.* Berlin–Leipzig

Hornyik József

1901 Kecskeméti írók. „Kecskemét múltja és jelene” című mű részére. Kecskemét

Hunfalvy János

1867 Az aggteleki és büdöstói barlangok. In: *Hunfalvy János* (szerk.): Gömör és Kishont törvényesen egyesült vármegyének leírása. XCIV–CX. Pest

Jakucs László

1952 Aggteleki cseppkőbarlang. Budapest

1957 Aggtelek és vidéke. Útikalauz. Budapest

1961 Aggtelek és környéke (Az Észak-Borsodi karsztvidék) útikalauza. Budapest

1975 Aggtelek. Budapest

1984 Barlangjaink születése és halála. In: *Kordos László*: Magyarország barlangjai. 27–38. Budapest

Katona Imre

1977 Parasztságunk történelemszemlélete. Népi Kultúra – Népi Társadalom, X. 189–206.

Korabinsky, Johann Matthias

1786 Geographisch-Historisches und Producten-Lexikon von Ungarn. Pressburg

Kordos László

1971 Barlangi kirándulások a XIX. század első felében. Karszt és Barlang, I. 33–35.

Landgraf Ildikó

1993 A magyar történeti mondanakutatók kérdései. A Herman Ottó Múzeum Közleményei, 28. 51–54.

Lipták Gábor

1969 Az aggteleki pásztor. In: Sárkányfészek. Regék, mondák, történetek Észak-Magyarországból. 154–193. Budapest

1974² Az aggteleki pásztor. In: Sárkányfészek. Regék, mondák, történetek Észak-Magyarországból. 154–193. Budapest

Loorits, Oskar

1926 Livische Märchen und Sagenvarianten. FFC, 66. Helsinki

ML

1884 Magyar lexikon. XV. Budapest

Nagy Ilona

1979 Bericht über den ungarischen Sagenkatalog. Artes Populares, 4–5. 171–175.

Nagy Miklós

1868 Gömörmegyei képek. Az aggteleki-barlang. Magyarország Képekben, II. 169–177.

Nyáry Jenő

1881 Az aggteleki barlang mint őskori temető. Budapest

Ortutay Gyula (Red.)

1964 Diskussion und Arbeitsresultate. Tagung der Sagenkommission der International Society for Folk-Narrative Research. Budapest, 14–16. Oktober 1963. Acta Ethnographica, XII.

Papp Károly

1909 A geologia halottai 1909-ben. Földtani Közlöny, XXXIX. 543–563.

Petőfi [Sándor]

1897 Uti rajzok. I. Uti jegyzetek. II. Uti levelek Kerényihez. Budapest

Pogány Péter

1978 A magyar ponyva tüköre. Budapest

Rudnay Manó

1855 Baradla. Vasárnapi Újság, II. 52. sz. 421–422.

Schwab, Erasmus

1865 Land und Leute in Ungarn. I. Natur-, Cultur- und Reisebilder. Leipzig

Siegmeth Károly

1890 Az Aggteleki cseppkőbarlang. Eperjes

1891 Az Abauj-torna-gömöri barlangvidék különös tekintettel Torna vidékére és az Aggteleki-barlangra. Klny. a Magyarországi Kárpátgyesület Évkönyve XVIII. évfolyamából. Kassán

Sinninghe, Jacques R. W.

1943 Katalog der niederländischen Märchen, Ursprungssagen, Sagen und Legendenvarianten. FFC, 132. Helsinki

Szántó Kálmán

1909 Hanusz István emlékezete. Kecskemét

Székelly Kinga

1992 John Paget. Egy magyarrá vált angol nemes barlangleírásai (1808–1892). Karszt és Barlang, I–II. 53–60.

Székelly Leó

1896 Gömörmegyei babonák. Ethnographia, VII. 374–379.

Szendrey Zsigmond

1923 Magyar népmonda-típusok és tipikus motívumok. Ethnographia, XXXI–XXXIII. 45–64.

Szinnyei József

1891 Bérczy Károly. In: Magyar írók élete és munkái. I. 907–909. Budapest

1902 Medve Imre. In: Magyar írók élete és munkái. VIII. 987–993. Budapest

1908 Schwab Erasmus. In: Magyar írók élete és munkái. XII. 734. Budapest

Tardy Lajos

1988 Orosz és ukrán utazók a régi Magyarországon. Budapest

Tatár Péter [Medve Imre]

1859a Az aggteleki barlang eredete, vagy: A föld alatti bujdosók. Tatár Péter Rege kunyhója, 14. sz. 54–62. Pesten

1859b Az aggteleki barlang eredete, vagy: A hűség és kitartás jutalma. Tatár Péter Rege kunyhója, 13. sz. 3–16. Pesten

[Teleki Domokos]

1796 Egynehány hazai utazások' le-írása Tót és Horváth Országoknak rövid esmér-tetésével egygyütt ki adatott G. T. D. által. Bétsben

Tompa Mihály

1904 A barlang lelke. In: Tompa Mihály munkái. III. Balladák. Beszélyek. Regék. Sajtó alá rendezte és bevezetéssel ellátta: Lévy József. 212–216. Budapest

1905 Lófő. In: Tompa Mihály munkái. IV. Népregék. Virágregék. Sajtó alá rendez-te és bevezetéssel ellátta: Lévy József. 95–97. Budapest

Török János

1867 A gömörmegyei népies gyógymódok. In: Hunfalvy János (szerk.): Gömör és Kishont törvényesen egyesült vármegyének leírása. 170–184. Pest

Ung. Magazin

1781 Nachricht von einer merkwürdigen Höhle. Ungarisches Magazin, I. 77–79.

Vass Imre

1831 Az Aggteleki Barlang le írása. Pesten

Vendégkönyv

1835–1877 Aggteleki barlang. Vendégkönyv. I. Kzt. Aggteleki Nemzeti Park, Aggtelek

Voigt Vilmos

1982 Monda. In: *Király István* (főszerk.): Világirodalmi lexikon. VIII. 515–518. Budapest

Wernher, Georgius

1549 De Admirandis Hungariae Aquis. Basel

DIE SAGEN DER AGGTELEKER BARADLA-HÖHLE

Die Baradla-Höhle in Aggtelek (Komitat Borsod-Abaúj-Zemplén) hatte und hat, wie zahlreiche andere Höhlen im Karpatenbecken, auch ethnographische Beziehungen. Dies wird gleichermaßen von alten Aufzeichnungen, literarischen Daten und rezenten Sammlungen bestätigt. In der Studie teilen die Verfasser die mit der Höhle verbundenen ethnographischen Angaben (volkstümliche Erklärungen über die Bezeichnungen und Herkunft der Formationen, Schatzsuche, die Höhle als Versteck in Kriegszeiten, als „Vergnügungsort“ der örtlichen Jugend, die Höhlenführung als volkstümliche Beschäftigung, die Tropfsteine als Heilmittel usw.) mit und weihen den beiden, mit dem Entstehen der Höhle verbundenen Sagen besondere Aufmerksamkeit. Sie beschreiben deren literarische und volkstümlichen Variationen, sowie die bisherigen Ergebnisse ihrer Untersuchungen und Analysen.

Abschließend bestimmen sie aufgrund der 1963 während der in Budapest organisierten internationalen Sagenkonferenz akzeptierten Klassifikation den Platz der mit den Höhlen zusammenhängenden Sagen innerhalb der Sagensystematisierungen.

József Hála–Ildikó Landgraf–Kinga Székely

FERENCZY KÁROLY BIBLIAI TÁRGYÚ KÉPEI

VÉGVÁRI LAJOS

A nagybányai tájék „biblikusan monumentális” mondta Ferenczy, és ettől a tájtól ihletve festette meg fő műveit. „Ferenczynek lesznek sikerei – írta Rippl-Rónai, bár hogy egy impresszionista hogy jön ahhoz, hogy bibliai képeket fessen.” – idézi Bernáth Mária, hozzátéve, hogy mindkét művésznek a fő törekvése a naturalizmus felülmúlása volt.

Művészi szándékairól így nyilatkozott Ferenczy: „kolorisztikus naturalizmus szintetikus alapon”. Életművét ismervén a szűkszavú ars poétikáját így lehet a mai művészettörténeti kategóriákba átplántálni. Az egyik legfontosabb szó a naturalizmus: ezen ma természetelvűséget értünk, vagyis azt, hogy motívumait a természetből vette, ami azonban nem jelent szó szerinti másolást, ahogy ezt a naturalizmus fogalom tartalmazza. A kolorisztikus kifejezés ebben az esetben a színnel való szerkesztést, vagyis a művészeti tradíció értelmében való színfoltokkal történő alakítást jelent. Indirekt módon ezzel a szóval Ferenczy elhatárolta magát az analízis útján való impresszionista képalakotástól. Az impresszionizmus nem kolorisztikus, a szó hagyományos értelmében, hanem az egész palettával való színfelbontás módszere, amelyben egy színnek sincs domináns szerepe, vagyis a színt nem kifejező elemként, hanem jelentés nélküli eszköznek tekinti. Az ily módon látott szín nem hordoz, nem létesít tárgyas megjelenítést, nem tartalmaz gondolati mozzanatokat. Újabban a nem impresszionista *plein air* művészeket posztimpresszionistáknak szokás nevezni. A posztimpresszionizmus azonban Ferenczy esetében nem alkalmas kifejezés, hiszen ő nem az impresszionizmus felülmúlásával vált érzelmi-gondolati mozzanatok kifejezőjévé, mint Van Gogh, Gauguin, vagy Toulouse-Lautrec. Ferenczy művészetének alakulása lényegesen különbözik a nagybányai festészetet meghatározó másik nagy mestertől Hollósy Simontól, aki a Tengerihántás kissé szépelgő naturalizmusától eljutott az impresszionista színanalízishez, illetve a fénytől felszabadult formák egyesítésének vágyától hajtva az expresszionizmusig – mint azt a Rákóczi-induló nagy kompozícióvázlata bizonyítja. (De ide lehetne sorolni kései kékruhás önarcképét is.)

Ferenczy az általa finom naturalizmusnak nevezett stílusból kiindulva, átugorva a számára ugyancsak kínálkozó analitikus módszert (első nagybányai műveit leszámítva) az összefoglaló-dekoratív jellegű foltfestés módszerét alakította ki. Jobb híján eredményeit a Nabis csoporttal szokták összehasonlítani: Bonnard és Vuillard bensőséges hangulatok kifejezésére törekvő alkotásaival, művészi módszerével.

Ez az összevetés azonban két vonatkozásban is sántít. Elsősorban amiatt, hogy Ferenczy – akár akarva akár nem – továbbfejlesztette a Munkácsy által gyakorolt foltfestést – annak ellenére, hogy idegenkedett a mester drámai hatásokra törekvő romantikus realizmusától. Munkácsy Rőzsehordónője – pszichológiai vonatkozásokkal való megterheltsége ellenére – előfutára lehet Ferenczy *plein air* képeinek. (Munkácsynak a

magyar festői látást meghatározó példáját jól bizonyítja egy másik nagybányai festő, Thorma János számos műve, mint az Október Elsején vagy a Kocsisok között címűek.)

Ferenczy akkor vált a magyar festészet jellegzetes képviselőjévé, midőn a maga sajátos módján folytatta ezt a foltfestő hagyományt. Festésmódjának összefoglaló jelle- gével jutott a nyilatkozatában említett „szintézis”-hez.

E sorok írójának értelmezése szerint a szintézis a valóságos látvány és a képzelet szülte vízió egységét jelenti. Ferenczy arra törekedett, hogy nagy és jelentős témákat realizáljon a festészet nyelvén, úgy azonban, hogy ne hasonlítson a 19. század szájbará- gós, mindent magyarázni akaró ábrázolási szokásaihoz. A szintézis tehát az ő esetében a modern természetlátás és a festői látomás összehangolását jelenti. Szinyei Merse Pál ki- fejezését használva Ferenczy akkor nagy, amikor „hasból fest”, mint a Majális alkotója. Bizonyos, hogy Ferenczy a pontos természetmegfigyelés elkötelezettje volt. – Ezt a szándékát szokták emlegetni, midőn művészi etikáról beszélnek, de mint vázlatai, tanul- mányai bizonyítják, ezeket a pontos megfigyeléseit érzelemmel, rejtett, néha nehezen kiolvasható szimbolikus-eszmei mozzanatokkal telítette, így jött létre egy olyan életmű, – páratlan a magyar festészetben – mely a Három királyok, az Ábrahám áldozata és a Józsefet eladják testvérei klasszikus magasságokat ostromló alkotásait jellemzi. Ez a felismerés teszi szükségessé, hogy behatóan tanulmányozzuk bibliai tárgyú festményeit.

Ferenczy Károly a magyar művészet egyik legtudatosabb személyisége, munkás- ságának alakulását szívós következetesség, a saját képességek határainak módszeres fel- derítése és kipróbálása mellett a mind igényesebb feladatok felé törekvés jellemezte.

Így történt, hogy a kezdeti precíz rajzú életképek – helyesebben szólva valóságje- lenetek mellett (ide tartoznak kitűnő finom naturalista munkái) kísérletet tett a téma pri- mér jellegű megörökítésén túl a másodlagos – szimbolikus szellemiségű művek alakítására. Első ilyen tárgyú műve a Tékozló fiú, valójában csak a cím segítségével ért- hető. „A Tékozló fiú – írja Petrovics Elek – más jellemvonására utal Ferenczynek – ar- ra, hogy olykor elvágik a naturalizmus légköréből s színben is, kompozícióban is olyan területre csap át, ahol a stílus átformáló ereje uralkodik. A »Tékozló fiú« sápadt és halkított harmóniájában lehetetlen nem gondolni arra, hogy a »Pauvre pêcheur« minő hatással volt Ferenczyre.”

A Puvis de Chavannes, a klasszicizálás és a naturalista vonalrajz szélsőségei kö- zött munkálkodó francia mester sokkal inkább a szituációt értelmező címmel, semmint a témából kibontható lelki-szimbolikus tartalommal fejezte ki szándékait. Kétségtelenül Ferenczyt is megihlette ez a fajta ábrázolásmód, de éppen szellemiségének gazdagsága, olvasottsága és általánosításra törekvő lényeglátása következtében ez a látásmód és a kapcsolódó kifejezési rendszer kevés volt.

Ezzel az elégedetlenséggel magyarázható, hogy rendszeresen foglalkozott bibliai témákkal, mert a szentírás szituációit, történeteit, paraboláit olyan alkalomnak ítélte meg, amely lehetővé tette a saját korára vonatkozó aktualizálást. Ehhez a szándékához meg kellett találnia a megfelelő formát. Így jött létre a művészetében egyedülálló kom- pozíció, a Három királyok imádása. A klasszicizáló oszlopok és a lépcsős előtér lehető- séget adott számára, hogy itáliai élményeit, elsősorban Tiziano bonyolult térhatású kompozícióit (ilyen a Pesaro család madonnája), át próbálja fordítani a naturalizmus nyelvére. Ez a szakirodalomban kevésbé értékelt műve nemcsak azért jelentős, mert el- vezet az Archaeológia monumentális szecessziós megoldásához, de azért is, hogy a fi- nom naturalizmus ezüstös tónusai után kísérletet tett a lokálszínek kompozíciós alkalmazására, a fény és árnyék rendszernek a plein air-féle módosítására. A reneszánsz

1. kép. Királyok hódolása (MNG)

2. kép. Hegyi beszéd (MNG)

formavilága később is kísért Ferenczy kompozícióiban, de ezeket az emlékeket el tudta fedni a foltfestés sajátos áthangoló módszereivel.

Csak a címe miatt tekinthetjük bibliai tárgyú képnek a Münchenben festett Ádámot, melyből alig olvasható ki valamiféle szellemi tartalom. Mégis figyelemre méltó abban a vonatkozásban, hogy itt kísérli meg először az alaknak a tájképi háttérrel való hangulati egységbe foglalását.

„Ezen a müncheni képen – Petrovics szerint – bizonyos gobelin karaktert hoz létre, amelyet a háttérnek célzatosan szőnyszerű megoldása is erősít. Az Ádám egyébként még a formáknak szinte tanulmányoszerű részletezését mutatja, némiképpen a szabad művészi alkotás és az akadémiai studium között ingadozik, mintha Ferenczy alaposan le akart volna számolni ezúttal az emberi test formarendszerével, hogy úrrá legyen felette s módjában legyen majd bátran összefoglalni aminek elemzésével elkészült.”

A Nagybányára való utazás, majd letelepedés legnagyobb élménye a plein air lehetőségek felfedezése, ami a filozófikusan gondolkodó Ferenczy számára nem csupán új festői lehetőséget kínált, hanem pantheisztikus világlátásának tudatosítását. Ferenczy Bénivel folytatott beszélgetéseim során kitűnt, hogy Ferenczy Károly elutasított mindenféle tételes vallást, de hitt abban az antik pogány megállapításban, mely szerint „To pan est i ho theosz”. Ezzel a nézetével valójában Assisi Szent Ferenc misztikus természetszemléletét alkalmazta a 19. század naturalista gondolkodásának korlátai között. Nem feledkezhetünk meg arról, hogy Ferenczy Károly, mint természettudományi ismeretekkel rendelkező agrármérnök egyfelől a materialisztikus világképet fogadta el, de mint művész szárnyalni kívánt, felülmúlni a tradíció szabta korlátokat. Ebben a szándékában látom az okát, hogy ateistának vélt gondolkozásmódja ellenére a bibliai témák fontos szerepet kaptak művészi világában.

Pantheisztikus természetlátásának félreérthetetlen dokumentuma a Hegyi beszéd első változata. A figyelmesebb tanulmányozás arra vezet, hogy az alakok és a természet egyenrangú szerepet kapnak a festményen. A különböző társadalmi típusokat képviselő hallgatók áhitata a természetben való feloldódásában teljesült ki, s ezzel magyarázható, hogy Jézust hátnézetben ábrázolja. Az ő téri helyzete egyértelműen a természeti részletek megcsodálására vezeti a néző tekintetét. Bár Ferenczy nem ismerhette Brueghel Keresztelő János című képét, mely ekkoriban még a Batthyányi-gyűjtemény rejtett kincse volt, szellemében és törekvéseiben párhuzamba állítható vele. A bibliai tárgyú kép a művész hitvallását hivatott kifejezni: a természet örök, s az ember nem ura, csak öntudatosult része ennek az őt körülvevő valóságnak.

„A Hegyi beszéd egész kompozíciójában megtalálhatjuk a folthatás elért dekoratív jellegét, s még inkább a lélek áhitatát, mely a festménynek mélyen emberi költészetéből most még sokkal gazdagabban árad. Egyúttal azonban növekvő térfoglalását látjuk a természetnek. A nagybányai gyönyörű táj már nem csupán kerete az emberi mozzanatoknak, hanem Ferenczy képzeletének gerjesztője, művészetének sugalmazója, úgy a Hegyi beszéd, mint későbbi bibliai képei szervesen állanak elő abból a hangulattól, melyet a táj monumentális volta és biblikus hangulata járt Ferenczy képzeletére, úgyszólván édes gyermekei a táj és a művész szerelmének.” (Petrovics).

„Egy délután, midőn a papok réjtjére ért egyszerre és önkéntelenül jelent meg képzeletében a Hegyi beszéd egyszerű és széles kompozíciója” – írja Petrovics Elek.

A Hegyi beszéd második változatának megmaradt részletei abból a szempontból fontosak, hogy előkészítik az életmű egyik legjelentősebb darabjának, a Három királyok vonulásának festői megoldását. A mű értelmezésének kísérlete előtt foglalkoznunk kell

3. kép. Három királyok tanulmányfejek (HOM)

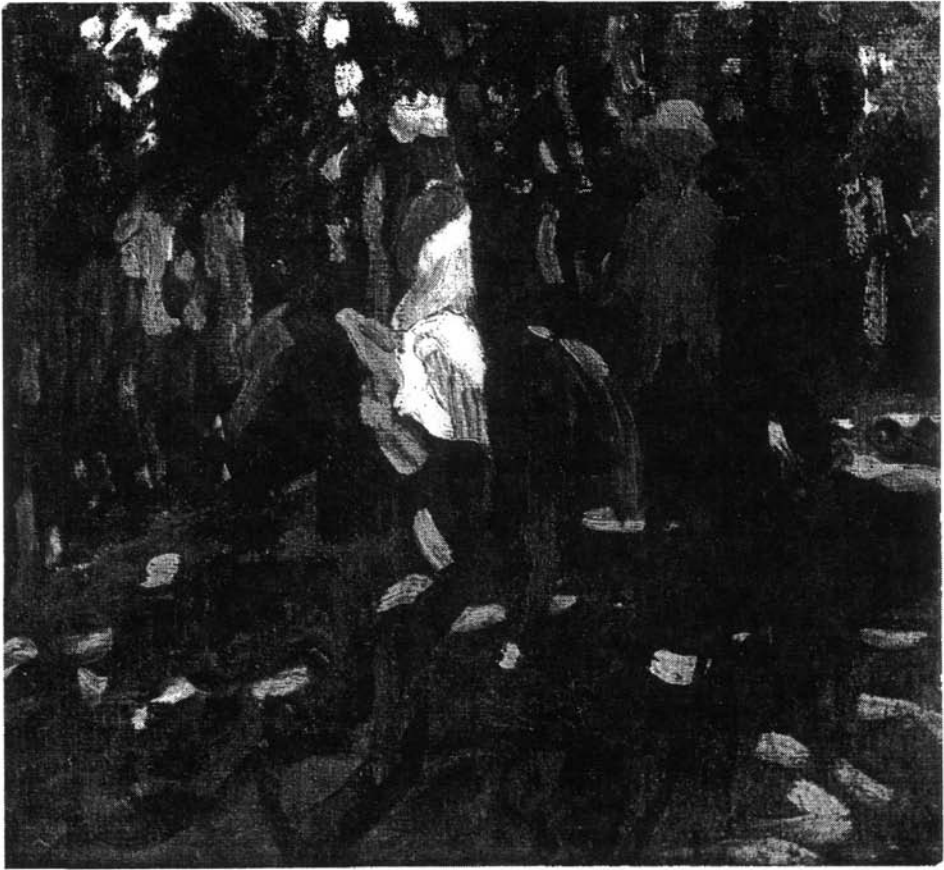
az előkészületet jelentő tanulmányokkal. Szőnyi István tulajdonából a Petró-gyűjteménybe, majd a Miskolci Képtárba került tanulmányfejek még a Hegyi beszéd stílusához állnak közel, típustanulmányok, melyekben akár a korábbi háromkirályok olaszos kompozíciójához illő megoldások is fedezhetők fel. A többi tanulmány, melyek Genthon monográfiájában 101–107 szám alatt szerepelnek, a festő átszellemítő-összefoglaló szemlélete alakulásának fontos dokumentumai.

A rossz minőségű chromoxid zöld miatt a mű szépségei nem érvényesülnek eléggé. Valójában nem az egyes részleteken múlik a mű hatása, hanem az összbenyomáson. A titokzatos zöld tónusból elősejlő figurák a kor legjobbjainak, üzenetével rokonok A tiszta forrás mítoszának egyik reprezentatív kifejezése.

A szecesszió korának gyakori témája megkeresni az ősforrást, visszatérni az ipari civilizáció előtti stádiumhoz, az elveszett paradicsomhoz. Ennek feltalálására vállalkozott Gauguin, midőn Óceániába költözött. A képei tanúsága szerint Tahitiben és a Marquises-szigeteken készült alkotásai a művészi idealizálás termékei, az elképzelések realizálása iránti nosztalgia szülöttei. A dolce far niente vágya esztétikai mákonnyak bizonyult. Nagy művét, a Honnan jöttünk, hol vagyunk, hová megyünk címűt a kiábrándulás, a minden kultúrában azonos létproblémák megoldhatatlansága miatti gond szülte. Gauguin egyik utolsó festménye, a Lovasok a tengerparton a kifejezhetetlen végtelent jelzi: a magasra meredő hullámok mögött a nihil rejtezik.

A magyar művészetet is magával ragadta a szecesszió mítoszkeresése, így született meg Vaszary, Csók István néhány képe. E beállítottságnak fontos emléke Ferenczy Dafnisz és Cloe című munkája, mely ugyan Kiss József verséhez készült illusztráció, valójában a verstől függetlennek tekinthető, az antikvitás iránt érzett nosztalgia kifejezése.

Ferenczy számára a látott valósághoz való hűség erkölcsi törvény volt, csak a látvány adta inspirációt tekintette az egyedüli kiindulásnak. A természeti látvány élményét képzeletében tovább formálta. A megismert és megértett motívumot, csak atmoszférateremtő és témát sugalló lehetőségnek tekintette. Így vált lehetővé, hogy a nagybányai gesztenyés fái közé bibliai lovasokat merjen elképzelni. A ló és lovas Ferenczy művészetében meghatározó motívum: az ő délceg és a lovassal együttérző lovai egy évtizeden át foglalkoztatták képzeletét. A ló Ferenczy szerint meghitt és segítő természeti

4. kép. Lovasok az erdőben (HOM)

lény, mely kiemeli a rajta ülőt a hétköznapi világból, egyfajta jelentőséget nyújt, emelkedettséget ad lovasának. Ez a látvány akár mítikus jelentőségűvé teheti a lovast és lovát. Ebben az elképzelt alapállásban lehet elhelyezni a Három királyokat. A festmény ikonográfiája eltér a hagyománytól: éppúgy természeti félistenek, mítikus alakok lehetnek, mint amennyire bibliai figurák. Hiszen Ferenczy bennük nem a megszületett kis Jézus hódolására induló bibliai királyokat ábrázolta, sokkal inkább három olyan lényt alkotott, akik diadalmasan, fenségesen jelennek meg az erdő misztikus zöld homályában.

Nem véletlen tehát, hogy vázlatain sokat foglalkozott alakjainak megoldásával. A kiindulásnak tekinthető Miskolcon lévő fejtanulmányokat a továbbiakban általánosítottta, megfosztotta konkrét személyi jellegzetességeiktől és eszményi, de mégis reális típusokká kerekítette őket. Büszke nyugalma a természetben való otthonosságukat, a mindenséggel való egységüket fejezi ki. Vitathatatlan mítikus figurájuk az ikonográfiai hagyományoktól való eltérést hangsúlyozza, hiszen nem hoznak ajándékokat, mint ez a korábbi Háromkirályok képén látható: személyiségük méltósága fejezi ki fejedelmi voltukat, a természettel való összhangjukat. Így emelte magasabb szintre Ferenczy a Hegyi

beszéd ember és természeti látvány egységét. Hasonló értelmezés olvasható Bernáth Aurél remek tanulmányában: „Az alakok ebbe a sejtelmes sűrű szövődékbe vannak szinte beleágyazva. Egyek a környezettel. Zöldje zöldre festi őket, a reflexek vibráló világa tárul rajtuk fel, de alárendelt szerepben. Valami ünnepélyesség ömlik el rajtuk. Önmagukban állnak, s kifejeznek valami várakozásfélét, ezt Ferenczy nem a figurák jellemzésével éri el, inkább az egész kép ad sejtelmesen nyugtalanító érzést... A kompozíció szigorúsága, áttett fogalmazása mindig út az elvontabb (ha úgy tetszik az emelkedettebb) beszédhez. ... Ferenczynek talán nem a leghibátlanabb képe a Három királyok, de a legemelkedettebb, a legtisztább zengésű.”

A sejtelmességből fokozatosan kirajzolódik a kompozíció különlegessége. Első látásra a figurák elhelyezkedése megfelel a naturalista szemléletnek. Az egymást követő két fehér ló helyzete nem látszik szándékosnak. A naturalizmus módszeréhez sorolható az is, ahogy a jobb oldali ló farát elvágja a kép széle. Ebből a látszólag „véletlen” elrendezésből bontakozik ki a mű nem kis tudatossággal megtervezett kompozíciója. A néző elsősre a bal oldali lovast észleli, aki szinte a kép középpontjának tűnik. Centrálisnak látszó helyzetét a jobb oldali fehér ló is elősegíti, ily módon három egymáshoz kapcsolódó fehér folt uralkodik a képen, melynek a bal oldali lovas a csúcspontja. A fehér ruhás lovas és a jobb oldali ló közötti részben megjelenik egy barna testű férfi. Vörös ruhája magára vonja a figyelmet, éppúgy, mint a néző felé forduló testhelyzete. A profilban ábrázolt fehér ruhás lovassal ily módon téri kontrasztba került. Ezáltal a kép némi mélységet is kap. A jobb oldali lovas, akinek csak mellképe látható, világító turbánjával nyer hangsúlyt. A három különböző térbeli magasságban látható fej között a néző háromszögű kapcsolatot lát, így jön létre az a helyzet, hogy a bal oldali lovas fehérítő foltja ellenére a sötét bőrű lovast észleljük a kép valódi középpontjának. Ezáltal nemcsak megnő a jelentősége – szinte szimbolikus figurává válik –, az ő egzotikus jellege készíti a nézőt a mitológikus vonatkozások tudatosulására, s vezet el a tiszta forrás eszméjéhez. Ily módon válik a kép a gauguini nosztalgia, vagy Bartók kereste természeti ember kifejezésévé. A Három királyok értéke és jelentősége, túl festői szépségén, mitológikus jellege következtében a századforduló művészi törekvéseinek, új ideológiát kereső magatartásának kiemelkedő és reprezentatív alkotása.

A Három királyokhoz két további életképszerű alkotása kapcsolható. Az egyik az Estihangulat lovakkal, a másik a Hazatérő favágók. Az Estihangulat című képen feltűnő, hogy a két ló egymáshoz való kapcsolódása azonos a Három királyok lovaival. A mű bensőséges hangulatát itt nem a természet, hanem a lovak luminozus, szinte belülről világító színfoltja határozta meg. A tájképi részlet ebben az álomszerű világban a valóság racionális ritmusát képviseli. A Hazatérő favágók – bár munkásembereket ábrázol – nem sorolható a századforduló szociális tematikai festészetébe, az ún. Armelezut-Male-rei világába, jóllehet típusukat tekintve a mű figurái a társadalom alsó rétegéhez tartoznak. Ferenczy mellőzte az ebben a korban szinte kötelező vádoló tekintetet (melyet a sanyarú soruk idéz elő). Három méltóságteljes, szenvtelen tekintetű egyéniség a három egymás mellett haladó favágó, akik ünnepélyes csöndjük miatt akár egy betlehemes játék szereplői is lehetnének. Az sem kizárt, hogy ők voltak a Három királyok modelljei. A három egyszerű ember ugyanazt a természetközeli létet fejezi ki, mint a Három királyok. A különbség kizárólag az előadásmódban van. A nagy kép mítikus sejtelmével szemben itt a plein air józansága az uralkodó, anélkül, hogy a figurákat megfosztaná lényük sajátos atmoszférájától. A kép jobb oldalán lévő barna köpenyes figura a mű rejtélyeihez tartozik. Az alak arctípusa, hajviselete és köpenye azt sejteti, hogy ez a személy nem az erdei emberek közül való. Különállása, suta tartása azt érzékelteti, hogy ez az

5. kép. Három királyok (MNG)

ember valaha jobb sorsú volt, s most deklasszálódva idegen a természeti emberek világában, szinte zavartan viseli sorsát, a kívülrekedtséget.

Két évvel a Három királyok után festette Ferenczy életművének egyik legmélyebb értelmű és eszközeiben a legtekélyesebb képét, az Ábrahám áldozatát. A mű elválaszthatatlanul kapcsolódik a Három királyokhoz, elsősorban zöld alaptónusa, a természetből elővarázsolt látványa miatt. Ám annál jóval több rétegű, többféle értelmezést tesz lehetővé, s úgy tűnik, ez volt Ferenczy szándéka. Az egyik értelmezés elválaszthatatlan a korabeli irodalomtól. Az ősz Ábrahám fia feláldozására kész. A fiú hátnézetben ábrázolt, így hangsúlyozódik tehetetlensége, kiszolgáltatottsága. Ezt fejezi ki az összekötött kéz, a kötelék itt nem tárgyi rekvizitum, hanem szimbolikus erejű. A gyilkolásra készülő apa arcán a cselekedetre való elszánás az angyal megjelenése okozta döbbenettel párosul. Ábrahám arca dráma hordozója, hiszen az indulat az ölésig fokozódik. Fekete ruházata modern öltözetre emlékeztet; a hagyományos drapéria mellőzésével Ferenczy aktualizálja a témát. Ez az iszonyatos feszültség Strindberg drámáinak szörnyűséges hangulatát idézi. Ezt az elképzelést a festő kiváló irodalmi tájékozottsága indokolja. Ferenczy Béni közlése szerint apja élénken érdeklődött a modern északi írók iránt, Ibsent, Strindberget, Nietzsche németül olvasta, ám valójában Goethét és Anatole France-ot kedvelte. Talán Strindberg kegyetlen emberképe és Nietzsche übermensch-szemlélete elleni tiltakozás lehet az oka a bibliai téma modern kosztümözésének. Az Ábrahám áldozatának egy másfajta értelmezése is lehetséges. Ehhez a zöld lombok sűrűjéből előlépő angyal adja meg a kulcsot. Az angyal drapériája is zöld: olyan, mint maga a természet. Széles mozdulatával elválasztja egymástól az apát és a fiút, fogja le

6. kép. Ábrahám áldozata

Ábrahám kést tartó kezét. A zöld ruhás angyal megjelenése aktív, drámai elem, ő uralkodik a meglepett Ábrahám és a magát megadó Izsák passzívnak tűnő figurája között. Látomásszerű megjelenése túlvilági üzenetet hordoz „Ne ölj” parancsa nemcsak Mózesé, hanem a természeté is, mely nem ismeri el a szükségtelen ölést, nem akceptálja az embert próbára tévő istenkísértést. Az angyal fennköltén görögös profilú alakja egyszerre szétválaszt – vagyis megakadályozza az emberáldozatot –, de szélesre tárt karjaival mintha össze akarná kötni az apát és a fiút. A természet parancsa a szeretet, a békés létezés megvalósítása. Ezt a gondolatot sugallja a nézőnek Ferenczy Károly festménye. Sem ezelőtt, sem ezután ilyen spontán erővel nem fejezte ki világnézetét, humanista magatartását.

„Az Ábrahám áldozata Ferenczynek talán legjobb művészi átolmátása egyszerűsége a vizionárius költészetben szembeszökő bizonyosság arra, hogy olykor milyen messze hagyta maga mögött Ferenczy a naturalizmus világát. Szó sincs róla, ezt és ezzel rokon képeit is természet után festette, mint valamennyit, a természet adta a motívumot hozzájuk, de az eredményben legalább annyi része van a művészi látomásnak mint a valóság megfigyelésének” – írta Petrovics Elek.

A mű alakítási folyamatát így jellemzi Genthon István: „Egy kidolgozott kompozíciót is ismerünk hozzá, melyet tanulságos a véglegessel összevetni. ... A vázlat álló formátumú, az alakok csak a kép alsó felét töltik ki ... így a történet nem eléggé hangsúlyos, ezért a végleges elrendezést lényegesen megváltoztatta. ... Az immár fekvő for-

7. kép. Józsefet eladják testvérei (MNG)

mátumú képen figura és háttér tökéletesen egyensúlyba jutott, a kettő megmagyarázza, gazdagítja egymást, s a dinamikus alaknak a két statikus közé való ékelése megteremtette a kompozíció hibátlan, szinte időtlen egyensúlyát.”

A kép elemzése arra tanít, hogy Ferenczy alkotásait nem csupán a mesterségbeli tudás impozáns példajaként kell tanulmányoznunk. A plein air festő Ferenczy a régi mesterek módján nemcsak a szemnek, de az észnek és a szívnek is kínálhatja alkotását. Ez az a sajátossága, amely megkülönbözteti őt naturalista és impresszionista kortársaitól. A maga módján éppen úgy a „grand art” feltámasztására törekedett, mint kortársa, Cézanne. A francia mester azonban elsősorban a forma megújítására és megerősítésére törekedett, míg Ferenczy kortársához, Adyhoz hasonlóan a széttört világegyetem (vagy helyesebben) a művészet összerakására törekedett.

Bár a művészettörténészre kötelező a kronológia ismerete és betartása, mégis át kellett lépni ezt a törvényt, mivel csak az Ábrahám áldozata után látszik megfelelőnek az említett műnél egy évvel korábban festett hatalmas kompozíció, a „Józsefet eladják a testvérei” c. kép tanulmányozása. Ezt a döntést az indokolja, hogy míg az eddig tárgyalt főművek esetében a zöld természeti környezet kiemelkedő szerepet játszott, a tárgyalandó nagy kompozíció természeti vonatkozásai eltérőek. A figurákat nem veszi körül az erdő sejtelmes zöldje, kopár, rideg táj a jelenet helyszíne, nincs szerepük a lombok közül beszűrődő fénynek sem. A kép megvilágítása egyenletes, sem éles fények, sem kemény árnyékok nem jellemzik a festői megoldást.

Érdemes kitérőt tenni abból a célból, hogy megvizsgáljuk Ferenczy plein air fel-fogását. Ferenczy Béni mesélte a következő történetet. Apja és Réti a verandán ülve szemlélték a napsütötte tájat. Ferenczy Károly azt mondta, hogy ezt a remek szín-fény együttest fogja holnap megfesteni. Réti a fejét csóválta, s azt mondta: „nem adja ki a paletta”. Ferenczy úgy vélte, hogy a festészet képes a látvány temperálására, s létre tud hozni egy kvázi-plein airt, a színek fokozatainak segítségével. Vagyis Ferenczy Károly nem kívánta impresszionisztikus módon sem a színanalízissel, sem a különböző fény-pöttyökkel feldarabolni a látványt. Bach példájára hivatkozott, mondván, hogy a jól temperált színek segítségével ki lehet alakítani a képen a természetes világításhoz hasonló látványt.

Erre példa a Józsefet eladják testvérei. A plein air festésben a nélkülözhetetlennek tűnő árnyékokat ezen a képen a barna tónusú földhátter képviseli. Ebből az alaptól bontakoztatta ki fehér és sárga ruhát viselő alakjait. A figuráknak nincsen árnyékuk. A plein air hatást a horizont felett kibontakozó ragyogó kék ég megfestésével kívánta elősegíteni.

Ehhez a kompozícióhoz nem is lehetett volna fény-árnyék kontrasztot alkalmazni, mert lényegét tekintve – mint erre már Réti István rámutatott – egy quattrocento kompozícióra emlékeztet. A mű két kiemelkedő itáliai festő hatását szemlélteti. Az egymáshoz kapcsolt alakokból szervezett kompozíció Masaccio Adógarasának példáját követi. Ez a megoldás nem csupán a figurák váltakozó téri helyzetének – oldal-, szembenézet – ritmusára emlékeztet, de legalább ilyen fontos a szereplők portrészzerű megszemélyesítésére való törekvés. A másik mintakép, Perugino, akinek a Sixtus kápolnában látható Kulcsok átadása című freskójának két jellegzetes eleme adott példát Ferenczynek. Az egyik a széltől szélíg hullámnzó kompozíció. Ferenczy Perugino példájára a szélső figurákkal lezárja a kompozíció mindkét oldalát. Ezekről a térhatároló figuráktól indul az alakok elrendezése, oly módon, hogy az elrendezés a két izmaelita barna színfoltjától körülfogott József figurájában kulminál. József – s itt tér el Ferenczy a quattrocento mestertől – kompozíciós helyzetét tekintve Raffaello Mária eljegyzése c. festményének két csoportra osztott résztvevői között az épület a mű súlypontja. Ám a Raffaello-kép papjának egykedvűségével szemben Ferenczy képén a középpontban lévő barna embe-rektől körülvelt József a másságot, a szereplő személyiségétől eltérő különös kiválasztottságot, a sorsába bele nem nyugvó, küldetésszerű jelleget érzékelteti.

József modellje az idősebb fiú, Valér volt. „Valér – szegény” ilyen címet adott dr. Tompa Kálmán erről a nehéz sorsú Ferenczy fiúról írt cikkében. Valér eredetileg hegedűművész szeretett volna lenni – emlékezett vissza Pátzay Pál. A festő elvitte fiát Hubay Jenőhöz, az akkori idők kiemelkedő zenei személyiségéhez. Hubay úgy vélte, hogy Valér a közepesnél többre nem viheti. Ettől kezdve nem nézték jó szemmel Valér próbálkozásait, s apja a festészetre fogta. Valér kisiklott életpályája a továbbiakban az apa árnyékában alakult. Képein utánozta Ferenczy Károly stílusát, monográfiájában fontos emléket állított az apának, de sohasem tudott megbékélni sorsával. Ez az érzés okozta, hogy elhidegült viszonya öccsével Bénivel és Noémivel. Magányosan, meghasonlottan élte le életét – még halálában sem kívánta látni öccsét – így jellemzi őt dr. Tompa Kálmán kiadatlan írása.

Valér mint a testvérei által eladott József, valójában egy családban meglévő feszültség áldozata. A jobb sorsa érdemes Józsefnek Ferenczy képén nincs lehetősége a kibontakozásra, a megdicsőülésre, mint a bibliában. Ezt fejezi ki a figurák mögött látható folyó depressziós hangulatot közvetítő alakatlan formája. A folyó jellegét jól ismerjük Réti Istvánnak a miskolci képtárban található képéről. Az ő festményén a Zazar, a

sík vidékre érkező jámbor folyócska, óvatosan kerülgeti a hegyről magával vitt hordalékokból álló kupacokat. Ferenczy Károly képén a folyó ellaposodik, állóvízzé deformálódott, a kilátástalanság, a kiútatlanság érzetét kelti. Míg Perugino példaképszerű alkotásán, az apostolok csoportja felett a mindennapi élet jelenetei és az antik nosztalgiaikat kifejező diadalkapuk zárják le a teret, Ferenczy alkotásán az eseménytelen sík mező a domináns. Ezt a hegyek kékes sávja zárja le anélkül, hogy feloldódást adna mint Perugino freskójának háttére.

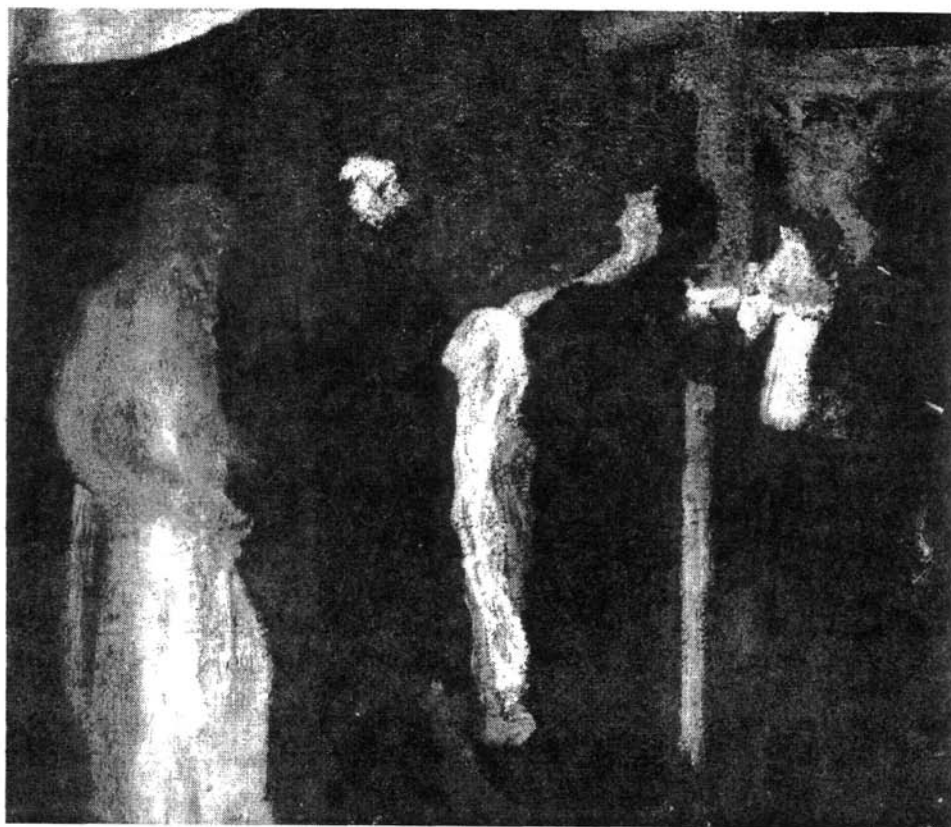
Az egyöntetű világítás nem oldja fel a kép depressziót sugalló hangulatát. Így válik a quattrocento optimizmusát kifejező mintakép a sors kiszámíthatatlanságát, az emberi lét fordulatainak, titokzatosságának kifejezésévé. Csak sejthetjük, milyen érzések kavargtak Ferenczy Károlyban, midőn kora reggel feltette a nagyméretű vásznat, festőeszközeit és a modellek ruháit egy nagy kordélyra. Így emlékezett vissza Ferenczy Béni a kép előkészületeire. Ferenczy Károly nemcsak az ismert vázlatot, de a nagy képet is a helyszínen festette. Ismét Cézanne-ra kell emlékeznünk, aki gyakran kitolta kis festőköcsiját, hogy a helyszínen fesse meg a Mont Saint-Victoire sorozatát, mely nem a külső hasonlóságot, hanem a látvány szerkezetét volt hivatva kibontani.

Az Ábrahám áldozata és József képpel átmenetileg lezárult Ferenczy bibliai ciklusa. Éveken át a plein air adta látványok megörökítésével foglalkozott. Három év alatt festette meg legismertebb és legnépszerűbb plein air alkotásait. Ilyenek a Márciusi est, a Fürdő fiúk és a Festőnő. A téli időszakban portrékat alkotott. A bibliai téma azonban továbbra is foglalkoztatta. Petrovics szerint „Mint előbbi állomásain művészetének most is összefoglalja bibliai képben azt, amit ebben az időben keresett: megfesti a keresztről való levételt”, melyet a kiváló monográfus Ferenczy fényfestő tevékenysége csúcspontjának tart.

Genthon István behatóan foglalkozott a mű keletkezésével. Szerinte ez a mű nehezen alakult. Egy ceruzavázlat – mint annyiszor –, a művésznek a jó megoldást kereső töprengését fejezi ki. Ugyanez mondható el a tervezett mű vázlatáról, mely hosszú lapangás után a miskolci Herman Ottó Múzeumba került. „Az olajvázlat csak nagy foltookban jelzi a tragédiát erről a képről – írja Genthon – négy álló alak ködlik rajta, mintha az egyik karjaiban tartaná a halott Krisztust. Ez a vázlat a szuggesztív erejével, titokzatos... hallucináció, melyben Ferenczy egészen közel jutott a német expresszionizmus eljövendő stílusához”. Valóban a figurák tömör, tagolatlan foltjai, a színek feszültsége arra utal, hogy Ferenczy mintha ki akarna lépni saját stílusából, az intenzívebb kifejezés lehetőségeit keresve. A miskolci Keresztlevétel nemcsak Ferenczy életművében tűnik egyedülálló jelenségnek, de az egész század eleji magyar művészetben. Az ún. neósok franciás igazodásával szemben a festészet egy másik útján tapogattja. Sajnos Ferenczy meghátrált a felfedezett lehetőség előtt és megfestette a plein air képek során kiformalódott stílusában a téma végleges megoldását.

A kép nehezen hozzáférhető, mivel a marosvásárhelyi képtárba került, s csak időnként látható. A raktárban való őrzés, a fény hiánya valószínűleg nem segíti elő a kép állagának megőrzését. Elég csak arra utalni, hogy Réti István Honvédtemetését, mely ugyancsak a marosvásárhelyi képtárban volt letétként, húsz éven át a falhoz fordítva tartották, s emiatt a mű elsötétedett.

Remélhetőleg Ferenczy képének nem lesz ez a sorsa. Bízunk abban, hogy a festmény felfokozott színvilága, szinte átforrósodott plein air megoldása nem romlik meg. Ugyanis a mű hatásának lényeges eleme „a felfokozott zöld háttér, ez emeli ki Krisztus sápadt alakját és a két gyászoló figura színeit, talán a fájdalom, az érzelmi túlsordultság és kozmikus fényzőn ellensúlyá az, amely ily rendkívüli intenzitással ragadja meg

8. kép. Levétel a keresztről – vázlat (HOM)

a szemlélőt. ... A megvilágítás teljes és egyenletes, a helyi színek fénnel itatódnak át, de a formák nem töredeznek szét a fényben” – így méltatja a képet Genthon.

Úgy vélem azonban, hogy a mű minden szépsége a festői ereje ellenére idegen a mai néző számára – kissé élőképszerű. Ezt elsősorban a kép jobb oldalán lévő Mária figurája okozza. Ferenczy ezzel a figurával ugyanabba a hibába esett, amit Munkácsy is elkövetett, midőn a Krisztus Pilátus előtt című képén, a bal oldalon látható karjait magasba emelő kiabáló férfit tette. Zavaró motívum az is, hogy Mária arca portrészzerű, magán viseli az ez idő tájt festett arcképek eredményeit, s éppen amiatt szinte kír a kompozícióból.

Ezzel a képpel úgy tűnik, lezárult a bibliai témákkal való foglalkozás időszaka. Mégis 1908-ban ismét bibliai téma foglalkoztatja. Összesen három változatban festette meg a Tékozló fiú című képét. Mindhárom variáció egy asztal köré helyezi el a szereplőket, balról az ülő apát, jobbról az aktban ábrázolt tékozló fiút, s középen egy könyöklő figurát. Az első két változatban egy férfi, talán a tékozló testvére, a harmadik változatban azonban egy asszony, aki kérlelő tekintettel néz az apára. Mindhárom képen egybefüggő zöld háttér látható, az első két változaton az apa vörös ruhát visel. A méretében legnagyobb és véglegesnek tekinthető változaton az apa fehér ruhát hord. Ez a fehérség erőteljes kontrasztot képez a zöld háttérrel, mellékes motívummá alakítja az

9. kép. Tékozló fiú (HOM)

asztalt, és a rajta látható csendéletet. A mű alakításánál Ferenczy felhasználta az 1903-ban festett *Nyári est* és a két évvel később alkotott *Napos délelőtt* című képeinek tanulságait. Az asztal kétségtelenül szimbolikus motívum, a családi otthont jelzi, de jelentősége inkább eszmei, semmint kompozicionális. A mű felépítése az Ábrahám áldozatát követi, de hiányzik belőle annak a drámai vizionárius ereje. Még a legjobban megoldott miskolci variáció is csupán egy nagy tehetségű művész közepes alkotása.

1905-től a Képzőművészeti Főiskolán tanító Ferenczy művészetét jelentősen befolyásolta pedagógiai megbízatása. Átérezte a státusával járó felelősséget. Részben ezzel magyarázható, hogy változtatott festőtechnikáján, kerülte a ráfestéseket, a lazúros finomságokat lehetővé tevő szegfűolajat használta, miként azt a régi flamand mesterek is tették. Az arcképek és tájképek mellett egyre többször festett női aktokat és akt kompozíciókat. Birkózókkal, artistákkal is bővült a tematikája. Ezeknek a műveknek egy részén klasszikus szellemű megoldásra törekedett, mintha saját magának is feladatként írta volna elő azt, amit növendékeiktől megkívánt. A művek másik csoportja stilizációt kívánó beállítások eredménye. Mintha kihunytt volna transzponáló, átszellemítő készsége: ezek a munkái keresettnek, sőt affektáltnak tűnnek.

Hasonló véleményt lehet mondani a művész által szétdarabolt nagyméretű *Pieta* kompozícióról, melyet 1914-ben festett. A mű ránk maradt részeiből a halott Krisztus fekvő aktképe kitűnő kvalitásokat mutat, de az ugyancsak ránk maradt sirató asszonyok megoldása kétes értékű. Nem vonható kétségbe az alakok lélekrajzának mélysége, de ezt az értéket a beállítás pózoló jellege megzavarja. A mű elgondolását a ránk maradt rajzvázlatok sejtetik. Ferenczy Giotto padovai siratásáig visszavezethető klasszikus szel-

lemű megoldásra törekedett – egy olyan képet festett, mely eddigi működésétől idegen volt. Valószínűleg ezért darabolta fel a művét. Nem lehet egyetérteni Genthon Istvánnal, aki ezt a képet olyan remekműnek tartja, amelynek a restaurátorok segítségével történő visszaállítását sürgette.

Az 1915-ben festett újabb befejezetlen Pieta viszont méltó lezárása Ferenczy életművének. Ez a 86x116 cm nagyságú vázlatos mű tömör kompozíciójával, drámai erejével ismét megcsillantja azt a lehetőséget, amely már a miskolci „Keresztlevétel”-ből is kitűnik. Mintha az akadémiai professzor fegyelmét ismét áttörné az alkotó indulat ereje, hogy egy belülről fakadó víziót realizáljon. Sajnos a nagybeteg művésznek nem volt már ereje a vázlat kiteljesítéséhez. De így is érezzük a drámát: a hátrahajló fejű Krisztus fejét a zöld ruhás János tartja; a kép középrészén Mária kék ruhás alakja, jobbra Mária Magdolna lila öltözetben. A zöld, kék és lila drapériák megkapó egységben olvadnak össze a halott Krisztus sápadt testének színével.

Áttekintve Ferenczy Károly bibliai képeit, hangsúlyoznunk kell, hogy közismert plein air látványfestészete tehetségének csak egyik oldalát reprezentálja. Tárgyalt bibliai képeivel a naturalizmus korának ellentmondásait kívánta feloldani, emelkedett gondolatokat és megindító érzelmeket szándékozott kifejezni a természetelvűségen alapuló megjelenítő pontosság segítségével. Ezek az eredményei teszik őt társtalanná a század elejének művészei között. A „grand art” megvalósítására törekedett egy olyan korban, melynek legtöbb művésze megelégedett a részletfeladatok megoldásával.

IRODALOM

Bernáth Aurél

1967 A kompozíció sorsa az újabb festészetben. In: A múzsa udvarában. Bp.

Bernáth Mária

1981 Ferenczy Károly. In: Magyar Művészet 1890–1919. Bp.

Ferenczy Valér

1943 Ferenczy Károly. Bp.

Genthon István

1963 Ferenczy Károly. Bp.

Petrovics Elek

1943 Ferenczy. Bp.

Réti István

1954 A nagybányai művésztelep. Bp.

LES COMPOSITIONS BIBLIQUES DE KÁROLY FERENCZY

Károly Ferenczy était le maître en chef de l'école de peintres de Nagybánya, école célèbre comme l'un des ateliers les plus importants des beaux-arts hongrois. Cette académie est née en 1896 pour établir „la peinture en plein air” hongrois. Le plus souvent, les participants de l'académie ont fréquenté des écoles parisiennes, surtout *l'école libre Julien*. Ils ont extrait quelque éléments du style naturaliste mais n'ont pas suivi l'impressionisme. Arrvés à Nagybánya, ces jeunes artistes hongrois cherchaient à créer des compositions de caractère „plein air” sous l'effet de la conception symboliste décorative de Puvis de Chavannes influencée par le classicisme.

Donc Károly Ferenczy (1862–1917) était le maître marquant du post-impressionisme hongrois né sous l'effet cité au dessus. Après d'études plein air de conception naturaliste, il cherchait à créer des compositions plus exigeantes. Par exemple: le Sermon sur la Montagne, les Trois Mages, Abraham et Isaac, les Frères vendent Joseph, l'Enfant prodigue et les plusieurs variants du thème Pieta. Ces oeuvres ne cherchent pas une interprétation traditionnelle, elles essaient plutôt d'actualiser les sujets élaborés, mais cela tout en restant dans l'atmosphère de la généralisation, suivant les exemples de la littérature de l'époque surtout les oeuvres d'Ibsen.

Ce grand peintre était un phénomène unique de la peinture de l'Europe centrale par son langage pictural, et ses compositions ensoleillées, basées sur l'effet des touches. Sa supériorité morale et son exigence professionnelle étaient exemplaire; il est devenu créateur de la peinture moderne hongrasc.

Lajos Végvári

A NAGYBÁNYA ÉS A KELETI RÉGIÓK CÍMŰ TUDOMÁNYOS TANÁCSKOZÁS ELÉ

MURÁDIN JENŐ

Azt hiszem, ezzel a rendezvénnel végéhez is közeledünk a centenáriumi évnek.¹ Pontosabban annak az eseménysornak, ami célul tűzte ki azt, hogy a 100 éves Nagybánya bemutassuk, azaz a művésztelep alakulásától eltelt 100 esztendő történetét, annak a korszakokra osztható fejezeteit. A magyar millennium esztendejében jött létre, és sok évtizedes főnnállása során végül is a legnagyobb szolgálatokat tette a magyar művészetnek, és egyben a kelet- és közép-európai művészetnek, sőt, a nyugati kihatásokat sem hagyhatjuk figyelmen kívül.

Gyorsan megkérdezném: kiket is érdekel a jubileum? – bevallom, engem nem! Tehát azok a megemlékezések, azok a szokványos centenáriumi ünneplések sokat nem szoktak mondani! Megjelenik néhány írás, tanulmány, emlékezés, s azzal azután szépen feledésbe is merül a dolog! Nagybánya esetében nem ez történt! Éppen itt Miskolcon, 1992-ben merült föl az a probléma, hogy ezt a centenáriumot valahogy másképpen, előkészítve, alapos nekifutással tudjuk megünnepelni. Itt, Miskolcon történt ez a dolog, akkor voltak itt a Nemzeti Galéria munkatársai, vezetői és azok, akik érdekelték voltak ebben a kutatásban. Az azóta eltelt négy esztendő, én állítom, sokkal többet hozott a Nagybánya-kutatásban, mint bármelyik más korszak! Talán Réti István könyvének 1954-es első megjelenése hasonlítható ehhez. Amikor olyan könyvet adott Réti István a magyar közönség kezébe, melyből feltárult a múlt, s megtanulhatta Nagybánya történetét, azt a történetet, amit Réti István, az alapító mesterek egyike írt meg, de aki inkább egy álmoképszerű Nagybánya-monográfiát mutatott be!

Az eltelt 4 esztendő sorozatos kiállításai, a megjelent könyvek, tanulmányok messze tágitották ezt a képet, azt mondhatjuk el, sokkal többet, sokkal mélyebben tudunk ma már Nagybányáról beszélni, mint 4 esztendővel ezelőtt! – s ezért volt fontos ez a jubileum! Azt is elmondhatom, ebben a föltárásban a Magyar Nemzeti Galéria nagy kiállítása és vaskos tanulmánykötete mellett a miskolciak kezdeményezése egészen rendkívüli volt!

Hadd mondjam el: előkerült az 1912-es nagy nagybányai kiállításnak a katalógusa, pontosabban egy vendégkönyve, s abban a vendégkönyvben számos miskolci látogató volt! Nem tudom, hogy alakult, meg lehet számolni benne, éppen itt van a vendégkönyv Miskolcon, hogy számarányánál fogva az egyéb magyar városokhoz viszonyítva talán csak éppen Pesttel hasonlítható össze azoknak a száma, akik Miskolcra jöttek el! Nem tudom miért? Igényes város volt Miskolc, úgy látszik, sokan érdeklődtek, többen voltak, akik Miskolcra is odajártak Nagybányára tanulni. Én azt monda-

¹ A Herman Ottó Múzeum és az MTA Miskolci Művészettörténeti Munkabizottságának közös rendezvénye, Miskolc, 1996. október 7. Csatlakozó programok: Dömötör Gizella és Mund Hugó emlékkiállítás, Véső Ágoston festőművész fotói Nagybányáról a Miskolci Galériában, [a Mission Art és a Herman Ottó Múzeum szervezésében]

nám, innen eredeztethető, ide vezethető vissza tehát az érdeklődés, eljutva egészen addig, hogy két lelkes ember, Kishonthy Zsolt és Jurecskó László fölvállalta azt, hogy anyagi áldozatot nem kímélve ráálljon erre a korszakra, s az elmúlt 4 esztendőben legalább 10 könyvet, katalógust jelentessen meg, nem is szólva azokról a kiállításokról, amiket itt Miskolcon szerveztek, s a most látható kiállítás, aminek nyomán egész Dél-Amerikáig lehet nyomon követni az elszármazott mestereket.

Nagybánya nem a világ közepe!

A nagybányai művészet sem az! Én pontosan számot vetek azzal, hogy ez egy fejezete a magyar művészetnek, de nagyon fontos fejezete, – az idő túllépett rajtuk, pontosabban máig újabb és újabb korszakok következnek. Lehet, hogy valaki már úgy érzi, telítődött a Nagybányával, de én nem tartozom ezek közé, de azt mondhatom, ez a fejezet azért fontos, mert valami innen kezdődik! Fülep Lajos is valahogy így írta: „...a magyar művészet is azóta van, amióta ez a csoport éppen csoport jellegénél fogva, közösségi jellegénél fogva, valami újat hozott a magyar művészetben!” Mi ez az új dolog? – Nagybánya olyan számomra, mint egy átjátszótorony, amely Párizs fényeit, hangját, és színeit közvetítette Kelet- és Közép-Európa felé. Ezért fontos! A magyar művészet is fölzárkózott Nyugathoz, és különösen a neósok színre lépésére – az alapítást követő első 10 esztendőt követő korszakokban azt szokták mondani, olyan képek keletkeztek, amit Párizsban megkezdett a festő és itthon, Nagybányán fejezett be! Tehát, meg sem száradt a festék a palettáján, s az a második nemzedék nem a későnaturalistákat próbálta követni, hanem túl az impresszionizmuson Cézanne-t és Nabis-okat, tehát a legújabbakat, az avantgard felé mutató művészetet hozta és telepítette át magyar földre. Ez a jelentősége ennek a telepnek, ezért fontos, hogy minél többet tudjunk meg, minél mélyebben tárjuk föl!

A mai program első része az lenne, hogy a frissen megjelent Nagybánya-könyvet a szerzők bemutassák, s utána egy tudományos tanácskozársra került sor.

KÖNYVBEMUTATÓ A CENTENÁRIUM ÉVÉBEN MISKOLCON MEGJELENT KÖTETEKRŐL.

(Műveiket a szerzők ismertetik.)

Bajkay Éva–Murádin Jenő: Dömötör Gizella, Mund Hugó

(Bemutatja: Murádin Jenő)

Jurecskó László: Boromisza Tibor

A nagybányai művészet és művésztelep a magyar sajtóban (1896–1909). Szerk.: *Tímár Árpád* (Bemutatja a kiadó, Kishonthy Zsolt)

Murádin Jenő–Szűcs György: Nagybánya 100 éve (Bemutatja: Szűcs György).

GONDOLATOK MISKOLC ÉS NAGYBÁNYA MŰVÉSZETI VONATKOZÁSAIRÓL

GODA GERTRÚD

Az országalapító oltalmába ajánlott két város fejlődése az évszázadok folyamán több hasonlatosságot mutat. Erre a legkézenfekvőbb magyarázatot minden bizonnyal magukban a települési tényezőkben kell keresni. A geológiai meghatározottság, a gazdag ásványkincsel bíró hegyek és az alföld találkozása – mind a mai napig mozgalmassá teszi városaink életét.

Nagybánya 1347-ben Nagy Lajos királytól kapott szabad városi rangot, s ugyancsak Nagy Lajos tette Miskolcot még 1365 előtt a diósgyőri koronauradalom részévé, mintegy lehetőséget nyújtva a gyors fejlődésre. Ekkor emelik impozáns, parókiális templomaikat a kor legfejlettebb építőelvének felhasználásával, s mindkét esetben Szent Istvánt választották gótikus szentélyük patrónusául, s így a város címerének alapmotívumába is a közös védőszent alakját komponálták.

A gazdag múltból csak azokra a képzőművészeti egybeesésekre próbálok utalni, melyeknek akár máig érvényes hozadéka van, de legalábbis a művésztelepek kialakulásáig (1896; 1920) léteztek. Ilyenek a minorita atyák barokk építkezései, s nem csupán azért, mert városképi arculatot formáltak, hanem legfőképpen iskoláik szellemisége miatt. Ha egy város „zárt” vagy „nyitott” jellege kerül szóba, iskoláik felfogásmódjában találjuk annak magyarázatát. S már nem is tűnik olyan merésznek a szent életű Kelemen Didák¹ áldásos működéséhez visszavezetni városaink befogadó arculatát. Felekezetek és nemzetiségek iránti tolerancia, a vendéglátás mint kiegészítő kereseti lehetőség legalább olyan fontos volt a művészek megtartásában, mint a szép tájék, a tornyokkal ékesített városkép!

A nagybányai művésztelep alapítási körülményeiről egyre több ismeretünk van, s ennek tükrében kirajzolódik, hogy a figyelmesség olyan megnyilvánulása, mint az ingyenes vasúti jegy kieszközlése, a Jókai dombon álló szénapajta átengedése, a képekkel megváltható kvártély a szegény bányászcsaládoknál Nagybányán, vagy Miskolcon egy szanatórium épületeinek és szép kertjének átadása, kiállítási lehetőségek, vagy az ingyenes étkeztetés, ami a megítélés szerint sem volt elhanyagolható tényező!

A 100 éve alakult nagybányai művésztelepet köszöntő rendezvényen itt Miskolcon jogosan vetődik fel két kérdés. Nevezetesen az, hogyan válhatott oly gyorsan Miskolc az elcsatolt Nagybánya pótlására a Képzőművészeti Főiskola nyári művésztelepévé, illetve miért is olyan fontos számunkra a „nagybányaiság”?

Talán érdemes lenne újból hangsúlyozni azt, ami az ez évben elhangzott sok-sok tanulmányból, értékelő előadásból szinte kimaradt; a szakmai igényességet. Mondhat-

¹ Kelemen Didák (1663 Baksafalva–1744. Miskolc). Minorita szerzetes, rendfőnök, aki a Felső-Tisza-vidéken apostolkodott, gyógyított, tanított és építkezett. Működésének főbb állomásai: Nagybánya, Nyírbátor, Miskolc, Pozsony. Földi maradványa az általa építtetett miskolci Minorita templomban van. Boldoggá avatásának pere folyamatban van.

nánk etikusságot. S ennek kiemelése talán most a hazai művészeti viszonyokat látva egyre időszerűbb. De miből is állt ez az igény?

Érdemes elgondolkodni azon, hogy a közös megmérettetés alkalmai, a csoportos kiállítások hogyan készítetik a művészeket a legjobb alkotás létrehozására, milyen fontos egy bemutatkozáskor a többiek vállalása is! A magam részéről nagyon is érthető, hogy egy idő után új kiállítási társaságoknak kellett alakulniuk a saját mércéjük szerint. Nem véletlen, hogy etalonnak sokáig Ferenczy Károlyt tekintették. Képzelmük csak el, egy derűs, nyári napon akár több százra is tehető volt az a „képmennyiség”, ami ott létrejött, hiszen a városban élő illetve tanuló, nyaralगतó műkedvelők száma bőven több volt mint száz. Ha kellő műbírálatnak nem lettek volna kitéve, akkor most nem Nagybánya sokszínű festői múltját tárgyalnánk, hanem egy souvenir-művészetet, emléktárgy-ipart. Avatatlanul, alaposabb előtanulmányok nélkül sohasem volt szabad komoly dologhoz hozzáfogni. Ezen túl jöhet csak szóba az intuíción, az improvizálás. Nagyon fontos, hogy az új természetlátás, egy színharmóniájában eleven, életszerű nagybányai festészet ünneplésekor ne felejtszünk el arról, hogy ez egy megismételhetetlen szellemi közeg szüleménye.

Ha ebből az alkotói légkörből sikerült valamennyit is átmenteni 1920-ban Miskolcra, akkor Nagybánya örököseinek vallhadjuk magunkat legalább egy-két sikeres kép erejéig.

Miskolc művészeti múltját vizsgálva hamar eljutunk a magyar festészetet megújító ősforráshoz, hisz magának a nagybányai mozgalomnak két legavatottabb népszerűsítője: Lyka Károly és Réti István, mint a Képzőművészeti Főiskola reformtanárai – voltak azok, akik állandó művésztelepet állítottak fel 1920-ban Miskolcon a volt Egri-féle vízgőgyintézet romos épületében, s annak Ávasra nyúló festői parkjában.

Mivel működésük szorosan a tanintézményhez kötődött, viszonylag könnyű reprodukálni annak alkotói légkörét,² mégis kevés szó esik az itt született *Művekről*, az inspiráló természeti környezetről, de még inkább arról a körülményről, ami miskolci gyökérverésükhöz nélkülözhetetlen volt, s ami 1951-ig itt maradásra készítette őket. Mert messzebbre nyúlnak a szájak, mintsem hogy a növények megjelentek a városban. Egy fogadókéss közeg várta őket, a talajt az a festőnemzedék készítette elő, akik tanítványként még Münchenből érkeztek Hollósyval a partiumi városba, s akik részben a működésükre való igény folytán ekkor már Miskolcon éltek és dolgoztak.

Kemenschky Árpád (1870–1945) előbb a Mintarajziskolában Székely Bertalannál tanult, majd Münchenben Hollósynál, s ott találjuk 1896-ban az első nagybányai nyári növendékeinek névsorában.³ Keveset tudunk róla, de azt, hogy Tavaszc. képére 1899-ben díjat kap, megemlíti könyvében Lyka Károly.⁴ Nem sokkal később született műve *Szilvás* o. v. (56x77) 1905. c. képe egészen panteisztikus.⁵ A gyümölcsös idilli békéjével nem csak körülveszi, hanem szinte átkarolja a táj két figuráját. A beszűrődő napfény mögött gunyhót árnyékolnak be a fák. Az Angelus áhitatát követő délidőt poentilistákra emlékeztető módon, apró festéknymokkal adja vissza. „Nagybányai hangulatú figurális kompozícióival és tájképeivel gyakran szerepelt vidéki és budapesti kiállításokon” –

2 Magyarországi művészet története 1919–1945. (Főszerk.: *Aradi Nóra*) (Akadémiai Kiadó 1981.); *Tímár Árpád*: A művészeti élet szervezetei 86.; *Végvári Lajos*: Posztnagybánya. 443.

3 *Réti István*: Nagybányai művésztelep (Képzőművészeti Alap Kiadóvállalat 1954) 37. 324.

4 *Lyka Károly*: Festészeti életünk a milleniumtól az első világháborúig (1896–1914) (Corvina 1983.) 144.

5 Az említett mű az OTP miskolci fiókjának gyűjteményében van 1905-től. E kollekción több kiemelkedő jelentőségű műalkotással bírt, ami „műtárgycsere” révén jelenleg a Magyar Nemzeti Galériában található.

1. kép. Réti István: Szilvás (HOM)

mégis csak ezen egyetlen szép művén keresztül ítélezhetünk a század első éveiben Miskolcon működő festőről, akit bizonyára már az egy, Bányán töltött nyár előtt megérintette Bastien-Lepage szelleme, és a plein-air festői lelkülete. Munkái hatással voltak a nálánál generációval idősebb helybeli művészekre is, mint a vele egy műteremben dolgozó Bizony Ákosné Hosszúfalussy Rózára.⁶

Bár a nagybányai iskolának nevezhető természetelvűséget Kemenszky jobban magáévá tette, mint Hradil, mégis *Halász-Hradil Elemér* (1873–1948) (később Halász előnevet is felvette) volt a nagyobb felkészültségű és eredményesebb alkotó. Miskolcon született egy festődinasztia legtehetségesebb tagjaként. Nagybányára 1898 és 99 nyarán látogatott el Münchenből, ahová magával vitte Rezső öccsét,⁷ s ahol megfordult Vilmos testvérük is.⁸

Halász-Hradil Elemért két munkájával szerepeltette Hollósy a régi Műcsarnokban rendezett 1898-as nagybányai kiállításon – a 61 növendék közül csupán 14-üket – s nem is tanulmánnyal. Mégis elhagyta mesterét, s a jövő művészetének fővárosába, Párizsba ment a Julian Akadémiára. A Herman Ottó Múzeum Képtárában látható *Öregember* c. életnagyságú képén pontosan nyomon követhető, nem csupán megérintette,

6 Bizony Ákosné Hosszúfalussy Róza (1848–1932) miskolci festőművész.

7 Halász Rezső (RENÉ) (1875–1918).

8 Halász Vilmos (1905–1956).

hanem eredményeit is sajátjává tette az új, Nabis-i látásmódnak.⁹ Finoman kontúroz, a teret alig jelölve szépen komponál, s a drapériák dekoratív egysége összhangban van a testrészekkel. (Itt, Miskolcon láthatta Rippl Öreganyám c. képét a művész hazai fellépésének esztendejében, 1906-ban.)

A közeli nagyvárosban, Kassán települt le, ahol is friss előadásmódban festette meg a szegényes udvarok motívumaiból a modern pittoreszkeket, de érzéke volt a valóság kritikus megörökítéséhez is (*Szegénykonyha* c. képe a Kassai Múzeumban). Itt indította pályájára az ugyancsak miskolci fiút, *Kmetty Jánost* (1889–1975). Nagybánya szellemét Kmettynek ő közvetítette, s a gyorsan fejlődő fiatal művész 1909-ben be is mutatkozott Miskolcon, s mint írta magáról: „Reményteljes fiatal festő lettem, modern festői elvekkel”. A képeket Diósgyőr környékén festette Kosin János, fiatalon meghalt festőbarátja vendégeként. – „...sikerem volt, valamit eladtam. Pesten is így lett kétszáz koronám, amin 1911 januárjában Párizsba utaztam”.¹⁰

Pontosan Kmetty kapcsán nem rajzolhatunk felhőtlen képet Miskolc művészeti közéletéről. Párizsból hiába pályázza meg a szülővárosa ösztöndíját, azt egy konzervatív, műcsarnoki festő kapta. Ilyen, és ehhez hasonló visszahúzó erő is működött, mégis ennyi év távlatából úgy látszik, a város nagyobb léptékkal ment a változás felé, mint a hasonló magyar települések. E tényt mi sem példázza jobban, mint az, hogy a közgyűjteménybe 1901-ben Glatz Oszkár egy tájképe került, ami Nagybányáról a Szilágyság felé fordulva mutatja a megújuló természetet,¹¹ de Herrer Cézárnak, a „nagybányaivá lett spanyolnak” egy, a félúton született, Garda-tói emlékképét is megvásárolták.¹²

Valami értékelismerő tendencia mutatkozott meg abban is, amiről Réti így emlékezett meg: „Állami letétként Miskolc város múzeumának képtárát díszíti *Glatz: Est a havason* című képe”.¹³ Az, hogy a művész, 1897-ben a Rozsályon töltött leginvenciózusabb korszakának főműve itt évtizedekig látható legyen, bizonyára az akkoriban megalakult (1898) Borsod-Miskolci Közművelődési és Múzeumi Egyesület jótékony közreműködésének volt köszönhető. Főtitkáruk, Balogh Bertalan a kor egyik legjelesebb kultúrteoretikusa és szervezője volt.

Balogh Bertalan 1905-ben megjelentette máig érvényes röpiratát: „Magyar nemzeti közművelődés” címmel,¹⁴ amivel segítségére kívánt lenni a vidéki egyesületeknek oktatási, zenei, képzőművészeti téren 1906-ban. 1910-ben megszervezi a nagy sikerű *Felvidéki Vándorkiállítást*, s bebizonyítja elméletének megvalósíthatóságát. Nem műcsarnoki anyagot visz a hét magyar városba, hanem kora progresszív művészetének számító legjobbjait, célja ezzel a „műízlés nevelése” – aminek hatását mutatja az eladott mintegy kétszer másfél száz festmény. A kiállításokat a szomszédos városokból is tömegesen látogatták, élményszerű visszaemlékezéseket ismerünk *Ferenczy Károly: Tavaszi táj a Virághegyel, Rippl-Rónai: Öreganyám* című képeiről. Ekkor vásárolja meg a város Fényes Adolf: Asztalosát, Szinyei Merse Pál: Mező című művét is.¹⁵

9 Halász-Hradil Elemér: Pihenő öreg ember (100x79 cm) o. v. HOM Ltsz. 53.33.

10 Kmetty János írásai – festő voltam és vagyok (Corvina Kiadó, 1976.) (*Kovalovszky Márta: Kmetty János*) 15.

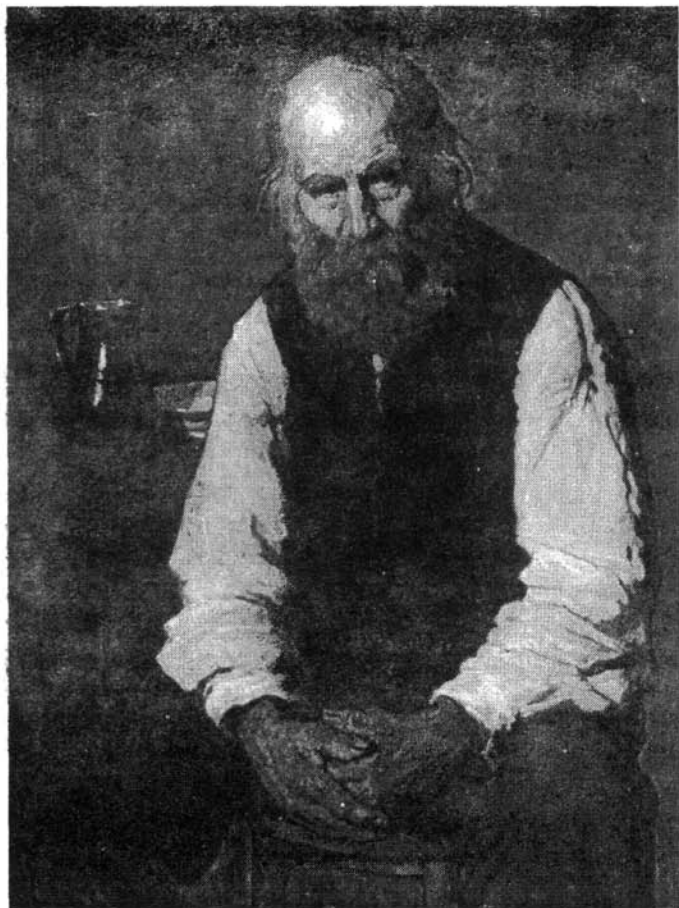
11 Glatz Oszkár: Tájkép (59x70) cm, o. v. HOM Ltsz. 62.123.

12 Herrer Cézár: Részlet a Garda-tóról (24x16) cm, o. v. HOM Ltsz. 62.122.

13 Glatz Oszkár: Est a havason c. kép jelenleg az MNG tulajdonában. Feltételezhető „műtárgycsere” útján került oda.

14 Pesti Hírlap 1907. február 10. 17 és 24.

15 HOM Ltsz. 53.247.; HOM Ltsz. 53.27.

2. kép. Halász-Hradil Elemér: Öreg imádkozó (HOM)

Hasonló szintű és színvonalú vidéki közgyűjtemény nem volt az országban, egy, a modern művészet iránt elkötelezett város tehát ekkor Miskolc, melynek szellemi irányítója Balogh, aki a Lyka Károly szerkesztette Művészetben helyet kap, hogy gondolatait közzé tegye („Jegyzetek művészeti politikánkhoz” címmel 1909 és 1910-ben).

Lykát sikerült megnyerni a város szabadegyeteme számára is, s Nagybánya elkötelezettje egyre inkább tapasztalta a város művészetek iránti fogékonyságát. Talán még hasonlatosságot is látott az Alföld peremén álló, cukorsüveg-szerű hegyek és az Avas hirtelen, az emberi környezetbe bekéredzkező tömege között, a szőlős-gyümölcsös dombokban, a Dudujka hővizes égeresében, s talán sokszínű lakosság életmódjában is. Kis elfogódottsággal egy kiállítási katalógusban magyar Barbizonnak nevezte Lyka e tájat, s később így emlékezett vissza a miskolci kezdetekre:

„1921-ben Pekár államtitkár fölkért engem, mint a Képzőművészeti Főiskola rektorát: utazzam Miskolcra, nézzem meg a város végén álló, fölhagyott egykori vízgyógyintézetet, alkalmas volna-e egy művésztelep számára. Amit láttam: üres falak voltak, betört ablakok, lyukas tetővel. ... A kép nem volt biztató. Annál inkább a környezet.

3. kép. Halász René: Piaci árus (HOM)

Nagy kert bokrokkal, egy óriási mogyorófával, a tágas terület telehintve vadvirággal, – túl buja rétek, másfelől enyhe dombok egészen az Avasig; a szabad természet is közel, a város is közel. ... Több szempont tette kívánatossá. Miskolc közönsége egyike a legműveltebbeknek: a művésztelep révén talán közvetlenebb kapcsolatot lehet teremteni közte és a művészet közt”.¹⁶ A főiskola keretén belül realizálódott az a terv, amit 1919-ben két helybeli festő, Meilinger Dezső és Nyitray Dániel, valamint Muhits Sándor iparművész megvalósítani szándékozott szabadiskolájukkal és művésztelepükkel.

Az előzmények felsorolásakor nem szabad figyelmen kívül hagyni Balogh Józsefnek (1874–1951), a „nagybányai úttörőnek” oktatói munkáját. A festő 1904-től közel négy évtizedig tartott fenn iskolát Miskolcon, ahol is a plein air látásmód szerint foglalkozott tanítványaival, szinte egyidőben a nagybányai szabadiskola működésével. Természetesen szuggesztivitása csak a régióból vonzotta a festeni vágyókat, s eredményessége jórészt gazdag könyvtárának és tájékozottságának volt köszönhető. Működése mégis jól példázza, milyen gyorsan vált ismertté az új látásmód és festőiség szerzte az országban,

¹⁶ Országos Magyar Képzőművészeti Főiskola Miskolci Művésztelepe Miskolc. 25 éve a magyar festőművészetben c. kiállítás, Miskolc, Kossuth Szálló 1948. október 2–15. Katalógus bevez. tan. Lyka Károly (MTA Művészettörténeti Int. I. 1–1425.)

bár tovább élt a rosszul értelmezett müncheni realizmusokról kialakult szentimentális műcsarnoki ízlés is.

A Lyka Károly által indított főiskolai reform a természet látványigazságára és az etikus festőiségre törekvő nagybányaiságra vonatkozott. E szemlélet közvetlen átadását szolgálták azok az újonnan felállított időszakos és állandó nyári telepek, melyek közül a miskolci vált a legéletképesebbé. A már említett előzmények hatására a fogadtatás szeretetteljes volt, a minisztérium megvásárolta a felajánlott épületegyüttest és parkot, a főiskola kialakította a műtermes lakásokat és biztosította a munka feltételeit. A város az étkeztetést vállalta, de kiállítási díjat és műteremösztöndíjat is alapított.¹⁷

Benkhard Ágost (1882–1949) mint a főiskola professzora fogott hozzá a telep megszervezéséhez és annak szemléleti kialakításához. Ő maga Hollósy hűséges tanítványa volt, aki Técsőre is elkísérte mesterét. (Róla készült szép plain air portréjával szerepelt a Miskolci Képtárban, ami az MNG letétje.) Vezetése alatt (1921–1937) közötti időszakban mint alkotóművész itt teljesedett ki. A kisvárosi léthez olyannyira hozzátartozó pincesorokat őt megelőzően, de azóta is számtalanszor megörökítették, mégis azt a lelkiületet, amit e nap közben gazdasági táj estére vigalmi negyeddé válva hordoz, talán ő fogalmazta meg legszebben (*Miskolci háztetők* 1927. olaj, vászon [70x78] cm Mgt). A kép friss ecsetjárása romantikus érzetet kelt, mint amilyen maga a környék is. A gótikus csarnoktemplom szomszédságában érik és fogy a szőlőhegy bódító leve. Atmoszférát fest, nyár van, csupán a meredek rézsűn kapaszkodó akácok üdítik a tájat a város szívében benn rekedt hegyen.

A művész egyik legvarázslatosabb munkája, a *Cigány Vénusz* érdemtelenül kevés publicitást kapott. A Manet „Olimpiájának” inspirációját képileg is vállaló mű a nagybányai akt ikonográfia egy kiemelkedő alkotása. Benkhard Ágost városunkhoz kötődő munkásságának köszönhetően több műve található gyűjteményünkben.¹⁸

1928-ban nyílt meg a Miskolci Művészek Társaságának első kiállítása. A katalógus köszöntőt Lyka Károly írta, ki magát mint tiszteletbeli tagot nevezte meg, s pontosan felsorolja a közreműködőket: elnök Benkhard Ágost, titkárok Burány Nándor, Meilinger Dezső és Szontág Tibor. A miskolciakkal közösséget vállalva nevét és munkáját adta Réti István, a főiskolai rektor és Rudnay Gyula művésztanár. Az intézőbizottságban itt találjuk: Barzó Endrét, Say Gézát, a főiskolások közül pedig Bartha László szerepelt őt, helyi vonatkozású képével, de Szalay Lajos is nyolc műtermi portrétanulmányával. A főiskola szervezésével elfoglalt Réti leginkább nyaranta dolgozott Nagybanynán, de a Miskolc melletti Tapolca táji szépsége is inspirálhatta, minden bizonnyal itt készült a többször is kiállított *Domboldal* és *Völgy* című képe. Ez idő tájt vásárolja meg a múzeum Réti egyik legtöbbet publikált tájképét, a *Szilvást*.¹⁹ Amint a katalógusban Réti neve mellett a „művésztelepen hosszabb ideig dolgozik” megjegyzés áll, ugyanúgy vonatkozott e megjegyzés Elekfy Jenőre, aki legfőképpen *akverellje*iben valósította meg önmagát.

A nagybányaiságot Miskolcon tanuló fiatal nemzedék kiemelkedő tehetsége volt *Barzó Endre* (1898–1953). Bár Révész Imre növendékeként 1918-ban járt a Zazar partján, művészetére nagyobb hatással volt későbbi mestere Benkhard, akinek tanársegédje is lett. Elmélyült természetszeretetet árasztanak korai művei, majd megérintette Rudnay tájbrázolásának drámája. Ebből az időből való a Dudujkát, a város széli domboldalakat

17 MTA Művészettörténeti Intézet Levéltár–Főiskolai fond 1–146.2.

18 Benkhard Ágost: *Cigány Vénusz* HOM Ltsz. 70.48., Erdei tájkép (1924). HOM Ltsz. 53.40.

19 Réti István: *Szilvás* HOM Ltsz. 53.55., Nagybányai táj HOM Ltsz. p.77.315.

4. kép. Barzó Endre: *Dudujka* (HOM)

(jelenleg az Egyetemváros)²⁰ megörökítő műve. A viharfelhők árnyékában a föld és az ég egymás kompozicionális szimmetriáját adja. Azonos hangsúlyt kap a nyár zöldjeibe öltöztetett táj és a nehéz felhők takarta égbolt. Minden változik, a fényjártá pást színei visszatükröződnek a rohanó felhőkre s a két szféra megkapóan szép pillanatnyi képét rögzíti.

Tehetsége folytán hamar túllépett az egyre inkább akadémizmussá csontosodott természetelvűségen. Ebben bizonyára segítségére volt itáliai tanulmányútja is.

Mintha a Lápos felől közelítenénk Nagybányára, úgy komponálta *Sajókazai tájképet Palcsó Dezső* (1887–1966). Nem véletlen, hisz 1913–18 között ott volt Ferenczy Károly tanítványai között, s 1914-től impresszionisztikus tájképeivel szerepelt az országos kiállításokon. Minden bizonnyal tudatosan vállalta művészi magányát csakúgy, mint sok tekintetben sorstársa, Imreh Zsigmond a miskolciságot. Méltatlanul kevés szó esik munkásságukról,²¹ holott műveiket együtt látva azok időtálló értékkel bírnak. Nagy szolgálatot tettek térségünkben a minőségi műalkotásra való igény kialakításában, a köztisztletnek örvendő művészek egyúttal kitűnő pedagógusok voltak. Az ő működésük

20 Barzó Endre: A falu vasárnapja HOM Ltsz. 77.38. Irod.: *Muraközi Ágota*: B. E. emlékkiállítás kat. 1983. Nyíregyháza.

21 Imreh Zsigmondról Végvári Lajos írt monográfiát. (HOM 1981).

5. kép. Balogh József: *Falusi udvar* (HOM)

6. kép. Benkhard Ágost: *Miskolci háztetők* (Mgt.)

7. kép. Benkhard Ágost: *Cigány Vénusz (HOM)*

független volt a főiskola művésztelepétől, viszont a nyári plein air-élmény hatására maradt Miskolcon, s lett a művésztelep tagjává több egykori növendék.

Így volt ez *Döbröczeni Kálmán* (1899–1966) esetében is. Megszeretve a várost itt telepedett le, s kapcsolatát akkor is megtartotta, amikor 1933-ban római ösztöndíjas volt, majd akkor is az Iparművészeti Főiskolán tanított, vagy a szentendrei művésztelep tagja lett. Tárgyalt témáinkhoz leginkább bensőséges hangulatú premier planba komponált, csendesesen tevékenykedő alakjaival kötődik (*Kapaverő* olaj, vászon, 100x80 cm). Réti István belső térbe ültetett nőalakjainak csendes gyásza érződik *Árvák* című képéről.²² Figuráinak szentimentalizmust kizáró lírája leginkább Szőnyi posztnagybányaiságával rokonítható, de attól kicsit dekoratívabb. Teljes képi és gondolati egységbe kerül nála az ember a környezettel, s a motívumok inspirálta érzések hűségese visszaadójává vált. Neki is Benkhard közvetítette e felfogást, de mesterét fölülmúlva hamar művészi tartalommal gazdagította azt.

Döbröczenihez hasonló módon lett a város festőjévé, s egyben a nagybányai felfogás továbbéltetője *Csabai Kálmán* (1915–1992). Ő is hosszú évekig műteremösztöndíjat kapott, de akkor már a telep vezetője – 1938–1946 között – *Burghardt Rezső* (1884–1963) volt. Csabai őt tekintette mesterének, bravúros festői technikáját a kitűnő pedagógiai érzékű embertől tanulta, aki a kortárs áramlatokban is kiválóan eligazodott. Az ő hatására a növendékek érdeklődése megnőtt a miskolci művésztelep iránt. Csabai a plein air szemléletet tartotta maga számára a követendő példának, s az idilli szép

²² Döbröczeni Kálmán: *Árvák* HOM Ltsz. 94.52.

8. kép. Döbröczöni Kálmán: Árvák (HOM)

megragadása foglalkoztatta. Virtuóz festőiségét leginkább napsütötte tájképein és csend-életein érvényesítette. Teljes intellektusával úgy is mint tanár, de mint a művészeti élet szervezője, annak a szemléletnek volt utolsó apostola, amit ő magának már csak közvetve volt módjában megismerni.

Visszatekintve a század elejére kirajzolódik Miskolcon egy határozott törekvés a festőiség mögötti gondolatiságra. Kemenszky, Hradil, Barzó, később Döbröczöni, Pálcsó, Imreh túllép a benyomás közvetlen élményén, mégis a helyi elvárásokhoz igazodván a tradicionális nagybányaiság átörökítői lettek. Felfogásukat átadták növendékeiknek, az országban elsőként 1945-ben Miskolcon megnyílt Képzőművészeti Szabadiskolában.

A Képzőművészeti Főiskola nyári művésztelepe nagyban hozzájárult különösen a kezdetekkor a város művészeti arculatának formálásához. De attól függetlenül is volt törekvés olyan kiállítások szervezésére, ahol a városhoz valamilyen módon kötődő művészek megmutatkozhattak. Őket a Lévy Egyesület Képzőművészeti Szakosztálya fogta össze, s Kmetty is részt vett a kiállításain. De róla már esett szó. A nagybányai iskolastílust már a kezdetekkor elvető Sassy Attila (*Aiglon*) (1880–1967), első mesterétől, Ferenczytől tanultakat a kubizmus szerkesztői elvével ötvözve érzelemmel teli alföldi tájat komponált az ellenfénybe állított két gémeskút témájára. Mert hiszen ő a neósok felléptekor, 1905-ben tartózkodott Nagybányán, s lehetősége nyílt a modern felfogások megismerésére, s a következő évben, 1906-ban járt Párizsban a magyar művé-

9. kép. Palcsó Dezső: Sajókaza (HOM)

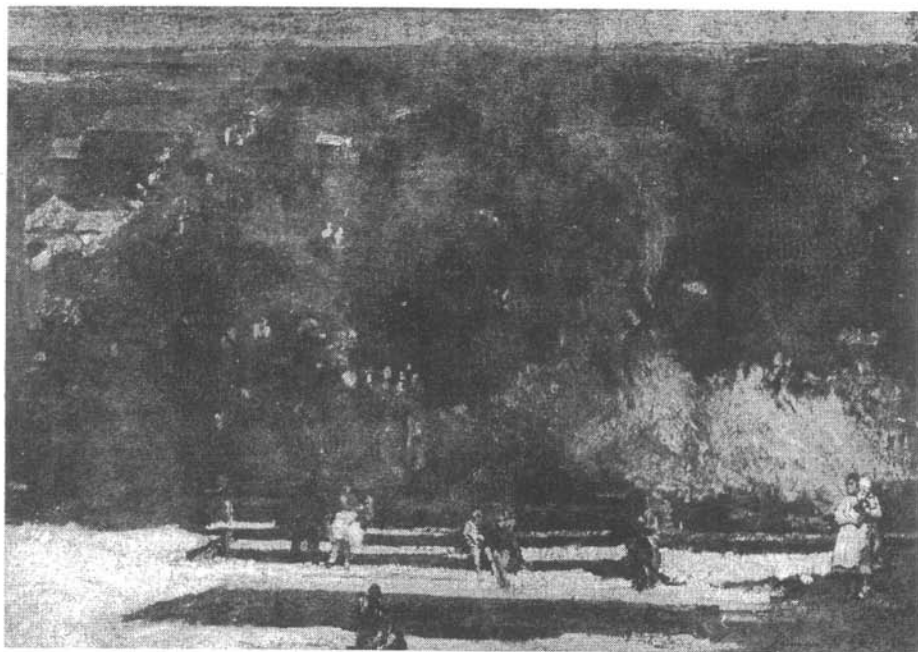
szetet megújító új nemzedék egy tagjaként. A szimbolikus felfogást tette leginkább sajátjává, melynek első jelei e szép pasztellképén is megmutatkoznak már.²³

Nagybánya 1911–1912-es megújhodása hatott *Harsányi György Lajosra* (1887–1975). A változások jelentős szereplője volt, majd visszavonult a Borsod megyei Tiszakeszibe, hogy a kirajzott nagybányaiak hitével munkálkodjon ott élete végéig. Thoma tanítványaként kezdett, de teoretikus hajlama miatt, amit a nagybányai lapokban rendszeresen meg is jelentetett, hamar összetűzésbe került mesterével. Pedig utólag nézve Nagybányán festett képeit, úgy érezni, azok pontosan beilleszkedhettek kora legjobbjainak alkotásai közé. Különösen figyelemre méltó szép *Égerfák* (1912) című parkerdője, vagy a *Régi nóták* című festménye. Mégis kimaradt a Réti által közölt névsorokból, mert a Hollósy nyomdokait követő szabad festőiskola híve volt. Boromiszával és Tersánszkyval tartott fönn későbbiekben is jó barátságot, melynek kezdetét Boromiszá háromjuk közös portréjában örököltette meg.²⁴ A szellemi pezsgésből kiesve kezdeti progresszivitását elvesztette, s működésével nem tudott jelentős hatást gyakorolni a Miskolc környéki régióra.

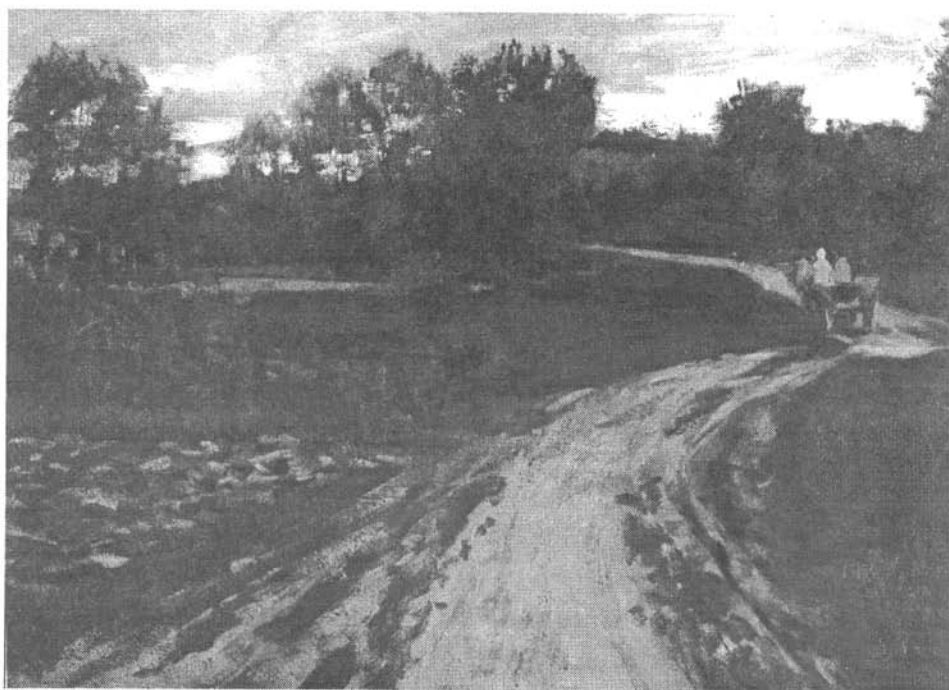
A két világháború között e tájon működő festők munkáiban ha néha fel is vetődött a társadalmi kérdésekre való érzékenység, az nem változtatta meg, csak némileg színezte a város művészeti arculatát. Az aktivista Ruttkay György inkább művészetelméleti írásai volt jelen, s Mokry Mészáros Dezső is túl volt már izgalmas spiri-

23 Sassy Attila (Aiglon): Alföldi táj HOM Ltsz. 53.118.

24 Harsányi irod.: Tiszakeszi évszázadai (Tiszakeszi 1993.), *Mezei Ottó*: Nagybánya (A hazai szabadiskolák múltjából). (Múzsák Közművelődési Kiadó, 1983. 46.)

10. kép. Burghardt Rezső: *Parkrészlet* 1956. (HOM)

11. kép. Csabai Kálmán: *Alkonyat* (HOM)

12. kép. Harsányi György Lajos: *Liget* (1910 k.) (Mgt.)

tiszta korszakán. Egy-egy helyi kiállítás alkalmával egyöntetű, posztnagybányai arculatot mutatott a város, némi műcsarnoki ízlés beszüremkedéssel.

Mivel a nagybányai felfogású természetlátás és festőiség az ember alapvető érzelmeire hat, s szerencséjére nem mond le az olcsó siker reményében a mesterségbeli tisztességről, a művészi minőségről, máig időszerű, klasszikussá lett. A miskolci festők – talán mondhatjuk – egészen napjainkig levezethető módon – e nemes tradíciók tanulságát nem feledve alakították ki saját művészi világukat. Mindez felfedezhető színharmoniaik sajátos „magyaros” karakterében, a képi szerkesztés szigorú rendjében, az emberközpontú gondolkodásukban, s talán legfőképpen a maguk és egymás munkái iránti igényességben.

S talán ez a ma 100 éves nagybányai festészet legaktuálisabb üzenete!

DEBRECEN MŰVÉSZETI KAPCSOLATAI NAGYBÁNYÁVAL, TÉCSŐVEL ÉS KASSÁVAL (1896–1944)

SZ. KÜRTI KATALIN

Debrecen a történelem folyamán mindig többet jelentett, mint egy nagy mezőváros vagy szabad királyi város. Több száz éven át volt a Tiszántúl szellemi központja, Gulyás Pál szavaival: „Ó-kikötő, tájakat összekötő”. Régiók határán fekszik: a Hajdúságot, Bihart, a szatmári részeket köt össze a Felvidékkel. Itt haladtak át a nemzetközi kereskedelmi utak, itt voltak az Erdélyt, Partiumot, a Felvidéket összekötő nagy vásárok. A Református Kollégium nemcsak a bihari, hajdúsági, felső-tiszai református gyerekeket fogadta be, hanem a Keletről ide menekülőket. Különösen szoros volt a kapcsolat Szabolcs, Szatmár és Bihar vármegyével, a Szilágysággal, így Nagybányával is. A 16–19. században a protestáns vallás teremtett kapcsolatot a két város között. Így nem véletlen, hogy az 1809-ben épült nagybányai református templom 1836-ra megvalósult tornya megtévesztésig hasonló a debreceni Nagytemploméhoz. A „kálvinista Róma” hatalmas temploma bizonyára eszményképül szolgált Nagybánya reformátusai számára. Talán az sem véletlen, hogy 1823-ban a római katolikus templomba attól a Kármán Jánostól rendelték meg a fő oltárképet, aki a debreceni Református Kollégium rézmetsző diákok körében tanult Kiss Sámuellel, majd Debrecenben portretfotózott. Működését Kazinczy Ferenc méltatta.¹

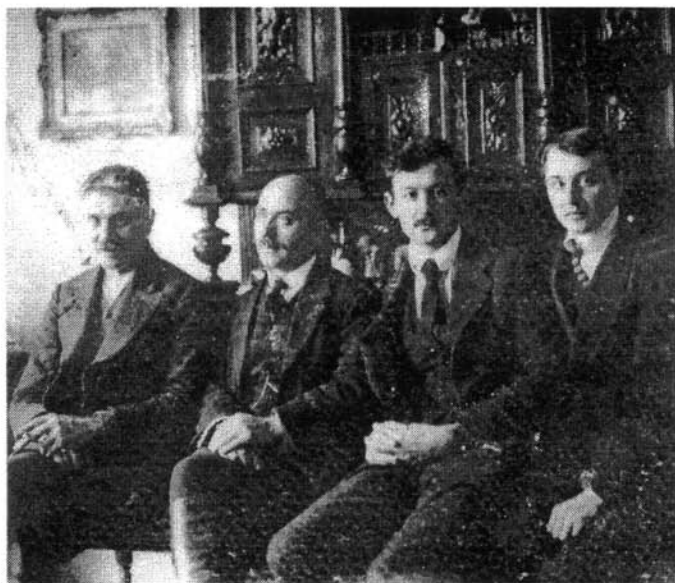
A 19–20. század fordulóján Debrecen dinamikusabban fejlődött, mint a kisebb léptékű Nagybánya, de művésztelepet nem sikerült létrehoznia többszöri kísérlet után sem. Így a művészfiatalok a közeli Nagybányán tanultak, illetve képezték tovább magukat. Az alapot már Debrecenben megkapták tanáraiktól, akik Budapestről a Mintarajz Tanodából kerültek ide (Bosznai István, Bakoss Tibor, Pálffy József, majd a miskolci származású, Nagybányáról repatriált Balczer György).

1902-ben megalakult a Debreceni Műpártoló Egyesület, amely az első években az Országos Képzőművészeti Társulattal és a Nemzeti Szalonnal közösen rendezett kiállításokat, majd 1906-ban és 1910-ben fogadta a felvidéki vándorkiállításokat.² 1903-ban amatőr kiállítást hirdetett, amelyen patrícius és honorácior családok tagjai is szerepeltek (pl. Csíkos Sándor főorvos feleségével és Antonia nevű leányával). Közülük többen látogatták 1905-től a nagybányai szabadiskolát, így Bartók Margit és Mária, Koncz Ákosné, Koncz Dezsőné, Csíkos Antónia, Tőkés Sándor (még a Hollós-féle iskola tanítványa volt a debreceni Kubinyi Sándor 1896–98-ban).³ Látva az érdeklődést 1908-

1 Sz. Kürti Katalin: Régi debreceni családi képek (Debrecen, 1987.); Sz. Kürti Katalin: Kiss Sámuel (1781–1819), a debreceni „rajziskola” első professzora (Debrecen, 1995.)

2 Sümegi György: Adalékok a debreceni Műpártoló Egyesület történetéhez. Déri Múzeum Évkönyve (a továbbiakban DMÉ), 1982 (Debrecen, 1985) 557–572.; Zsadányi Guido: A felvidéki vándorkiállítások története. HOMÉvk. IV. 1962–64 (Miskolc, 1964) 183–206.; Sz. Kürti Katalin: Képzőművészeti kiállítások a századelő Debrecenében. DMÉ, 1989–90 (Debrecen, 1992) 409–438.

3 Réti István: A nagybányai művésztelep (Budapest, 1954, 1984)

1. kép. Balra Hollósy, jobbra Hrabéczy Ernő

Alexander Tichomiroff.
Александр Тихомиров.

Wjatscheslaw Wolkoŭ
Вячеслав Волков.

Adam Rychtarski
Адам Рихтарский

2. kép. Tyihomirov, Volkov és Richtárszky névjegykártyája

ban vetődött fel a Műpártoló Egyesület közgyűlésein egy debreceni művésziskola, egy művészház terve. Az 1908. október 26-i választmányi ülésen kimondták:

„A Nagyerdő egy alkalmas pontján egy faháznyi és egy nyitott színpártoló építtessék azon célból, hogy ott a művészek és tanítványaik a nyári időben dolgozhassanak, s a Nagybányai művésztelep mintájára esetleg Debrecenben is hasonló művésztelep és festőiskola létesíttessék... hogy az épülő kultúrpalotában lehetőleg két festő és egy szobrász műterem építtessék, hogy ott esetleg díjtalanul, vagy lehető csekély díj fizetése ellenében fiatalabb művészek műtermet kaphassanak”. Az 1909. április 1-jei választmányi ülés Löfkovits Artúr múzeumigazgató indítványára kimondta, hogy „létesítsenek városunkban közös akarattal egy művészeti iskolát, vállalják el annak vezetését a tanítványoktól befolyó, lehetőleg alacsonyan megszabott tandíjak fejében, s a tanítványokat télen műteremben, nyáron pedig a szabadban, különösen a festésre, de lehetőleg mintázásra is tanítsák”.⁴

3. kép. Hollósy feleségével

Ezen a megbeszélésen ugyan még nem volt jelen Toroczky Oszvald, de ő adott pár hónap múlva nagy lendületet az ügynek.⁵ 1906-ban végzett a Mintarajz Tanodában, 1906 nyarát Nagybányán töltötte. 1907-ben müncheni tanulmányúton járt, ettől kezdve volt kapcsolata Hollósy Simonnal. A Debrecenben élő fiatal művésztanár 1909-ben terjesztette elő a művésztelepre vonatkozó tervét Hollósynak. Nem ismerjük Toroczky leveleit, de Hollósy válaszait igen.⁶ E Hollósy- levelek alapján rekonstruálható a tervezés története. Toroczky, mint a Műpártoló Egyesület tagja indítványozta Hollósynak, hogy jöjjön Debrecenbe, és hozza létre a művésztelepet. Hollósy már 1902-ben kivált a nagybányai telepről, nyaranta hol Máramaroson, hol Técsőn ültette fel tanyáját. Három debreceni tanítványa volt Técsőn és Münchenben: Toroczkyt kívül Hrabéczy Ernő, Blattner Géza, és a később debrecenivé vált Holló László.⁷ Hollósy leveleiből úgy tűnik, hogy komolyan gondolkodott a debreceni letelepedésen. 1910. október 6-án ezt írta Münchenből Toroczkynek:

„Budapestén szóba hoztam a Debrecenre vonatkozó terveket. Ott nagy megnyugvással vették tudomásul ezt és rögtön ígérektek a megvalósításhoz hozzájárulni. Innen Feiksék örülnének a tervnek legjobban, mert szerintök Técső „lehetetlen” helyiség. Oda

⁴ Sz. Kürti Katalin: Művésztelepre tett törekvések Debrecenben. Debreceni Szemle II. 1982. 1. 78–89. (jegyzeteiben a Hajdú-Bihar Megyei Levéltár jelzetei).

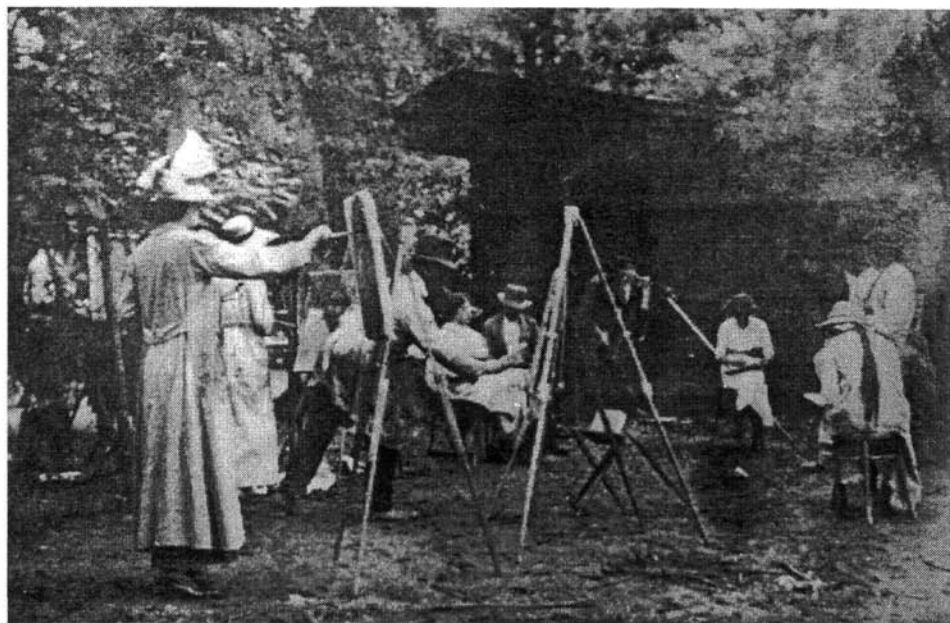
⁵ Sz. Kürti Katalin: Toroczky Oszvald (1884–1951) debreceni évei. DMÉ, 1985 (Debrecen, 1986) 317–333.

⁶ Pár levélrészletet közölt Molnár Ernő: (Magyar Művészet, 1938. 7–8., 246–253). A levelek jó részét Sz. Kürti közölte (Holnap, IV. 1993. 7. 33–36, és Debreceni Szemle II. 1982.)

⁷ Sz. Kürti Katalin: Hollósy Simon debreceni tanítványai Técsőn. Holnap, IV. 1993. 7. 33–36.

4. kép. Szalonnasütés Técsőn. Hollósy, Hrabéczy

5. kép. Munka a szabadban

igényekhez szokott ember nem mehet. Ebben igazuk lehet. Én az ellenkezőjét állítom. Azt, hogy piktornak valóbb hely a világon nincsen!!! Szegény ember vagyok, és belátam, hogy Técsőtől se anyagilag, se mortaliter nem várhatok egyebet a félreismerésnél. Igaz, Técső vacak hely, de a folytonosan romlott levegő demoralizálólag hat ott rám, mindenikünkre reá nehezedik ott a magányosság, barátságtalan ridegség – az idegenség érzése.

Debrecen pedig minden tekintetben képes volna az ügyünket életerőhöz segíteni. Kedvező körülmények között nem 15–20 de 60–80 ember fog résztvenni a legközelebbi szemeszter megnyitásánál...”

A 2. levél Münchenben kelt 1910. november 7-én (részlet):

„Ha Debrecen a Nagyerdőben építtet egy olyan műtermet, mint a técsői p. o. (persze ennél jóval szebbet), úgy ott is akad modell, és hely is fog akadni a fák árnyékában a kényelmes festéshez. Ha továbbá a város hajlandó nekem az iskola kényelmes odatelepítése, erős fellendítése, és állandósítása érdekében, 3–4000 korona készpénzzel hozzájárulni az ügyemhez, úgy 20–30 növendékkel a legközelebbi tavaszon megkezdődhetne a nyári öthónapos művészeti szemeszter Debrecenben.”

A *Hollósy és tanítványai* című kiállítás (Könyves Kálmán Szalon) nem aratott igazi sikert, különösen Hollósy nem kapott kedvező kritikát. Ezért két hónap múlva, 1911. január 7-én ezt írta Münchenből Toroczkynek:

„Azok után a kritikák után, amik most jelentek meg az újságban, nem hiszem, hogy a város (Debrecen) nagy bizalommal és örömmel menne bele az én ügyembe. Ha tényleg hajlandó volna is e város egy pár ezer korona befektetést juttatni az iskola terveinek, reám nézve ezzel nagy kötelezettség járna. Nem érezném magamat nyugodtan, és azt sem tudom, megelégné-e a város azt, ha én 10–20 emberrel kerülnék oda, – hogy azok, akik odajönnének megmaradnának-e ott? Én magam új környezetet, – új emberek között alig bírnék megenni, alkalmazkodni pedig csak akkor tudok, ha teljesen magamra maradhatok. Ez sem tetszene az ottani uraknak.”

A terv tehát meddő maradt, így a debreceni fiatalok továbbra is Nagybányára jártak nyaranta. Négy festő a Mintarajz Tanoda, illetve az Iparművészeti Főiskola elvégzése után ment Nagybányára tanulmányútra: Tőkés Sándor 1904–5-ben, Toroczky Osvald 1906-ban, Balczer György és Haranghy Jenő 1912-ben. Az amatőr dr. Jászi Oszkár 1911-ben járt a Szabadiskolába, a festőnők szinte évente. Bartók Margit 1905–6, 1908–10, 1912–14 között és 1918-ban, Bartók Mária 1915-ben, dr. Koncz Ákosné 1907-ben, Koncz Dezsőné 1909-ben. Csíkos Antónia elvégezte a Deák–Ébner női festőiskolát, majd 1909–15 között a szabadiskolát látogatta. 1906-tól 1922-ig az iskolán kívül dolgozott, tagja lett a Nagybányai Festők Társaságának.⁸

Az I. világháború kitörése Técsőn érte Holló Lászlót és Toroczky Osvaldot. Debrecenbe érve megtudták, hogy festőkollégáik: Hollósy orosz, lengyel tanítványai itt hadifoglyok. A Hrabéczy család teljes felelősséget vállalt Tyihomirovért, Volkovért, Borrellért és a lengyel Richtárszkyért. Együtt festettek, zenéltek a városszéli Tócs-kerti Hrabéczy villában, így hát valóságos nemzetközi művészkolónia működött itt 1916–17-ben.⁹

8 Réti i. m. 265.; Sz. Kürti: Csíkos Antónia. Hajdú-Bihari Napló, 1985. szept. 28.; Murádin Jenő: Rövid életrajzok. Nagybánya. Nagybányai festészet a neósok fellépésétől 1944-ig (Miskolc, 1992) 160–161.

9 Koczogh Ákos: Holló László (Budapest, 1962.); Tóth Ervin: Holló László (Debrecen, 1965).

1914–18 között két debreceni tanítványa volt Hollósynak Técsőn: Rickl Antal, amatőr festő és Hrabéczy Ernő, aki mestere halálos ágynál és temetésén is jelen volt 1918-ban.

Hollósy halála mellett számtalan veszteség érte a magyar művészetet, így a nagybányai telep hiánya. Ezt a hiányt éppúgy érezték a nyíregyházi, debreceni, miskolci festők, grafikusok, akik tanulni, nyaralni, megújulni jártak Nagybányára, mint a vásárhelyiek, a szegediek, akiknek érzését így foglalta össze 1928-ban Juhász Gyula:¹⁰

*„Hol a magyar nap fénye kelt ragyogva
s egész világra tündökölt a vászon:
Nagybánya most nincs. A sok tarka pompa,
Mit ő adott: ma csak művészi álom.
A Tatra száz csodája, drága Erdély
Minden szépsége tőlünk messze tüntek
De a magyar alföldi végtelenség
Kitárul dúsan szívünknek, szemünknek...”*

Ez a történelmi tragédia, paradox módon, hozzájárult az alföldi festészet másodvirágzásához és a Hortobágyi Kolónia alakulásához, a debreceni képzőművészeti szervezeti élet gazdagodásához.¹¹

Trianon után felértékelődött a vidéki városok művészeti szerepe. A Magyar Vidéki Városok Kulturális Szövetsége azt tűzte ki célul, hogy megvalósítja a művészeti élet decentralizációját, és létrehozza az együttműködés változatos formáit. Ennek jegyében barátkoztak a vidéki egyesületek, művésztelepek, múzeumok: városközi tárlatokra, közös hangversenyekre került sor. Nagy szerep várt a határszéli városokra (Szegedre, Debrecenre, Miskolcra): át kellett venniük a kiszakadt kulturális központok: Kassa, Eperjes, Nagybánya, Nagyvárad, Arad, Temesvár, Szabadka szerepét. Nagybányát és Nagyváradot Debrecennel akarták pótolni. Különösen a klebelsbergi kultúrpolitikai szorgalmazta, hogy Debrecen Kelet-Magyarország kulturális központja legyen. Úgy tűnt, hogy Debrecen tudja és akarja teljesíteni művelődéspolitikai küldetését. Rangos új intézményei (a Tisza István Tudományegyetem és a Déri Múzeum) méltó helyet, keretet, a művelt városi vezérkar jó személyi feltételt biztosított ehhez. Sajnos nem oldódott meg a művésztelep ügye, ami pedig a nagybányai telep helyettesítésének koncepciójába beillett volna. Az 1910-es kísérlet után 1927-ben ismét napirendre került a nagyerdei művésztelep ügye. Toroszky Oszvald, mint a Művészház igazgatója, valamint a Képzőművészek és Iparművészek Egyesülete vezetője azzal a kéréssel fordult a városi közgyűléshez, hogy létesítsenek tizenhárom lakásos műtermet. A közgyűlés egyetértett a megvalósítással, ha annak összege belefért volna a Speyer-kölcsön keretébe. Sajnos, a telep nem épülhetett fel, s ez a kudarc polarizálódást jelentett a debreceni képzőművészeti életben. Időközben, 1927 őszén ugyanis megjelent Boromisza Tibor Debrecenben. Előadta nagyszabású tervét, amely szerint nem Nyugatról, hanem Keletről kell megkezdeni a magyar művészet megújítását, s a Hortobágy a maga régiségével, „romlatlanságával” alkalmas is kiindulópontnak. 1928-ban Boromisza kiköltözött a pusztára, létrehozta a hortobágyi Festőkolóniát. Hozzá csatlakozott Káplár Miklós, és a ma is élő Maghy Zoltán. 1929-

10 Juhász Gyula versét e vonatkozásban *Szelesi Zoltán* közölte. *Művészet*, 1983. 1. 7.

11 *Sz. Kürti Katalin*: Debrecen képzőművészete 1919–1945 (Debrecen 1986) és *M. Tárcai Sarolta* (szerk.): Debrecen képzőművészete 1919–1944. Bibliográfia (Debrecen, 1988).

ben már második évét zárta a kolónia, de ekkor felbomlott személyi ellentétek miatt.¹² Tény, hogy a két különálló kezdeményezés nem erősítette, hanem gátolta egymást, és szétszórta a város figyelmét, erősít. Ha a művésztelep 1910-ben létrejön, Debrecen talán utolérte volna Nagybányát, ha 1927-ben valósul meg, talán helyettesíthette volna azt.

Az egyetem Európa-hírvé rendezvényei (1927-től a Nyári Egyetem), a Déri Múzeum és a művészeti csoportok, egyesületek kiállításai rangot adtak a városnak. A vidék első Művészháza Debrecenben alakult 1924-ben, és fennállása három éve alatt 20 kiállítást rendezett a Szinyei Társasággal és a vidéki művésztelepekkel. Az 1927-ben alakult Ady Társaság Képzőművészeti Osztálya a Képzőművészek Új Társaságával és az Új Művészek Egyesületével tartott kapcsolatot, másfelől a Nyugattal és a Kelet Népe Körével. Az osztály tagjai: Medgyessy Ferenc, Gáborjáni-Szabó Kálmán, Káplár Miklós, Holló László, Vadász Endre és Félegyházi László voltak. Vadász a harmincas évek elején, Félegyházi 1937–38-ban látogatta Nagybányát.¹³

A Déri Múzeum színvonalas kiállításokat rendezett, fogadta a miskolci, nyíregyházi, szegedi művészcsoportokat és a kiszakadt kulturális központok képviselőit. 1934-ben és 1937-ben például Pataky Sándor, aradi festőművész akvarelljeit, 1937-ben a kassai Ruttkay György és R. Nyiri Lili műveit mutatták be. A Felvidék és Erdély visszafoglalása után több jelentős kiállítás volt. 1940-ben és 1942-ben Litteczki Endre szatmárnémeti, 1944-ben Barabás István és Gyergyói-Brassai András marosvásárhelyi művészek bemutatójára került sor. 1941 márciusában a kassai Kazinczy Társaság mutatta be Löffler Béla szobrai, Jakoby Gyula, Ruttkay György, Dobándi Károly, Feld Lajos, Jaszusch Antal, Kieselbach Géza, R. Nyiri Lili, Oravetz Imre és Zsámbor István festményeit.¹⁴

A kiállításon túl mást nem tehetett Debrecen a kiszakadt kulturális központokért. Művésztelep híján megtartotta lemaradását a képzőművészet terén, amit csak egyéni, nagy teljesítmények ellensúlyoztak valamelyest, nagy erőfeszítések árán. Debrecen továbbra is felvevője, befogadója, s nem formáló közössége maradt a magyar képzőművészetnek.

12 Szabó Sándor Géza: Boromisza Tibor és a Hortobágy. DMÉ, 1978 (Debrecen, 1979) 353–373.

13 Sz. Kürti Katalin: A debreceni Ady Társaság képzőművészei. DMÉ, 1974 (Debrecen, 1975), 751–778. Vadász Endre (1901–1944) emlékkiállítás, Budapest Nemzeti Galéria (Debrecen, 1982), katalógus.

14 Déri Múzeum évkönyveinek jelentései 1934, 1937, 1940, 1942, 1944.

A „POSZTNAGYBÁNYAISÁG” KÉRDÉSKÖRE, KÜLÖNÖS TEKINTETTEL SZŐNYI ISTVÁN MŰVÉSZE- TÉRE

KÖPÖCZI RÓZSA

A „posztnagybányaiság” fogalmát a szakirodalom legfőképpen a Gresham-kör művészetéhez, művészeihez köti, pedig mindenképp tágabban értelmezhető ez a jelenség, hiszen nem egészen tisztázott az sem, hol végződik térben és időben a „nagybányaiság”? Lehet-e egységes nagybányai iskoláról beszélni? Mennyiben nevezhető nagybányainak az első nemzedék után fellépő „neős” generáció művésze? „Posztnagybányai”-e az első világháború után, a nagybányai művésztelep folytatásaként létrejött hazai szabadiskolák, és művésztelepek szellemisége, hiszen ha szó szerint vesszük a fogalmat, Kecskemét, Miskolc, Szolnok, Szentendre is Nagybánya utáni képződmény, legnagyobbbrészt nagybányai iskolázottságú művészek hozták létre őket.

A kérdésekre a választ a harmincas évek művészeti irodalmában is kereshetjük. A művészet akkori teoretikusai erősen befolyásolták az addigra már félig-meddig lezárult korszak, az első világháború előtti Nagybánya megítélését, és az utána fellépő festők hozzá való viszonyulását. Az egyik legautentikusabb krónikás és ideológiateremtő mester Nagybánya kérdésében maga Réti István, aki alapító művésze és hosszú évekig tanára volt a nagybányai szabadiskolának. 1954-ben kiadott könyve alapján pontosan definiálható az első generáció művészetszemlélete.

„A természet és érzés volt a jelszavuk. Szívük mélyből hitték és hirdették, hogy legfőbb, sőt egyetlen igazi szépség a természet, más szépség nincs is: ennek látványait visszaadni, azzal a megindultsággal, amit előtte éreznek, ez a művészet célja”.¹

Németh Lajos jó néhány évtized távolából kritikus felhanggal jellemezte ezt az értékrendet: „Réti mércéje egy mozdulatlanak vélt Nagybánya-ideál”.² Ezen elvekhez való viszonyulásuk alapján sorolja be a művészeket, így említi a „csatlakozókat”, a „második generációt” és a „hűséges nagybányaiakat”. Érdekes a később „posztnagybányaiaknak” tartott Szőnyi István és Bernáth Aurél megítélése Réti kategóriáinak tükrében. Őket a harmadik nemzedék tagjai közé helyezi, noha még a magyar korszakából ismerték Nagybányát, de munkásságuk az első világháború után bontakozott ki. A nagybányai hagyományból inkább az erkölcsi részt, a „komoly odaadást” vitték magukkal. Ezt domborítja ki Réti Szőnyiről írt rövid kis ismertetőjében is. „Szőnyit első korszakának Nagybányától meglehetősen idegen, plasztikus festészete után, a zebegényi természet édesgette magához, rányitva szemét a levegő, a fény és a hangulat jelenségeire. Azonban ezekben a jegyekben mégis különbözik a nagybányaiaktól, olyan formán, mint Zebegény vizuális világa Nagybányáétól. A hely karaktere más, a genius loci”.³

1 Réti István: A nagybányai művésztelep. Bp. Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata 1954. 97.

2 Németh Lajos: Nagybánya ösvényén – utak Nagybányáról. Magyar művészet 1890–1919. Bp. Akadémiai Kiadó 1981. 305.

3 Réti István: i. m. 267.

Bár Réti nem használja a „posztnagybánya” kifejezést, de értékeléséből kitűnik, hogy a nagybányai szellemiség továbbviteléről van szó, mégpedig az általa definiált első nemzedék által megtestesített művészi magatartás és alkotói elvek jegyében.

A fenti értékrend továbbélésében fontos szerepet játszott az a tény is, hogy Réti Istvánnak és Lyka Károlynak a nagybányai tapasztalatok alapján sikerült újjászerveznie a Képzőművészeti Főiskolát 1920-ban, ami az előző, elavult, korszerűtlen szervezeti felépítéshez képest mindenképpen előrelépést jelentett. Az 1929-es kiegészítő reformok továbbmélyítették ezt az irányvonalat. Lassanként valóságos „nagybányai kolónia” alakult ki. Sorban nyertek meghívást a főiskola katedrájára a nagybányai és Nagybányát járt mesterek közül igen sokan. Szőnyi 1937-ben éppen Réti katedráját örökölte. Igen érdekes dokumentum az az 1938-as levél, melyben Szőnyi megköszöni mesterének a kinevezést.⁴ Így valamiféle folytonosságot fedezhetünk fel a Réti által definiált nagybányaiság és a két világháború közötti „posztimpresszionista” szemléletű modern magyar piktúra között.

A kor vezető művészettörténésze Genthon István, aki könyvében az 1935-ben kiadott „Új magyar festőművészet történetében”, a harmincas évekre jellemzően mutatja be a kortárs magyar művészet szemléletét. Az ő mércéje szerint sok festőnek és irányzatnak nem akadt hely az akkori művészeti életben, így például a „Nyolcak” közül jó néhánynak, az emigrációban működőknek, a rendhagyó személyiségük miatt a sorba be nem illeszkedőknek, Csontvárynak, Gulácsynak, akiket egyszerűen örülteknek nyilvánított.

Genthon megpróbálja keresni annak a jelenségnek az okát is, miért fordult vissza egy sor jelentős tehetségű magyar festő pályája a harmincas években egyszerre a korábbi hagyományok felé. Megrajzolja egy tipikusan magyar karakter körvonalait, megvonja azokat a határokat, „amelyeken belül a magyar temperamentum szabadon mozoghat, és felméri, de el is hárítja az európai hatásokat”.⁵ Genthon egy sajátos fogalmat talált az akkori „derékhad” elszigetelődésének magyarázatára: „– valamennyien elmaradtak a nemzetközi fejlődéstől, de hogy ennyien, és ilyen tehetségesek elmaradhattak, annak oka abban rejlik, hogy rátaláltak a romantikus realizmus mákonyára, mely minden egyebet elfeledtetett velük”.⁶ Genthon tehát valamiféle genetikai eredetű predesztinációval magyarázza a magyar festészetnek az európaiól eltérő vonásait.

E művészetszemlélet jegyében vezetik be a művészeti irodalomba a harmincas években a „természetelvűség” fogalmát a magyar karakter egyszer s mindenkorra meghatározó jellemzőjeként, s a modern piktúra magyarságát a nagybányai eredettel magyarázzák. Ez a látásmód figyelmen kívül hagyta a nagybányai „neósok” fellépését, akik már igen korán, 1905–1906 táján bekapcsolódtak a nemzetközi művészeti élet vérkeringésébe. A fiatal generáció tagjai mind megjárták Párizst, s az élmény a reveláció erejével hatott rájuk, gyökeresen megváltoztatva művészetük további alakulását. „Párizs minden bizonnyal amolyan csodatévő forrásnak számított... a mieink számára, azonban akadt egy másik ilyen forrás is, és ez a hazai. Igaz szerényebb, de élő, és éltető: Nagybánya és szellemiségének örököse Zebegény”.⁷

4 Szőnyi István levele Réti Istvánhoz 1938. július 18-án. Eredetije a Szőnyi István Emlékmúzeum dokumentumtárában. „Kedves Méltóságos Uram, hálásan köszönöm jóleső soraidat s évekig kitartóan folytatott munkádat, mert hiszen annak eredménye kinevezésem, amit sosem fogok elfelejteni. Őszinte nagyrabecsüléssel üdvözlő s igaz barátsággal köszönt Szőnyi István. Zebegény, 1938. júli 18.”

5 Körner Éva: Változások a magyar művészettörténeti irodalom szemléletében. A harmincas évek. 307. Fülep Lajos emlékkönyv. Bp. Magvető 1985.

6 Genthon István: Új magyar festőművészet története. Budapest, 1935. 140.

7 Lyka Károly: Festészetünk a két világháború között. Bp. Corvina 1984. 76.

Lyka Károly a két világháború közötti festészetünkről szóló visszaemlékezéseit, melyből a fenti gondolatok származnak, 1956-ban adta ki. Akkorra már a Nagybánya egyetlen letéteményesének tartott „posztnagybányaiak”, közöttük Szőnyi István, Bernáth Aurél pályájuk vége felé járó, nagy tekintélyű mesterek voltak. Hatásuk megingathatatlanak látszott. Értékrendjük alapját a klasszikum és a kvalitás tisztelete adta. Pedig őket is – közvetve vagy közvetlenül – a magyar avantgarde megteremtői között tarthatjuk számon. Berény a *Nyolcak* tagjaként lépett föl, Bernáth Berlinben expresszionista festő lett, Szőnyi pedig Uitz hatása alá került. Kállai Ernő az utóbbi két művész pályáivén keresztül rajzolja fel a magyar festészet visszatérését a „posztimpresszionista” szemlélethez. „A magyar aktivizmus Uitz Béla művészetében érte el heroikus deklarációját, és Szőnyi Istvánban békült meg a nagybányai plein air hagyományokkal”.⁸

Tovább folytatódott a munka az első világháború után is Nagybányán. Megérkeztek, ha késve is a modern irányzatok, éppen akkor, amikor Nyugat-Európában már csillapodni látszott az első avantgard hullám, és abban az időben, amikor Magyarországon újra egy természetelvű, az első generáció Nagybányáját felvállaló irányzat erősödött meg. „Mintha kapuk záródtak volna be végérvényesen a világháború után. Az a néhány átfogóbb írás, mely azokban az években megjelent, Szokolay Béla, Réti István tanulmányai, a múltat, s nem a jelent idézték. A posztnagybányaiak úgy érezték, hasznosították már a kolónia eredményeit, utakat nyitottak belőle”.⁹

Ezek a kapuk nyugat felé is lezáródni látszottak egy időre. Lyka kínai falról beszél, mely mögött Magyarországon egy sajátos mikroklíma alakult ki, s a fiatal művészek nagy részéhez csak áttételesen, közvetítők útján jutott el a modern művészet hatása. Nagybánya élete és jelentősége befejeződött az akkori Budapestről nézve. Csak az utóbbi években kezd körvonalazódni egy árnyaltabb Nagybánya-kép. Lassan fény derül a kezdeti „neós” törekvések többarcúságára is és a két világháború közötti nagybányai festészet, eddig nálunk szinte ismeretlen kiágazásaira is. Így még pontatlanabbá válik a „posztnagybányaiság” fogalma, különösen, ha a Gresham-kör művészeinek munkásságát illetjük ezzel a jelzővel. Ennek a baráti asztaltársaságnak a tagjai korántsem alkottak egységes csoportot. Nem fogalmazták meg kiáltványszerűen elveiket, még közös kiállításai sem voltak. A csoport néhány tagjára, így Egyre sem húzható rá egyértelműen ez a jelző, pedig ő is egyetértett a Gresham elveivel.

Érdemes kísérletet tenni a „posztnagybányaiság” fogalmának megközelítésére, egy olyan Gresham-művész pályájának vizsgálatával, akit Nagybánya indított útjára, már fiatal korában valóságos iskolát teremtett maga körül, és talán az ő művészetében ért véget Magyarországon az aktivizmus hősie, romantikus korszaka.

Szőnyi István 1914 nyarán elsőéves főiskolai hallgatóként került Nagybányára. Ez volt az első év, amikor a Képzőművészeti Főiskola ösztöndíjas növendékeket küldött a szabadiskolába, mindnyájan Ferenczy tanítványai voltak. „Temérdek festő, festőnő gyűlt össze, júliusban már száz körül járt a számuk és izzott a munkakedv, mikor ránk zuhant a háború. Üres lett Nagybánya egy pár nap alatt”.¹⁰ A rá következő háborús években csak néhány elszánt, kitartó festő maradt a telepen. A fiatalok nagy részét behívták katonának. 1917–18 nyarán kezdtek újra visszaszállingózni a növendékek, sokan közülük, mint szabadságos katonák. Réti pontos kimutatást vezetett a résztvevők számá-

8 Kállai Ernő: Új magyar piktúra. Bp. Gondolat 1990. 56.

9 Murádin Jenő: A nagybányai művésztelep 1919–1944 között. Nagybányai festészet a neósok fellépésétől 1944-ig. Miskolc, MissionArt Galéria 1992.

10 Réti István: i. m. 94.

ról, az összlétszám 1918-ban érte el csúcspontját. Szőnyi ebben az utóbbi két évben járt ott. 1917-ben festette azt a nevezetes kettős portrét, mely hosszú ideig lappangott. 1996 elején egy aukción bukkant fel és a Magyar Nemzeti Galéria jubileumi Nagybánya-kiállításán került újra a közönség elé.¹¹

A kettős portré érdekesen egyesíti a klasszikus kompozíciót az expresszív emberábrázolással. A háttérben jellegzetes nagybányai táj motívumait fedezhetjük fel. A festmény megfogalmazása mindenképp eltér a nagybányai vezető mesterek által akkor tanított természetszemlélettől és emberábrázolástól. A két figura kezeinek finom rajzosága, a gesztusokkal jelzett összetartozás, a rajz hangsúlyozása a színek, a tónusok ellenében a német expresszionizmus, a szecesszió hatását mutatják. Eltér a nagybányai szemlélettől a figurák előtérbe helyezése, dominanciája a tájjal szemben. Így világosan látszik, hogy Ferenczy hatásán kívül még számos impulzus érte a fiatal festőnövendéket.

Érdekes adalék lehet Szőnyi nagybányai működéséhez egy 1969-es aukción felbukkant és védetté nyilvánított, 1919-ben készült nagybányai táj.¹² A kép a szinte mindenki által megfestett motívumot dolgozza fel: a vörös toronysisakos templomot a Zazar felől. A Szőnyi-Múzeum 1996-os kiállításán egy Pásk Jenő ábrázoló, 1918-as datálású portré tűnt fel, gyarapítva Szőnyi nagybányai működésének bizonyítékait.

A háború vége után 1919 januárjában leszerelt és visszatért a főiskolára, most már Réti osztályába. A mesterével való jó viszonya egész életében megmaradt, bizonyítja ezt kitartó levelezésük. Szőnyit 1920-ban eltanácsolták az intézményből, mert részt vett hallgatótársai élén a főiskolai reformokért folytatott megmozdulásban. Ettől fogva önállóan dolgozott.

1920 nyarát valószínűleg a kecskeméti művésztelepen töltötte, itt együtt rajzoltak, festettek Aba Novák Vilmostal, Nagy Imrével, Varga Nándor Lajossal. A későbbi „rézkarcoló nemzedék” tagjai ekkor alapozták meg rajzi indíttatásukat. Nagy Imre forrásértékű visszaemlékezéseiből értesülhetünk arról, hogy 1920–21-ben csak rajzoltak, és valamivel később fordult mindnyájuk érdeklődése a sokszorosított grafika felé.¹³

Szőnyi már igen korán, 1920–21-ben készített rézkarcolatokat. Ezek témája megegyezik az akkor festett nagy hatású olajképeinek kompozícióival. Monumentális, erőteljes aktokat vetett papírra, vászonra abban az időben. Ezek közé tartozik a „Fürdés után” (1921), az „Aktok szabadban” (1921), „Betsabe” (1923).

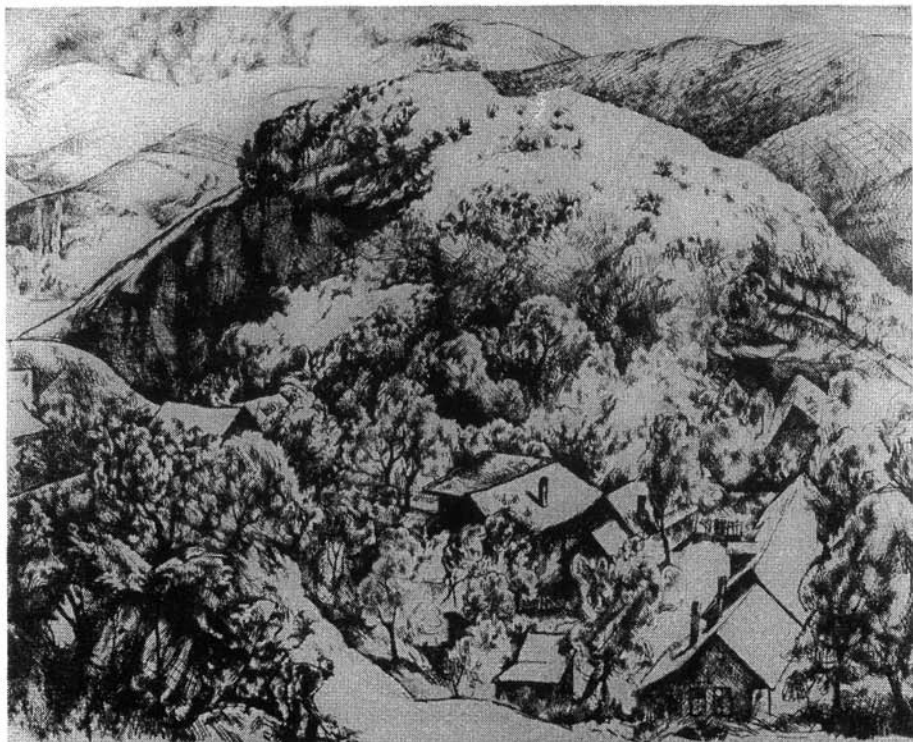
A húszas évek elején Szőnyi különös módon éppen annak a művésznak a befolyása alá került, akinek beállítottsága, művészetszemlélete teljesen idegen volt Nagybányától, ez a festő Uitz Béla. Szőnyi nem járt Párizsban, így Uitz közvetítésével érezhetett meg sokat Cezanne korszakalkotó jelentőségéből. Uitz Cezanne szilárd szerkezeti rendjét igyekezett egyesíteni a német expresszionizmus szenvedélyességével. A nagybányai iskolázottságú Szőnyit megragadta ez az izzó monumentalitás. Leginkább akkori aktos kompozícióin érezhető a nála nem sokkal idősebb festőtárs hatása. A barnás tónusú, súlyos, plasztikus testek megfogalmazásánál rembrandti reminiscenciák is érezhetők.

Ezek a korai aktok akkor egy egész nemzedéket hoztak lázba. Kállai Ernő egyenesen iskolateremtő mesternek nevezte Szőnyit. „Uitz Béla budapesti rajzainak expresszív naturalizmusa többekre volt hatással, így Szőnyire is, aki ezt a hatást egyéni

11 Szőnyi István: Kettős arckép o. v. – Cziegler István tulajdona Bp. Publikálva: *Fenyő Iván*: Szőnyi István. Bp. 1934.

12 Szőnyi István: Nagybányai táj 1919. o. v. 70x90 cm j.j.l. Szőnyi I. 1919. Magántulajdon, az MNG nyilvántartásában.

13 *Súmei György*: Nagy Imre a kecskeméti művésztelepen. Új művészet 1993/11. 82.

Szőnyi István: Domb alatti házak (1926)

irányban fejlesztette tovább és viszont a maga részéről vált kiindulópontjává, valósággal hallgatólag elismert mesterévé egy egész festői iskolának (Aba Novák, Jándi, Deli Antal, Goebel, Korda Vince stb.).¹⁴ Kállai Ernő már 1925-ban élesen bírálta az akkori sikeres, fiatal festőgeneráció művészetszemléletét. Az őáltala megkreált jelző: „az expresszív naturalizmus” tömören fogalmazza meg azt a feloldhatatlan ellentétet, mely a naturalista részletmegfigyelés, az expresszív tömörítés és a klasszikus, monumentális kompozíció között feszül. Ez az irányzat sohasem vitte végig következetesen az egyik felvállalt utat sem, különösen nem az expresszionizmus tárgyi valóságtól egyre távolodó programját. Kállai Uitz követőit kíméletlen élességgel békés polgári festőknek tartja „...akik legmerészebb nekilendüléseikben sem jutnak túl a modelles berendezkedésen”.¹⁵

Ha tovább vizsgáljuk Szőnyi pályáját, nem találunk éles törést korai stílusa és a harmincas évek dereka táján keletkezett, már „posztnagybányainak” titulált képei között. Már azok az expresszív, lendületes, korai tájak is magukon hordják, mutatják Szőnyi természethez való viszonyulását és humánus értékeket középpontba helyező életszemléletét.

A húszas évek közepén még egy fontos hatás érintette meg a festőt: a klasszicizmus, de nem az olasz novecento diktatúrát kiszolgáló hivatalos formanyelvét vette át,

¹⁴ Kállai Ernő: i. m. 94.

¹⁵ Uo 96.

hanem ösztönös, romantikus vonzódása vezette a klasszikus komponálás felé. Legjellemzőbb példája ennek a tendenciának az 1925-ben festett „Hegytetőn” című képe. A kettős önarckép első korszakának összegzése, de megfogalmazza a továbblépés lehetőségeit is. Saját aktjával búcsúzik a korai mitologikus, allegorikus kompozícióinak figuráitól. A ruhás, kalapos alak mintegy előrevetíti későbbi zebegényi korszakának parasztjait.¹⁶

1929-es gyűjteményes kiállításán már korszakos nagy műveivel szerepelt, látható volt: a „Zebegényi temetés”, a „Téli táj vonattal”, a „Gyömölcszedők”. Bár a kritikusok még Szőnyi vezető szerepéről beszéltek festőtársai között, de addigra már átalakult ez a kapcsolatrendszer. A többiek is saját útjukra léptek, pályájuk párhuzamosan haladt Szőnyiével.

Pataky Dénes a posztimpresszionizmus negyedik ágának tartotta ezt a vonulatot. Szerinte az impresszionizmus eredményeit vitték tovább a cezanne-i konstruktív, a gauguini dekoratív és a Van Gogh-i expresszív ág mellett Bonnard, Vuillard, Marquet magyar megfelelőiként. Igen sokan csatlakoztak ehhez az áramlathoz. 1920-ban Egry, 1921-ben Márfy, a húszas éves közepétől Bernáth, Czóbel, a húszas évek második felében Berény Róbert, Vass Elemér, Szobotka Imre, Bornemissza, Elekfy Jenő, Ferenczy Noémi, Ferenczy Béni, Pátzay. Pataky egy töretlen fejlődési vonalat vázol fel, ősiüknek Színeit tartja, döntő indíttatásnak a nagybányai iskolát. Hiába érintette stílusukat a szecesszió, a Nyolcak, az Aktivisták, a kubizmus, az expresszionizmus, ők a nagybányai hagyományhoz tértek vissza. Olyan stílus ez „mely mélyen a magyar temperamentum közkeletű érzésvilágában gyökeredzik”.¹⁷

Szőnyinél 1929 és 34 között egy kísérletező, átmeneti korszakról beszélhetünk. „Keményebb, szárazabb festésmód, rajzosabb formaadás, kihangsúlyozottabb szerkesztettség jellemzi” az ekkor keletkezett műveket.¹⁸ Ennek az időszaknak tipikus képei az „Itatás alkonyatkor” (1929), az „Anyám” (1930), „Zsuzsa az ajtóban” (1931). Ugyanakkor már jelentkezett későbbi korszakának derűsebb színvilága, a motívumok oldottabb, festőibb megfogalmazása (Verendán 1930). Az átmeneti korszak záróművének tekinthető az 1933-ban festett „Eladó a borjú”. A nagy festmény mindenképp összegzés, lezárás. A klasszikusan kiegyensúlyozott, nyugodt kompozíción a történet, a szűzsé éppen olyan fontos, mint a festői problémák megoldása. Ebben a tekintetben egyáltalán nem jellemző, nem tipikus Szőnyi életpályáján. Nála ugyanis a későbbiekben éppen az lesz az általános, hogy elmaradt képeiről minden irodalmias utalás, az emberek, állatok, tárgyak, a természet mind alárendelődnek a kép festői törvényeinek.

Ekkoriban tért át, több művésszel együtt a temperára. 1926-ban Farkas István, 1929-ben Aba Novák is ezt az anyagot kezdte használni. A tempera világos, matt felületei jobban megfeleltek Szőnyi akkori törekvéseinek. Új technikai eljárást kezdett alkalmazni, a festéket nem ecsettel vitte fel a vászonra, hanem festőkéssel. A megszikkadt, vastag festékrétegeket azután vízzel felpuhította, visszakaparta. Így alakultak ki a végteleen gazdag árnyalatokból a Szőnyire oly jellemző színharmóniák. Az 1934-ben festett „Este” a kezdődarabja Szőnyi új korszakának, mely egyre inkább egy oldott festőiség, finom kolorizmus felé mutat. Fokozatosan háttérbe szorul kompozícióin a drámaiság, a határozott szerkezet, halad a fényben feloldódott színek, az egymásba olvadó formák vi-

16 Zwíkl András: Szőnyi István: Hegytetőn. A Zádor Anna emlékkönyvhöz készült dolgozatában új megvilágításba helyezi ezt a képet. Szőnyi „szereppróbáló” önarcképeinek lezárását látja benne.

17 Kállai Ernő: i. m. 94.

18 Pataky Dénes: Szőnyi István. Bp. Corvina 1971. 12.

lága felé. A harmincas évek közepe szinte legtermékenyebb korszaka volt. Hihetetlen számban születtek ragyogó vásznai.

1923-as házasságkötése után Zebegényben telepedett le. Egyre többet dolgozott a kis faluban. Ez a magatartás, ez az életforma mindenképp Nagybánya mintáját követte. Szőnyi valósította meg legtisztábban a természetbe való kivonulás barbizoni, nagybányai mítoszáét. Ebben a kontextusban óhatatlanul felmerül a párhuzam Nagybánya és Zebegény között. Sokan követték példáját. 1934-től Berény rendszeresen itt töltötte a nyarakat, azonkívül Vass Elemér, Szobotka Imre, Elekfy Jenő is itt telepedett le nyaranta. Járt Zebegényben Aba Novák, 1930 nyarát Bernáth Aurél is itt töltötte. Mégsem alakult ki zebegényi iskola. Az itt dolgozó művészeket baráti szálak fűzték egymáshoz, de mind a maga útját járta, nem léptek fel közösen, nem rendeztek csoportos kiállításokat. Erre az időszakra az említett festők közül szinte valamennyien letelepedtek valahol vidéken legalábbis a nyári hónapokra. Ez a fajta kivonulás tükröződik hallgatólagosan elfogadott alapelveikben is. A Gresham kávéházban találkozó baráti asztaltársaság tagjai nem rögzítettek közös programot, őket a szellemi vonzás kötötte össze. Néhány alapdologban azonban megegyeztek. Ennek legfontosabb gondolata az elhatárolódás, a kívülről állás a hivatalos művészet körein és eszméin, szembenállás az avantgarde, a különféle

Szőnyi István: Behavazott falu (1928)

izmusok eredményeivel, annak ellenére, hogy sokan közülük megpróbálták azt az utat (Berény, Bernáth). Egyszóval a „visszavonultság világait” választották.

Annak idején Nagybánya összetartó ereje is leginkább a valami elleni tömörülésben fejeződött ki, addig volt szellemileg viszonylag homogén, amíg harcban állt a hivataltal művészettel.

A másik párhuzam, mely a Gresham-kör és Nagybánya egymáshoz való viszonyát megvilágítja: a természetszemléletük. A művészetnek mindenképp a „látásból való származottságát” tartották a kizárólagosan helyes útnak. A természet gazdagabb forrás, mint a képzelet, fogalmazta meg Bernáth Aurél, tehát művészetük legfontosabb alappillére a természetelvűség volt. Tudatosan vállalták fel Nagybánya szellemiségét. A magyar művészet belső fejlődéséhez szerettek volna igazodni. Pátzay Pál szavaival: „anyanyelvű művészetet” akartak teremteni. Éppen abban látták Nagybánya jelentőségét, hogy belső forrásokból tudta felfrissíteni a magyar művészet vérkeringését.

Így juthatunk el a „posztnagybányaiság” egyik verziójához. A Gresham művészei, köztük Szőnyi, Nagybányát hazai mintaképnek tekintették, de nem a konkrét festői, formai problémák megoldásánál merítettek az elődök példájából, hanem a szellemi, etikai magatartásformák jelentettek mintát a két világháború között működő festőgenerációnak.

Visszatérve Szőnyi művészetéhez, érdemes felidézni azt a nyilatkozatot, mely 1953-ban a Szabad Művészet hasábjain jelent meg. Ebben Szőnyi, a művészeti írókkal, művészettörténészekkel ellentétben, tisztán, világosan és tömören fogalmazta meg véleményét Nagybányáról. „Nagybánya szerepét és helyét festészetünkben nem tudom elfogulatlanul megítélni, tekintve, hogy félig-meddig magamat is a telep tagjaihoz tartozónak érzem. Az igaz, hogy amikor én 1914 nyarán odakerültem, a telep a zeniten már túl volt, s mikor elkerültem onnan, Nagybányát el is csatolták az országtól. Azonban én még Ferenczy Károly idejében voltam ott, s éreztem a telep, és a táj elhatározó, művészeti magatartást befolyásoló hatását.

Amit a legfontosabbnak tartok az, hogy Nagybánya megindított egy folyamatot, ami tulajdonképpen még mindig tart, s amihez hozzá lehet tenni valamit, folytatni lehet, ha szükséges, vissza lehet hozzá nyúlni. Tehát akármennyire is időben nem régen történt, mégis tradíciót adott, olyat, melynek jövője van. Kihat a mai művészetre is. Míg klasszikusaink különálló szigetekként emelkednek ki, addig a nagybányai iskola összefüggő, homogén művészeti magatartást revelál, kialakult profilja van. Lehet vele egyezni, vagy elvetni, de mindenképpen elvi állásfoglalásra kényszerít”.¹⁹

Szőnyi tudatosan választotta ezt az utat. Az ő esetében meghatározó jelentőségű volt emberi, művészi alkata. Őszintén merte vállalni belső indíttatását. Képtelen volt hosszú távon stílusmimikri viselésére. Úgy érezte a belső parancs, és az ebből következő humánus értékrend megvédi a külvilág agresszív valóságától. A természetért való, szinte kvintessztikus rajongása bizonyos fajta menekülésnek számított a társadalmi elvárásokkal szemben. Számára a festés nem gyötrő kényszer, nem váteszi elhivatottságot, magasztos küldetést, hanem egyszerűen az öröm forrását jelentette. Alkata Ferenczy Károlyéhoz állt közel, a Gresham-művészek közül ő valósította meg legtisztábban a Ferenczy által fémjelzett „festői festészetet”. Egyenes ívet fedezhetünk fel Ferenczy második korszakából való vásznai és Szőnyi 1934-től festett képei között. Az 1934-es „Este” az első darabja kibontakozó, új korszakának. Számtalan változatban kerültek vászonra,

19 Szőnyi István: Nagybánya a magyar művészetben. Szabad Művészet 1953. 221.

papírra, rézlemezre zebegényi életének szereplői, családtagjai, a falusi emberek, állatok, a végtelen változatosságot mutató dunai táj.

A második világháború előestéjén, 1943-ban született „Kerti pad”-ja jól példázza, milyen mélységekig juthat el a természetből kiinduló látványfestészet. Hogyan írhatja át fénnel, színnel költőivé a leghétköznapiabb témát a festő. Hogyan fogalmazható meg a valóság és létezés különbsége a festészet nyelvén. Ezt világítja meg Genthon István egy 1957-es elemzésében: „Ennek a padnak a fontossága ijesztően megnövekedett. Több, mint főszereplő, egyedül ő van jelen”.²⁰ Irracionális korunkban, amikor „kizökkent az idő”, amikor megkérdőjeleződtek a klasszikus értékek, amik eddig életünk támpontjait adták, akkor újra fontossá válik a bizonyosság mindabban, ami vigaszt nyújthat, ami kedves nekünk. Újra fontos lesz a bennünket körülvevő világ otthonossága, jelenléte. Ezért válhat újra aktuálissá a Gresham-kör festőinek, köztük Szőnyi Istvánnak a művészete is.

Szőnyi „posztnagybányaisága”, tehát semmiképp sem nevezhető visszalépésnek. Az ő alkatából, lehetőségeiből ez az út következett. Az a tény, hogy a Képzőművészeti Főiskola professzoraként 1957-ig ezt az értékrendet adta tovább, logikusan következett egész pályájából.

Kállai Ernő, a korábban kíméletlen hangú kritikus 1941-ben már megérezte Szőnyi művészetének őszinteségét, belülről fakadó hitelét. Megtalálta ennek a művészetnek a helyét az egyre inkább szétágazó, szövevényessé váló 20. századi művészet világában. „Előfordulhat, hogy valaki korunk emberének apokaliptikus megpróbáltatásait látván, szellemi önteltségnek érzi a modern francia művészet tisztán formai kibontakozását és a német expresszionizmus mélyről jövő látomásait. Ezekben a pillanatokban könnyen feltámadhat a vágy mérsékeltebb képi vidékek után, ahol a formáló szellem készségesebben és alázatosabban közeledik a dolgokhoz, hogy a természettel békés egyensúlyba kerüljön.”²¹

²⁰ Genthon István: Szőnyi István művészete. Szőnyi István. Összeállította: Szőnyi T. Zsuzsa. Róma 1982. 15.

²¹ Kállai Ernő: Művészet veszélyes csillagzat alatt. Bp. 1981. 288.

NAGYBÁNYA ÉS A VAJDASÁGIAK

DURANCI BÉLA

Egy újságban, augusztus első napján az „olvasók levelei” oldalán megjelent egy cikk – felvetette a kérdést: *Miért ünnepli Szabadka Nagybányát?*

Igen! Nagybánya „száz évét”, súlyt fektetve a város nevére és *nem a nagybányai művésztelepre és annak centenáriumára!* Mellőzve annak nyomatékos kitételét, hogy „Nagybánya, vagyis Baia Mare nagyon messze esik Szuboticától stb.” – marad a kérdés: miért?! Sajnos, a kérdező nem a művészeti problémákat akarta megvitatni. Más volt a szándéka. Ugyanúgy az olvasók legtöbbje, még a szakmabeliek is sokan, a kérdésben keresték a kérdés mögötti „kérdőjelet”! És szaporították a válaszok sokaságát, valahol, de nem nyilvános eszmecserében.

Sokkal fontosabb egy korábbi kérdés, melyet saját magának, nekem és szakmabelieknek feltette volt tanárom és barátom dr. Lazar Trifunovic (1929–1983) még 1962-ben: *Érkezhetett München szelleme Nagybányán keresztül is Becskerekre, Pesten át Szabadkára, Újvidékre, sőt hathatott messzebbre is...?*

Akkor, 1962. júliusában az újonnan alapított intézményben, melynek neve: *Likovni Susret – Képzőművészeti Találkozó*, készítettük elő az első *művésztelepek résztvevőinek kiállítását*. Abban az évben „ünneptük” az első, 1952-ben megalakult zentai művésztelep fennállásának tíz évét, azután következtek – évről évre – a jugoszláv művésztelepek „találkozói”. De az 1952. zentai művésztelep „első” azért, mert a mai napig fennmaradt és tevékeny. Volt közben még „elsőbb”, kettő! Szabadka mellett a palicsi tó partján, csak 1950 nyarán egy, és a Duna túlsó oldalán – Ilokon – amelyik tovább tartott, azután néhány évi kimaradás után megint tevékeny lett. Na, tény az, hogy a zentai telep „mintájára” alakultak a vajdasági kolóniák és ebből a *művésztelep-mozgalomból* terjeszkedtek a jugoszláv kultúrtér minden részébe. A Képzőművészeti Találkozó 1986-ban nyomtatott címtárában 99 van feltüntetve. Kata Tonković-Marijanski, aki a címtár szerzője, most a művésztelepek számát (ugyanabban a térben) 250-re becsüli. Pontos adataink nincsenek.

Az ötvenes évek elején Vajdaságból induló művésztelep-mozgalom kapcsán a *nagybányai indulást 1896-ban* senki nem említette. *Még az alapító sem*, a legendáris Ács Jóska (1914–1990) festőművész! Ha éppen hasonlatot kerestek, említették Barbizon. Mintha magától „kristályosodtak” a semmiből, éppen Vajdaságban, egymás után: Szabadkán, Zentán, Bácsstopolyán, Becsén, Kikindán és Nagybecskereken 1950-től 1956-ig!

A hatvanas években még tevékeny képzőművészek közül *Nagybányát* emlegették: Balázs G. Árpád, Oláh Sándor, Ivan Radović, Zora Petrović, Ivan Tabaković – de csak ha kérdezte tőlük valaki! Rendszeresen Nagybányáról nem kérdezett senki semmit.

1969-ben a *Zrenjanin* (Nagybecskerek) városi múzeumában megrendezett kiállításon Vukosava Popović, a kiállítás szerzője *Streitmann Antal* (1850–1918) festőt említi, bemutatja *Felsőbányai utca* című festményét 1903-ból. Szabadkán, szintén 1969-ben a

múzeumban megnyitottuk *Pechán József* (1875–1922) retrospektív kiállítását. A Stritmannról már tudtuk, hogy gimnáziumi tanár volt, eljárt a századfordulón tanítványaival Nagybányára és 1912-ben alapította a *Nagybecskereki impresszionisták* csoportját. Pechánról tudtuk, hogy Ziffer Sándor barátja, valószínű, hogy járt Nagybányán, de bizonyítani nem tudtuk.

Azután kiderül, hogy Nagybecskereken 1899. március 29-én a „Torontál” első oldalán dr. Vincehidý Ernő feltette a kérdést: Miért nem lehetne Nagybecskereken olyan művésztelep, mint Nagybányán?

Ugyanakkor még élt Zomborban *Mály József* (1860–1901) festő, Hollósy-tanítvány, az első nagybányai kivonulás résztvevője! Amikor 1901-ben meghalt, a megemlékezésben említik, hogy Münchenben tanult de nem, hogy Nagybányán is járt.

Szabadkáról *Jelena Čović* (1879–1951) Nagybányán volt 1906-ban, de 1950-ben emlékezve sok részletről beszél, de Nagybányát nem említette. *Oláh Sándor* (1886–1966) szerepel a Réti-féle névsorban 1909-ben; csak később az önéletrajzából úgy mellékesen ki lehet a sorból olvasni: „Nyaranként Nagy Bányára szoktam menni, ahol egész nyáron át dolgoztam őszig”.

Farkas Béla (1894–1941) egy interjúban a legrövidebben: „Indulás Nagybányán, iskolák Pesten, Bécsben, Berlinben...” stb.

Balázs G. Árpád (1887–1981) szívesen beszélt Nagybányáról és elkeseredetten – nyolcvanéves korában – csodálkozott, hogy nem kap meghívást „az újonnan alapított kolóniákba”. Gondolta, neki OTT volna a helye!

Valószínű, igaza volt, mert ő is azok közé tartozott, akik az első világháború után a húszas évek elején nagyon is szorgoskodtak legalább egy művésztelep beindításán Vajdaság területén! A csoport, amely megalakította a Vajdasági (Magyar) Képzőművészek Egyesületét, Szabadkán 1923 novemberében – mondhatjuk – akkor az egyedüli szervezett tevékenység Vajdaságban. A művészek, közöttük Balázs G. Árpád is, iparkodtak az újonnan alakult állam székhelyén – Belgrádban – érvényesülni. A vajdasági egyesület kiállításokkal próbálkozott és rendezett néhányat Szabadkán, Becskereken és más városban. De, a *fontos cél előttük a művésztelepek voltak*. Oláh Sándort Budapestre küldték elindítani az együttműködést. Érdekes momentum, hogy a programjukban nyomtatékosan hangoztatják – *megteremteni Nagybányával a kapcsolatot!* Az Oláh-féle misszió eredményeinek dokumentumai nincsenek, de magyarországi művészek a két háború között Vajdaság területén kiállítanak.

Az Egyesület tagjai komoly szervezőmunkát folytattak, a *bácstopolyai művésztelep* 1923-ban majdnem realizálódott. Műtermes lakásokat szándékoztak építeni, a város akart segíteni stb., de a kezdeményezés végül megbukott. *Nagybecskereken*, 1931 nyarán sikerült „Nagybánya mintájára” összehozni a táborozást. A Várkonyi villában a Bega-parton festettek a fiatalok, Oláh Sándor korrigált. Több művész is ott tartózkodott, festett és a táborozás végén kiállítást rendeztek. A következő évben ezt nem tudták megismételni és az agilis csoport szétesett.

Érdeemes megjegyezni, hogy a csoport tagjainak többsége a háború előtti Nagybánya tapasztalatával rendelkezett. Oláh, Farkas, Balázs ott volt, *Stipan Kopilović* (1877–1924) festő, valószínű szintén volt, de még nincs bizonyíték. *Várkonyi József* (1879–1938), Streitmann Antal tanítványa 1931-ben a nagy kertes otthonát átengedte a művésztelepnek, ott laktak és dolgoztak egész nyáron át, természetesen ingyen. Ez volt az utolsó közös fellépés! Utána mindenki egyedül a maga módján próbált érvényesülni a nyomasztó gazdasági krízis éveiben. Nagybánya is feledésbe merült. Nemsokára, 1938 októberében egy új és fiatal csoport állított ki Szabadkán. Közöttük volt Ács Jó-

zsef, Hangya András, Wanyek Tivadar és B. Szabó György, aki jól emlékezett a becskereki 1931. táborozásra. Wanyek lett később az ecskai művésztelep vezetője, 1956-tól két évtizeden át. Ő volt az, aki a becskereki festők kezdeményezését végre teljesítette. Az ecskai művésztelepen többször dolgozott *Ivan Radović* (1894–1973), aki 1918-ban volt Nagybányán, később Kecskeméten és tisztelettel emlékezett Réti Istvánra és Iványi Grünwald Bélára.

Tehát „miért ünnepelte Szabadka a messzi Nagybányát?”

Azért, mert a „művésztelep-mozgalom” – a második világháború utáni első évtized végén a vajdasági képzőművészeti élet ismertetőjele – *igenis kapcsolatban van a nagybányai művésztelep első háború előtti korszakával*. Már akkor művésztelep-alakítással próbálkoztak. Nagybecskereken 1898-tól, Palicson és Bácsotpolyán 1914 előtt is.

Természetesen a szabadkai Képzőművészeti Találkozó egyúttal a művésztelep mozgalom dokumentációs központja. Ugyanitt a szabadkai múzeumban 1973 novemberében nyílt meg a *Vajdasági Magyar Képzőművészek Képtára*.

Ezek több évi tevékenységének eredménye a *Nagybánya és a vajdaságiak* című kiállítás, amely sajnos nem érkezett el Miskolcra. Pedig ez az első tanulmány és éppen itt Miskolcon lehetett volna (a kollégák segítségével) kiindulópontja a további kutatásoknak.

Mert, sajnos, erről a témáról a Vajdaságban már keveset lehet felfedni. A képek vásárlói eltűntek! A zsidókat kiirtották, a németeket kitelepítették, a polgári réteget szétrombolták gyűjteményekkel együtt. A legtöbb képnek nyoma veszett. A nevek feledésbe merültek. Az új országhatárral a központ Budapest helyett Belgrád lett, de a tehetségek már egyenesen Párizsba iparkodtak. A „főszereplők” letűntek vagy elhallgattak. *Streitmann Antal*, Fülep Lajos és Todor Manojlović kedvelt tanára 1918-ban meghalt, csak egy kép – a témához kapcsolatos – „Felsőbányai utca” maradt meg. *Pechán József* a pesti Művészház tagja 1913-ban rendezte meg az első modern kiállítást a Vajdaság területén, 101 festménye mellett a közönség láthatta Medgyessy Ferenc szobrai is. *Pechán* meghalt 1922-ben. *Stipan Kopilović* 1924-ben. *Farkas Béla*, ópiummámoros világba zárkózva bevárta az 1941-et, hogy öngyilkos legyen. *Oláh Sándor* megbetegedett, süket lett és nem szívesen fogadott látogatókat. *Várkonyi József* meghalt 1938-ban.

Ezek, úgy mondható „pesti kör” festői nem bírtak, de nem is nagyon akartak az új állam képzőművészeti életébe kapcsolódni. Oláh a pesti kiállítótermekbe vágyott évenként keresztl.

A másik csoportba tartozott az örökké nyugtalan vándor, *Balázs G. Árpád*. Gyorsan érvényesült Belgrádban. *Ivan Radović* is Belgrádba költözött: ott élt rövid újvidéki tartózkodása után *Ivan Tabaković*, *Zora Petrović*, szintén Belgrádban élt és dolgozott.

Igaz, hogy Nagybánya messze volt, de az újat megismerni vágyó fiatalok körében nagyon is vonzó volt, mert a hivatalos iskoláknak ellentéte és Münchentől olcsóbb. *Elérhető volt vonaton!* A vonatjegy ára nem volt drágább, mintha Budapestre utaznának. Nagybánya környezete is csodálatos a síksági ember számára. Egy fontos hasonlatosság is van – Vajdaság többnemzetiségű közeg éppen úgy, mint Nagybánya környéke. A tanulni vágyók ott azonos meggyőződésű kollégákra találtak, együtt festették a természeti látványt. Ott kaptak serkentést, hogy maguk is elinduljanak Párizs felé! Tisztelték a tanárokat, Réti Istvánt dicsérték és Ferenczy Károlyt csodálták évtizedek után.

De a legfontosabb, amit emlegetni fognak a barátkozás, az élmények és a közösen megcsodált motívumok, kirándulások, eszmecserék és az információk a „nagy világból”. Végezetül a demokratikus szellem, amely áthatotta a nagy, tarka, több nyelvet

beszélő csoportot. A demokratikus szellem, amelyre rámutat Lyka Károly mint müncheni sajátosságra itt megvolt, de olcsóbban és csodálatos környezetben. Nagybánya volt a fiatalok számára valami egyéni *Gauguin Tahitije*. Ezt hangoztatták Pechán, Balázs, Radović és *Ivan Tabaković* (1898–1977), a Tabakovits Emil néven ismert aradi építész fia.

Természetesen Nagybánya szellemiségét, München hatását és Párizs sugárzását nem közvetítették a Vajdaságba behatóan a szabad iskola sokaságában elvegyülő, vasárnapi piktorok, de még a rajztanárok sem. Az, a már hivatalos köpenybe bújtatott „nagybányai festészet”, amíg leért a Vajdaságba, rendszerint már divatos „szaloncukros világgá” fajult, azonosult a műcsarnoki festészettel.

A *nagybányai fogalom* alatt értem azt a transzmissziót, mely kereső energiával téltett egyéni poetikákat teremtett. Az ottani „alkotási lázból” fakadó festészetre gondolok. A festőművészekre, akik jártak Nagybányán, de nem hasonlítanak egymásra és nem lehet őket a „nagybányai” címke alá csoportosítani, azokra, akik büszkén hangoztatják, hogy Nagybányán voltak és tanultak, barátkoztak és onnan indultak, de egyéni utat jártak!

Pechánra, akit végre a „neósok” térítettek a modern festészet útjára;

Balázusra, aki vissza-visszajárt Nagybányára, de a konstruktivizmust kísérletezve egy autentikus piktúrát, grafikát formált;

Radovićra, aki Nagybányán jött rá, hogy kutatni kell, a „Nyolcak” munkásságát figyelte, azután absztrakcióval kísérletezett az elsők között Jugoszláviában, végül megteremtette egyéni stílusát;

Zora Petrovićra, aki Nagybányára emlékezett és expresszionista lett, egyedülálló festőegyéniség;

Farkas Bélára, aki különös „festői világba” menekült;

Novák Rezsőre, akit a halál korán kirekesztett a modern festőművészek soraiból, ugyanúgy, mint *Ivan Cvejanovot*.

Oláh Sándor egy életen át „nagybányai mintára” művésztelepet álmodott, amíg egészsége engedte szervezkedett; a fiatal generáció több festője őt tartja tanítómesterének, etikus szimbólumnak.

Streitmann Antal, festő, iparművész és „csodálatos rajztanár” irányította Hollósyhoz és Ferenczy Károlyhoz *Zsenár Emilt*; megszerettette tanítványaival Nagybányát annyira, hogy *Várkonyi József* és barátai művésztelepet szerveztek Nagybecskerekben sikertelenül, de végül megnyitották az *ecskai telepet*, amelyet *Wanyak Tivadar* (1910–1981), a Streitmann alapította „Nagybecskereki impresszionisták” legfiatalabb tagja fog vezetni 1956-tól.

Streitmann tiszelt tanítványa *Fülep Lajos*. A másik, szintén tanítványa – *Todor Manojlović* – 1968-ban bekövetkezett halála előtti években sokat időzött az eszkai művésztelepen, emlékezett Ady Endrére, Streitmannra, Fülepre, a századunk első tizedére, Novák Rezsőre és inkább beszélt a „Nyolcokról”, mint Nagybányáról. Ugyanott, Ecskán, *Ivan Radović* emlegette, hogy Iványi Grünwald a legszebben mesélt Gauguin művészetéről.

Abban az időben, amikor Vajdaságnak híres festői az akadémiizmus bátyáit sikeresen védték, népszerűségükkel minden polgár házában jelen voltak, ha másképp nem, de a kalendárium fedőlapján (ami még a mai napig is tart), az a kevés *a modern művészetet vállaló egyéniség* értékes pillére a vajdasági képzőművészeti építménynek, melynek kortárs művészetünk kimagasló alkotói a *művésztelep-mozgalom* jeles tagjai.

A beszámolómban említett nevek, *alkotók* propagálták „nagybányai mintát” a jövőből! Hagyatékukkal bizonyítékot hagytak ránk, hogy nem hiába jártak Nagybányára

barátkozni – „*abba a különös festői világba, amelyet csak álmodni lehet*” – ahogyan a művésztelepre nosztalgiával emlékezett *Ivan Tabaković*.

Bizonyították *Lazar Trifunović* feltevését, hogy Nagybánya valódi transzmisszió volt München és a Vajdaság között. Arra talán akkor még ő sem mert gondolni, hogy a *neósok* a legfrissebb párizsi aktualitásokat is azonnal „továbbították” – Pechán 1913. kiállításával Bácspalánkára, Verbászra, Újvidékre...

FELSŐ-MAGYARORSZÁG SAJTÓJA A MILLENNIUM IDŐSZAKÁBAN

BERECZ JÓZSEF

A kiegyezéstől a millenniumig terjedő szűk három évtized vidéki hírlapirodalmáról régióink két sajtóorgánuma is – egymástól függetlenül – ugyanazt a látetelet adja közre. A Rimaszombaton megjelenő *Gömör-Kishont vármegyei közlöny* 1896. április 9-i számának címlapján közölt történeti számvetésben a következőket olvashatjuk: „1867 után alig volt hazánknak olyan vármegyéje, mely szükségét ne érezte volna annak, hogy székhelyéről a társadalmi eszmék kiáramlását mentől hathatósabban elősegítő organumot létesítsen s a szükség kényszerítő hatása alatt már a hetvenes évek elején mindenfelé tömörülni látjuk a tollforgató egyéneket oly célból, hogy a politikai viszonyok által új fejlődésnek induló magyar társadalmat vezérlő eszmékkel lássák el s e révén arra a művelt színvonalra emeljék, melyre a nyugateurópai népek társaságában szükség van ... minden megyének és városnak a saját jól felfogott érdekei követelték meg a helyi sajtó létesítését, mely közvetlenül az illető vidék céljainak állt szolgálatában.”

A Kassán megjelenő *Felsőmagyarország* pedig 1896. május 19-i számában – a legkorábbi ottani hírlap, az *Abauj-Kassai Közlöny* negyedszázados jubileumi ünnepségről tudósítva – szintén közöl sajtótörténeti visszatekintést, megállapítva: „Még ezelőtt ötven évvel Magyarországon a mai fejlett zurnalisztikának nyomai sem voltak jóllehet akkoriban már kezdtek lapok keletkezni, s oly férfiak vezették a szerkesztői tollat, kiket a nemzet nagyjai közé emelt.” Az eszmefuttatást azzal folytatja, hogy a 67 utáni korszak „teremtette meg azt a mai zurnalisztikát, amely csakugyan valódi nagyhatalom ... Az elfojtvá volt nemzeti erő felbuzdulása hozta létre a ... számtalan akkor keletkezett hírlapot.”

Csakhamar jelentkezett azonban a nagy nekibuzdulás után a visszahatás. A gömöri lap idézett cikke erről is számot ad: „... az ezen időszakban országszerte megindult vidéki hírlapok alig egy-két évi fennállás után majdnem mind megszűntek.” Ennek okai közt elsőként említi a cikk az anyagi erők hiányát: „... a kiadók nem merték tőkéiket bizonytalan sikerű vállalatokba fektetni”. Gyér volt az olvasóközönség is, mert sokan ragaszkodtak ahhoz „a múltból örökölt szokáshoz”, hogy szellemi igényeiknek kielégítésére inkább a szomszédtól kértek kölcsön újságot. „Hozzá járult még harmadikul az, hogy a közlekedési eszközök fellendülésével a fővárosi napi sajtó úgy szólván naponként fokozottabb mértékben küldé szét saját produktumait s ez által a vidéki sajtó fejlődését nagy mértékben csökkenté.”

A gömöri példánál maradva: a vármegye első hírlapja 1871-ben *Gömöri lapok* címmel Rozsnyón jelent meg, itt hat számot ért meg. Aztán a szerkesztői és kiadói jogot Bernolák Nándor rimaszombati ügyvéd szerezte meg, átvitte a lapot a megye székhelyére, ahol egy ideig a megye hivatalos lapjaként is szerepelt, de a megye tekintélye is csak 1874 tavaszáig éltette. Ekkor címet és szerkesztőt változtatott, ám *Felvidéki közlöny*ként csak ugyanazon év júniusáig vegetált. Megint fejlécet cserélt, s *Gömör* címmel

1876-ig húzta ki. Az utód hetilap *Rimaszombat és Vidéke* elnevezéssel indult 1877-ben, s 1879-ben szűnt meg.

Csak 1880 júliusában sikerült, körültekintőbb alapozással létrehozni *Gömör-Kishont* címmel azt a hetilapot, amely tartósnak bizonyult, s a millennium idején már a tizenhetedik évfolyamát jegyezhetette.

A kezdeti időszakban hasonlóan hanyatott sorsú a zempléni sajtó is. Pedig Sátoraljaújhelyen – Miskolcot és Kassát megelőzve – már 1864-ben kivívta a közigény a helyi hetilap, a *Zempléni Híradó* megjelentetését. Ez a terepelőkészítő sajtóorgánium azonban csak 1868 elejéig élt.

Utódja 1870. szeptember 30-án indult *Hegyalja* címmel, ezt 1871 elején *Zemplénre* változtatja, 1878. december 17-től 1879 végéig *Zempléni Lapok* elnevezés szerepel a fejlécén, 1880 elejétől ismét – s immár véglegesen – *Zemplén* a lap címe. Tartós fennmaradását főleg annak köszönheti, hogy a nyolcvanas évektől Zemplén vármegye hivatalos lapjaként jelenik meg. (Kuriózumként ide kívánczok, hogy a *Zemplén* az egyetlen hírlap régiókban, amely 1880-tól, eredeti címét megőrizve, a történelmi változások sorát átvészelve 1944. október végéig megjelent.)

Viszonylag előnyösebb körülmények között jelenhettek meg a tárgyalt időszakban a nagyobb hazai városok között számon tartott Kassa és Miskolc hírlapjai.

Kassáról szólva vitatkozni vagyok kénytelen az Akadémiai Kiadónál 1985-ben megjelentetett *A magyar sajtó története* című nagymonográfia II/2. kötetének 55. oldalán közölt sommás általánosítással, amely szerint „A Felvidéken, az országi északi peremterületen elhelyezkedő városok közönsége nem magyar nyelvű politikai lapokat olvasott ... az olvasni tudó magyar anyanyelvűek ... Kassán is csupán 36 százaléknál réteget alkottak, amelyre, mint potenciális, hírlapokat olvasó csoportra egyáltalán elvileg számítani lehetett. Ezért a kiegyezést követő években e vidéken sikeres, hosszú életű hírlapi vállalkozások magyar nyelven nem keletkeztek.” A valóság ezzel szemben az, hogy a kassai polgárság információigénye az említett időszakban három magyar nyelvű hírlap – az *Abaúj-Kassai Közlöny*, a *Felsőmagyarország* és a *Pannonia* – tartós megjelenését tette lehetővé, s amint már a bevezetőben említettük, közülük az *Abaúj-Kassai Közlöny* a millennium idején már a 25. évfolyamát jegyezte. A *Felsőmagyarország* pedig a tizenkettediket. S éppen az utóbbiban megjelent, az idősebb laptárs jubileumáról szóló részletes tudósításban ezt is olvashatjuk: „... a lap azóta huszonöt éven át szakadatlanul szolgálja a magyarság, a város ... érdekeit”. Önérzetesen hozzáfűzi még: „A mi társadalmunknak nincs sajátosabb terméke a hírlapnál és nincs olyan intézmény, mely oly rövid idő alatt ... befolyásnak oly nagy mérvét érte volna el, mint a sajtó. A hatalomra jutott polgári osztály szabadságának ... a sajtó képezi legelső kifejezését és leghathatósabb védelmi eszközét.”

A jubiláló lap irányultságát kifejezésre juttatja szerkesztője, *Ladomérszky Gyula*, aki közölt felszólalásába beleszővi – anélkül, hogy megnevezné, kitől idéz – Kossuth Lajos hitvallását a sajtóról: „a hírlap óramutató a nemzet életében, hajnalcsillaga a világosság napjának, izzadó munkása a jövőt előkészítő jelennek ... korholója minden nemtelennek és aljasnak, őre a jogszerűségnek, ... zászló, mely köré szellemi tábort ütnek azok, kiket egyenlő elvek vezetnek...”.

Miskolcon is három hírlap volt jelen a millennium évében. A rangidős *BORSOD-Miskolci Értesítő* ekkor lépett a 30. évfolyamába, a *Borsodmegyei Lapok* 1881 óta jelent meg folyamatosan, a *Szabadság* 1892-ben indult.

A *BORSOD-Miskolci Értesítő*, fejléce szerint „Társadalmi érdekeket képviselő és vegyes tartalmú heti közlöny” Borsod vármegye és a Borsod-megyei Gazdasági Egylet

hivatalos lapja volt. Szerdánként jelent meg. Kézzel írt, kézírásos lap. Kiadó-tulajdonosa 1896-ban is az a *Forster Rezső*, aki 1879-ben vette át az újságot az alapító tulajdonos és szerkesztő *Rácz Ádámtól*. Forster Rezső – aki Cegléden született – életpályáján Miskolc már a sokadik állomás. Az 1850-es években Pesten volt nyomdász, a *Hölgyfutár* című irodalmi, társasági és divatlap főszerkesztője, de már ekkor szépirodalmi ambíciók is fűtötték. Két novellája meg is jelent – bár még névalírás nélkül – az általa szedett lapban. Nyomdász szakmai ismereteit néhány évig Németországban gyarapította, miközben több pesti lapnak külföldi tudósítója volt. Hazatérését követően Sárospatakon lett nyomdász. Egy ideig az ő nyomdájában jelent meg a *Sárospataki Füzetek*, a korszak egyik legrangosabb tudományos folyóirata. A hatvanas évek elején ő a kiadó-tulajdonosa a *Zemplén megyei Híradó* című hirdetési újságnak, s ezt alakította át az ottani első megyei hírlappá, *Zempléni Híradó* címmel, 1864 derekán. Miskolcra 1878-ban került, s tárgyalt korszakunkban ő a borsodi sajtó egyik vezéralakja. Itteni korszakában a másik szabadelvű helyi hírlap, a *Borsodmegyei Lapok* felelős szerkesztője is. Ez az újság hetente kétszer jelent meg. Akkurátusan részletező fejléce szerint „Politikai, társadalmi, közgazdasági és vegyes tartalmú közlöny. A Miskolci Kereskedelmi és Iparkamara ... a Miskolci Ipartestület és a Miskolci Kereskedők és Kereskedő Ifjak hivatalos közlönye”.

A megye és Miskolc ellenzéki lapját, a *Szabadságot* a függetlenségi és 48-as párt helyi szervezete alapította 1892-ben. A „lapfenntartó bizottság” tagja volt például a miskolci közélet jeles személyiségei közül *Bársony János*, *Bizony Ákos*, *Sassy István*, *Soltész Nagy Albert*. Szerkesztője (s később a lap tulajdonosa) *Ruttkay Menyhért*. Fő hivatása szerint a református főgimnázium énektanára, a református egyház karnagya negyedszázadon át, s a vasúti dalos körnek is ő a dirigense. Mindeme elfoglaltsága mellett a hírlapíráshoz is futotta szellemi energiáiból. Első cikkeit még a *Borsodmegyei Lapokban* jelentette meg.

Régióink lapjai a magyar honfoglalás ezredévi ünnepének elemző méltatását, a millenniumhoz kapcsolódó országos és helyi eseményekről való részletes tudósításokat, a kísérő társadalmi-közéleti megnyilvánulások kommentálását valamennyien elsőrendű feladatuknak tekintik, különösen az első fél évben, amikor a hivatalos rendezvények zöme sűrűsödik. A kormánypárti sajtó ellenzéki lapokban egyaránt az ünnepi témához illelő, emelkedett hangú emlékezők jellemzik a nevezetes esztendő sajtónyitányát. Ám korántsem valamiféle „romantikus történelemszemlélet jegyében” fogantak a további érdemi, elemző írások. A *Borsod* már a millenáris évi első számában kertelés nélkül érzékelteti a nyomott szellemi közhangulatot: „... százszorosan nehéz a szellemi munka állapota és vele együtt azon orgánusoké, melyek a szellemi tőkét kamatoztatják, vagyis világosabban szólva, amelyekben szellemi és erkölcsi erők nyilatkoznak, avégből, hogy minden lehető téren az éber őrszem feladatát teljesítsék. Mert először is sehol semmi téren oly nagy, oly elpusztító törekvésű a verseny, mint a hírlapirodalom terén, másodsorban és különösen sehol sem oly nehéz felismerni a valót és hamisat ... mint a hírlapokban. A szellemek versenyének fin de siècle-i jellege, hogy erkölcstelen és hamis törekvéseknek a hírlapirodalom terén is oly nagy tápora van, mint a jónak és igaznak volt valaha, sőt ami még leverőbb e téren, tehát a legnagyobb nyilvánosság terén, épp oly bátorsággal, felvont sisakkal, mondhatjuk sans génie védik a rosszat és hamisat, mintha az a világ legigazabb ügye volna. A szellemek nagy képzettsége, a tollforgatásnak csaknem hihetetlen gyakorlottsága a legtetszetősebb alakba tudja öltöztetni a legrosszabb irányú törekvéseket is az olvasók megtévesztésére, úgy, hogy különösen az úgynevezett jámbor olvasó azt hiszi, hogy – mint mondani szokták – fenekig tejfel. Külső megnyilvánulá-

saikban alig lehet a két irányt egymástól megkülönböztetni, az egyik is oly hévvel tart philippikát a maga igaza mellett, mint a másik.”

Az *Abaúj-Kassai Közlöny* újévköszöntő vezércikkének helyzetképe sem rózsás: „Ideges a világ, a magánélet tünetei is erről az idegességről tesznek tanúságot, párbajmánia, hírlapi csetepaték, bűntények, és általános az a túlfeszültség mely társadalmi életünket uralja ... annyi bizonyos, hogy évezredes ünnepünk elé nem kedvező kilátások között lépünk.”

A *Gömör-Kishont* a millenniumot köszöntő vezércikkében arra figyelmeztet, nehogy az ünnepi külsőségek elvonják a figyelmet a lényegesebből, a konkrét helyi tennivalókról. Mert a rendkívüli alkalomhoz illő ugyan, hogy „...a vármegye kellő fénnel óhajtja bandériumát a királyi menetben megjelentetni, ... hogy legyen tartva a millennium ideje alatt egy ünnepi díszközgyűlés hazafias beszédekkel, s utána legyen ősi szokás szerint magyaros áldomás, de ezen mozzanatok még mindig nem elégségesek, hogy az ünnep itt vármegyénkben tartós, maradandó emlékeket hagyjon hátra.” S még hozzáteszi: „Ám anélkül, hogy gúnyolódni akarnánk, sőt inkább az ünnepi hangulathoz méltó törekvés által juthatunk arra a meggyőződésre, hogy az ünnepi ágyúkat jól megtöltöttük puskaporral, azok puffogni is fognak, versenyt fognak durrogni velük tán a pezsgős palackok is, de az igazi célt, nemzeti ünnepélynek rendezését itt a vidék központjában alig érjük el.”

A kassai *Felsőmagyarország* március 6-i számának vezércikkében bírálja a millenniumi rendezvények túlságosan fővárosi központosítását, s azt is, hogy a hivatalos ünnepségsorozat csak májusban, az országos kiállítás megnyitásával veszi kezdetét, majd felveti a kérdést: „Ha erre az új év első napja nem volt alkalmas, miért nem fogadták el országosan az ünneplés kezdetét március tizenötödikét, a nemzet újjászületésének ... napját? ... Vagy tán a hazafiság szabadabb nyilvánulását még mindig korlátozni kell s ez a nap a félreértések nagy könyvébe feketével van beírva? ... ha a millennium ünneplését a béke ünnepének tartjuk, amiként az is, akkor ne lássunk még most is és szüntelenül oly fekete pontokat a múltban, melyek veszélyesek lehetnének a jövőben ... Nagy tévedés lenne ily napokból, mint március 15., tilalmi időt csinálni.”

Ugyancsak kassai példa tanúsítja a hivatalos kormányzat politikai szervilizmusát. Hiába próbálkozik Kassa városának választott képviselő-testülete, a közvélemény nyomására, történelmi perújrafelvétellel is a honalapítás ezredéves ünnepe alkalmából. Még az év elején fordult a város törvényhatósága az országgyűléshez, hogy az szavazzon meg a nagy nemzeti évforduló ünnepéhez méltó határozatot a rodostói száműzetésben elhunyt II. Rákóczi Ferenc és legközelebbi bujdosó társai hamvainak hazahozatalára, s hogy a szent hamvaknak szolgáljon végső nyughelyül az ezredéves jubileumra felújított kassai székesegyház, nyomatékos érvként hangoztatva, hogy Rákóczinak fejedelemsége idején Kassa volt a székvárosa. A kegyeletes javaslat képviselőházi vitája váratlan politikai vihart kavart. A vitát az *Abaúj-Kassai Közlöny*, helyszíni tudósítója révén, részletesen ismertette. *Thaly Kálmán*, a hírneves történész képviselő emlékeztette az országgyűlést, hogy már a nyolcszázhetvenes években ötvenkét törvényhatóság kérelmezte a hamvak hazahozatalát, hasztalan, majd 1894-ben Bereg és Zemplén megye együttesen nyújtott be hasonló kérelmet, szintén eredménytelenül. Ezért még inkább indokolt a kassai sürgetés.

Az ellenzék nevében felszólalt a nagy tekintélyű *Eötvös Károly*, jogász és író, aki hevesen ostromozta a kormányzat időhúzó, hazafiatlan taktikázását, s követelte töröltetni az 1715. évi országgyűlés 49. számú törvényéből a Rákóczit és a szabadságharcos társait denunciózó cikkeket. A lap közölte a teljes beszédet. Ebből idézünk: „...mikor

Rákóczit, barátait, híveit és vértanútársait egy országgyűlés elnevezhette a haza nyilvános ellenségeinek, ezt nevezem én nemcsak nemzet-, de istenkáromlásnak ... Ha hazahozzuk azokat a hamvakat, mert érezzük kötelességünket magunk s őseink iránt, ... akkor legyen bennünk elég erő, hazafiság és kötelességérzet a törvénykönyvünkől ezt a nemzet szégyenét valahára kitörölni. Arra hívom fel a tisztelt miniszterelnök úr figyelmét, hogy ne bizonytalan időre, ne évek hosszú sorára halassza ezt a dolgot, de történjék meg az év folyamán. Semmi mással jóindulatilag emlékeztetéssé saját kormánya nevét nem teheti, mint ezzel.”

Majd így folytatta: „Az ezredéves ünnepéllyel ez egyáltalán nem ellenkezik, ha ... eme nagy, dicső hazafi hamvai visszahozatnak, ... mert a nemzet erre régóta törekedett, törekvése hiábavaló volt, azért, mert saját nemzetünk kormányai gördítettek akadályt a nemzet ezen óhajtságának teljesítése elé.”

(S a történeti igazsághoz hozzátartozik, hogy gördítettek még további tíz eszten-deig, míg végre 1906-ban a száműzöttek hamvai Kassára hazatérhettek.)

A korabeli hírlapjaink nem hallgatják el, hogy a nemzeti ezredforduló nemcsak a látványos nagy „gründolások”, hanem a kisebb-nagyobb gazdasági panamák korszaka is. Borsodban például maga a főispán, *dr. Miklós Gyula* lett sáros egy vasútépítési panamában. (Persze végül is „személyi becsületét” kimosta belőle a fiskálisi szolidaritás, de főispáni tisztéről le kellett mondania.)

A *Szabadság* című miskolci lap így kommentálja a panamákról szóló híreket: „Becsület, jellem, lelki tisztaság. Nem érti ezt, nem akarja ezt a mai ember, aki modernnek hívja magát ... Becsület, jellem, ... – a századvég embere kacag ezen, s ha csak ezzel állsz ki a fórumra, nem pedig gonosz szándékkal, mely a hitványságok minden nemére képes, akkor vonulj a sarokba, jámbor – ha elméd még oly rakott is a tudomány kincsével, s habár a teremő erő belőled kitör és eget kér.”

Az olyannyiszor fölemlgetett gazdasági konjunktúrából mi sem érzékelhető az ország felső peremvidékén. A *Borsodmegyei Lapok* március 10-i száma konkrét példák-kal dokumentálja Miskolc válságos gazdasági helyzetét „Két ipartelep sorsa” című cikkében: „Városunkban, amelyet szeretünk iparos és gyárakat alapító, üzemben tartó jelentékeny helynek nevezni, ... két ipartelep szüntette be működését. Az egyik a Kohn Jónás féle gőzmalom, a másik az agyagipari részvénytársaság, mely rövid másfél évig tartó kísérletezés után szűnt meg.” S folytatja a sort április 24-i számában: „Ismét hanyatlásról és veszteségről kell hírt adnunk. Egy olyan iparvállalat vezetősége jelent be tetemes veszteséget, mely városunk, sőt megyénk első iparvállalata volt, mely nagyszabású üzemével sok ezer embernek adott keresetet – közvetlenül és közvetve – ... mely vármegyei kiállításon kinyerte a jury méltatását és jogosan díjaztatott első jutalmakkal.” A kommentár ahhoz a hírhez kapcsolódik, hogy a Borsod-Miskolci Gőzmalom Részvénytársaság vezetősége soros közgyűlésén bejelentette: a vállalat az előző gazdasági évet tetemes veszteséggel zárta, s drasztikus intézkedések szükségesek az üzem talpraállításához.

Ilyen előzmények után rendezték meg június első napján – a kötelező látványos külsőségekkel körítve – a megyei díszközgyűlést Miskolcon a millennium jegyében. Ünnepi szónokul a közéletből már visszavonult, nyugalmazott alispánt, ám költőként változatlanul nagyra becsült *Lévay Józsefet* nyerték meg. Emelkedett hangú beszédében – amely a korszak tradicionális szónoki stílusának iskolapéldája – ő sem tudott marandóbb érvényűt megfogalmazni, mint ezt: „... nagy érdemünk maga az a történelmi tény, hogy magunkat itt ezer évig fenntartottuk.”

A MISKOLCI MINORITÁK ISKOLÁJÁNAK GIMNÁZIUMMÁ ALAKÍTÁSÁRÓL

SZELESTEI N. LÁSZLÓ

Az Országos Levéltár egyik helytartótanácsi iratkötegeből¹ arról értesülünk, hogy a miskolci minoriták 1775-ben iskolájukat gimnáziummá akarták alakítani.

Május 3-án Borsod vármegye tanácsa közvetlenül a királynőtől kérte, hogy az támogatassa a megyeszékhelyen működő és ott iskolát fenntartó minorita rend iskolabővítő igyekezetét. A koronabirtokon, Miskolcon a minoriták működése eddig nagyon áldásosnak bizonyult a mindhárom nyelven (németül, magyarul és szlovákul) végzett istentisztelet tartásában és a börtönpasztorációban, továbbá az oktatásban is. Templomot és kolostort építettek a kevés (de épp az ő működésük következtében egyre gyarapodó) katolikus hívő támogatásával. A hívek kérésére előbb elemi iskolát nyitottak, majd a gyerekek számának növekedésekor és második tanár vezetésével már felsőbb grammatikai osztályban is tanítanak. Most azt kérik, hogy a királynő tegye lehetővé a retorikai osztályig felmenő tanítást, azaz a teljes gimnáziumi képzést.

A királynő a helytartótanács véleményét kéri. Mellékeli azt a június elsején szintén közvetlenül hozzá címzett kérvényt is, melyben a minoriták előadták, hogy elődeik a felsőbb grammatikai osztályt az illetékes (egri) püspök egyetértésével nyitották meg. Jövedelmi forrásuk nincsen, rendtársaik koldulással szerzett pénzéből kell az iskolát is támogatniuk. Nemrég új épületet emeltek a királyi felség által biztosított funduson. Borsod vármegyében nincs gimnázium, szeretnének a kassai, egri és budai gimnáziumokhoz hasonlóan ők is hatosztályos gimnáziummal a környék ifjúságának szolgálatára lenni.

A királynő sürgetésére a helytartótanács tanügyi bizottsága augusztus 28-i ülésén Balassa Ferenc elnökletével tárgyalja az ügyet. Az érdemi döntést azonban későbbre halasztja. A válasz szerint a jezsuiták feloszlásával keletkezett tanulmányi alapból elsősorban a volt jezsuita gimnáziumokat kell ellátni, s csak később lehet megállapítani, jut-e belőle egyébre. A bizottság azt javasolja a helytartótanácsnak, hogy kérje ki az illetékes ordinárius (azaz az egri püspök) véleményét is az egyházmegyéje területén létrehozandó újabb gimnáziumról. A királynőt tájékoztatják az ülésen történekről.

Eszterházy Károly egri püspök álláspontja: nem helyesli, hogy a miskolci minoriták a grammatikai és szintaktikai osztályokat poétikai és retorikai osztályokkal bővítsék. Kassa és Eger nincs messze. Félő, hogy az iskolák szaporodtával ott is csökkenne a tanulók létszáma. Tájékoztatója szerint jelenleg Miskolcon a grammatikai osztályban 12,

1 Magyar Országos Levéltár, C 67, Helytartótanácsi Levéltár, Departamentum litterario-politicum 1775. Studiorum, Fons 39. Pos. 1–6.

a szintaktikaiban 30 a tanulók létszáma. A tanulmányi alapról egyezik a véleménye a helytartótanács tanulmányi bizottságával.²

A helytartótanácsi iratok közt nem találtam folytatást. Bajay Amand 100 évvel ezelőtt megjelent részletes iskolatörténetében³ és Barsi János nemrég megjelent cikkében,⁴ továbbá a miskolci Megyei Levéltárban őrzött minorita levéltárában⁵ sem sikerült egyértelmű választ találnom az ügy befejezéséhez. A provincia éves káptalanjainak jegyzőkönyvei felsorolják a miskolci iskola tanárait is. Ezek szerint az 1776/77-es tanévben tartott tartományi gyűlésen (Eger, 1777. jún. 13–15.) fordul elő először három tanár: két professzor (a szintaxistáké Rézner Korzin, a grammatistáké: Világi Mátyás) és egy magister (a parvistáké: Szautner Lambert).⁶ A Bajay Amand által közzétett tanárlista⁷ szerint 1778-ban voltak ők tanárok. 1779-ben már három professzort említ Bajay (a szintaxistáké: Záreczky Auguszt, a grammatistáké: Kovács Primusz, a pincipistáké: Dudásy Antal),⁸ 1784–1795 közöttől azonban nem adja meg a tanárok neveit. A tanulók létszámát ugyanő 1744–1773. és 1835–1838 közöttől, továbbá 1842-től közli. A hiányzó éveknél megjegyzi, hogy az adatokat tartalmazó kötetek az 1878. évi árvízben elvesztek. Barsi János az iskola épületéről tájékoztat. A minoriták Miskolcon 1730-ban építettek először iskolát, tehát az 1729-es megtelepedéssel szinte egyidejűleg. 1752–53-ban új telken épült iskola. 1773–1777 között a régi iskola helyén készült el az 1910-ig fennálló épület.⁹

Az aradi Megyei Könyvtárban (Biblioteka Judeteana) kutatva feltűnt az ott található, különböző rendházakból származó minorita kéziratok nagy száma. Ott került kezembe a miskolci minoriták iskolájának elveszettnek vélt érdemkönyvei közül az 1773–1816 közti éveket regisztráló kötet.¹⁰ Belőle választ kapunk arra a kérdésre, hogy milyen fokozatokon át alakult ki az intézményben a teljes gimnáziumi képzés. Először 1778 tavaszán írta alá az iskola prefektusán kívül három tanár az 1776/77. tanévet. Az Eszterházy Károly püspök véleményében közölt szintaktikai és grammatikai osztálylétszám majdnem teljesen fedi a valóságot: a szintaxisták száma a lemorzsolódottakat is

2 „... haec est mea obsequiosa opinio: nempe me haud videre ullam necessitatem studii praeattacti Poeseos et Rhetorices in Miskolcziense Gymnasium inducendi, atque fine hoc Professoris tertii solarizandi; Imprimis ex eo, quod scholae hujusmodi disciplinas complexae nec multum remotae habentur, ex una Cassoviae, ex altera vero parte Agriae. Cujus pars magna aliqui est in Comitatu Borsodiensi. Deinde, quemadmodum multiplicatis istiusmodi classibus fieri solet, ut numerus discipulorum tam in uno, quam in alio loco minuatur, et ubique necessaria deficiat aemulatio, ita praevideo futurum, ut scholas Miskolczienses pauci Poetae et Rhetores frequentent, cum, ut mihi relatum est, vel syntaxistae et Grammatistae haud multi numerati fuerint, hi nimirum 12, syntaxistae vero 30. Accedit, quod si juvenus seu Cassoviam, seu Agriam pro Poesi aut Rhetorica accesserit, faciliorem modum habitura est alia, quorum occasio Miskolczini deficit addiscendi et experiendi. Quod attinet alteram petitionis partem praedictorum Patrum, circa annua pro praexistentibus Professoribus Stipendia Benigne resolvenda, ex fundo abolitae Societatis, sensu meo tum primum rectum judicium formari poterit, cum post stabilitas ubivis scholas, ubi prius eas Jesuitae tenuerunt, nec non illis etiam, quae in cura animarum post sublationem eorundem adhucdum desiderantur, in Ordinem redactis, superfluum aliquid remanserit.” (Uo. Pos. 6.)

3 Bajay Amand: A miskolczi kir. kath. Gymnasium története. Miskolc, 1896.

4 Barsi János: A minoriták megtelepedése Miskolcon. Levéltári Szemle, 1995/3. 17–36.

5 A levéltár darabszintig rendezett.

6 Miskolc, Megyei Levéltár, XII-1. b. 12. Acta Capitulum, 1773–1830.

7 Bajay i. m. 208.

8 A függelékben közölt listánktól való éves eltérés oka, hogy Bajay a tartományi gyűlés által megnevezett személyeket a gyűlés idejére, és nem a következő tanévre (amely általában november 5–12. között kezdődött) vonatkoztatta. Az érdemkönyvet a tartományi gyűlésre való felkészülés során (tavasszal, az előző befejezett tanévnél) írták alá a soros tanárok és az iskola prefektusa.

9 Barsi i. m. 29–33.

10 Jelzete: 145.438.

feltüntető névsorban ötten volt nagyobb, mint az Eszterházy által 1775-ben említett. De az még valószínűbb, hogy teljesen pontos adatai voltak a püspöknek, csak azok az előző, 1773/74-es tanévre vonatkoztak. Az 1779–1780-as tanévtől kezdve van rendszeresen feltüntetve három tanárral három osztály: két grammatikai és egy szintaktikai. Poétikai és retorikai osztályok azonban csak az 1789–1790-es tanévtől vannak, a jelölésük első és második humanitás-osztály. Ettől kezdve öt tanár vezetésével öt osztály névsora szerepel az érdemkönyvben. A hat osztály (vagyis négy grammatikai, poétikai és retorikai) az 1806/07-es tanévtől állandósult.

A kötetben előforduló tanulónevek mellett kezdetben az életkor, vallás, születési hely és állapot (nemes vagy egyéb), tanulmányi és erkölcsi méltatás, a tanártól és a vizsgán kapott értékelés szerepel.

Az 1773/74-es tanévben 30 volt a szintaxisták létszáma. Koruk 14–20 év között mozgott, két görög katolikus kivételével római katolikusok. 9 nemes közülük. A magyarok mellett három német, hat szlovák, kettő rutén származású. A 13 grammatistából egy a rutén (görög katolikus), egy pedig szlovák. 11 és 20 év közöttiek, a nemes származásúak száma hat. Egyik tanuló év közben elhunyt.

Az 1790-es évektől külön rovat tünteti fel az ösztöndíjasokat, s megjelennek az összesítések. Feltűnik az „apja neve” rubrika, a névsor betűrendben áll. Három osztályozási rovat van: a vallásé, a tananyagé és az erkölcsi előmenetelé. A szóbeli értékelés egyre rövidebbé válik, a végén már csak a szorgalmas vagy hanyag jelző emlékeztet a régebbi idők részletes jellemzésére.

A létszám és tanárok nevének közlése után mintaként az iskola egy jeles tanulójáról, Dayka Gáborról írt éves jellemzésekkel illusztráljuk a tanulók erkölcséről és tanulmányairól frott rovat lerövidülés előtti állapotát. Érdemes felfigyelni e jellemzésekre, mert Dayka miskolci tanulmányairól csak az egykori iskolatárs, Bodnár Antal Kazinczy Ferenc felhívására készített adatait idézi a szakirodalom, újabb adat nem került elő. Abafi Lajos, Balogh Árpád Ányos és Kabdebó Lóránt Bodnártól idézik, hogy Dayka Gábort a miskolci minorita algimnáziumból 1782 november elején édesanyja Egerbe, a ciszterciek gimnáziumába vitte át a humanitás-osztályok végzésére.¹¹

A II. függelékben közölt adatok nemcsak a kisgimnazista, hanem az elemista Daykáról, az elemi ismeretek szokásosnál sokkal gyorsabb elsajátításáról is tájékoztatnak. A tanárok mindvégig „túlzó”-fokban dicsérik Dayka tanulmányi előmenetelét és magatartását.¹²

11 Dayka Gábor költeményei. Kiad. Abafi Lajos. Bp., 1880. V.; *Balogh Árpád Ányos: Ujhelyi Dayka Gábor. Kassai premontrei gimnázium értesítője*, 1912/13. Kassa, 1913. (Klny. is) 9–11.; *Kabdebó Lóránt: Dayka Gábor költői pályája*. Miskolc, 1968. (Borsod-Miskolci füzetek. Irodalomtörténet, 6.) 3–4.

12 Összehasonlításképpen: A humanitás-osztályok végeztével Egerben az alábbi jellemzést írták róla: „...tes-tamurque eum in Gymnasio nostro ea excellentis ingenii adplicatione altero humanitatis anno versatum fuisse, ut e stylo tam soluto quam ligato palmam omnibus praeriperit e reliquis vero studiorum argumentis jam secundum, iam tertium locum sibi vindicavit. Ad mores quod adinet modestos, laude et commendatione dignos exhibuit. ...Agrariae... 12. Sept. ...1784. Franciscus Rihary Presb. Dioc. Strig.” Idézi: *Balogh i. m.* (11. jegyzet) 12.

FÜGGELÉK

I.

A miskolci minoritákhoz járt tanulók osztálylétszáma és tanáraik neve 1773–1816

Tanév	Osztály	Létszám	Tanár
1773/74	szintaxista	30	Somogyi Elek
	grammatista	13	
	principista	10	
	parvista (maiores)	20	
	parvista (minores)	21	
	konjugista	16	
1774/75	deklinista	11	Kutler Athanáz (1774. jún. 1-től)
	szintaxista	35	
	grammatista	12	
	principista	35	
	parvista (minores)	13	
	neo-composista	10	
1775/76	konjugista	12	Részner Korzin
	deklinista	15	
	szintaxista	37	
	grammatista	19	
	principista	16	
	parvista (maiores)	21	
1776/77	parvista (minores)	22	Részner Korzin
	konjugista	7	
	komparatista	6	
	deklinista	6	
	legista	2	
	szintaxista	35	
1777/78	grammatista	10	Bene Lukács
	principista	16	
	parvista (maiores)	19	
	parvista (minores)	11	
	(promovendi) konjugista	23	
	komparatista	25	
1778/79	(futuri) deklinista	5	Részner Korzin
	szintaxista	19	
	grammatista	19	
	principista	16	
	parvista (maiores)	11	
	parvista (minores)	20	
1779/80	(promovendi) parvista (minores)	9	Világi Mátyás
	konjugista	9	
	komparatista	6	
	Parvuli, qui ex defectu Normalis loci hanc scholam frequentarunt	17	
1780/81			Szauner Lambert

Tanév	Osztály	Létszám	Tanár
1778/79	szintaxista	28	Rézner Korzin
	grammatista	17	Záreczky Ágoston
	principista	17	
	parvista (maiores)	20	
	parvista (minores)	24	
	(promovendi) parvista (minores)	13	
	konjugista	12	
	deklinista és komparatista	24	Világi Mátyás
1779/80	szintaktikai osztály	29	Záreczky Ágoston
	grammatikai osztály, II. év	24	Kováts Primusz
	grammatikai osztály, I. év	23	Dudássi Antal
1780/81	szintaktikai osztály	36	Wagner Szaniszló
	grammatikai osztály, II. év	28	Kováts Primusz
	grammatikai osztály, I. év	23	Dudássi Antal
1781/82	grammatikai osztály, III. év	36	Kováts Primusz
	grammatikai osztály, II. év	28	Hanszlovich Vince
	grammatikai osztály, I. év	27	Patonyi Tádé
1782/83	grammatikai osztály, III. év	41	Tóth Kamill
	grammatikai osztály, II. év	15	Bogner Máté
	grammatikai osztály, I. év	19	Kováts Primusz
	elemista	4	
1783/84	grammatikai osztály, III. év	35	Bogner Máté
	grammatikai osztály, II. év	17	Kováts Primusz
	grammatikai osztály, I. év	29	Tóth Kamill
	praeparandi	7	
1784/85	grammatikai osztály, III. év	23	Priznek Rókus
	grammatikai osztály, II. év	19	Tóth Kamill
	grammatikai osztály, I. év	34	Bogner Máté
1785/86	grammatikai osztály, III. év	20	Tóth Kamill
	grammatikai osztály, II. év	13	Bogner Máté
	grammatikai osztály, I. év	19	Widemann Mansvet
	praeparatus	1	
1786/87	grammatikai osztály, III. év	15	Bogner Máté
	grammatikai osztály, II. év	6	Widemann Mansvet
	grammatikai osztály, I. év	10	Wagner Euszták
1787/88	grammatikai osztály, III. év	8	Widemann Mansvet
	grammatikai osztály, II. év	9	Bogner Máté
	grammatikai osztály, I. év	11	Wagner Euszták
1788/89	grammatikai osztály, III. év	13	Bogner Máté
	grammatikai osztály, II. év	8	Wagner Euszták
	grammatikai osztály, I. év	9	Widemann Mansvet
1789/90	humanitás-osztály, II. év	7	Balásy Anaklét
	humanitás-osztály, I. év	7	Szédely István
	grammatikai osztály, III. év	7	Pausz Antal

Tanév	Osztály	Létszám	Tanár
1790/91	grammatikai osztály, II. év	16	Widemann Mansvet
	grammatikai osztály, I. év	18	Kovalik György
	humanitás-osztály, II. év	15	Balásy Anaklét
	humanitás-osztály, I. év	9	Szédely István
	grammatikai osztály, III. év	13	Widemann Mansvet
1791/92	grammatikai osztály, II. év	20	Kovalik György
	grammatikai osztály, I. év	34	Pausz Antal
	humanitás-osztály, II. év	14	Szédely István
	humanitás-osztály, I. év	12	Tertina Mihály
	grammatikai osztály, III. év	20	Kovalik György
1792/93	grammatikai osztály, II. év	25	Janatko János
	grammatikai osztály, I. év	34	Bodnár Antal
	humanitás-osztály, II. év	20	Szédely István
	humanitás-osztály, I. év	12	Tertina Mihály
	grammatikai osztály, III. év	39	Janatko János
1793/94	grammatikai osztály, II. év	29	Bodnár Antal
	grammatikai osztály, I. év	38	Kovalik György
	humanitás-osztály, II. év	18	Szédely István
	humanitás-osztály, I. év	32	Tertina Mihály
	grammatikai osztály, III. év	42	Bodnár Antal
1794/95	grammatikai osztály, II. év	32	Kovalik György
	grammatikai osztály, I. év	43	Janotko János
	humanitás-osztály, II. év	25	Dudássi Antal
	humanitás-osztály, I. év	22	Patonyi Tádé
	grammatikai osztály, III. év	23	Heisler Bonaventura
1795/96	grammatikai osztály, II. év	38	Kiss Bernárd
	grammatikai osztály, I. év	35	Peer Jácint
	humanitás-osztály, II. év	36	Dluholuczky Hubert
	humanitás-osztály, I. év	14	Patonyi Tádé
	grammatikai osztály, III. év	26	Kiss Bernárd
1796/97	grammatikai osztály, II. év	29	Peer Jácint
	grammatikai osztály, I. év	36	Heisler Bonaventura
	humanitás-osztály, II. év	43	Piguli Samu
	humanitás-osztály, I. év	26	Kiss Bernárd
	grammatikai osztály, III. év	26	Peer Jácint
1797/98	grammatikai osztály, II. év	27	Kelemen Antal
	grammatikai osztály, I. év	39	Mihály Gábor
	humanitás-osztály, II. év	39	Piguli Samu
	humanitás-osztály, I. év	26	Kiss Bernárd
	grammatikai osztály, III. év	28	Kelemen Antal
1798/99	grammatikai osztály, II. év	22	Mihály Gábor
	grammatikai osztály, I. év	35	Peer Jácint
	humanitás-osztály, II. év	28	Piguli Samu
	humanitás-osztály, I. év	29	Kiss Bernárd
	grammatikai osztály, III. év	30	Mihály Gábor
	grammatikai osztály, II. év	34	Peer Jácint
	grammatikai osztály, I. év	31	Kelemen Antal

Tanév	Osztály	Létszám	Tanár
1799/1800	humanitás-osztály, II. év	34	Piguli Samu
	humanitás-osztály, I. év	30	Kiss Bernárd
	grammatikai osztály, III. év	30	Peer Jácint
	grammatikai osztály, II. év	25	Kelemen Antal
	grammatikai osztály, I. év	34	Mihály Gábor
1800/01	humanitás-osztály, II. év	39	Piguli Samu
	humanitás-osztály, I. év	37	Kiss Bernárd
	grammatikai osztály, III. év	30	Peer Jácint
	grammatikai osztály, II. év	28	Mihály Gábor
	grammatikai osztály, I. év	48	Dulovits Antal
1801/02	humanitás-osztály, II. év	36	Piguli Samu
	humanitás-osztály, I. év	41	Kiss Bernárd
	grammatikai osztály, III. év	29	Mihály Gábor
	grammatikai osztály, II. év	35	Peer Jácint
	grammatikai osztály, I. év	50	Kréter György
1802/03	humanitás-osztály, II. év	27	Piguli Samu
	humanitás-osztály, I. év	30	Kiss Bernárd
	grammatikai osztály, III. év	32	Peer Jácint
	grammatikai osztály, II. év	31	Kréter György
	grammatikai osztály, I. év	40	Mihály Gábor
1803/04	humanitás-osztály, II. év	30	Kiss Bernárd
	humanitás-osztály, I. év	26	Rigó Vazul
	grammatikai osztály, III. év	35	Peer Jácint
	grammatikai osztály, II. év	32	Chrenko Benedek
	grammatikai osztály, I. év	58	Schepher Jusztin
1804/05	humanitás-osztály, II. év	26	Kiss Bernárd
	humanitás-osztály, I. év	20	Rigó Vazul
	grammatikai osztály, III. év	38	Peer Jácint
	grammatikai osztály, II. év	36	Takáts Mihály
	grammatikai osztály, I. év	35	István Ignác
1805/06	humanitás-osztály, II. év	27	Kiss Bernárd
	humanitás-osztály, I. év	26	Rigó Vazul
	grammatikai osztály, III. év	32	Peer Jácint
	grammatikai osztály, II. év	27	István Ignác
	grammatikai osztály, I. év	25	Stein Damasus
1806/07	humanitás-osztály, II. év	31	Kiss Bernárd
	humanitás-osztály, I. év	27	Rigó Vazul
	grammatikai osztály, IV. év	30	Mátyás Özséb
	grammatikai osztály, III. év	21	Schmutz Dénes
	grammatikai osztály, II. év	47	Kampus Sándor
	grammatikai osztály, I. év	32	Hiray Ignác
1807/08	humanitás-osztály, II. év	25	Kiss Bernárd
	humanitás-osztály, I. év	31	Mátyás Özséb
	grammatikai osztály, IV. év	16	Schmutz Dénes
	grammatikai osztály, III. év	33	Kampus Sándor
	grammatikai osztály, II. év	37	Berzéli Viktorin
	grammatikai osztály, I. év	55	Michaeler Mózes

Tanév	Osztály	Létszám	Tanár
1808/09	humanitás-osztály, II. év	30	Kiss Bernárd
	humanitás-osztály, I. év	18	Mátyás Özséb
	grammatikai osztály, IV. év	39	Rácz Jeromos
	grammatikai osztály, III. év	28	Weszelovszky Klaudiusz
	grammatikai osztály, II. év	44	Mokossági Dániel
	grammatikai osztály, I. év	54	Mártonyi Lajos
1809/10	humanitás-osztály, II. év	26	Mátyás Özséb
	humanitás-osztály, I. év	24	Gaal Adrián
	grammatikai osztály, IV. év	15	Weszelovszky Klaudiusz
	grammatikai osztály, III. év	44	Kőrösi Damián
	grammatikai osztály, II. év	47	Mártonyi Lajos
	grammatikai osztály, I. év	35	Kubányi Jónás
1810/11	humanitás-osztály, II. év	20	Mátyás Özséb
	humanitás-osztály, I. év	17	Gaal Adrián
	grammatikai osztály, IV. év	32	Weszelovszky Klaudiusz
	grammatikai osztály, III. év	33	Mártonyi Lajos
	grammatikai osztály, II. év	37	Gaal Joachim
	grammatikai osztály, I. év	41	Angyalosi Corsinus
1811/12	humanitás-osztály, II. év	16	Mátyás Özséb
	humanitás-osztály, I. év	26	Gaal Adrián
	grammatikai osztály, IV. év	29	Mártonyi Lajos
	grammatikai osztály, III. év	29	Czibula Angelus
	grammatikai osztály, II. év	35	Missó Eliás
	grammatikai osztály, I. év	35	Simala András
1812/13	humanitás-osztály, II. év	25	Mátyás Özséb
	humanitás-osztály, I. év	28	Czibula Angelus
	grammatikai osztály, IV. év	30	Schmutz Dénes
	grammatikai osztály, III. év	32	Nagy István
	grammatikai osztály, II. év	31	Mártonyi Lajos
	grammatikai osztály, I. év	32	Zsalud Izidor
1813/14	humanitás-osztály, II. év	22	Mátyás Özséb
	humanitás-osztály, I. év	26	István Ignác
	grammatikai osztály, IV. év	29	Nagy István
	grammatikai osztály, III. év	25	Mártonyi Lajos
	grammatikai osztály, II. év	28	Schmutz Dénes
	grammatikai osztály, I. év	50	Simala András
1814/15	humanitás-osztály, II. év	29	Mátyás Özséb
	humanitás-osztály, I. év	27	Nagy István
	grammatikai osztály, IV. év	25	Mártonyi Lajos
	grammatikai osztály, III. év	33	Schmutz Dénes
	grammatikai osztály, II. év	43	Simala András
	grammatikai osztály, I. év	46	Szakátsy Vitus
1815/16	humanitás-osztály, II. év	22	Mátyás Özséb
	humanitás-osztály, I. év	17	Mártonyi Lajos
	grammatikai osztály, IV. év	37	Schmutz Dénes
	grammatikai osztály, III. év	35	Simala András
	grammatikai osztály, II. év	35	Szakátsy Vitus
	grammatikai osztály, I. év	55	Fábry Kalixt

II.

Dayka Gáborra vonatkozó bejegyzések a miskolci minoriták érdekműnyvében

- 1776/77 A comparatisták közt (promovendus). Csak a neve.
- 1777/78, qui ex defectu normalis loci hanc scholam frequentavit. 9 éves, Nobilis, Hungarus, Miskolci-ensis. Conjugista.
Jellemzése: Ingenii sagacissimi, Industriae non minoris, Excitatus, pius, et amabilis.
- 1778/79, parvista (maior), 10 éves.
Jellemzése: Ingenii visacissimi et sagacissimi, diligentiae non absimilis, pius, obediens et amabilis.
- 1779/80 I. éves grammatisa Dudássi Antal osztályában.
Dudássi szerint: Apertissimi Ingenii, Conatus eximii profectus excellens, Morum bonorum et pius.
- 1780/81 II. éves grammatisa Kováts Primusz osztályában.
Kováts szerint: In talentis memoriae, et intellectus primus, diligentiae maximae, profectus excellentissimi morum bonorum, sat obediens, stimulus aliorum et solatium moderatoris in studiis, et auxilium.
- 1781/82 III. éves grammatisa Kováts Primusz osztályában, 14 éves.
Kováts szerint: Primis memoriae, ac intellectus dotibus decoratus, sagacitate docilitate omnium primus, ad scientias natus, industriae exemplum, profectus mirandi, stimulus aliorum, solatium moderatoris, norma integrorum morum, omnem habens virtutem.

ADATOK TORNABARAKONY NÉPESEDÉSTÖRTÉNETÉHEZ

VISZÓCZKY ILONA

Tornabarakony a mai országhatár közelében, hegyektől övezett völgyben fekszik, a Bódva bal oldalán, mintegy 8 km-rel távolabb a folyótól. Természetes helyzetéből adódóan a Cserehát falvaihoz is erős szálakkal kötődött a falu gazdasági és kulturális kapcsolataiban illetve a vallási élet terén is. A gabona őrletése, az olajjuttetés, a kender-törés, piacozás számos alkalmat jelentett, hogy a környező erdőkön át gyalogutakon, szekérutakon eljussanak a szomszédos falvakba (pl. Ardóba, Komjátiba, Rákóra, Debré-tére vagy távolabbra, Tornára vagy Szalonnára is a vasútállomásra). A barakonyi görög katolikus egyház híveinek számára fontos látogatási alkalmat jelentettek a környező falvak katolikus búcsúi is. Különösen kiemelkedő szerepe volt Rakacának, amely kistáji vonzáskörzetű búcsújáráhely.¹ Ezeken kívül még számos kapcsolódási pontot tárhat föl a további alapos kutatás.²

Tornabarakony történeti múltjáról csupán szórványadatokkal rendelkezünk. A település első említése 1428-ban fordul elő *Barakon*, *Barkon* néven.³ Ekkor a Barakonyi család birtokaként tartják számon, s a család tulajdonában is marad egészen a 17. század végéig illetve leányágon a 20. századig. A Barakony név használatára 1905-ben változik *Tornabarakonyra*. A törökdúlás és a felkelő háborúk pusztítják a vidéket, s a török idők végén a falu teljesen elnéptelenedik. 1720-ban még jobbágy nélküli kuriális község, ezután települ újra a falu.⁴ A 18. századi betelepítések és a spontán migráció folytán hazánk területére áramló szláv népcsoportokhoz tartoztak a beköltöző új telepesek, akiket görög katolikus hagyományuk vélhetően a ruszin népesség körébe sorol. Ekkor ugyanis Borsod megye északi részén nagyobb összefüggő területen települt meg kárpátukrán lakosság. A korábban, a 15–16. század során Gömör és Torna területén létrejött szórványos ukrán telepekhez az 1730 után Tornahorvátiban és Barakonyban megjelenő betelepülők kapcsolták hozzá az újonnan megjelenő népcsoportot.⁵ A barakonyi görög katolikus plébánia iratai között az első anyakönyv 1777-től tartalmaz bejegyzéseket.⁶ A névanyag egyértelműen szláv eredetre utal. A munkácsi püspökség 1806. évi összeírásában Barakony mint görög katolikus anyaegyház van megemlítve, és 10 kör-

1 A rakacai búcsút Nagyboldogasszony napján, augusztus 15-én tartják. *Bartha Elek* 1992. 88.; A tornabarakonyi templom címűnnepe Szűz Mária születése (szeptember 8.); Hajdúdorogi egyházmegye ... schematizmusa 1982. 204.

2 Itt csak utalunk arra, hogy a házasságkötések során fontos szempont volt a vallási felekezeten belüli párválasztás elsődlegessége, így ennek fölmérése, valamint a rokoni kapcsolatok vizsgálata is érdekes adatokat eredményezhet.

3 *Csánki Dezső* (1890). 1985. reprint kiadás 237.

4 *Edelény és környéke* 1987. 35.

5 *Paládi-Kovács Attila* 1973. 330–335.

6 Tornabarakonyi parókia egyházi irataiból. *Protocollum ... Baptisatorum Copulatorum et Mortuorum ab anno 1777 usque 1865 incompactum fuerat, cura autem Joannis Tirpák ... Administratoris Barakonyensis pro 1. fl. 50 ... compactum est.*

nyékbeli falu filiaként tartozik hozzá. A görög katolikusokra vonatkozó számadatok mellett a felmérésben szerepel az is, hogy milyen más vallás van jelen az egyes községekben. Barakony esetében római katolikusokat említ.⁷ A falu egyetlen temploma görög katolikus, 1870-ben épült.⁸ Azonban egyéb megerősítő adatok hiányában nem lehet egyértelműen azonosítani a görög katolikus népességet a betelepülő ruszinsággal, hiszen már a 18. században sem elhanyagolható a magyar és szlovák görög katolikus népesség jelenléte Magyarország északkeleti részén.⁹

Paládi-Kovács Attila idézett tanulmánya részletezően foglalkozik az északkeleti térségben létrejött ukrán szórványok keletkezésének történetével, beolvadásuk folyamatának kérdésével és ezzel összefüggően a nyelvváltás problematikájával. Körültekintő elemzése során megállapítja, hogy a 19. század derekára a terület ukrán szórványai a kétnyelvűség állapotába jutottak, és a század második felében megtörtént a nyelvi váltás, az etnikai beolvadás leglényegesebb mozzanata is (1. ábra). Véleménye szerint ez a folyamat még századunkban sem tökéletesen befejezett, hiszen a magyar nyelvhasználatban is rögzülhettek különböző jelenségek, fordulatok elődeik nyelvéből, és a népi kultúra egyes rétegei is hordozhatják még az idegen eredet emlékeit.

A továbbiakban egy táblázat segítségével kíséreljük meg a községre vonatkozó statisztikai adatokat összesíteni. Itt a nyelvhasználatra utaló följegyzések mellett a felekezeti hovatartozásról, a házak számáról és a lakosság összlétszámáról föllelhető adatokat állítottuk egymás mellé. A vizsgált község etnikai összetételére vonatkozóan tájékoztathatnak a nyelvhasználat rovatban föltüntetett megnevezések. A legkorábbi, 1773-as helységnévtár a *slavonica* kifejezést használja, mellyel esetleg több szláv népcsoportot is jelölhettek a pontos elkülönítés igénye nélkül. Azonban a későbbi adatok között az orosz, ruszin, ruthén megnevezés mellett a *tót* szóhasználat nem jelent minden esetben egyértelmű jelölést, s feltehetően nemcsak a szlovák etnikumra utal.¹⁰ A táblázatban szerepeltetett 1806. évi egyházi összeírás során a prédikáció nyelvének meghatározásakor a *ruszin* megjelölés sem vonatkoztatható egyértelműen a lakosság nyelvhasználatára is.¹¹ A felsorolt adatok alapján tehát csak valószínűsíthetjük, hogy a betelepülő szláv népesség ruszin eredetű volt, azonban a nyelvi váltás folyamata egyértelműen követhető. Esetünkben is elmondható tehát, hogy a 19. század második felében megragadható a kétnyelvűség állapota, s a századfordulón már a magyar nyelvhasználat jellemző a községre. A népi műveltség mai jellegében természetesen a 18. században betelepült népesség kultúrájának emlékei már nagyon nehezen föllelhetők. Alaposabb néprajzi vizsgálat és a folklór bizonyos területeinek föltárása, s különösen a vallási néprajz bizonyos szeletei ennek számos részletére is rámutathatnának, az anyagi kultúra vonatkozásában azonban ez a hagyomány ma már nem ragadható meg. A megtelepülés után az ideérkezett népesség egyértelműen beilleszkedett az adott táj természetföldrajzi,

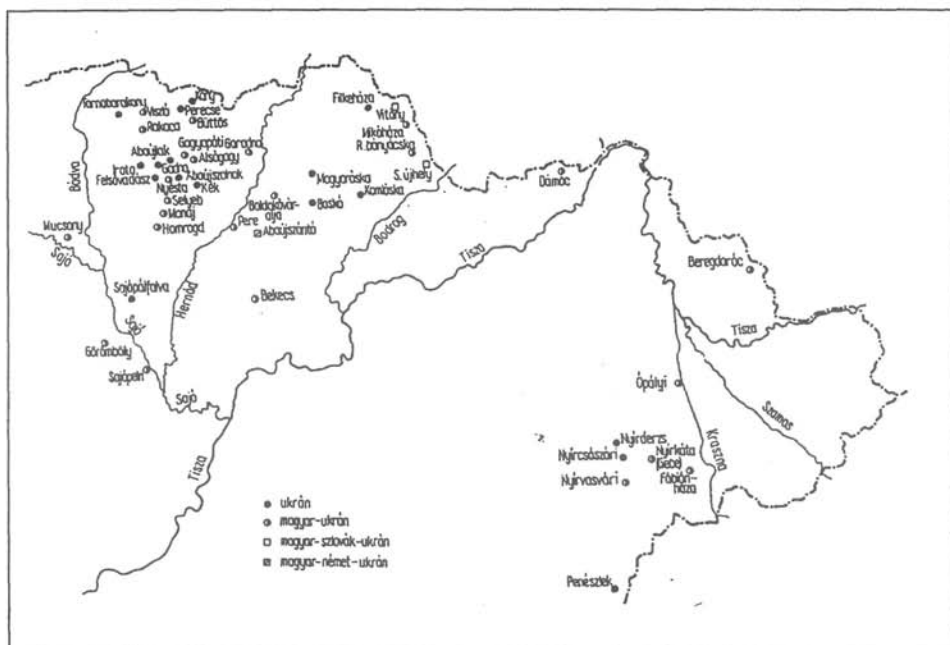
7 Udvari István 1990. 88.

8 Hajdúdorog egyházmegye ... schematizmusa 1982. 204–205. Meglepő, hogy a barakonyi görög katolikus egyházközség alapítási évét 1648-ra teszi az egyházi sematizmus. A Borovszky-féle vármegye monográfia is közli ezt az évszámot. Ennek az adatnak a megerősítésére sajnos egyéb forrásadatok nem állnak rendelkezésünkre. Vö. Borovszky Samu–Sziklai János (szerk.). 1896. 148.

9 Paládi-Kovács Attila 1973. 355.

10 Paládi-Kovács Attila 1973. 339. A kérdés kapcsán Bodnár Mónika megállapításai számunkra is mérvadók a közeli településnek mondható Horváti esetében. Bodnár Mónika 1992. 369–370. A falu mai nyelvhasználatában általában a szláv illetőségre vonatkoztatva használják a *tót* kifejezést. „A nagyszüleink még tótul beszéltek ugye, ha valamit mondani akartak úgy, hogy mi gyerekek ne értsük.” Saját gyűjtés. Adatközlő Viszlavszki János, sz.: 1923.

11 Vö. Bodnár Mónika 1992.

*Ukrán népességű települések Fényes Elek 1851-ben kiadott Geographiai szótára nyomán
(Paládi-Kovács Attila 1973. 345. nyomán)*

gazdasági, társadalmi viszonyai közé, így műveltségük egész jellegében az északkeleti dombvidék népességének tradícióit hordozza, annak jegyeit tükrözi.

A hagyományos paraszti önellátó gazdaság működésének alapja elsősorban a földművelés volt. A dombokkal övezett völgyben elhelyezkedő település határának szántóföldjeit gabona és más termények számára művelték meg. A közvetlenül a faluhoz kapcsolódó belső földeken termesztették a háztartás napi ellátásához szükséges növényeket (krumplit és zöldségeket). A növénytermesztést kiegészítve foglalkoztak állattartással, az igavonó állatok (szarvasmarha, ló) tartása mellett természetesen a családok szükségleteinek megfelelően tehenet, sertést és baromfit is neveltek. Minden gazdasághoz tartozott az állatállomány ellátásához megfelelő nagyságú rét, és a környező erdőségekből is volt mindenkinek erdője. A faluhoz közeli dűlőben szőlőket is találunk. Ennek birtoklása azonban a jó gazda státusz megerősítéséhez volt fontos, mivel a kis terület és a völgy mikroklímája révén a szőlő hozama és minősége nem jelentős. A második világháború előtt a falu határa a helybeliek tulajdonában volt, mely összesen 1397 katasztrális holdat jelentett.¹² A családi gazdaság fönntartásához 12–16 hold földterület jelentett megfelelő alapot, s még ehhez számítottak a kaszáló és az erdő. Az ezzel rendelkező középparaszti réteg alkotta a falu túlnyomó többségét. Csupán 4–5 család rendelkezett 24–40 hold közötti földterülettel, és egy birtokost emlegetnek 100 holdas gazdaként, aki jelentősebb juhászatot is fönntartott. A szegényebb réteg helyzete nemcsak a megművelt föld nagyságától függött, hanem a család nagyságától is, attól, hogy örökléskor hányfelé osztódott a birtok. A vagyoni helyzetet figyelembe véve realizálód-

¹² Magyarország helységnévtára. 1933. 540.

Tornabarakony népességi adatai

A vizsgált év	Nyelvhasználat	Vallás		Házak száma	A lakosság összlétszáma
		g. kat.	róm. kat.		
Lexikon locorum 1773.	slavonica	grae. ritus un.		pagus	–
Korabinsky 1786	schlow (szláv)	(gör. kat..)		–	–
Az 1787. évi nsz.	–	–		26	164
Munkácsi gör. kat. püspöks. összeírása 1806.	a g. kat. közösség prédikációs nyelve – ruszin	g. kat. 144	r. kat.	–	(g. kat lelkek száma 144)
Nagy, L. 1828–29.	–	246	–	38	254
1837., 1851. egyező adatok (Fényes E.)	orosz falu	245	123	–	(376)
Mo. helynévtára 1863	tót	–	–	–	273
M. K. helysnt. 1873 1869. nsz.	magyar orosz	g. kat.	r. kat.	42	298
M. K. helysnt. 1882 1881.	magyar ruthén	g. kat.	r. kat.	40	272
M. K. helysnt. 1898	magyar tót	–	–	41	261
M. K. helysnt. 1902. 1900. nsz.	magyar	–	–	43	254
M. K. helysnt. 1913. 1910. nsz.	magyar	g. kat.	r. kat.	52	266
Mo. helysnt. 1926. 1920. nsz. 1924. egyh.	magyar	g. kat.	r. kat.	49	240
Mo. helysnt. 1933. 1930. nsz.	magyar	g. kat.	r. kat.	55	272
Mo. helysnt. 1944. 1941. nsz. előz. a.	magyar	g. kat.	–	58	273
Mo. helysnt. 1967. 1960. nsz.	–	–	–	57	237
M. Nkt. hsnt. 1973. 1970. nsz.	–	–	–	57	200
M. Nkt. névt. 1981. 1980. nsz.	–	–	–	–	115
Egyh. sematizmus 1982. adatok	–	55	(40)	–	95
Statiszt. évk. 1992. 1990. nsz.	–	–	–	43	54

tak a házasságok is, s a felekezeti hovatartozás szempontja mellett a gazdaság üzemképességének megtartása volt az elsődleges kíváncsi. A hagyományos élet rendje szerint a fiatal házások valamelyik szülőhöz költöztek, rendszerint a fiú szüleivel együtt éltek és közösen gazdálkodtak. Így a későbbiekben gondoskodtak az öregekről és a házat megörökölték. A parasztgazdaságok termelésében elsősorban jelentkező tendencia az önellátásra való törekvés volt, az, hogy a föld eltartsa a családot. Ez a gondolkodás meghatározta a fogyasztás mértékét is: alapvető szükségleteiket saját munkájuk eredményeként tudták fedezni (élelmiszerek, ruhaneműk, a háztartás textilei stb.). A saját termelés értékesítéséből származó bevétel, a piacozással szerzett haszon elsősorban a gazdaság azonos szinten való további működését segítette elő, s egyéb nélkülözhetetlen eszközök, alapanyagok beszerzését tette lehetővé (pl. a ruházatot és a lakás felszerelésének egyes darabjai, melyeket boltban, vásárokon vehettek meg stb.). Ez a törekvés meghatározta a falusiak mentalitását és értékrendjét, az egész életüket átszövő munkaerőkölcsüket, kialakította erős ragaszkodásukat a földhöz.¹³

A második világháború után alapvetően megváltozott a falu viszonylagosan zártnak és egységesnek tekinthető világa. A háborút követő újjászerveződés, a gazdálkodás korábbi szintjének megteremtésére irányuló törekvés évei után a kollektivizálás alapvetően átalakította a termelés kereteit. A falusiak földjéből 150 holdat minősítették külakföldnek, ami 4–5 család meghurcolását jelentette. A férfiakat munkatáborba is elvitték, s a kötelező beszolgáltatás és egyéb megfélemlítő intézkedések hatására igyekeztek megszabadulni földjüktől. Az első termelőszövetkezet 1951–53 között alakult meg, amihez 45 család csatlakozott. Ez a közös üzem 1956 őszén feloszlott, akkorra már csak 12 család maradt bent. 1961-ben szervezték meg újra a térséget, de akkor már sokan másutt vállaltak munkát, a közeli mészkőbányában vagy egyéb üzemekben kerestek munkalehetőséget, az ingázást is vállalva. A legtöbb családban a férfiak igyekeztek állandó munkahelyet találni, és az asszonyok lettek térszervezők. Így állandó keresettel is rendelkeztek, és a háztáji föld révén a család megszokott gazdálkodási tevékenységét is folytathatták szűkebb keretek között.¹⁴

Korábban már szóltunk az aprófalvak problematikájáról,¹⁵ s elsősorban az elvándorlás okainak számbavételére tettünk kísérletet. A vizsgált falu esetében is egyértelműen követhető ez a folyamat. A táblázatunkban felsorakoztatott adatok alapján a második világháború előtti évtizedekben egy átlagosan 250 fős lakossággal rendelkező falu rajzolódik ki előttünk. Feltételezhetjük, hogy a településhez tartozó földterület népességeltartó képessége ekkora lélekszám megmaradását tette lehetővé. Azáltal azonban, hogy a termelés szervezete és ennek következtében a társadalmi mobilitás lehetőségei is átalakultak 1945 után, a falu lakossága lassan apadni kezdett. Az adatgyűjtés lezárásakor 18 lakásban működik háztartás Barakonyban, állandó lakosainak száma 36 fő, a lakóházak száma 43.

13 A paraszti létforma alapvető jelenségei s a kollektivizálás hatására átalakuló falusi életmódban bekövetkezett változások vizsgálatára került sor 1971–73. között a Nógrád megyei Varsányban. Vö. *Bodrogi Tibor* (szerk.): Varsány. 1978. A gyűjtés során fontos szempontokat, megközelítési lehetőségeket merítettem a kötet tanulmányjaiból. Azonban az általam vizsgált település esetében nem volt lehetőségem a gazdasági-társadalmi változások mélyreható vizsgálatára. Ezt részben a megfigyelt változások lélekszámú falu mai életmódja sem teszi már megközelíthetővé, ugyanakkor az adatközlőktől kapott információk töredékessége is megnehezítette. Az elmúlt években lezajlott kárpótás számukra ugyanis már nem jelentett lehetőséget arra, hogy ismét gazdálkodni kezdjenek, ebből kifolyólag a falu határát elsősorban idegenek vásárolták fel. Így a falusiak nem szívesen beszélnek a mezőgazdálkodás háború előtti viszonyairól, némi keserűséggel tekintenek vissza.

14 Edelény és környéke. 1987. 35–36.; valamint saját gyűjtés.

15 *Vizsókai Ilona* 1996.

IRODALOM

Bartha Elek

1992 Vallásökológia. Debrecen

Bodnár Mónika

1992 Adatok egy elmagyarosodott ukrán (ruszin) telepítésű falu történetéhez és néprajzához. *Viga Gyula* (szerk.): Kultúra és tradíció. Tanulmányok Ujváry Zoltán tiszteletére I. 369–379. Miskolc

Bodrogi Tibor (szerk.)

1978 Varsány. Tanulmányok egy észak-magyarországi falu társadalomnéprajzához. Budapest

Csánki Dezső

1890/1985 Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. Budapest

Edelény és környéke. Edelény, 1987.

Paládi-Kovács Attila

1973 Ukrán szórványok a 18–19. században Magyarország északkeleti részén. Népi kultúra – népi társadalom VII. 327–367. Budapest

Udvari István (szerk.)

1990 A munkácsi görög katolikus püspökség lelkészsegeinek 1806. évi összeírása. Vasvári Pál Társaság füzetek 3. Nyíregyháza

Viszóczky Ilona

1996 Az aprófalvak mint néprajzi problematika. *HOMÉvk. XXXIII–XXXIV.* 682–684.

A TIZEDESEK ÉS TÖLTÉSKERÜLŐK SZEREPE A TISZAI ÁRVÍZVÉDELEMBEN

PAPP JÓZSEF

A folyóvölgyi települések csaknem kivétel nélkül az ártér magaslatain, az övzátonyokon, vagy az ártér peremén jöttek létre. Nyugodt vízjárás esetén a ritmikusan ismétlődő áradások – például a tavaszi zöldár – a lakosságnak nem jelentettek különösebb gondot, azt szinte várták, hiszen az ún. ártéri gazdálkodás arra alapozódott.¹ Gondot csak az okozott, ha száraz években az áldásos víz elmaradt, és ennek következtében a talaj vízszintjének esése a háts helyeken folytatott mezőgazdálkodást veszélyeztette, a foki halászat lehetőségeit csökkentette.² Az időjárás nem volt mindig kegyes. A rendkívül esős években nagy és pusztító árvizek zúdultak a folyóvölgyi településekre. Ezek megrázó élményei kerültek a krónikák lapjaira, és ezen írásokból kiderül, hogy miképpen védekezett a védőtöltések megépítése előtti időben az érintett falvak lakossága.

A falusi bakterok „tűzre, vízre vigyázatok” figyelmeztető mondókája keveset árul el arról, hogy a védekezés, a védelemre való berendezkedés valójában milyen fontos feladata volt a veszélyeztetett falvak közösségének. Ennek a kérdésnek a vizsgálatához szolgál adalékkul a heves–borsodi nyílt ártéren elhelyezkedő falvak népének állandó készenléti állapota.³

A Tiszának Tiszakeszitől Poroszlóig tartó szakaszán a védőtöltés csak 1932–1939 között épült ki. Addig a falvakat a lakosság építette körtöltés védte. Sikeresen védte mindaddig, amíg a bal parti töltés meg nem épült. A bal parti védőtöltés 1856–58 között történt megépítése után áradáskor a víz a Hortobágy–Sárrét térségein már nem terülhetett szét mint korábban, átzúdult tehát a heves–borsodi nyílt ártérre, különösen veszélyeztetve Tiszadorogma, Tiszabábolna és Tiszavalk lakóit. Emlékezetes évek: 1888, amikor Szentistván, Mezőnagymihály és Mezőcsát térségéig hatolt a víz. Hasonló volt az 1895-ös, az 1912-es, az 1919-es. 1922-ben kétszer is kiöntött a Tisza olyannyira, hogy a fent nevezett falvakba csak csónakon lehetett bejutni. 1924-ben, majd 1925-ben is nagy árvíz volt.⁴ 1925-ben karácsony után lepte meg az ár a környéket. Tiszabábolnán éppen kántort választottak volna, de csak egy pályázó merészkedett a faluba „nagy veszedelem között ladikon jött el és jelent meg az énekpróbán a templomban”.⁵ Mindent felülmúlt az 1932-es nagy árvíz. Szintén Tiszabábolnán jegyezték fel: „Rettenetes

1 Vö. *Andrásfalvy Bertalan*: Duna mente népének ártéri gazdálkodása Tolna és Baranya megyében az ármentesítés befejezéséig. Tanulmányok Tolna megye történetéből. VII. Szekszárd, 1975.; *Uő*: A Sárköz és a környező Duna menti területek ősi ártéri gazdálkodása és vízhasználatai a szabályozás előtt. Vízügyi Történeti Füzetek. 6. 1973.

2 A foki halászatnak a Tisza-vidéki jelentőségéről részletesen ír *Szilágyi Miklós*: A halászó vizek, halásztársadalom, halászati technika. Debrecen, 1992.

3 Vö. *Károlyi Zsigmond-Nemes Gerzson*: Az ősi ártéri gazdálkodás és a vízi munkálatok kezdetei (859–1846). Vízügyi Történeti Füzetek 8. 1975.

4 Adatok a tiszabábolnai templom, parochia plébánia történetéhez az 1888, 1895, 1912, 1919, 1922 és 1925. évekből. A tiszabábolnai római katolikus plébánia irattára.

5 Uo. 1925-ből.

éjszakánk volt. A Tisza áradása Mezőcsát felől elszakította a töltést féltizenkettőkor éjszaka és bejött a községbe. A harangokat félre verték. Minden épkézláb ember sietett töltetni a temető keleti oldalán”.⁶

A falvakat védő körgátak nem jelentettek teljes körülpírttséget. A gátépítést csak ott tartották fontosnak, ahol az áradás mindig utat talált. Bábolnát pl. soha nem a Tisza felől fenyegette az ár. Legtöbbször a Dorogma térségén átömlő víz tört rá a Sulymosér felől. A határ védelmére is készülhetett ily módon gát, mint ahogy Bábolnán a Sárallásban az uradalmi földeket védték a lakosok által készített gáttal.⁷

A falvak népe a védgátak védelmére is felkészült, szinte mindig készenléti állapotban volt. A készenléti állapotért a *tizedes* volt a felelős.⁸

A Duna-Tisza közén a hódoltsági területen még a 16. század végén, a 17. század elején a parasztság létrehozta a maga közbiztonsági szervezetét, a *parasztvármegyét*; a jobbágyközségek pedig a *tizedes intézményt*, melynek élén a választott tizedesek álltak. A török kiűzését követően ezek a szervezetek megszűntek vagy átalakultak.⁹ Térségünkben ez utóbbinak lehetünk a tanúi. Ez az intézmény Tiszabábolnán még az 1932. évi nagy árvíz idején is létezett.

Ennek az átalakult tizedesi intézménynek, feltehetően a 18. századtól, legfontosabb feladata az árvédelem volt. Ezeket a falvakat négy tizedre osztották, a választott hites személyek, az esküdtek számához igazodva. Az esküdtek feladata volt a hozzájuk osztott tizedben lakók adózási kötelezettségeinek számon tartása, árvíz esetén pedig a mozgósítása. A választott tizedes dolga azonban kiterjed mind a négy tizedre. Feladata a közmunkák beosztása, melyben a töltések karbantartása is szerepelt, továbbá az éjjeli őrség megszervezése, árvíz idején erre a feladatra több ember mozgósítása a gátak figyelésére. Ebben a feladatkörben, mint választott személy, hatóságként járt el. Külön vigyáztatta a *menekülőutat*, annak karbantartását, hiszen nagy árvizek idején csak a menekülőúton lehetett a falvakból kijutni. Dorogmára azonban semerről sem lehetett száraz lábbal bejutni.¹⁰ Kifelé meg csónakkal közlekedtek, olykor Mezőcsátra is. Bábolnán a falu északi részén kezdődött az „500 öl hosszú és 2 1/2 öl széles töltés, mely megy keresztül és tart a Kappanfokig. Ezen töltésen lehet nagy árvíz idején a községből szárazon kimenni”.¹¹ Tiszavalkon az egykori menekülőutat *Kármentőnek*¹² hívták, egy dűlő őrzi még a nevét.

A védelemre való felkészülés részét jelentette, hogy az előljárásság, még a jobbágykor idején előírta, hogy a lakosoknak *rőzsét*, az ahhoz való *karót* és *trágyát* kell tartalékolnia árvíz esetére. A trágya a szivárgó víz útjának eltömésére szolgált, ha földet is hánytak alá. A tizedes feladata volt annak ellenőrzése, hogy az előírásokat a lakosság teljesíti-e. Talán még a 19. század elején adhatták ki azt a statútumot, amely Bábolnán előírta, hogy „minden negyed telkes gazda 15 kéve rőzse és 5 karó és kellő mennyiségű trágyát” köteles az udvarán tárolni.¹³ Árvíz idején pedig a tizedesnek engedelmeskedve,

6 Uo. 1932-ből.

7 Borsod-Abaúj-Zemplén megye Levéltára Tiszabábolna község közgyűlési és képviselőtestületi jegyzőkönyvei. V. 217:1–2–3–4–5. 1920-ból és 1894-ből.

8 Tiszabábolnán 1888-ban Molnár Antal a tizedes. 1905-ben a falu 4 tizedre volt felosztva. Uo. mint fent 1888-ból és 1905-ből.

9 A kérdéstről részletesen ír *Takács Sándor*: Művelődéstörténeti tanulmányok a XVI–XVII. századból. Bp. 1961. és *Szakály Ferenc*: Parasztvármegyék a XVII. és XVIII. században. Bp. 1969.

10 *Fényes Elek*: Magyarország geográfiai szótára I. Pest, 1851. Tisza-Dorogma.

11 *Pesty Frigyes*: Borsod vármegye leírása 1864-ben. Miskolc, 1988. 345.

12 Uo. 356.

13 B.-A.-Z. m. Levéltára bábolnai jegyzőkönyvek, 1912.

a megjelölt helyre kell szállítani és ott a lerakásban közreműködni is legyen köteles. Az árvíz elmúltával a károk megszüntetését, a helyreállítási munkálatokat is a tizedes irányította. Feladata volt továbbá a rőzsevágasra is felvigyázni. A rőzse készítéséhez szükséges, megfelelő hosszúságú vesszőket ugyanis a közösség füzes erdejében lehetett vágni.¹⁴

A védtöltések kiépítése után a hivatásos gátőr, akár a tizedes is lehetett volna, hiszen a feladat ugyan az, csak más szervezeti keretek között.

Ismeretes, hogy a Tisza szabályozása eredetileg társadalmi szerveződéssel indult.¹⁵ A társulatok dolgával most nem foglalkozom, a gátfelügyelet kulcsembere, a *gátőr* szerepét vizsgálom.

A megépült gátakat *szakaszokra* osztották be. A 4–5 km-es töltésszakaszt külső szolgálatra felfogadott alkalmazottak vigyázták és tartották rendben. A töltés vigyázására felfogadottakat kezdetben a mezőkerülő, erdőkerülő analógiájára *töltéskerülőnek* nevezték. A ma használatos *gátőr* újabb keletű szóösszetétel, mely csak a századforduló táján vált általánossá. Így az első töltéskerülők még a „Tötis”, a későbbi gátőrök pedig a „Gátőr” ragadványnevet kapták pl. Tiszacsegén.

A töltéskerülők, gátőrök a Duna, a Tisza és mellékfolyóik mentén több ezren teljesítenek szolgálatot, akiknek mestersége immár másfél százados múltra tekint vissza. Ez idő alatt sajátos foglalkozásuk sajátos hagyományokat is teremtett. Az elkövetkezőkben, a teljesség igénye nélkül, részben írott források, nagyjából recens adatok alapján veszem sorra szerepük elemzését.

Az első töltéskerülők feladatát a korabeli esküszövegük tartalmazza. A csegei Kovács Bálint, az ároktői Liptai Márton és Korbuly János, a Tisza bal parti töltéskerülésére felfogadott személyek 1857. július 27-én, Tiszacsegén a faluházán, Túri Péter községi bírósági, Csótka Ferenc jegyző, Sebők János adószedő és Kovács Sámuel, a Társulat igazgatója előtt tettek esküt a következő szöveg szerint: „Én, n. n. esküszöm az élő Istenre, aki Atya fiú Szentlélek tellyes Szentháromság, egy igaz örök Isten, hogy az Alsó szabolcsi Tisza Szabályozási Társulattól töltés kerülőnek fogadtatván fel, ezen tisztemben hűségesen eljárjak; Elöljáróimnak engedelmeskedem; a kártételt a töltésen akadályozom, ha nem akadályozhatnám azokat bejelentem; s a netalán elvett zálogokkal elszámolok; és a réten kint lakásom alkalmát a polgári társaság vétkes egyénei, a gonosztevők rejtegetésére fel nem használom; általában mint polgár és társulati szolga, kötelességemnek eleget teszek. Isten engem úgy segéllyen!”¹⁶

Noha a Társulat alkalmazta a töltéskerülőket, az eskütételük mégis a falu előljárósága előtt történt. Ez azonban nem jelentett valamiféle községi felügyeletet is, de föltétlenül volt erkölcsi súlya, hiszen a község előljárói előtt fogadták meg, hogy a gonosztevők rejtegetésétől óvakodni fognak, azokat, akikkel nem tudnak elbánni, feladják. Ez az az időszak, amikor még a „betyárvilág” járta, az országos csendbiztos Rádai még nem csinált rendet. Az eskü szövegéből továbbá az is megállapítható, hogy a töltéskerülőknél nincs még kialakítva a teljes feladatköre. A társulat kíváncsainak, mint szolgák, mindenben engedelmeskedni kötelesek. Ezt később úgy értelmezték, hogy közvetlen felettesük, a *gátfelügyelő* minden parancsát katonás rendben, észrevételezés nél-

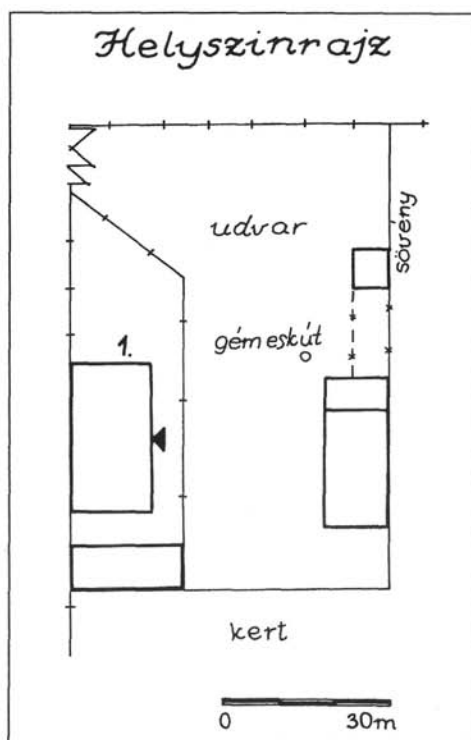
14 Babik József: A tiszabábolnai parochia története. Egri Egyházmegyei Közlöny 1902. évf. írja: a Tisza „partján búján terem a fűz kerítésnek, vízáradás alkalmával a védgátak erősítésére”. 188.

15 Erről részletesen olvashatunk Botár Imre–Károlyi Zsigmond: A Tisza szabályozása. I. rész (1846–1879) és A Tisza szabályozása II. rész (1879–1944). Vízügyi Füzetek 3–4. 1971.

16 Tiszacsege Protokolluma 1761–1868. Hajdú-Bihar megye Levéltára V. 674/a. 12. 1857.

1. kép. Az 1969-ben lebontott 1/5-ös tiszacsegei gátórház

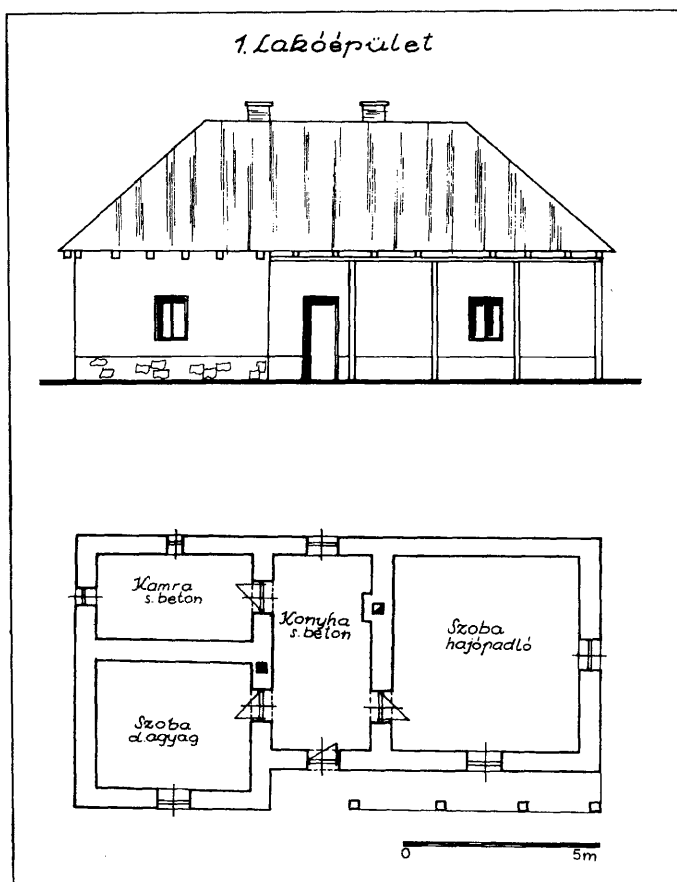

Az 1/5. tiszacsegei/felső gátórtelep

kül be kell tartani. Ez a feudális kori szolgai viszony fennállott még a két világháború között is. Aki gátör szeretett volna lenni, annak előbb a gátfelügyelőhöz volt célszerű elszegődni, ahol aztán „...olyan szóga féle, kocsis, meg minde-nes volt az ember. Némelyik 2–3 évet is eltöltött, míg sikerült elhelyezkednie. A gátörfeleségek sorsa sem különb, nekik célszerű volt hízott kacsával, libával a gátfelügyelői konyhát ellátni, szinte ki volt vetve, hogy kinek mikor kötelező a dézsma, mert a gátörök ezt a szolgáltatást *dézsmanak* nevezték”.¹⁷

Ugyanakkor a gátör fizetése igen kevés volt. Igaz, a készpénzfizetéshez (1928-ban ez 30 pengő) járult 10 hold kasszáló a töltés oldalában. Ezt el is adhatta. Kezdetben szabadon járt neki tűzifa a kukibon vágott fűz- vagy nyárfából. Ezt később 12 m³ puhafára és 300 kéve fűteni való rőzsére korlátozták. Ingyen lakás járt egyholdas kerttel. Emellett köteles volt a gátör 2 lovat tartani, mert mindenféle szállítást az árvíznél vagy építkezésnél

¹⁷ Csepregi Péter gátör (Tiszacsege 1/5. sz. gátórház) közlése.

neki kellett végeznie. Az első lóvételtre a Társulat kamatmentes hitelt adott, melyet munkával is lehetett törleszteni. Jelentősebb számú nagyjószág tartását tette lehetővé az ingyenes kaszáló. A lovon, szarvasmarhán kívül a korlátlan sertés- és baromfitartás válhatott vagyont alapozóvá.¹⁸

Ha az árvíz nem fenyegetett, a gátörnek a gát körüli teendők mellett volt ideje gazdálkodni. Rendszerint bérelt földdel kezdtek, amit aztán apránként megvásároltak. Egyik-másik idős korára 15–20 hold földet is képes volt összerakni.

A gátörök többsége tehát jó gazda hírében állott. A jószágértartásban ők a fajtanemesítés előjárói. A szürke magyar marhát felváltó magyar piros-tarkát, a szimentálit, lóban a nőniusz rövid- és hosszúcsüdű változatát, sertésben a mangalicát felváltó joksit (york-sirei), a nagy májút, hízekonyabb libát, kacsát, a parlagi tyúkot felváltó plimuthot, de a pulykát és gyöngytyúkot is ők terjesztik a Tisza menti parasztság körében. A falusi asszonyok keltetés idején szívesen vásárolták tőlük a kacska és liba tojását, mert azt tartották, hogy azok a víz mellett egészségesebben nevelkednek.

A gátörök szolgálati lakása a melléképületekkel egységes terv szerint úgy készült, hogy megfeleljen a gazdálkodás kívánalmainak is. A kétszobás + konyhás + kamrás,

¹⁸ Csepregi Péter 1928-ben lett gátör, az ő adatait közlöm.

tornácos tájba illő ház mellett, annak méreteivel vetekedő istálló a kocsiszínnel, a sertés- és baromfiólakkkal, gémeskúttal, valamint az egyholdas kert a rakodóval egy közepes méretű paraszti gazdaságnak felelt meg. Csak a beton alapozású 40 m²-es szertár árulkodott, hogy nem paraszti portát lát a szemlélő.¹⁹

A gátör kezdetben még bizonytalan körvonalú szakmai munkaköre az idők folyamán alakult ki.

A folyam szabályozásakor a töltés mellett egy földsávot az állam kisajátított. Innen termelték ki a töltéshez szükséges földet. A keletkezett *kubikok* területét kellett úgy művelésbe venni, hogy annak haszna később a töltés fenntartási költségeit fedezze. Ezt vizet tűrő fák telepítésével kívánták megoldani. Telepítésnél csak a fűz és a nyár jöhetett számításba, bár a kubikok között a gerendákon a kőris is megragadt. Végül is a fűz vált uralkodóvá a telepítéskor, mert megfelelő műveléssel a töltés védelmét is szolgálhatta. Ezért annak szakszerű telepítése, „szélük megfelelő vonulása” árvédelmi feladat volt.²⁰

A hullámtéri erdősáv gondozása, szakszerű vágatása és pótlása sajátos erdőgazdálkodást igényelt. Ennek végrehajtója pedig a gátör volt.

A töltés lábánál az erdősáv tarvágása nem volt cél, a fákat itt *csonkázták*, hogy évente újra növő dús koronájuk jobban védje a töltést. A csonkázásnak volt egy másik célja is: jó *rőzse* nyérése. A töltés magasságát elérő lombkorona megtörte a hullámozást, így védve a töltést, téli jegesárnál pedig a jégtáblákat fogta meg. Különösen fontos volt ez a széljárásnak kitett töltésszakaszoknál.

Részletesebben kell szólnunk a rőzse készítéséről és alkalmazásáról. Áradáskor a töltés belső oldalát *rőzsepokróccal* védték. Ehhez nagyon szakszerűen kellett a kévét elkészíteni. A rőzse vágása januárban kezdődött, amikor a gally már beérett. A rőzsekéve a lecsonkázott, nem túl vastag, legalább háromméteres gallyakból készült. A kévét a tövénél, a derekánál és fél méterrel a vége alatt kötötték vesszőgúzsba. A pontosság a rőzsepokróc készítésekor volt fontos, mert a jó kévét csak rakni és karózni kellett. Ügyeltek még arra is, hogy a kévék gömbölyűek legyenek. Ennek megint csak a lera-kásnál volt jelentősége. Minden kévéhez járt egy *horgas* és két *egyenes karó*. A töltés koronájánál a külső szélén százméterenként készült a *rőzsekazal*. Egy kazal 200 kévéből és a hozzátartozó karómennyiségből állott. Ez a mennyiség száz méter hosszú rőzsepokróc készítésére volt elegendő.²¹

A rövid kévéknek nem volt helye a kazalban, azokat nem is nevezték rőzsének, hanem csak *két köteles gallynak*. A favágók és a szolgálatot teljesítők ebből kapták a részüket, illetve az illetményüket. A vastagabb gally a *dorongfa*, a tűzrevaló. Ezt ún. erdei ölbe rakták, mely 4 m³-nek felelt meg. A gally feles, a *dorongfa* harmados volt. A lecsonkázott fának pedig *tőke* a neve. Ha kivágásra került, akkor nem csonkázni, hanem *tőkézni* jártak a favágók. A tőkézés a *tuskó* kivételével is járt. Mivel ez számított a legnehezebb munkának, *mindibe* adták.

A rőzse, ha nem volt árvíz, 5–6 évig is eltartott, csak a teteje száradt meg, de a vízben az is megpuhult. „De ha jött az árvíz, akkor bizony törtük, nyomorgattuk, tehát hamarabb kellett a felfrissítéséről gondoskodni. Arra is kellett a vágatásnál figyelni, hogy beosztással legyünk, a vágatás szakaszonként történjék, amire csak a fűzfa volt jó.

19 Az 1/5. sz. gátórház adatai.

20 *Botár I.-Károlyi Zs.*, 1971. 11. 60.

21 Sándor József gátör, (Tiszacsege 1/6. sz. gátórház) naplójából. A gátörök naplót vezettek, abba naponta vezették tevékenységüket. A felügyelet a napló ellenőrzésével kísérte figyelemmel a gátörök munkáját.

2. kép. Rőzsekazlak Tiszabólnán 1997-ben

Hogy a tőke fiatal hajtásokat hozzon, tervszerűen kellett csonkáztatni. Ezt a gátórnek pontosan kellett tudnia, mert ha nem volt tisztában azzal, hogy mennyi rőzsére van szüksége a járásban, bizony könnyen útilaput köthettek a talpára.”²²

A rőzsekazlak selejtezését *mustrának* nevezték. A *mustrarőzsét* tüzelőként értékcsítették.

Idővel kialakultak a rőzselerakás rafinált formái is. A gátórnek tudnia kellett, mikor alkalmaz *rőzselápot*, *úszó rőzsesort*, *úszó rőzsehengert*, *rőzseborítást* vagy éppen *füto rőzsesort*, hogy mikor alkalmaz *ollós karózást* vagy *fejkarózást*. Erre minden gátőr szakszerű kiképzést kapott.²³

A gátőr feladata volt a hiányzó tőkék pótlása a kubikon. E célból tavasszal dugványnak való vesszőt szedett, melyet 35 cm-re elvagdálva, a kertben, szántott talajba ültetett. Azt kapálgatta, gondozta a következő tavaszig. Ha addig meggyökeresedett, kiültette végleges helyére. A kubik fáit rendszeresen gondozta, az aljnövényzetet irtotta, főként a hernyót és a felfutó arankát kellett leszednie és elégetni.

Mindennapi munkát jelentett a gátórnek a töltés gondozása.

A töltés kiépítése, annak méretei az idők folyamán változott. Az első, 1846–1852 között megépült töltés méreteiben, tömegében a jelenlegi töltés méretének csupán a negyede volt. A töltés *lába* az eredetinek a duplájára, *koronája* pedig 2,80 m-ről 4 méterre nőtt. De megváltozott a formája is. A korábbi egyenes vonalú külső és belső *részű* a töltés külső oldalán lépcsőzetessé vált. Ezzel statikailag nagyobb biztonságot nyújtott mint a korábbi megoldás. A töltés magasságát is csaknem a duplájára emelték. A *töltés fejelési* munkálatok térben és időben elhúzódtak és szinte mindegyik gátőr szolgálati éveibe beleesett egy-egy nagyobb méretű gátépítés. Ezeket a munkálatokat vállalkozók végeztették szakértő kubikusokkal a szakaszmérnökség irányítása mellett. A gátőr feladata

²² Csepregi Péter közlése.

²³ Vö. Árvízvédelmi kézikönyv (Szerk.): Polgár László–Sipos Béla–Szappanos Zoltán Bp. 1974. 79–116.

volt a napi munkálatok felügyelete, a kubikusok tüzelővel való ellátása, eszközeik szállítása, lajttal a kordélyos lovak vízellátása.

Az új töltés oldalát a gátörnek kellett hosszú gyökérzetet eresztő perjefűvel, muharral, esetenként lucernával bevetnie, azt boronálni, fejtrágyázni, majd pedig rendszeresen kaszálni illetve kaszáltatni. A töltés oldalába vetett széna nem vetekedett a jóféle háti-szénaival, ezért másodosztályúnak minősült.²⁴ Kaszálása nehéz munka volt. Csak alul a töltés lábánál lehetett kezdeni a vágást, párhuzamosan haladva a töltéssel. Utóbb azonban már a gépi vágást is megoldották. A széna forgatása, gyűjtése is másként ment végbe, mint a sík terepen. A boglyát a töltés élébe rakták, hogy a közlekedést ne akadályozza, de a rakodást is könnyítse.

A gátör feladata volt a töltés rézsűjének gaztalanítása: a lósóska rendszeres irtása, a fanövedék kivágása. A gát gondozása nemcsak a vetett füre vonatkozott. Ha például esett az eső, a gát koronájáról a vizet kellett leengednie. Állandó feladat a planírozás, a töltéskorona domborúvá formálása, hogy az esővíz lefolyjék róla. Ezt a munkát *gát-domborítás*nak is nevezték. Áradás után a töltés oldaláról és előteréből a *pallóverést* a gátörnek kellett eltakarítani.

Gátgondozással járó különleges feladat volt az *ürgészés*. Az ürge szívesen vert tanyát a töltés oldalában. Járatai révén áradáskor nagymértékben elősegítette a víz alattomos szivárgását. Ezért kellett az ürgét rendszeresen irtani. Az ürgészés törrel, hurokkal, leginkább azonban öntéssel történt. A gátör lajttal vitte a vizet az ürgeöntéshez.

A gátör dolga volt a lejárók, a zsilipek, a sorompók karbantartása, továbbá a *szelvény* és *százaskövek* lemeszelése, környékének gaztalanítása. A töltés szelvényekre volt osztva és kövek jelezték a szelvényhatárt. A töltés élébe száz méterenként állított kövek a távolságot jelezték.

A gátör kötelességei közé tartozott a Tisza vízszintjének figyelése, naponta a *víz-mérő* leolvasása, naplóba való beírása. Télen még a jegesedésről, jégzajlásról is kellett feletteseit tájékoztatnia.

Esetenként feladata volt a meghibásodott *telefon* kijavítása, nagyobb hiba esetén a szerelők értesítése.

A gátör tartotta karban a *szertárban* lévő árvédelmi eszközöket: taligákat, ladikokat, csáklákat, fáklyákat, karbidlámpákat, lapátokat, ásókat, a munkások számára tartalékolt ruhákat és más eszközöket. Ezek egy-két évenkénti leltározásában és selejtezésében is részt vett. Ha hiányzott valami, pl. a karó leveréséhez szükséges bunó, azt az ügyesebb gátör elkészítette vadkörtefából, mert az volt a legszívósabb.

Feladata akkor sűrűsödött igazán, amikor a folyó kilépett a medréből és elöntötte a hullámteret. Ha pedig a vizet már a töltés tartotta, éjjel-nappal szolgálatban volt. Csepregi Péter gátör szerint ilyenkor a „feleségnek is helyt kellett állni a gáton, noha ezért semmi fizetést nem kapott. A gátör, de a felesége se mehetett el bejelentés nélkül, amikor kint volt a víz. A telefont nem volt szabad magára hagyni, mert akármi történhetett. Nagy volt rajtunk a felelősség. Eskütételkor megmondták, hogy mi nagyon sok ember sorsáért felelünk a posztunkon”.²⁵

24 Felhős Sándor gátör (Ároktő, Béke u. 18.) közlése egybevág Sándor József és Csepregi Péter véleményével.

25 A gátörök eskütétele utóbb már a megyeházán az alispán előtt történt, ezzel is növelve felelősségüket.

AZ IDA-TANYÁTÓL ÓSISKÁIG

Gesztelyi tanyanevek

KUPCSIK SAROLTA

„*Gesztely*, magyar falu a' Hernád mellett, Megyaszóhoz délre két órányira... Híd a Hernádon. Szántó földje fekete agyag, ... erdeje, szőlője, szilvásai vannak” (*Fényes* 407.).

A falu „első említését 1219-ben találjuk, amikor Gesztel néven szerepelt” (*Borovszky* 47.), de valószínűleg jóval korábban keletkezhetett. A következő írásos emlék 1268-ban, az Árpádok korában kelt: „az V. István király által Drug fia Sándor szabolcsi főispánnak adományozott három birtok közül az egyik Zemplén vármegyében feküdt. Ez régi nevén Keztel, a mai Gesztely község ('terra Keztel in Comitatu de Zemplén')” (*Akk* XVI. 49.; *Kún* 34.). A falu később a Drugeth család birtokába került, majd az egri kanonokok tulajdonához tartozott. 1560-ban a törökök rablásának esett áldozatul a körülötte lévő falvakkal együtt. Az 1598. évi összeírás szerint a község a hódoltságához tartozott (*Borovszky* 47.; *Csikvári* 196.). A 17. században a Rákócziak birtokába került. A gyakori török, német és kuruc támadások, valamint egy pestisjárvány nagyban elősegítették, hogy a falu lassanként pusztá, lakatlan helyévé vált. 1705-ben már úgy emlékezik meg róla a feljegyzések, hogy teljesen elpusztult. „Csak 1735-ben építtetett fel újra” (*Kún* 36.).

Birtokosai az Oroszok, Fogarassyak, Szentgyörgyiek, Négyesyek, Huszárok, a Kassay, Puky és Tátray családok voltak. A 19. század végén és a 20. század elején Kóczán Miklósnak, Orosz Elemérnek, Klein Ignácnak és Zmeskál Jánosnak volt itt nagyobb birtoka (*Borovszky* 47.). 1945 után a Megyaszóhoz és Gesztelyhez tartozott, nagyrészt elpusztult, a háború idején lerombolt tanyák lakossága új települést hozott létre a Laposi-patak közelében, nem messze a Miskolcot Szerencsével összekötő országtúttól. A lakosok nagy része a Megyaszóhoz tartozó Harangodról települt át ide, ezért kapta az új település az Újharangod nevet. A 70-es években jelentős területek kerültek Gesztely birtokába a hernádnémeti és hernádkaki földterületekből, Újharangodot is ekkor kapcsolták Gesztelyhez (Hnt. 1973.; 1985.).

Összegyűjtöttem és megvizsgáltam Gesztely helyneveit, köztük a tanyaneveket. Földrajzi neveknek kell-e tekintenünk a tanyaneveket? Egyetértek *Bárczi Géza* megállapításával, mely szerint „földrajzi neveknek nevezzük a földfelszín egyes pontjának vagy kisebb-nagyobb lakott vagy lakatlan területének, hegy- és vízrajzi alakulatainak elnevezéseit, tehát dűlők, erdők, ... egyes épületek, tanyák, utak, utcák neveit” (*Bárczi* 145.). Ezek a nevek azonban sokban különböznek egymástól eredetük, alakjuk és a néven belüli variációs lehetőségek miatt. Mint arra *Hegedűs Attila* is rámutatott, a tanyanevek sokkal közelebb állnak a személynevekhez, mint bármely más helynévtípus, „mivel zömükben személynévi meghatározó elemük miatt sokkal érzékenyebben reagálnak a személynévben bekövetkezett változásokra” (*Hegedűs* I. 21–22.).

A falu határában jelenleg 4 tanya található, s ezek összlakossága egy évtizeddel ezelőtt 17 fő volt (Hnt. 1985.). A századfordulón és a század első felében azonban jóval

magasabb volt a tanyák és az ott élők száma. A táj művelési jellegének megváltozása, a lakosságnak a nagyobb településekre történt beköltözése lassan itt is – mint más vidékeken – a tanyák pusztulásához vezetett. A régi nevekből néhányat még ismernek a falubeliek, de több névre már csak történeti adat van. „Azok a nevek, amelyek már valóságos objektum nélküliek, diakrón szempontból tanyanevek, de szinkrón szempontból már csak földrajzi nevek – vagy azok se – ...”. Az így keletkezett földrajzi neveknek „elsősorban az emlékeztetés a funkciója, és nem a tájékozódás segítése, továbbá történeti információt közölnek” (*Pelle Béláné* II. 141–142.).

A község általam összegyűjtött névanyagából – 347 névből – a tanyák megnevezésére 54 nevet, illetve névváltozatot találtam. Ebből 45 élő név (közülük 22-re történeti adat is van), 10 történeti nevet azonban nem ismernek a faluban.

A következő adattár a tanyaneveket és névváltozatokat tartalmazza. (A kihalt neveket *-gal jelölöm.) **Anna-tanya, Bádogos-tanya, Becse-tanya, Dobózi-tanya, Dohányos-tanya, Fésűs-Répási-tanya, Fésűs-tanya, Frankl-tanya, Gátórház, *Gesztely-Haraszt-tanya, *Gesztelyi tanya, Harangod, Haraszi tanya, Haraszt-tanya, Holländer-tanya, Ibolya-tanya, Ida-tanya, Illés-tanya, Irma-tanya, Kis-tag, Kis-tag-tanya, Kis-tanya, *Klein-Keresztes-tanya, *Klein-tanya, Kóczán-tanya, *Konrád-tanya, Lilla-tanya, Major, Margit-tanya, Meskál-féle tanya, Meskál-tanya, Mojzer-tanya, Mudrony-tanya, Nagy-tanya, Ósiska, Ósiska-tanya, Potoczky-tanya, Rajner-tanya, Rózsa-tanya, Rózsás-tanya, *Sashalmi tanya, *Sashalom-tanya, *Sisáry-tanya, Szadai egyház-tanya, Szadai-tanya, Szányi-tanya, Szeles-tanya, Tanya, Tátray-tanya, Teréz-tanya, Tercsi-major, Tsz-major, Tsz-tanya, Vaskó-tanya.*

A nevek vizsgálatakor egy- és többelemű neveket különítettem el. Egyelemű nevet csupán négyet találtam, ezek a következők: az összetett közsőzből alapelemmé vált *Gátórház*, a földrajzi köznévből helynévvé vált *Tanya* és *Major*, a *Harangod* név, mely azonos a *Harangod-pusztá* helynév első tagjával, és az adott területen való elhelyezkedésre utal. (Ilyen helymegjelölő szerepe van például a *Kis-tag* elnevezésnek is, amely *Kis-tag-tanya* változatban is él. A tanya a Kis-tag nevű határrészen állt. A *Kis-tag-tanya* névből ellipszissel jött létre a rövidebb *Kis-tag* változat.) A metonimikus helynévalkotás egyik példáját *Hoffmann István* a terület > épület (tanya), amely rajta van jelentéssz összefüggésben látja. „A Nyírbátori járás tanyanevei között (20 névben) fordulnak elő ilyenek. Az elsődleges területnévi jelentés minden esetben megmaradt. Szintagmatikus szerkesztéssel alakított névpárja a nevek felének van csupán, ezek sem a szokásos területnév + -i + tanya szerkezetűek, hanem képző nélküliek (*Homoktag-tanya*). Egyrészes és kétrészes nevek egyenlő arányban találhatók az alapnevek között, az egyrészeseket a tanyával kiegészítve látszólag más típusokhoz tartozó neveket kapunk (*Gyilkos-tanya, Keskeny-tanya* 'tanya, amely a Gyilkosban, illetve a Keskenyben van') (*Hoffmann* 106.).

A névszerkezeti elemzésnél *Kázmér Miklós* nyomán különítettem el az alap- és megkülönböztető elemeket. Az alapelemek között megkülönböztettem eredetieket (objektumosztályt jelölnek) és alapelemmé alakultakat, melyek csak másodlagosan töltik be ezt a funkciót, de megkülönböztető elemekkel éppúgy alkothatnak helyneveket, mint az eredeti földrajzi köznevek. Például az *Ósiska* alapeleme a *Siska* dűlőnévvel azonos, a tanya elhelyezkedésére utal. A *Siska* név az 'erdőben, réten tenyésző magas pázsitfű' jelentésű *siska* főnévből válhatott helynévvé (Vö. ÉrtSz.).

Az alapelemek szinte mindegyike eredeti földrajzi köznévi, 46 névben a *tanya*, kettőben a *major* földrajzi köznévi az alapeleme. Ezt összevetve *Pelle Béláné*-nak a hevesi járásban végzett gyűjtésével, a következőt állapíthatjuk meg: a hevesi járásban

összegyűjtött összes név (4393) 16,52%-át a *tanya* földrajzi köznévvvel és ennek toldalékos formáival alakult nevek alkotják, a 347 gesztelyi névnek 16,43%-a tanyanév, s 14,12%-a a *tanya* földrajzi köznévvvel alakult (vö. *Pelle Béláné* II.).

Az általam összegyűjtött 48 kételemű név és névváltozat első alkotórészét, a megkülönböztető elemeket vizsgálva azt látjuk, hogy ezek 4 csoportba sorolhatók. (A táblázatban a nevek után álló számok az adott csoportba tartozó összes tanyanevek számát jelölik. A *tanya* vagy *major* földrajzi köznévvvel, illetve más alapelemmel alakult nevek egyaránt szerepelnek az összesítésben.)

A megkülönböztető elem

1. a tulajdonos	a) családneve	<i>Kóczán-tanya</i>	23
vagy	b) keresztnéve	<i>Ida-tanya</i>	9
bérlő	c) egyéb megnevezése	<i>Egyház-tanya</i>	4
2. helyet jelöl		<i>Haraszt-tanya</i>	9
3. méretre utal		<i>Kis-tanya</i>	2
4. korra utal		<i>Ósiska</i>	1

A lakóházak – akár belterületen, akár a szántóföldek között találhatók – általában tulajdonosaikról kapnak nevet. „...a névtetek meghatározó eleme túlnyomórészt az ember, az ott lakó vagy az objektummal egyéb viszonyban lévő személy neve” – állapítja meg *Hegedűs Attila* Bács-Kiskun megye 53 településén végzett gyűjtése alapján (*Hegedűs* II. 459.). A család- és keresztnevékből alakult tanyanevek mellett *Hajdú Mihály* a ragadványneves vagy beceneves épületnevekre is felhívja a figyelmet. „Az előbbieik inkább falusi jellegűek: *Szemetes-tanya*, az utóbbiak pedig villanevek: *Erzsike-villa*, *Ilmalak*, *Gyuri-lak*” (*Hajdú* 67–68.).

A táblázatból kitűnik, hogy leggyakrabban a gesztelyi tanyák is tulajdonosaikról, használóikról kapták a nevüket. Az így keletkezett tanyanevek egyik alcsoportját érdemesnek tartom külön is megvizsgálni. Az adatközlők elmondása szerint a faluban az volt a szokás, hogy a birtokosnők vagy a birtokos felesége, lánya keresztnévét adták a tanyáknak (a gesztelyi tanyanevek 18,7%-a ilyen). Összevetve az általam gyűjtött névanyagot *Kálnási Árpádnak* a Fehérgyarmati járás 36 településén végzett gyűjtési eredményével, érdekes megállapításra juthatunk. A 36 településen összesen 5(!) olyan tanyanév vagy -névváltozat fordul elő, amely női keresztnévet tartalmaz. Ebből 3 földrajzi köznévvvel alakult kételemű név: *Ida-major*, **Margit-tanya*, **Marcsa-tanya*, 2 pedig ezek ellipszisszel létrejött változata: **Margit*, **Marcsa* (mind az öt tanyanév Szatmárcsekeről való!). A 36 helység sok száz földrajzi nevéből összesen 24(!)-ben találunk női keresztnévet, pl. *Eszter-földje* (Kömörő), *Kató laposa* (Magosliget), *Esztergát* (Tiszacsécse), **Borbála-kert* (Kisar), *Zsuzsa kútja* (Kispalád) stb. (Vö. *Kálnási*).

Pelle Béláné hevesi járási anyagában összesen csak 3 női keresztnév + *tanya* földrajzi köznév alkotta név fordul elő (Vö. *Pelle Béláné* I.). Építmények elnevezésénél a női nevek használatára *Hajdú Mihály* is villanevek között említ példákat (*Hajdú* i. m.). Úgy gondolom, ezek az összevetések is rávilágítanak az általam vizsgált község ritka, általánosan nem tekinthető névadási szokására.

RÖVIDÍTÉSEK

Akk	Adalékok Zemplén vármegye történetéhez XVI. Sátoraljaújhely, 1911.
Bárczi	<i>Bárczi Géza</i> : A magyar szókincs eredete. Budapest, 1958 ²
Borovszky	Magyarország vármegyéi és városai. Zemplén vármegye és Sátoraljaújhely város. Szerk.: <i>Borovszky Samu</i> . Budapest, é. n.
Csikvári	Vármegyei szociográfiák XI.: Zemplén vármegye. Szerk.: <i>Csikvári Antal</i> . Budapest, 1940.
Fényes	<i>Fényes Elek</i> : Magyar országnak 's a' hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben III. Pest, 1844 ² .
Hajdú	<i>Hajdú Mihály</i> : Magyar tulajdonnevek. Budapest, 1994.
Hegedűs I.	<i>Hegedűs Attila</i> : A tanyanevekről. MNy 78.
Hegedűs II.	<i>Hegedűs Attila</i> : Tanyanévvizsgálat Bács-Kiskun megyében. NÉ 3. (1980)
Hnt.	Helységnévtár
Hoffmann	<i>Hoffmann István</i> : Helynevek nyelvi elemzése. Debrecen. 1993.
Kálnási	<i>Kálnási Árpád</i> : A Fehérgyarmati járás földrajzi nevei. Debrecen. 1984.
Kázmér	<i>Kázmér Miklós</i> : Alsó-Szigetköz földrajzi nevei. MNyTK 95. (1957)
Kún	<i>Kún Zoltán</i> : Gesztely. In: Magyar városok monográfiája. Szerecs és vidéke. Szerk.: <i>Barna János</i> . Budapest, 1931.
Pelle Béláné I.	A hevesi járás tanya köznévvvel alakult tanyaneveinek vizsgálatához. MNyTk. 160. (1981)
Pelle Béláné II.	<i>Pelle Béláné</i> : Tanyanevek a hevesi járás földrajzi neveiben. Mnyj XXIII.

TÍZÉVES A GÖMÖRI MÚZEUM

UJVÁRY ZOLTÁN

Egy intézmény életében tíz év nem nagy idő, azonban a Gömöri Múzeum történetében ez jelentős időszaknak tekinthető.

Most, amikor új kiállítással mutatkozik be a nagyközönség előtt, visszatekintünk nemcsak az eltelt tíz évre, hanem az azt megelőző időszakra is, a múzeum létrejöttének hosszú – és nyugodtan mondhatom – igen nehéz periódusára.

A Gömöri Múzeum létrehozásának gondolatát még a hetvenes években felvettem. A tervet a város országgyűlési képviselője, a termelőszövetkezet elnöke, Farkas Pál magáévé tette és minden lehetőséget megadott arra, hogy elkezdődjön a múzeum tárgyait az összegyűjtése.

Amikor hozzáfogtunk a Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszékének munkatársaival és hallgatóival Gömör néprajzi kutatásához, gyűjtőútjaink során arra törekedtünk, hogy tárgyakat is szerezzünk a leendő múzeum megalapításához.

Szabadfalvi József, megyei múzeumigazgató és munkatársa, Veres László szintén felkarolták a múzeum szervezésének a gondolatát és hozzájárultak ahhoz, hogy az itt létesítendő múzeum a megyei múzeumi hálózatba beépüljön.

Hosszú időn át az épület biztosítása okozott gondot. Szerettük volna a volt járás-bíróság épületét vagy a kastély megfelelő termeit kiállítási célra megszerezni. Végül ebben az épületben lévő ktsz kiköltözött és az akkori tanács az épületet a múzeum céljára átadta.

Úgy látszott, hogy a helyiek és más intézmények, vállalatok segítségével a múzeum a tervnek megfelelően megnyílhat. Ehhez azonban hosszú évekig kellett várni. Egészen 1987. február 27-ig.

A gondolatától a megvalósításig majdcsaknem másfél évtized telt el. Ha ezt tekintetbe vesszük, akkor azt mondhatjuk, hogy a múzeumnak immáron negyedszázados története van.

Itt feltétlenül el kell mondanom azt, hogy nemcsak pusztán egy múzeumot akartunk az ország akkor mintegy 700 múzeuma és kiállítóhelye mellé, hanem mi egy nemzeti szempontból is fontos intézményt terveztünk, amely egy majdcsaknem elfeledett történeti megyére és népére emlékeztet. Az idősebb generáció nagyon jól tudja, hogy Gömör neve Trianon után, különösképpen pedig a második világháború után teljesen kiesett a köztudatból, a közigazgatásban sem volt szerepe. Trianon elválasztotta tőlünk Gömör nagy részét. A 150 magyar faluból mindössze 21 maradt Magyarországon. Ezt a 21 falut Borsod magába olvasztotta. Valójában a gömöriségünk eltűnt, jellegtelenlenné vált.

De nemcsak ez indított arra, hogy itt a 21 falunak múzeuma legyen, hanem mi az egész gömöri magyarságban gondolkoztunk. Ebben az időben a határainkon kívüli magyarokról az ország szinte teljesen megfeledkezett. Mi a tudományos kutatómunkánkkal

és a múzeummal is fel akartuk hívni a figyelmet arra, hogy azonos a kultúránk és történelmi múltunk a határainkon kívül maradt magyarsággal.

Az egykori Gömör megye az egyik legnagyobb és Petőfi szerint Magyarország legszebb megyéinek egyike volt. Gömör Magyarország kicsinyben – vallották elődeink, s mindazok, akik bejárták a tájait, a Kárpátoknak nyúló hegyeit és a Sajóba futó patakocskák völgyeit.

És ha leérték ide Putnokra, ahol a monda szerint Mátyás király a szőlőhegyen megkapáltatta az urakat, kegyelettel álltak meg a Dienes-völgyből eredő patak partján a történelmi múltat idéző korok, korszakok zivatarának ellenálló, megyehatárt jelző, golyóktól sebzett kőoszlopa mellett. Hetekbe telt, ha egy utazó Gömör nevezetes helyeit, műemlékeit, irodalmi és történeti nevezetességeit sorra látogatta. A mai turistának, ha nem lépi át a határt, csak egy tenyérnyi Gömör jut, amit egy nap bőséggel bejárhat és a Tompa-háznál megállván, minden bizonnyal *A gólyához* emlékezetes sorai jutnak az eszébe: ... *pusztulunk, veszünk / Mint oldott kéve széthull nemzetünk...*

Irodalmunk, művészeti életünk számos nagy alakja született és élt ezen a tájon. Gömör adta az irodalomnak *Gyöngyösi Istvánt*, *Tompa Mihályt*, *Pákh Albertet*, *Pósa Lajost*, *Tóth Edét*, a művészetnek a szobrász *Ferenczi Istvánt*, *Izsó Miklóst*, *HollóBarnabást*, a festő *Madarász Viktort*, s korának legnépszerűbb színművésznőjét, *Blaha Lujzát*; és a tudománynak az európai hírű nagy tudóst, a magyar Faustot, *Hatvani Istvánt*.

De természetesen nemcsak az irodalomban, a művészetben volt jelentős megyéje hazánknak, hanem a történelme is rendkívül fontos országunk múltjában. A hazáját szerető magyar ember nem feledheti őseit, azokat, akik hazát teremtettek nekünk a Kárpát-medencében.

Egy múzeumnak a feladata közé tartozik ezeknek az emlékeknek az ápolása és bemutatása. Éppen ezért előttünk az a cél lebegett, hogy az egész Gömörről, az odaíti és ideíti magyarságról együtt gondolkozzunk és együtt emlékezzünk. Egy diktatorikusan meghúzott határvonal nem választhat el bennünket. Számunkra az egység rendkívül fontos.

És itt feltétlenül fontos utalnom arra, hogy a régi Gömörben 95 évvel ezelőtt nyitotta meg kapuit a múzeum. Ez a múzeum Rimaszombatban – mint tudjuk – nem szolgálja az odaíti magyarok művelődéstörténetét, hiszen két évvel ezelőtt a magyar származású igazgatóját eltávolították. Így nekünk kell felvállalni az egész gömöri magyarságot.

Itt közbevetőleg csak azt jegyzem meg, hogy múzeumunk *gömöri* megnevezéséért rendkívül nagy küzdelmet folytattunk. A rendszerváltás előtti politika nem akarta engedni a Gömör elnevezést, mondván, hogy mit szólnak a szlovákok, hiszen Gömör hozzájuk tartozik. Amikor a múzeum tíz évvel ezelőtt megnyílt, a homlokzatán csak annyi állt: *Múzeum. A gömöri* jelző később került mellé. Hiszen ez volt a legfontosabb, mivel – mint említettem – nem egy sokadik múzeumot akartunk létrehozni az országban, hanem egy elfelejtett megye népének múzeumát. Hála Istennek, ez sikerült és már tíz éve ennek a törekvésnek a szolgálatában áll itt kicsi országunk végvidékén és azt hiszem, hogy a Gömöri Múzeumnak is szerepe volt abban, hogy Putnok megkapta a városi rangot és ezzel együtt visszakapta régi méltóságát is.

Mezőváros volt évszázadokon át. IV. László királyunk 1283. évi adománylevelében már szerepel Putnok, mint az akkori Gömör őrálló települése. 1427-ben állt Putnok vára, amely a legnevesebb és a legerősebb végvárak közé tartozott. Véres harcok színhelye volt Putnok történelmünk viharos évszázadaiban. Megfordultak itt csehek, törö-

kök, labancok és természetesen a hazát védő Hunyadi János, Mátyás király, később Bocskai, Thököly és a nagy fejedelem, II. Rákóczi Ferenc.

Putnok népe sokat szenvedett évszázadok során, de sohasem hagyta el lakhelyét. Sokszor elpusztult a város, megtizedelődött a lakosság, de mindig újjáéledt, mint poraiból a fönixmadár.

Ápolja és őrizze ez a város a gömöri múlt emlékeit! Legyen ez a tenyérnyi táj mementója történelmünknek! Ne feledjük el a múltunkat, őseinket, akik több mint egy évezrede már itt vigyázták a hont és nyugosznak a szülőföldben a határon túl és ideát.

Mindannyiunknak, akik már hosszabb ideje távol élünk, gyakran eszünkbe jut ez a szépséges, hegyekkel-völgyekkel, gazdag termőfölddel áldott táj. Csokonaival valljuk:

Minden föld ugyan hazája

A jó embernek: való!

De mégis szülötte tája

Mindennél elébb való.

Őrizze ez a múzeum múltunk, kultúránk emlékeit a jövőben is, úgy ahogy azt tette az elmúlt 10 évben.

(Elhangzott a Gömöri Múzeum új kiállításának megnyitásán 1997. március 26-án)

KÜLÖNBÖZŐ LELETEK KONZERVÁLÁSA, RESTAURÁLÁSA ÉS REKONSTRUKCIÓJA A KAROSI HONFOGLALÁS KORI TEMETŐBŐL

B. PERJÉS JUDIT

1987–90. között Révész László régész felkérésére több sírból feltárt, különféle leleteinek a konzerválását és restaurálását végeztem. A sírok anyagai közül különlegesen érdekes munkát jelentett a 45. sír lábbelitöredékeinek a konzerválása és rekonstruálása, a készenléti íjtartó tegezrek rekonstrukciójának az elkészítése.¹

A temetőben viszonylag igen sok szerves eredetű töredék maradt meg, amelyek vizsgálati eredményei újabb adatokkal gazdagítják honfoglalás kori emlékeinket. A kis töredékek, maradványok megmaradásához bizonyosan nemcsak a fémcsók konzerváló hatása járult hozzá, hanem a feltárt temető helye, mint a Bodrog ártéri területe, amely agyagos, kavicsos és nedvesebb az átlagosnál.²

*Textiltöredékek:*³

6. sír; 14. sz. lelet

Ezüstlemezke alatti textilmaradvány. Törékeny, egyik hosszanti szélétől 2 mm-rel beljebb két varrótű lyuk helye látható (3. kép). Valószínűleg a ruha maradványa. Állapota: gyenge, törékeny. Mérete: 30x15–20 mm. Anyaga: selyem. Szövet jellemzői: sodratlan, vetülékoldalú sávoly.

11. sír

Szövetmaradványok: a jobb csukló alól (1., 5. kép): két darabban. A kisebb darab egyik szélé visszahajtott, a hajtott szélén két varrólyuk látható. Állapota: igen földes, gyenge, törékeny. Méretei: 9x6 mm, 27x9 mm. Anyaga: selyem. Szövet jellemzői: láncsávoly, Lánc enyhén Z sodratú, 18/34 cm², vetülék sodratlan. Helyenként két szélköteget alkalmaz vetülékként, az azonos vastagság eléréséhez.

36. sír

Textildarabka a vas csatáról (4. kép). Több rétegben egymásra gyűrődött. Állapota: vasrozsdával teljesen átítatódott, kemény, konzervált. Mérete: 14x9 mm. Anyaga: meghatározhatatlan. Kötése: vászon. Sűrűsége: 10/10 cm².

41. sír

Textiltöredék a jobb alkar alól: gyenge, törékeny, összekuszálódott szálakkal (2. kép). Mérete: 20x13–15 mm. Anyaga: selyem. Szövet jellemzői: Lánc enyhén Z sodratú, vetülék sodratlan. Valószínűleg ruha maradványa.

1 Révész L., Előzetes jelentés a karosi honfoglalás kori temető ásatásáról (1986–87) Arch.Ért. 116. (1989) 22–51.

2 Sági K.–Fresch M., A régészeti növénytan alapelemei és néhány módszertani kérdése. Bp. 1966. Múzeumi módszertani füzetek. 5. sz. 17., 33., 47–48.; Füzes F. M., A vörsi longobárd temető növényletei. Veszprém megyei Múz. Közl. 1. (1963) 313.

3 A fonalak Scanning elektromikroszkópos felvételeit Gondár Erzsébet (Innovatex, Budapest) készítette, és meghatározta.

Fémek felületére tapadt textiltöredékek:

47. sír, 25–32. sz. leletek

Ezüstlemezből készült kerek kaftánveretek. Hátoldalán, leginkább a szegecsfejek alatt selyem szövetmaradványok maradtak meg (10. kép). Ebből a selyem (11. kép) szövetből készült az elhalt nő ruhája, amelyre díszítőként a korongok fel voltak varrva.

A képen is jól látszik, hogy a szegecs fejét tartó négyzetes kis lapkáin és körülötte maradt meg a textiltöredék, négy korongon. Ezek közül a 10. képen látható a legnagyobb, 22x17–22 mm. Kötése: vászon. Anyaga: selyem.

Tisztításuk és konzerválásuk az ezüst ingnyakdíszekével megegyezően történt a textilmaradványok meghagyásával.⁴ A törött korongdarabokat az eddig jól bevált módszer szerint restauráltuk. Egy műanyagból, azonos formára öntött darabra néhány csepp ragasztóval rögzítettük az eredeti darabokat. Ezáltal a töredékek szélei tovább nem töredeznek. A ragasztó egyszerű visszaoldásával a hátoldaluk is könnyen láthatóvá tehető.⁵

52. sír

Levél alakú ezüst sügyelő díszének a felületéhez (6. kép) tapadt textilmaradvány. Kötése: vászon. Anyaga: len (7. kép). Mérete: 21x10 mm.

A kisebb, levél alakú aranyozott ezüstlemezből készült lószerszámveretek közül kettőnek a hátlapján maradt meg igen kevés textilmaradvány. Méretei: 40x1–5 mm, 40x3–8 mm. Anyaga: mindkét esetben len volt. Kötése: laza szövésű vászon; de a lazaság látszatát a már kopott lenyomat is adhatja. A lótetem vászontakarójának a maradványai(?).

Szintén a sírban lévő öntött ezüstveretek egyikének hátoldalán, a két szegecsláb között megmaradt felvarrócérna (8. kép) maradványát sikerült meghatározni.⁶ Anyaga: len (9. kép).

Érdekes megállapításra jutottunk, amikor a szablya ezüstborítású tokjának felületére vasrozsdával cementálódott textilmaradványokat próbáltuk leszedni (15. kép). Restaurálás után merült fel, hogy a textilt szedjük le a felületről, mivel nem a tárgyhoz tartozik, csak annak felületéhez konzerválódott.

Az ezüstlemez alatt újabb textilréteget találtunk, amely a szablya fa tokja és a lemezborítás között terült el (16. kép). Ez az alsó textil is vasoxiddal átitatódott. Anyaga len (17. kép), kötése vászon.

Tehát a szablya tokjának a felépítése fa, vászon szövésű textillel borítva, rajta a külső réteg az ezüst lemezborítás.

Famaradványok⁷

11. sír 15. sz. lelete

2 db nyeregveret, enyhén hajlított rézlemezről; szegeccsel, belsejében famaradvány. Méretei: H: 45 mm, Sz: 20–25 mm, V: 2–5 mm. Anyaga: szórtlikacsú, valószínűsíthető, hogy nyár (*Populus*) vagy fűz (*Salix*).

4 10%-os Natriumhexametáfoszfát meleg vizes oldálában való tisztítás után 5%-os Argentol (citromsav+thyokarbamid+desztillált víz) ezüst tisztító oldattal. Bevonat: PVAc 1:9 toluolos oldat. A textil töredékeket 1%-os Paraloid B72 aceton-toluolos oldatával védtük le.

5 B. Perjés J., Három középkori fejdísz restaurálása. Múzeumi Műtárgyvédelem 10. (1982) Bp. 28.

6 Révész L., Veretekkel díszített lószerszámok a honfoglalás kori női és férfi sírokból. HOMÉ. XXX–XXXI/2 Miskolc, 1993. 403. 21. kép.

7 A famaradványok meghatározását dr. Babos Károly (ELTE Növénynszervezettani Tanszék) végezte. „A rendkívül rossz megtartású anyagokat (korhadt, talajszemcsékkel ájtárt, átitatott) Sztereocytoplaszt preparáló mikroszkóppal történt 25x100x nagyítással”.

21. sz. lelet

Nyeregveret gyűrűjében famaradvány. Anyaga: Kéreg és kevés fa a szíjácsból: gyűrűslikacsú fafaj, a nagy edényekben tillisz látható. Valószínűsíthető a tölgy (*Quercus*) vagy a kőris (*Fraxinus*).

A tegezveretek alatt megmaradt famaradványok kéreg és hancs: valószínűsíthető, hogy nyár (*Populus*) vagy fűz (*Salix*).

Bőrmaradványok maradtak meg a 14. sírból az övveret alatt. A megmaradt kis töredék formája jellegtelen. Barka rajza meghatározhatatlan.

A 41. sír veretekkel díszített bőrtársolyából⁸ 12 darabka maradt meg, amely a felület egynegyedét teszi ki. A legnagyobb darab közülük 50x56 mm, átlagos vastagsága 1–1,7 mm. Egyenes felső szélén varrásnyomok találhatók. A konzervált töredékeket barna színű japán papírra erősítettük fel, amely a tarsoly formáját követi.⁹

A 47. sírban feltárt aranyozott ezüstlemez ingnyakdíszt néhányának belsejében bőrmaradvány. A rombusz alakú veretek igen vékonyak s a ruha szélét szegélyezve könnyen megsérülhettek. A puha bőr alátét azonban erősítette azokat. Az ezüst ingnyakdíszek konzerválása is vegyszeresen történt.

45. sír, 16. sz. lelet: Lábbeliveretek¹⁰

Pár nappal a feltárás után in situ, egy 40x30x20 cm-es földlabdában került be a restauráló laboratóriumba.¹¹ A lábfejcsontokból csak apró kis szilánkok maradtak meg. Ezért abból a lábméretekre következtetni nem lehetett. A jobb lábbeli szegecsek nagy része elmozdult eredeti helyéről, mert az egyik vaskengyel a lábbeli részébe fűrődött. Külső oldalát pedig ürge bolygatta meg. Ezeken a helyeken a bőr is kevésbé maradt meg (12. kép). A bal lábbeli felső része kissé alagyűrődött, ezért tűnt már a sírban való bontáskor hiányosnak (13. kép). A szegecsek alatt 0,5–1 cm szélességben a bőr majdnem végig megmaradt. A fejrész felületének a kibontása, ecsettel való tisztítása után, a bőrmaradványokat és a fémfelületeket felületileg konzerváltuk. Konzerválás után szilikonkaucsuk „ágyban” rögzítettük, hogy az alsó, vagyis a belső oldalát is megtisztíthassuk a földes ráakódásoktól.¹²

Az ezüstveretekkel díszített lábbelimaradvány fejrészétől kb. 2 cm-rel magasabban, bizonyosan a boka vonalában még két bőrdarabkát találtunk. Az egyik bőrdarabka háromszög alakú, két oldalán varráslyuk nyomokkal. Ugyanilyen jól látható a varrás nyoma a lábfej felső részénél megmaradt darabkán is (14. kép).

A kétoldali konzerválás során az alagyűrődött részeket is ki lehetett egyengetni. A megmaradt leletek: a fejrész területén 15–15 db, a középvonalban 14 db, a középvonaltól jobbra és balra a rüsztt magasságában 3–3 db veret díszíti a lábbelit.¹³ A szegecseket a hátoldalon egy négyszög alakú kis lapkával erősítették a bőrhöz s ennek segítségével ütötték vissza a szegecs végét, hogy a bőrből ki ne essék.

8 Révész L., Arch.Ért. (1989) 48. 24. kép.

9 Egy-egy ponton Planatol BB Superior (polivinilacetát vizes diszperzió) ragasztóval rögzítettük a barnára festett anyaghoz. Így a töredékek nem töredeznek tovább.

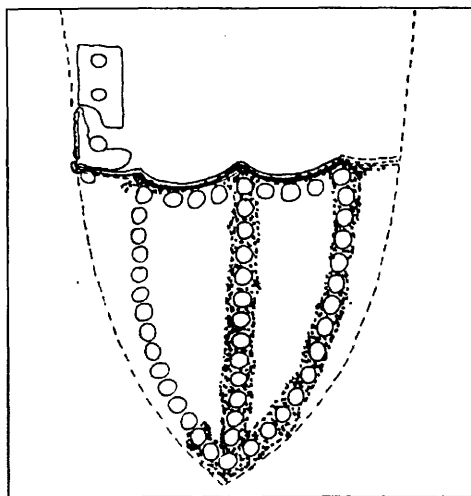
10 Révész L., Arch.Ért. (1989) 33–34.

11 Perjés J., Restoration of a pair of Hungarian boots from the 10th century. 6. International Restorer Seminar Veszprém, Budapest (1987) 221–224.

12 Konzerválása mechanikusan és 2%-os meleg EDTE vizes oldatával történt. Majd desztillált vizes vattával többször áttörölve. Szárítás után PVAc 1:9 toluolos oldatával, ecseteléssel bevonva. Az alatta fekvő bőrmaradványokat Pliantex (etilakrilát alapú polimer) oldatával, ecseteléssel történt a konzerválása.

13 Révész L., Arch.Ért. (1989) 34. 11. kép.

Az eddig előkerült honfoglalás kori lábbelik¹⁴ szabását tudtuk pontosítani e munkák során. A lábbeli fejrészének felső szélén az apró lyukakkal tűzdelt bőrcsík bizonnyítja, hogy a fejrész külön szabott volt a szártól. A kissé ívelt háromszög alakú darabka az oldalvarrott szárrész induló töredéke. Középpütt pedig kissé ívesen felmagsodlik, és elöl felkunkorodó (1. rajz).

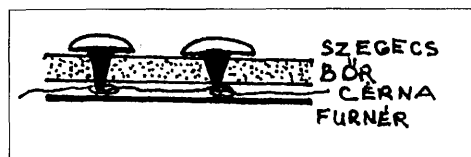

Az ásató régész gondos feltárómunkája tette lehetővé az addig még ismeretlen ezüstveret-együttesek – két sírból is előkerült – elhelyezkedéséből, a nyomokból az íjtartó tegezrek rekonstrukciónak az elkészítését.¹⁵

A III. temető 11. sírja tegezeének a fémvereteit konzervált állapotban kaptam kézhez.¹⁶ A készenléti íjtegez rekonstrukcióját azonos módszer szerint végeztük, mint az 52. sírnál is. A sírban mért méretek alapján a tegez testét új anyagokból elkészítettük és a díszítendő felületre ráerősítettük az aranyozott ezüstvereteket. A tegez testét merevítő fát furnérral helyettesítettük. Kiszabtuk az alsó és felső lapot és 30 mm-es magas oldallapot ragasztottunk hozzá. A kiszabott bőrről bejelöltük a veretek helyét, s lyukasztóval kiütöttük a szegecs helyét. Több esetben megmaradt a szegecs fejét leszorító kis lapka. Ezért nagyobb lyukat kellett üt-nünk, mint a szegecs átmérője. Így helyeztük be a bőrbe, de hogy ne tudjon elmozdulni, s ne eshessen ki belőle, s könnyen ki is szedhető legyen (reverzibilitás), a bőr hátoldalán a szegecsket cérnával rögzítettük. Így az eredeti fémdíszek egyáltalán nem sérültek.

A másik készenléti íjtegez¹⁷ (52. sír) díszítő fémleletei kb. 55 cm hosszban helyezkedtek el a sírban. A veretek alatt összefüggő barna bőr felületet figyeltek meg. Az íjtegez felső kb. egyharmadát borító fémleletek in situ lettek a sírból kiemelve (18. kép). Így a laboratóriumban történt kibontás során még inkább pontosítani lehetett a sírban tett megfigyeléseket. A veretek alatt megmaradt szerves anyagok nyomaiból a felépítést (2. rajz), a tegez vastagságát, készítésének a módját is megtudhattuk (19. kép).

A bőrral bevont fakéregre szegecselték – díszítésként – az ezüstvereteket, a belső oldalukról visszaütve. Hogy a szegecs feje ki ne szakadjon az anyagból, kis négyszögű rézalátét lapocskákkal szorították le. Néhány darabnál ezek a kis alátétek is megmaradtak. Így készült

14 László Gy., A koronói honfoglalás kori sírlelet. Arch.Hung. XXVII. (1943) Bp. 191.; Csallány D. Weiblicher Haarfechtesshmuck und Stiefelbeschlage aus der Ungarischen Landnahmezeit in Karpatenbecken. Acta Arch.Ac.Scient.Hung. 22. (1970).

15 Révész L., Készenléti íjtartó tegezek a magyar honfoglalás kori sírokban. HOMÉ. (1991) 37–42.

16 A tegez vereteit Kováts Tibor, a HOM restaurátora konzerválta.

17 Révész L., HOMÉ. (1991) 37–42.

el a tegez előlapja, majd a díszítetlen hátoldallal ezután dolgozták össze. Valószínűleg varrták, de jelen esetben erre utaló nyomok nem maradtak meg. A rekonstruált tegez mérete: H: 60 cm, Sz: 20 cm, V: 3 cm.

A vereteket beépítettük a rekonstrukció készítésekor, úgy ahogy eredetileg is voltak, de most új anyagok közé. Így a veretek hátoldala csak a tegezrekonstrukció szétszedése után látható újból. A könnyű szétszedhetőséget úgy oldottuk meg, hogy a vereteket nem ragasztóval erősítettük a bőrbe, hanem a szegecseket a hátoldalon cérnával rögzítettük, mint már jeleztük a 11. sírnál leírtakban is.

A szilárd vázat biztosító fakérget ebben az esetben is a rekonstrukció készítésekor furnérlemezzel helyettesítettük.

A tegez szájnylása alatt két sorban 10–10, a 3. sorban 2–2, összesen hat azonos formájú és mintázatú öntött ezüstveretek, három szegeccsel készültek. Két szegecs a felső téglalap alakú, keresztirányban átlósan áttört részt, a harmadik szegecs az alsó kör alakút rögzítette.

Az áttört téglalap alatt igen vékony aranyozott rézlapocskák maradtak meg, amelyek eredeti szépségükben a szabad felületeknél sárgásan csillogtak. Az ezüst felületének erős korrodeálódását nemcsak a földben lejátszódó korróziós folyamatok okozták, hanem a réz közvetlen jelenléte is (23. kép).

A szegecsek lábacskái nem egy esetben jobbra vagy balra dőlve ferdén állnak (20–21. kép). Ilyen erősen hibás az első sor 5., 6. és a 10. verete. A második sorban a 11., 15., 17., 18. és a 20. veret. A harmadik sor 21. verete igen hasonló az előző sorban lévő 15.-tel. Véleményem szerint öntéshibásak.

Konzerválás után megmértük az öntvényeket.¹⁸

Súlyuk grammban kifejezve:

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1. sor	22,7	28,0	26,1	24,5	21,4	24,8	23,7	26,8	27,1	21,9
2. sor	23,4	24,6	28,7	23,1	23,0	25,6	27,3	27,2	26,2	26,2
3. sor	27,7	23,9			26,6	26,1			26,8	28,2

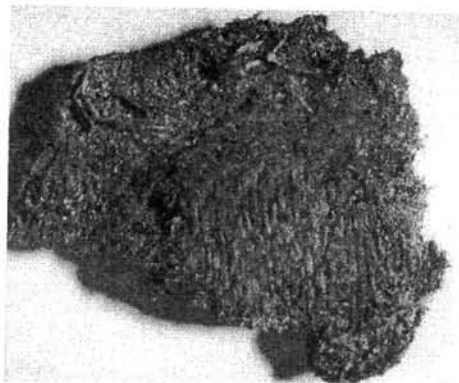
Mint az adatokból is kitűnik, az első sor 5. verete kivételével a szegecsek súlya néhány grammnyi eltéréssel 23–28 gramm között váltakozik.

A tegez közepén elhelyezkedő svasztikás ezüstkorong hátlapjához öt szegeccsel egy majdnem ép rézlap kapcsolódott (22. kép). A szegecsek erősen tartották, így közé nem tudtunk bőrt tenni, mint eredetileg volt.

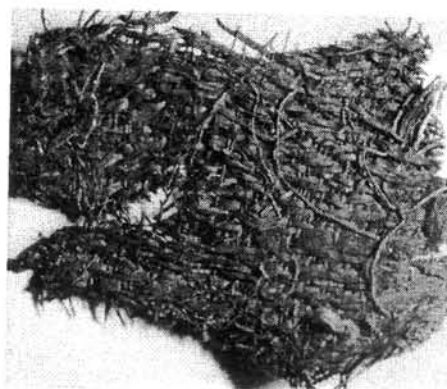
Tudjuk jól, nem az volt a leghelyesebb, hogy az eredeti fémekeket használjuk fel az újonnan készített tegez bőrfelületének a díszítésére. Az adott időben sem több pénz, sem annyi idő nem állt rendelkezésünkre, hogy teljes rekonstrukciót (fémveretek másolataival) készíthessük. De pótolható feladat.¹⁹

18 A méréseket Kocsis Rózsa (KMI Rest. Oszt.) laboránsa végezte.

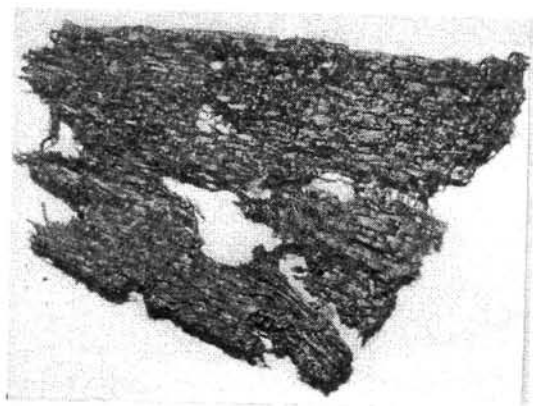
19 Magyar Múzeum, Bp. 1995/1. 5. kép.

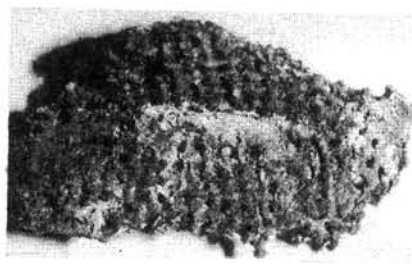
1. kép. A 11. sír textiltöredéke

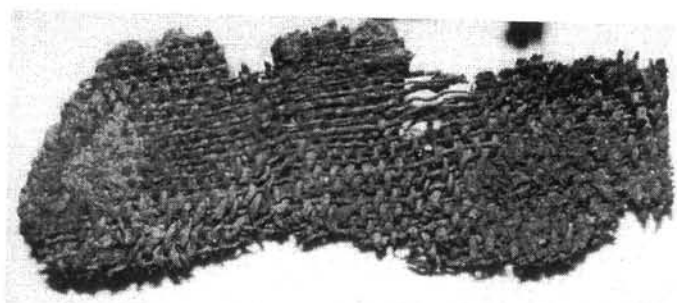
2. kép. A 41. sír textiltöredéke

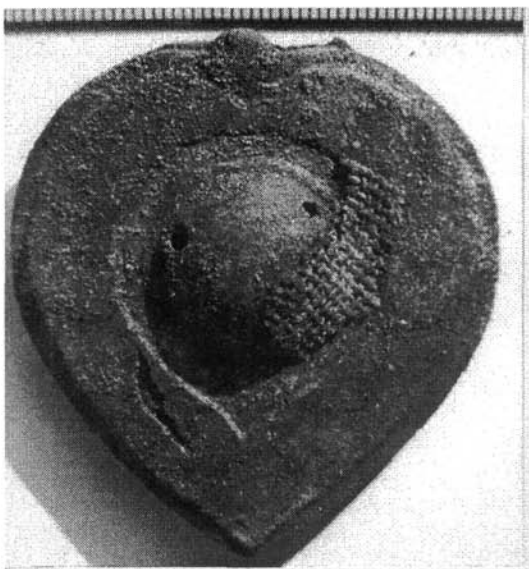
3. kép. A 6. sír textiltöredéke

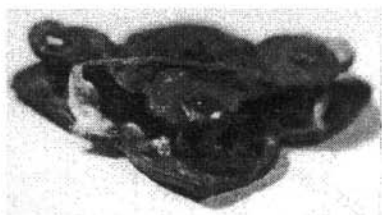
4. kép. A 36. sír textiltöredéke

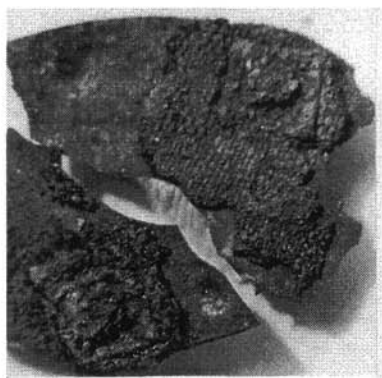
5. kép. A 11. sír selyemtöredéke

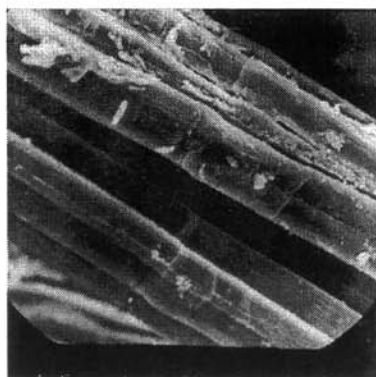
6. kép. Az ezüst veret felszínén megmaradt vászon szövésű textiltöredék

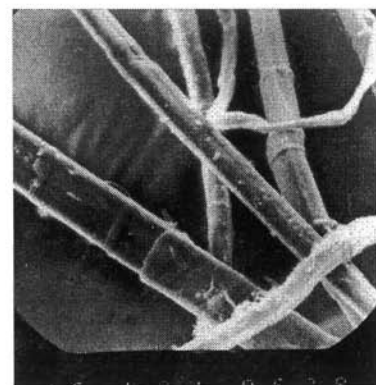
8. kép. A fehér felvarró cérna a veret hátoldalán

10. kép. Az ezüst ruhakorong belső oldalán megmaradt textil

7. kép. Az elemi szál képe, 1000 x nagyítás

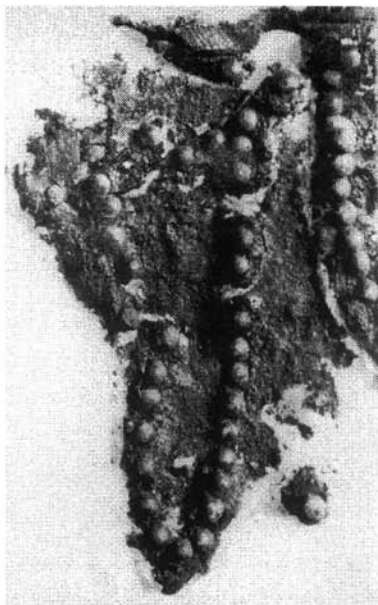
9. kép. A len elemi szál képe, 600 x nagyítás

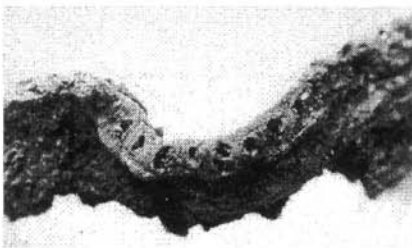
11. kép. A selyemszál elektromikroszkópi képe, 1000 x nagyítás

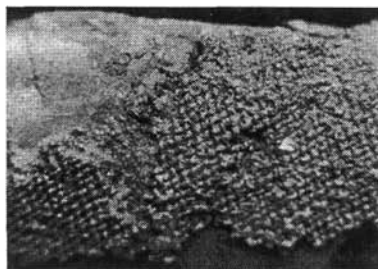
12. kép. A lábbelitöredékek
kibontás közben

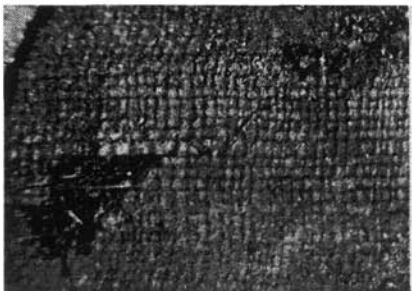
13. kép. A jobb lábbeli maradványok
már csak kevés földes maradvánnyal

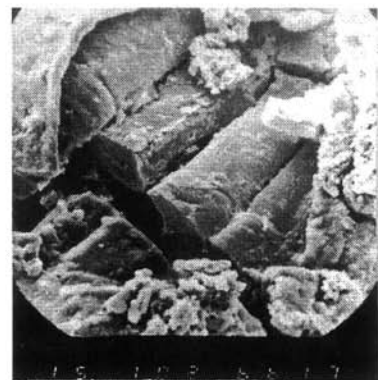
14. kép. Varrásnyomok a bőr szabott,
felső részének a találkozásánál

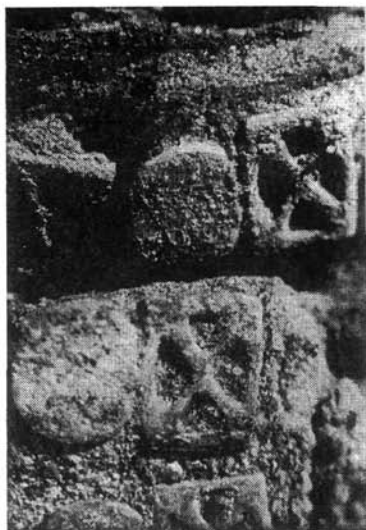
15. kép. A lemezen lévő
textilmaradvány

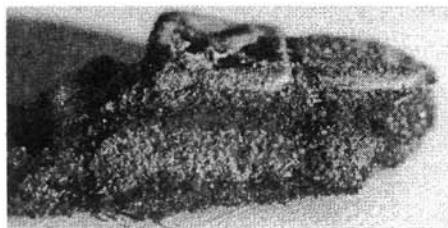
16. kép. Az ezüstlemez alatti textil,
x nagyítás

17. kép. A lemez alatti szöveten levő szál
elektromikroszkópi képe,
1000 x nagyítás

18. kép. A készenléti íj-
tegez felületi, in situ részlete

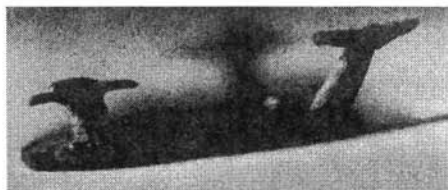
19. kép. Az íjtegez vastagságát meghatározó
keresztmetszet, a veret alatt szerves
maradványok elszíneződött nyomaival

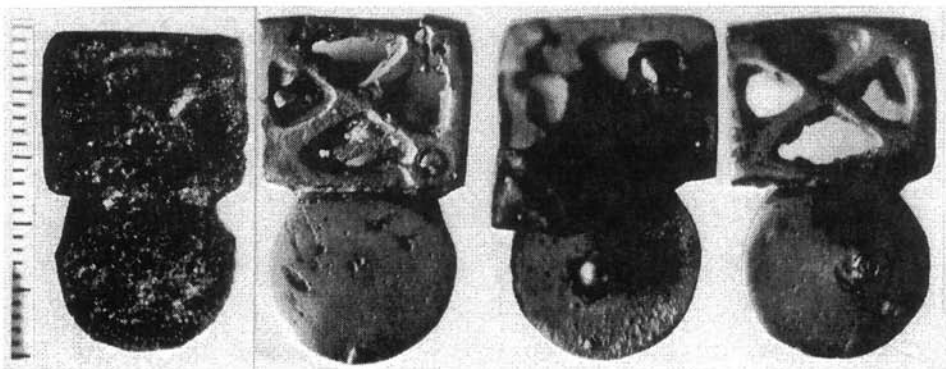
20. kép. A javított szegecs
a veret hátoldalán

22. kép. Részlet a díszített
előlapbelső oldaláról

21. kép. A ferdén álló szegecs
a veret hátoldalán

23. kép. Veretek elő- és hátlapja konzerválás előtti és utáni állapotban

DIE KONSERVIERUNG UND RESTAURIERUNG DER VERSCHIEDENEN FUNDE AUS DEM LANDNAHMEZEITLICHEN GRÄBERFELDES VON KAROS

In den Gräbern des landnahmezeitlichen Gräberfeldes blieben verschiedene Textilfragmente (Gräber 6, 11, 36, 41, 47, 52.), die zur Kleidung gehören erhalten.

Die textilen Reste sind Geweberesten: Seidengewebe, Leinwandgewebe und Körper-Gewebe (mit Ausnahme Grab 36.).

Lederresten belieben in den Gräber 14, 41, 47 und 52. erhalten Riemenzunge, Taschenlech, Bogenköcher). Im Grab 45 bleiben die verzierenden Metallbeschläge des oberen Teiles des weilischen Stiefels und das einige Zentimeter breite Leder, das sich darum und darunter befindet, erhalten. Der Fund gelangte in situ mit einem Erdballen in Nylonfolie eingepackt, in das Restaurationslaboratorium. Nach der Konservierung wurde es sicher, das Vorderblatt und der Schaft des Stiefels aus zwei Teilen zugeschnitten und an der Seite genht wurde und der Schaft an den Seitennähten auch mit Nieten verziert war. Die Schaftlänge war nich zu bestimmen. In dem Grab II/52 in Karos wurde es die Bogenköcher in situ freigelegt. Dieser Bogenköcher mus insgesamt 60 cm lang gewesen sein. Ihre Öffnung war 16–18 cm breit, Komplettbreite 20 cm, ihre Tiefe 2,5–3 cm. Im Grab führten von dem Beschlag gut erkennbare Riemenreste zu dem Gürtel in der Teile. Bogenköcher waren mit prunkvollen Beschlägen geschmückt.

Bei der Anfertigung der Rekonstruktion der Bogenköcher wurde es die Baumrinde mit Furnier ersetzt. Die Nachbildungen der Metallbeschläge konnten wir nicht anwenden, darum haben wir die Originalbeschläge gebraucht.

Judit B. Perjés

A BORSOD-ABAÚJ-ZEMPLÉN MEGYEI MÚZEUMI SZERVEZET TUDOMÁNYOS TEVÉKENYSÉGÉNEK KONCEPCIÓJA (1996–2000)

VERES LÁSZLÓ–VIGA GYULA

Elöljáróban

A hazai múzeumügy jelenlegi helyzetében nehéz még rövid távon is tervezni. Mégis szükséges, mert az átalakulás folyamatában rendelkezni kell néhány meghatározó elvvel, hogy a tevékenység ne váljon parttalanná, s ne kelljen irányt változtatni a gyakran módosuló feltételrendszerhez igazodva. Ennek megfelelően a tudományos koncepcióban sajátos belső hierarchiát kell kialakítani. A szakmai igények és elvárások – jóllehet nem függetlenek az anyagi lehetőségektől – lényegesen hosszabb távra tervezhetők, mint maga a finanszírozás, a napi működés.

A tudományos tevékenység megítélésében az elmúlt években szerencsésen váltott a magyarországi múzeumügy. A korábbi múzeumi törvény ugyan nagyon egyértelműen összekapcsolta egymással az egyes közgyűjtemények többfunkciós működését, s a tudományos munkát a *múzeum* gyűjteményi rang megítélésének feltételül szabta. Egymásra talált a sajátos öngerjesztő folyamatok következtében különböző, olykor egymással ellentétes utat járt „muzeológiai” és a „tudományos” tevékenység. Mára szerencsés elmozdulás történt: a gyűjteményi tevékenység, rangos kiállítások rendezése bekerült a szakemberek tudományos életrajzába, ugyanakkor egyértelmű elfogadást nyert a közgyűjteményekben végzett, szűkebb értelemben vett „tudományos” tevékenység. (Ha a születőben levő, új múzeumi törvény meg nem akadályozza, esély van annak belátására, hogy mindezek együtt feltételei a valódi múzeumi munkának, feladatkörnek.)

I. REGIONÁLIS GYŰJTEMÉNYEK – EGYETEMES TUDOMÁNY. A TUDOMÁNYOS TEVÉKENYSÉG LEHETSÉGES IRÁNYAI A VIDÉKI MÚZEUMOKBAN

Az alcímben jelzett „vidékiség” kizárólag arra vonatkozik, hogy a magyarországi múzeumi struktúrában mind a megyei múzeumok, mind a – születőben levő – városi múzeumok gyűjtőköre regionálisan meghatározott. Ezt esetenként átvághatja egy-egy gyűjteményi szakág országos gyűjtőköre, ami azonban nem hat ki az adott intézmény egészének tudományos működésére. Ez a regionalitás, más esetben lokalitás azt jelenti, hogy az adott település, kistáj vagy mikrorégió – a dolgot csak nehezíti a közigazgatási egységek kiterjedése, ami igen ritkán esik egybe műveltségi határokkal – tárgyi kulturális öröksége közgyűjteménybe került részének segítségével úgy kell bemutatni a korábbi generációk történetét, hogy abban tükröződjenek a nagyobb összefüggések, ha lehetséges, akkor az emberi műveltség történetének általános vonásai is. Ez természetesen éppen úgy érvényes a gyűjtő és kiállító tevékenységre, mint a tudományos publikációk elkészítésére. Ennek megvalósítására azonban az egyes intézményeknek – szakembergárdájuk kvalitásától és anyagi (tárgyi és pénzügyi) feltételeiktől függően – rendkívül

vül különböző lehetőségük van. A mai múzeumi hálózatokban együtt élnek ezek az eltérő kondíciójú intézmények, s szorosan összekapcsolódik – eltérő igényű – finanszírozásuk is. Ebben a vonatkozásban szerencsésnek tűnik, hogy a különböző szakmai feladatokra különböző helyekről lehet ma támogatásokat szerezni. (Más kérdés, hogy azok elnyerése esetleges, s messze nem az egyes tevékenységi körök valódi igényeit és prioritásait követi.)

Az egyes múzeumi szakterületeknek megfelelően, erősen differenciált azok megjelenése az egyes intézmények tevékenységében is: a gyűjteményekben, kiállításokban, tudományos feldolgozásban egyaránt. Más feltételrendszert igényelnek a régészet, néprajz, (hely)történet, mást a képzőművészet vagy a természettudományok. Ennek megfelelően más és más a kapcsolódási lehetőségük is az egyes szaktudományok országos és nemzetközi kapcsolatrendszerébe, más igénnyel és eltérő érdeklődési kör számára tudják megjeleníteni tudományos eredményeiket, s mindez alapvetően befolyásolja finanszírozásuk lehetőségeit is. Mindez – közvetve és közvetlenül – megjelenik az egyes muzeológusok tevékenységének stratégiájában, feladatkijelölésében, ilyen módon az egyes intézmények eredményességében is. A *múzeum* kategóriájába sorolt intézményeink többsége ma általában egy-egy szakterületet fed le, s valójában csak a megyei szervezet központja, a miskolci Herman Ottó Múzeum képes a múzeumi szakterületek komplex összefogására, a regionális szinten megjelenő tudományos igények – relatíve – kielégítésére. Ez egyszersmind fel is tételezi a miskolci és vidéki kollégák eredményesebb összefogását az egyes feladatok megvalósításában.

Egészében azonban szembetűnő, hogy a megyei szervezet szakembergárdája nem tud tudományos műhelyként megjelenni, s az egyes szaktudományokkal csakúgy, mint a helyi igényekkel csak egyes szakemberek tartanak kapcsolatot. Ez bizonyos fokig természetes is a tudományos élet szerkezetéből kiindulva, ám az intézmények mindebből csak munkatársaik személyes szakmai sikerein át, szinte kizárólag morálisan profitálnak. Ez így is rendkívül fontos és hasznos, de a tudományos és kulturális élet mai működése egyre inkább megkövetelné, hogy a megjelenő külső igényeknek intézményi szinten is meg tudjunk felelni, s azt a tárgyi anyagot és szellemi kapacitást, ami a megyei intézményekben felhalmozódott, intézményi szinten lehessen hasznosítani. Ezzel párhuzamosan meg kell teremteni a munkatársak személyes *érdekeltségének* rendszerét, hogy ne kizárja, hanem egymást erősítse az egyes szakemberek és az általuk használt múzeumi feltételrendszer hasznosítása. Megítélésünk szerint a külső „megrendelők” éppen úgy „hasznosítják” a közgyűjtemények anyagát, mint amikor azok fenntartása államilag megnyugtatóan megoldott volt, s meglehetősen alábecsülik – anyagilag mindenképpen – a múzeumi szakemberek tudásának általuk kiaknázott értékét. Ennek sajnálatos feltételét teremti meg a munkatársak nehézkes megélhetését is alig biztosító közalkalmazotti nomenklatúra, aminek következtében a muzeológusok nagy többsége még nevetséges pénzekért is elvállalja a külső feladatokat.

A finanszírozás kulcskérdése a működésnek, de csak az egyik része: legalább olyan fontos a felkészült szakembergárda megerősítése, sokirányú feladataik, egyszersmind érdekeltységük megteremtése, ami feltétele lehet az igényes munkának. A múzeumoknak – a ki nem zárható – „szociális” szempontok mellett mind hatékonyabban kell érvényesíteni a szakmai-tudományos elvárásokat. Ez a közép és hosszú távon is a meglevő erők és lehetőségek pontos felmérését, s minden szóba jöhető kapcsolódás számbavételét igényli.

Szakember-ellátottság a megye intézményeiben

Intézmény	Régész	Törté- nész	Etno- gráfus	Irod. törté- nész	Term.t. muzeo- lógus	Művé- szet- tört.	Numiz- mati- kus	Restau- rátor	Népmű- velő	Könyv- táros	Kiáll. ren- dező	Gyűjt. kezelő
Herman Ottó Múzeum	4	3	7	1	–	3	0,5	7,5	1	2	2	4
HOM kiállítóhely	–	–	–	–	–	–	–	–	1	–	–	–
Miskolc–Papszer	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
HOM Természettu- dományi Gyűjtemény	–	–	–	–	2	–	–	–	–	–	–	1
Lillafüredi Herman Ottó Emlékház	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Diósgyőri Vármúzeum	–	–	–	–	–	–	–	–	1	–	–	–
Tokaji Múzeum	–	1	0,5	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Zempléni Múzeum	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Abaúji Múzeum	–	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1
Gömöri Múzeum	–	–	1	–	–	–	–	–	1	–	–	1
Kazinczy Múzeum	–	–	–	1	1	–	–	–	–	–	–	1
Bodrogközi Múzeum	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Sárospataki Képtár	–	–	–	–	–	1	–	–	–	–	–	–
Holló Galéria	–	–	–	–	–	–	–	–	1	–	–	–
Kékedi kastély	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Matyó Múzeum	–	–	–	–	–	–	–	–	1	–	–	–
Mezőgazdasági gépek gyűjteménye	–	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Összesen	4	6	8,5	2	3	4	0,5	7,5	6	2	2	8

I. 1. A tudományos tevékenység meghatározottsága

A Borsod-Abaúj-Zemplén megyei múzeumokban prioritást élvező tudományos tevékenység fő irányait a műveltség regionális története lényegében meghatározza. A sajátos geográfiai és népességtörténeti adottságok, az ezekkel összefüggő tevékenységi formák, a vidék közismert „átmeneti”, nagytájakat összekötő jellege, nem utolsósorban a mesterségesen megvont határok nem csupán a kutatott és tárgyakban reprezentált korszakokban, hanem a muzeológiai törekvésekben is dominánsak. Befolyásolják a külső kapcsolatok főbb irányait is: valamennyi tudományszak számára egyértelmű feladat a történeti Északkelet-Magyarország, különösen a magyarok által lakott területekkel való folyamatos kontaktus.

A megyei múzeumokban dolgozó szakembergárda azonban önmagában aligha képes arra, hogy a fentiekből következő feladatokat elvégezze, ezért egyre fontosabb a sokirányú együttműködés mind más megyék múzeumaival, mind a térség más tudományos intézményeivel. A finanszírozás mai feltételei a nagyon gondosan kiválasztott tematikák komplex megoldását sürgetik. Éppen ezért a – szóba jöhető partnerekkel egyeztetett – kimunkált tematika, a régió és az adott tudományszak egészében újat hozó, a magyar tudományosság szakterületei által is prioritást élvező feladatok élvezhetnek csupán támogatást a múzeumi szervezet részéről. Ebbe jól beilleszthetők az egyes munkatársak kisebb feladatvállalásai is, ám már közép távon szerencsés lenne megszüntetni azt a helyzetet, hogy munkatársaink – hivatkozva a saját feladatukra megszerzett támogatásokra – nem vesznek részt a nagy projektekben. S különösen elkerülendő lenne, hogy valaki anélkül indít nagy munkát a múzeumokban, hogy azt egyeztetné a hálózat tudományos koncepciójával, s akár több éven át görget megoldatlan feladatokat. Mindez az intézmények hírért is rontja.

Hosszú és sokirányú egyeztetés után, nem kizárva persze a megyei szervezet vezetésének egész stratégiáját csakúgy, mint a szakembergárda jelenlegi összetételét, a tudományos tevékenység fő irányai az alábbiakban összegezhetők.

I. 2. Kiemelt tudományos feladatok

Az elmúlt években átalakult a megye tudományos életének struktúrája, ami erősen befolyásolta a múzeumi szervezet korábbi helyét és helyzetét ebben a szerkezetben. Elsősorban a Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Intézetének létrejötte hatott ebben a tekintetben, még akkor is, ha az ott oktatók tevékenységét pillanatnyilag – elsősorban – nem a regionális feladatok határozzák meg. Reálisan mégis olyan területeknek kell elsőbbséget élvezniük, amiket a múzeum jellegéből, adottságaiból következően tudunk el látni, illetve amelyek vizsgálatára mintegy kötelezi intézményeinket a regionális kulturális örökség általuk birtokolt tárgyi anyaga. Mindez azonban sem a már meglevő gyűjteményi egységek elsorvasztását nem jelentheti, sem azt, hogy ne kellene minden létező módon együttműködni más intézmények munkatársaival feladataink megoldásában. Hasonló módon támogatni kell azon munkatársaink külső feladatvállalásait is, akik maradéktalanul meg tudnak felelni a munkaköri feladatainak.

A fentiek alapján, gyűjteményi szempontokat és regionális elvárásokat is figyelembe véve, a *természettudományi*, a *régészeti*, a *képző- és iparművészeti* valamint a *néprajzi* tudományos tevékenység élvez prioritást. Az 1996–2000 közötti időszakban a komplex tudományos munka célkitűzéseit az egyes gyűjteményekben az alábbiak jelentik.

1. 2. a) Természettudományi muzeológia

A tevékenység súlypontja a Herman Ottó Múzeum Ásványtárán van, de fontos regionális szerepkört vállal a sátoraljaújhelyi Kazinczy Ferenc Múzeum is. A Herman Ottó Múzeum Ásványtára ebben a ciklusban az alábbi feladatokat végzi el.

Átfogó programok:

- A Kárpátok ásványai (nemzetközi együttműködésben morva, román, szlovák és ukrán kutatókkal).
- Magyarország ásványtani topográfiája (más hazai intézmények kutatóival együttműködve).

Részletprogramok:

– Lelőhelykutatások és monográfiák (más intézmények kutatóival): Medves-hegycsoport (1996), Velencei-hegység (1997), Felsőcsatár (1998), Recsk, Lahóca (1999), Rudabánya (2000).

– Intermedier vulkanitok xenolitjainak ásványtani vizsgálata.

Egyedi témák:

- Hazai másodlagos szulfátásványok vizsgálata.
- Hazai antimon-oxid ásványok vizsgálata.
- Hazai apofillit-ásványok vizsgálata.
- Hazai foszfátindikációk ásványtani vizsgálata.
- Kontaktmetamorf és hidrotermás képződményekben megjelenő turmalin ásványtani vizsgálata.

1. 2. b) Régészeti muzeológia

Az elkövetkező évek központi feladata az M3-as autópálya ásátásainak primer feldolgozása és annak megismertetése. Ezt – más, érintett megyékkel együttműködve – reprezentatív kiállítás jeleníti meg elsősorban, mind a szakma, mind a nagyközönség számára. (A kiállítás máshol is bemutatásra kerülhet majd, a Herman Ottó Múzeum központi épületén kívül.)

Az M3-as autópálya tudományos tanulságai segítik a bekapcsolódást a régészet nemzetközi szervezeteibe és intézményrendszerébe (EAA – Régészek Európai Szövetsége).

Az ELTE Régészeti Intézetével kötött megállapodás keretében, magyar–francia együttműködésben kezdődik el a megye publikált kelta leleteinek számítógépes feldolgozása.

A fentiek mellett egyes munkatársaink saját korszakuknak megfelelően vesznek részt tematikus konferenciákon, illetve részfeladatok megoldásában.

1. 2. c) Képző- és iparművészeti kutatások

A Képzőművészeti Gyűjtemény – a további gyarapítás és a tudományos feldolgozás érdekében – különösen hangsúlyosan igényli a nyilvántartás teljessé tételét, számítógépes feldolgozását, ikonológiai és ikonográfiai mutató rendszer kialakítását. A tudományos feldolgozás érdekében is szükséges olyan tematikus kiállítások megrendezése, amelyek a monografikus vizsgálatokat és a kronologikus szempontok érvényesítését lehetővé teszik. Hasonlóan elengedhetetlen feladat a terület más, művészeti muzeológiával foglalkozó intézményeivel való egyeztetés a gyarapítás és a tudományos feldolgozás területén csakúgy, mint a kiállítások megrendezésében. Az intézmények

mellett elengedhetetlen a folyamatos együttműködés a magángyűjtőkkel és a helyi alkotókkal is.

Az iparművészeti anyag vonatkozásában hasonlóan összeérnek a gyarapítás és a feldolgozás szempontjai. A regionális kataszter, a legjelentősebb mesterek és műhelyek katalógusainak elkészítése nélkül – a szórványos – gyűjtés csak ad hoc jelleggel működhet. Fontos feladat az egyes műhelyek hatósugarának, személyi és tárgyi kapcsolatainak folyamatos vizsgálata is.

1. 2. d) Néprajzi kutatások

A néprajzi gyűjtemények további fejlesztéséhez és tudományos feldolgozásához elengedhetetlen a meglévő anyag kataszterének elkészítése, s annak alapján a további feladatok kijelölése. A gyarapítást össze kell kapcsolni az egyes tárgytípusok és tárgyi egységek katalógusainak elkészítésével.

Ugyancsak összekapcsolja a gyűjteményeket és a feldolgozást a tradicionális műveltség regionális szerkezetének vizsgálata, beleértve ebbe a táji- és néprajzi csoportok közötti gazdasági-kulturális érintkezések folyamatának kutatását.

A néprajzi kutatások harmadik nagy metszetét – ugyancsak tárgyi aspektusban – az életmód, az alkalmazkodás formáinak történeti-néprajzi feltárása adja, amiben prioritást kell kapnia a tájátalakítás, s azzal összefüggésben a paraszti polgárosodás folyamatainak.

A befejeződő népművészeti monografikus kutatás összegzéseként reprezentatív kiállításon kell bemutatni a legjelentősebb tárgyi anyagot, s abban a sok éves kutatás tudományos hozadékát.

1. 2. e) Történeti kutatások

A történeti kutatások, összhangban a Megyei Levéltár és a Miskolci Egyetem célkitűzéseivel, az elmúlt években megkezdett munkák folytatásai, illetve befejezései.

Munkatársaink több korszak feldolgozásában vesznek részt a készülő Miskolc monográfia kötetében. A megyeszékhely történetének forrásfeltárásai számítógépes feldolgozásokban is folytatódnak (összeírás jellegű források), s kiegészülnek a hódoltság peremvidéki váruradalmainak (Diósgyőr, Szendrő, Ónod, Tokaj, Szerencs) korai újkori historiájának forrásaival.

Megkezdett munka folytatódik a megye újkori iparának vizsgálatában (céhtörténet, manufaktúrák). OTKA támogatással kezdődik meg fiatal kutatók közreműködésével az országos uradalomtörténeti kutatások koordinálása.

A történeti kutatások önálló részeként valósulnak meg a Herman Ottó Múzeum 100 éves fennállását előkészítő tudományos feladatok. A magyarországi múzeumügy és műgyűjtés 20. század végi állapotát bemutató reprezentatív kiállítás részeként jelenik majd meg a miskolci múzeum története és jelene. A kiállításhoz konferencia és tanulmánykötet-katalógus is társul majd. E centenáriumi rendezvényekben együtt kell megjelenie a gyűjtés és gyűjtemények, állagvédelem és restaurálás, valamint a kiállítás és tudományos feldolgozás komplex problematikájának.

1. 2. f) Irodalomtörténeti kutatások

Az egyszemélyes Irodalomtörténeti Gyűjtemény jelentősége nem elhanyagolható a város és a megye művelődéstörténetében, amit fokozni lehet a Miskolci Egyetem és a – készülő – Színház-történeti Múzeum programjaiba való bekapcsolódással. Szerepet

kap a Miskolc monográfia részfejezeteinek megírásában, a Lévy-kultusz kutatásával pedig bekapcsolódik az MTA Irodalomtudományi Intézetében működő, ún. kultuszkutató csoport munkájába. A Miskolci Egyetem Textológiai Műhelyével együttműködve, szemináriumok keretében hagyatékok, kéziratgyűjtemények vizsgálatát, feldolgozását és (esetleges) kiadását végzik el. A színjátszás történetének bázisaként, szerepet vállal a gyűjtemény Miskolc színháztörténetének kutatásában és bemutatásában is.

I. 2. g) A segédgyűjteményekről

Szerepük fontosabb annál, mint amennyire jelenleg hasznosulnak. A helytörténeti, a néprajzi – külön a népi építészeti – dokumentáció pótolhatatlan tudományos értéket képvisel. Alkalmoszerű hasznosítását korszerűbb nyilvántartási rendszerrel lehetne szisztematikusan megváltoztatni.

Különösen nagy értéket képvisel – a Gunda-gyűjteménnyel és Wellmann-anythingal gazdagodott – könyvtár. Hogy valóban a tudományos munka szolgálatában álljon, ahhoz a jelenleginél korszerűbb nyilvántartás és sokkal gördülékenyebb olvasói forgalom kialakítása szükséges. Nem veheti át az egyetemi bölcsész-könyvtár funkcióját, de abból a jelenleginél hatékonyabban kell részt vállalnia. Szükséges a további gyűjtés egyeztetése a megyei és városi könyvtárakkal, a párhuzamosságok megszüntetése érdekében. Gyarapításában továbbra is meghatározó szerep jut az intézmény kiadványcseréjének.

I. 2. h) Vidéki Egységek tudományos tevékenységéről

Amellett, hogy a vidéki intézményekben dolgozó szakembereink lokális tudományos feladatokat látnak el, fontos lenne bevonásuk a felkészültségüknek megfelelő tudományos programokba. Különösen hatékonyan valósítható ez meg a természettudományi kutatásban, ahol a szakmai munkamegosztás révén önálló szakterület jut az újhelyi múzeumra, de eredményes lehet az irodalomtörténet, helytörténet és a néprajz területén is. A vidéki kollégák ilyen módon való foglalkoztatása saját szakmai haladásukat is erőteljesen segítheti (tudományos fokozatok megszerzése, nem lokális témák kidolgozása stb.). Megítélésem szerint a városi múzeumok ilyen jellegű lehetőségei nem csökkenhetnek a finanszírozás új formái mellett sem.

II. A KÜLSŐ KAPCSOLATOK: FELADATOK ÉS LEHETŐSÉGEK

Többszörösen a kapcsolatok meghatározottsága, nem csupán a múzeumi szakágak, hanem a múzeumi tevékenységek szempontjából is, s eltérő kapcsolatrendszerrel rendelkeznek az egyes intézményeink is. Szembetűnő azonban, hogy szinte kizárólag „szakmai” kontaktusról van szó, s hiányzik a gazdasági együttműködés azok megvalósításában.

Tudományos kutatásokban, kiállításokban természetes az együttműködés a Megyei Levéltárral és annak vidéki intézményeivel, kevésbé kimunkált a városi (miskolci) intézményekkel. Az utóbbi – a fentebb már vázolt miskolci lehetőségek miatt – erősítésre szorul. Lényegében formálisak a kapcsolatok a tudományos élet regionális intézményeivel (MAB, MTA Regionális Csoportja), jóllehet ezek is több lehetőséget rejtene. Az anyagi szempontok itt önmagukban nem meghatározók, a tudományos munka presztízse, az intézmény és az egyes munkatársak kapcsolatteremtése, megismerése és megismertetése sem elhanyagolható feladat.

Sajnálatos módon nem bontakoztak ki azok az intézmények, szervezetek (pl. Kárpátok-Eurorégió), amelyek működésétől koherens hatásokat reméltünk a nemzetközi regionális együttműködésben. Ennek ellenére a múzeum(ok)nak hatékonyan kell együttműködni a szomszédos szlovákiai, kárpátaljai intézményekkel, s ugyancsak meg kell erősíteni a szomszédos megyék múzeumaival – korábban hatékonyabban működő – kapcsolatrendszerét. Elmaradtak a közös konferenciák, kiadványok, s erre csak részben lehet magyarázat a finanszírozás területi meghatározottsága.

Nagy jelentőségű, bár ma még csak részben működő a kapcsolat a Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Intézetével. Ez egyszerre szolgálhatja majd a múzeumi munkatársak tudományos előmenetelét, szakmai gyarapodását és az utánpótlás képzését.

Előszörban a tudományszervezés és a tudományos ismeretterjesztés szempontjából fontos a kapcsolatok megerősítése a művelődési egyesületekkel (Múzeumbaráti Körök, egyesületek, társaságok), amelyek magas szinten szolgálják a múzeumügy megismertetését is. Szerepük van a muzeológia „társadalmasításában” – az iskolai oktatástól az önművelés különböző formáiig. Hatékonyabbá kell tennünk a tudományos eredmények megismertetését: ebben az újjászerveződött TIT-tel való kontaktusnak éppen olyan fontos szerepe lehet, mint a helyi sajtónak, nyilvánosságának.

A kapcsolatok egész rendszerében harmonikusabban kell működtetnünk a külső elvárások és a belső feltételek viszonyát. Régifajta elvárások vannak a múzeumokkal szemben, amelyeknek csak részben tudunk, olykor nem is akarunk megfelelni, ugyanakkor magunk még nem adtunk újfajta kínálatot, választékot a mostani lehetőségeinkből. Ez éppen úgy vonatkozik a kiállításokra, mint a szakmai-tudományos programokra. Mindez pedig erősítené a múzeumok pozícióját, emelné rangjukat, súlyukat a régió tudományos és kulturális közéletében.

Kiemelkedő lehetőséget jelent a kapcsolatok újjászervezésére a Herman Ottó Múzeum 100 éves évfordulója, amit csak magas fokon szervezett közéleti háttérrel lehet megvalósítani, ugyanakkor fel lehet benne mutatni a múzeumban rejlő tudományos, kulturális értéket, annak sajátos arculatát is.

III. TUDOMÁNYOS RENDEZVÉNYEK ÉS KIADVÁNYOK

Bizonyos fokig törvényszerű, hogy az egyes múzeumi tudományszakok önálló életet élnek: saját célkitűzéseik, kapcsolódásaik vannak. Mégis túlzottnak tűnik azonban, hogy még törekvés sincs a különböző diszciplinák kutatásainak, irányultságának közelítésére. Nem erőltetett együttműködésről van szó természetesen, de ahol lehetőség van rá, ott össze kell kapcsolni a különböző szakágak kutatásainak, kiállításainak, egyéb rendezvényeinek tematikáját. Erre különösen jó lehetőséget adna a regionális kutatás, amit – a tematikus kutatások mellett – erősen elhanyagoltunk az elmúlt évtizedben. Akár a Bükk, akár a Zempléni-hegység, akár a Bodrogház, s más tájak komplex vizsgálata finanszírozható feladatot jelenthetne.

Az elmúlt két évtized sikerágazata volt a múzeum kiadványozása, ám abban is igen sok esetlegesség tapasztalható. A megye új intézményi és tudományos struktúrájában más hely illeti meg a múzeumi kiadványokat, mint korábban, ugyanakkor a korábban erősebb szakmai koherenciát kell azoknak képviselniük. Az évente megjelenő periodika (az évkönyvbe olvasztott közlemények) és a nagyobb önálló tanulmányokat közreadó sorozat (Officina Musei) köré újra kell szervezni a régióban kutató szakembereket. Nagyon fontos ugyanakkor, hogy fiatal szakembereink számára rendszeres

megjelenési lehetőséget biztosítsunk szakmájuk központi szaklapjaiban, országos folyóiratokban és kiadványokban. A múzeumi munkatársakra is több feladat várna más, nem múzeumi kiadványokban is.

A fentiek mellett az eddiginél lényegesen nagyobb figyelmet kell szentelnünk az ismeretterjesztő, népszerűsítő kiadványokra. Ilyenek az elmúlt években lényegében nem jelentek meg a múzeum kiadásában. A kis terjedelmű, nagyobb példányszámú kiadványaink szorosan kötődhetnének az állandó és az időszakos kiállításokhoz, rendezvényekhez, s különösen az idegenforgalomhoz. Az utóbbiaknál különösen hatékonyan kell érvényesíteni a múzeumi gyűjtemények és az azokban dolgozó szakemberek érdekeit.

A kiadványok szempontjából is igen fontos esztendő lesz a múzeum centenáriuma. Figyelnünk kell azonban arra, hogy ne csak összegző, visszatekintő munkák jelenjenek meg, hanem olyan kiadványok is (tárgykatalógusok, tematikus munkák), amelyek előremutatnak a különböző múzeumi szakterületek ezredforduló utáni lehetőségeire.

TARTALOM

<i>Pusztai Tamás</i> : Késő középkori épületek muhiból – a periféria –.....	5
<i>Janó Ákos</i> : Újabb szempontok a sárospataki vár építéstörténetének kezdeteihez	35
<i>Takács Péter–Udvari István</i> : A „föld népének” élete a Nagykaposi járásban Mária Terézia úrbérrendezései.....	59
<i>Rémiás Tibor</i> : Miskolc mezőváros 18. századi lakóinak jogi státusa és rétegződése (a Miskolc monográfia vonatkozó fejezetének tervezete).....	97
<i>Bencsik János</i> : Tokaj, a kiváltságolt kamarai mezőváros és Hegyalja avagy Tokaj-Hegyalja.....	153
<i>Baják László</i> : Címerek a gyászszertartásokon, halotti címerek a 19. századból.....	163
<i>Gyulai Éva</i> : Négyesi Szepessy János (†1746) és Zsigmond (†1768) halotti zászlaja a Herman Ottó Múzeum Történeti Gyűjteményében	193
<i>Bakó Ádámné</i> : Halotti zászló restaurálása.....	225
<i>Faragó Tamás</i> : Vándormozgalmak Miskolcon a 18. században a tanúvallomások tükrében	231
<i>Fazekas Csaba</i> : „Az idő ránk is terhesedett...” Adalék a politikai katolicizmus reformkori történetéhez	255
<i>Lénárt Béla</i> : Néptanítók Borsodban 1868–1918.....	273
<i>Csiki Tamás</i> : Az I. világháború gazdasági hatásai, a miskolci izraelita nagypolgárság az 1920-as években	289
<i>Bencsik János–Szászi Ferenc</i> : A csehszlovák–magyar lakosságcsere etnikai, demográfiai és társadalmi adatai Borsod-Abaúj-Zemplén megyében (1946–1948).....	305
<i>Szászi Ferenc</i> : Adatok a második világháború utáni kivándorlás történetéhez Borsod-Abaúj-Zemplén megyében	323
<i>Tarcai Béla</i> : Fénykép a temetőben	349
<i>Porkoláb Tibor</i> : Az (arany) középszer költője. A Lévay-recepció néhány sajátosságáról	363
<i>Kilián István</i> : Ismeretlen képversek a 19. század második évtizedéből Gyöngyösről	391
A Herman Ottó Múzeumban 1996. november 25-én megrendezett Gunda Béla-emlékülés előadásai	
<i>Lukács László</i> : Gunda Béla és az európai néprajztudomány	417
<i>Sárkány Mihály</i> : Nyitott szemmel. Környezet és kultúra, ahogyan Gunda Béla látta.....	427
<i>Szabadfalvi József</i> : Gunda Béla debreceni évei. Létezik-e debreceni néprajzi iskola?	435
<i>Szakáll Sándor</i> : Az erdőbényei kőbányák és egyéb kőanyagok	441
<i>Fehér József</i> : Az erdőbényei kőfaragó mesterség története	447
<i>Viga Gyula</i> : Az erdőbényei kőipar néprajzi vonatkozásai.....	463
<i>Krupa András</i> : Kétnyelvű népi történetek Bükszentkeresztről	491
<i>Hoffmann Tamás</i> : A változó változatlan (böngészők, halászok, vadászok)	513
<i>Balassa Iván</i> : Hagyományos időjósítás, időmágia Magyarországon a 18–20. században	567

<i>Orosz György: „Csodálatos álmot láttam” A legszentebb Istenszülő álma</i> című nagyorosz egyházi népekekről.....	595
<i>Dömötör Ákos: Az ipari termelés hatása a Hangony-völgyi emberre.</i> Jelenkor – történeti és néprajzi változásvizsgálat a hetvenes évek első felében Ózd környékén	615
<i>Szabadfalvi József: 19. és 20. századi borotvatokok Borsod megyéből</i>	633
<i>Mizser Lajos: A keresztnévadás hatóerői Cserépfaluban 1576–1976</i>	653
<i>Balázs Géza–Lieber Tamás–Varga Ferenc: A Sátorkőpusztai-, a Baradla-, a Béke- és a Pénzpataki-barlang névanyaga.....</i>	661
<i>Hála József–Landgraf Ildikó–Székely Kinga: Az aggteleki Baradla-barlang mondái..</i>	703
<i>Végvári Lajos: Ferenczy Károly bibliai tárgyú képei.....</i>	741

KÖZLEMÉNYEK

A Miskolcon 1996. október 7-én megrendezett Nagybánya-konferencia előadásai	
<i>Muradin Jenő: A Nagybánya és a keleti régiók című</i> tudományos tanácskozás elé	757
<i>Goda Gertrúd: Gondolatok Miskolc és Nagybánya művészeti vonatkozásairól.....</i>	759
<i>Sz. Kürti Katalin: Debrecen művészeti kapcsolatai Nagybányával, Técsővel és Kassával (1896–1944)</i>	773
<i>Köpöczi Rózsa: A „posztnagybányaiság” kérdésköre, különös tekintettel Szőnyi István művészetére.....</i>	780
<i>Duranci Béla: Nagybánya és a vajdaságiak.....</i>	789
<i>Berecz József: Felső-Magyarország sajtója a millennium időszakában</i>	795
<i>Szelestei N. László: A miskolci minoriták iskolájának gimnáziummá alakításáról</i>	800
<i>Viszóczky Ilona: Adatok Tornabarakony népesedéstörténetéhez</i>	809
<i>Papp József: A tizedesek és töltéskerülők szerepe a tiszai árvízvédelemben.....</i>	815
<i>Kupcsik Sarolta: Az Ida-tanyától Ósiskáig. Gesztelyi tanyanevek</i>	823
<i>Ujváry Zoltán: Tízéves a Gömöri Múzeum</i>	827
<i>B. Perjés Judit: Különböző leletek konzerválása, restaurálása és rekonstrukciója a karosi honfoglalás kori temetőből</i>	830
<i>Veres László–Viga Gyula: A Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Múzeumi Szervezet tudományos tevékenységének koncepciója (1996–2000).....</i>	840

INHALTSVERZEICHNIS

Tamás Puszta: Spätmittelalterliche Gebäude aus der zerstörten Marktflecke Muhi – die peripherie –.....	5
Ákos Janó: Neuere Gesichtspunkte zum Beginn der Baugeschichte der Burg zu Sárospatak	35
Péter Takács–István Udvari: Das Leben des Landvolkes im Stuhlbezirk Nagykapos bei der Ordnung des Urbarialsystems durch Maria Theresia.....	59
Tibor Rémiás: Der rechtliche Status und die Einteilung der Schichten der Bevölkerung der Provinzstadt Miskolc im 18. Jahrhundert.....	97
János Bencsik: Tokaj, die bevorrechtigte Landstadt, und Hegyalja oder Tokaj-Hegyalja	153
László Bajak: Wappen auf den Trauerzeremonien, Totenwappen aus dem 19. Jahrhundert	163
Éva Gyulai: Die Totenfahnen von János (†1746) und Zsigmond Négyesi Szepessy (†1768) in der geschichtlichen Sammlung des „Herman Ottó Museums“	193
Ádámné Bakó: Die Restaurierung der aus der Sammlung des Herman-Ottó-Museums stammenden Totenfahne.....	225
Tamás Faragó: Wanderbewegungen in Miskolc im 18. Jahrhundert im Spiegel der Zeugenaussagen.....	231
Csaba Fazekas: „Die Zeit lastet auch auf uns...“ Zusatz zur Geschichte des politischen Katholizismus der Reformzeit	255
Béla Lénárt: Volksschullehrer in Borsod	273
Tamás Csiki: Die wirtschaftlichen Auswirkungen des I. Weltkrieges, die israelitische Großbourgeoisie in Miskolc in den Jahren um 1920.....	289
János Bencsik–Ferenc Szászi: Die ethnischen, demographischen und gesellschaftlichen Daten des tschechoslowakisch-ungarischen Bevölkerungsaustausches im Komitat Borsod-Abaúj-Zemplén (1946–1948)...	305
Ferenc Szászi: Daten zur Geschichte der Auswanderung nach dem II. Weltkrieg im Komitat Borsod-Abaúj-Zemplén.....	323
Béla Tarcai: Fotografien im Friedhof.....	349
Tibor Porkoláb: DER DICHTER DER (GOLDENEN) MITTE. Über einige Eigenheiten der Lévy-Rezeption.....	363
István Kilián: Unbekannte Gyöngyöser Bildgedichte aus der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts	391
László Lukács: Béla Gunda und die Europäische volkskunde.....	417
Mihály Sárkány: Mit offenen Augen. Umwelt und Kultur, wie sie Béla Gunda sah ..	427
József Szabadfalvi: Die Debrecener Jahre von Béla Gunda. Existiert eine Debrecener ethnographische Schule?	435
Sándor Szakáll–Gyula Viga–József Fehér: Steinarbeiten in Erdőbénye.....	441
András Krupa: Zweisprachige Volksgeschichten aus Bükkzentkereszt	491
Tamás Hoffmann: Das veränderliche Unveränderliche.....	513
Iván Balassa: Traditionelle Wettervorhersage, Wettermagie in Ungarn im 18–20. Jahrhundert	567
György Orosz: „Ich sah einen wundersamen Traum...“ Über die großrussischen spiritualen Volksgesänge unter dem Titel Traum der Allerheiligsten Gottesgebärenden	595

<i>Ákos Dömötör</i> : Die Wirkung der industriellen Produktion auf den Menschen im Hangony-Tal. Untersuchung der geschichtlichen und ethnologischen Veränderungen der Gegenwart in der ersten Hälfte der siebziger Jahre in der Umgebung von Ózd.....	615
<i>József Szabadfalvi</i> : Rasierhalter des 19. und 20. Jahrhunderts aus dem Komitat Borsod.....	633
<i>Lajos Mizser</i> : Die die Vergabe von Vornamen beeinflussenden Kräfte in Cserépfalu von 1576 bis 1976.....	653
<i>Géza Balázs–Lieber Tamás–Varga Ferenc</i> : Das Namenmaterial der Sátorkőpustaer, der Baradla, der Béke und der Pénzpataker Höhlen	661
<i>József Hála–Ildikó Landgraf–Kinga Székely</i> : Die Sagen der Aggteleker Baradla-Höhle.....	703
<i>Lajos Végvári</i> : Die Kompositionen von Károly Ferenczy	741

PUBLIKATIONEN

<i>Jenő Muradin</i> : Vor die wissenschaftliche Beratung mit dem Titel Nagybánya und die östlichen Regionen.....	757
<i>Gertrúd Goda</i> : Gedanken über die künstlerischen Beziehungen von Miskolc und Nagybánya.....	759
<i>Katalin Sz. Kürti</i> : Die künstlerischen Verbindungen von Debrecen mit Nagybánya, Técső und Kosica (1896–1944)	773
<i>Rózsa Köpöczi</i> : Der Fragenkreis des „Postnagybányatums“ mit besonderer Hinsicht auf die Kunst von István Szőnyi	780
<i>Béla Duranci</i> : Nagybánya und die Woiwodschaften	789
<i>József Berecz</i> : Die oberungarische Presse in der Zeit des Millenniums.....	795
<i>László N. Szelestei</i> : Die Umgestaltung der Miskolcer Minoritenschule zum Gymnasium.....	800
<i>Ilona Viszóczy</i> : Daten zur Bevölkerungsgeschichte von Tornabarakony	809
<i>József Papp</i> : Die Rolle der Korporale und Dammhüter beim Hochwasserschutz der Theiß.....	815
<i>Sarolta Kupcsik</i> : Vom Ida-Gehöft bis zu Ósiska. Gehöftnamen in Gesztely	823
<i>Zoltán Ujváry</i> : Das Gömöri Museum ist zehn Jahre alt.....	827
<i>Judit B. Perjés</i> : Die Konservierung, Restauration und Rekonstruktion verschiedenen Funde der Karoser Friedhöfe aus der Zeit der Landnahme.....	830
<i>László Veres–Gyula Viga</i> : Konzeption der wissenschaftlichen Tätigkeit der Museumsorganisation des Komitates Borsod-Abaúj-Zemplén (1996–2000)	840

1997.

